

**SCIENCE
PROBLEMS.UZ**

ISSN 2181-1342

Actual problems of social and humanitarian sciences
Актуальные проблемы социальных и гуманитарных наук

**Ijtimoiy-gumanitar
fanlarning dolzARB
muammolari**

Jild 3, Son 12/1

2023

SCIENCEPROBLEMS.UZ

**ИЖТИМОЙ-ГУМАНИТАР ФАНЛАРНИНГ
ДОЛЗАРБ МУАММОЛАРИ**

№ 12/1 (3)-2023

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО-
ГУМАНИТАРНЫХ НАУК**

ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

ТОШКЕНТ-2023

БОШ МУҲАРРИР:

Исанова Феруза Тулқиновна

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ:

07.00.00-ТАРИХ ФАНЛАРИ:

Юлдашев Анвар Эргашевич – тарих фанлари доктори, сиёсий фанлар номзоди, профессор, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Мавланов Укташ Махмасабирович – тарих фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Хазраткулов Аброр – тарих фанлари доктори, доцент, Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети.

08.00.00-ИҚТИСОДИЁТ ФАНЛАРИ:

Карлибаева Раја Хожабаевна – иқтисодиёт фанлари доктори, профессор, Тошкент давлат иқтисодиёт университети;

Худойқулов Садирдин Каримович – иқтисодиёт фанлари доктори, доцент, Тошкент давлат иқтисодиёт университети;

Азизов Шерзод Ўкташович – иқтисодиёт фанлари доктори, доцент, Ўзбекистон Республикаси Божхона институти;

Арабов Нурали Уралович – иқтисодиёт фанлари доктори, профессор, Самарқанд давлат университети;

Холов Актам Ҳатамович – иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Шадиева Дилдора Ҳамидовна – иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент в.б., Тошкент молия институти;

Шакаров Қулмат Аширович – иқтисодиёт фанлари номзоди, доцент, Тошкент ахборот технологиялари университети

09.00.00-ФАЛСАФА ФАНЛАРИ:

Ҳакимов Назар Ҳакимович – фалсафа фанлари доктори, профессор, Тошкент давлат иқтисодиёт университети;

Яҳшиликов Жўрабой – фалсафа фанлари доктори, профессор, Самарқанд давлат университети;

Ғайбуллаев Отабек Мухаммадиевич – фалсафа фанлари доктори, профессор, Самарқанд давлат чет тиллар институти;

Ҳошимхонов Мўмин – фалсафа фанлари доктори, доцент, Жиззах педагогика институти;

Носирходжаева Гулнора Абдукахаровна – фалсафа фанлари номзоди, доцент, Тошкент давлат юридик университети;

Турдиев Бехруз Собирович – фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент, Бухоро давлат университети.

10.00.00-ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ:

Ахмедов Ойбек Сапорбаевич – филология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети;

Кўчимов Шуҳрат Норқизилович – филология фанлари доктори, доцент, Тошкент давлат юридик университети;

Салаҳутдинова Мушарраф Исамутдиновна – филология фанлари номзоди, доцент, Самарқанд давлат университети;

Кучкаров Рахман Урманович – филология фанлари номзоди, доцент в/б, Тошкент давлат юридик университети;

Юнусов Мансур Абдуллаевич – филология фанлари номзоди, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Сайдов Улугбек Арипович – филология фанлари номзоди, доцент, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси.

12.00.00-ЮРИДИК ФАНЛАР:

Ахмедшаева Мавлюда Ахатовна – юридик фанлар доктори, профессор, Тошкент давлат юридик университети;

Мухитдинова Фирюза Абдурашидовна – юридик фанлар доктори, профессор, Тошкент давлат юридик университети;

Эсанова Замира Нормуротовна – юридик фанлар доктори, профессор, Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган юрист, Тошкент давлат юридик университети;

Ҳамроқулов Баҳодир Мамашарифович – юридик фанлар доктори, профессор в.б., Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети;

Зулфиқоров Шерзод Ҳуррамович – юридик фанлар доктори, профессор, Ўзбекистон Республикаси Жамоат хавфизилиги университети;

Хайитов Хушвақт Сапарбаевич – юридик фанлар доктори, профессор, Ўзбекистон Республикаси

Президенти хузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Асадов Шавкат Файбуллаевич – юридик фанлар доктори, доцент, Ўзбекистон Республикаси Президенти хузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Утемуратов Махмут Ажимуратович – юридик фанлар номзоди, профессор, Тошкент давлат юридик университети;

Сайдуллаев Шахзод Алиханович – юридик фанлар номзоди, профессор, Тошкент давлат юридик университети;

Юсупов Сардорбек Баходирович – юридик фанлар доктори, доцент, Тошкент давлат юридик университети;

Ҳакимов Комил Бахтиярович – юридик фанлар доктори, доцент, Тошкент давлат юридик университети;

Амирнов Зафар Актамович – юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD), Ўзбекистон Республикаси Судъялар олий кенгаши хузуридаги Судъялар олий мактаби;

Жўраев Шерзод Юлдашевич – юридик фанлар номзоди, доцент, Тошкент давлат юридик университети;

Бабаджанов Атабек Давронбекович – юридик фанлар номзоди, доцент, Тошкент давлат юридик университети;

Раҳматов Элёр Жумабоевич – юридик фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), Тошкент давлат юридик университети.

13.00.00-ПЕДАГОГИКА ФАНЛАРИ:

Хашимова Дильдархон Уринбоевна – педагогика фанлари доктори, профессор, Тошкент давлат юридик университети;

Ибрагимова Гулнора Хавазматовна – педагогика фанлари доктори, профессор, Тошкент давлат иқтисодиёт университети;

Закирова Феруза Махмудовна – педагогика фанлари доктори, Тошкент ахборот технологиялари университети хузуридаги

педагогик кадрларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тармоқ маркази; Тайланова Шохида Зайневна – педагогика фанлари доктори, доцент.

19.00.00-ПСИХОЛОГИЯ ФАНЛАРИ:

Каримова Васила Маманосировна – психология фанлари доктори, профессор, Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети;

Ҳайитов Ойбек Эшбоевич – Жисмоний тарбия ва спорт бўйича мутахассисларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш институти, психология фанлари доктори, профессор

Умарова Навбаҳор Шокировна – психология фанлари доктори, доцент, Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети, Амалий психологияси кафедраси мудири;

Атабаева Наргис Батировна – психология фанлари доктори, доцент, Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети;

Қодиров Обид Сафарович – психология фанлари доктори (PhD), Самарқанд вилоят ИИБ Тиббиёт бўйими психологик хизмат бошлиғи.

22.00.00-СОЦИОЛОГИЯ ФАНЛАРИ:

Латипова Нодира Мухтаржановна – социология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон миллий университети кафедра мудири;

Сеитов Азамат Пўлатович – социология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон миллий университети;

Содиқова Шоҳида Марҳабоевна – социология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон халқаро ислом академияси

23.00.00-СИЁСИЙ ФАНЛАР

Назаров Насридин Атакуллович –сиёсий фанлар доктори, фалсафа фанлари доктори, профессор, Тошкент архитектура қурилиш институти;

Бўтаев Усмонжон Хайруллаевич –сиёсий фанлар доктори, доцент, Ўзбекистон миллий университети кафедра мудири.

ОАК Рўйхати

Мазкур журнал Вазирлар Маҳкамаси хузуридаги Олий аттестация комиссияси Раёсатининг 2022 йил 30 ноябрдаги 327/5-сон қарори билан тарих, иқтисодиёт, фалсафа, филология, юридик ва педагогика фанлари бўйича илмий даражалар бўйича диссертациялар асосий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрлар рўйхати (Рўйхатга) киритилган.

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари электрон журнали 1368-сонли гувоҳнома билан давлат рўйхатига олинган.
Муассис: "SCIENCEPROBLEMS TEAM"
масъулияти чекланган жамият.

Таҳририят манзили:

Тошкент шаҳри, Яккасарой тумани, Кичик Бешёғоч кўчаси, 70/10-үй. Электрон манзил:
scienceproblems.uz@gmail.com

Телеграм канал: https://t.me/scienceproblems_uz

МУНДАРИЖА

07.00.00 – ТАРИХ ФАНЛАРИ

<i>Елмуратов Икматулла Гайбуллаевич</i> ҚОРАҚАЛПОҒИСТОНДАГИ БИРИНЧИ ТАДҚИҚОТ ИНСТИТУТИ ТАРИХИ (1931-1936 ЙИЛЛАР)	12-18
<i>Qitaybekov Azizbek Kenesbek o'g'li</i> QORAQALPOG'ISTONDA HAVO TRANSPORTINING SHAKLLANISHIDA "DOBROLET" AKSIYADORLIK JAMIYATINING O'RNI	19-23
<i>Nawrizbaeva Nurjamal Qudaybergenovna</i> QORAQALPOQLARNING GILAMCHILIGI BILAN BOG'LIQ BA'ZI MAROSIMLAR	24-29
<i>Сайдуллаев Фаррух Умедулло ўғли</i> МУҲАММАД ҲАКИМ ТЕРМИЗИЙНИНГ ЭТНОЛОГИК ВА ЭТНОГРАФИК ТАДҚИҚОТЛАРИ	30-35
<i>Berdiqulov Mirolim Tugalvoyevich</i> TO'DA-1 NEOLIT MAKONINING O'ZBEKISTON TOSH DAVRI ARXEOLOGIYASINI O'RGANISHDAGI O'RNI	36-40
<i>Olimjonova Gulida Olimjon qizi</i> O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA DAVLAT BOJXONA XIZMATI ORGANLARI FAOLIYATI ..	41-47
<i>O'ng'arov Lazizbek Amiriddin o'g'li</i> NUROTA TOG' TIZMASINING TOSH DAVRI ARXEOLOGIYASINING O'RGANILISH TARIXI..	48-53
<i>Rahmonov Faxriddin Shoymardonovich</i> MILLIY DEHQONCHILIK MADANIYATINI ETNO-TARIXIY MANBALARDA AKS ETISHI (JANUBIY O'ZBEKISTON MISOLIDA)	54-58
<i>Tilavboyev Muhammad</i> JIZZAX VOHASIDA OT BILAN BOG'LIQ URF-ODATLAR VA MAROSIMLAR	59-63
<i>To'xtaboyev Xurmatullo Shomirza o'g'li</i> O'ZBEKISTON ILM-FANI RIVOJIDA FARG'ONA DAVLAT UNIVERSITETINING O'RNI (MUSTAQILLIK YILLARI MISOLIDA)	64-68
<i>Рахматиллаев Хасанбой</i> МАРКАЗИЙ ОСИЁНИНГ ҚАДИМГИ ДАВР ЭТНИК ТАРИХИНИ ЁРИТИШДАГИ АЙРИМ МУАММОЛИ МАСАЛАЛАР ВА УСУЛЛАРГА ДОИР	69-74
<i>Qurbanova Manzila Boqiyevna</i> BUXORO VOHASI MILLIY SHIRINLIKHLARI VA ICHIMLIKHLARI	75-80
<i>Ravshanova Gulora</i> QASHQADARYO VOHASIDA MUNTAZAM QUROLLI HARAKATLAR TA'MINOTI (XX-asrning 20- yillarida)	81-85
<i>Зарипбаев Уснатдин Оракбаевич</i> ИККИНЧИ ЖАҲОН УРУШИ ЙИЛЛАРИДА ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН АССР ПРОКУРАТУРА ОРГАНЛАРИ ФАОЛИЯТИ	86-90

<i>Baxronov Abdullo Haydar o'gli</i>	
O'ZBEKISTONDA TOSH DAVRI ARXEOLOGIYASINI O'RGANISHDA XALQARO EKSPEDISIYALARINING O'RNI	91-95
<i>Maxmatqulov Jasur Isroil o'g'li</i>	
GIYOHVANDLIKKA QARSHI KURASH MAVZUSINING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI	96-101
<i>Eanova Nilufar</i>	
O'ZBEKİSTON-TURKİYA HAMKORLIGI VA UNİNG NATİJASI (TO'QIMACHILIK SANOATI MISOLIDA)	102-106
<i>Норбоев Сарвар Қахрамон ўғли</i>	
АФРОСИЁБДАГИ СҮФД МУДОФАА ДЕВОРИГА ОИД ТАДҚИҚОТЛАРНИНГ ЎРГАНИЛИШИ (XX АСРНИНГ 50-80-ЙИЛЛАРИ).....	107-111
<i>Эсонов Зиёдбек Юлдашевич</i>	
ФАРГОНА ВОДИЙСИ АҲОЛИСИ ТЎҚИМАЧИЛИК ҲУНАРМАНДЧИЛИГИ АНЪАНАЛАРИ	112-117
<i>Tishabayeva Irodaxon Rasulovna</i>	
1960-1970 YILLARDA O'ZBEKISTONDA MAKTABGACHA TARBIYA MUASSASALARI FAOLIYATI	118-124
<i>To'xtamisheva Fotima Musurmonovna</i>	
MUSTAQILLIK YILLARIDA QASHQADARYO VOHASI KASHTADO'ZLIGIDA O'ZGARISHLAR.....	125-132
<i>Sattorov Nurbek</i>	
SHIMOLIY BAQTRIYA VA ZARAFSHON MINTAQALARIDA DEHQONCHILIK VA CHORVACHILIK MADANIYATI SOHIBLARI ETNOMADANIY ALOQALARINING O'ZBEK XALQI ETNOGENEZEI SHAKLLANISHIDAGI O'RNI	133-138
<i>Hazratov Nurali Burxon ug'li</i>	
QADIMGI KESH VILOYATI HUDUDIDAGI ARXEOLOGIK YODGORLIKALARINING O'RGANILISH TARIXIDAN	139-144
<i>Mamatqulov Bekzod Sherozovich</i>	
O'ZBEKISTONDA GAZ-OLTINGUGURT SANOATINING YUZAGA KELISHI VA UNING RIVOJLANISH TARIXI (QASHQADARYO VILOYATI MISOLIDA).....	145-149
<i>Berdiyev Jamshid</i>	
VOHA JOY NOMLARINING SHAKLLANISHIDA ETNONIMLAR VA PATRONIMLARNING TUTGAN O'RNI	150-155
<i>Djurakulov Sherzod Davronovich</i>	
SAMARQAND VILOYATI HUDUDIDI TOSH DAVRI ARXEOLOGIYASINING O'RGANILISHI TARIXI	156-161
<i>Курбанова Дилрабо Шерипбоевна</i>	
ПАРЛАМЕНТ ТАРИХИ ВА ТАРИХШУНОСЛИГИ	162-172

<i>Zuxriddin Boltayevich Junaev</i> ХОРАЗМДА РЕСПУБЛИКА ТУЗУМИ: ЮТУҚЛАР ВА МУАММОЛАР (1920-1924 йиллар)	173-181
<i>Mamatdiev Boxodir Bobojonovich</i> QASHQADARYO MUZEYIDAGI NODIR OSTODON	182-186
<i>Norqo'chqarov Xushvaqt Eshnazarovich</i> AFG'ONISTONDA O'ZBEK TILINING QONUNIY ASOSLANISHI, O'ZBEKLAR IJTIMOIY-MADANIY HAYOTIDAGI O'RNI (XX ASR – XXI ASR BOSHLARI)	187-197
<i>Ibragimov Rahmon Ziyodullaevich</i> ТОШКЕНТ ВОҲАСИ СҮНГИ БРОНЗА ДАВРИ ТАРИХИ ТИЗИМИДА: Дағн үдуми ва миграция масалалари	198-203
<i>Azamatova Gulmira Bajirbekovna</i> ОДАМ САВДОСИГА УЧРАГАН МИГРАНТ ХОТИН-ҚИЗЛАР ҲАҚИДА БАЪЗИ МУЛОҲАЗАЛАР	204-208
<i>Tishabayeva Irodaxon Rasulovna</i> 1960-1970 YILLARDA O'ZBEKİSTONDA MAKTABGACHA TARBIYA MUASSASALARI FAOLIYATI	209-215
08.00.00 – ИҚТИСОДИЁТ ФАНЛАРИ	
<i>Ostonokulov Azamat Abdukarimovich, Inoyatov Mardonbek Mo'min o'g'li</i> DAVLAT SEKTORIDA ICHKI AUDITNING XALQARO STANDARTLARI	216-226
<i>Kurbaniyazov Shaxzodbek Karimovich</i> O'ZBEKİSTONDA KORPORATIV BOSHQARUV TASHKILIY- IQTISODIY MEXANIZMI SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING NAZARIY VA USLUBIY ASOSLARI	227-232
<i>Отабеков Отажон Гайрат ўғли</i> ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ОПТИМАЛ СОЛИҚ ЮКИ ВА ИҚТИСОДИЙ ЎСИШ МАСАЛАЛАРИ	233-243
<i>Шакирова Фарғат Болтаевна</i> ИННОВАЦИОН ИҚТИСОДИЁТНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА БАҲОЛАШ ИНДИКАТОРЛАРИНИНГ АҲАМИЯТИ	244-255
<i>Мамбетназаров Бахыт Бисенбаевич</i> ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА ТАДБИРКОРЛИК СУБЬЕТЛАРИНИНГ РИВОЖЛАНТИРИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ	256-263
<i>Jumaniyazova Ro'za Quvondiq qizi</i> TURIZM INFRATUZILMASI TUSHUNCHASI VA UNING O'ZIGA XOS JIHATLARI	264-269
<i>Matniyozov Murodjon Rajabbayevich</i> DESTINATSIYA IMIDJINI SHAKLLANTIRISHDA TURISTLARNING SODIQLIGI VA QONIQISHINING AHAMIYATI	270-278

<i>Хамидова Зарифа Урол қизи</i>	
ДАВЛАТ СЕКТОРИДА ИЧКИ АУДИТ ВА ДАВЛАТ МОЛИЯВИЙ НАЗОРАТ ТАДБИРЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ЙЎНАЛИШЛАРИ	279-291
<i>Toshaliyeva Saodat Toxirovna</i>	
KICHIK TADBIRKORLIK TUSHUNCHASI VA UNING IJTIMOIY-IQTISODIY MOHIYATI	292-296
<i>Худойназаров Фахрутдин Хаитович</i>	
ИБН ХАЛДУННИНГ ИҚТИСОДИЁТГА ТАВСИЯЛАРИ	297-304
<i>Nurullayev Hoshimjon Hamidovich</i>	
GASTRANOMIYANING TURIZM RIVOJLANISHIDAGI AHAMIYATI	305-313
<i>Кадырова Шарофат Амоновна</i>	
ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ РАЗВИТИЯ СФЕРЫ УСЛУГ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ....	314-323
<i>Бегматова Зиёда Захиджановна</i>	
ДАВЛАТ ИНТЕРАКТИВ ХИЗМАТЛАРИ ТИЗИМИ АСОСИДА КАДРЛАР БАНДЛИГИНИ ВА УЛАРГА ТАЛАБНИ БАҲОЛАШ	324-332
<i>Shafkarov Bakhrom Khudoyberdievich</i>	
TERRITORIAL FEATURES AND THEIR EFFECTIVE USE IN THE CULTIVATION OF VITICULTURE PRODUCTS	333-340
<i>Masharipova Fazilat Axmedovna</i>	
OZIQ-OVQAT XAVFSIZLIGINI TA'MINLASHDA RAQAMLI IQTISODIYOTNING AHAMIYATI	341-348
<i>Мусинов Дишод Султанович</i>	
ХИЗМАТ КЎРСАТИШ СОҲАСИННИНГИЖТИМОЙ ВА ИҚТИСОДИЙ САМАРАДОРЛИГИИҚТИСОДИЙ ЎСИШ ОМИЛИ СИФАТИДА	349-359
<i>Шакирова Юлдуз Сайдалиевна</i>	
ВОПРОСЫ РАЗРАБОТКИ ДОРОЖНОЙ КАРТЫ АКТИВИЗАЦИИ ИННОВАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ	360-368
<i>Абдиовохидов Мамуржон Авазхон ўғли</i>	
РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТ ШАРОИТИДА ХИЗМАТ КЎРСАТИШ СОҲАСИНГ МАЗМУНИ, ТАВСИФИ ВА РИВОЖЛАНТИРИШ ЙЎНАЛИШЛАРИ	369-380
<i>To'xtasinova Muxayyo Mirzasultonovna</i>	
DAVLATNING INNOVATSION TIZIMINI SHAKLLANTIRISH MASALASIGA	381-388
<i>Курбанова Раҳима Джамшедовна, Мирзаева Ширин Нодировна</i>	
РОЛЬ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА В СТИМУЛИРОВАНИИ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ	389-403
<i>Набиева Нилуфар Муратовна</i>	
ОСОБЕННОСТИ КОМПЛЕКСА МАРКЕТИНГОВОГО ПРОДВИЖЕНИЯ КОМПАНИИ В ЦИФРОВОЙ СРЕДЕ	404-416

<i>Safarov Radjabboy Eshmukhammadovich</i>	
KAMBAG'ALLIKNI QISQARTIRISHDA INDIVIDUAL DAROMADGA SOLIQLAR MEXANIZMIDAN SAMARALI FOYDALANISH MASALALARI	417-428
<i>Sharipova Zulayho</i>	
SANOAT TARMOQLARI KLASTERLARINI RIVOJLANTIRISH VA SAMARADORLIGINI OSHIRISH YO'LLARI	429-434
<i>Шарипов Акбар Илхамович</i>	
ЧАКАНА САВДО КОРХОНАЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА РА҆КАМЛИ МАРКЕТИНГНИ РОЛИ	435-440
<i>Хаджаев Хабибулла Сагдуллаевич</i>	
ОБЪЕКТИВНАЯ НЕОБХОДИМОСТЬ И ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ АНТИМОНОПОЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ В РАЗВИТИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ.	441-447
<i>Xamzayeva Dilfuza Samarovna</i>	
SURXANDARYO VILOYATIDA TURISTIK MAHSULOTLARNI BAHOLASH VA SAMARALI RIVOJLATIRISH IMKONIYATLARI	448-452
<i>Усманова Насиба Акбаржоновна</i>	
ПУТИ РАЗВИТИЯ МЕНЕДЖМЕНТА В СФЕРЕ УСЛУГ	453-459
<i>Исхакова Сарвар Аюбовна</i>	
ЦИФРОВАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА ЗАНЯТОСТЬ И КВАЛИФИКАЦИЮ ПЕРСОНАЛА В СФЕРЕ БЫТОВОГО ОБСЛУЖИВАНИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ	460-467
<i>Ollanazarov Bekmurod Davlatmuratovich</i>	
INNOVATSION TADBIRLIKNI MOLIYALASHTIRISHDA MUQOBIL MOLIYALASHTIRISH VOSITALARIDAN FOYDALANISH VA UNI TURISTIK XIZMATLAR SOHASIDA QO'LLASH IMKONIYATLARI	468-479
<i>To'ychiyeva Nodira G'ulom qizi</i>	
OLIY TA'LIMNI BOSHQARISHDAGI INNOVATSIYALAR. CHAT GPT YOHUD SUN'YIY INTELLEKT	480-485
<i>Абдураҳимова Саида Аҳмаджановна, Адилова Гўзал Абзаловна</i>	
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА КИЧИК БИЗНЕС СУБЪЕКТЛАРИ ТАРКИБИЙ ҚИСМЛАРИНИНГ БАРҚАРОР РИВОЖЛANIШ ТАҲЛИЛИ	486-494
<i>Maxsudov Sherzod Solijonovich</i>	
TO'QIMACHILIK SANOATI KORXONALARIDA INVESTITSION MUHIT JOZIBADORLIGINI BOSHQARISHNING ZAMONAVIY TENDENSIYALARI	495-500
<i>Tadjibekova Dilnoza Bakhtiyorovna</i>	
ENHANCING FINANCIAL RESOURCE FORMATION IN BUSINESSES	501-506
<i>Radjabova Malika Ziyodullayevna</i>	
AHOLI BANDLIGINI TA'MINLASH ISTIQBOLLARI XUSUSIDA	507-512

09.00.00 - ФАЛСАФА ФАНЛАРИ

<i>Asraqulova Adiba Nabiyevna</i>	
ZAMONAVIY DAVRDA IQTISODGA FALSAFIY QARASHLAR	513-520
<i>Жўраев Аҳмад Муҳаммадиевич</i>	
ТИНЧЛИКПАРВАРЛИК ФОЯЛАРИНИНГ ЖАМИЯТ ТАРАҚҚИЁТИДАГИ АҲАМИЯТИ	521-530
<i>Гуламова Мавжуда Ташиулатовна</i>	
АХМАД ЗИЁУДДИН АЛ-КУМУШХОНАВИЙ АСАРЛАРИДА КОМИЛ ИНСОН ФОЯЛАРИНИНГ ФАЛСАФИЙ ТАҲЛИЛИ	531-538
<i>Abduxolikova Nasiba Alijonovna</i>	
YOSHLARNING ONLAYN TA'LIM JARAYONIGA TA'SIR ETUVCHI IJOBIY SALBIY OMILLAR	539-544
<i>Yazdonov Zikirillo Shukurilloyevich</i>	
QALANDARIYLIK VA UNING INSON, JAMIYAT TIZIMIDAGI O'RNI	545-552
<i>Sharipova Barno Salimovna</i>	
BIOETIK MADANIYATNING RIVOJLANISH BOSQICHLARI VA UNING ZAMONAVIY IMIJI	553-558
<i>Xalikulova Umida Rustamovna</i>	
AXBOROT MUHITINING OLIY TA'LIMGA TA'SIRI: KONSTRUKTIV VA DESTRUKTIV OMILLAR	559-564
<i>Abbasova Maftuna Subxonovna, Temirova Xurshida</i>	
OILA VA NIKOH MA'NAVIYATI, OILANI MUSTAHKAMLASH OMILLARI	565-571
<i>Tog'ayev Nodirjon Ergashevich</i>	
AJDODLARIMIZ BOY ILMIY MEROSINING O'ZBEKİSTONDA MA'RIFATLI JAMIYAT QURISH HAMDA YOSHLAR TARBIYASIDA TUTGAN O'RNI	572-576
<i>Kipchoqov Xomidjon Gulomovich</i>	
JAVOBGARLIK PRINSIPINI SHAKLLANTIRISH AXLOQSHUNOSLIKNING ASOSIY MASALASI SIFATIDA	577-581
<i>Raximova Rayxon Abdurasulovna</i>	
ZAMONAVIY OILADA MA'NAVIY-AXLOQIY QADRIYATLARNI SHAKLLANTIRISH: MUAMMONING NAZARIY VA USLUBIY TAHLILI	582-586
<i>Аззамова Нилюфар Шухратовна</i>	
"АДАБ АЛЬ-ТАБИБ" КАК ИСТОЧНИК НАЦИОНАЛЬНОЙ БИОЭТИКИ	587-591
<i>Axmadiyev Nuriddin Muxutdinovich</i>	
INTELLEKTUAL MADANIYAT YOSHLARNING INNOVATSION FAOLLIGINI OSHIRISHNING MUHIM MEZONI SIFATIDA	592-596
<i>Nabiiev Mansur Jamxur o'g'li</i>	
DEMOKRATIK JAMIYAT TARAQQIYOTIDA IJTIMOIY G'OYALAR EVOLYUTSIYASI VA MODERNIZATSİYASI	597-603

<i>Kenjayeva Dilrabo Romanovna, Xaydarova Larisa Sunnatovna</i>	
GLOBALLASHUV SHAROITIDA MILLIY MADANIYAT SOHASIDAGI O'ZGARISHLARNING O'ZIGA XOS JIHATLARI	604-609
<i>Abduraximova Tursunoy Abduvoxid qizi</i>	
O'ZBEKISTONDA OLIY TA'LIM TRANSFORMATSIYASINING FALSAFIY MOHIYATI	610-615
<i>Tagayev Ganisher Xasanovich</i>	
YOSHLAR ETNOESTETIK DUNYOQARASHINI RIVOJLANTIRISHDA BADIY-ESTETIK OMILLARNING O'RNI	616-625
<i>Шоназаров Жамишид Шухратович</i>	
БЕҲБУДИЙ ВА УНИНГ ДАВЛАТЧИЛИК ФОЯСИ	626-630
<i>Ҳамраев Сироҷ Абруевич</i>	
ЖАМИЯТ ЯНГИЛАНИШИ ВА ТАДБИРКОР МАҶНАВИЯТИ	631-637
<i>Nabiyev Bekzod Muxammadumarovich</i>	
MAFKURAVIY ISHLARNI TASHKIL ETISHDA ZAMONAVIY TARG'IBOT TEXNOLOGIYALARI: O'ZBEKISTON VA XORIJ TAJRIBASI	638-642
<i>Hashimova Gulsina Ismoyilovna</i>	
HARBIY IJTIMOIY ISH VA HARBIY MADANIYATNING HARBIY XIZMATCHILAR FAROVONLIGINI TA'MINLASHDAGI ROLI	643-648
<i>Karimova Gulnoza Yigitaliyevna</i>	
AXLOQIY MADANIYAT TUSHUNCHASINI RIVOJLANTIRISHNING IJTIMOIY ZARURIYATI	649-655
<i>Sharipova Kamola Usmonjonovna</i>	
YANGI O'ZBEKISTONDA GENDER TENGLIKNI TA'MINLASH BO'YICHA ILG'OR XORIJUY DAVLATLAR TAJRIBASINI MILLIY STRATEGIYAGA TRANSFORMASIYALASH ISTIQBOLLARI	656-661

Елмуратов Икматулла Гайбуллаевич,
Қарақалпоқ давлат университети.
Ўзбекистон ва Қарақалпоғистон тарихи кафедраси мудири.
Тарих фанлари буйича фалсафа доктори (PhD) доцент
elmuratov.ikmet@mail.ru

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОНДАГИ БИРИНЧИ ТАДҚИҚОТ ИНСТИТУТИ ТАРИХИ (1931-1936 ЙИЛЛАР)

Аннотация. Ушбу мақолада Қарақалпоғистон республикасида XX аср бошидаги таълим соҳасидаги ўзгаришлар, ўзига хос ривожланиш йўналишлари, ислоҳотлар, таълим соҳасида партияларнинг хизмати, руслаштириш сиёсатининг этномаданиятга таъсири, СССР Фанлар академиясининг Президиуми умумий йиғилиши, Фанлар академиясининг эксперт фаолияти натижалари, Қарақалпоғистон Ялпи илмий тадқиқот институтининг (ККНИИ) ташкил этилиши, Қарақалпоғистон тарихи, маданияти, иқтисодиётини ўрганиши, Қарақалпоқ ҳалқининг ижтимоий-иқтисодий тарихини ўрганиш СССР ФА Шарқшунослик институти билан ҳамкорлик каби маълумотлар баён этилади.

Калит сўзлар. Ислоҳотлар, Фанлар академияси, СССР Фанлар академияси, Тарих, Маданият, Сиёсат, илмий марказлар, Илмий мактаблар, ҚҚАССР ФА, қишлоқ хўжалиги, енгил саноат, транспорт ва ирригация, КҚАССРда илмий-тадқиқот.

**Elmuratov Elmatulla Gaybullaevich,
Karakalpak State University.Department
of history of Uzbekistan and Karakalpakstan
Doctor of philosophy in historical sciences (PhD)**

HISTORY OF THE FIRST RESEARCH INSTITUTE IN KARAKALPAKISTAN (1931- 1936 YEARS)

Abstract. This article examines changes in the field of education of the Republic of Karakalpakstan at the beginning of the 20th century, specific directions of development, reforms, party service in the field of education, the impact of Russification policies on ethnosculture, the general meeting of the Presidium of the USSR Academy of Sciences, the results of expert activities of the Academy of Sciences, the organization of the General Scientific-Research Institute of Karakalpakstan (KKNII), the study of the history, culture, economy of Karakalpakstan describes the study of the socio-economic history of the Karakalpak people, cooperation with the Institute of Oriental Studies of the USSR Academy of Sciences.

Keywords. Reforms, Academy of Sciences, Academy of Sciences of the USSR, History, Culture, Politics, scientific centers, Scientific schools, FA KKASSR, agriculture, light industry, transport and irrigation, research in KKASSR

Елмуратов Икматулла Гайбуллаевич,

Каракалпакский государственный университет.

Заведующий кафедрой истории Узбекистана и Каракалпакстана.

Доктор философии в исторических наук (PhD) доцент

ИСТОРИЯ ПЕРВОГО НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОГО ИНСТИТУТА В КАРАКАЛПАКИСТАНЕ (1931-1936 ГОДЫ)

Аннотация. В данной статье рассмотрены изменения в сфере образования Республики Каракалпакстан в начале XX века, конкретные направления развития, реформы, деятельность партии в области образования, влияние политики русификации на этнокультуру, общие собрания Президиума Академии наук СССР, итоги экспертной деятельности Академии наук, образование Каракалпакского научно-исследовательского института (ККНИИ), изучение истории, культуры, экономики Каракалпакстана описывается изучение социально-экономической истории каракалпакского народа, сотрудничество с Институтом востоковедения АН СССР.

Ключевые слова. Реформы, Академия наук, Академия наук СССР, История, Культура, Политика, научные центры, Научные школы, ФА ККАССР, сельское хозяйство, легкая промышленность, транспорт и ирригация, исследования в ККАССР

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N01>

Долзарблиги. СССР Фанлар академияси Ўрта Осиё халқларида, шунингдек Қорақалпоғистонда хам дастлабки даврда ўтказилган илмий-тадқиқот экспедицияларида фойдаланилмаётган бой табиий ва иқтисодий ресурслар кўп эканлиги таъкидлаб келинган.

Яширадигани йўқ айrim сиёsat фидойилари бизнинг онгимизга узоқ йиллар давомида қорақалпоқ халқи саводсиз бўлган дея уқтириб келганлиги бугунги кунда ҳеч кимга сир эмас. Гарчи тарихимизга, ўтмишимизга теранроқ чин кўзлар билан нигоҳ солиб қарасак, аждодларимизнинг илм-фанга, билимга бўлган интилишлари-бундай фикрларни мутлақо бекорлайди ва бу мақолада қорақалпоқларда илм фаннинг юксак равнақи ривожланганлигини кўрамиз.

Методлар ва ўрганилганлик даражаси. Тарихий-қиёсий ҳамда умумий таҳлиллар асосида хulosса бериш, холислик, илмийлик, тарихий ёндашув, тизимлаштириш тадқиқотнинг методологик асосини ташкил қилиб, муаммони ўрганилганлик даражасини таҳлил қилиш, мавзу бўйича бирламчи архив ҳужжатлари, XX аср бошидаги илм фан соҳасидаги ўзгаришлар, ўзига хос ривожланиш йўналишлари, ислоҳотлар, илм-фан соҳасида партияларнинг хизмати, руслаштириш сиёsatининг этномаданиятга таъсири, Мусулмон мактаблари, мадраса, рус тузем мактаблари, олий таълим муассасалари тўғрисидаги асарлар ҳамда газета ва журналларда мавзуга оид берилган мақолаларни илмий муомалага киритиш ва илмий хulosалар чиқариш зарурлигини кўрсатади.

Тадқиқот натижалари. 20-йилларнинг охири — 30-йилларнинг бошларида Қорақалпоғистонда ўтказилган илмий-тадқиқот экспедицияларида фойдаланилмаётган бой табиий ва иқтисодий ресурслар топилди. Уларнинг изланишлари ушбу ҳудудларда доимий фаолият юритаётган илмий муассасалар негизида самаралироқ бўлиши мумкин эди. Буни олимлар ҳам тушунишди. Шундай қилиб, 1929-йил 30-октябрда СССР Фанлар академиясининг Президиуми умумий ийғилишда А. В. Ферсманнинг Фанлар академиясининг эксперт фаолияти натижалари

тўғрисидаги ҳисоботини эшитиб, экспедиция тадқиқотларини бевосита боғлиқ бўлган стационар илмий муассасалар билан алмаштиришга қарор қилди. Фанлар академияси билан. Бу вазифалар 1931-йилдан бошлаб амалга оширила бошланди. Ўша йилнинг июль ойида СССР Фанлар академиясининг фавқулодда сессияси академик В.Л.Комаровнинг “Академия филиаллари масаласи” мавзусидаги маъruzасини эшитиб, эътироф этилди. СССРнинг бир қатор йирик марказларида мураккаб илмий базаларни ташкил этиш зарурати.

Мухторият республика ҳукумати илмий тадқиқот институтини ташкил этишга алоҳида аҳамият бериб, Қорақалпоғистонда илмий тадқиқот ишларини кенг йўлга қўйиш чораларини кўрди, 1931-йилда 37-августдаги 37-сонли баённома билан Қорақалпоғистон Ялпи илмий тадқиқот институтини (ККНИИ) ташкил этди. 12, 1931-йил. ККНИИнинг биринчи директори А.А. Неденко, Н.А.Баскаков[1] илмий котиб этиб тайинланди. Институтда 1933-йилдан сўнг иш бошлаган маҳаллий туб миллат вакиллари йўқ эди, булар Қ.Аимбетов, Ж.Урумбойев, Қ.Убайдуллаев, Т.Бекимбетовлар эди.

Тўрткўл шаҳрида илмий тадқиқот институтининг очилиши мухим аҳамият касб этди, чунки у ўша даврда Амударё воҳасидаги биринчи ва ягона илмий тадқиқот институти эди. Бу ҳақда илмий-тадқиқот институтининг биринчи директори Н.А.Гнеденко шундай ёзган эди: “Институт ўзининг амалий фаолиятининг мақсад ва вазифаларини бутунлай Қорақалпоғистон Республикасининг иқтисодий ва маданий ривожланишининг кундалик манфаатларига бўйсундиради[2].

Қорақалпоғистоннинг илмий марказлардан узоқда жойлашганлиги ва СССР Фанлар академияси раҳбарлигининг қийинлигини, шунингдек, илмий тадқиқотларни ишлаб чиқаришга яқинлаштириш зарурлигини ҳисобга олиб, ККАССР Халқ Комиссарлари Совети 1932-йил 29-августда қарор қабул қилди:

1. ККНИИ директори Н. А. Гнеденконинг таклифи маъқуллансин ва СССР Фанлар академияси Президиумига ККРИни СССР Фанлар академияси тизимиға ўтказиш, унинг йўналиши ва номини қўйидаги бўлимлар сифатида сақлаб қолиш тўғрисида илтимоснома билан мурожаат қилинг: геология участкаси; ижтимоий-маданий бўлим; Иқтисодий тадқиқотлар бўлими;

Кейинчалик, ККАССРда илмий-тадқиқот ишларини режали бошқариш мақсадида ККАССР Давлат режа қўмитасида илмий-тадқиқот ишларини режалаштириш бўлими ташкил этиш кўзда тутилди.[3]

СССР Фанлар академиясининг СССР Фанлар академиясининг ушбу масалани ўз фойдасига ҳал қилиш учун тегишли ваколат ёки ваколатга эга эмаслиги ва шунинг учун ККНИИнинг СССР Фанлар академияси тизимиға кириши рад этилганлиги ҳақидаги иши. ККНИИ ККАССР Халқ Комиссарлари Совети тасарруфида қолди[4].

Комплекс институт (1931-1936) Қорақалпоғистон тарихи, маданияти, иқтисодиётини ўрганишда фойдали илмий ишлар олиб борди. 1931-йилдан 1933-йилгача тарих ва иқтисод секцияси ягона кутубхона ташкил этиш учун архив материалларини тўплаш бўйича машаққатли иш олиб борди.

Маданий меросни ўрганиш соҳасида СССР ФА Шарқшунослик институти ККНИИ билан биргалиқда қорақалпоғлар тарихига оид материалларни тизимлаштириш бўйича катта ишларни амалга оширди. Шу билан бирга ККНИИ моддий маданият

тарихи, этнография, фольклор ва тилшунослик бўйича тадқиқотлар олиб борди[5]. Шундай қилиб, ўша даврда институт сезиларли ютуқларга эришди.

ККНИИ муваффақиятларининг тасдиғи шундаки, Ленинградда бўлиб ўтган ишлаб чиқарувчи кучларни ўрганишга бағишиланган конференцияда институт “Қадимги суғориш эрларини ўзлаштириш муаммоси”, “ККАССР антномофаунасининг тур таркиби, унинг роли ва аҳамияти” каби маъruzалар билан чиқди. Қишлоқ хўжалиги”. Қорақалпоқ халқининг ижтимоий-иқтисодий тарихини ўрганиш СССР ФА Шарқшунослик институти билан ҳамкорликда олиб борилди[6]. Бундан ташқари, геология бўлими Устюртни ўзлаштириш муаммолари бўйича илмий тадқиқотлар олиб борди. Чўл-қум бўлимида тақирлардан хўжалик фойдаланиш имкониятлари ва тупроқ шўрланишига қарши курашиш муаммолари ўрганилди.

1933-йилда ҳаракатланувчи қумларга қарши курашиш бўйича илмий-тадқиқот ишларини ташкил этиш мақсадида Тўрткўлдан 25 километр узоқлиқда Чўл-қум-барг қўчатзори ташкил этилди[7]. Питомникнинг молиявий базасини мустаҳкамлаш учун 1933-йил август ойида ККНИИ Қишлоқ хўжалиги халқ комиссарлиги билан 1933-36 йиллардаги илмий-тадқиқот ишларини молиялаштириш тўғрисида шартнома тузди. 120 000 рубль миқдорида[8].

ККНИИнинг Иқтисодий тадқиқотлар бўлими қишлоқ хўжалигини режалаштириш ва тупроқшунослик муаммоси бўйича иш олиб борди. Шунингдек, қишлоқ хўжалиги, енгил саноат, транспорт ва ирригация соҳаларининг ҳолати ва ривожланиш истиқболлари муаммолари ўрганилди. Оммавий ўлкашунослик ишларини ўтказиш усуллари ва режалаштириш бўлимида доривор ўсимликларни йиғиш ва республика ўсимлик қопламини тўлиқ инвентаризация қилишни ташкил этиш ишлари олиб борилди.

1934-35 йиллар учун ККНИИ қўйидаги ишларни амалга ошириди: а) Иқтисодий тадқиқотлар бўлими — “ККАССР қишлоқ хўжалиги ва уни ижтимоий қайта қуриш”. Иш Тўрткўл шаҳрида А.П.Жигарев бошчилигида амалга оширилди. Ана шу изланишлар натижасида республика матбуотида мақолалар чоп этилди. Кейинчалик, А.П. Жигарев бошчилигида “ККАССРда МС ва колхоз қурилиши” мавзуси олиб борилди, натижада китоб нашр этилди; б) Тупроқ-чўл-қум гуруҳи бўлими Нукус шаҳрини ободонлаштиришнинг схематик режасини тузиш ишларини бажарди; в) Тил ва адабиёт бўлими ҳамда Этнография ва педагогика бўлими (ижтимоий-маданий бўлим) А.Соколов ва тадқиқотчи К.Аимбетовлар раҳбарлигида лотин ёзувида иш юритиш бўйича “Қорақалпоқ терминологик луғати” нашр этилди. ККРИ директори В. Тетюшевнинг «1916-йил қўзғолони тарихи бўйича материаллар тўплами” шаклидаги 20 бет мақолалари.Кейинчалик катта ходим профессор А.Фilonенко бошчилигида ноқонуний репрессия * келажакда гривна, Косекеев, Ўринбоев билан ҳаммуаллифликда Чимбой, Хўжайли, Тўрткўл туманларида ўтказилган экспедиция натижалари асосида “Қорақалпоғистондаги мактаб тармоқларининг ҳозирги ҳолати ва уни оқилона такомиллаштириш йўллари” мақоласи.” нашр этилди; д) Геология бўлими қўйидаги ишларни амалга ошириди: муҳандис Ивашченко раҳбарлигида “Устюрт партиясида геологик материалларни қайта ишлаш”, Албанов бошчилигида “Геологик материалларни қайта ишлаш” тадқиқоти олиб борилди. “Қишлоқ хўжалиги хом ашёси, минерал-хомашё ва маҳаллий фойдали қазилмалар асосида ККАССР саноатини

ривожлантириш йўллари” номли нашрдан чиқди, муҳандис Алексеев бошчилигида “Дегиш ва унга қарши кураш чора-тадбирлари” иши олиб борилди. Шунингдек, тажрибасинов ишлари олиб борилди. Агрономлар Давидовский ва Зиналиев бошчилигида тупроқнинг шўрланиши жараёнлари, шўрга чидамли экинлар ва ғўзага минерал ва маҳаллий ўғитлар самарадорлигини ўрганиш. Жами 1934-35 йиллар учун ККНИИ 21 та мавзуни якунлади, шундан 3 таси қишлоқ хўжалигига, 4 таси маданиятга оид.

1935-йил давомида институт ходимлари сони кўпайди — 20 нафар малакали ишчи, 3 нафар профессор, 3 нафар катта ва 11 нафар кичик илмий ходим[9].

1936-йилда институтда 30 та илмий ходим бўлиб, улар 45 та илмий иш олиб бордилар, 10 та экспедиция ўтказдилар, йирик агрокимёвий лаборатория ва 7000 дан ортиқ китобларни ўз ичига олган кутубхона ташкил этдилар[10]. Ана шу кўрсаткичлардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, Қорақалпоғистон иқтисодиёти ва маданиятининг долзарб муаммоларини ҳал этишда комплекс институт фаолияти ўз даражасида эди.

Бироқ, институт фаолиятининг камчиликлари ҳам бор эди — асосий тадқиқотчиларнинг кўпчилиги ташриф буюрган ва уларнинг тадқиқотлари ҳали ҳам юзаки эди, яъни улар муаммони аниқ ва жойида ҳал қиласдан, ижтимоий соҳа вакиллари билан чекланиб қолишган. Фанлар хукмларида хукмронлик қилаётган методология доирасида чекланган эди. Бу қадимий ҳудуднинг маданияти ва тарихини холисона, ўзига хос тарзда ўрганишга уринганларни синфий душманлар айблади. Шундай қилиб, Вилоят қўмитасининг иккинчи пленумида (1933-йил август) партияни троскийчилар ва бошқа бегона элементлардан тозалаш бўйича бутун дастур ишлаб чиқилди, бу мураккаб институтнинг ишига ҳам таъсир қилди, чунки унинг кўплаб илмий ходимлари троскийлиқда айбланган эди. Қолганлари қоралаш ва тухмат туфайли душман бўлишдан қўрқиб, қўрқувда яшадилар.

Институт ишининг қийин пайтлари Наркоздан молиялаштиришдан бош тортганлиги сабабли дегиш бўйича экспериментал ва тадқиқот ишларини мажбурий равишда қисқартиришни ўз ичига олади. Дегишларга қарши кураш ишлари қисқартирилгани, шунингдек, Нарқўз ирригация бошқармаси ер ости сувлари кадастри масаласини ишлаб чиқиб бўйича ишларни молиялаштиришдан бош тортгани натижасида институт сув хўжалиги гуруҳи илмий-тадқиқот ишларини қисқартиришга мажбур бўлди. Саноат ва табиий ресурсларни ўрганиш гуруҳи ҳам худди шундай тақдирга дуч келди. 1935-йилнинг бошида у ўз иши учун зарур маблағсиз қолди. Бу омилларнинг барчаси ККНИИ раҳбариятини институт тузилмасида ташкилий ўзгаришларни амалга оширишга, бу ҳолда ходимларни қисқартиришга мажбур қилди. Бундай шароитда институт айрим илмий тадқиқотларни ўзини-ўзи молиялаштиришга ўтказишга мажбур бўлди. Бу эрда бўлимлар ва хўжаликларнинг устувор эҳтиёжларини қондириш вазифаси қўйилган эди. Ташкилотлар ва шу орқали бевосита манфаатдор ташкилотларнинг буюртмалари бўйича ишларни бажариш учун молиявий ресурсларни жалб қилиш.

Халқ Комиссарлари Кенгашларининг 1936-йил 15-марtdаги қарори билан комплекс институт бир қанча секторларга бўлинди, бу эса институтнинг тугатилишини англатарди. Бизнингча, комплекс институтнинг тугатилишининг асосий сабаблари алоҳида партия етакчиларининг инжиқликлари бўлган. Шундай қилиб, ОККП (б) ва

ККАССР Халқ Комиссарлари Советининг қарорида иккита республика зонал станцияларини (пахтачилик ва чорвачилик) ташкил этиш мақсадида, шунингдек, илмий кадрлар етишмаслиги туфайли, дейилади. Илмий тадқиқот олиб боришлари, илмий тадқиқот институтини тарқатиб юборишлари учун Шундай қилиб, ОК ва ККАССР Халқ Комиссарлари Совети институтни тарқатиб юбориш учун асосиз сабабларни топдилар, чунки уларнинг фикрича, институт “социалистик қурилиш” вазифаларига жавоб бермади[11]. Бу муаммони ҳал қилиш мумкин эди, аммо ККАССР ҳукуматининг қўйол хатоси мураккаб муассасанинг тарқатиб юборилишига ва унинг З тармоқقا бўлинib кетишига олиб келди: 1. маданий қурилиш сектори; 2. социалистик қишлоқ хўжалиги сектори; 3. геология сектори; 4. Маданий қурилиш соҳаси Маориф халқ комиссарлиги тасарруфига ўтди, унинг негизида илмий-педагогик лаборатория ташкил этилди.

Ижтимоий сектор қишлоқ хўжалиги мавжуд зонал станцияларни мустаҳкамлаш ва сувни ўрганиш бўйича гурухларни яратиш учун Наркозага ўтади.

Фермер хўжаликлари, агромелиорация ва агрокимё. Геология сектори Наркоз юрисдикциясига киради. Бундан ташқари, ККАССР Давлат режа қўмитаси қошида илмий гуруҳ ташкил этилмоқда. Ушбу гурухнинг вазифалари илмий тадқиқот ишларини мувофиқлаштириш ва режалаштиришни ўз ичига олади, аммо 1937-йилда бу қарорнинг нотўғрилиги аниқ бўлди ва ягона илмий марказ ташкил этиш масаласи илгари сурилди[12].

1938-йилда Маориф халқ комиссарлиги қошида тил ва адабиёт илмий-тадқиқот сектори ташкил этилди. Бироқ кафедра ўзини оқлай олмай, идоравий бўлимга айланди ва шу сабабли 1939-йилда ҳукумат ушбу сектор негизида ККАССР Халқ Комиссарлари Совети қошида Тил ва адабиёт илмий-тадқиқот институтини ташкил этишга мажбур бўлди. Комплекс институт фаолияти тоталитар тузумнинг кучайиши ва қатағоннинг авж олаётган даврига тўғри келган бўлсада, ўша даврдаги мана шундай қийинчилик ва машаққатларга қарамай, Қорақалпоқ халқининг мероси комплекс институт томонидан олиб борилган илмий-тадқиқот ишлари халқнинг бой маданиятини янада чуқурроқ ўрганишни шакллантиришда улкан роль ўйнади.

Хулосалар. Шундай қилиб, 1936-йилда Комплекс институти тарқатиб юборилди. Бугунги кун нуқтайи назаридан айтишимиз мумкинки, агар Қорақалпоғистондаги ягона илмий марказ СССР Фанлар академияси тасарруфига ўтиб, ККАССР Қорақалпоғистон бирлашган илмий-тадқиқот институти номини қолдиришганида, тарқатиб юборилмаган бўларди. Синфий-пролетар руҳида тарбияланган, сиёсий жиҳатдан тор фикрли республика партия раҳбарияти тегишли таълимга эга эмас, амалий илмий фаолиятнинг аҳамиятини, умуман фаннинг ролини тушунмаганлиги сабабли ушбу илмий марказни тарқатиб юборди. Комплекс институтнинг ёпилиши қорақалпоқ илм-фанининг ривожланишини тўхтатиб қўйди. Буларнинг барчаси бевосита Марказда, айниқса, партия тузилмаларида содир бўлган воқеалар, партиянинг худудий органларининг “садик одамлар” билан мустаҳкамлангани билан бевосита боғлиқ эди. Шундай қилиб, 30-йилларнинг ўрталарида бу тенденция Қорақалпоғистонда пайдо бўла бошлади. Айнан у мураккаб институтнинг ёпилишига туртки бўлди, чунки ўша пайтда мустақил фикрлай олмайдиган партия амалдорлари-аппаратчилар бор эди ва илмий марказ улар учун ортиқча эди, шунинг учун улар уни тарқатиб юборишиди.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Баскаков Н. А. Қорақалпоғистон Мухтор Совет Социалистик Республикаси Комплекс илмий тадқиқот институти, 115-бет.
2. Камолов С.К., Германова В.В. Қорақалпоқ халқи маданий меросини ўрганишнинг келиб чиқишида // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1994 йил Н 1-2.
3. Қозоғистон Республикаси Марказий давлат бошқаруви. Ф. 322. бўйича. 1. д. 53. л. ўттиз.
4. Қозоғистон Республикаси Марказий давлат бошқаруви. Ф. 322. бўйича. 1. д. 53. л. 19.
5. Тетюшев В. Илмий тадқиқот ишининг вазифалари //Совет Қорақалпоғистони. 1936 йил, 2 апрел.
6. Ўша ерда.
7. «Совет Қорақалпоғистони» газетаси. 1937 йил, 14 июл.
8. Ўша ерда.
9. Қозоғистон Республикаси Марказий давлат бошқаруви. Ф. 50. бўйича. 1. д. 53. л. 6.
10. Қозоғистон Республикаси Марказий давлат бошқаруви Ф. 50. бўйича. 1. д. 132. л. 77.
11. АЗХК РК. ф. 1. оп. 4. д. 76. л. 3.
12. «Совет Қорақалпоғистони» газетаси, 1937 йил, 29 июн, № 142.

07.00.00 –Тарих фанлари

Qitaybekov Azizbek Kenesbek o'g'li
Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti
“O'zbekiston va Qoraqalpog'iston tarixi” kafedrasi o'qituvchisi

**QORAQALPOG'ISTONDA HAVO TRANSPORTINING SHAKLLANISHIDA
“DOBROLET” AKSIYADORLIK JAMIYATINING O'RNI**

Annotatsiya. Ushbu maqolada Qoraqalpog'istonda havo transportining shakllanishi va rivojlanishida “Dobrolet” aksiyadorlik jamiyatining o'rni va ro'li hamda mahalliy avialiniyalarning tashkil qilinishi haqida malumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Dobrolet, aviatsiya, havo transporti, samolyot, To'rtkul, avialiniya, uchuvchi, parvoz, texnika, aerodrom.

Qitaybekov Azizbek Kenesbek o'g'li
Lecturer of the Department of "History of Uzbekistan and Karakalpakstan" of
Karakalpak State University named after Berdak

**THE ROLE OF THE JOINT STOCK COMPANY “DOBROLET” IN THE DEVELOPMENT OF AIR
TRANSPORT IN KARAKALPAKSTAN.**

Abstract. This article provides information about the place and role of the joint stock company “Dobrolet” in the formation and development of air transport in Karakalpakstan and the formation of local airlines.

Key words: Dobrolet, aviation, air transport, airplane, Tortkul, airline, pilot, flight, equipment, airfield.

Қытайбеков Азизбек Кенесбекович
Преподаватель кафедры «История Узбекистана и Каракалпакстана»
Каракалпакского государственного университета имени Бердаха

**РОЛЬ АКЦИОНЕРНОГО ОБЩЕСТВА «ДОБРОЛЕТ» В СТАНОВЛЕНИИ
ВОЗДУШНОГО ТРАНСПОРТА КАРАКАЛПАКСТАНА.**

Аннотация. В данной статье представлена информация о месте и роли акционерного общества «Добролет» в становлении и развитии воздушного транспорта Каракалпакстана и становлении местных авиалиний.

Ключевые слова: Добролет, авиация, воздушный транспорт, самолет, Торткуль, авиакомпания, летчик, полёт, техника, аэродром.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N02>

Qoraqalpog'iston xalqi ham ushbu fan va texnika yutuqlaridan chetda qolmadi. Qoraqalpog'istonlik har bir inson boshqa xalqlar kabi musaffo osmonda parvoz qilishni, olis yurtlarga, baland tog'larga, moviy dengizlarga, cheksiz cho'llarga parvoz qilishni orzu qilardi. Ularning orzu va hayollari xalq qo'shiqlari va ertaklarida tasvirlangan. Ammo o'tayotgan asrimizning 20-yillaridan boshlab osmonda uchish orzusi haqiqatga aylandi.

1923-yil mart oyida Sovet hukumatining qarori bilan butun Rossiya havo flotining "Dobrolet" erkin jamiyati tashkil etildi. Yangi tashkil etilgan "Dobrolet" havo transporti obyekti 1923-yilda Mehnat va shahar kengashi tomonidan qabul qilingan uch yillik rejaga muvofiq amalga oshirildi va butun Rossiya Aviatsiya boshqaruvi kengashining qirg'oqlariga yo'naltirildi.

M.V.Frunze, V.Ya.Chubar, G.K.Orjonikidze O'rta Osiyo respublikalari va Qozog'iston hududida havo yo'llarini ochishga mas'ul bo'lgan "Dobrolet" aksiyadorlik jamiyatini Krjijanovskiy boshqarib, havo floti yutuqlarini keng ommaga tanishtirishda katta xizmat qiladilar.[1;11-b]

O'sha yillarda mashhur uchuvchi N. K. Velling O'rta Osiyo respublikalarida bir necha bor bo'lgan va 1923-yil may oyida u uch yo'lovchi bilan birga Moskva-Buxoro yo'nalishi bo'yicha Kavkaz viloyatlari bo'y lab 76 soat ichida Xarkov, Rostov, Ashxobod, Don va Toshkent fondiga uchib ketdi. Bu albatta, "Dobrolet" muassasasi tomonidan o'sha yillarda sobiq Ittifoq hududida havo yo'llari tashkil etish bo'yicha amalga oshirilgan chora-tadbirlardan biri edi. Markaziy Osiyo va Uzoq Sharq havo yo'llarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratildi. Darhaqiqat, O'rta Osyoning Markaziy Rossiyadan uzoqda joylashganligi, temir yo'l va boshqa tarmoqlarning pastligi havo transportiga ko'proq e'tibor qaratishga majbur qildi.

1924-yili aprel oyida Xorazm va Qoraqalpog'iston xalqlari uchun katta xavfilik — Amudaryo oblastining Shoraxan bo'lisligiga tegishli "Oq-qamish" qishlog'ida oba kasalligi kelib chiqqanda, aeroplanda mutaxassis vrachlardan iborat maxsus komissiya va medikamentlar jalb qilingan.

Qoraqalpog'istonda birinchi samolyot vujudga kelganda odamlar qo'rqib qarab, ayrim odamlar uni "shayton" deb tushunib uylariga kirib berkingan [3].

1927-yili Qoraqalpog'istonda aviatransport paydo bo'lib, o'sha yili Chorjo'y — To'rtkul — Yangi Urganch va Mo'ynoq orasida pochta, yo'lovchilar tashiydigan avia aloqa o'rnatildi. Transportning bu turining ahamiyati yil sari yuksaldi. Qoraqalpog'iston samosida birinchilar qatorida havo yo'llarini bo'shilab bergenlar, o'z ishiga sadoqatli uchubchilardan I. Vasilev, A. Sichev, B. Tixomolov, N. Dorogokov, V. Fedorov, S. Bogdanovlar, aviotexniklardan O. Kalmenov, A. Usmanov, A. Parfenov va boshqalar bo'ldi.

1931-yil 1-dekabrda aerodromlar va samolyotlar qo'nish polosalari uchun Qo'ng'iroq va Chimboyda yer ajratib berildi. 1932-yilning aprelida To'rtkul aerodromi uchun yer ajratildi [2; 9-b].

Qoraqalpog'istonda 1932-yildan e'tiboran havo transportida uzilishlarsiz pochta — yuk va yo'lovchilar tashish yaxshi yo'lga qo'yildi. 1932-yilning fevral oyidan e'tiboran Charjow va To'rtkul shaharlari orasida bevosita avialiniya ochildi.

1933-yilda Toshkentda Butunrossiya "Dobrolet" havo floti agentligining "O'rta Osiyo bo'limi" tashkil etildi. Qoraqalpog'iston Respublikasi Markaziy davlat arxivida havo transporti tarixini o'rganib, "Dobrolet"ning O'rta Osiyo filiali Toshkent shahri, Pushkin ko'chasi, 9-uyda joylashganligini aniqladik.[2]

1923-yil sentyabr oyida Petrov M. P. Amuwdaryo viloyatining "Dobrolet" vakili etib tayinlandi. Unga "Dobrolet" O'rta Osiyo filialining 347-sonli qarori berildi va ushbu farmonga asosan "Dobrolet" vakillarining tegishli ko'rsatmalari bilan Qoraqalpog'istonning shahar va qishloq joylarida tuman filiallarini ochish uchun Petrov M.P. ta'minlash zarur edi.[2]

1924-yil 23-iyulda "Dobrolet" O'rta Osiyo bo'limi boshqaruvi majlisida "Dobrolet" Amuwdaryo viloyatining to'laqonli vakillik tuzilmasi tasdiqlandi. Boshqaruv rahbari etib Petrov M.P, a'zolari — Orlov va Epifanovlar tayinlandi. Ammo bu tarkibga kelgusida majlis tarkibiga mahalliy xalq vakillarini jalb etish topshirilgan edi.[1;12]

Shu sababli, Markaziy Osiyoda havo yo'llaridan foydalanish zaruratini chuqur o'rganish va quyida qoplanadigan yo'llarni ochish zarurligi ko'rsatildi.

Ular;

Toshkent – Olma-ata;

Buxoro-Xiva;

Buxoro-Termiz – Dushanbe.

1923-yil 7-oktabrda "Dobrolet" muassasasi muvaqqat ma'muriyati majlisida Krutovning Buxoro-Xiva havo yo'li ochilishi haqidagi bayonoti eshitildi. Mazkur yig'ilishda qaror qabul qilindi va "Ko'hna Buxoroda aviaстansiya qurishning uzoq muddatga mo'ljallanishi va investitsiyalar yetarli ekanligini inobatga olib, Kogonda, Dargan-otadagi vaqtincha konlarni jihozlashni boshladi."

1923-yil 24-oktabrda rasman ochilishi kerak bo'lgan Buxoro-Xiva havo yo'li masalasi hal qilindi. Tez orada Dargan-ota va To'rtkul konlari jalb qilindi. Buxoro-Xiva havo yo'lining ochilishiga quyidagilar sabab bo'ldi. Birinchidan, Buxoro Respublikasi poytaxtini Xorazm Respublikasi poytaxti bilan bog'lash maqsadga muvofiq deb topildi. Ikkinchidan, 467 km yo'lni boshqa transport vositalari bilan bosib o'tish uchun 10-12 soat vaqt ketgan bo'lsa, samolyot bu yo'lni 3,5-4 soatda bosib o'tgan.

1924-1946 yillarda Qoraqalpoq avtonom viloyatining "Dobrolet" vakolatxonasi rahbari Petrov.M, P.Epifanov, Atashov, J.Baymuratov, mas'ul kotib Orlov.A.M edi.[1;13]

Shu yillarda "Dobrolet" muassasasining asosiy vazifalaridan biri "Dobrolet" aksiyalarini Qoraqalpog'iston Muxtor viloyati aholisi o'rtasida taqsimlash edi. Viloyatning ko'plab fazoviy va jamoat muassasalari va alohida fuqarolar ushbu tashkilotning aksiyadorlariga aylandilar. Xususan, "Dobrolet" aksiyalari Chimboy, Xo'jayli, Qo'ng'iroq, Sho'raxon tumanlari hamda To'rtkul, Shabbaz, Biybozor, Tazabozor bozorlarida xalqaro miqyosda tarqatildi.

1925-yil 21-fevralda Qoraqalpoq avtonom viloyatining "Dobrolet" aksiyadorlik jamiyatini to'la vakolatlari boshqarmasi boshqaruv majlisi bo'lib, unda Koryaev, Straxov, Baymuratov, Dadashov va Sryulovlar qatnashdilar. Yig'ilishda "Dobrolet" aksiyalarini Qoraqalpog'iston muxtor viloyati aholisi, ayniqsa, Chimboy, Xo'jeli va Qo'ng'iroq tumanlaridagi badavlat savdogarlar o'rtasida muvaffaqiyatli taqsimlash, ularning har biriga kamida 5 so'mdan ulush, shuningdek, patent olish masalasi ko'rib chiqildi. Viloyat moliya bo'limida sotish aksiyalarini olgan savdogarlarga sotish zarurligini etkazish va bu bilan "Dobrolet" ulushini badavlat savdogarlar hisobidan mustahkamlash kerak edi.[4;14]

1925-yil 1-aprelda "Dobrolet" vakolatxonasi kassasida 12961 so'mlik qimmatbaho buyumlar bor edi. 1924-yil 17-yanvardan 1925-yil 31-martgacha bo'lgan davrda "Dobrolet"ning viloyat idorasiga kelib tushgan mablag'lar quyidagicha edi.

1. Aerodromni jihozlash hisobiga – 1000 so'm;

2. Aksiyalarni sotish bo'yicha — 3288 so'm;
3. Maktabni obodonlashtirish ishlari uchun — 34 so'm;
4. Reklama mahsulotlarini sotishdan tushgan tushum — 136 so'm.

Bundan aerodromni jihozlash, xodimlarni saqlash, ijtimoiy sug'urta bilan ta'minlash, buyruqlar nusxalari, pochta-telegraf, ishlarda qatnashishga zarur texnik ishlarga qo'yilgan mablag' 1436 so'm 75 tiyinni tashkil etadi.

Umuman olganda, Dobrolet aksiyalarini sotishdan olingan investitsiyalar samolyotlar sotib olish, aerodromlar qurish va fuqaro aviatsiyasi havo yo'llarini ochish uchun mo'ljallangan.

Shunday qilib, "Dobrolet" aksiyadorlik jamiyatining tashkil etilishi Qoraqalpog'istonda ilk bor havo yo'llarining ochilishiga sabab bo'ldi. Havo yo'llarini tashkil qilish bilan Amuwdaryo viloyati samolyotlarni qabul qilishga tayyorlana boshladi.[5;45]

1923-yil 21-noyabrda Amuwdaryo viloyati ijroiya qo'mitasi prezidiumida "Dobrolet" vakili Petrov "aerodrom haqidagi bayonot"ni eshitdi. Dastlabki chizma va rejani ko'rib chiqib, ijroiya qo'mita prezidiumi "uning kattaligi va chegarasiga ko'ra, rejada ko'rsatilgan yerning o'rni "Dobrolet" aksiyadorlik jamiyatiga belgilansin", degan qarorga keldi. Qoraqalpog'istonni odamlar bilan bog'lashda havo yo'llarining ahamiyati inobatga olinib, aerodrom ochilishini tezlashtirish maqsadida tezkor ishchilar bilan ta'minlash taklif etildi. Shunga ko'ra, shahar kommunal xo'jaligi korxonasiga aeroport uchun zarur jihozlarni bepul jo'natish topshirildi. Shunday qilib, 1924-yil aerodromning er uchastkasi to'liq rejalashtirilgan. To'rtko'l aerodromi Amudaryoning qirg'og'i va Yangi Bo'zjap kanali o'rtasida joylashgan bo'lib, 150 x 200 sajen (bir sajen 2,13 metrga teng) maydonni egallaydi.

Aeroport qurilishida mahalliy aholi rahbarlari ishtirok etgan:

1. O'raz Matniyazov — Sho'raxon wezdi qoraqalpoq jamiyatidan.
2. Erniyazov — To'rtkul.
3. Nurman Kulekeev — Shoraxon wezdi qoraqalpoq jamiyatidan.

1924-yil 6-avgustda Buxoro-Xiva havo yo'nalishi tasdiqlandi va unga ko'ra quyidagi yo'nalishlar bo'yicha to'xtovsiz havo qatnovi yo'lga qo'yildi.

Shanba — soat 4:00 da Kogon — Xiva

Shanba — soat 16:00 da Xiva — To'rtkul — Xiva

Dushanba — soat 16:00 Xiva — Kogon

Turkiston ichki ishlar xalq komissiyasi hisobotiga ko'ra, Qoraqalpog'istonda birinchi samolyot 1924-yil 26-yanvarda yaratilgan.

Oradan ko'p o'tmay, 1924-yil aprel oyida Amuwdaryo viloyatining Shoraxon bo'lisligi yaqinidagi "Oq-qamish" qishlog'ida oba kasalligi kelib chiqqanda, aeroplanda malakali shifokorlardan iborat maxsus komissiya va medikamentlar yuborilgan.

Qoraqalpog'istonda birinchi samolyot paydo bo'lgach, odamlar unga qo'rquv bilan qarashdi, ba'zilar esa "shayton" deb o'ylab, uylariga yashirinishdi.

1924-yil 19-yanvardan 1925-yil 1-yanvargacha Kogon-To'rtkul-Xiva havo yo'nalishida 44832 kilometr masofani bosib o'tgan, jami 199 kishi va 1645 kilogramm yuk pochta orqali jo'natilgan 94 ta reys amalga oshirildi.[6;76]

Ikkinchi havo liniyasi Kogon — Xiva, keyin esa Tashovuzda 1925-yil iyuniqa kelib benzin saqlash va tarqatish markazi, dvigatellarni ta'mirlash uchun kichik ustaxona mavjud edi.

Qoraqalpog'istonda 1935-yili avialiniyalar To'rtko'l, Mo'ynoq, Chimboy, Xo'jayli bilan bog'lovchi mahalliy yo'nalishlar hisobidan ko'paydi. 1935-yilning yozida Qoraqalpog'istonning

kelajak poytaxti hisoblangan Nukus shahri aerodromiga PO-4 samolyoti kelib qo'ndi. U saranchaga qarshi kurashish uchun kelgan samolyot edi. Qoraqalpog'iston Xalq Komissarlar Kengashi 1936-yili fuqarolik havo floti boshqarmasiga Charjow aeroportidan mustaqil respublika havo zvenosini tashkil etish masalasini qo'ydi. Bu masala ijobiy yechilib, Qoraqalpog'istoniga havo zvenosi ajratildi. Unga avvalambor To'rtkul-Charjow, To'rtkul-Mo'ynoq (Xojeli, Chimboy qirg'oqlari bo'ylab) pochta-yo'lovchilar tashish vazifasi yuklandi. 2-darajali pilot Petr Karpovich Shpit zveno qo'mondoni bo'lib tayinlangan edi. [1;8].

1937-yilning oktyabr oyidan e'tiboran Aralsk-Mo'ynoq havo liniyasi ochildi. Respublikada aeroportlar qurish va ularni jihozlash bo'yicha ko'p yumushlar ishlandi. 1939-yili Nukus aeroportining qurilishi va uni jihozlash ga 4 million rubldan oshiq sarmoya ajratildi (o'sha yillardagi baho bo'yicha). Tumandagi aeroportlarning qurilishi va jihozlashga 2 milliondan oshiq sarmoya ajratildi.[1, 17].

1939-yili Amudaryo deltasida Narkomzem tashkillashtirgan ekspeditsiya uch oy ishladi. Bu ekspeditsiyaning egaligida 18 samolyot mavjud edi. Amudaryo bo'yidagi sarancha 3 yil ichida yo'q qilindi. Buning barchasi aviatsiyaning yordamida erishildi.

Havo yo'llari transporti xalqning salomatligini saqlash ishiga qo'shgan hissasi katta bo'ldi. Uning xizmati har xil yo'nalishda bo'ldi. O'sha yillari xalqning salomatligiga zyon yetkazuvchi qanotli hasharotlar ko'p edi. Shularning biri — bezgak tarqatuvchi mayda pashshalar. Qoraqalpog'istonda bezgak kasali bilan har yili o'n minglab odamlar kasallanar edilar, aksariyati o'lib, ko'pchilik umrbod mayib bo'lib qolar edi.

O'sha yillari Qoraqalpog'istonning yo'liziz, transport bo'limgan holatlarda shifokorlarning bemorlarga tez yordam tashkil etishda ham aviatsiyaning xizmati katta bo'ldi. 1939-yili O'zbekiston fuqoralik flotiga tegishli maxsus To'rtkul aviaotryadi tashkillashtirildi. Bu aviaotryadning tashkillashtirilishi havo yo'llari transportining bundan keyingi rivojlanishining yangi bosqichini boshlab berdi.

Adabiyotlar/Литература/ References:

1. Елмуратов Й., Гришанович А. «Қарақалпақстанда ҳаўа транспортның пайда болыўы ҳәм раўажланыўы тарийхынан». Нөкис. «Билим» 1998-й.
2. Qoraqalpog'iston markaziy davlat arxivi. Ф. 166. Оп. 1.дело 1.
3. Таженов Б. «Пәрўаз». Нөкис, «Билим», 2013-й.
4. Xodjaev S.M. Transport Uzbekistana. Tashkent: "Izd-vo AN UzSSR",1961
5. Kamalov T.K, Umarov E.K. Nekotorie problemi razvitiya transporta v Karakalpakii. Nukus "Karakalpakstan", 1970
6. Jabbarov A., Axmetov L. Transportniy kompleks Uzbekistana v period razvitogo socializma. Т., 1982.

Nawrizbaeva Nurjamal Qudaybergenovna
O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
Qoraqalpog'iston bo'limi Qoraqalpoq gumanitar fanlar
ilmiy-tadqiqot instituti 1-bosqich doktoranti

QORAQALPOQLARNING GILAMCHILIGI BILAN BOG'LIQ BA'ZI MAROSIMLAR

Annotatsiya. Har bir xalq, millat o'z urf-odatlari, e'tiqodlari va millati bilan ajralib turadi. Bu qoraqalpoq gilamlariga ham ta'sir qildi. ya'nii, har bir usta o'zi ixtiro qilgan mahsulotlarda o'z mahoratini namoyish eta oldi. Shunday qilib, ular o'z ishlarida yaxshi niyatlar va ezgu maqsadlarni aralashtirib, yaxshilikka ishonishdi va gilamlarini yaxshilikka chaqiruvchi maxsus mazmunli naqshlar bilan bezashdi, oilalari uchun baraka olishga intilishdi bundan tashqari, ular hamma narsa yaxshilik olib kelishiga ishonishdi va ularni shunday nomladi.

Kalit so'z: Madaniyat, urf- odat, marosim, e'tiqod, qora uy (o'tov), naqsh.

Nawrizbaeva Nurjamal Qudaybergenovna
Doctoral student of the 1st stage of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Karakalpakstan branch, Karakalpak Research Institute for the Humanities.

SOME KARAKALPAK RITUALS RELATED TO CARPET WEAVING

Abstract. Each nation is distinguished by its traditions, beliefs and nationality. This also affected the Karakalpak carpets. that is, each master was able to demonstrate his skills in the products he invented. Thus, they mixed good intentions and noble goals in their work, believed in goodness and decorated their carpets with special meaningful patterns calling for good, seeking to receive blessings for their families moreover, they believed that everything brings good, and called them so.

Key words: Culture, tradition, ritual, belief, yurt, pattern

Науызбаева Нуржамал Кудайбергеновна
докторантка 1-й ступени Академии наук Республики Узбекистан,
Каракалпакстанское отделения, Каракалпакский
научно-исследовательский институт гуманитарных наук.

НЕКОТОРЫЕ ОБРЯДЫ КАРАКАЛПАКОВ, СВЯЗАННЫЕ С КОВРОТКАЧЕСТВОМ

Аннотация. Некоторые обряды каракалпаков, связанные с ковроткачеством каждый народ, нация отличается своими традициями, верованиями и национальностью. Это коснулось и каракалпакских ковров. то есть каждый мастер смог продемонстрировать свое мастерство в придуманных им изделиях. Таким образом, они смешивали добрые намерения и благородные цели в своей работе, верили в добро и украшали свои ковры особыми значимыми узорами, призывающими к добру, стремясь получить благословение для своих семей более того, они верили, что все приносит добро, и называли их так.

Ключевые слова: Культура, обычай, обряды, верования, юрта, узоры.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N03>

Культура каждого отдельно взятого этноса отличается своеобразием, которое находит воплощение в различных предметах декоративного искусства. Этническая культура каждого отдельного этноса имеет свою логику, на основе которой формируются церемонии, обычаи и традиции, свойственные данной ей. Это обстоятельство проявляется и в каракалпакском ковроткачестве, одним из основных элементов которой является традиционное ковроткачество. Наиболее ярко каракалпакское ковроткачество проявилось в оформлении юрты.

Юрта издревле считается жилищем каракалпакского, казахского, туркменского, кыргызского, узбекского народов. Хотя в современности она не используется широко, ее значение в жизни народа сохраняется по сей день. Одним из важных моментов при образовании новой семьи, являлась установка собственного жилья – юрты. Каракалпакская юрта по своему размеру различается в зависимости от количества используемых решетчатых раздвижных стенок кереге, которые состоят из стенок канат. В зависимости от состава семьи бывают 6, 8, 12 канатные юрты. «Юрта может иметь от четырех до семи и восьми канатов. Известны случаи изготовления юрт и в 12 канатов. Такие юрты занимают гораздо больше площади. Иногда по случаю каких-то бытовых нужд хозяева увеличивают, например, до восьми канатов юрту, конструкция которой рассчитана на шесть канатов». [1.40-с] Внутреннее и внешнее убранство юрты осуществлялось через ручной труд и мастерство женщин. Этому мастерству девочек начинали обучать с детства. Девушки ткали необходимые ковровые дорожки для юрты, предметы быта и др. То есть, девочек с четырех-пяти лет начинали обучаться и получали у старших по возрасту женщин секреты ткачества. 91-летняя мастерица Улбосын Ганиева из Чимбая так рассказывает о своем детстве: «До сих пор помню, как с пятидесяти лет вместе с матерью ткали паласы, дорожки, другие предметы. Впоследствии сама потихоньку стала готовить свое приданое» [2.№2.2023]. Навыки в ткачестве считались необходимыми не только у каракалпаков, но и у других народов, например, у туркменского народа. Ковроткачество считалось для каждой девушки обязательным ремеслом. Каждая туркменская девушка должна была участвовать в производстве ковров, предназначенных ей в приданое. И такое приданое при выходе замуж девушки становилось показателем ее мастерства и своеобразным капиталом. Чем лучше молодая женщина овладевала искусством ковроткачества, тем выше почитались ее достоинства. [3.185,б] «Ак баскур» представляет собой коровую дорожку, предназначенную для связывание кереге и ууык – купольные жерди, которые прочно держат юрту. Ширина ак баскур составляет 40-45 см, длина 12-13 м. После установления шанарак - купол и ууык юрты, ак баскур крепко завязывают с внешней стороны ууык при чем таким образом, чтобы узор находился с внутренний стороны жилища.[4.23,б] Как отмечалось выше, перед началом работы, согласно традиции, обращались к Аллаху прося у него сил и помощи, а у “Пийрим-Пийпатпа” (Биби Пирим), являющейся покровительницей всех женщин, просили помочи в том, чтобы изделие получилось прочным и красивым. Перед началом работы над тканьем ак баскура мастерица Бийбисара Кунназарова из Нукуса рассказала: «Изготовление ак баскур считалось самым сложным процессом, оно осуществлялось с помощью всех женщин аула. То есть, в первый день женщины собравшись вместе, в качестве опытной мастерицы выбирали почтенную женщину,

затем определяли место установления станка, сооружали кол, затем делали несколько кругов бегом вокруг него, держа в руках готовые шерстяные нити. Если в процессе бега одна из женщины роняла нити из рук, ее отстраняли от участия в изготовлении ак баскур. Бегали быстро для того, чтобы начатое дело завершилось в скором времени. Вторых, таким образом проверялось упорство, усердие женщин. Женщину, обронившую нитку, не допускали к этой работе так как считали, что она не справится. После этой церемонии женщины общими силами готовили еду в очаге и начинали ткать ак баскур. Этот процесс осуществлялся с помощью соседей и в течение нескольких дней женщины собирались и помогали. После завершения работы хозяйка ковра готовила угождение, устраивала небольшое пиршество называемое "шашыу". Цель такого угождения, чтобы всем доставалось такое прекрасное изделие». [5.№1.2023] Подобная церемония взаимопомощи в изготовлении ковра и проведение "шашыу" встречается у кыргызского народа. «По традиции собираются соседки, ближайшие родственницы, нередко и мужчины. Основу ковра создает заказчица будущего изделия, опытная мастерица, руководящая процессом, непосредственные ковровщицы и несколько помощниц. Если ковер большого размера (3x5 м), работают 4 -5 ковровщиц, а над изделием среднего размера (2,5 x 4 м) - 3 -4 ковровщицы, меньшего размера (1,5 x 2 м) - 1 или 2. Пока устанавливают станок, хозяйка дома готовит угождение, обычно режут барана. Для работающих над ковром готовится севет (завернутые в дастархан лепешки и сладости), а каждой искуснице преподносят небольшие подарки. Со 2-3 дня работы на смотрины ковра (килем коруу) начинают приглашать соседей, родственников и свойственников (в основном женщин). Соседки приносят завернутое в дастархан угождение, а ближайшие родственницы хозяйки ковра еще и подарки (отрезы на платье, платки и т.д.)». [6.195.6] Такие церемонии взаимопомощи свидетельствуют о крепкой дружбе народа. Так как, для облегчения нужд человека, в первую очередь на помощь приходят соседи. Как гласит народная мудрость «Близкий сосед лучше, чем дальний родственник». Наши женщины мастерицы придавали большое значение ручному труду. В каждом деле видели только доброе и хорошее, работали с добрыми намерениями. Ак баскур означает «Бас-голова-начало всему, курс-сложиться» - на него наносился орнамент «Дарягул» («Речной цветок»). Ковер ткался с надеждой, чтобы в семье был достаток полный, как река». [5.№1.2023] Узор нес в себе определенную семантическую нагрузку, чтобы молодая семья была крепкой, развивалась и умножалась, в семье был достаток как полная река и было благословение Аллаха.

Ещё одна дорожка, которая служит для укрепления юрты называется «дизбе». Дизбе ткется с использованием преимущественно нитей белого и коричневого цвета, его ширина достигает 4 см. «Дизбе» - представляет собой тесьму, украшенную геометрическим орнаментом, коричневого или черного, белого цвета.[7.388,6] Он служит для связывания кереге. Со слов старой мастерицы: «Дизбе - означает благополучие приходит в дом, следом за ним пусть дети умножатся». Вместе с тем, рассказала об одном из убранств юрты «Попеклер». «В верхнюю часть шестиканатной юрты вешались шестнадцать разноцветных узелков с бахромой попеклер. Они тоже несли в себе определенный смысл: пусть в дом приходит изобилие, дети пусть будут здоровы, а жизнь дарует только самое лучшее». [2.№2.2023] Об этом упоминает также

Айгул Пирназарова в своей статье. «По сведениям пожилых людей, эта бахрома вешались для того, чтобы было много внуков и правнуок, чтобы семья была плодовитой». [8.118,б]

С обобым почитанием у

каракалпаков относились к порогу дома. Порог - это место, которое оказывает положительное влияние на душу человека. Гость, приходящий в дом сначала видит порог дома. Поэтому порог дома выполняет особую функцию. Невеста, впервые прияа в новый дом, в первую очередь трижды кланяется порогу дома и лишь затем переступает за порог. Порог дома считается первым местом, куда ступают с добром или худом, поэтому использовали различные украшения у входа в дом, чтобы привлечь счастье и благополучие. Каракалпаки уделяли особое внимание этому фактору и установили перед входом в дом «Есиккас». «Есиккас — декоративный коврик, украшающий верхнюю часть входа в юрту изнутри. Он закладывается между жердями юрты и ее войлокным верхом». [9.2-с] Искусствовед А.Алламуратов, характеризуя орнаменты на есиккас пишет: “Есиккас украшен восьмигранными кругами, соединенным между собой. Внутри них располагаются ромбовидные фигуры, окруженные рогами с четырех сторон”. [4.35-б] Вместе с тем, по краям есиккас наносился узор «Илмек» («Крючок»). Узор в виде ромба в народе называется «бауырсакгүл» и как пояснила мастерица ковровщика из Нукуса Ханша Кемалова: «Узор бауырсакгүл в основном, наносится для того, чтобы был богатый дастархан и изобилие в доме». [10.№3.2023] По утверждению некоторых исследователей, орнамент в форме ромба и полуромба известен со времен палеолита и принадлежит к символике плодородия. Кроме того, «как символ плодородия ромб с крючками был связан с магией входа в жилище, в хозяйственные постройки» [1.36-с]. Из этого следует заключить, основной причиной установления этих узоров в есиккас, чтобы в жилище вошло благополучие и изобилие через эту дверь, а узор крючок илме, на мой взгляд наносился для предотвращения различных болезней, несчастья, от всего плохого, стремящегося войти в дом. Символически крючок должен был зацепиться за все негативное, которое пришло в дом и не дать ему пройти в жилище.

Для каждой семьи важную роль играют предметы утвари. У каракалпаков, изготовлению предметов быта отводилось большое значение. Их старались делать прочными, чтобы служили долгое время. В каждой семье была женщина-мастерица, которая умела ткань. Ткачество не создавало им особого труда, они сами изготавливали предметы повседневного быта. Например, «уншанаш» - мешочек для муки и других сыпучих продуктов, ткался в форме коврика без ворса. На первый взгляд обычный мешок для хранения муки, для защиты от различных насекомых. Но этот предмет тоже наделялся сакральными свойствами. Так, матери, перед отправлением сыновей на военную службу или в далекую поездку клали в уншанаш немного муки в день отъезда и молились, чтобы он вернулся невредимым, в день благополучного возвращения из этой муки готовили лепешку. Если сын уходил на службу в армию, то мука хранилась, пока он отслужит - год или два. [2. №2.2023] До сегодняшнего дня мука считается одним из почитаемых продуктов, в ней относятся с особым уважением и трепетом, так как она является основным продуктом.

Внутреннее пространство юрты украшалось различными предметами. Вешали их обычно на кереге юрты. Особенно, много было различных декоративных ковровых

дорожек и маленьких ковриков. Узоры, наносившиеся были не случайны, имели свой смысл. Некоторые из них в современности являются национальными символами.

Огромное влияние на формирование орнаментального мира каракалпаков оказали его хозяйствственные занятия и образ жизни. Каракалпакский народ на протяжении многих веков вел кочевой образ жизни и животноводство, наряду с земледелием, занимает важное место в его жизни. Окружающий мир, образ жизни и хозяйственные занятия, оказали свое влияние на духовный мир народа. Огромное количество традиционных узоров связаны с животным миром, либо с частями тела животных: «ийт табан» - собачий след, «газ мойын» - гусиная шея, «тай туяқ» копыто жеребенка, «гарга тырнак» коготь ворона. Интересны сведения об орнаменте под названием «гарга тырнак»: «У каракалпаков есть имя Гаргабай, означающее «много ворон». До недавнего времени существовали поверья о лечебном свойстве мяса вороны при определенных болезнях, о том, что если на крыше, вблизи дома каркает ворона — это признак прибытия гостей, возвращения путника, который ушел из этого дома куда-нибудь. Наличие вороны в названии орнамента, в этнонимах, в религиозных верованиях, возможно, связано с реликтами тотемизма. У каракалпаков издавна существовало убеждение в покровительстве определенным родам со стороны того или иного мифического «духа». Покровителями считали и некоторых животных, птиц. Например, до недавнего времени в приморских районах бездетные каракалпачки держали в доме степного орла (каракус), чтобы иметь детей». [1.37-с] «Вышеприведенные факты появились в результате обстоятельств, встречающихся в жизни людей. Об одном из них рассказывает 70-летний Кудайберген Наурызбаев из Тахтакупырского района. «Мой дядя был бездетным на протяжении многих лет. Ходил со своей женой к знахарям, они сказали, что его жена пострадала от воздействия тигровой шкуры и посоветовали есть воронье мясо. Но жена не захотела его есть и дядя был вынужден подложить воронье мясо в пищу тайно. После этого у дяди родился сын и назвали его Жолбарыс». [11.№5.2023]

До сегодняшнего дня существуют представления, связанные с «порчей» или «сглазом». Если какой-нибудь человек с удивлением и восхищением смотрит на другого, то плохая энергия переходит на того человека. Это проявляется в том, что у человека, который подвергся порче или сглазу, появляются различные неприятности, у него начинаются проблемы со здоровьем, он оказывается в затрудненном моральном или материальном положении. Недаром существует пословица “Удивление камень точит, если не камень, то голову калечит”. Особенно часто сглазу подвержены мастера и ремесленники. Чтобы уберечь от сглаза, ковровщицы наносили узор на свое изделие узор под названием «борикоз» (волчий глаз). Этот орнамент в южных районах называется «волчий глаз», а в Муйнакском и северных районах «рыбий глаз» (балыккоз), в районах где разводят верблюдов – «ботакоз» (верблюжий глаз). Он имеет форму креста. Об этом рассказывает ковровщица Алтынай Наубетова из Шуманайского района: «В молодости, когда училась секретам ковроткачества, мать посоветовала в свое изделие нанести орнамент «ботакоз», так как это защитит от сглаза». Также, она дает следующие сведения: «На ковер наносится орнамент в виде волны с надеждой оставить после себя след в виде продолжателя рода. Об этом рассказывала бабушка, но я не

захотела нанести этот узор. Тогда мать сказала, что я продолжила ее дело, как волна наше ремесло продолжалось и стала использовать этот орнамент» [12.№3.2023]

В заключение можно сказать, что отдельные обряды и орнаменты, связанные с ковроткачеством у каракалпаков, являются неотъемлемой частью культурного наследия народа. Эти традиции передаются из поколения в поколение, сохраняя уникальность и красоту национального ремесла. Ковровые дорожки, украшенные изысканными узорами, не только являются предметами интерьера, но и символизируют богатство культурного наследия и творческого потенциала народов.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Этнография Каракалпаков XIX начало XX века. Т. 1980 г.36-40- с
2. Наурызбаева.Н. Полевые записи. 2023. №2.Информатор; Ганиева.У. Чимбайский район. Род; Биксийк
3. Байриева.А, Атаева.Т.А, Дубова.Н.А. Ковровое ткачество. Туркмены /отв.ред. Народный и культуры. М.:Наука,2016. 185-с
4. Алламуратов.А Вечное наследие. Н.1993. 23-с
5. Наурызбаева.Н. Полевые записи. 2023. №1.Информатор; Кунназарова.Б. г. Нукус. Род; қолдаўлы
6. Сулайманов.Э.Ж, Сатыбалдиева.Ч.Т, Султаналиева.Н.И Капалбаев.О.Э, Художественные промыслы. Кыргызы / Народный и культуры. М.:Наука,2016.195-с
7. Жданко.Т.А. Народное орнаментальное искусство каракалпаков.—Труды хорезмской арх-этнографической экспедиции. Т.Ш.М., 1958.388-с
8. Пирназарова.А. Журнал «Амударья». 2022 г. № 4.118-с
9. Береснева. Л. Г. Ковровые изделия Каракалпаков. М.1994. 2-с
10. Наурызбаева.Н. Полевые записи. 2023. №3.Информатор; Ханша Кемалова. г. Нукус
11. Наурызбаева.Н. Полевые записи. 2023. №4.Информатор; Наурызбаев. К. Тахтакуперский район. Род: бессары
12. Наурызбаева.Н. Полевые записи. 2023. №5.Информатор; Алтынай Наубетова. Шуманайский район

07.00.00-Тарих фанлари

Сайдуллаев Фаррух Умедулло ўғли
Термиз давлат университети стажёр тадқиқотчи
Тел: +998334421991
E-mail: Saydullaev1919@gmail.com

МУҲАММАД ҲАКИМ ТЕРМИЗИЙНИНГ ЭТНОЛОГИК ВА ЭТНОГРАФИК ТАДҚИҚОТЛАРИ

Аннотация. Ушбу мақолада Муҳаммад Ҳаким Термизийнинг “Нарўзнома” ва “Солнома” асарлари этнологик ва этнографик таҳлил қилинган. Ҳаракати афлок (осмон) ва кавокиб (юлдузлар), сайёра ва нужум (ёритгич)ларни тулувъ (чиқиш) ва ғуруб (ботиш) вақтининг қайси фалақда, қайси бурҷда ва қайси вақтда чиқиб ва қайси вақтда ботиши, қайси нарсага далолат қилиши, нимани тарбият қилиши ва қайси нарсага саъд (яхши) ва қайси нарсага наҳс (ёмон) бўлиши илмий таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Ҳаким Термизий, Наврӯзнома, Солнома, буржлар, тақвим, юлдузлар, қуёш, ой, ҳафта кунлари, этнология, этнография, ажам, араб, ёмғир, ҳайвонлар, осмон, тупроқ.

Saydullaev Farrukh Umedullaevich
Intern researcher
Termiz State University

ETHNOLOGICAL AND ETHNOGRAPHIC STUDIES OF MOHAMMAD HAKIM TIRMIZI

Abstract. This article makes an ethnological and ethnographic analysis of the works of Muhammad Hakim Termizi “Naroznama” and “Solnoma”.The movement of the afloc (sky) and kawokib (stars), planets and stars (illuminators) is based on the time of sunrise and sunset, in which constellation and in which constellation and at what time it rises and at what time it sets.(Good) experiences have been scientifically analyzed to determine which things indicate, which educate, which things are sad (good), and which things are nabs (bad).

Keywords: Hakim Termizi, Navruznama, Solnoma, horoscopes, calendar, stars, sun, moon, days of the week, ethnology, ethnography, ajam, arab, rain, animals, sky, soil.

Сайдуллаев Фаррух Умедуллаевич
Стажер-исследователь
Термезского государственного университета

ЭТНОЛОГИЧЕСКИЕ И ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ МОХАММАДА ҲАКИМА ТИРМИЗИ

Аннотация. В данной статье сделан этнологический и этнографический анализ произведений Мухаммада Ҳакима Термизи «Нарознама» и «Солнома». Движение афлока (неба) и кавокиба (звезд), планет и звезд (осветителей) основано на времени восхода и захода Солнца, в каком созвездии и в каком созвездии и в какое время он восходит и в какое время заходит. (Хороший) опыт был подвергнут научному анализу, чтобы определить, какие вещи указывают, какие воспитывают, какие вещи печальны (хорошие), а какие - нахс (плохие).

Ключевые слова: Ҳаким Термизи, Наврузнома, Солнома, гороскопы, календарь, звезды, солнце, луна, дни недели, этнология, этнография, аджам, араб, дождь, животные, небо, почва.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N04>

Кириш. Тадқиқот жараёнида олиб борилган этнографик илмий ва дала тадқиқотлари жараёнида Ҳаким ат-Термизийни табиат билан боғлиқ кузатувларни қўйидаги манбалар асосида таҳлил қилинди. Жумладан, Ҳаким ат-Термизий дала кузатувлари даврида табиатдаги ўзгаришларни ўрганиш вақтида йиллар давомидаги тажрибаларига таяниб қўйидаги этнографик натижаларни баён қиласди. Этнографик кузатувлар асосида ихтилофи замон (замон ўзгариши) ва мурури айёмдин (кунларнинг ўтишидан) кўп тажрибалар ҳосил қилдим. [1].

Ҳаракати афлок (осмон) ва кавокиб (юлдузлар), сайёра ва нужум (ёритгич)ларнинг тулуъ (чиқиш) ва ғуруб (ботиш) вақтининг қайси фалақда турар ва қайси бурҷда ва қайси вақтда чиқиб ва қайси вақтда ғуруб қилиб (ботиб) ва қайси нарсага далолат қилур, қайси нарсани тарбият қилур ва қайси нарсага саъд (яхши) ва қайси нарсага наҳс (ёмон) бўлурини хўб (яхши) тажриба қилдим. [2]. Ва кўп машаққатлар тортиб Наврӯзи Олам янги бўлиши бирлан шул йил ичинда бўладирган нарсаларнинг алломатларидин фаҳм қилиб, аҳволлардин хабар берур эрдим, то илми нужумни бир ҳафтага келтурдим ва ҳар рўз (кун) ни аҳволи нечук бўлурини топтим ва тажриба қилиб, ушбу нусха (китоб)ни ёздим. [3].

Токи мусулмонлар наф олсунлар, хусусан, дехқонлар киштикор (экин) ларни шунга қараб эксалар, биладурларки, бу йил қайси экин яхши бўлур ва қайси экинлар қиммат ва қайси ғаллалари арzon бўлур, шунга қараб амал қиласди.

Ва аҳволи кўх (тоғ) ва дашт ва аҳволи подшоҳ ва фуқаролар ва савдогар ва ҳаннот (дон олиб сотувчи савдогар) ва чорпо (ҳайвон) ларни аҳволи йилни аввалинда ва авсатинда (ўртасида) ва охиринда нечук бўлурни аз рўйи тажриба (юзасидан) ёздим, токи ҳар ким ўқиса тақвимга муҳтож бўлmas, на ҳарчанд (қанча) замон ўтса ҳам бу нусха мансух (эски) бўлmas. Валлоҳу аълам биссавоб (Аллоҳ тўғриликни билувчи)дир). Олим ва аллома ал-Ҳаким ат-Термизий этнографик тадқиқотларга асосланиб табиатда юз бераётган ҳар бир сониядаги ўзгаришларни диққат билан кузатиб ҳафталардаги бир-бирдан фарқ қилувчи фарқлар, янги йилни ҳафтани қайси қунига оид кузатувларни ўз хulosасига таҳдим этган. Унинг дала тадқиқотлари узоқ кузатувлар давридаги жараёнларга эътибор берилган ҳолда қўйилган масалага ечим топишда табаитада юз берадиган воқеа-ҳодисларга ва уларни ғар йилга оид тақрорланиш ҳолатларига алоҳида кузатувларни олиб борган. [4].

Жумладан, Агар Наврӯзи олам якшанба қуни дохил бўлса (кирса), Шамс (Күёш)га тааллуқли бўлур. Ул сол (йил) неъматлар кўп бўлиб, тўқлик бўлғай, фитна ва ёмонлиқ оз бўлғай, ғўзаларга яхши бўлғай, тоғлардаги полизлар ва экинлар яхши бўлғай ва дехқонларнинг экинлари биткай. Йилнинг аввалинда арзони (арзончилик) бўлғай, охиринда андак қиммати (қимматчилик) бўлғай, аммо тез ўтгай. Халқ орасида мухолифатчилик (қарама-қаршилик) бисёр бўлғай. Халойиқ орасида вабо бўлғай. Ва машриқ тарафидин андак фитна ва хавфи хунрези (қон тўкиш) бўлғай ва оғирлик охири баҳайр бўлғай. Экинларни эртароқ экмоқ керак. Валлоҳу аълам биссавоб. Ал Ҳаким ат-Термизийни бу этнографик дала кузатувлари асосида тақдим этган фикрлари асрлароша ўз аҳамиятини йўқотмасдан келиб, бу тадқиқот натижаларни биз ҳозирги даврдаги ҳолатини дала тадқиқотлари жараёнида таққослаб, қиёсий тағлил этиб, қўйидаги маълумотлар асосида тўғри келишини исботладик.

Ал-Ҳаким ат-Термизийнинг олиб борган тадқиқотлари орадан қанча вақт ўтишига қарамасдан, ўз аҳамиятини йўқотмаганлигининг асосий сабаби ҳар бир ҳафтадаги янги йилнинг киришини ўн ёки 30 йиллар давомида кузатиб ягона бир фикрга келганлигини қайд этиб ўтиш зарур. Бу масалада ал-Ҳаким ат-Термизийни қўйидаги дала кузатувларига эътиборни қаратамиз.

Яъни, агар Наврӯзи Олам душанба куни дохил бўлса, Қамар (ой) га тааллуқли бўлғай. Ул йил тўқлиқ бўлгай, неъматлар кўп бўлғай, ёмғир кўп ёқғай. Подшоҳларга андак хавфлик бўлгай ва баъзи савдогарлар ҳоли заиф бўлғай. Фўза экин яхши бўлгай. Кунжут, тариқ қўноқ миёна (ўртача) бўлғай, қор-ёмғир йилнинг аввалинда бўлгай. Тоғларда ва Ироқда зилзила бўлғай. Ва баъзи полизларга оғат етгай ва баъзига давлат бўлур. Аммо буғдой ширин бўлур, тез ўтгай, савдогарлик баста (ёмон) бўлгай. Бу йил заифларнинг аҳволи хўб бўлғай. Аммо катталарга бисёр мансабдорлик бўлгайлар. Валлоҳу аълам биссавоб. [6].

Адабиётлар таҳлили ва методология. Ҳаким Термизийнинг ҳаёти ва илмий фаолияти тўғрисида бугунга қадар кўп сонли тадқиқотлар амалга оширилган. Жумладан, тарих фанлари доктори, профессор Сайфулла Турсунов ўзининг “Термизийларнинг илмий тафаккури” номли китобида аллома тўғрисида бир қатор маълумотларни келтириб ўтади. Шунингдек, Мирзо Кенжабек томонидан ёзилган “Буюк Термизийлар” номли китобда ҳам Ҳаким Термизийнинг ҳаёти, илмий фаолияти, асарлари борасида кўплаб маълумотларни олиш мумкин. Бундан ташқари, мамлакатимизда И.Усмонов, Ж.Мирзаев, Ж.Чўтматов каби тадқиқотчилар олимнинг меросини ўрганиш, уларни таржима ва таҳқиқ қилиш борасида самарали ишларни амалга оширганлар.

Ушбу мақолани тайёрлашда таққослаш ва таҳлил қилиш, мантиқий фикрлаш, илмий абстракциялаш, маълумотни гурухлаш, анализ ва синтез, индукция ва дедукция усусларидан кенг фойдаланилган.

Муҳокама. Ҳаким ат-Термизий табиатни этнографик ўрганиш жараёнида анъанавий хўжалик тизимиға алоҳида эътибор бериб, ҳар бир фаслдаги об-ҳавонинг ўзгаришлари, унинг инсон турмуш тарзига ижобий ва салбий таъсирини, дехқончилик, чорвачилик соҳасини юритишдаги юз бериши мумкин бўлган муаммолар, қийинчиликлар, оғатлар ва уларнинг оқибатларини тўлиқ аниқлашга ҳаракат қилган. Унинг фикрига кўра, агар Наврӯзи Олам сешанба куни дохил бўлса, Миррихга (Марсга) тааллуқли бўлур. Ул йил фараҳ (шодлик) лик бўлгай ва кундан-кун таомлар кўп бўлгай, чаҳорполар (ҳайвонлар)га маъмурчилик бўлгай. Аммо одамлар орасида жанжал кўп бўлгай. Машриқ тарафнинг подшоҳига ташвиш кўп еткай. Ул йил экинларни эрта экса, яхши бўлгай, кечига оғат теккай ва мевалар оз бўлгай. Йил охирида сел кўп бўлгай, ул йил ёмғир кам бўлгай. Бу йилда ҳам неъмат кўп бўлгай ва нархлар арzon бўлган ва гиёҳлар бисёр бўлгай. Аммо бу йилда узум кўп бўлгай ва заифларнинг аҳволи танг бўлгай. Валлоҳу аълам биссавоб деган аниқ хulosани берган. Бу алломани фикрининг тасдиғини Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот марказида туркиялик машҳур фотограф Орҳан Дургутдан ёзиб олинган дала ёзувлари тасдиқлайди. “Дунё ислом шаҳарлари” халқаро фото кўргазмасида Термиз, Хива, Самарқанд, Нажаф, Дехли, Мадина, Макка, Қуддус, Истанбул каби ислом оламининг машҳур 30 га яқин шаҳарларидағи зиёратгоҳларнинг фото суратлари намойиш этилди, тадбир давомида фотографдан бир қанча маълумотлар олинди. [7].

Алломанинг табиатнинг уйғониши, унга коинотдаги ўзгаришларнинг таъсири, осмон жисмларидағи ҳаракатлар тўғрисидаги этнографик тадқиқотлари этнология фанининг қиёсий

таҳлилига катта маълумотларни тақдим этган. Унинг тадқиқотлардаги натижаларга асосланган амалиёт хулосаларига кўра агар Наврўзи Олам чаҳоршанба (чоршанба) куни дохил бўлса, Аторуд (Меркурий) га тааллуқли бўлгай. Ул йил қаҳатчилик бўлгай, қон тўқмоқ ва фитна-фасод кўп бўлгай. Аммо тезлик бирлан бартараф бўлгай. Ул йил полизлар кўп яхши бўлгай, аммо Хурросон тарафида арпа, буғдой қиммат бўлгай, мош, ловия, тариқ, қуноқлар кўп бўлгай. Ул йил йилон, чиён, қуртлар кўп бўлгай. Ўлим заифларга ва ёш болаларга кўп бўлгай, аммо савдогарчилик кўп яхши бўлгай. Аммо халойиқлар орасида кўз оғриги кўп бўлгай. Валлоҳу аълам биссавоб. Энг муҳими алломани юқорида асослаб берган амалиёт натижалари асрлар ўтишига қарамасдан ўзгармай, ўз тасдигини топиб келмоқда. [8].

Алломани ушбу илмий этнографик тадқиқотларни ҳозирги давр нуқтайи назаридан таҳлил қилинганда, Туркияning Ислом тарихи ва маданияти маркази директори Эрол Қилич ва Фотих Султон Меҳмед универсиети докторанти ва илмий тадқиқотчиси Муҳаммад Одил Ҳамиддан олинган маълумотлар асос бўлиб хизмат қилди.

Натижа. Этнографик дала тадқиқотларга асосланган аллома табиат фаслларидағи ўзгаришларга дикқат билан эътибор бериб, фаслларга хос бўлмаган об-ҳаводаги ўзгаришлар, қиши ёки баҳор фаслларида қўрғоқчилик келиши ёки айнан баҳорги экинларни экиш даврдаги серёғингарчилик, куз ойиларда қўрғоқчилик ҳолатларининг юз берганлигини йиллар тизимида тақдослаб, ўзининг этнологик таҳлилларини тақдим этган. Ўз навбатида алломанинг фикрича, агар Наврўзи олам жума куни дохил бўлса, Зухра (Венера)га тааллуқли бўлғай. Ул йил фараҳ (шод)лик ва фаровонлик бўлгай. Ёмғир кўп ёғгай, совуқ қаттиқ, қиши узун, йил охирида андак қиммат(чилик) бўлгай. Фалла сақламоқ керақ, савдогарчилик кўп яхши бўлгай ва кечки (зироат)га оғат етгай. Ул йилда нархлар арzon бўлгай неъмат, фароҳ (кўп) бўлгай, зироатлар хўб бўлгай. Кунжут миёна (ўртача) бўлгай. Сипоҳ (лашкар) ларнинг ҳоли забун (оғир) бўлгай. Валлоҳу аълам биссавоб. Бу хулосалар исбот талаб қилмайдиган амалиёт натижаларни аниқ ўлчовга олинганлигидан далолат беради. [10].

Ҳаким ат-Термизийнинг этнографик кузатувлари ва этнологик илмий қарашлари аниқ воқеъликка асосланганлиги билан ажаралиб туради. Алломанинг машҳур "Наврўзнома" асари ўзининг ноёблиги, аниқ воқеъликка асосланганлиги, узоқ кузатувлар натижасидаги тадқиқот эканлиги билан олимларнинг дикқатини ўзига тортиб келмоқда. Алломанинг кузатувларига асосланган фикрига кўра, агар Наврўзи олам шанба куни дохил бўлса, Зухал (Сатурн)га тааллуқлидур. У йил баъзи шаҳарларда қаҳатчилик бўлгай, ёмғир кўп ёқгай, хунрезлик (қон тўкишлик) ҳам кўп бўлгай. Жануб соридин (томондин) лашкар пайдо бўлур, уруш ва суқуш, ўғри ва қароқчи кўп бўлгай, фитна ва ёлғон фош бўлгай. Кузги экинлар яхши бўлгай ва мевалар камроқ бўлгай, йил охирида совуқ қаттиқ бўлгай, қиши узоқ бўлгай. Валлоҳу аълам биссавоб. Бу асар ҳар инсонга, касб эгасига ва илм-фанга жуда муҳим қўлланма сифатида хизмат қилиб келаётгандигини ҳаёт исботлаб келмоқда. Аллома томонидан яратилган вақт ўлчов бирликларининг ниҳоятда тўғри эканлигини ўтказилган дала кузатувлари тасдиқлади. [11].

Ҳаким ат-Термизийнинг этнографик кузатувлари ва этнологик илмий таҳлилар натижасига асосланиб таъкидлаш керакки, этнографик кузатувлар асосида яратилган "Наврўзнома"нинг форс тилидаги Туркия, Сулаймония шаҳри, Асир афанди кутубхонаси, 1430 рақами нусхаси билан ўзбек тилидаги нашр нусхасини ўзаро солиштирганимизда, матнда фарқлар борлиги кузатилди. Этнологик илмий хулосаларга таянган ҳолда таъкидлаш керакки, асарнинг Сулаймония нусхаси қуйидагича бошланади: *Рисолаи фи баёни аҳқоми наврӯз. Чунин гўяд Хо Абулқосим Муҳаммад бин Али Ҳаким Тармадий қаддасаллоҳу руҳаҳу ки Ҳудой азза-жалла*

маро саду бисту панж сол умр дод... Оғози китоб, чун наврӯз якшанба бошад он рўз Офтобро бувад, он сол фароҳи бошад ва дар миёни мардумон фитна камтар бувад. Панбазорҳо беҳтар бувад ва полизҳо құхиро равож бувад ва киших ҷунон ки намоя наёяд ва ба охири сол танги бувад ва зуд бигузарад ва марг андак бувад. [12].

Хожа Абулқосим Мұхаммад бин Али Ҳаким Тармадий Аллоҳ таоло унинг руҳини муқаддас қылсın шундай дейди: менга құдратли ва улуғ Аллоҳ бир юз йигирма беш йил умр берди... Китобнинг бошланиши, агар наврӯз якшанба қуни кирса, у Офтоб (Қуёш) га тааллуқли бўлади, йил фаровон келади ва одамлар ўртасида фитна кам бўлади. Пахта ҳосили яхши бўлади, тоғ этакларидағи полизлар ривож топади, экинзорлар бошқа йилларга нисбатан зўр бўлади ва йил охирида озгина танглик бўлади, лекин тез ўтиб кетади, ўлим кам бўлади. (Матндан якшанба қун билан ушбу матн солиштирилса, катта фарқ борлиги сезилади, демак келажақда “Наврӯзнома”нинг форсий ва туркий матнларини ўзаро қиёсий текшириш талаб этилади. [13].

Энг мұхим, энг қадимги манбалардан ҳисобланган ушбу асар изоҳига этнологик нұқтаи назардан эътибор берилса, Қадим Шарқда ҳафта шанбадан бошланган ва шанба ҳафтанинг биринчи қуни ҳисобланган, пайшанба ҳафтанинг охири ва жума дам олиш қуни бўлган. “Наврӯзнома”даги шарҳлар якшанба, яъни ҳафтанинг иккинчи (ҳозирда дам олиш) қунидан бошланади ва шу қун Шамс (Қуёш) га тааллуқли дейилади, ўтмишда қунлар маълум сайёра номи билан аталади. Уларнинг, яъни ҳар бир сайёра (планета) нинг ўз ранги бўлган, ҷунончи қора – Зуҳал (Сатурн) – шанба, сариқ – Қуёш – якшанба, яшил – Ой – душанба, қизил – Миррих (Марс) – сесанба, кўк – Аторуд (Меркурий) – чоршанба, жигарранг – Муштари (Юпитер) – пайшанба, ниҳоят оқ – Зухра (Венера) – жума. Алкимё назарияси сайёраларни қўйидагича талқин этади: Зуҳал (Сатурн) – қўрғошин, Қуёш – олтин, Ой – қумуш, Миррих (Марс) – темир, Аторуд (Меркурий) – симоб, Муштари (Юпитер) – қалай, Зухра (Венера) – мис. Шунингдек, Зуҳал – бахт-толе белгиси, Қуёш – олов ваadolat рамзи, Ой – сокинлик ва маърифат ифодаси, Миррих – жанг ва момақалдироқ тангриси, Аторуд – адиллар ҳомийси, Муштари – фалак қозиси, Зухра – само созандаси.

Йилнинг ўн икки ойлари ҳам маълум ақидалар асосида етти сайёра турқумларига алоқадор фараз қилинади: Зуҳалга – жадди (эчки) ва далв (қавға), Қуёшга – асад (шер), Ойга – саратон (қисқиҷбақа), Миррихга – ҳамал (барра) ва ақраб (чаён), Аторудга – жавзо (эгизак) ва сунбула (бошоқ), Муштариға – қавс (ёй) ва хут (балиқ), Зухрага – савр (хўқиз) ва мезон (тарози) тобин экан.

Хулоса.Ҳаким ат-Термизийнинг этнографик кузатувлари ва этнологик илмий хулосалари қўйидаги манбаларни тақдим этади: Бу хил етти сайёра, етти қун (ҳафта), умуман, етти рақами боғлиқ ҳодисалар араб алифбосидаги етти хил хаттотлик санъати, наврӯзда тайёрланувчи етти хил таомлар, Шарқ ақидасича, қуруқликни етти денгиз ўраб туради, етти иқлим, жаҳондаги етти мўъжиза, мусиқада етти мақом ва етти парда, инсон танасидаги етти мұхим аъзолар, жоҳилиятдан кейинги замонларда араблар ҳафта қунларини абжад номлари билан юритган деган ривоят ҳам бор.[14].

Юқоридагилардан етти иқлим, етти мақом ва етти парда, инсон танаси аъзолари сайёralар билан ҳамда етти қун абжад билан ҳамоҳанглик касб этади. Масалан етти иқлим: Ҳиндистон – Зуҳал, Ҳурросон – Қуёш, Бақтр (Балх) – Ой, Туркистон – Миррих, Рум (Румо) – Аторуд, Чин – Муштари, Мовароуннаҳр – Зухра; етти мусиқа пардалари ва етти мақом: До – Зирафканд – Юпитер, Ре – Раҳовий – Сатурн, Ми – Наво – Ой, Фа – Бусалиқ – Меркурий, Соль – Рост – Венера, Ля – Ироқ – Қуёш, Си – Ушшоқ – Марс; инсон аъзолари: орқа мия – Зуҳал, қалб (қон айланиш

тизими) – Қуёш, ошқозон – Ой, бош мия – Миррих, ўпка (нафас йўллари) – Аторуд, жигар – Муштарий, буйрак – Зухра; ҳафта кун номлари ва абжад: шанба – абжад, якшанба – ҳавваз, душанба – ҳутти, сешанба – қаламан, чоршанба – сауфас, пайшанба – қарашат, жума – саххаз ёки арубате, атиги заззағ соқит этилмоқда.

Ўзининг олиб борган мунтазам илмий тадқиқотларига манба ҳисобланган табиат ўзгаришларидағи қурғоқчилик, қор ёмғирларнинг кам ёғиши ёки селларнинг қелиши, агар обҳаво яхши келса, тўқчилик бўлиши, бўғдой арпаларни арzon бўлиши ёки уни тескариси бўлишини мунтазам кузатувлар асосида баён этган. Буни унинг қўйидаги этнографик кузатувларидан англаб етса бўлади. Тадқиқотчи алломани амалиёти асосида, унинг амалий кузатувлари қўйидаги маълумотларни тақдим этган. Хулосаларга кура агар Наврўзи Олам панжшанба (пайшанба) куни дохил бўлса, Муштарий (Юпитер) га тааллуқли бўлгай. Ул йил баъзи жойларда неъматлар кўп бўлуб ва баъзи жойларда оз бўлгай. Ёмғирлар ўз вақтида ёқғай, қор-ёмғир кўп бўлгай. Подшоҳлар ҳоллари яхши бўлгай ва ҳамма хунарпеша (хунарманд)лар қасбларидин хурсанд бўлгайлар. Ва дарёлардаги киштилар (кемалар) га саломатлик бўлгай, лекин ҳалойиқлар орасида ёлғон сўз кўп бўлгай, беморлик кўп бўлгай, савдогарлик яхши бўлгай. Ул йил сипоҳ (лашкар)ларнинг аҳволи хўб бўлгай. Валлоҳу аълам биссавоб. Алломани этнографик кузатувулари аниқ воқеа-ҳодисаларга ҳамда кузатув натижаларига мослашган ҳолда ўтказилганлиги бунинг исботи ҳисобланади.

Литература/Адабиётлар/References:

1. Турсунов.С, Муртазоев Б. Термизийларнинг илмий тафаккури. Тошкент. Ўзбекистон нашриёти, 2016. Б.128
2. Дала ёзувлари Термиз тумани. 2021йил.Таниқли Ҳатот устоз Ҳабибуллоҳ СОЛИҲ Имом Темизий ҳалқаро илмий тадқиқот марказига ташриф буюганда ёзиб олинган сухбат.
3. Дала ёзувлари Термиз шахри.Термизийлар ҳалқаро илмий тадқиқотлар маркази.2021.Орҳаи Дургутдан ёзиб олинган.
4. Дала ёзувлари. Ҳаким термизий зиёратгоҳи 2023- йил. Термиз тумани.
5. Дала ёзувлари. Туркия, Истом тарихи ва мадинияти маркази директори Эрол Қилич ва Фотих Султон Меҳмедин университети доктарати ва илмий тадқиқотчиси Мухаммад Одил Ҳамид билан. 2020 йилнинг 26 февралида бўлиб ўтган учрашув Туркияning машҳур журналида маҳсус сонида нашр бўлган
6. Ҳусайн.М, Жўраева. Ф. Наврўзнома – Солнома, Баҳор Неъматлари. Тошкент. 1991. Б.17-19

07.00.00-Тарих фанлари

Berdikulov Mirolim Tugalvoevich
Sharof Rashidov nomidagi Samrqand Davlat Unversiteti
arxeologiya kafedrasi o'qituvchisi (PhD).
berdikulov@gmail.com

TO'DA-1 NEOLIT MAKONINING O'ZBEKISTON TOSH DAVRI ARXEOLOGIYASINI O'RGANISHDAGI O'RNI

Annotatsiya. Maqola Janubiy O'zbekistonning Boysun tog'laridagi neolit davriga oid To'da-1 g'or makonidan topilgan tosh quollarining texnik-tipologik tasnifiga bag'ishlangan. To'da-1 neolit makonining tosh quollari kam sonli bo'sada, ular 11 xil tiplarga ajraladi. Ular asosan plastinalar va uchirindilardan ishlangan. Ayrim hollarda qurol yasashda tosh plitka yoki tabiiy siniqlardan ham foydalanilgan. To'plamning tosh quollari orasida atipik qirg'ichchalar, kesgichlar, retushlangan plastinalar, retushlangan plastinkalar, retushlangan mikroplastinkalar, tosh bolta, geometrik quroq, tosh bigiz, tig', kompozit quroq va retushlangan uchirindilardan tarkib topgan.

Kalit so'zlar: Boysun, tosh quollar, tig', atipik qirg'ichchalar, kesgich, retushlangan plastinalar, retushlangan plastinkalar, retushlangan mikroplastinkalar, tosh bolta, geometrik quroq, kompozit quroq, retushlangan uchirindilar, ushatg'ich.

Berdikulov Mirolim Tugalvoevich
In the name of Sharof Rashidov
Samrqand State University, Archeology department teacher (PhD)

SIGNIFICANCE OF THE TODA-1 NEOLITHIC SITE IN THE STUDY OF STONE AGE ARCHAEOLOGY OF UZBEKISTAN

Abstract. The article is devoted to the technical-typological classification of stone tool found in the Neolithic cave Toda-1 in the Bajsunsky foothills of southern Uzbekistan. Although the Neolithic stone tools of Toda-1 are few in number, they can be divided into 11 different types. They are mainly made of plates and flakes. In some cases, stone slabs or natural fragments were also used in the manufacture of weapons. The stone tools in the set include atypical scrapers, cutters, retouched blanched, retouched blandcest, retouched microblades, stone axes, geometric tool, stone chisels, knives, composite tool and retouched flakes.

Key words: Bajsunsky, stone tool, knives, atypical scrapers, cutters, retouched blanched, retouched blandcest, retouched microblades, stone axes, geometric tool, composite tool, retouched flakes.

Бердикулов Миролим Тугалвоевич.
Самаркандский государственный университет имени Шарофа Рашидова
Преподаватель кафедры археологии (к.х.н.)

ЗНАЧЕНИЕ НЕОЛИТИЧЕСКОЙ СТОЯНКИ ТОДА-1 В ИЗУЧЕНИИ АРХЕОЛОГИИ КАМЕННОГО ВЕКА УЗБЕКИСТАНА

Аннотация. Статья посвящается к технико-типологической классификации каменных орудий неолитического грота Тода-1 в горах Байсунтау на юге Узбекистана. Несмотря на малочисленность, каменные орудия неолитической стоянки Тода-1 разделяются на 11 типов. Они в основном изготовлены из пластин и отщепов. Для выделки каменных орудий реже использовались каменные плитки или естественные обломки. Каменные орудия коллекции состоит из атипичных скребков, резцов, ретушированных пластин, пластинок и микропластиночек.

Ключевые слова: Байсун, каменные орудия, остроконечник, атипичные скребки, резец, ретушированные пластины, ретушированные пластинки, ретушированные микропластиночки, каменный топор, геометрическое орудие, композитное орудие, ретушированные отщепы, отбойник.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N05>

Kirish. So'ngi yillar davomida Respublikamizning tarixiy-madaniy boyliklarini dunyo bo'ylab tanitish va turizm salohiyatini ko'tarish borasida ko'plab ishlar qilinmoqda. Mazkur jarayonda tarixiy tadqiqotlar sifati va ko'lами kengaytirish zaruriyati vujudga kelmoqda. To'da-1 g'oridan topilgan artefaktlar, gulxan qoldiqlari, hayvon suyaklari va oxra b'iqliklari to'daliklarning xo'jalik hayoti borasida ayrim mulohazalarni yuritish imkonini beradi [3.148-149].

Funksional jihatdan To'da-1 g'orini kichik urug'chilik jamoasining mavsumiy qo'nalgoxlari (stoybisha) qatoriga kiritish mumkin. G'orning kichik hajmi (15x7 m) va topilmalarining kam sonliligi shunday xulosa qilish imkonini beradi. Aftidan, neolit davrining birinchi yarmiga oid kichik ovchi va ehtimol, terimchilar jamoasi To'da g'origa mavsumiy tashrif buyurishib istiqomat qilganlar. Bu yerda hosil bo'lgan ikkita madaniy gorizontdan topilgan buyumlar kam sonli bo'lib, asosan ishlov berilgan tosh buyumlardan iborat. Ikkilamchi ishlov berilgan qurollar soni yanada kamchilikni tashkil qiladi. Neolit davrining o'rtalarida butun O'rta Osiyoda sodir bo'lgan tektonik o'zgarishlar To'da-1 g'orini ham chetlab o'tmagan. Bu davrda g'orning tom qismining katta bo'lagi pastga qulab tushgan va uning tepasida katta tuynuk hosil qilgan. Natijada g'orda yashash noqulay bo'lib qolgan va ibridoiy odamlar bu yerni tark etganlar. Biroq keyingi tarixiy davrlarda (o'rta asrlarda) g'orga ayrim kichik chorvador guruhlari onda-sonda tashrif buyurishgan. G'orda yer sathidan 160 sm chuqurlikkacha o'rta asrlarga tegishli sopol buyumlarning, o'choq va hayvon suyaklari qoldiqlarining uchrashi shundan dalolat beradi.

G'orning og'zi sharqqa qaragan va bu muhim omillardan biri bo'lgan. Negaki, g'orni quyosh nurlari kun davomida yoritib, isitib turgan. To'da-1 g'oridan 30-40 m chamasi pastroqda, uning sharqi tomonidan soy oqib o'tadi va u golosen davri boshlarida yanada sersuv bo'lgan. To'daliklar ana shu minerallarga to'yingan tog' suvidan iste'mol qilishgan va ehtimol, qo'lga kiritilgan o'ljani ana shu suv bo'yiga keltirishib, tozalaganlar.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Janubiy O'zbekiston hududi ham tosh davri yodgorliklariga boy o'lkalardan hisoblanadi. Bu yerdagi Machay dasasidan 1938-1939 yillarda o'rta paleolit davriga oid Teshik-tosh g'ori ochib o'rganilgan. 1971 yilda mezolit davrining oxirlariga oid Machay g'ori tadqiq qilingan. 2003 yilda Teshik-tosh-2 (so'nggi paleolit) g'orida tadqiqotlar davom ettirilgan makonga ishlov berish uchun tosh xomashyosi kamida uch xil usulda keltirilgan. Birinchi usulda g'orning yaqinidagi qoyalardan tanlov asosida kuchli

kremniylashgan tosh jinslari plitka yoki yirik bo'laklar shaklida keltirilgan bo'lsa, ikkinchi usulda – galka shaklidagi kremniylashgan jinslar va qayroqtosh pastroqdagi soy o'zanida tanlov asosida yig'ib keltirilgan. 2017 yilda O'zR FA Arxeologik tadqiqotlar instituti bilan Xitoyning Pekindagi Umurtqalilar paleontologiyasi va paleoantropologiya instituti o'rtasida tashkil etilgan xalqaro O'zbekiston-Xitoy Boysun arxeologik guruhi tomonidan bu yerdagi To'da qishlog'inining g'arbiy chekkasida joylashgan tog' massividan shu nomli g'orda izlanishlar olib borildi [3. 150-156.]. Bu yerda 1,6 m chuqurlikdan qalinligi 60-70 santimetrlik 19 ta neolit davri madaniy gorizontlari aniqlandi. Ushbu qatlardan o'choq, fauna, flora qoldiqlari bilan birga ko'plab tosh buyumlar aniqlandi. G'orning kirish qismi sharqqa qaragan. Tilga olingan har ikkala yodgorlik materiallari asosida hozirdanoq aytish mumkinki, Janubiy O'zbekiston hududida o'ziga xos neolit madaniyati hukm surgan. Ushbu madaniyatning asosiy xususiyati mikroindustriya hamda paleolit davri uchun xarakterli bo'lgan qo'pol tosh buyumlarning omixta holatda uchrashidadir. Bunday xususiyat Boysuntovning Machay darasidagi mezolit davriga oid Machay g'or makoni uchun ham xarakterli (Machay g'orida mikrolitlar bilan qo'pol galkali qurollar (chopper va choppinglar) aralash holatda uchraydi) va bu O.I. Islomovga mustaqil Surxondaryo mezoliti madaniyatini ajratishiga sabab bo'lgan edi.

To'da-1 g'ori industriyasida ishlov berishga eng sifatli va tanqis bo'lgan – kremniy jinslari tashib keltirgan konlar masalasi yetarlicha o'rganilmagan. Mavjud ma'lumotlarga g'orga kremniy toshlar (asosan jigarrangli kremniy) kichik hajmli galkalar shaklida olib keligan [4.]. Biroq hududda bunday xomashyo konlari Machaydaradan 6 km shimoliy-sharqda uchraydi. G.V. Parfenovning ma'lumotlariga ko'ra, bu yerda neolit davrining o'ra-ustaxonalari mavjud bo'lgan. To'dadan Machaydaragacha bo'lgan masofa esa qush parvozi o'lchamlariga ko'ra 10 km lar chamasi oraliqni tashkil qiladi [5.61-71]. To'daliklar kremniy tosh jinslarini aynan ushbu konlardan tashib keltirgan bo'lishlari ehtimoldan xoli emas. Bunday faoliyat jamoa a'zolaridan ko'p vaqt va katta kuch talab qilgan. Etimol, shuning uchun ham To'da-1 g'ori industriyasida sifatli kremniy jinsining tanqisligi kuzatiladi. Kremniydan ishlangan nukleuslarning bu yerda deyarli uchramasligi, uning so'nggi bo'lagigacha ishlatib yuborilganligini ko'rsatadi.

Yodgorlikning tosh industriyasida bir dona yashil rangli yashmadan silliqlab ishlangan bolta mavjud. Geologlar bergen ma'lumotlarga ko'ra, yashil yashma konlari Darband qishlog'i atrofidan topilgan.

G'orda toshlarga ishlov berish ishlari uning kirish qismida amalga oshirilgan. Negaki, tosh parraqalar va texnik yo'nilg'ilar g'orning og'ziga yaqin joylashgan №3 qazishmadan topildi.

Materiallarga birlamchi va ikkilamchi ishlov berish ishlari g'orning o'zida amalga oshirilgan. Biroq g'or neolit davri aholisi tomonidan tashlab ketilganidan keyin, uning tom qismida hosil bo'lgan tushnuk orqali qor-yomg'ir suvlarini ichkariga kirib turgan. Natijada g'orda mavjud bo'lgan madaniy qoldiqlar aralashib ketgan. Ammo kirish qismida o'sha davrlarda qulab tushgan yirik harsang materiallarning pastga butunlay oqib chiqib ketishiga to'sqinlik qilgan. Madaniy qatlamlardan olingan radiokarbon ma'lumotlar hamda suyak qoldiqlarining yomon saqlanganligi va tosh buyumlar bir qismining suv ta'sirida deflyatsiyaga uchraganligi bundan guvohlik beradi.

Makonda toshlarni chaqmoqlashning ma'lum an'analari mavjud bo'lgan. Uchirindilarni qo'lga kiritishda keng zarb maydondan tanovorning ensiz tomonlaridan periferiyasi bo'y lab kalta proporsiyali uchirindilar sindirib olish an'anasi hukm surgan. Bunday nukleuslar

hajmining kichrayib borishi (chaqmoqlanish jarayonida) ularning shakllarining o'zgarishiga olib kelgan.

Natijalar va muhokama. To'da-1 g'orida toshlarni chaqmoqlashning navbatdagi an'anasi bu – plastina, plastinka va mikroplastinkalar sindirib olish bo'lgan. Garchi bunday tipdagi nukleuslar deyarli uchramasada, to'plamda mavjud plastinali yo'nilg'ilari yodgorlikda prizmatik va mikronukleuslarning mavjud bo'lganligi haqida guvohlik beradi.

Makonda toshlarni chaqmoqlashning og'ir tosh, yengil tosh ushatg'ichlar va vositachi hamda ezma texnikalari hukm surgan. To'dalik ustalarning qo'l ostida tilga olingan tosh sindirish usullari uchun zarur bo'lgan barcha moslamalar mavjud bo'lgan va ulardan o'z o'rnida ustalik bilan foydalanilgan. Plastinkalar asosan kremniylik tosh jinslaridan chaqmoqlab olingan va makonda mavjud bo'lgan kremniy tanqisligi kuchli kremniylashgan tosh jinslari bilan to'ldirilgan. Kremniylashgan oxaktosh va kuchli kremniylashgan dolomit toshlardan ustalik bilan plastinka va mikroplastinkalar chaqmoqlab olingan.

To'da-1 g'orining tosh qurollari orasida kam sonli qirg'ichchalar uchraydi va ular hayvon terilariga turli bosqichlarda ishlov berishga mo'ljallangan.

Retushlar bilan tekislangan kertikli plastinalar yog'och qurollarga ishlov berishda randa vazifasini o'tagan.

Trapetsiya va uchburchak mikrolitlar aftidan, uloqtiriladigan qurollarning qadamalari sifatida xizmat qilgan. Bundan tashqari, geometrik mikrolitlar ba'zan o'roqlarning qadamalari sifatida ham qo'llanilgan.

Suyakdan ishlangan buyumlar chaqmoqtosh buyumlar singari terilarga ishlov berish bilan bog'liq. Hayvonlarning naysimon suyaklaridan ishlangan suyak qurollar o'ziga xos hisoblanadi. Tadqiqotlarning ko'rsatishicha, bunday suyaklar hayvon terilarga birlamchi (qoralama ishlov berish) ishlov berish paytida (Korobkova, 1960), ishlov berilgan terilardan turli buyumlarni yasashda suyakdan yasalgan bigizlardan foydalanilgan.

Tosh qurollar orasida yaltiratib pardozlangan, bolta-novtesha (teslo) ham bo'lib, hajmi kichik; u hayvon go'shtlarini, suyaklarini maydalashda va yog'och yo'nish ishlarida foydalanilgan.

Ko'rganimizdek, kremniy qurollarning katta qismi va suyak qurollarning deyarli barchasi to'daliklarning ovchilikdan qo'lga kiritgan o'ljalari terilariga ishlov berishlari bilan bog'liq. Geometrik mikrolitlar ham ko'p jihatdan aynan ovchilik xo'jaligi uchun xarakterli. Aftidan, hayvon terilari kiyimboshga bo'lgan ehtiyojlariga xizmat qilgan.

To'da-1 makoni kompleksida uchraydigan retushlangan plastinalar, uchirindi va plastinalardan ishlangan qirg'ichlar, tishsimon qurollar ham ovchilik mahsulotlariga, teriga, go'shtga va yog'ochga ishlov berishda keng qo'llanilgan.

Retushlangan mikrolitlarning mavjudligi To'da-1 g'orida qadama qurolsozlikning keng yo'lga qo'yilganligidan dalolat beradi.

Yodgorlikdan topilgan gulxan qoldiqlarining topilishi bu yerda go'sht pishirish ishlarining faol olib borilganligini ko'rsatadi.

G'ordan topilgan oxra qoldiqlari tabiiy bo'yoqning to'daliklar ma'naviy hayotida muxim o'rinn tutganligini, ulardan nafaqat estetik, balki ma'lum marosimlarda keng foydalanilganligini ko'rsatadi.

Barcha ma'lumotlar To'da-1 g'ori qadimgi aholisining hali o'zlashtiruvchi xo'jalikda qolib kelganligi haqida guvohlik beradi. Xo'jalikning asosiy tarmoqlari ovchilik va aftidan, qator joylarda termachilik bilan to'ldirilgan sohalar bo'lgan.

Xronologik jihatdan barcha ko'rsatgichlar To'da-1 g'ori materiallarini neolit davrining 1-yarmiga oidligini ko'rsatmoqda. Shuningdek yodgorlik O'rta Osiyo neoliti davri madaniyatlaridan o'zining sopol ishlab chiqarishgacha bo'lgan xarakterda ekanligi bilan ham ajralib turadi.

Xulosa. To'da-1 g'ori materiallari O'rta Osyoning boshqa neolit davri komplekslariga qator o'xshashliklarga ega. Bular kam sonli bo'lsa-da, qirralari kertilgan plastinkalar, silliqlangan tosh boltalar, pardozlangan suyak bigizlar, mikrochaqmoqlash texnikasining mavjudligini kiritish mumkin [2.26-27].

Biroq keng zarb maydondan nukleusning ensiz tomonlaridan butun periferiyasi bo'ylab kalta hajmli uchirindilar chaqmoqlash an'anasing mavjudligi, uchirindilar chaqmoqlashning nafaqat texnologik, balki ishlab chiqarish xarakteriga ega ekanligi, galkali qurollarning (bu yerda chopper va choppinglar nazarda tutilmoqda) uchramasligi, tosh industriyasining maydamikro xarakterdaligi, kesgichlar, qirg'ichchalar va boshqa mayda tipdagi qurollarning atipikligi hamda sifatli xomashyo (kremniy) tanqisligining sharoitlari hukm surganligi To'da-1 g'ori materiallarini boshqa komplekslardan ajratib turadi.

To'da-1 g'ori materiallariya yaqin o'xshashliklar qo'shni Machaydaradagi Qaynar-Kamar g'ori materiallarda kuzatiladi [1.1-18]. Bular har ikkala kompleksda ham ensiz proporsiyali uchirindilarni qo'lga kiritish an'anasing mavjudligi, shuningdek uchirindilar tayyorlash ishlab chiqarish xarakteriga ega ekanligi. galkali qurollar va o'tmashtiruvchi retushlashning uchramasligi va h.k. o'xshashliklarda namoyon bo'ladi.

Shuning uchun ehtimol, yangi ochilgan To'da-1 va Qaynar-Kamar komplekslari Hisor madaniyati yodgorliklaridan farq qiladigan boshqa bir tog'li neolit madaniyatiga birlashtirilishi mumkin.

Shunday qilib, To'da-1 g'orining ochilishi va ilmiy muomalaga kiritilishi Janubiy O'zbekistonda yangi sopol ishlab chiqarishgacha bo'lgan neolit davri madaniyatining hukm surganligini ko'rsatibgina qolmasdan, O'rta Osiyo neolitshunosligini yangi yodgorlik bilan boyitdi.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Арипджанов О.Ю, Сулейманов Р.Х., Нишиаки Й., Сайфуллаев Б., Эргашев О., Наката Х., Араи С., Акаши Ч. Научный отчет о раскопочных работах на стоянке Кайнар-Камар Ташкент 2018 г. Ф.5, О.1, Д.253. стр. 1-18
2. Бердикулов М.Т. Тўда-1 ғори неолит даврининг янги макони. «Қорақалпоғистон тарихининг долзарб муаммолари ва Қорақалпоғистон республикасига хизмат курсатган фан арбоби профессор М.Қдырниязовнинг 70-йиллиги» мавзусида республика илмий-назарий анжуман материаллари туплами. Нукус 2020
3. Жо Синг, Сайфуллаев Б..Қ. //Грот Тода-1 - новый неолитический памятник на юге Узбекистана. Археология Узбекистана, № (2)17. Самаркан, 2018.
4. Исламов У.И. Пещера Мачай. Ташкент. Изд-во «ФАН». 1975.
5. Парфенов Г. В. Следы древних культур на городище Айрт- рам. В сб.: Ист. матер, культ. Узбекистана, вып. 2, Ташкент. 1961.

07.00.00-Тарих фанлари

**Olimjonova Gulida Olimjon qizi,
Qarshi davlat universiteti tadqiqotchisi**

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA DAVLAT BOJXONA XIZMATI ORGANLARI FAOLIYATI

Annotatsiya. Ushbu maqolada mamlakatimiz mustaqilligining ilk yillarda boshlab bugungi kungacha bo'lgan davrda bojxona organlari faoliyati tarixi va kelgusidagi istiqbolli rejalari haqida ma'lumot beriladi.

Kalit so'zlar: Bojxona organlari, Bojxona qo'mitasi, bojxona kompleksi, bojxona tizimi, bojxonachi kadrlarni tayyorlash.

**Olimjonova Gulida Olimjon qizi,
Independent researcher of Karshi State University**

ACTIVITY OF STATE CUSTOMS SERVICE BODIES IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Abstract. This article provides information on the history of customs authorities and their future plans from the first years of our country's independence to the present day.

Keywords: Customs authorities, Customs Committee, customs complex, customs system, training of customs personnel.

**Олимжонова Гулида Олимжон кизи,
Независимый исследователь Каршинского
государственного университета**

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОРГАНОВ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ТАМОЖЕННОЙ СЛУЖБЫ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН

Аннотация. В данной статье представлена информация об истории таможенных органов и их планах на будущее с первых лет независимости нашей страны до наших дней.

Ключевые слова: Таможенные органы, Таможенный комитет, таможенный комплекс, таможенная система, подготовка таможенных кадров.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N06>

Kirish. Bojxona organlarining respublika davlat nazorati va boshqaruving mustaqil tuzilmasi sifatida shakllanishi O'zbekiston o'z mustaqilligini qo'lga kiritganidan keyingina amalga osha boshladи. Mustaqillikning dastlabki yillarda mintaqadagi murakkab vaziyatdan kelib chiqilsa, O'zbekistonda iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashning muhim sharti sifatida

davlat bojxona xizmati organlarining to'la yangidan vujudga kelishi aslida tarixiy zarurat ham edi. Mustaqillikning eng muhim asosi bo'lgan iqtisodiy suverenitetni, iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashda bojxona xizmati 90 yillarning boshidan tobora hal qiluvchi ahamiyat kasb eta boshladi. Boisi endigina mustaqil bo'lgan davlat hududiy chegaralarining ochiqligi va nazoratning yo'qligidan foydalanib, ko'plab birlamchi zaruriy iste'mol tovarlari tashib olib chiqib ketila boshlangan edi.

Shu sababli dastlab ichki iste'mol bozorini himoya qilish, respublika tashqarisiga tovar-moddiy boyliklarni g'ayriqonuniy va asossiz ravishda olib ketishga yo'l qo'ymaslik maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Vazirlar Mahkamasining 1991 yil 26 sentabrdagi 245-son qarori bilan O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi huzurida tovar-moddiy boyliklarni olib ketishni nazorat qiluvchi davlat inspeksiyasi tashkil qilindi [1:13].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Faoliyatining ayrim yo'naliishlariga ko'ra O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi huzurida tovar-moddiy boyliklarni olib ketishni nazorat qiluvchi davlat inspeksiyasi ham bojxonaga taalluqli qator funksiyalarni amalga oshirgan. Masalan, respublikadan olib ketiladigan yuklarning qonuniyligini tasdiqlovchi hujjatlarni tekshirish, respublika tashqarisiga yuklarni olib ketuvchi avtovoz vositalarini, harakatdagi temir yo'l sostavini, aviatsiya va daryo kemalarini ko'rikdan o'tkazish shular jumlasidandir.

O'sha davrda mazkur inspeksiyaga ajratilgan 50 ta vagoncha, radioelektronika va aloqa vositalari, binolar, postlarni obodonlashtirish uchun to'siq bordyorlar va shlagbaumlardan foydalanib, respublikamizning chegaradosh joylarida yuzdan ortiq qo'nalg'alar, aeroportlarda, shohbekatlarda, temir yo'l stansiyalarida, daryo postlarida postlar, ko'chma-tekshiruv postlari tashkil qilindi.

1991-1992 yillarda respublikamizda chegara qo'shinlari bo'lmasligi sababli, Davlat inspeksiyasining xodimlari O'zbekiston Respublikasining chegaralarini qo'riqlash vazifasini ham bajarishgan [1:21 – 22].

Ammo, bu bilan mustaqil davlatning yagona bojxona siyosatini to'laqonli yuritib bo'lmas edi. Shu boisdan, istiqlolga erishilganidan ikki oy o'tmasdan, 1991 yil 25 oktabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Bojxona komitetini tashkil etish to'g'risida"gi PF-284-son Farmoni bilan mustaqil O'zbekiston Respublikasining ilk davlat bojxona tuzilmasi – Bojxona qo'mitasi tashkil qilindi. Bojxona qo'mitasining birinchi raisi etib, Erkin Miyassarovich Jo'rayev tayinlandi [1:14].

Bojxona qo'mitasini tashkil qilishda eng avvalo respublikaning iqtisodiy manfaatlarini himoya qilishni kuchaytirish, bojxona xizmati faoliyati hamda tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish uchun zarur shart-sharoitlar yaratish ko'zlangan edi. Farmon qabul qilingan sananing ertasigayoq – 1991 yil 26 oktabrda uning ijrosini ta'minlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Vazirlar Mahkamasining "Respublikada bojxona xizmatini tashkil etish va uning faoliyati masalalari haqida" 272-son qaror qabul qilindi.

Qarorning muhim jihat shundaki, tashqi iqtisodiy aloqalar bo'yicha respublika yagona davlat bojxona statistikasini yaratish maqsadida O'zbekiston Respublikasi hududidagi barcha vazirliklar va idoralar, korxonalar, xo'jaliklar va tashkilotlar, qaysi idoraga qarashliliklaridan, mulkiy shakllaridan, yuridik maqomidan, bojxona imtiyozlaridan foydalanishlaridan qat'i

nazar, O'zbekiston Respublikasi hududidagi yuk ortish va olish joylarida bojxona organlarida eksport-import tovarlarni va boshqa mol-mulklarni deklaratsiya qilish amaliyoti yo'lga qo'yildi.

Bu butun dunyoda tan olingen va amaliyotda qo'llab kelinayotgan jahon standartlariga mos bojxona tartibotlari sari qo'yilgan ilk va muhim qadamlardan biri edi. Qaror bilan Qoraqalpog'iston Respublikasi, Toshkent, Samarqand, Buxoro, Termiz va Farg'ona hududiy bojxona muassasalari va ularga bo'ysunuvchi statsionar 40 ta bojxona posti tashkil qilindi.

Bojxona qo'mitasi tomonidan qisqa muddatda keng ko'lamdagi ishlar amalga oshirildi. Masalan, 1992 yil 5 martda Andijon viloyatida "Do'stlik" bojxona kompleksi binosi foydalanishga topshirildi, 8 iyulda esa O'zbekiston Respublikasi "Bojxona hamkorligi kengashini ta'sis etish to'g'risida"gi xalqaro Konvensiyaga a'zo bo'ldi. 1992 yil 28 iyulda mustaqil O'zbekiston Respublikasi Jahon bojxona tashkilotiga a'zo bo'ldi [1:45 – 46].

Tahlil va natijalar. 1992 yil 10 avgustda bojxona xizmatini mustahkamlash va takomillashtirishga qaratilgan yana bir muhim hujjat qabul qilindi — O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-451-son Farmoni bilan O'zbekiston Respublikasi Bojxona qo'mitasi bilan Ichki ishlar vazirligi huzuridagi "O'zbekiston Respublikasi hududidan tovar-moddiy boyliklarning noqonuniy olib chiqib ketilishini oldini olish bo'yicha Inspeksiya"si birlashtirilib, Davlat bojxona qo'mitasi hamda uning Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahridagi boshqarmalari tashkil qilindi.

Davlat bojxona qo'mitasining birinchi raisi sifatida militsiya general-majori O'raimjon Abdug'aniyev tayinlandi.

Mazkur o'zgarishlardan eng avvalo yagona davlat boj siyosatini o'tkazish, respublikani iqtisodiy manfaatlari himoya qilinishini ta'minlash, narkotik moddalar, qurol-yarog', o'q-dori, portlovchi moddalar kontrabandasiga qarshi kurash samaradorligini oshirish, shuningdek taqiqlangan buyumlarning qonunga xilof ravishda olib kelinishi hamda moddiy va madaniy boyliklar olib chiqib ketilishini oldini olish ko'zlangan edi.

Bu davrda bojxona tizimi oldida zudlik bilan hal etilishi lozim bo'lgan qator masalalar, shu jumladan, normativ-huquqiy bazani mustahkamlash, bojxona qonunchiligiga doir loyihalarni ishlab chiqish, kadrlar tayyorlash, moddiy-texnika ta'minotini mustahkamlash yo'lida ham sezilarli ishlar amalga oshirildi.

Masalan, Vazirlar Mahkamasining 1993 yil 1 martdag'i "O'zbekiston Respublikasi Davlat bojxona qo'mitasi faoliyatining ba'zi masalalari to'g'risida"gi 111-sonli qarori asosida Davlat bojxona qo'mitasining boshliqlar tarkibi uchun maxsus unvonlar berish to'g'risidagi vaqtinchalik Nizomlar tasdiqlandi [1:34].

Shuningdek, bojxonachi kadrlarni tayyorlashga mo'ljallangan dastlabki ta'lim muassasasi – O'quv markazi tashkil etildi. Mazkur markaz 1994 yilning 1 senyabridan e'tiboran, bojxona organlariga qabul qilingan xodimlar uchun 1 oylik boshlang'ich tayyorgarlik kurslarini yo'lga qo'ydi.

O'zbekiston Respublikasining 1993 yil 7 maydag'i "Valyutani tartibga solish to'g'risida"gi Qonuni bilan bojxona organlariga valyutani tartibga solishni ta'minlash vazifasini amalga oshirish vakolati berildi.

1993 yil 26 mayda Namangan viloyati bojxona boshqarmasi ma'muriy binosi foydalanishga topshirilgan bo'lsa, oradan sanoqli kunlar o'tib, 5 iyun kuni Bojxona xizmati tizimida Markaziy bojxona ekspertiza laboratoriyasi tashkil etildi.

Vazirlar Mahkamasining 1993 yil 7 oktabrdagi 152-f-son Farmoyishiga asosan 1994 yil 1 yanvardan boshlab respublikaga olib kirilayotgan va olib chiqilayotgan barcha turdag'i tovar va transport vositalari majburiy deklaratsiyalanishi tartibi joriy etildi.

1994 yil 18 yanvarda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-744-son Farmoniga asosan, Davlat bojxona qo'mitasi Bosh bojxona boshqarmasiga aylantirilib, Davlat soliq qo'mitasi tarkibiga kiritildi. Bosh boshqarma boshlig'i sifatida esa bojxona xizmati general-mayori Sabit Alimbayev tayinlandi.

Bojxona ishini tashkil qilishni yaxshilash, yagona bojxona siyosatini o'tkazish, respublika bojxona organlarining tezkorligini hamda ular faoliyatining samaradorligini oshirish, mamlakat iqtisodiy xavfsizligini mustahkamlashda ularning rolini kuchaytirish, shuningdek, bojxona ishi sohasidagi xalqaro hamkorlikni yanada kengaytirish maqsadida 1997 yil 8 iyulda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-1815 sonli Farmoniga binoan O'zbekiston Respublikasi Davlat bojxona qo'mitasi qayta tashkil qilindi va unga huquqni muhofaza qiluvchi organ maqomi berildi.

Farmon ijrosi doirasida qabul qilingan Vazirlar Mahkamasining 1997 yil 30 iyuldag'i "O'zbekiston Respublikasi Davlat bojxona qo'mitasi faoliyatini tashkil etish masalalari to'g'risida"gi 374-son qarori bilan "Davlat bojxona qo'mitasi to'g'risidagi Nizom" hamda bojxona xodimlarining maxsus xizmat formasi tasdiqlandi [1:43].

Yangidan tashkil etilgan Davlat bojxona qo'mitasiga rais qilib, general-mayor Utkir Tolipovich Komilov (1997-2000) tayinlandi, ushbu rais 2001-2002 yillarda ham mazkur lavozimda faoliyat yuritdi.

Keyingi yillarda esa bojxona xizmati general-mayori Said-Azim Aripov (2000-2001y), ichki xizmat general-mayori Ravshan Haydarov (05.2002-11.2002), general-mayor Botir Parpiyev (2002-2004), general-leytenant Baxodir Matlyubov (2004-2006), bojxona xizmati general-mayori Sadirxon Nasirov (2006-2011), bojxona xizmati polkovnigi Zoxid Dusanov (2011-2016), general-mayor Muidjon Toxiri (2016-2018), bojxona xizmati general-mayori Murotjon Azimov (2018-2021) Davlat bojxona qo'mitasi raisi sifatida xizmat olib borishdi. Hozirda ushbu sharaflı vazifani bojxona xizmati general-mayori Akmalxo'ja Mavlonov davom ettirmoqda.

1997 yil bojxona sohasida milliy qonunchilikni takomillashtirishda tub burilish pallasi bo'ldi desak yanglishmaymiz. 1997 yilning 29 avgustida O'zbekiston Respublikasining "Boj tarifi to'g'risida"gi va "Davlat bojxona xizmati to'g'risida"gi qonunlari, 26 dekabrda esa O'zbekiston Respublikasining birinchi "Bojxona kodeksi" qabul qilindi. 2016 yil yanvarida esa mazkur kodeks yangi tahrirda qabul qilindi.

Muhokama. Muhtaram Prezidentimiz tashabbuslari bilan so'nggi yillarda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng qo'llagan holda qulay biznes muhitini yaratish borasida Davlat bojxona xizmati organlari faoliyati samaradorligini oshirishga qaratilgan keng qamrovli islohotlar amalgalashmoqda. Jumladan,

2017-2021 yillar davomida 164 ta normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilinib, shundan 8 ta O'zbekiston Respublikasi Qonunlari, 15 ta O'zbekiston Respublikasi Prezidenti hujjatlari, 45 ta Vazirlar Mahkamasi qarorlari, 96 ta DBQning idoraviy qarorlari qabul qilindi. Natijada, 2018

yil 1 yanvardan- O'zbekiston Respublikasi xalqaro aeroportlarida yo'lovchilar uchun ikki yo'lakli (yashil va qizil) tizim ishga tushirildi [3].

2021 yil 1 yanvardan-O'zbekiston Respublikasi avtomobil va temir yo'l o'tkazish punktlarida yo'lovchilar uchun ikki yo'lakli tizim amaliyatga joriy etildi.

2018 yil 1 yanvardan- "yalpi" bojxona nazoratidan voz kechilib, tovar va transport vositalarini "Xavfni boshqarish" tizimi orqali bojxona nazoratidan o'tkazish amaliyoti joriy qilindi.Ruxsat berish tusidagi 10 dan ortiq tartibotlar bekor qilindi. 26 yanvar - O'zbekiston Respublikasi Davlat bojxona xizmati xodimlarining kuni etib belgilandi. O'zbekiston Respublikasi Davlat bojxona xizmati organlarining bayrog'i va farqlash belgisi namunalari tasdiqlandi. Oliy harbiy bojxona instituti Davlat bojxona qo'mitasining Bojxona instituti etib qayta tashkil etildi.

2018 yil 1 dekabrdan "Xavfni boshqarish" avtomalashtirilgan axborot tizimi orqali tovarlarni bojxona rasmiylashtiruvida "sariq" va "qizil" yo'laklar tartibi amaliyatga joriy etildi [4].

2019 yil 1 martdan tovarlarni bojxona rasmiylashtiruvida "Yashil"va "ko'k"yo'laklar tartibi amaliyatga joriy etildi. 2019 yil 1 fevraldan halol, qonunga itoatkor tashqi iqtisodiy faoliyat ishtirokchilari uchun vakolatli iqtisodiy operatorlar instituti joriy etildi. Davlat bojxona xizmati organlari xodimlari mehnatiga haq to'lash tartibi takomillashtirildi.

Bojxona postlari yuridik shaxs maqomi berilib, ularga yuklatilgan vazifalardan kelib chiqib post boshliqlariga jismoniy va yuridik shaxslarning ayrim murojaatlarini qabul qilishlari, ko'rib chiqishlari hamda tegishli yozishmalarni imzolash vakolatiga ega bo'ldi.

Davlat bojxona qo'mitasining Milliy kinologiya faoliyati yanada takomillashtirildi.

2020 – 2023 yillarda bojxona ma'muriyatichiligi isloh qilish va O'zbekiston Respublikasi davlat bojxona xizmati organlari faoliyati samaradorligini oshirish konsepsiysi tasdiqlandi. 2020 yil 1 sentabrdan — "Yagona darcha" bojxona axborot tizimi chegara bojxona postlarida joriy etildi. 2020 yil 1 noyabrdan-bojxona yuk deklaratsiyasini rasmiylashtirish vaqtি xavf darajasidan kelib chiqib, 3 sutkadan 1 kungacha qisqartirildi. 2020 yil 1 noyabrdan – xavflarni boshqarish tizimi avtomobil chegara bojxona postlarida joriy etildi. 2020 yil 5 iyundan – bojxona organlariga tovar va transport vositalari ustidan ular saqlanadigan va sotiladigan joylarga chiqqan holda, bojxona auditini amalga oshirish huquqi berildi.

2021 yil 10 sentabrdan – Davlat bojxona qo'mitasi tizimida alohida yuridik shaxs maqomga ega Markaziy bojxona laboratoriysi tashkil etildi.

2021 yil 1 oktabrdan boshlab Davlat bojxona qo'mitasining Toshkent,Sirdaryo, Qashqadaryo va Xorazm viloyatlari bo'yicha boshqarmalarida "Masofaviy elektron deklaratsiyalash" bojxona postlari tashkil etildi.

2021 yil 1 dekabrdan — O'zbekiston Respublikasi Davlat chegarasi orqali avtomobil o'tkazish punktlarida veterinariya va fitosanitariya organlarining tovarlarga tegishli hujjatlarini tekshirish va rasmiylashtirish vazifalari "Yagona darcha" bojxona axborot tizimi yoki unga integratsiyalashgan axborot tizimlari orqali amalga oshiriladi [5].

Bojxona sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar bojxona organlari obyektlari infratuzilmasini tubdan o'zgartirib yubordi.

Xalqaro standart va talablarga moslashtirish maqsadida 2017-2021 yillarda respublika bo'yicha jami 28 ta (4 ta (2017 y), 6 ta (2018 y), 7 ta (2019 y), 5 ta (2020 y), 6 ta (2021 y)) chegara va tashqi iqtisodiy faoliyat bojxona postlarida zamonaviy ko'rinishda qayta qurish va ta'mirlash ishlari amalga oshirildi. Natijada chegara o'tkazish punktlarida yo'lovchilar va transport vositalari o'tkazuvchanligi 2 – 4 barobarga oshirildi, yuk tashuvchilar, tadbirkorlik subyektlari va fuqarolarga qulay shart-sharoitlar yaratildi.

Bojxona postlarida xizmat faoliyati olib borayotgan xodimlar uchun xizmat va dam olish xonalari, fuqarolar va ularning bolalari uchun xonalar, namozxonalar va boshqa idoralar xonalari zamonaviy dizayn shakldagi yangi inventarlar bilan jihozlandi.

Davlat bojxona qo'mitasining hududiy boshqarmalari markaziy apparati xodimlari uchun qulay shart-sharoitlar yaratish maqsadida ushbu davrda respublika bo'yicha jami 10 ta (3ta (2017y), 2ta (2019y), 3ta (2020y), 2 ta (2021y)) boshqarma ma'muriy binolar zamonaviy shaklda qayta qurilib, yangi inventarlar bilan ta'minlandi [5].

Olis hududlarda xizmat qilayotgan xodimlarimiz oila a'zolari uchun shahardagidek barcha shart-sharoitlarni yaratish maqsadida

Qoraqlapog'iston Respublikasi Qo'ng'irot tumanida 36 ta xonardonli, Surxondaryo viloyati Sariosiyo tumanida 32 ta xonardonli xizmat uylari qurilib, xodimlarga tantanali ravishda topshirildi.

Shu bilan birga, Toshkent viloyatining Chimyon qishlog'ining bahavo joyida xodimlar va oila a'zolarining dam olishlari hamda sog'liqlarini tiklashlari barcha shart — sharoitlarga ega bo'lgan 136 o'rinni "Baxt" sport sog'lomlashtirish majmuasining faoliyati (2019 yildan) yo'lga qo'yilgan.

Bojxona organlari avtoparkini zamonaviy, tejamkor avtomashinalar bilan jamlash maqsadida 2017-2021 yillar davomida DBQ Markaziy apparati va hududiy boshqarmalari jami 108 ta avtomashinalar bilan ta'minlandi [5].

Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qoraqlapog'iston Respublikasi va viloyatlarga tashriflari davomida hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish hamda Hukumat tomonidan berilgan topshiriqlar ijrosi bo'yicha Davlat bojxona qo'mitasi tomonidan quyidagi ishlar amalga oshirildi:

- aholini toza ichimlik suvi bilan ta'minlash maqsadida chekka hududlardagi 13 ta mahalla fuqarolar yig'inlarida sendvich moduliga joylashtirilgan suv filtrlash qurilmalari o'rnatilib, foydalanishga topshirildi;

- 5 ta maktabgacha ta'lim tashkilotlari, 1 ta umumta'lim maktabi, 1 ta futbol maydoni va 1 ta yoshlar sport majmuasi zamonaviy shaklda qurildi.

Bojxona organlari faoliyatida xalqaro hamkorlik muhim o'rinn tutadi. Respublikamizning xalqaro hamjamiyat bilan ochiq va amaliy tashqi siyosati xalqaro hamkorlik bo'yicha faoliyatimizni yanada rivojlantirdi.

Hozirda 35 ta xorijiy bojxona xizmatlari bilan hamkorlik qilinmoqda.

Xalqaro yo'nalishda hamkorlikning huquqiy asoslarini yaratish eng dolzarb masala hisoblanadi. O'tgan davrda oliy va yuqori darajadagi tashriflar doirasida bojxona ishi bo'yicha 31 ta xalqaro shartnoma (2017 yil – 7 ta.; 2018 yil – 9 ta.; 2019 yil – 5 ta; 2020 yil – 2 ta; 2021 yil – 8 ta) imzolandi. Xalqaro standartlarni milliy qonunchiligidan qilish

maqsadida 2020 yilda “Vaqtincha olib kirish bo‘yicha” Istanbul Konvensiyasi, 2021 yilda “Bojxona tartib-taomillarini soddalashtirish va uyg‘unlashtirish bo‘yicha” Kioto Konvensiyasiga qo‘sildi.

Xalqaro tashkilotlar bilan har tomonlama hamkorlik yanada rivojlandi. Jahon bojxona tashkiloti bilan o‘zaro munosabatlar yangi bosqichga chiqdi.

O‘zbekiston bojxonasi tarixida birinchi marta DBQ xodimi U.Tadiyev tashkilot kotibiyatida 10 oylik stajirovka o‘tadi, 1 nafar xodim Yaponiya bojxona laboratoriyasida malaka oshirdi, 1 nafar xodim tashkilotning Virtual bojxona akademiyasida o‘qidi. 2021 yilda Markaziy bojxona laboratoriyasiga Jahon bojxona tashkilotining mintaqaviy bojxona laboratoriysi maqomi va Bojxona institutiga PICARD xalqaro sertifikati topshirildi [5].

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, bojxona organlarining respublika davlat nazorati va boshqaruvining mustaqil tuzilmasi sifatida shakllanishi O‘zbekiston o‘z mustaqilligini qo‘lga kiritganidan keyingina amalga osha boshladi deyish mumkin. Mustaqillikning dastlabki yillarda mintaqadagi murakkab vaziyatdan kelib chiqib, O‘zbekistonda iqtisodiy barqarorlikni ta’minlashning muhim sharti sifatida davlat bojxona xizmati organlarining to‘la yangidan vujudga kelishi aslida tarixiy zarurat ham edi.

Адабиётлар/Литература/References:

1. G‘ulomov S. va boshq. Bojxona ishi tarixi: monografiya. –Toshkent: «Yangi asr avlod», 2015 yil.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 1997 yil 8 iyuldaggi «O‘zbekiston Respublikasi Davlat bojxona qo‘mitasini tashkil qilish to‘g‘risida»gi PF-1815-sen farmoni.
3. 2016 yil 20 yanvarda yangi tahrirdagi O‘zbekiston Respublikasining «Bojxona kodeksi».
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 12 apreldagi «O‘zbekiston Respublikasi Davlat bojxona xizmati organlari faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi PF-5414-sen farmoni
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 2 noyabrdagi «O‘zbekiston Respublikasi bojxona organlari kadrlarini tayyorlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi qarori.

07.00.00 – Тарих фанлари

O'ng'alom Lazizbek Amiriddin o'g'li

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti
“Arxeologiya” kafedrasи I bosqich tayanch doktoranti.

NUROTA TOG' TIZMASINING TOSH DAVRI ARXEOLOGIYASINING O'RGANILISH TARIXI

Annotatsiya. Zarafshon havzasi O'zbekistonining markazida joylashgan bo'lib, bu muzofotda insoniyat madaniyat izlari paleolit davridan boshlab mavjud bo'lgan. Bu hududda tashkil topgan madaniyat mahalliy negizda shakllanganligi tadqiqotlar tufayli o'z isbotini topdi. Shuningdek, Nurota tog' tizmasining shimoliy qismi arxeologlar tomonidan keng ko'lamda o'r ganilib kelinmoqda. Bu izlanishlar davomida mintaqa o'rta asrlarda odamlar tomonidan intensiv o'zlashtirilganligi oydinlashdi. Yaqin kunlarga gacha Nurota tog' tizmasining shimoliy qismida tosh davriga oid topilmalar qo'lga kiritilgan emas edi.

Kalit so'zlar: Nurota tog' tizmasi, tosh davri, tosh qurollar, paleolit, neolit.

Ongalov Lazizbek Amiriddin ugli

Samarkand State University after named Sharof Rashidov,
Department of Archeology, first stage doctoral student

HISTORY OF STUDY OF STONE AGE ARCHEOLOGY OF NUROTA MOUNTAIN RANGE

Abstract. The Zarafshan valley is located in the center of Uzbekistan, and in this province, a continuous culture has been created since the Paleolithic era of human cultural traces. Research has proven that the culture formed in this area was formed on a local basis. Also, the northern part of the Nurota mountain range is widely studied by archaeologists. During these researches, it became clear that the region was intensively cultivated by people in the Middle Ages. Until recently, the finds of the Stone Age were not found in the northern part of the Nurota mountain range.

Key words: Nurota mountain range, Stone Age, stone tools, Paleolithic, Neolithic.

Онгалов Лазизбек Амириддин угли

Самаркандский государственный университет имени
Шарофа Рашидова, кафедра археологии,
докторант первой ступени

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ АРХЕОЛОГИИ КАМЕННОГО ВЕКА НУРОТИНСКОГО ХРЕБТА

Аннотация. Зарафшанская долина расположена в центре Узбекистана, и в этой провинции создана непрерывная культура, начиная с эпохи палеолита, из культурных следов человека. Исследования доказали, что культура, сформировавшаяся на этой территории, формировалась на местной основе. Также археологами широко изучается северная часть Нурутинского горного хребта. В ходе этих исследований выяснилось, что этот регион интенсивно обрабатывался людьми еще в средние века. До недавнего времени находки каменного века в северной части Нурутинского хребта не встречались.

Ключевые слова: Нурутинский хребет, каменный век, каменные орудия, палеолит, неолит.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N07>

Kirish. Markaziy Osiyo mintaqasi tosh davri yodgorliklariga boy hududlardan hisoblanadi [2.221.]. Dunyo olimlarining nigohida “Markaziy Osiyo” g’arbda Kaspiy dengizidan sharqda Tyan-Shangacha, janubda Ural tog’ etaklari va shimolda Irtish daryosidan janubda Pomir va Kopetdog‘gacha cho‘zilgan yerlarni belgilash uchun ishlataladi [1.12-20].

Markaziy Osiyoning tarixi o’rganilishini kutayotgan hududlaridan biri Nurota tog’ tizmalaridir. Nurota tog’lari qadimiylar So‘g’d va Buxoro vohasi hududini issiq Qizilqum qumlari bilan qoplagan. Uzoq o’tmishda Zarafshon vohasiga faqat Ilon o’tti tog’ darasi orqali chiqish mumkin edi (yo‘l aylanma yo‘l bo‘lgani uchun uni ilon yo‘liga qiyoslagan) Jizzax va Nurotadagi eng muhim nuqtalar qal’a devorlari bilan himoyalangan.

Bu hudud Zarafshon hamda Mirzacho‘l tabiiy geografik tumanlarining bir bo‘lagi hisoblanib, tizmaning bir qismi Ustrushona davlatining shimoli – g’arbiy sarhadlarini tashkil etgan. Nurota tizma tog’lari esa ikkala hududni bir-biridan ajratib turadi. Janubda Oqtog’ va Qorachatog’, Shimoliy — g’arbda Qizilqum cho’llari, Sharqda Morguzar tizma tog’lari orasida joylashgan Nurota tog’lari Samarqand, Navoiy va Jizzax viloyatlari hududidagi relyefi o‘ziga xos mintaqa bo‘lib, tog’ning har ikkala tarafidagi soy vodiylari, obikor vohalar, qir — adirliklarda o‘nlab qishloqlar va aholi punktlari joylashgan. Turkiston tizma tog’larining Shimoli — g’arbiy tarmog‘i hisoblangan Nurota vohasi Janubda Morguzar tizmasidan Sangzor daryosining Temurlang (Ilono‘tdi) darasi bilan ajralib turadi.

Nurota tog’ tizmasining Qizilqum hududining cheksiz kengliklariga qaragan shimoliy yon bag‘irlarida buloq suvlari oqib o’tadigan ko‘plab tog’ soylari mavjud. Ikkinchisining sharofati bilan daralarda va ularning oldida aholisi dehqonchilik va chorvachilik bilan shug‘ullanadigan aholi punktlari paydo bo‘ldi.

Ushbu jamoaning bu hududdagi keyingi tadqiqoti 2022 yil iyul-avgust oylari davomida dala qidiruv ishlari bilan boshlandi. Qidiruv ishlariga B.Sayfullayev, A.Rajabov, doktorant A.Imomov, L.Ungalov, M.Berdiqulov, A.Baxronovlar jalb etildi. Ekspditsiya o‘z oldiga Qo‘srbod tumani hududidagi tosh davri yodgorliklarini aniqlash va ilmiy tahlil qilish vazifasini qo‘ydi. Tadqiqotchilarning metodikasining xususiyati o’rganilayotgan hududda chuqurlashtirilgan va kengaytirilgan yalpi qidiruv ishlarini olib borish va qidiruv davomida qisman qazish ishlarini olib borishdan iborat edi [5.15-18].

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Nurota tog’ tizmasining tarixiy-geografik joylashuviga doir mulohazalardan ko‘rinib turibdiki, bu hudud qadimdan bir nechta tarixiy madaniy o‘lkalarni bog‘lashga xizmat qilgan. Yozma manbalarda yaqin davrgacha bu tizmadan o’tgan dasht savdo yo‘llari, qurilish va ruda konlari haqida so‘z yuritiladi.

Nurota tog’ tizmasi aholisining etnomadaniyati, ilk, rivojlangan o‘rta asrlar, xonliklar va mustamlakachilik davri tarixiga oid qator tadqiqotlar olib borilgan. Lekin biz shug‘ullanmoqchi bo‘lgan tosh davriga oid tadqiqotlar bu hudud uchun deyarli yangilikdir. Chunki bu o‘lkaning tabiiy geografik xususiyatlari tosh davri topilmajoylarini saqlanishini qiyinlashtirgan. Shu sababdan bo‘lsa kerak tizimli tadqiqotlarni biz uchratmadik. Biz siz bilan aynan Nurota tog’ tizmasining turli qismlarida tosh davriga oid olib borilgan dastlabki tadqiqotlarni ko‘rib chiqamiz.

Bu hududning tosh davriga oid dastlabki fikrlar akademik Y. G‘ulomovning hozirgi Nurota va Qo‘srbot hududlaridagi qishloq atrofidagi dala ekspeditsiya yodnomalarida

uchraydi. Olim o'z qaydlarida bu hududlar bronza davrida faol o'zlashtirilgan hudud ekanligini. Tosh davri jamoalari izlari ham mavjudligi to'g'risida xulosa bergen.

Nurota tog' tizmalarining Qoratog' yonbag'irlarida 1958 yil arxeolog M.R.Qosimov chaqmoqtosh ustaxonasi va chaqmoqtosh xomashyosi "konlari"ga duch keldi. Keyingi tadqiqotlarida davomida paleolit va neolit davriga oid tosh ustaxonalari tadqiq etildi. Bundan ko'rinish turibtiki, Nurota tog' tizmasining janubiy yonbag'irlarining ibridoziy tarixi Zarafshon vodiysi ibridoziy jamoalari bilan aloqador edi. Keyingi yillar davomida Nurota tog' tizmasida tosh davriga oid izlanishlar ko'p uchramaydi.

2013-yil Nurota tog' tizmasining shimoliy qismida ham tosh davriga doir yangiliklar yuzaga chiqsa boshladi. Gap shundaki, shu yilda atoqli olim R. Sulaymonov rahbarligida O'zRFA O'zbekiston xalqlari tarixi muzeysi va Tokio universiteti o'rtasida tuzilgan shartnomaga ko'ra O'zbekistonning tosh davrini o'rganish bo'yicha xalqaro hamkor ekspeditsiya tashkil qilindi. Ushbu loyihaning asosiy maqsadi O'zbekistonning tosh davri yodgorliklarini multidissiplinar yondashuvlar yordamida o'rganishdan iborat bo'ldi. Birinchi dala tadqiqot mavsumida (2013 yilda) O'zbekiston- Yaponiya xalqaro hamkor ekspeditsiyasi Nurota tizmasining shimoliy qismida o'rta paleolitga oid ochiq tipdagi Poshshot makonini ochib o'rgandi. Makon Nurota shahridan taxminan 12–14 km shimoliy-g'arbda, Nurota tog' tizmasi shimoliy etaklarida joylashgan.

Bu yerdagagi Nurota tog' tizmasining chekka etaklarida, botiqning anchayin keng hududiga, janub-sharq yo'nalishi bo'ylab yuqoridagi tog' cho'qqisiga qarab namlik bag'ishlagan buloq joylashgan.

Buloqning bevosita janubiy-g'arb tomonida loydan qilingan qasrning xarobalari joylashgan va u yig'ma sopollariga ko'ra antik va o'rta asrlarda hukm surganligi to'g'risida xulosa berilgan. Qasr Nurota vohasini g'arb tomondan himoya qilib turgan. Buloq hamda qal'ani dastlab kuzatgan R. H. Sulaymonov va A. K. Kabirovlar buloq irmog'i va qal'a shimoliy etagidan kremniydan ishlangan bir nechta uchirindi topib olishgan edilar [3.77].

Buloqdan 50 m janubroqdan qidiruv qazishmasi yotqizilib (1×1 m) va 70 sm gacha chuqurlashtiriladi. Qazishmaning stratigrafiyasi quyidagicha – yupqa ustki qatlama tagidan qazishma tubigacha qattiq kulrang gumusli tuproqdan iborat va topilmalar uchramaydi. Bunga ekspeditsyaning xulosasi quyidagicha bo'lgan; pleystotsen davri yotqiziqlari pastroqda joylashgan. Bundan tashqari, Ko'lbuloq, Qo'tirbuloq va boshqa shunga o'xshash yodgorliklarni qazishdan qo'lga kiritilgan tajribalarni hisobga olgan holda aytish mumkinki, Poshshotdaggi qadimgi odamlar faoliyatining izlari buloqqa yaqinroq hududlarda konsentratsiyalashgan. Buloqning hovuzini qayta-qayta tozalashlarda, qal'a qurilishida va uni ta'mirlash ishlari davomida buloq yaqinidagi madaniy qatlamlar buzilgan va loy bilan yuqoriga irg'itib yuborilgan. Shundan so'ng buloq hovuzi atrofidagi 50 va 100 metr radiusni, shuningdek, oqib tushgan qal'a devorlari qoldiqlarini kuzatish jarayonida 30 ga yaqin kvarsli uchirindilar va ularning siniqlari yig'ib olinadi, ular o'rta paleolit davri bilan sanalandi. Bundan tashqari, massiv plastina bo'lagidan ishlangan uncha katta bo'limgan yonlama qirg'ich ham topildi va u to'q jigarrangli mayda qumli jinsdan ishlangan. Qirg'ichning ish qirrasi tik va u tangasimon retushlash yordamida shakllantirilgan.

Bu yerdan ikkita yaxshi sifatli kremniylardan ishlangan buyumlar ham topilgan. Ulardan biri yelkali prizmatik plastina edi. U yirik va atipik ko'rinishga ega bo'lib, yorqin och kulrangsimon-jigarrang jinsdan ishlangan. Ikkinci buyum esa kulrang kremniydan ishlangan

qoldiq nukleus bo'lib, unga bir taraflama ishlov berilgan. Ikkinci tomoni esa tekis qobiq bilan qoplangan. Bundan tashqari, bu yerdan tilga olingan kremniy jinslariga tegishli bir nechta mayda uchirindilar ham aniqlangan.

Poshshot topilmajoyining topilishi, unda kremniydan ishlagan tosh materiallarga duch kelinishi Nurota tog' tizmasining tosh davriga oid yangi masalalarini o'rtaga tashlagan edi. Olimlar fikricha bu yerdan topilgan kremniy xomashyosi 100 km atrofida uzoqlikdagi Uchtut xomashyo konlaridan yoki yaqin atrofdagi tosh konlardan olib kelingan. Poshshot makoni tosh buyumlari industriyasi uchun xos xususiyat Angillak va Omonqo'ton topilmalariga o'xshashligi qayd etildi. Shu bilan paleolit davri deyarli o'rganilmagan Nurota tog' tizmasidan Poshshot nomli mutlaqo yangi yodgorlik aniqlandi va ilmiy muomalaga kiritildi.

Nurota tog' tizmasining tosh davriga oid yana bir yangilik ham 2013-yilda qayd etildi. 2013 yilning bahorida O'zR FA Arxeologiya instituti va SamDU Arxeologiya kafedrasining paleolitchilar guruhi Jizzax viloyatining Forish tumani hududlarida qidiruv ishlarini olib bordi va bu yerdan bir qator yangi yodgorliklar topib o'rganildi [4.18]. Bu yodgorliklardan biri Go'rdara edi. Bu yodgorlik Forish tumanidagi Birlashgan qishlog'ining shimoliy chekkasida joylashgan Nurota tog' tizmalariga qarashli Go'rdaraning yuqori qismida, hozirda sinib tushgan harsang ayvonning tagida olib borilgan qazish ishlari natijasida uchta tosh buyum topildi. Bu yerdan topilgan tosh buyumlar orasida ikki yoqlama ishlov berilgan qirg'ich, qirg'ichcha hamda kesgich qurollari topildi. To'plamdag'i qirg'ich kremniylashgan ohaktoshdan ishlangan. Go'rdaraning yuqori qismidan topilgan tosh buyumlar so'nggi paleolit davrini xarakterlaydi. Bu yodgorlikdan tashqari ekspeditsiya tomonidan Forish tumani hududida Yangiqishloq, Azimbuloq yodgorliklari ham topib o'rganilgan.

Natijalar va muhokama. Yuqoridagilardan ko'rdikki, Nurota tog' tizmasining shimoliy va janubiy yonbag'irlaridan tosh davri mavjudligi to'g'risida signal beruvchi yodgorliklar va topilmalar topildi. Bu asosan hozirgi Nurota va Forish tumanlari hududlarida edi. Lekin, Nurota tog' tizmasining shimoliy va janubiy qismi oralig'idagi hozirgi Qo'shrabot tumani hududlarida tosh davriga oid yodgorliklar uchratilmagan edi. Olimlarning izlanishlari va kuzatuvlari tez orada bu hududning ham tosh davri jamoalari tarixini ochib beruvchi materiallar topilishiga imkon berdi.

2018 yilning mart oyida Samarqand davlat universiteti va Germaniyaning Arxeologiya instituti Yevroosiyo bo'limi bilan hamkorlikda 2018-2020 yillarda "O'zbekiston-Germaniya arxeologik ekspditsiyasini tashkil etish va Zarafshon vohasida razvedka ishlarini olib borish" bo'yicha shartnomaga imzolagan edi. Shu munosabat bilan 2018 yilning 21 aprel-30 may kunlari Qo'shrabod tumani va unga qo'shni hududlarda qo'shma arxeologik ekspeditsiya tashkil etiladi. G'orlarda olib borilgan izlanishlar natijasida 2 ta tosh buyum qo'lga kiritiladi. G'orlardan topilgan tosh qurollari esa ishlov berish texnikasiga ko'ra so'nggi paleolit (40-12 ming yilliklarni o'z ichiga oladi) davriga mansub. Mutaxassislar bu topilmalar yoshini 30-25 ming yilliklarga oid deb xulosalanadi. Bu topilmalarning topilishi olimlarning keyingi yillardagi tadqiqotlar olib borish uchun qiziqish uyg'otdi [1.20].

Ushbu jamoaning bu hududdagi keyingi tadqiqoti 2022 yil iyul-avgust oylari davomida dala qidiruv ishlari bilan boshlandi. Qidiruv ishlariga B.Sayfullayev, A.Rajabov, doktorant A.Imomov, L.Ungalov, M.Berdiqulov, A.Baxronovlar jalb etildi. Ekspeditsiya o'z oldiga Qo'shrabod tumani hududidagi tosh davri yodgorliklarini aniqlash va ilmiy tahlil qilish vazifasini qo'ydi. Tadqiqotchilarning metodikasining xususiyati o'rganilayotgan hududda

chuqurlashtirilgan va kengaytirilgan yalpi qidiruv ishlarini olib borish va qidiruv davomida qisman qazish ishlarini olib borishdan iborat edi [5.15-18].

Arxeologik tadqiqotlar instituti xodimlari tomonidan Minishkar, Pangat, Oboy qishloqlari xududini arxeologik jihatdan o'rganish va mintaqaning tosh davriga oid topilmalar qo'lga kiritilgan joylarning xaritasini yaratish borasida izlanishlar olib borildi. Tadqiqot uchun rejalashtirilgan butun hududni qamrab olish orqali jadal tadqiqotlar amalga oshiriladi. Mahalliy aholining ko'rsatmalari va tipik kuzatuv orqali yuqorida nomlari keltirilgan qishloqlarning turli hududlarida tadqiqotlar olib boriladi. Bu tadqiqot jamoaga ko'plab topilmalarni qayd etishga katta yordam beradi.

Tadqiqot davomida Oboy qishlog'i boshlanishida kuchli kremniylashgan ohaktoshdan iborat qoya aniqlanadi. Bu yerda olib borilgan izlanishlar davomida tosh qurollarini yasashda ishlataladigan kuchli kremniylashgan ohaktosh xom ashyosi ko'plabtilgani qayd etilgan. Bu punktni ustaxona deb aytishga hali erta deb baholangan. Sababi ushbu joyda hozircha ibtidoiy ustalar tomonidan yasalgan tosh buyumlar aniqlanmaydi. Lekin shu qishloqqa yaqin Qizilboshibuloq topilmajoyidan mazkur punkdan aniqlangan xom ashyodan yasalgan so'nggi paleolit davriga oid uchirindi qo'lga kiritiladi. Ushbu uchirindining tashqi tomoni kuchli mog'or (patina) bilan qoplangan bo'lib, qattiq uchirindi bilan sindirilganligidan dalolat beruvchi negativ mavjud edi.

Olimlar jamoasi izlanishlar davomida qo'lga kiritilgan tosh buyumlarni ikki davrga ajratish haqida fikr yuritishgan. So'nggi paleolit davriga oid uchirindilar, kvarsdan ishlangan qirg'ich, kremniylashgan ohaktoshdan ishlangan nukleuslar yasalish texnikasi va patina bilan qoplanganligi uchun so'nggi paleolit davri bilan sanalangan bo'lsa.

Yashil kremniyidan ishlangan, retushlangan uchirindining distal qismi, kremniyidan ishlangan plastinalar yasalish texnikasi va saqlanish darajasiga ko'ra neolit davriga oid deb hisoblashadi.

Nurota tog' tizmasida joylashgan Pangat, Oboy, Minishkar, Qumoloqli (Qo'shrabot tumani) qishloqlari hududida o'tkazilgan qidiruv ishlari birinchi navbatda kam sonli bo'lsada mintaqa tosh davrida odamzod tomonidan o'zlashtirilganligini asoslovchi paleolit va neolit davriga oid mehnat buyumlarini topishga imkon beradi. Bu tadqiqotlar shunday xulosa beradiki, mintaqada davom ettirilish kutilayotgan tadqiqotlar Zarafshon voxasi tosh davri arxeologiyasini o'rganishda qator ilmiy yangiliklar qo'lga kiritishi shubhasiz. Dastlabki qo'lga kiritilgan natijalar ham bundan dalolat beradi.

Xulosa. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, jamlanib ko'rsatilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatib turibdiki, Nurota tog' tizmasi va uning shimoliy, janubiy yonbag'irlarining ibtidoiy jamoalar tomonidan makon tutulishi paleolit davriga borib taqalmoqda. Tadqiqotlar bu hududni kengroq o'rganish zarurligini ko'rsatadi. Bunga bir nechta sabablarni ko'rsatishimiz mumkin.

- Birinchidan, ibtidoiy jamoalar migratsiyasida bu hudud qanday ahamiyatga ega.
- Ikkinchidan, hududda yashagan ibtidoiy jamoalar tosh xomashyolari extiyojini qanday qondirishgan.

- Uchunchidan, neolit davri jamoalarining yondosh madaniyatlar bilan aloqasi qanday va qaysi madaniy birlik vakillari. Neolit davri xo'jalik tiplari qanday.

Keyingi tadqiqotlar albatta yuqoridagi biz qo'ygan savollarga albatta javob bo'ladi deb hisoblaymiz. Zero, Nurota tog' tizmasi qarida yashiringan ibtidoiy davr tarixi zahmatkash olimlar xizmati orqali ochilishda davom etmoqda.

Адабиётлар / Литература / References:

1. Аванесова Н., Луно Э., Эргашев О., Холматов А. Қўшрабод туманида 2018-2019 йилларда олиб борилган тадқиқотлар. Ўзбекистонда Археологик тадқиқотлар. №12. Самарқанд. 2020. Б.12-20. (Avanesova N., Luno E., Ergashev O., Kholmatov A. Research conducted in Koshrabad district in 2018-2019. Archaeological research in Uzbekistan. No. 12. Samarkand. 2020. B.12-20)
2. Вишняцкий Л.Б. Палеолит Средней Азии и Казахстана. Изд-во «Европейский дом». Санкт-Петербург, 1996. -С. 221. (Vishnyatsky L.B. Paleolithic Middle Asia and Kazakhstan. Izd-vo "European House". St. Petersburg, 1996. -S. 221.)
3. Ранов В.А., Несмeyанов С.А. Палеолит и стратиграфия антропогена Средней Азии. Душанбе, 1973. -С. 77. (Ranov V.A., Nesmeyanov S.A. Paleolithic and stratigraphy of anthropogenic Sredney Asia. Monday, 1973. -S. 77.)
4. Сайфуллаев Б., Эргашев О., Раджабов А., Унгалов Л., Имомов А. Нурота тоғ тизмасининг шимолий қисмидан топилган тош даврига оид янги топилмалар. //Марказий Осиё ҳалқларининг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий тарихи, моддий ва маънавий маданияти // М.Х Пардаевнинг 65 йиллигига бағишиланган республика илмий амалий конференцияси материаллари. Самарқанд-2023. В. 15-18 (Sayfullaev B., Ergashev O., Radjabov A., Ungalov L., Imomov A. New Stone Age finds from the northern part of the Nurota mountain range. //Socio-economic, political history, material and spiritual culture of the peoples of Central Asia // Materials of the republican scientific and practical conference dedicated to the 65th anniversary of M.Kh Pardaev. Samarkand-2023. B. 15-18.
5. Сайфуллаев Б.Қ., Эргашев О.Т., Рахимов К.А., Ражабов А.Ю., Аллаёрөв Ў. Пардаев Ш.М. Жizzах воҳасининг палеолит даври\\Ўзбекистонда Археологик тадқиқотлар. Самарқанд. 2014. -Б. 16. (Sayfullaev B.Q., Ergashev O.T., Rakhimov K.A., Rajabov A.Yu., Allayorov O'. Pardaev Sh.M. Paleolithic period of Jizzakh oasis\\Archaeological research in Uzbekistan. Samarkand. 2014. -B. 16.)

Rahmonov Faxriddin Shoymardonovich
professor v/b, tarix fanlari doktori (DcS),
Qarshi davlat universiteti

**MILLIY DEHQONCHILIK MADANIYATINI ETNO-TARIXIY MANBALARDA AKS ETISHI
(JANUBIY O'ZBEKISTON MISOLIDA)**

Annotatsiya. O'zbekistonda dehqonchilik madaniyati ilmiy asosda rivojlanmoqda. Nazariy masalalar, yangi ilmiy tavsiyanomalar sinalib, so'ngra ishlab chiqarishga joriy etilmoqda. Ushbu maqolada Janubiy O'zbekiston aholisining XIX asr oxiri-XX asrdagi milliy dehqonchiligining tarixiy manbalardagi aks etish masalalari ilmiy tarzda ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Janubiy O'zbekiston, Qashqadaryo, Surxondaryo, voha, dehqon, dehqonchilik, urf-odat, marosim, rasm-rusm.

Rakhmonov Fakhriddin Shoymardonovich
Acting professor, doctor of historical
sciences (DcS), Karshi State University

**REFLECTION OF NATIONAL AGRICULTURAL CULTURE IN ETHNO-HISTORICAL SOURCES
(ON THE EXAMPLE OF SOUTH UZBEKISTAN)**

Abstract. Agricultural culture in Uzbekistan is developing on a scientific basis. Theoretical issues, new scientific recommendations are being tested and then introduced into production. This article reveals at a scientific level the issues of reflecting the national agriculture of population of Southern Uzbekistan at the end of the XIX-XX the centuries in historical sources.

Key words: Southern Uzbekistan, Kashkadarya, Surkhandarya, oasis, farmers, agriculture, tradition, ritual, painting.

Рахмонов Фахриддин Шоймардонович
профессор и/о, доктор исторических наук (DcS),
Каршинский государственный университет

**ОТРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ЭТНО-
ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКАХ (НА ПРИМЕРЕ ЮЖНОГО УЗБЕКИСТАНА)**

Аннотация. Культура земледелия в Узбекистане развивается на научной основе. Проверяются теоретические вопросы, новые научные рекомендации, а затем внедряются в производство. В данной статье на научном уровне раскрываются вопросы отражения национального земледелия населения Южного Узбекистана конца XIX-XX веков в исторических источниках.

Ключевые слова: Южный Узбекистан, Кашкадарья, Сурхандарья, оазис, земледельцев, земледелие, традиция, обряд, живопись.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N08>

Kirish. Umumjahon globallashuv jarayonlari natijasida dunyoning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti jadal rivojlana boshladi. Bu esa insoniyatning tabiiy resurslarga bo'lgan ehtiyoji tobora oshib borishi, oziq-ovqat xavfsizligi va iqlim o'zgarishlariga ta'sir o'tkazdi. Ekologik muammolar insoniyatning hayot ta'minotini yaratishdagi azaliy tajriba va an'analarini o'rganish, tabiatning ozuqa zanjirida muvozanatni saqlash hamda ishlab chiqarishni ilg'or texnologiyalar bilan uyg'unlashtirishni taqozo qilmoqda.

Qishloq xo'jaligini intensiv taraqqiyotini ta'minlash, oziq-ovqat xavfsizligi hamda kafolati masalalari BMTning Oziq ovqat va qishloq xo'jaligi tashkiloti (FAO) hamda "Ming yillik rivojlanish dasturlari"da ham muhim ustuvor yo'nalish sifatida belgilab berilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Hozirgi davrda xalqimizning ma'naviy-ruhiy tiklanishi uning muqaddas zaminimizga, tabiatga bo'lgan munosabati bilan chambarchas bog'liqdir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning ta'biri bilan ifodalaganda: "Tabiat bilan uyg'un bo'lishga intilib yashagan ajdodlarimizning tajribasiga tayanishimiz zarur"[1:156].

Dehqonchilik madaniyati - dehqonchilikni yuritishning dehqonchilik qonun-qoidalari va agrotexnologiya me'yorlariga muvofiqligi darjasini bo'lib, ushbu tushuncha keng ma'noda jamiyatda dehqonchilik yuritish darajasini bildiradi, tor ma'noda dehqonchilik bilan shug'ullanadigan insonning dehqonchilikka oid bilim va tajribalari hamda uni qo'llash mahorati, malakasini anglatadi. Jamiyat taraqqiyotidagi har bir muayyan davrning o'ziga xos dehqonchilik madaniyati mayjud va bu madaniyat asrlar davomida vorisiylik asosida boyib va yangilanib boradi. Uning paydo bo'lishi va rivojlanib borishi jamiyatning ishlab chiqaruvchi kuchlari, ayniqsa sanoat ishlab chiqarishi va fan-texnika taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liq.

Dehqonchilik milliy madaniyatining tarixiy ildizlari o'zbek xalqining xo'jalik-madaniy an'analaridan qishloq xo'jaligining bugungi taraqqiyotida foydalanish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ammo, dehqonchilik madaniyati va xo'jalik-madaniy an'analarning rivojlanishiga doir masalalar tizimli ravishda o'rganilmaganligi ham ayni haqiqat. Darhaqiqat, xalqimiz qadimdan dehqonchilikni munosib ravishda e'zozlab kelgan.

Dehqonchilik an'analari va marosimlari o'zbek xalqi etnografiyasida nisbatan kam o'rganilgan mavzudir. Ayniqsa, Janubiy O'zbekiston o'zbek-larining dehqonchilik an'analari misolida ushbu dolzarb va amaliy ahamiyatga molik muammo hozirgacha yetarlicha ilmiy tadqiq etilmagan.

Ko'xna tariximiz va ma'naviyatimizning ilk yozma manbai bo'lgan "Avesto" kitobida yerga ishlov berish, dehqonchilik bilan shug'ullanish eng ezgu va savob ishlardan biri ekanligi ta'kidlanadi[2].

"Vendidod"ning uchinchi faslida yozilishicha, "Axuramazda yerga yaxshi, sog'lom urug' sepishdan ortiq savob ish yo'q deydi". Tangrining bu aytganlariga amal qilish, o'n ming yasna matnlarini o'qib ibodat etish yoki yuzlab jonivorlarni qurbanlikka so'yishdan afzal hisoblangan. "Olam go'zalligi dehqonchilikdan" deyilgan "Vandidod"da. "Kimki urug' qadabdi, u odamiylikka imon keltiradi, yagona shu yo'lgina haqiqat bo'lib, qolgani savobdir".

Yana bir fasl bashoratida bunday deyiladi: "Bug'doy o'stira boshlansa, devlarni ter bosadi; sovurilgan bug'doy tayyor bo'lsa, devlar zaiflashib qoladi. Un tayyor bo'lgach, devlar nola-yu fig'on chekishadi. Devlarni mag'lub etish uchun xonadonda hamisha unli ovqat bo'lishi

lozim. Bu ovqatni odamlar yegandan so'ng, devlar juda qizishib ketadi va qocha boshlashadi”[3:86].

Yuqorida ta'kidlangan fikr-mulohazalar qadimiylar dehqonchilik udum va marosimlari to'g'risida ma'lumot berish bilan birga azaliy dehqonchilik an'analari tarixini tahlil qilishda ham muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada O'zbekistonda gaz-oltingugurt sanoatining yuzaga kelishi va uning rivojlanish tarixi (Qashqadaryo viloyati misoldida) ni yoritib berishda analiz va sintez, tizimlilik, mantiqiylilik, kompleks yondashuv, qiyosiy tahlil, dialektik usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Markaziy Osiyoning qomusiy olimi Abu Rayhon Beruniy o'zining “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” nomli asarida ajdodlarimizning yil fasllari bilan bog'liq ravishda o'tkaziladigan dehqonchilik marosimlari va bayramlari to'g'risida qiziqarli ma'lumotlar berilgan. Ayniqsa, allomaning Navro'z bayrami udumlari va uning tarixi, shuningdek, “Mehrjon”, “Chiri”, “Umri”, “Xovardminik”, ya'ni “Qovoq bayrami” to'g'risidagi fikrlari muhimdir[4:280-282].

O'rta Osiyoga islom dini kirib kelgach, har bir kasb-hunarning maxsus risolalari tuzilib, ularda har bir kasbning qonun-qoidalari va ular sig'inadigan pirlar haqidagi ma'lumotlar diniy ruhda bayon etilgan[5].

O'lkamizga turli maqsatlarda kelgan sayyoohlar va harbiylar ham o'zbek xalqining dehqonchilikka doir urf-odatlari va marosimlarini ilmiy jihatdan o'rganish bo'yicha umumiylar tarzda bo'lsa-da, bir qator ishlarni amalga oshirishgan.

Ayniqsa, O'rta Osiyo Rossiya tomonidan bosib olinib, Buxoro xonligi podsho Rossiyasi tobeligiga o'tgach, rus tadqiqotchilar o'zbek xalqining milliy qadriyatları, shu jumladan, dehqonchilik urf-odatlari va an'analariga ham e'tiborni qaratishgan. Shunday tadqiqotlar natijasi o'laroq o'zbek xalqi an'analarini va udumlariga bag'ishlangan asarlar yuzaga kelgan. Podsho hukumati o'zining mustamlakachilik siyosatini yuritish maqsadida O'rta Osiyo mintaqasi to'g'risida ilmiy asoslangan ma'lumotlarga ega bo'lish uchun bu o'lkaga maxsus bilimli kishilarni yuborgan. Albatta, ular dastavval podsho xukumati siyosiy niyatlarini ro'yobga chiqarish, ya'ni uzoq davrga mo'ljallangan mustamlakachilik siyosatini amalga oshirishga intilganlar. Ammo ular orasidagi ilm-fan fidoyilari o'lkamiz aholsining tarixi va etnografiyasiga oid ko'plab qiziqarli ma'lumotlarni yozib qoldirishgan[6].

Muallif A.A.Divayev XX asr boshlarida shamolni to'xtatish bilan bog'liq ravishda o'tkazilgan “Choy momo” marosimi to'g'risida qiziqarli ma'lumot yozib qoldirgan[7:1-11]. Ushbu maqola shamolni to'xtatish marosimi to'g'risida umumiylar berish bilan bugungi transformatsiya (o'zgarish) holatlarini xolisona aniqlashda muhimdir.

Yuqoridagi manbalar tahlilidan shunday xulosa chiqarish mumkinki, qadim zamonlardan to XX asrning boshlarigacha bo'lgan davr mobaynida ushbu mavzu yuzasidan yetarlicha mukammal tadqiqotlar yaratilmagan. Faqatgina ba'zi mualliflar bu mavzuni o'rganish jarayonida ushbu mavzuning ba'zi jixatlarigagina to'xtalib o'tishgan, xolos[8].

Ushbu dolzarb mavzuni atroflichcha teran yoritish va to'plagan ma'lumotlarni to'ldirish maqsadida “Turkestanskiy sbornik” majmuasi hamda “Etnograficheskoye obozreniye”, “O'zbekistonda ijtimoiy fanlar”, “O'zbekiston tarixi”, “Fan va turmush”, “Moziydan sado”, “Turon tarixi” kabi jurnallarda chop etilgan tarixiy - etnografik ma'lumotlardan ham foydalanish mumkin.

Qilingan ilmiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, mavjud manbalar dehqonchilik urf-odatlari va marosimlari haqida zarur etnografik ma'lumotlarni beradi.

Milliy mafkuramiz singdirilayotgan hozirgi davrda ma'naviy qadriyatlarining tiklanishi dehqonchilikka doir urf-odatlar va marosimlar mavzusini milliy g'oyamiz yo'nalishi nuqtai nazaridan maxsus tadqiqot obyekti sifatida yanada chuqur ilmiy o'rganishni taqozo qilmoqda.

Mavzuning asosiy masalalarini yoritishda Qadimgi davr va o'rta asrlar yozma manbalari: jumladan, tariximizning ilk yozma manbai "Avesto" kitobi va o'rta asr Sharq mutafakkirlari – Abu Rayhon Beruniy, Narshaxiy kabi buyuk allomalarining asarlari muhim manba bo'lib xizmat qildi.

Dala etnografik materiallari bevosita axborotchilar bilan o'tkazilgan suhbatlar va shaxsiy kuzatishlar asosida to'planadi. Material to'plashda tadqiqotchi tomonidan mavzuni kompleks o'rganish maqsadida tuzilgan kengaytirilgan dasturdan foydalanish mukin. Bu dastur dehqonchilik marosimlari va ular bilan bog'liq turli rasm-rusumlar haqidagi ma'lumotlarni yanada teranroq yoritishga yordam beradi, albatta.

Dehqonchilik madaniyatining yuksalishida dehqonchilik moddiy-texnika bazasi — mehnat qurollarining takomillashuvi va fan yutuqlarining dehqonchilikka joriy qilinishi hal qiluvchi o'rinda turadi. Tarixan olganda omoch, plug, traktor, hosilni yig'ib oladigan kombaynlarning yaratilishi, fan-texnika, jumladan seleksiya yutuqlari dehqonchilikda katta yuksalishlarni ta'minladi va dehqonchilik madaniyatini yangi darajaga ko'tardi.

Muhokama. Axborotchilarning aksariyati xalq urf-odat va udumlarini yaxshi biluvchi keksalardan iborat bo'lib, ulardan olingen ma'lumotlar muammoni chuqur va har tomonlama yoritish imkonini beradi. Mavzuni yoritishda dala etnografik ma'lumotlari ma'lum tartibga solinadi, haqqoniyligi tekshirib ko'rildi, arxiv hujjatlari, tegishli manbalar va adabiyotlar bilan qiyoslanadi hamda ilmiy tahlil qilinadi. Bu ma'lumotlarning ilmiy qimmati shundan iboratki, dehqonchilik marosimlari doirasida o'tkaziladigan urf-odat va rasm-rusumlar hamda ularning kelib chiqishi haqidagi manbalar faqat keksa avlod xotirasida muhrlanib, saqlanib ajdodlardan avlodlarga o'tmoqda. Shuning uchun ham axborotchilar ma'lumotlari dehqonchilik an'analari jarayoni har tomonlama mujassamdir. Turli so'rovlar va yozma manbalar asosida etnosotsiologik tadqiqotlarni jalb etgan holda muammoga har tomonlama kompleks yondashuv ham ilmiy tadqiqot imkoniyatlarini yanada kengaytiradi.

Ushbu mavzuni har tomonlama batafsil tahlil qilish maqsadida Respublika MDA, Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlari Davlat arxivleri jag'armalaridan (1-jamg'aria, 1-ro'yxat), muzeylar va O'rta Osiyoda 1924-1926 yillarda o'tkazilgan aholi ro'yxati materiallaridan, shu bilan birga o'zbek xalqining an'anaviy xo'jalik urf-odat va marosimlariga oid tadqiqotlardan ham foydalanish mumkin. Yuqori darajadagi dehqonchilik madaniyati insonning dehqonchilikning asosiy qonunlari talablariga muvofiq faoliyatini - tuproq hosildorligini saqlash va oshirish, almashlab ekish qoidalariga amal qilish; seleksiya va urug'chilik ishlarini bilish va tashkil qilish, serhosil navlarning sifatli urug'ligrini ekish; har bir ekinga xos agrotexnologiyani qo'llash; tuproqqa to'g'ri ishlov berish; sifatli urug'likni belgilangan muddatlarda ekish, ekinlarni sifatli parvarish qilish; o'g'itlardan to'g'ri va unumli foydalanish; barcha agrotexnologik tadbirlarni optimal muddatlarda o'tkazish; dehqonchilikni mexanizatsiyalash, kimyolashtirish, o'simliklarni himoya qilish tizimini to'g'ri tashkil qilish; mehnatni iqtisodiy rag'batlashtirishni talab qiladi[9]. Bundan tashqari O'rta Osiyo va xususan O'zbekistonda dehqonchilikning asosiy turi bo'lgan sug'orma dehqonchilik sharoitlarida

yerlarning meliorativ holatini yaxshilash va sug'orish madaniyatini egallash muhim o'rinda turadi.

Xulosa. Xulosada shuni alohida ta'kidlash lozimki, O'zbekistonda dehqonchilik madaniyatining rivojlanishi qadimiylar tarixga borib taqaladi. Xususan, sug'orma dehqonchilikning rivojlanishi davlat va jamiyatning taraqqiyotida hal qiluchi ahamiyatga ega bo'lgan. Shu jumladan, etno-tarixiy manbalar Janubiy O'zbekiston aholisining dehqonchilikka oid urf-odat va marosimlarini xolisona, haqqoniylari hamda hozirgi davr talablari asosida teran yoritishga yaqindan yordam beradi.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2021.
2. «Авесто»даги дехқончилик маросимлари тўғрисида батафсилроқ маълумот олиш учун қаранг: Маковельский О.А. Авесто. -Баку, 1960. – С. 85-91; М.Исҳоқов. Авесто. Яшт китоби. -Т., 2001. –Б. 8-36; А.Аширов. “Авестодан мерос маросимлар”. -Т., 2001. – Б. 8-14; Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. Асқар Махқам таржимаси. –Т., 2001. –Б. 112.115.
3. Маковельский О.А. Авесто. -Баку, 1960.
4. Абу Райхон Беруний. Қадимги ҳалқлардан қолган ёдгорликлар. Танланган асарлар. 1-том. -Т., 1968.
5. Андреев М.С. По поводу процесса образования примитивных Среднеазиатских древних цехов и цеховых сказаний (рисала) // Этнография, 1927, №-2, кн. IV. -С.123-126; Гаврилов М.Ф. Рисала сартовских ремесленников (исследования преданий мусульманских цехов). -Т., 1912.
6. Наливкин В., Наливкина М. Очерк быта женщин оседлого туземного населения Ферганы. -Казань: Университет, 1886; Гребенкин А.Д. Узбеки // Русский Туркестан. -М. 1872.-С.4; Г.Арандаренко. О метеорологических познаниях туземцев в Туркестанском krae. СПб., 1908.
7. Диваев А. Заклинание и призыв ветра // ЭО, - 1910, -С. 1-11.
8. Ф. Ш. Раҳмонов. Қашқадарё воҳаси аҳолисининг дехқончиликка оид урф-одат ва маросимлари. Т., 2014.
9. https://uz.wikipedia.org/wiki/Dehqonchilik_madaniyati
10. Sobirovich T. B. Evolution of ideas and views on the development of democratic society and spiritual renewals //Scientific Bulletin of Namangan State University. – №. 10. – С. 243-250

Tilavboyev Muhammad
Jizzax davlat pedagogika universiteti
Ijtimoiy-gumanitar fanlarda masofaviy
ta'lim kafedrasi o'qituvchisi

JIZZAX VOHASIDA OT BILAN BOG'LIQ URF-ODATLAR VA MAROSIMLAR

Annotatsiya. Ushbu maqolada, Jizzax vohasida ot bilan bog'liq urf-odatlar va marosimlar haqida fikr va mulohazalar yuritiladi

Kalit so'zlar: Jizzax vohasi, geografik joylashuv, urf-odatlar, diniy qarashlar, chorvachilik, ot bilan bog'liq marosimlar, ibtidoiy qarashlar, voha aholisi.

Tilavboyev Muhammad
Jizzakh State Pedagogical University
Instructor of the Distance Learning Department in
Social and Humanitarian Sciences.

TRADITIONS AND CUSTOMS RELATED TO BREAD IN THE JIZZAKH REGION

Abstract. This article explores ideas and observations about traditions and customs related to bread in the Jizzakh region. Historically, various ancient religions and religious beliefs prevailed in this area until the advent of Islam in Central Asia. Understanding the essence of historical conditions and natural events of our ancestors led to the emergence and development of many religious beliefs, contributing to the emergence and spread of ancient religious views and beliefs such as totemism, animism (magic), superstitions related to spirits and zoroastrianism[1]. As a result, ancient religious concepts and mythological beliefs were glorified with characteristics such as animal worship, life-giving deity, and ancestral head.

Keywords: Jizzakh region, geographical location, traditions and customs, religious beliefs, paganism, rituals related to bread, primitive beliefs, population of the region.

Тилавбаев Мухаммад
Джизакский государственный педагогический университет
Преподаватель кафедры дистанционного образования
по социальному-гуманитарным наукам

ТРАДИЦИИ И РИТУАЛЫ, СВЯЗАННЫЕ С ЛОШАДЬМИ В ДЖИЗАКСКОМ ОАЗИСЕ

Аннотация. В данной статье рассматриваются мысли и наблюдения относительно традиций и обычаяй, связанных с хлебом в регионе Джизак. Исторически здесь преобладали различные древние религии и религиозные верования до прихода ислама в Центральной Азии. Понимание сущности исторических условий и природных событий наших предков привело к появлению и развитию множества

религиозных убеждений, способствовавших появлению и распространению древних религиозных взглядов и убеждений, таких как тотемизм, анимизм (магия), суеверия, связанные с духами, и зороастризм[1]. В результате древние религиозные представления и мифологические убеждения восхвалялись черты, такие как почитание животных, божество, придающее жизнь, и предок-глава.

Ключевые слова: регион Джизак, географическое расположение, традиции и обычаи, религиозные убеждения, язычество, обряды, связанные с хлебом, первобытные убеждения, население региона.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N09>

Dolzarbliji. Hayvonlarning xonakilashtirilishi unga nisbatan diniy-mifologik tasavvurlarning rivojlanishi va ularning marosimiy hayotning bir qismiga aylanishiga sabab bo'lgan[2]. Yurtimizning turli tabiiy geografik mintaqalarida chorvachilikning turli sohalari qatori yilqichilik sohasi ham o'ziga xos tarixiy rivojlanish yo'lini bosib o'tgan. Bu jarayonda Jizzax vohasining o'ziga xos geografik joylashuv xususiyatlari ham qadimdan o'troq va yarim o'troq aholining shimoldan janubga, janubdan shimalga, sharqdan g'arbgaga, g'arbdan sharqqa tomon siljishlarida o'ziga xos etnomuloqot hududi, ya'ni o'ziga xos "kontakt makon" bo'lganligi xo'jalik yuritish uchun mintaqada barcha qulay sharoitlarni yaratgan. Bu esa, hududda o'ziga xos xo'jalik tarmoqlari, xususan chorvachilik va yilqichilikni doimiy va mavsumiy tarzda rivojlanishiga turtki bo'lgan va shu asnoda voha aholisi orasida ot bilan bog'liq turli urf-odatlar, qarashlar va marosimlar shakllanishiga zamin yaratgan.

Neolit va eneolit davrlaridan boshlab ibtidoiy jamoalarda otlar xonakilashtirila boshlangan. Otga sig'inish bilan bog'liq ilk udumlar O'rta Osiyoda Kaltaminor madaniyatiga mansub Darvozaqir makoni va janubiy Turkmanistondagi Namozgoh-VI yodgorliklaridan topilgan. Qozog'istonda esa bunday jarayonlar eneolit davrida vujudga kelgan[3]. Qadimda ko'pgina xalqlarda jangchini oti, xotini, buyumlari, oziq-ovqatlari bilan birga dafn etish odati bo'lgan. Bunday marosimlar animistik tasavvurlar, inson ruhining u dunyoda ham yashashiga ishonch bilan bog'liqdir. Xususan, Jizzax vohasida olib borilgan arxeologik izlanishlar jarayonida chorvadorlarga oid ko'plab mozor-qo'rg'onlarda jangchi turli buyumlar qatori o'z oti bilan birgalikda dafn etilgan. 2007 yil avgust, oktyabr oylarida O'zRFA Arxeologiya instituti, Jizzax ekspeditsiyasi tomonidan Zomin tumanida joylashgan chorvador ko'chmanchilar moddiy madaniyatiga mansub G'ulbo mozorqo'rg'onlari ochib o'rganildi.

Metodlar va o'rganilganlik darajasi. Arxeolog F.Toshboyevning Jizzax vohasida G'ulbo mozor-qo'rg'onlarda olib borgan qazuv-tadqiqot ishlari natijasida jasadlarni otda ketayotganga o'xshash (poza vsadnika) yoki yarim otliq ko'rinishida dafn etish holati ularning hayotlari davridagi kasb-korlari va ot topinchi bilan ham bog'liq bo'lgan. Chunonchi, G'ulbo yodgorligi 2-mozor-qo'rg'onida jasad yoniga barcha jang qurollari qo'yilib dafn etilgan marhum-suvoriyning qiyshayib "yarim otliq" ko'rinishida dafn etilganligi ham uning o'z umrining katta qismini ot ustida o'tkazganligiga ishoradir[4]. Qadimgi diniy tasavvurlarga ko'ra marhumlarga u dunyoda ham ot xizmat qilishiga ishonilgan.

Yuqorida keltirilgan otlarni muqaddas bilish bilan bog'lik ma'lumotlarni "Avesto", "Rigveda" kabi muqaddas kitoblarda ham ko'plab uchratish mumkin. Avestoda Mitra (Quyosh), keng yaylovlari, chiroqli otlar beruvchi iloh sifatida talqin etilib, u aravaga qo'shilgan oq ot — tez chopar ot (ot- quyosh) qiyofasida ifodalangan. Otlarning kuchlisi va oq ranglisi yaxshi sanalgan deb ta'kidlanadi[5]. Rigvedada esa, tez chopar ot quyoshning aravasi, deb talqin etilib, egarlangan oq otdagi aravada quyosh xudosi Mitra keladi. Shuningdek, ikki ming yillar burun

Farg'onaning samoviy otlari o'zining yeldek uchishi bilan Sharq olamiga mashhur bo'lgan. Ular haqida turli xil rivoyatlar to'qilgan, xususan, Xitoy solnomalarida bu otlarni "qon bilan terlashi" haqida afsona ma'lumotlar keltirilgan[6].

Tadqiqot natijalari. Ajdodlarimiz otni yetti xazinaning biri deb atashgan. Qadimda ot bilan bog'lik qurbanlik keltirish faqat podsho va oliy nasab kishilarga atalgan bo'lib, u bilan bog'liq udumlar eng muhim marosimlardan biri sanalgan. Turkiy xalqlarda vafot etgan qabila oqsoqollari va podsholarni ko'mishda otlar asosiy rol o'ynagan. Sayan-Oltoy xalqlari kuzgi teng kunlikda daryo qirg'og'ida tayilga (toy — elga) marosimini o'tkazishgan. Bu marosimda ular bobolari ruhiga bag'ishlab oq ba'zan sariq rangli ot so'yib qurbanlik qilishgan. Marosim qatnashchilari ot niqobini kiyib toychoqni tasvirlashgan, bunda o'tganlar ruhidan madad kutilgan[7]. Gerodot, skiflar quyoshga va o'zlarining yetti xudolariga bag'ishlangan bayramlari hamda vafot etgan podsholarini xotirlash kunida otlarni qurbanlik qilishlari haqida ma'lumot beradi. Strabon ham massagetlarning quyoshga atab otni qurbanlik qilishlari haqida yozgan[8].

Otlarga sig'inish dastlab uning boshi bilan bog'liq holda shakllanib, bu urf odatlar butun O'rta Osiyo xalqlari etnografiyasida o'zining yorqin ifodasini topgan. Mintaqalot tabiatning o'lish va tirilish kultini ifodalagan va u Siyovush (qora toychoq) deb atalgan. Otlar quyosh va osmon xudosi sifatida muhim rol o'ynagan. Skiflarning ish va jang quollarida tez chopar ot, qanotli qush tarzida ifodalangan. Mashhur Amudaryo xazinasida aravaga qo'shilgan turt ot tasviri mavjud. Saklarda otni burgut boshli, uchuvchi ot tarzida ifodalash keng yoyilgan[9]. X asr arab sayyohi Ibn Fadlan o'g'uzlarning otga sig'inishlari haqida quyidagi larni yozgan: "O'g'uzlar vafot yetgan kishilar uchun maxsus inshoot qurgach, uning boyligidan qat'iy nazar yuzlab otlarni o'ldirib, ularning go'shtini yeyishadi, oyog'i, boshi va dumini esa terisi bilan qoldirishadi. Terilarni yog'ochga ilib bu otlar o'lgan odamni narigi dunyoga olib boradi deyishadi"[10].

Insoniyatning tarixiy taraqqiyoti bosqichlarida ko'chmanchi chorvachilik tarzidagi xo'jalik shakli insonning eng yaqin ko'makdoshi bo'lgan otlarni birinchi darajaga chiqargan. Bu avvalo, otlar barcha xususiyatlar bilan ko'chmanchi chorvadorlar yashashi va xo'jalik yuritishiga to'liq mos kelishi bilan bog'lik. Otlar insonning bepoyon cho'lda uzoq masofani bosib o'tishi, ko'chib yurishi hamda turli xil nizoli to'qnashuvlarida eng yaqin ko'makdoshi bo'lgan. Qishning qahrotonli kunlari cho'zilib chorva uchun ozuqa muammosi paydo bo'lganda esa yilqi qor tagidan o'zi uchun yetarli yemish topa olgan. Bu esa xo'jalik yuritishda ko'p muammo tug'dirmagan. Shuning uchun otlarga sig'inish va uni ilohiylashtirish kabi udumlar juda qadimdan shakllana borgan hamda yashab qolish va xo'jalik yuritishdagi muhim ahamiyati tufayli otlar insonning eng yaqin ko'makdoshi sifatida ma'naviy hayot va u bilan bog'liq urf odatlarda yuqori mavqega ega bo'lgan. Chorvaning qaysi turi bilan shug'ullanishdan qat'iy nazar ular xo'jaligida otlarga alohida e'tibor qaratilgan. Bu avvalo, otlarning barcha xususiyatlariga ko'ra ko'chmanchi chorvadorlar yashash tarzi va xo'jalik yuritishiga to'liq mos kelishi bilan, qolaversa, ko'chmanchi chorvadorlarda faqat suvoriy jangchilar faoliyat ko'rsatganligini hisobga olsak, ot ulug'lanib uning muqaddaslashtirish darajasiga qadar ko'tarilganligi sababi yanada oydinlashadi.

Ot bilan bog'liq udumlar xalqimizning ko'p ming yillik tarixi davomida ajralmas qadriyatlariga aylanib ketgan. Ot bilan bog'liq milliy sport turlarimizning ko'pchiligi xalqimiz tomonidan asrab-avaylab davom ettirib kelinmoqda. Ot bilan bog'liq o'yin va marosimlarni xalqimiz orasida hozir ham istaganicha uchratish va unga ko'plab misollar keltirish mumkin.

Xususan, Jizzax vohasida milliy ot sport turi bo'lgan "Ko'pkari" musobaqasi qadimdan keng tarqalgan[11].

Jizzax vohasining G'allaorol va Forish tumanlarida olib borilgan dala etnografik tadqiqotlarimiz jarayonida "Ko'pkari" milliy sport turi bilan uzoq paytdan beri shug'ullanib kelayotgan axborotchilar bilan suhbatlashib, ko'plab ma'lumotlarni yozib oldik. Axborotchilardan Sharipov Anvar akaning bergan ma'lumotlariga ko'ra, ko'pkariga tayyorlanadigan ot may oyining o'rtalaridan boshlab toki sentabr oyining oxirlarigacha bog'lovda turadi. Otni bog'lash ham alohida ahamiyat kasb etib, bitta chopqir ot bog'langan joyning yaqin atrofiga boshqa otni bog'lash mumkin bo'lмаган. Buning sababi bir birini tepib shikast yetkazib qo'yishni oldini olishdan tashqari otlarning ruhiy salomatligiga yomon ta'sir o'tkazmaslik ham maqsad qilingan va bunday bog'lanish "yakka qoziq" usuli deb atalgan.

Bundan tashqari otni bog'lovda saqlagan paytda uni minish, joyidan siljitim aylantirish mumkin bo'lмаган. Ot bog'lovdan chiqarilgandan so'ng uning badanini qizdirishgan va shu asosida otning ichki organlari tashqi muhitga moslashtirilgan. Bu jarayonda otni olis masofaga minish, chopish va uzoq aylantirishga yo'l qo'yilmagan. Buning sababini axborotchilarimizdan biri Abdusalil Gadoyevning ta'kidlashlaricha- ot bog'lovda turgan payti uning ichki organizmi moy yig'ib semirib boradi va kam harakat qilgani uchun tanasi qotib qoladi, agarda bog'lovdan chiqishi bilanoq uni uzoq masofaga choptirilsa yoki unga og'ir yuk ortilsa uning bog'lov davomida yig'gan moyi (chorbisi) yirtilib ketishi mumkin-deb hisoblashgan[12].

Otda uchraydigan turli xil kasalliklarni ham mahalliy aholi orasida hozirgi kunga qadar an'anaviy usulda davolash usullari saqlanib qolgan bo'lib, xususan, qabuz (peshob chiqarmay qolish) kasalligida otni uch marotaba qabristonni aylantirish, cho'pon tayog'ini uch marotaba otning tagidan olib o'tish bilan davolashadi. Tuproqlab qolish, ya'ni tuproq yeb qo'yish kasalligida otning burun qismidagi (naquna) tog'oy bilan dum qismidan kesilgan, o'z navbatida og'riqqa chidolmagan ot kuchanib ichidagi tuproqni chiqarib yuborgan. Tuproqlash kasalligini davolash uchun xalq tabobatida silovsinning tirnog'i qaynatib berilgan, shuningdek, ko'k yo'tal kasalligida ko'k qarg'aning patini suvga chayqab ichirilgan yoki ko'k lattani isiriqqa qo'shib tutatib, otning boshidan aylantirilgan. Ot damlab qolganda esa uning naqunasi ya'ni burun qismida o'suvchi eti kesilgan[13]. Ot birorta joyda jarohatlansa yoki yarador bo'lsa unga sariq yog'ni qizdirib sepishgan. Otlarda ko'p uchraydigan burun qismidagi tag'oy o'sib ketsa, nafas olishi qiyinlashgan va bunday vaziyatlarda tag'oy qismi kesib tashlash natijasida otnig nobud bo'lishining oldi olingan[14]. Ot tug'ilgan paytda toychoq o'zining so'rg'ichi bilan tug'ilgan. Agarda so'rg'ich o'z vaqtida olinmasa uni poylab turuvchi qush olib ketgan. So'rg'ich ham o'z navbatida og'iz kasalliklariga, ba'zi toshma yaralarga da'vo bo'lib, uni mahalliy aholi qurutib dori sifatida foydalanishgan.

Voha aholisi tomonidan nafaqat kasalliklarni davolash balki uni oldini olish borasida ham bir qancha odatlar saqlanib qoltingan. Masalan ot boqilgan uyda tovuq boqilmagan. Buning sababi tovuq go'nggi ot uchun eng zaxarli vosita hisoblangan. Otni tovuq go'ngi zaxaridan saqlash uchun unga beriladigan yem xashakni ham hatto tom ustida saqlashgan. Otlardagi turli kasalliklarning oldini olishda asosan andiz o'simligi bilan ozuqalantirish orqali kasalliklar oldi olingan. Andiz ildiz mevasi maydalanib, yemga qo'shib berilgan. Bugungi kungacha saqlanib qolgan urf-odatlardan yana biri bu otga ko'z tegishini oldini olish bilan bog'liq bo'lib, unga ko'z tegdi deb tushunilgan vaqtarda uning peshonasiga tuxum otiladi yoki boshidan isiriq tutatib

aylantiriladi. Bundan tashqari turli balo qazo, yomon ko'zlardan saqlanishi uchun unga isiriq donlari, sedana, qatron bilan tumor tikilib peshonasiga taqib qo'yiladi[15].

Mahalliy aholi orasida otning boshqa uy hayvonlarida kam uchraydigan xususiyatlaridan kelib chiqib, u bilan munosabatga kirishish jarayonida hamma amal qilishi lozim bo'lgan ba'zi ta'qiqlar ham mavjud bo'lib ular quyidagi ko'rinishlarda o'z aksini topadi. Axborotchilarimiz bergan ma'lumotlarga ko'ra ot asosan tun yarimdan o'tgandan so'ng kovush qaytaradi. Uni bo'riga o'xshab o'tirib kovush qaytargani, uyquga ketganini ko'rgan kishi boybadavlat bo'ladi yoki baxtsiz voqeaga uchrashi to'g'risidagi fikrlar keng tarqalgan bo'lib, ot yarim tunda uyquga ketgan paytda har xil ovozlar chiqarishini inobatga olib, kechasi otning yoniga borishda yolg'iz bormaslik va zaruriyat tug'ilganda uning yoniga borishdan oldin ovoz chiqarib, otni ogohlantirib borish tavsiya qilinadi.

Xulosa. Xulosa sifatida ta'kidlash o'rinniki, xalqimiz orasida otni "Yigitning qanoti", "yetti xazinaning biri", "tilsiz odam", "uy hayvonlarining podshosi" deb atashlari, yosh bolalarga nisbatan toychok, toy, toy bola kabi erkalash ko'rinishidagi qo'shimcha nomlanishlar qo'shib aytlishi negizida ham otlarni ulug'lash bilan bog'liq udumlar yotibdi. Shuningdek, kishilar orasida ot bilan bog'liq afsona, rivoyat maqol va har xil suhbatlarni ko'plab uchrashi ham ajdodlarimizning qadimdan ushbu jonivorni muqaddas sanab, e'zozlab kelganligi anglanadi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Аширов А. Фаргона водийси аҳолиси турмуш тарзида қадимий диний эътиқодлар изи: Тар.фан. ном.... дис. – Тошкент, 2000. – Б. 19.
2. Ashirov A. O'zbek xalqi turmush tarzi va og'zaki ijodida ot kulti. O'zbekiston: til va madaniyat.1, 2023. 97-107
3. Кузмина Е.Е. Кон в религии и искусстве саков и скифов. М.,1977 г.
4. Toshboyev F.E. Otlar bilan bog'liq udumlar o'zbek xalqining qadimiy qadriyati sifatida // Samarqand Davlat universiteti ilmiy tadqiqotlar axborotnomasi. – Samarqand: 2008. –№ 6 (52), –B. 23-26.
5. Abdolniyozov B., Is'hoqov M. Avesta va qadimgi chorvachilik. Toshkent, 2008. – B. 74.
6. Matboboev B.X. Oltindan qimmat tulporlar // Fan va turmush –T.: 1994 -№3. –B.10-11., Anorboev A.A. Qadimgi va o'rta asrlarda Axsikent // O'zbekiston tarixida qadimgi Farg'ona. –T.: Fan, 2001.–B. 9.,
7. Гумилев Л.Н Древние тюрки. "Наука" М.,1967 г.
8. Гумилев Л.Н Древние тюрки. "Наука" М.,1967 г.
9. Тереножкин А.И. Общественный строй скифов (Сарматы и скифы №13860). "Наука думка" Киев, 1977 г.
10. Кузмина Е.Е. Кон в религии и искусстве саков и скифов. М.,1977.
11. Dala tadqiqotlari. Forish tumani Garasha qishlog'i. 2023 yil.
12. Dala yozuvlari. G'allaorol tumani Uzunbuloq qishlog'i . 2022 yil.
13. Dala yozuvlari. Egamberdiyev Erkin. Forish tumani Garasha qishlog'i. 2023 yil.
14. Dala yozuvlari. Quvondiq xoji Tog'ayev . G'allaorol tuman Gadoy qishlog'i. 2022 yil.
15. Dala yozuvlari. Tursunboy Asqarov. Baxmal tumani Novqa qishlog'i . 2022 yil.

07.00.00 – Тарих фанлари

**To'xtaboyev Xurmatullo Shomirza o'g'li,
Qarshi davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi**

**O'ZBEKISTON ILM-FANI RIVOJIDA FARG'ONA DAVLAT UNIVERSITETINING O'RNI
(MUSTAQILLIK YILLARI MISOLIDA)**

Annotatsiya. Tarixdan ma'lumki, oliy ta'lum muassasalari barcha davatlarda asosiy ilm-fan o'choqlaridan biri bo'lib kelgan. Muayyan hududda oliy ta'lum muassasasi ochilsa, albatta u yerda fan rivojiga keng yo'l ochilgan. Xususan, O'zbekistonda mustaqillik yillarda bozor iqtisodiyotiga o'tilishi munosabati bilan yangi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitga mos bo'lgan oliy ta'lum tizimini yaratish davr talabiga aylandi. Har bir davlatning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyotida oliy ta'lum juda katta ahamiyatga ega. Oliy ta'lum muassasalarining hayoti va rivojlanish darajasi muayyan davlatda madaniy taraqqiyotini qay ahvolda ekanligini aniqlashga yordam beradi.

Kalit so'zlar: Oliy ta'lum muassasalari, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona vodiysi, tabiiyot-geografiya fakulteti, akademik.

**Tukhtaboyev Khurmatullo Shomirza ogli,
Independent researcher of Karshi State University**

**THE ROLE OF FERGANA STATE UNIVERSITY IN THE DEVELOPMENT OF SCIENCE IN
UZBEKISTAN (EXAMPLE OF THE YEARS OF INDEPENDENCE)**

Abstract. It is known from history that higher educational institutions were one of the main centers of science in all countries. If a higher education institution opens in a certain region, a broad path for the development of science certainly opens up there. In particular, in connection with the transition to a market economy during the years of independence of Uzbekistan, the creation of a higher education system that corresponds to new socio-economic conditions has become a requirement of the time. Higher education plays a very important role in the socio-economic and cultural development of every country. The standard of living and development of higher education institutions helps determine the state of cultural development in a particular country.

Key words: Higher educational institutions, Fergana State University, Fergana Valley, Faculty of Natural Sciences and Geography, academician.

**Тухтабоев Хурматулло Шомирза угли,
Независимый исследователь
Каршинского государственного университета**

**РОЛЬ ФЕРГАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА В РАЗВИТИИ
НАУКИ В УЗБЕКИСТАНЕ (НА ПРИМЕРЕ ГОД НЕЗАВИСИМОСТИ)**

Аннотация. Из истории известно, что высшие учебные заведения были одними из главных центров науки во всех странах. Если в определенном регионе открывается высшее учебное заведение, там, безусловно, открывается широкий путь для развития науки. В частности, в связи с переходом к рыночной экономике в годы независимости Узбекистана создание системы высшего образования, соответствующей

новым социально-экономическим условиям, стало требованием времени. Высшее образование играет очень важную роль в социально-экономическом и культурном развитии каждой страны. Уровень жизни и развития высших учебных заведений помогает определить состояние культурного развития в конкретной стране.

Ключевые слова: Высшие учебные заведения, Ферганский государственный университет, Ферганская долина, факультет естественных наук и географии, академик.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N10>

Kirish. Oliy ta'lim muassasalari Respublika ijtimoiy-iqtisodiy rivojida o'z o'rniغا ega. Hozirgi oliy ta'lim muassasalari akademik va professional ta'lim xizmatlarining yuksak xalqaro standartlari qoida-talablariga javob bera oladigan ilmiy-pedagogik markazlariga aylanmoqda.

O'zbekistonda bozor munosabatlari tizimining shakllanishi va rivojlanishida oliy ta'lim muassasalari vazirliklar, korxonalar, o'quv-ilmiy va tijorat tizimini yuqori malakali mutaxassis kadrlar bilan ta'minlamoqda. Xususan, Farg'ona viloyati oliy ta'lim tizimida mustaqillik yillarida ilm-fan sohasida katta yutuqlar qo'lga kiritiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Farg'ona davlat universiteti nafaqat Farg'ona vodiysi, balki O'zbekistonning eng yirik va nufuzli oliy o'quv yurtlaridan biri bo'ldi. 1989-1990 o'quv yilida institutning 46 ta kafedrasida 530 dan ortiq professor-o'qituvchilar mehnat qildi. Ulardan 15 nafari fan doktori va 200 nafari fan nomzodi edi. Oliy o'quv yurtining 9 ta fakultetidagi kunduzgi, kechki va sirtqi bo'limlarida 7,9 ming talaba tahsil olardi. Institut tashkil topgan kundan 1990 yilga qadar 43 mingdan ziyod oliy ma'lumotli pedagoglar tayyorlandi[1].

1992 yili Farg'ona davlat pedagogika instituti bazasida Farg'ona davlat universitetining tashkil etilishi viloyat va butun vodiyning ijtimoiy va madaniy hayotida muhim voqeа bo'ldi. Universitet maqomidagi oliy o'quv yurtining vujudga kelishi nafaqat yuqori malakali kadrlar tayyorlash, balki mintaqada ilm-fan taraqqiyoti uchun ham yangi ufqlar ochib berdi. Farg'ona universitetning ochilishi bu yerda yangi kadrlar va tadqiqot markazlarini tashkil etish, keng ko'lamma ilmiy tadqiqot ishlarini olib borish, fan va texnika yutuqlarini ishlab chiqarishga joriy etish hamda mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini jadallashtirishga munosib hissa qo'sha boshladi[2].

Farg'ona davlat universiteti tabiiyot-geografiya fakultetiga akademik A.Muhammadiyev nomi berilgan. Ustoz olim boshlagan ilmiy tadqiqotlar hozirda uning ko'p sonli shogirdlari, O'rta Osiyo gidrobiolog va ixtiologlari tomonidan muvaffaqiyatli davom ettirildi.

Kafedrada yuqori malakali ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlash, davlat grantlari doirasidagi ilmiy-tadqiqotlar ko'lамини kengaytirish borasida ko'plab ijobjiy yutuqlarga erishildi. Kafedra qoshida ochilgan "Entomologik tadqiqotlar" ilmiy laboratoriyasida entomologiya sohasida matematik uslublar va axborot texnologiyalarini qo'llash, atrof-muhit holatini bioindikatsiya qilish, entomofauna va engomokomplekslar antropogen transformatsiyasining qonuniyatlarini o'rganishga doir yangi zamонавиyo yo'nalishlardagi ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borish yo'lga qo'yilgan.

Kafedrada ilmiy tadqiqotlar natijalarini amaliyotga joriy etish mexanizmi yaxshi yo'lga qo'yilgan bo'lib, bu borada tashkil etilgan 2 ta innovatsion guruhning Farg'ona viloyat o'simliklarni himoya qilish markazi hamda viloyat tabiatni muhofaza qilish Davlat qo'mitasi bilan hamkorlikda ilmiy-tadqiqot ishlari olib boriladi. Kafedrada bitiruv-malakaviy ishlarning innovatsion-korporativ hamkorlik doirasida amalga oshirilishi va ularning mazmunini muassasalardagi mavjud muammolarni ilmiy jihatdan tahlil etishga qaratilishini ta'minlashga

jiddiy e'tibor qaratilgan. Bu borada "Kamolot" yoshlar ijtimoiy harakati viloyat Kengashi, Jamiatshunos olimlar kengashi hamda Farg'ona davlat universiteti hamkorligida o'tkazilgan "Eng yaxshi biznes-loyiha — 2013" ko'rik-tanlovida biologiya yo'nalishi IV bosqich talabasi Botirali Qodirov o'zining ilmiy izlanishlari natijalarini amaliyatga joriy etish bo'yicha tayyorlagan loyihasi bilan ishtirok etib, g'oliblikni qo'lga kiritdi[3].

2014 yilda biologiya yunalishi IV bosqich talabasi M.Muqimov biologiya fanidan o'tkazilgan Respublika talabalar fan olimpiadasida 1-o'ringa sazovor bo'ldi.

Tahlil va natijalar. Kafedra olimlari tomonidan bajarilgan hamda hozirda amalga oshirilayotgan ilmiy-tadqiqotlar natijalari asosida 20 dan ortiq ilmiy ishlanma yaratilgan bo'lib, ularni tegishli sohalar amaliyatiga joriy etish bo'yicha muntazam takliflar berib boriladi. Bu borada olimlarning "Innovatsion g'oyalar va loyiham" respublika tanlovidagi ishtiroki muhim o'rinni egallaydi. Mazkur yo'nalishda keyingi 5 yil davomida kafedra olimlarining 27 ta ilmiy ishlanmasi yaratilgan.

Farg'ona davlat universiteti O'zR FA Matematika va informatsion texnologiyalar instituti, O'zR FA Farg'ona ilmiy markazi, O'zbekiston Milliy universiteti kafedralari bilan uzviy hamkorlik qilib keldi. Shu bilan bir qatorda Adigey xalqaro Fanlar akademiyasi bilan doimiy hamkorlik aloqalari o'rnatildi[4].

Innovatsion loyiham doirasida bajarilgan tadqiqotlar ko'lami Farg'ona davlat universitetida ham yildan-yilga ortib bordi. Oliy va o'rtalik maxsus ta'lim vazirining 2016 yil 24 fevraldagi "Innovatsion g'oyalar" ko'rik-tanlovining hududiy bosqichlarini tashkil etish va o'tkazish to'g'risida"gi 80-sonli buyrug'i ijrosini ta'minlash maqsadida 2016 yil 10 mart kuni Farg'ona davlat universitetida 35 yoshgacha bo'lgan yosh olimlar, iqtidorli talaba va magistrantlar o'rtasida "Innovatsion loyiham" ko'rik-tanlovi o'tkazildi. O'tkazilgan tanlov ommaviy axborot vositalarida yoritildi. "Innovatsion g'oyalar" ko'rik-tanlovida fizika-matematika, tabiiy fanlar fakulteti va fakultetlar innovatsion guruuhlarining yosh olimlari hamda iqtidorli magistrant va talabalari faol qatnashdilar. Ular kasaba uyushmasi va "Kamolot" YOIH tomonidan faxriy yorliq va esdalik sovg'alari bilan taqdirlandilar. Jumladan, fizika yo'nalishi IV bosqich talabasi A.Qo'chqorov "Shamol energetik qurilmasi", fizika yo'nalishi I bosqich talabasi M.Dadaqo'ziyeva "Mobil telefonlarini quyosh energiyasidan zaryadlash", kimyo kafedrasi magistranti I.Turdiboyev "Bazalt asosida shifer ishlab chiqarish" ishlanmalari uchun esdalik sovg'alari bilan taqdirlandi[5].

2016 yil may oyida "Innovatsion loyiham, g'oyalar va texnologiyalar" IX-Respublika yarmarkasida Farg'ona davlat universiteti fizika kafedrasi professor-o'qituvchilari va iqtidorli talabalari o'z ishlanmalari bilan ishtirok etdi. Toshkent shahrida bo'lib o'tgan yarmarka doirasida fizika kafedrasi professor-o'qituvchilari hamda katta ilmiy xodim izlanuvchilar ishtirokidagi innovatsion guruuhlar "Dorivor o'simliklar va mevalarni quritish qurilmasini joriy etish", "Energiya tejamkor yoritkichlarning keng joriy etish" mavzusidagi ilmiy ishlanma bo'yicha umumiyy qiymati 1,342 mln so'm bo'lgan xo'jalik shartnomasi imzolandi va bu bo'yicha rejalashtirilgan ishlar amalga oshirildi. Shuningdek, Farg'ona davlat universiteti 2016 yilda professor A.O'rino rahbarligida umumiyy summasi 90,381 mln so'mlik bo'lgan 2012-2016 yillarga mo'ljallangan Davlat ilmiy-texnika dasturlari doirasida F-4-59-raqamli "Ikkinchi tartibli chiziqli singulyar koefitsiyentli xususiy hosilali differential tenglamalar uchun boshlang'ich va chegaraviy masalalar" mavzusidagi grant yutib olinib joriy yilda esa qiymati 46,151 mln so'mlik fundamental loyiha amalga oshirildi.

2017 yil iyun oyidan boshlab Farg'ona davlat universiteti huzurida noorganik kimyo hamda tovarlarni kimyoviy tarkibi asosida sinflash va sertifikatlash, o'zbek tili ixtisosliklaridan falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini beruvchi Ilmiy kengashlar faoliyati yo'lga qo'yildi. Bu kengashlarda 2017 yili 10 dan ortiq, 2018 yili 20 ga yaqin dissertatsiyalar himoya qilindi[6].

Muhokama. Iqtidorli yoshlar bilan ishslash ilmiy tadqiqot ishlarning asosiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Farg'ona davlat universitetida iqtidorli talaba yoshlarni tanlab olish, ularni o'z mutaxassisliklari bo'yicha ma'lum bir yo'nalishda ilmiy tadqiqot ishlari olib borishga yo'naltirish borasida keng qamrovli ishlar olib borildi. Jumladan, quyi kurs talabalaridan iqtidorli yoshlarni tanlab olish va ular bilan fanning ma'lum bir sohasi bo'yicha shaxsiy reja asosida ilmiy tadqiqot ishlari olib borish yoshlarimizning o'z iqtidorlarini to'la namoyon eta olishlari uchun keng imkoniyat yaratdi. Agar 2003 yilda yuzdan ortiq talaba shaxsiy reja asosida ilmiy tadqiqot ishlari olib borgan bo'lsa, hozirda mingdan ortiq talaba 350 nafar professor-o'qituvchi rahbarligida ilmiy izlanishlar olib bordi. Natijada, talabalarning ilmiy-nazariy anjumanlardagi faolliklari ortdi. Ilmiy tadqiqot ishlari natijalarini nashr ettirishga e'tibor kuchaydi. Jumladan, universitetda 2002 yildan buyon respublikamizda yosh olim va iqtidorli talabalarning "Ilm-zakovatimiz senga, Ona Vatan!" mavzuidagi ilmiy-nazariy anjUMANI muntazam o'tkazib kelinadi. Unda respublikamizning iqtidorli yoshlari o'z ma'ruzalari bilan ishtirok etdi, anjuman materiallari to'plam holida chop etildi. 2010 yilning o'zida universitetda turli fan yo'nalishlari bo'yicha 8 ta ilmiy-nazariy anjuman o'tkazildi va barcha anjuman materiallari to'plam holida nashr ettirildi. Agar 2001 yilda talabalar tomonidan 700 ga yaqin ilmiy maqola va tezislar chop etilgan bo'lsa, hozirda respublika nashrlari va turli to'plamlarda 2000 ga yaqin maqola va tezislar e'lon qilinib, ilmiy anjumanlarda mingdan ortiq ma'ruza o'qildi. Farg'ona davlat universiteti biologiya kafedrasida "Yosh biolog" ilmiy-ijodiy to'garagi muntazam faoliyat ko'rsatdi. Shuningdek kafedra qoshidagi ilmiy seminarda tadqiqotchilarning ilmiy ishlari natijalari muntazam tahlil etib borildi.

2016 yilda Farg'ona davlat universitetida 1900 nafardan ortiq iqtidorli talaba va magistrantlar talabalar ilmiy jamiyatlari, ilmiy-ijodiy hamda tajriba-konstrukturlik to'garaklariga jalb etildi. Talabalar ilmiy jamiyatlari, ilmiy-ijodiy hamda tajriba-konstrukturlik to'garaklari ayrim yo'nalishlarda oyda bir marotaba o'tkazilsa ayrim yo'nalishlar bo'yicha bir oyda 2-3 martagacha o'tkazish rejalashtirildi. 200 nafardan ortiq talaba-magistrantlar ilmiy-tadqiqot ishlariga jalb etildi. Shu yili universitetda 265 nafardan ortiq iqtidorli talabalar ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlashda samarali faoliyat ko'rsatayotgan professor-o'qituvchilarga biriktirildi. 2015-2016 o'quv yilida universitet iqtidorli talabalarini tomonidan Respublika ilmiy nashrlari, xalqaro, Respublika va universitet miqyosida o'tkazilgan anjumanlarda 400 ga yaqin ilmiy-uslubiy maqola va tezislar e'lon qilindi[7].

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, mustaqillik yillarda Farg'ona davlat universitetida oliy malakali pedagog kadrlar tayyorlash ishlari keng ko'lamma olib borilib, talabalarning ma'naviy-ma'rifiy va ilmiy-tadqiqot faoliyatlari doimiy qo'llab-quvvatlandi. Bu esa oliygojni Farg'ona vodiysidagi asosiy ilm dargohlaridan biri sifatida e'tirof etilishiga zamin hozirladi. Bugungi kunda ham ushbu oliygoh nufuzi va xalqaro reyting ko'rsatkichlariga ko'ra yuqori pog'onalardan joy olgan.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Фарғона давлат университети. 1 китоб. Тарих ва юксалиш йиллари.(Масъул мұхарир Х.Ш.Ташматов)-Фарғона, 2015.-Б. 5-70.
2. Фарғона давлат университети. 1 китоб. Тарих ва юксалиш йиллари.(Масъул мұхарир Х.Ш.Ташматов)-Фарғона, 2015.-Б. 5-70.
3. Farg'ona davlat universiteti joriy arxivi. Ilmiy va ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlash bo'limi hisoboti papkasidan.
4. Farg'ona davlat universiteti joriy arxivi. Ilmiy va ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlash bo'limining 2016 yil hisobotlari ma'lumotnomasi papkasi.
5. Abdullayev U.SH. O'zbekistonda pedagogik kadrlar tayyorlash tizimidagi yutuq va muammolar (1991 – 2018 yy.): Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) diss....– Qarshi, 2021.– B.101 – 130.
6. Abdullayev U.SH. O'zbekistonda pedagogik kadrlar tayyorlash tizimidagi yutuq va muammolar (1991 – 2018 yy.): Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) diss....– Qarshi, 2021.– B.101 – 130.
7. Farg'ona davlat universiteti joriy arxivi. Ilmiy va ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlash bo'limining 2016 yil hisobotlari ma'lumotnomasi papkasi.
8. Gulyamov S.S. va boshq. Raqamli iqtisodiyotda blokcheyn texnologiyalari. O'quv qo'llanma. – T.: Iqtisod-moliya, 2019. – 23 b.
9. Umarov O. Raqamli texnologiyalar innovatsiyalar rivojiga keng yo'l ochadi.<http://xs.uz/uzkr/post/olimzhon-umarov-raqamli-tehnologiyalar-innovatsiyalar-rivozhiga-keng-jol-ochadi>
10. Avezov M. Raqamli bank xizmatlari va uning afzalliliklari. // Scientific progress, Volume3, Issue2. 2022 ISSN: 2181-1601
11. Gontar A.A. Digital banking as one of the components of the economic security of a credit organization. // Bulletin of the Volzhskiy University im. VN Tatishcheva, 2017. – T.1. №4

07.00.00 – Тарих фанлари

Рахматиллаев Хасанбой
Фарғона давлат университети Жаҳон тарихи кафедраси
доценти, тарих фанлари номзоди
arakhmatillayev@list.ru

МАРКАЗИЙ ОСИЁНИНГ ҚАДИМГИ ДАВР ЭТНИК ТАРИХИНИ ЁРИТИШДАГИ АЙРИМ МУАММОЛИ МАСАЛАЛАР ВА УСУЛЛАРГА ДОИР

Аннотация. Қадимги тарихни ўрганишда археологик усулларни кўллашдан ташқари палеоантропологик ва этнологик усулларни ҳам қўллаш, олинадиган натижаларни қўпайтиришга ва кенгайтиришга ёрдам бериши Сополлитепа ва Жарқўтон ёдгорликлари мисолида очиб берилди. Ибтидой давр археологик комплексларида группали кўмиш одатларининг бўлмаганлиги сабабли битта-иккита қабрни топилиши билан олинган антропологик материал одам типини ёки турини аниқлашда у қадар ишончли, яхши материал бермайди. Чунки, жисмоний типни аниқлашнинг энг муҳим жиҳати бу антропологик материалнинг қўплиги унинг ишончлилик даражасининг гаровидир. Шу каби масалалар ушбу мақолада тахлил этилган.

Калит сўзлар: Бақтрия, Сўғд, Жарқўтон, Кучук-И, Яз-И, Сангир-И, илк темир даври, дағн маросими, инсон суюклари, тозалangan суюклар, зардуштийлик, Чуст, Бургулукский.

Rakhmatillaev Khasanboy
Fergana State University
Department of World History Associate Professor,
candidate of Historical Sciences

ON SOME PROBLEMS AND METHODS IN CREATING THE ANCIENT ETHNIC HISTORY OF CENTRAL ASIA

Abstract. The article shows the advantages of an integrated approach to the study of ancient history, in addition to the archaeological method, methods of paleoanthropology and ethnology, using the example of the archaeological study of the settlement of Sapallitepa and Dzharkutan. Due to the lack of group burial customs in primitive archeological complexes, the anthropological material obtained by the discovery of one or two graves does not provide such a reliable, good material in determining the type or type of man. Because the most important aspect of determining the physical type is the abundance of this anthropological material as a guarantee of its level of reliability. Similar issues are analyzed in this article.

Keywords: Bactria, Sogd, Dzharkutan, Kuchuk-I, Yaz-I, Sangir-I, early Iron Age, burial rite, human bones, cleaned bones, Zoroastrianism, Chust, Burguluksky.

Рахматиллаев Хасанбой
Ферганский государственный университет
кафедра всемирной истории доцент,
кандидат исторических наук

О НЕКОТОРЫХ ПРОБЛЕМАХ И МЕТОДАХ СОЗДАНИЯ ДРЕВНЕЙ ЭТНИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Аннотация. В статье на примере археологического изучения городища Сапаллитепа и Джаркутана, показана преимущества комплексного подхода к изучению древней истории кроме археологического метода, методов палеантропологии и этнологии. Из-за отсутствия групповых погребальных обычаяв в примитивных археологических комплексах антропологический материал, полученный при обнаружении одной или двух могил, не дает такого надежного и хорошего материала для определения типа или типа человека. Потому что наиболее важным аспектом определения физического типа является обилие этого антропологического материала как гарантия его уровня достоверности. Подобные вопросы анализируются в этой статье.

Ключевые слова: Бактрия, Согд, Джаркутан, Кучук-I, Яз-I, Сангир-I, ранний железный век, погребальный обряд, человеческие кости, очищенные кости, зороастризм, Чуст, Бугулукский.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N11>

Долзарблиги. Ҳар қандай халқ ўзининг тарихини мукаммал ўрганишга ҳаракат қилганидай, ҳозирги мустақил Ўзбекистонда ҳам ўзининг бой тарихига ва маданиятига эътибор берадиганлиги шубҳасиз. Бунга албатта юртимиздаги тинчлик, қўни-қўшни мамлакатлар билан кенг қамровли сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий соҳаларда олиб борилаётган оқилона сиёsat ўз тарихини чуқур ва холисона тарзда, ҳамда теран тафаккур заминида илмий тадқиқ этишга имкон яратиб бермоқда.

Ҳақиқатдан ҳам, давлатимиз мустақиллигининг дастлабки қунлариданоқ тарихчилар олдига энг долзарб ва устувор вазифаларни қўйди. Бу вазифалардан бири ўзбек халқининг келиб чиқиши бўлиб, уни ўрганишда энг аввало археология, этнология ва антропология фанларнинг ёрдамисиз ҳеч қандай қадимги тарихни ўрганиб бўлмаслиги аниқдир. Айниқса, тарихни холисона тадқиқ этишда этнология — элшунослик фани ҳам салмоқли ўринга эгадир.

Антропология фани эса, инсониятни энг қадимги даврларидан шу кунимизга қадар жисмоний ўзгариб бориши жараёнларини ўрганади. Бошқача қилиб айтганда инсониятни ташқи кўринишини ўзгариб бориши босқичларини ҳам худудий жиҳатдан, ҳам хронологик жиҳатдан ўрганиш имкониятини беради.

Методлар ва ўрганилганлик даражаси. Антропология фани инсоният шажарасидаги энг қадимги маймун-одамнинг ташқи кўриниши, унинг қон таркиби масаласи, кейинги ривожланиш босқичлари, ўрта палеолит даврида неандертал одам билан кроманион одам ўртасидаги яқинлик, яъни Обираҳмат ғоридан олинган суякларнинг генетик таҳлили (ДНК) сининг 4% ҳозирги замон одамига, яъни кроманион одамига ўтганлиги аниқланди. Дунёдаги генетик олимларнинг катта меҳнати натижасида қадимги даврлардан қолган одамнинг суяк парчаларини таҳлил қилиб ҳам ДНК сини аниқлаш услублари Европа олимлари томонидан топилди. Айнан шу янги усулни Новосибирсклик олимлар Обираҳмат ғорининг ўрта палеолитдан юқори палеолит даврига оид оралиқ қатламлардан топилган суякларни ўрганишда қўллашди [13: б. 116-125]. Худди шундай таҳлилни улар Олтой тоғларидағи Денисов ғори материалларини ўрганиш даврида ҳам амалга оширилдилар. Бу ғорда ҳам ўрта палеолитдан юқори палеолитга ўтиш даври одамларининг суяклари топилган эди ва уни ўрганиш натижаси ҳам Обираҳмат ғори одамларидан олинган анализ натижаларига ўхшаш чиқди [9].

Фақат Денисов ғоридан эмас, жаҳоннинг қўплаб худудларидан топилган одамсимон маймун, одам суяклари ва умуман одамнинг биологик жиҳатдан тараққиёти бўйича биология фанлари доктори, профессор Александр Марков томонидан

чиқарилган 3 та китобдан иборат йирик илмий асарда инсониятнинг келиб чиқиши ва унинг тараққиёти таҳлили чуқур анализ қилинган. Бу асар аввало илм аҳли учун, шу билан бирга талабалар учун, ҳамда кенг омма учун тушунарли тильда ёзилган. Шунинг учун бу китобни инсониятнинг энг қадимги тарихини ўрганишда ўрни жуда каттадир [8].

Одамларнинг кейинги тараққиётидаги уруғ-қабилавий ривожланишини жисмоний ҳолатини ҳам, айниқса одамнинг юз ва бош қисмини математик ўлчовлар йўли билан ўрганишни палеоантропология фани амалга оширади ва бу ишнинг охирги натижаси сифатида ўша қадимги давр одамларининг антропологик типи аниқланади, демографик ҳолат, туғилиш, ўлиш, ўртacha ёш масаласи, иқтисодий ҳолатнинг таъсири масаласи ўрганилади. Худди шундай усул билан бирин-кетин келган антропологик комплекслар ўрганилиб, этнодинамик ҳолат аниқланади, ёки этнодинамик ҳолат бўйича умумий тасаввур ҳосил бўлади.

Юқорида келтирилган демографик ҳолат, ёш болаларнинг ўлими, аҳолининг ўртacha ёши каби масалалар тарихимиздаги жуда кўплаб масалаларни, айниқса мамлакатдаги иқтисодий аҳвол, эпидемик ҳолат, аҳолининг турмуш тарзи каби масалалар билан бевосита боғлиқ бўлади. Айнан шу масалаларни палеоантропологик материалларнинг таҳлили билан солиширилганда ўша ўртacha ўлимни паст ёки баландлиги масаласи тўғри ҳал қилинган бўлади.

Ибтидоий давр археологик комплексларида группали кўмиш одатларининг бўлмаганлиги сабабли битта-иккита қабрни топилиши билан олинган антропологик материал одам типини ёки турини аниқлашда у қадар ишончли, яхши материал бермайди. Чунки, жисмоний типни аниқлашнинг энг муҳим жиҳати бу антропологик материалнинг кўплиги унинг ишончлилик даражасининг гаровидир. Бир даврга оид антропологик материал қанчалик кўп бўлса, маълум бир типни математик усуллар билан корреляция қилиш имкониятини беради ва шу билан бирга ундаги аниқлик даражаси ҳам ошибб бораверади.

Тадқиқот натижалари. Осиё шароитида энг қадимги шаҳар қабристони А.А.Асқаров томонидан ўрганилган ва худди шу қабристонда мингдан ортиқ қабрлар очилган. Бу қабрлар милоддан аввалги II-минг йилликнинг биринчи чорагидан охирги чорагигача бўлган даврларга оид бўлиб, унинг бирин-кетинлиги масаласини ўрганиш жуда мураккаб масала эди, аммо бу масала қанчалик қийин бўлишига қарамасдан тўғри ҳал этилди [5: б. 172; 6]. Қабристонга 500-йилдан кўп вақт мобайнида одамлар қўйилган бўлиб, табиийки, бунча кўп вақт мобайнида шаҳарсозлик маданияти ҳам аста-секинлик билан ўзгариб борган. Шунинг учун А.Асқаров фақат сополли деҳқончилик маданиятини ривожланиши тарихи давомида яқин 5 та хронологик босқичлар бўлганлигини айнан қабрлардан топилган кулолчилик идишларининг хилларини ўзгариш жараёнларига қараб аниқлади. Булар 1) Сополли босқичи, 2) Жарқўтон босқичи, 3) Кўзали босқичи 4) Муллали босқичи ва 5) Бўстон босқичлариdir.

Сополли давридаги кўмиш маросими билан Жарқўтон давридаги кўмиш маросими ўртасида жуда катта фарқ бўлган. Сополли даври хронологик жиҳатдан энг қадимги босқич бўлиб, бу даврда уруғ-қабила тизими кенг авж олган давр эди. Шунинг учун бўлса керак, хонадондаги ўлган одамни шу ернинг ўзига, яъни уйнинг хоналарини деворининг тагидан қабр қазиб, ўша ерга кўмиш одати хукмронлик қилар эди.

Албатта қабрларни ўрганиш, уларни шаклидан бошлаб, қандай усулда қазилганлиги ва ичига қўйилган майитни қандай ётқизилганлиги, шу билан бирга ёнига қўйилган буюмларнинг кўп ёки озлиги, қандай қўйилганлиги ва ҳ.к.

Ўтган асрнинг 70-80 йилларида Ўрта Осиёning жанубий худудлари бўлмиш Сурхон воҳасида олиб борилган палеоантропологик материални ўрганишдан асосий мақсад асосан 2 та бўлиши керак эди:

1. Демографик ва морфологик материалларни олиш.

2. Биринчи пунктдаги демографик ва морфологик ўрганишдан олинган материалларни анализ қилиш ҳисобига иқтисодий, ҳаёт кечириш учун шароит масалаларини ҳолати, уни инсониятни кўпайишига таъсири масалалари, қўшни худудлар билан солиштириш натижасида морфологик ва генетик бирлик масаласини ҳал қилиш мумкин.

Ўзбекистоннинг жанубий вилоятларидан бўлмиш Сурхон воҳасида очилган Сополлитепа ёдгорлиги бронза даврининг бошлариданоқ бу ерда патриархат давридаги йирик патриархат оила яшаганлиги аниқланди. Уларнинг удумига кўра, ўлган ўлик шу хонадоннинг ўзига дағн этилган. Одатда хонанинг деворини тагига, ёки полининг тагидан катакомба шаклидаги ўра қазилиб, майитни она қорнида ётгандай, ғужанак ҳолатга келтирилиб қўйилган [4]. Ўлик аёл киши бўлса, чап ёнбошига, эркак киши бўлса ўнг ёнбошига ётқизилиб, унинг ёнига озиқ-овқат, қўшимча идиш товоқ, тириклигида ишлатган асбоб-ускуналари, қуроллари, аёл киши бўлса, тақинчоқлари билан бирга кўмилган.

Худди шу воҳадаги Жарқўтон ёдгорлигида эса, юртимиздаги энг қадимги шаҳар давлатнинг илк намунаси очилди. Шаҳарнинг ҳоким саройи, шаҳар аҳлининг ибодати учун керак бўладиган йирик ибодатхонаси, шаҳар аҳли яшайдиган маҳаллалари ва энг муҳими бошқа худди шундай шаҳарлар қазилганда топиш имконияти бўлмаган шаҳар қабристони топиб очилган [14: б. 87-97]. Бу албатта фавқулодда сақланиб қолган ва шунинг учун ҳам унинг аҳамияти бронза давридаги этнодемографик ҳолатни аниқлаш учун аҳамияти жуда катта бўлди [6].

Сополлитепа ёдгорлигида ва шунингдек Жарқўтон ёдгорлигидаги палеодемографик материаллар яхши сақланганлиги сабабли бу обьектлар бўйича жуда кўплаб ижтимоий-иқтисодий, тарихий-маданий хulosаларни олиш имконияти туғилди ва буни Россиялик антрополог олимлардан В.П.Алексеев, ўзбек антропологларидан Т.К.Ходжайов ва Ҳ.Ҳ.Ҳалиловлар жуда мукаммал даражада қиёсий ўрганиб, йирик палеоантропологик хulosалар чиқаришга муваффақ бўлдилар [1: б. 399]. Жумладан, Сополлитепа ва Жарқўтон ёдгорликларининг материалларини ўрганиш, айниқса туғилиш, болалар ўлимининг даврма-давр ўзгариши, кўмилганларнинг ўртача ёши масаласи, умр кўришнинг жуда қисқа эканлиги, қизларнинг эрта турмушга чиқиши масаласи, Сополлитепа ва Жарқўтон ёдгорликларини жуда ҳам яқинлиги, шу сабабли икки ўртада никоҳ муносабатларининг доимий бўлиб турганлиги, ҳар икки ёдгорликнинг яқинлиги, экологик жиҳатдан, яъни табиий иқлимий ресурсларнинг ўхшашлиги, уларнинг умумий яқинлиги ва ҳатто қариндошлигидан келиб чиқсан бўлиши кераклиги муфассал ўрганилди.

Жарқўтон ва Сополлитепа ёдгорликларини ўрганиш, бир-биридан жуда ҳам кам миқдордаги унчалик тўғри келмайдиган белгиларни ҳисобга олмагандан уларни ҳаммаси, қон-қардош халқлар бўлиши мумкинлигини кўрсатади ва яна муҳими, асли келиб-чиқиши жиҳатидан Сополлитепа аҳолиси билан бир бўлиши мумкинлигини кўрсатади. Юқорида айтилган локал характердаги ўзига хосликлар одамларда бўладиган морфологик белгиларни авлоддан авлодга томон ўзгариб бориши жараёнлари билан ҳам боғлиқ.

Юқорида келтирилган Сополлитепа ва Жарқўтон ёдгорликларидан олинган кўпроқ локал характердаги белгиларга эга бўлган антропологик материаллар битта кичик худудда, лекин бирин-кетин келган хронологик босқичларга эга бўлган бўлса, худди шу ҳолатни кенгроқ ҳудудлардаги худди шундай жараёнлар билан солиштирилганда янада муҳим бўлган йирик, кенг қамровли маълумотлар олинди.

Жумладан, шимолий Афғонистон, жанубий Ўзбекистон ва жанубий Тожикистон ҳудудларининг бронза даврига оид археологик обидаларидан олинган антропологик материаллар таҳлил қилинганда уларнинг келиб чиқишида Марказий Эрон ҳудудларидаги аҳолининг антропологик белгилари яққол кўзга ташланиши аниқланган.

Хулосалар. Бундай таҳлилий антропологик хулосалар генетик таҳлилий хулосалар билан ҳам текшириб кўрилганда уларнинг натижалари айнан палеодемографик усуллар билан олинган таҳлилий натижаларга жуда тўғри келади. Булардан ташқари Ўрта Осиёning жануби-ғарбий ҳудудларидаги этнодемографик ҳолатнинг шаклланишида қадимги халқларнинг кўчиши, ҳамда уларнинг йўлларига тўғри келади. Бу дегани қадимги аҳолининг кўчиши, ўз-ўзидан бўлган эмас, балки тарихий шаклланган йўллар орқали силжишганини кузатиш мумкин. Худди шундай аҳоли силжиши милоддан аввалги XXV асрда бўлганлигини археологлардан В.И.Сарианиди Жанубий Туркманистон ҳудудида аниқлаган. Унинг фикрича, Жанубий Туркманистондаги Гонурдепе ёдгорлиги милоддан илгариги XXV асрда Қадимги Шарқ ҳудудларидаги ксеротермик иссиқ иқлимининг туриб қолиши туфайли қадимги дехқон жамоаларининг ўз уйларини, ватанларини ташлаб нисбатан салқинроқ бўлган Марв воҳасига кўчиб ўтишгани, Гонурдепа ўрнидаги йирик диний-сиёсий марказни ташкил этишда қатнашганликларини айтган. Бу марказ Авестода Моуру тарзда эслатилганлигини, бу йирик давлатни ташкил топишида жанубдан келган дехқон жамоалари асосий роль ўйнаганини ёзади [11; 12].

Аҳолининг маълум бир ҳудудда шаклланишига таъсир этадиган омиллардан яна бири тарихий-маданий алоқалар бўлиб, ҳар қандай табиий равишда ҳосил бўлган тарихий-маданий ҳудуд чегарасида қон-қариндошлиқ алоқаларини кетиши аниқ. Худди шундай тарихий-маданий ҳудудлар ўртасида ҳам қон-қардошлиқ алоқалари бўлиши тарихимизнинг ҳамма даврларидан ҳам маълум.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Alekseev V.P., Khodzhayov T.K., Khalilov Kh.Kh. Population of the upper reaches of the Amu Darya according to paleoanthropology data. – Tashkent.: Fan, 1984.
2. Askarov A.A. Ancient agricultural culture of the Bronze Age in the south of Uzbekistan. – Tashkent: Fan, 1977.
3. Askarov A.A. The problem of the formation of early urban culture in the south of Uzbekistan and its connection with Hindustan. Ancient cultures of Central Asia and India. – Tashkent: Fan, 1984.
4. Askarov A.A. Copolitepa. – Tashkent: Fan, Tab. 1-11.
5. Askarov A.A. Sapallitepa. – Tashkent: Fan, 1973.
6. Askarov A.A. Ancient agricultural culture of the Bronze Age in the south of Uzbekistan. – Tashkent: Fan, 1977.
7. Isamiddinov M.Kh. Historical anthropology. Textbook. – Tashkent, 2000.

8. Markov Alexander. Human evolution. Volume I. – M.: Astrel: Corpus. 2011.
9. Mirsoatova S.T. Stone Age archeology of Uzbekistan. – Fergana. Fergana Publishing House, 2017.
10. Rahmatillaev X. Ethnodynamics of the population of the Fergana Valley. –Tashkent: NEW EDITION, 2013.
11. Sarianidi V.I. Gonur Depe. City of kings and gods. – Ashgabat, 2008.
12. Sarianidi V.I. Research of Gonur-Depe in 2008-2011 Proceedings of YUTAKE. T. 4. – Ashgabat, 2012.
13. Isomiddinov M.H. Historical anthropology. Textbook. – Tashkent: Navruz, 2019.
14. Askarov A.A. The problem of the formation of early urban culture in the south of Uzbekistan and its connection with Hindustan. Ancient cultures of Central Asia and India. – Tashkent: Science, 1984.
15. Isamiddinov M. The history of emergence of Sughd Cities // EPRA International Journal of Research and Development. Volume:5, Issue:10, October 2020 India. – P. 125–128.
16. Mirsoatova S.T. New data on the late paleolithic of the Fergana valley // Евразийский союз ученых (2020. – № 10 (79/4). – P. 25–29.
17. Faranova G.K. The role of the geographic environment and climatic conditions in the formation of economic-cultural type of population when during ancient and antic period // ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. Vol. 10, Issue 11, November 2020. – P. 1612–1622. Impact Factor: SJIF 2020 = 7.13. DOI: 10.5958/2249-7137.2020.01639.0.
18. Rakhmatillayev H. Ethnodynamics of the city population of the Fergana valley of the first half of the XX century // EPRA International Journal of Research and Development. Volume: 5, Issue:5, May 2020. – P. 532–535.
19. Arslonzoda R. Memoirs as a source on the history of Uzbekistan in the second half of the 19th – early 20th centuries // EPRA International Journal of Research and Development. Volume: 5, Issue:10, October 2020. – P. 119–124.
20. Mahmudov O. *The beginning of the European renaissance*. ERPA International Journal of Research and Development. 2020; Vol. 5 (7). – P. 104–108. DOI: <https://doi.org/10.36713/epra4787>
21. Yuldashev S. Visit of chinese ambassador Dung Wan to Fergana // The history of the Fergana valley in new researches. – Fergana, 2021. – P. 123 – 131. <https://doi.org/10.47100/conferences.v1i1.1240>

07.00.00 – Тарих фанлари

Qurbanova Manzila Boqiyevna,
Buxoro davlat universiteti Arxeologiya va
Buxoro tarixi kafedrasи dotsenti, tarix fanlari nomzodi

BUXORO VOHASI MILLIY SHIRINLIKLARI VA ICHIMLIKLARI

Annotatsiya. Maqlada Buxoro vohasining an'anaviy milliy shirinlik va ichimliklarining turlari, ularning tayyorlanish texnologiyasi, hududiy, etnolokal va marosimiy xususiyatlari, u bilan halq e'tiqodiy qarashlari dala tadqiqotlari va tarixiy adabiyotlar asosida tahlil etilgan. Buxoroliklarning kundalik turmushi, umuman moddiy madaniyatida shirinliklarning o'rni, holvagarlik hunarining tarixi o'rganilgan.

Kalit so'zlar: xolva, nisholda, qandolat, marosimiy holvalar, holvagarlar piri, gul sayli, sharbat, shinni, musallas, o'rik sharbati, gulob, haft salom,

---

Kurbanova Manzila Bakievna
Associate Professor, Bukhara State University

NATIONAL SWEETS AND DRINKS OF BUKHARA OASIS

Abstract. The article analyzes the types of traditional national sweets and drinks of the Bukhara oasis, their preparation technology, territorial, ethnolocal and ceremonial characteristics, and the beliefs of the people with it based on field research and historical literature. The role of sweets in the daily life and material culture of the Bukhara people, and the history of the holvagari craft have been studied.

Keywords: holwa, nisholda, confectionery, ceremonial holwa, holwagar's Saint, gul saili, juice, molasses, musallas, apricot juice, gulob, haft salam

---

Курбанова Манзила Бакиевна
Кандидат исторический наук, доцент кафедры Археологии и
история Бухары Бухарского государственного университета

НАЦИОНАЛЬНЫЕ СЛАДОСТИ И НАПИТКИ БУХАРСКОГО ОАЗИСА

Аннотация. В статье на основе полевых исследований и исторической литературы анализируются виды традиционных национальных сладостей и напитков Бухарского оазиса, технология их приготовления, территориальные, этнолокальные и обрядовые особенности, а также верования народов, связанных с ними. Изучена роль сладостей в быту и материальной культуре бухарцев, история ремесла приготовления халвы.

Ключевые слова: халва, сладости, кондитерские изделия, церемониальные халвы, наставник людей, занимающихся приготовлением халвы, праздник цветов, сок, патока, виноградное вино, абрикосовый сок, розовая вода, семь приветствий.

Kirish. Buxoro vohasida turli-tuman shirinliklar ishlab chiqarish qadimdan odatga aylangan. XIX asrning qirqinchi yillarida N.Xannikov o'z xotiralarida Buxoro bozorida sotiladigan shirinliklar haqida qimmatli ma'lumotlar yozib qoldirgan[20, 120]. O.A. Suxarevanning qayd etishicha "biror boshqa joyda Buxorodagidek shirinliklar tayyorlash taraqqiy etmagan. Bu yerda xilma-xil va xususan, qimmatbaho xushxo'r shirinliklar xillariga talab katta bo'lgan"[18, 122].

XIX asr oxiri XX asr boshlarida voha va uning tumanlarida holvagarlik hunari ancha taraqqiy etgan. An'anaga ko'ra holvagarlar o'z hunarlarini bir-birlaridan sir saqlaganlar. Holvagarlar risolasida qayd etilishicha, bu hunarmandchilikka oltinchi shia imomi Ja'far as-Siddiq asos solgan. Uning nomi ko'pgina risolalarda hunarmandchilik asoschisi sifatida tilga olingan[14, 131].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. N.Xanikov Buxoro xonligi hududida yetishtirilgan meva va poliz xillari (uzum, olma, qovun va x.) va ulardan tayyorlangan mahsulotlarga (shinni, tut, mayiz, qovun qoqi va h.) to'xtalib o'tadi[20, 121-124,129,134,137]. P.I.Nebolsin esa buxoroliklarning choy ichish tartibiga, xususan, shirchoy va ba'zi go'shtli taomlariga e'tibor bergan[12, 16-17]. M.Geyer ham Buxoro qandolatchilik mahsulotlarining xilma-xilligini, dasturxonga tortilgan sho'rva, palov, qovurdoq va holvaytar haqida yozib qoldirgan[3, 4-5].

XX asr boshlarida O'rta Osiyoda ko'chmanchi o'zbek urug' va aymoqlarini o'troqlashuvi jarayonini tarixiy-etnografik jihatdan o'rgangan E.S.Vulfsonning asarida bir qancha masalalar qatorida, uni iste'mol qilish tartibiga ham to'xtalib o'tadi[3, 52-57]. Bu asar bevosita Buxoro vohasiga tegishli bo'lmasa-da, unda o'zbek taomlari to'g'risida berilgan ma'lumotlar mahalliy aholining ayrim taomlari tadqiq etib, ba'zi masalalarda aniqlik kiritishda yordam beradi.

Sovet tarixchi etnografi O.A.Suxarevaning Buxoro hunarmandchiligi va uning aholisiga bag'ishlangan asarlarida XIX asr oxiri XX asr boshlarida Buxoro hunarmandchiligi taraqqiyoti haqida fikr yuritib, oziq-ovqat hunarmandchiligidagi, xususan, shiripazlik ustida batafsilroq to'xtalib o'tgan[17, 208-210].

Tadqiqot usullari. Ishda voha aholisining shirinlik va ichimliklar bilan bog'liq e'tiqodlari, marosimlari va munosabatini o'rganish maqsadida dala kuzatuvlari, axborotchilari bilan intervyular hamda retrospektiv usullardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Vohada Shakar Ganji Vali holvagarlar piri sanalib, u kishining tilidan shogirdlariga quyidagi nasihat qoldirilgan: "Halol paz, halol shin, halol furush, insof dori baraka", ya'ni halol pishir, halol o'tirib tur, halol sotsang, insofing bo'lsa baraka topasan[4]. Haqiqatdan ham, bu hunar egalari o'z ishlarini halol bajarishga intilganlar. Shuning uchun ham Buxoroda holvaning ta'mi o'zga yurtlar aholisi o'rtasida yuqori baholangan. Buxoroni ziyorat qilish uchun kelgan kishilar, albatta, sovg'a uchun holvalardan olib ketganlar.

Vohada bu davrda juda xilma-xil holvalar ishlab chiqarilgan: halvoi lavz, halvoi sobuniy, halvoi akkoli, halvoi ko'fta, hiloli, obinavot, halvoi pashmak, halvoi kunjuti yoki halvoi gardish, halvoyitar va hokazo. Birgina qandolatning danakligi, no'xatligi, yong'oqligi, bodomligi tayyorlangan.

Holvalarning shohi obi-novvot holvasi yoki tojikcha nomi halvoi obi-navvot bo'lib, faqat Buxoro shahrida tayyorlanganligi uchun O'rta Osiyoning boshqa viloyatlarida "Obinaboti Buxoro" vohaning o'zida esa "Obinaboti qandin" va "obinaboti taranjabin" degan xillarga ajratilgan. Holvagar hunarmandlar o'z mahsulotlarini tayyorlash uchun turli xildagi shakar, qand va shinnilardan foydalanganlar. Shakarning taranjabin^{*} shakar lavlagi, shakarqamish singari xillari bo'lган. Qandlar kalla qand, sarqand deb nomlanib, ko'rinishi to'ntarilgan kosa hajmiga o'xshab ketgan. Shinnilar xili ham ko'p bo'lgan. Bular uzum, tut va boshqa mevalarning shinnisidir. Xususan, shibirg'oni uzumidan tayyorlangan suyuq (toj.obaki), quyuq (toj.yaxaki)

shinnilar turli holvalarga ishlatilgan. Holvagarlar shakar tarkibida 56%, qandda 72%, asalda 92%, shinnida 100% shira bo'ladi deb hisoblaydilar[5]. Demak, shinni shirasi baland va o'tkirligini nazarda tutib, u har xil holva tayyorlashda ishlatilgan. Yil fasllariga qarab xar bir holvaning o'ziga xos pishirilish tartibi bo'lgan. Qishda ko'pincha yog'li holvalar, to'y-ma'rakalarda esa maxsus marosimiy holvalar iste'mol qilingan. "Halvoi sobuniy" deb atalgan holva kundalik iste'moldagi shirinlik bo'lsa, nisholda va halvoystar esa hayitlar va to'y marosimlarda pishirilgan.

Xalq orasida keng tarqalgan ba'zi holvalar nisholda, tegirmon holva va obinavot holvalari uchun yetmak o'simligi[19, 41] ishlatilgan. Yetmak o'simligi ildizi ko'pirish xususiyatiga ega bo'lganligi uchun undan uzoq vaqtlardan beri nisholda va holva tayyorlashda foydalanib kelinadi. Rivoyat keltirilishicha, ollohning oshiqlaridan biri bo'lgan Burqi Sarmast** olloh firoqida cho'llarda devonavor yurib, og'zidan ko'piklar chiqib yerga tushgan. Xuddi shu ko'piklardan yetmak o'simligi (toj.bex) unib chiqqan. Uning birinchi marta qaynatilgan suvi faqat obinavot holvasiga, ikkinchi marta qaynatilgani esa nisholdaga ishlatilgan. Nisholda uchun yetmak ildizi qaynatilib, suvi tindirilgan. Tuxumning oqi sarig'idan ajratilib, tayyorlangan suvga qo'shib qalloq urilgan. 2 kg shakarga 1 kosa miqdorida qiyom pishirilib, sovitib, so'ng tuxum oqi va yetmak suvidan tayyorlangan masallig'iga oz-ozdan solib, chilcho'b yordamida qalloq urilgan. Nisholda mo'tadil holva, ya'ni issiqlik ham, sovuqlik ham emas, unga ishlatiladigan yetmak ildizini mahalliy aholi yo'talga davo deb tan olgan. Bu shirinlik ko'pincha to'y marosimi dasturxoniga olingan. Nisholda tayyorlovchi ustalar xalq ichida "Nishallopaz" deb yuritilgan.

To'y marosimining yana bir shirinligi halvoysi gardish yoki kunjut holva bo'lib, uning tarkibi, shakar, javhar, yetmak ildizi suvi va kunjutdan tayyorlangan. Tegirmon toshi shakliga o'xshatib ishlangan, maxsus tunukadan yasalgan idish yog'lanib, holva qiyomi unga solingan. Shuning uchun ham holva tegirmon holva deb yuritilgan. Uning og'irligi 5-10 kg.gacha bo'lgan. Vohaning deyarli hamma tumanlarida qiz to'yiga kuyov tomon, albatta, tegirmon holva yuborgan. Bu holva oq rangli bo'lib, yuziga kunjut donalari sepilgan. Tegirmon holva to'ydan darak bergen. Xalq o'rtasida kuylangan quyidagi "yor-yor" qo'shig'i tegirmon holva to'y darakchisi ramzi ekanidan guvohlik beradi:

*Mis qozonda kunjutli holva pishdi yor-yor
Shu qizimga kuyovning ishqil tushdi yor-yor
Kayvonilar mehmonlarga holva torting yor-yor
Sevishganlar hayoti holva kabi shirin bo'lsin yor-yor
Tegirmonli holvaning kunjuti bor yor-yor
Kuyov bola eshikda diydorga zor yor-yor
Kelin bilan kuyovga holva torting yor-yor
Muhabbatni ulug'lab dutor cherting yor-yor [6].*

Shofirkon tumani qishloqlarida qiz to'yiga keltirilgan holvani davraga olishning o'ziga xos odatlari bo'lgan[15, 27].

Qandolat tayyorlashning ham o'ziga xos usulidan foydalanishgan. Buning uchun shakardan pishirilgan qiyom cho'mich yordamida oz-ozgina maxsus tovaga (toj. tobi qandalot) tomizilgan, tova ichida qandolat uchun no'xat yoki bodom, pista, o'rik mag'zları tayyorlab qo'yilgan, mag'zlar qiyomga qo'shilishi uchun tova u yon — bu yonga tashlab olingan. Xuddi shu jarayonda un-urvoq ham sepilgan, keyin esa oq matoga o'rab qo'yilgan. Mag'z tarkibidagi yog' qandolatni yumshoq saqlagan. 5 kg shakardan tayyorlangan qiyomga 1 kg miqdorda mag'z sarflangan.

Qandolatning oq rangi, shirin ta'mi, mag'zliligi uning sifatini, to'yimliligini oshirgani sababli doimo u to'y dasturxoni ko'rkiga aylangan. Shu sababli voha markazida ayollar ham, erkaklar ham sovchilikka qandolatsiz bormaganlar. Chunki qandolatning oppoq rangi baxtsaodat ramzi hisoblanadi.

Voha aholisining kundalik iste'molidagi shirinliklardan biri parvardalardir[1]. Ular qadimiy parvarda yoki dorivorli parvarda, "sebcha parvarda" (shakli olmaga o'xshashligi uchun) akkoli (ikki tomoni uchli shaklda) parvarda va hokazo turlari bo'lgan. Qadimiy parvardalar tarkibiga, albatta, dolchin, za'far va garmdori qo'shilgan. U xuddi yarim oy, ya'ni hilol shaklida yasalgan. Holvapazlar sarqand va kallaqandlarni eritib, parvarda pishirganlar. Vohada turli mevalardan qiyom, shinni, sharbatlar ham tayyorlangan.

XIX asr muallifi Qori Rahmatulloh Vozehning qayd etishicha, vohada murabboning 33 xili tayyorlangan[14]. Albatta, murabbolar rang-barangligi vohada yetishtirilgan sifatli hosildor mevalarga bog'liq edi. O.A.Suxarevaning qayd etishicha, Buxoroda gul saylida maxsus gul xilidan murabbo pishirilgan va mehmon dasturxoniga qo'yilgan[18, 39].

Ayrim mevalar faqat murabbogina emas, shinni, musallas va hatto quritib mayiz sifatida ham ishlatilgan. Masalan, birgina uzumni Buxoroliklar uch xil usulda iste'mol qilganliklarini N.Xannikov yozib qoldirgan[20, 123-124]. Xususan, XIX asr oxiri XX asr boshlarida G'ijduvon, Shofirkon, Qorako'l tumanlarida shinnipazlik keng tarqalgan. Bu davrda Shofirkon tumani Pirmast qishlog'ida tayyorlangan shinni butun vohada "Shindi Permast"[7] nomi bilan mashhur bo'lgan. Uzum sharbati maxsus "ispor" deb nomlangan moslama yordamida olingan. Ispor yoki isporxonalarda shinnipazlik bilan shug'ullanganlar. Isporxona devori balandligi 1,5 metr, kengligi 5 bolorli uy hajmida bo'lib, usti ochiq qoldirilgan va moslama ichkaridan tashqariga qarab sharbat oqadigan novalar qurilgan. Novalardan oqqan uzum sharbatlari tindirilib, qozonlarga solib qaynatilgan. Permast shinnisi ko'pincha oq uzumdan tayyorlanib, echki terisidan tikilgan meshlarga solib saqlangan. Ushbu suyuq shinni turli holvalarga ishlatilgan. Quyuq shinni esa asalday iste'mol qilingan. Shinni pishgan mevalardan tayyorlangan[16, 75]. Shuning uchun ham vohada uzumning ayni pishgan davri — oktyabr oyidan boshlab shinnipazlik bilan shug'ullanilgan.

Vohada taomni hazm qiluvchi qiyom ham tayyorlangan, bu qiyom g'o'radan pishirilgan ochadir[10, 108]. Ochor ishtahani ochgani uchun doimo yog'li taomlar bilan iste'mol qilingan. Buning uchun uzum to'la pishib yetilib ulgurmasdan yig'ib olinib, qo'l bilan suvi siqib olingan va bu uzum suviga shakar qo'shib qaynatilgan. Qiyom holatiga tushganidan keyin sopol ko'zachalarga solib saqlangan. Qiyom quyuqligi xuddi asalga o'xshash, faqat mazasi nordon bo'lgan.

Vohada uzumdan shinni, ochorgina emas, musallas ham tayyorlangan. Musallas mayning bir turi bo'lib, uzum sirli xumlarda bostirilib, 15 kun quyosh issig'ida saqlangan. Shundan keyin tayyor bo'lgan mahsulot sim elak yoki dokadan o'tkazilib, iste'molga tayyorlangan.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Buxoro vohasi o'zbek va tojiklar iste'molidagi ichimliklar kundalik hamda to'y-ma'raka dasturxonlariga tortiladigan ichimliklardan, shuningdek, buloq va avliyo qadamjolari yaqinida qazilgan quduqlarning suvlaridan iborat bo'lgan.

Kundalik iste'moldagi ichimliklarga ko'k choy, qora choy, shirchoy, ayron, chalob, g'o'lingob (o'rik sharbati), gulob kirgan. Aholi yozda, xususan, ko'k choy, qishda esa qora choy iste'mol qilgan. Ko'k choyning zirachoy, g'o'ra choy, bargchoy singari xillari ichilgan. Shirchoy aholining ertalabki nonushtadagi taomi hisoblangan. Yozning issig'ida nafaqat, chanqoqni qondiruvchi, balki javzo va saraton quyoshi salbiy ta'sirini qaytaruvchi ichimlik ayronni

iste'mol qilish xalq orasida odatga aylangan. Yuqorida qayd etilgan ichimliklar faqat Buxoro o'zbek va tojiklari orasidagina emas, balki O'rta Osiyoning boshqa xalqlarining keng iste'molida bo'lgan[21, 122-123].

Vohada turli o'rik navlaridan quritilgan "g'o'lin yoki turshakdan" tayyorlangan o'rik sharbati "g'o'lingob"[10, 115] ichimligi ham o'zbek va tojiklar iste'molida keng o'rinn olgan. Qish davomida kishi tanasida yig'ilgan g'uborlarni haydash uchun g'o'lingob iste'mol qilingan. Shu boisdan bahor kirishi bilan deyarli hamma xonadonlarda bir oy davomida g'o'lingob ichilgan. Bu ichimlikni tayyorlash uchun turshak – ya'ni quritilgan o'rik (toj.g'o'lin) — sovuq suvda chayilib, qaynatilgan suvga kun davomida ivitib qo'yilgan. Navro'z dasturxonni g'o'lingobiga "haft salom"*** ham ivitilgan.

Vohada guldan tayyorlangan gulob shirinlik, ichimlik va ovqatlarga solingan. Bu ichimlikni tayyorlash uchun maxsus qozon (degi gulobkashi)dan foydalanilgan. Buning uchun gul bargak qilib, 8 kg gulga bir paqir suv sarflanib, ichimlik tayyorlangan. Voha axolisi ushbu ichimlikning ko'zni ravshan qilishi va yurakni davolovchi xususiyatidan xabardor bo'lishgan. Shu sababli quyidagi bayt xalq orasida keng tarqalgan[8]:

*"Ro'yি tu gulu labi tu qand hast,
Gul qand davoyi dili dardman hast."*

Tarjimasi:

*"Sening chexrang gul, lablaring qandolatdur,
Gul qand ersa dili xastaga davodur".*

Gulob – qandob, qand choy, nisholda, haft salom ivitilgan novvotli sharbatga (toj.qandi gulob)[11, 30], ba'zan suyuq ovqatlarga**** ham solingan. Bu muattar, xushbo'y ichimlikni me'yorida foydalanish xalq tajribasida sinalgan. Gulob issiqlik bo'lib, uni iste'mol qilish bilan peshob mo'tadillashgan. Shuni alohida qayd etish lozimki, gulob ko'proq shaharda aslzodalar xonadoni iste'molida bo'lib, qishloq ahli undan deyarli foydalanmagan.

Xulosa va takliflar. Xalq dasturxonida qandchoy va qand ob deb atalgan ichimliklar ham bo'lган. Qandchoy qiz to'yining "padaroshi", "Kiyim kiydi", "Mavlud" marosimlari dasturxoniga tortilgan. Qandobning bir xili suv, ikkinchisi esa sutdan tayyorlangan. Qandob kelin-kuyov chimildig'i dasturxoniga, Bibi Seshanba suprasiga, Navro'z dasturxoniga ham tortilgan. Qandchoy har bir mehmonga alohida piyolalarda suzilgan. Qandob esa juft sonda (ikkita yoki to'rtta) shohkosalar (katta kosa)ga solinib, qiz to'yida avval kelin-kuyovga ichirilgan, boshqa marosimlarda esa to'rda o'tirgan mehmonlardan boshlab bir ho'plamdan ta'tib ko'rilgan.

Bundan tashqari, vohada Ramazon oyida o'tkaziladigan "iftor" marosimi dasturxonida ham bir kosa suv qo'yilgan, bu suv (toj. obi iftor) bilan og'iz ochilgan. Musulmon dunyosida iftor suviga maloyikalar nur yog'dirar ekan. Shuning uchun uning bir tomchisini ham oyoq osti qilish uvol, deb qabul qilingan[9].

Xulosa qilib aytganda, XIX asr oxiri XX asr boshlarida Buxoro vohasida umrguzaronlik qilgan o'zbek va tojiklar dasturxonidagi shirinlik va ichimliklar rang-barangligi, ularning har biri o'z o'rnida, me'yorida, o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, yil fasllariga qarab iste'mol qilinganligi xalq moddiy va ma'naviy madaniyatining yuksak rivojidan darak beradi.

* Таранжабин – янтоқ шакар, тонгда янтоққа қўнган шира қоқиб олинади. Куригач шакарга айланади.

** Бухорода Бурқи Сармасти хусусан, ҳолвагар хунармандлар ўзларининг маҳаллий пири деб тан оладилар.

*** Зъяфар ва шакар қайнатmasidan tayёрланган суюқлик билан нафис қоғозга ёзилган Куръон сураларидан олинган оятлар.

**** Бухоро эронийларида гулобни суюқ овқатларга қўшиб истеъмол қилиш одати бўлган.

Адабиётлар/Литература/Reference:

1. *Ayniy S. Kulliyot, childi 12.* – Dushanbe, 1976, sah. 512.
2. *Vulfson E.S. Kak jivut sartы.* – M.,1908. – S.52-57.
3. *Geyert I. Vverx po Pyandju (Putevyye vpechatleniya).* Sbornik «Russkiy Turkestan».Tom 1-y. Priljeniye k gazete «Russkiy Turkestan».1899.g. – S.4-5.
4. *Dala yozuvlari.* Buxoro viloyati, Buxoro shahri. 1989 yil, avgust.
5. *Dala yozuvlari.* Buxoro viloyati, Shofirkon tumani. 1997 yil, mart.
6. *Dala yozuvlari.* Buxoro viloyati, Qorako'l va Olot tumanlari. 1999 yil, iyun.
7. *Dala yozuvlari.* Buxoro viloyati, Shofirkon tumani. 1991 yil, may.
8. *Dala yozuvlari.* Buxoro viloyati, Buxoro shahri. 1991 yil, mart.
9. *Dala yozuvlari.* Buxoro viloyati, Buxoro shahri. 1993 yil, avgust.
10. *Mirzayev M. O'zbek tilining Buxoro gruppa shevalari.* – T., 1969. – B.115.
11. *Muhammad at-Tabibal-Haraviy.* Mizoj haqida risola. – T., 1991. – B.30.
12. *Nebolsin P.I. Ocherki torgovli Rossii s Sredney Azii, Jivoy, Buxaroy i.Kokandom (so storony Orenburgskoy linii).* – Spb., 1856. – S.16-17.
13. *Ne'matzoda T. Koni lazzat va xoni ne'mat i Vozex.* – Stalinobod, 1959. Sah. 55.
14. *Niyazova M.I. K voprosu o texnologii proizvodstvo Buxarskix sladostey // Iz istorii kul'turnogo naslediya Buxary.* – T.,1990. – S.131.
15. *Qurbanova M. Supradagi hikmat // Saodat.* – Toshkent. – 1993. – № 2-3. – B.27.
16. *Qo'chqorov U., Ogursov K. Shotut va balxi tut.* – T., 1989. – B.75.
17. *Suxareva O.A. Pozdnofeodalnyuy gorod Buxara konsa XIX nach. XX v.* Remeslennaya promышленност. – T., 1962. – S.122.
18. *Suxareva O.A. Prazdnestvo svetov u ravninnnyx tadjikov (kones XIX -nachalo XX v.) // Drevniye obrayadы verovaniya i kultы narodov Sredney Azi.* Istoriko-etnograficheskiye ocherki. – M.,1986. – S.39.
19. *Xolmatov X.X., Xabibov Z.X., Olimxo'jayeva N.Z. O'zbekistonning shifobaxsh o'simliklari.* – T., 1991. – B.41.
20. *Xannikov N. Opisaniye Buxarskogo xanstvo.* – SPb, 1843. – S.120.
21. *Shishov A.Tadjiki.* – T., 1910. – S.122-123.

07.00.00 – Тарих фанлари

Ravshanova Gulora
Katta o'qituvchi, Qarshi davlat universiteti

QASHQADARYO VOHASIDA MUNTAZAM QUROLLI HARAKATLAR TA'MINOTI (XX- asrning 20-yillarida)

Annotatsiya. Qashqadaryo vohasida sovet hokimiyatining o'rnatilishi va mustahkamlanishi unga qarshi 1920-1930 yillarda davom etgan qurolli kurash harakati bilan uzviy bog'liq edi. O'z navbatida, o'tgan asrning 20-yillarida Qashqadaryo vohasida yuzaga kelgan istiqlolchilik harakati bu hududdagi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy jarayonlarga bevosita ta'sir o'tkazib, aholining kundalik hayotidagi muammolarni yanada keskinlashtirdiki, bu jarayonlarni har tomonlama chuqur o'rganish o'sha davrdagi real vogelikni tasavvur qilishda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: Turkiston, Qashqadaryo vohasi, sovet hokimiyati, "bosmachilik harakati", "aksil-inqilobiy kuchlar bosqini".

Ravshanova Gulora
Senior teacher, Karshi State University

PROVISION OF REGULAR ARMED ACTIONS IN THE OASIS OF KASHKADARYA (IN THE 20S OF THE XX CENTURY)

Abstract. The establishment and strengthening of Soviet power in the Kashkadarya Oasis was inextricably linked with the armed struggle movement against it, which lasted from 1920-1930. In turn, the independence movement that arose in the Kashkadarya oasis in the 20s of the last century directly influenced the socio-economic and political processes in the area, further aggravating the problems of the daily life of the population, the comprehensive deep study of these processes has an important scientific significance in visualizing real reality of that time.

Keywords: Turkestan, Kashkadarya Oasis, Soviet power, "printing movement", "counter-revolutionary forces invasion".

Равшанова Гулора
Старший преподаватель
Каршинского государственного университета

ОБЕСПЕЧЕНИЕ РЕГУЛЯРНЫХ ВООРУЖЕННЫХ ДЕЙСТВИЙ В КАШКАДАРЬИНСКОМ ОАЗИСЕ (В 20-Е ГОДЫ XX ВЕКА)

Аннотация. Установление и укрепление Советской власти в Кашкадарьинском оазисе было неразрывно связано с движением вооруженной борьбы против нее, длившимся с 1920-1930 годов. В свою очередь, движение за независимость, возникшее в Кашкадарьинском оазисе в 20-х годах прошлого века, непосредственно повлияло на социально-экономические и политические процессы в этом районе, еще

больше обострив проблемы повседневной жизни населения, всестороннее глубокое изучение этих процессов имеет важное научное значение в визуализации реальной действительности о том времени.

Ключевые слова: Туркестан, Кашкадарьинский оазис, Советская власть, "печатное движение", "вторжение контрреволюционных сил".

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N13>

Kirish. Turkistonning yaqin o'tmishi bo'lishiga qaramay fojiali voqealarga to'lib-toshgan sovet hokimiyatiga qarshi harakat sovet davrida g'ayriilmiy nuqtai nazardan yoritilib kelindi. O'z safiga erk va hurlikka tashna, Vatan mustaqilligi yo'liga jonini tikkan millionlab yurt fidoyilarini birlashtirgan bu qudratli harakatning mazmun-mohiyati noto'g'ri talqin qilib, soxtalashtirib kelindi. Uni "bosmachilik harakati", "aksilinqilobiy kuchlar bosqini", "bir to'da yurt buzg'unchilari harakati" va shu singari nomlarda "ta'riflab", "tavsiflab" kelish sovet tarixshunosligida o'ziga xos odatiy tusga kirgandi. Biroq ajdodlarning el-u yurt erki, ozodligi uchun olib borgan bu mardona kurashi to'g'risidagi tarixiy haqiqat milliy istiqlol sharofati bilan to'liq tiklanib, o'zining haqqoniy va xolis bahosini topdi. Bu harakat sovetlar mafkurasi to'qib chiqargan shunchaki "bosmachilik" harakati emas, balki sovet hokimiyatining g'ayri tabiiy siyosati va zo'ravonlikka asoslangan amaliyotga qarshilik ko'rsatish harakatidir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mustaqillik yillarda olib borilgan tadqiqotlarda natijasida sovet hokimiyati o'rnatilishiga qarshi uyuştirilgan milliy ozodlik harakati ishtirokchilarining miqdorini belgilash imkoniyati yaratilmoqda. Masalan, tadqiqotchi Qahramon Rajabov tomonidan birlamchi manbalar va hujjatlarni tahlil qilish, o'zaro qiyoslash, solishtirish asosida "Turkistonda 1919-1922 yillarda sovetlarga qarshi qurolli kurash jarayonida 180 mingdan 2 million atrofida istiqlolchilik harakati olib borilgani, janglarda yo'qotilan askarlar o'rnini doimiy ravishda tub xalqlar orasidan chiqqan 10 minglab yangi yigitlar to'ldirib turilganligi[1] – qayd etiladi.

Shuni alohida qayd etish kerakki, bunda "bolsheviklar va sovet rejimining harbiy kuchlari miqdori qurolli muxolifat qatnashchilari soniga nisbatan ancha ko'p bo'lган. Jumladan, 1919 yil yozida Turkiston ASSRdagi Qizil Armiya qismlarida 35378 nafar jangchi bo'lган. Turkiston fronti tashkil qilingandan keyin 1, 4, 11-armiyalar (71,751 jangchi, 185 ta pulemyot) sovet Rossiyasidan olinib, Turkistonga tashlandi. 1919 yil avgust oyining oxirida Turkiston frontida 115,376 nafar jangchi, 1,112 ta pulemyot, bir necha yuzta to'p, o'nlab samolyotlar bor edi. Rasmiy hujjatlar bo'yicha, 1920 yil 1 sentyabrda ularning miqdori 182,800 nafar kishiga yetdi"[2].

M.V.Frunze qo'mondonligi ostidagi bu harbiy kuch mudofaaga ko'pdan tayyorgarlik ko'rgan, miltiq va zambaraklar bilan qurollangan Buxoro armiyasini to'rt kunda tor-mor etishi ajablanarli emas. "O'zbekiston tarixi (1917-1991 yillar)" kitobida keltirilganidek, "Buxoro xalq sovet respublikasidagi qizil askarlarning miqdori keyinchalik ham 40-50 ming kishidan hech qachon pastga tushmagan. Chunki, Rossiya markazidan doimiy ravishda yangi harbiy qismlar Turkistonga tashlab turilgan. Bundan tashqari, Turkiston fronti jangchilari va Qozon tatar Turkiston polki askarlariga qo'shimcha ravishda dashnoq (arman – G.R.) drujinalari va krestyanlar armiyasi jangchilari, GPU va CHONning maxsus bo'linmalari, sovet milissionerlari, o'z-o'zini himoya qilish otryadlari (qizil kaltakchilar va h.) hamda ba'zi musulmon bo'linmalari jangchilari... Turkiston mintaqasidagi sovet rejimi bir paytning o'zida 250-300 ming kishidan iborat yaxshi qurollangan katta miqdordagi harbiy kuchga tayanganligi ma'lum bo'ladi. 1921

yil boshlarida sovet Rossiyasidagi Qizil Armiya tarkibida 5 million jangchi bo'lgan"[3]. Xullas, Turkistondagi istiqlol uchun kurashchilar soniga nisbatan qizil askarlar son va sifat jihatidan miqdoriy ustunlikka ega bo'lgan.

Qashqadaryo viloyati ijroiya qo'mitasining 1924 yil hisobotida vohada "bosmachilik 1921 yilda, Amirning Afg'onistoniga qochganidan (1921 yil 5 mart - G.R.) so'ng boshlanganligi"[4] qayd etilgan.

Vohada "Aksilinqilobiy tashkilot" tomonidan tuzilgan qurolli guruuhlar soni 40 dan oshiq bo'lib, ular tarkibida 17 ming el navkarlari bo'lgan. Viloyat ijroiya qo'mitasi hisobotida tashkilotning Afg'onistonda turgan Amir bilan aloqa o'rnatganligi aytilgan.

Vohada boshlangan qarshilik harakati haqida Buxoro xalq sovet respublikasi nozirlari kengashi raisi Fayzulla Xo'jayev: "1921 yilning oxirida bosmachilik shu qadar kengayib ketdiki, bosmachilik harakatining rahbarlari Farg'ona va Turkistonning boshqa qismlaridagi bosmachilarning hatto eng ashaddiy qo'rbohilari ham qilmagan qabihliklarni qilish darajasiga borib yetdilar. Bosmachilik harakatining rahbarlari ochiqdan-ochiq siyosiy talablar qo'yish darajasiga borib yetdilar"[5], degan edi.

Tahlil va natijalar. DSBning Qashqadaryo okrug bo'limi maxfiy ma'lumotnomasida Koson tumani ijroqo'mi, miliitsiya boshlig'i va maorifchilari bosmachilar bo'lib chiqqanligi – qayd etilgan[6]. Koson tumani ijroiya qo'mitasi raisi muovini vazifasida ishlagan Turdi to'qsoba Eshto'xtar o'g'li (Arabxona qishlog'idan) Kosonga yaqin Maymanoq tog'ida qo'l ostidagi xodimlari[7] bilan sovet hokimiyatiga qarshi chiqqan.

1921 yilda muntazam qurolli guruuhlar tuzgan qo'rbohilari orasida Tangri Berdi dodxoh, Eshqul dodxoh, Doniyorbek, Avliyoqulbek, Bozorbek, Mavlonbek, Mulla Abdurahmonbek, Mulla Juma qoravulbegi, Juma qoravulbegi, Gul oqsoqol (Koson tumani ijroqo'mi raisi), Eshonqul Tursun (dehqon), Bahromboyvachcha, Mulla Abduroziq Xo'jandi, Mulla Abdusattor To'raboy, Mulla Muhammad To'raboy, Mulla Muhammad Ali, Ochilbek, Xoliqulbek, Bahrombek, Xo'jamqul, Qodir polvon, Jabborbek, Shayman miroxur, Nazarbeklar harakat doirasi va yigitlari soni (250 dan 500 gacha) bilan alohida ajralib turgan.

Hozirgi davr tarixshunosligida XX asrning 20-yillari boshida sovet hokimiyatining o'rnatilishi va unga qarshi qurolli harakatning vujudga kelishi, mohiyati ilmiy asoslanayotganligini aytish joizdir. Bu o'rinda "O'zbekiston tarixi" adabiyotidagi mana bu fikrni keltirish muhim ahamiyat kasb etadi:

"Buxoro Xalq Sovet Respublikasida, mustaqillik uchun kurashayotgan kuchlar ikki guruuhdan iborat bo'lib, ularning har biri o'ziga xos kurash usuli va yo'lidan bordi. Xullas, Buxoroda qurolli muxolifatning ikki jabhada turib kurash olib borishiga to'g'ri keldi. Bir tomonidan, amirlik tuzumi tarafдорлари bo'lgan kishilar (ular o'zlarini mujohidlar deb ham atashgan) asosan bosqinchchi Qizil Armiya qismlari va shu bilan birga yosh buxorolik jadidlardan tashkil topgan Buxoro Xalq Sovet Respublikasi hukumatiga qarshi kurashdilar.

Ikkinci tomonidan, mustaqillik g'oyalariga sodiq bo'lgan harbiy kuchlar Buxoroning muqaddas tuprog'idan qizil askarlarning olib ketilishi, Buxoro Xalq Sovet Respublikasining mustaqilligini amalda qaror topishi uchun kurash olib bordilar. Buxorodagi qurolli harakat safida ham Farg'ona vodiysi istiqlolchilar singari xalqning barcha tabaqalariga mansub kishilar bor edi"[8].

Bu xulosa o'sha davrda sovet hokimiyati o'rnatilishi va unga qarshi qurolli harakat olib borgan Qashqadaryo vohasi istiqlolchilar kurashining maqsad va mohiyatida ham o'z ifodasini

topgan edi. 1924 yilgi hisobotda viloyat ijroiya qo'mitasi tan olganidek, bu qurolli harakatda "aholi, juda kam foizi deyilmasa, butunlay bosmachilar tomonida bo'lgan edi"[9].

Sovet davrida yozilgan ayrim kitoblarda muntazam qurolli harakat kuchlarining sonini nisbatan kamaytirib ko'rsatish tendensiyasi sezilib turadi. Masalan, 1923 yilda Buxoro va Qashqadaryo hududlarida 1160 yigit va 6 pulemyot vositasida qarshi kurash olib borilganligi aytilgan[10].

Bu davrga oid manbalarda ham ularning soni va tarkibi haqidagi bir-biridan farq qiluvchi ma'lumotlarni uchratish mumkin. Masalan, Turdi to'qsobaning muntazam harakatdagi harbiy kuchlari mingga yaqin edi. Sovet hokimiyatiga qarshi muntazam kurashuvchi guruh safida bo'lish, GPU tergovchisi D.M.Yepifanov ta'kidlaganidek, Qizil Armiyaga o'xshash[11] jangovar tuzilma xizmatida bo'lish degan gap edi. Yashash manzilidan uzoqda, dala, cho'l, tog' sharoitida urush olib borish qiyin bo'lgani kabi, guruhlar ta'minoti ham og'ir muammo edi.

Muhokama. Qashqadaryo viloyat ichki ishlar boshqarmasi boshlig'i G.Ya.Veyde tuzgan hujjat bilan tanishish Turdi to'qsoba lashkari ta'minoti o'ziga xos yechim topganini ko'rsatadi. Hujjatda Turdi to'qsoba guruhining milisiya tomonidan aniqlangan ta'minotchilar ro'yxati keltirilgan. Ro'yxatdagi ta'minotchilar Koson tumanining turli qishloqlaridan bo'lib, boylar, amaldorlar, o'ziga to'q kishilar edi. Ularning har birining vazifasi aniq bo'lgan. Biri qurol-yaroq, ikkinchisi oziq-ovqat, boshqalari yem-xashak, kiyim-kechak, ot-ulov yetkazib bergen.

Tog'li hududlarda harakatlangan 37 qurolli kurashchi ta'minoti aholi bo'ynida bo'lgan. Mulla Abduroziq Xo'jandi va boshqa qo'rbosehilarning Kitob tumanidagi qishloqlar oqsoqollariga, boylariga pul talab qilib yozilgan 20 ga yaqin xatlari[12] saqlanib qolgan. Xatlar mazmuniga qaraganda, qishloqlar oqsoqollari va boylar mazkur guruhlarni bir necha yildan buyon ta'minlab kelgan. Sovet hokimiyatining "bosmachilar"ga bosim o'tkazayotganligi, ularning muqarrar mag'lubiyati bor ta'minotchilarni ham aloqani uzishga majbur etgan. Xo'jamqul lashkarboshi, Abduqodir pahlavon qo'rbosehilar mulla Rahmonqul, Komilboylarga xat yozib, "askari islom uchun besh kun ichinda yuz chervon tobshurasizlar, agarda mubohasa qilsangizlar va yoxud xoin hukumatg'a (soviet - G.R.) murojaat qilsangizlar, jazo ko'rasizlar – deb aytgan[13].

Qo'rboishi mulla Abduroziq Xo'jandi Tursunboy oqsoqolga yozgan xatida "besh kun ichinda 300 chervon pul jamlab boylardan olursiz, kambag'allardan olmassiz. Agarda masoila qilsanglar, butun jazog'a va tarojga duchor bo'lursizlar"[14], deb ogohlantirgan.

1929-1930 yillarda ham DSB va milisiya xodimlari viloyat aholisi orasidan "bosmachilar" va ularning ko'makchilarini qidirish va jazolash ishlarni susaytirmadi. Bu jarayonda Beshkentlik sovet xodimi bo'lib ishlayotgan Haydar G'afurov, okrug chorvadorlar ittifoqining raisi Juma Valiyevlarning biri 1922 yilda qo'rboishi Jo'raxo'ja miroxo'r to'dasida, ikkinchisi qo'rboishi Juma qoravulbegi guruhida qizil askarlarga qarshi jang qilganligi[15] — aniqlanadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, Qashqadaryo vohasida sovet hukumatiga qarshi muntazam qurolli kuchlarni tuzish ishlari jadallashtirilib, xalq tomonidan ular har tomonlama qo'llanishi va moddiy jihatdan ta'minlab turilishi natijasida, ular to'rt yil davomida Qizil Armiyaga qarshi kurash olib borishga muvaffaq bo'ldi. Shu sababli bolsheviklar kurash rahbarlari va ishtirokchilariga qarshi janglar olib borishi barobarida, ularning ta'minotchilarini topib jazolay boshladilar. Bu qarshilik harakati tarixan qisqa davr mobaynida mag'lubiyatga uchragan bo'lsa-da, kurash 1930 yillardan keyin ham turli ko'rinishda kuzatilgan edi.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Ражабов Қ. Туркистан минтақасида совет режимига қарши қуролли ҳаракат (1918-1924 й.). – Тошкент, 2005. – Б.125.
2. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар). – Тошкент, 2019. – Б.190.
3. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар). – Тошкент, 2019. – Б.190-191.
4. Қашқадарё ВДА, 83-фонд, 1-рўйхат, 12-иш, 63--варақ.
5. Хўжаев Ф. Танланган асарлар, 1 том. – Тошкент: Фан, 1976. – Б.247.
6. Қашқадарё ВДА, 172-фонд, 2-рўйхат, 13 (20)-иш, 62-варақ.
7. Қашқадарё ВДА, 172-фонд, 2-рўйхат, 13 (20)-иш, 358-варақ.
8. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар). – Тошкент, 2019. – Б.185-186.
9. Қашқадарё ВДА, 83-фонд, 1-рўйхат, 12-иш, 64-варақ.
10. Захаров С.М. Очерки истории Кашкадарьинской и Сурхандарьинской областей Узбекистана. – Ташкент: Фан, 1968. – С.105.
11. Қашқадарё ВДА, 172-фонд, 2-рўйхат, 13 (20)-иш, 6-варақ.
12. Равшанов П. Қўлга тушган қасоскорлар. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2014. – Б.168.
13. Равшанов П. Қўлга тушган қасоскорлар. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2014. – Б.172.
14. Равшанов П. Қўлга тушган қасоскорлар. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2014. – Б.172-173.
15. Қашқадарё вилоят ҳокимлиги архиви, 34-фонд, 1-рўйхат, 636-иш, 5-варақ.

07.00.00 – Тарих фанлари

Зарипбаев Уснатдин Оракбаевич
Қарақалпок давлат университети
Ўзбекистон ва Қарақалпоғистон тарихи кафедраси асистенти
E-mail: usnatdinz@mail.ru

ИККИНЧИ ЖАҲОН УРУШИ ЙИЛЛАРИДА ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН АССР ПРОКУРАТУРА ОРГАНЛАРИ ФАОЛИЯТИ

Аннотация. Ушбу мақолада 1941-1945 йиллардаги Ватан уруши йилларида Қарақалпоғистон АССР прокуратурасининг иш фаолияти ва барча давлат органлари, корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар билан прокуратура ходимлари томонидан амалга оширилган ишлари кўриб чиқилади.

Калит сўзлар: Қарақалпоғистон АССР, прокуратура, Олий Совет, инсон ҳуқуқлари, инсон эркинликлари, фуқаро, прокуратура, ғалаба, ҳалқаро стандартлар, Қарақалпоғистон миллий қонунчилиги.

Zaripbaev Usnatdin Orakbaevich
Karakalpak State University Assistant of the Department
of history of Uzbekistan and Karakalpakstan

ACTIVITIES OF THE PROSECUTOR'S OFFICE OF THE ASSR OF KARAKALPAKSTAN DURING THE YEARS OF WORLD WAR II

Abstract. This article examines the work activities of the prosecutor's Office of the Karakalpakstan ASSR during the Patriotic War of 1941-1945 and the work carried out by the employees of the prosecutor's office with all state bodies, enterprises, institutions and organizations.

Keywords: Karakalpakstan ASSR, prosecutor's office, Supreme Soviet, human rights, human freedoms, citizen, prosecutor's office, victory, international standards, National Legislation of Karakalpakstan.

Зарипбаев Уснатдин Оракбаевич
Каракалпакский государственный университет
Ассистент кафедры истории Узбекистана и Каракалпакстана

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОРГАНОВ ПРОКУРАТУРЫ КАРАКАЛПАКСАНСКОЙ АССР ВО ВРЕМЯ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Аннотация. В данной статье рассматривается деятельность прокуратуры Каракалпакской АССР в годы Отечественной войны 1941-1945 годов и работа прокуратуры со всеми государственными органами, предприятиями, учреждениями и организациями.

Ключевые слова: Каракалпакская АССР, прокуратура, Верховный Совет, права человека, свободы человека, гражданин, прокуратура, победа, международные стандарты, национальное законодательство Каракалпакстана.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N14>

Барчамизга маълумки, Биринчи Президентимиз И.А. Каримовнинг ташаббууси билан 9-май санасини юртимида “Хотира ва қадрлаш куни” сифатида кенг нишонлаш яхши анъянага айланиб қолди.

Айни вақтда жанг майдонларида мардлик ва жасорат кўрсатган, фронт ортида фидокорона меҳнат қилган муҳтарам фаҳрийларимизга таъзим қиласиз. Ҳозирги тинчосойишта ҳаётимиз, мусаффи осмонимиз учун уларга чексиз миннатдорчилик билдирамиз.

Иккинчи жаҳон урушида юзлаб юртдошларимиз Совет Иттилоғи Қаҳрамони унвонига сазовор бўлиб, минглаб оталаримиз, боболаримиз жанговар орден ва медаллар билан мукофотландилар.

Халқимиз фронт ортида фидокорона меҳнат қилиб, уруш майдонларига жуда катта миқдорда ҳарбий техника, қурол-яроғ, дори-дармон, кийим-кечак, озиқ-овқат маҳсулотларини етказиб берди.

Тарихнинг ана шундай бешафқат ва суронли синовларидан ёруғ юз билан, ҳар томонлама муносиб ўтган халқимизга ҳар қанча таъзим қилсак, ҳар қанча тасаннолар айтсак, арзийди, албатта.

Уларнинг мардлик ва матонати, меҳнат жасорати бугунги ва келгуси авлодлар учун ҳамиша ибрат намунаси бўлиб қолади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019-йил 23-октябрдаги ПҚ-4495-сонли “Иккинчи жаҳон урушида қозонилган ғалабанинг 75 йиллигини муносиб нишонлаш тўғрисида”ги Қарори ҳамда 2020-йил 9-майда пойтахтимиз Тошкент шаҳрининг Олмазор туманидаги янги қуриб битказилган “Ғалаба боғи”да Иккинчи жаҳон урушида қозонилган ғалабанинг 75 йиллиги билан бутун ўзбек халқини табриклар экан: “Келгусида иккинчи жаҳон урушида қатнашган ватандошларимиз, ўзбек ўғлонларини хотирасини янада шод этиш, уларни қаҳрамонликларини кўпроқ ёритиш ва албатта ўсиб келаётган ёш авлодни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда намуна сифатида кўрсатиш лозим”, деб таъкидлаб ўтдилар[1].

Қорақалпоғистон АССР Прокуратураси тарихида 1941-1945-йиллардаги Ватан урушининг оғир йиллари алоҳида ўрин тутади. Бу уруш бутун инсоният бошига оғир кулфатларни олиб келди. 1939-йил 23-августда СССР билан Германия ўртасида 10 йил муддатга хужум қиласлик тўғрисидаги шартнома имзоланишига қарамай, 1941-йил 22-июнь куни фашистлар Германияси Совет иттилоғига хужум қилди. Қорақалпоғистон халқи, СССРнинг бошқа халқлари қатори Ватан ҳимояси учун киришади.

Уруш бошлангани муносабати билан совет ҳуқумати халққа мурожаат қиласи — “Барча халқимиз энди аввалгидек аҳил ва иноқ бўлиши керак”, “ҳар биримиз ўзимиздан ва бошқалардан интизом, ташкилотчилик, фидойилик талаб қилишимиз керак Душман устидан ғалабани таъминлаш учун, Қизил армия, флоти ва авиация барча эҳтиёжларини таъминлаш учун” — дейилган эди мурожаатда.

Шу муносабат билан барчаси фронт манфаатларига ва душманни мағлуб қилиш вазифаларига бўйсундирилиши, саноат корхоналари ва транспортнинг жадал ишлашини таъминлаш, фронт ортини мустаҳкамлаш, армияни қурол-яроғ, ускуналар, кийим-кечак ва озиқ-овқат билан узлуксиз таъминлаш лозим бўлган.

Ватан уруши даврида мамлакатимизга юздан ортиқ саноат корхоналари, ҳарбий ўқув юртлари, госпиталлар ва илмий муассасалар кўчириб келтирилди, шу жумладан

Қорақалпоғистонга 3 та завод олиб кўчирилди. 1943-йилнинг бошига Қорақалпоғистон Республикаси 4300 нафар эвакуация қилинган одамларни қабул қилди, улардан 1300 нафари (шу жумладан 900 нафар етим болалар) вояга етмаганлар эди, ушбу йилнинг охирига қадар яна 5183 нафар одам эвакуация қилинган.

Республика мамлакатнинг муҳим озиқ-овқат базаси бўлиб қолди. Маҳаллий корхоналари томонидан 73 млн. рубль миқдорида 70 та турдаги маҳсулотлар ишлаб чиқарилди. 124 та янги ишлаб чиқариш корхоналар очилди. Орол балиқчилари томонидан 870 минг центнер балиқ овланиб, Мўйноқ балиқ консерва заводи томонидан фақат фронт учун 20,5 млн. ортиқ гўшт-балиқ консервалар юборилган. Қишлоқ хўялиги корхоналари томони дан эса 32 минг кг. гўшт, 15 минг кг. гуруч ва 6 минг кг. буғдой юборилди.

Ватан уруши бошланиши билан, қонун ва хуқуқ-тартиботни бузиши катта хавфи бўлган пайтда, ушбу оғир йилларда прокуратура олдида мураккаб ва масъулиятли вазифаларни қўйди, уларни ҳал этишнинг барча кучларни сафарбар қилишни талаб қилди.

1941-1945-йилларда барча давлат органлари, корхона, муассаса ва ташкилотлар қаторида Прокуратура идоралари ходимлари ҳам ватанни қутқаришга сафарбар қилинди. Уруш йилларида Ўзбекистонда кўплаб Қизил армияси қўшилмалари, шу билан бир қаторда 97-Қорақалпоқ миллий бригадаси ташкил қилиниб, унга 5,5 минг аскар мобилизация қилинган.

Мамлакатда ҳарбий ҳолат эълон қилингач, СССР Олий Совети Президиумининг 1941-йил 22-июндаги “Ҳарбий ҳолат тўғрисида”ги Фармонига кўра прокуратура органлари фаолияти ҳарбийлаштирилди.

Прокуратура ходимлари бошқалар билан бирга уруш давридаги ҳар бир кишига юкланган барча вазифаларни бажардилар. Шу билан бирга, прокурор ва терговчилар учун асосан, ўзининг бевосита хизмат вазифаларини бажариши эди. Улар кунига 10-12 соат, дам олиш кунларисиз ва таътилларсиз, қийин уй-жой ва яшаш шароитларида тинимсиз ишлашган.

Прокуратура органлари ҳарбий вақтдаги қонунларнинг бажарилиши устидан назоратни амалга ошириш, давлат ва фуқароларнинг хуқуқларини, ҳарбий хизматчилар ва уларнинг оиласари қонуний хуқуқ ва манфаатларини меҳнат ва давлат интизомини, давлат мулкини жиноий тажовузлардан ҳимоя қилиш ҳамда жиноятчиликка қарши кураш олиб боришдан иборат бўлган.

Шунингдек, прокуратура органлари зиммасига бошқа вазифалар билан бир қаторда Ватанимизга хиёнат қилган кишиларни аниқлаб, жавобгарликка тортиш, уруш фахрийлари ниқобида бизга юборилган жосуслар устидан терговни назорат этиш сингари тадбирлар тушганди.

Урушнинг дастлабки кунларидаёқ кўнгилли Прокуратура отрядлари ташкил этилиб жанггоҳ ва жанггоҳ ортида немис босқинчиларига қарши ўзининг ватанпарварлик фазилатларини намоён этишган. Қорақалпоқ прокуратурасининг кўплаб ходимлари армияга сафарбар этилиб, Ватан уруши фронтларида жанг қилганлар. Зотан, урушнинг биринчи йилида Қўнғирот тумани прокуратураси халқ терговчилари Кусуаков Куанишбай ва Доспанов Сапарбай, Хужайли тумани прокуратураси халқ терговчилари Айдаришев ва Ерназаров Кудайберген, Тахтакупир тумани прокуратураси терговчиси Кабулов Кенесбай, Чимбой тумани прокуратураси халқ терговчиси Убайдуллаев Нагбатдин, Тамди туман прокуратураси халқ терговчиси Шамсутдинов Шагиб, Куйбышев тумани прокуратураси халқ терговчиси Бержанов

Байян, Туртқул тумани прокуратураси халқ терговчиси Уразумбетов, Кегейли тумаңни прокуратураси котиби Мамбетжумаев, Кунгирот тумани прокуратураси котиби Матжанов Алибайлар армия сафига чақирилиб, фашистларга қарши мардларча жанг қилғанлар[2, Б. 37].

Меҳнат ва ижро интизомини мустаҳкамлаш мақсадида СССР Халқ комиссарлари Советининг 1943-йил 16-сентябрь қунидаги қарорига мувофиқ, прокуратура ва тергов ходимларга хизмат кийими жорий этилиб, ҳарбий унвонларга тенглаштирилган даражали унвонлар таъсис этилди.

Ватан уруши бошланиши билан, қонун ва ҳуқуқ-тартиботни бузиши катта хавфи бўлган пайтда, ушбу оғир йилларда прокуратура олдида мураккаб ва масъулиятли вазифаларни қўйди, уларни ҳал этишнинг барча кучларни сафарбар қилишни талаб қилган.

Прокуратура фаолияти биринчи навбатда давлатни, ҳарбий ва меҳнат интизомини мустаҳкамлаш, давлат ва ҳарбий техникани ҳимоя қилиш ва сақлашга, аҳоли ўртасида ваҳима чиқарувчи маълумотларни тарқатишга қарши курашишга қаратилган эди. Шубҳасиз, уруш нафақат давлат ва халқнинг моддий ва маънавий кучлари, балки барча ҳокимият ва бошқарув органлари, шу жумладан, прокуратура органлари фаолиятининг синови бўлган.

Урушнинг йилларида Қизил Армия сафларига раҳбар ходимлар кескин этишмаётганлигини инобатга олиб Ўзбекистон ССР Прокуратураси бир қатор буйруқ ва кўрсатмалари асосида республикамизнинг бир қатор шаҳар ҳамда вилоятларда фаолият олиб бораётган корхона ва ташкилотларининг раҳбар ходимларидан иборат бўлган олтмишга яқин, прокуратура бўлинмалардаги тартибли, интизомли, виждонли, ватанпарвар бир қатор ходимлари тезкорлик билан жанггоҳга жалб этилган. Бу ходимлар ўзбек миллий дивизияси, шунингдек генерал Панфилов дивизияси сафида фашизм босқинчиларига қарши мардана жанг олиб бордилар.

Уруш жабҳаларида 66 минг қорақалпоғистонлик қатнашган, улардан 34 минг нафари уйга қайтмади. [3, В. 28]. 14 мингдан ортиқ қорақалпоғистонлик аскарлар ҳарбий хизматлари учун ҳарбий давлат ордени ва медаллари билан тақдирланган 20 нафар қорақалпоғистонлик Совет Иттифоқи қаҳрамонига айланди. [4, Б. 189].

Прокуратура ходимларини немис босқинчиларига қарши курашишга сафарбар этилиши натижасида давлат мулкига, ўзгалар мулкини талон-торож қилиш билан боғлиқ, шахсга, иқтисодий соҳаларда жиноятчиликни кун сайин ўсиб бориши жанггоҳ ортида тинчлик ва хавфсизликни таъминлаш борасида кадрлар муаммосига эҳтиёж юзага келганини кўрсак бўлади.

Умумлаштириб айтганда, иккинчи жаҳон уруши йилларида прокуратура органларининг фаолияти кўплаб қийинчилклар билан кечган. Сабаби уруш ҳолати эълон қилингандан кейин, республика прокуратура органлари малакали ходимларининг катта қисми фашистларга қарши жангларда юксак қаҳрамонлик ва жасурлик тимсолини намоён этди.

Ўта оғир ва машаққатли йилларда халқимизнинг инсонпарварлик ва бағрикенглик фазилатлари яққол намоён бўлиб, кексалар, аёллар, ўсмир болалар тун-у кун машаққатли меҳнат қилгани – ҳақиқий фидойилик, қаҳрамонлик намунаси, десак, асло хато бўлмайди.

Прокуратура ходимларининг урушдан кейинги оғир тикланиш йилларида қандай буюк хизматлар қилганини халқимиз асло унутмайди, уларнинг мардлик ва матонати, меҳнат жасорати бугунги авлодлар учун ҳамиша ибрат намунаси бўлиб қолади.

Энди янада янги ёрқин тарихий илмий ишлар яратиш вақти келди. Ўша даҳшатли урушда қатнашган прокуратура ходимлари жасорати ҳақида асарлар хусусан, маҳсус китоблар асосида катта китоб-альбом тайёrlаш ва нашр этиш керак. Ёш авлодга уруш ҳақидаги тарихий ҳақиқатни етказиш, уларни ватанпарварлик ва миллий ғурур руҳида тарбиялаш керак. Ҳозирги авлод аждодларимизнинг жасорати ҳақида билиши керак, прокуратура ходимларнинг тинчликни сақлашда ва фашизмга қарши қурашда кўрсатган жасоратини ёритиш эса тарихчиларнинг бурчиидир.

Бугунги тинч осойишта ҳаётда уларнинг шонли анъаналарини муносиб давом эттириб, Ватан ҳимояси йўлида ўзини аямасдан, фидокорона хизмат қилаётган мард ва жасур прокуратура ходимларига самимий миннатдорчилик изҳор этамиз.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2019 йил 23 октябрдаги ПҚ-4495-сонли “Иккинчи жаҳон урушида қозонилган ғалабанинг 75 йиллигини муносиб нишонлаш тӯғрисида”ги Қарори.
2. Қорақалпоғистон Республикаси прокуратураси тарихи ва бугуни. Тошкент. «Азмир нашр принт». 2022.
3. Рахматуллаев У. Аўылласларым. Қуралласларым. Еске түсириўлер. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1991. – 190 с.
4. Солдат соқпақлары. Еске түсириўлер, мақалалар. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1985. – 450 б.
5. Камалов К. Ел хизметинде. Нөкис. 1995. С. 56.

07.00.00 – Тарих фанлари

Baxronov Abdullo Haydar o'gli

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand Davlat
Universiteti Arxeologiya kafedrasi o'qituvchisi

**O'ZBEKİSTONDA TOSH DAVRI ARXEOLΟGIYASINI O'RGANISHDA XALQARO
EKSPEDİSIYALARINING O'RNI**

Annotatsiya. Maqola O'zbekistonda arxeologiya sohasida amalgalashirilgan halqaro hamkorlik natijalariga bag'ishlanadi. O'zbekiston arxeologiyasi jahonga yuz tutdi. bag'ishlangan. O'zbekistonda tosh davrini o'rganish ishlari mustaqillikka erishganimizdan keyin yangi bosqichga ko'tarildi. Vatanimiz eng qadimgi tarixini o'rganish uchun xalqaro hamkor ekspedisiyalar tashkil etildi. Hozirda arxeologlarimiz qadim o'tmishimizning turli davrlari bo'yicha 20 dan ziyod xalqaro hamkor arxeologlar guruahlari bilan ilmiy ishlari olib bormoqda. Ular bilan kadrlar almashinish va kadrlar tayyorlash ishlari yo'lga qo'yildi. Arxeologik yodgorliklarida olib borgan ilmiy izlanishlar natijasida ko'plab ilmiy yangiliklar yaratildi.

Kalit so'zlar: Arxeologiya maktablari, Teshik-tosh, Obiraxmat, Ko'lbulloq, Samarqand makoni, Xalqaro ekspeditsiyalar, paleolit davri, neolit davri.

Baxronov Abdullo Haydar o'gli

Teacher of the Department of Archeology of
Samarkand State University named after Sharof Rashidov

**THE ROLE OF INTERNATIONAL EXPEDITIONS IN THE STUDY OF STONE AGE
ARCHEOLOGY IN UZBEKISTAN**

Abstract. The article is devoted to the results of international cooperation in the field of archeology in Uzbekistan. The archeology of Uzbekistan faced the world. dedicated. The study of the Stone Age in Uzbekistan reached a new level after independence. International joint expeditions were organized to study the oldest history of our country. Currently, our archaeologists are conducting scientific work with more than 20 international partner archeological groups on various periods of our ancient past. Personnel exchange and personnel training were started with them. Many scientific innovations were created as a result of the scientific research conducted in the archaeological monuments.

Key words: Archeology schools, Teshik-tash, Obirakhmat, Kolbulok, Samarkand area, International expeditions, Paleolithic period, Neolithic period.

Бахронов Абдулло Ҳайдар ўғли

Преподаватель кафедры археологии Самаркандского
государственного университета имени Шарофа Рашидова

**РОЛЬ МЕЖДУНАРОДНЫХ ЭКСПЕДИЦИЙ В ИЗУЧЕНИИ АРХЕОЛОГИИ КАМЕННОГО
ВЕКА В УЗБЕКИСТАНЕ**

Аннотация. Статья посвящена результатам международного сотрудничества в области археологии в Узбекистане. Для ученых всего мира археология Узбекистана стала свободной для исследования. После обретения независимости изучение каменного века в Узбекистане вышло на новый уровень. Были организованы международные партнерские экспедиции по изучению древнейшей истории нашей страны. В настоящее время наши археологи ведут научную работу с более чем 20 международными партнерскими группами археологов по различным периодам нашего древнего прошлого. С ними начат процесс обмена кадрами и подготовки кадров. Многие научные инновации были созданы в результате научных исследований, проводимых на археологических памятниках.

Ключевые слова: Археологические школы, Тешик-таш, Обирахмат, Кольбулок, Самаркандская область, международные экспедиции, период палеолита, период неолита.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N15>

Kirish. So'nggi yillarda tarix, arxeologiya fan yo'nalishlarida ilmiy professional maktablarni yaratish, saqlash va rivojlantirishga, yoshlarni avlodlar erishgan uzlusiz muvaffaqiyatlar asosida vatanparvarlik tuyg'usida tarbiyalash borasida ilmiy ishlarni iqtidorli talabalar bilan hamkorlikda olib borish jarayonida professor-o'qituvchilar, ilmiy, texnik va ishlab chiqaruvchi tarkibni faollashtirish, bo'lajak mutaxassis va olimlarda yuqori axloqiy sifatlarni shakllantirish, ilmiy va pedagogik kadrlar zaxirasini shakllantirish va tayyorlash, xalqimizning moddiy madaniy va arxeologik merosi obyektlarini chuqur o'rganish, uni asrabavaylash va kelajak avlodga yetkazish, xususan ana shu yodgorliklarni qayta tiklash, ta'mirlash, restavratsiya qilish, arxeologik izlanishlar olib borish ishlariga katta e'tibor qaratildi. Shuningdek, bu ishlar uchun zarur tashkiliy-huquqiy poydevor yaratildi. Hukumatimiz tomonidan sohaga doir qaror va qonun hujjatlari O'zbekistonda arxeologiya fanining rivojlanishi uchun qulay zamin yaratdi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Respublikamiz mustaqillikka erishganidan keyingi 32 yillik davr mobaynida boshqa jabhalarda bo'lgani singari arxeologiya sohasida ham katta o'zgarishlar sodir bo'ldi. O'zbekiston arxeologiyasi jahonga yuz tutdi. Boy hamda qiziqarli o'tmishimiz jahon hamjamiyatini e'tiborini tortib keldi va dunyo olimlari yurtimizdag'i arxeologik yodgorliklarni o'rganish ishtiyoqida yonar edilar. Biroq, faqat mustaqillikdan keyingina bunday imkoniyatlar tug'ildi. O'zbek arxeologlari bilan dunyoning eng ilg'or arxeologik maktablari mutaxassislari o'rtasida ilmiy hamkorliklar yo'lga qo'yildi. Hozirda arxeologlarimiz qadim o'tmishimizning turli davrlari bo'yicha 20 dan ziyod xalqaro hamkor arxeologlar guruhlari bilan ilmiy ishlar olib bormoqda. Ular bilan kadrlar almashinish va kadrlar tayyorlash ishlari yo'lga qo'yildi. Yurtimizda birgina paleolit davrini o'rganish bo'yicha O'zbekiston-Polsha, O'zbekiston-Amerika, O'zbekiston-Rossiya-Belgiya, O'zbekiston-Fransiya kabi xalqaro ekspeditsiyalar faoliyat ko'rsatmoqda va Vatanimiz tarixidagi muhim sahifalarni ochmoqda.

Xalqaro ekspeditsiyalar tadqiqotlari natijasida yurtimizda paleolit davriga oid Angilloq, To'daxotin, Angren, Teshik-tosh 2, Oyoqog'itma, Bo'kantog' (№23 va 24 punktlar) kabi yangi yodgorliklar ochib o'rganildi. Ko'lbuloq, Qizilolma 2, Obiraxmat, Qo'tirbuloq, Zirabuloq, Omonqo'ton va boshqa. yodgorliklarda ilmiy tadqiqot ishlari davom ettirildi. Natijada qator olamshumul yutuqlarga erishildi. Birgina Obiraxmat g'orining 16-madaniy qatlamidan topilgan paleoantropologik materiallar dunyo fanidagi hozirgacha ustun bo'lgan nazariy qarashlarni o'zgartirib yubordi.

Natijalar va muhokama. Dunyoning ilg'or arxeologiya maktablari bilan xalqaro hamkorlik borasida bir qator shartnomalar imzolandi va arxeologik ekspeditsiyalar tashkil qilindi. Bu O'zbekistonning eng qadimgi, ya'ni paleolit davrini o'rganishga ham taalluqlidir. Yurtimizning barcha tarixiy davrlari singari qadimgi tosh davri yodgorliklari ham dunyo ilmiy

jamoatchiligi orasida katta qiziqish uyg'otdi. O'zbekistonda paleolit davriga oid Teshik-tosh, Obiraxmat, Ko'lbulloq, Samarqand makoni kabi ibridoiy odam izlari topilgan makonlar jahon paleolitshunosligida katta ahamiyatga ega yodgorliklar sarasiga kiradi[1]. O'zbek arxeologlari bilan dunyoning eng ilg'or arxeologik maktablari mutaxassislari o'rtasida ilmiy hamkorliklar yo'lga qo'yildi. Hozirda arxeologiya sohasida qadim o'tmishimizning turli davrlari bo'yicha 20 dan ziyod xalqaro hamkor arxeologlar guruhlari bilan ilmiy ishlari olib bormoqda. Ular bilan kadrlar almashinish va kadrlar tayyorlash ishlari yo'lga qo'yildi. Yurtimizda birgina tosh davrini o'rganish bo'yicha O'zbekiston-Polsha, O'zbekiston-Amerika, O'zbekiston-Rossiya-Belgiya, O'zbekiston-Fransiya, O'zbekiston-Yaponiya, O'zbekiston-Xitoy kabi xalqaro ekspedisiyalar faoliyat ko'rsatmoqda va Vatanimiz tarixidagi muhim sahifalarni ochmoqda.

Xalqaro ekspedisiyalar tadqiqotlari natijasida yurtimizda paleolit davriga oid Angilloq, To'daxotin, Angren, Teshik-tosh 2, Oyoqog'itma, Bo'kantog' (№23 va 24 punktlar) kabi yangi yodgorliklar ochib o'rganildi. Ko'lbulloq, Qizilolma 2, Obiraxmat, Qo'tirbulloq, Zirabulloq, Omonqo'ton va h.k. yodgorliklarida, neolit davriga oid Oyoqog'itma, Qaynarkamar, To'da neolit davri yodgorliklarida ilmiy tadqiqot ishlari davom ettirildi. Natijada qator jiddiy yutuqlarga erishildi.

Xalqaro ekspedisiyalarda O'zbekistonning ilmiy muassasalaridagi yosh tadqiqotchilar ham ishtirok etishib, o'z malakalarini oshirib bormoqdalar va arxeologiyaning qator sohalari bo'yicha istiqbolli mutaxassislar yetishmoqda.

Arxeologiya instituti yoshlari Fransiya, Germaniya, Italiya, Yaponiya, Xitoy davlatlarining yetakchi ilmiy tadqiqot markazlarida malaka oshirib keldilar. Ushbu yosh olimlar dunyoning ilg'or tadqiqot uslublarini va boy adabiyotlarini yurtimizga olib kelib, o'z ilmiy ishlarida qo'llamoqdalar.

O'zbekistonning qadimgi tosh davri arxeologik yodgorliklarini o'rganishdagi muammolarga xorijlik mutaxassislarning qarashlarini tahlil qilib, ulardan ayrimlarining yechimini topish, O'zbekistonda xalqaro hamkorlikda amalga oshirilgan tadqiqotlarning ilmiy ahamiyatini belgilash muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Ko'lbulloq, Obirahmat, Paltov, Dodekatem kabi paleolit yodgorliklarining O'zbekiston-Rossiya xalqaro arxeologik ekspedisiyasi tomonidan, O'zbekiston-Polsha, O'zbekiston-Fransiya xalqaro arxeologik ekspedisiyalari tomonidan Qizilqumda neolit yodgorliklari, Zarafshon vohasi toshga ishlov berish ustaxonlari[2], O'rta Zarafshon vohasida SamDU arxeologik ekspedisiyasi tomonidan mezolit va neolit yodgorliklarini tadqiqoti jarayonida muhim arxeologik manbalar qo'lga kiritildiki, bu manbalar Vatanimiz sarhadlarida antropogenez masalasini oydinlashtirib berdi[3] (Obirahmat odami), mezolit, neolit jamoalari moddiy madaniyati yangi qirralari yoritilishiga erishildi, ishlab chiqarish iqtisodiyoti shakllanishi va uning tarixiy ildizlari, jamoalar madaniy aloqalari kabi dolzarb masalalar ilmiy asos topdi.

2002 yilda Kaltaminor madaniyatini o'rganish uchun O'zbekiston[4] -Fransiya[5] xalqaro arxeologik ekspedisiyasi tashkil qilindi. O'tgan asrning 90-yillardan boshlab Kaltaminor madaniyatiga oid Oyoqog'itma yodgorligida turli fan sohalari (paleobotanika, arxeozoologiya, polinologiya, mikroqlim, geologiya, sedimentologiya, mikromorfologiya, topografiya, GIS) 40 ga yaqin mutaxassislar izlanishlar olib borishdi.

Kaltaminor tarixiy-madaniy birligi geografik jihatdan cho'l dashtlar (Rossiya, Ural), eng qadimgi dehqonchilik vohalari (Turkmaniston va O'zbekiston), tog'li va tog'oldi hududlari (Tojikiston va Afg'oniston) tutashgan chorrahada joylashgan. Bu holat Kaltaminor madaniyatini o'rganish naqadar ahamiyatga ega ekanligini anglatadi.

O'zbek-fransuz xalqaro ekspeditsiyasi tadqiqotlari natijasida Oyoqog'itma makoni ilk neolitga oid materiallarini keng miyosda qiyoslash asosida yodgorlikda toshga ishlov berishning Samarqand so'nggi paleolit madaniyatida hukm surgan texnik an'analarning davom etganligi hamda Qizilqum hududida tarqalgan va Kaltaminor madaniyati ilk neolitga oid komplekslarining paydo bo'lishiga tamal toshini qo'ygan mezolit davri jamoalarining ushbu yuqori paleolit madaniyati asosida shakllanganligi aniqlandi. Qo'lga kiritilgan natijalar nafaqat Oyoqog'itma makoni, balki butun Kaltaminor madaniyatining genezisi masalalariga oydinliklar kiritdi.

2009-2011 yillari Navoiy viloyati Sarmishsoy yodgorligida O'zbekiston- Fransiya, O'zbekiston- Norvegiya, O'zbekiston- Polsha ekspeditsiyalari tadqiqot ishlarini olib borishdi. Ular nafaqat qoyatosh sur'atlarini balki, yodgorlik atrofidagi barcha turdag'i yodgorliklarni kompleks tarzda o'rgandi[6].

Xulosa. Zarafshon vohasining paleolit davriga oid asosiy yodgorligi hisoblanadigan Samarqand makoni materiallari anchayin yaxshi o'rganilganligiga qaramasdan hamon mutaxassislar diqqatini jalb qilib kelmoqda. M.J. Jo'raqulov va Rossiyalik olima G.F. Korobkovalarning ushbu materiallar ustidan olib borgan trasologik tadqiqotlari tahsinga sazovordir. Ushbu izlanishlar natijasida Samarqand makonida bir qarashdan oddiydek ko'ringan, primitiv xo'jalik o'rnida chuqur minerologik hamda iqtisodiy bilimlarga asoslangan murakkab va ixtisoslashgan ekonomika hukm surganligi aniqlangan.

O'zbek-Amerika xalqaro ekspeditsiyasi ham yirik kashfiyotlarni amalga oshirdi. Ulardan eng ahamiyatlisi Qashqadaryo viloyati, Kitob tumani hududlaridan Angilloq g'or makonining topilishi va o'rganilishi bo'ldi. Yodgorlik madaniy qatlamlaridan olingan arxeologik materiallar mualliflar tomonidan o'rta paleolit davrining oxirlari bilan sanalandi. Biroq, Bunday sanalash uchun yetarli asoslar yo'q. Negaki, Angilloq industriyasi to'plamidagi qiya kesilgan tosh pichoqlar o'zining ishlanish texnikasiga ko'ra so'ngi paleolit davrining gravetti davriga xosdir. Bundan tashqari, to'plamidagi paykonlar seriyasining asosiy qismi uzunchoq yoki so'ngi paleolit davriga xosligi va umuman, Angilloq tosh buyumlarining maydaligi (uning o'ziga xosliklaridan biri) ham yodgorlikni so'ngi paleolit davri bilan sanalash imkonini beradi. Angilloqning madaniy qatlamlaridan olingan radiokarbon tahlillar 42+27 ming yillar bilan belgilandi. Fikrimizcha, ushbu natijalarning quyi sanasi haqiqatga yaqinroqdir.

Bundan tashqari, O'zbek-Amerika xalqaro ekspeditsiyasi Oxangaron, Zarafshon vohalaridan hamda Janubiy O'zbekiston hududlaridan ayrim yangi yodgorliklar va arxeologik materialarni qo'lga kiritdi (Angren, Qo'tirbuluoq, Zirabuloq, Omon-Qo'ton va h.k.) va bular ham yurtimizning paleolit davri tarixini o'rganishda katta ahamiyat ega.

Shunday qilib, O'zbekistonda paleolit davrini o'rganish ishlari mustaqillikdan keyingi o'tgan 30 yildan oshiq davr mobaynida yangi bosqichga ko'tarildi. Xalqaro hamkor ekspedisiyalarining yurtimiz yodgorliklarida olib borgan ilmiy izlanishlari erishilgan yutuqlarda katta ahamiyat kasb etdi.

Адабиётлар/Литература/References:

- Жўрақулова Д.М. "Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда палеолит даврининг ўрганилиши" "Фан" Тошкент-2019.
- Деревянко А.П., Кривошапкин А.И., Славинский В.С., Анойкин А.А., Чикишева Т.А., Вринн П., Милютин К.И., Колобова К.А. Анализ каменной индустрии и антропологических находок из слоя 16 грота Оби-Рахмат (Республика Узбекистан)

- // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. – Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2003
3. Хўжаназаров М ва бошқ. Работы Сармишсайского археологического отряда в 2010-2011 годах. Арх. Исследования в Узбекистане 2010-2011. Самарканд, 2012.
  4. Brunet F., «The Technique of Pressure Knapping in Central Asia: Innovation or Diffusion? ». In DESROSIERS P. M. (éd.), The Emergence of Pressure Blade Knapping: From Origin to Modern Experimentation: 307-328. Springer-Verlag, Heidleberg, 2012. -P.307-328.
  5. Szumchak K., Khujanazarov M. Exploring the Neolithic of the Kyzyl-Kums Ajakagytmá “the site” and other collection. Warshawa university 2006
  6. O.Ergashev. “Nouveler atelier tailler neolithique Qushtut 1”. “L’antropologie” –Paris., -2017. -№4.

07.00.00 – Тарих фанлари

Maxmatqulov Jasur Isroil o'g'li,
T.f.f.d., PhD
Qarshi davlat universiteti

GIYOHVANDLIKKA QARSHI KURASH MAVZUSINING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya: Maqolada giyohvandlikka qarshi kurash mavzusining nazariy-metodologik asoslari, xususan, giyohvandlik vositalari bilan bog'liq bo'lgan jinoyatlarni harakteriga ko'ra to'rtta guruhga bo'linishi hamda bu yo'nalishning tarixiy yoritilish usullari haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: "Chars", "bang", «giyohvandlik», «giyohvandlik vositalari», «giyohvand», narkotik vositalar.

Makhmatkulov Jasur Isroil ugli,
d.p.h.s., PhD
Karshi State University

THEORITICAL AND METHODOLOGICAL BASIS OF THE TOPIC OF COMBATING DRUG ADDICTION

Abstract: The article discusses the theoretical and methodological foundations of the topic of combating drug addiction, in particular the division of drug-related crimes into four groups according to their nature, as well as methods of historical coverage of this area.

Key words: "Chars", "bang", "drug addiction", "drugs", "drug".

Махматкулов Жасур Исройл угли,
Д.Ф.и.н., PhD
Каршинский государственный университет

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ТЕМАТИКИ БОРЬБЫ С НАРКОЗАВИСИМОСТЬЮ

Аннотация: В статье рассматриваются теоретико-методологические основы темы борьбы с наркоманией, в частности разделение преступлений, связанных с наркотиками, на четыре группы по их характеру, а также методы исторического освещения этого направления.

Ключевые слова: «Чарс», «банг», «наркомания», «наркотики», «наркотик».

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N16>

Kirish. Giyohvandlik-iste'molchi (giyohvand deb ataladi) vaqtı-vaqtı bilan yoki doimiy ravishda intoksikatsiya holatida bo'lgan, afzal qilingan moddalarni qabul qilish uchun qat'iy istakka ega bo'lgan, uning xarakterini o'zgartiradigan, shuningdek, psixoaktiv moddalarni deyarli har qanday vosita bilan olishga qaror qilishdir.

Giyohvand moddalarni muntazam ravishda iste'mol qilish intellektual buzilishlarning paydo bo'lishiga olib keladi (zaif tushunish, aqliy faoliyatga qiziqmaslik, kognitiv qiziqishlarning yo'qligi), aqliy faoliyatning boshqarilmasligi (qo'rquvni bostirishning iloji yo'qligi, salbiy fikrlarning paydo bo'lishi), hissiy sohaning buzilishi (hissiyotlarning kam doirasi, zamonaviy voqelikka mos kelmaydigan his-tuyg'ularning ustunligi, g'azab va norozilik hissiyotlari, dushmanlik), bu shaxsning tubdan o'zgarishiga, hatto uning tanazzulga uchrashiga sabab bo'ladi. Shu boisdan giyohvandlikni kelib chiqish sabablarini va uni oldini olish kabi masalalarni o'rganish dolzarb ahamiyatga ega.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Giyohvandlik va xalqaro narkobiznes masalasi jamiyat uchun xavfli illatlardan biri sifatida jahon jamoatchiligining jiddiy muammolaridan biriga aylandi. Giyohvandlik vositalari insoniyatga qadimdan ma'lum bo'lib, ularning iste'mol qilinishi diniy xususiyatga ega bo'lgan. Kohinlar, shomonlar turli xil narkotik vositalarning karaxt qiluvchi xususiyatlaridan foydalanib, dindorlarni turli galliyutsinatsiyalar bilan kechadigan chuqur uyquga solganlar. Narkotik vositalarning tarqalishi XIX asrga kelib tezlashib, og'riq qoldiruvchi modda sifatida ishlatildi. XX asr boshlariga kelib esa jahon aholi orasida giyohvandlik kasallik sifatida namoyon bo'la boshladi[1].

Zamonaviy tibbiyotning asoschilaridan biri Paratsels opiysiz vrach bo'lishni xohlamasligini aytgan. Shu so'zları bilan u XV – XVI asrlarda giyohvand vositalarning eng qadimgisi – opiyni tibbiyotda naqadar katta ahamiyatga egaligini ko'rsatgan. Hozirgi davrda opiy sof ko'rinishida dori sifatida ishlatilmasa ham, undan morfin va kofein kabi alkaloidlarni ishlab chiqishda foydalaniladi. Opiydan ishlab chiqilgan dorilar turli kasalliklarni davolashda ishlatiladi. Opiyning inson aql-idrokiga ta'sir etish xususiyati Osiyo, ayniqsa Xitoyda o'z kuchini ko'rsatib kelgan. Opiy bu mamlakatga Hindistondan olib kirilib, kelgusida Xitoyning o'zida ham tarkibida bu giyohvand vosita mavjud o'simliklar yetishtirila boshlangan. Bu vabo Xitoyda shunchalik keng tarqalib ketdiki, 1914 yilda jami 450 mln. aholidan taxminan 10 mln. kishi opiy iste'mol qildi. Opiy chekish, ayniqsa, Xitoy, Birma va Fors mamlakatlarida tarqalgan, Hindiston va Osiyoning ayrim boshqa mamlakatlarida opiy ovqatga qo'shilgan. "Chars", "bang" chekilgan. Misrda gashish, Marokashda kif chekilgan. Janubiy Amerikada koka o'simligi barglari iste'mol qilingan. Yillar o'tib, bu odat ofatga aylanib, insoniyat giyohvandlikka qarshi kurash boshlashga majbur bo'lgan[2].

Bugungi kunga kelib giyohvandlik jamiyatning butun qatlamlari va barcha ijtimoiy guruuhlarga kirib bordi. Jahon sog'liqni saqlash tashkilotining ma'lumotlariga ko'ra, dunyoda 210 milliondan ortiq giyohvandlar (yer yuzi aholisining qariyb 4 foizi qayd etilgan[3]. Eng achinarlisi shundaki, giyohvandlik bolalar orasiga ham kirib bordi. Giyohvandlik illati butun jamiyat hayotiga oddiy oiladan tortib, davlat tuzilmalarigacha o'z ta'sirini o'tkazdi. U mehnat qobiliyatining va daromad manbaining yo'qotilishiga, ko'plab oilalardagi ahvolning yomonlashuvi va buzilishiga, sog'liqni saqlash sohasiga yo'naltiriladigan sarf-xarajatlarning keskin ko'payishiga olib keldi. Giyohvandlarning umumiy dorilardan foydalanishlari oqibatida OITS hamda gepatit kasalligi tez ko'payib bordi. Giyohvand moddalar bilan jinoyatchilikning

o'sishi o'rtasida bevosita bog'liqlik bo'lib, og'ir jinoyatlarning to'rtadan biri giyohvandlar hisobiga to'g'ri keldi.

Giyohvandlik vositalari bilan bog'liq bo'lgan jinoyatlar tarixini o'rganar ekanmiz, bunday jinoyatlarni xarakteriga ko'ra to'rtta guruhga bo'lishi mumkin:

- 1) giyohvandlik vositalarini ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan jinoyatlar: taqiqlangan ekinlarni yetishtirish;
- 2) giyohvandlik vositalarini olish va tarqatish bilan bog'liq bo'lgan jinoyatlar;
- 3) giyohvandlik vositalarini iste'mol qilish yoki iste'mol qilishga sharoit yaratish bilan bog'liq jinoyatlari;
- 4) giyohvandlik moddalari bilan bog'liq g'ayriqonuniy harakatlar, ya'ni, giyohvandlik vositalarini o'tkazish maqsadini ko'zlamay qonunga xilof ravishda tayyorlash, egallash, saqlash va boshqa harakatlar.

"Giyohvandlik", "Giyohvandlik vositalari", "Giyohvand" atamalari jahonda turli sohalarda keng qo'llanilib, bu borada tibbiyat xodimlari, huquqshunoslar, tarixchilar, sotsiologlar ko'plab tadqiqotlar olib borilmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqlolada giyohvandlikka qarshi kurash mavzusining nazariy-metodologik asoslarini yoritib berishda analiz va sintez, kompleks yondashuv, qiyosiy tahlil, dialektik usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Giyohvandlikning jahonda qabul qilingan nomi – "narkomaniya" so'zi yunon tilidan tarjima qilinganida "narke" – qotib qolish, "mania" – kuchli his-tuyg'u, mayl, havas ma'nolarini ifodalab, narkotik vositalarga tobeklarni bildiradi[4]. "Giyohvandlik" atamasi "giyoh", ya'ni, ba'zi o'simliklarning shirasidan tayyorlanadigan narkotik moddalarni iste'mol qiladigan ma'nosini anglatadi[5]. Shuningdek, yuridik ensiklopediyada giyohvandlik – eyforik, tinchlantiruvchi, og'riq qoldiruvchi, uxlatuvchi, bangi qiluvchi yoki qo'zg'atuvchi tabiiy va sintetik moddalarga moyillik ma'nosida ta'rif beriladi[6]. Bu tushunchaga O'zbekiston Respublikasining "Giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalar to'g'risida"gi Qonuning 3-moddasida "giyohvandlik (narkomaniya) – giyohvandlik vositalariga ruhiy-jismoniq qaramlik bilan bog'liq kasallik" – deb ta'rif beriladi. Shuningdek, giyohvandlik tushunchasi ma'naviy nuqtai nazardan — bu inson ma'naviyatiga zid bo'lgan uning ijtimoiy-ruhiy holatini izdan chiqaradigan illat, bedavo kasallik sifatida ta'riflanadi[7]. Hozirgi zamон sharoitida "giyohvandlik", "giyohvandlik vositalari", "giyohvand" atamalari turli soha mutaxassislari tomonidan keng qo'llanilmoqda.

Giyohvandlik vositalariga – giyohvandlik vositalari ro'yxatiga kiritilgan va O'zbekiston Respublikasi qonunlari, xalqaro shartnomalari, shu jumladan, BMTning "Giyohvandlik vositalari to'g'risida"gi 1961 yilgi Yagona Konvensiyasiga muvofiq, nazoratga olinadigan, tarkibida giyohvandlik moddasi bo'lgan preparatlar va o'simliklar kiradi[8].

Tibbiyotga oid adabiyotlarda giyohvandlikka turli ta'riflar berilgan. Xususan, psixiatriya ma'lumotnomasida giyohvandlik deganda tabiiy yoki sun'iy zaharli moddalar (ayrim dori preparatlari oziq va sanoat zaharlari)ni surunkali iste'mol qilish natijasida kelib chiqadigan vaqtinchalik yoki surunkali zaharlanish holati tushunilgan. Ayni holda giyohvandlik tushunchasining mazmuniga har qanday zaharli moddalarni iste'mol qilish va buning natijasida kelib chiqadigan ham surunkali, ham vaqtinchalik zaharlanish holati kiritilgan. Ayrim narkolog olimlar "giyohvandlik" atamasini tarkibida giyohvandlik moddalari mavjud bo'lgan dori yoki

giyohvandlik vositalarini miqdorni oshirib doimiy iste'mol qilishga moyillikda namoyon bo'ladigan kasalliklarning umumiy nomi sifatida talqin qilish lozimligini qayd etganlar.

Giyohvandlik tarkibida giyohvandlik moddalar mavjud bo'lgan dori vositalarini iste'mol qilish natijasida kelib chiqishi mumkin bo'lgan kasallik sifatida ham tavsiflanadi. Shu tariqa iste'mol qilinishi qaramlikka olib kelishi mumkin bo'lgan moddalar doirasi kengayib bordi. Tadqiqotchilar fikriga ko'ra giyohvandlik vositalarining ishlab chiqarilishi va tarqatilishi sekin-asta narkosotsiomuhitning amal qilishini ta'minlaydi. Narkosotsiomuhit deganda, giyohvandlik vositalarini ishlab chiqarish tarqatish ayirboshlash va iste'mol qilish bilan bog'liq ijtimoiy xulq-atvorning barcha jihatlari tushuniladi. Bunday nuqtai nazarni A.Kireyevning ilmiy ishlarida ham ko'rishimiz mumkin. G.Dragan va B.Kalachevlar giyohvandlik — giyohvandlik vositalari yoki psixotrop moddalarni suiiste'mol qilinishi natijasida yuzaga keladigan kasallikdir, deb ta'rif beradi. Boshqa yuridik adabiyotlarda ham giyohvandlik tushunchasiga shunday ta'rif berilgan[9].

"Giyohvandlik" va "zaharvandlik" ("toksikomaniya") atamalari ko'pincha mazmunan bir atamalar sifatida qo'llaniladi. "Zaharvandlik (giyohvandlik) – tabiiy yoki sintetik moddalar (dori preparatlari, ovqatdagi va ishlab chiqarilgan zaharlar) ni iste'mol qilish natijasida kelib chiqadigan vaqtinchalik yoki surunkali intoksikatsiya holatidir"[10]. Ruhiy-jismoniy qaramlikka sabab bo'ladigan, giyohvandlik vositalariga kirmaydigan moddalar (barbitur kislota moddalar, trankvilizatorlar) dan foydalanish ko'payganligi tufayli bir qancha psixiatrlar va narkologlar "giyohvandlik" atamasini qamrov doirasi kengroq bo'lgan zaharvandlik" va "dori-darmonlarga qaramlik, dori-darmonlarni suiiste'mol qilish" atamalari bilan almashtirishni taklif qildilar. Ayrim mualliflarning fikricha, zaharvandlik dori-darmonlar va boshqa shunga o'xhash moddalarga ruhiy-jismoniy qaramlik bilan bog'liq kasallikdir. Tadqiqotchilar iste'mol qilinishi shaxsda ruhiy-jismoniy qaramlikni keltirib chiqaradigan moddalarning bir necha guruhini qayd etishgan:

- 1) morfin hamda morfinga o'xhash ta'sir ko'rsatadigan boshqa moddalar;
- 2) barbituratlar va boshqa uyqu dorilari;
- 3) hind ko'knorisidan olinadigan moddalar (nasha);
- 4) markaziy asab tizimiga ta'sir ko'rsatuvchi moddalar[11].

V.A.Jabskiy fikriga ko'ra, narkotizm tushunchasining mazmuniga ta'rif berishda shundan kelib chiqish lozimki, bu o'z huquqiy tabiatiga ko'ra "giyohvandlik", "giyohvandlikka yo'liqqan shaxs", "Giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalarning qonunga xilof muomalasi", "narkotijorat" tushunchalarini o'z ichiga oluvchi umumijtimoiy hodisadir. "Narkotizm – bu giyohvandlikni, shuningdek jinoyat qonunining tegishli moddalarida jinoiy javobgarlik nazarda tutilgan giyohvandlik vositalari bilan qonunga xilof ravishda muomala qilishga qaratilgan qilmishlarni o'z ichiga oluvchi jinoyat-huquqiy va kriminologik institut", deb yozadi u. Bu nuqtai nazarga T.M.Zayko ham qo'shiladi va giyohvandlik vositalarini suiiste'mol qilish bilan bog'liq aksilijtimoiy hodisa "narkotizm" tushunchasining mazmuniga kirishini qayd etadi[12].

Muhokama. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, giyohvand moddalar odamlarning bevaqt o'limini keltirib chiqarayotgan omillar orasida yurak-qon tomir kasalliklari va xavfli o'smalardan oldinda birinchi o'rinni egallagan. Bugungi kunda ayniqsa yoshlar orasida giyohvand moddalarni iste'mol qilish ayniqsa jamiyatning hozirgi va kelajagiga halokatli ta'sir qiladi.

Umuman olganda, giyohvandlikka quyidagi omillar sabab bo'lmoqda:

- oilada, maktabda, tengdoshlari bilan shaxslararo aloqa muammolari;
- yuqori darajadagi oilaviy stress, oilaviy beqarorlik, kam oilaviy daromad;
- shaxsiy xususiyatlar: o'ziga ishonchhsizlik, o'zini past baholash, kayfiyatning o'zgarishi, aqlning pastligi, ijtimoiy me'yorlar, qadriyatlar va boshqalarni rad etish);
- giyohvand moddalarni iste'mol qiladigan tengdoshlar bilan muntazam muloqot qilish, tengdoshlarning bosimiga qarshilik ko'rsatmaslik;
- alkogolizm, giyohvandlik bilan og'rigan bemorlarning oilasida tug'ilish va tarbiya;
- jismoniy va ruhiy salomatlik muammolari;
- erta jinsiy faoliyat va boshqalar.

Giyohvandlikka qarshi kurash usullari ijtimoiy, tibbiy va axboriy ko'rinishda bo'lishi mumkin. Giyohvandlikka qarshi kurashning ijtimoiy usuli deviant xatti-harakatlarning ijtimoiy-iqtisodiy, maishiy, ijtimoiy-psixologik sabablari va sharoitlarini bartaraf etishga qaratilgan. Giyohvandlikka qarshi kurashning tibbiy usuli giyohvandlikdan tibbiy va psixologik jihatdan xalos bo'lishga yordam beradi. Narkologlar giyohvandlikni davolashning yangi samarali usullarini qidirmoqdalar. Giyohvandlik uzoq muddatli davolanishni talab qiladi. Shaxsiy darajada giyohvandlikka qarshi kurash murakkab va uzoq jarayon bo'lib, u odamdan, balki uning yaqinlaridan ham katta kuch talab qiladi.

Hozirgi vaqtda deyarli barcha mintaqalarda yoshlarga oid tadbirlarni rejalashtirish va amalga oshirishda davlat va jamoat tashkilotlarining sa'y-harakatlarini birlashtirgan keng qamrovli dasturlar amalga oshirilmoqda.

Giyohvandlikning oldini olishning asosiy yo'nalishlari:

- giyohvandlikning tarqalishiga yordam beradigan sabablar va shart-sharoitlarni o'z vaqtida aniqlash, ularni bartaraf etish yoki minimallashtirish choralarini tashkil etish va amalga oshirish;
- jamiyatda giyohvandlik va u bilan bog'liq huquqbuzarliklarga nisbatan salbiy munosabatni shakllantirish;
- giyohvandlikka qarshi targ'ibot va reklama qilish va noqonuniy reklama qilish faktlariga qarshi turish;
- giyohvandlik xatti-harakatlarining psixologik, pedagogik va tibbiy diagnostikasi;
- tibbiy bo'lмаган giyohvand moddalarni iste'mol qilishning salbiy oqibatlari to'g'risida aholining xabardorligini oshirish;
- giyohvandlikning oldini olishni tashkil etishning mahalliy va xorijiy tajribasiga asoslangan profilaktika ishlarining eng samarali turlari va yo'nalishlarini o'rganish va amaliyotga joriy etish;
- giyohvandlik bilan og'rigan odamlarda davolanish uchun sharoit yaratish va motivatsiyani shakllantirish, ijtimoiy-tibbiy va ma'naviy-psixologik reabilitatsiya samaradorligi va mayjudligini oshirish, reabilitatsiya muassasalari tarmog'ini rivojlantirish; giyohvandlikning tibbiy va ijtimoiy oqibatlarining og'irligini kamaytirish;
- ta'lim muassasalari o'qituvchilari, ota-onalar (boshqa qonuniy vakillar) va yoshlar bilan ishlaydigan boshqa mutaxassislarni (shu jumladan tibbiyot xodimlari va psixologlarni) giyohvandlikning oldini olishning zamonaviy shakllari, usullari va vositalariga o'qitish va qayta tayyorlash;

- ommaviy sport turlarini ommalashtirish va bolalar va o'smirlarni jismoniy tarbiya va sport bilan muntazam shug'ullanishga jalg qilish;
- ko'ngilli yoshlarning giyohvandlikka qarshi harakatini shakllantirish;
- giyohvandlikning oldini olish, giyohvand moddalarni reabilitatsiya qilish sohasida ilmiy tadqiqotlar o'tkazish;
- giyohvandlikning oldini olish, giyohvand moddalarni reabilitatsiya qilish sohasidagi qonunchilikni takomillashtirish va boshqalar.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, giyohvandlikka qarshi kurashishda tarix fanining nazariy – metodologik jihatlarini inobatga olgan holda tarbiyaviy ishlarni olib borish maqsadga muvofiq. Aytish lozimki, tarix fani nazariy metodologiyasi murakkab masalalardan bir bo'lib, uning yechimi manbashunoslik, tarixshunoslik, tarixiy qarashlar, falsafa va falsafa tarixi, shuningdek, boshqa fanlar metodlariga ham bog'liq bo'ldi. Bunda ayniqsa, tarixiy atamalarga izoh berish muhim ahamiyat ega. Giyohvandlikka qarshi kurashishda nazariy – metodologik jihatdan tarixiy yondashish uning salbiy jihatlarini yoritishda muhim manba vazifasini o'taydi. Shunday qilib, giyohvandlikka qarshi profilaktika ishlari mas'uliyatli, mulohazali va professional yondashuvni, ma'lum bilimlarga ega bo'lishni talab qiladi.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Гиёҳвандлик воситалари ва психотроп моддалар билан қонунга хилоф равишда муомала қилишга қарши курашишнинг ҳуқуқий ва ташкилий чоралари тўғрисида. Ўкув қўлланма. – Тошкент, 2017. – Б.2-5.
2. Ўзбекистон Миллий архиви (Ўз МА), М-76-фонд, 1-рўйхат, 1484-иш, 1-варақ
3. Ўзбекистон Республикаси Нарковазият бўйича миллий шарҳ, 2015 йил. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги наркотик моддаларни назорат қилиш миллий маркази.
4. Гиёҳвандлик воситалари ва психотроп моддалар билан қонунга хилоф равишда муомала қилишга қарши курашишнинг ҳуқуқий ва ташкилий чоралари тўғрисида. Ўкув қўлланма. – Тошкент, 2017. – Б.2-5.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-жилд. – Т.: ЎзМЭ ДИН, 2000. – Б. 500.
6. Ўзбекистон юридик энциклопедияси. Масъул муҳаррир: Н.Тойчиев. – Т.: Адолат, 2011. – Б. 92.
7. Маънавият асосий тушунчалар изоҳли луғати. Тузувчи: Қ.Назаров. – Т.: Фофор Ғулом, 2010. – Б. 118.
8. Жиноятчиликка қарши курашда ҳалқаро ҳамкорлик: Маъruzalар курси Масъул муҳаррир юрид. фан. доктори, профессор А.Х.Сайдов. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2012. – Б.7.
9. Ўразалиев М.Қ. Алкоголизм, фоҳишалик ва гиёҳвандликнинг жиноятчилик билан алоқадорлиги, уларнинг криминологик хусусиятлари ва олдини олишни такомиллаштириш. Юридик фанлар доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2016.– Б.14-28.
10. Справочник по психиатрии. – М., 1985.-С. 153.
11. Ўразалиев М.Қ. Алкоголизм, фоҳишалик ва гиёҳвандликнинг жиноятчилик билан алоқадорлиги, уларнинг криминологик хусусиятлари ва олдини олишни такомиллаштириш. Юридик фанлар доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2016.– Б.14-28.
12. Ўразалиев М.Қ. Кўрсатилган асар.– Б.14-28.

07.00.00- Тарих фанлари

Esanova Nilufar,
Qarshi davlat universiteti mustaqil izlanuvchi

O'ZBEKISTON-TURKIYA HAMKORLIGI VA UNING NATIJASI (TO'QIMACHILIK SANOATI MISOLIDA)

Annotatsiya: O'zbekiston jahonda paxta yetishtirish bo'yicha 6-o'rinni, paxta eksporti bo'yicha 3-o'rinni egallaydi. Shu bois, O'zbekiston to'qimachilik sanoati iqtisodiyotning yetakchi yo'nalishlaridan biri hisoblanib, jadal rivojlanib borayotgan sohalardan biriga aylandi.

Kalit so'zlar: "Kansoy menejment", "Nechinoglu", "Nurton", "Ekinchilar", "Burch", "Akean", "Ochkz-oglu", "Profilo", to'qimachilik sanoati.

Esanova Nilufar,
Independent researcher
Qarshi State University

UZBEKISTAN-TURKEY COOPERATION AND ITS RESULT (ON THE EXAMPLE OF THE TEXTILE INDUSTRY)

Abstract. Uzbekistan ranks 6th in the world for cotton cultivation and 3rd in cotton exports. Therefore, the textile industry of Uzbekistan is considered one of the leading directions of the economy and has become one of the rapidly developing sectors.

Keywords: "Kansoy menejment", "Nechinoglu", "Nurton", "Ekinchilar", "Burch", "Akean", "Ochkz-oglu", "Profilo", textile industry.

Эсанова Нилуфар,
Независимый исследователь
Каршинского государственного университета

УЗБЕКСКО-ТУРЕЦКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО И ЕГО РЕЗУЛЬТАТ (НА ПРИМЕРЕ ТЕКСТИЛЬНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ)

Аннотация: Узбекистан занимает 6-е место в мире по выращиванию хлопка и 3-е место по экспорту хлопка. Поэтому текстильная промышленность Узбекистана считается одним из ведущих направлений экономики и стала одной из быстро развивающихся отраслей.

Ключевые слова: "Kansoy menejment", "Nechinoglu", "Nurton", "Ekinchilar", "Burch", "Akean", "Ochkz-oglu", "Profilo", текстильная промышленность.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N17>

Kirish. To'qimachilik sanoati rivojida xorijiy mamlakatlar bilan hamkorlik muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Xususan, O'zbekiston to'qimachilik sohasini rivojlantirish bo'yicha Turkiya davlati bilan ham yaqindan hamkorlik qilib kelmoqda. O'zbekistonda 2014 yil yakunlari bo'yicha to'qimachilik sanoati korxonalari tomonidan 7802,6 mlrd. so'mlik mahsulot ishlab chiqarilgan.

Turkiya dunyoda kiyim eksport qiluvchi davlatlar orasida beshinchi o'rinni va Yevropa Ittifoqi mamlakatlariga eksport qilishda ikkinchi o'rinni egallaydi. U jahon to'qimachilik sanoatining eng yirik ishtirokchisi bo'lib, uning roli yildan-yilga oshib bormoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Turkiyada to'qimachilik sanoati shakllanish tarixi uzoq o'tmishta - Osmoniyalar imperiyasiga taqaladi, ushbu davrda, ya'ni XVI-XVII asrlarda to'qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarish juda yaxshi rivojlangan va keng tarqalgan edi. Imperiya tarqalgandan keyin Turkiya hukumati bu tarmoqni strategik muhim tarmoqlar qatoriga kiritgan holda proteksionizm va davlat ko'magi ostida izchillik bilan rivojlantirgan[1]. 2000 yildan boshlab, davlat ishlab chiqarish zanjirining keyingi bosqichga o'tdi, ya'ni u dizayner va modelyerlar milliy maktabini shakllantirishni nazarda tutadi.

2009 yildan 2014 yilgacha bo'lgan davrda Turkiya "To'qimachilik, kiyim va charm mahsulotlarini ishlab chiqarish sanoatini qo'llab-quvvatlash strategiyasi"ni amalga oshirib, unga muvofiq ishchilar soni 30 kishidan kam bo'limgan kompaniyalarga nisbatan turli rag'batlantiruvchi choralar ishlab chiqilgan.

O'zbek va turk xalqlarining o'zaro aloqalari ko'p asrlik tarixga ega. XIII asr o'rtalarida mo'g'ullar istilosini natijasida saljuqiy turklar Mavarounnahr (Xuroson va Zarafshon) hududlaridan Kichik Osiyo (Hozirgi Turkiya Respublikasi) yerlariga ko'chib borishlari natijasida 1299 yilda Usmon bekligiga asos soldi[2]. O'zbekistonning mustaqillikni qo'lga kiritishi ikki davlat hamkorlikda yangi imkoniyatlar yaratildi. Turkiya O'zbekistonning mustaqilligini birinchilardan bo'lib tan oldi. O'zbekiston va Turkiya hamkorligi 1991 yilning oxirlaridan boshlandi[3]. Bu ikki davlat hukumati a'zolari 1993 yilda hukumat a'zolari bilan uchrashuvlar o'tkazilib, uchrashuvlarda Turkiya Respublikasi hukumati vakillari bilan "Kansoy menejment" firmasi, "Nechinoglu" firmasi, "Nurton" firmasi, "Ekinchilar" firmasi, "Burch" firmasi, "Akean" firmasi, "Ochkz-oglu" kompaniyasi, "Profilo" firmalari vakillari va boshqalar ishtirok etdi[4].

O'zbekiston shaharlarida Turkiya bilan hamkorlikda to'qimachilik korxonalari ishga tushirildi. 1993 yilning may oyida Qoraqalpog'istonda Turkiyaning "Yazebs" firmasi yordamida qurilgan "Kateks" AJ to'qimachilik kompleksi ishga tushirildi. Korxonaning loyihibiy quvvati yiliga 8 ming tonna paxta xom ashyosini ishlab berish edi. Korxona 6 million dona erkak, ayollar va bolalar trikotajini ishlab chiqara olish imkoniyatiga ega bo'ldi[5]. Shuningdek, Andijondagi chit matolar ishlab chiqaruvchi aksiyadorlik jamiyat qoshida "Ankonteks" o'zbek-turk qo'shma korxonasi tashkil etilib, korxona Yaponianing zamonaviy tikish va bichish mashinalari bilan jihozlandi. 1993 yili Xorazm viloyati va Urganch shahar hokimiyati qarori bilan "Mem-Gilan" xorijiy korxonasini qurish uchun 8 hektar yer maydoni ajratildi. 1993-1996 yillarda bu korxona qurilishi uchun 214,5 mln so'm mablag' sarflandi. 1996 yil oktyabrda "Turon Tekstil" o'zbek-turk qo'shma korxonasi tashkil etilib, uning ta'sischilari "Urganchpaxtatozalash" AJ (40 foiz) va "Mem-Gilan" Turkiya kompaniyasi (60 foiz) bo'ldi[6].

Qashqadaryo viloyatida bu boradagi dastlabki qadamlar istiqlolning dastlabki yillaridayoq boshlandi. Jumladan, 1993 yilning bahorida O'zbekiston-Turkiya hamkorligidagi

“Kashteks” qo’shma korxonasi qurilishi Qarshi shahrining Qavali hududida boshlandi. Qurilish uchun 15 gektar yer maydoni ajratilib, uning umumiy qiymati 28 million AQSH dollariga teng edi. Korxona qurilishi loyihasini Turkiyaning “Yazeks” korporatsiyasi va “Uzmejkolxozstroy”ning Qarshidagi loyihalash instituti muhandis–arxitektorlari hamkorlikda tayyorladi. Mazkur korxona bir yilda 25 ming tonna ipak paxtani qayta ishlab, jahon andozalariga javob beradigan kiyim-kechaklar ishlab chiqarish quvvatiga ega edi. Korxona sexlarini jihozlash uchun texnologiya Turkiya, Germaniya, Italiya kabi mamlakatlardan keltirildi. Korxonada ip yigirish, to’qish, ip va gazlamalarni bo'yash sexlari tashkil etildi. Shuningdek, xom ashyo va tayyor mahsulotlar saqlanadigan 3 ta omborxona qurildi. Korxona hududida 3 qavatli ma’muriy bino, 300 kishiga mo’ljallangan oshxona, elektr podstansiysi, 2 ta 100 kubometrli suv saqlanadigan inshoot, markaziy kanalizatsiya, 50 metr uzunlikdagi gaz tarmoqlari bunyod etildi. 50 km uzunlikdagi ichki elektr uzatish tarmog'i, 2 km li kanalizatsiya, 25 ming kv metr hajmda yo'l va yo'lakchalar qurildi[7]. Korxonaning tola ajratish sexida Turkiyaning “Yazeks” firmasi ishlab chiqargan 50 ta “So’mer” markali jin mashinalari o’rnatildi. Bu uskunalar yordamida soatiga 3-8 kg paxtaning tolasini ajratish imkoniyati yaratildi. Presslash syexida esa Germaniyadan keltirilgan uskunalar tolani 200 kilogramm og’irlilikda toylab berdi.

Tahlil va natijalar. Qashqadaryo viloyatining Kitob tumanida 1993 yili Turkiyalik tadbirkorlar 130 tonna tola sotib olib, evaziga xo’jalikka kichik korxona uchun zarur asbob- uskunalar, texnologiyalar, jihozlarni olib kelib o’rnatib berdi. Bu kichik korxona zamirida o’zbek-turk hamkorligidagi qo’shma korxona tashkil etildi. Qo’shma korxona ishlab chiqargan mahsulotlarni Germanianing “Sillers En-ko” firmasi vakillari sotib olib, Yevropa bozorlariga tarqatdi. 2002 yil 11 aprelda Shahrисабзда O’zbekiston, Turkiya va Yaponiya davlatlari hamkorligida barpo etilgan “Oqsaroy to’qimachilik LTD” qo’shma korxonasining rasmiy ochilishi marosimi bo’lib o’tdi. Korxona yiliga 4800 tonna yuqori sifatlari eksportbop ip-kalava, trikotaj polotno ishlab chiqardi. Korxona 640 kishini ish bilan ta’mindadi. Turkiya ishbilarmonlari Surxondaryo viloyatida ham bu sohani yo’lga qo’yish borasida hamkorlik qilib keldi. Viloyatning Termiz tumanidagi “Gulbahor” davlat xo’jaligidan turklar 130 tonna tolani sotib oldi. Turkiyadan tumanga gilam to’qiydigan kichik korxona uchun zarur asbob- uskunalar, jihozlar keltirilib, mutaxassislar tomonidan o’rnatib berildi. 1994 yili esa tumandagi “Turon” kichik korxonasi bazasida “Turon gullari” qo’shma korxonasi tashkil etildi. Shuningdek, Surxondaryo viloyati Sho’rchi tumanida sport kiyimlari ishlab chiqaradigan qo’shma korxona Turkiyaning “Assorti-akber” firmasi bilan hamkorlikda tuzildi, natijada ming tonna ingichka tolali paxta qayta ishlanib, uch ming sport kiyimlari ishlab chiqarildi[8].

1995 yili O’zbekistonda 21 ta turk kompaniyalari hamkorlikda ish olib bordi. Masalan, “Aston” firmasi “O’zbekengilsanoat” assosiatsiyasi bilan hamkorlikda Namangan, Buka, Jarqurg’onda paxtani qayta ishlovchi to’qimachilik korxonalarini barpo etdi. Namangan shahrida tashkil etilgan “Asnom Tekstil” qo’shma korxonasi loyihasi qiymati 40,4 mln dollar bo’ldi. Korxona qurilishi uchun kreditni Germanianing “KFW” banki 34,4 mln dollar miqdorida berdi[9]. Korxonaning bir yillik eksporti 13 mln AQSH dollarini tashkil etishi lozim edi. Shu yili Turkiyaning “Bursel” firmasi Andijon shahridagi “Bobur” AJ bazasida “Ankonteks” qo’shma korxonasini tashkil etdi. Korxona yiliga 1,8 mln. erkaklar ko’ylagi va 750 ming komplekt choyshablar chiqarishga mo’ljallanib, uning eksporti 3 mln AQSH dollarini tashkil etishi rejalashtirildi. Shu yili Toshkent shahrida “Kukcha” tikuv fabrikasi bazasida “Gulmira Deri”

qo'shma korxonasi Turkiyaning "I.Tako" firmasi bilan hamkorlikda tuzilib, bir yilda 100 ming dona charm kurtka ishlab chiqarildi[10].

1996 yili O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Anteks", "Kashteks", "Quva" va "Turlan" to'qimachilik mashinalarini ishga tushirishni jadallashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 113-sonli qarori e'lon qilindi. Turkiyaning "Yazeks" korporatsiyasi bilan hamkorlikda bu borada tadbirlar olib borildi. Biroq ba'zi holatlarda tashkilotlar o'rtasida tushunmovchiliklar ham kelib chiqdi. Bu holatga tashqi xarajatlar ortib ketgani sababli kelib chiqdi. Shu bois, muammoni bartaraf etish uchun O'zbekiston Respublikasi Bosh vaziri o'rinosi M.Z.Usmonov boshchiligidagi komissiya tuzildi. 1996 yil 7 martda komissiyaning "Yazeks" korporatsiyasi Prezidenti T.Jinar, Vise-Prezident N.Yurekli, Turkiyaning O'zbekistondagi elchisi E.Aytun ishtirokida yig'ilishi o'tkazilib, o'zaro kelishuvga erishildi[11]. Kelishuv natijasida tashqi xarajatlar kamaytirish va korxonalardagi mavjud kamchiliklarni bartaraf etish chora-tadbirlarini olib borish nazarda tutildi.

1996 yil 8 yanvarda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Davlat korporatsiyasining "Mahalliy sanoat" korxonasida yaratilgan ip va yigirilgan ipni ishlab chiqarish bo'yicha" qarori qabul qilindi. Shu yili 9 yanvarda YeTTB direktorlari Soveti yig'ilishlarida "Kosonsoy – Tekmen" qo'shma korxonasi qurilishi uchun kredit ajratilish masalasi hal etildi. 1996 yil O'zbekistonda "Mahalliy sanoat" korporatsiyasi va Kosonsoy ipakchilik fabrikasi va Turkiyaning "Tifaks Tonkali Iplik" fabrikalari "Anonim Shirkati" hamkorligida "Kosonsoy – Tekmen" qo'shma korxonasini tuzishga kelishildi. Loyihaning umumiyligi 76 mln. dollar bo'lib, O'zbekistonning ulushi 12,25 mln. dollar (32,3%). Turkiya ulushi 15,75 mln. dollar, (41,4%), YeTTB 10,0 mln. dollar bo'ldi (26,3%). Korxona 1999 yili ishga tushirildi. Qo'shma korxona respublikadagi jun gazlamalar ishlab chiqaruvchi ilk korxona bo'lib, unda ikki mingga yaqin mahalliy aholi ish bilan ta'minlandi. Korxonaning ishlab chiqarish quvvati yiliga 2,5 million pogon metr kamvel mato, 1,7 million pogon metr movut matosi, 875 ming dona odeyalo va 1,185 tonna kalava ip ishlab chiqarish bo'ldi. 1996 yili "Chinoz to'qimachi LTD" o'zbek-turk-yapon yigiruv-to'quv fabrikasiga asos solindi. Korxona binosining umumiyligi sahni 15 ming kvadrat metr bo'lib, Turkiya, Yaponiya, Germaniyadan kelgan mutaxassislar yangi dastgohlarni o'rnatdi. "Chinoz to'qimachi LTD" qo'shma korxonasining uch davlat tomonidan tuzilgan Nizom jamg'armasi 15 million 557 ming AQSH dollarini tashkil etdi. Bundan tashqari, Yaponiyadan 44,9 million dollar miqdorida kredit olindi. Qurilish loyihasining qiymati esa 63 million 144 ming dollarni tashkil etdi[12].

Muhokama. O'zbek-turk-yapon investitsiyalari ishtirokida "Oqsaroy to'qimachi LTD" qo'shma korxonasi qurilishi 2000 yil oktyabrda boshlandi. Qiymati 66,766 million AQSH dollariga teng bu korxona belgilangan muddatdan 4 oy ilgari ishga tushirildi. Korxona yiliga 4800 tonna taroqlangan ip-kalava hamda 2000 tonna trikotaj matosi ishlab chiqarish quvvatiga ega bo'lib, mahsulot xorijga eksport qilinishi ko'zda tutildi. Umumiy maydoni 21 ming kvadrat metrli binoda Yaponiyaning "SMN-Xova", "MPM-10", "Tayota", "Murato". "Otori truchler" kabi kompaniyalarida ishlab chiqarilgan so'ngi rusumli texnologiya va dastgohlar qatorida AQSHning "Vangard" firmasida tayyorlangan yuksak unumli to'qimachilik mashinalari olib keltirildi[13].

2002 yil 11 aprelda Shahrisabzda O'zbekiston, Turkiya va Yaponiya davlatlari hamkorligidagi barpo etilgan "Oqsaroy to'qimachi LTD" qo'shma korxonasining rasmiy ochilish

marosimi bo'lib o'tdi. Korxona yiliga 4800 tonna yuqori sifatli eksportbop ip-gazlama, trikotaj polotno ishlab chiqarib, 640 nafar kishini ish bilan ta'minladi[14].

Xulosa. Xullas, O'zbekiston va Turkiya hamkorligining tarixiy ildizlari uzoq tarixga borib taqaladi. Bu ikki qardosh xalq barcha tarixiy davrlarda o'zaro aloqalarni olib borgan. Bu mustaqillik yillarida yanada rivojlanib, yangi an'analar bilan boyib bordi. Ikki davlat o'rtasidagi hamkorlikda sanoat, xususan, to'qimachilik sanoati yetakchi yo'naliishlardan biriga aylandi. O'zbekistonning har bir shahrida bu davlatlar o'rtasida to'qimachilik sanoat bo'yicha qo'shma korxonalar tashkil etildi va ijobiy natijalar qo'lga kiritildi.

Адабиётлар/Литература/References:

1. "Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар" илмий электрон журнали. № 1, январь-февраль, 2016 йил.- Б.5-11.
2. Бекмуратов Х.И. Ўзбекистоннинг Туркия билан иқтисодий ва маданий ҳамкорлиги (1991 – 2000 й.). Тарих фанлари номзоди диссертацияси. –Тошкент, 2001. – 25 бет.
3. УзА.“Документы, подписанные в Турции” // Народное слово, 1991 год, 21 декабрь, №245, С.1.
4. Ўз МА, М-37-фонд, 2-рўйхат, 90-иш, 94-варақ.
5. Деловой партнер Узбекистана, 2000 йил, 16 ноябрь.
6. Ўз МА, М-37-фонд, 1-рўйхат, 4926-иш, 28-варақ.
7. Қашқадарё ҳақиқати. 1995 йил 22 апрель.
8. Imamov B.X. O'zbekiston va Turkiya davlatlari o'rtasidagi siyosiy, iqtisodiy va madaniy aloqalar (1991-2018 yy.). Monografiya. – Q.: «Intellekt» nashriyoti, 2021. – Б.62-90.
9. Ўз МА, М-37-фонд, 1-рўйхат, 1890-иш, 81-варақ.
10. Imamov B.X. O'zbekiston va Turkiya davlatlari o'rtasidagi siyosiy, iqtisodiy va madaniy aloqalar (1991-2018 yy.). Monografiya. – Q.: «Intellekt» nashriyoti, 2021. – Б.62-90.
11. Ўз МА, М-37-фонд, 1-рўйхат, 1890-иш, 83-84-варақлар.
12. Имамов Б.Х. Ўзбекистон ва Туркия республикалари ўртасидаги иқтисодий ва маданий алоқалар (1991-2018 йй.): Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)диссертацияси.–Тошкент, 2022.–Б. 55-77.
13. Узоқов Юнус. Ризқ-рўз манбай // Ўзбекистон овози, 2002 йил, 28 февраль. – Б.2.
14. Ўзбекистон Республикаси Президенти Девони архивининг Қашқадарё вилоят филиали. Жамғарма-855, рўйхат-1, иш-17. 21-варақ.; Ф-115. рўйхат-20, иш-3. 34-35-варақ.
15. Sobirovich T. B., Murodogli I. S. The strategy for the implementation of the modern governance system in Uzbekistan //ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. – 2020. – Т. 10. – №. 5. – С. 741-748.

Норбоев Сарвар Қахрамон ўғли
Тошкент давлат техника университети таянч докторанти

**АФРОСИЁБДАГИ СЎҒД МУДОФАА ДЕВОРИГА ОИД ТАДҚИҚОТЛАРНИНГ
ЎРГАНИЛИШИ (ХХ АСРНИНГ 50-80-ЙИЛЛАРИ)**

Аннотация. Ушбу мақолада Марказий Осиёнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ҳамда маданий жараёнларида ўзига хос ўринга эга бўлган Сўғд воҳасининг мудофаа деворлари унинг маркази ҳисобланган Афросиёб шаҳрида XX асрнинг 50-80-йилларида олиб борилган тадқиқотлар тарихи ва уларнинг натижалари баён қилинган.

Калит сўзлар: Сўғд, Бухоро воҳаси, Самарқанд, археологик экспедиция, мудофаа девори, тадқиқот.

Norboyev Sarvar Kaxramon oglı
PhD student of Tashkent state technical university

**STUDYING OF THE RESEARCH OF SOGDIAN DEFENSE WALL IN AFRASIAB (50-80th
YEARS OF THE XX CENTURY)**

Abstract. This article discusses the history of research conducted in 1950-1980 in the city of Afrosiab, where the defensive walls of the Sogdian oasis are located, which occupies a unique place in the socio-economic, political and cultural processes of Central Asia. its center and their results are described.

Keywords: Sogd, Bukhara oasis, Samarkand, archaeological expedition, defensive wall, researches.

Норбоев Сарвар Қахрамон ўғли
Базовый докторант
Ташкентского государственного технического университета

**ИЗУЧЕНИЕ ИССЛЕДОВАНИЙ СОГДИЙСКОЙ ОБОРОНИТЕЛЬНОЙ СТЕНЫ В
АФРАСИАБЕ (50-80-Е ГГ. ХХ ВЕКА)**

Аннотация. В данной статье рассматривается история исследований, проведенных в 1950–1980 гг. в городе Афросиабе, где находятся оборонительные стены Согдийского оазиса, занимающего уникальное место в социально-экономических, политических и культурных процессах Центральной Азии. описаны ее центр и их результаты.

Ключевые слова: Согд, Бухарский оазис, Самарканда, археологическая экспедиция, оборонительная стена, исследования.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N18>

Кириш. Маълумки, Сўғд Зарафшон ва Қашқадарё ҳавзасида жойлашган қадимий ва маданий воҳа ҳисобланиб, Марказий Осиёнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ҳамда

маданий жараёнларида ўзига хос ўринга эга бўлиб келган. Ўтмишда бир неча бор дунё маданияти марказларидан бири даражасига етган Туронзаминнинг марказий қисми, хусусан Зарафшон ва Қашқадарё воҳалари бўйлаб жойлашган қадимий деҳқончилик ҳудудлари араб истилосига қадар Сўғд деб аталиб келган. Бу мамлакат зардуштийларнинг муқаддас китоби «Авесто»да ҳам “Гава - Сўғдийлар яшайдиган юрт”, деб таъкидланган [1; 10].

Адабиётлар таҳлили ва методология. Сўғд тарихи бўйича маҳсус изланишлар олиб бориш XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларига бориб тақалади. Инглиз олимлари В.Томашек, Х.Гибб, немис шарқшуноси Й.Маркварт, француз хитойшуноси Э.Шаванн, россиялик машхур шарқшунос В.В.Бартольднинг [2, Б. 115] изланишларида Сўғд тарихига қўпроқ эътибор қаратилиши баробарида ўлка тарихий-географиясига ҳам бирмунча тўхталиб ўтилган. XX асрнинг 30-йилларидан бошлаб то 90-йилларигача бўлган ярим асрдан ортиқ бир давр мобайнида эса С.Г.Кляшторный, Л.Н.Гумилев, О.И.Смирнова, В.А.Лившиц, Л.И.Альбаум, А.Беленицкий, С.К.Кабанов каби совет тарихчилари, шу жумладан, марказий осиёлик Б.Фофуров, Г.Гоибов, Э.В.Ртвеладзе, Р.Сулаймонов, М.Исхоқов каби тарихчи ва археолог олимлар [3; 218] Сўғд ва унинг географик жойлашуви масаласига тўхталишган. Сўғд тарихий географияси бўйича ҳозирга қадар Санкт-Петербург, Берлин, Париж, Лондон, Оксфорд, Техрон, Токио, Рим, Тошкент, Душанбе каби марказларда улкан ишлар амалга оширилган ва бу соҳа янада ривожланиб бормоқда. Бу эса улар томонидан қўлга киритилган илмий янгиликлардан имкон қадар тўлақонли фойдаланиш ва уларни энг янги тарихшунослик таҳлилини амалга ошириб тадқиқот масаласи бўйича муайян тўхтамга келишни тақозо этади.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқотларни ёритишида тизимлаштириш, қиёсий таҳлил, анализ ва синтез ҳамда муаммовий-хронологик каби илмий тадқиқот усусларидан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Сўғд ўлкаси тарихан бугунги Ўзбекистоннинг Самарқанд, Қашқадарё, Бухоро вилоятлари, Тожикистоннинг Панжикент атрофидаги ерларни бирлаштирган эди. Хусусан, Зарафшоннинг юқори оқимидан бошланувчи Самарқанд воҳаси Самарқанд ботиғида жойлашган бўлиб, шимолдан Ғубдинтоғ-Оқтоғ-Қоратоғ, жанубдан Қоратепа-Зирабулоқ-Зиёвуддин каби тоғлар билан ўралган. Бу воҳа текисликлари анча кенг бўлиб, фақат Навоий шаҳридан ўтиб тораяди ҳамда Қизилтепа ва Офтобачи қирлари бир-бирига яқинлашиб, Ҳазар йўлагини ҳосил қиласди. Ундан ўтиб дарё водийси текислиги яна кенгаяди ва жануби-ғарб томон йўналишини ўзгартиради. Шундан сўнг Бухоро воҳаси бошланади. Бухоро воҳасининг узунлиги 70 км.га етиб, дарё деярли текисликдан оқади ва воҳа табиий текисликка айланади. Воҳа шимолдан Қизилқум билан, шарқдан Қўштепа, Азкамар, Қўйимозор, Қайнағач, Қумсултон каби тепаликлар, жануб ва жануби-ғарбдан эса Қоракўл платоси билан ўралган [4; 10].

Ўтмишда Зарафшон дарёси Шарқий Сўғд чегарасидан бошланаб, Ғарбий Сўғд Бухорода тугаган. Жанубий Сўғд эса ўрта асрларда шимолда Зарафон-Ургут тоғлари, шарқда Хисор қоялари, жанубда Бойсунтоғ, ғарбда Қарши дашти қумлари билан чегарадош Қашқадарё водийсини қамраб олган [5; 8]. Қадимги шаҳар цивилизацияси ва давлатчилик тарихини ўрганишда Ўрта Осиёнинг қадимги ва ўрта асрлар шаҳарлари мудофаа иншоотларини ўрганишнинг аҳамияти катта.

XX асрнинг бошларида Зарафшон воҳасининг йирик ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий марказларидан Самарқанд шаҳрида (Афросиёб) В.Л.Вяткин, Бухоро воҳасида Н.Ф.Ситняковского ва Л.А.Зиминаларнинг текшириш ишларини ҳисобга олмаганда Сўғд ҳудудларида кенг масштабдаги археологик қазиш ишлари олиб борилмаган. Сўғд ҳудудидаги шаҳар ва қишлоқларининг мудофаа иншоотларига оид дастлабки кузатув тадқиқотлар 1936–1938 йилларда Г.В.Григорьев раҳбарлигида Самарқанд музейи ва Зарафшон археологик экспедициялари томонидан Самарқанд яқинидаги Талибарзу ёдгорлигида олиб борилди [6; 62].

Шаҳар марказида 8 м баландликдаги цитадель жойлашган бўлиб шаҳарнинг умумий майдони 5 гектар бўлган. Манзилгоҳда асосий 6 қатлам очилиб ўрганилган. Бу қатламлар асосан Талибарзунинг мил.авв. VI-V асрлардан милодий VIII аср бошларигача бўлган даврни ўз ичига олган. Биз учун энг муҳими шаҳарнинг иккинчи босқичга оид (мил.авв. V-IV асрлар) мустаҳкам мудофаа деворидир [7; 38]. Шаҳар мудофаа деворида душманга ён томондан хужум қилишга мўлжалланган миноралар ҳамда тўғри бурчакли тешилган шинаклар бўлган. Марказий тепаликнинг бошқа бир қисмида тупроқ тагида қолган Талибарзу-I даврига оид девор қолдиқлари топилган. Унинг устидан янги девор қуришганлиги тадқиқотлар давомида аниқланган. Бундан ташқари деворда радиус шаклидаги тўғри бурчакли шинаклар ҳам бор. Ичкарида аскарлар учун маҳсус хоналар бўлган. Г.В.Григорьев қазишмалари натижасида Сўғд шаҳарларининг антик даври фортификациясининг айрим элементлари ва стратиграфиясига оид бир қанча муаммоларни ойдинлаштириди.

Ўрта Осиё мудофаа иншоотларини ўрганиш бўйича катта мувофақиятлар қадимги Сўғднинг пойтахти бўлмиш – Афросиёб шаҳрида олиб борилган қазишмалар жараёнида қўлга киритилган. 1959–1965 йилларда М.К.Пачасов томонидан қадимги шаҳарнинг мудофаа тизими ўрганилди. Тадқиқотчи фортификация тизимга оид кўплаб керакли маълумотларни берган бўлсада, энг қадимги девор қурилишини антик даврининг охири ва илк ўрта аср бошларига оид деб таъкидлайди. Бироқ унинг девор қурилиш даври бўйича берган хуносалари бошқа тадқиқотчилар томонидан инобатга олинмаган.

Кейинги даврда олиб борилган тадқиқотлар натижасида қадимги Афросиёб шаҳрининг фортификация тизимига оид кўплаб ютуқлар қўлга киритилди. 1956–1966 йилларда С.К.Кабанов археология ва тарих институти отрияди билан биргаликда қадимги шаҳар ташқи қалъя деворининг шимолий қисми (Р-6) очиб ўрганди. Натижада очилган қалъя деворининг қалинлиги 6 м, узунлиги 62 м бўлиб, мил авв. III-II асрларга оид эканлиги аниқланди. Олиб борилган археологик кузатишлардан сўнг деворнинг хом ғиштдан (34-35x34-35x15-16) қурилганлиги аниқланган. Бундан ташқари тадқиқотчи деворда тош ётқизилган йўлак ва ички деворда эни 2 метр ёғоч устунли айвон бўлганлиги ҳақида маълумот бериб ўтади. Ҳар бир олиб борилган тадқиқотлар натижасида ёдгорликнинг умумий хусусиятлари ва мудофаа тизимига оид кўплаб маълумотлар қўлга киритилган [8; 26].

1960, 1965 ва 1968 йилларда тадқиқотчи М.И.Филанович томонидан шаҳарнинг шимолий қисмида қазиш ишлари олиб борилди (Р-6,12). Тадқиқотларда пахсадан қилинган қалинлиги 9 метр бўлган девор қолдиқлари топиб ўрганилди. Деворнинг санаси мил. авв. I милодий I асрлар деб белгиланган. Девор милодий IX асрнинг биринчи

чорагида хом ғишт билан таъмирланган. 6, 12 қазишмаларда бошқа бир мил. авв. I минг йиллик ўрталари ва антик даврига оид энг қадимги девор қолдиқлари топилган [9; 21].

1968–1971 йилларда Г.В.Шишкин қадимги Афросиёб қалъасининг шимолий қисмида (Р-41/XVI) қазиш ишларини олиб борди. Натижада қадимги шаҳар фортификация тизимнинг милоддан аввалги I мингйиллик ўрталаридан мил. авв. III-II асрларга қадар бўлган даврий тараққиётига оид кўплаб муҳим маълумотлар олинди. Бу ерда милоддан аввалги I мингйиллик ўрталарига тегишли пахсадан қилинган қадимги девор очилган. Муҳими шаҳарни бир-бири билан боғловчи 15 та йўлаклар очилган, бу йўллардан мил. авв. V-VI асрлардан то милодий XIII асргача фойдаланилган [10; 9].

1971–1972 йилларда қадимги шаҳарнинг Р-6 ҳудудида яна қазиш ишлари давом эттирилди. Қазиш ишлари жараёнида учта дарвоза ва кўча аниқланган, унга ички тарафга кириш учун махсус айланма йўлаклар қилинган. 1974 йилда Ю.Ф.Буряков Афросиёб ташқи деворининг шарқий қисмида тадқиқот ишларини олиб борди. Изланишлар жараёнида Мил. авв. аввалги I мингйиллик ўрталарига оид хом ғиштдан қилинган мудофаа девори ва шаҳарнинг қадимги дарвозаси аниқланди.

Шуни таъкидлаш керакки, кўпчилик тадқиқотлар асосан қадимги шаҳарнинг ижтимоий-иқтисодий аҳволини ўрганишга қаратилганлигига гувоҳи бўламиз. Шаҳарнинг фортификация тизимини ҳар томонлама ўрганишга оид тадқиқотлар ўтган асрнинг 70-80 йилларида олиб борилган. Қадимги Афросиёб шаҳрининг цитадел қисми мудофаа тизимиға оид стратеграфик тадқиқотлар дастлаб Ш.С.Тошхўжаев ва О.И.Иневаткин томонидан 1976–1977 йилларда олиб борилган. Тадқиқотлар натижасида шу нарса маълум бўлдики, энг қадимги девор (платформа) мил. авв. VI-V асрларда пахса ва 51-69x31-41x7-9 см ўлчамли хом ғиштлардан қилинган. Девор милодий X асргача бир неча маротаба таъмирланган [11, Б. 7].

Афросиёбнинг фортификация тизимга оид кўплаб кенг қамровли тадқиқотларга қарамай, шаҳарда мудофаа тизимининг пайдо бўлиши ва тараққиёти ҳақида тўлиқ маълумотларга эга эмасмиз. Бундан ташқари мудофаа иншоотларининг асосий элементларидан бўлмиш қадимги миноралар тўлиқ очиб ўрганилмаган. Афросиёб шаҳри ҳудудида қурилган энг қадимги девор санасини аниқлаш бўйича ҳам кўплаб тафовитли фикрлар мавжуд. Масалан қадимги шаҳарда тадқиқот ишларини олиб борган олим М.К.Пачасов умуман бутун бир шаҳар қурилиши даврини антик даврининг охири, илк ўрта аср бошларига оид деб баҳолайди. Юқорида таъкидлаганимиздек, кўпчилик тадқиқотчилар бу фикрни маъқулламайдилар. Чунки, қадимги Самарқанд акрополи атрофида қурилган мудофаа девори очиб ўрганилганда бу ерда аҳамонийлар давридагидек ясси бўртма ғиштлар топилган.

Қолаверса, бир хил стандартли: 60x17x11, 62x25x11 ўлчамдаги ғиштлар поғанама-поғана қилиб терилган. Бу ҳолат бизга аҳамонийларнинг архитектура санъатини эслатади. Ғиштлар орасига 4 см қалинликда қоришима қўйилган. Шундан билишимиз мумкинки, шаҳарда энг қадимги девор қурилиши илк темир даврига бориб тақалади.

Хуласа. Ўрта Осиёда мил. авв. I минг йилликнинг бошларига оид кўплаб ёдгорликлар ўрганилган. Улар ичida Ёздела, Аравалилидепа, Кўҳнатепа, Учдепа, (Туркманистон), Кучуктепа. Бандихон, Қизилтепа (Сурхон воҳаси), Сангиртепа, Узунқир, Даратепа, Чироқчитетпа, Еркўрғон (Қашқадарё), Афрасиёб, Кўктепа, (Самарқанд)

Далварзинтепа, Чуст ва Ашколтепа (Фарғона)лардан топилган моддий манбалар диққатга сазовордир. Бу ёдгорликлардаги мудофаа иншоотларининг қурилиш технологиясига эътибор қаратадиган бўлсак улар ўртасида ўзаро ўхшашликларни гувоҳи бўлишимиз мумкин. Ушбу ёдгорликларнинг қуи қатламлари, Ёз I билан белгиланиб, уларнинг санаси мил. авв. X–VII асрларга оид. Жанубий Туркманистондаги Ёз I манзилгоҳининг фортификация тизимиға эътибор қаратадиган бўлсақ, девор қурилишида табиий тепаликлардан фойдаланилган. Агарда Афросиёб шаҳарининг фортификация тизимиға эътибор берадиган бўлсақ, бу ёдгорликда ҳам мудофаа девори қурилишининг илк босқичларида табиий тепаликлар бироз текстланиб устидан девор терилганлигини гувоҳи бўламиз.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Авеста. Видевдот. 1-фрагард, 5-банд: Авесто. Тарихий адабий ёдгорлик. А.Маҳкам таржимаси. – Тошкент: Шарқ, 2001. Яна қаранг: Авеста: «Видевдот» китоби. М.Исҳоқов таржимаси. – Тошдди: Тошдди, 2007.
2. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия / Соч. Т. 1. – М., 1963.
3. Гафуров Б. Г. Таджики, древнейшая, древняя и средневековая история. – М.: Наука, 1972. – 664 с.; Пугаченкова Г. А., Ртвеладзе Э. В. Северная Бактрия – Тохаристан. Очерки истории и культуры древность и средневековье. – Ташкент: Фан, 1990. – 218 с.
4. Отахўжаев А. Фарбий Сўғдининг суғориш тармоқлари билан боғлиқ атамалар хусусида // «Ўзбекистон тарихи». – Тошкент, 2005. – №3.
5. Камалиддинов Ш.С. Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX–начала XIII в. www.kroraina.com.
6. Исамиддинов М.Х. Истоки городской культуры Самаркандинского Согда. – Ташкент, 2002.
7. Шишкина Г.В. Древнейшая оборонительная стена стена Самарканда // ОНУ. – Ташкент, 1970. – №9.
8. Кабанов С.К. Раскопки лесовой стены на городище Афрасиаба // ИМКУ. Вып.26, – Ташкент, 1992.
9. Филанович М.И. К историю сложенич городских укреплений Афрасиабе, “Афрасиаб” II. – Ташкент, 1973.
10. Шишкина Г.В., Древнейшая оборонительная стена Самарканда // ОНУ. – Ташкент, 1970. – №9.
11. Филанович М.И., Кочнев Б.Д., Мукашева Р.Р. Культура древнебухарского оазиса III–VI вв. н.э. – Ташкент, 1983.

07.00.00- Тарих фанлари

Эсонов Зиёдбек Юлдашевич
Кўқон давлат педагогика институти
Тарих кафедраси катта ўқитувчиси, PhD

ФАРГОНА ВОДИЙСИ АҲОЛИСИ ТЎҚИМАЧИЛИК ҲУНАРМАНДЧИЛИГИ АНЪАНАЛАРИ

Аннотация. Мазкур мақолада Фарғона водийси аҳолиси тўқимачилик ҳунармандчилиги анъаналари тарихи ёритилган. Асосий эътибор мазкур минтақа тўқимачилигидаги анъаналарни бир қисми хом-ашё тури ва унга дастлабки ишлов бериш жараёнидаги локал хусусиятлар билан боғлиқ эканлигини кўрсатиб беришга қаратилган. Бунда географик шароит ва этник анъаналар муҳим ўрин тутиши сабаблари очиб берилган.

Калит сўзлар. Фарғона водийси, тўқимачилик, анъаналар, хом-ашё тури, дастлабки ишлов бериш, пахта, пилла, юнг, локал хусусиятлар, ипни бўяш, этник анъаналар.

Esonov Ziyodbek Yuldashevich
Kokand State Pedagogical Institute
Senior Lecturer of the Department of History, PhD

FERGANA VALLEY RESIDENTS TEXTILE CRAFT TRADITIONS

Abstract. This article describes the history of the textile craft traditions of the people of the Fergana Valley. The main focus is on showing the textile traditions of this region, which are partly related to the type of raw material and the local characteristics of its initial processing. The reasons why geographical conditions and ethnic traditions play an important role in this are revealed.

Key words. Fergana Valley, textiles, traditions, raw material type, initial processing, cotton, cocoon, wool, local features, dye the thread, ethnic traditions.

Эсонов Зиёдбек Юлдашевич
Кокандской государственной педагогической институт
Старший преподаватель кафедры Истории, PhD

ТРАДИЦИИ ТЕКСТИЛЬНОГО ПРОМЫСЛА НАСЕЛЕНИЯ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ

Аннотация. В данной статье описывается история традиций текстильного промысла населения Ферганской долины. Основное внимание уделяется показу текстильных традиций этого региона, которые отчасти связаны с типом сырья и местными особенностями его первичной обработки. Выявляются причины, по которым географические условия и этнические традиции играют этом важную роль.

Ключевые слова. Ферганская долина, текстиль, традиции, тип сырья, предварительная обработка, хлопок, кокон, шерсть, местные особенности, крашения нить, этнические традиции.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N19>

Фарғона водийси ҳудудининг ўзига хос жиҳатлари яъни, мўл-қўл табиий ресурслари, салоҳиятли аҳолиси ва кенг кўламдаги этномаданий алоқалари натижасида қадимдан турли хунармандчилик тармоқлари, жумладан, тўқимачилик хунармандчилиги тараққий этиб келган. Марказий Осиё аҳолиси хунармандчилида асрлар давомида тўқимачилик маҳсулотлари тайёрлаш билан боғлиқ турли хил анъаналар юзага келган бўлиб, XIX аср охири – XX аср бошларида ҳам ўлкамиз аҳолиси, хусусан фарғоналиклар бу анъаналардан фойдаланиб келмоқда эди.

Таъкидлаш керакки, хунармандчилик маҳсулоти тайёрлашдаги локал ва этник анъаналарнинг этнографик хусусиятлари аввало минтаقا аҳолиси фойдаланган хомашё тури, унга дастлабки ишлов бериш жараёни, маҳсулотни тайёрлаш хусусиятларида намоён бўлади. Бу масалани айрим жиҳатларини биз тўқимачиликдаги хом-ашё тури ва унга дастлабки ишлов бериш анъаналари мисолида таҳлил қилиб ўтамиз.

XIX аср охири – XX аср бошларида Фарғона водийси аҳолисининг тўқимачилик хунармандчилигида маҳсулот тайёрлаш жараёни бир неча босқични ўз ичига олиб, бунда бир қатор этнолокал хусусиятлар юзага келган. Водийдаги ўтроқ ўзбек, тожик ва уйғурлар тўқимачилигида асосан пахта, пилла ва юнг толасидан ип йигирилган [1:4-6]. Бироқ, водий ўтроқ аҳолиси тўқимачилигида пахта толасидан хом-ашё сифатида фойдаланиш кенг тарқалган эди. Маълумки, мазкур даврда пахта водий қишлоқларида деярли ҳар бир хонадонда етиштирилган. Бундан ташқари пахта толасига ишлов бериш маҳсус малакани талаб этмаган. Фарғона водийсида пахта толасини маҳсулот ишлаб чиқаришга тайёрлаш билан хотин-қизлар уй-рўзгор касблари шаклида шуғулланганлар. Маҳаллий ғўза кўсагидан пахта толасини ажратиб олиш водийдаги хотин-қизларнинг алоҳида машғулот тури бўлиб юзага келган. Буни рус тадқиқодчилари В. Наливкин, М. Наливкиналар ўз асарларида қайд этиб этганлар [7:203-6].

Ғўза кўсагидан ажратиб олинган пахта толаси офтобда қуритилиб чиғир дастгоҳида чигитдан ажратилган. Марказий Осиёning турли минтақаларида ўтроқ халқлар фойдаланиб келган чиғир дастгоҳини тузилиши деярли ўхшаш бўлиб, айрим жойларда у ясалган дараҳт ёғочи нави ва ҳажми билан баъзи ўзига хосликларга эга бўлган. Чигитдан тозаланган пахта толаси ишлов бериш қулай бўлиши учун қаламча шаклида *пилта* қилиб олинган. Шу ўринда таъкидлаш керакки, водий жанубидаги тоғли тожиклар қишлоқларида пахта толаси пилта қилишдан аввал уларнинг анъанавий тўқимачилик услубига хос шаклда юнг каби маҳсус камонча "камуни пояндаги" билан уриб титиб олинган, сўнг 7-8 смдаги қаламча шаклида пилта қилинган [13:217-6].

Фарғона водийси ўтроқ этнослари пилта қилинган пахта ўрамидан чарх дастгоҳида ип йигирганлар. Мазкур халқларнинг ип йигириш технологияси, чарх дастгоҳининг тузилиши айрим кичик деталларни ҳисобга олмаганда Марказий Осиёning бошқа минтақаларидағи ўтроқ аҳолисининг шундай ускуналари тузилиши билан кўп умумий хусусиятга эга[12:69-6]. Буни тадқиқотчилар берган маълумотлар ва дала тадқиқотларида тўпланган материалларни қиёсий таҳлиллари ҳам тасдиқлайди [2:1-6]. Бунга сабаб ўтроқ халқлар ўртасида доимо ўзаро қизғин иқтисодий ва маданий

алоқалар бўлиб турганлиги билан боғлаш мумкин. Қолаверса, анъанавий тўқимачиликда технологик ўзгаришлар секин ўзгарган бўлиб, кам сонли дастгоҳлар тузилиши деярли модернизацияга учрамаган.

Фарғона водийси ўтроқ аҳоли тўқимачилигига кенг фойдаланиб келинган яна бир хом-ашё тури бу пилла толаси ва ундан йигирилган ипакдан тайёрланган газламалар ҳисобланади. Биламизки, Фарғона водийси Марказий Осиёning энг йирик ипак газламалари тайёрланадиган марказларидан бири ҳисобланган. Чунки водийнинг юмшоқ иқлими, аҳолисининг ипакдўзликдаги қадимий анъаналари бунга имкон берган. Жумладан, водийдаги Марғилон, Хўжанд ва Наманган шаҳарларида, шунингдек, водийнинг шимолий ва жанубидаги кўплаб қишлоқларда ипак газламалар тўқиши ривожланган эди [5:40-б]. Водий ипакдўзлари пилладан ип йигиришда ўзига хос анъаналарни қўллаб келганликлари маълум. Чунончи, водий шимолидаги Санг қишлоғи ана шундай анъаналарига эга ипакчилик қишлоғи бўлиб, бу жойда алоҳида пиллакашлик маҳалласи юзага келган. Бу жойдаги пиллакаш аёллар пиллани қайнаб турган қозонга солиб қайнатганлар. Пилла қайноқ сувда юмшаб, ундан тола ажрай бошлиганда *пилликаш* чўпса (чўпса – пилла толаси қайнатилган қозондаги ипни тарқатишда фойдаланиладиган маҳсус илмоқли чўп) билан 15-20 та пилла толасини тутиб қўл билан енгилгина эшиб чархчига узатган. Чархчи ип учини чарх йигига илаштириб, чархни айлантирган, толалар йигда ип бўлиб эшилган. Бу пайтда пиллакаш ҳам доимо эшилаётган иплар сонини кузатиб турган. Зарур пайтда у чўпса билан янги толалар тортиб эшилаётган ипга қўшиб борган ва ипни бир текис йўғонликда йигирилишига ўз хиссасини қўшган. Йигириш охирида иплар йигдан калавага ўраб олинган [11:33-35-б]. Водий тўқимачилари ипак ипни ўз эҳтиёжи учун ёки буюртма асосида ҳам тайёрлаб келганлар. Чунки аёллар банд бўлган кўп тармоқларда хом-ашёга ишлов бериш, маҳсулот тайёрлаш жараёнида технологик жараёнларни турли босқичларида ёки алоҳида бир қисмида жамоавий тарзда ишлаш шакли хос эди. Чунончи, буни водий гиламдўзлиги мисолида ҳам кузатиш мумкин эди. Шу ўринда таъкидлаш керакки, пиллакашлик водийдаги нафақат ўтроқ ўзбек ва тожиклар хўжалигида, балки водий жанубидаги тоғли тожиклар ва шарқидаги айрим уйғур қишлоқларида ҳам ривож топган [15:55-56-б].

Фарғона водийси ўтроқ этнослари хўжалигида юнг толасидан ҳам ип йигирилган. Юнгдан ип йигириш этник анъаналар таъсирида водий жанубидаги тоғли тожик қишлоқларида анъанавий машғулот тури бўлиб ҳисобланган [3:1-б].

Юқорида билдирилган фикрларни таҳлил қилган ҳолда айтиш мумкинки, Фарғона водийси ўтроқ халқлари тўқимачилик хунармандчилиги анъаналарни юзага келишига, улар фойдаланган хом-ашё тури ва унга боғлиқ ҳолда дастлабки ишлов бериш жараёнидаги юзага келган локал хусусиятлар сабаб бўлган. Ўз навбатида бундай ўзига хосликларни юзага келишида этнос ўрнашган табиий географик мұхит, унинг хўжалик йўналиши, уни асосида вужудга келган этник анъаналари ва этномаданий алоқалари мухим рол ўйнаган деб кўрсатиш мумкин.

Тўқимачиликда йигирилган ипни маҳсулот ишлаб чиқаришга тайёрлашнинг яна бир босқичи ипни бўяш бўлган. Бу жараёнда ҳам водий ўтроқ этнослари баъзи ўзига хос анъаналарни ишлаб чиққанлар. Хусусан, табиий бўёқларни минерал таркибида кўра турлича шаклда тайёрлаш, улар ёрдамида ипларни бўяш технологиясига оид

жараёнларда бундай этнолокал хусусиятлар кузатилишини қайд этиб ўтиш ўринлидир. Чунончи, ўзбек ва тожик ҳунармандлари ипларни бўяш учун қизил бўёқни асосан рўяйдан, сариқ бўёқни “испарақдан,” қора бўёқни гулҳайри, қора тут меваси ва анор пўчоғидан тайёрлаганлар. Бундай табиий бўёқлар ниҳоятда мустаҳкам, ранги тиник, жилокор бўлиб, анъанавий тўқимачиликнинг энг яхши анъаналарини ўзида мужассам этган эди. Тадқиқотчи С. Давлатовани таъкидлашича, ҳақиқатдан маҳаллий газламаларнинг бундай юқори сифатини XIX аср иккинчи ярмида рус олимлари ҳам эътироф этганлар. Бундай газламалар ўзининг ранги ўчмаслиги билан ҳам ажралиб турган.

Тайёрланган табиий бўёқлар асосида ипни бўяшда водийдаги ҳар бир минтақанинг локал анъаналари юзага келган [14:120-б]. Бироқ, баъзи умуний жиҳатлар ҳам бўлган. Чунончи, водийда иплар асосан “иссиқ услугуб”да бўялган. Яъни, табиий бўёқлар қайнаган сувда эритилган ва юзага келган бўёқга иплар солиниб белгиланган муддат давомида бўялган. Ипдаги бўёқ мустаҳкамлигини ошириш учун турли қўшимчалар, масалан буғдой уни, ўсимлик ёфи, аччиқтош қўшилган. Ипни хом-ашёси, ранг таркибига кўра иплар иссиқ бўёқда турлича муддатда турган. Хусусан, Марғилон ипақдўзлари ип боғламини бўёқ қозони устидаги таёқчага ўтказиб олган ҳолда бўёқ ичидаги ипни маълум қисмини ушлаб турган ҳолда, навбати билан ипни қолган қисмини қозонга туширган. Бўялган иплар ҳавода, совуқ сувда совутилган [8:13-б]. Тўқимачиларни билдиришича, бўялган ип оқар сувда чайилса, ундаги бўёқ мустаҳкамлиги ортган.

Таъкидлаш керакки, ипларни кўк рангга бўяш ўлкамизда “совуқ усул” анъанасида амалга ошириб келинган. Чунки, кўк ранг индиго* минералидан тайёрланиб, у ўлкамизга четдан келтирилган. Бу иш билан водийда кўпроқ яхудийлар шуғулланганлар [10:118-б]. Чунки маҳаллий аҳоли орасида ушбу ранг билан боғлиқ баъзи иримлар юзага келган эди. Ипни индиго билан бўяш технологияси Ф.И.Краузенинг ишида батафсил ёритилган [4:203-б]. Рангчилар водийда “рангрези”, кўкка бўёвчилар эса “кўкчи”, бухорода эса “кабудгари” деб номланган.

Шу ўринда таъкидлаш керакки, иплар бўялган ранглар гаммасида ҳам этник жиҳатлар намоён бўлади. Хусусан, водийнинг ўтроқ ўзбек, тожик тўқимачилари кўпроқ кўк, зангори-кўк, пушти-кўк, қора, уйғур тўқимачилари эса жигарранг, кўк, кулранг бўёқлардан кўпроқ фойдаланганлар.

Водий ҳунармандлари ип бўяш анъанасидаги яна бир жиҳат шуки, энг асосий ранглар, яъни яшил, бинафша рангларга бўяш учун бир бўёқ устидан бошқа бўёқ рангини бўяш анъанаси қўлланилган. Чунончи, ипни яшил рангга бўяш учун ип аввал сариқ, сўнг кўк рангга бўялган. Ипни бинафша рангга бўяш учун эса аввал қизилга, сўнгра сариқса бўялган. Оқибатда бу рангдаги иплар туси тиник ва ранги мустаҳкам бўлиб чиқсан. Бўяш жараёнида бўёқчилар ҳар бир ранг тусини кўз орқали хис этиш қобиляти билан аниқлаганлар. Бунда бир номдаги рангини бир неча хил варианти бўлиши ҳисобга олинган. Бу малака бўёқчиларда узоқ давр мобайнида шаклланиб, отадан-ўғилга мерос бўлиб ўтган. Миллий ҳунармандчилигимиздаги асрий анъаналарни катта бир қисми шубҳасиз ушбу ҳунармандчилик сулолалари меросида ўз ифодасини топган.

Фарғона водийси ҳудудида ипакдан тайёрланувчи атлас, адрес ва шойи газламаларига кўпроқ “абр” усулидаги нақшлар туширилган. “Абр” тожикча “булут” маъносини билдириб, ривоятга кўра бу нақш илк бор сувдаги булут акси ёки ҳовуздаги сув юзасига тўкилган ёғдан жилолангандек камалак рангларидан нусха олган. Марғилонлик усталар ушбу усулда мато ипларига нақш солишда моҳир бўлганлар. Тўқ кўк фонда оқ рангли безак бериш бу мактабнинг анъанаси ҳисобланган. Нақш солишнинг бундай усули тадқиқотчи П.Небольсин ишида батафсил ёритилган [9:28-б]. Бунда аввал “аврбанд” уста тўқув дастгоҳида тортилган танда ипларни санаб, устига қорабўёқ билан қамиш қаламда нуқталар қўйиб безак нусхасини белгилаб чиқсан. Кейин ҳунарманд ипларни рангга бўялиши керак бўлган жойларини очиқ қолдириб, ипни қолган жойларига боғ солган ва ип бўялган. Шу тарзда ип етти марта бўялган. Ҳар сафар ип рангга солиниб бўяб олингач, барча боғлар ечилган ва қуритилган ва навбатдаги жараёнга киришилган.

Водийлик ҳунармандлар боғ боғлаганда кичик айлана тармоқланган боғ йўлларидан “қўчқаршоҳ” нақшини кўп туширганлар. Водий адресларининг яна бир характерли жиҳати безакларда оваль шакллар устунлик қиласи [6:95-б]. Нақшлар геометрик, зооморф, ислимий характерда бўлиб, кўп геометрик шакллар асосий мазмунни беркитиб турувчи мажозий шакллар ҳисобланади. Масалан, ромб инсон юзи, айлана ва оваллар қадимий элементлар қуёш, ой шаклидир. Кейинги даврда бўлса нақшлар аввалги мазмунини йўқотган. Уларни усталар энди патнис, ноғора деб номлай бошлигандар.

XIX асрнинг 90-йилларидан эътиборан маҳаллий тўқувчиликда табиий бўёқлардан фойдаланиш камая бошлади. Негаки, ҳунармандчиликда табиий бўёқлар ўрнига фабrikанинг анилин бўёқларидан фойдаланишишга ўтила бошланди.

Натижада миллий матоларнинг аввалги сифати ёмонлашган. Бироқ маҳаллий тўқимачилик ўзининг асрий анъаналарини бутунлай йўқотмаган. Ушбу анъаналар ҳунармандчилик сулолалари ёрдамида аждодлардан авлодларга мерос ўтган.

Демак, Фарғона водийси маҳаллий усталар ипларни турли рангларга бўяшда ўз мактаби анъаналарини яратгандар. Бу анъаналар ранглар хом-ашёси ва ранглар таркиби, ипни бўяш усули ва газлама безакларида ўз аксини топган. Бир сўз билан айтганда, Фарғона водийси ўтроқ этнослари тўқимачилик ҳунармандчилигига хом-ашёнинг тури ва унга дастлабки ишлов бериш жараёнида бир қанча маҳаллий этнографик хусусиятлар намоён бўлади. Бу жиҳат хом-ашё турига кўра унга дастлабки ишловдаги турли технологик босқичларда акс этади. Бу хусусиятларни изчил тадқиқ этилиши, Фарғона водийси ҳунармандчилиги, қолаверса ватанимиз тарихи этнологияси муаммоларини янада батафсилроқ ўрганилишини таъминлайди деб ҳисоблаймиз.

Адабиётлар/Литература/References:

- Гаврилов М.Ф. Ткацкое искусство узбекской женщины с Мулябод. // Народное хозяйство Средней Азии. – Т.: 1927. №1-2. – С.4.
- Дала ёзувлари Фарғона вилояти Бешариқ тумани Бешариқ қишлоғи 2009 й.
- Дала ёзувлари Фарғона вилояти Фарғона тумани Каптархона қишлоғи . 2009 й.

4. Краузе Ф.И. Заметки о красильном исскустве туземцев.// В сб. Русский Туркестан. Вып. II. – М.: 1872. – С.203.
5. Курбонгалиева Р. Быт и культура рабочих узбеков шелковой промышленности города Маргилана. – Т.: 1966. – С.40.
6. Махкамова С.М. Абровые ткани Узбекистана кон. XIX нач. -XX в. – Т.: 1970. Дисс. кан.ист. наук. – С.95.
7. Наливкин В. В., Наливкина В. М. Очерки быта женщины туземного оседлого населения Ферганской долины. – Казань, 1886. – С. 203.
8. Наливкин В.П. Туземцы раньше и теперь. – Т.:1913.– С.13.
9. Небольсин П. Очерки торговли со странами Средней Азии. – СПб, 1856. – С.28.
10. Современный кишлак Средней Азии. Выл. VII. –Т.: 1927. – С. 118.
11. Сухарова О.А., Бекжанова К. Прошлое и настоящие селений Айкиран. – Т.:1955. – С.33-35.
12. Сухарева О.А. Пезднефеодальный город Бухара. в кон. XIX нач. XX в. – Т.: 1962. – С. 69.
13. Таджики Дарваза и Карагина. – М.: 1966. – С.217.
14. Туркестанский Ведомости.// 1872. №35. Заметка о красильных веществах. – С.120.
15. Хозяйства сартов Ферганской области. – Т. 1909 г. – С.55-56.

08.00.00 – Иқтисодиёт фанлари

Tishabayeva Irodaxon Rasulovna
falsafa fanlari doktori (PhD)
Toshkent axborot texnologiyalari universiteti Farg'ona filiali
O'zbek tili va gumanitar fanlar kafedrasи katta o'qituvchisi
Email:tishabayevairodahon@gmail.com

1960-1970 YILLARDA O'ZBEKISTONDA MAKTABGACHA TARBIYA MUASSASALARI FAOLIYATI

Annotatsiya. Ushbu maqolada 1960-1970 yillarda maktabgacha tarbiya muassasalarining faoliyati, yangi binolarning barpo etilishi holati ilmiy, tarixiy adabiyotlar va manbalar asosida yoritib berilgan. Bolalar bog'cha va yasllarida tarbiyalanuvchilar soni yildan yilga ortib borish ko'rsatkichlari ham tahlil qilingan. Shuningdek, ushbu davrda O'zbekiston maktabgacha tarbiya muassasalarining bir necha tarmoqlari haqidagi ma'lumotlar tadqiqot doirasiga tortilgan.

Kalit so'zlar: ehtiyoj, birlashtirilgan, trest, byudjet, boshqarma, organ,nomukammal, capital.

Tishabaeva Irodakhon Rasulovna
Doctor of Philosophy (PhD)
Teacher, Department of Uzbek language and humanities,
Ferghana branch of Tashkent University of
Information Technology, Uzbekistan

ACTIVITIES OF PRESCHOOL INSTITUTIONS IN UZBEKISTAN IN 1960-1970

Abstract. This article describes the activities of preschool institutions, the state of construction of new buildings in the 1960s and 1970s, based on scientific, historical literature and sources. Indicators of an increase in the number of children raised in kindergartens and flats from year to year have also been analyzed. Also, during this period, information about several branches of preschool institutions of Uzbekistan was drawn into the scope of research.

Key words: need, combined, trest, budget, administration, imperfect, capital.

Тишабаева Иродахон Расуловна
Доктор философских наук (PhD)
Преподаватель кафедры узбекского языка и гуманитарных наук
Ферганского филиала Ташкентского университета
информационных технологий

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ДОШКОЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ В УЗБЕКИСТАНЕ В 1960-1970-Е ГОДЫ

Аннотация. В данной статье описывается деятельность дошкольных учреждений, состояние возведения новых зданий в 1960-1970-е годы, на основе научной, исторической литературы и источников. Также, проанализированы показатели ежегодного увеличения количества воспитанников детских садов и яслей. Кроме того, в этот период в сферу исследования были вовлечены данные о нескольких отраслях дошкольных учреждений Узбекистана.

Ключевые слова: необходимость, объединенный, трест, бюджет, правление, несовершенный, капитал.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N20>

Kirish. Bugun O'zbekistonda yosh avlod tarbiyasining birlamchi va asosiy bo'g'ini hisoblangan maktabgacha ta'lif tizimini yuksaltirish, bog'chalarning moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, bolalarni umumta'lif muassasalariga samarali tayyorlash masalalariga alohida e'tibor qaratilmoqda. Sohadagi islohotlar natijasida boshqaruv mexanizmi tubdan takomillashtirildi, nodavlat ta'lif xizmatlari ko'rsatish tizimi yaratildi, oliy ma'lumotli tarbiyachi-kadrlar tayyorlash sifatini oshirish masalalari ko'rib chiqildi.

So'nggi yillarda maktabgacha ta'lif tizimi tarixini o'rganish, uning o'ziga xos jihatlarini aniqlash, ularni respublika va jahon jamoatchiligi o'rtasida targ'ib qilish yuzasidan keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Zero, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev ta'kidlaganidek, "Bu borada, avvalambor, yoshlar va bolalarga e'tibor va amaliy g'amxo'rlik ko'rsatish, ularni jismoniy va ma'naviy barkamol etib tarbiyalashga alohida ahamiyat qaratmoqdamiz. Bolalarni kichik yoshdan boshlab rivojlantirish orqali kelajakda ularning o'zligini to'la namoyon etishiga mustahkam zamin yaratyapmiz. Zero, bu ezgu maqsadimiz yo'lida sarflangan investitsiyalar ertaga bir necha barobar ortig'i bilan qaytishiga shubha yo'q" [24].

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. O'zbekistonda maktabgacha tarbiya muassasalari tarixiga, asosan, XX asrning 50-70-yillaridan e'tibor qaratilgan bo'lib, bu tadqiqotlarda sohaga doir masalalar to'liq ochib berilmagan. 1960-1990-yillarda yaratilgan А.Никольская [14.], I.Qadirov [12.], O.Ishanxodjayevalarning [10.] tadqiqotlari O'zbekistondagi pedagogika tarixini yoritishga bag'ishlangan. Ularda maktabgacha tarbiya rivojlanishining pedagogik asoslari tadqiq etilgan hamda maktabgacha tarbiya muassasalari sonining ortib borishi va mutaxassis kadrlar bilan ta'minlanishi kabi masalalarga alohida e'tibor berilgan.

Ushbu sohaga oid ma'lumotlar mustaqillik yillarida ilmiy izlanishlar olib borgan N.Jo'rayeva [11.], N.Egamberdiyeva [5.] va boshqa olimlarning tadqiqotlarida ham qisman bayon etilgan bo'lib, O'zbekistondagi bolalar bog'cha va yasllari faoliyatining ayrim jihatlariga to'xtalib o'tilgan.

Mavzu tarixshunosligining tahlili shuni ko'rsatadiki, ilmiy ishlarning asosiy qismi maktabgacha ta'lif pedagogikasiga bag'ishlangan bo'lib, O'zbekistonda maktabgacha tarbiya muassasalari faoliyati, kadrlar siyosati, shahar va qishloqlarda bog'chalarning ko'payib borishi kabi masalalarni yoritilgan bo'lsa-da, ularda sovet hokimiyati yillaridagi holat deyarli tahlil etilmagan.

Maqola umum qabul qilingan tarixiy metodlar-tarixiylik, qiyosiy-mantiqiy tahlil, ketma-ketlik, xolislik tamoyillari asosida yoritilgan bo'lib, 1960-1970-yillarning davriy chegarasida

maktabgacha ta'lim muassasalarining faoliyati, maxsus, loyihaviy binolarning qurilishi davriy nashrlar va arxiv manbalarida keltirilgan ma'lumotlar asosida tahlil qilindi. Shu bilan birga, ushbu yillarda bog'cha va yaslilarda qamrov ko'rsatkichlarining ortib borishi, shahar va qishloq bog'chalaridagi o'rta sidagi tafovut, solishtirish, qiyoslash hamda og'zaki tarix usullari orqali yoritishga harakat qilingan.

Muhokama va natijalar. 1959-yil 21-mayda KPSS Markaziy Komiteti va SSSR Ministrlar Sovetining "Maktabgacha tarbiya muassasalarini yanada kengaytirish, maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar tarbiyasi va ularga tibbiy xizmat ko'rsatishni yaxshilash choralari to'g'risida"gi maxsus qarori qabul qilingan [17; B.70.]. Bu qarorda bolalarni tarbiya muassasalarida tarbiyalab borishning zarurligi va ahamiyati ko'rsatilgan. Ittifoqdosh respublikalar Maorif ministrlariga 2 oylikdan 3 yoshgacha bolalar uchun yasli-bog'chalar tashkil etish tavsiya qilingan. Bu qarorga asosan, O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komiteti va Ministrlar Soveti 1959-yil 5-avgustda tegishli qaror qabul qilgan. Unda ta'lim-tarbiya ishlari sifati, bolalar salomatligi va ularning jismoniy rivojlanishi uchun g'amxo'rlikni oshirish zarurligi hamda maktabgacha yoshdagi bolalar tarbiyasida uzlusizlikni yo'lga qo'yish dolzarb vazifa ekanligi ta'kidlangan. Maktabgacha tarbiya muassasalariga ega bo'lgan zavod va fabrika rahbarlariga mavjud bolalar yasli va bog'chalarini bitta bolalar tarbiya muassasalariga birlashtirish hamda yangi ko'rinishdagi yasli-bog'chalar barpo etish vazifasi yuklatilgan [14; B.3.].

O'zbekistonda bu qaror ijrosini ta'minlash maqsadida ikki turdag'i ta'lim muassasalari bitta bolalar bog'chasiga birlashtirilgan hamda bu yerda ikki oylikdan yetti yoshgacha bo'lgan bolalar tarbiyalanishi belgilab qo'yilgan [5; B.32.]. Birlashgan bolalar muassasalari katta imkoniyatlarga ega bo'lib, shahar va qishloqlarda aniq sharoit va imkoniyatlardan kelib chiqqan holda bolalarni tarbiyalashda pedagogik jihatdan mos kelgan binolarda tashkil etilishi zarurati yuklatilgan. Shuningdek, 2-3 oylikdan 3 yoshgacha bo'lgan bolalar tarbiyalanayotgan sog'liqni saqlash organlari tasarrufidagi bolalar yaslarining ma'lum bir qismi ham faoliyatini yasli-bog'chalarda davom ettirishi ko'zda tutilgan. Yasli-bog'chalar faqat zarur sharoitlar bo'lgan binolarda tashkil etilgan. Dastlabki yillarda birlashgan maktabgacha tarbiya muassasalari sanoqli bo'lib, bunday birlashtirilgan muassasalar ota-onalarga juda ma'qul kelgan. Chunki, bolalar yasli va bolalar bog'chalari bir-biridan uzoq masofalarda bo'lishi, ularda katta navbatlarning mavjudligi muammolardan biri edi. Bundan tashqari, yosh bolalar yangi tarbiyachi va yangi bog'chadagi muhitga ko'nikkuncha ancha vaqt o'tardi.

1960-yil 8-martda Ittifoq ahamiyatidagi "Bolalar maktabgacha tarbiya muassasalari yasli-bog'chalar to'g'risida vaqtinchalik Nizom" [25.] qabul qilindi. Nizomda har bir yasli-bog'chalar rayon, shahar xalq ta'limi bo'limlaridan ro'yxatdan o'tishi shartligi belgilab qo'yildi. Shu bilan birga, maktabgacha tarbiya muassasalarining moliyaviy masalalari va pedagogik faoliyati nazorati tegishli rayon, shahar xalq ta'limi bo'limlari zimmasiga, bolalar sog'lig'ini nazorat qilish sog'liqni saqlash organlariga yuklatilgan. Nizomda 1 yoshgacha bo'lgan bolalarga bog'chalarda alohida tayyorlanadigan sutli ovqatlar berilishi ko'rsatib o'tildi. Bu nizomni amalga tatbiq etish maqsadida respublika bo'yicha, shu jumladan Farg'ona oblastida muayyan ishlar boshlab yuborildi. Xususan, Farg'ona oblast Ijroiya komitetining 1960-yil 21-sentabrdagi 599-son qaroriga ko'ra, Farg'ona shahrida shahar Sog'liqni saqlash boshqarmasiga qarashli 8-bolalar bog'chasi va Farg'ona shahar pilla zavodiga qarashli bolalar yasli, Farg'ona shahar ip-yigiruv fabrikasi qoshidagi bog'cha va 1-sonli yasli, Qo'qon shahrida 140-sonli

bog'cha va 3-sonli yasli, "Bolshevik" zavodining bog'chasi, Sog'liqni saqlash boshqarmasiga qarashli 12-sonli yasli, Toshloq qishlog'idagi Xalq ta'limiga qarashli bog'cha hamda Sog'liqni saqlash boshqarmasiga qarashli yasli, Marg'ilon shahridagi Xalq ta'limiga qarashli 3-sonli bog'cha bilan 4-sonli yasli birlashtirilgan [6; B.1.].

1959-yilda respublikada birlashtirilgan yasli-bog'chalar soni 72 ta bo'lib, ular 4520 o'ringa ega bo'lga bo'lsa, 1965-yilga kelib ularning soni 1149 taga yetdi va 103959 o'ringa ega bo'ldi [10; B.22.].

1960-yil oxirida Farg'ona oblasti bo'yicha shaharlarda 38 ta, qishloqlarda 22 ta doimiy bolalar bog'chalari bo'lib, shahar bog'chalarida 2850 nafar, qishloq bog'chalarida 1250 nafar bolalar tarbiyalangan bo'lsa [7; B.331.], 1961-yilda maktabgacha tarbiya muassasalari 45 taga qisqarib, shaharlarda 32 ta, qishloqlarda 13 tani tashkil etgani holda, tarbiyalanuvchilar soni 3811 nafarni tashkil etdi [8; B.122.]. Maktabgacha tarbiya muassasalarining barcha tarmoqlari bo'yicha jami bog'chalar 113 ta bo'lib, ular 9311 o'ringa ega bo'lsa-da, amalda 8252 tarbiyalanuvchilar qatnagan. Bolalar yaslilari 163 ta bo'lib, 7242 nafar bola qamrab olingan. Yaslilardan 49 tasi shahar va posyolkalarda bo'lib, ular 4252 nafar, qishloqlardagi 114 ta yaslilarda 3098 nafar, sovxozlardagi 75 ta yaslilarda 1600 nafar bola tarbiyalangan [9; B.4.]. Bu ma'lumotlardan xulosa qilish mumkinki, birgina Farg'ona oblasti kesimida maktabgacha tarbiya muassasalarining soni ko'payib, qamrab olish salmog'i ham oshib borgan.

Respublikada partiya-sovet organlari tomonidan maktabgacha tarbiya muassasalari tarmoqlarini kengaytirish va tarbiyachi-pedagog xodimlar sonini oshirish borasidagi ko'rsatmalari natijasida 1959-yildan boshlab maktabgacha tarbiya muassasalarida o'rinalar sonini ko'paytirish ishlari jadallahashgan. Masalan, shu yili 1300 ta bog'chalarda 79875 o'rinni mavjud bo'lgan bo'lsa [12; B.72.], 1960-yildan 1972-yilgacha maktabgacha tarbiya muassasalari soni 3 baravar oshib, 4144 taga yetgan. Ularda tarbiyalanayotgan bolalar soni 4 baravar ko'payib, 433000 nafarni tashkil etgan [11; B.189.].

1960-yilda respublikadagi 1426 ta doimiy bog'chalar va yaslilarda 110,1 ming nafar bolalar tarbiyalangan bo'lsa, 1970-yilda doimiy bolalar bog'chalari 2827 taga, tarbiyalanuvchilar 3110,9 ming nafarga yetgan. Shundan, Farg'ona oblastida doimiy bolalar bog'chalari 116 tadan 3310 taga oshgan hamda qamrov 9500 tadan 32700 nafarga yetgan. Andijon oblastida ham shu manzara kuzatilgan. Jumladan, bu oblastda muassasalar soni 167 tadan 290 taga oshgan va tarbiyalanuvchilar soni 9500 tadan 22800 nafarga yetgan. Mazkur yillar oralig'ida Namangan oblastidagi doimiy bolalar bog'chalari 53 tadan 164 taga yetib, ulardagi bolalar soni 3000 tadan 14600 nafarga oshgan [21; B.3.]. Muassasalar soni va qamrov ko'rsatkichlari uzlusiz oshib borgan bo'lsa-da, ular mavjud ehtiyojni qondirmagan. Bu yillarda ham ko'plab zavod va fabrikalarda ishlovchi ayollar bolalar bog'chalari yetishmasligidan qiyngangan, ularning mehnat qilish imkoniyatlari cheklanib qolgan.

1960-1970-yillarda Andijon oblasti kolxozlarida doimiy bolalar bog'chalari soni juda sekinlik bilan oshib borgan. Aksariyat kolxoz bog'chalari mavsumiy 9-10 oy ishlagan. 1965-yilda oblastning 229 ta kolxozida jami 40 ta bog'cha-yasli bo'lib, ularda 4052 nafar bolalar qamrab olingan, xolos [1; B.26.]. Kolxozlarda 194 ta mos binolar bo'lsa-da, ular boshqa maqsadlarda foydalilanilgan. Iqtisodiy jihatdan kuchli kolxozlarda ham doimiy bog'chalari bo'limgan. Xususan, Izboskan rayonidagi "Moskva", Yoqubov nomli, "Sharq yulduzi" kabi kolxozlarda, Moskva rayonining Sverdlov nomli, "Leninizm", "Pravda" kolxozlarida, Yangiyo'rg'on rayonining "Telman" nomli, "Navoiy" nomli kolxozlarida doimiy bog'chalar

bo'limgan [2; B.9.]. Aksariyat bog'cha binolari moslashtirilgan binolarda joylashgan bo'lib, bu binolar talabga javob bermagan. Mavjud bog'cha va yaslilarda xodimlar soni 300 kishini tashkil etgan [1; B.5.]. 1968-yilda Andijon oblasti Xo'jaobod rayonida 23 ta doimiy bolalar bog'chalari bo'lib, ularning aksariyati moslashtirilgan binolarda joylashgan. Rayonda bundan tashqari 1675 o'rini 41 ta mavsumiy bog'chalar faoliyat yuritgan. 245 ta brigada yaslilari ham bo'lib, ularning har birida 30 tadan 65 nafargacha bolalar tarbiyalangan. Lekin, mavsumiy bolalar yaslilarida tarbiya faoliyati qoniqarli bo'limgan. Ko'plab kolxoz brigada shiyponlarida tashkil qilingan bolalar yaslilarida bolalar uchun sharoitlar yetarli bo'limgan. Masalan, Muqimiy nomli kolxozning 2 va 6-brigadasida, "Shirmonbuloq" kolxozining 4-brigadasida bolalar ochiq osmon tagida tarbiyalangan. Bundan tashqari, ko'plab kolxozlarda issiq ovqat sifatli tashkil etilmagan. Ayrim hollarda bolalar kolxozchilarning umumiyligini qozonidan ovqatlanishi natijasida 1-sentabrdan 15-oktabrgacha yaslilarga qatnaydigan 979 nafar tarbiyalanuvchilar ichi buzilishi, oshqozon kasalliklari bilan poliklinikaga olib borilgan, ulardan 423 nafari davolanishga yetqizilgan [3; B.85.]. Bunday holatlar kolxoz bog'chalarida tez-tez uchrab turgan.

1966-1970-yillarda Andijon oblastining Qo'rg'ontepda rayonida ham maktabgacha tarbiya muassasalari yetishmagan. Rayonda maktabgacha yoshdagi bolalar 25195 nafar bo'lib, ulardan faqat 4258 nafari bog'chalarga qatnagan, bu ko'rsatkich 16 foizni tashkil etgan. 1966-1969-yillarda davlat byudjetidagi bolalar bog'chalari soni oshmagan, qamrov mavjud bog'chalardagi bolalar sonini ko'paytirish orqali amalga oshirilgan. Bolalar bog'chalari markazlashtirilgandan keyin ayrim kolxozlarda mavsumiy bog'chalar qisqartirilgan. "Engels", "Birlashgan", "Kommunizm" kabi kolxozlarda mavsumiy bog'chalari tashkil qilinmagan [1; B.16.]. 1969-yilda kolxozlarda 12 ta doimiy va 30 ta mavsumiy bog'cha va yaslilar tashkillangan bo'lib, doimiy bog'chalarga 570 nafar bolalar (maktabgacha yoshdagi bolalarning 4,3 foizi), mavsumiy bolalar bog'chalariga 1165 ta tarbiyalanuvchi (maktabgacha yoshdagi bolalarning 9 foizi) qamrab olingan. Ularning faqat 116 tasi yoki 50 foizi zamонави binolarda joylashgan edi [1; B.10.]. 1970-yil Qo'rg'ontepda rayonida 30 ta mavsumiy bog'chalardan faqat 1 tasi maxsus qurilgan binoda, 21 tasi moslashtirilgan binolarda va 8 tasi kolxozchilarning uyida faoliyat olib borgan [1; B.15.]. Ayrim hollarda, 6 ta guruh uchun mo'ljallangan binoda 12 tagacha guruuhlar joylashtirilgan [4.].

1954-1965-yillarda maxsus binolar yo'qligi sabab ayrim qishloqlarda mahalla masjidlari o'rnida mavsumiy bolalar bog'chalari tashkil etilgan. Misol uchun, Namangan oblastining Zadaryo rayonidagi 19-bolalar bog'chasi masjidda joylashgan [22; B.110.]. Andijon oblast Voroshilov rayoni Qo'rg'ontepda temiryo'l stansiyasiga qarashli bog'cha tashlandiq holdagi masjid binosida faoliyat olib borgan [23; B.18.]. Bu kabi holatlarning barchasi qamrovni oshirish maqsadida tashkil qilingan bo'lib, ulardagi sharoit umuman talabga javob bermagan. Umumiyligini statistik ma'lumotlarda shuncha qo'shimcha o'rinni yaratilganligi haqida hisobotlar berib borilgan. Maktabgacha ta'lim muassasalari sifat uchun emas, son uchun faoliyat olib borgan.

1967-yilda respublikadagi maktabgacha yoshdagi bolalarning 11 foizi, qishloq joylarda esa 9 foizi bog'cha va yaslilarga joylashtirilgan. Kolxozlardagi doimiy bog'chalarga faqat 52 ming bola jalgan etilgan, xolos. Ko'pgina kolxozlar mavsumiy bog'chalar bilan cheklanib qolgan. Maktabgacha tarbiya muassasalari qurilishiga ajratilgan kapital mablag'larni o'zlashtirish yil sayin bajarilmagan. Xususan, 1966-yil bog'cha va yaslilarda 13800 ta yangi o'rinnlar yaratish rejalashtirilgan bo'lsa-da, reja 7860 ta o'ringa bajarilgan [13.].

Bu holatni Andijon oblasti misolida ko'rib chiqish maqsadga muvofiq. Andijon oblasti kolxozlari doimiy bolalar bog'chalarida tashkiliy va tarbiyaviy ishlarni yaxshilash va bog'chalar faoliyati ustidan nazoratni kuchaytirish maqsadida 1967-yilda hamma bog'chalarni bir tashkilotga birlashtirib, "kolxozlararo markazlashgan maktabgacha tarbiya muassasalari tashkiloti" tuzilgan [18; B.32.]. Metodik va moliyaviy ishlarni olib borish uchun metodist, buxgalter, hisobchi kassir, ekspeditor lavozimlari joriy qilingan. Tashkilotning nizomi tuzilib, tashkilot o'z muhriga va davlat bankida hisob raqamiga ega bo'lgan. Kolxozlar o'z qaramog'idagi bog'chalar uchun sarflanadigan yillik mablag'larni ushbu tashkilot hisob raqamiga o'tkazgan. Avvalgi yillarga qaraganda oziq-ovqat ta'minoti va ta'lim sifati birmuncha yaxshilangan. Chunonchi, bir nafar bola uchun 1 kunlik oziq-ovqat me'yori 60 tiyinni tashkil etgan [19; B.9.]. Markazlashgan bolalar bog'chalarining faoliyati "Andijon haqiqati", "Kommunist", "O'qituvchilar gazetasi" va "Krestyanina" gazeta va jurnallarida yoritib borilgan.

Respublikada bog'cha-yaslilarda qamrovni oshirish maqsadida ayrim kolxozlarda maktabgacha ta'lim muassasasining yangi ko'rinishi bo'lgan bolalar kombinatlari ochilgan. Bular maktab-internatlar qoshida tashkillangan maktabgacha ta'lim guruhlari edi. Bu kabi bog'chalarga qabul qilingan bolalar maktab ta'limiga to'g'ridan-to'g'ri olib o'tilgan. Xususan, Farg'ona oblasti Oxunboboyev rayoni "Farg'ona" kolxozida shunday tipdagi maktabgacha tarbiya muassasalari faoliyat olib borgan [20; B.368.].

XX asrning 70-yillariga kelib maktabgacha tarbiya muassasalarini qurish ishlari birmuncha jadallahsgan. Ayniqsa, respublika qishloqlarida doimiy bolalar bog'chalari ko'payib, tarbiyalanuvchilar soni 533,9 mingtaga yetgan va qamrov 5,3 foizga oshgan. Bu holatni Andijon oblasti misolida o'rganilganda quyidagi manzaraga guvoh bo'lamiz, 1970-yilda 140 ta yangi bog'cha va bolalar kombinatlari ochilgan [15; B.48.]. Maxsus loyiha asosida qurilgan bolalar bog'chalari soni yildan yilga ortib borsa-da, bolalar qamrovidagi mavjud muammolar to'la bartaraf etilmadi. Chunki, qishloqlarda qurilgan ikki qavatli bog'cha binolari hudud sharoitiga to'g'ri kelmagan. Natijada, qisqa muddatlarda ta'mirga muhtoj holga kelib qolavergan.

Mazkur davr kolxozlarda qishloq xo'jaligiga qo'shimcha kuchlarni jalb qilish maqsadida ayollarga e'tibor kuchaygan hamda joylarda maktabgacha ta'lim muassasalarni tashkil etish ravnaq topgan. Xususan, 1965-1970-yillarda respublika kolxozlarida 35130 o'rinali doimiy ishlaydigan bolalar bog'chalari ishga tushirilgan. Bu sohada Andijon oblastining Andijon rayoni tashabbus ko'rsatgan. Masalan, rayondagi 24 ta kolxozning barchasida doimiy ishlaydigan bog'chalar tashkil etilgan. Ularda 1500 dan ortiq bolalar tarbiyalangan [16.].

Xulosa. O'zbekistonda maktabgacha tarbiya muassasalari moddiy bazasini yaxshilashga e'tibor kuchaytirilgan bo'lsa-da, 1960-1970-yillarda qurilayotgan bog'chalarning soni aholi o'sish darajasidan ancha orqada qolib, zarur ehtiyojlarni qondira olmadi. O'zbekiston SSRda maktabgacha tarbiya muassasalari faoliyatiga bevosita bog'liq bo'lgan bir qator me'yoriy hujjatlar ishlab chiqilganiga va sohani rivojlantirish uchun qator vazifalar belgilab berilganiga qaramay, bu boradagi ishlarda ancha muammolar saqlanib qolgan. Ko'p bolali ayollar orasida bandlikning ta'minlanmaganligi sabablaridan biri shuki, xizmat ko'rsatish sohasining yetarli darajada rivojlanmagani, shu jumladan, maktabgacha tarbiya muassasalari yetarli emasligi, ko'plab bog'chalarning faoliyati nomukammalligida edi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Andijon VDA, 505-fond, 1-ro'yxat, 501-ish, 5, 10, 15, 16, 26-varaqlar.

2. Andijon VDA, 505-fond, 1-ro'yxat, 267-ish, 9-varaq.
3. Andijon VDA, 607-fond, 2-ro'yxat, 33-ish, 85-varaq.
4. Andijon oblasti Qo'rg'ontepcha tumani "Nihol" bolalar bog'chasi enagasi Xolisxon aya Mamadalieva (1977 yildan 2010 yilgacha ishlagan) bilan shaxsiy suhbat materiallari (1955 yilda tug'ilgan). Andijon oblasti Qo'rg'ontepcha tumani.
5. Egamberdieva N. Ijtimoiy pedagogika. – Toshkent: A.Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi, 2009. – B. 32.
6. Farg'ona VDA, 2-fond, 573-ro'yxat, 92-ish, 1-varaq.
7. Farg'ona VDA, 1125-fond, 6-ro'yxat, 133-ish, 331-varaq.
8. Farg'ona VDA, 1125-fond, 5-ruyxat, 64-ish, 122-varaq.
9. Farg'ona VDA, 2-fond, 9-ro'yxat, 1-ish, 4-varaq.
10. Ишанходжаева О. Педагогическое основы становление и развитие общественного дошкольного воспитание в Узбекской ССР (1924-1980 гг). Дисс. на соиск. уч. степ. докт. пед. наук – Ташкент, 1990. – С. 22.
11. Jo'raeva N. O'zbekistonda xotin-qizlarga munosabat (XX asrning 20-80-yillari misolida). O'quv qo'llanma. – Toshkent: O'zbekiston, 2013. – B. 189.
12. Кадыров И. Народное образование Советского Узбекистана. – Ташкент: Ўқитувчи, 1964. – С. 72.
13. Maktabgacha tarbiya muassasalari tarmoqlarini rivojlantiraylik // Namangan haqiqati. 1967 yil 12 iyul.
14. Nikolskaya A. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar tarbiyasida izchillik va o'zaro bog'lanish. – Toshkent: O'rta va oliy maktab, 1962. – B. 3.
15. Тохтахўжаева И. Партийная забота о самых маленких // Коммунист Узбекистана. 1972. – №5. – С. 48.
16. To'xtaxo'jaeva I. Baxtli bolalik //O'qituvchilar gazetasi, 1970 yil 31 may.
17. O'zbekistonda maktabgacha tarbiya. – Toshkent: O'qituvchi, 1969. – B. 70.
18. O'z MA, R.837-fond, 41-ro'yxat, 1753-ish, 32-varaq.
19. O'z MA, R.88-fond, 11-ro'yxat, 3148-ish, 9-varaq.
20. O'z MA, R.94-fond, 7-ro'yxat, 416-ish, 368-varaq.
21. O'z MA, R.94-fond, 5-ro'yxat, 7225-ish, 3-varaq.
22. O'z MA, R.94-fond, 5-ro'yxat, 6454-ish, 110-varaq.
23. O'z MA, R.94-fond, 5-ro'yxat, 5509- ish, 18-varaq.
24. <https://kun.uz/uz/news/2022/11/15/sarflangan-investitsiyalar-ortigi-bilan-qaytishiga-shubha-yoq-shavkat-mirziyoyev-maktabgacha-talim-sohasiga-etibor-haqida>
25. http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_5507.htm

07.00.00- Тарих фанлари

To'xtamisheva Fotima Musurmonovna,
PhD katta o'qituvchi
Qarshi davlat universiteti

MUSTAQILLIK YILLARIDA QASHQADARYO VOHASI KASHTADO'ZLIGIDA O'ZGARISHLAR

Annotatsiya: Xalq amaliy san'atining qadimiy va tarixiy ahamiyatga ega bo'lgan kashtachilik san'ati muhim tarixiy jarayonlaridan biri bo'lgan. Ushbu maqolada mustaqillik yillarida Qashqadaryo vohasi kashtado'zligida o'zgarishlar yoritilgan.

Kalit so'zlar: shopqilich, minora, oftobparast, oynakcha, to'pcha, gilamcha, "oq karbos", qaytma, iroqi va suv chok.

Tukhtamisheva Fotima Musurmonovna,
PhD Senior Lecturer
Karshi State University

CHANGES IN KASHKADARYA OASIS EMBROIDERY DURING THE YEARS OF INDEPENDENCE

Abstract. The ancient and historically important embroidery art of folk applied art was one of the important historical processes. This article covers changes in the embroidery of the Kashkadarya oasis in the years of independence.

Keywords: shopqilich, tower, windshield, windowsill, ball, rug, "white carbos", qaytma, Iraqi and water stitch.

Тоҳтамишева Фотима Мусурмоновна,
PhD старший преподаватель
Каршинский государственный университет

ИЗМЕНЕНИЯ В ВЫШИВКЕ КАШКАДАРЬИНСКОГО ОАЗИСА В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ

Аннотация: Искусство вышивки, древнее и исторически значимое в народном прикладном искусстве, было одним из важнейших исторических процессов. В этой статье рассматриваются изменения в вышивке Кашкадарьинского оазиса за годы независимости.

Ключевые слова: шопкилич, башня, подсветка, стеклопакет, пушка, ковер, "белый карбос", возвратная пружина, ираки и водяной шок.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N21>

Kirish. Milliy kashtachilik xalq amaliy san'atining eng qadimiy turlaridan bo'lib, bu hunar ma'lum tarixiy davrlarda kishilarning o'z uyi, turmushini chiroyli qilish istagi tufayli yuzaga kelgan. O'sha davrda ham ayollar hozirgidek go'zallikka intiluvchi, har bir rangning tovlanishidan bir kashfiyat yaratuvchi bo'lishgan. Ular uylarida o'tirib, ozodalik va bola tarbiyasi bilan shug'ullanishgan. Voha ayollari bo'sh vaqtlarida matoga turli rangli iplar yordamida bejirim gullar tikishgan.

Kashtalardagi o'ziga xos etnik xususiyatlarni yoritishda ijtimoiy tabaqalar, turli yoshga xos bo'lgan kiyimlar, unga bog'liq urf-odatlar, turli jinslarga oid kiyimlarga tikilgan kashtalar tahlili muhim ilmiy-nazariy ahamiyat kasb etadi. Shu bois, muammolarning yechilishi ma'lum bir xalq yoki bitta etnografik mintaqada yashovchi bir nechta xalq etnik tarixi, madaniy an'analari va etnomadaniy aloqalarini tahlil etishda boy va qimmatli ma'lumotlar beradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Xalqimizning qadimiy milliy an'analari hisoblangan kashtado'zlik buyumlarini o'zida mujassamlashtirgan Qashqadaryo vohasi kashta naqshlari o'ziga xosligi, etnografik va faktik materiallarga boyligi bilan ajralib turadi. Kashtalar umumo'zbek kiyimlari kabi asrlar davomida shakllanib, rivojlanib kelgan. Uning shakllanish jarayoniga xalqning turmush tarzi va ijtimoiy sharoiti, qo'shni va boshqa xalqlar o'z ta'sirini ko'rsatdi. Bunday o'zgarishlar voha kashtachiligining umumiy ko'rinishida ham o'z aksini topdi (ularga yangi naqsh elementlari kirib kelgan).

Mustaqillik yillarida O'zbekistonda xalq badiiy hunarmandchiligi va amaliy san'atini yanada rivojlantirish uchun yetarli imkoniyatlar yaratildi. Bu esa kashtado'z hunarmandlarning ijodiy mehnat faoliyatiga xos g'ayrat-shijoat bilan ishlashlariga, samarali faoliyat yuritishlariga keng yo'l ochib berildi.

Ta'kidlash joizki, bundan yuz yillar oldin momolarimiz tikkan kashtalar butun zamonlar davomida sayqal topib, hamon insonlarga estetik zavq bag'ishlamoqda. Ayniqsa, hozirgi kunda mana shunday kashtalarning yangicha ko'rinishda, hajmda va ranglarda yaratilishi mazkur hunar turida yangicha o'zgarishlar vohada kashtachilikning o'ziga xos rivojlanish xususiyatlarini ko'rsatadi.

Xalq kashtachiligini o'ziga xos san'at, hunar sifatida o'rganish hozirgi zamon talablaridan biridir. Masalan, Shahrisabz shahridagi "Hujum" fabrikasining Yakkabog' tumanidagi filialida asosan zardo'zlik, kashtachilik, popur, tikuvchilik kabi hunarlar mohir kashtado'zlar tomonidan yosh qizlarga o'rgatilib kelinmoqda. Kashtachilik va popur bo'limida qizlar qo'lda kashta tikishar ekan. Iroqi kashta kanvada (mato) tikiladi. Masalan, iroqi hamyon (20-25 sm) uchun astarsiz kanava mato tanlanadi. Tikishni boshlashdan oldin esa mijja qilib o'lchab olinadi va tish deb ataluvchi naqsh solinar ekan[1]. Demak, bundan qadimiy an'analalar davom etayotganligini ko'rishimiz mumkin.

Iroqi kashta 6 nusxdan (*shopqilich, minora, oftobparast, oynakcha, to'pcha, gilamcha*) iborat bo'lib, matolar asosan Toshkent va Urgutdan olib kelinar ekan. Iplari asosan shoyi pilla bo'lib, Buxoro Toshkentdan olib kelingan. Ipaklarning ishlatalishiga keladigan bo'lsak, birgina kashtalarning o'zida 8 xil ipakdan foydalanishar ekan. Fabrikani 1976-yilda Jalolova Mohiniso tuzgan va ishni 8 nafar kishidan iborat qizlar jamoasi orqali boshlagan. Asosan ishni turli naqshlar orqali qalpoq tikkanlar[2].

Kashtado'z Yulduz Mamadiyorovaning asli kasbi o'qituvchi (chet tili) bo'lgani uchun unga kashtachilik mifikasini ochish unchalik qiyin bo'lmadi. Shuningdek, u momolaridan o'rgangan hunar turi kashtachilikni yoshlarga o'rgatish, yangi ish o'rnlari yaratishni maqsad

qilib markaz qoshida “Shahrisabz iroqi kashtachilik guruhi” ni tashkil etadi. Atrofida hunarmand va hunar o'rganishga ishtiyoqmand xotin-qizlarni yig'ib, kashtachilik mahsulotlari tayyorlashni keng yo'lga qo'ydi. Hozirgi kunga kelib nafaqat O'zbekistonda balki xorijliklarning ham kashtado'zlikka qiziqishlari kun sayin ortib bormoqda. Yulduz Mamadiyorovaning “Shahrisabz iroqi kashtachilik guruhi” maktabi ayni kunlarda bir qancha xorijiy mamlakatlar bilan o'z tadbirkorlik ishlari bilan ularni qiziqishlarini orttirdi. Masalan, Germaniya, Buyuk Britaniya, Fransiya kabi bir qator mamlakatlardan buyurtmalar qabul qilib mahsulotlar chet ellarga ham chiqarishga muvaffaq bo'ldi. Kashtachilikning ulkan ravnaq topishiga o'zining beqiyos xizmatlari bilan katta hissa qo'shgan kashtado'zning shogirdlari Shohista Meyliyeva, Muhayyo Nizomxo'jayeva va Dinara Ochilovalarni aytish mumkin[3].

Qarshi tumani Potron qishlog'ida yashovchi Qovchin urug'idan 1944-yilda tug'ilgan Qarshiyeva Halima opa kashtado'zlearning to'rtinchi avlod vakili hisoblanib, iroqi uslubida qo'lida igna bilan tikadilar. Kashta mato oq surpni ko'chmanchi lo'lilardan sotib olishgan. Iplarni ipak qurtidan olishgan[4].

XIX asrning 80-yillarigacha so'zanalar xonaki "oq karbos" ga yoki sariq rangli matoga tikilgan bo'lsa, mustaqillik yillarida an'analarning qayta tiklanishi munosabati bilan kanva matosiga tikilmoqda. Aynan hunarmanchilikka doir, kitoblarda odamlar qo'lida saqlanib qolgan kashtalar asosida qadimiy kashtachilikni bir qancha ko'rinishlarini hunarmand xotin-qizlarning sa'y-harakatlari natijasi bilan qaytadan tiklash imkoniyati bo'ldi.

1926-yilda hunarmandchilik korporatsiyasi artellarida kashtachilik sexlari tashkil etila boshlandi[5]. Bunda asosan qo'l kashtachiligi an'analaridan chekinilib, mashina kashtasiga xos eklektik uslubdagi kashtalar yaratila boshlandi. Bu esa o'z navbatida an'anaviy milliy kashtachilikning qayta rivojlanishiga to'sqinlik qildi. Hatto, kashta matolarining rangiga ham o'zgarishlar kiritildi.

1930-1940-yillarda "popop" mashinalarida "palak", "gulko'rpa", "choyshab", "dorpech", "zardevorlar" ko'plab ishlab chiqariladi. 1950-1960-yillarda badiiy kashtachilik fabrikalari ishga tushadi va yo'rmado'zlik yanada rivojlanadi.

Shahrisabzda "Xujum" fabrikasi 1977-yildan boshlab shiddat bilan rivoj topa boshlagan. Keyinchalik "Hujum" fabrikasida ishchi soni 2000 nafar kishiga yetgan. Hozirda fabrikani Shahrisabzlik kashtado'z Mamadiyorova Yulduz opa boshqarib, 70 dan ortiq qizlar kashtachilik sirlarini o'rgatib kelmoqda. Ular o'z faoliyatini turli xil viloyatlarda olib bormoqda ular to'qigan gilamlar va tikkan kashtalar chet elliklar hayratiga sazovor bo'lmoqda.

Vohada ayollar kashtado'zlikning popop turi bilan shug'ullanib, hozirda qo'l mehnati orqali kashta tikib yashil, sariq, qizil, qora, oq ranglardan foydalanan ekanlar. Bu ranglarning ham o'z ma'nolari bo'lib, masalan yashil - bahor, qizil rang esa - gullar, oq rang - poklikni bildirar ekan[6]. Shahrisabz shahrida ham 15 yoshidan boshlab popur tikish san'atiga mehr bergen hatto ushbu kasbni yuksaltirishga va chet elliklar hayratiga sazovor bo'layotgan kashtado'zlar o'z faoliyatlarini shu tariqa olib bormoqdalar[7].

Tahlil va natijalar. So'nggi o'n yillikda qo'lida kashta tikish ommalashib, bu hunar turi o'ziga xos rivojlanib kelmoqda. Xonardonlarda oilaviy kashtachilik bilan shug'ullanuvchi Xaqnazarov (1941-yilda tug'ilgan) hozir ham nabira va kelinlariga kashtachilikdan saboq beradi[8]. Kashtachilikda Xursanoy buvi asosan, mo'lina, satin, shoyi kabi matolardan foydalangan. Bu matolar Urgutdan olib kelinar ekan. Ranglar esa asosan gullar, naqshlar rangiga moslab tanlanar ekan. Naqshlarda ular ko'pincha to'q ranglardan foydalanishar ekan.

Tumanning Navoiy mahallasida ham yoshi 80 ga yaqinlashib qolgan Mingsuluv buvining qo'lda tikkan kashtalarida o'zgacha bir mehr borligini kuzatish mumkin.

Qarshi shahrida yashovchi mohir kashtachi Tursunoy Temirova 77 yoshda bo'lishiga qaramay kashtachilik bilan shug'ullanadi. Uning otasi Xudoyqulov Norchi kosib, onalari esa mohir kashtachi bo'lган ekan. Tursunoy xola aslida mutaxassisligi ona tili va adabiyot o'qituvchisi bo'lishiga qaramay, kashtaning samovar, taroqi va gajak kabi 7 xil turlaridan ko'п foydalanar ekanlar. Uylarida 1950-60 yillarda tikilgan oyna va taroq xaltalarini saqlab keladilar. Bu kashtalar har bir qizning sepida bo'lishi shart bo'lgan. Tursunoy xola Xotira va qadrlash kuni, Mustaqillikning 20-yilligiga bag'ishlab ajoyib kashtalar tikkanlar. Ulardan birida olov, ikkinchisida esa davlatimiz ramzi bo'lgan gerb tasvirlarini tikkanlar.

Tursunoy xola Xo'ja jarroh qabrtoshi ustiga tikishni niyat qilib shahar hokimiyatiga murojaat qilganlar. Shahar hokimi Shuhrat Tursunov bu fikrni ma'qullab Tursunoy xola aytgan g'ijim baxmal matosini Namangandan keltirishni buyurganlar. Shu tariqa Tursunoy xola qabrtoshni ikki yil ichida to'qib Qarshining 2700 yillik yubileyiga taqdim etgan. Undagi naqshlar Amir Temur davridagi yodgorliklarning naqshlar namunasidan olingan. O'z ishida mohir kashtachi bo'з baxmal, atlas, kabi matolardan foydalanadi. Axborotchi Tursunoy xola matolarni Koson, Namangan, Buxoro va Samarcanddan keltirganligini ta'kidladilar[9].

Kasbi tumanida yashovchi kashtado'z Ra'no Mavsumova arab urug'iga mansub bo'lib, 35 yildan beri kashtachilik bilan shug'ullanib keladi. U kashtaning *sanama* va *chizma* usullaridan foydalanadi. Ayni bu usulda tikishni ahamiyatli tomoni tikilgan naqsh shakllari juda aniq chiqadi. Agar kashta tikish jarayonida atigi bir katak adashilsa ham shakl o'zgarib ketadi[10]. Chizma usulida ham asos xuddi sanamadagidek bir xil. Uning sanamadan farqi shakllari sanab emas, balki chizib tikiladi. Bundan tashqari Ra'no opa qurg'oqchilik bilan shug'ullanadi. So'zanadagi uchburchak qora va oq matolarning ma'nolari ko'z-suq(nazar)dan asrash ma'nosidagi ko'zmunchoq vazifasini bajarar ekan.

Chiroqchi tumani Qalqama shirkat xo'jaligining Langar qishlog'idagi Xidirovlar xonodonida Zaynab momo kashta tikishda asosan *qaytma*, *iroqi* va *suv* choklaridan foydalangan.

YUNESKO ko'magida tashkil etilgan markazlar qatorida Shahrishabzda so'zana tikish markazi (2005 yil) va turizmni rivojlantirish markazining kiritilishi vohada qadimdan hunarmandchilik yuksak darajada rivojlanganligidan darak beradi.

Shuningdek, O'zbekiston "Hunarmand" uyushmasining 2008-yilda "Nodavlat va notijorat tashkilotlar Milliy Assotsiatsiyasi" va 2009-yilda esa Jalon "Hunarmandlar" uyushmasiga ham a'zo bo'lishi mahoratlari xalq ustalari, jumladan, o'zbek kashtado'zlarining ham ishlab chiqarayotgan mahsulotlarini doimiy ravishda xorijga tanishtirish maqsad qilib olingan. Xalq amaliy san'atining hali ochilmagan qirralarini ilmiy jihatdan o'rganish, xalq ijodining nodir namunalarini saqlash va kelajak avlodga yetkazish bugungi kunning bosh vazifalaridan biri bo'lib qolmoqda.

Bugungi kunga kelib, vohada kashtachilik mahsulotlarini xorijiy davlatlarda namoyish qilish uchun keng imkoniyat yaratildi. Hunarmandlar dastlab O'zbekiston tovar ishlab chiqaruvchilar palatasiga, so'ng Savdo sanoat palatasiga kirdilar hamda turli ko'rgazma va yarmarkalarda faol qatnashmoqdalar.

Milliy hunarmandchilik mahsulotlarini xorijiy mamlakatlarda o'tkaziladigan ko'rgazma va yarmarkalarda taqdimot qilish va bu orqali hunarmandchilik mahsulotlarini tashqi bozorlarda sotishga ko'maklashish maqsadida 20 dan ortiq turli tadbirlar, jumladan ko'rgazma,

yarmarka, festival va savdo-ko'rgazmalarida 150 nafar hunarmandlarning ishtiroki ta'minlandi. Ushbu tadbirlarda 40 mingga yaqin hunarmandchilik mahsulotlari eksporti amalga oshirildi. Masalan, 2017-yilning 13-15-iyul kunlari AQShning Santa-Fe shahrida o'tkazilgan "Xalq amaliy san'ati xalqaro bozori" festivalida mamlakatimizdan 24 nafar hunarmandga uyushma tomonidan ushbu tadbirda ishtirok etishga amaliy yordam berildi[11]. Festivalda ishtirokchilar tomonidan 451 ming AQSH dollari miqdorida milliy hunarmandchilik mahsulotlari sotildi, tadbirda ishtirok etgan 30 dan ortiq davlatlarning vakillari orasida mamlakatimiz ishtirokchilari mahsulotlari realizatsiyasi bo'yicha eng yuqori o'rnlarni egalladi[12].

Uyushma tomonidan xotin-qizlar o'rtasida hunarmandchilikni rivojlantirish, ijtimoiy himoyaga muhtoj ayollarni qo'llab-quvvatlash, ularning bandligini ta'minlashga ko'maklashish, ularning hunarmandchilikka oid bilim va ko'nikmalarini oshirish maqsadida Qashqadaryo viloyatining Qamashi, Toshkent viloyatining hunarmandchilik kam rivojlangan Oqqa'rg'on va Quyichirchiq, Toshkent shahrining Chilonzor, Surxondaryo viloyatining Boysun tumani va Termez shahrida, Namangan viloyatining Norin va Uychi hamda Samarqand viloyatining Qo'shrabot va Nurobod tumanlarida hunarmandchilikning kashtachilik yo'naliishlari bo'yicha 2 oylik bepul o'quv kurslari tashkil etildi va samarali yakunlandi. Va bu harakatlar so'nggi yillarda o'zini tasdig'ini topmoqda.

Qashqadaryo vohasida tikilgan kashtalar mato yuzasining butun qismini egallagan. Ayniqsa, kelin sepidagi bir necha turdag'i kashtalarning bo'lishi shart hisoblangan[13]. Hozirgi kunga kelib vohaning ayrim qishloqlarida sepga kashta mahsulotlarini solish odati saqlanib qolgan. Kashtalar tikilgan kiyimlar, kashta buyumlari o'tgan davr mobaynida garchi o'zgarmagandek tuyulsa-da, kashta naqshlarida, tikish uchun ishlatiladigan choklarni tikish usullarida va ularga ishlatiladigan matolarda jiddiy o'zgarishlar bo'ldi.

Hozir kashtalarning turlari ham, undan foydalanish ham o'zgarib ketdi. Qolaversa, bunga sabab dastlab O'zbekistonda XX asrning boshlarida yo'rmado'zlikning keng rivojlanishi va yo'rma tikish mashinasining paydo bo'lishidadir. Qo'lda kashta tikish usullari ichida yo'rmab tikish eng murakkab usullardandir. U kashta ignasi yoki ilgakchada tikiladi. Chevarlar oddiy ignada chambaraksiz gul tikishadi, yo'rma bigiz uchun esa chambarak tortiladi[14].

O'zbekistonning badiiy kashtachiligidagi ko'plab texnik usullar hozirgi kungacha samarali qo'llanilib kelinmoqda. Xususan, choklarni yo'rmalash, detallarni mayda pardozlashga katta ahamiyat berilgan. Tasvirlarning yirik parchalari yoki bir yoqlama tekis bosma bilan tikilib, pishiq, sal-pal bo'rtiq taglik tashkil qilgan, yoki bo'lmasa mayda yarim katak shaklidagi naqshning ustki qismini dona-dona qilib ko'rsatuvchi iroqi, yoki tasir kuchi aniq hisobga olingan qimmatbaho toshlarning tovlanishiday taassurot tug'diradigan to'qima baxyali yo'rma tikiladi. Yo'rma ko'pincha jiyaklarga va naqshlar tarhini ajratishga ishlatilgan. Shuni aytish kerakki, har bir baxya ko'plab variantga ega bo'lgan. Kashtachilik san'atining har xil markazlarida tikishning muayyan usulini afzal ko'rishgan, bu esa mahalliy uslublarning vujudga kelishiga sabab bo'lgan.

Bugun respublika iqtisodiyotida jahon andozalariga to'g'ri keladigan mahsulotlarning yangi turlari ishlab chiqilib, kichik va o'rta biznesni rivojlantirish ishlari amalga oshirilmoqda. Yangi ishchi o'rnlari, mahalliy xomashyolardan mahsulot ishlab chiqarish ham yo'lga qo'yilib, jahon bozoriga mahsulot chiqarishga yo'l ochildi.

Respublikamizda hunarmandchilik taraqqiyoti uchun shart-sharoit va imtiyozlar yaratilgan, ya'ni uy sharoitida ro'yxatga kirgan xalq badiiy hunarmandchiligi va amaliy san'ati buyumlarini ishlab chiqarish bo'yicha yakka tartibdagi mehnat faoliyati bilan band bo'lgan shaxslar qat'iy belgilangan soliq to'lashdan, xalq badiiy hunarmandchiligi va qo'lida ishlangan amaliy san'at buyumlarini sotishdan olinadigan daromaddan yagona soliq to'lovi to'lashdan 2017-yil 1-yanvargacha ozod etildi, shuningdek, o'zlarini yasagan buyumlarini mamlakatimizdan tashqarida sotish, ko'rgazmalarga qatnashish uchun boj to'lovi to'lamadilar.

2018-yil 3-fevraldag'i "O'zbekiston Respublikasi turizm salohiyatini rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish bo'yicha qo'shimcha tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida"gi Farmoni ijrosini ta'minlash, shuningdek, hududlarni barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning eng muhim omillaridan biri sifatida ichki turizmni jadal rivojlantirish, fuqarolarni mamlakatimizning madaniy-tarixiy merosi hamda tabiiy boyliklari bilan tanishtirish maqsadida "Ichki turizmni jadal rivojlantirishni ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorning qabul qilinishi mamlakatimiz ijtimoiy hayotidagi muhim voqealardan biri bo'ldi. Ushbu qaror orqali ichki turizm infrastrukturasi tobora rivojlanib borayotgan shaharlarda xorijlik sayyohlarga o'zbek hunarmandlari sovg'abop hunarmandchilik buyumlari yaratmoqdalar. Respublikada hunarmandchilik bilan nafaqat yakka tartibdagi tadbirkor sifatida, balki oilaviy tadbirkorlik, yuridik shaxs tashkil etmagan oddiy shirkat shaklida ham shug'ullanish mumkin. Hozirgi kunda aytib o'tish kerakki, badiiy kashtachilikning rivojlanganligi bilan birga an'anaviy xususiyatlar qorishib ketgan. Yoki qisqa qilib aytganda kashtalar badiiylashtirilgan. Bu sovet davrida hunarmandchilikning noan'anaviy usullarining kirib kelishi bilan bog'liq.

Badiiy kashtachilik – bezak san'ati turi bo'lib, turli ip va ipaklar vositasida sidirg'a mato sathiga aniq shakllarni ifodalagan holda igna yoki uchi ilmoqli bigiz vositasida usta chevarlar tomonidan zo'r mahorat bilan tikiladi.

Kashta – biror mato yoki libos, kiyimga turli naqsh yoki tasvirlar tushirish usuli desa, bo'ladi, shuningdek, kashta nafaqat kiyim yoki liboslarda, sidirg'a matolarda, balki har xil uyro'zg'or buyumlarini bejirim qilib bezashda ham keng qo'llaniladi. Shunisi ham borki, kashtachilik davrlar osha sayqal topib va mazmunan boyib, naqsh hamda tasvirlar shakli ko'payib, alohida yaratilgan butun bir san'at asari darajasiga ko'tarilgan. Boshqa xalqlar amaliy san'ati turlari kabi kashtachilik ham takomillashib, ham zamonaviylashib borgan. Ilk davrlarda esa kashta faqat ip, ya'ni paxta, jun, zig'ir kabi tabiiy tolalardan tikilgan. Bugungi kunda kashtachilikda sun'iy tolalardan tayyorlangan pishiq iplar, zar simlar, hatto xom charmdan ensiz qilib tayyorlangan tasmalardan ham keng foydalilmoqda. Shu tariqa kashtachilik keng qamrov kasb etib, mazmunan boyib, turlari esa ko'payib bormoqda.

Muhokama. Xalq hunarmandchiligining boshqa turlari kabi kashtachilik ham juda qadim tarixga ega, deya ta'riflash mumkin. Haqiqatan ham voha kashtachilik mакtabiga xos bo'lgan buyumlar soni ko'p. Turmush sharoitlari o'zgarib, kundalik ehtiyoj ortgani sayin bunday buyum, jihozlar soni, ularning shakli ham o'zgarib borgan. Chunki odamlar turmushlarini yanada chiroyliroq, madaniyatliroq qilishga bir umr intilib yashaganlar va yashaydilar. Lekin aytib o'tish joizki, vohada juda qadimdan buyon xonadonlarni bezab kelayotgan so'zana, zardevor, do'ppi, choyxalta, oynaxalta, ayrim liboslardagi kashtalar, masalan, belqars, ro'mol va boshqalar hali hanuz o'z o'rni va shaklini o'zgartirmagan.

Shuni ham alohida ta'kidlab o'tish zarurki, Qashqadaryo kashtachilik maktabi asosan ikki xil yo'naliishda – Shahrисabz va Qarshi uslubida shakllana borgan. Bu usullar bir-biridan keskin farq qilmasa-da, lekin naqsh turlari, shakllar, ranglar jihatidan o'zaro ajralib turadi. Qadimiy an'analarga ko'ra, kashta bilan shug'ullanuvchi chevarlik har bir oilada o'sayotgan qiz bola uchun ijobiy an'anaga aylangan. Shunga ko'ra, bo'lajak kelin juda yoshligidanoq o'z sepini o'zi tikkan kashtalar bilan boyitib va to'ldirib borgan. Kashtalar qanchalik ko'p, nafis va chiroqli, didli bo'lsa, qayliq-kelinchak ham o'shancha hurmatga loyiq ko'rilib, chevarligi maqtalgan. Voha kashtachilar mahorat va san'ati ayniqsa, kashta uchun tanlangan ranglarning tiniqligi, tikish usulining o'ziga xos, pishiq hamda bejirimligida yanada yorqinroq namoyon bo'ladi. Voha kashtachilariga xos xususiyatlar sirasiga kashtalar asosan to'q qizil, to'q sariq yoki qora sidirg'a rangli matolarga oddiy ip yoki ipak bilan tikilishini kiritish mumkin.

Kashtado'zlikka xos bo'lgan so'zana, zardedor va boshqa buyumlar haqida atroficha so'z yuritilib, ta'riflangunga qadar bu ish uchun tayyorlanadigan ip, ipni bo'yash jarayonlariga, tabiiy ranglar olish usullariga to'xtalib o'tmoq zarur. Zero, kashta uchun mato tanlash qanchalik muhim bo'lsa, ip tayyorlash va uni bo'yash jarayonlari ham o'shancha muhim ahamiyatga egadir. Chunki kashta uchun iplar kabi, barcha bo'yoqlar ham asosan qo'lda, tabiiy usulda, Shahrисabz va Kosonda rang toshlardan, o'simlik va giyohlardan, shuningdek turli o'simliklar bargi va mevalar po'stloqlaridan tayyorlanadi. Qolaversa, hanuzgacha kashtachilar ip tayyorlash va bo'yashda asriy an'analarga, o'rnatilgan qat'iy qoidalarga to'la amal qiladilar. Bir qarashda oddiy, ammo aslida juda murakkab texnologiyalar hamon saqlanib kelayotganligidan dalolatdir.

Respublika hududida mavjud kashtachilik maktablari juda boy tarixiy-ijtimoiy, falsafiy-ramziy hamda amaliy san'atning rang-barang ko'rinishi bilan alohida o'rinn tutadi.

Kashtado'zlik buyumlari tikilishiga qarab, urf-odatlarga ko'ra, shuningdek, jinsiga, kiyimlarga tikilgan kashtalarga ko'ra, bosh kiyimlar kashtalari, oyoq kiyimlari va ust kiyimlar kabi kashta buyumlariga bo'lingan. Shuningdek, hozirgi kunda oyoq kiyimlariga tikiladigan kashtalarni alohida aytib o'tish mumkin. Bu esa o'z navbatida kiyimlarga tikilgan kashta bezaklari ularning tantanavorligi va hashamadorligiga xizmat qiladi.

Kashtalar asosan uy bezaklari uchun tikilgan. Yirik kashtalar esa qizlar hayotining eng quvonchli va baxtli damlari bilan bog'liq bo'lgan. Kelin asosan bo'lajak oilasiga atab turli xil naqshdagi katta-kichik kashtachilik buyumlarini tikib, bezak berib sepiga solib qo'ygan. Deyarli har bir oila ayoli yoki qizi o'z ehtiyoji uchun kashtachilik bilan shug'ullangan bo'lib, asosiy uy mashg'uloti hisoblangan. Shuning uchun Shahrисabzning har bir oilasida voyaga yetayotgan qiz bolaga yoshligidan o'rgatilgan. Qadimiy an'analarga ko'ra, sepni tikayotgan yosh kashtado'z sochiq, kuyov dasturxon, devor choyshab, yostiq jild, ro'molcha va boshqa kashta buyumlarini qo'shib tikishadi. Kashtalar qancha nozik va bejirim bo'lsa, shunchalik qimmat narxga baholanadi.

O'z davrining eng iste'dodli chizmakash ayollari kashta matosiga qamishdan yasalgan qalamlar bilan turli xil naqsh va gullarni solganlar. Bu naqshlar chizmasi bilan bir-biridan farq qilgan va asrlar osha sayqallashib barchani o'ziga rom etib kelgan.

Xulosa. Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, bu xususiyatlar birinchidan, milliy an'analalar va hunarmandchilikning davomiyligini ta'minlasa, ikkinchidan, yoshlarni hunarli qilish bilan birga ularda mehnatga layoqat, ko'nikma hosil qiladi va bo'sh vaqt to'ldiriladi. Yana shogirdga ustozlik tarbiyasi berilib, milliy qadriyatlarga mos dunyoqarash va axborot

xurujlariga qarshi immunitet shakllanishiga ko'maklashiladi. Bunday mas'uliyatni anglash va unga yarasha amaliy harakat milliy hunarmandchiligidagi jamiyatdagi nufuzi hamda jahonda mavqeini mustahkamlash bilan birga mamlakat ravnaqini ham ta'minlaydi.

Adabiyotlar//Литература/References:

1. Дала ёзувлари. Яккабоғ тумани. Каштадўз Муродова Наргизадан ёзиб олинди. 2011 йил.
2. Дала ёзувлари. Шахрисабз шаҳри. Қулоллик маҳалласи. 2018 йил.
3. Каримов К. Ипаклари тиллодан // Қашқадарё газетаси.
4. Дала ёзувлари. Қарши тумани, Патрон қишлоғи. 2017 йил.
5. Морозова А. Ўзбекистонда йўрмадўзчилик... – Б.12.
6. Дала ёзувлари. Яккабоғ тумани, Мустақиллик маҳалласи. Ҳунарманд 1970 йилда туғилган Паравиддинова Шарофат билан сұхбатдан олинди. 2015 йил.
7. Дала ёзувлари. Шахрисабз шаҳри, Завқий кўчаси. Каримова Наргизадан ёзиболинди. 2019 йил.
8. Дала ёзувлари. Яккабоғ тумани, Додқуш қишлоғи 2013 йил.
9. Дала ёзувлари. Қарши шаҳри. Каманди ва Бўстон маҳаллалари. 2022 йил.
10. Дала ёзувлари. Касби тумани. Қамаши қишлоғи, Сардоба маҳалласи Раъно Мавсумовадан ёзиб олинди. 2021 йил.
11. Республика “Ҳунарманд” уюшмаси жорий архиви материаллари. 2018 йил.
12. Республика “Ҳунарманд” уюшмаси ҳисоботларидан. 2018 йил.
13. Дала ёзувлари. Қашқадарё вилояти. Муборак тумани Қарлиқ қишлоғи. 2018 йил.
14. Дала ёзувлари. Косон тумани. Жиззалик маҳалласи. 2019 йил.

07.00.00- Иқтисодиёт фанлари

Sattorov Nurbek

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat
pedagogika universiteti o'qituvchisi

**SHIMOLIY BAQTRIYA VA ZARAFSHON MINTAQALARIDA DEHQONCHILIK VA
CHORVACHILIK MADANIYATI SOHIBLARI ETNOMADANIY ALOQALARINING O'ZBEK
XALQI ETNOGENEZEI SHAKLLANISHIDAGI O'RNI**

Annotatsiya. Mazkur maqolada diyorimizga dehqonchilik xo'jaliklarining kirib kelishi va yoyilishi, dasht ko'chmanchilarining shimoli-sharqdan Movaraunnahrning markaziy va janubga qarab kirib kelishi va o'troq qabilalar bilan aralashish jarayonlari, Sarazm va Sopollitepa dehqonchilik maskanlari haqida ma'lumotlar beriladi.

Kalit so'zlar: Anov-Nomoz, "Sarazm", "Chust", "Xalifa", "Sazag'on", "Jom", "Sopollitepa", Qadimgi Baqtriya, Marg'iyona.

Sattorov Nurbek,

Teacher, Tashkent State Pedagogical
University named after Nizami

**THE ROLE OF AGRICULTURAL AND LIVESTOCK CULTURE OWNERS IN THE FORMATION
OF ETHNOMADANIC TIES IN THE REGIONS OF NORTHERN BACTRIA AND ZARAFSHAN IN
THE ETHNOGENESIS OF THE UZBEK PEOPLE**

Abstract. This article provides information about the introduction and spread of farming farms in our land, the introduction of steppe nomads from the northeast towards the Central and south of Movaraunnahr, and the processes of mixing with Grazer tribes, sarazm and Sopollitepa farming settlements.

Keywords: Anov-Namaz, "Sarazm", "Chust", "Khalifa", "Sazaghan", "Jam", "Sopollitepa", Ancient Bactria, Margiana.

Сатторов Нурбек,

Преподаватель, Ташкентский государственный
педагогический университет имени Низами

**РОЛЬ ЭТНОКУЛЬТУРНЫХ СВЯЗЕЙ НОСИТЕЛЕЙ ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКОЙ И
СКОТОВОДЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ В СЕВЕРНОЙ БАКТРИИ И ЗАРАФШАНЕ В
ФОРМИРОВАНИИ ЭТНОГЕНЕЗА УЗБЕКСКОГО НАРОДА**

Аннотация. В этой статье представлена информация о проникновении и распространении фермерских хозяйств в нашу страну, о процессах проникновения степных кочевников с северо-востока в Центральную и южную части Маварауннаха и смешения с оседлыми племенами, а также о сельскохозяйственных поселениях Саразм и Сополлитепа.

Ключевые слова: Анов-Намаз, «Саразм», «Чуст», «Халифа», «Сазаган», «Джом», «Сополлитепа», Древняя Бактрия, Маргiana.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N22>

Kirish. Eng qadimgi davrlardan beri ikki azim daryo bo'lmish Amu va Sirdaryo oralig'i, unga tutash hududlarda o'zbek xalqi hayot kechirib kelishmoqda. O'tgan asr boshlaridan yurtimiz hududida olib borilgan tadqiqotlar natijasida topilgan moddiy va yozma manbalarni o'rganilishi natijasida O'zbekiston insoniyatning qadimgi beshiklaridan biri ekanligi isbotlandi. Tadqiqotlar natijalaridan yurtimiz hududida yashagan qadimgi ajdodlarimiz ikki tilda so'zlashuvchi, ikki xo'jalik sohiblari bo'lgan turkiy chorvadorlar va o'troq eroniylar tillarning shimoliy-sharqiy lahjalarida so'zlashuvchi qabilalar bo'lganligi aniqlandi. Har ikkala xo'jalik bilan shug'ullanuvchi qabilalarning asrlar davomida o'zaro aloqalari ularning o'zaro aralashib, etnik jihatdan qorishib ketishi natijasida bugungi kundagi o'zbek va tojik xalqlarining paydo bo'lishiga olib keladi. Ajdodlarimizning azaliy asosiy mashg'ulotlari bo'lgan dehqonchilik va chorvachilikning bobolarimiz tomonidan o'zlashtirilish tarixi ham juda uzoq davrlarga borib taqaladi. Tarixiylik nuqtai nazaridan bu sohalarning paydo bo'lishiga e'tabor qaratadigan bo'lsak, yurtimiz hududida dehqonchilik madaniyatining paydo bo'lishi qo'shni Turkmaniston hududi orqali kirib kelgan qadimgi xalqlar bilan bog'liqdir. Ularning ikki daryo oralig'idagi unumdar va qulay dehqonchilik hududlariga kelib joylashib, keng dalalarda mehnat qilishlari natijasida eneolit davrida iqtisodiy-xo'jalik sohasidagi yuksalishlar ijtimoiy tabaqlanishga yuzaga kelishiga olib keladi. Naijada bu hududdarda ham qadimgi sharq sivilizatsiyasining yangidan-yangi mahalliy markazlari paydo bo'la boshlaydi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Dehqonchilik madaniy-xo'jalik an'analari bizning hududimizga Joytun madaniyati an'analari asosida tarkib topgan Anov-Nomozga madaniyati dehqon qabilalari orqali bronza davriga kelib yurtimiz va unga tutash hududlarga kirib keladi. Aynan shu kezlarda O'rta Osiyoning markaziy va shimoliy qismlarida ibtidoiy jamoalarning xo'jalik hayotida tub o'zgarishar yuz bera boshlaydi, ya'ni Ko'k maysazorliklar ta'sirida Zarafshon daryosining yuqori oqimida Sarazm dehqonchilik maskani paydo bo'ladi. "Sarazm" so'g'dshunos olim V.A.Livshisning fikriga ko'ra, "sari-zamin" ya'ni ernalning boshlanishi, aniqrog'i Zarafshon vodiysining boshlanishi ma'nosini anglatadi[1]. Akademik A.Asqarovning fikricha, qadimgi sarazmliklar bu joyga Janubiy Turkmanistonning qadimgi Geoksyur vohasidan ikki maqsadni ko'zlab kelib o'rashganlar: birinchisi dehqonchilik xo'jaligi uchun qulay ekin maydonlarini izlab topish bo'lsa, ikkinchisi, rangli metall-ma'dan konlariga ega bo'lish uchun kelishgan[2].

Sarazm yodgorligining buzilib ketgan eng yuqori qatlamlariga tegishli matreallariga e'tibor beradigan bo'lsak, bu joyda geoksyurdan kelgan sarazmliklarning faoliyati eneolitning rivojlangan bosqichidan to rivojlangan va so'nggi bronza davrigacha davom etganligini ko'rishimiz mumkin. Ammo, Sarazm madaniyatining mintaqasi madaniyatiga ta'siri deyarli biron ta yodgorlikda yarq etib uchramaydi. Shunday bo'lsada ba'zi olimlar tadqiqotlari orqali Sarazm madaniyating mintaqasi madaniyatiga ta'siri mavjudligini ko'rsatishga harakat qilishgan. Arxeolog N.A.Avanesova o'z tadqiqot ishlarida Zarafshon vodiysida Sarazm tipidgi yodgorliklar bo'lganligini takidlاب o'tadi[3]. Olima Sarazm tipidagi yodgorliklar keyinchalik sovetlar tomonidan bo'sh yotgan yerlarning qishloq xo'jalik ekinlarini ko'paytirish maqsadida jadal o'zlashtirish munosabati bilan yo'qolib ketgan degan xulosani beradi. Yuqoridagi olimlarning fikrlaridan kelib chiqib bugungi kungacha Sarazm tipidagi yodgorliklar mintaqaning boshqa hududlardan topilmagan bo'lsada, sarazmliklar boshqa hududlar bilan ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy aloqalarini olib borgan, mintaqada o'troq dehqonchilik madaniyatining shakllanishiga o'z ta'sirini ko'rsatgan deyish to'g'ri bo'ladi. Sarazmliklar ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy aloqalar

kengaytirish orqali Sarazm dehqonchiligi asosida mintaqaning katta qismiga ham dehqonchilik madaniyati yoyila boshlaganligi tarixiy faktidir.

Yurtimizning mill.avv II ming yillikning o'rtalariga oid bo'lgan Zarcha Xalifa[4], Sazag'on[5] va Jom[6] mozorlaridan topilgan Sopolli madaniyatiga tegishli bronza buyumlar va kulolchilik mahsulotlari Sarazm IV davri buyumlari bilan bir xilligi Sarazmliklarning bizning hududlarimizda dehqonchilk va o'troq madaniyatlarni yoyishga katta hissa qo'shganliklarini arxeologik manbalar asosida tasdiqlaydi. Mill.avv II ming yillik o'rtalarida Sarazmda davom etgan hayot to'xaydi. Chunki, mill. avv II ming yillikning ikkinchi yarmida bu hududga ma'dan konlarini egallash uchun chorvador qabilalar ko'chib kelib o'rashadilar. Natijada Sarazm madaniyati inqirozga uchraydi. Tog' sanoati va metallurgiyadan keladigan mo'may daromaddan mahrum bo'lgan Sarazmliklar, bu joyda qolishning iloji yo'qligidan Sarazmni tark etdilar. Bu mintaqada endi shimoli-sharqdan kirib kelgan chorvador dasht qabilalari bu hududda o'zlarining "Dashti Qazo" madaniyatini tashkil etladi. Aynan, Yuqori Zarafshon hududida dastlabki o'troq dehqonlar va ko'chmanchi chorvador qabilalari bir birlariga to'qnash kelishadi va madaniyatlarning umumiylashuvi yuz bera boshlaydi. Mana shu ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy jarayonlar natijasida qadimgi dehqonchilik madaniyati chegarasi O'rta Osiyoning shimoli-sharqiy tomon kengayadi. Bu davrda mintaqaning janubiy hududlarida ham qizg'in dehqonchilik madaniyati yoyilish jaroyoni boshlandi. Ya'ni birin-ketin Murg'ob vodiysida, Baqtriyada qadimgi sharq sivilizatsiyasiga xos o'troq dehqonchilik va shaharsozlik madaniyatining o'choqlari tarkib topa boshlaydi. Jumladan, janubiy O'zbekistonda sug'orma dehqonchilik va yuksak darajada rivojlangan hunarmandchilik xo'jaligining bronza davriga oid Sopolli madaniyati shakllanadi.

Sopollitepa aholisi Janubiy O'zbekiston hududining eng qadimgi dehqonlari edi. Bu yerdan topilgan juda boy va xilma-xil arxeologok matriallar tahlili Sopollitepa aholisi Janubiy O'zbekiston hududiga qo'shni Turkmaniston va Afg'onistondan dehqonchilik uchun qo'lay yangi yerlar topish uchun kelib o'rashgan yana bir etnik guruxlardan biri ekanliklarini ko'rsatadi. Sopolli madaniyati birgina dehqonchilik manzilgohi bo'libgina qolmay yodgorik bag'rida chorvador ajdodlarimiz moddiy va ma'naviy madaniyati izlarining topilishi bu madaniyat chorvodor ota-bobolarimizga ham tegishli ekanligini ko'rsatadi.

Sopolli madaniyati o'zining Bo'ston bosqichida gullab-yashnab turgan kezlarida, Baqtriya sarhadlariga Qadimgi Farg'onaning Chust madaniyati tipidagi etnik guruuhlar kirib keladilar[7]. Ularning moddiy madaniyat izlari ibridoq urug'chilik jamoasining bronza bosqichidan ilk temir bosqichiga o'tish davri madaniyati sifatida Qadimgi Baqtriya hududlari bo'ylab keng tarqaladi.

Tahlil va natijalar. Diyormizda dasht ko'chmanchilarining shimoli-sharqdan Movaraunnahrning markaziy va janubga qarab kirib kelishi va o'troq qabilalar bilan aralashishiga e'tabor qaratadigan bo'lsak qadimgi yozma manbalar va arxeologik yodgorliklarning ilmiy tahliliga ko'ra, o'zbek xalqining ajdodlari faqat o'troq aholining qadimgi dehqonchilik madaniyatlari sohiblaridan iborat emas, ular bilan birgalikda o'zbek xalqining shakllanishida chorvador etnik guruuhlar ham faol qatnashgan.

Janubiy mintaqalarimiz hududlari doirasida bronza davriga tegishli chorvador qabilalarning yodgorliklari kelib chiqish tarixiy ildizlariga ko'ra, uchta etnik guruhlarga borib taqaladi. Birinchisi, chorvador Beshkent va Vaxsh madaniyati etnik guruhlari bo'lsa, ikkinchisi, Sopolli dehqonchilik madaniyati etnik guruhlari, uchinchisi esa Yevroosiyo dashtlarining Andronovo madaniyati etnik guruhlari. Uch guruh orasida eng yirigi va keng ko'lamlisi Andronovo madaniyati vakillaridir. Ularning mintaqaga kirib kelish tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, janubiy hududlaridan topilgan arxeologik ashyoviy dalillar tahliliga qaraganda, bu

zaminga Andronovo qabilalarining ilk bor kirib kelishi Sopolli madaniyatining Ko'zali bosqichida yuz beradi. Shimoliy Baqtriyada Jarqo'ton yodgorligidan topilgan Andronovo madaniyati sopol parchalarini uchratilishi, ularning qadimgi dehqonchilik jamoalari orasiga ilk bor kirib kelishidan dalolat beradi[8]. Huddi shu davrga tegishli sopollarning eng qadimgisi, masalan, Jarqo'ton ibodatxonasining muqaddas buyumlar saqlanadigan koridordan, Jarqo'ton qal'a-qo'rg'onining Ko'zali madaniy qatlamida uchratilgan[9].

Sopolli madaniyatining qabrlarida shimol chorvadorlarining taqinchoq va turli xil bezak buyumlarining mitti nusxalari uchratilgan[10]. Ularning aksariyati, Mo'lali va Bo'ston qabrlariga tegishlidir[11]. Bu holatlar mil. avv. II ming yillikning ikkinchi yarmidan e'tiboran, shimoliy dasht chorvador qabilalarining O'rta Osiyo hududlariga jadal kirib kelganligidan guvohlik beradi. Bu jarayonlar "Avesto" rivoyatlarida bayon qilingan Andronovo oriyalarining mil.avv. II ming yillikning o'rtalaridan janubga qilgan migrantsiyalari bilan uzviy bog'liq edi.

Akademik A.Asqarov takidlaganliklaridek "chorvador ajdodlarimizning aksariyati bronza davrida Avestoda tilga olingan tur urug' jamoalarini tashkil etgan. Turlar keng tarqalgan mintaqalar, ularning asosiy xo'jalik xarakteridan kelib chiqib, Yevroosiyo dashtlari, O'rta Osiyoning tog'li va tog' oldi mintaqalari va cho'l hududlari bo'lgan. Aslida turlarning avlodlari Ahamaniy podsholarining qoyatosh kitobalarida saklar nomi bilan, antik davr yunon mualliflarining asarlarida kimmeriyalar, skiflar, savramatlar, massagetlar, sarmatlar kabi nomlar bilan, qadimgi Xitoy manbalarida xular, dilar, tieklar xunlar, yuechjilar kabi nomlar bilan bizgacha yetib kelgan"[12].

O'rta Osiyo turlarining avlodlari-saklarning bir qismi so'nggi bronza va ilk temir davriga kelganda o'troqlashib, Sarazm va Sopolli madaniyatlari vorislari bilan qorishib, Qadimgi Sharq sivilizatsiyasiga xos ilk temir davri o'troq dehqonchilik madaniyatlarini tarkib topishida faol ishtiroq etganlar.

So'ngi yillarda Xitoy yozma manbalarining kengroq va chuqur o'rganilishi va ularning tanqidiy tahliliga ko'ra, endilikda bronza davrida Yevroosiyo dashtlaridan kirib kelgan qabilalarning aksariyati prototurklar ekanligi aniqlandi. Respublika hududlarida joylashgan chorvador ajdodlarimizga tegishli yodgorliklarning keng o'rganilishi natijasida xitoy manbalaridagi ma'lumotlar naqadar to'g'ri ekanligini ko'rsatib berdi.

Muhokama. Arxeologik tadqiqotlardan ma'lumki, miloddan avvalgi II ming yillikning uchinchi choragi boshlarida Yevroosiyo dashtlarining chorvador qabilalari hozirgi O'zbekistonning janubi va Tojikistonning janubiy hududlariga ham kirib keladilar. Ularning izlari ilk bor 1941 yida Dushanbe shahrining sharqiy chegarasidan topilgan. Bu boshi sharqqa qaratilib, g'ujanak holatda yotgan odam skeleti bo'lib[13], uning katakombali qabridan charxsiz qo'lida yasalgan 10 ta sopol idish topilgan[14].

M.M. Dyakonov kushonlar davri qabristonini o'rganish chog'ida bronza davriga tegishli mozorga duch keladi[15]. Janubiy Tojikistonning tog'li Sangvor qishlog'i yaqinidagi Tavil Daradan ponasimon, zo'g'otali bolta, yana bir shunday bolta 1957 yilda Varzob yaqinidagi Arakchin qishlog'idan[16] topilgan. Bularning sanasi III ming yillikning oxiri va II ming yillikning boshlariga oid deb topilgan[17].

Chorvador dasht Andronovo jamoalariga tegishli bu topilmalar Janubiy-g'arbiy Tojikiston hududlari bronza davri qabilalari tomonidan keng ko'lamma o'zlashtirilgani haqida dalolat beruvchi topilmalar bo'lib, bunday topilmalar Janubiy O'zbekiston hududlarida ham uchrashini qayd etish mumkin. Masalan, Andronovo madaniyatiga tegishli sopol parchalari va yolg'iz qabrlar Jarqo'ton yodgorligining beshinchi tepaligida, Jarqo'tonning yuqori qatlamida, Bo'ston VI qabristonida uchratilgan[18].

Sopolli madaniyatining Mo'lali bosqichida bu o'zga etnik guruuhlar janubiy O'zbekistonning mahalliy o'troq dehqonchilik madaniyati qishloqlari va chorvador qabilalari jamoalari ichigacha kirib boradilar. Bu holat Jarqo'ton, Teguzak, Kangurttut, Karimberdi, Ilk Tulxar, Ilk Aruktov, Tigrovaya Balka, Vaxsh, Makonimor, Beshkent I,II,III, Oyko'l, Jarko'l qabristonlari misolida yaxshi o'rganilgan.

Yuqorida bayon etilgan topilmalar tahlilidan xulosa qilish mumkinki, Janubiy O'zbekiston hududidan topilgan chorvodor qabilalarga tegishli moddiy topilmalar Andronovo madaniyatining Fyodorov bosqichiga tegishli ekanligidan guvohlik beradi.

Shunday qilib, O'rta Osiyoning tarixiy-madaniy mintaqalari hududlariga bronza va ilk temir davrida Yevroosiyo dashtlaridan kirib kelgan turkiy tilli chorvador qabilalarga tegishli yodgorliklar 230 dan ortiq joylarda topilgan. Ular kirib bormagan va o'z harbiy-siyosiy hukmronligini o'rnatmagan joylar qolmagan. Ular dastlab, mahalliy tub joyli o'troq aholi ekin maydonlaridan chetroqqa kelib joylashadilar. Dastlab, bu ikki xo'jalik sohiblari o'rtasida o'zaro iqtisodiy aloqalar o'rnataladi. Bu iqtisodiy-xo'jalik aloqalari sekin-asta etnik aloqalar tusini ola boshlaydi. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, hozirgi O'zbekiston hududlari va tevarak-atrof hududlarda ungacha qadimgi eroniylarni sharqiy lajhalarida so'zlovchi o'troq dehqon va chorvodor saklar yashar edilar. Ulardan qolgan arxeologik yodgorliklar O'rta Osiyo bo'y lab keng tarqalgan. Bu ikki etnik qatlamning bronza davridan boshlab bir hudud doirasida, birlari bilan iqtisodiy va etnomadaniy aloqalar rivoji asosida yashashi va sekin-asta o'zaro etnik yaqinlashishlarining boshlanishi aynan bronza davridan boshlab yuz berdi.

Xulosa. Xullas, miloddan avvalgi II ming yillikning ikkinchi yarmida O'rta Osiyoning barcha tog' oldi tumanlari, cho'l va dashtlari chorvador qabilalari bilan qoplangan edi. Ming yillikning oxiriga kelgunga qadar ular o'z chorva mollarini haydab to qadimgi dehqon jamoalari muhitiga qadar kirib bordilar. Bu holat O'rta Osiyoda etnik jarayonlarning faollashuviga ijobjiy ta'sir ko'rsatdi. Oqibatda ibtidoiy jamoa ildiziga zil ketdi. Ikki xo'jalikning O'rta Osiyo hududida to'qnashishi mill.avv II ming yillik oxiri va I ming yillik boshlarida bu hududda yuz bergen migratsiya va etnik jarayonlar hozirgi zamон o'zbek va voha tojiklarning dastlabki etnik qatlamining shakllanishida muhim ro'l o'ynadi.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Исаков А. Саразм. К вопросу становления раннеземледельческой культуры Зарафшанской долины. – Душанбе, 1991.С.5
2. Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиши тарихи . – Т.: Ўзбекистон,2015. – Б.138.
3. Аванесова Н.А. Межкультурные взаимодействия степного населения Евразии и урбанизированных земледельцев Средней Азии. Тез. Докл. Цивилизация Центральной Азии: земледельцы и скотоводы, традиции и современность . – Самарканд,2002.С.17.
4. Бобомуллоев С.Б. Верховья Зарафшана во II тыс. до н. э. Душанбе,1998.
5. Аванесова Н.А. Новые матреалы эпохи бронзы Зарафшанской долины. Археологические исследования в Узбекистан- 2001год.- Самарканд. С.20-21.
6. Avanesova N, Sajdullayev S, Yorkulov A. Gzam-ein neuer bronzezeitlicher Fundort in der Sogdiana. Archäologische mitteilungen aus Iran und Turan. – Berlin, 2001.p.63-72.
7. Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиши тарихи . – Т.: Ўзбекистон, 2015. – Б.182.
8. Итина М.А. История степных племен Южного Приаралья. Москва. 1977. с. 145.
9. Аскаров А. Степной компонент в оседлых комплексах Бактрии и вопросы его интерпретации. «Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций. Алма-

- Ата, 1989. с. 160–166; Аванесова Н.А. Проявление степных традиций в Сапаллинской культуре. «Цивилизации и культуры Центральной Азии в единстве и многообразии». Т.: 2010. с. 110-111.
10. Аскarov А., Абдуллаев Б. Джаркутан. Т.: 1983. табл. XLV, 17.
11. Аванесова Н.А. Указ. Работа. Рис. 10-3.
12. Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиши тарихи . – Т.: Ўзбекистон, 2015. – Б.203.
13. Смоловичев П.И. Погребения со скорченными костяками в районе города Сталинабада. ИТФ, АН СССР №^о
14. XV, 1949.с.75-82.
15. Тереножкин А.И. Археологические находки в Таджикистане. // КСИИМК, Вып. 20, 1948.с. 76.
16. Дьяконов М.М. Работы Кафирниганского отряда. // МИА, 15, 1950, с. 157–162.
17. Литвинский Б.А. О топорах эпохи бронзы....с. 59; Кузьмина Е.Е. Металлические изделия энеолита и бронзового века..... с. 8.
18. Кузьмина Е.Е. Металлические изделия энеолита и бронзового века..... с. 8.
19. Аванесова Н.А. Проявление степных традиций в Сапаллинской культуре. «Цивилизации и культуры Центральной Азии в единстве и многообразии». Т.: 2010. с 6,7, 116, 117.

Hazratov Nurali Burxon ug'li,
mustaqil izlanuvchi
Qarshi davlat universiteti

QADIMGI KESH VILOYATI HUDUDIDAGI ARXEOLOGIK YODGORLIKALARINING O'RGANILISH TARIXIDAN

Annotatsiya. Maqolada qadimgi Keshning shahar siftaida shakllanishi va rivojlanishining o'r ganilish tarixi va tarixshunosligi yoritiladi. Qadimgi Kesh viloyati va shaharlari tarixini o'r ganilish tarixi 150 yil oldin boshlagan va qadimgi Keshning dastlabki o'rni hoziorgi Kitob tumanida xududida joylashgan bo'lib, M.Ye.Masson tomonidan tashkil etilgan Kesh arxeologik topografik ekspedisiyasi tomonidan kashf etilgani manbalar asosida isbotlab beriladi.

Kalit so'zlar: Kesh, Shahrisabz, Yakkabog', tarixiy geografiya, Qayrag'och qishlog'i, Daratepa, Surxondaryo, Bandixon tepa, Podayotoqtepa, Mudofaa devori, Baqtriya, Qiziltepa, Podayotoqtepa, Uzunqir va Sangirtepa.

Hazratov Nurali Burkhan ugli,
independent researcher
Karshi State University

FROM THE HISTORY OF THE STUDY OF ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS ON THE TERRITORY OF THE ANCIENT KESH REGION

Abstract. The article covers the history and historiography of the formation and development of the city surface of ancient Kesh. The history of the study of the history of the ancient Kesh region and cities began 150 years ago, and the original location of ancient Kesh was located in the territory of the present-day Kitab district, which was discovered by the archaeological topographical expedition of Kesh organized by M.E. Masson.

Key words: Kesh, Shahrisabz, Yakkabogh, historical geography, Qairagoch village, Daratepa, Surkhondaryo, Bandikhontepa, Podayotoktepa, Defense wall, Bactria, Kiziltepa, Podayotoktepa, Uzungir and Sangirtepa.

Хазратов Нурали Бурхан угли,
независимый исследователь
Каршинского государственного университета

ИЗ ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ НА ТЕРРИТОРИИ ДРЕВНЕГО РЕГИОНА КЕШ

Аннотация. В статье освещена история и историография изучения развития и становления Древнего (античного) города Кеша в качестве городского типа. История изучения области и городов древнего Кеша началась 150 лет назад и изначально территория древнего Кеша занимала территорию нынешнего Китабского района, на основе источников будет доказано, что локализация древнего Кеша

была обнаружена Кешской археологическо-топографической экспедицией, организованной М. Е. Массоном.

Ключевые слова: Кеш, Шахрисабз, Яккабог, историческая география, село Кайрагоч, Даратепа, Сурхандарё, Бандихонтепа, Подаётоктепа, Оборонительная стена, Бактрия, Кизилтепа, Подаётоктепа, Узункир ва Сангирипепа.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N23>

Kirish. Qadimgi Kesh hududida dastlabki havaskorlik arxeologik izlanishlarni 1870 yilning oxirida tabiatshunos A. L. Kun, 1895-1910 yillarda Turkiston havaskor arxeologlar to'garagi a'zosi V. N. Litvinov, 1916- yilda I. A. Kastanye fotograf G. Ye. Krivsov hamda tarixiy topograf N.F.Sitnyakovskiylar hamkorlikda boshlashgan. Ular o'z davrida Keshning joylashgan o'rnnini aniq bilmasdan Shahrисabz shahrida deb taxmin qilganlar. Kesh tarixiga ilmiy tarzda yondashishga birinchi sharqshunos olim V. V. Bartold hisobланади [1, s. 423-454]. 1925 yilda Shahrисabzni sharqshunos V. V. Bartold, arxeolog o'lkashunos V. L. Vyatkin, me'morchilik bo'yicha san'atshunoslар B. N. Denike va E.Kon-Vinerlar o'rganishgan. 1926 yilda esa A. Yu. Yakubovskiy tomonidan ilk marta tarixiy topografiyasi tadqiq qilingan [2, s. 16-19]

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. 1930-yillardan boshlab arxeologik va me'morchilik yodgorliklarini Y. G'. G'ulomov, T. Mirg'iyoзов va S. K. Kabanovlar tadqiq etishni boshlagan. Ikkinchi jahon urushi yillarida, yuъni 1942 yilda Shahrисabz shahriga UZKOMSTARIS (Uzbekstanskiy komitet po delam muzeyev i oxranы pamyatnikov starinы, iskusstva i prirody) ning inspektori sifatida M. Ye. Masson va G. A. Pugachenkovalarning Shahrисabz hududida olib borgan tadqiqotlari natijasida qadimgi Kesh viloyati, uning markaziy shahri va rustoqlarining tarixiy geografiyasini tadqiq etish boshlandi [3, s.16]. Ular Keshning tarixiy topografiyasini yozma manbalar bilan qiyosiy analiz qilib qadimiy shahar Kitob shahri o'rnidagi Qalandartepa o'rnila joylashganini isbotladilar. 1946-1948 yillarda S. K. Kabanov Keshda dastlabki arxeologik qazishma ishlarini olib borgan [4, s. 177-114].

Tom ma'noda Keshning tarixiy geografiyasini o'rganish ishi M. Ye. Masson tomonidan 1963 yilda "Kesh Arxeologik Topografik Ekspeditsiyasi" faoliyati bilan bog'liq [5, s. 60-64]. N. I. Krasheninnikova Kitob-Kesh xududida, Shahrисabz-Kesh xudduda esa Z. I. Usmanova va S .B. Lunina, Yakkabog' tumanida G. Dresvyanskayalar tadqiqotlar olib borishgan. N.I.Krasheninnikovaning Shurobsoy vodiysidagi Podayotoqtepa, Uzunqir, Sangirtepa, Kitob shahri markazda joylashgan Qalandartepadagi tadqiqotlari tahsinga sazovor ishlar hisobланади [6, s. 460].

S. Kabanov, G. Dresvyanskaya va Z. Usmanovalar 1976-1985 yillarda Yakkabog' tumanida joylashgan arxeologik yodgorliklarning xaritasini yaratish borasida dala tadqiqot olib borib 300 dan ziyod arxeologik yodgorlik aniqlashgan [7, s. 25-29]. Ma'lumotlarga ko'ra, ularning 20 foizi antik, 70 foyizi ilk o'rta, 30 foyizi esa rivojlangan o'rta asrlarga mansub [8. s. 25-29]. A.S.Sagdullayev esa Yakkabog' tumanidagi Qayrag'och qishlog'idan yaqinida joylashgan Daratepada mil. avv. VII-VI asrlarga oid qishloq xarobalari tadqiq etgan va ilk temir davriga oid yana bir nechta arxeologik yodgorliklar qayd etilgan [9. s. 457., s.154-161].

Asosiy arxeologik tadqiqotlarni akademik M. Ye. Masson boshchiligidida Toshkent davlat universiteti qoshidagi "Kesh arxeologik topografik ekspeditsiyasi" olib borgan va tadqiqotlarda talabalar bilan birgalikda S. K. Kabanov, V. D.Jukov, G. Ya. Dresvyanskaya, Z. I. Usmanova, A .S. Sagdullayev, N. I. Krasheninnikova, N. P. Stolyarova, P. Niyazov, E. Baxshisyan, O. N.

Lushpenkova S.B.Luninalar ishtirok etishgan. S.B.Luninaning tarixiy geografiyaga oid maxsus "Istoricheskoy geografii Yujnogo Sogda VIII - XII vv." monografiyasi xam qimmatli ma'bulumotlarga ega asar hisoblanadi [10, s. 109 – 127]. Tadqiqotchilardan akademik A. Sagdullayev yangi arxeologik va yozma manbalarni taxlil etib, Sangirtepa o'rnidagi inshoot eramizdan oldingi X-IX asrlarda "ochiq osmon ostidagi ibodatxona" sifatida faoliyat yuritgani, tadqiqotchi uni sanasini Bandixon tepe (Surxandaryo viloyati) yodgorligi bilan tengdoshligini aniqladi. Sangir-III arxeologik qatlaming sanasi esa eramizdan oldingi VII-VI asrlarga oid, bu davrda shaharning kengayishi va aholi sonini o'sishi kuzatiladi. Tadqiqotchi M. Xasanov esa Podayotoqtepada mudofaa devorlarning 3 ta qurilish davri va ta'mirlash izlarini aniqlab, uni me'morchiligi Baqtriya davlati tarkibiga kiruvchi Qiziltepa yodgorligiga o'xshashligi, Arki-a'lo sifatida eramizdan oldingi VII-asrda 3 qismdan iborat etib bunyod etilganini aniqlagan [11. b. 21].

Manbalarda VII asrda Keshda yirik ibodatxona mavjudligi, unda harbiy qo'shin askarlari harbiy yurishlar oldidan minglab qo'ylarni qurbanlikka keltirishi haqida ma'lumotlar uchraydi. Bunday yirik ibodatxona Kitob tumanidagi Ko'mirtepa qishlog'ida saqlanib qolgan Sangirtepa yodgorligi bo'lishi mumkin [12. s. 65].

Bu joydan arxeologik qazishmalar natijasida topilgan kulolchilik buyumlaridan qadahlar, vaza, piyolalar, to'qimachilik toshlari, g'isht bo'lagi, kulollarning o'z mahsulotiga quygan belgilari aks etgan sopol idish bo'laklari, ilonsimon tarzda yasalgan haykalcha, temirdan yasalgan pichoqlar va harbiy qurollar shaharda mudofaa qobiliyati kuchayayotganidan darak beruvchi noyob tarixiy manbalardir.

Tahlil va natijalar. Podayotoqtepa, Uzunqir va Sangirtepa o'rniда ilk shaharning paydo bo'lishini O'rta Osiyodagi eng qadimgi davlatlarning vujudga kelishi jarayoni bilan bog'lash mumkin. Kesh vohasining ilk shahri makedoniyalik Aleksandr harbiy yurishlaridan so'ng, miloddan avvalgi III asrga kelib, turli siyosiy va iqtisodiy sabablarga ko'ra inqirozga uchraydi, shahar va uning arki-a'losi joylashgan Podayotoqtepa ham xarobaga aylanadi. Shahar aholisi Sho'robsoy bo'yidan Oqsuv daryosi bo'yiga, hozirgi Kitob shahri hududiga ko'chib o'tdi va shu joyda yangi shaharga asos solindi. Kitob-Keshni arxeologik jihatdan o'rgangan olima N. I. Krashennikovaning fikricha, Kitob o'rniда shakllangan Kesh eramizdan oldingi II asrda yirik hunarmandchilik markazi bo'lib, shahar hududi 40 ga. dan ziyod maydonni egallagan va mudofaa uchun qal'asi bino qilingan. Qal'a ichida ko'plab hashamatli imoratlar va jozibali uy-joylardan iborat hunarmandlar mahallasi mavjud bo'lgan.

Ikkinci sahna ostadonning chap tomonini to'liq egallagan. Sahnaning markazida ham ma'bud tasvirlangan, u balandda gilam ustida o'tiribdi. Bir oyog'i tizzasidan bukilgan bo'lsa, ikkinchi oyog'i pastga osilib turibdi. O'ng qo'li beliga tiralgan va hassanining pastki qismidan ushlab turibdi, ikkinchi qo'li yelka balandligida ko'tarilgan va buyruq yoki ishora qilmoqda. Atrofida musiqachilar siymosi joylashgan. Ular uzun kiyim kiyishgan. Biri XVI asrlargacha mashhur bo'lgan burchakli arfa chalmoqda. Ikkinci musiqachining tanasi aniq emas, ammo uning qo'lida ud asbobi mavjud. Ma'budaning pastida ikkita qo'y joylashgan, ular bir-biriga qarab turibdi. Qo'ylarning oldida gullar ochilgan va orasida qandaydir idish mavjud. O'zbekiston xalqlari tarixi Davlat muzeyidagi ostadonda tasvirlangan Srosh yetaklab kelgan mayitning ruhini o'tirgan holda tarozidan o'tkazayotgan obraz ham aynan Rashn ma'buditdir. Sahnada ot tasviri tasodif emas. Oq ot Mixra – Mitra inkarnatsiyasidir. Ayrim hollarda ot mayitni "narigi dunyoda olib o'tuvchi" sifatida ham talqin etiladi. Arrianning yozishicha, Kirning

valiahdi Kambiz otasining qabriga ruhi uchun har kuni qo'y qurbanlik qilgan, har oy ot qurbanlik qilgan, otni "quyoshga bag'ishlangan qurbanlik" deb hisoblagan. Gohida ostadonlar turli xil hayvonlar yoki otga o'xshash shaklga keltirilgan. Bu an'analarni saqlanib qolganligi haqida K.A.Inostransev forslarning dafn odatlarini chizgan va "mazkur urf-odatlar Arta-Virat kitobidagi guzaratcha uslub"ga xos, deb yozgan edi. Uning dafn marosimiga bag'ishlangan rasmlarda odam yoki kohin otning yetaklamasdan, balki oldiga bormoqda. Dafn marosimi haqidagi yana bir rasmida esa ikki kishi bayroq ko'targan holda, orqasidan esa egarlangan ot tasvirlangan.

Demak, tasvirdagi egarlangan ot Mixr ma'budaga mayitning ruhi uchun qurbanlikka bag'ishlangan, urf-odatni bajarayotgan shaxs - Srosh esa mayit va ma'budalar orasidagi dalol vazifasini bajarayotgani tasvirlangan, ayrim manbalarda Srosh "ruhlarning himoyachisi" sifatida ifodalanadi. Shimoliy Xitoydagi An Juan qabristonidagi toshda esa Srosh kohin sifatida "taomni muqaddaslashtirayotganligi" tasvirlangan.

Muhokama. Antik va ilk o'rta asrlardagi Kesh viloyatining rustoqlaridan biri G'uzor edi va u manbalarda Xuzor nomi bilan uchraydi. Tadqiqotchi E.V.Rtveladzening fikriga ko'ra, afsonalarda G'uzor shahrini Afrosiyob buniyod etgan va haqiqatdan ham G'uzordagi arxeologik yodgorliklarning eng qadimiysi davri eramizning 1 asriga mansub [13. b. 50-51]. G'uzor Toharistondan Sug'diyonaga o'tadigan Ipak yo'lida joylashgan rustoqlardan biri edi. Tadqiqotchilar G'uzor hududini chorvador va dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi aholi o'rtasidagi chegara deb hisoblashadi. Yozma manbalarda VIII asrning birinchi yarmida G'uzorning xokimi Sabukra isli shaxs bo'lgan. Arab bosqinchilari G'uzorni kuch bilan bosib ola olmagach, Sabukra va uning aholisi bilan tinchlik shartnomasi tuzganligi haqida mabumotlar saqlanib qolgan. Bu voqealar G'uzorning janubida joylashgan Mardtepa arxeologik yodgorligi xuddudda sodir bo'lgan bo'lishi mumkin, negaki, Mardtepa yodgorligi Tohariston bilan chegara hududidagi joylashgan va arxeologik qazishmalarda uning davri eramizdan avvalgi 1 asridan eramizning VII asrlarigacha davom etgani aniqlangan [14, s. 1148].

Sh. Kamoliddinov G'uzorda VIII asrning boshlarida hukmdorlik qilgan Sabukrani turk hukmdorlaridan biri deb hisoblaydi va Uning fikricha, Mardtepa arxeologik yodgorligi Sabukraning qarorgohi bo'lgan bo'lishi mumkin. XII asrda yashagan As-Samoniy G'uzor rustoqida Surxakat manzili haqida ma'lumot beradi. Uning mazmuni Sug'd tilidan tarjima qilinsa, "Qizil shahar" deb tarjima bulish mumkin. Sh.Kamoliddinov bu manzilni G'uzor shahri o'rnida mavjud bo'lgan, deb hisoblaydi [15. s. 109 – 127]. 1985-1986 yillardan boshlab O'zR FA Arxeologiya instituti ilmiy xodimlaridan A. A. Raimkulov va M. H. Isomiddinovlar Keshning tarixiy geografik hududiga kiruvchi Turnasoy daryosi vodiysida joylashgan ilk o'rta asrlarga oid To'rtko'ltepa yodgorligida tadqiqot ishlariga qo'shilishdi [16, s. 5 том, 1-qism]. O'zR Madaniyat va sport ishlari vazirligi Madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish ilmiy ishlab-chiqarish Bosh boshqarmasining Shahrisabz tuman inspeksiyasi, O'zR Fanlar akademiyasi Arxeologiya instituti va Shahrisabz shahar Amir Temur nomidagi moddiy-madaniyat tarixi muzeyi hamkorlikda "Qashqadaryo viloyatining arxeologik yodgorliklari katalogini tuzish" uchun 2012 yilda Qashqadaryo viloyati Yakkabog' tumani hududida 200 ga yaqin, 2013 yilda esa Shahrisabz tumani hududidagi arxeologik yodgorliklar to'laligicha hisobga olindi.

Xulosa. Xulosa qilib aytish mumkinki, qadimgi Kesh viloyati tarixi va madaniyatini, sug'orish tizimini, tarixiy toponomikasi hamda tarixiy geografiyasini, yodgorliklar

joylashuvini arxeologik jihatani to'la qonli o'rganish o'tgan asrning 40-50 yillaridan boshlandi.Ushbu tadqiqotlar hozirgi kunlarga qadar davom etayotgan bo'lib, ularning natijalari o'laroq Keshning tarixiy geografiyasiga ko'plab aniqliklar kiritish imkoniyati paydo bo'ldi. Xususan, antik va ilk o'rta asrlar davri yodgorliklarining joylashuvi, shaharlarning ko'chishi, o'rta asrlar rustoqlarining lokalizatsiyasi masalalarida ilmiy tadqiqotlar davom etmoqda.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Бартольд В.В. Туркестан под в владычеством монголов (1227-1269 гг. Соч. т.1, 1963; том II, ч.2.
2. Якубовский А. Ю. Краткий полевой отчет о работах Зарафшанской археологической экспедиции Эрмитажа и ИИМК в 1939 г., ТОВЭ. Т. 2. Л., 1940.
3. Массон М.Е. Работы Кешской археолого-топографической экспедиции (КАТЭ) по изучении восточной половины Кешской области Уз ССР 1966 г. Археология Средней Азии. Сборник научных трудов ТашГУ, №533, Ташкент, 1977. Массон М.Е., Пугаченкова Г.А. Шахрисябз при Тимуре и Улугбеке. Труды Среднеазиатского Государственного университета. Вып. XLIX, Археология Средней Азии. Ташкент, 1953.
4. Кабанов С.К. Археологические разведки в верхней части долины Кашка-Дарьи. Труды Института истории и археологии. Вып. 7, Ташкент, 1955.
5. Крашенинникова Н.И. Разрез крепостной стены древнего Кеша//ОНУ, 1968, №8.
6. Крашенинникова Н.И. Работы в Китабском и Шахрисабском районах. АО 1981 года. М.1983.
7. Дресвянская Г.Я. Комплекс памятников Тырнасая. Материалы к археологической карте. Материалы по истории, историографии и археологии. Сборник научных трудов ТашГУ, №639, Ташкент, 1980., Дресвянская Г.Я. К районированию археологических памятников раннего средневековье (по материалам Яккабагского района). ОНУ, 1985, № 10.
8. Дресвянская Г.Я. К районированию археологических памятников раннего средневековье (по материалам Яккабагского района). ОНУ, 1985, № 10.
9. Сагдуллаев А.С Древние поселения Кашкадарья// Строительства и архитектура в Узбекистане, 1979, № 7., Он же. Поселения раннежелезного века в бассейне Кашкадарья// СА, 1984, № 3., Он же. Раскопки и разведки в долине Кашкадарья. Археологические открытия 1979 года. М.1980.
10. Лунина С.Ю. Города южного Согда в VIII-XII вв.Т.1984.
11. Сагдуллаев А.С. Усадьбы древней Бактрии.
12. Chavannes E. Documents sur les Tou-Kiue (Turks) occidentaux //Сборник трудов Орхонской экспедиции, вып. 6. СПб., 1903.
13. Ртвеладзе Э.В. Легенды об основании среднеазиатских городов и археологическая действительность // Культура юга Узбекистана в древности и средневековье. Ташкент, 1987.
14. Abu Djafar Mohammed ibn Djarir at-Tabari. Annales / Ed. M.J. de Goeje. Prima, seconda, tertia series. Lugduni Batavorum: E.J.Brill, 1964. II.

15. Камалиддинов Ш. Историческая география Южного Согда и тохаристана по арабоязычным источникам IX – начала XIII вв. Т.»Узбекистан» 1996.
16. Раимқулов А.А., Суюнов С.С., Саидов М.М., Ражабов А.Ю. “Ўзбекистоннинг археологик ёдгорликлари каталоги. 5 том. Қашқадарё вилояти. 1-қисм. “Яккабоғ тумани” Самарқанд, 2013

07.00.00- Тарих фанлари

**Mamatqulov Bekzod Sherzovich,
PhD, Iqtisodiyot va pedagogika universiteti,**

O'ZBEKISTONDA GAZ-OLTINGUGURT SANOATINING YUZAGA KELISHI VA UNING RIVOJLANISH TARIXI (QASHQADARYO VILOYATI MISOLIDA)

Annotatsiya. Neft va gaz, oltingugurt insoniyatga juda qadimdan ma'lum bo'lib, ulardan olinadigan mahsulotlarning xalq xo'jaligidagi iste'mol qilish o'rni hamda ularga bo'lgan ehtiyoj yil sayin ortib borgan. Ushbu maqolada O'zbekiston janubiy viloyatlari Qashqadaryo viloyatida gaz-oltingugurt sanoatining yuzaga kelishi va rivojlanish tarixi ilmiy asosda tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: O'zbekiston SSR, sanoat, fabrika, gaz-oltingugurt, zavod, islohot, jamiyat, ish haqi, hunar maktablari, ayollar maktablari.

**Mamatqulov Bekzod Sherzovich,
PhD, University of Economics and pedagogy**

THE HISTORY OF THE OCCURRENCE OF THE GAS-SULFUR INDUSTRY IN UZBEKISTAN AND ITS DEVELOPMENT (ON THE EXAMPLE OF THE KASHKADARYA REGION)

Abstract. Oil and gas, sulfur have been known to mankind for a very long time, and the place of consumption of products derived from them in the national economy, as well as the need for them, has increased every year. This article analyzes the history of the occurrence and development of the gas-sulfur industry in the Kashkadarya region of the southern regions of Uzbekistan on a scientific basis.

Key words: Uzbekistan SSR, industry, factory, gas-sulfur, factory, reform, society, wages, art schools, women's schools.

**Маматкулов Бекзод Шерозович, PhD,
Экономико-педагогический университет**

ВОЗНИКНОВЕНИЕ ГАЗОСЕРНИСТОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В УЗБЕКИСТАНЕ И ИСТОРИЯ ЕЕ РАЗВИТИЯ (НА ПРИМЕРЕ КАШКАДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТИ)

Аннотация. Нефть и газ, сера известны человечеству с глубокой древности, роль продуктов из них в народном хозяйстве, а также потребность в них возрастили с каждым годом. В данной статье на научной основе проанализирована история возникновения и развития газосернистой промышленности в Кашкадарьинской области южных областей Узбекистана.

Ключевые слова: Узбекская ССР, промышленность, фабрика, газосерная, фабрика, реформа, общество, заработка плата, художественные училища, женские школы.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N24>

Kirish. Bugungi kunda jahon iqtisodiyotida insoniyat taraqqiyotining avvalgi davrlariga xos bo'lmagan yangi tendensiyalar vujudga keldi. Iqtisodiyotning ma'no-mazmuni va xarakteri tubdan o'zgardi. Jahon mamlakatlarida sanoatning jadal taraqqiy etishi, davlatlararo iqtisodiy munosabatlar sohasining chuqurlashishi, xalqaro miqyosida faoliyat ko'rsatuvchi BMTning Sanoatni rivojlantirish tashkiloti faoliyati va soha tarixiga qiziqish ortib, u bilan bo'lgan tadqiqotlar keng ko'lamda olib borilmoqda. Jahonning turli ilmiy-tadqiqot markazlari, ixtisoslashgan ilmiy muassasa hamda oliy o'quv yurtlarida sanoat sohasi tarixi va uning yangi tarmoqlari bo'yicha keng ko'lamdag'i ilmiy izlanishlar, tadqiqotlar amalga oshirilmoqda.

O'zbekistonda so'nggi yillarda iqtisodiy islohotlar tufayli mamlakat sanoat ishlab chiqarish tizimida tarkibiy o'zgarishlar amalga oshirilib, zamonaviy sanoat taraqqiyoti uchun keng yo'l ochildi. Iqtisodiy hayotni demokratlashtirish, soha siyosiy tizimida tub o'zgarishlar yasash, boshqarishda yangi shaklni tashkil etish va sanoat korxonalariga egalik qilishning turli shakllarini tarkib toptirish, soha kadrlarini tayyorlash borasida qator muvaffaqiyatlar qo'lga kiritilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganidek: "Sanoat sohasidagi siyosatni samarali amalga oshirish, sanoatni innovatsion asosda tashkil etish, tashqi bozorlarda yuqori talabga ega mahsulotlar ishlab chiqarishni rag'batlantirishga alohida e'tibor qaratish lozim". Bugungi kunda kimyo sanoatining jahon iqtisodiyotida tutgan o'rni va ahamiyati nihoyatda oshib bormoqda. Keyingi yillarda O'zbekiston og'ir sanoat bazasida vujudga kelgan kimyo industriyasi jadal taraqqiy etib bormoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada O'zbekistonda gaz-oltingugurt sanoatining yuzaga kelishi va uning rivojlanish tarixi (Qashqadaryo viloyati misolida) ni yoritib berishda analiz va sintez, tizimlilik, mantiqiylik, kompleks yondashuv, qiyosiy tahlil, dialektik usullaridan foydalanildi.

Tahliliy materiallar va natijalar. O'zbekistonda qadim zamonlardayoq neftdan foydalanib kelingan. Neftning o'ziga xos o'tkir hidi tufayli qishloq xo'jaligi zararkunandalariga qarshi kurashda undan foydalanilgan. Neftdan dori-darmon tayyorlash maqsadida Abu Ali ibn Sino neftni haydashga oid tajribalar o'tkazgan. Xorazm geografigi Bakrom (XIII asrda) Bakudagi neftni haydash texnologiyasi haqida birinchi bo'lib eslatib o'tagan. Shuning uchun ham neft va uni qayta ishslash O'zbekistonda eng qadimiylardan biridir.

O'zbekistonda neft qazib chiqarish 1876 yildan boshlangan deyilishiga asosiy manba Farg'onaning Qamishboshi qishlog'ida rus tadbirkori D.P. Petrov tomonidan XIX asrning 80-yillari boshida 25 metrgacha burg'ilangan 2 ta quduqning har biridan kuniga 10 pud (160 kg) gacha neft qazib olganligidir.

1880-1883 yillar davrida bu quduqlar soni 4 taga yetgan. Quduqlar zarbali usul bilan qazilgan. Ba'zi ma'lumotlarga muvofiq bunday quduqlardan kuniga 5-10 tonnagacha neft olingan. Rus tadbirkori D.P. Petrov 1885 yilda SHO'rsuvda ikkita quduq qazdirgan va ulardan kuniga 400-500 [kg neft olingan](#), undan maxsus qozonda kerosin va qoramoy ajratib olina boshlangan. Aynan, shuning uchun ham manbalarda O'zbekistonda neft sanoatining boshlanishi 1885 yildan deb ko'rsatilgan.

O'zbekistonda dastlabki neft koni 1904 yilda ochilgan, u Farg'ona vodiysidagi Chimyon neft konida 278 m chuqurlikdan (avvalgi Vankovsk) qazib olingan. Undan kuniga qariyb 130 tonna neft otlib chiqqan. O'sha yili Oltiariq temir yo'li stansiyasi yaqinida neftni qayta ishslash zavodi ishga tushirilgan. O'zbekistonda neft sanoatining paydo bo'lishi shu sanadan boshlanadi degan fikrlar ham mavjud. Qayta ishlangan neftdan asosan kerosin olingan. Kerosin va qoldiq

qoramoy aravalarga va tuyalarga yuklanib, O'rta Osiyo, Afg'oniston, Xitoy bozorlarida, Toshkent, Andijon, Qo'qon paxtani qayta ishlash zavodlariga, moyjo'vozlarga va aholiga sotilgan.

Birinchi gaz fontani 1953 yilda "Setalantepa" konida olingen bo'lsa, 1956 yilda esa "Jarqoq", "Qorovulbozor", "Saritosh" gaz va gaz-neft' konlari, jumladan, Buxoro-Xiva neft gazga boy hududlarning ulkan istiqbollarini tasdiqlagan "Gazli" yirik koni ochilgan.

1960 yilgacha mahalliy ahamiyatga ega bo'lgan bir qancha gaz quvurlari qurildi. Bu esa Farg'ona vodiysi shaharlarini gaz bilan ta'minlash imkonini berdi.

1958-1970 yillar davrida 70 dan ortiq neft'-gaz konlari aniqlangan bo'lib, ular orasida "Gazli", "Uchqur", "Muborak", "O'rtabuloq" va boshqalar ayniqsa yirikdir.

"Gazli" ortidan o'zbekistonlik geologlar 1960 yil boshida "Muborak" ulkan gaz konini, 1974 yilda esa "Sho'rtan" gaz kondensat konini topganlar.

Shu tariqa, yoqilg'i sanoati XX asr o'rtalarida O'zbekiston iqtisodiyotining asosiy tarmoqlaridan biriga aylandi.

"Kimyo sanoatiga juda katta mablag' berdik. Energiya samaradorligi jihatidan texnologiyalar yangilandi. Endi bu tarmoq qo'shilgan qiymat beradigan vaqt keldi. Juda katta imkoniyatlar bor. Agar har bir yo'naliш bo'yicha miqdorini, sifatini, narxini joy-joyiga qo'ysak, eksport 5—6 barobar oshadi", — dedi Shavkat Mirziyoyev [1, 134].

O'zbekistonda kimyo sanoati rivojlanish tarixi bir necha bosqichlarni o'z ichiga oladi. Neft va gaz industriyasining rivojlanishi tufayli kimyo sanoatida yangi tarmoqlar vujudga keldi. Neft qazib olishning kustar usullaridan mexanizatsiyalashgan va kompleks elektron raqamlashgan jarayongacha bo'lgan taraqqiyot yo'li bosib o'tildi. Kimyo sanoati sohasi tarixini tadqiq etish jarayonida, uning rivojlanish bosqichlari ayrim nazariyalar, qarashlar kurashidan iborat bo'lganligini ko'ramiz.

Bizgacha yetib kelgan tarixiy manbalar, arxitektura yodgorliklari insoniyatning uzoq davrlardan buyon neft va gaz bilan tanish ekanligidan dalolat beradi. Arxeologlarning fikricha, O'zbekistonda kimyo sanoati manbalaridan foydalanish taxminan 8 ming yil avval boshlangan. 1950 yillar oxiri va 1960 yillar boshlarida O'zbekistonning janubiy viloyatlarida kimyo sanoatining rivojlanish jarayonlarining jadallahishi, bu yerlarda gaz va neft konlarining ko'pligi kimyo sanoatining rivojlanishi, soha tarmoqlariga ixtisoslashtirilgan mustaqil korxonalarini tashkil etishni taqozo etdi [2, 4].

1970 yillarda geolog olimlar O'zbekistonning janubiy viloyatlari, xususan Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlaridan tarkibida 6% gacha oltingugurt bo'lgan gaz konlarini topdilar. Oltingugurt sanoat, qishloq xo'jaligi va tibbiyatda keng qo'llaniladigan muhim element. Qadim zamonalardan beri sirli modda sifatida qabul qilingan oltingugurt, chang va suyuqlik sifatida ishlatalishi mumkin bo'lgan olovli va portlovchi metalldir. Inson salomatligi uchun juda ko'p foydali bo'lgan oltingugurt, shuningdek, sanoatda ishlataladigan muhim kislotalardan biri bo'lgan sulfat kislotasining xom ashyosi hisoblanadi.

Oltingugurt yonilg'i metallarni yemirib tezda ishdan chiqaradi, kishilar sog'lig'iga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Tarkibida oltingugurt mavjud bo'lgan gaz konlarining Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida ko'plab topilishi, gaz tarkibidagi oltingugurtni ajratib oladigan va gazdan sintetik tola ishlab chiqaradigan zavod qurilishi ehtiyojini yuzaga keltiradi. 1960 yillarning oxiri va 1970 yillarning boshlarida Qashqadaryoda aynan Muborak tumanida gaz tarkibidagi oltingugurtni ajratib oladigan va gazdan sintetik tola ishlab chiqaradigan,

shuningdek hali SSSR tarkibidagi davlatlarda mavjud bo'lmagan yagona va yirik zavod qurilishiga ehtiyoj yuzaga keldi[3, 219]. Mamlakatimizda ilgari bunday zavod va korxonalar qurilmaganligi sabab bir necha yirik ilmiy-tadqiqot institutlari loyihalash tashkilotlari bilan hamkorlikda ishlab chiqdilar. Asosan, Saratov shahridagi "Vostokgiprogaz" va Moskvadagi "Giprogazochistka" institutlari olimlari va injener-texnik xodimlarining jonbozligi tufayli zavod loyihasi tayyor qilindi[1, 47]. Mazkur zavod qurilishiga 88 million so'mdan ortiq kapital mablag' sarflanishi rejalshtirildi, mazkur xarajatlar 2,5-3 yil ichida to'la qoplanishi mo'ljallandi.

1968 yilning mart oyida gaz-oltingugurt zavodi qurilishi boshlab yuborildi. 1969-1970 yillarda ham zavod qurilishi jadal davom etdi. Zavod qurilishida Yugoslaviya, Ruminiya, GDR va Chexoslovakiyadan murakkab asbob-uskunalar kelib turdi. Zavod qurilishida tajribali injener A.Shevkin rahbarlik qildi[4, 302].

Muhokama. Oltingugurt zavodining qurilishining o'ziga xos jihatlari bo'lib, birinchidan, oltingugurtdan tozalangan gazni sanoat markazlariga jo'natish uchun zarur bo'lgan quvurlar yotqizildi, Yakkabog'dan Muborakkacha 158 kilometr masofada katta quvurlar yotqizildi va suv muammosi hal etildi, ikkinchidan, tarkibida oltingugurt bo'lgan gazni zavodga keltirish injener-texnik xodimlarni o'ylatgan muammolardan biri edi, chunki bunday gazni oddiy quvurlarda keltirib bo'lmaydi, tarkibida oltingugurt bo'lgan gaz oddiy metall quvurlarni 3-4 yil ichida butunlay yemirib tashlashi aniq. Bu muammoni hal etish uchun Ukrainianing Donesk viloyatidagi Xarsiz quvur zavodi Muborak gaz-oltingugurt zavodi uchun ichki qismi maxsus smola bilan sirlangan quvurlar ishlab chiqarib, Muborakka gaz konlari va zavod oralig'idagi trassalarga yotqizildi.

1971 yilning oxirida Qashqadaryo viloyatida gigant gaz-oltingugurt zavodining birinchi navbati qurib bitkazildi . Dunyoda bunday korxona shu paytga qadar faqat Fransiya va Kanadadagina mavjud edi. Umumiy maydoni 68 hektar bo'lgan bu gigant korxona 220 ming tonna oltingugurt yetkazib beradigan yirik zavodga aylandi.

1978 yilga kelib Muborak gaz-oltingugurt zavodining ikkinchi navbati qurilishi tezkorlik bilan olib borildi.Og'irligi 240 tonnalik kolonna o'rnatildi [5, 271].

1979 yilda Muborak gaz-oltingugurt zavodining uch blokdan iborat ikkinchi navbati mahsulot bera boshladi. Zavod mamlakatning magistral gaz quvurlariga yiliga 10 milliard kubometr tozalangan gaz berish quvvatiga ega bo'ldi.

Oltingugurt zavodining uchinchi navbati qurilishi ham jadal boshlab yuborildi.1980 yilda zavodda mehnat qilayotgan 870 kishi jamiyatning barcha sohalarida faol edi[6, 102].

Biroq, topilgan bu boyliklarni ishlatsizda muammolar har doimgidek chiqib turdi. Masalan, birgina "Qarshineft" boshqarmasida o'rnatilmagan uskunalar 1976-yilda 47338 tani, 1977-yilda 96355 tani tashkil etgan. Ayni paytda, sovet davlatining yer osti boyliklaridan unumli foydalanish siyosati, oxiriga yetib bo'lmaydigan oqibatlarni keltirib chiqardi. 1982 yildan boshlab Sho'rtan gazenergokimyo kompleksini qurish uchun turli qaror va loyihamar qabul qilinishiga qaramay, belgilangan vazifalar to'liq amalga oshirilmadi, gaz konlari ochilib, mamlakat manfaatlariga xizmat qilsa-da, ekologiyaga ta'sir qilmay qolmadi. Masalan, Muborak gazni qayta ishslash zavodi har yili 136 ming tonnadan ziyod zaharli gazlarni chiqarilishi yoki yoqib yuborilishi oqibatida viloyatning qo'shni Ulyanov, Usmon Yusupov va Bahoriston tumanlaridagi aholi jabr ko'rgan. Bu yerlarda mevali daraxtlarni qurishiga, uzumlarni pisharpishmas qurib qolishiga olib kelgan bo'lsa, zavoddan chiqarilgan oqava suvlar atrof-muhitga salbiy ta'sir o'tkazib kelgan edi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, shu tariqa O'rta Osiyoda ilk bor mamlakatning gazdan oltingugurt ajratib oladigan yangi bir tarmog'i vujudga keldi. Bu mamlakatning oltingugurtli gaz konlarining kimyo sanoati uchun kerakli xom ashyoni uzlucksiz ta'minlanishi uchun asos bo'ldi. Bu zavodning qurilishi janubiy viloyatlarning oltingugurt sanoat sohasidagi tarixiy tajribasi va natijalarining O'zbekiston kimyo sanoati tarmoqlarining rivojlanish istiqbollaridagi o'rnini belgilab berishda muhim poydevor bo'ldi.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – T.: "O'zbekiston" NMIU, 2021. – B. 134.
2. Yoqubov G'ulom. Sanoatimizdagi o'pirilishlarga qarshi kurashamiz! // Qizil O'zbekiston. - 1930.- 21-fevral;
3. Jo'raqulov O., Ergasheva J. Qashqadaryo sanoati tarixi. – Qarshi: Nasaf, 1996; 219 bet
4. Mo'minov N. M. Sovetlarning O'zbekistonni sanoatlashtirish uchun kurashi. (1928 – 1932-yillar). – T., 1959. – 302 bet
5. Tursunov S. va boshqalar. Surxondaryo tarixi. – T., 2004. – 271 bet.
6. Jo'raqulov O., Ergasheva J. Qashqadaryo sanoati tarixi. – Qarshi: Nasaf, 1996;. 106 стр.
7. Turdiyev B. S. The role of national harmony in the strategy of spiritual renewal //Scientific Bulletin of Namangan State University. – 2019. – T. 1. – №. 6. – C. 229-233.

07.00.00-Тарих фанлари

Berdiev Jamshid,
Dotsent, Qarshi davlat universiteti

VOHA JOY NOMLARINING SHAKLLANISHIDA ETNONIMLAR VA PATRONIMLARNING TUTGAN O'RNI

Annotatsiya. Maqolada Qashqadaryo vohasidagi joy nomlarining shakllanishida etnonimlar va patronimlarning tutgan o'rni haqida tahliliy ma'lumotlar aks ettirilgan.

Kalit so'zlar: Qashqadaryo vohasi, kasb-kor, hunarmandchilik, etnik rangbaranglilik, etnonimlar, patronim.

Berdiev Jamshid
Docent, Karshi State University

THE ROLE OF ETHNONYMS AND PATRONYMICS IN THE FORMATION OF OASIS PLACE NAMES

Abstract. The article reflects analytical information about the role of ethnonyms and patronymics in the formation of place names in the Kashkadarya Oasis.

Keywords: Kashkadarya Oasis, profession, craft, ethnic colorfulness, ethnonyms, patronymic.

Бердиев Жамшид,
Доцент, Каршинский государственный университет

РОЛЬ ЭТНОНИМОВ И ПАТРОНИМОВ В ФОРМИРОВАНИИ ТОПОНИМОВ ОАЗИСОВ

Аннотация. В статье отражена аналитическая информация о роли этнonyms и отчеств в формировании топонимов Кашкадарьинского оазиса.

Ключевые слова: Кашкадаринский оазис, профессия, ремесло, этническая колоритность, этнonyms, отчества.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N25>

Kirish. XIX asrning oxiri – XX asr boshlaridagi Qashqadaryo vohasi aholisining tarkibi va etnotoponomik tarixini etnonimlar va patronimlar misolida qarab chiqish orqali voha tarixi bilan bog'liq bir qator masalalarga aniqlik kiritish mumkin. Xususan, Qarshi va Shahrishabz kabi nisbatan yirik shaharlarda birmuncha farqli, Kasbi, G'uzor, Koson, Chiroqchi kabi nisbatan kichik shahar va qo'rg'onlarda esa boshqacharoq holat ko'zga tashlanadi[1]. Sababi, yirik shaharlarda ko'proq aholining maishiy turmush tarzi (kasb-kor, hunarmandchilik, etnik

rangbaranglilik) bilan aloqador joy nomlari ko'proq uchrasa, vohaning qishloq va ovullarida, Qashqadaryoning yuqori va quyi havzasida, shuningdek, tog', tog'oldi, dasht va cho'l hududlarida etnotoponim va patronimlar nisbatan ko'p uchraydi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Qashqadaryo vohasi toponimiyasini o'rganish mobaynida toponimiya fanining bir qator usul va uslublariga e'tibor qaratish kerak bo'ladi. Tarix fanida etnografik, etnologik va etnotoponimik tadqiqotlar jarayonini o'rganishda toponomik ma'lumotlar muhim manba hisoblanadi.

Joy nomlarida tarixning ijtimoiy xususiyatlari ko'proq o'z ifodasini topadi. Bu holat Qashqadaryo vohasi nomlarida ham o'z tasdig'iga ega bo'lib, mintaqqa ijtimoiy hayotida yuz berayotgan hodisalar eng avvalo uning toponomiyasida ko'zga tashlanadi.

Qashqadaryo vohasi joy nomlarini shartli ravishda quyidagicha turlarga bo'lish mumkin[2]:

1. Geografik xususiyati (joylashuvi, past-balandligi, iqlimi va h.k.) bilan bog'liq joy nomlari: Kitob (Kifti-ob), Shahrisabz, Langar, Parg'uza, Aral, Jenov, Jarquduq.
2. Tabiiy xususiyatlari bilan bog'liq joy nomlari: Olmazor, Qoratikan, Qorayantoq.
3. Aholisining kasb-kori bilan bog'liq nomlar: Charmgar, Bo'yrachi, Alachabop, Aspijallob, Baqirchi.
4. Gidronimlar: Qashqadaryo, Suvli, Haramjuy, Qorasuv, Obidida.
5. Etnotoponimlar: Mang'it, Uz, Saroy, Qo'ng'iroq, Uyshun, Barlos, Turk.
6. Antroponimlar: Buron-juz, Sherbek, Juybeknazar, Zulfiqor-ota, Imom-Yoqub, Xo'ja-Ilg'or.

Qashqadaryo vohasi etnonimlarga boy hudud hisoblanib, vohaning deyarli barcha hududlarida, xoh u tog' va tog'oldi zonalar, xoh dehqonchilikka mos unumdar yerlar yoki dasht va cho'l hududlar bo'lsin, joy nomlarining ko'pchiligin etnonimlar tashkil etadi. Yuqorida ko'rib o'tilganidek, Qashqadaryo vohasida eng ko'p toponimlar o'zbekcha etnonimlardan iborat bo'lib, birgina Qarshi bekligida "mang'it" urug'i bilan bog'liq o'nlab etnotoponimlarga duch kelinadi[3]: Oq-mang'it, To'q-mang'it, Chol-mang'it, Chavqay, Esaboy, Boyg'undi, Qo'ziqo'chqor, Nekuz, Guvalak, Qozoz va h.k. Vohada shunga o'xshash saroy, qo'ng'iroq, batosh kabi urug'larga aloqador ko'plab qishloq nomlari mavjud bo'lgan[4].

Shuningdek, bu davr Qashqadaryo vohasi joy nomlarining sezilarli bir qismi patronim va antropotoponimlar tashkil etishiga guvoh bo'lamiz. Xususan, kelib chiqishi asosan turkiy, forsiy, arabcha va qisman boshqa tillar bilan aloqador o'nlab joy nomlari vohaning barcha tumanlarida uchrab, qaysidir tumanlarda bu holat ko'pchilikni tashkil etishi, qaysidir tumanlarda esa aksincha ekanligiga duch kelish mumkin. Masalan, Qarshi, Kasbi, Shahrisabz kabi yirik aholi maskanlarida *xo'ja*, *eshon*, *shayx*, *mir*, *mullo* kabi diniy toifa vakillarining[5] (*Shayxali*, *Xo'ja-Xayron*, *Xo'ja-jarroh*, *Xo'ja-Muborak*, *Xo'ja-Qarluq*, *Mirmiron*), *xon*, *bek*, *qozi*, *mirzo* singari boshqaruvchi toifa vakillarining (*mas.* Xonobod, Xontepa, Beklar, Qozigo'zar) ismlari qatnashuvchi joy nomlari ko'proq uchrasa[6], vohaning ko'plab tumanlarida esa bir qismi muayyan bir shaxs ismi, bir qismi esa biror urug' nomi (etnonim)ni bildiruvchi kishi ismlari bilan ataluvchi aholi manzillariga duch kelinadi. Masalan, Bo'ri-Batosh, Bo'ri-Metan, Bo'rixona va h.k[7].

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinish turibdiki, Qashqadaryo vohasidagi aholi maskanlarining nomlanishida etnik xususiyatlar ancha katta o'rinn tutadi. Ularning muhim bir qismi o'zbek va boshqa turkiy xalqlarning shakllanishiga katta hissa qo'shgan urug' va ular

tarkibidagi tarmoq urug'lar yoki to'por (yoki to'p)larga aloqadordir. Shuningdek, urug' tarmoqlari va to'porlarning nomida patronimlar sezilarli bir qismni tashkil etadi. Bundan tashqari, bu toifaga yuqorida keltirib o'tilganidek ijtimoiy guruhlar bilan bog'liq nomlarni ham kiritish mumkin. Qashqadaryo vohasidagi bunday etnotoponim va antroponimlarning ko'lamiga nazar tashlansa, ular Qarshibekligida nisbatan ko'pchilikni tashkil etishi, Shahrisabz beklikida, ayniqsa, beklikning markazida esa ko'proq ijtimoiy guruhlar bilan bog'liq joy nomlarining salmog'i yuqori ekanligini ko'rish mumkin[8]. Biroq bu xulosa nisbiy bo'lib, vohadagi har uchala beklikda ham joylarga qarab bu nisbat farq qilishi, ayrim bekliklarda ulardan birining ko'proq, birining esa nisbatan kamroq uchrashi payqaladi.

Tahlil va natijalar. Qashqadaryo vohasidagi etnonimlarni "92 bovli o'zbek urug'i" ro'yxatlarida keltirilgan urug' nomlari bilan solishtiradigan bo'lsak[9], ro'yxatdagi etnonimlarning katta ko'pchiligi qishloq, mahalla yoki go'zar nomi sifatida uchrashi ko'zga tashlanadi. Bundan tashqari, ushbu ro'yxatda uchramaydigan, biroq biror o'zbek urug'i yoki ro'yxatdagi urug'lardan birining tarmog'i sifatida bilinadigan *achamayli*, *qiyanni*, *olato'n*, *so'pi* va hokazolarning voha bo'yab keng tarqalganiga duch kelamiz.

Buxoro amirligi davridagi Qashqadaryo vohasi joy etnonimlarini Qarshi bekligi misolida ko'rib chiqadigan bo'lsak, amlokliklar nomida etnik atamalar uchramasligi, biroq amlokliklarga qarashli qishloq nomlarida etnonimlar ko'pchiligin tashkil etganiga guvoh bo'lamiz. Asosan amirlikka tegishli turli hujjatlar hamda rus elchi va sayyoohlari asarlaridagi ma'lumotlardan Qarshi bekligi Beshkent – Davr-qo'rg'on, Fayzobod, Xonobod, Potron, Fazli, Qamashi, Juynav, Kasbi, Chim, Parg'uza, Koson, Fulodi, Daha-i miyona, Maymanoq kabi 14 ta amlok (mulklik)ka bo'linib boshqarilgani va ularning har birida bir necha o'nlab qishloqlar mavjud bo'lgani anglashiladi[10].

Shuningdek, Qarshi bekligidagi qishloq nomlaridan bo'lib, mang'it urug'inining tarmoqlari bo'lgan Chavqay, To'lg'a, Qozoqli kabi joy nomlarini ham etnotoponimlar sifatida keltirish mumkin[11].

Qashqadaryo vohasidagi antroponim yoki patronimlarga misol sifatida Qarshi bekligidagi qishloqlar nomini ko'rsatish mumkin. Masalan, Qutb-shayx, Mavsum-obod (Maxsum-obod), Hoji-Xizir, Sho'ir-xo'ja, Mirmiron, Yulum-shayx (Beshkent – Davr-qo'rg'on), Fayzobod, Jaloliddin, Shayx-Shibli (Fayzobod), Sherali (Xonobod), Aziz-obod, Qodir-obodi Xo'ja-Xayron (Juynav), Rayim-sufi (Fulodi), Halima, Xo'ja-Muborak (Maymanoq) kabi aholi maskanlarining arabcha, arabcha-forscha, arabcha-turkiycha aralash antroponim va patronimlar ekani ma'lum[12].

Qashqadaryo vohasidagi ijtimoiy toifa vakillari bilan bog'liq joy nomlarining nisbatiga vohadagi bekliklar misolida qarab chiqilganda, ayrimlarida bunday nomlar ko'proq, ayrimlarida esa nisbatan kamroq bo'lgani ko'rindi. Masalan, Qarshi bekligida "xo'ja" komponentli topominlar ko'proq bo'lsa, Chiroqchi bekligida bu holat unchalik ko'zga tashlanmaydi[13]. Sababi, Qarshi bekligi nisbatan qadimiy aholi maskanlarini o'z ichiga olgan hududda joylashgan bo'lsa, Chiroqchi bekligida ko'pchilik aholining so'nggi o'rta asrlarda o'troqlashgani va ko'pchilik joy nomlarining asosan etnonimlar bilan bog'liqligidir. Shunga qaramay, etnotoponimlar masalasida Qarshi bekligi Chiroqchiga qaraganda nisbatan ko'pchilikni tashkil etishini aytib o'tish kerak. Boisi, so'nggi o'rta asrlarda Qarshi bekligining ma'muriy markazi Qarshi shahri atroflarida o'zbeklarning mang'it urug'i vakillarining o'troqlashuvi kuchayadi va ushbu urug' tarmoqlari bilan bog'liq o'nlab qishloqlar paydo bo'ladi.

Bu holat faqatgina Qarshi shahri yaqinlarida emas, beklikdagi amlokliklarning sezilarli bir qismida kuzatiladi. Yuqoridagi jadvalda ko'rib o'tilganidek, Fazli, Potron, Fulodi, Parg'o'za amlokliklarida mang'itlar bilan bog'liq bir qator etnotoponimlar uchraydi.

Qarshi bekligidagi etnotoponimlarning ko'pchiligi o'zbek urug'lari nomlari bilan, kichik bir qismi esa turkman urug'lari bilan bog'liq bo'lib, Juynav amlokligidagi Chandir qishlog'i bunga misol bo'la oladi[14].

Qashqadaryo vohasidagi etnonimlar va patronimlar masalasida yanada aniqroq tasavvur hosil qilish uchun vohaning turli hududlaridagi aholi maskanlarining nomlanishini o'zaro taqqoslash kerak bo'ladi. Bu masalada o'zining geografik joylashuvi va tabiiy shart-sharoitlariga ko'ra Qarshi bekligidan birmuncha farqli bo'lgan Chiroqchi bekligiga murojaat qilinganda quyidagicha holat ko'zga tashlanadi. Ma'lumki, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Chiroqchi bekligida Besh-chashma, Beglamish, Chiyal, Qora-tepa, Tosh-arig', Qayirma, Xo'ja-qo'rg'on deb nomlangan 7 ta amloklik bo'lib, ulardan har biriga qarashli qishloqlarning nomi asosan Buxoro amirligi Qushbegi arxivi hujjatlarida[15], qisman esa rus mualliflari asarlarida[16] keltirib o'tilgan.

Ushbu amlokliklar nomini Qarshi bekligidagi amlokliklar nomi bilan solishtirganda Chiroqchi bekligidagi nomlarning deyarli barchasi turkiy (o'zbek)cha ekani diqqatni o'ziga tortadi. Jumladan, Besh-chashma – turkiy-forsiy gidronim, Beglamish – turkiy etnotoponim, Chiyal – turkiy etnotoponim, Qora-tepa – turkiy tabiiy-geografik nom, Tosh-arig' – turkiy gidronim, Qayirma – turkiy tabiiy-geografik nom, Xo'ja-qo'rg'on – forsiy-turkiy antroponimlardir. Qarshi bekligida esa 14 ta amloklikning sezilarli bir qismi, ya'ni 10 tasi sug'diy yoki forsiy – Beshkent, Dahai miyona, Fulodi, Juynav, Parg'uza, Koson, Patron, Kasbi, Fazli, Maymanoq, qolgan 4 tasi turkiy – Xon-obod, Chim, Qamashi, 1 tasi esa arabcha – Fayzobod kabi etnonimlarga aloqador bo'lmagan aholi maskanlari bo'lgani ayon bo'ladi.

Chiroqchi bekligida yuzlab qishloqlar bo'lgani sababli ular orasida Qarshi bekligiga qo'shni bo'lgan Beglamish amlokligidagi qishloqlarni misol sifatida keltirib o'tamiz. Yozma manbalarda aniqlanishicha, bekligidagi amlokliklarning har birida kamida 15-20 tadan qishloq bo'lib, Beklamish amlokida quyidagicha qishloqlar mavjud bo'lgan[17]:

1. Qora-yantoq, 2. Jarquduq, 3. Xushakli (Xushali), 4. Moylijar, 5. Boybo'ri, 6. Qozon-chiqdi, 7. O'tali, 8. Amin-qishloq, 9. Barot-qishloq, 10. Karvon-qishloq, 11. Chibot, 12. Go'r-quduq, 13. Qora-kamar, 14. Sho'r-bozor, 15. Beglamish-ota, 16. Do'ng-arig', 17. Tugmachi, 18. Arab-kamar, 19. Qo'sh-mo'la, 20. Qo'sh-quduq, 21. Olato'n, 22. O'tamali[18].

Biroq bu holat Chiroqchi bekligining boshqa amlokliklarning ko'pchiligidagi birmuncha boshqacha bo'lib, Qarshi bekligida bo'lgani kabi Chiroqchi amlokliklarning ko'pchiligidagi qishloqlarning nomlanishida etnonimlar ancha ustuvor bo'lgani ko'zga tashlanadi. Bunday toponimlarni quyidagicha turlarga bo'lish mumkin:

Birinchisi, "92 o'zbek urug'i" ro'yxatidagi yirik urug'lar bilan bog'liq etnotoponimlar: 1. Do'rman, 2. Juz (yuz), 3. Mang'it, 4. Nayman, 5. Saroy, 6. Tog'chi, 7. Qipchoq, 8. Qirg'iz, 9. Qozoq, 10. Qo'ng'iroq, 11. Qutchi (qushchi), 12. Xitoy, 13. Uz, 14. Uyshun, 15. Chiljuyut, 16. Chuyut[19].

Ikkinchisi, "92 o'zbek urug'i" ro'yxatida qayd etilmagan yoki ro'yxatidagi biror urug' tarkibida bo'lgan etnotoponimlar: 1. Aymoq, 2. Boybo'ri, 3. Gala, 4. Nayman-saroy, 5. Olato'n, 6. Oq-to'nli, 7. To'qmor, 8. Qiyoqi, 9. Qozoqli, 10. Qora-baroq, 11. Qora-buyroq, 12. Qora-telpak, 13. Qora-qipchoq, 15. Chanchqli, 16. Chibot, 17. Chichg'onchi, 18. Chuvulloq, 19. Shagarak, 20. Ersari, 21. O'ymovut, 22. O'tamali[20].

Chiroqchi bekligi bilan bog'liq ushbu aholi maskanlari nomlarini yirik o'zbek urug'lari va urug' ichidagi tarmoq urug' nomidan yasalgan nomlar bilan qo'shib hisoblaganda, beklikda 40 ga yaqin etnotoponim bo'lgani ayon bo'ladi. Bu esa XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Chiroqchi bekligida mavjud aholi maskanlarining sezilarli bir qismi etnonimlardan yasalganini ko'rsatadi.

Muhokama. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Qashqadaryo vohasida mavjud bo'lgan aholi maskanlarini, ayniqsa, etnonim va patronimlarni Qarshi va Chiroqchi bekliklaridan boshqa yana G'uzor bekligi misolida qisqacha ko'rib chiqadigan bo'lsak, quyidagicha holatga duch kelamiz. Bu davrda ushbu beklikda Eski-bog', Gurshak, Yorti-tepa, Urayi-kalon, Urayi-xurd, Tangi-haram, Afg'on-bog', Garmiston va Qamay kabi 9 ta amloklik mavjud bo'lib. Ular orasida dastlabki 3 tasi qishloqlar soni 20 dan ortiq bo'lgan ma'muriy birliklar edi. Qizig'i shundaki, Qarshi bekligidagiga o'xshab G'uzor bekligida ham amlokliklar nomida Qamaydan boshqasida etnonimlarning izini ko'rmaymiz. Shuningdek, ushbu beklikda ham amlokliklar nomida ayrim toponimlarni hisobga olmaganda (Yorti-tepa, Qamay, Ura) turkiy negizdagi nomlarga duch kelmaymiz. Shunga qaramay G'uzor bekligidagi yuzlab qishloq nomlari turkiy asosga egaligi va ularning sezilarli bir qismini yirik o'zbek urug'lari bilan bog'liq qishloq nomlari tashkil etishiga ko'zimiz tushadi. Masalan, beklikda Saroy, Qo'ng'iroq, Batosh, Qovchin kabi o'rta asrlarda mintaqqa tarixida o'ziga xos o'rinn tutgan urug'larga aloqador etnotoponimlarni uchratish mumkin[21].

Umuman olganda, G'uzor bekligida Kaltatoy, Turk, Xo'ja-Balos (Barlos), Uyg'ir, Qo'ng'iroq, Major, Qirg'iz-saroy, Cho'mishli, Sart-bukuvli, Qaychili, Batosh, Qovchin, Kerayit, Harduri, Qozoq, Saroy, Quchi (Qutchi), Ulus, Qo'sh-tamg'ali, Qishliq kabi o'nlab etnonimlardan yasalgan joy nomlari mavjud bo'lgan. Ularning katta bir qismi "92 bovli o'zbek urug'i"ga kiruvchi etnonimlar bo'lsa, sezilarli bir qismi saroy, qo'ng'iroq kabi urug'larning tarmoq urug'lari sifatida qayd etiladi. Masalan, Ulus, Qaychili kabi qo'ng'iroq urug'inining tarmoqlari[22]. Shu o'rinda aytib o'tish kerak, qo'shni Qarshi bekligidan farqli holda G'uzor bekligida Turk, Barlos, Kaltatoy kabi Shayboniyalar davrida (1501-1601) Dashti Qipchoqdan kelgan ko'chmanchi o'zbek urug'laridan bo'limgan[23], ko'proq Chig'atoy ulusi va Temuriylar davri, balki undan ham oldingi davrlarga tegishli etnonimlar uchraydi.

Xulosa. Xullas, Qashqadaryo vohasidagi etnonim va patronimlarning voha hududida paydo bo'lishi Markaziy Osiyoda kechgan tarixiy jarayonlar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ularning ayrimlari qadimgi davr va ilk o'rta asrlarga to'g'ri kelsa, sezilarli qismi esa o'rta asrlarga, ayniqsa, so'nggi o'rta asrlardagi tarixiy jarayonlar bilan bog'liqdir. Vohaning nisbatan o'troq va shaharsozlik madaniyati qadimiylar bo'lgan qismlaridagi joy nomlarining sezilarli qismini sug'diy joy nomlari tashkil etsa, vohaning tog'oldi, dasht va cho'l hududlarida turkiy etnotoponimlardan iborat ekani ma'lum bo'ladi.

Адабиётлар/Литература/References:

- Населенные пункты Бухарского эмирата (конец XIX – начало XX в.) / Материалы к исторической географии Средней Азии. Под. Ред. А.Р. Мухаммеджанова. – Т.: Университет, 2001. – С. 287-313.
- Населенные пункты Бухарского эмирата (конец XIX – начало XX в.). – С. 287-313; Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. – Б. 8-36; Марқаев К. Ўзбек этнонимлари. – Б. 59-87.

3. Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. – Б. 160-161; Марқаев К. Ўзбек этнонимлари. – Б. 57, 77, 80.
4. Населенные пункты Бухарского эмирата (конец XIX – начало XX в.). – С. 287-313.
5. Сухарева О.А. К истории городов Бухарского ханства. – Т.: АН УзССР, 1958. – С. 121-125.
6. Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. – Б. 55, 272-273, 279-285, 318, 377.
7. Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. – Б. 75.
8. Сухарева О.А. К истории городов Бухарского ханства. – С. 135-136.
9. Султанов Т.И. Опыт анализа традиционных списков 92 «племен илатийа» // Средняя Азия в древности и средневековье. – М.: Наука, 1977. – С. 165-176.
10. Ханыков Н.В. Описание Бухарского ханства. – СПб., 1843. – С. 65; Вяткин В.Л. Материалы к исторической географии Самаркандского вилаета // СКСО, 1902. Вып. VII. – Самарканд, 1902. – С. 22, 32.
11. Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. – Б. 254, 308, 375.
12. Населенные пункты Бухарского эмирата (конец XIX – начало XX в.). – С. 292-296.
13. Населенные пункты Бухарского эмирата (конец XIX – начало XX в.). – С. 287-305, 306-307.
14. Населенные пункты Бухарского эмирата (конец XIX – начало XX в.). – С. 145, 290; Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. – Б. 290.
15. Населенные пункты Бухарского эмирата (конец XIX – начало XX в.). – С. 306-307.
16. Евреинов. Рекогносцировка пути через Джамский перевал на Гузар и на Карши. 1887 г. – С. 112-147.
17. Населенные пункты Бухарского эмирата (конец XIX - начало XX в.). – С. 307.
18. Населенные пункты Бухарского эмирата (конец XIX - начало XX в.). – С. 307.
19. Султанов Т.И. Опыт анализа традиционных списков 92 «племен илатийа». – С. 165-176.
20. Населенные пункты Бухарского эмирата (конец XIX - начало XX в.). – С. 307.
21. Населенные пункты Бухарского эмирата (конец XIX - начало XX в.). – С. 297-304.
22. Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. – Б. 352.
23. Кармышева Б.Х. Этнографическая группа “тюрк” в составе узбеков (Историко-этнографические данные) // Советская этнография. 1960, № 1. – С. 3-22.

Djurakulov Sherzod Davronovich
Sharof Rashidov nomidagi Samrqand Davlat
Universiteti Arxeologiya kafedrasi tayanch doktoranti.
djurakulov95@bk.ru

SAMARQAND VILOYATI HUDUDIDI TOSH DAVRI ARXEOLOGIYASINING O'RGANILISHI TARIXI

Annotatsiya. Zarafshon vodiysi, uning tog'li rayonlari odamzodning ilk ajdodlari tomonidan qadimgi tosh davrining mustye bosqichidan boshlab o'zlashtirilgan. Bu haqda dastlabki ma'lumotlarni Samarqand davlat universitetining arxeologi D.N.Lev asarlarida o'qish mumkin. Keying yillarda mustye davriga tegishli yodgorliklar Qoratov-Nurota tog' tizmalarining Vouslysh tog'i janubiy yonbag'ridan, Zirabuloq va Ziyovuddin tog' etaklaridan (Zirabuloq va Qo'tirbulok) topib o'rorganildi. Maqolada Samarqand vohasi qadimgi jamoalarining qo'lga kiritgan ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy yutuqlari insoniyat jamiyatiga rivojida munosib o'rniiga ega ekanligi, Samarqand viloyati hududidi tosh davri arxeologiyasining o'r ganilishi tarixi masalalari yoritiladi.

Kalit so'zlar: Samarqand viloyati, Zarafshon daryosi, arxeologik tadqiqot, Omonqo'ton, Takalisoy, paleolit, Samarqand makoni, mezolit va neolit davrlari.

Sherzod Davronovich Djurakulov
Doctoral student at the Department of Archeology of
Samrqand State University named after Sharof Rashidov

HISTORY OF STUDY OF STONE AGE ARCHEOLOGY IN SAMARKAND REGION

Abstract. The Zarafshan valley and its mountainous regions were occupied by the first ancestors of mankind from the early stone age. Preliminary information about this can be read in the works of archaeologist DNLev of Samarkand State University. In the following years, the monuments belonging to the Mustye era were found and studied on the southern slopes of Mount Vouslysh of the Karatov-Nurota mountain ranges, at the foothills of Zirabulok and Ziyovuddin (Zirabulok and Kotyrbulok). In the article, the social, economic and cultural achievements of the ancient communities of the Samarkand oasis have a worthy place in the development of human society, and the issues of the history of the study of the archeology of the Stone Age in the territory of the Samarkand region are highlighted.

Keywords: Samarkand region, Zarafshon river , archaeological research , Amonko'ton , Takalisoi, Paleolithic , Samar region , Mesolithic and Neolithic periods.

Шерзод Давронович Джуракулов
Докторант кафедры археологии Самаркандский
государственный университет имени Шарофа Рашидова

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ АРХЕОЛОГИИ КАМЕННОГО ВЕКА ТЕРРИТОРИИ САМАРКАНДСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация. Зерафшанская долина, ее горные районы были освоены ранними предками человека, начиная с мустьевской стадии древнего каменного века. О первых сведениях об этом можно прочесть в произведениях археолога Самаркандинского государственного университета Д. Н. Льва. В последующие годы памятники, относящиеся к эпохе мустье, были обнаружены и исследованы на южном склоне горы Воуш горного хребта Карагатай-Нурата, в предгорьях Зираулака и Зиявудина (Зираулак и Котырбулак). В статье освещаются социальные, экономические и культурные достижения древних общин Самаркандинского оазиса, имеющие достойное место в развитии человеческого общества, вопросы истории изучения археологии каменного века на территории Самаркандинской области.

Ключевые слова: Самаркандинская область, река Зарафшан, археологические исследования, Аманкутан, Такалисой, палеолит, Самаркандинская стоянка, мезолит и неолит.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N26>

Samarqand viloyati – O'rta Osiyoning Markaziy qismida, Turkiston – Oqtov bilan Zarafshon tizmalari orasida joylashgan. Zarafshon vodiysining uzunligi 781 km ni tashkil qiladi va O'zbekiston hududida uning uzunligi 480 km bo'lib, bu qismida 3 ta, ya'ni Samarqand, Buxoro, Qorako'l vohalari joylashgan.

Samarqand viloyati shimoldan G'ubdintog' – Oqtog', janubdan Qoratepa – Zirabuloq-Ziyovuddin kabi uncha baland bo'lмаган tog'lar bilan o'ralgan. Zarafshon vodiysi bu vohada 50 km gacha kengayib, Navoiy shahridan o'tgach, vodiy yana torayib boradi. Qiziltepa va Oftobachi qirlari bir-biriga juda yaqinlashib, kengligi 8-10 km dan iborat Hazar yo'lagini hosil qiladi. Vohaning yer yuzasi tekis bo'lib, uni Zarafshon daryosi va vaqtincha oqar suvli soylar kesib parchalagan, ba'zi yerlarida chuqur jarliklar hosil qilgan. Umuman, Samarqand viloyatining hozirgi relyefining shakllanishida Zarafshon daryosining doimiy va vaqtli irmoqlari hamda shamol muhim rol o'ynagan.

Zarafshon vodiysining ustki qismi asosan, to'rtlamchi davr allyuvial jinslari qoplagan uchlamchi davr cho'kindi jinslaridan tarkib topgan. Bu yerda neogen davrigacha dengiz bo'lgan va Alp orogenezida vodiy quruqlikka aylangan. Demakki, Samarqand tarixi o'tmishi va geologomorfologik jihatdan shakllanishi nihoyatda qadimgi zaminlardan ekanligi va odamzod bu yerlarni paleolit davridan e'tiboran o'zlashtirib, madaniyat yaratib kelingan qadimiy o'lkalardan biri ekanligi isbotlangan.

Samarqand viloyatining qadimgi tarixini arxeologik jihatdan o'rganishga bo'lgan e'tibor, asosan, XIX asrning 2-yarmidan boshlangan bo'lsa-da, ammo XX asrning 40-60-yillarida bu sohada yirik ilmiy kashfiyotlar qilindi. Harakatga tushgan arxeologik ekspeditsiyalarning izlanishlari voha paleolit, ya'ni qadimgi tosh davrining o'rta bosqichidayoq, bundan 100 ming yillar ilgari odamzod tomonidan o'zlashtirilib, o'z davriga xos yuksak madaniyat yaratganligi va bu tarixiy jarayon uzlusiz, peshma-pesh rivojlanishda bo'lganligi masalalari ilmiy jihatdan isbotlandi [2.3-5].

Vohaning eng qadimgi tarixini arxeologik izlanish yo'li bilan o'rganishni dastlab boshlab bergen olimlardan biri D.N.Lev bo'lib, uning ilmiy faoliyati esa alloma ustozlar I.Mo'minov, Ya.G'ulomov, V.Shishkinlar tomonidan doimiy qo'llab-quvvatlanib turganligi tufayli qiziqarli natijalarga erishildi. D.N.Lev Samarqand davlat universitetida mehnat qilgan yillari (1943-1969) tarixchi talabalar va aspirantlar ishtirokida vohada keng ko'lamlı dala arxeologik qidiruv ishlarini amalga oshirib, muhim ilmiy natijalarga erishdi.

Ma'lumki, 1938 yil Surxondaryoning Boysun tog'ida o'rta paleolitga oid Teshiktosh makonining o'rganilishi fanda katta shov-shuvlarga sazovor bo'lgan edi. Teshiktosh g'or makonining o'rganilishi Vatanimiz tarixini qariyb 100 ming yillarga chuqurlashtirib yuborilganligi bilan ham ahamiyatli edi. Bu ilmiy yangiliklar Zarafshon havzasida arxeologik

ishlarni yangitdan yo'lga qo'yishga ham muhim omil bo'ldi. Arxeolog D.N.Lev ibridoiy davrda Boysun tog'ida odamzodning tanho yashamaganligini g'oyaviy jihatdan asoslab, Zarafshon vodiysi tarkibidagi Samarqand vohasini arxeologik o'rganishni maqsad qilib olib, ekspeditsiya uyushtirdi va 1947-1964 yillar davomida tosh davrining deyarli barcha taraqqiyot bosqichlariga mansub moddiy madaniyat yodgorliklarini topib o'rgandi, natijada Samarqand mintaqasining ibridoiy davr tarixini ilmiy jihatdan tiklashga erishdi. Jumladan, Omonqo'ton, Takalisoy o'rta paleolit davri yodgorliklarini o'rganib, Samarqand vohasi bundan 100 ming yillar ilgari odamzod tomonidan o'zlashtirilib kelinganligi va madaniy hayot uzliksiz davom etganligi isbotlab berildi.

1939 yilning martida Samarqand muzeyi arxeologi N.G. Xarlamov tomonidan **Samarqand makoni** ochildi. Makon Samarqand shahri markazida, uncha katta bo'lмаган Chashmasiyobnning o'ng sohilida (Zarafshon daryosi irmog'i) joylashgan. Soyning oqimi bo'ylab pastroqda platina bilan o'ralgan va shu tarzda makon terrasasimon tumshuqda, sun'iy ko'l sathidan 4-5 metrlar balandlikda joylashgan (Yoshlar ko'li). Yodgorlik topilganidan keyin rekognossiyalovchi xarakterdagi qazishmalar o'tkazilgan.

Yodgorlikni keyingi tadqiqotlari boshlanib qolgan ikkinchi jahon urushi tufayli to'xtab qoldi. Shu yillarda O'zbekistonga SSSR FA, Belorussiya FA va qator Oliy o'quv yurtlarining jamoalari evakuatsiya qilindi. Ular SSSR FA O'zR Filialining shakllanishiga asos soldilar. 1943 yilda Leningraddan Samarqandga tosh davri mutaxassis D.N. Lev evakuasiya qilingan va Samarqand makonining uzoq davom etgan tadqiqotlari uning nomi bilan bog'liqdir. Shuningdek uning tomonidan Omon-Qo'ton va Takaliksoy g'or makonlari ham ohib o'rganildi.

Omon-Qo'ton g'ori 1947 yilda ochilgan. Makon Chaqlqulyon tog'larida dengiz sathidan taxminan 1300 m balandlikda, Samarqand shahridan 45 km janubroqda joylashgan. Tadqiqotlar 10 yil davom etgan. Omon-Qo'ton g'ori tarix fakulteti talabalarining amaliyoti uchun malakaviy tajriba maydoni sifatida foydalanilgan va uning uzoq yillar o'rganilishi aynan shu bilan bog'liq. Topilmalarning juda katta qismini hayvonlarning suyak qoldiqlari tashkil qiladi (barcha topilmalarning 80 %). G'orning tosh buyumlari kolleksiyasi 200 tadan ortiqroq artefaktlardan iborat. D.N. Lev tosh industriyasining tahlili asosida Omon-Qo'ton Teshik-toshga nisbatan ham qadimgiroq davrlar bilan sanalangan va Teshik-tosh uning merosxo'ridir. Keyinchalik ushbu nuqtai-nazarni A.P. Okladnikov qo'llab quvvatlagan [5.144-158].

D.N. Lev 1952 yilgi dala tadqiqotlari mavsumida Takalisoy g'orini ochgan va u Samarqanddan 50 km janubiy-sharqda joylashgan. Yodgorlikning madaniy qatlamlaridan 10 taga yaqin tosh buyumlar va hayvon suyaklari bo'laklari yig'ib olingan. Takalisoy industriyasining tahlili asosida D.N. Lev yodgorlikni so'nggi muste davri bilan sanaladi [4.21-28]. N.X. Tashkenbayev va R.X. Sulaymonovlar "Takalisoyning kvarsli industriyasini ishlab chiqarish texnologiyasi va tipologiyasiga ko'ra Qo'tirbuloqning quyi qatlamlariga o'xshashdir" deb topishgan [6.68-69].

Shu tarixiy jarayon oydinlashtirildiki, Samarqand muzofotining paleolit davrida odamzodning yashash va madaniyat yaratish uchun qulay tabiiy ekologik burchaklardan biri bo'lganligi, fauna va flora hamda odamzod hayoti uchun boshqa tirikchilik resurslariga serobligi boy arxeologik va paleontologik manbalar zamirida isbotlandi. D.N. Lev rahbarligidagi SamDU arxeologik ekspeditsiyasi 50-60-yillarda tosh asrining turli bosqichlariga mansub qator yodgorliklarni o'z shogirdlari M.Djuraqulov, Yu.Xolyushkin, Ye.Amarsova, N.Toshkenboyev va keyinchalik B.Sayfullayev, N.Xolmatov, O.Ergashevlar ishtirokida o'rganilib, natjalari yangi

tahlil va yondashuv asosida fanga kiritildi. Jumladan, Zirabuloq, Ziyovuddin, Qo'turbuloq, Go'rdara o'rta paleolit, Samarqand, Xo'jamazgil, Siyobcha kabi so'nggi paleolit makonlari, Qoratepa – Sazag'on tog'i yon bag'irlaridagi soylar qayirlaridan 30 dan ziyod mezolit va neolit davrlariga mansub makon-u manzilgohlar o'rganilib, voha tarixining birlamchi manbaviy asoslari tubdan boyitildi [1.14].

Ko'p yillik to'plangan manbalarning yangi yondashuv asosida o'rganilishi shu jarayonga aniqlik kiritdiki, Samarqand vohasida tosh davrida yaratilgan madaniyat o'zga yurtlardan kirib kelgan emas, balki mamlakatimiz hududida sodir bo'lgan tub, joyli moddiy-madaniy taraqqiyotning mahsuli ekanligidan guvohlik beradi.

Tosh davrida tirikchilik uchun o'tkir, ixcham mehnat qurollarini ishlab chiqarish xom ash yosi muhim hayotiy talablardan biri bo'lgan. Shuning uchun odamlar sifatli chaqmoqtosh zaxiralarini qidirish, izlab topish va foydalanishni hayotiy zaruriyat deb tushungan. Arxeologlarimiz ibridoiy odamlar foydalangan sifatli chaqmoqtosh konlarini topib o'rgandilar. Shulardan, Samarqand shahridan 6-7 km sharqroqda joylashgan Cho'ponota yassitog'i tepaligidan, Navoiy shahri yaqinidagi Uchtut qishlog'i atrofidan sifatli chaqmoqtosh konlari topilib o'rganildi [7.12]. Bu konlardan odamzod guruhlari butun tosh asri davomida foydalanib kelishganlar. Jumladan, Samarqand so'nggi paleolit davri (bundan 50-12 ming yillar avval) jamoalari, Sazag'on mezo-neolit (mil. avv. 12-4 ming yillik) jamoalari Cho'ponota konidan keng foydalanganligi ma'lum bo'ldi. Masalan, Samarqand paleolit makonida, Uchtutda chaqmoqtoshdan qurol yasash ustaxonlari mavjud bo'lganligi aniqlandi. Kishilar zaruriyatga binoan yirik tosh bo'laklarini manzilgohlariga keltirib, texnik parchalash yo'li bilan ehtiyojga ko'ra turli keskir qurollar ishlab chiqqanlar. Tajribali ustalar yosh avlodga o'z davrining qurol yasash texnologiyasini zukkolik bilan o'rgatishganlar va bu soha doimiy takomillashtirilib borilgan. Masalan, qulay tosh parchalaridan bolta, iskana va o'tkir chiqindilardan yoy o'qlari, teshgich, keskich, parmalovchi kabi asboblar yasashganlar. Mehnat qurollarining takomillashuvi tirikchilik talablaridan kelib chiqqan holda rivojiana borgan. Qurol yasash ilg'or texnologiyalari jamoalararo talabga binoan foydalanilgan bo'lib, bu hodisa jamoalar va qabilalararo madaniy tajribalarning uyg'unlashuvi va uzlusiz rivojlanishiga muhim omil bo'lib xizmat qilgan.

Samarqand viloyati tosh davri yodgorliklari manbalarini yangi zamонавиy yondashuv asosida o'rganish, bu yerda yashagan odamzod jamoalarining ijtimoiy hayoti, ma'naviy dunyosi haqida ilmiy xulosalar chiqarishga asos bo'ldi. Jumladan, odamzod vohani o'rta paleolit davridan boshlab o'zlashtira borganlar [5.3-8]. O'rta paleolit odam guruhlari qon-qardosh bosqichida bo'lib, endigina punalua (o'rtoqlik) oila tizimi shakllanib borayotgan davr bilan bog'liq edi. Bu oila shakli takomillasha borib, so'nggi paleolit davriga kelganda urug'doshlik tuzumining ilk davri, ya'ni matriarxat davri boshlanib, kishilar jamoa-jamoa bo'lib, oila onalar atrofida shakllana boradi va jamoada onalarning o'rni yuqori bo'lib, ular o'z nufuziga ega edilar. Bu jarayon muttasil, evolyutsion asosda rivojlanishda bo'lib, bu jamoalarning yashash tarzi bilan bog'liq manfaatlari ona urug'i jamoa talabiga bo'ysundirilgan edi. Ona urug' jamoalari so'nggi paleolit davrida ancha takomillashadi va doimiy rivojlanishda bo'lib, ayniqsa, mezo-neolit davriga kelib, ona boshlig'idagi urug'chilik jamoalari (matriarxat) gullab-yashnaydi va bu jarayon metallning kashf qilinib, hayotga kirib kelish davrigacha davom etadi. Metallurgiyaning kashf qilinishi esa ibridoiy jamoa tuzumining, shu jumladan, matriarxat tuzumiga putur

yetkazadi va jamiyatning butun ijtimoiy, iqtisodiy va ma'naviy hayotini larzaga keltirib, ilk sinfiy tuzumga asos solinadi.

Paleolitning so'nggi bosqichi va mezolit-neolit davrining oxirlariga kelib, kishilik turmushida, shu jumladan, voha jamoalari hayotida, uning ijtimoiy, ma'naviy va madaniy turmush tarzida yirik o'zgarishlar sodir bo'ladi, ayrim joylarda o'zlashtiruvchi terim-termachilik va ovchilik xo'jaligidan ishlab chiqarish iqtisodi jarayoniga o'tish boshlanib, oddiy ziroatchilik va chorvachilik xo'jaliklari yuzaga keladi, kulolchilik, to'qimachilik kashf qilinadi, moddiy ne'matlar ishlab chiqish boshlanadi, xullaski, sivilizatsiyaning ilk poydevoriga asos solinib, odamzod ma'naviy va madaniy hayotida muayyan tarzda ilg'or o'zgarishlar sodir bo'ladi. Shu boisdan Samarqand vohasi qadimgi jamoalarining qo'lga kiritgan ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy yutuqlari insoniyat jamiyatni rivojida munosib o'rniqa ega ekanligini alohida qayd etish lozim.

Samarqand davlat universiteti arxeologiya kafedrasи jamoasi tomonidan O'rta Zarafshon vohasi tosh davri jamoalari moddiy madaniyati tadqiqoti izchillik bilan davom ettirildi. Xususan, M.Djurakulov Samarqand makoni tadqiqotini muvaffaqiyatli ravishda davom ettirgan. Keyingi yillardagi Qo'tirbulоq paleolit makoni, Siyobcha va Xo'jamazgil makonlari tadqiqotida, shuningdek, Afrosiyob shaharchasi o'rnidan, Registon maydonidan, Samarqandga yaqin Darg'om kanalining yonlaridan ko'plab tosh davri jamoalariga tegishli qiziqarli arxeologik manbalarning ham qo'lga kiritilishida Samarqand davlat universitetining arxeologik ekspedisiyasi xodimlarining ishtirokini alohida e'tirof etish maqsadga muvofiq bo'ladi.

1970-1980 yillari ilmiy tadqiqot mavzusiga doirasida amalga oshirgan O'rta Zarafshon vohasi, xususan, Qoratepa tog' massivi shimoliy yon bag'ri tosh davri yodgorliklari tadqiqotlarining natijalari sermahsul bo'lgan.

Xususan, Qoratepa tog' massivi shimoliy yon bag'ri O'rta Zarafshon vohasi bilan bog'liq bo'lib, voha bilan parallel holatda taxminan 50 kilometrlar chamasi masofada g'arb tomon cho'zilgan hudud hisoblanadi. O'rta Zarafshon vohasi Qoratepa tog' massivi shimoliy yon bag'rida M.D.Djurakulov rahbarligida SamDU arxeologik ekspedisiyasi xodimlari tomonidan tosh davri jamoalari moddiy madaniyatini o'rganish borasida muhim kashfiyot va yutuqlar qo'lga kiritilgan. Xususan, 1978-1983 yillarda Sazag'on 2 neolit makoni, 1986-1989 yillar maboynidagi Jangal 1 neolit makoni tadqiq etilgan. [3. 4-7]

Tadqiqotda kishilik tarixining tosh davriga oid 30 dan ziyod arxeologik obyektlar xaritaga olindi. Xususan, Jangal 1, Tepaqul 3 yodgorliklari tadqiqoti davom ettirilib, o'z navbatida Tepaqul 4, 5, Lolab, Olmabuloq, Qorakamar, Ochilg'or kabi qator yangi yodgorliklar kashf etilishiga erishildi (M.D.Djurakulov, N.U.Xolmatov). Tepaqul 3 yodgorligi 1990-1996 yillari mobaynida, Tepaqul 4 neolit makoni esa 1996-2004 yillarda tadqiq etildi. 2000 yil kuzida Sazag'onsoy va unga qo'shni bo'lgan soylar yon daralarida arxeologik qidiruv ishlarini amalga oshirayotgan paytda Katta Quruqsoy yon darasida Qorakamar g'or makonini kashf etishga erishilgan.

Sazag'on, Tepaqul, Jangal qishloqlari atrofida qator neolit davri makonlari qazib o'rganildi va boy arxeologik manbalar to'plashga erishildi. Bu manbalar bu hududda, umuman, O'rta Zarafshon havzasida bundan XII, VI-IV ming yillar ilgari yashagan urug'-jamoalarining turmush-tarzi, xo'jaligi, madaniy va ma'naviy hayoti haqida qiziqarli arxeologik ma'lumotlar berdi. Arxeologik ashyo-manbalarning guvohlik berishicha, sazag'onlik urug'-jamoalar ilk bor

o'troq dehqonchilikni kashf qilib, o'zlashtiruvchi xo'jalikdan ishlab chiqaruvchi xo'jalikka o'ta borib, sivilizatsiya sari intilib yashagan jamoalardan bo'lib chiqdi.

Bu muzofotdagi makonlardan topilgan ashylar sazag'onliklarning Zarafshon havzasida dastlab ishlab chiqarish xo'jaligining tashkil bo'lganligidan guvohlik berib, dastlabki o'troq dehqonchilikka o'tish esa ilk sivilizatsiyaning mahsuli sifatida namoyon bo'ldi.

Yuqorida keltirilgan O'rta Zarafshon vohasi Qoratepa tog' massivi shimoliy yon bag'ri tosh davri yodgorliklari tadqiqotlari natijasida voha mezo-neolit davri jamoalar moddiy-madaniyati o'ziga xos xususiyatlari, tarixiy davrlari ijtimoiy tuzumi, jamoalar turmush tarzi, xo'jalik mashg'ulotlari, ma'naviy madaniyati, o'zaro qo'ni-qo'shnichilik madaniy aloqalari, madaniyat genezisi masalasida qimmatli ma'lumotlar beruvchi arxeologik ashylarni qo'lga kiritishga erishildi. Mintaqada nafaqat neolit davri jamoalar, balki mezolit va hatto paleolit davri jamoalar ham yashab, o'ziga xos tarixiy taraqqiyotda uzlusiz moddiy madaniyat yaratishganligini ko'rsatdi va bu muzofotda tosh davriga oid "mikromadaniy voha"ni ajratish imkonini berdi.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Джуракулов М.Д., Холматов Н.У. Мезолит и неолит Среднего Зарафшана. –Ташкент, 1991.
2. Джуракурова Д.М. Зарафшон водийсининг тош ва бронза даври қабилалари маданияти. Номзодлик диссертацияси автореферати. -Самарқанд, 2009
3. Жўрақулов М., Аванесова Н., Амирқулов Б. Зарафшон воҳасининг ибтидоий маданияти. –Самарқанд, 1994. –Б. 4-7.
4. Лев Д.Н. Новые данные по палеолиту Узбекистана // Труды института истории и археологии. – Ташкент: Изд-во АН УзССР – № 7. 1955
5. Окладников А.П. Древние связи культур Сибири и Средней Азии // Бахрушинские чтения 1966 г. –Вып. 1: методология истории, всеобщая история, археология. Новосибирск, 1968. –С. 144-158.
6. Ташкенбаев Н.Х., Сулейманов Р.Х. Культура древнекаменного века долины Зарафшана. – Ташкент: ФАН, 1980. С. 144-75
7. Эргашев О.Т. Место памятников Кукаяз 1-8 в классификации центральноазиатских мастерских каменного века. Археология Евразийских степей №1, 2023.

07.00.00-Тарих фанлари

Курбанова Дилрабо Шерипбоевна

Хоразм вилояти педагогларни янги методикаларга ўргатиш
миллий маркази “Ижтимоий-иктисодий фанлар методикаси”
кафедраси доценти, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD).

ПАРЛАМЕНТ ТАРИХИ ВА ТАРИХШУНОСЛИГИ

Аннотация. Ушбу мақолада муаллиф фундаментал тадқиқотларга асосланиб, парламентаризм тарихини ўрганишга оид тарихнавислик шарҳини таҳдил қилиган. Муаллиф янада кенгроқ тадқиқ қилиш учун тадқиқотларни бир неча гурухга ажратади ва манбаларда парламентаризмни ўрганишга замонавий баҳо беради.

Калит сўзлар: парламентаризм, тарих, тарихшунослик, тадқиқотчи, давлат бошқаруви.

Kurbanova Dilrabo sheripboevna.

Associate Professor of the Department of “Methodology of Socio-Economic Sciences” of the Khorezm Regional National Center for the Training of Teachers in New Methodologies, Doctor of Philosophi in History (PhD).

PARLIAMENT HISTORY AND HISTORICAL STUDIES.

Abstract: In this article, the author based on fundamental research, analyzed the historiaphic review of the study of the history of parliamentarism. For a more comprehensive study, the author divided into several groups of studies and gave a modern assessment of the study of parliamentarism in the sources.

Key words: parliamentarism, history, historiography, researcher, public administration, government.

Курбанова Дилрабо Шерипбаевна

Доцент квфедры «Методологии социально-экономических наук»
Хорезмского областного национального центра подготовки педагогов
по новым методологиям, доктор философских наук по истории (PhD).

ПАРЛАМЕНТСКАЯ ИСТОРИЯ И ИСТОРИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЯ.

Аннотация. В данной статье автор на основе фундаментальных исследований, проанализировал историграфических обзор изучения вопроса истории парламентаризма. Для более всестороннего изучения автор поделил на несколько групп исследований и дал современную оценку изучения парламентаризма в источниках.

Ключевые слова: парламентаризм, история, историография, исследователь, государственное управление, правительство.

Мамлакатимиз тараққиётининг ҳозирги босқичида жамоатчиликнинг тарихга бўлган қизиқишининг ортиши, республикамиздаги ижтимоий-сиёсий ҳаётида рўй берадиган ўзгаришлар тарихий ўтмишдаги, эски ҳокимият тизими бузилган ва давлат бошқарувининг янги шакллари бўлган бундай муҳим босқичларга эътибор қаратаётгани билан изоҳланади. Шу билан бирга, ўтмишдаги ислоҳотлар пайтида юзага келган ўтмишдаги муаммоларни ҳозирги вазият билан таққослаш кўпинча мамлакатимизда давлат қурилиши тарихидаги барча ижобий нарсаларни инкор этиш йўли билан амалга оширилади, аммо хорижий мамлакатлар тажрибасини қўллаш учун ҳаракат қилиш ўзини оқланмайди. Албатта мамлакатдаги тарихий вазиятни ҳисобга олиш зарурдир.

Тарихда парламентаризмнинг шаклланиши ва ривожланиши муаммоси замонавий тарихда кам ўрганилган ва энг долзарб муаммолардан бири ҳисобланади. Давлат ҳокимиятининг янги шаклларини ва айниқса янги парламент тизимини шакллантириш вакиллик органлари институтининг пайдо бўлиши ва шаклланиши тарихини, кейинчалик республикамизда давлат ҳокимияти тизимидағи парламент тузилмаларини чуқур ўрганишни талаб қиласди. Ушбу муаммо объектив ва субъектив сабабларга кўра тадқиқотчилар эътиборидан четда қолди, бу унинг ҳар томонлама ва объектив илмий ривожланишини “аҳамиятсиз” ва ҳатто узоқ вақт давомида имконсиз бўлди.

Давлат Думасига бағишлиланган ва унинг фаолиятининг турли масалаларини очиб берадиган ишларнинг умумий фонида унда Туркистон ваколатхонаси билан бевосита боғлиқ тадқиқотлар деярли йўқ.

XX аср бошларида Ўзбекистонда пайдо бўлган илғор ҳаракатлар дастурларида аёлларнинг эркаклар билан тенг хуқуқлилиги ва уларнинг жамият ижтимоий ҳаётида ўз ўрнини эгаллаши масалалари акс этган. Масалан, Жадид ташкилотининг “Шурой-Ислом” дастурида аёлларга сайловларда қатнашиш хуқуқини бериш асосий вазифа эди. М. Беҳбудий, А. Фитрат, Ф. Хужаев, А. Чўлпон, А. Авлоний ва бошқа илғор шахслар каби жадидлар раҳбарлари аёлларнинг жамиятдаги ролини юқори баҳоладилар, уларга ижтимоий эркинлик бериш зарурлиги ҳақида баҳслашдилар. Уларнинг фикрича, жамиятни ўзгартириш учун маънавий ва маданий ҳаётни тубдан ислоҳ қилиш зарур эди. Яъни, аёлларни жамиятнинг тўлақонли аъзоси сифатида қабул қиласдан, оила масалаларини тўғри ҳал қиласдан, ёш авлодни тўғри тарбияламасдан туриб, жамиятни ислоҳ қилиш, уни прогрессив тараққиёт йўлига йўналтириш мумкин эмас, пировардида миллат тақдири бевосита унинг аёллари ва давлатига боғлиқлиги ҳақида қайд этилган[1; 32-б]. Шунинг учун 1920-йилларда амалга оширилган воқеаларни нафақат аёллар, балки илғор қарашларга эга жамият эркаклари ҳам қўллаб-куватладилар[2;361-363-б].

Чор Россия даврда парламентаризм мавзуси моҳиятан ёпилди, чунки автократия унинг ғоялари мавжуд тизим учун хавф туғдирди, деб ишонган, бу принципиал жиҳатдан ҳақиқат эди. Ушбу муаммони ўрганишда XIX асрнинг иккинчи ярмида бошланди, яъни крепостнойлик бекор қилингандан сўнг, автократия буржуа ислоҳотлари йўлидан боришга мажбур бўлганида кузатилди. Бу Россияда ҳеч бўлмаганда Бутунrossия Земство институти шахсида парламентнинг кўринишини шакллантиришга умид берди. Бироқ, ўша пайтда парламентаризм муаммосига қизиқиши

асосан парламент ислоҳотларининг турли лойиҳаларини тузиш ва тақдим этиш билан чекланган бўлиб, ва илмий нуқтайи назардан, бу мавзу жиддий илмий изланишларсиз қолди[3;9-6].

Ушбу диссертация иши иқтисодий ва сиёсий-ҳуқуқий муаммоларнинг кенг доирасини ўрганганлиги сабабли, бирлаштирилган тарихшунослик таҳлили унчалик қулай кўринмайди, шунинг учун биз тематик блоклар ва тарихий даврлар контекстида тарихшунослик таҳлилини ўтказдик. 1917-йилгача Туркистон-Дума муносабатлари муаммоси деярли алоҳида кўриб чиқилмаган ва асосан тарқоқ газета ва журнал мақолалари билан ифодаланган.

1917-йилгача Туркистонга кўчириш мустамлака ҳаракатининг назариётчилари[4; 23-б] ва амалиётчилари[5;76-б] эътиборини тортди. Бироқ, улар томондан, сиёсатнинг қабул қилиниши ҳақиқати эмас, балки жараённинг секин кечиши ҳақида маълумотлар келтиришган. 1917-йилдан кейин кўчириш сиёсати минтақадаги аграр муносабатларнинг жиҳатларидан бири сифатида таҳлил қилинади ва қаттиқ танқид қилинади[6; 17-б]. Муаллифлар биринчи Россия парламенти ҳақида Туркистонда чоризмнинг мустамлакачилик сиёсатининг “дирижёри” сифатида талқин қилишар эди. Аммо, Х. Н. Жемчужников, П. Г. Галузов ва А. И. Гинзбург ўз асарларида ҳақли равишда таъкидлаганидек, Думанинг барча қарорлари ва қарорларининг содиқлигига қарамай, унинг депутатлари орасида ҳукуматни танқидлар тез-тез кузатиларди.

Давлат Думаси мусулмон фракциясининг фаолияти ва чоризм мустамлакаси даврида рус мусулмонларига нисбатан миллий сиёсатнинг йўналиши асосан даврий нашрлар саҳифаларида публицистик нутқлар даражасида ишлаб чиқилган[6; 31-б]. Совет даврида олимлар ушбу муаммони батафсил тадқиқотлар олиб боришган[7; 35-б].

Большевиклар диктатурасининг ўрнатилиши билан Туркистонда чор мустамлакачилиги мавжудлигининг моҳиятини очиб берадиган бир қатор нашрлар пайдо бўлди, улар материалнинг ёндашуви ва чуқурлиги билан фарқ қилган. 20 — йиллар ва 30-йилларнинг бошларида уларнинг баъзилари чор ва совет режимларининг таҳлилини беришган. Ушбу асарлар ўзларининг концепцияси билан ҳам ажralиб туради. Ўтмиш ва мавжуд бўлган, ўша пайтдаги ҳокимият тизимини танқид қилишдан ташқари, Туркистоннинг рус дехқон мустамлакасининг самарадорлиги ва қонуний рухсат этилганлиги таҳлили ҳам мавжуд. Шундай қилиб В. Лаврентьев Туркистоннинг рус мустамлакаси ва Жазоирнинг француз мустамлакаси ўртасида ўхшашлик яратади. Е. Федоровнинг II Давлат Думаси Абдувоҳит-карАбду-Рауф Қориевдаги Тошкентнинг туб аҳолисидан депутатнинг сиёсий фаолияти биографиясига бағишлиланган ноёб хужжатлар илова сифатида тақдим этилган китоби қизиқиш уйғотади[8; 61-б].

Шунингдек тадқиқот мавзуси доирасида кўплаб раҳбарий нутқлар, форумлар, анжуманлардаги чиқишлилар ўрганилган. Масалан, 1920-йил май ойида Тошкентда бўлиб ўтган Туркистон ишчи аёлларининг биринчи форумида аёлларни сиёсий ҳаётга жалб қилиш масалалари кўриб чиқилган. Туркистоннинг турли вилоятларидан 118 делегат иштирок этган ушбу форумда хотин-қизларни ижтимоий-сиёсий ҳаётга жалб этиш ва республика ишларини бошқариш, уларнинг молиявий аҳволини яхшилаш, улар ўртасида маданий-маърифий ишларни олиб бориш каби кўплаб масалалар кўриб чиқилди[9; 2-б].

Туркистон делегати Л.Дворкинанинг коммунистларнинг 1-август 1920-йилда ўтказилган І-халқаро анжуманида сўзлаган нутқида кўра, “.... Туркистонда аёллар иши бўйича 46 та бўлим мавжуд. Аёлларга ёндашишнинг ягона усуллари—бу иқтисодий ва маданий-маърифий: халқ хўжалиги Кенгаши орқали артеллар ва ҳунармандчилик маҳсулотларини ташкил этиш, шунингдек аёлларни умумий касбий қурилишга жалб қилиш, устахоналар учун ташвиқот ва уларни ташкил этишда иштирок этиш, уларни тақсимлашни назорат қилиш. Аёллар мактабларини, аёллар клубларини ташкил қилиш, мусулмонлар ўртасида ташвиқот — бу Шарқ аёлларини коммунизм учун курашга жалб қилиш усулларини жорий қилишдан иборат бўлган. Туркистонда амалга оширилган бундай ишларнинг натижалари ҳайратланарлидир. Қисқа вақт ичидаги Тошкентдаги артелда 2000 нафар ишчи ташкил этилди, балки шундан 60 нафар аёл партияга қўшилди, олтитаси Кенгашларга сайланди; олтига мактаб очилди”[10; 66-б].

40-60-йилларда тарихий қарашларнинг қатъий бирлашиши натижасида хукмрон мағкуравий концепция асосида нашр этилган асарлар, қизиқарли фактик материаллар ҳақида хабар бериш, кўриб чиқилаётган даврда Туркистон ўлкасидағи сиёсий кучларнинг ўзаро боғлиқлигининг ҳақиқий ифодасини ўзгартиради. Туркистон вилоятида I ва II Давлат Думасига сайловларга тайёргарлик кўриш ва ўтказиш бўйича мавжуд маълумотларни умумлаштиришга биринчи уринишлардан бири П. Котляр ва М. Вайсс томонидан қилинган. Муаллифлар император сайлов қонунчилигини, шунингдек, сиёсий партиялар ва ҳаракатлар ўртасидаги сайловолди курашини таҳлил қиласида ва танқидий хуносалар беради. А.В.Пясковский мавзуни сезиларли даражада кенгайтиради ва уни статистик маълумотлар билан тўлдиради[11; 12-б].

Ўзбекистон давлат мустақиллигига эришгач, чор мустамлакачилиги ва совет даврларида Ўзбекистон тарихига қараш ўзгарди. Бунинг долзарб зарурати замон билан боғлиқ бўлиб, Ўзбекистоннинг кўп асрлик тарихи давомида содир бўлган тарихий жараёнларнинг ҳақиқий манзарасини тиклаш мақсади билан боғлиқ бўлган.

90-йилларда рус тарихчиларининг умумеътироф этилган илмий тамойиллар ва миллий истиқбол ғоясига асосланган сифат жиҳатидан янги концептуал тарзда ёзилган тубдан янги асарлари пайдо бўлди. Уларда Ўзбекистон ҳудудида давлатчилик тарихининг моҳияти, ўзига хос хусусиятлари, характерли хусусиятлари ва ривожланишининг умумий тенденцияларини тизимли равишда қайта кўриб чиқиш ва назарий жиҳатдан қайта баҳолаш вазифалари акс эттирилган.

Асосий йўналишларидан бири Ўзбекистон халқларининг миллий озодлик курашини тўлиқ ва холисона ёритиш бўлган миллий тарихнинг янги концепциясига мувофиқ, аввало, Р. М. Абдуллаев, Ҳ. А. Абдурахимова, С. С. Агзамходжаевларнинг тадқиқотларини қайд этишни зарурдир. А.Д.Алимова, Д. Н. Зияева, Ф. В. Исҳакова, Н. У. Мусаева, Г. К. Рустамова, Ҳ.Д.Содикова, Д. Тасқулова, Р. Турсунова, А. М. Худойқулова, З. Чориев, Т.Катюкова ва бошқа тадқиқотчиларнинг асарларида[12; 91-б]. XIX асрнинг иккинчи ярми — XX асрнинг биринчи чорагида чоризмнинг мустамлакачилик сиёсати, уни бошқариш масалалари га доир тадқиқотлар олиб боришган. Туркистонда чоризмнинг камситувчи миллий ва кўчириш сиёсатининг асосий йўналишлари Ф. В. Исҳаков асарида кенг талқин қилинган. XX аср бошларида Туркистонда миллий сиёсий элита, миллий сиёсий ташкилотларнинг шаклланиши ва бу жараёнда жадидларнинг

ўрни ҳақида П. М. Абдуллаев, С. С. Агзамходжаев, Д. А. Алимова, Д. Тошқулов, А.М.Худойқулов ва бир қатор жамоавий тадқиқотларда батафсил кўриб чиқилган.

Шуни таъқидлаш жоизки, бугунги кунда парламентаризм муаммолари нафақат тарихчилар, балқи турли фанлар вакиллари – сиёсаётшунослар, файласуфлар, ҳуқуқшунослар, социологлар, иқтисодчилар, демографлар ва бошқа соҳалар мутахассислари ҳам ўз тадқиқот ишларини олиб бормоқдалар. Аввало, парламентаризмнинг умумий назариясига бағишиланган сиёсий нуқтайи назардан олиб борилган тадқиқотларнинг муҳимлигини таъқидлаш керак.

Аввало, парламентаризмнинг умумий назариясига бағишиланган сиёсий нуқтайи назардан олиб борилган тадқиқотларнинг муҳимлигини, уни ривожлантиришнинг асосий параметрлари, парламент фаолиятининг демократик хусусиятларини аниқлаш таъқидлаш керак[13; 98-117-б].

Бевосита хотин-қизларнинг сиёсий ва иқтисодий-ижтимоий масалалари Д.Алимова, К.Нишонбоева, Н.Жўраева, Я.Абдуллаева, Д.Собироваларнинг[14; 285-б] илмий-тадқиқот ишлари диққатга сазовордир. Муаллифларнинг илмий тадқиқотларида Ўрта Осиёда хотин-қизлар масаласи, хотин-қизларнинг ижтимоий-иқтисодий, маданий ҳаётда тутган ўрни ва муаммоларини тарихшунослик нуқтайи назардан таҳлилий маълумотларни баён этиш билан бирга, совет даврида ва мустақиллик шароитида хотин-қизлар масаласига оид давлат сиёсати, унинг амалга оширилиши, аёлларнинг оила, давлат ва жамият қурилишидаги роли ва гендерлик масалаларининг моҳиятига холис баҳо берилиб, тарихий давр таққосланган.

Масалан, Р.Аминова асарида[15; 38-б] 1926-йил сентябрь ойида Марказий Осиё партия қўмиталарининг хотин-қизлар қўмиталари ўртасида иш суръатларини тезлаштиришга ҳақида маълумотлар келтирилган. Ҳаракат “хужум” деб номланди, яъни аёллар масаласини ҳужум услубида ҳал қилиш сиёсати навбатма-навбат бошланди. Ушбу кампанияни Марказий Осиё мамлакатларида, хусусан, Ўзбекистонда амалга ошириш учун 1926-йил декабрь ойида маҳсус комиссиялар ташкил этилди. “Хужум” ҳаракатининг асосий мақсади нафақат буркани тушириш эди. Унинг асосий мақсади аёлларни ижтимоий ишлаб чиқаришга кенг жалб қилишдан иборат бўлган. Ундан ташқари, асарда ўзбек аёллари нафақат пахта далаларида машина ҳайдашни, балки чорвачилик фермаларида ҳам самарали меҳнат қилишлари, қишлоқ хўжалиги соҳасида агроном, ветеринар, ҳайвонотчи, ирригация муҳандиси сифатида ер майдонларида меҳнат қилишлари ҳақида кенг маълумотлар келтирган. Ватан манфаати йўлидаги улкан ютуқлари учун 90 минг ўзбек аёли орден ва медаллар, 135 аёл Социалистик меҳнат қаҳрамони унвонига сазовор бўлди[16; 14-б].

Ундан ташқари Ўзбекистон хотин-қизлар қўмитаси томонидан тайёрланган Ўзбекистон аёллари деб номланган асарда мамлакатимизнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий соҳа ислоҳотларида фаол ва етакчи хотин-қизлар ҳақида маълумотлар келтирилганб.

Г.Ғаниева, М.Болтабоева, М.Шамсиева, Н.Толибоева, Д.Аттаева, Д.Бобоҷоноваларнинг[17;52-б], диссертацияларида мустақилликнинг дастлабки йилларида аёлларнинг давлат бошқарувидаги иштироки ҳамда уларни иш билан таъминлаш каби долзарб масалалар хусусида таҳлилий маълумотлар баён қилинган.

Мустақилликнинг илк йилларида турли фан соҳа олимлари М.Ирисова, М.Холматова, С.Сафоева, Г.Маткаримова, Ж.Бобоназарова, С.Ахророва ва бошқалар томонидан олиб борилган изланишлар доирасида муаммонинг турли жиҳатлари очиб берилган.

Ижтимоий соҳа олимлари Н.Муравьёва, Ю.Эргашева, Т.Ғаффорова, Ш.Ашуррова[18; 133-247-б] ва бошқа муаллифлар мамлакатдаги ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий жараёнларда хотин-қизларнинг иштироки масалаларининг айrim жиҳатлари тўғрисида рисола, монографияларида маълумотлар келтирган.

Тадқиқ қилинаётган масала бўйича хорижий тарихшуносликни узоқ хорижда ва постсовет ҳудудида олиб борилган тадқиқотларга ажратиш ўринли бўларди.

Ўзбекистондаги ислоҳотлар жараёнида хотин-қизларнинг иштироки ва давлат сиёсати хорижий тадқиқотчиларнинг асарларида ҳам қисман ёритилган. Жумладан, ҳалқ вакиллиги ғоялари Н.Макиавелли, Т.Гобс, Ж.Локк, Ж.Ж.Руссо, С.-Л.Монтескю, С.Е.Десницкий, Ю.Крижанич, И.Т.нинг онгини эгаллайди. Посоизҳова, А.Н.Радищева, В.Н. Татищева, М.М. Шчербатова ва бошқалар. Парламентаризм тарихининг турли босқичларида вакиллик ҳокимияти фаолияти билан боғлиқ ҳолда унинг шаклланиши ва ривожланишининг илмий шарт-шароитларини ташкил етувчи назарий ва услубий жиҳатлар Н.А.Бердяев, В.О.Ключевский, М.М.Ковалевский, Н.М.Коркунов, П.Л. Лавров, В.И.Ленин, Н.М.Муравёв, П.И.Пестел, М.М.Сперанский, К.М.Тахтайев, П.Я. Чаадаева, Б.Н. Чичерина[19; 131-157-б].

Парламентаризмнинг ҳозирги ҳолатининг кўплаб ўзига хос муаммоларини чуқур ўрганиш С.А.Авакян, Н.Р.Барanova, Н.И.Бирюков, О.Н.Булаков, Н.А.Васецкий, И.В.Иванова, Ю.К.Краснова, С.М.Миронов, С.П. Обухов, Е.В.Охоцкий, Е.В.Першина, Л.Я.Полуян, Р.М.Романова, И.П.Рыйкина, Г.Н.Селезнев[20; 95-б] ва бошқалар. Бу ишларда парламент фаолиятини ташкил этиш тажрибаси, унинг ривожланиши, сиёсий жиҳатлари, қонунчилик ва тартибга солиш нормалари умумлаштирилган.

Парламент фаолиятининг оммавий онгда акс этиши кейинги йилларда В.Е.Бойков, Б.А. Грушина, М.К. Горшкова, В.Н. Иванова, Б.С. Парламентнинг қонун ижодкорлиги фаолиятида Коробейников, А.С.Кулагина, В.К.Левашов, Ю.А.Левада, Б.К.Лисин, Е.В.Охоцкий, В.И.Староверов[21; 231-б] ва бошқалар.

Парламентаризм муаммоларини тадқиқ этган олимлар кўп асрлик тажриба таҳлилига мурожаат қиласидилар. Бундай таҳлил натижалари, масалан, Австрия, Буюк Британия, Италия, Канада, Португалия парламентлари ҳаёти тажрибасини очиб берувчи “Дунё парламентлари” фундаментал асарида еълон қилинган. АҚШ, Финляндия, Франция, Швейцария, Швеция, Япония ва дунёning бошқа мамлакатлари, шунингдек, Европа Парламенти, парламентаризм эволюцияси ва замонавий муаммоларига бағишлиланган жамоавий монографиялар эътиборга лойиқдир[22; 33-б].

Сиёсий жараённи сиёсатшуносликнинг асосий тушунчаларидан бири деб ҳисобловчи К.С.Гаджиев, П.К.Гончаров, Г.Ю.Семигин, А.С.Панарин, О.Н.Смолин, А.В.Сморгунов, Ф.Е.Шереги ва бошқа бир қатор муаллифларнинг асарлари бир йўл ёки ҳокимиятларнинг бўлиниши, қонунчилик жараёни билан боғлиқ яна бири, яъни парламентаризмнинг моҳиятини ташкил этувчи тадқиқотларини олиб борган[23; 95-115-б].

Хотин-қизлар ижтимоий-сиёсий фаоллиги, гендер тенглик масалалари С.Айвазова, Е.Здравомислова, А.Темкина ва бошқаларнинг илмий тадқиқотларида ўрганилган[24;430-6].

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, тадқиқотчилар томонидан хотин-қизлар муаммолари сифатида оила ва иш фаолиятига боғлиқ бўлган тенденциялар ижтимоий сўровномалар асосида ўрганилган. Ижтимоий сўровномаларга асосланган таҳлилий маълумотлар хотин-қизлар сиёсатини ўрганишда кўшимча манба вазифасини бажаради. Шунингдек, хотин-қизлар, гендер тенглик масаласини ўрганиш ва таҳлил қилиш, бу мавзудаги илмий ишларни давом эттиришни талаб этади.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Авлоний А. Туркий гулистон ёхуд аҳлоқ. – Тошкент, 1992. – Б.32.
2. Егамбердиева, А. М. жамиятдаги аёллар масаласининг тарихий талқини / А. М. Егамбердиева. - Матн: тўғридан-тўғри // ёш олим. — 2017. — № 10 (144). 361-363 бетлар. - УРЛ: <https://moluch.ru/archive/144/40054/> (кириш: 07/16/2023).
3. Магомедсултанов И.И. Возникновение, становление и развитие парламентаризма в России. Автореферат на получ.уч.степ.док.ист.наук. – Москва, 2001. – С.9
4. Кауфман А.А. К вопросу о русской колонизации Туркестанского края. - СПб., 1903; Он же Переселение и колонизация. - СПб. 1905
5. Вощинин В. П. Очерки нового Туркестана. Свет и тени русской колонизации. - СПб., 1914.
6. Ямзин И.Л., Вощинин В.П. Учение о колонизации и переселеницах. - М. -Л., 1926, Жемчужников Н.Н. Движение на восток. - М., 1927, Шарова П.Н. Переселенческая политика царизма в Средней Азии. Исторические записки. №8. 1940. Гинзбург А. И. Переселенческий вопрос в Туркестане в конце XIX - начале XX вв. Дис. канд. ист. наук. Т., 1966; Галузо П.Г. Аграрные отношения на юге Казахстана в 1867 - 1914 гг. А.-А., 1965.; Фомченко А.П. Русские поселения в Туркестанском крае в конце XIX - начале XX века. - Т., 1983. ва бошқ.
7. Гаспринский И. Русское мусульманство (мысли, заметки, наблюдения). // Звезда Востока. 1991. №4. и др. с Аршаруни А., Габидуллин Х. - Очерки панисламизма и пантюркизма в России. - М., 1931, Климович Л. Ислам в царской России. - М., 1936, Драпкина Е. Национальный и колониальный вопрос в царской России. - М., 1930; Нафигов Р.И. Формирование и развитие передовой татарской общественно-политической мысли. (Очерки истории 1895-1917 гг.). Казань. 1964; Бурмистрова Т.Ю., Гусакова В.С. Национальный вопрос в программах и тактике политических партий в России. - М., 1976; Макарова Г.П. Из истории национально-освободительного движения в России в 1917 году. Восточные районы. - М., 1979 др. работе А. Аршаруни, Х. Габидуллина была предпринята одна из первых попыток, собрать воедино и систематизировать материал, касающийся мусульманской фракции Государственной Думы.
8. Томсинский С.Г. Борьба классов и партий во второй Государственной Думе. - М., 1924; Сидельников С.М. Образование и деятельность I Государственной Думы. - М., 1962, Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной

- России. - М., 1968; Черменский Е.Д. IV Государственная Дума и свержение царизма в России. - М., 1976; Аврех А.Я. Царизм и IV Дума 1912 - 1914 гг. - М., 1981; Аврех А.Я. Распад третьюньской системы. - М., 1985 ва бошқ.
9. Туркестон вилояти газета. 1906. 2 марта; Якубовский Ю.О. Владимир Петрович Наливкин. Член Государственной Думы и его Туркестанское прошлое. - Т., 1907
10. Женщина и политика. // Народная газета. - Печатный орган Республики Таджикистан, от 12 марта 2020 года.
11. «Отчет о Первой Международной конференции коммунисток». Госиздат, 1921, стр. 66. // [Вовлечение женщин в общественно-политическую жизнь начата работа среди женщин туркестана | Биографии Героев и писателей СССР \(pavelskaz.ru\)](#)
12. Котляр П., Вайс М. Как проводились выборы в Туркестане. - Т., 1947; Пяковский А.В. Революция 1905 - 1907 гг. в Туркестане. - Т., 1958; История народов Узбекистана. - Т.2. -Т., 1947 и др.
13. Абдуллаев Р. М. Национальные политические организации в Туркестане 1917-1918 гг. Дис. док. ист. наук - Т., 1998; Абдурахимова НА. Колониальная система власти в Туркестане (вторая половина XIX - начало XX вв.): Автореф. дис.док. ист. наук - Т., 1994; Абдурахимова Н., Рустамова Г. Колониальная система власти в Туркестане во второй половине XIX - первой четверти XX вв. - Т., 1999; Агзамходжаев С.С. "Туркистан мухтирияти": борьба за независимость (1917-1918 гг.) Дис. док. ист. наук - Т., 1996; Алимова Да. Джадидизм в Средней Азии. Пути обновления, реформы, борьба за независимость. - Т., 2000; Зияева Д.Х. Национально освободительное движение в Узбекистане в историографии XX века (проблемы изучения истории восстания 1916 г. и движения "истиклолчилик" 1918-1924 гг.): Автореф. дис.док. ист. наук - Т., 1999; Исхаков Ф. Национальная политика царизма в Туркестане (1867-1918 гг.). - Т., 1997; Мусаев Н.У. Формирование и развитие промышленного производства в Туркестане (конец XIX- начало XX в.):Автореф. дис.док. ист. наук. - Т., 1999; Садыков Х.Д. Колониальная политика царизма в Туркестане и борьба за национальную независимость в начале XX века. Автореф. Дис. док. ист. наук - Т., 1994;; Ташкулов Д. Основные направления политики правовой мысли народов Узбекистана во второй половине XIX- первой четверти XX вв. Дис. док. юр. наук - Т., 1995; Турсунова Р.Ю. Городское самоуправление в Туркестане (1877-1918 гг.): Автореф. дис.кан. ист. наук - Т., 2000; Худайкулов А.М. Просветительская деятельность джадидов Туркестана (конец XIX- начало XX в.) Дис. кан. ист. наук - Т., 1995; Чарiev З. У. Усиление колониальной политики и колониального гнета и их проявления в Туркестане в начале XXв. (на примере мобилизации на тыловые работы).: Автореф. дис.док.; Котюкова Т.В. Проблемы Туркестана в центральных законодательных органах власти Российской Империи, 1905-1917 гг. Автореф.на соис.уч.степ.канд.ист.наук. - Москва, 2001.
14. Абдулатипов Р.Г., Болтенкова Л.Ф., Яров Ю.Ф. Федерализм в истории России. В 3 кн. М., 1992-1993; Бюджетный федерализм. 2-е изд. М., 1998; Валентен С.Д. Федерализм: Российская история и российская реальность. М., 1998; Гоптарева И.Б. Политико-правовые истоки учения о федерализме. М., 2001; Дедяев В.М., Пашкова Л.Н., Щегорцов В.А. Федерализм: функционирование в свете политических реформ. М.,

- 2002; Киселева А., Нестеренко А. Теория федерализма. М., 2002; Косиков И.Г. Реформируемая федерация: Укрупнение российских регионов. М., 2008; Ленин В.И. О праве наций на самоопределение // Поли. собр. соч. Т. 25. - С. 255-320; Ленин В.И. О государстве. Лекции в Свердловском университете 11 июля 1919 г. // Поли. собр. соч. Т. 39. - С. 64-84; Палиенко Н.И. Конфедерация, федерация и СССР. Одесса, 1923; Умнова И.А. Конституционные основы современного российского федерализма. М., 1999; Федерализм: теория, институты, отношения (сравнительно-правовое исследование). М., 2001; Федералист. Политическое эссе А.Гамильтона, Дж.Мэдисона и Дж.Джея. М., 2000; Филиппов В.Ф. Критика этнического федерализма. М., 2006; Черепанов В.А. Федеральная реформа в России. М., 2007.
15. Алимова Д. Женский вопрос в советской историографии Средней Азии: Дисс...докт. ист. наук. – Ташкент, 1991. – С. 285; Нишонбоева К.Ўзбекистонда хотин-қизлар масаласини ҳал этишнинг маданий жиҳатлари (20-30-йиллар): тажриба ва оқибатлари. Автореферат.т.ф.н...дисс. – Тошкент, 1998; Жўраева Н. Ўзбекистон ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётида хотин-қизларнинг ўрни. Тарих фан. номз. дисс... – Тошкент, 2004. – Б. 161; Абдуллаева Я.А. Женский вопрос в Каракалпакстане в конце XIX-XX вв (социально-политический аспект): Автореферат дисс... докт. ист. наук. – Ташкент, 2005. – С. 46; Собирова Д. Ўзбекистонда совет тоталитар тузумининг аёллар масаласидаги сиёсати ва унинг оқибатлари (XX асрнинг 40-80-йиллари). Т.ф.н...дисс. – Тошкент, 2009. – Б. 173
16. Аминова, Р. Х. Октябрь и решение женского вопроса в Узбекистане.- Т., 1975. - С. 38.
17. ЎзР МДА, оп.1, иш 22. л.14.
18. Фаниева Г. Ўзбекистонда хотин-қизлар масаласи: янгича ёндашув, муаммолар ва ечимлар (мустақиллик даври 1991-2005 йй.): Тарих фан. ном. дисс... – Тошкент, 2005. – Б. 161; Балтабаева М. Ўзбекистон Республикаси хотин-қизларининг кичик бизнес ва тадбиркорликни ривожлантиришдаги иштироки (1991-2017 йиллар). Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс... автореф. – Тошкент, 2019. – Б. 53; Шамсиева М. “Ўзбекистонда хотин-қизларни ижтимоий ҳимоя қилишда давлат ва нодавлат нотижорат ташкилотларнинг ўрни (1991-2010 йиллар)”. Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс... автореф. – Тошкент, 2019. – Б. 52; Толибоева Н. Ўзбекистон хотин-қизларининг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ислоҳотларни амалга оширишдаги фаолияти (1991-2018 йй.) Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс... автореф. – Тошкент, 2019; Аттаева Д. Хоразм вилояти хотин-қизларининг жамият ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётидаги ўрни (1991-2018 йиллар) Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс... автореф. – Нукус, 2020; Бобоҷонова Д. Ўзбекистонда ижтимоий-иқтисодий муносабатлар. – Тошкент: Шарқ, 1999. – Б. 160; Шу муаллиф. Аҳолини иш билан таъминлаш ва миллий ишчи кадрлар тайёрлаш. – Тошкент: Абу Райхон Беруний номидаги ТДТУ, 1995. – Б. 37; Ирисова М. Занятность женщин Узбекистана в условиях перехода к рыночным отношениям. Автореф. дисс...канд. экон.наук. – Ташкент, 1995. – С. 23; Холматова М. Оиласвий муносабатлар маданиятини такомиллаштириш ва соғлом авлодни тарбиялашнинг ижтимоий-фалсафий муаммолари. Докт. дисс... – Тошкент, 1998. – Б. 326; Шу муаллиф. Оиласвий муносабатлар маданияти ва соғлом авлод тарбияси. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2000. – Б. 215; Сафаева С. Аёллар масаласи: умунижтимоий ва миллий

- жиҳатлари. Фалсафа фан. номз. дисс... автореф. – Тошкент, 2002. – Б. 20; Маткаримова Г. Гендерные и репродуктивные права женщин в международном и национальном праве: Автореф. дисс... докт. юрид. наук. – Тошкент, 2002. – С. 41.; Бобоназарова Ж. Қишлоқ аёлларининг ишсизлигини камайтириш (Жиззах вилояти мисолида). Иқтисод фанлари ном. дисс... – Тошкент, 2002. – Б. 138; Ахророва С. Ўзбекистонда аёллар ижтимоий фаоллигини ошириш омиллари. Фалсафа фан. номз. дисс... – Тошкент, 2005. – Б. 152.
19. Муравьёва Н. Ўзбекистон хотин-қизлари ижтимоий мақомини юксалтириш. – Тошкент, 2004. – Б. 121; Эргашева Ю.А., Раҳмонқулова О.А. Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда миллий амалий санъатнинг тикланиши ва ривожланиши. Монография. – Тошкент: “Мусиқа”, 2017. – Б. 133; Эргашева Ю., Имомова Г. Қашқадарे илм ўлдузлари. – Қарши: “Интеллект-нашриёт”, 2021. – Б. 247; Гаффорова Т., Ашуррова Ш. Қашқадаре олималари. – Тошкент, 2006. – Б. 100.
20. Избранные социально-политические и философские произведения декабристов. В 2 т. Т. 2. М., 1951; Бакунин М.А. Государственность и анархия // Избранные сочинения. В 5 т. Т. 1. СПб.; М., 1922; Ковалевский М.М. От прямого народоправства к представительному и от патриархальной монархии к парламентаризму. Т. 1-3. М., 1906; Ленин В.И. Государство и революция. Учение марксизма о государстве и задачи пролетариата в революции // Ленин В.И. Полн. собр. соч. Т. 33. М., 1974; Тахтарев К.М. От представительства к народовластию // Антология мировой политической мысли. Т. 4. М., 1997. С 217-231; Чичерин Б.Н. О народном представительстве // Антология мировой политической мысли. Т. 4. М., 1997. С. 131-157.
21. Авакьян С.А. Федеральное Собрание - парламент России. М., 1999; Баранова Н.Р. Эволюция российского парламентаризма: социологический аспект. М., 2004; Бирюков Н.И. Становление институтов представительной власти в современной России. М., 2004; Булаков О.Н. Двухпалатный парламент Российской Федерации. М., 2003; Васецкий Н.А. Парламентаризм в действии: Государственная Дума Федерального Собрания Российской Федерации в 1994-1998 гг. М., 1999; Гранкин И.В. Парламент России. М., 2001; Иванов И.В. Парламент Российской Федерации: правовое регулирование и организация деятельности. М., 1995; Краснов Ю.К. Российская государственность: эволюция институтов власти и проблемы их модернизации. М., 2003; Малый А.Ф., Гмырин М.А. Организация областного парламента. Архангельск, 2001; Обухов С.П. Российский парламентаризм: между признанием и отторжением: Проблема массового восприятия (1989-2005 гг.). М.:, 2005; Охотский Е.В. Государственная служба в парламенте. М., 2002; Романов Р.М. Парламентаризм: теория, история, современность. М., 2002; Российский парламентаризм: история и современность. Астрахань, 2007; Романов Р.М. Истоки парламентаризма. М., 2006; Рыбкин И.П. Мы обречены на согласие. М., 1997; Современный парламент: теория, мировой опыт, российская практика. М., 2005; Селезнев Г.Н. Вся власть - закону! Законодательство и традиции указанного права в России. М., 1997.
22. Быков Е.С. Законотворческие вехи парламентаризма в России. М.; Брюссель, 2004; Васецкий Н.А., Краснов Ю.К. Российское законодательство на современном этапе. Государственная Дума в формировании правового пространства России (1994-2003

- гг.). М., 2003; Краснов Ю.К. Законодательный процесс в Государственной Думе: пути совершенствования. М., 2004; Полуян Л.Я. Система организации законотворчества. Ч. 1. Законотворчество в системе законодательного регулирования // Аналитический вестник. - 2004. - № 16; Хубнер Е. Парламентаризм и правительственные системы // Полис. - 1992. - № 3.
23. Парламенты мира. - М., 1999; Государственная Дума России. М., 1996; Парламентаризм и многопартийность в современной России. К десятилетию двух исторических дат. М., 2000; Совет Федерации в истории парламентаризма (1996-2000 гг.). М., 2001; Миронов С.М. Десятилетие Конституции Российской Федерации и задачи совершенствования законодательства // Федерализм. - 2004. - № 1.
24. Гаджиев К.С. Введение в политическую науку. М., 1997; Гончаров П.К. Политическая система российского общества: теория и практика российского транзита. М., 2008; Общая и прикладная политология / Под ред. В.И.Жукова. М., 1997; Панарин А.С. Политическая философия. М., 1996; Политическая социология / Под ред. Г.Ю.Семигина. М., 2000; Политический процесс: основные аспекты и способы анализа. - М., 2001; Политические вызовы XXI века: Материалы Второго конгресса политологов. М., 2002; Семигин Г.Ю. Российские политico-правовые доктрины. М., 2005; Смолин О.Н. Политический процесс в современной России. М., 2004; Сморгунов А.В. Сравнительная политология. М., 2002; Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / Пер. с англ. М., 2004; Шереги Ф.Э. Социология политики: прикладные исследования. М., 2003. Айвазова С. Г. Модернизация как контекст гендерного равноправия. http://www.isras.ru/files/File/Publication/Aivazova_Modern_Polit.pdf; Здравомыслова Е. Социальное конструирование гендера [https://cyberleninka.ru/article/n/15079958,javascript:void\(0\)https://www.jour.fnisc.ru/index.php/socjour/article/view/566](https://cyberleninka.ru/article/n/15079958,javascript:void(0)https://www.jour.fnisc.ru/index.php/socjour/article/view/566); Одра Шаллал. Мир стереотипов Что мешает женскому предпринимательству? (Электрон ресурс). <https://www.forbes.ru.women>; Анна Кавалли «Женщина может многое, кроме замужества»: как купчиха Морозова строила школы рабочим // <https://www.forbes.ru>. М.Гафарали, А.Касаев Ривожланишнинг ўзбек модели: тинчлик ва барқарорлик – тараққиёт асоси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2001. – Б. 430; Гейл Тземах Леммон Женщины предприниматели – не исключение, а реальность”//<https://ideanomics.ru/lectures/14831>.

07.00.00-Тарих фанлари

Жунаев Зухриддин Болтаевич
Навоий давлат педагогика институти
“Тарих” кафедраси доценти в.б., тарих
фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
E-mail: junaev_zuhriddin@mail.ru

ХОРАЗМДА РЕСПУБЛИКА ТУЗУМИ: ЮТУҚЛАР ВА МУАММОЛАР (1920-1924 йиллар)

Аннотация. Ушбу мақолада Хива хонлигининг тугатилиши ҳамда Хоразм Халқ Совет Республикаси (ХХСР)нинг ташкил топиши, ундаги сиёсий жараёнлар ва ижтимоий муносабатларга большевиклар ва Марказнинг таъсири, Ўрта Осиёда миллий-худудий чегараланишнинг ўтказилиши ҳамда Хоразм Республикасининг тугатилиши каби масалалар ёритилган.

Калит сўзлар: Ёш хиваликлар, Турфронт, қурултой, ХХСР, инқилобий комитет, Нозирлар Шўроси, қизил армия, большевиклар, Иттифоқ шартномаси ҳарбий-сиёсий ва иқтисодий битим, РКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси, миллий-худудий чегараланиш.

Junaev Zukhriddin Boltayevich
Associate Professor of the Department of History
Navoi State Pedagogical Institute,
Doctor of Philosophy in History (PhD)

REPUBLICAN SYSTEM IN KHOREZM: ACHIEVEMENTS AND PROBLEMS (1920-1924 years)

Abstract. This article discusses issues such as the termination of the Khiva Khanate and the creation of the Khorezm People's Soviet Republic (KhPSR), the influence of the Bolsheviks and the Center on political processes and social relations in it, the implementation of national-territorial delimitation in Central Asia and the termination of the existence of the Khorezm Republic.

Key words: Young Khivans, Turkfront, congress, USSR, revolutionary committee, Soviet Nazirat, Red Army, Bolsheviks, Union Treaty, military-political and economic treaty, Central Asian Bureau of the RCP (b), national-territorial delimitation.

Джунаев Зухриддин Болтаевич
доцент кафедры «История»
Навоийского государственного педагогического
института, доктор философии по истории (PhD)

РЕСПУБЛИКАНСКИЙ СТРОЙ В ХОРЕЗМЕ: ДОСТИЖЕНИЯ И ПРОБЛЕМЫ (1920- 1924 гг.)

Аннотация. В данной статье рассматриваются такие вопросы, как прекращение Хивинского ханства и создание Хорезмской Народной Советской Республики (ХНСР), влияние большевиков и Центра на политические процессы и общественные отношения в ней, проведение национально-территориального разграничения в Средней Азии и прекращение существования Хорезмской Республики.

Ключевые слова: Молодые хивинцы, Туркфонт, съезд, СССР, ревком, Советов Назират, Красная Армия, большевики, Союзный договор, военно-политический и экономический договор, Среднеазиатское бюро РКП(б), национально-территориальное разграничение.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N28>

Кириш. Ўзбекистон мустақиллиги туфайли тарихий жараёнларнинг янги парадигмаларини ўзлаштириш, ҳақиқатни англаш омилини шакллантириш ва унинг амал қилишига шароит яратиш имкони пайдо бўлди. Ўзбекистон тарихини ўрганишнинг янги, илмий холисликка ва тарихий объективликка асосланган принциплари ишлаб чиқилди. Пировардида мамлакатимиз тарихчилари ва бошқа гуманитар фанлар вакиллари томонидан Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммоларига бағишлиланган юзлаб илмий ишлар янги концептуал ёндашувлар асосида тайёрланди. Қуйида сўз юритадиган тадқиқот ишимиз ҳам биз илгари сураётган ушбу фикр-мулоҳазаларимизнинг яққол ифодасидир.

Ўзбек давлатчилиги тарихида гарчи қисқа давр яшаган бўлсада, Хоразм Халқ Совет Республикаси (1920-1924 йиллар) муҳим босқич сифатида из қолдирган. Хоразм Халқ Совет Республикаси (ХХСР)да Полвонниёз Ҳожи Юсупов бошчилигидаги миллий ҳукуматнинг шаклланиши билан миллий тараққиёт сари амалий қадамлар ташланди. Ёш хиваликлар ўзларининг ислоҳотчилик ғоялари ва давлатчилик қарашларини ўзлари бошқараётган янги ҳукуматда амалга оширишга киришдилар. Республика йилларида Хоразм воҳаси аҳолиси хонлиқдан мерос қолган асоратларни тутатиб, дастлабки демократик ўзгаришларни ҳаётга жорий этиш учун интилдилар. ХХСР раҳбарлари ва бошқа миллий раҳбар ходимларнинг тинимсиз фаолияти натижасида янги республикада қисқа муддат давомида катта ишлар амалга оширилди. Аммо совет ҳокимиятини зўравонлик билан қарор топиши ҳамда минтақани социалистик тараққиётга тортиш орқали бу ерда советлаштириш ва руслаштириш сиёsatни олиб бориши каби муаммоларни ўрганиш, холисона ёритиш каби масалалар бугунги кунда тарихни тадқиқ этишда муҳим аҳамият касб этади.

Методлар ва ўрганилганлик даражаси. Мазкур мавзуда ёзилган тарихий адабиётларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, уларни методологик ёндашув ва илмий хусусиятга кўра учта асосий гурӯҳ: биринчи гурӯҳ - совет даврида яратилган тадқиқотлар бўлиб, буларга Г.Непесов [1], А.Гордиенко [2], Х.Ҳамдамов [3], И.Погорельский [4] каби муаллифларнинг асарларини айтиб ўтиш жоиз. Аммо ушбу гурӯҳга хос адабиётларнинг умумий хусусияти шундан иборатки, уларда холислик тамойиллари бузилган, синфий ёндашув устунлик қилган, тарих коммунистик мағкуранинг аввалдан белгиланган ва қотиб қолган маълум бир қолипи асосида ёзилган ҳамда бирламчи манбалар ушбу ғаразли мақсадга хизмат қилдирилган. Шу боисдан ХХСР тарихи мавзусида совет даврида яратилган тадқиқотларнинг умумий таҳлили шуни кўрсатадики, бу ишлар бугунги кун талабларига жавоб берса олмайди. Иккинчи гурӯҳ - Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришганидан

Р.Раджапова[5], М.Жўраев[6], Р.Абдуллаев ва бошқалар[7]нинг илмий мұхаррирлигига нашр этилган китоблар, Қ.Ражабов[8], Б.Кошанов[9], Н.Полвонов[10], М.Маткаримов[11], Б.Мамадаминова[12]ларнинг тарихий тадқиқотларини таъкидлаш ўринлидир. Дарҳақиқат, Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач, тарихий жараёнларни холис ва ҳаққоний ёритиш учун қулай шароит юзага келди. Мустабид совет тузумининг емирилиши, миллий маънавиятнинг тикланиши натижасида Ўзбекистон тарихининг ажралмас қисми бўлган Хоразм Ҳалқ Совет Республикаси тарихини ёритишида синфий ва партиявий ёндашувлар инкор қилиниб, муаммони фақат илмий асосда чуқур ўрганишга киришилди. Биз эътироф этаётган мазкур гуруҳдаги тадқиқотлар ҳамда уларнинг муаллифлари масаланинг айrim жиҳатларини ёритишида шу нуқтаи назардан ёндашган. Учинчи гуруҳ – хорижий тадқиқотлар ҳисобланиб, улар сирасига Т.Алланиязов[13], К.Мухаммадбердиев[14], Alexander Park[15], Baymirza Hayit[16], Adeeb Khalid[17] асарларини келтириш мумкин. Муҳожирликдаги туркистонликлар ва хорижий тадқиқотчилар ўз асарларида XX аср бошларида Туркистон минтақасида, хусусан, Хоразмдаги сиёсий ва ижтимоий муаммолар имкон қадар холис ва илмий таҳлил қилиниб, мұхим далиллар келтирилади. Бироқ бу тадқиқотларда Хива хонлигига монархик тартиботнинг ағдарилиши ва Хоразм Ҳалқ Совет Республикасининг ташкил топиши тарихи жиддий тадқиқ этилмаган. Муаммонинг бу жиҳатлари ушбу мавзунинг алоҳида тадқиқот объекти сифатида танлаб олинишига имкон яратди.

Тадқиқот натижалари. Большевиклар Туркистанда ҳокимиятни қўлга олгач, Хива хонлиги ва Бухоро амирлиги ҳудудини ҳам босиб олиб, бу давлатлар ўрнига инқилобий ҳукуматлар ташкил этишга ҳаракат қилди. Бу РКП (б) МК ва РСФСР раҳбариятининг Шарққа нисбатан тутган янги йўлининг Туркистон минтақасида акс этиши эди. 1918-1920 йилларда Хива хонлиги ва Бухоро амирлигига, шунингдек, хонликларга яқин ва чегарадош давлатлар бўлган Афғонистон, Эрон, Туркия, Ҳиндистон, Хитой ва бошқа мамлакатларда ўз миқёсига кўра жуда катта миллий озодлик ҳаракатлари ва турли қўзғолонлар бўлди. Большевикларнинг олий сиёсий раҳбарияти ўртасида 1919 йил ёзида Шарқ мамлакатларида авж олган озодлик ҳаракатларини совет Россияси манфаатига бўйсундириш учун фойдаланиш режаларини амалга ошириш, бу империявий режага эришиш учун ҳатто ҳарбий куч ва зўравонлик ишлатишдан ҳам тўхтамаслик фикри кучайди[18].

1919 йил 22 декабрда Туркистон комиссияси директивасига биноан Туркистон комиссияси ва Туркистон фронти (Туркфронт) вакили Г.Скалов ва Амударё гуруҳи қўшинларининг қўмандони Н.М.Шчербаков Хива хонлиги ҳудудига “унинг қўзғолон кўтарган ҳалқига ёрдам кўрсатиш учун” бостириб кириш тўғрисида буйруқ бердилар. Амударё гуруҳи қўшинларининг қисмлари икки отрядга: Н.А.Шайдаков қўмандонлигидаги Шимолий отряд ва Н.М.Шчербаков қўмандонлигидаги Жанубий отрядга бўлинди. 23 декабрда совет қўшинларининг хонлик ҳудудига бостириб кириши бошланди. Жанубий отряд таркибида хивалик қочоқлар (Ёш хиваликлар, коммунистлар ва ҳ.к.) дан ташкил топган кўнгилли отряд ҳам курашди. Совет қўшинлари илгарилаб борган сари уларга туркман ва ўзбек аҳолисидан ташкил топган қўзғолончилар отрядлари қўшилаверди. Тез орада хивалик қўзғолончиларнинг умумий сони 3000 кишига етди. Совет қўшинлари Жунаидхон йигитлари қаршилигини енгиб,

қўзғолончилар отрядлари билан биргаликда Кўхна Урганч, Эминқалъа, Порсу, Иляли, Тошҳовузни қўлга кириди. Улар 1920 йил январь ойининг иккинчи ярмида Жунаидхон қўшинларига Ғазовот туманида жиддий зарба бериб, пойтахт Хивага яқинлашиб келдилар ва 1 февралда шаҳарни жангсиз эгалладилар[19]. 2 февралда Хива хони Саид Абдулахон тахтдан воз кечди.

Хивада хонлик тузуми ағдариб ташланган қуннинг ўзида Ёш хиваликлар фирмаси аъзоларидан иборат Муваққат инқилобий қўмита тузилиб, Тўртқўлдаги Ёш хиваликлар инқилобий қўмитасининг бошлиғи Мулла Жуманиёз Султонмуродов унга раис қилиб тайинланди. Қўмита таркибига уламолар вакили Одамохун Ортиқов, йирик савдогар Матпанобой Мадраҳимов, туркманлар вакиллари Мулла Ўроз Хўжамуҳамедов ва Мулла Наврўз Рўзибоев аъзолар қилиб киритилди[20]. Бу қўмита 2 ой давомида ҳам қонун чиқарувчи, ҳам ижро қилувчи ҳокимият вазифасини бажарди.

Ёш хивалик жадидлар Хоразмда ағдариб ташланган хонлик тузуми ўрнига демократик республика қуриш учун интилдилар. Янги давлатнинг асосларини яратишда 1920 йил 26 - 30 апрелда бўлиб ўтган Бутунхоразм ҳалқ вакилларининг I қурултойи катта роль ўйнади. Курултойда Хоразм Ҳалқ Совет Республикаси (ХХСР) тузилганлиги тантанали равишда эълон қилинди. Курултойда 15 кишидан иборат ёш республика ҳукумати – Хоразм Ҳалқ Нозирлар Шўроси тузилди[21].

Ҳукумат бошлиғи П.Юсупов тажрибали давлат арбоби бўлиб, у дастлабки қунлардан бошлаб Хоразм Республикасида демократик ислоҳотларни ўтказиш, мамлакатнинг амалда мустақил бўлиши учун курашди.

ХХСР биринчи ҳукумати нозирларининг аксарияти жадидлардан иборат бўлган ва шу сабабли ҳукумат Ёш хиваликлар ҳукумати деб юритилган. Ёш хиваликлар мамлакатда хонликдан қолган асоратларни тугатиш, республикада демократик тузумни қарор топтириш, мустақил Хоразм давлатини барпо қилиш учун курашди. Россия расмий доиралари, Туркистон комиссияси ва Туркистон фронти вакиллари мустақил сиёsat юритишга интилаётган Ёш хиваликлар ҳукуматини бадном қилиш учун жон-жаҳди билан ҳаракат қилди. Совет давлатининг қуролли иғвогарликларига қарамай, Ёш хиваликлар ҳукумати қарийб бир йил яшади[22].

Хивада монархияга асосланган хонлик тузуми ағдариб ташлангандан кейин ҳокимиятнинг янги бошқарув шакли, яъни республика бошқаруви ўрнатилди. Янги ташкил топган Хоразм Ҳалқ Совет Республикаси (ХХСР)да демократик ислоҳотларни жорий қилиш учун кураш бошланди. Ёш хиваликлар партияси раҳбарлари ҳокимиятга қизил армия ва большевиклар ёрдамида келган бўлсалар ҳам Хоразмда яшаётган аҳолининг кенг қатламлари манфаатлари учун курашдилар. Бироқ Хоразм тупроғига бостириб кирган қизил армия қисмлари бу ерни тарк этмади. Совет Россияси ва унинг ҳукмрон доиралари, Туркистон АССРдаги большевиклар “хонлик зулми”дан қутулган хоразмликларни қизил армия кучлари ёрдамида “советлаштириш ва руслаштириш”га, бутун минтақада совет ҳокимиятини мустаҳкам қарор топтириш учун барча воситалар билан ҳаракат қилди.

1919 йил 13 сентябрда Москвада РСФСР билан ХХСР ўртасида 24 моддадан иборат Иттифоқ шартномаси, ҳарбий-сиёсий ва 15 моддадан иборат иқтисодий битим каби ҳужжатлар имзоланган эди[23]. Шартномада Россия томонидан “Хоразм Ҳалқ Совет

Республикасининг тўла эркинлиги ва мустақиллиги” тан олинган бўлса-да, амалда у қуруқ декларация бўлиб чиқди.

Тарихий тадқиқотларда тўғри таъкидлаганидек, Хоразмда XX аср бошларида асосий сиёсий куч Ёш хиваликлар партияси бўлган. Ёш хиваликлар хоннинг ва унинг амалдорларининг мустабид зулмига қарши Хоразм аҳолисининг курашига бошчилик қилди. Улар 1920 йил февралдан 1921 йил март ойигача бир йилдан ортиқ вақт давомида XXСР ҳукуматини ҳам бошқардилар. Бироқ 1921 йил 6 марта Хивада турган қизил армиянинг сиёсий бўлими раҳбарлигига амалга оширилган фитна натижасида Полвонниёз Ҳожи Юсупов ҳукумати ағдариб ташланди. 1921 йил март ойида маҳсус декрет билан Ёш хиваликлар партияси фаолияти бутунлай тақиқланди[24].

Тўнтаришдан кейин ҳукуматнинг собиқ раиси яширинишга зўрға улгурди[25]. Бироқ орадан кўп ўтмай, у қамоқча олинди. Қизил аскарлар қўлига тушмай қолган айrim нозирлар Жунаидхон қўшинлари сафига бориб қўшилди. Сиёсий бошқарма рўйхати асосида 6 кишилик Муваққат инқилобий комитет (ревком) тузилгани эълон қилинди. Унга Собирберган Кўчқоров раис қилиб тайинланди.

Шундай қилиб, Хоразм Халқ Совет Республикасида яна ташқи кучлар томонидан давлат тўнтариши ўтказилди ва қонуний сайланган Ёш хиваликлар ҳукумати ағдарилди. Афсуски, бу ҳолат XXСР мавжуд бўлган кейинги йилларда яна ҳам давом этди.

1921 йил июль ойида Хоразм Марказий Ижроия Қўмитасининг декретига биноан 8 та муваққат инқилобий комитетлар (ревкомлар) ўрнида Қўнғирот, Манғит, Хўжайли, Хонқа, Тошовуз, Янги Урганч, Ҳазорасп, Ғазовотда район ижроия комитетлари (райисполкомлар) ташкил қилинди[26].

XXСР ҳукумати таркиби ҳам ўзига хос бўлиб, ҳукумат аъзолари бўлган нозирлар, яъни вазирлар этник жиҳатдан туб жой аҳоли бўлган ўзбеклар, туркманлар, қорақалпоқлардан ташқари Марказ манфаатларига хизмат қиласиган ҳамда қизил армия сафларида бўлган ва большевиклар партиясининг аъзолари ҳисобланган татарлардан иборат эди. Кейинчалик ҳукумат таркибига руслар ва бошқа европалик миллат вакиллари, Тошкентдан юборилган “тажрибали совет, партия, хўжалик раҳбарлари ва ходимлари” ҳам киритилди. Совет ҳокимияти ва большевиклар Хоразмда бу даврда тез-тез турли фитна ва исёнларни уюштириб, XXСР ҳукуматини зўрлик билан бир неча марта ағдариб ташладилар. Фақат 1920 йил февраль – 1921 йил июнь ойларида XXСРда 2 марта муваққат инқилобий комитет (ревком) тузилиб, унга фавқулодда ҳуқуқлар берилди. Бу ревком амалда XXСР ҳукумати устидан назорат ўрнатиб, большевикларнинг Хоразмда юритган мустамлакачилик сиёсатини амалга оширишга ҳаракат қилди.

Хуллас, 1921 йил охирлари ва 1922 йил бошларидан бошлаб Хоразмда давлатчиликнинг мустақил ривожланишига катта зарба берилди. XXСР расман мустақил республика ёки давлат бўлса ҳам, у аслида совет Россияси ҳимояси остида ва унинг қонунлари асосида иш кўришга мажбур қилинди. Хоразмдаги миллий раҳбар ходимлар доимий равишда Марказ тазиيқи остида фаолият кўрсатди.

РКП(б) МКнинг Ташкилий бюроси ўзининг 1924 йил 31 январдаги мажлисида бошқа масалалар билан бир қаторда Туркистон, Бухоро, Хоразм Республикаларининг миллий-худудий чегараланиши тўғрисидаги масалани ҳам кўриб чиқди ва Я.Э.Рудзутакка мазкур республикаларнинг масъул ходимлари билан биргаликда бу

ғояни амалда қандай рўёбга чиқариш мумкинлигини олдиндан муҳокама қилиб кўришни топширди.

“Ўзбекистон тарихи” номли фундаментал тадқиқотда таъкидланганидек, Хоразм ва Бухоро Халқ Республикаларининг мустақиллиги бу давр охирига келиб ниҳоятда хаёлий хусусиятга эга эди. Ҳақиқатда улар мустақилликни қўлдан бой берган эдилар. Учта республиканинг иқтисодий жиҳатдан бирлашуви ва Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгашининг тузилиши, Хоразм ва Бухоро Коммунистик партияларининг РКП(б) таркибида кириши ва РКП(б) МК Ўрта Осиё бюросининг ташкил этилиши, Россия билан Бухоро ва Хоразм Республикалари ўртасида янги иқтисодий битимларнинг тузилиши, пул муомаласининг бирхиллашуви (унга Россия червонининг асос қилиб олиниши) натижасида, бу давлатларга сиёсий, иқтисодий, молиявий жиҳатдан ҳукмронлик қилиш бутунлай Москва ихтиёрига ўтди[27].

Шуни ҳам айтиб ўтиш жоизки, 1923 йил 17-20 октябрда булган Бутунхоразм халқ вакилларининг IV қурултойи ХХСРни Хоразм Совет Социалистик Республикаси (ХССР)га айлантириш тўғрисида қарор қабул қилди. 20 октябрда ХССРнинг 5 та бўлим ва 12 бобдан иборат янги Конституцияси қабул қилинди. Афсуски, бу Конституция мамлакатнинг факат социалистик қурилиш йўлига ўтишини қонун йўли билан мустаҳкамлади. Унга мувофик, ернинг хусусий мулк эканлиги бекор қилинди, вақф мулклари Маориф нозирлиги ихтиёрига берилди. Қозихоналар фаолияти тақиқланиб, совет судлари ташкил қилинди. Демак, 1923 йил октябрь оидан бошлаб Хоразм Республикасидаги демократик ўзгаришларга чек қўйилди. Хоразмни советлаштириш жараёни ўзининг юқори босқичига кутарилди.

Хоразм Компартияси раҳбариятида миллий чегараланишга турлича муносабат пайдо бўлган эди. 1924 йил 3 марта бўлган ХКП МК Ижроия бюроси мажлисида ахборот тартибида РКП(б) Марказий Комитети Ўрта Осиё бюросининг аъзоси И.Межлаукнинг миллий-ҳудудий чегараланиш тўғрисидаги маъruzаси тингланди ва муҳокама қилинди[28].

Бироқ бу масалада Хоразм Республикаси раҳбариятининг ўз қарашлари бўлган. Хоразм Компартияси Марказий Комитети масъул секретари Қаландар Одинаев, Марказий Комитет аъзоси Маткарим Абдусаломов ва бошқа миллий раҳбар ходимлар миллий-ҳудудий чегараланишга ошкора равишда қарши чиққанлар. Улар Хоразмнинг ўзига хос табиий ва жуғрофик ҳамда миллий-маданий хусусиятларини ҳисобга олиб, уни алоҳида федератив республика сифатида СССР таркибида қўшилиш таклиfini илгари сурганлар. Бу миллий раҳбарлар ўз қарашлари ифодаланган ғоя ва таклифлари ифодаланган турли мактублар ва мурожаатномаларини бир неча марта Тошкент ва Москвадаги турли юқори органларга юборганлар.

РКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси Хоразм Компартияси Марказий Комитети таркибини янгилагач ҳамда бошқарувда хоразмликлар ўрнини Тошкент ва Москвадан юборилган “тажрибали партия, совет ва хўжалик раҳбарлари” билан алмаштиргач, ўз режаларини силлиқлик билан амалга ошира бошлади. Хоразм Компартияси Марказий Комитетининг янгиланган таркиби 1924 йил 26 июнда аввал 9 июнда қабул қилинган қарорни бекор қилди ҳамда Хоразм учун ҳам миллий чегараланишнинг зарурлигини эътироф этди. РКП(б) МК Сиёсий бюроси Ўрта Осиё бюросининг таклифи билан яна бу

масалага қайтди ва Хоразмни Бухоро ҳамда Туркистон республикалари билан бир қаторда миллий-худудий чегараланиш жараёнига қўшди.

Хоразм Марказий Ижроия Комитети 1924 йил май ойида Хоразм ССР таркибида Туркман автоном вилояти ва Қорақалпоқ автоном вилояти тузиш тўғрисида қарор қабул қилинган эди[29].

1924 йил 29 октябрь – 2 ноябрда Хива шаҳрида бўлиб ўтган Бутунхоразм Советларининг V қурултойи ҳам миллий давлат чегараланиши тўғрисида қарор қабул қилди. 30 октябрда қабул қилинган қурултой қарори асосида Хоразмда яшовчи ўзбеклар, туркманлар ва қорақалпоқларга Хоразм Республикаси таркибидан ажralиб чиқиб, тегишли миллий республикалар ва автоном областларга бирлашиш ҳуқуқи берилди[30].

Хулоса. Хулоса қилиб айтганда, XX аср бошларида ҳам мавжуд бўлган Хива хонлиги қадимий давлатчилик анъаналарига эга бўлишига қарамасдан бу даврга келиб жаҳон тараққиётидан анча орқада қолган бўлиб, монархияга асосланган хонлик бошқарув тузумини ислоҳ қилиш муҳим тарихий заруриятга айланди. Хоразм воҳасида вужудга келган жадидчилик ҳаракатидан Ёш хиваликлар партияси ўсиб чиқди. Хоразм тараққийпарвар кучлари ва Ёш хиваликлар дастлаб хонликни конституцион монархия сифатида сақлаб қолиб, Мажлис ташкил қилиб, мамлакатда турли ислоҳотларни амалга оширмоқчи бўлдилар. 1917 йилда ҳуқумат тепасига келган Ёш хиваликлар фаолияти узоқча чўзилмади. Хиванинг сўнгги хонлари Асфандиёрхон ва Сайд Абдуллахон қатағон усулларини қўллаб, Ёш хиваликларни мамлакат ҳудудидан бадарға қилишди. Тўрткўл ва Тошкентда жойлашган Ёш хиваликлар инқилобий партияси бу пайтда совет ҳокимияти ва большевиклар билан ҳамкорлик қилиб, Хивада хонлик тузумини қизил аскарлар ёрдамида 1920 йил 1 февралда ағдариб ташлашга муваффақ бўлдилар. Большеvиклар ёрдамида Ёш хиваликлар партияси ҳокимият тепасига келди. 1920 йил апрелда бўлган Бутунхоразм халқ вакиллари I қурултойида Хоразм Халқ Совет Республикаси ташкил қилинди. Полвонниёз Ҳожи Юсупов бошчилигида Хоразм Халқ Нозирлар Шўроси тузилди. Ёш хиваликлар ўзларининг ислоҳотчилик ғоялари ва давлатчилик қарашларини ўзлари бошқараётган янги ҳуқуматда амалга оширишга киришдилар. Республика йилларида Хоразм воҳаси аҳолиси хонликдан мерос қолган асоратларни тугатиб, дастлабки демократик ўзгаришларни ҳаётга жорий этиш учун интилдилар. XXСР раҳбарлари ва бошқа миллий раҳбар ходимларнинг тинимсиз фаолияти натижасида янги республикада қисқа мuddат давомида катта ишлар амалга оширилди. 1924 йил кузида Ўрта Осиёда миллий-худудий ўтказилиши натижасида янги совет республикалари ва автоном областлари ташкил қилинди. Хоразм Республикаси раҳбарлари ва хоразмликларнинг муайян қисми миллий чегараланишга қарши бўлишса ҳам республика ҳудуди янги ташкил қилинган Ўзбекистон ССР, Туркманистон ССР, Қорақалпоқ автоном области таркибига киритилди. Шундай қилиб, 1924 йил ноябрда Хоразм Республикаси тугатилди. 1925 йил январда Ўзбекистон ССР таркибида Хоразм вилояти ташкил қилинди.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Непесов Г. Великий Октябрь и народные революции 1920 года в Северном и Восточном Туркменистане. -А.: Туркменгосиздат, 1958.
2. Гордиенко А.А. Создание народно -советское государства и права и их революционно-преобразующая роль в Хорезме и Бухаре. -Т.: Издательство САГУ, 1959.
3. Ҳамдамов Ҳ. Ҳива хонлигининг ағдарилиши ва Ҳоразм Совет Ҳалқ Республикасининг тузилиши. -Т.: “Ўздавнашр”, 1960.
4. Погорельский И.В. История Хивинской революции и Хорезмской Народной Советской Республики 1917–1924 гг. -Л.: Изд. Ленинградского университета, 1984.
5. Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. Научный редактор: Р.Я Раджапова. -Т.: “Шарқ”, 2000; Р.Я Раджапова. ва б. Ўзбекистон тарихи (1917 – 1991 й.). -Т.: “Ўқитувчи”, 1994.
6. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Илмий муҳаррир М.Жўраев. - Т.: Шарқ, 2000.
7. Ўзбекистон тарихи (1917–1991 йиллар). Иккита китоб. Биринчи китоб. 1917–1939 йиллар. Масъул муҳаррирлар: Р.Абдуллаев, М.Рахимов, Қ.Ражабов. -Т.: “O'zbekiston”, 2019.
8. Ражабов Қ. Бухоро ва Ҳоразм Ҳалы Республикалари: давлатчиликнинг демократик шакли // Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. Масъул муҳаррирлар: Д.А. Алимова, Э. В. Ртвеладзе. -Т.: “Шарқ”, 2001. -Б. 186-187; Ражабов Қ. Бухоро ва Ҳоразм Ҳалқ Республикалари: давлатчиликнинг демократик шакли // Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. Масъул муҳаррирлар: Д.А. Алимова, Э. В. Ртвеладзе. -Т.: “Шарқ”, 2001. -Б. 186-187; Ражабов Қ. Ёш хиваликлар // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Том.3. -Т.: ЎзМЭ нашриёти, 2002. -Б. 498-500.
9. Кощанов Б., Сейтназаров М. Революция? Вторжение? Событие в Хивинском ханстве (1919-1920 гг.). - Нукус: Билим, 1997; Кощанов Б.А., Джумашев А.М. Зарубежная и отечественная историография истории Туркестана, Хорезма и Каракалпакстана в первой четверти XX века. - Нукус: –Каракалпакстан, 1997.
10. Полвонов Н. Ҳоразмдаги ижтимоий ҳаракатлар ва сиёсий партиялар тарихи (1900-1924). -Т.: Akademnashr, 2011.
11. Маткаримов М. Ҳоразм Республикаси: давлат тузилиши, нозирлари ва иқтисоди. – Урганч, 1993.
12. Мамадаминова Б. Ҳоразм Ҳалқ Совет Республикасидаги ижтимоий ва иқтисодий муносабатлар (1920–1924 й.). Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. -Тошкент, 2020. 57 б.
13. Алланиязов Т. Красные Каракумы. Очерки истории борьбы с антисоветским повстанческим движением в Туркменистане (март – октябрь 1931 года). - Жезказган-Алматы: «OST XXI век», 2006; Алланиязов Т., Таукенов А. Последний рубеж защитниковnomadizma. Истории вооруженных выступлений и повстанческих движений в Казахстане (1929-1991 гг.). -Алматы: «OST – XXI век», 2009.
14. Мухаммадбердиев К.Б., Орезгыхыжов Я. Туркменистанын тарыхынден материаллар. 1917 – 1994 й. -Ашгабат, 1997.
15. Alexander Park. Bolshevism in Turkistan: 1917 – 1923. – New York, 1957.
16. Baymirza Hayit. Milli Türkistan hürriyet davası. -Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı yayınları, 2004.
17. Khalid, Adeeb. Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR. - London: Cornell University Press Ithaca and London, 2015.
18. Персиц М. А. Застенчивая интервенция. О советском вторжении в Иран и Бухару в 1920-1921 гг. 2-изд. -М.: “Муравей-Гайд”, 1999. - 200 с; Генис В. Красная Персия.

- Большевики в Гиляне 1920 - 1921. Документальная хроника. – М.: “МНПИ”, 2000. -560 с.
19. Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. – С.304-305.
20. Ўзбекистон миллий архиви, 71-фонд, 1-рўйхат, 1-иш, 11-варақ; *Маткаримов М.* Хоразм Республикаси: давлат тузилиши, нозирлари ва иқтисоди. –Урганч: “Хоразм”, 1993. –Б. 14-15.
21. Ўзбекистон миллий архиви, 71-фонд, 1-рўйхат, 1-иш, 11-варақ; *Маткаримов М.* Хоразм Республикаси: давлат тузилиши, нозирлари ва иқтисоди. –Урганч: “Хоразм”, 1993. –Б. 14-15.
22. Ражабов Қ. Бухоро ва Хоразм Халқ Республикалари: давлатчиликнинг демократик шакли // Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. Масъул муҳаррирлар: Д.А. Алимова, Э. В. Ртвеладзе. –Т.: “Шарқ”, 2001. –Б. 186-187.
23. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар). Иккита китоб. Биринчи китоб. 1917-1939 йиллар. – Б. 115.
24. История Хорезмской Народной Советской Республики (1920-1924 гг.). Сборник документов. –Т.: Фан, 1976. –С. 56-64.
25. Ражабов Қ. Ёш хиваликлар // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Том.3. –Т.: ЎзМЭ нашриёти, 2002. –Б. 498-500.
26. Полвонниёз Ҳожи Юсупов. Ёш хиваликлар тарихи (Хотиралар). –Урганч: “Хоразм”, 2000. –Б. 354-356.
27. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар). Иккита китоб. Биринчи китоб. 1917-1939 йиллар. – Б. 293.
28. Ўзбекистон миллий архиви, Р-72-фонд, 1-рўйхат, 26-иш, 5-10-вараклар.
29. Ўзбекистон миллий архиви, 71-фонд, 1-рўйхат, 31-иш, 15-16-вараклар.
30. Ўзбекистон миллий архиви, Р-71-фонд, 1-рўйхат, 31-иш, 32-варак; “Туркестанская правда”, № 254.

Mamadiev Boxodir Bobojonovich
Qashqadaryo viloyati tarixi va madaniyati davlat muzeyi direktori

QASHQADARYO MUZEYIDAGI NODIR OSTODON

Annotatsiya. Ossuariylarga dafn etish odati mil. av. 1-ming yillikning o'rtalarida shakllanib, mil. 8-asrlariga qadar davom etgan. Ossuariylardagi tasvirlar aksariyat hollarda o'liklarni ilohiy-lashtirishni ifodalagan. Ossuariylar erga ko'milgan yoki novuslarda saqlangan. Ular qadimiy dafn etish udumlarni o'rganishga, utmish ajodolarimiz san'atining o'ziga xosligini anglashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar. Ossuary, qadimiy dafn etish udumlari, otashparastlik, Veretragna, Kofirtepa.

Mamadiev Bokhodir Bobojonivych
Director of the State Museum of History and Culture of Kashkadarya Region

A RARE MASTERPIECE IN THE KASHAKADARYA MUSEUM

Abstract. The custom of burial in crypts was formed in the middle of the 1st millennium BC and lasted until the 8th century AD. Images in ossuaries in most cases represented the deceased in divine deification. The crypts were buried in the ground or stored in the sinuses. They attach great importance to the study of ancient burials, understanding the identity of the art of our ancestors.

Key words. Ossuary, ancient funeral rites, zoroastrism, Veretragna, Kafirtepa.

Мамадиев Боходир Бобоёнович
Директор Государственного музея истории и культуры Кашкадарьинской области

РЕДКИЙ ШЕДЕВР В КАШАКАДАРЬИНСКОМ МУЗЕЕ

Аннотация. Обычай захоронения в склепах сформировался в середине 1-го тысячелетия до н. э. и продолжалось до 8-го века н. э. Изображения в оссуариях в большинстве случаев представляли умерших в божественном обожествлении. Склепы закапывали в землю или хранили в пазухах. Они придают большое значение изучению древних захоронений, пониманию самобытности искусства наших предков.

Ключевые слова. Оссуарий, древние погребальные обряды, зороастризм, Веретрагна, Кафиртепа.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N29>

Ma'lumki, dastlabki sivilizatsiyalar tarixi qadimgi Sharqda, so'ngra Yunonistondagi Krit orolida Minoy sivilizatsiyasi bilan boshlangan edi. Shuningdek, sivilizatsiyalar dunyoning ko'plab mintaqalarida bo'lganidek, O'rta Osiyo, jumladan, hozirgi O'zbekiston hududlarida ham vujudga keldi. Buni "Avesto" nomi bilan ma'lum bo'lgan muqaddas kitob ham isbotlaydi[1]. Markaziy Osiyo xalqlarida qadimdan mavjud bo'lgan turli diniy qarashlar (totemistik, animistik, politeistik, magik kabilar) zamirida va ularning kerakli g'oyalarini birlashtiradigan

Zardushtiylik dini keng tarqalgan. Bu dinning muqaddas kitobi – “Avesto” o’sha davrning, qolaversa jahon madaniyatining noyob durdonasidir. Markaziy Osiyo, Eron, Ozarbayjon hududlarida miloddan oldingi VII-VI asrdan, miloddan keyingi VII-VIII asrlar orasida asosiy din sifatida Zardushtiylik (zaroastrizm, otashparastlik) shakllanadi va taraqqiy etadi. Bu din ko’pgina qadimiy diniy e’tiqodlar, jumladan, Mitraizm (quyoshparastlik) zamirida taraqqiy etadi.

Zardushtylarning fikricha, dunyo asosini ikki qarama — qarshi narsa yaxshilik va yomonlik, yorug’lik va qorong’ulik, issiqqliq va sovuqlik, hayot va ýlim ýo’rtasidagi kurash tashkil qilgan. Shuning uchun dunyodagi barcha ijobjiy hodisalarни yaxshilik xudosi-Axuramazda (Xurmuz) va hamma salbiy narsalarни yomonlik xудоси Anxara-Maynyu (Axriman) irodasiga bog’lik deb tushunishgan. Zardushtylar yaxshilik xudosiga yaxshilik qilishni, yomonlik xudosiga yomonlik qilmasligini iltimos qilib sig’inishgan[2].

Zardushtylar o’z marosimlarida koinotning 4 unsuri – quyosh (olov), suv, er, havoni ulug’lashgan, ularni dunyodagi eng muqaddas narsalar deb tan olishgan. Olov quyoshning yerdagi shakli deb, unga alohida sajda qilishgan. Shuningdek, olov barcha gunohdan tozalovchi sehrli kuch sanalgan va unga bag’ishlab maxsus otashxonalar, otash saroylari, otash uylari qurishgan, unda turli bayram, marosimlar uyushtirishgan.

Vohada **Moniylik** dini ham mavjud bo’lib, VIII asrda moniylikning ikkita ilohiy jismiga – Quyosh va Oy sharafiga qurilgan ibodatxona tez-tez uchrab turadi. Shulardan biri Kitob tumanining Sangirtepa manzilgohidagi markaziy bino Quyosh timsolini bildiruvchi xoch shaklida qurilgan va u mustahkam devorlar bilan o’rab chiqilgan. Har bir shahar va qishloqda shunday otashparastlik ibodatxonalar bo’lib ularda muqaddas olov saqlangan. Sangirtepadan topilgan otashparastlik ibodatxonasi shularning eng qadimgilaridandir.

Bunday ibodatxonalar o’z vaqtida Xorazmdagi Jonbos qala, Buxoro, Samarqandda ham aniqlangan. Manbalarga ko’ra davlatning asosiy ibodatxonasi qo’rg’ondan tashqarida sharqda bo’lgan. Bu ibodatxona o’rtasida supa bo’lib unga marhum suyagi solingan loydan ishlangan ostodonlar qo’yilgan. Otashparastlik ibodatxonalarida muqaddas olov saqlangan, marosim kunlari u ibodatxona markazidagi mehrobga yoki muqaddas supaga olib chiqib qo’yilgan. Ibodatxona kompleksining xo’jalik xonalari bo’lib u yerda turli buyumlar, jumladan, taqinchoqlar saqlangan. Odamlar shu urna atrofida aylanib marhum bilan xayrashgan xolda muattar hidli gullar sochganlar. Marosimning ajralmas qismi qurbanlik qilish va marosim oshi berish bo’lgan[3].

Markaziy Osiyo yerlarida juda qadim zamonlarda ko’mish marosimi va u bilan bog’liq diniy tushunchalar shakllana boshlagandan dalolat beradi. O’lgan odam yoniga turli buyumlar qo’yish, marhum ko’milganda uning yoniga hayotlik paytida ishlatgan, sevgan buyumlarini ham birga qo’shib ko’mish odati jamiyat rivojlanib borgani sari murakkablashgan. diniy tushunchalarни keng mushohadali falsafiy tus olib ko’p dinlilik va ko’p xudoga sajda qilish asta yakka ilohga sajdaga aylana bordi.

Qadimgi aholi ko’mish marosimlari asosan to’rt xil bo’lgan:

1. Marhum yoniga buyumlarni qo’yib yakka holda dafn etish;
2. Ko’pchilikni bir erga ko’mish;
3. Etidan ajratilgan suyaklarni qaytadan ko’mish;
4. Faqat inson bosh chanog’ini alohida dafn etish;

Eramizdan avvalgi II-I asrda yangi dafn etish an'analari va uslublari kirib keldi. Marhumlarni boshlari g'arb tomonga qaratilib juda ham sayoz chuqurlarga dafn etish. Yana dafn etish usullarining qiziqarli tomonlari shuki, eramizning boshlarida voha xalqlari orasida er ostiga lahad kavlab, shu erga marhumlarni dafn etish. Eramizning birinchi asrlariga xos bo'lgan yana bir dafn etish usuli bu tosh va tuproqlarda o'yib ko'tarilgan er osti g'orlariga dafn etish usulidir. O'sha davrlardagi xalqlar marhumlarni dafn etish uchun Shimoldan-janubga qarab cho'zilgan to'g'ri burchakli chuqurlar qazishgan.

Vohaning sharqiy tomonlarida eramizning birinchi asrlarida "Mug'xona" deb ataluvchi tosh sag'analariga dafn etish an'ana bo'lib qoldi. Bunda yerning ustki qismiga chodir shaklida qurilib, unga faqat bir yo'l – tepa tomonidagi tuynuk orqali kirish mumkin edi xolos. Shu tuynik orqali bir necha marotaba marhumlarni qabrga qo'yishgan. "Mug'xona"lar eramizning VII asrigacha saqlanib qolgan. Bunday, mug'xonalarining bir qanchasi sharqiy Qashqadaryo vohasidagi Siy pontosh qoya tosh yozuvlari aniqlangan yodgorlik hududidan ko'plab topilgan. Zardushtiylik ma'lumotiga ko'ra odamlar o'lgandan keyin uning jasadini erga ko'mish gunoh hisoblangan, shuning uchun odam o'lgandan keyin uning jasadini maxsus tepalikka olib borib qo'yishgan. Bu tepalik odamlar yashaydigan joydan uzoqda joylashgan bo'lib, tepalikda esa turli itlar, burgut, yovvoyi qushlar odam go'shtini eb uni suyakdan ajratib bergen. Yomg'ir esa suyakni yanada tozalagan. Quyosh esa uni obdon kiritgan. Shundan so'ng tepalik atrofida yashovchi odamlar suyaklarni yig'ib, sopoldan yasalgan idishchalarga solib, ko'p xollarda marhumning o'z uyiga ko'milgan. Bu idishchalarni ostadonlar yoki ossuariylar deb atashgan[6].

Ana shu ostadonlar shakli turli- tuman bo'lib, asosi to'rtburchak, qopqog'i esa turli shakllarda, hatto odam boshi yoki qomati shaklida, ba'zan xumga o'xshatib, ba'zan o'tirgan odam shaklida yasalgan. Ostadonlarning yuzlariga esa bo'rtma tasvirlar ishlangan yoki rasm chizilgan. Bu tasvirlarda o'sha davrlardagi odamlar urf-odati, masalan aza tutish voqealar aks ettirilgan.

Bunday ostadonlar O'rta Osiyo yerlaridan, xususan O'zbekiston tuprog'idan ko'plab topilgan. Shunday ostadonlardan bir qanchasi Qashqadaryo viloyatidagi bir qator arxeologik yodgorliklarda ham aniqlangan.

O'rta Osiyo voha va shahar tipidagi markazlarida yashagan qadimgi ajdodlarimiz o'z marhumlarini zardushtiylik an'analari asoslangan holda dafn etishgan. Dastlabki davrlarda zardushtilar o'z marhumlarining jasadlarini cho'qqilar va tog'-toshlar ustiga qoldirishgan, oradan ma'lum vaqt o'tib, yirtqichlar ularning etini eb bitirib, suyaklarini etdan tozalangandan keyin yig'ib olinib, maxsus idishlar sopoldan yasalgan xumlar va keyinchalik maxsus qopqoq bilan yopiladigan to'rt burchak shaklidagi idishlarga solingan holda maxsus joylarda saqlashgan. Marhumlarning jasadi avval etdan tozalangan, so'ng ularning suyaklari maxsus xum yoki to'rtburchak sopol idishlarga-ya'ni "ostadon"larga solinib, yashash joyining maxsus ajratilgan xonalarida saqlagan. Keyinchalik, ayniqsa tabiiy tog' va qir adirlar bo'limgan yassiliklarda burj shaklidagi maxsus inshoot-dahmalar qurilgan. Mana shunday joy qadimgi So'g'diyonaning janubi hisoblangan Qashqadaryo vohasidagi qadimiy arxeologik yodgorlik Yerqo'rg'onda olib borilgan qazishmalar davomida bir tepalik zardushtylarning eng qadimiy daxma qoldig'i bo'lib chiqdi. U eramizdan avvalgi II asrlarda bunyod etilgan bo'lib, bir oz foydalangandan so'ng ko'mib tashlangan.

Shunday ostadonlardan biri Kitob tumani Shatri qishlog'i hududidagi Kofirtepa arxeologik yodgorligidan mahalliy aholi tomonidan 2006 yilda topilgan.

Ostodonning bo'yi 30 sm, eni 50 sm ni, devor qalinligi 1,1 sm atrofida. Ko'rinishi to'rt burchakli peshtoqsimon sandiqsimon shaklda. Ostodonni yasashda kulolchilikda ishlatalidigan qizil loydan foydalangan. Ostodonning faqat bir yon devorining tashqi tomonida bir xil tipdagi uchta bosma tarzdagi kompazitsiya bo'lib, relefi yupqa tarzda takrorlangan. Ikki yon va orqa tomonida hech qanday shakl berilmagan. Yasalishdagi qo'l yoki maxsus tekislash asbob izlari bilinib turibdi. Tepa qismi uchburchak shakldagi yon tomonlarda ikkitadan, oldi va orqa tomonlarda to'rttadan, har to'rt burchakda ikki yonga tushib turgan bir xildagi ramziy "qal'a" ko'rinishi aks ettirilgan. Bu shakl asosiy devorga yopishtirilgan bo'lib, uning balandligi 5 sm ni tashkil etadi. Idishning ichki tomoni, yuqori qismida loy lentasimon tarzda yopishtirilib, peshtoqsimon qopqoq o'rni yaratilgan. Ostodonning qopqog'i yaxshi saqlanmagan, o'rtasida qo'lda ushslash uchun maxsus dasta o'rnatilgan[7].

Oldi tomonidagi uchta bir xil kompazitsiyada qo'lda loydan yasalgan arksimon shakldagi ko'rinish aks ettirilgan. Har ikki yonboshda arkning yarim shakli (joy etmaganligi uchun) davom etgan. Arklar ichida uchta bosma tarzdagi "jangchi iloh" tasviri berilgan.

"Avesto"da zardushtiylar yaxshilik xudosi Axuramazdaning yordamchilarini Mitra (yigit qiyofasidagi quyosh va yorug'lik tangrisi), Anaxita (gýzal qiz siy whole side of the vessel, which is decorated with a repeating geometric pattern of arches and columns. The vessel is made of terracotta and shows signs of age and wear. It has a rounded body, a flared base, and a small curved handle on top. The surface is textured and shows signs of age and wear."/>

Ostodondagi jangchi iloh tasviri yosh jangchi qiyofasidagi urush va g'alaba tangrisi Veretragnanining ifodasi bo'lisligi ehtimoldan xoli emas.

Jangchi ilohning chap qo'lida elkasi tengligida erga tegib turgan nayza ushlagan va ung qo'lida yarim beli tengligida erga tegib turgan dubilg'a ushlab olgan. Tasvirdagi jangchi iloh boshida o'ziga xos jang uchun muljallangan bosh kiyim va egnida tizzasidan pastgacha tushib turgan sovut ko'rinishidagi libos kiygan. Libosdan pastda ikki oyog'i alohida ko'rrib turibdi. Belida kamar bulib, kamarga osilgan shamshir tasviri aniq berilgan.

Kompozitsiya atrofi arka shaklidagi geometrik bezak bilan ajratilgan panjara o'rtasida turibdi. Panjaralar kichik aylana shakldagi 22 ta bosma doira bilan o'ralgan. Past qismida bunday doirachalar yo'q. Har uchala arksimon shakl tepasida, arklar tutashgan joyida qal'a devor shinaklari aks etgan. Uning tepa qismi eniga to'g'ri chiziqda yuqoridagi kabi doirasimon

aylanachalar bilan ikki qatorda davom ettirilgan. Doirachalarning diametiri 15 mm ni tashkil etadi.

Shunday qilib Kofirtepadan topilgan ushbu ostodon kompazitsiyasini to'liq yoritib berish Zardushtiylik dinidagi turli an'ana va marosimlarni o'rganish uchun asos bo'la oladi. Bu esa tariximizning islom dinigacha bo'lgan davr diniy qarashlari haqidagi tasavurimizni boyitishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Бердимурадов А.Э. Богомолов Г.И. Образ птицелюдя на рельефах погребальных сооружений согдийцев в Северном Китае. История материальной культуры Узбекистана. Выпуск 36, Ташкент, 2008. С. 172-173, рис. 1,4.
2. Бойс М. Зороастрцы. Верования и обычаи. Перевод с английского и примечания И.М. Стеблин-Каменского. Москва, 1987. С. 67.
3. Наставление Вехзад Фаррох Пероза. – Изведать дороги и пути праведных. Пехлевийские назидательные тексты. Введение, транскрипция текстов, перевод, комментарий О.М. Чунаковой. (Памятники письменности Востока. Выпуск XCIV.) Москва, 1991. С. 83.
4. Крашенинникова Н.И. Два штампованных оссуария из окрестностей кишлака Сиваз Китабского района. // Городская среда и культура Бактрии-Тохаристана и Согда IV в. до н.э.–VIII в. н.э. Тезисы докладов советско-французского коллоквиума. Самарканд, 25-30 августа 1986 г. Ташкент, 1986. С. 45-47;
5. Krašeninnikova N.I. Deux ossuaires à décor moulé trouvés aux environs du village de Sivaz, district de Kitab, Sogdiane Méridionale. // Studia Iranica. Tom 22- 1993- fascicule 1, pp. 53-55;
6. Сулаймонов Р.Х. Нахшаб-унутилган тамаддун сирлари. Т.2004. -Б. 16.
7. Иностранцев К.А. Парсийский погребальный обряд в иллюстратах гузератских версий книги об Арта-Вирафе. // Известия Императорской Академии Наук. Серия 6, том 5 (№7), Санкт-Петербург, 1911. С. 559-560.
8. Литвинский Б.А. Семиречинские жертвенныеники (индоиранские истоки сакского культа огня). – Проблемы интерпретации памятников культуры Востока. Москва, 1991. С.77.3.icule 1, р. 61.
9. Рак И.В. Мифы древнего и раннесредневекового Ирана. – Санкт-Петербург – Москва, 1998. С. 489-490.
10. Чунакова О.М. Пехлевийский словарь зороастрийских терминов.
11. Хушвақов Н.О., Бердимуродов А.Э., Богомолов Г.И. Суғдиёнанинг зорастризм дини маданияти акс этган осталон. Археология Узбекистана. 2012 г №4 –С. 23-28.

Norqo'chqarov Xushvaqt Eshnazarovich
Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti, TAIRI assistenti
E-mail: x.e.norkuchkarov@buxdu.uz

AFG'ONISTONDA O'ZBEK TILINING QONUNIY ASOSLANISHI, O'ZBEKLAR IJTIMOIY-MADANIY HAYOTIDAGI O'RNI (XX ASR – XXI ASR BOSHLARI)

Annotatsiya. Ushbu maqolada butun XX asr davomida va XXI asr boshlarida Afg'onistonda o'zbek tilining holati, unga afg'on hukumatining munosabati, o'zbek tilining Konstitutsiya darajasida qonuniy asoslanishi, ta'lif tizimi, matbuot nashrlari, ommaviy axborot vositalari va boshqa shu kabi afg'on o'zbeklarining ijtimoiy-madaniy hayotidagi muhim sohalarda tutgan ahamiyati, mamlakatdagi murakkab etnolingvistik vaziyatda Afg'oniston o'zbeklarida o'zligini saqlashning muhim sharti sifatida o'zbek tilini asrash uchun harakatlari tarixiy jihatdan tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: Afg'oniston, o'zbek tili, afg'on o'zbeklari, Konstitutsiya, ta'lif tizimi, matbuot, radio, televideniya, milliy uyushma, jamiyatlar.

Norkuchkarov Khushvakt Eshnazarovich
Basic doctoral student of Bukhara State University,

LEGAL BASIS OF THE UZBEK LANGUAGE IN AFGHANISTAN, ITS PLACE IN THE SOCIO-CULTURAL LIFE OF THE UZBEKS (XX CENTURY - EARLY XXI CENTURY)

Abstract. In this article, the situation of Uzbek language in Afghanistan throughout the 20th century and at the beginning of the 21st century, the attitude of the Afghan government to it, the legal basis of the Uzbek language at the level of the Constitution, the educational system, press publications, mass media and other such. The importance of Afghan Uzbeks in important areas of their socio-cultural life, and their efforts to preserve the Uzbek language as an important condition for preserving the identity of Afghan Uzbeks in the country's complex ethnolinguistic situation are analyzed historically.

Key words: Afghanistan, Uzbek language, Afghan Uzbeks, Constitution, education system, press, radio, television, national association, societies.

Норкучкаров Хушвакт Эшназарович
Базовый докторант Бухарского государственного университета,

ПРАВОВАЯ ОСНОВА УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА В АФГАНИСТАНЕ, ЕГО МЕСТО В СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ УЗБЕКОВ (XX ВЕК – НАЧАЛО XXI ВЕКА)

Аннотация. В данной статье рассматривается положение узбекского языка в Афганистане на протяжении XX века и в начале XXI основы века, отношение к нему афганского правительства, правовые основы узбекского языка на уровне Конституции, образовательная система, издания в прессе, средствах массовой информации и т.п. Значение афганских узбеков в важных сферах их социокультурной жизни и их усилия по сохранению узбекского языка как важного условия сохранения идентичности афганских узбеков в сложной этнолингвистической ситуации в стране анализируются исторически.

Ключевые слова: Афганистан, узбекский язык, афганские узбеки, Конституция, система образования, пресса, радио, телевидение, национальные объединения, общества.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N30>

Kirish. Tarixiy tadqiqotlardan ma'lumki, XVIII asr ikkinchi yarmida Afg'oniston davlati asoschisi Ahmadshoh Durroniy (1747-1773 yy.) hukmronligi davrida boshlangan Janubiy Turkistonidagi Qunduz, Balx, Axcha, Mozori-Sharif, Maymana, Andxoy, Shibirg'on va Xulm kabi mustaqil o'zbek xonliklarini bo'ysundirish uchun harakat XIX asr 80-yillarida Amir Abdurahmonxon (1880-1901 yy.) tomonidan hududning to'liq qo'shib olinib, Afg'on Turkistoniga aylanishi bilan yakunlandi[1, B.10-11]. Natijada Amudaryoning chap sohilidagi shahar va qishloqlar bilan birga ushbu hududda yashovchi aholi ham Afg'oniston davlati fuqarolariga aylandi. Aslida mintaqa murakkab etnik xilma-xillikka ega bo'lib, o'zbek millati vakillaridan tashqari tojiklar, turkmanlar, hazoralar, arablar ham istiqomat qildi. Amudaryoning o'ng sohilida yuz bergen ijtimoiy-siyosiy jarayonlar ta'sirida yuzaga kelgan muhojirlik to'lqini natijasida o'zbeklar salmog'i yanada ortdi. Bu holatlar mamlakatning keyingi ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy rivojlanishi va taraqqiyotida muhim masalalardan biriga aylandi. Yuqoridagi omillar Afg'onistонни yanada ko'p millatli va ko'p tilli mamlakatga aylantirdi.

Adabiyotlar tahlili va Metodlar. Afg'onistondagi o'zbeklarning til xususiyatlari, uning rasmiy Afg'on hukumati tomonidan qonuniy asoslantirilishi va o'zbeklar ijtimoiy-madaniy hayotidagi ahamiyati bir qancha tadqiqot va manbalarda o'z aksini topgan. Jumladan, ushbu maqola ma'lumotlari o'zbek, nemis, rus va afg'onistonlik olim va mutaxassislarning tadqiqotlarida keltirilgan fikr-mulohazalari hamda arxiv materiallari va rasmiy internet-axborot manbalaridagi ma'lumotlarni o'zaro solishtirish orqali qiyosiy tahlil qilingan holda o'r ganilgan. Shuningdek, maqolada qiyosiy tahlil metodidan tashqari, tarixiylik, izchillik, xolislik kabi ko'plab metodlardan ham foydalangan holda mavzu mohiyatini yoritishga harakat qilingan.

Natijalar va munozara. Ma'lumotlarga ko'ra Afg'onistonda 20 dan ortiq millat va elat vakillari istiqomat qilib, mamlakat aholisi so'zlashadigan tillar va yirik dialektlar soni 30 dan ortiqni tashkil qiladi[2, B.22-29]. Bunday murakkab etnolingvistik vaziyatda Afg'onistondagi o'zbeklar ham o'zining milliylik xususiyatlarini, urf-odat, an'ana va qadriyatlarini, shuningdek, milliy mansublikning asosiy sharti sifatida o'z ona tillari — o'zbek tilini saqlab qolish orqali milliy qiyofalarini yo'qotmaslik choralarini ko'rdilar.

Aslida milliy tilni asrashning eng muhim shartlari tilni darajasiga chiqarib, qonuniylashtirish va ta'lif tizimi, nashriyotlar, adabiyot, matbuot, gazeta, jurnal, televide niye, radioeshittirishlar kabi xalqning ijtimoiy-madaniy hayotida keng qo'llanilishi hisoblanadi. XX asrning 30-yillarigacha Afg'oniston aholisi o'rtasida dariy tili umummuloqot tili va mamlakatning yagona rasmiy tili hisoblangan bo'lsada, boshqa tillarning ahamiyati ham butunlay yo'qolmagan edi. Buning isboti sifatida ko'ramizki, Amir Omonullaxon davrida (1919-1929 yy.) o'zbek va turkman o'quvchilari uchun "O'qish kitobi" nashr qilingan edi. Shuningdek, yirik afg'on puli banknotlarida pul qiymatini belgilovchi yozuvlar dariy, pashtu va o'zbek tillarida ifodalangan[3, B.14].

1929-yil Afg'oniston taxtiga o'tirgan Muhammad Nodirshoh davridan boshlab mamlakatda pushtunlashtirish siyosati olib borildi. Bu holat mamlakatning shimoliy qismlarini, umuman o'zbeklar va ular yashaydigan hududlarni ham chetlab o'tmadi. Jumladan, kelib

chiqishi turkiy bo'lgan geografik va tarixiy nomlar pushtunchasiga almashtirildi, ko'plab tojik va o'zbek tillaridagi badiiy, tarixiy va diniy kitoblar aholi orasidan yig'ishtirib olindi[3, B.12-16]. 1936-yil pashtu tili rasmiy davlat tili deb e'lon qilindi va mamlakatda dariy tili bilan birgalikda ikkinchi rasmiy til sifatida joriy etildi. Pashtu tilini rivojlantirish maqsadida davlat apparati ma'murlariga bu tilni o'rganish majburiy deb e'lon qilindi[4, B.18]. Rasmiy xatlar va hujjatlar faqat pashtu tilida yoziladigan bo'ldi. Pashtu tilini bilgan idora xodimlariga har oy 50 afg'oniy miqdorida maoshlariga qo'shimcha mablag' ham beriladigan bo'ldi. Afg'on Turkistonida pashtu tilidagi maktablarni ochib, unda yerlik aholi bolalarini o'qitishga harakat qilindi[3, B.12-16]. Bunday holatda Afg'onistonda o'zbek tili asosan, o'zbek oilalarida hamda o'zbeklar zinch yashaydigan hududlarda "oila tili" yoki og'zaki til darajasida saqlandi. Muhojir o'zbeklar tarixi bo'yicha yetuk olim Shodmon Hayitov xorijdagi o'zbeklarning milliy tillarini saqlashi haqida quyidagicha fikr bildiradi: "Xorijdagi ko'pgina o'zbek oilalarida o'zbek tilida gapirish yozilmagan qonun bo'lib, uyda, dasturxon atrofida bir-birlari bilan o'zbek tilida mulqot qilganlar. O'zbek muhojirlar farzandlariga asosan o'zbek tilining og'zaki nutqini o'rgatishni maqsad qilib qo'ydilar" [5, B.149]. Afg'onistonda bu davrdagi pushtunlardan o'zga millat vakillarining ijtimoiy-siyosiy jarayonlardan chetda tutilishi yoki pushtunlashtirish siyosati natijasida hamda yuqorida ta'kidlaganimiz murakkab etnolingvistik sharoitda har bir millat o'zlarining milliy o'ziga xosliklarini asrab qolishga harakat qildilar. Xususan, o'zbeklar ham o'zbek tilini og'zaki va xonodon tili darajasida doimiy ishlatishga harakat qilishi afg'on o'zbeklarida bu tilning bir necha o'ziga xos jihatlarini namoyon qildi. Birinchidan, ushbu holat o'zbek tilining keyingi avlodga yetkazilishini ta'minlovchi shakli sifatida ko'rilgan bo'lsa (chunki Afg'onistondagi ba'zi millatlar o'z tillarini unutib, asosan dariy yoki pashtu tilli xalqlarga aylanib bormoqda, ularning ko'pchiligi kelib chiqishi mo'g'ul yoki turkiy bo'lgan millatlar hisoblanadi[6, B.111-112]); ikkinchidan, o'zbek tilining uzoq vaqt o'zga tillar ta'siridan holi, sof holda saqlanishini ta'minladi (XX asrning 70-90 - yillari va XXI asr boshlarida bevosita Afg'onistonda bo'lib, bu yerdagи o'zbeklarning etnomadaniy xususiyatlari va milliy tilini tadqiq etgan olima Ingeborg Baldauf, o'z tadqiqotlarida XX asrning so'nggi choragi va XXI asr boshlarida mamlakatda harbiy-siyosiy, ijtimoiy jarayonlar ta'sirida Afg'oniston o'zbeklari tilida yuz bergen o'zgarishlar haqida ancha mufassal ma'lumotlar beradi. Jumladan, tadqiqotchi o'zi duch kelgan o'tgan asrning 70-yillaridagi o'zbek tilining holati 18 yillik tanaffusdan keyingi (1996-yil) tashrifida uchratgan tildan ko'p jihatdan farq qilganini ta'kidlaydi. Unga ko'ra bu davrga kelib, afg'on o'zbeklarining tili ancha forslashgan, o'zga tillarning ta'siridan tashqari hatto, o'zbek tilining o'z ichida dialektik (lahjaviy) aralashuvi ham yuz bergenligiga o'zi duch kelgan holatlardan misollar keltiradi. 1970-yillari oxirigacha olima Afg'oniston o'zbeklarining tili asosan o'zbeklar zinch yashaydigan hududlarda og'zaki suhbat va oila tili sifatida qo'llanilib, o'zga tillar ta'siridan holi bo'lganligini va ayniqsa tashqi dunyodan uzoq vaqt cheklangan o'zbek ayollari milliy tilini ancha sof holda saqlanganini aytib o'tadi. 1990-yillar ikkinchi yarmida esa o'zbek tilida gapiruvchilar tilida forscha so'zlar ko'payib, o'zbek tili eroniylashganini o'zbeklarning ijtimoiy-siyosiy hayotda faollahib, ular orasida davlat idoralarida faoliyat yurituvchilarning ko'paygani, shu davrdagi harbiy-siyosiy va ijtimoiy jarayonlar tufayli yuzaga kelgan ichki migratsiya natijasida millatlar o'rtasida ma'lum miqdorda aralashuv hodisasi yuz bergen bilan izohlaydi. Bu esa tillar va lahjalarning ham ma'lum ma'noda o'zaro ta'sirlashuviga olib keldi. Yashash manzillariga qaytganlar o'zlarining muhojirlik tajribalari bilan lisoniy ta'sirni ham olib qaytganini aytib o'tadi[7, B.66-79]); uchunchidan, O'zbekistonda o'tgan tarixiy

davrda hozirgi zamон о'zbek адабиёт тили вујудга келган бо'lsa, xorijdagi xусусан, Afg'onistondagi o'zbeklarda esa 1917-yillargacha mavjud bo'lган o'zbek tili лаҳжалари hamда 1920-1930 yillargacha muомалада bo'lган klassik o'zbek адабиёт tilida ya'ni Alisher Navoiy va Bobur ijod qilgan tildagi so'z va atamalar saqlanib qolishiga olib keldi[8, B.19-20]. Afg'onistondagi bunday muhit XX asr 60-yillari ikkinchi yarmigacha davom etib keldi. Muhammad Zohirshoh hukmronligining keyingi yillarida muhojir o'beklarga nisbatan siyosat yumshatilib, o'beklarga yerlar berildi, ta'lim muassasalarida o'qishga, savdo-sotiq, tijorat bilan shug'ullanishga va davlat muassasalarida yuqori lavozimlarida ishlashga ruxsat berildi[3, B.12-16].

Tadqiqotchi X.Alimovaning tahlillariga ko'ra, mustaqil Afg'oniston tarixida 8 marotaba (ba'zi manbalarda 10 ta) Konstitutsiya qabul qilingan bo'lib, 1923-yil Amir Omonullaxon (1919-1929 yy.) va 1931-yil Nodirshoh (1929-1933 yy.) hukmronligi davrlaridagi Konstitutsiyalarda davlat tili haqida moddalar kiritilmagan. 1964-yil Muhammad Zohirshoh (1933-1973 yy.) hukmronligi davrida qabul qilingan Konstitutsiyada pashtu va dariy tillari rasmiy davlat tillari sifatida belgilanadi. Muhammad Dovud tomonidan Afg'oniston Respublika deb e'lon qilingandan so'ng qabul qilingan 1976-yilgi Konstitutsiyada ham xuddi shu ikki til davlat tili sifatida ko'rsatiladi. 1980-yil Afg'oniston Demokratik Respublikasi tomonidan Babrak Kormal rahbarligida qabul qilingan beshinchi Konstitutsianing 40-moddasida davlat tili masalasi quyidagicha ifodalangan: "Revolyutsion Kengashning qonunlari va farmonlari pashtu va dariy tillarida chop qilinadi va ularni Afg'onistonning boshqa xalqlari tillarida nashr etish mumkin." Ko'ramizki, bu yerda rasmiy hujjatlar pashtu va dariy tillarida qabul qilinishi ta'kidlansada, Afg'onistonda mavjud boshqa xalqlar tillariga o'girilib nashr etilishi mumkinligi aytilmoqda (shu jumladan o'zbek tilida ham) [2, B.22-29]. Bu vaqtga kelib mamlakatda yashovchi boshqa millatlar tillarida ham rasmiy nashrlar faoliyat yurita boshlagan edi. Konstitutsiya moddasining bu tarzda talqin etilishidan maqsad rasmiy e'lon qilingan hujjatlar mazmunini ushbu nashrlar orqali barcha xalqlarga yetkazib borish ko'zlangan deyishimiz mumkin.

1987-yil Doktor Najibullo davrida qabul qilingan Konstirutsianing 8-moddasida: "Mamlakatdagi milliy tillar orasida pashtu va dariy rasmiy tillardir" — deyilgan. Bunda "milliy til" va "rasmiy til" o'rtasida farq vujudga kelgan. Unga ko'ra Afg'onistondagi barcha tillar "milliy" va bular orasida pashtu va dariy "rasmiy til" hisoblanadi. Bu yerda mamlakatdagi boshqa tillar bilan birga o'zbek tili ham Afg'onistonning "milliy tili" deb hisoblanishini ko'ramiz. Hozirgi vaqtida Afg'onistondagi tillarning maqomi 2004-yil 4-yanvarda Loyi Jirg'a tomonidan qabul qilingan va Afg'oniston prezidenti Hamid Karzay tomonidan rasmiy imzolangan Konstitutsianing 16-moddasiga muvofiq belgilab qo'yilgan. Jumladan, ushbu modda quyidagicha ifodalananadi: "Pashtu, dariy, o'zbek, turkman, pashayi, nuristoniy, pomiriyy tillar va mamlakatdagi boshqa tillar orasida pashtu va dariy davlatning rasmiy tillaridir.

Aksariyat aholi o'zbek, turkman, pashayi, nuristoniy, baluj va pomiriyy tillarida so'zlovchi rayonlarda, o'sha til pashtu va dariy tillari bilan bir qatorda uchinchi rasmiy tildir va uning tatbiqi qonun orqali tartibga solinadi.

Davlat Afg'onistondagi barcha tillarni mustahkamlash va rivojlantirishga qaratilgan samarali dasturlarni ishlab chiqadi va amalga oshiradi.

Mamlakatdagi barcha tillarda matbuot nashri va ommaviy axborot vositalari erkindir.

Mamalakatdagi mavjud ilmiy va milliy ma'muriy terminlar saqlanib qoladi." [2, B.22-29]

Ushbu moddaga ko'ra, pashtu va dariy tillariga rasmiy davlat tili maqomi berilgan. Shuningdek, o'zbek, turkman, pashayi, nuristoniy, baluj va pomir tillarida so'zlashuvchi aholi zich yashaydigan mintaqalarda qayd etilgan tillar ham uchinchi rasmiy til maqomida ekanligi qonuniylashtirilgan. Ushbu tillarning rivojlanishi uchun davlat mas'ul bo'lib, dastur ishlab chiqilishi, shuningdek, matbuot nashri va ommaviy axborot vositalari uchun ham hech qanday cheklolvar yo'qligi belgilangan.

Asosiy Qonunning 43-moddasida: "...Davlat har bir hududda so'zlashadiganlar uchun Ona tilida o'qitish sharoitini yaratadi" – deyilgan jumlalar esa mamlakatdagi turli millatlarning o'z tillarida ta'lif olish imkoniyatini ham yaratib beradi[9]. Albatta, 16-moddaning oxirgi bandidagi "ilmiy va milliy ma'muriy terminlar saqlanib qolishi" va uchinchi rasmiy tillarga o'zgartirilmasligi qoidasi hamda 20-moddadagi "Afg'oniston davlat madhiyasi pashtu tilida va "Allahu akbar" hamda Afg'oniston xalqlarining nomlari bilan aytildi." – degan jumlalar ma'lum ma'noda mamlakatda pashtu tilining ustunligini ko'rsatuvchi hisoblanadi[2, B.22-29]. Shunday bo'lsada o'zbek tilining ham rasmiy davlat tili maqomini olishi va mamalakatning Bosh Qomusi – Konstitutsiyada belgilab qo'yilishi afg'on o'zbeklari uchun ulkan yutuq sifatida ko'rishimiz mumkin.

Ma'lum millatga tegishli tilning davlat tomonidan qonuniy asoslanishi, tilning jamiyatda faqat og'zaki yoki oila tili darajasida qolib ketmasdan, ta'lif tizimi, matbuot nashrlari, ommaviy axborot vositalari va boshqa shu kabi xalqning ijtimoiy-madaniy hayotidagi muhim sohalarda faol qo'llanilishi ushbu tilni rivojlantiradi va yashovchanligini oshiradi. Shuningdek, millatni birlashtiruvchi, o'zligini tanituvchi vosita ham hisoblanadi. Bu jihatlarni biz Afg'oniston o'zbeklarining ijtimoiy-madaniy hayotida ham ko'rishimiz mumkin.

XX asrning 60-yillarida Afg'onistonda chuqur islohatlar davri boshlandi. Garchi Konstitutsion-monarxiya shaklidagi mamlakat bo'lishiga qaramasdan 1964-yil qabul qilingan Konstitutsiya Afg'onistonda ancha liberal va demokratik islohotlarga yo'l ochdi. Bu esa jamiyatda turli ijtimoiy, siyosiy-huquqiy qarashlar o'sishiga, aholining faol qatlamlari o'rtasida hamda o'zligini saqlash harakatidagi millatdoshlarni birlashtirgan milliy uyushma, jamiyat va tashkilotlar yashirin yoki ochiq ko'rinishda tashkil etilishiga olib keldi.

Xuddi shunday jamiyatlardan biri 1964-yilda Kobul shahrida tashkil etilgan tarkibida asosan muhojir o'zbeklarni birlashtirgan shoir Shog'ulom Ahmadiy boshchiligida she'riyat ixlosmandlarining kichik guruhi hisoblanadi. Vatanparvarlik she'rlari "Oydin" gazetasida (O'zbek "Vatan" jamiyatining nashri, 1968-yildan nashr etila boshlangan[10]) chop etilgan bu guruh a'zolari asosan, boy va nufuzli kishilar galma-galdan ulardan birining uyida to'planib, bahs-munozara va she'riyat kechalari o'tkazishgan. Bu guruh rasman ro'yxatga olinmagan. Shuni ham ta'kidlash kerakki, ushbu jamiyat keyinchalik, O'zbek "Vatan" jamiyat, Afg'oniston Maorif vazirligining O'zbek tilini va adabiyotini o'rganish markazi bilan keng aloqalar olib bordi[11]. Afg'onistonning shimolidagi aholini birlashtiruvchi jamoat tashkilotlaridan yana biri 1980-yilda O'zbek "Vatan" jamiyat yordamida tashkil etilgan Afg'on "Vatan" jamiyat hisoblanadi. Tarkibini asosan muhojir o'zbeklar tashkil qilgan. Ushbu jamiyat Afg'onistonda rasman faoliyat yuritgan[11]. Yana bir shunday uyushma – Turkiy tilli yoshlarning "Oydin" uyushmasi hisoblanadi. Uyushmaning markazi Kobulda joylashgan. Ushbu uyushmaning asosiy maqsadi Afg'onistondagi turkiy tilli yoshlar orasida madaniy-ma'rifiy faoliyatni targ'ib etib, yoshlarning ta'lif olishiga imkon yaratish hisoblangan. Uyushmani Turkiya Respublikasi

qo'llab-quvvatlaydi. "Oydin" uyushmasining Tahor, Mozori-Sharif, Saripul, Andxo'y va Maymana kabi shimoliy viloyatlarda bo'limlari ham tashkil etilgan edi[12, B.47-48].

Ma'lumotlarga ko'ra, o'tgan asrning 50-yillari o'rtalarida Afg'onistonning o'zbeklar yashaydigan viloyatlarda atigi 95 ta boshlang'ich maktab faoliyat ko'rsatgan. Ulardan 42 tasi shahar (40 tasi o'g'il bolalar uchun va 2 tasi qiz bolalar uchun), ular 6 yil o'qigan va 53 tasi qishloq maktablari (barchasi o'g'il bolalar uchun) bo'lib, o'qish muddati 3 yillik bo'lgan. Bu maktablarda o'qitish o'zbek tilida emas, balki dariy va pashtu tillarida olib borilgan.

Afg'onistonning shimolidagi o'zbek oilalaridagi o'g'il bolalar (milliy ozchilikdagi qizlar uchun bu mutlaqo istisno qilingan) o'rta va maxsus (va ayniqsa oliy) ma'lumotni faqat Kobulda yoki boshqa yirik shaharda olishi mumkin edi. Bu faqat aholining boy va o'ziga to'q qatlamlarigagina nasib qilishi mumkin edi[20, B.118].

Afg'oniston ta'lim tizimida 1978-yil aprel (Savr) voqealaridan keyin o'zbek bolalari va yoshlari o'zbek tilida ta'lim olish imkoniyatiga ega bo'lib, o'zbek tilidagi maktablar va oliy ta'lim tizimida O'zbek tili fakultetlari ochila boshladi. Jumladan, O'zbek "Vatan" jamiyati tomonidan Afg'oniston Maorif vazirligi huzurida tashkil etilgan "O'zbek tili va adabiyotini o'rganish" Markaziga yordam sifatida Afg'onistonga katta hajmdagi o'quv-metodik adabiyotlar yuborildi. Afg'oniston Maorif vaziri o'rinnbosari Abdulqayum Nurzayning Jamiyatga yo'llagan maktubi amalga oshirilgan ushbu ishlar Afg'on hukumati tomonidan yuksak baholanganidan darakdir[13]. Ushbu o'quv-metodik adabiyotlar tarkibida 1-sinfdan 10-sinfgacha o'zbek tilidagi darsliklar bo'lib, ular afg'on maktablari uchun o'zbek tilidagi darsliklarni ishlab chiqish uchun asos bo'lib xizmat qilgan. 1979-1980-yillarida boshlang'ich sinflar uchun bir qator darsliklar nashr etildi[11]. Ammo Afg'onistonga yuborilgan ushbu adabiyotlarni qayta ishlab, afg'on o'zbeklari bolalari uchun barcha fanlarni moslashtiradigan (yuborilgan darsliklar asosan kirill alifbosida bo'lgan shuning uchun ularni arab alifbosi asosidagi o'zbek alifbosiga o'girib qayta ishslash zarur edi- N.X.) va yangi adabiyotlar yaratadigan mutaxassislar ham, o'zbek tilida dars beradigan fan o'qituvchilari ham yetishmas edi.

O'zbekistonda o'zbek filologiyasi yo'nalishida tahsil olayotgan afg'onistonlik Omidulloh Bayoni ushbu holatlarni tahlil etib quyidagi fikrlarni bildiradi. "O'zbek tili mutaxassislari bo'lmagani uchun, bolalar oltinchi sinfga yetganda ham darsliklar uchinchi-to'rtinchi sinfdan o'ta olmadi, shunday bo'lsada ona tili darsligi sakkizinch sinfgacha tayyorlangan. O'zbek xalqi farzandlarining bunday taqdarsizligini ko'rib, bolalarini o'zbekcha maktablardan dariy va pashtu tilidagi maktablarga ko'chirishga majbur bo'ldi. 1992-2004-yillarda Afg'oniston Islom Respublikasi va Tolibonning birinchi hukmronligi davrida ta'lim va tarbiya tizimi tubdan o'zgartirilib, o'zbek tilida ta'lim olish to'xtatilgan bo'lsada, biroq o'zbek tili kafedrasи butunlay chiqarib tashlanmagan, faqat faoliyati sekinlashtirilgan. 2004-yil Afg'oniston Maorif vazirligi chorsho'basida o'zbek tili kafedrasи qayta tiklandi. Biroq bu safar o'zbekcha maktablar emas, balki o'zbeklar yashaydigan hududlarda o'zbek tili alohida fan sifatida o'tiladigan bo'ldi. Bu davrga kelib, o'zbek tili darsliklari 12-sinfgacha (Afg'oniston maktablarida 12 yillik ta'lim shakli bo'lib, 1-sinfdan 6-sinfgacha boshlang'ich davr, 7-sinfdan 9-sinfgacha o'rta davr va 10-sinfdan 12-sinfgacha esa lisa (oliy) davrlardir) tayyorlangan bo'lib, o'zbeklar yashaydigan hududlardagi maktablarda "O'zbek tili darslik kitobi" nomi ostida O'zbek tili va adabiyoti o'rgatilmoqda. Afg'oniston viloyatlarining 7 oliy ta'lim muassasalari (Kobul, Balx, Faryob, Juzjon (Javzijon), Taxor, Bag'lon va Saripul universitetlarida[9]) va 10 dan ortiq muallim tayyorlash (o'qituvchilar malakasini oshirish) institutlarida O'zbek tili va adabiyoti kafedrasи

mavjud. Afsuski oliy ta'limgan bo'yicha rasmiy o'quv qo'llanmalar chop etilmagan. Barcha universitet va institutlarda O'zbekistonda chop etilgan kitob va o'quv qo'llanmalar o'zbek kirill va lotin alifbolaridan arab alifbosiga o'girilib, darslik sifatida dars berilmoqda”[14, B.201]. Afg'onistonda ta'limgan tizimida umumafg'on o'zbeklari uchun ma'lum ijtimoiy-siyosiy sabablar tufayli yagona adabiy tilning shakllanmagani ham o'zbek tili grammatikasiga oid yangi darsliklar yaratishda muammo tug'dirmoqda[15, B. 22-28]. 1982-yili Kobulda Afg'oniston Fanlar Akademiyasi tashkil etildi. Akademiya qoshida Til va adabiyot va ijtimoiy fanlar instituti tashkil topdi. Bu institutda Afg'onistondagi barcha yirik tillarda yaratilgan xalq og'zaki ijodi, mumtoz va hozirgi zamon adabiyoti, alohida yirik adib va shoirlar ijodiyotining o'rganilishi yo'lga qo'yildi[4, B.19]. Fanlar Akademiyasi muxbir a'zoligi uchun o'tgan 1986-yilgi saylovda o'zbeklardan Yoqub Vohidiy domla muhbir a'zo sifatida saylangan[12, B.46-47].

Ma'lum bir tilning jamiyatdagi nufuzi va barqarorligini ta'minlovchi omillardan yana biri bu matbuot hisoblanadi. 1978-yil aprel voqealaridan 21 kun keyin Mozori-Sharif viloyatining markazi Balx shahrida Abdulloh Ruyin muharrirligida o'zbek tilida “Yulduz” gazetasi chop etildi (Ba'zi manbalarda “Yulduz” gazetasi Kobulda tashkil etilgan va shimolga yetkazib berishning murakkabligi bois Mozori-Sharifga ko'chirilgan, asoschisi Afg'onistonning sobiq adliya vaziri va bosh prokurori professor Abdulhakim Shar'iy Juzjoniy hisoblanadi[12, B.48-49]. Gazeta dastlab, Muhammad Amin Uchqun so'ngra Oyxon Bayoni va Abdulloh Ruyinlar tomonidan boshqarilgan[9]). “Yulduz” gazetasi hazrat Alisher Navoiyning “Odamiy ersang demagil odami, onikim yo'q xalq g'amidin g'ami” misralari shiori ostida nashr qilingan. Gazeta 7300 nusxada (boshqa manbalarda oyiga tiraji uch yuz dona[12, B.49]) chop etilib, sahifalarida Navoiy, Bobur, Mashrab, Nodira, Uvaysiy, Anbar Otin singari o'zbek klassik adabiyoti namoyondalarining asarlari bilan birga G'afur G'ulom, Oybek, Pirimqul Qodirov, Odil Yoqubov, Orif Usmon kabilarning asarlaridan namunalar berib borilgan.

“Yulduz” gazetasi bilan birga turkman tilida “Gurash” (“Kurash”) gazetasi (Bosha manbalarda dastlab, “Yulduz” gazetasining 1978-yilda Kobulda chiqqan to'rt-besh sonining to'rt sahfasi o'zbek, to'rt sahfasi esa turkman tilida bo'lib, Mozori-Sharifga ko'chirilgach turkman tilidagi sahfalari alohida “Gurash” nomi bilan chiqa boshlagan[12, B.48-49]) ham chop etilgan. “Yulduz” va “Gurash” gazetalari Afg'onistonning o'zbeklar yashaydigan 10 ta viloyatiga tarqatilgan[5, B.143-144].

90-yillarda ham bir qancha o'zbek tilidagi gazetalar nashr etildi. Jumladan, Afg'oniston Milliy Islomiy Harakati Oliy Kengashining matbuot organi “Islom ovozi” (“Nedoy-e Islom”) gazetasi 1992-yildan Mozori-Sharif shahrida nashr etila boshlagan; “Yo'l” (“Rox”) gazetasi Balx viloyati Yozuvchilar uyushmasi matbuot organi, 1995-yil mart oyidan Mozori-Sharif shahrida nashr etila boshlangan; “Muqaddas yer” (“Xaram”) kundalik gazetasi Afg'oniston Islomiy Birlik Partiyasi matbuot organi 1993-yildan Shibirg'on shahrida nashr etila boshlagan; “Tohariston” gazetasi Toliqonda, “Qunduz” gazetasi Qunduzda, “Bidar” (“Uyg'onish”) gazetasi Balxda nashr etilgan. Ularning har birining tiraji ming nusxdadan oshadi. Ularda Afg'onistonning shimoliy viloyatlaridagi o'zbek shoir va yozuvchilarining ijod namunalari muntazam bosilib chiqqan[21, B.22-23].

Turkiy tilli yoshlarning “Oydin” uyushmasi matbuot nashri “Oydin” jurnalni rangli tasviriy shaklda, asosan o'zbek tilida Kobul shahrida nashr etiladigan qirq betdan iborat jurnal hisoblanadi. Tiraji ming – ikki ming dona. Jurnalning Mozori-Sharif, Saripul, Tahor, Shibirg'on,

Maymana viloyatlari nashrlari ham mavjud-ki, bular Turkiyada tahsil olib kelgan yoshlar tashabbusi asosida nashr etilgan.

“Oydin-Afg'oniston” oylik gazetasi Kobulda o'zbek tilida nashr etilgan. Xususiy nashr bo'lib, tiraji ming dona hisoblangan.

“Bobur” jamg'armasining nashri hisoblangan “Ezgu tuyg'u” gazetasi 2000-yildan Shibirg'on shahrida nashr etila boshlagan. Ming dona tirajga ega, sakkiz sahifalik, o'zbek tilidagi gazeta edi.

“Gunash” jurnali turkman tilida bo'lib, har oyda nashr etilgan. Tiraji ikki ming dona bo'lган [12, B.49].

O'zbekistonda o'zbek filologiyasi yo'nalishida tahsil olayotgan yana bir afg'onistonlik talaba Muhammad Yasin Eldash ma'lumotlariga ko'ra, Shimoliy viloyatlar boshkenti sanalmish Mozori-Sharif shahri afg'on o'zbeklarining madaniy faoliyatlar markaziga aylangan. Mir Alisher Navoiy nomidagi madaniy anjuman bu shaharda qayta o'z faoliyatini boshlagan. Shimoliy viloyatlarda o'zbek tilida bosiladigan “Yog'du”, “To'g'ri yo'l”, “Quyosh” nomli yana bir qancha gazeta va jurnallar hamda fors tilida chiqadigan “Andisha” nashri o'z o'quvchilari qo'liga yetib borgan. Afg'onistonlik nufuzli o'zbeklardan Abdurashid Do'stim rahbarligida tuzilgan, a'zolari asosan o'zbeklardan iborat bo'lган, “Afg'oniston Milliy Islomiy Junbushi” harbiy-siyosiy partiyasining markaziy nashri “Nidoyi Islom” va “Armug'on” hamda “Faryob” va “Javzijonon” gazetalarida ham fors tilidagi nashrlar yonida o'zbek tilida yozilgan maqolalar va she'rlar ham nashr etilgan.

O'tgan asrning 70-yillari oxiridan ya'ni Aprel (Savr) voqealaridan keyin o'zbek tilida matbuotda maqola va she'rlar nashr etishdan tashqari, o'zbek tilidagi klassik adabiy asarlar va she'riy to'plamlardan iborat kitoblarni chop qilishga ham ruxsat berildi. Jumladan, dastlab Doktor Muhammad Ya'qub Vohidiy Juzjoniy tashabbusi bilan Sulton Husayn Boyqaro Devoni, Abdulg'affor Bayoniy bilan hamkorlikda Alisher Navoiyning “Xamsa”si hamda “Mahbub ul-qulub” asari nashr etildi. Shuningdek, Doktor Shafiqqa Yorqin tashabbusi bilan Zahiriddin Muhammad Boburning “Daryo dar gavhar” nomdagi Devoni, shoira Nodirabeginning “Nodira va uning she'rlari” to'plamlari bosib chiqarildi. Keyinroq, bir qator o'zbek mumtoz asarlari va she'rlar to'plamlari ham nashr etildi. Xusan, “Shajara tarokima”, “Muhabbatnoma”, “Mezon ul-avzon”, “O'zbek adabiyoti farhangi”, “Bobur manguligi”, “Shoirlar” tazkiralari va “O'zbek ijodkorlari” to'plamlari bosilib chiqdi [9].

Shu o'rinda afg'onistonlik folklorshunos olim Fayzulla Aymoq tomonidan Kobulda (1980-yil) keyinchalik Toshkentda (1986-yil) bosilib chiqqan “Xalq durdonalari” to'plamini alohida eslatib o'tish o'rinnlidir. Bu to'plamda Afg'oniston o'zbeklari orasida keng tarqalgan xalq qo'shiqlari, ertak va dostonlari, maqol va matallaridan namunalar berilgan [4, B.42].

Afg'oniston o'zbeklarida o'zbek tilining ahamiyatini oshirishda ommaviy axborot vositalarining roli ham muhim hisoblangan. O'zbekistonda xorijdagi o'zbeklar bilan o'zaro aloqalarni yo'lga qo'yishda muhojir o'zbeklar uchun radioeshittirishlar olib borgan “Vatandosh” radiostansiyasi tashkil etilgan edi. 1961-yilda ilk bor “Vatandosh” orqali o'zbekcha radioeshittirishlar berish boshlandi. Ushbu radioeshittirishlarda adabiyot, san'at, jonli muloqotlar va turli viktorinalar ko'rinishida turfa yo'nalishlar bo'yicha eshittirishlar berib borilgan. “Vatandosh” radioeshittirishlarini afg'on o'zbeklari ham katta qiziqish bilan tinglaganliklari tarixiy ma'lumotlardan ma'lum. Jumladan, radioeshittirish dasturlaridagi suhbat va muloqotlarda eng ko'p g'olib bo'lganlar ham aynan afg'onistonlik o'zbeklar

hisoblangan. Afg'onistonlik o'zbeklarning farzandlarida Zikrilloh Ishonch va Muhammad Karim Halimiylar "Vatandosh" radiostansiyasining doimiy muxbirlari bo'lishdi[16, B.38-54]. 1970-yil 2-oktabrda Afg'oniston radiosida o'zbek tili eshittirishlari boshlangan edi[17, B.130-138]. "Vatandosh" radiostansiyasiga 1990-yilda afg'on radiosи o'zbek eshittirishlar bo'limidan Muhammad Ilyosiy, Burxoniddin Nomiq kobi jurnalistlar va shoirlar kelib ikki oycha ishlab tajriba almashdilar. Ular Toshkent, Buxoro, Samarqand, Xiva kabi tarixiy shaharlarimizda ijodiy safarlarda bo'lib, o'z taassurotlarini "Vatandosh"da o'rtoqlashdilar. O'zbekistonlik shoir va yozuvchilar hamda san'at ustalari bilan muloqotda bo'lib, afg'on radiosи eshittirishlari uchun materiallar to'pladi[16, B.54-55].

Afg'oniston o'zbeklari ijtimoiy-madaniy hayotida o'zbek tilining ahamiyatini oshiruvchi yana bir omil bu televideniya hisoblanadi. Afg'onistonda o'zbek tilidagi televideniyalar mamlakatda 2001-yildan keyin yuz bergan ijobiy o'zgarishlar davridan boshlab, asosan xususiy televideniyalar tashkil etish orqali rivoj topdi. Alisher Navoiy nomidagi O'zbek tili va adabiyoti universiteti ilmiy tadqiqotchisi afg'onistonlik Quvonch Ehsonullo XXI asr boshlarida ya'ni Afg'oniston Islom Respublikasi davrida mamlakatdagi televideniya, videomedialar va ijtimoiy tarmoqlarda o'zbek tilining qo'llanilishi masalasini mufassal tahlil etgan. Jumladan, bu davrda Afg'onistonda o'zbek tilida 7 ta mahalliy va xalqaro telekanallar faoliyat olib borganini ko'rishimiz mumkin.

"Oyna" telekanali mamlakat bo'yicha birinchi xususiy telekanal bo'lib, Marshal Abdurashid Do'stressing tashabbusi va moliyaviy yordami bilan Sayid Anvar Sodod muharrirligida 2004-yildan Juzjon viloyatida faoliyat boshladi. Keyinchalik Azizulloh Aral bosh muharrirligida 2008-yildan Kobulga ko'chirildi va xalqaro telekanal sifatida barcha dasturlarni o'zbekcha uzatdi.

2014-yilda Marshal Do'stressing o'g'li Hoji Botur Do'stressing tashabbusi bilan Habib Quyosh bosh muharrirligida "Botur" nomli o'zbekcha yana bir xususiy telekanal ish boshladi. Ammo siyosiy sabablar tufayli faoliyati to'xtatildi.

"Birlik" telekanali 2013-yil Tahor viloyatida Muhammad Olim Soyi rahbarligida va Ramazon Botur bosh muharrirligida faoliyat olib bordi.

Mozori-Sharif shahrida Nazif Solihiy tashabbusi bilan Bismullah Muhammadiy bosh muharrirligida "Almos" telekanali o'zbek, turkman va dariy tillarida dasturlar berib borildi.

"Oylar" telekanali Mehrobuddin Sharifi moliyaviy ko'magi bilan Sadriddin Qunaviy bosh muharrirligida 2021-yil Tahor viloyatida ish boshlagan edi.

"Bek" telekanali Juzjon markazi Shibirg'onda dariy va o'zbek tillarida ko'rsatuvarlar uzatildi.

"Oy" telekanali 2011-yil Kobulda Sabruddin Rahmoniy homiyligida Muhammad Olim Ko'hkan bosh muharrirligida tashkil etildi.

Ushbu telekanallardan tashqari "Oriyono", "Orizu", "Nurin", "Nur" va "Rahi Fardo" telekanallarida ham o'zbek bo'limlari ochilib, dariy va pashto tillaridagi dasturlar bilan birga o'zbekcha ko'rsatuvarlar ham efirga uzatilgan.

Shuningdek, tadqiqotching fikriga ko'ra, Afg'oniston rasmiy hokimiyat tizimi, prezident matbuot bo'limidan tortib sud hokimiyatiga o'zbek tilidagi rasmiy matbuot bo'limlari tashkil etilgan edi[17, B.130-138]. Shuni ham alohida ta'kidlash kerakki, 2020-yil 10-apreldagi O'zbekiston Respublikasining Qonuni bilan 21-oktabr – O'zbek tili bayrami kuni deb

belgilandi[18, B.4]. Qayd etilishicha, Afg'onistonda 21-oktabr – rasmiy jihatdan bayram kuni – O'zbek tili kuni deb e'lon qilingan[18, B.4].

Xulosa. Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, dunyoning boshqa mintaqasi va mamlakatlariga nisbatan salmoqli qismni tashkil etuvchi Afg'onistondagi o'zbeklar milliy o'zligini saqlashning muhim sharti bo'lgan milliy tilni asrash, uni davlat darajasida qonuniy asoslantirib, xalqning ijtimoiy-madaniy hayotida keng qo'llash til yashovchanligining muhim jihatni hisoblanadi. Yuqoridagi tahlil va ma'lumotlardan ko'ramizki, afg'on o'zbeklari milliy tilning nufuzi uchun doimiy kurashdi va ma'lum yutuqlarga erisha oldi. Jumladan, XX asrning 60-yillaridan boshlab, Afg'oniston o'zbeklari ijtimoiy faoliyat kuchayib, turli jamiyat va uyushmalarga birlashish jarayoni boshladi. 1978-yil aprel (savr) voqealaridan so'ng o'zbek tilidagi gazeta va jurnallar, radioeshittirishlar, televideniyalar, o'zbek jamiyatlari faoliyat yurita boshlagan bo'lsa, XXI asr boshlarida Afg'onistonda rasmiy til sifatida yangi Konstitutsiyada o'z ifodasini topdi.

Adabiyotlar//Литература/References:

1. Хашимбеков Х. Узбеки Северного Афганистана. – М., Институт востоковедения РАН, 1994. – 56 с.
2. Alimova X. Afg'oniston Konstitutsiyalarida davlat tili maqomi. // O'zbek sharqshunosligi: buguni va ertasi (Ilmiy maqolalar to'plami). – Toshkent, 2020. – B. 22-29.
3. Ismoilov A., Toshqin A. Afg'onistondagi turkiy tillar vaziyatiga doir // "Sharq mash'ali" jurnali, 2005-yil, № 1. B.12-16.
4. Mannonov A. Afg'oniston xalqlari folklori va mumtoz adabiyoti tarixi. – Toshkent, 2001. – 152 b.
5. Hayitov Sh.A. O'zbek muhajirligi tarixi (1917-1991 yy.). – Toshkent, "ABU MATBUOT KONSALT". – 2008. – 208 b.
6. Muhammad Humayun Nadim. Shimoliy Afg'oniston o'zbeklari etnografik leksikasi o'ziga xosligini belgilovchi omillar. // "So'z san'ati" xalqaro jurnali, 2021-yil, № 3, B. 107-113.
7. Ingeborg Baldauf (Berlin, Humboldt universiteti). Shimoliy Afg'oniston o'zbeklarining tili, joylashuvi va o'xshashligi. (Nemis tilidan G'.Xo'jayev va A.Ahmedov tarjimasi) // QarDU xabarlari, № 1 (23) 2015, B. – 66-79.
8. Hayitov Sh.A., Badriddinov S. Vatan deya vatansiz qolganlar qismati. – Buxoro, "Buxoro" nashriyoti, 2005. – 159 b.
9. Muhammad Yasin Eldash. Afg'onistonda o'zbek tili va adabiyotining o'tmishi va bugungi ahvoli // <http://eldash123.blogfa.com/post/2>
10. O'zMA. R-2661- fond, 1-ro'yxat, 302-yig'ma jild, 3,4-varoq.
11. O'zMA. R-2822- fond, 1-ro'yxat, 73-yig'ma jild, 6,7-varoq.
12. Nazarov N. Afg'oniston o'zbeklari. – Toshkent, 2011. – 127 b.
13. O'zMA. R-2822- fond, 1-ro'yxat, 4-yig'ma jild, 44-varoq.
14. Omidullah Bayani. Study of uzbek language's part of speech in Afghanistan (Afg'onistonda o'zbek tili so'z turkumlarining o'r ganilishi). // Eurasian journal of academic research. Innovative Academy Research Support Center. Volume 1 | ISSUE 01| ISSN 2181-2020, April 2021: P. 200-205. www.innacademy.uz. <https://doi.org/10.5281/zenodo.4711213>.

15. Nurulloh Oltoy. Afg'onistonda o'zbek adabiy tili muammolari. // "Guluston" jurnali, 2014. № 5, B. 22-28.
16. Hayitov Sh.A., Badriddinov S. O'zbekiston – bizga ham Vatan.... – Buxoro, "Buxoro" nashriyoti, 2006. – 156 b.
17. Ehsonullo Quvonch. O'zbek tilining Afg'onistondagi video medialar va ijtimoiy tarmoqlarda qo'llanilishi. O'zA ilmiy-elektron jurnali, 2022-yil, № 10 (36), B. 130-138.
18. Karimov D. Ona tilimizning hayotbaxsh qudrati // "Xalq so'zi" gazetasi, 2020-yil 22-oktabr, № 223 (7725), B. 4.
19. Afg'onistonda O'zbek tili kuniga bag'ishlangan bayram tadbirlari birinchi marta davlat miqyosida nishonlandi. // <https://daryo.uz/2020/10/21/afgonistonda-ozbek-tili-kuniga-bagishlangan-bayram-tadbirlari-birinchi-marta-davlat-miqyosida-nishonlandi/>, 21.10.2020
20. Шарипов У.З., Хашимбеков Х. Исторический и современный аспекты социального и политического положения афганских узбеков. // Афганистан-2010. Политические и экономические реалии современного Афганистана в условиях геостратегической экспансии Запада (сборник статей). – Москва, 2010. С. 103-146.
21. Лалетин Ю.П. Ресурсный потенциал Северного Афганистана, консолидация этнических меньшинств и укрепление элит в этом регионе. – Москва, 2000. – 43 с.

07.00.00- Тарих фанлари

Ибрагимов Раҳмон Зиёдуллаевич
ЎзР ФА Миллий археология маркази
кичик илмий ходими

**ТОШКЕНТ ВОҲАСИ СЎНГИ БРОНЗА ДАВРИ ТАРИХИ ТИЗИМИДА: ДАФН
УДУМИ ВА МИГРАЦИЯ МАСАЛАЛАРИ**

Аннотация. Маълумки, бронза даврида Евросиёнинг шимолий дашт ҳудудида иқлим куруқлашиб борган. Иқлим ўзгаришлар натижасида бу ерда яшаган Андроново маданияти аҳолисининг бир қисми минтақанинг жанубига кўчишига олиб келган. Мақолада Тошкент воҳаси ерларида аниқланган бронза даври Андроново маданиятига оид археологик ёдгорликлар, хусусан, маконлар, қабр иншоатлари ва тасодифий топилмалар умумлаштирилиб, улар таҳлил қилинди. Асосий эътибор кўпроқ қабр ёдгорликлари, дағн қилиш усулларига ва улардан топилган моддий ашёларнинг хусусиятини ўрганишга қаратилди. Мархумларни кремация одати бўйича дағн қилиш усули ва икки четида конуссимон шохчали билакузук намуналарини ўрганиш асосида чорвадор аҳолининг миграцияси йўнашлари аниқланди. Шунингдек, Тошкент воҳаси ҳудудида бронза даврида яшаган чорвадор аҳолининг турмуш тарзи, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёти билан боғлиқ масалаларига ҳам ойдинлик киритилди.

Калит сўзлар: Тошкент воҳаси, бронза даври, Андроново маданияти, чорвадорлар жамоаси

Ibragimov Raxmon Ziyodullaevich
Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan
National Archaeological Center, junior researcher

**TASHKENT OASIS IN THE SYSTEM OF THE HISTORY OF THE LATE BRONZE AGE:
FUNERAL RITUALS AND ISSUES OF MIGRATION**

Abstract. It is known that during the Bronze Age a drying process took place in the northern steppe zones of Eurasia climate. As a result of the arid climate, the inhabitants of the Andronovo culture were forced to move to the south of Central Asia. The article summarizes and analyzes archaeological sites of the Andronovo culture of the Late Bronze Age, in particular sites, burial structures and random finds discovered in the territories of the Tashkent oasis. The main attention was paid to studying the features of burial structures , the method of burial and accompanying material materials. Based on the method of burying the dead according to the custom of cremation and the study of samples of bracelets with conical ends, the directions of migration of the pastoral population were determined . Issues related to the life, socio-economic and cultural life of the pastoral population living in the Bronze Age on the territory of the Tashkent oasis were also clarified.

Keywords: Tashkent oasis, Bronze Age, Andronovo culture, nomads.

Ибрагимов Раҳмон Зиедуллаевич
Научный сотрудник Национального археологического центра
Академии наук Республики Узбекистан

ТАШКЕНТСКИЙ ОАЗИС В СИСТЕМЕ ИСТОРИИ ПОЗДНЕБРОНЗОВОГО ВЕКА: ПОГРЕБАЛЬНЫЕ ОБРЯДЫ И ВОПРОСЫ МИГРАЦИЯ

Аннотация. Известно, что в эпохе бронзы в северных степных зонах Евразии происходит процесс аридизация климата. В результате засушливого климата жители андроновской культуры были вынуждены переселиться на юг Средней Азии. В статье обобщены и проанализированы археологические памятники, андроновской культуры поздней бронзы, в частности стоянки, погребальные сооружения и случайные находки, обнаруженные на территориях Ташкентского оазиса. Основное внимание уделялось на изучение особенности могильных сооружений, способ захоронения и сопроводительных вещественных материалов. На основе способа захоронения умерших по обычаю кремации и изучения образцов браслетов с коническими завершениями определены направления миграции скотоводческого населения. А также были выяснены вопросы, связанные с бытом, социально-экономической и культурной жизнью скотоводческого населения, живущего в эпоху бронзы на территории Ташкентского оазиса.

Ключевые слова: Ташкентский оазис, бронзовый век, андроновская культура, пастырская община.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N31>

Кириш. Марказий Осиё бронза даври тарихи муҳим ижтимоий-иқтисодий ва маданий жараёнларнинг кечиши билан тавсифланади. Бу даврда минтақанининг жанубий ўлкаларида илк шаҳар марказлари ривожланиб, унинг негизида ихтисослашган ишлаб чиқарувчи хўжалик, ижтимоий табақаланиш ва мулкий тенгсизлининг чуқурлашиши ҳамда дастлабки давлатчилик шаклларининг намоён бўлиш жараёни кузатилади. Минтақанинг шимолий қисмида эса чорвачилик етакчи бўлган ишлаб чиқариш хўжалик шаклини юритган маданиятлар фаолият юритган. Шунингдек, уларнинг чорвадорлар жамиятида стратификация жараёни ҳам чуқурлашган.

Евросиёнинг шимолий дашт ҳудудларида аҳоли сонининг ўсиб бориши, табиий ландшафтидан нотўғри фойдаланиш, сув ҳавзаларининг тортилиб бориши ва бошқа антропоген таъсирлар натижасида минтақада мил. авв. II минг йилликда қурғоқчилик кучайиб, иқлиминг ўзгаришига сабаб бўлган. Натижада дарё ҳавзаларида деҳқончилик хўжалиги кескин қисқариб кетган. Бу жараён ўз навбатида мазкур ҳудудда хукмон бўлган деҳқончилик-чорвачилик хўжалигини юритган аҳолининг янги хўжалик тури – кўчманчи чорвачиликга ўтишларига олиб келган. Дашт ҳудудларда мил. авв. II минг йилликнинг бошларида кўчманчи чорвачилик тараққиётида йилқичиликнинг аҳамияти ўсиб борган. Евросиёнинг бепоён даштларда йилқилардан улов сифатида фойдаланишнинг бошланиши ва отлиқ қўшинларнинг пайдо бўлиши кенг ҳудудда яшаган қабилалар, халқлар ва давлатлар ўртасида иқтисодий, маданий алоқаларнинг кучайишини таъминлаган.

Чорвадор аҳоли йилқи, кичик ва йирик шохли чорва молларни боқишиган. Уларнинг асосий озиқ-овқати гўшт ва сут маҳсулотларини ташкил этиб, доимий яшаш манзилларига эга бўлмаган ва кенг кўламдаги ҳудудда кўчиб юриш учун мўлжалланган тез қуриш, йиғиш мумкин бўлган чодир ва ўтовларда яшашган. Археологик маълумотларнинг гувоҳлик беришига қараганда бу ердаги чорвадор аҳоли кўчманчи, ярим кўчманчи ва ўтроқ ҳаёт тарзини юритган.

Дашт ҳудудларида чорва моллари сонининг қўпайиши мулкий тенгсизлик, ижтимоий табақаланиш жараённинг вужудга келишига олиб келган ва товар айрибошлини келтириб чиқарган. Аста-секин аравадан фойдаланишнинг кенгайиб бориши, йилқичиликнинг тараққий этиши ва отдан улов сифатида фойдаланиш

чорвадорлар ҳаётида янгича ижтимоий муносабатларни, яъни кўчманчи чорвачилик хўжалик шаклини келтириб чиқарган. Сўнгги бронза даврида бир томондан иқлимнинг қуруқлашиб бориши ва бошқа томондан эса аҳоли сонининг кўпайиши натижасида уларнинг бир гуруҳи янги чорва яйловларини излаб, Ўрта Осиёning жанубий ерларидан ўтиб, Хиндистонгача кириб борган[1]. Минтақанинг турли жойларидан топиб ўрганилган бронза даври шимолий дашт маданиятига хос ёдгорликлардан топилган моддий ашёларга кўра, уларнинг кўчиш жараёни бир нечта босқичда ва йўналишда содир бўлган.

Асосий қисм. Тошкент воҳасининг сўнгги бронза даври археологик ёдгорликлари ҳозирги Бўстонлик туманидаги Чимбойлиқ ва Сойлиқ қишлоқлари ўртасида жойлашган “Акром овул”да 1898 йилда Николай томонидан амалга оширилган шурфлаш натижасида “Чимбойлиқ хазинаси” номи билан фанга кирган моддий ашёларни ўрганишдан бошланган[2]. Ўтган аср давомида бу даврга оид йигирмага яқин турли хил археология ёдгорликлар ўрганилган.

Тошкент воҳасида ўрганилган бронза даврига оид барча археология ёдгорликларини Е.Е.Кузьмина умумлаштириб, уларни Срубная ва Андроново маданиятларига ажратган[1]. Тадқиқодчининг мазкур илмий қарашлари бўйича бронза даври чорвадорлар жамоасининг Тошкент воҳасига кириб келиши икки босқичда содир бўлганлигининг англаш мумкин.

Сўнгги бронза даври ёдгорликлари асосан чорвачилик хўжалиги учун қулай бўлган тоғ ва тоғ олди ерларида жойлашган. Воҳанинг пастекислик қисмида мазкур даврга оид ёдгорликлар мавжуд эмас. Аҳоли яшаш уй-жойга эга бўлган маданий қатламли ёдгорликларнинг сони чекланган. Тошкент шаҳридан шимоли-шарқда Қорақамиш анҳори бошланиши яқинидаги Ёнариқ деган жойда мил. авв. II минг йилликнинг иккинчи ярми билан саналangan Серкали маконида чайласифат уйларнинг изи ва моддий ашёлар (сопол парчалари, бронза бүмлар ва ҳайвон суюклари) топилган[3]. 2018 йилда Оҳангарон дарё воҳасида Куён ёдгорлигини олиб борилган қазиш ишларида Бургулик маданиятига оид маданий қатламида Андроново сополлари топилган [4] маданиятига оид қуий маданий қатлами мутлақ даврлаштириш натижаларига кўра мил. авв. XIV асрнинг охири-XIII асрнинг бошлари билан саналangan[5]. Куён маконида аҳолининг яшаш жойидан далолат берадиган моддий ашёлар ҳозиргача аниқланмаган.

Воҳадаги археология ёдгорликлари орасида қабр иншоотлар нисбатан кўпчиликни ташкил қиласди. Андроново маданияти эгаларининг қабр иншоотлари тўғри тўртбурчак шаклида бўлиб, мархумлар ён томони билан қўл ва оёқлар букилиб, ғужанак ҳолатда дағн қилинган. Мархумлар билан бирга моддий ашёлар кўшиб кўмилган. Айрим қабрларда мархумларни кремация, яъни майитни куйдириб, суюкларини кўмиш одати ҳам мавжуд бўлган.

1945 йилда Чотқол дарёсининг ўнг соҳилда жойлашган Обирахмат қишлоғида ер ишларини бажариш пайтида геолог Г.Г. Грушин тўрт дона билакузукни топган. Бу пайтда Чимбойлиқда текшириш ишларини олиб бораётган М.Э. Воронец ва Т. Мирғиёзовлар мазкур топилма жойини текшириб, устига тош терилган тўртта қабр-қўргони ўрганган. Уларнинг барчасида майитлар ёқиб, суюклари кўмилган. Қабр иншоотлардан бирининг юқориси қисми 5x5.5 м ўлчамли тўртбурчак шаклда

бўлган. Унинг ичкарисида 0,30 см чуқурлиқда 1.9x3.4 м жой айлантириб тош териб чиқилган. Унинг ичкариси кул қолдиқлари, куйган одам суяклар ва қўшиб кўмилган буюмлар сақланган. Қабрларга қўйилган буюмлар бронзадан ясалган юлдузча шаклли мунчоқлар, икки дона сирти жигарранг нақшсиз сополлар ва икки дона конуссимон шохли билакузукдан иборат[6]. Топилмалар орасида билакузук муҳим аҳамиятга эга бўлиб, Чирчиқ дарёсининг юқори оқимидағи Искандар қишлоғидан топилган шундай билакузак намунаси мил. авв. XII-XI асрлар билан саналаган[7]. Фарғона водийсида Ўзган туманидан[8] ва Жиззахда Бахмалсойдан топилган[9]. Самарқанддаги Чакка қабридан топилган билакузуклар спиралсимон шохли бўлиб, Андроново маданиятининг Алакул босқичи намуналари билан қиёсланган[10]. Улар ўрганилган даврида мил. авв. XIV-XIII асрлар билан саналанган[11]. Чакка қабридан топилган билакузуклар Ўрта Осиёниг бошқа ҳудуларидан топилган намуналарига нисбатан бироз қадимиyroқ саналиб, улар Андроново маданияти соҳибларининг жанубга кўчиши жараёни бир нечта босқичда ва йўналишда содир бўлганлигини аниқлашга асос бўлади.

2009 йилнинг баҳорида А.А. Асқаров Оҳангарон туман Эртош қишлоғининг замонавий қабристонидан гўрков томонидан бронза даври дашт қабилаларига тегишли қабрдан оёқ-қўллари букилган ҳолатда кўмилган майитнинг бош томонидан чиқсан иккита сопол буюм, бронза билакузук ва сирғалар ўрганган. Бу ерда майитларни ёқиб, суяклари дафн қилинган бошқа бир қабр ҳам аниқланиб, уни тадқиқотчи турклар даврига оид, деб ҳисоблаган[12]. Миллий археология маркази кичик илмий ходими Г.А. Мухторов мазкур ҳудудда олиб борган археологик дала текшириш ишлари давомида икки дона қуймашохли билакузни топиб олган. Улар Андроново маданиятига оид бузилган қабрлардан бирига тегишли моддий ашё бўлиши, табиий.

Кремация дафн удуми Андроново маданиятининг Алакул босқичи аҳолиси орасида қисман учраган бўлса[13], Федоров босқичида бу удум бўйича дафн қилинган қабрлар сони кўпайган. Кейинчалик бу одат Карасук маданиятига мерос бўлиб ўтган[14] ва ўрта асрлар даврида туркий халқларда ҳам сақланиб қолган[15]. Бу дафн удуми Жанубий Урал орти ерларида, Шимолий ва Марказий Қозоғстонда, шунингдек, Ғарбий Сибирнинг айрим ҳудудларида бронза даврида яшаган аҳоли орасида кенг тарқалган.

Жанубий Қозоғистон ҳудудидаги ўрганилган бронза даври Таутари қабрида марҳумларнинг кўпчилиги кремация одати билан дафн қилинган. Қабрлардан чиқсан материаллар мил. авв. XIV-XIII асрлар билан саналанган [16]. Мазкур дафн иншоотлари Андроново маданиятига мансуб чорвадор жамоасининг жанубга кўчиш йўналишларини кўрсатиб беради. Н.А.Аванесованинг фикрига қўра кремация Андроново (Федоров) маданияти аҳолисининг жанубга кўчишининг археологик аломати ҳисобланиб, Шимолий Бақтрия (Бўстон VI) қабрларида[17] ва Бишкент маданиятига оид Илк Тулхар қабрида аниқланган [18]. Бўстон VI қабрларнинг тахминан 10% қисмида марҳумлар кремация одати бўйича дафн қилинган[19]. Умуман қадимги одамлар диний тасаввурда кремация маросимида олов марҳумнинг руҳини жаннатга олиб ўтиш пайтида ёвуз руҳлардан тозалаш, ҳимоя қилиш ва сеҳргарлик вазифаларини бажарган. Қадимги ҳинд эпоси “Ригведа”да қайд этилишига қараганда олов маъбути Агни марҳумларнинг руҳини жинлардан тозалаб, нариги дунёсига олиб ўтиш вазифасини бажарган[20]. Бўстон VI қабристонида кремация ва ингумация одатлари бўйича кўмилган қабрларда марҳумлар билан бирга қўшиб кўмилган моддий ашёлар ўртасида сезиларли фарқ

кузатилмаган. Бу ўз навбатида мархумларнинг тириклик даврида ижтимоий жиҳатдан тенглигидан далолат беради. Бундай ҳолатда кремация аҳолининг ижтимоий мавқеи билан боғлиқ бўлмасдан, бошқа бир жиҳати, эҳтимол уларнинг жисмоний жиҳати билан боғлиқлигини кўрсатади.

Хуроса. Умуман кремация одатига эга бўлган Андроново маданияти аҳолисининг кўчиш жараёнини кузатиш орқали Тошкент воҳасининг шимолий дашт ҳудуди чорвадор аҳалиси ижтимоий-иқтисодий ва маданий тараққиётидаги ўрни масалаларига ойдинлик киритиш мумкин. Воҳанинг қулай табиий-географик шароити ва маъдан заҳираларига бойлиги чорвачилик хўжалигини юритган ва металлургиядан хабардор бўлган Андроново маданиятига оид аҳолининг яшashi учун қулай шароит бўлган. Лекин ўлканинг бронза даврига оид кам сонли археология ёдгорликлари бу ерда шимолий дашт ҳудудга хос алоҳида маданият ёки Андроново маданиятининг маълум тармоғи фаолият юритганлини инкор этади. Тошкент воҳасининг бу даврдаги ижтимоий-иқтисодий ҳаёти билан боғлиқ масалаларни унинг чекка жанубий-шарқида фаолият юритган Қайроқум маданияти асосида қисман ўрганиш мумкин. Ушбу маданият эгалари хўжалигига ўтроқ чорвачилик ва металл хунармадчилигининг аҳамияти юқори бўлган[21]. Металлургия Қорамозор тоғи мис конларига асосланган бўлиб, мил. авв. II минг йилликнинг иккинчи ярмида ўзлаштириш бошланган[22]. Чирчиқ ва Оҳангарон воҳаларининг юқори оқимида сўнгги бронза даврида яшаган аҳоли ҳаётида маҳаллий металл заҳираси қанчалик ўрни тутганлиги номаълум.

Тошкент воҳаси ҳудудида ўрганилган тарқоқ археология ёдгорликлари ва улардан топилган моддий ашёлар ўлкада шимолий дашт ҳудудининг сўнгги бронза даври чорвадор жамоасининг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёти билан боғлиқ масалаларни тўлалигича очиб бериш имкониятига эга эмас. Илк Темир даврда воҳада вужудга келган Бургулик маданияти [23] кўп жиҳатдан сўнгги бронза даври жамоасининг маданий анъанасидан фарқ қилган. Сўнгги бронза даврида воҳанинг иқлими Қозоғистон ерларидан унчалик фарқ қилмасдан, бу ерда чорвадор аҳоли узоқ яшамасдан жанубга кетганлиги тўғрисидаги хуросани келтириб чиқаради.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Кузьмина Е.Е. Арии-путь на юг. - М.-Спб: Летний сад, 2008. – 61-62.
2. Воронец М.Э. Браслеты бронзовой эпохи Музея истории АН УзССР. // Труды ИИА АН УзССР, Том I. – Ташкент, 1948. – С. 69.
3. Рахимов С. Стоянка эпохи бронза Серкали. // ОНУ. Вып. 6. – Ташкент: Фан, 1970. – С. 41.
4. Максудов Ф.А., Ильясова С.Р Куюн-поселение эпохи поздней бронзы раннего железа в Ташкентском оазисе. // ИМКУ. Вып. 40. Самарканд, 2019.
5. Ильясова С. Р. Куюн – памятник Бурглюкской культуры в Ташкентской области. // Культуры Азиатской части Евразии в древности и средневековье. // Материалы Международной научной конференции, посвященной 80-летию со дня рождения и 50-летию научно-педагогической деятельности проф. Ноны Армаисовны Авансовой. – Самарканд, 2021. – С. 88-95.
6. Бернштам А.Н. Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая. // МИА. № 26. -М.-Л.: Наука, 1952. – С. 20.

7. Воронец М.Е. Отчет археологической экспедиции Музея истории Академия наук УзССР о раскопах погребальных курганов первых веков н.э. возле ст. Вревская в 1947 г. // Тр. Музея истории народов Узбекистана. Вып. I. -- Ташкент, 1951. - С. 43-73.
8. Заднепровский Ю.А. Древнеземледельческая культуры Ферганы. // МИА. №118. - М.-Л.: Наука, 1962. - С. 64, рис XXXIII, 8.
9. Хасанов М. Бахмалсойдан топилган бронза даври топилмалари. // Евросиё халқлари маданий мероси: замонавий тадқиқотлар, муаммо ва ўрганиш усуллари Халқаро илмий-амалий анжуман. Жиззах, 2022. - Б. 94-99.
10. Культура пастушеских племен эпохи бронзы Азиатской части СССР (по металлическим изделиям) Ташкент: Наука, 1991. - С. 69, рис. 54, 19-21.
11. Жўрақулов М.Ж. Самарқанд воҳаси ибтидоий тарихи саҳифалари. // Ўзбекистон археологияси. 1 (2). Самарқанд, 2011. - Б. 20.
12. Асқаров А.А. Ўзбек халқининг келиб чиқиши тарихи. Тошкент: Ozbekiston, 2015. -Б. 237.
13. Берсенева Н.А. Могильник Кулувчи VI и кремация в обществах эпохи бронзы Южного Урала. // Кулувчи VI – Могильник позднебронзового века Южном Заурале. Челябинск. 2020.
14. Кукушин И.А. Обряд кремация у андроновского (федоровского) населения семантический аспект // Российская археология. №4. М.: Наука, 2019. – 54-65.
15. Muzio C.L. Archaeological Traces of Early Turks in Transoxiana: An overview. Coins. // Coins, Art and Chronology II. The first millennium C.E. in the Indo-Iranian borderlands. Logo des Akademieverlags Wien 2010. – С. 441.
16. Кузьмина Е.Е. Классификация и периодизация памятников Андроновской культурной общности. – Актобе, 2008. – С. 289.
17. Аванесова Н.А. Бустон VI – некрополь огнепоклонников доурбанистической Бактрии. – Самарканд, 2013. – С. 18-20, 239-241.
18. Мандельштам А.М. Памятники эпохи бронзы в Южном Таджикистане. — // МИА. №145. Л.: Наука, 1968. – С. 53-58.
19. Аванесова Н.А., Ташпулатова Н. Символика огня в погребальной практике сапаллинской культуры (по материалам исследования могильника Бустан VI) // ИМКУ. Вып. 30. Самарканд, 1999. С. 27-36.
20. Ригведа. Избранные гимны. Перевод. Комментарий и вступительная статья Т.Я. Елизаренковой. – М.: Наука, 1972. – С. 202.
21. Литвинский Б.А, Окладников А.П., Ранов В.А. Древности Кайрак-Кумов (Древнейшая история Северного Таджикистана). – Душанбе, 1962. – С. 240-241.
22. Буряков Ю.Ф. Горное дела и металлургия средневекового Илака (V – нач. XIII в.). – М.: Наука, 1974. – С. 98.
23. Дуке Х. Туябугузские поселение Бурглюкской культуры. – Ташкент. 1982. – С. 3-96.

07.00.00 - Тарих фанлари

Азamatova Gulmira Bayirbekovna
Жizzakh политехника институти ўқитувчиси

**ОДАМ САВДОСИГА УЧРАГАН МИГРАНТ ХОТИН-ҚИЗЛАР ҲАҚИДА БАЪЗИ
МУЛОҲАЗАЛАР**

Аннотация. Ушбу мақолада одам савдосининг бугунги кунда қўплаб мамлакатларни жиддий ташвишга солаётган муаммо эканлиги ва жабрланганларнинг асосий қисмини аёллар ташкил этаётгани ёритилган. Шунингдек, одам савдоси давлат чегараларининг очилиши ва ташқи миграциянинг ошиб бориши билан боғлиқлиги ёритилган.

Калит сўзлар:одам савдоси, миграция, хотин-қизлар, реабилитация маркази, хорижий мамлакатлар.

Azamatova Gulmira Bayirbekovna
Teacher of Jizzakh Polytechnic Institute

**SOME CONSIDERATIONS ABOUT MIGRANT WOMEN WHO ARE TRAFFICKED IN
HUMAN TRAFFICKING**

Abstract. This article highlights the fact that human trafficking is a serious problem in many countries today and that the majority of victims are women. It is also highlighted that human trafficking is connected with the opening of state borders and the increase of external migration.

Key words: human trafficking, migration, women, rehabilitation center, foreign countries.

Азamatova Гульмира Байирбековна
Преподаватель Джизакского политехнического института

**НЕКОТОРЫЕ СООБРАЖЕНИЯ О ЖЕНЩИНАХ-МИГРАНТКАХ, СТАВШИХ
ТОРГОВЛЕЙ ЛЮДЬМИ**

Аннотация. В этой статье подчеркивается тот факт, что торговля людьми сегодня является серьезной проблемой во многих странах и что большинство жертв – женщины. Также подчеркивается, что торговля людьми связана с открытием государственных границ и ростом внешней миграции.

Ключевые слова: торговля людьми, миграция, женщины, реабилитационный центр, зарубежные страны.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N32>

XIX асрнинг охири XX аср бошларида хотин-қизларнинг Европадан Америка ва Шимолий Африка қитъаларига кенг кўламли миграцияси билан биргаликда аёлларни Европага сотиш ҳодисаси қузатилди. “Оқ қуллик” номини олган бу ҳодисага барҳам

бериш мақсадида Париждада 1902 ва 1910-йилларда иккита конференция ўтказилиб, қулликка қарши кураш бўйича халқаро конвенциялар қабул қилинди[1;24-б.]. Кейинчалик у Аёллар ва болалар савдосини тугатиш ҳамда вояга етган аёллар савдосига барҳам бериш номли бутунжаҳон Конвенциялари билан тўлдирилди[2;527-б]. Бугунги кунга келиб одам савдоси жиноятидан жабрланганларнинг 80 фоизини аёллар ва ёш болалар ташкил қилди[3;2-б.]. Тадқиқотлар шуни кўрсатдики, дунё бўйича ҳар йили қарийб 1 миллионга яқин аёллар ва болалар турли алдов йўллари билан хорижга олиб кетилиб, сотиб юборилади. Сўнгги йилларда одам савдоси жабрдийдаларининг 64 фоизи меҳнат эксплуатациясига дучор этилган бўлса, 9 фоизидан шаҳвоний мақсадларда фойдаланилган, қолганлари эса бошқа шакллардаги қулликка дучор этилган. Жабрдийдаларнинг 71 фоизини аёллар ва қизлар ташкил этди[4].

БМТ маълумотига кўра, дунёда ҳар йили тахминан 2 млн 700 минг инсон одам савдоси қурбонига айланади. 600 мингдан 800 минггacha аёл ва болалар алдов йўли билан чет элларга олиб кетилиб сотиб юборилган[5;3-б.]. Хорижий мамлакатларга катта маош тўланадиган ишларга норасмий таклифларга ишонч билдирган аксарият хотин-қизлар траффик (одам савдоси) қурбонларига айланди.

Халқаро меҳнат ташкилотининг 2017-йилдаги маълумоти бўйича, бутун дунёда 24,9 миллион киши одам савдосининг қурбонига айланган, шундан 16 миллиони хусусий секторда мажбурий меҳнат қилишга мажбур қилинган бўлса, 4,8 миллион хотин-қизлар эса жинсий эксплуатация орқали пул топишнинг тирик қурбонига айланган. Бундай нохуш ҳолатга асосан, иш қидириб қишлоқдан шаҳарга ва бошқа мамлакатларга ноқонуний кетган аёллар учрагани ҳолда, уларнинг бундай ҳаракатлари жамиятга ҳам, ўз оиласига ҳам путур етказган ҳоллари ҳам учради. Бу эса, ўзбек оилаларида патриархал оила турмуш тарзига асосланган кучли тартиб интизомга ўз таъсирини кўрсатган ҳолда аёлларнинг иқтисодий мақомини ўзгартириди.

Кўплаб хотин-қизлар оиладаги носоғлом муҳит, ишсизлик муаммоси ва иқтисодий эҳтиёж туфайли ташқи миграцияда иштирок этиб, уларнинг ҳам хорижий давлатларда одам савдоси қурбонига айланиш ҳолатлари рўй берди. Айнан мана шундай жараёнлар Ўзбекистон ҳукуматини хотин-қизларни жамиятда ўз ўринларини топиш йўлларидағи ҳаракатларини қўллаб-қувватлаш, уларнинг ижтимоий такомиллашувига қўмаклашиш йўлидаги ҳаракатларини тезлаштириш имконини берди. Аввало, Ўзбекистон Республикаси 1995-йил 18-августда “Хотин-қизларни камситишининг барча шаклларига барҳам бериш тўғрисида”ги Конвенциясига қўшилди. Мамлакатимиз БМТ нинг 2000-йил 15-ноябрда қабул қилинган “Трансмиллий уюшган жиноятчиликка қарши кураш тўғрисида”ги Конвенцияси ва “Одам савдоси, аёллар ва болалар савдосининг олдини олиш ва бу қилмиши учун жазолаш тўғрисида” ги протоколи каби халқаро ҳужжатлар иштирокчиси ҳисобланади. Шундай бўлсада аёллар жиноятчилигида ўғирлик, товламачилик, фирибгарлик, гиёхвандлик воситаларининг ғайриқонуний муомласи, савдо қоидаларини бузиш, фоҳишахоналарда сақлаш, қасдан баданга шикаст етказиш, харидор ва буюртмачиларни алдаш, таносил касалликларини юқтириш кўпчиликни ташкил этди[6;34-б.].

Ишсиз аёлларнинг турли алдов йўллари билан моддий рағбатлаштириш орқали диний-сиёсий оқимларга жалб этилиши натижасида 2007-йил Ўзбекистон миқёсида 1934 нафар, Наманган вилоятида 472 нафар, Фарғона вилоятида 347 нафар хотин-

қизлар бундай ҳолатга тушганлиги аниқланган[7]. 2008-йилда Ўзбекистонда 1000 дан ортиқ шахс одам савдоси жиноятларидан жабрланган бўлиб, уларнинг 35-40 фоизни аёллар, 10-15 фоизни эса болалар ташкил этди. 2010-йилнинг дастлабки уч ойи якунига кўра, одам савдоси жиноятида 81 нафар фуқаролар жабрланган, улардан 6 нафари аёллар, 75 нафари эркаклар, 1 нафари вояга етмаган бола бўлди. Жабрланганларнинг аксарияти Россия Федерацияси (41 нафар) ва Қозоғистон Республикаси (31 нафар) бўлган. Одам савдосида хотин-қизларнинг иштироки бу масалани янада чуқурлашиб боришига олиб келди. Масалан, Самарқандлик Х.Таджимова, Ш.Каримова, С.Махрамова, М.Расулова, З.Мирождева, М.Скларенко, Л.Солдатова кабилар аёлларни алдаб Таиланд қироллиги Бангкок шаҳрига, Дубайга, Россия Федерациясига, Туркияга каби давлатларда шаҳвоний мақсадларга фойдаланиш, мажбурий меҳнатда ишлатиш учун олиб чиқиб кетмоқчи бўлганларида масъул органлар томонидан қўлга олиниб, уларга нисбатан жиноий иш қўзғатилган[8].

Бундай ҳолатлар олдини олиш мақсадида “Одам савдосига қарши кураш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига асосан Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008-йилнинг 8-июлида “Одам савдосига қарши кураш самарадорлигини ошириш бўйича чоралар тўғрисида”ги 911-сонли Қарори қабул қилинди. 2008-2010-йиллар давомида одам савдоси ва унга қарши курашиш самарадорлигини ошириш бўйича Миллий тадбирлар режаси тасдиқланди. Мазкур миллий тадбирлар режасининг асосий йўналишлари бу одам савдосига қарши курашиш соҳасидаги норматив-хуқуқий базани такомиллаштириш, жамоатчиликни хабардор қилиш ва профилактика, жабрланганларга ёрдам қўрсатиш ва уларни реабилитация қилиш ҳамда одам савдосига қарши курашишни такомиллаштириш чоралари назарда тутилган бўлиб, ушбу айтиб ўтилган тадбирлар асосида бир неча муҳим ишлар амалга оширилди.

Ўзбекистонда дунёда биринчилардан бўлиб одам савдоси жабрдийдалари учун реабилитация маркази ташкил этилди. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2008-йил 5-ноябрда “Одам савдоси жабрдийдаларига ёрдам бериш ва уларни ҳимоя қилиш бўйича республика реабилитация марказини ташкил этиш тўғрисида”ги 240-сонли Қарори қабул қилинди. Қарорга асосан 30 ўринга мўлжалланган марказ Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги ҳузурида одам савдосидан жабрланганларни муносиб ҳаётга қайтариш учун уларга ижтимоий, тиббий ёрдам қўрсатиш, одам савдосидан жабрланганларни яхши яшаш, шахсий гигиена шарт-шароитлари, доривор воситалар, шунингдек озиқ-овқат ва тиббиёт буюмлари билан таъминлаш, одам савдосининг жабрдийдаларига кечиктириб бўлмайдиган психологик, ижтимоий, тиббий, юридик ёрдамлар бериш, уларнинг хавфсизлигини таъминлаш, одам савдоси жабрдийдаларининг яқинлари билан мулоқот ўрнатишга ёрдам бериш, уларнинг қариндош ва васийларига одам савдосининг жабрдийдалари хуқуқлари, қонуний манфаатлари ҳакида маълумот бериш каби вазифаларни амалга оширди.

Ўзбекистонда одам савдоси билан жабрланган аёлларнинг бундай ҳолатга тушиб қолиш сабаблари ўрганилиб, давлат ва жамоат ташкилотлари ҳамкорлигига вилоятларда кенг профилактик чора-тадбирлар амалга ошириб келинди. Одам савдосини олдини олиш, унга қарши курашиш ҳамда ушбу жиноят жабрланувчиларини

ҳар томонлама ҳимоя қилиш борасида Қонун, Қарор ва “Миллий тадбирлар режаси” ишлаб чиқилиб, Республика Идораларо комиссияси тузилди[9] ва мутасадди вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар билан ҳамкорликда Ўзбекистон Республикаси Хотин-қизлар қўмитаси ва унинг ҳудудий бўлимлари, “Истиқболли авлод” Ёшлар ахборот маърифат маркази, “Ойдин Нур” оиласига ижтимоий ёрдам кўрсатиш Маркази, “Аёллар ресурс маркази”, “Меҳримиз сизга” аёлларни қўллаб-қувватлаш марказлари[10] “Одам савдосига қарши курашиш” жараёни иштирокчилари сифатида фаолият олиб борилди.

Ўзбекистон Республикаси Хотин-қизлар қўмитаси ҳамда “Истиқболли авлод” ННТ ҳамкорлигига 2009-йилнинг 5 ойи мобайнида 65 нафар аёлни ўз ватанига қайтишига ёрдам бериб, одам савдосидан жабрланган 201 нафар аёлдан 164 кишига психологик ёрдам, 127 кишига тиббий ёрдам, 187 кишига хуқуқий ёрдам, 67 кишига ижтимоий ёрдам кўрсатди, 63 нафар аёлга касб-хунар ўргатилиб, 69 нафари ишга жойлаштирилди. “Меҳримиз сизга” аёлларни қўллаб-қувватлаш Маркази мутахассислари 422 нафар аёлга психологик, хуқуқий, тиббий, ижтимоий ёрдам берилди. Ишонч телефонаига бўлган қўнғироқлар умумий сони 1201 тани ташкил этди. Марказ хуқуқшуноси 7 та суд жараёнида адвокат сифатида қатнашиб хотин-қизларнинг хуқуқларини ҳимоя қилди[11].

Республикадан чиқиб кетган ва одам савдоси қурбонига айланган хотин-қизлар билан ишлаш, уларни Ватанига қайтариб келиш борасида Ўзбекистон ҳукумати фаол тадбирларни амалга оширди.

Тошкент шаҳар хотин-қизлар бошқармаси 2010-йилда “Истиқболли авлод” ёшлар ахборот-маърифат маркази билан ҳамкорликда шаҳарнинг ўрта мактаб, маҳаллалар ва пойтахтнинг “Қўйлиқ”, “Ўрикзор”, “Чорсу”, “Миробод” бозорларида “Сизга чет элда ишлашни таклиф қилишдими?” мавзусида олий ўкув юртлари, ўрта маҳсус таълим муассасалари ва корхона, ташкилотларда меҳнат миграцияси бўйича халқаро ташкилотнинг “Аҳолини хориж давлатларда ноқонуний ишга жойлаштиришнинг хавфлари тўғрисидаги огоҳлантириш бўйича тарғибот ишлари лойиҳаси доирасида учрашувлар ва акциялар ўтказилди. “Истиқболли авлод” ҳамда Тошкент шаҳар Хотин-қизлар бошқармаси кўмагида 65 нафар аёл ортга қайтарилди[12].

2009-2015-йилларга келиб Ўзбекистонда одам савдосидан жабрланганларнинг 24,9 фоизини аёллар, жабрланган аёлларнинг 7,5 фоизини 18 ёшгача, 40,6 фоизини 18-25 ёшгача бўлганлар, 29,8 фоизини 25-30 ёшгача бўлганлар ташкил қилиб, 17,9 фоизини 30-40 ёшгача бўлганлар, 4,2 фоизни 40 ёшдан ошганлар ташкил этган.

2015-йил давомида республиканинг барча ҳудудларида 425 минг 487 нафар мигрантлар яшаш жойлари бўйича ОИВ инфекциясига текширилди, уларнинг 491 нафарида ОИВ инфекцияси аниқланган[13]. ОИВ аниқланган мигрантлар тиббий кузатувга асосланиб, ҳудудий Хотин-қизлар, маҳалла ва соғлиқни сақлаш бошқармалари томонидан уларнинг оила аъзолари ўртасида касалликнинг тарқалишини олидини олиш бўйича профилактик тадбирлар ўтказилди.

Хулоса қилиб айтганда, мустақиллик йилларида мамлакатда олиб борилган кенг кўламли ислоҳатлар мазмун-моҳияти, аввало, инсон манфаатларига унинг ҳақ-хуқуқларини ҳимоя қилиш, турмуш шароитини яхшилаш каби аниқ мақсадларга қаратилди. Одам савдосини олидини олиш мақсадида давлат ва нодавлат тегишли

ташкилотлар ҳамкорлигига республиканинг турли вилоят, шаҳар ва қишлоқларида учрашувлар, давра сұхбатлари, семинар ва тренинглар ўтказилди. Қонун устуворлиги таъминланган ҳуқуқий демокртик давлатда инсон эркин ва фаровон, тинч ва осуда ҳаёт кечириши, хавфсизлигини таъминлаш ва қонуний манфаатлари, қадр-қиммати ҳар қандай тажовузлардан ҳимоя қилишга эътибор қаратилди.

Adabiyotlar / Literatura / References:

1. Рустамбоев М.Ҳ. Одам савдоси.- Т.,2009.- Б.24.
2. Сайдов А.Ҳ. Инсон ҳуқуқларига оид халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар: Түплам.-Т., 2001, - 527 бет.
3. Ражабова М. Одам савдосига қарши қураш // Ўзбекистон Республикаси Олий судининг ахборотномаси.- 2008.- №2.- Б.2.
4. Всемирный доклад о торговле людьми Управления ООН по наркотикам и преступности // <http://www.un.org/documents-dds/UNDOC/GEN/N2521953.pdf>; Toolkit to Combat Trafficking in Persons.
5. Одам савдоси – умумжаҳон миқёсдаги муаммо // Ҳуқуқ ва бурч. – 2008. - № 10. – Б.3.
6. Халимов Ҳ.А. Аёл-оила қўргони.//Қонун ҳимоясида.1998, №. Б.34.
7. Ўзбекистон хотин-қизлар қўмитаси жорий архиви, 2007 йил маълумотлари.
8. Ўз МА, М. 170-фонд, 1-рўйхат, 86-йиғма жилд, 168-173-вараглар.
9. Одам савдосига қарши.курашиш бўйича асосий ҳуқуқий-норматив ҳужжатлар / Ўзбекистон ички ишлар вазирлиги ва “Истиқболли авлод” ёшлар Ахборот Маркази. 2008. – Б. 2.
10. Ўзбекистон хотин-қизлар Кўмитаси. 2009-2010 йилларда одам савдосига қарши қурашиш самарадорлигини ошириш бўйича Миллий тадбирлар режасини бажарилишига доир маълумотномаси –Тошкент, 2010. – Б. 5.
11. Андижон вилояти “Меҳримиз сизга” аёллар ва уларнинг оиласарини ижтимоий, ҳуқуқий ҳимоя қилиш Марказининг 2008-2010 йиллар давомида қилинган ишлар ҳисоботидан.– Б.2-5. // Жорий архив материаллари.
12. Ўз МА, М. 170-фонд, 1-рўйхат, 69-йиғма жилд, 196-варақ.
13. Ўз МА, М. 170-фонд, 1-рўйхат, 209-йиғма жилд, 24-варақ.

07.00.00- Тарих фанлари

Tishabayeva Irodaxon Rasulovna
falsafa fanlari doktori (PhD)
Toshkent axborot texnologiyalari universiteti Farg'ona filiali
O'zbek tili va gumanitar fanlar kafedrasi katta o'qituvchisi
Email:tishabayevairodahon@gmail.com.

1960-1970 YILLARDA O'ZBEKISTONDA MAKTABGACHA TARBIYA MUASSASALARI FAOLIYATI

Annotatsiya. Ushbu maqolada 1960-1970 yillarda maktabgacha tarbiya muassasalarining faoliyati, yangi binolarning barpo etilishi holati ilmiy, tarixiy adabiyotlar va manbalar asosida yoritib berilgan. Bolalar bog'cha va yaslilarida tarbiyalanuvchilar soni yildan yilga ortib borish ko'rsatkichlari ham tahlil qilingan. Shuningdek, ushbu davrda O'zbekiston maktabgacha tarbiya muassasalarining bir necha tarmoqlari haqidagi ma'lumotlar tadqiqot doirasiga tortilgan.

Kalit so'zlar: ehtiyoj, birlashtirilgan, trest, byudjet, boshqarma, organ,nomukammal, capital.

Tishabaeva Irodakhon Rasulovna
Doctor of Philosophy (PhD), Teacher,
Department of Uzbek language and humanities, Ferghana branch
of Tashkent University of Information Technology Uzbekistan

ACTIVITIES OF PRESCHOOL INSTITUTIONS IN UZBEKISTAN IN 1960-1970

Abstract: This article describes the activities of preschool institutions, the state of construction of new buildings in the 1960s and 1970s, based on scientific, historical literature and sources. Indicators of an increase in the number of children raised in kindergartens and flats from year to year have also been analyzed. Also, during this period, information about several branches of preschool institutions of Uzbekistan was drawn into the scope of research.

Key words: need, combined, trest, budget, administration, imperfect, capital.

Тишабаева Иродахон Расуловна
Доктор философских наук (PhD), Преподаватель кафедры
узбекского языка и гуманитарных наук, Ферганского филиала
Ташкентского университета информационных технологий

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ДОШКОЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ В УЗБЕКИСТАНЕ В 1960-1970-Е ГОДЫ

Аннотация. В данной статье описывается деятельность дошкольных учреждений, состояние возведения новых зданий в 1960-1970-е годы, на основе научной, исторической литературы и источников. Также, проанализированы показатели ежегодного увеличения количества воспитанников

детских садов и яслей. Кроме того, в этот период в сферу исследования были вовлечены данные о нескольких отраслях дошкольных учреждений Узбекистана.

Ключевые слова: необходимость, объединенный, трест, бюджет, правление, несовершенный, капитал.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N33>

Kirish. Bugun O'zbekistonda yosh avlod tarbiyasining birlamchi va asosiy bo'g'ini hisoblangan maktabgacha ta'lif tizimini yuksaltirish, bog'chalarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, bolalarni umumta'lif muassasalariga samarali tayyorlash masalalariga alohida e'tibor qaratilmoqda. Sohadagi islohotlar natijasida boshqaruv mexanizmi tubdan takomillashtirildi, nodavlat ta'lif xizmatlari ko'rsatish tizimi yaratildi, oliv ma'lumotli tarbiyachi-kadrlar tayyorlash sifatini oshirish masalalari ko'rib chiqildi.

So'nggi yillarda maktabgacha ta'lif tizimi tarixini o'rganish, uning o'ziga xos jihatlarini aniqlash, ularni respublika va jahon jamoatchiligi o'rtasida targ'ib qilish yuzasidan keng ko'lami shishlar amalga oshirilmoqda. Zero, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev ta'kidlaganidek, "Bu borada, avvalambor, yoshlar va bolalarga e'tibor va amaliy g'amxo'rlik ko'rsatish, ularni jismoniy va ma'naviy barkamol etib tarbiyalashga alohida ahamiyat qaratmoqdamiz. Bolalarni kichik yoshdan boshlab rivojlantirish orqali kelajakda ularning o'zligini to'la namoyon etishiga mustahkam zamin yaratyapmiz. Zero, bu ezgu maqsadimiz yo'lida sarflangan investitsiyalar ertaga bir necha barobar ortig'i bilan qaytishiga shubha yo'q" [24].

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. O'zbekistonda maktabgacha tarbiya muassasalari tarixiga, asosan, XX asrning 50-70-yillaridan e'tibor qaratilgan bo'lib, bu tadqiqotlarda sohaga doir masalalar to'liq ochib berilmagan. 1960-1990-yillarda yaratilgan А.Никольская [14.], I.Qadirov [12.], O.Ishanxodjayevalarning [10.] tadqiqotlari O'zbekistondagi pedagogika tarixini yoritishga bag'ishlangan. Ularda maktabgacha tarbiya rivojlanishining pedagogik asoslari tadqiq etilgan hamda maktabgacha tarbiya muassasalari sonining ortib borishi va mutaxassis kadrlar bilan ta'minlanishi kabi masalalarga alohida e'tibor berilgan.

Ushbu sohaga oid ma'lumotlar mustaqillik yillarida ilmiy izlanishlar olib borgan N.Jo'rayeva [11.], N.Egamberdiyeva [5.] va boshqa olimlarning tadqiqotlarida ham qisman bayon etilgan bo'lib, O'zbekistondagi bolalar bog'cha va yaslilari faoliyatining ayrim jihatlariga to'xtalib o'tilgan.

Mavzu tarixshunosligining tahlili shuni ko'rsatadiki, ilmiy ishlarning asosiy qismi maktabgacha ta'lif pedagogikasiga bag'ishlangan bo'lib, O'zbekistonda maktabgacha tarbiya muassasalari faoliyati, kadrlar siyosati, shahar va qishloqlarda bog'chalarining ko'payib borishi kabi masalalarni yoritilgan bo'lsa-da, ularda sovet hokimiyati yillaridagi holat deyarli tahlil etilmagan.

Maqola umum qabul qilingan tarixiy metodlar-tarixiylik, qiyosiy-mantiqiy tahlil, ketma-ketlik, xolislik tamoyillari asosida yoritilgan bo'lib, 1960-1970-yillarning davriy chegarasida maktabgacha ta'lif muassasalarining faoliyati, maxsus, loyihibi binolarning qurilishi davriy nashrlar va arxiv manbalarida keltirilgan ma'lumotlar asosida tahlil qilindi. Shu bilan birga, ushbu yillarda bog'cha va yaslilarda qamrov ko'rsatkichlarining ortib borishi, shahar va qishloq bog'chalaridagi o'rtasidagi tafovut, solishtirish, qiyoslash hamda og'zaki tarix usullari orqali yoritishga harakat qilingan.

Muhokama va natijalar. 1959-yil 21-mayda KPSS Markaziy Komiteti va SSSR Ministrler Sovetining “Maktabgacha tarbiya muassasalarini yanada kengaytirish, maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalar tarbiyasi va ularga tibbiy xizmat ko’rsatishni yaxshilash choralari to’g’risida”gi maxsus qarori qabul qilingan [17; B.70.]. Bu qarorda bolalarni tarbiya muassasalarida tarbiyalab borishning zarurligi va ahamiyati ko’rsatilgan. Ittifoqdosh respublikalar Maorif ministrliliklariga 2 oylikdan 3 yoshgacha bolalar uchun yasli-bog’chalar tashkil etish tavsiya qilingan. Bu qarorga asosan, O’zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komiteti va Ministrler Soveti 1959-yil 5-avgustda tegishli qaror qabul qilgan. Unda ta’lim-tarbiya ishlari sifati, bolalar salomatligi va ularning jismoniy rivojlanishi uchun g’amxo’rlikni oshirish zarurligi hamda maktabgacha yoshdagi bolalar tarbiyasida uzlusizlikni yo’lga qo’yish dolzarb vazifa ekanligi ta’kidlangan. Maktabgacha tarbiya muassasalariga ega bo’lgan zavod va fabrika rahbarlariga mavjud bolalar yasli va bog’chalarini bitta bolalar tarbiya muassasalariga birlashtirish hamda yangi ko’rinishdagi yasli-bog’chalar barpo etish vazifasi yuklatilgan [14; B.3.].

O’zbekistonda bu qaror ijrosini ta’minalash maqsadida ikki turdagи ta’lim muassasalari bitta bolalar bog’chasiga birlashtirilgan hamda bu yerda ikki oylikdan yetti yoshgacha bo’lgan bolalar tarbiyalanishi belgilab qo’yilgan [5; B.32.]. Birlashgan bolalar muassasalari katta imkoniyatlarga ega bo’lib, shahar va qishloqlarda aniq sharoit va imkoniyatlardan kelib chiqqan holda bolalarni tarbiyalashda pedagogik jihatdan mos kelgan binolarda tashkil etilishi zarurati yuklatilgan. Shuningdek, 2-3 oylikdan 3 yoshgacha bo’lgan bolalar tarbiyalanayotgan sog’liqni saqlash organlari tasarrufidagi bolalar yaslinining ma’lum bir qismi ham faoliyatini yasli-bog’chalarda davom ettirishi ko’zda tutilgan. Yasli-bog’chalar faqat zarur sharoitlar bo’lgan binolarda tashkil etilgan. Dastlabki yillarda birlashgan maktabgacha tarbiya muassasalari sanoqli bo’lib, bunday birlashtirilgan muassasalar ota-onalarga juda ma’qul kelgan. Chunki, bolalar yaslisi va bolalar bog’chalari bir-biridan uzoq masofalarda bo’lishi, ularda katta navbatlarning mavjudligi muammolardan biri edi. Bundan tashqari, yosh bolalar yangi tarbiyachi va yangi bog’chadagi muhitga ko’nikkuncha ancha vaqt o’tardi.

1960-yil 8-martda Ittifoq ahamiyatidagi “Bolalar maktabgacha tarbiya muassasalari yasli-bog’chalar to’g’risida vaqtinchalik Nizom” [25.] qabul qilindi. Nizomda har bir yasli-bog’chalar rayon, shahar xalq ta’limi bo’limlaridan ro’yxatdan o’tishi shartligi belgilab qo’yildi. Shu bilan birga, maktabgacha tarbiya muassasalarining moliyaviy masalalari va pedagogik faoliyati nazorati tegishli rayon, shahar xalq ta’limi bo’limlari zimmasiga, bolalar sog’lig’ini nazorat qilish sog’liqni saqlash organlariga yuklatilgan. Nizomda 1 yoshgacha bo’lgan bolalarga bog’chalarda alohida tayyorlanadigan sutli ovqatlar berilishi ko’rsatib o’tildi. Bu nizomni amalga tatbiq etish maqsadida respublika bo’yicha, shu jumladan Farg’ona oblastida muayyan ishlar boshlab yuborildi. Xususan, Farg’ona oblast Ijroiya komitetining 1960-yil 21-sentabrdagi 599-son qaroriga ko’ra, Farg’ona shahrida shahar Sog’liqni saqlash boshqarmasiga qarashli 8-bolalar bog’chasi va Farg’ona shahar pilla zavodiga qarashli bolalar yaslisi, Farg’ona shahar ip-yigiruv fabrikasi qoshidagi bog’cha va 1-sonli va 2-sonli yasli, Qo’qon shahrida 140-sonli bog’cha va 3-sonli yasli, “Bolshevik” zavodining bog’chasi, Sog’liqni saqlash boshqarmasiga qarashli 12-sonli yasli, Toshloq qishlog’idagi Xalq ta’limiga qarashli bog’cha hamda Sog’liqni saqlash boshqarmasiga qarashli yasli, Marg’ilon shahridagi Xalq ta’limiga qarashli 3-sonli bog’cha bilan 4-sonli yasli birlashtirilgan [6; B.1.].

1959-yilda respublikada birlashtirilgan yasli-bog'chalar soni 72 ta bo'lib, ular 4520 o'ringa ega bo'lga bo'lsa, 1965-yilga kelib ularning soni 1149 taga yetdi va 103959 o'ringa ega bo'ldi [10; B.22.].

1960-yil oxirida Farg'ona oblasti bo'yicha shaharlarda 38 ta, qishloqlarda 22 ta doimiy bolalar bog'chalar bo'lib, shahar bog'chalarida 2850 nafar, qishloq bog'chalarida 1250 nafar bolalar tarbiyalangan bo'lsa [7; B.331.], 1961-yilda maktabgacha tarbiya muassasalari 45 taga qisqarib, shaharlarda 32 ta, qishloqlarda 13 tani tashkil etgani holda, tarbiyalanuvchilar soni 3811 nafarni tashkil etdi [8; B.122.]. Maktabgacha tarbiya muassasalarining barcha tarmoqlari bo'yicha jami bog'chalar 113 ta bo'lib, ular 9311 o'ringa ega bo'lsa-da, amalda 8252 tarbiyalanuvchilar qatnagan. Bolalar yaslilari 163 ta bo'lib, 7242 nafar bola qamrab olingan. Yaslilardan 49 tasi shahar va posyolkalarda bo'lib, ular 4252 nafar, qishloqlardagi 114 ta yaslilarda 3098 nafar, sovxozlardagi 75 ta yaslilarda 1600 nafar bola tarbiyalangan [9; B.4.]. Bu ma'lumotlardan xulosa qilish mumkinki, birgina Farg'ona oblasti kesimida maktabgacha tarbiya muassasalarining soni ko'payib, qamrab olish salmog'i ham oshib borgan.

Respublikada partiya-sovet organlari tomonidan maktabgacha tarbiya muassasalari tarmoqlarini kengaytirish va tarbiyachi-pedagog xodimlar sonini oshirish borasidagi ko'rsatmalari natijasida 1959-yildan boshlab maktabgacha tarbiya muassasalarida o'rinalar sonini ko'paytirish ishlari jadallahsgan. Masalan, shu yili 1300 ta bog'chalarda 79875 o'rinn mavjud bo'lga bo'lsa [12; B.72.], 1960-yildan 1972-yilgacha maktabgacha tarbiya muassasalari soni 3 baravar oshib, 4144 taga yetgan. Ularda tarbiyalanayotgan bolalar soni 4 baravar ko'payib, 433000 nafarni tashkil etgan [11; B.189.].

1960-yilda respublikadagi 1426 ta doimiy bog'chalar va yaslilarda 110,1 ming nafar bolalar tarbiyalangan bo'lsa, 1970-yilda doimiy bolalar bog'chalar 2827 taga, tarbiyalanuvchilar 3110,9 ming nafarga yetgan. Shundan, Farg'ona oblastida doimiy bolalar bog'chalar 116 tadan 3310 taga oshgan hamda qamrov 9500 tadan 32700 nafarga yetgan. Andijon oblastida ham shu manzara kuzatilgan. Jumladan, bu oblastda muassasalar soni 167 tadan 290 taga oshgan va tarbiyalanuvchilar soni 9500 tadan 22800 nafarga yetgan. Mazkur yillar oralig'ida Namangan oblastidagi doimiy bolalar bog'chalar 53 tadan 164 taga yetib, ulardagi bolalar soni 3000 tadan 14600 nafarga oshgan [21; B.3.]. Muassasalar soni va qamrov ko'rsatkichlari uzlusiz oshib borgan bo'lsa-da, ular mavjud ehtiyojni qondirmagan. Bu yillarda ham ko'plab zavod va fabrikalarda ishlovchi ayollar bolalar bog'chalar yetishmasligidan qiyngangan, ularning mehnat qilish imkoniyatlari cheklanib qolgan.

1960-1970-yillarda Andijon oblasti kolxozlarida doimiy bolalar bog'chalar soni juda sekinlik bilan oshib borgan. Aksariyat kolxoz bog'chalar mavsumiy 9-10 oy ishlagan. 1965-yilda oblastning 229 ta kolxozida jami 40 ta bog'cha-yasli bo'lib, ularda 4052 nafar bolalar qamrab olingan, xolos [1; B.26.]. Kolxozlarda 194 ta mos binolar bo'lsa-da, ular boshqa maqsadlarda foydalanilgan. Iqtisodiy jihatdan kuchli kolxozlarda ham doimiy bog'chalar bo'limgan. Xususan, Izboskan rayonidagi "Moskva", Yoqubov nomli, "Sharq yulduzi" kabi kolxozlarda, Moskva rayonining Sverdlov nomli, "Leninizm", "Pravda" kolxozlarida, Yangiyo'rg'on rayonining "Telman" nomli, "Navoiy" nomli kolxozlarida doimiy bog'chalar bo'limgan [2; B.9.]. Aksariyat bog'cha binolari moslashtirilgan binolarda joylashgan bo'lib, bu binolar talabga javob bermagan. Mavjud bog'cha va yaslilarda xodimlar soni 300 kishini tashkil etgan [1; B.5.]. 1968-yilda Andijon oblasti Xo'jaobod rayonida 23 ta doimiy bolalar bog'chalar bo'lib, ularning aksariyati moslashtirilgan binolarda joylashgan. Rayonda bundan tashqari

1675 o'rini 41 ta mavsumiy bog'chalar faoliyat yuritgan. 245 ta brigada yaslilari ham bo'lib, ularning har birida 30 tadan 65 nafargacha bolalar tarbiyalangan. Lekin, mavsumiy bolalar yaslilarida tarbiya faoliyati qoniqarli bo'lмаган. Ko'plab kolxoz brigada shiyponlarida tashkil qilingan bolalar yaslilarida bolalar uchun sharoitlar yetarli bo'lмаган. Masalan, Muqimiy nomli kolxozning 2 va 6-brigadasida, "Shirmonbuloq" kolxozining 4-brigadasida bolalar ochiq osmon tagida tarbiyalangan. Bundan tashqari, ko'plab kolxozlarda issiq ovqat sifatlari tashkil etilmagan. Ayrim hollarda bolalar kolxozchilarning umumiy qozonidan ovqatlanishi natijasida 1-sentabrdan 15-oktabrgacha yaslilarga qatnaydigan 979 nafar tarbiyalanuvchilar ich buzilishi, oshqozon kasalliklari bilan poliklinikaga olib borilgan, ulardan 423 nafari davolanishga yotqizilgan [3; B.85.]. Bunday holatlar kolxoz bog'chalarida tez-tez uchrab turgan.

1966-1970-yillarda Andijon oblastining Qo'rg'ontep rayonida ham mактабгача tarbiya muassasalari yetishmagan. Rayonda maktabgacha yoshdagi bolalar 25195 nafar bo'lib, ulardan faqat 4258 nafari bog'chalarga qatnagan, bu ko'rsatkich 16 foizni tashkil etgan. 1966-1969-yillarda davlat byudjetidagi bolalar bog'chalar soni oshmagan, qamrov mavjud bog'chalardagi bolalar sonini ko'paytirish orqali amalga oshirilgan. Bolalar bog'chalar markazlashtirilgandan keyin ayrim kolxozlarda mavsumiy bog'chalar qisqartirilgan. "Engels", "Birlashgan", "Kommunizm" kabi kolxozlarda mavsumiy bog'chalar tashkil qilinmagan [1; B.16.]. 1969-yilda kolxozlarda 12 ta doimiy va 30 ta mavsumiy bog'cha va yaslilar tashkillangan bo'lib, doimiy bog'chalarga 570 nafar bolalar (maktabgacha yoshdagi bolalarning 4,3 foizi), mavsumiy bolalar bog'chalariga 1165 ta tarbiyalanuvchi (maktabgacha yoshdagi bolalarning 9 foizi) qamrab olingan. Ularning faqat 116 tasi yoki 50 foizi zamонави binolarda joylashgan edi [1; B.10.]. 1970-yil Qo'rg'ontep rayonida 30 ta mavsumiy bog'chalaridan faqat 1 tasi maxsus qurilgan binoda, 21 tasi moslashtirilgan binolarda va 8 tasi kolxozchilarning uyida faoliyat olib borgan [1; B.15.]. Ayrim hollarda, 6 ta guruh uchun mo'ljallangan binoda 12 tagacha guruuhlar joylashtirilgan [4.].

1954-1965-yillarda maxsus binolar yo'qligi sabab ayrim qishloqlarda mahalla masjidlari o'rnida mavsumiy bolalar bog'chalar tashkil etilgan. Misol uchun, Namangan oblastining Zadaryo rayonidagi 19-bolalar bog'chasi masjidda joylashgan [22; B.110.]. Andijon oblast Voroshilov rayoni Qo'rg'ontep temiryo'l stansiyasiga qarashli bog'cha tashlandiq holdagi masjid binosida faoliyat olib borgan [23; B.18.]. Bu kabi holatlarning barchasi qamrovni oshirish maqsadida tashkil qilingan bo'lib, ulardag'i sharoit umuman talabga javob bermagan. Umumi statistik ma'lumotlarda shuncha qo'shimcha o'r'in yaratilganligi haqida hisobotlar berib borilgan. Maktabgacha ta'lim muassasalari sifat uchun emas, son uchun faoliyat olib borgan.

1967-yilda respublikadagi maktabgacha yoshdagi bolalarning 11 foizi, qishloq joylarda esa 9 foizi bog'cha va yaslilarga joylashtirilgan. Kolxozlardagi doimiy bog'chalarga faqat 52 ming bola jalb etilgan, xolos. Ko'pgina kolxozlar mavsumiy bog'chalar bilan cheklanib qolgan. Maktabgacha tarbiya muassasalari qurilishiga ajratilgan kapital mablag'larni o'zlashtirish yil sayin bajarilmagan. Xususan, 1966-yil bog'cha va yaslilarda 13800 ta yangi o'rinalar yaratish rejalashtirilgan bo'lsa-da, reja 7860 ta o'ringa bajarilgan [13.].

Bu holatni Andijon oblasti misolida ko'rib chiqish maqsadga muvofiq. Andijon oblasti kolxozlari doimiy bolalar bog'chalarida tashkiliy va tarbiyaviy ishlarni yaxshilash va bog'chalar faoliyati ustidan nazoratni kuchaytirish maqsadida 1967-yilda hamma bog'chalarini bir tashkilotga birlashtirib, "kolxozlararo markazlashgan maktabgacha tarbiya muassasalari

tashkiloti" tuzilgan [18; B.32.]. Metodik va moliyaviy ishlarni olib borish uchun metodist, buxgalter, hisobchi cassir, ekspeditor lavozimlari joriy qilingan. Tashkilotning nizomi tuzilib, tashkilot o'z muhriga va davlat bankida hisob raqamiga ega bo'lgan. Kolxozlar o'z qaramog'idagi bog'chalar uchun sarflanadigan yillik mablag'larni ushbu tashkilot hisob raqamiga o'tkazgan. Avvalgi yillarga qaraganda oziq-ovqat ta'minoti va ta'lim sifati birmuncha yaxshilangan. Chunonchi, bir nafar bola uchun 1 kunlik oziq-ovqat me'yori 60 tiyinni tashkil etgan [19; B.9.]. Markazlashgan bolalar bog'chalarining faoliyati "Andijon haqiqati", "Kommunist", "O'qituvchilar gazetasi" va "Krestyanina" gazeta va jurnallarida yoritib borilgan.

Respublikada bog'cha-yaslilarda qamrovni oshirish maqsadida ayrim kolxozlarda maktabgacha ta'lim muassasasining yangi ko'rinishi bo'lgan bolalar kombinatlari ochilgan. Bular maktab-internatlar qoshida tashkillangan maktabgacha ta'lim guruhlari edi. Bu kabi bog'chalarga qabul qilingan bolalar maktab ta'limiga to'g'ridan-to'g'ri olib o'tilgan. Xususan, Farg'ona oblasti Oxunboboyev rayoni "Farg'ona" kolxozida shunday tipdagi maktabgacha tarbiya muassasalari faoliyat olib borgan [20; B.368.].

XX asrning 70-yillariga kelib maktabgacha tarbiya muassasalarini qurish ishlari birmuncha jadallahsgan. Ayniqsa, respublika qishloqlarida doimiy bolalar bog'chalar ko'payib, tarbiyalanuvchilar soni 533,9 mingtaga yetgan va qamrov 5,3 foizga oshgan. Bu holatni Andijon oblasti misolida o'rganilganda quyidagi manzaraga guvoh bo'lamiz, 1970-yilda 140 ta yangi bog'cha va bolalar kombinatlari ochilgan [15; B.48.]. Maxsus loyiha asosida qurilgan bolalar bog'chalar soni yildan yilga ortib borsa-da, bolalar qamrovidagi mayjud muammolar to'la bartaraf etilmadi. Chunki, qishloqlarda qurilgan ikki qavatli bog'cha binolari hudud sharoitiga to'g'ri kelmagan. Natijada, qisqa muddatlarda ta'mirga muhtoj holga kelib qolaverган.

Mazkur davr kolxozlarda qishloq xo'jaligiga qo'shimcha kuchlarni jalb qilish maqsadida ayollarga e'tibor kuchaygan hamda joylarda maktabgacha ta'lim muassasalarini tashkil etish ravnaq topgan. Xususan, 1965-1970-yillarda respublika kolxozlarida 35130 o'rini doimiy ishlaydigan bolalar bog'chalar ishga tushirilgan. Bu sohada Andijon oblastining Andijon rayoni tashabbus ko'rsatgan. Masalan, rayondagi 24 ta kolxozning barchasida doimiy ishlaydigan bog'chalar tashkil etilgan. Ularda 1500 dan ortiq bolalar tarbiyalangan [16.].

Xulosa. O'zbekistonda maktabgacha tarbiya muassasalari moddiy bazasini yaxshilashga e'tibor kuchaytirilgan bo'lsa-da, 1960-1970-yillarda qurilayotgan bog'chalarining soni aholi o'sish darajasidan ancha orqada qolib, zarur ehtiyojlarni qondira olmadi. O'zbekiston SSRda maktabgacha tarbiya muassasalari faoliyatiga bevosita bog'liq bo'lgan bir qator me'yoriy hujjatlar ishlab chiqilganiga va sohani rivojlantirish uchun qator vazifalar belgilab berilganiga qaramay, bu boradagi ishlarda ancha muammolar saqlanib qolgan. Ko'p bolali ayollar orasida bandlikning ta'minlanmaganligi sabablaridan biri shuki, xizmat ko'rsatish sohasining yetarli darajada rivojlanmagani, shu jumladan, maktabgacha tarbiya muassasalari yetarli emasligi, ko'plab bog'chalarining faoliyati nomukammalligida edi.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Andijon VDA, 505-fond, 1-ro'yxat, 501-ish, 5, 10, 15, 16, 26-varaqlar.
2. Andijon VDA, 505-fond, 1-ro'yxat, 267-ish, 9-varaq.
3. Andijon VDA, 607-fond, 2-ro'yxat, 33-ish, 85-varaq.

4. Andijon oblasti Qo'rg'ontepaga tumani "Nihol" bolalar bog'chasi enagasi Xolisxon aya Mamadalieva (1977 yildan 2010 yilgacha ishlagan) bilan shaxsiy suhbat materiallari (1955 yilda tug'ilgan). Andijon oblasti Qo'rg'ontepaga tumani.
5. Egamberdieva N. Ijtimoiy pedagogika. – Toshkent: A.Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi, 2009. – B. 32.
6. Farg'ona VDA, 2-fond, 573-ro'yxat, 92-ish, 1-varaq.
7. Farg'ona VDA, 1125-fond, 6-ro'yxat, 133-ish, 331-varaq.
8. Farg'ona VDA, 1125-fond, 5-ruyxat, 64-ish, 122-varaq.
9. Farg'ona VDA, 2-fond, 9-ro'yxat, 1-ish, 4-varaq.
10. Ishanходжаева О. Педагогическое основы становление и развитие общественного дошкольного воспитание в Узбекской ССР (1924-1980 гг). Дисс. на соиск. уч. степ. докт. пед. наук – Ташкент, 1990. – С. 22.
11. Jo'raeva N. O'zbekistonda xotin-qizlarga munosabat (XX asrning 20-80-yillari misolida). O'quv qo'llanma. – Toshkent: O'zbekiston, 2013. – B. 189.
12. Кадыров И. Народное образование Советского Узбекистана. – Ташкент: Ўқитувчи, 1964. – С. 72.
13. Maktabgacha tarbiya muassasalari tarmoqlarini rivojlantiraylik // Namangan haqiqati. 1967 yil 12 iyul.
14. Nikolskaya A. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar tarbiyasida izchillik va o'zaro bog'lanish. – Toshkent: O'rta va oliv mакtab, 1962. – B. 3.
15. Тохтахўжаева И. Партийная забота о самых маленких // Коммунист Узбекистана. 1972. – №5. – С. 48.
16. To'xtaxo'jaeva I. Baxtli bolalik //O'qituvchilar gazetasi, 1970 yil 31 may.
17. O'zbekistonda maktabgacha tarbiya. – Toshkent: O'qituvchi, 1969. – B. 70.
18. O'z MA, R.837-fond, 41-ro'yxat, 1753-ish, 32-varaq.
19. O'z MA, R.88-fond, 11-ro'yxat, 3148-ish, 9-varaq.
20. O'z MA, R.94-fond, 7-ro'yxat, 416-ish, 368-varaq.
21. O'z MA, R.94-fond, 5-ro'yxat, 7225-ish, 3-varaq.
22. O'z MA, R.94-fond, 5-ro'yxat, 6454-ish, 110-varaq.
23. O'z MA, R.94-fond, 5-ro'yxat, 5509- ish, 18-varaq.
24. <https://kun.uz/uz/news/2022/11/15/sarflangan-investitsiyalar-ortigi-bilan-qaytishiga-shubha-yoq-shavkat-mirziyoyev-maktabgacha-talim-sohasiga-etibor-haqida>
25. http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_5507.htm

08.00.00-Иқтисодиёт фанлари

Ostonokulov Azamat Abdukarimovich,
Toshkent moliya instituti
“Byudjet hisobi va g’aznachilik ishi” kafedrasi professori, DSc,

Inoyatov Mardonbek Mo’min o’g’li,
Toshkent moliya instituti “Byudjet hisobi va nazorati” mutaxassisligi magistranti,

DAVLAT SEKTORIDA ICHKI AUDITNING XALQARO STANDARTLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada ichki audit tadbirlarining muhimliligi hamda davlat sektorida ichki audit nima uchun zarurligiga to’xtalib o’tilgan. Davlat sektorida ichki auditning xalqaro standartlari hamda ularning milliy standartlar bilan uzviy bog’liqlik jihatlari, xalqaro standartlarning umumiy mazmuni, ularning tarkibiy tuzilishi haqida ma’lumotlar keltirilgan. Davlat sektorida ichki auditning xalqaro standartlari asosida mamlakatimiz miqiyosida amalga oshirilayotgan ishlar atroficha yoritilib berilgan. Mulohazali va munozarali masalalar tahlil qilinib, ular yuzasidan ilmiy qarashlar va tavsiyalar shakllantirilgan.

Kalit so’zlar. Boshqaruvin mehanizmi, davlat sektori, ichki audit, ichki audit tadbiri, ichki auditning xalqaro standartlari, ichki nazorat, milliy standart, risk.

Ostonokulov Azamat Abdukarimovich,
Tashkent institute of finance, Professor of the Department
of “Budget Accounting and Treasury Work”, DSc,

Inoyatov Mardonbek Momin ogli,
Master's degree in “Budget accounting and control”
of Tashkent institute of finance

Abstract. This article discusses the importance of internal audit activities and why internal audit is necessary in the public sector. International standards of internal audit in the public sector and aspects of their interrelationship with national standards, the general content of international standards, and their structural structure are presented. Based on the international standards of internal audit in the public sector, the work carried out on the scale of our country is covered in detail. Considerable and debatable issues are analyzed, and scientific views and recommendations are formed on them.

Keywords. Management mechanism, public sector, internal audit, internal audit activity, international standards of internal audit, internal control, national standard, risk.

Остонокулов Азамат Абдукаримович,
Ташкентский финансовый институт, Профессор кафедры
«Бюджетного учета и казначайской работы», д.э.н.,

Иноятова Мардонбек Мўмин ўғли,
Магистрант специальности «Бюджетный учет и контроль»

Ташкентского финансового института

МЕЖДУНАРОДНЫЕ СТАНДАРТЫ ВНУТРЕННЕГО АУДИТА В ГОСУДАРСТВЕННОМ СЕКТОРЕ

Аннотация. В данной статье рассматривается важность деятельности внутреннего аудита и почему внутренний аудит необходим в государственном секторе. Представлены международные стандарты внутреннего аудита в государственном секторе и аспекты их взаимосвязи с национальными стандартами, общее содержание международных стандартов и их структурная структура. На основе международных стандартов внутреннего аудита в государственном секторе подробно освещена работа, проводимая в масштабах нашей страны. Анализируются существенные и дискуссионные вопросы, по ним формируются научные взгляды и рекомендации.

Ключевые слова. Механизм управления, государственный сектор, внутренний аудит, внутренняя аудиторская деятельность, международные стандарты внутреннего аудита, внутренний контроль, национальный стандарт, риск.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N34>

Kirish. Bugungi kungacha respublikamizda mavjud bo'lgan davlat moliyaviy nazorat tizimi asosan tashqi moliyaviy nazoratdan iborat bo'lib, vakolatli organlar, jumladan, O'zbekiston Respublikasi Hisob Palatasi, Iqtisodiyot va moliya vazirligi, Soliq qo'mitasi kabilarning alohida bo'linmalari o'z vazifalari doirasida davlat moliyaviy nazoratini amalga oshirib kelganlar. Endilikda Davlat moliyaviy nazoratini kuchaytirish va samarali ishlashini ta'minlash maqsadida byudjet tashkilotlarida ichki auditni tizimini yo'lga qo'yish jarayonlari amalga oshirilmoqda. Shu munosabat bilan, bir qator chora-tadbirlar hamda me'yoriy-huquqiy hujjatlarning qabul qilinayotganini ko'rishimiz mumkin.

O'zbekiston amaliyotida bu tushuncha yaqin yillar(2017 yil-v,x.)da paydo bo'ldi. Xususan, Respublikamiz miqyosida, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 27.08.2021 yildagi PF-6300-son "Davlat moliyaviy nazorati tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni[10], "Ichki audit milliy standartlari" (ro'yxat raqami 3394, 2022 yil 24 oktyabr) ishlab chiqildi, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan 2023-yil 14-avgustda ro'yxatdan o'tkazilgan, ro'yxat raqami 377 "Vazirlik va idoralarning ichki audit xizmatlari faoliyatini baholash tartibi to'g'risida"gi nizomi tasdiqlandi. Jahon miqyosida esa, "Davlat idoralari va bo'limlari uchun ichki audit standartlari"[4] qabul qilingan.

Bundan tashqari, xalqaro amaliyotda davlat sektorida ichki audit faoliyatini takomillashtirish yuzasidan, jumladan xavflarni aniqlash va ularni minimallashtirish, korruption xavflar, kiberxavfsizlik, ichki audit faoliyatida axborot texnologiyalaridan foydalanish, byudjet mablag'larining samaradorligi yo'nalishlarida ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Bu borada xususiy sektor bilan solishtirilganda davlat sektorida ichki audit faoliyati bo'yicha ilmiy izlanishlarning sezilarli darajada kamligini ham ko'rishimiz mumkin. Bu esa, albatta bu sohada ko'plab izlanishlar olib borishni taqozo etadi.

Tashkilotlar faoliyatini doimiy ravishda nazorat qilish, iqtisodiyot tarmoqlarining to'g'ri ishlashini, shuningdek, hisob va hisobotlarning to'g'riliгини nazorat qilish muhim ahamiyatga ega. Bugungi kunda ichki audit butun dunyoda yanada dolzarb bo'lib qoldi. Uning rivojlanishiga katta e'tibor qaratilmoqda, chunki, ichki audit tashkilotlar faoliyati sifatini oshirishning samarali vositasidir.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ichki auditni xalqaro standartlarini o'rganish uchun uning mazmun mohiyatini chuqur anglab yetish lozim. Aynan davlat sektori tashkilotlarining ichki audit sohasida ko'pgina olimlar izlanish olib borishgan.

Jumladan, mamlakatimiz olimlaridan, S.U.Mexmonov, A.A.Ostonokulov, Z.U.Xamidova, Sh.M.Qurbanov, xorij olimlaridan M.Roussy, M.Britvlarning ilmiy-tadqiqot ishlari, maqola va o'quv-uslubiy ishlanmalarida davlat sektori tashkilotlarining ichki audit tushunchasiga o'z ta'riflarini berishgan va o'z qarashlarini bayon etishgan.

Mamlakatimiz olimi prof., S.U.Mexmonov fikricha, – “Ichki audit tashkilot tomonidan smetalarni tuzish hamda ijrosini amalga oshirishni qonunchilik hujjatlariga riosa qilinishini tekshirish hamda monitoring olib borish yo'li

bilan nazorat qilish, moliyaviy hisobot ma'lumotlarini ishonchlilagini ta'minlash, byudjet smeta intizomiga riosa qilish, mablag'larni maqsadli va oqilona sarflanishiga yo'naltirilgan faoliyatdir”[7]. Ushbu ta'rifda

ichki auditning byudjet tashkilotlaridagi roli va funksiyalari aniq ko'rsatib berilgan. Biroq, ichki auditning tashkilot boshqaruvi samaradorligini

aniqlash va yaxshilashga qaratilgan taklif hamda tavsiyalar ishlab chiqish vazifasi e'tiborga olinmagan.

Z.U.Xamidova fikricha “Ichki audit- ichki auditor tomonidan amalga oshiriladigan, vazirlik, qo'mita va idoralar ichki nazorat tizimining sifati va samaradorligini muntazam ravishda kuzatib borish, baholash va uni takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar berish orqali vazirlik, qo'mita va idoralar faoliyatini yaxshilashga qaratilgan mustaqil va obyektiv faoliyat”[6] hisoblanadi.

A.A.Ostonokulov fikricha “Ichki audit -bu tashkilot faoliyatini yaxshilash va qiymat qo'shish uchun mo'ljallangan mustaqil, obyektiv va ishonchli maslahat olish faoliyati hisoblanadi. Ichki nazorat bu tashkilotga xavflarni boshqarish va boshqaruv jarayonlarining samaradorligini baholash va yaxshilashga tizimli yondashuvni keltirib, o'z maqsadlariga erishishga yordam beradi. Ichki audit javobgarlik munosabatlarga xizmat qiladi”[5].

Jahon olimlari M.Roussy, M.Britvlarning tomonidan olib borilgan tadqiqotda, mualliflar korporativ boshqaruv jarayonida davlat sektori tashkilotlarida ichki auditorlarning rollarini tavsiflovchi innovatsion modelni ishlab chiqadilar. Kvebek davlat boshqaruvida ishlovchi tajribali ichki auditorlarga yuborilgan yarim tizimli intervyu orqali tasvirlangan va tahlil qilingan. Shuning uchun, mualliflar Kvebekdagi davlat sektoridagi ichki auditorlarning mustaqilligi bo'yicha ekspert xulosasini taqdim etdi. Natijalar, odatda, ichki audit ichki auditorlarning subyektivligi, shaffofligi va uslubiy qat'iyligini hisobga olgan holda, nizomda nazarda tutilgan boshqaruvning nazorat organi emasligini ko'rsatadi. Mutaxassislarining xulosasi ichki auditni o'tkazish natijasida yuzaga keladigan davlat sektoridagi tashkiliy o'zgarishlarning aniqlovchi omillari va ichki auditorlar tomonidan qonun hujjatlariga muvofiq uni amalga oshirish usullari bilan bog'liq[8].

Yuqoridagi ta'riflardan ichki audit xizmatining ahamiyati yuqoriliginini anglashimiz mumkin.

Muhokama. Xalqaro ichki auditorlar instituti ichki auditga shunday ta'rif beradi: “Ichki audit — bu tashkilot faoliyatini yaxshilashga qaratilgan mustaqil va obyektiv ishonch va maslahat berish faoliyati”[9]. Ichki auditni belgilangan standartlar doirasida, tashkilotning

iqtisodiy strategiyasiga muvofiq. Shuningdek, tashkilot faoliyati samaradorligiga haqiqiy baho beradigan belgilangan buxgalteriya hisobi tartibiga rioya qilgan holda amalga oshiriladi.

Ichki nazorat tizimining holatiga qarab, ichki auditning maqsad va vazifalari belgilanadi. Asosiy maqsad — tashkilot rahbariyatini tashkilot faoliyati to'g'risida xolis, ishonchli va o'z vaqtida ma'lumot bilan ta'minlash. Ichki auditning vazifalari boshqaruv organi va mansabdar shaxslarning huquq va majburiyatlarini amalga oshirishning ajralmas qismi bo'lgan ichki nazorat tizimini tashkil etishdan iborat.

Standartlar tamoyilga yo'naltirilgan bo'lib, ichki auditni amalga oshirish va rag'batlantirish uchun asos yaratadi. Standartlar majburiy talablar bo'lib, quyidagilardan iborat:

- ichki auditning professional amaliyotiga va uning samaradorligini baholashga qo'yildigan asosiy talablar bayoni. Talablar xalqaro miqyosda tashkiliy va individual darajalarda qo'llaniladi;
- hisobotlardagi atamalar yoki tushunchalarni aniqlaydigan talqinlar;
- atamalar

Standartlarni to'g'ri tushunish va qo'llash uchun bayonotlarni ham, ularning talqinlarini ham ko'rib chiqish kerak. Standartlar muayyan ma'nolarga ega bo'lgan atamalarni qo'llaydi, bu ham standartlarning bir qismidir.

Davlat sektorida ichki audit hisobotining shaffofligi besh qit'aning 14 mamlakatidagi 160 ta davlat sektori auditi rahbarlarining ushbu tashkilotlar o'z ichki audit hisobotlarini qanday ishlashi bilan bog'liq fikr-mulohazalaridan ma'lumot beradi. Mulohazalarning katta qismi Shimoliy Amerika va Afrikadagi ishtirokchilardan kelgan. Ushbu shaxslarning ba'zi fikrlari oshkorlik ularning tashkiloti uchun ustuvorligi, ularning audit hisobotlaridagi ma'lumotlardan xabari borligi, ular ma'lumot almashish uchun foydalanadigan transport vositalari va ularning tashkilotlari qonun tomonidan ma'lum ma'lumotlarni almashish majburiyatini olganmi yoki yo'qligi bilan bog'liq.

Ishtirokchilar subyekt turi, ichki audit bo'limi hajmi, hukumat darajasi va byudjet daromadi bo'yicha aniqlanadi. Rahbarlarga ushbu masala bo'yicha istiqbolni taqdim etish uchun global taqqoslash ma'lumotlarini taqdim etishdan tashqari, ushbu o'zgarishlarni kuzatish va ularni kuzatib borish uchun eng yaxshi amaliyotlarni taqdim etish orqali davlat sektori auditi rahbarlarini o'zlarining shaxsiy vakolatlari doirasida shaffoflik bilan bog'liq o'zgarishlarga samarali javob berishga qaratilgan.

Yo'l-yo'riq(takliflar berish) auditoriyasi kengashlar, taftish qo'mitalari, yuqori rahbariyat, audit bo'yicha bosh ijrochilar, qonun chiqaruvchilar, axborot nazoratchilari va boshqaruv sohasidagi boshqa mutaxassislarini o'z ichiga oladi.

Ichki audit turli huquqiy va madaniy muhitda tashkilot ichidagi yoki tashqarisidagi shaxslar tomonidan o'tkaziladi: ichki audit tadbiri tashkilotlar uchun

maqsadi, hajmi, murakkabligi va tuzilishi jihatidan farq qiladi. Farqlar har bir tashkilotning ichki audit amaliyotiga ta'sir qilishi mumkin.

IIA(Intertational internal Audit)ning ichki audit professional amaliyoti xalqaro standartlari bilan ichki auditorlar va ichki audit majburiyatlarini bajarishda muhim ahamiyatga ega faoliyat hisoblanadi. 1-rasmida maqsadlarning umumiy jihatdan tashkilot faoliyatini yanada yaxshi yo'lga qo'yishda yordam berishini anglashimiz mumkin.

Standartlarning maqsadi:

Xalqaro professional Amaliyotlar asosining majburiy elementlari bo'yicha yo'riqnomaga rioya qilish

Keng doiradagi qo'shilgan qiymatni amalga oshirish va rag'batlantirish uchun ichki audit xizmatlari asosini yaratish

Ichki audit samaradorligini baholash uchun asoslarni yaratish.

Takomillashtirilgan tashkiliy jarayonlar va operatsiyalarga yordam berish

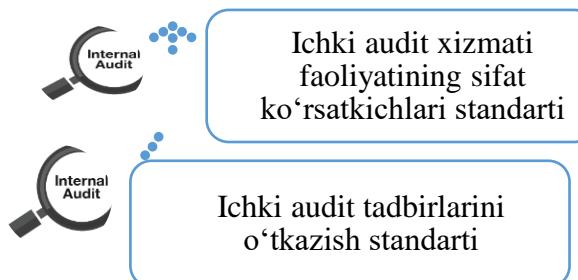
1-rasm. Davlat sektorida ichki auditning xalqaro standartlari maqsadi¹

Standartlar prinsiplarga asoslangan majburiy talablar to'plami bo'lib, ichki auditning professional amaliyotiga qo'yiladigan asosiy talablar bayoni va xalqaro miqyosda qo'llaniladigan samaradorlikni baholash tashkiliy va individual darajalardan iborat.

O'zbekiston Respublikasida ichki audit standartlari vazirlik va idoralarning ichki audit xizmati faoliyatining asosiy tamoyillari va sifat ko'rsatkichlarini hamda ichki audit tadbirlarini o'tkazishning uslubiyotini belgilaydi.

Ichki audit xizmatini tashkil etish, uning vazifa va funksiyalari hamda huquq va majburiyatlari ichki audit xizmati to'g'risidagi nizom bilan belgilanadi. Ichki audit xizmatlari o'z faoliyatini mustaqillik, xolislik, qonuniylik, malakalilik va axborot xavfsizligini ta'minlash tamoyillari asosida amalgalash kerak.

Ichki audit xizmati xodimlari o'ziga yuklatilgan vazifa va funksiyalarni amalga oshirishi uchun bilim, malaka va ko'nikmalarga ega bo'lishi lozim. Ichki audit xizmati xodimining malakasi ichki audit milliy malaka sertifikati orqali tasdiqlanadi. Ichki auditning milliy standartlariga muvofiq, ichki audit standartlari 2 guruhga bo'linadi.

¹ Mualliflar tomonidan tayyorlandi.

2-rasm. Ichki audit milliy standartlari tarkibi¹

Ichki audit milliy standartlari vazirlik va idoralarning ichki audit xizmati faoliyatining sifat ko'rsatkichlari hamda ichki audit tadbirlarini o'tkazishning standartlarini belgilaydi. Yuqoridagi rasmdan kelib chiqib, standartlarning guruhanishiga e'tibor qaratib o'tamiz.

Ichki audit xizmati faoliyatining sifat ko'rsatkichlari standarti

- Ichki audit xizmati faoliyatining tamoyillari
- Ichki audit xizmatining mustaqilligi
- Ichki audit xizmati xodimlarining malakasiga qo'yiladigan talablar
- Ichki audit xizmati faoliyati sifatini ta'minlash

Ichki audit tadbirlarini o'tkazish standarti

- Ichki audit yillik rejasি
- Ichki audit tadbirini tashkil etish
- Ichki audit tadbirini o'tkazish
- Ichki audit tadbiри natijalarini rasmiylashtirish
- Chora-tadbirlar rejasи bajarilishini monitoring qilish
- Vakolat doirasidan tashqaridagi xavflar haqida xabar berish
- Ichki audit xizmati faoliyati to'g'risida hisobot

3-rasm. Ichki audit milliy standartlari guruhanishi²

O'zbekiston Respublikasida ichki audit xizmatini yaratish va ularni tartibga solish dolzARB masala, lekin ayni paytda milliy standart orqali bunga imkon yaratildi. Bu, birinchi navbatda, byudjet hisob siyosatini nazoratini tashkil etish, riskni kamaytirish uchun zarurdir. Ichki audit hisob operatsiyalarini hujjatlashtirish vaqtida yuzaga kelgan muammolarni bartaraf etishni amalga oshiriladi, bu ishdagi xatolarni o'z vaqtida oldini olish uchun choralarни ko'rish imkonini beradi.

Natijalar. Standartlar 2 qismga bo'linadi: nazariy hamda ishchi standartlarga. Nazriy standartlar tarkibini quyidagi keltirilgan jadvalda ko'rsatib o'tamiz.

1-jadval

Davlat sektorida ichki auditning xalqaro standartlari(nazariy)³

Nazariy standartlar	Tarkibi
1000 Maqsad, vakolat va javogarlik	1010 Ichki audit nizomida majburiy ko'rsatmalarni tan olish
1100 Mustaqillik va xolislik	1110 Tashkiliy mustaqillik 1111 Kengash bilan bevosita o'zaro hamkorlik 1112 Ichki auditdan tashqari bosh audit ijrochi rollari 1120 Individual ob'ektivlik 1130 Mustaqillik yoki xolislikni buzish
1200 Malaka va tegishli professional ehtiyyotkorlik	1210 Malaka 1220 Tegishli professional parvarish 1230 Uzlucksiz kasbiy rivojlanish

¹ Mualliflar tomonidan tayyorlandi.

² Mualliflar tomonidan tayyorlandi.

³ Mualliflar tomonidan tayyorlandi.

1300 Sifatni ta'minlash va yaxshilash dasturi	1310 Sifatni ta'minlash va yaxshilash dasturining talablari 1311 Ichki baholash 1312 Tashqi baholashlar 1320 Sifatni ta'minlash va yaxshilash dasturi bo'yicha hisobot 1321 "Ichki audit professional amaliyotining xalqaro standartlariga mos keladi" dan foydalanish 1322 Nomuvofiqlikni oshkor qilish
---	---

DSIA ning xalqaro standartiga muvofiq ichki audit faoliyatining maqsadi, vakolati va mas'uliyati ichki audit nizomida ichki audit missiyasi va Xalqaro professional amaliyotlar asosining majburiy elementlariga (Ichki auditning professional amaliyotining asosiy tamoyillari) muvofiq rasmiy ravishda belgilanishi kerak. (Axloq kodeksi, "Standartlar" va ichki audit ta'rifi). Bosh auditorlik boshqaruvchisi ichki audit nizomini vaqt-i vaqt bilan ko'rib chiqishi va uni yuqori rahbariyat va boshqaruv kengashiga tasdiqlash uchun taqdim etishi shart.

Ichki audit faoliyati mustaqil bo'lisci kerak, ichki auditorlar esa, o'z ishlarini xolisona bajarishlari kerak va quyidagi prinsiplar asosida amalga oshiriladi:

Mustaqillik - bu ichki auditorlik faoliyatining ichki audit majburiyatlarini xolis ravishda bajarish qobiliyatiga tahdid soladigan sharoitlardan ozod bo'lisci.

Obyektivlik - bu xolis ruhiy munosabat bo'lib, u ichki auditorlarga o'z ish mahsulotiga ishonadigan va sifat jihatidan hech qanday murosaga yo'l qo'ymaydigan tarzda majburiyatlarni bajarishga imkon beradi.

Ichki auditorlar o'zlarining shaxsiy majburiyatlarini bajarish uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va boshqa vakolatlarga ega bo'lisci kerak. Ichki audit faoliyati birgalikda o'z majburiyatlarini bajarish uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va boshqa vakolatlarga ega bo'lisci yoki ega bo'lisci kerak.

Ichki auditorlar oqilona ehtiyoitkor va malakali ichki auditordan kutilgan ehtiyoitkorlik va malakani qo'llashlari kerak.

Malaka - bu ichki auditorlardan o'z kasbiy majburiyatlarini samarali bajarish uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va boshqa vakolatlarni bildiruvchi umumiylatma.

Bosh audit rahbari ichki audit faoliyatining barcha jihatlarini qamrab oluvchi sifatni ta'minlash va yaxshilash dasturini ishlab chiqishi va qo'llab-quvvatlashi kerak.

Sifatni ta'minlash va takomillashtirish dasturi ichki audit faoliyatining "Standartlar"ga muvofiqligini baholash va ichki auditorlar axloq kodeksini qo'llash-qo'llamasligini baholash imkonini berish uchun ishlab chiqilgan.

Nazariy standartlarning ichki audit tadbiri jarayonida foydalanishini esa ishchi standartlar bilan bog'liqligida bilib olishimiz mumkin.

Ishchi standartlar tarkibini quyidagi keltirilgan jadvalda ko'rsatib o'tamiz.

2-jadval

Davlat sektorida ichki auditning xalqaro standartlari(ishchi)¹

¹ Mualliflar tomonidan tayyorlandi.

Ishchi standartlar	Tarkibi
2000 Ichki audit faoliyatini boshqarish	2010 Rejalashtirish 2020 Aloqa va Tasdiqlash 2030 Resurslarni boshqarish 2040 Siyosati va Tartiblari 2050 Muvofiqlashtirish va ishonch 2060 Yuqori boshqaruv va boshqaruv kengashiga hisobot berish 2070 Tashqi xizmat ko'rsatuvchi provayder va ichki audit uchun tashkiliy javobgarlik
2100 Ishning sifati	2110 Boshqaruv 2120 Risklarni boshqarish 2130 Nazorat
2200 Ishtirokni rejalashtirish	2201 Rejalashtirish masalalari 2210 Ishtirok etish maqsadlari 2220 Ishtirok etish doirasi 2230 Ishtirokchilar uchun resurslarni taqsimlash 2240 Ishga jalb qilish dasturi
2300 Majburiyatni bajarish	2310 Ma'lumotni aniqlash 2320 Tahlil va baholash 2330 Ma'lumotni hujjatlashtirish 2340 Ish nazorati
2400 Natijalarini yuborish	2410 Muloqot mezonlari 2420 Aloqa sifati 2421 Xatolar va kamchiliklar 2430 "Ichki audit professional amaliyotining xalqaro standartlariga muvofiq olib borilgan" dan foydalanish 2431 Shartnoma bo'yicha nomuvofiqlikni oshkor qilish 2440 Natijalarini tarqatish 2450 Umumiy fikr
2500 Jarayon nazorati	
2600 Xatarlarni qabul qilish haqida xabar berish	

DSIA ning xalqaro standartlarida keltirib o'tilgan hamda xalqaro miqiyosda foydalanib kelinayotgan auditorlar tomonidan ishchi standartlarning foydalanishi ichki audit rahbari tomonidan nazorat qilinishini ko'rsatib o'tadi. Ichki audit tadbirni rahbari ichki audit faoliyatini tashkilotga samarali natija berishini ta'minlash uchun boshqarishi kerak.

4-rasm. Ichki audit xalqaro standartlari (ishchi standartlar samadorligi)¹

Yuqoridagi rasmdan kelib chiqib, xatarlarni boshqarish jarayonlari samarali yoki samarali emasligini aniqlash ichki auditorning quyidagi baholari natijasida olingan xulosalar orqali aniqlanadi:

- tashkilot maqsadlari tashkilot vazifasini qo'llab-quvvatlaydi va unga mos keladi;
- muhim risklar aniqlanadi va baholanadi;
- xatarlarni tashkilotning tavakkalchilik ishtahasiga moslashtiradigan tegishli xavf-xatarlar tanlanadi;
- tegishli xavf ma'lumotlari ushlanib, tashkilot bo'ylab o'z vaqtida yetkaziladi, bu esa xodimlar, rabbariyat va kengashga o'z majburiyatlarini bajarish imkonini beradi.

Ichki audit faoliyati tizimli, intizomli va riskga asoslangan yondashuvdan foydalangan holda tashkilot boshqaruvi, risklarni boshqarish va nazorat jarayonlarini baholashi va takomillashtirishga hissa qo'shishi kerak. Xatarlarni boshqarish jarayonlari doimiy boshqaruv faoliyati, alohida baholashlar yoki har ikkalasi orqali nazorat qilinadi.

Ichki auditorlar har bir topshiriq uchun rejani ishlab chiqishlari va hujjatlashtirishlari kerak, jumladan, shartnomaning maqsadlari, ko'lami, vaqt va resurslarni taqsimlash. Reja tashkilotning strategiyalari, maqsadlari va majburiyat bilan bog'liq risklarni hisobga olishi kerak. Vazifani rejalashtirishda ichki auditorlar quyidagilarni e'tiborga olishlari kerak:

- ko'rib chiqilayotgan faoliyatning strategiyalari va maqsadlari hamda faoliyat uning bajarilishini nazorat qilish vositalari;

¹ Mualliflar tomonidan tayyorlandi.

- faoliyat maqsadlari, resurslari va operatsiyalari uchun jiddiy xavflar va xavfning potentsial ta'sirini maqbul darajada ushlab turish vositalari;
- tegishli ramka yoki model bilan solishtirganda faoliyatni boshqarish, risklarni boshqarish va nazorat qilish jarayonlarining muvofiqligi va samaradorligi;
- faoliyatni boshqarish, risklarni boshqarish va nazorat qilish jarayonlarini sezilarli darajada yaxshilash imkoniyatlari.

Ko'rsatilgan vositalar orqali ichki auditorlar tadbir natijalarini e'lon qilishlari kerak.

Natijalar tadbir maqsadlari, ko'lami va natijalarini o'z ichiga olishi kerak.

Ichki audit tadbiri rahbari natijalarni nazorat qilish tizimini yaratishi va qo'llab-quvvatlashi kerak.

Ichki audit tadbiri rahbari tashkilot uchun nomaqbul bo'lishi mumkin bo'lgan risk darajasi yuqori degan xulosaga kelganda, bosh audit rahbari bu masalani yuqori rahbariyat bilan muhokama qilishi kerak. Agar, bosh audit rahbari masala hal etilmaganligini aniqlasa, bosh audit rahbari bu masalani ichki audit kengashiga yetkazishi shart.

Kengash yuzaga kelgan vaziyatda ichki auditfaoliyati va hisobot munosabatlari turli faoliyat sohalari bo'yicha yechim topishga orqali amalga oshiradi. Qabul qilingan qaror davlat sektori tashkilotlarning o'z faoliyatini amalga oshirishi hamda mablag'lardan samarali foydalanish hamda samarali boshqarishni ta'minlash, iqtisodiy va axloqiy jihatdan, shuningdek, belgilangan mezonlarga muvofiq, jamoatchilik oldida hisobot berish va axborotlarni oshkor qilish majburiyatlarini bajarishga xizmat qiladi.

Xulosa. Xalqaro standartlarga muvofiq ichki auditning asosiy faoliyati subyektning iqtisodiy ahvoliga bog'liq faktlarni yig'ish va baholashdir. Yuqoridagilarni hisobga olib, ichki auditning davlat sektori uchun quyidagi xulosalarni keltirishimiz mumkin.

Birinchidan, har qanday ichki auditorlik tadbiririni o'tkazishning majburiy sharti bo'lib uning riskni baholashi hisoblanadi. Bunday baholash muayyan iqtisodiy obyektning o'lchamlari yoki ma'lumot tizimini tekshirish bilan aniqlanadi.

Ikkinchidan, auditor ichki audit tadbiri obyekti va uni o'tkazilishidan manfaatdor bo'lgan tashkilotning samaradorligini ta'minlashga xizmat qiladi. Bu asosan hisobotlarda ma'lumotlarning nazoratini yoki hisobotdagи ma'lumotlar ishonchliliginibaholash hamda qaror qabul qilish uchun foydalanish mumkin.

Uchinchidan, audit o'tkazayotgan shaxslarning malakasi asosiy shartlardan hisoblanadi. Auditor kerakli ma'lumotlarni yig'ish va o'lchovlarni tushunish orqali ma'lumotlarni baholashni yaxshi bilishi kerak. Bundan tashqari, auditordan muomala me'yorlariga rioya qilish talab qilinadi, ya'ni u o'zini mustaqilligini saqlash va tashqi hamda ichki ta'sirlarga qarshi tura olishi kerak. Chunki, ichki audit faoliyatini mustaqil hisoblanadi. Yuqorida keltirib o'tilgan xulosalar orqali, mamlakatimiz davlat sektori tashkilotlari uchun quyidagi takliflarni keltirib o'tishimiz mumkin:

1. Ichki auditning milliy standartlariga muvofiq, ichki audit har bir tashkilotda mustaqil bo'g'in sifatida shakllanishi va qonunda ko'zda tutilgandek ichki nazorat xizmatidan faqr qilishi kerak. Shu orqali tashkilot faoliyatida yanada ichki audit beradigan taklif va tavsiyalar ichki nazoratdan farq qilishini bilib olish mumkin.

2. Ichki audit xodimlari hamda davlat moliyaviy nazorati xodimlarining sertifikatlash testlarining bir biridan farq qilishini ta'minlash. Sababi, bu ichki audit va ichki nazorat ikki xil

jarayonidir. Ichki nazorat bu tashkilot faoliyatini shakllantirish hisoblansa, ichki audit ushbu faoliyat samarali ishlashiga xizmat qiladi.

3. Ichki auditorlar malakasini oshirish maqsadida, xalqaro standartlardan foydalanayotgan davlatlarda malaka oshirish tadbirlarini o'tkazish kerak. Shu orqali. Ichki auditorlar jahon amaliyotida ichki audit tadbirlari qanday tartibda amalga oshirilishini ko'rib, xorij tajribasi orqali mamlakatimizda ham ichki audit tadbirlarini samarali tashkil qilishlari mumkin.

Shunday qilib, yuqorida aytilganlarning barchasini sarhisob qilsak, shuni aytishimiz mumkinki, ichki auditning xalqaro standartlari doimiy, keljakka yo'naltirilgan jarayon bo'lib, u davlat sektori faoliyati jarayonlarini, byudjet ijrosi va moliyaviy risklarni boshqarish hamda tashkilot tizimlarining samaradorligini baholashdan iborat. Davlat sektori tashkilotlarining ichki audit standartlarini xalqaro standartlar bilan moslastirish faoliyat samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Xalqaro tashkilotlarning amaliy tajribasi, xulosalari va tavsiyalari asosida allaqachon ichki auditdan foydalanadigan tashkilotlar ichki audit xizmatlarini yaratishda assosiy vosita sifatida foydalanib kelinmoqda. Shunday qilib, barcha qiyinchiliklarga qaramay, yuqorida keltirib o'tilgan takliflar amaliyotga joriy qilinsa, davlat sektorida ichki audit barcha tarmoqlarda bosqichma-bosqich o'sib borishini ta'minlashimiz mumkin.

Адабиётлар/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 27.08.2021 yildagi PF-6300 son "Davlat moliyaviy nazorati tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 14.08.2023 yildagi 377 son "Vazirlik va idoralarning ichki audit xizmatlari faoliyatini baholash tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida" gi qarori.
3. O'zbekiston Respublikasi moliya vazirligining "Ichki auditning milliy standartlarini tasdiqlash to'g'risida"gi buyrug'i (24.10.2022 yildagi 3394 son)
4. Davlat sektorida ichki auditning xalqaro standartlari. International Standards for the Professional Practice of Internal Auditing||, Institute of InternalAuditors,2017, page12 <https://na.theiia.org/standards>
5. Ostonokulov A.A. (2023). Audit inspections of state purchases and contracts signed on the basis of tender in budgetary organizations. Proceedings of International Conference on Educational Discoveries and Humanities, 2(2), 99–112. Retrieved from <https://econferenceseries.com/index.php/icedh/article/view/1134>
6. Xamidova Z.U. "Byudjet tashkilotlarida ichki audit va moliyaviy nazorat xizmatlari faoliyatini samarali tashkil qilish masalalari". Monografiya. -T.:2021.
7. Mehmonov S.U. "Byudjet tashkilotlarida buxgalteriya hisobi va ichki audit metodologiyasini takomillashtirish." i.f.d. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dis. avtoref. – T.: 2018. – 74 b.
8. "Ovidius" University Annals, Economic Sciences Series Volume XXI, Issue 2 /2021
9. International internal audit organization. <https://www.theiia.org>
10. <http://www.lex.uz>.

08.00.00- Иқтисодиёт фанлари

Kurbaniyazov Shaxzodbek Karimovich

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti,
Ta'lrim menejmenti kafedrasи dotsenti, i.f.f.d (PhD)

**O'ZBEKISTONDA KORPORATIV BOSHQARUV TASHKILYI- IQTISODIY MEXANIZMI
SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING NAZARIY VA USLUBIY ASOSLARI**

Annotatsiya. Maqolada korporativ boshqaruvning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi mohiyati, metodologik jihatlarini rivojlantirish bosqichlari va uning samaradorligining ilmiy-nazariy uslubiyati qiyosiy tahlil qilingan.Maqola mazmunini ochib berish maqsadida xorijlik va mahalliy olimlarning korporativ boshqaruv haqidagi ilmiy tadqiqot ishlardan foydalanildi.

Kalit so'zlar; mehanizm, qurilish, iqtisodiyot, tashkiliy jihatlar, jahon tajribasi.

Kurbaniyazov Shahzodbek Karimovich-

Tashkent State Pedagogical University named after Nizami,
associate professor of the Department of Educational Management, Ph.D.

**THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF INCREASING THE EFFICIENCY
OF THE ORGANIZATIONAL AND ECONOMIC MECHANISM OF CORPORATE MANAGEMENT
IN UZBEKISTAN**

Abstract. The article compares the essence of the organizational-economic mechanism of corporate management, the stages of development of its methodological aspects and the scientific-theoretical methodology of its effectiveness. In order to reveal the content of the article, the scientific research works of foreign and local scientists on corporate management were used.

Keywords; mechanism, construction, economy, organizational aspects, world experience.

Курбаниязов Шахзодбек Каримович

Ташкентский государственный педагогический университет
имена Низами, доцент кафедры управления образованием,
кандидат педагогических наук (PhD)

**ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ПОВЫШЕНИЯ
ЭФФЕКТИВНОСТИ ОРГАНИЗАЦИОННО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО МЕХАНИЗМА
КОРПОРАТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ**

Аннотация. В статье сопоставляется сущность организационно-экономического механизма корпоративного управления, этапы разработки его методологических аспектов и научно-теоретической методологии его эффективности. С целью раскрытия содержания статьи привлечены научные исследования зарубежных и были привлечены местные ученые по корпоративному управлению.

Ключевые слова: механизм, конструкция, экономика, организационные аспекты, мировой опыт.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N35>

Kirish. Bugungi kunda korporativ boshqaruvning konseptual asoslarini tadqiq etish, ilmiy-uslubiy jihatdan tahlil qilish asosida ilmiy va amaliy takliflar ishlab chiqish korporativ boshqaruvni amaliyotda joriy etish samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu munosabat bilan bu masalada jiddiy tadqiqotlar olib borish nafaqat, bugungi kunda, balki kelajakda ham foydali, umuman bozor munosabatlari sharoitida korporativ boshqaruv, boshqaruvning eng samarali shakli bo'lib, kompaniyalarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni ta'minlaydi. Fikrimizcha, korporativ menejment (corporate management) va korporativ boshqaruv (corporate governance) tushunchalari bir xil mazmun kasb etmaydi. Birinchi tushuncha tadbirkorlik operatsiyalarini olib borishda professional mutaxassislarning faoliyatini anglatса, ya'ni, biznesni amalga oshirish mexanizmlariga yo'naltirilsа, ikkinchi tushuncha birmuncha kengroq bo'lib, u firmanın faoliyat yuritishdagi turli xil nuqtai nazarlarga munosabatda bo'ladigan ko'pchilik shaxslar va tashkilotlarning o'zaro harakatini anglatadi. Korporativ boshqaruv menejmentga nisbatan kompaniyaga rahbarlik qilishda birmuncha yuqoriроq darajaga ega bo'ladi.

Korporativ boshqaruv deganda kompaniya yoki tashkilotning maqsad va vazifalariga erishish uchun faoliyatini nazorat qilish va boshqarish jarayoni tushuniladi. Bu strategik qarorlar qabul qilish, rejalashtirish, resurslarni tashkil qilish va kompaniyaning samarali va samarali ishlashini ta'minlashni o'z ichiga oladi.

Korporativ boshqaruvning asosiy tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat:

Strategik rejalashtirish: Bu tashkilotning uzoq muddatli maqsadlari va vazifalarini belgilash va ularga erishish uchun strategiyalarni ishlab chiqishni o'z ichiga oladi. U bozor tahlilini, raqobatni baholashni, imkoniyatlar va tahdidlarni aniqlashni o'z ichiga olishi mumkin.

Tashkiliy tuzilma: kompaniya ichidagi rollar, mas'uliyat va hisobot munosabatlarini belgilaydigan tuzilmani yaratish va qo'llab-quvvatlash. Bu tashkilot ichida kim nima va qanday ma'lumotlar oqimi uchun javobgar ekanligini aniqlashga yordam beradi.

Resurslarni taqsimlash: Sarmoya, inson resurslari va texnologiya kabi resurslarni turli bo'lmlar va loyihalarga mahsuldarlikni maksimal darajada oshiradigan va kompaniyaning strategik maqsadlarini qo'llab-quvvatlaydigan tarzda taqsimlash.

Yetakchilik va qarorlar qabul qilish: Samarali korporativ boshqaruv tashkilotning barcha darajalarida kuchli yetakchilikni talab qiladi. Rahbarlar muhim qarorlar qabul qiladilar va xodimlarga ko'rsatmalar beradilar.

Moliyaviy menejment: kompaniyaning moliyasini boshqarish, shu jumladan byudjetlashtirish, moliyaviy hisobotlar va tashkilotning moliyaviy barqarorligini ta'minlash.

Risklarni boshqarish: kompaniya faoliyatiga, obro'siga yoki moliyaviy barqarorligiga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan xavflarni aniqlash va kamaytirish. Bu risklarni boshqarish strategiyalari va sug'urta siyosatlarini ishlab chiqishni o'z ichiga olishi mumkin.

Ishlash monitoringi: Tashkilot va uning turli bo'lmlari yoki bo'linmalari faoliyatini doimiy ravishda kuzatib borish. Bunga asosiy samaradorlik ko'rsatkichlarini (KPI) belgilash va ulardan maqsadlar sari taraqqiyotni baholash uchun foydalanish kiradi.

Muloqot: Samarali muloqot korporativ boshqaruv uchun juda muhimdir. Rahbarlar kompaniyaning qarashlari, qadriyatlari va maqsadlarini xodimlar, manfaatdor tomonlar va jamoatchilikka etkazishlari kerak.

Muvofiqlik va boshqaruv: kompaniya barcha tegishli qonunlar va qoidalarga rioya qilishini hamda axloqiy va boshqaruv standartlariga rioya qilishini ta'minlash. Bu korporativ boshqaruvni nazorat qilish uchun direktorlar kengashi yoki maslahat kengashini tashkil etishni o'z ichiga oladi.

O'zgarishlarni boshqarish: biznes muhiti, sanoat tendentsiyalari va texnologiyadagi o'zgarishlarga moslashish korporativ boshqaruvning muhim qismidir. Kompaniyalar raqobatbardosh bo'lish uchun moslashuvchan va sezgir bo'lishi kerak.

Korporativ boshqaruv tashkilotning hajmi va murakkabligi, sanoat va aniq maqsadlarga qarab sezilarli darajada farq qilishi mumkin. Odatda yuqori darajadagi rahbarlar, jumladan, bosh direktor, COO (Bosh operatsion direktor), CFO (Bosh moliya direktori) va boshqa yuqori darajali rahbarlar ushbu funktsiyalarni bajarish uchun javobgardir. Samarali korporativ boshqaruv har qanday tashkilotning uzoq muddatli muvaffaqiyati va barqarorligi uchun zarurdir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Mustaqil davlatlar hamdo'stligi mamlakatlarida bu borada korporativ boshqaruv mexanizmi samaradorligini oshirishning alohida yo'nalishlari I.I.Mazur[1], D.M.Mixaylov[2], Gerchikova I.M.[3], K.Uolsh[4] va boshqalarning ilmiy ishlarida o'z aksini topgan. O'zbekistonda korporativ boshqaruvning shakllanishi, rivojlanish xususiyatlari, tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi samaradorligi oshirishning umumiy jihatlari bo'yicha B.B.Berkinov[5], B.Yu.Xodiev[6], Sh.G'.Yuldashev[7], D.X.Suyunov[8], Sh.N.Zaynudinov[9], D.N.Raximova[10], M.B.Xamidullin[11], J.A.Fattaxova[12], R.I.Yaushev[13] kabi olimlar tadqiqot olib borganlar

Korporativ boshqaruvning iqtisodiy munosabatlari esa, chuqurroq ma'noga ega bo'lib, korporatsiya (kompaniyalar) faoliyatining iqtisodiy jihatlarini aks ettiradi. Kompaniyalarning faoliyatini samarali tashkil etish uchun mazkur munosabatlar mexanizmi yaxshi ishlashi lozim. Bu o'z navbatida, korporativ menejment tizimi uchun yuqori malakali kadrlar tayyorlash zaruratini keltirib chiqaradi. Shu sababli O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015 yil 31 martdagи «Aksiyadorlik jamiyatlari faoliyatining samaradorligini oshirish va korporativ boshqaruv tizimini takomillashtirish komissiyasini tashkil etish to'g'risida»gi PQ-2327-sonli qarori hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015 yil 24 apreldagi «Aksiyadorlik jamiyatlarida zamonaviy korporativ boshqaruv uslublarini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PF-4720-sonli farmoniga muvofiq mamlakatimizning nufuzli universitetlarida korporativ boshqaruv mutaxassisliklari ochildi va korporativ boshqaruv yo'nalishida kadrlar tayyorlanmoqda.

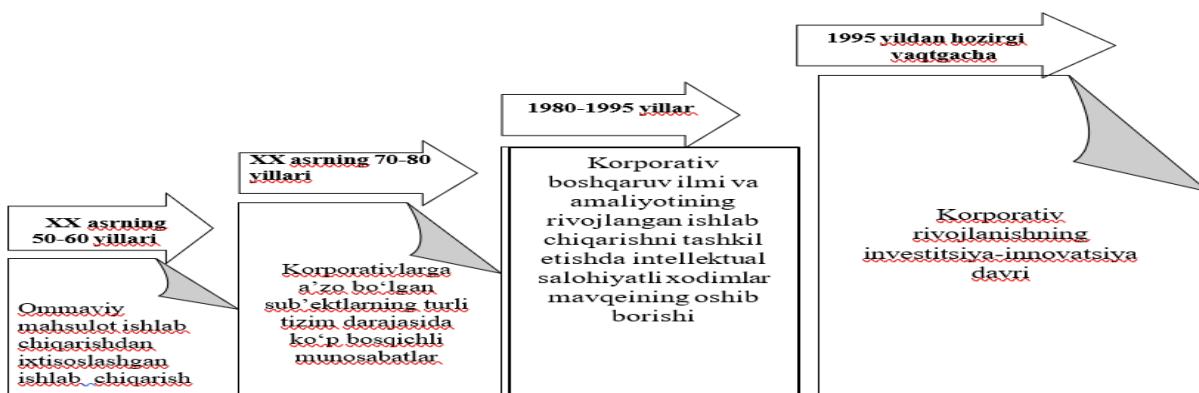
Tadqiqotimizda, korporativ boshqaruvning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi murakkab boshqaruv tizimi bo'lib, asosan tashkiliy va iqtisodiy elementlar yig'indisidan shakllangan holda, avvalambor, tashkiliy mexanizm mulkchilik shakllari, personal va korporativ boshqaruvning tashkiliy tuzilma turlari bilan belgilansa, korporativ boshqaruvning iqtisodiy mexanizmi iqtisodiy vositalarni to'g'ri tanlash, ularni bir tizimga keltirish, kompaniyalar resurslaridan to'g'ri foydalanish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga olib keladi. Ushbu mexanizm turlari iqtisodiy adabiyotlarda to'liq o'rganilmagan, fikrimizcha, mazkur

mexanizmlar boshqaruvin mexanizmlari hisoblangan holda ular o'zaro bog'liq va ularni o'rGANISHDA kompleks yondashuv zarur.

Korporativlash asosini xususiy mulk tashkil etgan holda uning xususiyati shundan iboratki, u nafaqat xususiy mulkni ifodalaydi, balki u teng egalik, xususiy va ijtimoiy mulk egaligini o'zida mujassamlashtiradi. Korporativ mulkchilikdagi bo'lgan tenglik alomati xususiy va ijtimoiy egalik munosabatlarini ifodalaydi. Korporativ boshqaruvning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi darajasi kompaniyaning faoliyatini tartibga soluvchi asosiy vositalardan biridir. Uning yaxshi shakllanganligi kompaniyaning normal holatda faoliyat yuritishidan dalolat beradi. Korporativ boshkaruvning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi keng ma'noda ishlab chiqarish va boshqarish elementlaridan iborat bo'lib, ularni o'rGANISH va to'g'ri tuzilishi, o'zaro bog'liklarini ta'minlash, har bir elementning ta'sirchanligini aniqlash boshqarish samaradorligini oshirishga olib keladi.

Tahlil va natijalar. Korporativ boshqaruvning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi xo'jalik faoliyatini tashkil etishda qonunlar, tamoyillar, normativ-me'yoriy hujjatlar, ma'muriy nizomlar asosida korporativ munosabatlar ishtirokchilari (bevosita ishtirokchilar va davlat, aksiyadorlar va menejerlarning, ishtirokchilar va kreditorlarning) o'zaro hamkorlikdagi faoliyat tizimidir. Respublikamizda bozor munosabatlarining qaror topishi, avvalo, mulkchilikni va xo'jalik yuritish shakllarining tubdan o'zgarishiga olib keldi va bu, o'z navbatida, aksiyadorlik jamiyatlarini shakllantirish va rivojlantirishga asos bo'ldi. Tadqiqotda korporativ boshqaruvni shakllantirish muammosi metodologik jihatlarni hal qilishni taqozo etishi, shuningdek, korporativ boshqaruv usullarining ham nazariy va amaliy tomonlarini o'rGANISH va rivojlanish bosqichlarini ko'rib chiqish ushbu tadqiqotning asosiy talablaridan biri ekanligi ta'kidlanadi. Korporativ boshqaruv metodologiyasining bosqichma-bosqich rivojlanish asoslarini o'rGANISH, uning evolyusion rivojlanish asoslarini tadqiq etish ham nazariy, ham amaliy jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi. Korporativ boshqaruv avvalambor, sanoat tarmog'ida qo'llanganligi sababli sanoatlashgan korporativ boshqaruv davri deb atalgan.

Tadqiqotda ta'kidlanishicha, korporativ boshqaruvning rivojlanish bosqichlarini shartli ravishda to'rttaga bo'lish mumkin bo'lib, korporativ boshqaruv tizimi rivojlanishining har bir bosqichi o'ziga xos xususiyatga ega.

1-rasm. Korporativ boshqaruv rivojlanishining asosiy bosqichlari[14]

Yuqorida rasmga ko'ra, korporativ boshqaruv tarixiy rivojlanish bilan bog'liq bo'lib, u ma'lum bosqichda mavjud tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarning o'zaro bog'liqligini anglatadi. Yirik korporativning shakllanishida yirik ishlab chiqarish va texnologik boshqaruv shakli

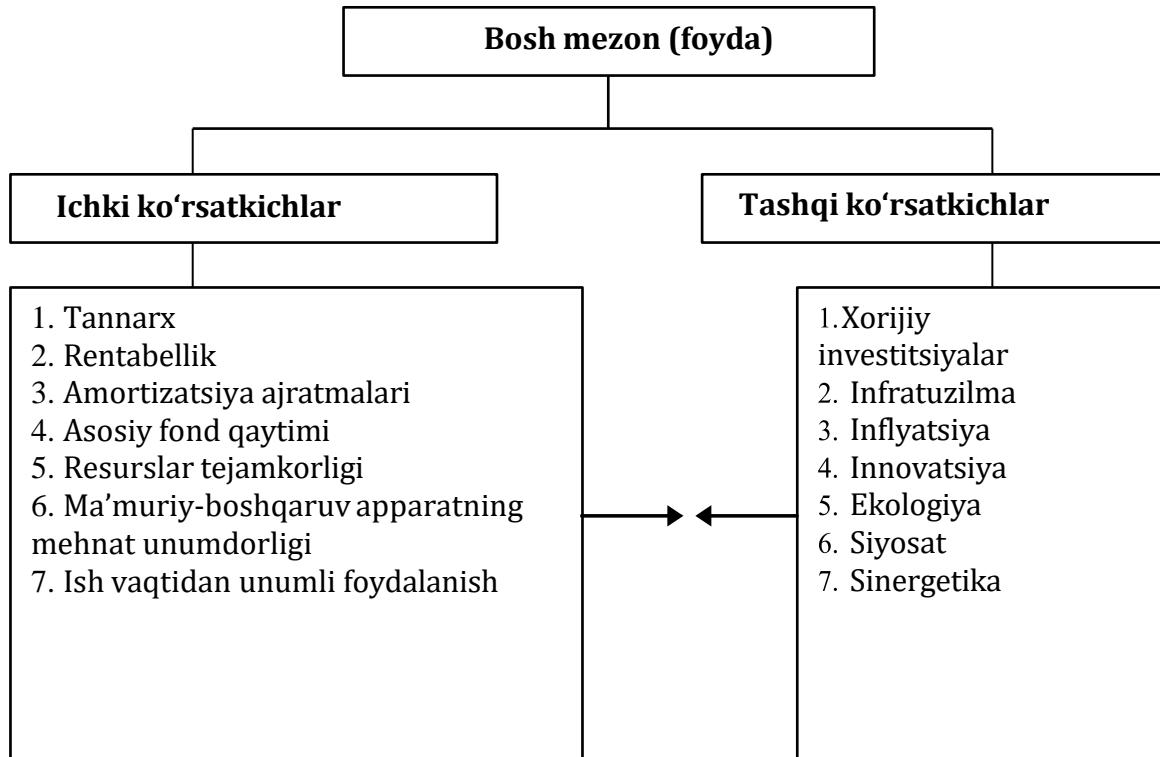
kombinat, zavod, ishlab chiqarish va ilmiy ishlab chiqarish birlashmalarining strategik rivojlanishida o‘z ahamiyatini saqlab qolganligini xorijiy davlatlar tajribasi nuqtai nazaridan tan olish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Shuning uchun hozirgi bosqichda korporativ boshqaruv rivojlanishini nazariy va uslubiy jihatdan o‘rganish juda zarur.

Korporativ mulkdan samarali foydalanishda ikki tomonlama manfaatdorlikka erishiladi, birinchisi foydani oshirish, ikkinchisi, har bir darajada ishlab chiqarish samaradorligini oshiradi.

Tahlillarga ko‘ra, uslubiy nuqtai nazaridan boshqaruv samaradorligini mezon va ko‘rsatkichlarini to‘g‘ri aniqlash muhim masala hisoblanadi. Umumiyl jihatdan korporativ boshqaruv samaradorligini baholash usullari, va standartlarini o‘rganish, ularni qiyosiy taxlil qilish va takomillashtirish bo‘yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqish muhim masaladir. Ushbu ma’noda, avvalo, korporativ boshqaruv samaradorligining mezon va ko‘rsatkichlarini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish zarur.

Bozor iqtisodiyotini boshqarish samaradorligi va korporativ boshqaruv samaradorligining mezon va ko‘rsatkichlari hamohang ravishda rivojlanadi. Tadqiqotda xorijiy va mahalliy olimlarning ilmiy ishlari va yondashuvlari tahlil qilingan va samaradorlik uslubiyatlari o‘rganilgan holda mualliflik uslubiyatini yaratishga harakat qilingan. Bozor iqtisodiyoti sharoitida barcha mulklar samaradorligi bir mezonga yo‘naltirilgan. Bu yuqori darajada foya olishdir. Ushbu yondashuvdan kelib chiqib, ilmiy ishda foya turishini asoslab, uni bosh mezon qilib belgilash taklif etiladi. Ushbu bosh mezon ko‘rsatkichlar tizimi bilan bog‘lanib, korporativ boshqaruv samaradorligini baholashning bosh mezoni va iqtisodiy ko‘rsatkichlar tizimi sifatida ifodalanadi. Iqtisodiy ko‘rsatkichlar, o‘z navbatida, ichki va tashqi ko‘rsatkichlarga bo‘linadi (2-rasm).

2-rasm. Korporativ boshqaruv samaradorligining mezon va ko‘rsatkichlari[14]

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, korporativ ishlab chiqarish jarayonining samaradorligini aniqlash usullaridan biri «sinergetik» samaradorlik hisoblanadi. «Sinergetik»

samaradorlik korporativ ishlab chiqarishda sub'ektlarning alohida faoliyatida ko'lga kiritilgan samaradorlik ko'rsatkichlariga nisbatan ularning o'zaro bog'liqlikdagi faoliyatlari, ya'ni unumli samaradorlik natijalarning yuqori bo'lishida o'z aksini topadi. «Sinergetik» samaradorlik korporativ mulklarga qo'shimcha yangi ishlab chiqarish sub'ektlarning qo'shilishi natijasida uning qo'shimcha samaradorligini aniqlashni ta'minlaydi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. <http://www.globalconstruction2030.com>
2. Мазур И.И. и др. Корпоративный менеджмент. - М.: Омега-Л., 2011. 781с.;
3. Михайлов Д.М. Эффективное корпоративное управление (на современном этапе развития экономики РФ): учебно-практическое пособие/ Д.М.Михайлов.-М.: КНОРУС, 2010 с.27-28.;
4. Герчикова И.Н. Менеджмент. - М.: ЮНИТИ, 2007, 480 с.;
5. Крук М.Д. Современные формы и механизм корпоративного управления: методология и практика. - М.; 2000- с.357;
6. Уолш К. Ключевые показатели менеджмента. - М.: Дело, 2001-23 с.
7. Беркинов Б.Б. Корпоративные структуры: основы создания и управления. - Т.: ИНБ им. Алишера Навои 2005, - с.147;
8. Xodiev B.Yu. Korporativ boshqarish. T.: Iktisodiyot, 2010, 257 b.
9. Yuldashev Sh.G'. Aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruv. T.: Akademiya, 2005 139 b.; Karlibaeva R.H. va b. Korporativ moliya. – Т.: TDIU, 2010. – 260 b.;
10. Zaynudinov Sh.N., Raximova D.N. Korporativ boshqaruv. - Т.: Akademiya, 2010, 69 bet.;
11. Nurimbetov R.I., Turikova L.M.Korporativ boshqaruvda strategik menejment samaradorligini oshirish yo'llari// «Fan va texnogiyalar» 2010 у (Monografiya).
12. Fattaxova J.A., Yaushev R.I., Tolipov K.F., Xamidullin M.B. O'zbekistonda korporativ boshqaruvni joriy etish muammolari. – Т.: ITM, 2006. – 79 b.;
13. G'ulomov S.S. va b. Korporativ huquq. – Т.: Fan, 2004. – 703 b.;
14. Muallif ishlanmasi.

08.00.00- Иқтисодиёт фанлари

Отабеков Отажон Файрат ўғли

Тошкентдаги Халқаро Вестминстер университети тайланч докторанти
Email: otajonotabekov71@gmail.com

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ОПТИМАЛ СОЛИҚ ЮКИ ВА ИҚТИСОДИЙ ЎСИШ
МАСАЛАЛАРИ**

Annotatsiya. Maqlolada Farg'ona vodiysining geografik joylashuvi, vodiy oila urf-odatlari va qadriyatlarining o'ziga xos milliy mental xususiyatlari bayon qilingan. Vodiy turmush-tarzi, oila urf-odatlari va qadriyatlarining transformatsiyasi va uning ijtimoiy jarayonlarda namoyon bo'lish xususiyatlari ilmiy manbaalar asosida tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Farg'ona vodiysi, vodiy, urf-odat, qadriyat, axoli, etnik jarayonlar, siyosat, mustaqillik.

Otabekov Otajon

PhD student of Westminster International University in Tashkent

**ISSUES OF OPTIMAL TAX BURDEN AND ECONOMIC GROWTH IN THE REPUBLIC OF
UZBEKISTAN**

Abstract. The role of taxes in the national economy, the state financial situation and one of the main indicators of budget revenue management is the tax burden. With the help of the tax burden indicator, it is possible to get a preliminary idea of the government's involvement in the economy and the size of the state as a whole. According to official data, the tax burden (ratio of the consolidated budget to GDP) in the Republic of Uzbekistan in 2022 was 29 percent, and the ratio of state budget revenues to GDP (tax burden without targeted funds) was 21.7 percent. According to the results of calculations, the optimal (growth-maximizing) level of the tax burden in Uzbekistan is 20%-22%, and the optimal level of the tax burden without targeted funds is 18%-20%. Targeting the tax burden at this level increases annual economic growth by an average of 0.5%.

Key words: Tax burden, optimal tax theory, economic growth, tax burden targeting, state size.

Отабеков Отажон

докторанта Международного Вестминстерского университета в Ташкенте

**ВОПРОСЫ ОПТИМАЛЬНОГО НАЛОГОВОГО БРЕМЕНИ И ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА В
РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН**

Аннотация. Роль налогов в национальной экономике, финансовом положении государства и одним из основных показателей управления доходами бюджета является налоговая нагрузка. С помощью показателя налоговой нагрузки можно получить предварительное представление об участии государства в экономике и размерах государства в целом. По официальным данным, налоговая нагрузка (отношение консолидированного бюджета к ВВП) в Республике Узбекистан в 2022 году составила 29 процентов, а соотношение доходов государственного бюджета к ВВП (налоговое бремя без учета целевых фондов) - 21,7 процента. По результатам расчетов оптимальный (максимизирующий рост) уровень налоговой

нагрузки в Узбекистане составляет 20-22%, а оптимальный уровень налоговой нагрузки без целевых фондов - 18-20%. Таргетирование налоговой нагрузки на этом уровне увеличивает ежегодный экономический рост в среднем на 0,5%.

Ключевые слова: Налоговое бремя, теория оптимального налогообложения, экономический рост, таргетирование налоговой нагрузки, размер государства.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N36>

Кириш. Иқтисодий ўсиш, инфляция ва аҳоли бандлиги ҳар қандай мамлакат олдидағи асосий макроиқтисодий масалалардан ҳисобланади [12]. Бироқ, ушбу вазифаларнинг барчасини мақсад қилиб олган ҳукумат уларга бир вақтда эриша олмайди. Агар юқори иқтисодий ўсиш кўрсаткичи таъминланса, инфляция ҳам баланд бўлиши, паст инфляция бўлганда эса ишсизлик даражаси ўсиб кетиши, оқибатда бандлик даражасининг пасайиши кутилади. Шу сабабли, жаҳоннинг аксарият мамлакатлари ўз олдига инфляция даражасини маълум даражада назорат қилиб, унинг доирасида иқтисодий ўсишни максималлаштиришни бош мақсад қилиб қўяди [3].

Ўзбекистонда ҳам миллий иқтисодиётни жадал ривожлантириш ва юқори ўсиш суръатлари ҳамда макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш мақсадида бир қатор ишлар амалга оширмлмоқда. Жумладан, 2017 йилдан Ўзбекистон Республикасида иқтисодий ва ижтимоий соҳаларда туб ислоҳотлар бошланди. Халқаро валюта жамғармаси эксперти Альберт Егер фикрига кўра Ўзбекистон қисқа вақт ичиди иқтисодий сиёсатда учта йирик ислоҳотни амалга оширишга муваффақ бўлди [27]:

- валюта сиёсатидаги кенг кўламли эркинлаштириш;
- статистик маълумотларнинг очиқлигини таъминланиши;
- кенг кўламли солиқ ислоҳотларининг бошланиши.

Бундан ташқари, 2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси ("Стратегия")га мувофиқ йиллик инфляция даражасини босқичма-босқич 5 фоизгача пасайтириш билан бир қаторда иқтисодий ўсиш даражасининг ўртача 6,5 фоиздан юқори бўлишини ўз олдига мақсад қилиб қўйган [28].

Макроиқтисодий барқарорликка эришишда пул-кредит сиёсати билан бир қаторда бюджет-солиқ сиёсати аҳамиятли ҳисобланиб, иқтисодий ўсишга салмоқли таъсир ўтказади[1].

Хусусан, бюджет-солиқ сиёсати доирасида давлат солиққа тортиш орқали ресурсларни иқтисодий ва ижтимоий сиёсатнинг устувор йўналишлардаги соҳаларга қайта тақсимлайди. Унинг таълим, соғлиқни сақлаш, мудофаа, инфратузилма ва мулкни муҳофаза қилиш соҳаларига йўналтирилган харажатлари иқтисодий ўсишга таъсир кўрсатувчи омил бўлиб хизмат қиласи[9].

Иқтисодиёт назариясига кўра давлатнинг истеъмол ва инвестиция харажатлари ишлаб чиқариш омилларининг умумий унумдорлигига ижобий таъсир қўрсатиб, иқтисодий ўсишни қўллаб қувватлайди. Иккинчи томондан, солиқ имтиёzlари бозордаги нархларга таъсир қилиш орқали ресурсларни хусусий сектордаги табиий тақсимланишини ўзгаририб юборади, айrim ҳолларда иқтисодий фаолият турлари кесимида рентабеллик даражасининг тенгизлигини кучайтириб, бозордаги рақобатга салбий таъсир ўтказади[6]. Бундай ҳолатда бюджет-солиқ сиёсати иқтисодий ўсишни секинлаштириши мумкин.

Бошқача қилиб айтганда, солиқ юкинининг муайян даражаси самарали (оптималь) ҳисобланиб, у иқтисодий ўсишни максималлаштиради, ундан юқориси эса иқтисодий агентларнинг истеъмол потенциалини камайтириши туфайли ўсишни секинлаштиради деб таъкидлаш мумкин (Лаффер эгри чизиги)[13].

Бундан ташқари, солиқ юкининг баланд бўлиши тадбиркорлик фаолияти рентабеллигини пасайтириши орқали иқтисодиётга салбий таъсир ўтказади; натижада хусусий секторнинг ЯИМдаги улушини камайиши кутилади. Бундай ҳолатни олдини олишга қаратилган Стратегиянинг 29-мақсадида: иқтисодиётда давлат иштирокини қисқартириш ва хусусий секторга кенг йўл очиш, хусусан, 2026 йилга бориб тадбиркорлик субъектларига солиқ юкламасини ялпи ички маҳсулотнинг 27,5 фоизидан 25 фоизи даражасига камайтириш келтириб ўтилган[28].

Бизнинг фикримизча, Стратегияда белгиланган 25% солиқ юки миллий иқтисодиёт учун ҳаддан ташқари баланд ҳисобланади, яъни Ўзбекистон Республикасида кейинги йилларда жон бошига даромадлар ўсишига боғлиқ равишда солиқ юкини янада камайтириш масаласи муҳим аҳамият касб этади.

Маълумот учун: Ўзбекистон билан ўхшаши иқтисодиётлар орасида солиқ юки 10-19% ташкил этади, жумадан Қозогистонда – 18,7%, Туркменистанда – 10,5%, Вьетнамда – 16%, Бангладешда – 11% ташкил этади.

Мазкур тадқиқотда Ўзбекистон Республикаси мисолида иқтисодий ўсишни максималлаштирувчи солиқ юки даражаси ҳисобланди. Ҳисоб-китоб ушбу соҳага оид адабиётлар ва мавжуд методологиялардан фойдаланган ҳолда амалга оширилди. Асосий маълумот манбаси сифатида Давлат статистика қўмитаси, Молия вазирлиги, Давлат солиқ қўмитасининг очиқ маълумотлар порталидан фойдаланилди. Топилмаган маълумот Жаҳон банки, Халқаро валюта фонди маълумолар базалари ёрдамида тўлдирилди. Тадқиқот натижаси сифатида тегишли таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилди.

Адабиётлар таҳлили ва методология.

Квадратик функция шаклидаги OLS регрессия модели. Дастрлаб OLS модели асосида солиқ юки даражаси ва иқтисодий ўсиш суръати ёки аҳоли жон бошига ЯИМ ўртасидаги боғлиқлик баҳоланди. Қўлланилган эмпирик спецификациялар Лаффер эгри чизигига мос келадиган параболик тенденцияни қўллаб қувватламоқда.

Квадрат функция шаклидан фойдаланишнинг бу усули тескари U-эгри чизигига мос келади. Ўсиш суръати G_t ва солиқ юки T_t ўртасидаги 2-даражали полином нисбати аниқланди.

$$G_t = \beta_0 + \beta_1 * T_t + \beta_2 * (T_t)^2 + e_t \quad (1)$$

G_t дан T_t га нисбатан ҳосила олиш натижасида иқтисодий ўсишни максималлаштирувчи солиқ юкининг оптималь даражасини аниқлаш мумкин:

$$(2)$$

β_1 ва β_2 коэффициентларининг қиймати қарама-қарши бўлиб, солиқ юкининг ўсишга таъсирини акс эттирувчи биринчи коэффициент (β_1) ижобий бўлиши керак. Солиқ юкининг оптималь ставгадан юқори бўлиши билан боғлиқ таъсирларни таъкидлайдиган иккинчи коэффициент (β_2) салбий бўлиши керак[10][2].

Scally модели. Иқтисодиёт икки сектордан (давлат ва хусусий) иборат бўлиб, ҳукумат асосан солиқлар ҳисобидан молиялаштириладиган (tY_{t+1}) ижтимоий товар ва

махсулотларни (G_{t-1}) ишлаб чиқаради ва $G = tY$ тенглама ўринли бўлади[11][22]. Хусусий сектор эса хусусий товар ва махсулотлар ишлаб чиқаради, $(1-t)Y_{t-1}$. Ушбу ижтимоий ва хусусий товар ва маҳсулотлар кейинчалик маълум бир вақт оралиғида миллий маҳсулотни ишлаб чиқаришга йўналтирилади:

$$Y_t = a(G_{t-1})^b [(1-t)Y_{t-1}]^c \quad (3)$$

Ушбу босқичда, функция биринчи даражали деб ҳисобланмайди ва шунинг учун $b+c \neq 1$ деб фараз қиласиз.

Бундан ташқари, иқтисодий ўсиш $1+g=Y_t/Y_{t-1}$ га тенг бўлади[12][23]:

$$Y_t/Y_{t-1} = 1+g = a(G_{t-1})^b (1-t)(Y_{t-1})^{c-1} \quad (4)$$

Давлат харажатлари кўпайишининг иқтисодий ўсишга таъсири ижобий, аммо пасайиш суръатида, яъни ҳар бир қўшимча давлар харажатлари олдингига нисбатан камроқ иқтисодий ўсишни таъминлайди. Солиқ юкининг (t) ўсиши иқтисодий ўсиш суръатига таъсири эса салбийдир[13][21]. g дан G га нисбатан ҳосила олиш ва соддалаштириш орқали қуидаги натижага эга бўлиш мумкин

$$\frac{\partial g}{\partial G} = aG_{t-1}Y_{t-1}^{c-1}b(1-t)^c \quad (5)$$

$$\frac{\partial^2 g}{\partial G^2} = abG_{t-1}Y_{t-1}^{c-2}(1-t)^c(1-b) \quad (6)$$

кўриниб турибдики, $\frac{\partial g}{\partial G} > 0$ ва $\frac{\partial^2 g}{\partial G^2} < 0$. g дан t га нисбатан ҳосила натижаси эса қуидаги:

$$\frac{\partial g}{\partial t} = -aG_{t-1}(1-t)^{c-1}c \quad (7)$$

$$\frac{\partial^2 g}{\partial t^2} = acG_{t-1}(1-t)^{c-2}(c-1) \quad (8)$$

бу ерда ҳам $\frac{\partial g}{\partial t} < 0$ ва $\frac{\partial^2 g}{\partial t^2} < 0$.

Таърифга кўра, $G = tY$ ўринли ва буни (3) тенгламага қўйиш орқали қуидаги натижага эришилади

$$Y_t = at^b(1-t)Y_{t-1}^{b+c} \quad (9)$$

Эндиликда, иқтисодий ўсиш суръатининг формуласининг кўриниши ўзгаради

$$1+g = at^b(1-t)(Y_{t-1})^{b+c-1} \quad (10)$$

Иқтисодий ўсишни максималлаштирадиган оптимал солиқ юки(t^*), g дан t га нисбатан ҳосила олиш ва 0 га тенглаб ишлаш орқали келтирилиб чиқрилади[25]:

$$\frac{\partial g}{\partial t} = aY_{t-1}^{b+c-1}[t^{b-1}b(1-t)^{c-1} - (1-t)^{c-1}t^b] \quad (11)$$

$$t^* = b/(b+c) \quad (12)$$

Солиқ юки даражаси: мамлакатлар тажрибаси. Жаҳон банкининг даромадлар классификациясига кўра даромади ўртачадан паст (Ўзбекистон ҳам шу гурухга мансуб) мамлакатларда ўртача солиқ юки 20-22 фоизни ташкил этади. Даромади ўртачадан юқори ва юқори даромадли мамлакатларда ўртача солиқ юки мос равища 25-27% ва 32-42% ташкил этади. Мамлакат иқтисодиёти ривожланиши билан давлат харажатлари ва шу сабабли солиқ юкининг ортиб бориши табиий ҳол (Вагнер қонуни)[24].

Шу билан бирга, мамлакатлар солиқ юкини оптимал даражада таргетлаши ва уни шу даражада сақлаши иқтисодий сиёsat нуқтаи назаридан мураккаб ҳисобланади[16].

Жумладан, Ўзбекистонда амалдаги 25,6% солиқ юки даромади ўртачадан паст мамлакатлар ичida юқори ҳисобланади (1-расм).

Ўзбекистондан паст ўнг томонда жойлашган мамлакатлар Ўзбекистонга нисбатан пастроқ солиқ юкига ва шу билан бирга юқорироқ ялпи миллий махсулотга эга ҳисобланишади. Бу мамлакатлар рўйхати 1-иловада келтирилган.

1-расм

Ўзбекистон Республикасида 2017 йилдан бери фискал ислоҳотлар, шу жумладан солиқ ислоҳотлари ҳам амалга оширилмоқда. Солиқ сиёсатидаги ўзгаришлар асосан қуйидаги йўналишларда амалга оширилди:

- солиқлар ва солиқ қонунчилигини соддалаштириш;
- солиқ ҳужжатларидаги номувофиқликларни бартараф этиш;
- солиқлар ва мажбурий тўловлар сонини камайтириш;
- солиқ маъмурчилиги самарадорлигини ошириш;
- интизомли солиқ тўловчиларни қўллаб-қувватлаш;
- яширин иқтисодиётни қисқартириш;
- иқтисодиётнинг инвестиция жозибадорлигини ошириш.

Шу билан бирга, ушбу ислоҳотлар кутилганидек солиқ юкининг пасайишига эмас, балки унинг ортишига олиб келди (2-расм).

2-расм**Ўзбекистон Республикасида солиқ юки**

Манба: Давлат статистика қўмитаси, 2021 йил

Ўзбекистон Республикасида 2000-2017 йилларда барқарор пасайиб келаётган консолидациялашган бюджет даромадларининг ЯИМдаги улуши (солиқ юки) ҳамда давлат бюджет даромадларининг ЯИМдаги улуши солиқ ислоҳотлари натижасида 2017 йилдан буён ошиб бормоқда, бунга бир қатор омиллар сабаб қилиб кўрсатиш мумкин:

- 2017 йилда валюта сиёсатида кенг кўламли эркинлаштиришлар натижасида божхона божи ҳамда импорт товарлардан ундириладиган қўшилган қиймат ва акциз солиғи тушумлари қарийб икки баробарга ошди.
- 2019 йилда қабул қилинган янги таҳрирдаги солиқ концепциясига мувофиқ жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи прогрессив ставкадан пропорционал ставкага ўтказилди ва бунинг натижасида жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғининг эффектив ставкаси ошди.

Аммо бу ўзгариш ўз самарасини бермади, яъни кутилганидек солиқ базасини кенгайтиришга ёрдам бермади, оқибатда солиқ юкининг ортишига олиб келди.

Ушбу мулоҳозаларга кўра Ўзбекистонда солиқ юкини оптималлаштириш долзарб масала сифатида кўрилмоқда.

Ўзбекистон Республикасида оптимал солиқ юки даражасини ҳисоблаш натижалари.**Стандарт методологиялар ёрдамида ҳисобланган оптимал солиқ юки**

Дастлаб Ўзбекистон Республикасида оптимал солиқ юки даражаси 2000-2020 йиллар маълумотлари асосида энг кичик квадратлар усули (OLS) ёрдамида ҳисобланди.

OLS усули ёрдамида ҳисоблаш қуйидаги сабабларга кўра танланди:

1. Аксарият тадқиқотлар ушбу усулдан фойдаланган (Amgain 2017, Kbiladze 2015, Абдуллаев ва Коня, 2014);
2. Квадратик функция кўринишидаги модел ёрдамида регрессия қилиш имкониятини беради;
3. Регрессия натижаларининг интерпритацияси аниқ ва тушунарли.

1-жадвал*OLS натижалари*

Ўзгарувчилар	Аҳоли жон бошига ЯИМ
Солиқ юки	3.107*** (1.037)
Солиқ юки квадрати	-0.0766*** (0.0247)
Ўзгармас	-25.71** (10.65)
N	20
R- квадрат	0.396

Регрессия натижаларига қўра Ўзбекистон Республикаси учун оптимал солиқ юки 20,28% ташкил этмоқда, яъни 2000-2020 йиллар маълумотлари ушбу солиқ юки даражасида миллий иқтисодиёт юқорироқ ўсиш суръатларига эга бўлишини кўрсатмоқда.

Хусусан, Жаҳон банки маълумотларига қўра 2000-2020 йилларда республикада аҳоли жон бошига ЯИМ ўрта ҳисобда йилига 4,85% ўсди. Агар солиқ юки йилига 20,28% атрофида таргетланганда, аҳоли жон бошига ЯИМ ўрта ҳисобда йилига 5,79% ўсиши мумкин эди, яъни аҳоли жон бошига ЯИМ ўрта ҳисобда 0,94 ф.п. юқорироқ ўсади.

Бундан ташқари, қўшимча контрол ўзгарувчилар билан спецификация қилинган моделлар ҳам натижани деярли ўзгартирумади.

Хусусан, регрессия моделларига 15 та контрол ўзгарувчиларни турли комбинацияларда қўшиб, жами 32767 та регрессия баҳоланди. Бунда 6116 та регрессияда асосий мустақил ўзгарувчилар – солиқ юки ва солиқ юкининг квадрати камида 10% статистик аҳамиятга эга бўлди. Ҳар бир регрессия натижаси ёрдамида оптимал солиқ юки даражаси ҳисобланди ва Ўзбекистон республикасида ўртача ҳисобда солиқ юкининг оптимал даражаси 20,44% ҳисобланди.

Моделга контрол ўзгарувчи сифатида ёшга боғлиқлилик нисбати (age dependency ratio) [5], иш билан бандлик даражаси [7], туғилишнинг йифинди коеффициенти [8], хорижий тўғридан-тўғри инвестициялар [11], жон бошига ЯИМнинг ўсиш суръатининг 1-тартибли лаги (даврдаги қиймати) [14], якуний истеъмол харажатлар [16], асосий капиталга қўйилмалар [17], интернетдан фойдаланаётган аҳоли улуши [18], меҳнат ресурсларидағи аёллар улуши [19], туғилишда кутилаётган умр давомийлиги[20], аҳоли ўсиш суръати[26], олий таълим муассасаларини тамомлаган мутахассислар сони[14], савдо очиқлиги даражаси[5], давлат харажатларининг ЯИМдаги улуши[7] каби ўзгарувчилар киритилди.

6116 та регрессиядан 1026 таси Ўзбекистон Республикасида солиқ юкининг оптимал даражаси 19-20% оралиғида бўлиши кераклигини таъкидламоқда.

2-расм

Оптимал солиқ юки ҳисобланган регрессиялар тақсимоти

Бундан ташқари, оптимал солиқ юки ҳисобланган регрессиялар нормал тақсимланган деб фараз килсан, бир стандарт оғма чегараси (65% ишончлилик интервали) 18,18-22,69% ташкил этмоқда.

Регрессия ёрдамида ҳисоблаш натижаларининг барқарорлигини текшириш

Scully модели

Оптимал солиқ юки даражаси ҳисобланган натижаларнинг барқарорлигини текшириш мақсадида ҳисоб-китоблар Scully модели ёрдамида қайта амалга оширилди.

2-жадвал

	<i>Scully модели регрессия натижалари</i>		
	(1)	(2)	(3)
Ўзгарувчилар	a	b	c
Коеффициенти	0.348** (0.124)	0.528*** (0.167)	2.104*** (0.644)
Йиллар сони	20	20	20
R-квадрат	1.000	1.000	1.000

Ўзбекистон мисолида Scully модели параметрларининг баҳолари, яъни ва эканлигини инобатга олиб, оптимал солиқ юки даражаси ҳисобланди:

Scully модели ёрдамида ҳисобланган натижа аввалги OLS ёрдамидаги ҳисоб-китоб натижаларидан деярли фарқ қилмайди.

Чегара таҳлили (Threshold Analysis)

Ўзгарувчининг чегара қийматини (яъни солиқ юкининг оптимал даражасини) баҳолашнинг яна бир муқобил усули чегара таҳлили ҳисобланади. Таҳлилларда йиллик ЯИМ ўсиш суръатини тобе ўзгарувчи сифатида ва солиқ юкини мустақил ўзгарувчи сифатида белгилаган ҳолда чегаравий модел қўлланди. Чизиқли бўлмаган авторегрессив моделдан фойдаланилди. Чегаравий модел натижаларига асосан оптимал солиқ юки 22,48 фоизни ташкил этади. Аниқроғи, солиқ юки 22,48 фоиздан ошган йилларда ўртача иқтисодий ўсиш 4 фоизга яқин бўлган бўлса, солиқ юки ушбу қийматдан паст бўлган йилларда ўртача иқтисодий ўсиш 6,75 фоизни ташкил қилган. Таҳлил натижаларини бошқа тадқиқот натижалари билан ҳам солиштириш мақсадга мувофиқ бўлади.

Айрим мамлакатларда ҳисобланган оптимал солиқ юки даражаси

3-жадвал

№	Муаллиф	Давр	Мамлакат	Метод	Ҳисобланган оптимал солиқ юки
1	Amgain (2017)	1991-2012	32 та Осиё мамлакатлари	OLS	18%
2	Chokri (2018)	1966-2015	Тунис	Scully	12.8%-19.6%
3	Абдуллаев ва Коня (2014)	1996-2011	Ўзбекистон		22%
4	Kbiladze (2015)	2003-2012	Грузия		13.6%-17.6%
5	Panthee (2019)	1993-2015	Непал		12.3%

6	Samimi et al.	1980- (2010)	Эрон	22%
		2008		
7	Husnain et al.	1975- (2015)	Покистон	12.64%
		2012	Хиндишон	12.18%
			Шри Ланка	16.91%
			Непал	13.63%

Тадқиқот натижалари мухомаси

Тадқиқот натижаларига кўра республикада оптимал солиқ юки 18-20% даражасида бўлиши керак. Бу кўрсаткич амалдаги солиқ юкидан паст бўлишига қарамасдан, натижалар юқори статистик аҳамиятга эга ва солиқ юкини пасайтириш зарурлигини таъкидламоқда.

Табиийки, солиқ юкини пасайтириш имкониятлари давлат харажатлари ва давлат қарзига боғлиқ. Бироқ, мазкур тадқиқотда фақат иқтисодий ўсишни максималлаштирувчи солиқ юкини аниқлашга масалалари тадқиқ этилди. Давлат харажатларини оптималлаштириш масаласини алоҳида ўрганиш мақсадга мувофиқ ҳисобланди.

Бундан ташқари, солиқ юкини қайси солиқлар эвазига пасайтириш мумкинлигини аниқлаш учун жами солиқ тушумлари композицияси, яъни ҳар бир солиқ турининг жами солиқ тушумларидағи улушини оптималлаштириш талаб этилади. Улар ёрдамида ҳам солиқ юкини пасайтириш ва бунинг натижасида иқтисодий ўсишни қўллаб қувватлаш мумкин бўлган сиёsat ҳалқаро амалиётда мавжуд. Бу ҳам алоҳида тадқиқот мавзусида сифатида кўрилиб, вазирликка қизиқарли бўлган тақдирда, тадқиқ қилинади.

Хулоса ва таклифлар. Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Ўзбекистон

Республикасидаги солиқ юкининг амалдаги даражаси унинг оптимал даражасига нисбатан анча юқори. Солиқ юкини пасайтириш имкониятларини таҳлил қилиш жараёнида қўйидаги хулоса ва таклифлар шакллантирилди:

1. Аксарият ривожланаётган, хусусан иқтисодиёти юқори ўсиш суръатларига эга мамлакатларда, солиқ юки 15%-20%, Ўзбекистонда бу кўрсаткич 29% ташкил этади.

2. Янги Ўзбекистоннинг 2022-2026 йилларга мўлжалланган тараққиёт стратегиясининг 29-мақсадида белгиланган солиқ юки таргетини қайта кўриб чиқиш тавсия этилади. Хусусан, стратегияда 2026 йилгача солиқ юкини 27,5% даражасидан 25% даражагача тушириш белгиланган. Шу билан бирга, 25% солиқ юки миллий иқтисодиёт учун баланд ҳисобланади, яъни республикада кейинги йилларда жон бошига даромадлар ўсишига боғлиқ равища солиқ юкини янада камайтириш масаласи муҳим аҳамият касб этади.

3. Ўзбекистон Республикасида 2026 йилгача солиқ юкини босқичма-босқич 22% гача пасайтириш. Ўзбекистонда тўлиқ бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида сўнгги йилларда кўплаб тизимли ўзгаришлар амалга оширилаётгани боис, солиқ юкининг оптимал даражасини хар йили қайта баҳолаш ва уни шунга кўра қайта таргетлаш талаб этилади.

4. Солиқ юкини пасайтиришда солиқ юкига узоқ муддатли таъсир кучига эга сиёсий қарорлар қабул қилиш. Солиқ юкини пасайтиришда фақат қисқа муддатда таъсир кучига эга қарорлар (турли солиқ имтиёзлари, солиқ таътиллари ва

бошқалар)дан кўра солиқ юкига узоқ муддатли таъсир кучига қарорларни (солиқ ставкаларининг пасайтирилиши каби) қабул қилиш самарали ҳисобланади. Бунинг асосий сабаби – тор доирадаги имтиёзлар бозордаги рақобатга салбий таъсир кўрсатади ва солиқ сиёсатининг адолатлилик принципига зид.

5. Бюджет даромадлари композицияси, яъни турли солиқларнинг жами солиқ тушумларидағи улушкини оптималлаштириш. Ушбу масала қайси солиқ турларини камайтириш ҳисобига пасайтириш мүмкнинлиги, экологик солиқларни жорий қилиш имкониятлари билан боғлиқ масала бўлганлиги сабабли ўрганиш давом эттирилмоқда.

Иловалар

1-илова

Ўзбекистонга нисбатан солиқ юки паст ва ялпи миллий маҳсулоти юқори айrim мамлакатлар

№	Мамлакатлар	Амалдаги солиқ юки, %	Жон бошига ЯММ, паритет бўйича минг АҚШ долларида	Иқтисодий ўсиш, %
Ривожланаётган мамлакатлар				
1	Армения	24,1	4,6	5,66
2	Бахрайн	20,9	20	2,22
3	Бангладеш	10,9	2,6	5
4	Доминика Республикаси	15,5	8,2	5,74
5	Миср	19,9	3,5	3,33
6	Грузия	25,4	4,7	10,36
7	Ҳиндистон	19,7	2,2	8,95
8	Вьетнам	15,9	3,6	2,57
9	Индонезия	13,5	4,1	3,69
10	Иордания	25,2	4,5	2,03
11	Қозоғистон	18,7	8,7	4
12	Кения	18,8	2	7,23
13	Лаос	13,2	2,5	2,06
14	Малайзия	18,3	10,9	3,13
15	Мексика	23,3	9,4	4,79
16	Нигерия	7,2	2,1	3,65
17	Перу	21	6,5	13,29
18	Тайланд	20,29	7,3	1,56
19	Туркманистон	10,4	7,2	4,93
20	Филиппин	20,3	3,6	5,59
21	Шри-Ланка	8,9	3,8	3,58
Ривожланган мамлакатлар				
22	Гонконг	23,7	54,5	6,42
23	Чили	25,9	15	11,69
24	Ирландия	22,8	74,5	13,45
25	Корея	25,6	35	4,02
26	Сингапур	18,5	64	7,61

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Anago SSF (2015) Croissance économique au Bénin : Une analyse à partir d'un modèle A seuil Stochastique. Revue d'Analyse des politiques économiques et financières Volume 1 - Numéro 1 Août 2015, pp 106-159
2. Arrow, Kenneth, and Gerard Debreu. 1954. Existence of an Equilibrium for a Competitive Economy. *Econometrica* 22: 265–90.
3. Barro R J (1990) Government Spending in a Simple Model of Endogenous Growth. *Journal of Political Economy*, Vol. 98, No. 5, S103–S125
4. Chelliah, Raja, Baas Hessel, and Margaret Kelly. 1975. Tax Ratios and Tax Effort in Developing Countries, 1969–1971. *IMF Economic Review* 22: 187–205.
5. Crivelli, Ernesto, and Sanjeev Gupta. 2014. Resource Blessing, Revenue Curse? Domestic Revenue Effort in Resource-Rich Countries. *IMF Working Paper*, WP/14/5, International Monetary Fund, Washington, DC, USA.
6. Cyan, Musharraf, Martinez-Vazquez Jorge, and Violeta Vulovic. 2013. Measuring Tax Effort: Does the Estimation Approach Matter and Should Effort be Linked to Expenditure Goals? *Working Paper Series* 39. Atlanta: International Center for Public Policy, Andrew Young School of Policy Studies, Georgia State University.
7. Hill R (2008) Optimal Taxation and Economic Growth: A Comment. *Public Choice*, Vol. 134, No. 3-4, pp. 419-427
8. Johansson A, Heady C, Arnold J, Brys B, Vartia L (2008) Taxation and Economic Growth. *OECD Economics Department Working Papers* No. 620
9. Kaplow, Louis (2008a). *The Theory of Taxation and Public Economics*. Princeton University Press.
10. Katz CJ, Mahler A, Franz MG (1983) The Impact of Taxes on growth and distribution in developed capitalist countries: A Cross-national study. *The American Political Science Review*, Vol. 77, No. 4, pp. 871-886
11. Keho Y (2010) Détermination d'un Taux de Pression Fiscale optimal en Côte d'Ivoire. *Bulletin de Politique Économique et de Développement* n° 04
12. Keynes, J.M. (1936), *The General Theory of Employment, Interest and Money*, Macmillan and Co., London.
13. Laffer A B (1981) Supply-Side Economics. *Financial Analysts Journal*, Vol. 37, No. 5, September-October, pp. 29-44
14. Levine, R. and Renelt, D.A. (1992), "Sensitivity analysis of cross-country growth regressions", *The American Economic Review*, Vol. 82 No. 4, pp. 942-963.
15. Mankiw, N. Gregory and Matthew Weinzierl (2008). "The Optimal Taxation of Height: A Case Study of Utilitarian Income Redistribution." *Forthcoming, American Economic Journals: Economic Policy*.
16. Myles GD (2000) Taxation and Economic Growth. *Fiscal Studies*, Vol. 21, No.1 (March), pp. 141-168
17. Myles GD (2009) Economic Growth and The Role of Taxation: Aggregate Data. *OECD Economics Department Working Papers* No.714
18. Pessino, Carola, and Ricardo Fenochietto. 2010. Determining countries' tax effort. *Hacienda Pública Española* 195: 65–87.
19. Rodrik, D. (1998), "Why do more open economies have bigger governments?", *Journal of Political Economy*, Vol. 106 No. 5, pp. 997-1032.
20. Romer CD, Romer DH (2007) The Macroeconomic Effects of Tax Changes: Estimates Based on a New Measure of Fiscal Shocks. *NBER Working Paper*, No. 13264, Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research
21. Scully G W (2000) The Growth-Maximizing Tax Rate. *Pacific Economic Review*, Vol. 5, No. 1, pages 93-96

22. Scully GW (1995) The Growth Tax in the United States. *Public Choice*, Vol. 85, No. 1/2 (October) pp. 71–80
23. Scully GW (1996) Taxation and Economic Growth in New Zealand. *Pacific Economic Review*, Vol. 1, No.2, pp. 169–177
24. Scully GW (1998) Measuring the Burden of High Taxes. National Center for Policy Analysis, Policy Report No. 215, July
25. Scully GW (2003) Optimal Taxation, Economic Growth and Income Inequality. *Public Choice*, Vol. 115, No. 3/4 (June) pp. 299–312
26. Stotsky, Janet Gale, and AsegедечWoldeMariam. 1997. Tax E_ort in sub-Saharan Africa. IMFWorking Paper, WP/97/107, International Monetary Fund,Washington, DC, USA.
27. IMF: Uzbekistan`s inflation ranges at some 20% (no date) UzReport.news. Available at: <https://uzreport.news/economy/imf-uzbekistans-inflation-ranges-at-some-20->
28. <https://lex.uz/docs/-5841063>

08.00.00- Иқтисодиёт фанлари

Шакирова Фарогат Болтаевна
ТДТрУ, "Транспорт иқтисодиёти"
кафедраси профессори в.б., PhD.
farogat-1973@gmail.com

ИННОВАЦИОН ИҚТИСОДИЁТНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА БАҲОЛАШ ИНДИКАТОРЛАРИНИНГ АҲАМИЯТИ

Аннотация. Мақолада илм-фан ва инновацияларга асосланган иқтисодиётнинг айрим жиҳатлари мөҳияти очиб берилган. Шунингдек, мамлакат ижтимоий-иқтисодий тизимида инновацион иқтисодиётни қўлланилишини акс эттирувчи белгилар ва ун баҳолаш индикаторлари атрофлича ёритиб берилган.

Калит сўзлар: Инновация, инновацион иқтисодиёт, инновацион ривожланиш, инновацион салоҳият, индекс, баҳолаш индикаторлари.

Shakirova Farogat Boltaevna
TDTU, Acting Professor of the
"Transport Economics" Department, PhD.

THE SIGNIFICANCE OF EVALUATION INDICATORS IN THE DEVELOPMENT OF THE INNOVATIVE ECONOMY

Abstract. The article reveals the nature of some aspects of the economy based on science and innovation. Also, the signs and evaluation indicators reflecting the application of innovative economy in the socio-economic system of the country are detailed.

Key words: Innovation, innovative economy, innovative development, innovative potential, index, evaluation indicators.

Шакирова Фарогат Болтаевна
ТДТрУ, и.о.профессор кафедры «Экономика транспорта», PhD.

ЗНАЧЕНИЕ ПОКАЗАТЕЛЕЙ ОЦЕНКИ В РАЗВИТИИ ИННОВАЦИОННОЙ ЭКОНОМИКИ

Аннотация. В статье раскрывается сущность некоторых аспектов экономики, основанной на науке и инновациях. Также детализированы признаки и оценочные показатели, отражающие применение инновационной экономики в социально-экономической системе страны.

Ключевые слова: инновации, инновационная экономика, инновационное развитие, инновационный потенциал, индекс, оценочные показатели.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N38>

Кириш. Тез ривожланаётган, илм-фан соҳасида тобора яхшиланаётган мамлакат эса дунёдаги энг тараққий этган давлатлар рўйхатида етакчилик қиласди. Инновацион ғоялар, янгиликлар -мамлакатнинг ривожланиш даражасини белгилаб бермоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан 2030 йилга қадар мамлакатни Глобал инновацион индекс баҳолаш рейтингида етакчи 50 та давлатлар қаторига киритилиши борасидаги вазифани белгилаб беришлиши ҳам мавзунинг нақадар долзарб эканлигидан далолатдир [1].

Дунё мамлакатларининг инновацион фаолияти динамикасида пандемия таъсири остида қатор ўзгаришлар юзага келганини кўришимиз мумкин. Ўзбекистон 2015 йил глобал инновацион индекс рейтингида 140 дан ортиқ давлатлар ичидаги 122 ўринни эгаллаган эди. 2020 йилда эса 131 дан ортиқ дунё мамлакатлари ичидаги 80¹та кўрсаткичлардан иборат бўлган мазкур рейтингда мамлакатимиз 93 ўринни эгаллаган. Жумладан, Институционал ривожланиш (Institutions), Инсон капитали ва илмий тадқиқот фаолияти (Human capital & research), Инфраструктура (Infrastructure), Билим ва технологиялар натижадорлиги (Knowledge & technology outputs) ва Ижодий натижадорлик (Creative outputs) каби йўналишлардаги индикаторларда ижобий натижаларга эришилди. “Албатта, эришаётган барча ютуқларимиз, инсон қадри улуғ бўлган диёр – Янги Ўзбекистонни барпо этиш йўлидаги дастлабки натижалардир. Биз бунёдкор халқимиз билан бирга бундай эзгу ишларни давом эттирамиз ва олдимизга қўйган катта-катта мэрраларга албатта эришамиз” [2].

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили

Инновацион ривожланиш – миллий иқтисодиётнинг барқарор ўсишини инсон интеллектуал капитали ва юқори технологияларига асосланиб таъминлашнинг ижтимоий-иқтисодий жараёнидир [3].

Инновацион иқтисодиёт 1920 йилларнинг охири 1930 йилларнинг бошларида иқтисодий фан сифатида шаклланди, иқтисодчи олим Н. Кондратьев техника соҳасида юз бераётган ўзгаришлар иқтисодий ривожланишга ижобий таъсир кўрсатади, деб таъкидлаган [4].

Иқтисодий фанда “инновация”нинг моҳиятини илк бор австриялик олим Й. Шумпетер қўйидагича таърифлаган: “Инновация – мавжуд жараёнга янгича қараш, ёндашув бўлиб, замонавий кашфиёт, ишланма ёки инсоният фаолияти билан боғлиқ бўлган янги ишлаб чиқаришни муайян жараёнга қўллаш”. Унинг фикрича, иқтисодий фаолиятга айнан инновацион ёндашув ҳар бир давр иқтисодий тизимининг ривожланиш даражасини белгилаб беради. Унинг назариясида тадбиркорлик ишлаб чиқаришнинг тўртинчи омили сифатида қаралади [5].

Америкалик иқтисодчи олим С. Кузнец 1980 йилларда “даврга оид инновациялар” тушунчасини фанга киритди, унинг таълимотига кўра, иқтисодиёт ривожланишининг муайян даврида барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш ва унинг даражасини ошириш

¹ 15 та халқаро индекслар, 4 та Жаҳон иқтисодиёт форуми (World Economic Forum) томониданолиб бориладиган сўровномалар ва 61 та кўрсаткичларга тегишли миқдорий статистик маълумотлар

асосини даврга оид инновацияларни жорий этиш ҳисобланади, унинг манбаи эса илм-фан [6]. С.Кузнец муайян даврга оид инновацияларнинг жорий этилиши ижобий самара бериши билан бирга унинг салбий таъсири бўлиши мумкинлигини ҳам таъкидлаб ўтади.

Бир гуруҳ иқтисодчи олимлар [7] ўз тадқиқотларида ривожланаётган мамлакатлар инновациялар ҳисобидан жадал иқтисодий ўсишининг ички омилларини кўрсатиб бердилар. Уларнинг фикрича, иқтисодиётни инновацион ривожлантириш омилларидан бири таълим ҳисобланади.

А. Апора ва А. Гамбарделалар олий маълумотли мутахассислар мавжудлигини инновацион ривожланишнинг асосий омили сифатида алоҳида қайд этиб, ушбу назария тарафдорлари ҳисобланишади. Уларнинг фикрича, иқтисодиётнинг юқори технологияли сектори ривожланаётган барча мамлакатларда минтақани ривожлантириш даражасига нисбатан олий маълумотли мутахассислар кўпроқ [8].

К.Р. Макконнелл, С.Л. Брюларнинг фикрича, йирик компаниялар ташкил этиш иқтисодиётни инновацион ривожлантиришнинг асосий ўёли, омили сифатида эътироф этилиб, бу ривожланиш янги технологияларга таянади ва қуидаги тамойиллар асосида амал қиласди: а) йирик капиталдан фойдаланиш; б) йирик бозорлардан фойдаланиш; в) комплекс, марказлашган ва қатъий интеграциялашган бозор ташкил этиш; г) бой ва ишончли хом ашё манбаларини талаб қилиш. Муаллифларнинг фикрича, фақат йирик компаниялар етарлича ресурс базасига эга бўлган ҳолда техник инқилобни таъминлаши, кичик бизнеснинг эса бунга қурби етмаслиги мумкин [9].

Мамлакатларнинг инновацион потенциали индекси миллий инновация тизими назарияси [10-13], ижтимоий-техник назариялар [12], индекслар ёрдамида ўлчаш назариялари [13] ва тизим динамикаси назариялари [14]га асосланади. Дунё мамлакатларининг инновацион салоҳиятининг мавжуд кўрсаткичларига таълим, фан, технология, инсон капитали, сиёсий ва инновацион муҳитни ўз ичига олган 100 тагача миқдорий ва сифат ўзгарувчилари киради

Тадқиқот методологияси

Мазкур мақолада илмий-назарий асос сифатида инновацияга оид иқтисодий адабиётлар ҳамда илмий мақолалар, хорижий ва маҳаллий иқтисодчи олимларнинг иқтисодиётни инновацион ривожлантириш салоҳиятини баҳолаш индикаторларга бағишлиган илмий асарлари ўрганилган. Мазуни ўрганиш давомида адабиётлар қиёсий таҳлили, мантиқий ва таркибий таҳлил қилиш, гурухлаштириш ва қиёсий таққослаш усулларидан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар

Миллий иқтисодиётни барқарор ўсишини таъминлашда инновацион иқтисодиётнинг иштироки ва жорий қилинганлиги макро, мезо ва микроиқтисодий даражадаги белгилари орқали аниқлаш мумкин.

Мамлакатда инновацион иқтисодиётнинг жорий этилганлиги макроиқтисодий даражада белгилар қуидагиларда намоён бўлади:

1. Конунчилик базаси ва меъёрий хужжатларнинг инновацион иқтисодиётни ҳар томонлама қўллаб-куватлаш ва ҳимоя қилиш нуқтаи назаридан янгидан қабул қилинганлигига.

Бу борада мамлакатимизда янгидан қабул қилинган қатор қонунчилик ва меъёрий хужжатлар базасининг шакллантирилиши инновацион ривожланишни таъминлашда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Қуйидаги жадвалда айрим қонунчилик ва меъорий хужжатлар келтирилган (1-жадвал).

1-жадвал

Инновацион ривожланишни таъминлаш ва янада ривожлантириш мақсадида 2018-2020 йилларда қабул қилинган айрим қонунчилик ва меъорий хужжатлар

№	Қонунчилик ва меъорий хужжатлар
1.	Ўзбекистон Республикаси Президентининг 21.09.2018 й. ПФ-5544-сон "2019-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантириш стратегияси
2.	Ўзбекистон Республикаси Президентининг 25.02.2019 й. ПҚ-4210-сон "Ўзбекистон Республикасининг халқаро рейтинглар ва индекслардаги ўрнини яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида"ги Қарори
3.	Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони, 02.06.2020 йилдаги ПФ-6003-сон Ўзбекистон Республикасининг халқаро рейтинг ва индекслардаги ўрнини яхшилаш ҳамда давлат органлари ва ташкилотларида улар билан тизимли ишлашнинг янги механизмини жорий қилиш тўғрисида
4.	Ўзбекистон Республикасининг 29.10.2019 й. ЎРҚ-576-сон "Илм-фан ва илмий фаолият тўғрисида"ги Қонуни
5.	Ўзбекистон Республикасининг 24.07.2020 йилдаги ЎРҚ-630-сон "Инновацион фаолият тўғрисида"ги қонуни,

Юқоридаги жадвалда берилган қонунчилик ва меъорий хужжатларни қабул қилиниши натижасида Ўзбекистоннинг ҳам узоқ муддатли танаффусдан кейин Глобал инновацион индекс рейтингга киритилганлиги муҳим ўзгариш бўлиб, бу албатта республикамида олиб борилаётган одилона шафофлик, очиқлик сиёсати натижасидир. Буни эса ўз навбатида инновацион фаолиятдаги ижобий ўзгаришлар, илм-фанга берилаётган эътибор, инновацион ривожланишига қаратилган ресурсларнинг самарасидир деб эътироф этиш мумкин.

2. Мамлакатда ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бизнесни юритишни молиялаштиришнинг янги институтларини ташкил этилганлигида. Маълумки, хўжалик юритишнинг ҳар қандай шаклида¹ жорий этилаётган янги технология, ғоя ёки инновацион иқтисодиёт молиявий маблағ орқали молиялаштиришни талаб этади. Инновацион иқтисодиётни жорий этган мамлакатлар тажрибасига эътибор қаратадиган бўлсак бу соҳани молиялаштиришда давлатнинг бюджет маблағлари ва хусусий маблағлар ҳисобидан амалга оширилган. Унинг миқдори мамлакат ЯИМга нисбатан баҳоланади. Инновацион фаолиятда нафақат илмий тадқиқот муассасалари,

¹ Хўжалик юритишнинг классик (иқтисодиёт ўзини-ўзи бошкаради, давлатнинг иштироки инкор этилади), маъмурий-режалик (марказдан режалаштириш тизими), тартибга солувчи (иқтисодиётни бошқаришда давлатнинг иштироки) шакллари хусусида гап кетмоқда.

конструкторлик бюролари, балки барча жисмоний ва юридик шахсларнинг иштирокини таъминлаш зарур.

Шунингдек давлат-хусусий шериклик муносабатлари ҳам муҳим аҳамиятга эга. Зеро“фаол инвестицияларни жалб қилишда хусусийлаштириш ва давлат-хусусий шериклик имкониятларидан тўлиқ ва самарали фойдаланиш зарур” [2]. 2019 йил 10 майда Ўзбекистон Республикасининг “Давлат-хусусий шериклик тўғрисида”ги ЎРҚ-537 сонли қонуни қабул қилинган. Бундан ташқари, соҳани янада ривожлантириш мақсадида 2020 йил 26 апрелда Вазирлар Маҳкамасининг “ДХШ лойиҳаларини амалга ошириш тартибини такомиллаштириш тўғрисида”ги 259-сонли қарори ишлаб чиқилди[8]. Янги технологияларни ишлаб чиқиш ва уларни ишлаб чиқаришга жорий этиш мураккаб жараён бўлиб, бу жараёнда олимлар, тадбиркорлар ва меҳмонлар ўртасида ўзаро манфаатли ҳамкорликнинг самарали механизмини йўлга қўйиш зарур [16]. Жаҳон амалиётидан маълумки, ДХШ механизми эса инновацияларни жорий этишда самарали ечим ҳисобланади.

3. Ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишнинг барча бўғинларида босқичма-босқич асосий ва ёрдамчи фондларни замонавий технологиялар билан алмаштириш сиёсатининг жорий этилганлиги. Хусусан, бу борада гап кетганда, асосан мамлакат ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланилаётган асосий воситаларнинг ёшига эътибор қаратилади. Масалан, Японияда асосий ишлаб чиқариш воситалар ҳар 6-7 йилда, АҚШда 8-9 йилда, Германияда 9-10 йилда тўлиқ янгиланади, яъни уларда асосий воситаларнинг ўртacha фойдаланиш даври мос равища, 6,5, 8,5 ва 9,5 или ташкил этади [18]. Инновацион иқтисодиёт жадал қўлланилган шароитда ушбу кўрсаткич янам қисқаради.

Таъкидлаганимиздек, мамлакатда инновацион иқтисодиётни жорий этилганлигининг кейинги белгиларидан бири мезоиқтисодий даражада намоён бўлади. Тадқиқотлар натижасида, инновацион иқтисодиёт қўлланилганда мезоиқтисодий даражада қуидаги жараёnlар содир бўлади.

1. Худудларнинг инновацион фаоллиги ортади. Бу мамлакат худудларини қисқа, ўрта ва узоқ муддатга мўлжалланган инвестицион ва иқтисодий ривожлантириш дастурлари орқали амалга оширилиб, ушбу дастурлар қабул қилингандан сўнг, уларни амалиётда жорий этилиши ва ўзининг ижтимоий-иқтисодий самараси худудларнинг инновацион фаоллиги ортиб бориши ёки пасайишида кузатилади.

2. Худудлардаги асосий ва етакчи саноат тармоқларида ишлаб чиқаришнинг таркибий ўзгариши ва диверсификатсиялашуви юз беради. Бу борада мамлакатимиз Иқтисодиёт таркибида саноатнинг ривожланиш динамикасидаги муҳим ўзгариш корхоналар ва ишлаб чиқаришни модернизатсия қилиши, техник ва технологик янгиланиш асосида чуқур таркибий ўзгаришлар ва диверсификациянинг амалга оширилгани ҳисобланади.

3. Мамлакат худудларида инвестицияларни жалб этиш ва асосий фондларни модернизатсия қилиш муҳити пайдо бўлади. Бунда давлатнинг ички ва ташқи сиёсатининг асосий йўналишлари сифатида: “мамлакатда бизнес муҳитни яратиш, бозор механизmlари, қоида ва тартибини жорий этиш ва уларнинг тўлиқ амал қилишини таъминлаш” эканлигини таъкидлаган эдик. Инновацион иқтисодиётни жорий этилганлиги даражасини мезоиқтисодий даражадаги кўрсаткичлари сифатида худудларда газ, сув ва электр-энергия таъминоти ҳамда йўлларнинг сифатини

келтириш мақсадга мувофиқ. Хусусан, Ўзбекистонда айнан шу инфратузилманинг етарли ва узлюксизлигини таъминланиши инновацион иқтисодиётни самарли жорий этиш имкониятини беради, шу билан бирга ҳудудларга инвестицияларни жалб этиш ва асосий ишлаб чиқариш воситаларини модернизатсия қилиш муҳити пайдо бўлади.

Инновацион иқтисодиётни жорий этиш даражасини белгиловчи макро ва мезодаражадаги белгиларини атрофлича кўриб чиқдик, таъкидлаганимиздек унинг микродаражаги белгилари ҳам мавжуд, уларнинг асосийлари бўлиб: корхона ва ташкилотлар ҳамда хизмат кўрсатиш бўғинларида асосий ва ёрдамчи фондларнинг янгиланиши, ишлаб чиқариш унумдорлиги ва рентабеллигининг ошиши, ишлаб чиқариш жараёнларини таркибий ўзгартириш ва диверсификациялаш, етарли даражада молиявий маблағларга эга бўлиш каби кўрсаткичларда намоён бўлади.

Тадқиқотлар ва ўрганишлар натижаси шуни кўрсатмоқдаки, иқтисодиётда инновацион иқтисодиётни белгиловчи кўрсаткичлар жуда кўпқирралидир. Уларни барчасини мазкур мақолада келтиришнинг биринчидан имконияти йўқ, иккинчидан аҳамиятга эга ҳам эмас.

Биз уларнинг асосийларини ягона бир тизимга келтирган ҳолда макро, мезо ва микродаражада ёритиб беришга ҳаракат қилдик, энди уларнинг ёрдамида миллий иқтисодиётда инновацион иқтисодиёт жорий этилганда мамлакат ижтимоий-иқтисодий тизими қандай қўриниши қўйидаги расмда келтирилган.

Мамлакат ЯИМда хизмат кўрсатиш улуши ошади ва сифати яхшиланади.

Ишлаб чиқаришда юқори технология ва технологиялар қўлланилади.

Инсон ақлидан фойдаланишнинг институционал ўзгариши юз беради ва ундан унумли фойдаланилади.

Иқтисодий ўсишга инсоннинг ақлий меҳнатига асосланган омиллар асосида эришилади.

Иқтисодий муносабатлар тизими глобаллашади ва меҳнат тақсимоти чуқурлашади.

Техник ва тенологик жиҳатдан янгиланиш жараёнлари тезлашади.

1-расм. Мамлакат ижтимоий-иқтисодий тизимида инновацион иқтисодиётни қўлланилишини акс эттирувчи белгилар¹.

Юқорида мамлакат иқтисодиётига инновацион иқтисодиётни қўллаш ва унинг ижтимоий-иқтисодий тизимида акс этувчи белгиларини атрофлича ўргандик. Албатта, қайсиидир даражада мамлакат иқтисодиётида инновацион иқтисодиётнинг қўлланилиши ва унинг аҳамиятини аниқлашда муҳим ўрин тутади. Бироқ, мамлакат иқтисодиётида

¹ Тадқиқотлар натижасига асосланиб муаллиф томонидан тузилди.

инновацион иқтисодиётнинг ривожланиш ҳолатига баҳо бериш имкониятини бермайди.

Бундай баҳо, фикримизча, инновацион иқтисодиётни баҳолаш индикаторлари орқали амалга оширилади. Маълумки, бозор иқтисодиёти шаоритида иқтисодий индикаторлар мамлакат ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий ҳолатини аниқлашда муҳим кўрсаткич бўлиб ҳисобланади. Инновацион иқтисодиётни баҳолаш индикаторларини тадқиқ этиш қўйидаги асосий жиҳатларни эътироф этишга асос бўлди. Зоро, ҳар мамлакатда ва иқтисодиётда ушбу масалаларни ижобий ҳал этилиши иқтисодиётнинг ижтимодий-иқтисодий ривожланишини кейинги босқичига ўтиш жараёнларини тезлаштиради.

Инновацион иқтисодиётнинг ҳолатига баҳо берадиган индикаторлар устида амалга оширилган тақиқотлар натижасидаги унинг қўйидаги расмда келтирилган кўринишида тизимлашга келтирдик (2-расм).

Иқтисодиётни инновацион ривожлантириш салоҳиятини баҳолаш индикаторларининг аҳамияти

Инновацион иқтисодиёт самарадорлигини баҳолаш индикаторларининг турлича эканлигини ҳисобга олиш ва статистик ҳисоботларини юритиш

Инновацион ривожланиш даражасини баҳоловчи индикаторларни жорий этиш муаммолари

2-расм. Мамлакат ижтимоий-иқтисодий тизимида инновацион иқтисодиётни ҳолатига баҳо берадиган индикаторлар тизими¹.

1. Иқтисодиётни инновацион ривожлантириш салоҳиятини баҳолаш индикаторларининг аҳамияти. Инновация назариясининг ривожланиш тарихи ўрганиб, ўтган асрнинг иккинчи ярмидан инновациялар иқтисодиётни барқарор ўсишини таъминловчи энг асосий восита бўлганлигига хулоса қилишимиз мумкин. Ўз навбатида инновацияларга асосланган иқтисодиётни салоҳиятига баҳо беришда инновация индикаторларини ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этиш алоҳида аҳамият касб этади. Иқтисодий адабиётларда инновацион ривожланиш самарадорлигини баҳолашдаги индикаторлар тизими инновацияларнинг ҳусусиятларига ва турли бошқа омилларга боғлиқ равишда ҳисобланади. Бинобарин, бугунги кунда ҳалқаро амалиётда иқтисодиётни инновацион ривожланиш даражасини баҳолашнинг Innovation Index WB, Innovation Capacity Index, Global Innovation Index INSEAD, Innovation Index WEF каби кўрсаткичлари мавжуд. Ушбу кўрсаткичларнинг аҳамияти ва ҳисоблаш усулларининг ўзига хос ҳусусиятлари турлича бўлиб, ҳар бир инноватсион ривожланиш индекси маълум бир таҳлилий ва бошқарув вазифаларини бажаришга мўлжалланган [15]

Такъидлаш жоизки, инновация индексларини ҳисоблаш асосан Жаҳон банки [23], Ҳалқаро иқтисодий форум (The World Economic Forum WEF), БМТнинг ривожлантириш дастури (the UN Development Program UNDP), БМТнинг саноатни ривожлантириш ташкилоти (the UN Industrial Development Organisation UNIDO), Ўнинг Европа инновациялари комиссияси (EU Commission European innovation) каби ҳалқаро

¹ Тадқиқотлар натижасига асосланиб муаллиф томонидан тузилди.

ташкилотлари буюртмасига асосан RAND Corporation ва бошқа йирик халқаро аналитик компаниялар томонидан амалга оширилади[24]. Шуниндек, ушбу таҳлиллар давлат ҳукуматларининг миллий иқтисодиётнинг инновация салоҳиятига баҳо бериши, йирик инвесторлар ёки халқаро молия ташкилотлари томонидан маблағ ажратишда давлатнинг инновация сиёсати олдидаги вазифаларини белгилаб олиш мақсадида ўтказилади.

Дунёning етакчи давлатларининг илғор тажрибаларига назар ташлайдиган бўлсак, бугунги кунда мамлакатларнинг инновацион салоҳиятини ўлчашда миқдорий ва сифатни аниқловчи ҳамда турли омилларга боғлиқ равишда ўзгариб турувчи 100 га яқин индикаторлар (индекс) амал қиласиди. Ушбу индексларни ҳисоблашда таълим, илм-фан, технологиялар, инсон капитали, инновацион ва ижтимоий-сиёсий мухит, расмий миллий статистика маълумотлари, аҳоли ва тегишли мутахассислардан олинган сўров натижалари бирлаштирилган ҳолда яхлит тизимга келтирилади.

Бизга маълумки, кейинги йилларда экологик муаммолар юзага келгани сабабли олимлар инновацион экотизимни барпо этиш бўйича ишларни амалга оширимоқда. Ўз навбатида, ривожланган мамлакатларда инсон капиталига ва инновация инфитрутузилмасига йўналтирилган инвестициялар инновацион экотизимни ҳисобга олган ҳолда амалга оширилмоқда.

Биз тадқиқот ишининг олдинги параграфида миллий инновация тизимини шакллантириш лозимлигини назарда тутиб, бунда давлат иштироки зарурлиги хусусидаги тавсияларни илгари сурдик. Ушбу тавсияларнинг миллий инновация амалиётида жорий этилиши мамлакатимиз ЯИМи таркибида илм-фан ютуқларига асосланган юқори технологиялари товар, иш, хизматлар ҳажмининг ошишига ижобий таъсир кўрсатади деган фикрдамиз.

2. Инновацион иқтисодиёт самарадорлигини баҳолаш индикаторларининг турлича эканлигини ҳисобга олиш ва статистик ҳисоботларини юритиш. Илмий манбаларда иқтисодиётни инновацион ривожланиш салоҳиятини баҳолашга турлича ёндашувлар мавжудлигини кўришимиз мумкин. Бундай ёндашувлар инновацион жараёнларнинг асосий мақсадини кўрсатиш билан бирга, унинг натижавийлигига баҳо беради. Шунингдек, мамлакатнинг инновацион салоҳиятини аниқлашда тадқиқотлар ўтказиш, фан ютуқларини ишлаб чиқаришга жорий қилиш (янги билим, ғоя, технология, товар, иш, хизмат, бошқариш методлари, жараёнлар, ижтимоий-маданий намуналар ва х.к.) имкониятларини кенглиги тушунилади[20]. Масалан, А.А.Макаров илмий-техникавий фаолиятни натижасини акс эттирувчи қуйидаги кўрсаткичларни қайд этади [21].

- патент статистикаси;
- технологик тўлов баланси;
- юқори ишлаб чиқариш технологияларининг бозори.

Шунингдек, В.Ф.Шаров эса инновация тизимини баҳолаш учун инновация индикаторларига қўйидагиларни қўшган.

- мамлакатдаги олий маълумотли аҳолининг улуси;
- илмий тадқиқотларда хусусий капиталнинг улуси;
- янги саноат намуналари;
- патентлар сони ва х.к.

Миллий иқтисодиётни модернизатсиялаш шароитида илм-фан ютуқларидан ишлаб чиқаришда фойдаланиш таборо ортмоқда. Лекин, таъкидлаш жоизки, мамлакатимизда инновацияларнинг самарадорлигини баҳолаш индикаторлари ишлаб чиқилмаган.

Шу билан бирга давлат томонидан илмий-амалий ва техникавий лойиҳаларни молиялаштиришга ажратилаётган маблағлар салмоғи ҳам ўсиб бориш тенденсиясига эга. Шу нуқтаи назардан, миллий инновация сиёсатининг самарадорлигини аниқловчи бирламчи таянч индикаторлар тизимини жорий этиш ва статистик ҳисоботларни юритиш мақсадгага мувофиқ.

Иқтисодий манбаларда давлатнинг инновация фаолиятини баҳолаш индикаторлари қўйидаги кўрсаткичлардан кам бўлмаслиги тавсия этилади[21]:

- ИТТКИларни жорий этиш интенсивлиги индикатори;
- инсон капитали индикатори;
- ишлаб чиқариш технологиясини ривожланиш индикатори;
- тўлов баланс индикатори;
- йиллик илмий тадқиқотлар;
- илмий тадқиқотларнинг ишлаб чиқаришга жорий этиш;
- патентлар сони;
- янги билимлар оқими ва моделлари;
- сўровлар ва интервьюлар;
- мураккаб ва доимий лойиҳаларни баҳолаш.

Бизнинг назаримизда, корхоналарнинг инновацион фаолияти самарадорлиги ёки давлатнинг инновация салоҳиятига баҳо беришда қўлланиладиган индикаторлар тизимини фақатгина статистик маълумотлардан ташкил этилиши инновация жараёнларининг сифати тўғрисида етарли даражада маълумот бермайди. Шунинг учун инновация тизими элементлари самарадорлигини баҳолашда миқдорий статистик кўрсаткичлар билан бирга, сифатни баҳоловчи кўрсаткичлар асосида комплекс индикаторлар тизимини жорий этиш лозим. Албатта, бундай жараёнлар ташкил этиш ва сифатли бажарилишида давлатнинг иштироки зарур.

Тадқиқотлар ва ўрганишлар натижасига таяниб таъкидлаш жоизки, миллий иқтисодиётнинг барқарор ўсишини таъминлашда инновация салоҳиятини янада ошириш ва унинг самарадорлигини баҳолашда қўйидаги индикаторларни эътиборга олиш мақсадгага мувофиқ.

1. Инновация фаолиятини ташкил этиш, юритиш ва ривожлантириш бўйича меъёрий-хуқуқий асослар билан таъминланганлик даражаси: ушбу иқтисодий фаолият қонунлар билан тартибга солиниши, соҳани ривожланишини давлат ва хусусий сектор ўртасида инновацион алоқаларни мустаҳкамлайди. Ушбу индикатор самарадорлиги қўйидаги мезонлар асосида баҳоланиши тавсия этилади:

- мамлактда инновацион ривожланишни қўллашда давлатнинг солиқ сиёсатининг қўлланилиши ва самарадорлиги даражаси орқали (солиқ имтиёзлари ва молиявий қўллаб-қувватлаш йўналишлари, корхонларнинг тадқиқотлар олиб бориш учун лабаратория ташкил этиш мажбуриятлари ва бошқалар);

- бизнес ва илм-фан ўртасидаги алоқаларни мустаҳкамлаш бўйича хуқуқий асослар даражаси (меъёрий-хуқуқий хужжатларнинг сони ва сифати таҳлили. Масалан,

институт, университетлар тадқиқот билан шуғулланиш мажбуриятлари ёки инновация корхоналари ташкил этиш, иштирок этиш хуқуқларини қонун билан мустаҳкамланлиги, муаллифлик хуқуқи бўйича ихтиrolарни буюртмачиларга бериш механизмларининг мавжудлигивабошқалар).

2. Инновацияларни яратишида хусусий секторнинг иштироки даражаси: ривожланган мамлакатларда хусусий сектор асосий истеъмолчи сифатида инновация фаолиятини харакатга келтирувчи муҳим куч ҳисобланади. Ўз навбатида, иш жойларини яратиш ва бюджет тушумларида ҳам ушбу йўналишнинг улуши юқори ҳисобланади. Ушбу кўрсаткични баҳолаш давлат ва хусусий сектор томонидан илмий-тадқиқот ишларига сарфланаётган харажатлар миқдорига нисбатан амалга оширилади.

3. Инновацияларни яратишида илмий-тадқиқот секторнинг иштироки даражаси: илмий-тадқиқотларни амалга ошрувчилар сектори миллий инновация тизимининг ажralmas қисми бўлиб, амалий ва фундаментал тадқиқотларнинг ривожланиши, мамлакат ёки корхоналар миқёсида илмий ишланмаларнинг самараси бевосита ушбу секторга боғлиқ. Бу индикаторни баҳолашда илмий тадқиқотларда банд бўлган мутахассислар, уларнинг натижавийлиги каби мезонлар қўлланилади.

Шундай қилиб келтирилган индикаторлар тизими давлат, корхона, ташкилотни инновация фаолияти самарадорлигига комплекс баҳо беришга хизмат қиласди.

3. Инновацион ривожланиш даражасини баҳоловчи индикаторларни жорий этиш муаммолари. Маълумки, макроиктисодий даражадаги иқтисодий индикаторларни ҳисоблашнинг турли йўллари ва методологияси мавжуд. Таъкидлаш жоизки, мазкур индикаторларни ҳисоблашнинг ягона методологияси халқаро ташкилотлар томонидан андоза сифатида ишлаб чиқилган, бироқ улар қўпчилик ҳолатда тавсиявий характерга эга бўлганлиги туфайли мамлакатдаги у ёки бу иқтисодий индикаторларни аниқлашда жорий этиш бўйича мажбурият юкламайди. Бу албатта, халқаро андозалрни ҳисоблашнинг ягона методологиясини қўлламаган мамлакатларнинг инвестицияларни жалб қилиш ва асосий фондларни модернизатсия қилиш муҳитига салбий таъсир кўрсатади.

Хулоса ва таклифлар. Юқоридагилардан келиб чиқиб, инновацион ривожланишнинг назарий асослари ва иқтисодий аҳамиятини атрофлича тадқиқ этиш натижаларига таяниб қўйидаги хулосаларни шакллантирилди:

– Миллий иқтисодиётни барқарор ўсишини таъминлашда инновацион иқтисодиётнинг иштироки ва жорий қилинганлиги макро, мезо ва микроиктисодий даражадаги белгилари орқали аниқлаш мумкин;

– Инновацион иқтисодиётнинг асосий кўрсаткичларидан бири мамлакат ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланилаётган асосий воситаларнинг ёши ҳисобланади.

– инновацион иқтисодиётни қўллаш ва унинг ижтимоий-иктисодий тизимига баҳо беришда иқтисодий индикаторлар мамлакат ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий ҳолатини аниқлашда муҳим кўрсаткич бўлиб ҳисобланади.

Хулоса қилиб айтганда, инновацион иқтисодиётни жорий этишнинг қатор белгилари мавжуд бўлиб, халқаро амалиётда уларни ҳолатига баҳо берадиган индикаторлар қўлланилади. Мазкур иқтисодий категорияларнинг миллий иқтисодиётда қўллаш ва улар орқали баҳолаш учун мамлакатда ижтимоий-иктисодий ҳамда сиёсий вазият мавжуд бўлиши жуда муҳим ҳисобланади.

Adabiyotlar/Литература/References

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2019-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5544-сон Фармони, 21.09.2018 й. <https://lex.uz/ru/docs/3913188>
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. // Халқ сўзи, 20.12.2022 йил.
3. Шакирова, Ф. Б. (2022). Ўзбекистонда инновацион ривожланишнинг назариялари, шаклланиши ва миллӣ иқтисодиёт ўсишини таъминлашдаги имкониятлари. *Journal of new century innovations*, 16(3), 86-96.
4. Кондратьев Н. Д. Большие циклы конъюнктуры // Вопросы конъюнктуры. 1925. № 1.
5. Шумпетер Й.А. Теория экономического развития. М.: Прогресс, 1983. С. 278-285.
6. Кузнец С. Современный экономический рост: результаты исследований и размышлений. Нобелевская лекция, стр 105.// Нобелевские лауреаты по экономике: взгляд из России. Под ред. Ю.В. Яковца. Спб.: Гуманистика, 2003.
7. Innovation Policy and the Economy, Volume 5, National Bureau of Economic Research, Adam B. Jaffe, Josh Lerner, and Scott Stern: The MIT Press, Cambridge, Massachusetts – 2005.
8. Arora A. and Gambardella A.: “ Bridging the Gap”. In A. Aurora and A. Gambardella, eds., From Underdogs to Tigers: The Rise and Growth of the Software Industry in Some Emerging Economies. Oxford, UK: Oxford University Press. - 2005.
9. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика. В 2т.: Пер. с англ. – М: 1997. Т.2. – С. 89.
10. Lundvall B. National Systems of Innovation: Toward a Theory of Innovation and Interactive Learning. N.Y.: Anthem Press, 2010.
11. Bruijn H., Voort H., Dicke W., Jong M., Veeneman W. Creating System Innovation: How Large Scale Transitions Yemerge. N.Y.: Taylor & Francis, 2004.
12. Fischer M., Fröhlich J. Knowledge, Complexity and Innovation Systems. Berlin.: Springer, 2001.
13. Geels F. Technological Transitions and System Innovations: A Co-yevolutionary and Socio-technical Analysis. N.Y.: Yedward Yelgar Publishing, 2005.
14. Nauwelaers C., Wintjes R. Innovation Policy in Yeurope: Measurement and Strategy. N.Y.: Yedward Yelgar Publishing, www
15. Давыдов А.А. Конкурентные преимущества системной социологии. (Электронное издание) М.: ИС РАН, www (<https://www.isras.ru/publ.html?id=855> , <http://www.yecsocman.yedu.ru/db/msg/324618.html>)
16. Шакирова, Ф. Б. (2022). Темир йўл транспорти соҳасидаги давлат-хусусий шерикчилик муносабатлари. *Journal of new century innovations*, 16(3), 82-85.
17. Шакирова, Ф. Б., & Махмудова, П. (2022). Влияния инвестиций и инноваций на экономической рост. *Journal of new century innovations*, 15(2), 142-146.
18. Щербин В.К. Инновационная экономика и экономика знаний. //Наука и инновация. 2017. 289 с.
19. Давыдов, А.А. Инновационный потенциал России: настоящее и будущее http://www.isras.ru/blog_modern_3.html.
20. Lundvall B. National Systems of Innovation: Toward a Theory of Innovation and Interactive Learning. N.Y.: Anthem Press, 2010.; Bruijn H., Voort H., Dicke W., Jong M., Veeneman W. Creating System Innovation: How Large Scale Transitions Emerge. N.Y.: Taylor & Francis, 2004.; Fischer M., Frohlich J. Knowledge, Complexity and Innovation Systems. Berlin.: Springer, 2001.; Geels F. Technological Transitions and System Innovations: A Co-

- evolutionary and Socio-technical Analysis. N.Y.: Edward Elgar Publishing, 2005.; Nauwelaers C., Wintjes R. Innovation Policy in Europe: Measurement and Strategy. N.Y.: Edward Elgar Publishing, 2008.
21. Бессонов В. А. О развитии сектора ИКТ в российской экономике / В. А. Бессонов, Н.Ю. Бродский // Вопросы статистики. 2011. № 12. С. 26-31.
22. Carl Schramm et al. The advisory committee on measuring innovation in the 21 century. Innovation measurement: Tracking the state of innovation in the American economy. A report to the secretary of commerce. January 2008 [Electronic resource]. - Access mode: http://www.esa.doc.gov/sites/default/files/reports/documents/innovation_measurement_01-08.pdf.
23. World Bank. <http://data.worldbank.org/indicator>
24. RAND Corporation. http://www.rand.org/pubs/monograph_reports/MR1357.0/

08.00.00- Иқтисодиёт фанлари

Мамбетназаров Бахыт Бисенбаевич
Қорақалпоғистон қишлоқ хўжалиги ва агротехнологиялар институти
«Агробизнес ва бухгалтерия ҳисоби» кафедраси доценти вазифасини
вақтинча бажарувчи, иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори , PhD

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА ТАДБИРКОРЛИК СУБЪЕКТЛАРИНИНГ РИВОЖЛАНТИРИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ

Аннотация. Мақолада қишлоқ хўжалиги тадбиркорлиги, трансформациялашув жараёни, ақлли қишлоқ хўжалиги тушунчаларининг моҳияти баён этилган. Қишлоқ хўжалиги ривожлантириш бўйича қабул қилинган меъёрий ҳуқуқий ҳужжатлар, қишлоқда аҳоли даромадини ошириш, ишсизлик даражасини пасайтириш, ўрта мулк эгалари қатламини ошириш билан дехқон хўжаликлари республикадаги ижтимоий-иқтисодий барқарорликни таъминлашдаги ўрни таҳлил қилинган. Қорақалпоғистон қишлоқ хўжалигида тадбиркорлик субъектларининг трансформациялашув жараёнларини ривожлантиришга қаратилган таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: трансформациялашув жараёни, тадбиркорлик субъектлари, дехқон хўжаликлари, ўсиш нуқталари, бизнес мұхитини, ARIMA модели, экологик талаблар, географик жойлашуви, анкета сўровлари.

Mambetnazarov Bakhit Bisenbaevich
Acting Associate Professor of the Department of Agribusiness and Accounting,
Karakalpak Institute of Agriculture and Agricultural Technologies,
Doctor of Philosophy in Economics, PhD

DEVELOPMENT PROSPECTS FOR BUSINESS ENTITIES IN AGRICULTURE

Abstract. The article reveals the essence of the concepts of agricultural entrepreneurship, transformation process and smart agriculture. The role of farms in ensuring socio-economic stability in the republic is analyzed when adopting regulatory legal documents on the development of agriculture, increasing rural incomes, reducing unemployment, and increasing the number of owners of average property. Proposals and recommendations have been developed aimed at developing processes of transformation of economic entities in agriculture in Karakalpakstan.

Key words: transformation process, business entities, dekhkan farms, growth points, business environment, ARIMA model, environmental requirements, geographical location, questionnaires.

Мамбетназаров Бахыт Бисенбаевич
и.о доцента кафедры «Агробизнес и учет»
Каракалпакского института сельского хозяйства и
агротехнологий, доктор философии по экономики, PhD

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ БИЗНЕС-СУБЪЕКТОВ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ

Аннотация. В статье раскрыта суть понятий аграрного предпринимательства, трансформационного процесса и умного сельского хозяйства. Проанализирована роль дехканских хозяйств в обеспечении социально-экономической стабильности в республике при принятии нормативных правовых документов по развитию сельского хозяйства, повышении доходов населения на селе, снижении уровня безработицы, увеличении слоя владельцев средней собственности. Разработаны предложения и рекомендации, направленные на развитие процессов трансформации хозяйствующих субъектов сельского хозяйства Каракалпакстана.

Ключевые слова: процесс трансформации, субъекты хозяйствования, дехканские хозяйства, точки роста, бизнес-среда, модель ARIMA, экологические требования, географическое положение, анкеты.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N39>

Кириш. Жаҳонда аҳоли сонининг ошиши туфайли инсониятни озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш, иқтисодий хавфсизлик ва ижтимоий барқарорликни сақлашда қишлоқ хўжалиги тадбиркорлигининг, хусусан, дехқон хўжалиги фаолиятининг аҳамияти тобора ортиб бормоқда. “Дунёда 600 миллиондан ортиқ дехқон хўжалиги мавжуд бўлиб, улар қишлоқ хўжалиги майдонининг 70–80 фоизини эгаллади ва озиқ-овқат маҳсулотларининг 80 фоизини ишлаб чиқармоқда” [9]. Шу боис, озиқ-овқат маҳсулотлари миқдори ва сифатини кўпайтириш, қишлоқ хўжалигига тадбиркорликни шакллантиришнинг катта манбаи бўлган дехқон хўжаликларининг фаолиятини ривожлантириш муҳим вазифалар қаторига киради.

Жаҳонда олиб борилаётган илмий тадқиқотларда қишлоқ жойларда дехқончилик асосдаги тадбиркорликни ривожлантиришнинг иқтисодий механизmlарини такомиллаштириш, барқарор иқтисодий ривожлантиришга оид назарий-методологик муаммоларни ўрганиш, ҳудуднинг ўзига хос хусусиятларидан самарали фойдаланиш ва янгича ёндашувларни ишлаб чиқиш каби масалалар тадқиқига алоҳида эътибор қаратилмоқда[4]. Қишлоқда аҳоли даромадини ошириш, ишсизлик даражасини пасайтириш, ўрта мулк эгалари қатламини ошириш билан дехқон хўжаликлари республикадаги ижтимоий-иқтисодий барқарорликни таъминлашдаги ўрни кенгайиб ва ривожланиб бормоқда.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Янги Ўзбекистонда минтақаларнинг ижтимоий-иқтисодий барқарорлиги таъминланиши натижасида мамлакатимизда кейинги йилларда халқимизнинг турмуш шароитини янада яхшилашга, тадбиркорликни жадал ривожланиши ва иқтисодиёт тармоқларини трансформация қилиш муҳим йўналиш сифатида белгилаб олинди. Жумладан, «...маҳаллаларнинг “ўсиш нуқталари” ва уларда яшовчи аҳолининг тадбиркорлик фаолиятидаги ихтисослашувидан келиб чиқиб, уларда истиқомат қилиб, фаолият юритувчи аҳолини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш»[1] бўйича қатор вазифалар белгилаб олинган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сон “2022–2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”, 2019 йил 23 октябрдаги ПФ-5853-сон “Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг 2020–2030 йилларга мўлжалланган стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги фармонлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2022 йил 4 апрелдаги 155-сон “2022–2026 йилларда Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудларини комплекс ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш ва аҳоли турмуш даражасини янада яхшилашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги

қарори ҳамда қишлоқ хўжалиги фаолияти олдида турган муҳим вазифалар этиб белгиланди [1], [2], [3].

М.К.Пардаев ва З.Н.Қурбонов тадқиқотларида «оилавий тадбиркорлик» тушунчасига «Оила мулкка асосланган оила аъзолари иштирок этадиган тадбиркорлик оилавий тадбиркорлиги деб аталади», деб таъриф берилиши ҳам бежиз эмас[5]. Бундан ташқари, ушбу атама оилавий хўжаликлар фаолиятининг замонавий ҳолатидан келиб чиқиб, Г.М.Шодиева томонидан «Оила тадбиркорлиги, деб оила мулкка асосланган, оила аъзолари иштирок этадиган ва маълум даражада даромад (фойда) олишни қўзлаб қилинадиган фаолиятга айтилади», деб янада аниқлаштирилган[6].

Бундан ташқари, ушбу масалаларни Ўзбекистонда тадқиқ этган олим Б.Б.Беркинов уй хўжалигини бирмунча кенг маънода ифодалаб, «Оила унинг аъзоларига майший хизмат кўрсатиш, шахсий ёрдамчи хўжаликни юритиш, уйда натура ҳолда маҳсулот ишлаб чиқариш сингари хўжалик юритиш бўйича анъанавий уй ишлари йиғиндинсини ўз ичига олади», деб таъкидлайди. Унинг фикрича, ҳозирги вақтда қўлланувчи «уй хўжалиги» тушунчаси кенг маънода ўта мураккаб, кўп қиррали бўлганлиги боис, уни «индивид» ва «оила» тушунчалари билан тавсифланувчи, лекин айни пайтда унга ўхшаш бўлмаган (чунки у бир индивиддан ҳам, бир неча деҳқон аъзоларидан ҳам таркиб топиши мумкин) кичик иқтисодий тизим сифатида» ўрганиш тўғри бўлади...» деб қайд этадилар[7].

Россиялик олим А.П.Градовнинг фикрига қўшилган ҳолда қайд этиш жоизки, давлат томонидан қишлоқ худудлардаги деҳқон хўжаликларини қўллаб-қувватлаш дастурлари, аввало, аҳолининг фуқароларнинг қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва ишлари билан кафолатли таъминлаш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш жараёнидаги бандлиги, манфаатдорлинини ошириш, чўл худудларидаги демографик ҳолатни яхшилашни кўзда тутиши лозим.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқот жараёнида Қорақалпоғистон Республикаси қишлоқ жойларида фаолият юритаётган деҳқон хўжаликларининг ҳозирги иқтисодий ҳолати, уларнинг қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш жараёнидаги ўзига хос хусусиятларини таҳлил этилган, худудий деҳқон хўжаликларидан самарали фаолият юритиш жараёнига таъсир этувчи омилларни таҳлил этилган. Қорақалпоғистон Республикаси деҳқон хўжаликларининг трансформациялашув жараёнлари ҳисобига қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқариш кўрсаткичларини прогноз қилинган. Бунда эксперт баҳолаш, анкета сўрови, тизимли ва қиёсий таҳлил, эконометрик моделлаштириш, прогнозлаш, статистик гурухлаш усуллари тадқиқот методологиясини ташкил этади. усуллари тадқиқот методологиясини ташкил этади. Тадқиқотнинг объекти сифатида Қорақалпоғистон Республикасида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштирувчи деҳқон хўжаликлар фаолияти баён этилган.

Таҳлил ва натижалар. Таҳлилларимиз кўрсатилишича, 2021 йилда Қорақалпоғистон Республикасида иқтисодий фаолият турлари бўйича тадбиркорлик субъектлари энг юқори улуши қишлоқ хўжалигига 95,1 фоиз, йўловчи айланмасида 93,9 фоиз, қурилиш ишларида 87,4 фоиз, юқ ташишда 92,3 фоиз, чакана савдо айланмасида 93,9 фоизни ташкил этди [10]. Таҳлил натижаларидан келиб чиқиб, мамлакатимиз томонидан бизнес муҳитини яхшилаш учун кўрилаётган чора-тадбирлар натижасида

яқин истиқболда умумий иқтисодий вазиятнинг яхшиланишини ижобий ўзгартганлигини кўриш мумкин.

Худудий қишлоқ хўжалиги экинлари экилган майдонни 26708 минг гектарни ташкил этган ва бу кўрсаткич 2021 йилда 37045 минг гектарга тенг бўлган. Шундан қишлоқ хўжалиги ерлари боғ ва узумзорлар 3731 минг гектардан ошиқ бўлиб, 2000 йилга солиштирганда қарийб 65 фоизга қўпайган. Республикада 2021 йилда картошканинг 67,0 фоизи, сабзавот маҳсулотларининг 60,6 фоизи, меванинг 44,1 фоизи, узумнинг 55,7 фоизи дехқон хўжаликларида ишлаб чиқарилган(1-жадвал).

Қорақалпоғистон дехқон хўжаликларида қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ҳажмининг ўзгариши динамикаси, минг тонна

Йиллар	Дон		Картошка		Сабзавот		Мева		узум	
	минг тонна	%*	минг тонна	%*	минг тонна	%*	минг тонна	%*	минг тонна	%*
2005	49,7	30,6	12,6	99,2	39,3	69,3	5,8	56,3	1,7	88,4
2010	70,4	23,5	21,1	67,8	69,7	51,9	10,5	42,3	2,9	84,2
2011	59,2	29,6	21,0	63,9	80,6	55,4	11,6	42,4	3,2	85,8
2012	62,3	22,4	26,5	72,7	100,3	60,2	14,3	47,0	3,5	85,1
2013	67,5	30,2	28,9	73,3	120,1	59,6	16,3	49,1	3,8	85,1
2014	70,5	32,4	31,0	69,4	130,7	57,4	19,3	52,3	4,5	85,9
2015	69,2	26,0	34,4	72,1	147,5	61,1	22,0	53,8	4,9	85,4
2016	69,8	23,6	38,5	73,2	157,1	61,3	23,2	53,1	5,1	84,8
2017	71,5	24,1	46,3	75,4	172,3	70,3	27,6	58,9	5,8	83,4
2018	71,3	28,9	50,8	72,2	176,0	69,6	30,0	60,7	6,1	80,4
2019	42,8	14,6	57,7	69,0	171,8	62,7	27,0	48,1	5,5	54,4
2020	39,3	14,2	58,4	68,2	175,9	61,4	26,4	45,7	5,9	56,9
2021	37,0	13,7	59,9	67,0	182,8	60,6	27,3	44,1	6,2	55,7
2021йилда 2005 йилга нисбатан марта	0,7	-16,9 Ф.б.	4,7	-32,2 Ф.б.	4,6	-8,7 Ф.б.	7,7	-12,2 Ф.б.	3,6	-32,7

Қорақалпоғистон қишлоқ хўжалигидаги қўй-эчкиларнинг қарийб 88 фоизи, қора молларнинг 96,0 фоизидан кўпроғи, паррандаларнинг 72,0 фоизи дехқон хўжаликларида жойлашган. Республикадаги ўртача битта дехқон хўжалигига (қишлоқ жойларида) 3,2 бош қорамол (шундан 1,2 фоизи соғин сигир), 6,5 бош қўй ва эчки, 14 бош парранда тўғри келади.

Маълумки, Қорақалпоғистон Республикаси аграр сектори мамлакат минтақаларидан фарқли равишда, ўзига хос мураккаб экологик оғир вазиятларни эътиборга олган ҳолда иш юритиш талаб этилиши билан ажралиб туради. Шуни ҳисобга олиб, диссертацияда дехқон хўжаликларида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқаришини ривожлантириш истиқболлари кўп варианти эконометрик моделлар тузиш орқали асосланди. Эконометрик моделлар ичидан статистик баҳолаш мезонлари қийматларини таққослаш ҳамда ARIMA модели ва STATA дастуридан фойдаланган ҳолда прогноз моделлари тузиш орқали аниқланди. Танланган

моделлардан фойдаланиб Қорақалпоғистон Республикаси дехқон хўжаликларида дехқончилик ва чорвачилик фаолиятини ривожлантириш вариантлари прогнози амалга оширилди (2-жадвал).

2-жадвал

Қорақалпоғистон Республикасида дехқон хўжаликларида қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқариш ривожланишининг прогнозвариантлари (минг тн.)

Кўрсаткичлар	ақиқатда (2021 й)	Прогноз					
		2024 й			2026 й		
		I	II	III	I	II	III
Дон	37,0	33,57	36,57	39,57	32,0	35,00	38,0
Картошка	59,9	67,22	70,22	73,22	73,13	76,13	79,13
Сабзавот	182,8	201,67	204,67	207,67	219,2 4	221,24	224,2 4
Мева	27,3	29,1	32,10	35,1	31,76	34,76	37,76
Узум	6,2	6,42	7,28	10,25	7,04	7,88	10,88
Гўшт (сўйилган вазнда)	116,1	114	126	138	123	135	147
Тухум	280,0	303	315	327	331	343	355
Сут	376,0	417	429	441	444	456	468
Хосилдорлик, ц/га							
Дон экинлари	30,6	22,0	30	38,0	22,0	30	38,0
Картошка	109,6	114	122	130	120	128	132
Сабзавот	168,1	176	184	182	182	193	201
Полиз	147,8	142	150	158	149	157	165
Қора молла р Шундан, н,	1092,4						
Сигирлар	309,7	311,2	329	419	332,0	340	430
Қўй ва эчкилар	991,0	1094	1184	1274	1189	1279	1369
Паррандалар	4067,0	4883	4973	5036	5364	5454	5544

Прогноз натижаларига кўра, Қорақалпоғистон Республикаси дехқон хўжаликларида 2024–2026 йилларда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлариетишириш ҳамда истеъмол қилишнинг юқори ўсиш суръатлари сақланиб қолиш тенденцияси мавжуд. Ўсиш суръатлари асосан экинлар ҳосилдорлиги ҳамда такорий экинлар экиш майдонлари кенгайиши ҳисобига юз беради. Прогноз қилинаётган даврда дехқон хўжаликларида гўшт, сут, тухум ва бошқа чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиши, энг аввало моллар бош сонининг кўпайиши ва уларнинг маҳсулдорлиги ошиши ҳисобига юз беради.

Анкета сўровлари натижалари умумлаштириш кўриб чиқилаётган гурухга киритилган дехқон хўжаликларида (2021 йилда) 18,1 минг тонна дон, шундан, 3,5 минг тонна картошка, 16,1 минг тонна сабзавот, 2836 минг тоннамева ва резаворлар, 2,8 минг тонна сут ва бошқа кўплаб қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқарилган (3-жадвал).

3-жадвал

Қорақалпоғистон Республикаси Нукус тумани қишлоқ фуқаролар йиғини дехқон хўжаликларининг экин майдони ва чорва моллар таркиби⁸

Т/Р	ОФЙ ва МФЙ номи	Хонадонлар сони	Жами экин майдони, гектар	Шундан					Чорва моллар сони, бирлик		
				Жами сабзавот	Жами полиз	Луккакли экинлар	Мойли экинлар	Бошқа экинлар	Корамол	Кўй ва эчкилар	Парандалар
1	Оқтерак	186	31,2	10,8	4	2,2	1	6,6	845	674	937
2	Кирантов	992	91,9	32,1	11	6,5	2	19,3	1322	557	10365
3	Такиркул	189 4	183,8	63,8	21	11,1	5	38,6	816	264	4284
1-гурух		3 072	306,9	106,7	35,5	19,8	7,7	64,5	2983	1495	15586
4	Бақаншақли	146 3	172,5	60,1	20,0	12,0	4	36,2	826	1261	2286
5	Кутанкул	676	49,8	17,5	6	3,5	1	10,5	3150	1600	3500
2-гурух		213 9	222,3	77,6	25,8	15,5	5,7	46,7	3976	2861	5780
6	Арбаси	758	77,3	27,2	9	5,4	2	16,2	1986	1581	2794
7	Кердер	458	48,8	17,0	6	3,4	1	10,2	1869	1857	1580
8	Ток тау	531	20,5	7,3	2	1,5	1	4,3	387	520	2197
3-гурух		174 7	146,6	51,5	16,9	10,3	3,8	30,7	4242	3958	6571
9	Саманбой	289 1	149,3	52,0	17	10,5	4	31,3	387	520	2197
10	Оқманғит	110 7	56,0	19,6	7	3,9	1	11,8	324	268	937
4-гурух		399 8	205,3	71,6	23,6	14,4	5,2	43,1	711	788	3134
Жами		10 956	881,1	307,4	101,8	60,0	22,4	185, 0	23834	9102	34211

Анкета сўрови ўтказилган 55 та дехқон хўжалигида 38 таси, ёки 43 фоизи имтиёзли кредитлар дехқон хўжалигини ривожлантириш, чорвамоллари сотиб олиш, парранда сонини қўпайтириш, иссиқхона қуриш яхши навли уруғлик сотиб олиш ва бошқа тур тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш учун зарурлигини кўрсатиб ўтган.

Дехқон хўжаликларининг катта иқтисодий салоҳияти ҳамда имкониятлари ҳозиргача тўлиқ ишга солинмаган. Бунинг асосий сабабларидан бири – аҳоли даромадларини шакллантирувчи бозормеханизмларининг ва тадбиркорлик учун кичик кредитлар бериш, маҳсулотлар етиштириш учун фьючерс шартномаларини тузиш етарлича ривожланмаганлиги ҳисобланади.

Хулоса ва таклифлар. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида “дехқон”, “дехқон хўжалиги” тушунчаларининг ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан мазмуни кенгайиб, уларга фақат истеъмолчи субъект сифатида эмас, балки, иқтисодий

муносабатларнинг асосий иштирокчиси эканлигини ҳисобга олиб ёндашиш мақсадга мувофиқдир. Иқтисодий адабиётларда ушбу тушунчаларга доир турли хил қараашлар мавжуд. Бу тушунчаларни назарий жиҳатдан тадқиқ қилиб ҳар бирининг такомиллашган таърифлари ишлаб чиқилди.

➤ Қишлоқ жойларида оиласидаги тадбиркорликни ривожлантириш бандлик муаммосини, айниқса, хотин-қизлар, қишлоқ ёшларини иш билан таъминлаш, оиласарнинг даромадини сезиларли даражада кўпайтириш, бутун мамлакатимиз аҳолисининг фаровонлигини ошириш имкониятини яратади. Бу биринчидан, аҳолини иш билан таъминлаш орқали деҳқонларнинг муҳим даромад манбай ва мулкдорлар синфини шакллантиришнинг асоси бўлса, иккинчидан, мамлакатимиз бозорининг қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига бўлган эҳтиёжини қондириш орқали аҳолининг турмуш даражасининг ошишига сабаб бўлади.

➤ Қишлоқ ва шаҳарларда ҳар қандай хизмат турини кўрсатаётган тадбиркорларга солиқлар ва ягона ижтимоий тўловларни янада камайтириш мақсадга мувофиқдир. Чунки, мазкур тўлов турлари тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш ва шу орқали оила даромадларини қўпайтиришда муҳим омил сифатида намоён бўлади. Бу эса, деҳқонларнинг ўз маблағлари билан хизмат кўрсатиш турларини кенгайтиришга имкон беради.

Қишлоқ жойларида деҳқон хўжаликлари ўзларининг қишлоқ хўжалиги маҳсулоти ишлаб чиқариш салоҳияти билан фермер ва бошқа тоифадаги қишлоқ хўжалиги корхоналаридан устун туради, ва улар ер, меҳнат ва бошқа ресурслардан самарали фойдаланиб, деҳқон ўз истеъмоли учун ҳамда бозорда сотиш учун деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқариб, шунинг эвазига катта фойда олади. Бунга деҳқон ва унинг аъзолари тадбиркорлигига қонун орқали берилган кафолатлар ҳамда уларни ишлаб чиқариш фаолиятини давлат томонидан қўллаб-куватлаш асос бўлиб хизмат қилмоқда.

Adabiyotlar/Литература/References

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2022–2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги фармони. // Янги Ўзбекистон. 2022 йил, 1 февраль, №22 (544).
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 23 октябрдаги ПФ-5853-сон “Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг 2020 — 2030 йилларга мўлжалланган стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги фармони. <https://lex.uz/docs/4567334>.
3. Ўзбекистон Республикасининг Президентининг г 2020 йил 11 ноябрьдаги «2020 — 2023 йилларда Қорақалпоғистон Республикасини комплекс ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори. www.lex.uz.
4. Б.Б.Мамбетазаров. Қишлоқ хўжалиги тадбиркорлигининг хусусиятлари ва ривожлантириш истиқболлари (Қорақалпоғистон Республикаси деҳқон хўжаликлари мисолида). Иқтисодий фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати, Нукус – 2023. www.ziyonet.uz.
5. Пардаев М.К., Курбонов З.Н. Оила бизнеси ва тадбиркорлиги. Самарқанд . Сам ҚИ. 1999.-18-Б

6. Шодиева Г.М. Оила хўжалиги мулки ва даромадни ошириш йўллари// Сам ИСИ, Иқтисод ф.н.илмий даражасини олиш учун тақдим этилган дисс. Т. 1999 йил.
7. Беркинов Б.Б. Уй хўжалиги иқтисодиёти. – Т.: Fan va texnologiya, 2014, 7-6.
8. Градов А.П. Национальная экономика / А.П.Градов. - СПб.: Питер, 2007. - 432 с.
9. <https://www.fao.org/3/cb8227en/cb8227en.pdf>
10. qrstat.uz

08.00.00- Иқтисодиёт фанлари

**Jumaniyazova Ro'za Quvondiq qizi,
Urganch davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi**

TURIZM INFRATUZILMASI TUSHUNCHASI VA UNING O'ZIGA XOS JIHATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada turizm infratuzilmasi tushunchasining mazmuni-mohiyati, unga berilgan ta'riflar va uning o'ziga xos jihatlari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar. Turizm, infratuzilma, turizm infratuzilmasi, turistik resurs, korxona.

Jumaniyazova Roza Kuvondik kizi
An independent researcher at Urganch State University

CONCEPT OF TOURISM INFRASTRUCTURE AND ITS SPECIFIC ASPECTS

Abstract. This article describes the essence of the concept of tourism infrastructure, its definitions and its specific aspects.

Key words. Tourism, infrastructure, tourism infrastructure, tourist resource, enterprise.

Джуманиязова Розы Кувондик кизи
независимого исследователя
Ургенчского государственного университета.

ПОНЯТИЕ ТУРИСТИЧЕСКОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ И ЕЕ ОСОБЕННОСТИ

Аннотация. В данной статье описана сущность понятия туристическая инфраструктура, ее определения и конкретные аспекты.

Ключевые слова. Туризм, инфраструктура, туристическая инфраструктура, туристический ресурс, предприятие.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N40>

Kirish. Jahon iqtisodiyotining globallashuvi sharoitida turizm jahoning yetakchi strategik sohasi sifatida jadal sur'atlarda rivojlanmoqda. "Turizm sohasi dunyo tovarlar va xizmatlar eksportida to'rtinchi, daromadi bo'yicha uchinchi o'rinda turadi, turizmning dunyo yalpi ichki mahsulotidagi ulushi 10 foizga yetgan" [9]. Turizm faoliyati dunyo mamlakatlarida iqtisodiyotning asosiy sohalaridan biriga aylandi. Hozirgi kunda turizm industriyasi va unga aloqador sohalar, xususan turizm infratuzlimasi sohalari tobora ko'proq ish o'rirlari yaratmoqda. Ayniqsa, jahon turizm infratuzlimasiga innovatsiyalarni tatbiq etish va yangi texnologiyalarni jalb qilish, mijozlarga turizm xizmati ko'rsatish samaradorligini oshirish,

sohada raqamli texnologiyalarni qo'llash hamda sohada innovatsiyalardan foydalanish ko'lamini oshirish tadqiqotning ustuvor yo'nalishi bo'lib hisoblanadi.

O'zbekistonda ham iqtisodiyotning istiqbolli salohiyatga ega sohasi sifatida turizm tarkibida turizm infratuzilmasini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Turizm globallashuvining zamonaviy tendensiyalariga ega bo'lgan jahon xizmatlar bozori segmentini yaratish strategiyasini ishlab chiqishni talab qiladi. 2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasining 35-moddasida "O'zbekiston bo'y lab sayohat qiling" dasturi doirasida mahalliy sayyoohlar sonini 12 mln. nafardan oshirish hamda respublikaga tashrif buyuruvchi xorijiy turistlar sonini 9 mln. nafarga yetkazish" [1] vazifalari belgilangan. Bu vazifalarni samarali amalga oshirish uchun turizm infratuzilmasining yangi imkoniyatlaridan foydalanish, unda innovatsion xizmatlarni ishlab chiqish va joriy etish maqsadga muvofiq. Ana shulardan kelib chiqib, turizm infratuzilmasi tushunchasini tadqiq qilish tanlangan mavzining asosini tashkil etadi.

Adabiyotlar tahlili. Iqtisodiy adabiyotlarda infratuzilma tushunchasining turli ta'riflari keltirilgan. Infratuzilma tushunchasi aslida lotinchadan olingan bo'lib, "infra" - "quyida, ostida" va "struktura" - "tuzilish, joylashuv" degan ma'nolarni anglatadi. Ayrim manbalarda "infratuzilma" atamasining paydo bo'lishi 40-yillar oxiriga to'g'ri keladi. XX asrda ushbu tushuncha sanoat va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishga xizmat qiladigan iqtisodiy tarmoqlar majmuasi bo'lib, uning tarkibiga avtomobil yo'llari, kanallar, portlar, ko'priklar, aerodromlar, omborlar qurilishi, energiya menejmenti, temir yo'l transporti, aloqa, suv ta'minoti va kanalizatsiya, umumiylar va kasb-hunar ta'limi, ilm-fan xarajatlari, sog'liqni saqlash va boshqa sohalar kirgan.

Hozirgi kunga kelib, "turizm infratuzilmasi" tushunchasi quyidagi bir qator ta'riflar xosligi bilan ajralib turadi [6]. M.A.Jukova turizm rivojlanganligi sababli sayyoohlar uchun dam olish va ko'ngil ochishni ta'minlovchi inshootlar to'plami, deb ta'riflagan bo'lsa-da, V.F.Buylenko esa rekreatsiya resurslarini rivojlantirish va turizm sohasini rivojlantirish uchun zarur shart, deb qayd qilib o'tgan. I.V.Zorin tadqiqotlarida esa tizimning ishlashi uchun asos yaratadigan va ta'minlaydigan o'zaro bog'liq xizmat tuzilmalari yoki ob'ektlari majmuasi sifatida qaragan. V.I.Kurilova qarashlarida esa ushbu sohalarga tegishli bo'lgan tarmoqlar, korxonalar va tashkilotlar majmui, tovar ishlab chiqarish va aylanishining normal ishlashi uchun shart-sharoit yaratish va kishilar hayoti kabi omillar hisobga olingan.

Shuningdek, V.M.Ivanova fikricha, turizm infratuzilmasi turizmnning o'ziga xos ijtimoiy xizmatlari, ya'ni turistlar turistik resurslariga normal kirishini ta'minlaydigan va ularning to'g'ri ishlashini ta'minlaydigan inshootlar, muhandislik-kommunikatsiya tarmoqlari kompleksi, shu jumladan telekommunikatsiyalar, yo'llar, turizm sohasiga qo'shni korxonalardir [4]. Unga ko'ra, turizm uchun resurslardan samarali foydalanish turizm sohasidagi korxona va sayyoohlarning o'zlarini hayotini ta'minlash hisoblanadi.

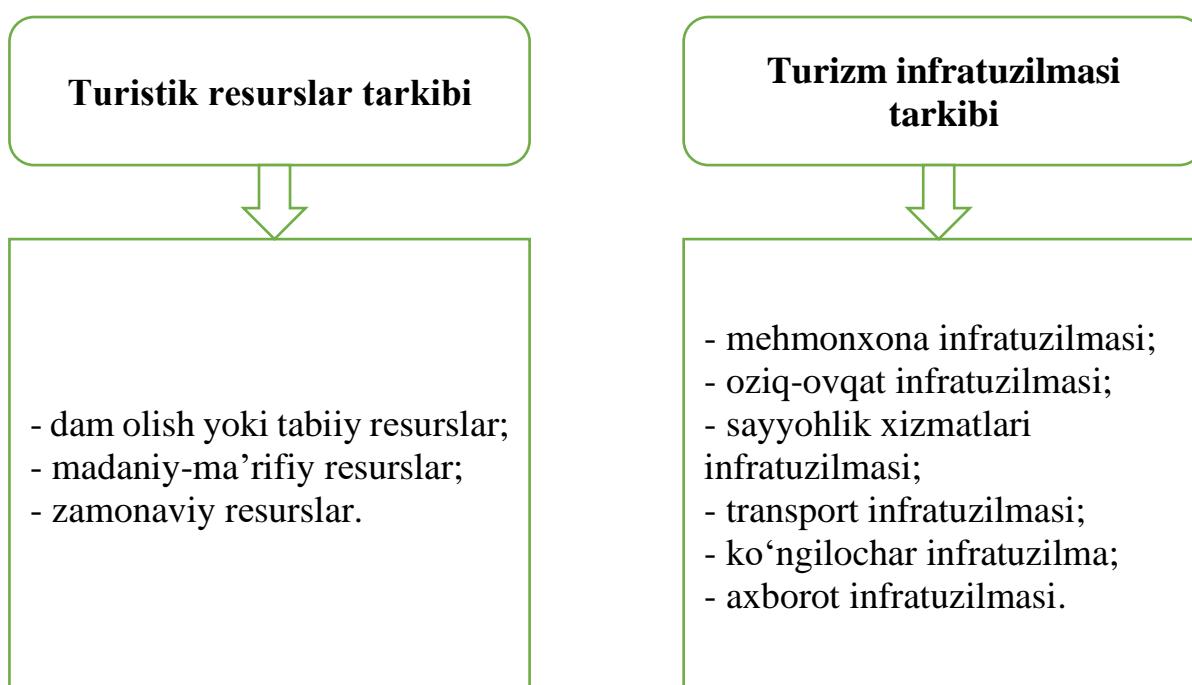
A.N.Norchaev fikricha, turizm infratuzilmasi turizm sohasining ajralmas qismi bo'lgan ikki elementni o'z ichiga oladi. Ulardan birinchi element mehmono'stlik industriyasi bo'lib, unga turar joy va ovqatlantirish xizmatlarini ko'rsatuvchi korxonalar kiradi. Ikkinchi element esa infratuzilma tarkibiy qismlari bo'lib, u uch bosqichli tizimni o'z ichiga oladi [5].

Sh.R.Jumaniyazova fikricha, turizm infratuzilmasi tarkibi va darajasi turistik talabning hajmi va tuzilishi, turizmning istiqbolli turlarining rivojlanishi, asosiy infratuzilmaning

rivojlanishi, sayyohlik faoliyati sub'ektlarning davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash darajasiga bog'liq bo'ladi [3].

Shular bilan bir qatorda, infratuzilma tushunchasi kishilarning ijtimoiy hayoti bilan bog'liqdir. Unga ko'ra, infratuzilma - ishlab chiqarish va muomala, tovarlar, shuningdek, kishilar hayotidir" [10]. Turizm infratuzilmasi unsurlariga ega bo'ladi. Har qanday turizm infratuzilmasi asosiy unsuri uning resurslari, ya'ni qulay xususiyatlarga egaligi va turistik infratuzilmani yaratishga yaroqli tabiiy va texnogen ob'ektlar to'plamidir [6]. Ularni tarkibi dam olish, tarixiy-madaniy o'tmish va zamonaviy meros kabi guruhlardan tarkib topadi.

Infratuzilmani rivojlantirish va unsurlarining o'zaro bog'liqligi sayyohlik yo'nalishining asosiy tarkibiy qismi bo'lib, unda turistik resurslar va turizm infratuzilmasi tushunchalarini bir-biridan farqlanadi (1-rasm):

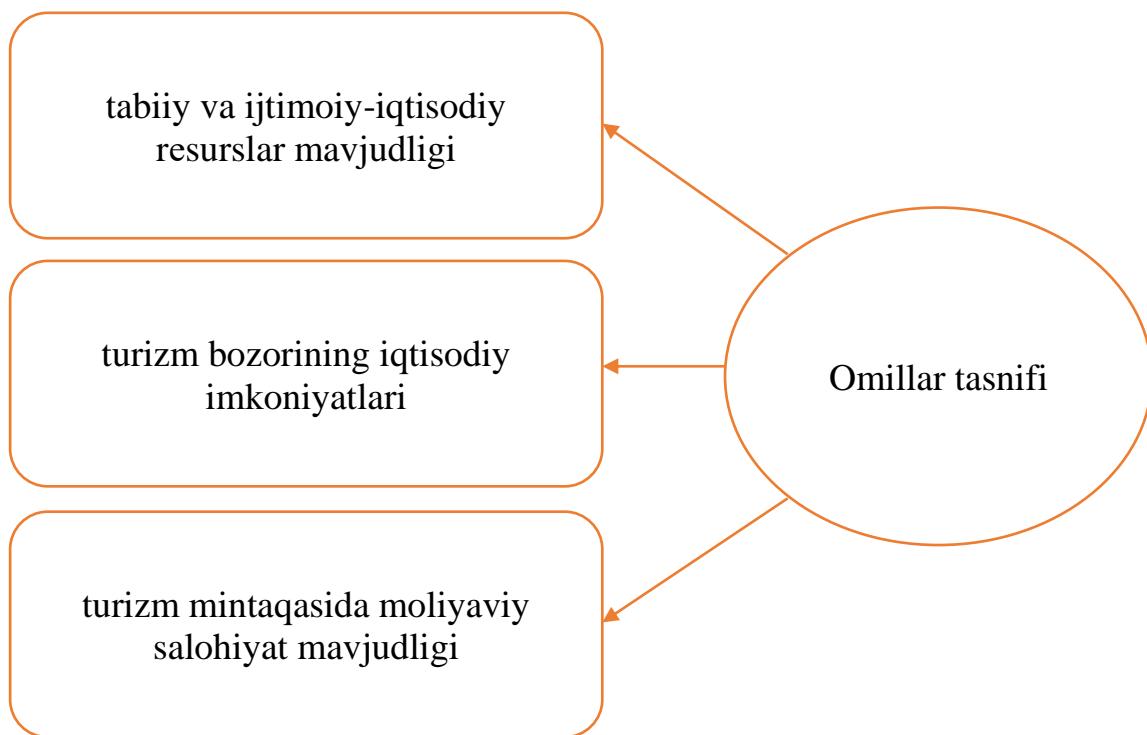
1-rasm. Turizm infratuzilmasi va turistik resurslar tushunchalarining tasniflanishi¹

Mazkur rasmga asosan, turizm sohasi uni tashkil etuvchi o'zaro bog'liq unsurlardan iborat bo'ladi. Shunga ko'ra, turistik resurslarni mavjudligi turistik infratuzilma aloqalarining rivojlanishini oldindan belgilab beradi. Rivojlangan infratuzilma turistik resurslar bilan birga turistik zonani yaratib, turistik yo'nalish sifatida qaraladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada tadqiqotning tahlil, sintez, iqtisodiy usul, mantiqiy tahlil, induktiv, deduktiv va abstrakt fikrlash kabi usullardan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Bugungi kunda turistik faoliyat orqali turizm infratuzilma va uning tarmoqlari rivojlanib bormoqda. Uni tarkibida turizm industriyasi o'z chegaralari joylashgan, hudud yalpi ichki mahsulotdagi ulushi va bandlik tuzilishi tarkibidagi sub'ektlar joylashgan soha sifatida qaraladi. Ushbu sohada turizm infratuzilmasining rivojlanishi alohida xususiyatga ega bo'lib, unga asosan turizm infratuzilmasi salohiyatini baholashda quyidagi omillar hisobga olinadi (2-rasm):

¹ Muallif ishlanmasi.

2-rasm. Turizm infratuzilmasining mavjud omillari¹

Ushbu rasmga asosan, turizm infratuzilmasiga xos hududni shakllantirish uchun quyidagi guruhlardan foydalanish lozim [2]:

- birinchi guruh; tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy resurslar: tabiiy va antropogen resurslar, sayyoqlik yo'naliishlari, hududlari va xususiyatlari, ijtimoiy va iqtisodiy aloqalar;
- ikkinchi guruh; turizm bozorining iqtisodiy salohiyati: ijtimoiy ehtiyojlar hajmi, mahalliy aholi va bozor talabi hajmi;
- uchinchi guruh; turizm infratuzilmasining moliyaviy tashqi va ichki imkoniyatlari.

Mavjud moliyaviy resurslar orqali turistik hudud shakllantiriladi. Buning uchun esa turistik resurslar bilan bir qatorda turistik infratuzilma zarur. Bu holatda infratuzilma tarkibi quyidagi unsurlarni o'z ichiga oladi [7]:

- turar joy, ovqatlanish, ko'ngil ochish va yuqori darajada rivojlangan transport tizimi;
- sayyoohlarni qiziqtiradigan diqqatga sazovor joylar;
- axborot va aloqa tizimlari.

Bugungi kunda, mamlakatimizda turizm infratuzilmasini rivojlantirishda joylashtirish vositalari, turistik firma va tashkilotlar va tashrif buyuruvchilar soni va faoliyati muhim ahamiyatga ega bo'lmoqda. Bevosita ushbu ko'rsatkichlar hududlarda dinamik o'zgarishlarga egaligi bilan ajralib turadi. Xususan, mamlakatimizda hududlar bo'yicha individual va boshqa joylashtirish vositalari soni 2018-2021-yillardadagi ko'rsatkichlarga egaligi bilan ajralib turadi (1-jadval).

1-jadval. 2018-2021 yillarda mamlakatimiz hududlari bo'yicha individual va boshqa joylashtirish vositalari soni (birlikda) [8]

Nº	Hududlar nomlari	2018-y.	2019-y.	2020-y.	2021-y.
	O'zbekiston Respublikasi bo'yicha	376	531	292	238

¹ Muallif ishlanmasi.

1.	Qoraqalpog'iston Respublikasi	22	19	20	11
2.	Andijon viloyati	9	40	-	-
3.	Buxoro viloyati	34	49	57	31
4.	Jizzax viloyati	14	18	4	1
5.	Qashqadaryo viloyati	19	19	-	-
6.	Navoiy viloyati	10	25	29	36
7.	Namangan viloyati	11	12	4	-
8.	Samarqand viloyati	14	38	24	21
9.	Surxondaryo viloyati	8	7	3	2
10.	Sirdaryo viloyati	3	1	-	-
11.	Toshkent viloyati	135	156	48	41
12.	Farg'ona viloyati	19	18	9	4
13.	Xorazm viloyati	13	40	39	38
14.	Toshkent shahri	65	89	50	46

Ushbu jadvalga asosan, O'zbekiston Respublikasi bo'yicha individual va boshqa joylashtirish vositalari soni 2018-yilda 376 tani tashkil etgan bo'lsa, 2021-yilga kelib, 238 tani tashkil etgan yoki 138 taga kamaygan. Qolgan ko'rsatkichlar respublikamizning boshqa hududlariga to'g'ri keladi. 2021 yilga kelib, Toshkent shahri (46 ta), Toshkent viloyati (41 ta) va Navoiy viloyati (36 ta) ushbu ko'rsatkichning yuqoriligi qatoridan o'rinn olgan. 2021 yilda Andijon, Qashqadaryo, Namangan va Sirdaryo viloyatlarida individual va boshqa joylashtirish vositalari soni qayd qilinmagan.

Xulosa. Turizm sohasining rivojlanishida infratuzilma muhim o'rinn tutib, omil va bo'g'in sifatida ishtirok etadi. Turizm infratuzilmasining shakllanishi mamlakatlar iqtisodiyotining taraqqiyoti bilan bog'liq. Bugungi kunga kelib, ushbu infratuzilma sohasi jahonning uchinchi ko'p daromad keltirayotgan sohasiga aylanib ulgurdi. Shu bois, ushbu sohani tadqiq qilish davr taqozosidir. Ushbu tarmoq bilan bog'liq turizm industriyasini sohasi dinamik ravishda rivojlanayotgan xizmatlar xalqaro savdo turi bo'lib hisoblanadi.

Turizm infratuzilmasi turizm tarmog'ida bo'ladigan munosabat, hodisalar yig'indisi va yaxlitligidir. Bu holatda turizm tushunchasi tashqi muhit bilan o'zaro aloqa qiluvchi tashkilot va hududlarni o'z ichiga oluvchi munosabatlar tizimidir. Turizm infratuzilmasi tarkibiga esa turizm tashkilotlari, turistlarga sayohat uchun mo'ljallangan joylar, mehmonxonalar, ovqatlanish tarmoqlari, transport, yo'llar va turizm bo'yicha mutaxassislar majmuasi kiradi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, turizm infratuzilmasi tushunchasining taraqqiyoti quyidagi omillar bilan bevosita bog'liqdir:

- turistik resurslarning miqdori, tarkibi, imkoniyatlari va ulardan foydalanish jihatlari;
- turizm industriyasining rivojlanishi, uning taraqqiyoti va sohaga bo'lgan ta'sirlari;
- turizm infratuzilmasining mavjud omillari, shart-sharoitlari va unsurlarining muhim yo'nalishlari;
- turistik hudud va uni shakllantirish imkoniyatlari, yo'nalishlari, omillari va uni tanlash tamoyillari.

Adabiyotlar/Литература/References

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-son Farmoni.
2. Визгалов Д.В. Совмещение несовместимого. Промышленный туризм может эффективно работать на благо городов и территорий [Электронный ресурс]. - Режим доступа: https://tourlib.net/statti_tourism/vizgalov.htm
3. Jumaniyazova Sh.R. Mintaqada turizm infratuzilmasini rivojlantirishning tashkiliy mexanizmlarini takomillashtirish (Xorazm viloyati misolida). / Iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Urganch: UrDU, 2023. – 13 b.
4. Иванова В.М. Туризм: основы, направления, структура. – М.: ИД «Феникс», 2008. - 265 с.
5. Norchayev A.N. Zamonaviy turizm infratuzilmasining shakllanish va rivojlanish tendensiyalari. / Iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – T.: TDIU, 2021. – 15 b.
6. Ruzmetov B., Salayev S.K., Xudayberganov D.T., Gulmanov M.A., Djumaniyazov U.I., Atayev J.E., Saidov D.R., Tadjiyev B.U. Xorazm viloyati va Xiva shahrining turistik salohiyatini yuksaltirish strategiyasi. Monografiya. – T.: Innovatsion nashriyot matbaa uyi, 2020. – 196 b.
7. Тютюнник Ю.Г. Охрана и заповедание индустриальных ландшафтов / Ю.Г.Тютюнник. // География и природные ресурсы, 2006, №2. - с.148.
8. O'zbekistonda turizm. O'zbekiston Respublikasi davlat statistika qo'mitasi to'plami. – Т., 2022. - 95 b.
9. <https://wttc.org/research/economic-impact>
10. <https://svastour.ru/articles/puteshestviya/vidy-turov/turistskaya-infrastruktura.html>

08.00.00 - Иқтисодиёт фанлари

Matniyozov Murodjon Rajabbayevich

Urganch davlat universiteti,
Turizm kafedrasи tayanch doktoranti
mmurodali.matniyozov@gmail.com

DESTINATSIYA IMIDJINI SHAKLLANTIRISHDA TURISTLARNING SODIQLIGI VA QONIQISHINING AHAMIYATI

Annotatsiya. Ikki tushunchaning ko'p o'lchovli tabiatи tufayli hozirgi adabiyotlar destinatsiya imidji va turistik sodiqlik o'rtasidagi bog'liqlik bo'yicha tadqiqotlar yetarli emas. Ushbu tadqiqot meta-tahlil orqali munosabatlar haqida ba'zi ma'lumot beruvchi xulosalar chiqarishga yordam beradi. Topilmalar shuni ko'rsatadiki, destinatsiya imidjining turistik sodiqlikka ta'siri turli darajada sezilarli. Xususan, umumiyl imidj turistlarning sodiqligiga eng katta ta'sir ko'rsatadi, keyin esa affektiv imidj va kognitiv imidj. Kognitiv affektiv qo'shma imidj turistlarning sodiqligiga barqaror ta'sir ko'rsata olmaydi. Destinatsiya imidji eng ko'p umumiyl sodiqlikka, keyin esa munosabat va xulq-atvorga ta'sir qiladi. Topilmalar ularning maqsadli marketing va menejment uchun nazariy va amaliy ahamiyati nuqtai nazaridan muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: Destinatsiya imidji, turist sodiqligi, turistlar qoniqishi, kognitiv imidj, affektiv imidj, umumiyl imidj

---

Matniyozov Murodjon Rajabbayevich

Urgench State University,
PhD student of the Tourism department

IMPORTANCE OF TOURISTS' LOYALTY AND SATISFACTION IN FORMING THE DESTINATION IMAGE

Abstract. Due to the multidimensional nature of the two concepts, the current literature lacks research on the relationship between destination image and tourist loyalty. This study helps to draw some informative conclusions about the relationship through meta-analysis. The findings show that the impact of destination image on tourist loyalty is significant to varying degrees. Specifically, overall image has the greatest impact on tourists' loyalty, followed by affective image and cognitive image. Cognitive affective joint image cannot have a sustainable effect on tourists' loyalty. Destination image has the greatest influence on overall loyalty, followed by attitudes and behavior. The findings are discussed in terms of their theoretical and practical implications for destination marketing and management.

Keywords: Destination image, tourist loyalty, tourist satisfaction, cognitive image, affective image, overall image

---

Матниёзов Муроджон Ражаббаевич

Ургенчский государственный университет,
аспирант кафедры туризма

ЗНАЧЕНИЕ ЛОЯЛЬНОСТИ И УДОВЛЕТВОРЕННОСТИ ТУРИСТОВ В ФОРМИРОВАНИИ ИМИДЖА ДЕСТИНАЦИИ

Аннотация. Из-за многомерного характера этих двух концепций в современной литературе отсутствуют исследования взаимосвязи между имиджем дестинации и туристической лояльностью. Это исследование помогает сделать некоторые информативные выводы о взаимосвязи посредством метаанализа. Результаты показывают, что влияние имиджа дестинации на туристическую лояльность в разной степени значимо. В частности, наибольшее влияние на лояльность туристов оказывает общий имидж, за ним следуют аффективный имидж и когнитивный имидж. Когнитивно-аффективный совместный образ не может оказывать устойчивого влияния на лояльность туристов. Имидж дестинации оказывает наибольшее влияние на общую лояльность, за ним следуют отношения и поведение. Результаты обсуждаются с точки зрения их теоретического и практического значения для маркетинга и управления дестинациями.

Ключевые слова: Имидж дестинации, туристическая лояльность, туристическая удовлетворенность, когнитивный имидж, эмоциональный имидж, общий имидж.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N41>

Kirish. Marketingning asosiy tushunchasi sifatida mijozlarning sodiqligi korporativ samaradorlik bilan chambarchas bog'liqdir [24]. Mijozlarni ushlab turishning 5% ga oshishi xizmat ko'rsatish sohasida 85% ko'proq foyda keltirishi [25] tomonidan aniqlangan. Bundan tashqari, mavjud mijozlarni saqlab qolish va ularga xizmat ko'rsatish yangi mijozlarni sotib olishga qaraganda kamroq xarajat qiladi [25]. Shu sababli, mijozlar bilan munosabatlarni boshqarish va mijozlarning sodiqligini oshirish xizmat ko'rsatuvchi tashkilotlar uchun strategik ahamiyatga ega bo'lgan mavzu bo'lib kelgan. [8] xaridorlarning sodiqligi haqidagi tegishli nazariyalarga asoslanib sayohat va turizm sohasidagi mavzu sifatida marketing tadqiqotlarida 1990-yillardan beri o'r ganilmoqda. Agar sayyoohlarning belgilangan joydagi tajribasi mahsulot sifatida tushunilsa, sodiqlik darajasi ularning borar joyiga qayta tashrif buyurish niyatida va tajribani do'stleri va qarindoshlariga tavsiya etish niyatida namoyon bo'lishi mumkin [21]. Bir qator tadqiqotlar sayohat motivatsiyasi, turistlarni xizmatlardan qoniqishi, xizmat ko'rsatish sifati, qabul qilingan qiymat va destinatsiya imij bilan bog'liq bo'lgan qarashlarni turist sadoqati bilan bog'lab o'r ganlar [5]. Sayyoohlар tomonidan qabul qilingan destinatsiya imiji ularning qaror qabul qilishda, destinatsiyani tanlashda, sayohatdan keyingi baholashda va kelajakdagи xatti-harakatlarida muhim ro'l o'ynashi o'r ganilgan [1,9-8b]. Sayyoohlар tomonidan biron bir destinatsiyaning imiji haqidagi bilimlar sayyoohlarning sodiqligini bashorat qilish imkoniyatini oshiradi. Taxminlarga ko'ra, borar joyini ijobiy qabul qilgan sayyoohlар uni qayta ko'rish yoki boshqalarga tavsiya qilish ehtimoli ko'proq. Shunga qaramay, oldingi tadqiqotlar destinatsiya imiji va turistik sodiqlik o'rtasidagi bog'liqlik bo'yicha aniq natijalarga ega emas. Ba'zi tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, destinatsiya imiji sayyoohlilik sodiqligiga bevosita ta'sir qiladi [3], ba'zilari bilvosita aloqani ochib berdi [6] va boshqalar destinatsiya imiji turistlarning sodiqligiga to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita ta'sir ko'rsatishini aniqladilar [3]. Sayyoohlilik sadoqatini o'lchash qayta tashrif buyurish niyatini, tavsiya qilish niyatini, shikoyatlarni va xatti-harakatlarni o'zgartirishni o'z ichiga oladi [4]. Garchi bir qator tadqiqotlar turistik imijlarning sodiqligi bilan bog'liqligini taklif qilgan bo'lsada, model spetsifikatsiyalaridagi o'zgarishlar, shuningdek, namunaviy o'lchamlarning cheklarini ikkita ko'p o'lchovli konstruktsiyalar o'rtasidagi mustahkam aloqani aniqlashni qiyinlashtiradi. Bu ijtimoiy va xulq-atvor fanlarida keng tarqalgan muammo sifatida aniqlangan, chunki [4] ta'kidlaganidek, "tadqiqotlar dizayn, o'lchovlar va boshqalarda deyarli hech qachon aniq taqqoslanmaydi va topilma odatda

tadqiqotlarda g'alati tarzda farqlanadi. Shu sababli, "to'g'ridan-to'g'ri ushbu masalalar bilan bog'liq bo'lgan tadqiqotlar to'plamidan mazmunli masalalar bo'yicha umumlashmalarni" o'rnatish uchun integrativ yondashuv juda zarur [5]. Biroq, destinatsiya imiji va turistik sodiqlik o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik bo'yicha e'lon qilingan xulosalarni birlashtirishga urinish bo'lмаган. Darhaqiqat, turizm sohasidagi tadqiqotlarda bilimlarni sintez qilishning an'anaviy yondashuvi adabiyotlarni rivoyat qilish yoki tavsiflovchi statistik ma'lumotlarning xulosalari bo'lgan. Tadqiqotchilarining subyektiv idrokiga juda bog'liq bo'lib, hikoyaviy diskursiv tabiatdagi integratsiya faqat yuzaki xulosalar chiqarishi mumkin [3]. Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi destinatsiya imiji va miqdoriy jihatdan turistlarning sodiqligi o'rtasidagi bog'liqlik haqida ma'lumot beruvchi xulosalar chiqarishdir. Meta-tahlil texnikasi qo'llaniladi. "Statistik tahlillar natijalarini tahlil qilish" sifatida meta-tahlil har bir mustaqil tadqiqot natijalarini tekshirilayotgan munosabat/ta'sirning kattaligi va yo'nalishini o'lchaydigan ta'sir o'lchovi indeksi bo'yicha aniqlaydi [6]. Ushbu uslub mustaqil miqdoriy tadqiqotlar yoki hikoyaviy adabiyotlarni ko'rib chiqishga nisbatan juda ko'p afzalliklarga ega. Birinchidan, standartlashtirilgan miqyosda keng ko'lamli tadqiqot natijalarini kodlash va sintez qilish orqali meta-tahlil ikkita savolni hal qilishning kuchli usuli hisoblanadi: "Bu ishlaydimi?" va "Bu qanchalik yaxshi ishlaydi?" [24]. Ta'sirning taxminiy o'lchamlari to'planishi tufayli haqiqiy munosabatlarni ochib berish uchun u ancha katta kuch va ilmiy qat'iylikka ega. Shuningdek, u tadqiqotlardagi farqlarni ortiqcha talqin qilishdan himoya qiladi [27]. Ikkinchidan, meta-tahlil takrorlanadigan usul bo'lib, xuddi shu konstruktsiyalar va munosabatlar bo'yicha kelajakdag'i tadqiqotlar uchun asos va yo'nalishlarni ta'minlaydi. Bu bilimlarni statistik umumlashtirishga yordam beradi [17]. Hikoya sharhlari bilan taqqoslaganda, meta-tahlil subyektiv qarama-qarshilikni kamaytiradi, chunki u standartlashtirish orqali taqqoslanadigan statistik shaklda sozlanishi mumkin bo'lgan topilmalar beradi.

Adabiyotlar tahlili. Ijtimoiy va xulq-atvor fanlarida ko'plab tushunchalar turli falsafiy farazlar va paradigmalardan taklif qilingan. Shuning uchun ularning tegishli nazariyalari va tegishli tadqiqotlari hamma uchun bir xil bo'lmashligi mumkin va ko'pincha ko'p o'lchovli xususiyatni taklif qiladi. Ushbu tadqiqotning asosiy yo'nalishi ikkita ko'p o'lchovli tushunchalar bo'lgan destinatsiya imiji va turistik sodiqlik o'rtasidagi bog'liqlik bo'lganligi sababli, ikkita konstruksiyaning ta'riflari va o'lchovlarini ko'rib chiqish quyida keltirilgan.

Destinatsiya imiji. Destinatsiya imiji sayyoohlarning qarorlarini qabul qilishda va keyingi sayohat xatti-harakatlarida muhim rol o'ynaydi [1; 2-3-4 b], shuning uchun ular keng qamrovli tadqiq qilingan turizm adabiyoti [22;5-6 b].

1-jadvalda ko'rsatilganidek, destinatsiya imijining oldingi ta'riflari turlicha bo'lgan. Ta'riflarni umumlashtirish uchun bir nechta urinishlar qilingan. Masalan, [10] 12 ta destinatsiya imiji ta'rifi tasvirlab, "imijining konseptualizatsiyasiga bag'ishlangan olimlarning deyarli ko'p ta'riflari borligini" ta'kidladi. [19] shuningdek, destinatsiya imijining 20 ta ta'rifi umumlashtirgan. Turli xil ta'rif konsruksiyalariga qaramay, destinatsiya imiji odatda vaqt o'tishi bilan turli manbalardan olingan ma'lumotlarni qayta ishlashga asoslangan e'tiqod va taassurotlar yig'indisi sifatida talqin qilinadi, bu esa maqsadning atributlari va afzalliklarining aqliy ifodalanishiga olib keladi [4,10]. Destinatsiya imijini konseptuallashtirishda ikkita asosiy yondashuv mavjud: uch o'lchovli uzlusiz yondashuv va uch komponentli yondashuv. Dastlab [9; 4-6b] tomonidan taklif qilingan birinchi yondashuv tasvirning uchta uzlusizligi sifatida yaxlit, funksional psixologik va umumiyl o'ziga xoslikni kiritishni taklif qiladi. Atribut yaxlit

kontinuum maqsad atributlari haqidagi tasavvurlarni hamda joyning yaxlit taassurotlarini bildiradi. Funksional psixologik kontinuum maqsadning bevosita o'lchanadigan, funksional komponentlari va nomoddiy, psixologik xususiyatlari o'rtasidagi farqni ifodalaydi. Uchinchi kontinuum joyning umumiy, umumiy xususiyatlari va o'ziga xos xususiyatlaridan dalolat beradi. Funksional psixologik kontinuum maqsadning bevosita o'lchanadigan, funksional komponentlari va nomoddiy, psixologik xususiyatlari o'rtasidagi farqni ifodalaydi. Uchinchi kontinuum joyning umumiy, umumiy xususiyatlari va o'ziga xos xususiyatlaridan dalolat beradi. Uch komponentli yondashuv tasvirni o'rganishda ko'proq qo'llaniladigan nazariy nuqtai nazarni ifodalaydi [10].

Uning fikricha, destinatsiya imiji kognitiv, affektiv va konativ komponentlardan iborat. Kognitiv komponent turistning maqsad atributlariga ega bo'lgan e'tiqodlari va bilimlarini anglatadi. Affektiv komponent joyning turli xususiyatlariga nisbatan his-tuyg'ular yoki hissiy munosabat bilan ifodalanadi. Destinatsiya imijining konativ jihatni turistlar tomonidan xulq-atvorning namoyon bo'lishi bo'lib, uni joydagi iste'mol xatti-harakatlari sifatida tushunish mumkin. Uch komponent imijni shakllantirishda qatlamlı ketma-ketlikni ifodalaydi; ya'ni turist kognitiv obrazni shakllantiradi, uning asosida affektiv obrazni, so'ngra konativ obrazni rivojlantiradi [5].

1-jadval. Destinatsiya imijiga turli tadqiqotchilar tomonidan berilgan izohlar

Tadqiqotchilar	Izoh
Hunt (1971)	Shaxs yoki shaxslarning ular istiqomat qilmagan davlat haqidagi ta'ssuotlari
Lawson and Bond-Bovy (1977)	Shaxsning ma'lum bir obyekt yoki joy haqidagi bilimlari, taassurotlari, taxminlarga asoslangan mulohazalari, tasavvurlari va hissiy fikrlari ifodasi
Crompton (1979)	Biror kishining destinatsiyaga bo'lgan e'tiqodlari, g'oyalari va taassurotlari yig'indisi
Echtner and Ritchie (1991)	Destinatsyaning individual atributlari haqidagi tasavvurlar va manzil tomonidan yaratilgan yaxlit taassurot
Gartner (1993) (1996)	Destinatsiya imij ierarxik jihatdan o'zaro bog'liq bo'lgan uchta komponent tomonidan ishlab chiqilgan: kognitiv, affektiv va konativ.
Baloglu and McCleary (1999)	Insonning maqsad haqidagi bilimlari, histuyg'ulari va global taassurotlarining aqliy ifodasi
Murphy, Pritchard, and Smith (2000)	Destinatsiya imija bog'langan birlashmalar va ma'lumotlarning yig'indisi, bu maqsadning bir nechta komponentlarini va shaxsiy idrokni o'z ichiga oladi.

Bigné et al. (2001)	Sayyoh tomonidan voqelikning sub'ektiv talqini
Kim and Richardson (2003)	Vaqt o'tishi bilan destinatsiya imij haqida biror joyga to'plangan taassurotlar, e'tiqodlar, g'oyalar, umidlar va his-tuyg'ular yig'indisi

Destinatsiya imijini o'rganishning yana bir istiqboli — bu o'z-o'zini muvofiqlik tushunchasi, bu destinatsiya imiji va turistning o'ziga xos imiji o'rtasidagi muvofiqlik darajasini bildiradi [16]. Shaxsning o'zini-o'zi qiyofasi uning haqiqiy, ideal va ijtimoiy shaxsidan iborat [18]. Destinatsiya imij shaxsning haqiqiy yoki ideal o'zini o'zi imijiga mos kelishi tashrifdan oldingi imtiyozlarga (destinatsiya tanlovi, [17] va tashrifdan keyingi niyatlarga qoniqish, qayta tashrif buyurish niyati, tavsiya qilish Niyati ta'sir qiladi.

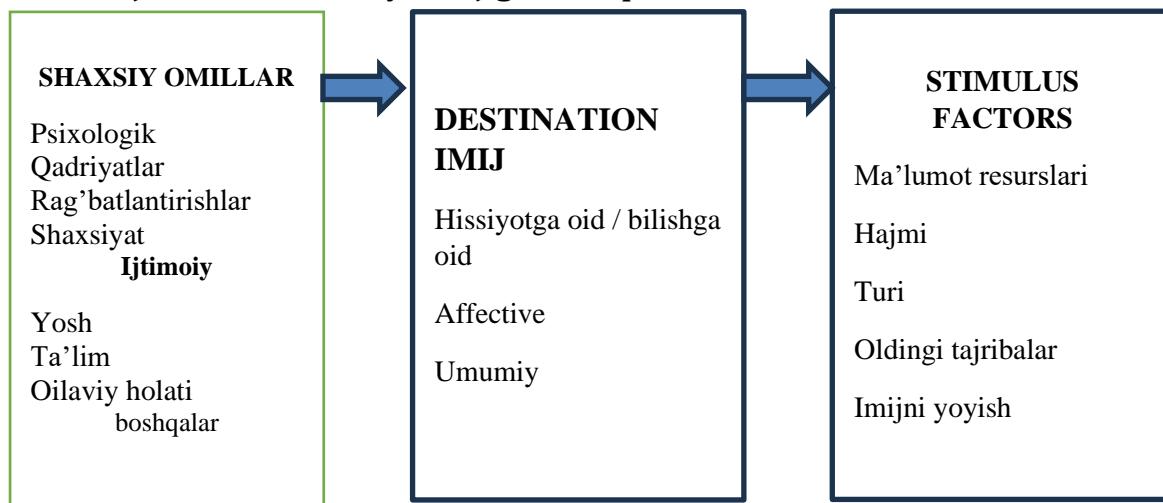
Turist sodiqligi. Marketing adabiyotida mijozlarning sodiqligi bir necha usul bilan ta'riflangan [10]. Sadoqatning birinchi ta'rifi — bu munosabatdir. Mijozlarning olingan qiymatga bo'lgan ishonchlari ularning mahsulot yoki xizmatga bo'lgan umumiyligini munosabatiga olib keladi, masalan, qayta sotib olishga bo'lgan munosabat [6]. Ikkinchisi, sadoqatni xatti-harakatlar, shu jumladan doimiy homiylik va tavsiyalar sifatida belgilaydi [9]. Muqobil konseptualizatsiya — bu ikki qarashning integratsiyasi bo'lib, u mijozlarning sodiqligini nisbiy munosabat va takroriy homiylik o'rtasidagi munosabat sifatida belgilaydi [20]. Turistlarning sodiqligi turistik muhitda mijozlarning sodiqligini kengaytirish sifatida ko'rib chiqilgan [1] ya'ni agar boradigan joy tajribasi mahsulot sifatida ko'rib chiqilsa, sayyoohlarni uni qayta ko'rish yoki do'stlari va qarindoshlariga tavsiya qilishni tanlashlari mumkin [20].

Xususan, turistik sodiqlik quyidagi yondashuvlardan birida konseptuallashtirilgan: xulq-atvorga sodiqlik, munosabatga sodiqlik va kompozit sodiqlik [12]. Xulq-atvorga sodiqlik, takroriy tashriflar kabi xatti-harakatlar natijasiga qaratilgan. Ushbu yondashuv odatda mijozlarning sodiqligiga ta'sir qiluvchi oldingi omillarni ochib bera olmaydi [12]. Munosabatga bo'lgan sodiqlik turistlarning psixologik ifodasini anglatadi, masalan, yo'nalishni qayta ko'rish yoki uni boshqa potensial sayyoohlarga tavsiya qilish niyati. Sadoqatning kompozitsion yoki qo'shma yondashuvi munosabat va xulq-atvorni birlashtirishni taklif qiladi [13]; ya'ni ma'lum bir yo'nalishga nisbatan xulq-atvori sodiqligini ko'rsatadigan turistlar ushbu yo'nalishlarga ijobiy munosabatda bo'lishadi.

Operatsion darajada, qayta ko'rib chiqish niyati va boshqalarga tavsiyalar sayyoohlilik sodiqligini baholash uchun eng ko'p qo'llaniladi [21]. Takroriy tashrif buyuruvchilar ko'plab turistik mahsulotlar va yo'nalishlar uchun juda kerakli bozor segmentini ifodalaydi. Ular belgilangan joyda uzoqroq qolishga moyil [21], ijobiy og'zaki so'zlarni tarqatadilar [24] va iste'mol faoliyatida ko'proq qatnashadilar [25]. Takroriy tashrif buyuruvchilar ham tejamkor, chunki ular birinchi marta tashrif buyuruvchilarga qaraganda ancha past marketing xarajatlarini talab qiladi [26]. Ushbu tadqiqot tanlangan tadqiqotlarni 2-jadvalda ko'rsatilganidek, xulq-atvorga sodiqlik, munosabatga bo'lgan sodiqlik va kompozit sodiqlik deb tasnifladi. 24 ta maqoladan 23 tasi sayyoohlarning tavsiya qilish niyatini va bittasi sayohat qilishni afzal ko'rganligini aniqlagan. [27] ta'kidlaganidek, munosabatning sodiqligi kuzatilishi mumkin bo'lgan xatti-harakatlardan tashqariga chiqadi va brendning afzalliklari yoki sotib olish niyatida namoyon bo'ladi. Shuning uchun tavsiya qilish niyati ham, afzal ko'rish ham

attitudinal sodiqlikka bo'linadi. Tashrif va qayta ko'rish niyatini o'lchagan 35 ta maqola xulq-atvorga sodiqlik guruhiga bo'lingan.

2-jadval. Destinatsiya imijiga tasir qiluvchi omillar

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada adabiyotlar tahlili va taklif etilgan farazlarni baholash uchun meta-tahlildan foydalanilgan. Dastlab 1970-yillarda psixologiya sohasida ishlab chiqilgan [28], meta-tahlil turizm sohasidagi tadqiqotlarda ko'p qo'llanilmagan. Asosan, Scencedirect, Web of Science, Scopus, and Emerald platformalariga kiradigan jurnallardan iborat maqolalar tahlilidan foydalanildi.

Tahlil va natijalar muhokamasi. Tadqiqotlar bo'yicha vositachi o'zgaruvchilarning heterojenligi tufayli har bir vositachi omil faqat oz sonli tadqiqotlarga to'g'ri keladi. Bu vositachiliklarni umumlashtirish va bilvosita ta'sirlarning umumiyligi naqshini ko'rsatishni qiyinlashtiradi. Shuningdek, regressiya va korrelyatsion tahlillarni qo'llagan tadqiqotlar bilvosita ta'sir haqida xabar bera olmadi. Shunday qilib, joriy tadqiqot o'ziga xos vositachilik o'zgaruvchilari emas, balki to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita ta'sirlarning yig'indisi bo'lgan jami ta'sirlarni ko'rib chiqadi. Adabiyotlar tahlili orqali to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita ta'sirlarning kombinatsiyasi bo'lgan turistik sodiqlikka destinatsiya imijining umumiyligi ta'siri ko'rsatilgan. Destinatsiya imijning barcha o'lchamlari turistlar sodiqligiga, ularning xulq-atvorining sodiqligiga va kompozitsion sodiqlikka sezilarli ta'sir ko'rsatishi aniqlandi. Destinatsiyaga sodiqlikka ta'sirchan imijdan tashqari barcha jami ta'sirlar umumiyligi to'g'ridan-to'g'ri ta'sirlardan kattaroq edi. Bu destinatsiya imiji nafaqat turistlarning sodiqligiga bevosita ta'sir qiladi, balki boshqa omillar vositachiligida bilvosita ta'sir ko'rsatadi degan fikrni qo'llab-quvvatlaydi. O'tgan tadqiqotlarni keng ko'lamli ko'rib chiqishga asoslanib, joriy tadqiqot bir vaqtning o'zida bir nechta o'lchamlarni hisobga olish va sinovdan o'tkazishda yanada kengroq bo'lgan asosni taklif qildi va tasdiqladi. Ikkinchidan, destinatsiya imijining turistik sadoqatga sezilarli ta'siri tasdiqlangan bo'ls-ada, destinatsiya imijining turli o'lchamlari juda xilma-xil darajada ta'sir ko'rsatdi. Aniqlanishicha, destinatsiya imijining barcha o'lchovlari ichida umumiyligi turistlarning sodiqligiga eng katta ta'sir ko'rsatadi, ikkinchi o'rinda affektiv imij va kognitiv imij turadi. Ushbu tadqiqotda umumiyligi destinatsiya imij uchun kuchli proksi-server sifatida xizmat qilish potentsialini namoyish etadi. Kognitiv jihatlarni destinatsiya imijning operativ ta'rifi sifatida ko'rib chiqadigan an'anaviy yondashuv bilan solishtirganda, umumiyligi yangi va kengroq nazariy ko'rinishni ifodalashi mumkin va shuning uchun uning

tabiati va mumkin bo'lgan asosiy o'lchamlarini batafsil o'rganishni ahamiyati katta hisoblanadi. Uchinchidan, destinatsiya imiji va sayyohlarning o'zini o'zi idrok etishi o'rtasidagi moslik ularning sodiqlik darajasini, ayniqsa, tashrif buyurish istagini oshiradi. Turistik yo'nalishning idrok etilayotgan imiji turistlarning o'zini o'zi anglashlari bilan mos keladimi yoki yo'qligini tekshirish muhim hisoblanadi. Reklama yoki reklama harakatlari sayyohlarning esda qolarli, moslashtirilgan tajribasini taqdim etish uchun kerakli darajadagi o'zini-o'zi imijini qondirishga harakat qilishi kerak. Shuningdek, sayyohlik mahsulotlarining o'ziga xosligi tufayli destinatsiyaga sodiqlik destinatsiya menejerlari uchun xulq-atvorga sodiqlikdan ham ko'proq e'tiborga olishi kerak bo'lgan barqaror strategik yo'nalish ekanligi isbotlangan. Sadoqatli sayyoh doimiy ravishda o'zining do'stlari va qarindoshlari tarmog'ida og'zaki ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin va bunday tavsiyalar odatda turistlarning destinatsiya imijini shakllantirish va qaror qabul qilishda ishonchli ma'lumot manbai sifatida qaraladi.

Xulosalar. Destinatsiya imiji va turistik sodiqlik, shuningdek, ularning o'zaro bog'liqligi turizm sohasidagi akademiklar va amaliyotchilar uchun jozibador tadqiqot sohasi bo'lib kelgan [7]. Destinatsiya imiji va turistik sodiqlik bo'yicha katta miqdordagi tadqiqotlarga qaramay, konstruksiyalarning ko'p o'lchovli tabiatи va tadqiqotlar bo'yicha tafovutlar ikkalasi o'rtasidagi mustahkam bog'liqlikni aniqlashni qiyinlashtiradi. Buni hisobga olgan holda, joriy tadqiqot individual tadqiqotlar darajasida osonlikcha tuzib bo'lmaydigan ma'lumot beruvchi xulosalar chiqarishga qaratilgan 66 ta nashr etilgan maqolalarni sintez qildi. Nazariy ta'sir nuqtai nazaridan, ushbu meta-tahlil destinatsiya imiji va turistik sodiqlik haqidagi bilimlar to'plamiga uchta yo'l bilan yordam berdi. Birinchidan, u destinatsiya imijining ko'p o'lchovli tabiatini va turistlarga sodiqlikni chuqur o'rganib chiqdi. Bir qator tadqiqotlar destinatsiya imiji va turistik sodiqlik o'rtasidagi bog'liqlikni tan olgan bo'lsada, ikkala konstruksiyaning ko'p o'lchovlarini birlashtirish uchun ko'p narsa qilinmagan. O'tgan tadqiqotlarni keng qamrovli ko'rib chiqishga asoslanib, joriy tadqiqot bir vaqtning o'zida bir nechta o'lchamlarni hisobga olish va sinovdan o'tkazishda yanada kengroq bo'lgan asosni taklif qildi va tasdiqladi. Ikkinchidan, destinatsiya imijining turistik sadoqatga sezilarli ta'siri tasdiqlangan bo'lsa-da, destinatsiya imijining turli o'lchamlari juda xilma-xil darajada ta'sir ko'rsatdi. Aniqlanishicha, destinatsiya imijining barcha o'lchovlari ichida umumiyligi turistlarning sodiqligiga eng katta ta'sir ko'rsatgan, keyin esa affektiv imij va kognitiv imij turadi. Marketologlar o'zlarining reklama harakatlarida kognitiv va affektiv o'lchovlarni kuchaytirishlari kerak; ya'ni nafaqat jismoniy va faktik xususiyatlar, balki turistlar intiqlik bilan kutishlari kerak bo'lgan subyektiv tajriba hamdir [18]. Misol uchun, ta'sirchan tasvirning ba'zi umumiyligi o'lchovlari qo'zg'atuvchi, mayjud va yoqimli kabi tajribaviy narsalarni o'z ichiga oladi [19]. Marketing kommunikatsiyalari materiallari ushbu his-tuyg'ular va his-tuyg'ular qanday paydo bo'lishini va maqsad takliflari tomonidan qo'zg'atilishini reklama qilishi mumkin.

Adabiyotlar/Литература/References

1. Baloglu, S., & McCleary, K. W. (1999). A model of destination image formation. *Annals of Tourism Research*, 26(4), 868-897.
2. Bigné, J. E., Sánchez, M. I., & Sánchez, J. (2001). Tourism image, evaluation variables and after purchase behavior: inter-relationship. *Tourism Management*, 22(6), 607-616.

3. Bosque, I. R., & Martín, H. S. (2008). Tourist satisfaction: a cognitive-affective model. *Annals of Tourism Research*, 35(2), 551-573.
4. Crompton, J. L. (1979). An assessment of the image of Mexico as a vacation destination and the influence of geographical location upon that image. *Journal of Travel Research*, 17(4), 18-23
5. Chen, C. F., & Chen, F. S. (2010). Experience quality, perceived value, satisfaction and behavioral intentions for heritage tourists. *Tourism Management*, 31(1), 29-35.
6. Chi, C. G. Q., & Qu, H. L. (2008). Examining the structural relationships of destination image, tourist satisfaction and destination loyalty: an integrated approach. *Tourism Management*, 29(4), 624-636
7. Crouch, G. I. (1995). A meta-analysis of tourism demand. *Annals of Tourism Research*, 22(1), 103-118
8. Chen, C. F., & Phou, S. (2013). A closer look at destination: Image, personality, relationship and loyalty. *Tourism Management*, 36, 269-278.
9. Echtner, C. M., & Ritchie, J. R. B. (1991). The meaning and measurement of the destination image. *Journal of Tourism Studies*, 2(2), 2-12.
10. Gallarza, M. G., Saura, I. G., & García, H. C. (2002). Destination image: towards a conceptual framework. *Annals of Tourism Research*, 29(1), 56-78.
11. Huang, S., & Hsu, C. (2009). Effects of travel motivation, past experience, perceived constraint, and attitude on revisit intention. *Journal of Travel Research*, 48(1), 1-16
12. Hung, K., & Petrick, J. F. (2011). The role of self- and functional congruity in cruising intentions. *Journal of Travel Research*, 50(1), 100-112.
13. Hunter, J. E., & Schmidt, F. L. (2004). Methods of meta-analysis: Correcting error and bias in research findings (2nd ed.).
14. Iwaskaki, Y., & Havitz, M. E. (1998). A path analytic model of the relationships between involvement, psychological commitment, and loyalty. *Journal of leisure research*, 30(2), 256-280
15. Kim, H., & Richardson, S. L. (2003). Motion picture impacts on destination images. *Annals of Tourism Research*, 30(1), 216-237.
16. Litvin, S. W., & Goh, H. K. (2002). Self-image congruity: a valid tourism theory? *Tourism Management*, 23(1), 81-83.
17. Lipsey, M. W., & Wilson, D. B. (2001). Practical meta-analysis. London: Sage
18. Lehto, X. Y., O'Leary, J. T., & Morrison, A. M. (2004). The effect of prior experience on vacation behavior. *Annals of Tourism Research*, 31(4), 801-818
19. Martin, H. S., & Bosque, I. A. (2008). Exploring the cognitive affective nature of destination image and the role of psychological factors in its formation. *Tourism Management*, 29(2), 263-277.
20. Murphy, P., Pritchard, M. P., & Smith, B. (2000). The destination product and its impact on traveller perceptions. *Tourism Management*, 21(1), 43-52.
21. Oppermann, M. (2000). Tourism destination loyalty. *Journal of Travel Research*, 39(1), 78-84.
22. Pike, S. (2002). Destination image analysis review of 142 papers from 1973 to 2000. *Tourism Management*, 23(5), 541-549.

23. Qu, H. L., Kim, L. H., & Im, H. H. (2011). A model of destination branding: integrating the concepts of the branding and destination image. *Tourism Management*, 32(3), 465-476.
24. Reichheld, F. F. (1993). Loyalty-based management. *Harvard Business Review*, March/April, 64-73.
25. Reichheld, F. F. (1996). The loyalty effect. Boston, MA: Harvard Business School Press
26. Sirgy, M. J., & Su, C. (2000). Destination image, self-congruity, and travel behavior: toward an integrative model. *Journal of Travel Research*, 38(4), 340-352.
27. Willig, A. C. (1985). A meta-analysis of selected studies on the effectiveness of bilingual education. *Review of Educational Research*, 55(3), 269-318.
28. Yoon, Y., & Uysal, M. S. (2005). An examination of the effects of motivation and satisfaction on destination loyalty: a structural model. *Tourism Management*, 26(1), 45-56

08.00.00 - Иқтисодиёт фанлари

Хамидова Зарифа Урол қизи,
“Бюджет ҳисоби ва ғазначилик иши”
кафедраси доценти, PhD, доцент
Тошкент молия институти.
Email: zari_khamidova@mail.ru

ДАВЛАТ СЕКТОРИДА ИЧКИ АУДИТ ВА ДАВЛАТ МОЛИЯВИЙ НАЗОРАТ ТАДБИРЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ЙЎНАЛИШЛАРИ

Аннотация. Ушбу мақолада давлат секторида ички аудитнинг зарурияти ҳамда аҳамияти, бугунги кундаги фаолияти, давлат молиявий назорати билан ўзаро алоқаси ва назорат жараёнидаги асосий вазифалари ҳақида фикр юритилган. Шу билан бирга, давлат секторида ички аудит тадбирларини ташкил қилиш, давлат молиявий назорат органларининг ўзаро ҳамжиҳатлиги ва республикамизда фаолият юритаётган ички аудит хизмати фаолиятининг ўзига хос услугуб жиҳатлари ўрганилган. Олиб борилган изланишлар натижасида умумий хулосалар шакллантирилган ва илмий таклифлар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: аудиторлик ҳисоботи, бюджет жараёни, бюджет тизими бюджетлари, давлат секторида ички аудит, давлат молиявий назорат, ички аудит стандартлари, ички назорат, назорат усуллари, ташқи аудит.

Khamidova Zarifa Urol qizi,
PhD., associate professor of
"Budget accounting and treasury work" department
Tashkent Financial Institute.

DIRECTIONS FOR ORGANIZING INTERNAL AUDIT AND MEASURES OF STATE FINANCIAL CONTROL IN THE PUBLIC SECTOR

Abstract: This article discusses the need and importance of internal audit in the public sector, its current activities, interaction with government financial control, as well as the main tasks in the control process. At the same time, the organization of internal audit activities in the public sector, mutual cooperation of state financial control bodies, as well as specific methodological aspects of the activities of the internal audit service operating in our republic were studied. As a result of the research, general conclusions were formed and scientific proposals were developed.

Key words: audit report, budget process, budgets of the budget system, internal audit in the public sector, state financial control, internal audit standards, internal control, control methods, external audit.

Хамидова Зарифа Урол кизи,
PhD, доцент кафедры «Бюджетный учет и
казначейская работа».
Ташкентский финансовый институт.

НАПРАВЛЕНИЯ ОРГАНИЗАЦИИ ВНУТРЕННЕГО АУДИТА И МЕР ГОСУДАРСТВЕННОГО ФИНАНСОВОГО КОНТРОЛЯ В ГОСУДАРСТВЕННОМ СЕКТОРЕ

Аннотация. В данной статье рассматриваются необходимость и значение внутреннего аудита в государственном секторе, его текущая деятельность, взаимодействие с государственным финансовым контролем, а также основные задачи в процессе контроля. При этом были изучены организация деятельности внутреннего аудита в государственном секторе, взаимное сотрудничество органов государственного финансового контроля, а также конкретные методические аспекты деятельности службы внутреннего аудита, действующей в нашей республике. В результате проведенных исследований были сформированы общие выводы и разработаны научные предложения.

Ключевые слова: аудиторское заключение, бюджетный процесс, бюджеты бюджетной системы, внутренний аудит в государственном секторе, государственный финансовый контроль, стандарты внутреннего аудита, внутренний контроль, методы контроля, внешний аудит.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N42>

Кириш. Мамлакат иқтисодиёт тармоқларини ислоҳ қилиш доирасида иқтисодий ва молиявий статистика маълумотларидан фойдаланиш имкониятини кенгайтириш, бюджет жараёни очиқлиги ва шаффоғлигини оширишнинг янги механизмларини жорий этиш бўйича изчил ишлар олиб борилмоқда.

Шунингдек, давлат секторида назорат органларининг ўзаро ҳамкорлиги соҳасида ҳам сезиларли ўзгаришлар амалга оширилди. Бюджет ташкилотларида ички аудит хизматларининг ўзаро давлат молиявий назорати билан муносабатлари ва тартибга солиниши ваколатли органлар томонидан амалга оширилади. Бу ваколатли органлар Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт ва молия вазирлиги, Ҳисоб палатаси, Иқтисодиёт ва молия вазирлиги хузуридаги Давлат молиявий назорати инспекцияси ҳисобланади.

Ваколатли органлар томонидан олиб борилаётган ишлар давлат секторида фаолият кўрсатаётган бюджет ташкилотларини назорат қилиш ва ноқонуний ишларни олдини олишга қаратилган. Лекин, шаффоғ тизим яратилаётганига қарамасдан, бюджет маблағларини ноқонуний сарфланиши, мақсадсиз ишлатилиши, уларнинг талон-тарож қилиниши ҳолатлари камайиши ўрнига, ортиб бораётганлигининг гувоҳи бўлмоқдамиз.

Бюджет маблағларининг қонуний сарфланишини назорат қилиш учун бир нечта ташкилот фаолият олиб бормоқда. Ўзбекистон Республикаси Ҳисоб палатаси, Иқтисодиёт ва молия вазирлиги хузуридаги Давлат молиявий назорати инспекцияси, бундан ташқари, вазирлик ва идораларда ички аудит ва молиявий назорат хизматлари ҳам мавжуд [3].

Соҳага оид қонунчилик соҳасида ҳам бир қанча ўзгаришлар ва янгиланишлар амалга оширилмоқда. Шу жумладан, ички аудит учун энг муҳим қадам ҳисобланган Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Таълим ва тиббиёт муассасаларини молиялаштириш механизмини ҳамда давлат молиявий назорати тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги қарори бўлди [4]. Бу қарор бюджет ташкилотларида ички аудит ва молиявий назорат хизматини ташкил қилинишига асос ҳамда бу тизимнинг яратилишига энг муҳим туртки бўлди, десак адашмаймиз.

Кейинги соҳага оид қонун ости ҳужжатларидан яна бири Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикаси Ҳисоб палатаси фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармонига илова сифатида

“Ўзбекистон Республикаси Ҳисоб палатаси тўғрисида”ги низом қабул қилинди. Ушбу Низом Ўзбекистон Республикаси Ҳисоб палатасининг асосий вазифалари, функциялари, хуқуқ ва мажбуриятларини ҳамда фаолиятини ташкил этиш асослари белгиланди [2].

Бугунги кунда ушбу соҳада амалга оширилган ишлар барчаси бюджет маблағларидан самарали фойдаланиш, давлат мулкини мақсадли ишлатилиши, мавжуд ресурслардан оқилона фойдаланиш ҳамда самарали назорат қилиш орқали ишни тўғри ташкил этилиши учун хизмат қиласди.

Адабиётлар шарҳи. Ушбу соҳада маҳаллий ва хорижий олимлар томонидан кўпгина илмий изланишлар олиб борилган ва турлича талқин қилинган. Жаҳон амалиётида ҳам йиллар ўтгани сайн билдирилган фикрлар, амалий кўнижмалар такомиллашиб борганини кўришимиз мумкин. Жумладан, Ян Ван Тайнен ва П.П.Андреевларнинг фикрича: “бюджет ташкилотларида ички аудитни ички назорат тизимини баҳолаш ва унинг самарадорлигини оширишга қаратилган изчил ва тизимли ёндошувни кўллаган ҳолда ташкилотнинг мақсадига эришишда раҳбарга ёрдам берадиган фаолият сифатида аниқлади. Ички аудит раҳбарга бошқаришда ёрдам беради, лекин, бошқарувчи ва ички назорат ўрнини боса олмайди” [7].

Юқоридаги олимларнинг берган таърифлари янада кенгроқ аҳамият касб этиб, мазмунан мукаммал тузилган, дея оламиз. Бу таърифда унинг асосий вазифалари билан бир қаторда унинг профессионал хизматларига урғу берилганини кўришимиз мумкин. Ички аудит хизмати фаолиятининг асосий мазмунини очиб берган десак, адашмаган бўламиз.

Россиялик иқтисодчи олим Н.И.Даниленконинг фикрига кўра, ички аудит даромадлар олиб келадиган фаолиятдан олинган маблағлардан фойдаланган ҳолда бюджетни ҳисобга олиш ва смета ижроси тўғрисидаги ҳисботнинг ишончлилигини тасдиқлаш ҳисобланади [8].

Бу борада Н.И.Даниленко ўз эътиборини ички аудитнинг асосий вазифасига қаратади. Бундан кўриниб турибдики, ички аудит фаолиятининг мазмунини тўлиқ очиб бериш учун унинг бюджет ташкилотларида оладиган қўшимча вазифаларига алоҳида аҳамият берилиши лозим.

Рус олими А.Л.Колесникнинг фикрига кўра, ички аудитнинг асосий вазифаси давлат молиясини бошқариш ва молиявий бўлмаган активларни бошқариш жараёнларини ўрганиш, қарорларни қабул қилишда салбий таъсир кўрсатадиган омилларни ва шартларни аниқлаш, молиявий ва молиявий бўлмаган активларни ноқонуний, нотўғри, самарасиз ишлатилишини таъминлайдиган қарорларни аниқлаш, салбий омилларни бартараф этиш ёки минималлаштиришга қаратилган тавсиялар, назорат ва рискларни бошқариш тизимларини ўрганиш жараёнини бошқаради [9].

А.Л.Колесникнинг фикрлари шуни кўрсатадики, ички аудит хизматининг назорат функцияси билан бир қаторда унинг бошқарувчилик, таҳлил қилиш, маслаҳат бериш, самарадорлик кўрсаткичларига асосий эътибор қаратилган.

Ички аудит профессионал амалиётининг халқаро стандартларида ҳозирги кунда кенг миқёсда қабул қилинган мукаммал таърифи “Ички аудит мустақил, холис, кафолатли ва ташкилот фаолиятини самарадорлигини ошириш мақсадида лойиҳалаштирилган маслаҳат фаолиятидир” деб баён қилинган. [13]

Қисқача келтирилган ушбу таърифдан қўриниб турибдики, ички аудитнинг деярли барча хусусиятларини ўзида қамраб олганлиги унинг мукаммаллигидан далолат беради. Энг эътиборли жиҳати, таъриф қисқача бўлишига қарамай, мазмунан кенг ёритилган ва барча асосий жиҳатларни ўзида жамлаган.

Шунингдек, ички аудит билан бир қаторда давлат молиявий назорати ҳам кенг ўрганилган ва иқтисодчи олимлар томонидан бир қанча тадқиқотлар ўтказилган. Шу жумладан, рус олими Ю.В. Прохоровнинг фикрича, “молиявий назорат – жамиятда самарали молиявий сиёсатни амалга ошириш мақсадида давлат ва шаҳар пул маблағларини йифиш, тақсимлаш ва улардан фойдаланиш жараёнида ҳаракатларнинг қонунийлиги ва мақсадга мувофиқлигини назорат қилиш” деб таърифланган [10].

Яна бир таниқли олим Т. П. Хребтованинг фикрларича, “давлат молиявий назорати (бюджет ҳуқуқий муносабатлари соҳасида) – ижро этувчи ҳокимият органлари томонидан давлат ресурсларидан фойдаланишнинг қонунийлигини аниқлаш жараёни” ҳисобланади [12].

Давлат молиявий назорати юқоридаги таърифларга қўра ўзининг алоҳида хусусиятларини ички аудит хизматидан фарқли равишда номоён қиласди. Бу икки назорат турини бир – бирини такрорловчи томонлари бўлиши билан бир қаторда, ўзига хос бўлган алоҳида жиҳатларини ҳам номоён этади. Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб айтишимиз мумкинки, давлат молиявий назорати бюджет ташкилотларида йўл қўйилган молиявий йўқотишлиарни аниқлаб, давлат ресурсларидан фойдаланишнинг қонунийлигини текширса, бюджет ташкилотларининг ички аудит хизмати ташкилот фаолиятини назорат қилиш билан бир қаторда, унинг иш фаолиятини қонун доирасида олиб бориш, даромад ва ҳаражатлар сметаларини тузиш, ташкилот фаолиятини самарадорлигини ошириш мақсадида ўз маслаҳат ва тавсияларини бериш билан ҳам шуғулланади.

Шу сабабдан, ички аудитга таъриф берадётганимизда унинг профессионал хизматларини ҳам алоҳида таъкидлаб ўтишни жоиз топдик. Чунки, бюджет ташкилотларининг назорати давлат молиявий назорат хизмати томонидан ҳам олиб борилади. Ички аудит хизматининг асосий жиҳати эса, давлат молиявий назоратидан фарқли равишда бюджет ташкилоти учун маслаҳатчи сифатида намоён бўлишидир.

Методология. Ички аудит ва молиявий назорат хизматлари бевосита вазирлик ва идоралар биринчи раҳбарларига бўйсунади ва ўз фаолиятини юқорида таъкидланган қарор, шунингдек, вазирлик ва идоралар фаолиятини ташкил этиш тўғрисидаги қарорлари ҳамда локал ҳужжатлар асосида олиб бормоқда.

Шу билан бирга, илғор ҳалқаро тажрибада давлат молиявий назоратида асосий эътибор вазирлик ва идораларнинг ички назорат тизими ва тизим фаолияти самарадорлигини (шу жумладан, ички назоратни ҳам) баҳолашни амалга оширувчи ички аудитга қаратилиши инобатга олинади. Шу боис, бунда, Жаҳон банки кўмагидаги “Институционал салоҳиятни ошириш” лойиҳаси доирасида ҳалқаро эксперталарни жалб қилиш орқали Ўзбекистон Республикаси вазирлик ва идораларида ички назорат ва ички аудитни янада ривожлантириш лойиҳаси режалаштирилган [6].

Мамлакатимиз давлат молиявий назорати тизимини ислоҳ қилишнинг сабаблари сифатида қўйидагиларни айтиб ўтиш мумкин:

– аввало, бюджет ташкилотларида аниқланаётган молиявий хато ва камчиликлар ҳамда камомад ва ўзлаштиришлар миқдорининг ортиб бораётганлиги бюджет маблағларидан фойдаланиш самарадорлигига салбий таъсири юзасидан хавотирга солаётганлиги;

– ривожланган давлатлар тажрибасида вазирлик ва идораларда ички назорат ва ички аудит тизимининг ривожланганлиги ҳамда аниқланган молиявий хато ва камчиликлар, камомад ва ўзлаштиришлар бўйича раҳбарларининг шахсий маъсулияти ва жавобгарлиги белгиланганлиги;

– илғор халқаро тажрибада давлат молиявий назоратида биринчи галдаги вазифа сифатида сарфланаётган маблағлар самарадорлиги ва натижадорлигини баҳолашга ўтилганлиги, молиявий хато ва камчиликлар, камомад ва ўзлаштиришларни аниқлаш функцияси кўп ҳолларда асосий эмаслигидир.

Давлат молиявий назорати тизим ташкилотлари фаолиятидаги такрорийлик, вазифа ва функцияларнинг аниқ чегараланмаганлиги, фақат, хатоликларни аниқлаш ва жазолашга қаратилган фаолияти мазкур органлар олдига қўйилган янги вазифаларни ҳал қилиш имконини бермаётганлигини айтиб ўтиш мумкин. Бу эса, ўз навбатида, бюджет тизими бюджетлари ижросини назорат қилиш тизимини илғор хорижий тажриба ҳамда халқаро стандартларга мувофиқ ислоҳ қилишни талаб этади.

Бундан ташқари, молиявий-иқтисодий соҳадаги ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишга қаратилган аудиторлик фаолиятини йўлга қўйиш, соҳани рақамлаштириш бўйича қатор мақсадли вазифаларни амалга ошириш замон талабларидан бири бўлиб қолмоқда.

Давлат молиявий назорати тизимини ислоҳ қилишдан мақсад, аввало, халқаро талабларга мос келадиган ва фаолиятида замонавий усуллардан кенг фойдаланган ҳолда молиявий хато ва камчиликларнинг олдини олиш ҳамда бюджет маблағларининг самарадорлигини баҳолашга қаратилган молиявий назорат тузилмасига эга бўлишdir.

Бунда, молиявий назорат тизимида инспекциявий ҳамда жазолашга қаратилган ва самарасиз текширишлар амалиётидан молиявий хато ва камчиликларни профилактика қилишга қаратилган ва чуқур рақамлашган, яъни инсон фактори максимал даражада чекланган ҳолдаги сунъий интеллект асосига қурилган хавфларни тезкор аниқлаш орқали уларни бартараф этишга йўналтирилган комплаенс назорат тизимида ўтиш асосий мақсад ҳисобланади.

Кўзланган мақсадлардан яна бири, молиявий назорат тизимида бюджетдан ажратилаётган маблағларнинг самарадорлиги ва натижадорлигини аниқлаш ва баҳолашни амалга оширишга йўналтирилган мустақил тузилмаларга эга бўлишdir.

Юқорида қайд этилганидек, давлат молиявий назорати тизимида ислоҳотларда асосий эътибор ажратилаётган маблағларнинг самарадорлиги ва натижадорлигини аниқлаш ва молиявий хато ҳамда камчилик ҳолатларини аниқлаш ҳамда айборларни жазолашга эмас, балки хавф таҳлилини доимий ўtkазиш орқали уларнинг олдини олиш, содир этишга имконият яратувчи сабаблар ва шарт-шароитларни бартараф этишга қаратилган молиявий назоратнинг мутлақо янги тизимини яратиш, коррупциявий омилларга йўл қўймаслик бўйича доимий профилактик чораларни қўллашга қаратилади.

Иқтисодиёт ва молия вазирлиги ҳузуридаги Давлат молиявий назорати инспекцияси амалдаги тузилмаси, вазифа ва функцияларининг илғор халқаро тажриба асосида таҳлил қилинади. Бунда, хорижий тажриба асосида давлат молиявий назорати объектларида қонун бузилиш ҳолатларини камайтириш имконини берадиган хавфлар таҳлили ва рақамли технологиялардан фойдаланган ҳолда масофавий таҳлилий назоратга асосий эътибор қаратилади [5].

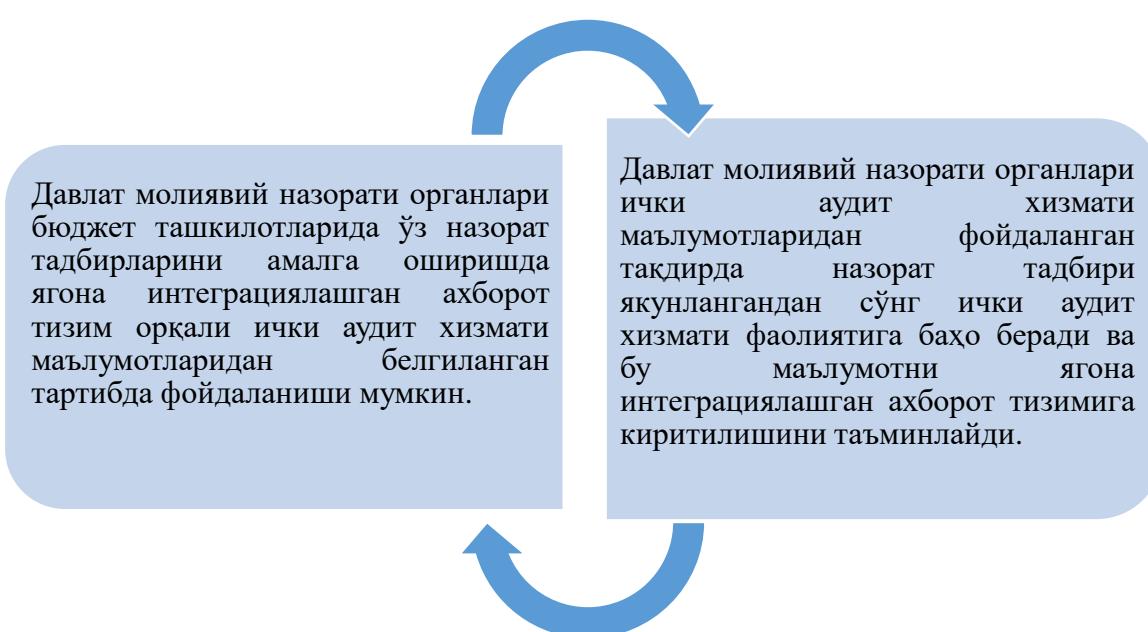
Давлат секторида ички аудит ва давлат молиявий назоратини самарали ташкил этиш уларнинг ҳар бири бўйича ўз вазифалари доирасида алоҳида услубиётни ишлаб чиқишига асосланади. Ички аудитни ўтказиш давлат секторида алоҳида хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ташкил қилинади ва ўз вазифа ҳамда функцияларига эга бўлади. Ўз навбатида, алоҳида назорат усулларига эга ҳисобланади. Бу назорат турлари бир – бирини тақрорламагани учун уларни ўзаро ҳамкорликда ишлашлари мақсадга мувофиқ бўлади. Давлат секторида ҳам ички аудит, ҳам давлат молиявий назоратини ўзаро ҳамкорликда фаолият юритиши назорат самарадорлигини бир неча баробарга оширади.

Фикримизча, ўзаро ҳамкорликда маълумотларни танлаб ахборот алмашиш натижасида:

- кам самарали текширишларни қисқартиради;
- бюджет ташкилотларини текшириш самарадорлигини оширади;
- текширув жараёнида вақтни тежайди;
- ўзаро умумий ахборот алмашиш ахборотларни ишончлилик даражасини оширади
- ва риск даражасини пасайтиришга эришилади

Ички аудиторларнинг иш натижалари ички назорат тизимини самарадорлигини баҳолаш ва мавжуд рискларни баҳолаш ҳамда бошқаришга ёрдам беради.

Шунингдек, бизнинг фикримизча, ички аудит хизмати ва давлат молиявий назорат органларининг ўзаро муносабати қуйидагилар орқали амалга оширилиши зарур (1-расм).

1 – расм. Ички аудит хизмати ва давлат молиявий назорат органларининг ўзаро муносабатлари¹

Ички аудит хизмати фаолиятини баҳолаш Ҳисоб палатаси томонидан амалга оширилади. Бизнингча, баҳолаш кўпинча ички аудит ҳисботларида қўлланилади ва унинг мақсадлари қўйидагилардан иборат бўлиши керак:

- индивидуал аудит натижалари ҳақида ахборотни такомиллаштириш;
- мижоз бошқарув органига режалаштириш бўйича ва тузатиш ишларини устуворлиги бўйича ёрдам бериш;
- бир хил мижознинг кетма-кет текширувлари ўртасидаги натижалардаги ўзгаришларни баҳолаш;
- ташкилот ички бўлимларини орасидаги аудит натижаларини солишишига ёрдам бериш;
- ташкилот ичидаги турли ҳил аудитларни натижаларини жамлашга ёрдам бериш;
- йиллик аудитни режалаштириш жараёнининг асосий элементи бўлган рискларни баҳолаш жараёнига ёрдам бериш.

Барча вазирлик ва идораларда кучли ва таъсирчан ички назорат тизими ҳамда уни доимий ва мустақил баҳолашни амалга оширувчи ички аудит хизматлари ташкил этилади.

Биринчидан, янги шаклдаги ички аудит тизими вазифа ва функцияларни аниқ ажратилиши орқали улар фаолияти ўзаро янада мувофиқлаштирилади ва ривожлантирилади.

Иккинчидан, бюджетдан ажратилаётган маблағлар самарадорлиги ва натижадорлигини аниқлаш давлат секторидв ички аудитнинг биринчи галдаги вазифасига айланади.

Учинчидан, ички аудит ва давлат молиявий назорати тизимида замонавий рақамли технологиялардан фойдаланган ҳолда инсон фактори чекланган масофавий назорат шаклидаги комплаенс назорат шаклидан кенг фойдаланиш йўлга қўйилади. Натижада, ички аудит хизмати ва давлат молиявий назорати янги тизими молиявий хато ва камчиликларнинг олдини олиш орқали уларни камайтириш имконини кескин оширади.

Тўртинчидан, вазирлик ва идораларда ички назорат ва мустақил молиявий назорат тузилмаси бўлган ички аудитни ривожлантирилиши орқали улар раҳбарларининг масъулияти ва жавобгарлиги янада ортишига эришилади.

Юртимиизда ички аудит ва давлат молиявий назорати тизимини янада ривожлантириш бу борада халқаро тажрибани амалиётган татбиқ этиб, бюджет ташкилотларида аниқланадаётган молиявий хато ва камчиликларнинг олдини олиш, камомад ва ўзлаштиришларга йўл қўймаслик орқали бюджет маблағларидан фойдаланишда юқори самарадорликка эришишdir.

Тадқиқот натижаларининг муҳокамаси. Ўзбекистон Республикаси Бюджет кодексининг IX бўлими “Бюджет тизими бюджетларининг ижросини назорат қилиш”да Давлат молиявий назорати, унинг принциплари, шакллари, турлари ва усуллари ҳамда давлат молиявий назорати органлари шунингдек, давлат молиявий назоратини ташкил

¹Муаллиф томонидан тузилган.

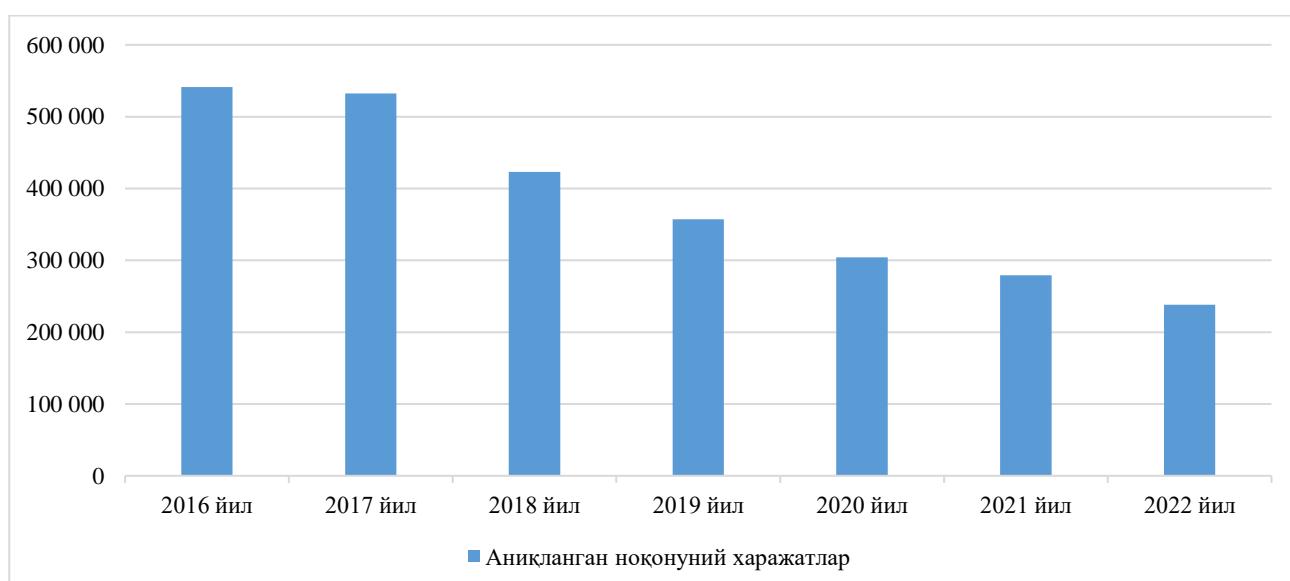
этиш ва бюджет тўғрисидаги қонун хужжатларини бузилиши ҳолатлари тўлиқ ёритиб берилган [1].

Бюджет кодексида Ҳисоб палатаси, Иқтисодиёт ва молия вазирлиги, Қорақалпоғистон Республикаси Молия вазирлиги, вилоятлар ва Тошкент шаҳар молия бошқармалари, туманлар ва шаҳарлар ҳокимликларининг молия бўлимлари, ғазначилик бўлинмалари, Иқтисодиёт ва молия вазирлигининг Давлат молиявий назорати инспекцияси ва унинг худудий бошқармалари, Давлат солиқ хизмати органлари томонидан амалга ошириладиган давлат молиявий назоратига оид вазифалари келтириб ўтилган.

Бугунги кундаги давлат секторида ташкил этилган ички аудитни амалиётдаги ҳолатига эътибор берадиган бўлсак, ўз навбатида такомиллаштириш лозим деган хуносага келиш мумкин.

Давлат молиявий назорати инспекцияси штат бирликларини қисқартириш ҳисобига вазирлик ва идораларда ички аудит ва молиявий назорат хизматлари ташкил этилган.

Ўз навбатида, штат бирликларининг қисқартирилиши бюджет маблағларининг мақсадли сарфланиши бўйича олиб бориладиган назорат тадбирлари сифатига салбий таъсирини кўрсатган. Буни қуйидаги чизмада кўришимиз мумкин.

2- расм. Давлат молиявий назорати томонидан аникланган молиявий хато ва камчиликлар¹

Таҳдиллар ва рақамлар назорат тадбирлари камайган бўлишига қарамасдан, ўртача битта назорат объектида аникланган қонунбузилиш ҳолатлари ҳамда пул маблағлари, моддий бойликлар камомади ва ўзлаштиришлар йилдан-йилга ортиб борганини кўрсатмоқда.

¹www.mf.uz сайти маълумотлари асосида муаллиф томонидан шакллантирилди.

Аниқланган қонунбузилиш ҳолатлари, пул маблағлари ва моддий бойликлар камомади ҳамда ўзлаштиришлар миқдори ўртача битта ташкилотга 2015-йилга нисбатан 1,4 баробарга ошган.

2018-йилда 2015-йилга нисбатан 2,6 баробарга ошган ва 2019-йилда 2015-йилга нисбатан 1,6 баробарга ортган.

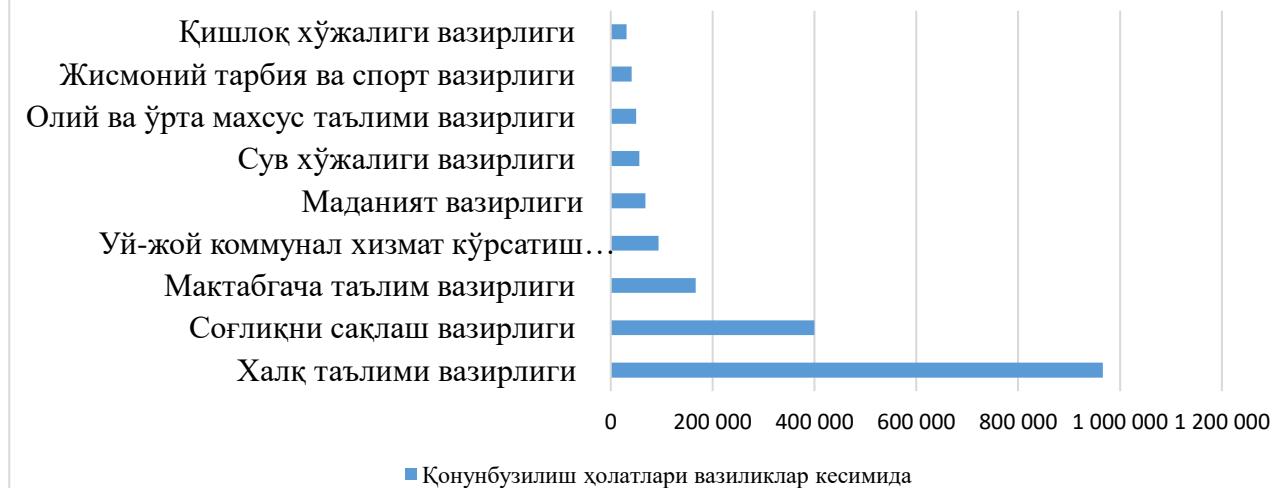
Ушбу кўрсаткичларни соҳалар кесимида олиб қарасак. Жумладан, Халқ таълими ва мактабгача таълим вазирликлари тизимида 2017-йилда 1,4 баробарга, 2018-йилда 2015-йилган нисбатан 3 баробарга ва 2019-йилда 2015-йилга нисбатан 9 баробарга ошган.

Бу кўрсаткичлар бир ташкилот миқёсида олиб қаралганда юқоридаги кўрсаткичларга эга, умумий жиҳатдан олиб қараганда эса умумий аниқланган камомад миқдори камайганини кўришимиз мумкин. Бу жараённи давлат секторида ташкил этилган ички аудит хизматларини таэсири сифатида ифодалаш мумкин.

Бундай кўрсаткичлар Соғлиқни сақлаш, Олий таълим, фан ва инновациялар вазирликлари тизимида ҳам, ҳатто, ўзини ўзи бошқариш органларида ҳам учрайди.

Ҳисобот даврида вазирликлар ва идоралар бўйича қонунбузилиш ҳолатлари ва бошқа хато-камчиликлар қўйидагиларни ташкил этган:

Хато ва камчиликлар аниқланиши вазирликлар кесимида

3-расм. Хато ва камчиликлар аниқланиши вазирликлар кесимида(2022 йил)¹

Юқоридаги кўрсаткичлардан маълумки, давлат секторида хато ва камчиликлар, молиявий йўқотишларни самарали қисқартириш ички аудит ва ташқи аудитнинг ўзаро ҳамкорлиги натижасида амалга оширилади.

Давлат молиявий назорати инспекцияси ҳамда ички аудит ва молиявий назорат хизматининг ўзаро ҳамкорлигини йўлга қўйиш мақсадида ўзаро ахборот алмашишда иш натижалари акс этган катта ҳажмдаги ахборотларни маълум қисмини танлаб олишни йўлга қўйиш лозим. Бу маълумотларнинг энг асосийлари ҳисобланиб, назоратни амалга

¹ www.mf.uz сайти маълумотлари асосида мўаллиф томонидан шакллантирилди.

оширишдан олдин режа тузиш ва дастлабки баҳони бериш учун етарли бўлиши керак. Биз уларни қуидаги гуруҳларга ажратиш зарурлигини асослаб бердик [15].

Ички назорат тизимининг баҳоланиши. Ички назорат тизимини текшириш натижасида ташкилотнинг ички назорати ташкил қилиниши, ички назорат тақдим этган маълумотларни ишончлилиги юзасидан ўзаро фикр алмашилади, умумий хуносалар ишлаб чиқилади.

Харажатлар сметаси бажарилиши юзасидан олиб борилган назорат. Бюджет ташкилотларида бухгалтерияга оид операциялар харажатлар сметаси асосида олиб борилади. Смета ижросини назорати натижасида олинган маълумотлар ташкилот тўғрисидаги муҳим маълумотларни ташкил этади.

Танлаб текшириш олиб борилганда танланган маълумотлар ва танланган давр оралиғига оид бўлган назорат натижаси тўғрисидаги маълумотлари. Қайси давр оралиғида қандай маълумотлар танлангани текширилган маълумотларни муҳимлигини белгилаб беради. Кейинги танлаб текширишни амалга ошириш учун асос бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Текширув якунида тузилган далолатномалар. Текширув якунида ва ўтган йилги текширув натижалари юзасидан тузилган далолатномаларни ўрганиш натижасида хато ва қонун бузилишлари содир бўладиган операцияни аниқлаш ва уни бартараф этишни чораларини кўриш учун асос бўлади. Бу эса, қайси хатони содир бўлиш эҳтимоли юқорилиги ва риск даражасини белгилаш учун зарур ҳисобланади.

Бу маълумотлардан фойдаланиш ички аудит хизмати ва давлат молиявий назорати учун ўзаро ҳамкорликда фаолият олиб боришнинг энг самарли йўлларини белгилаб беради. Уларнинг ҳар бири танлаб текшириш асосида назорат ўтказганлиги сабаби умумий назорат далилларининг танланган қисми ҳақида маълумот олиши ва танланмаган қисми учун назорат ўтказиши мумкин. Бу рискларни мақбул даражада пасайтиришга имкон яратади.

Ички аудит ўтказиш услубиётини пухта ишлаб чиқилиши нафақат ички аудиторга, балки молиявий назорат ходимларига ҳам иш жараёнида катта ёрдам беради. Чунки, самарали ташкил қилинган ички аудит маълумотлари ишончли ҳисобланади. Давлат молиявий назоратида ички аудит маълумотларидан кенг фойдаланилади. Чунки ички аудитор ташкилотда доимий фаолият олиб бориб, иш фаолиятини қандай ташкил қилинганлиги, хато ва камчиликлар мавжуд бўлган бўлимларни иш жараёнини таҳлил ва назорат қилиб боради [11].

Шунингдек, Аудитнинг олий органлари халқаро ташкилоти (ИНТОСАИ) томонидан белгилаб берилган ҳамкорликнинг тўрт тамойили мавжуд бўлиб, улар: [14]

Мажбурият тамойили (ҳамкорликда қатъиятли бўлиш) – ички аудит, молиявий назорат ва ҳисоб палатаси ўртасидаги ҳамкорликнинг мустаҳкамлиги уларнинг шу ҳамкорликка қанчалик қатъиятлилик билан ёндашишларига боғлиқ бўлади.

Гарчи бир - бирининг вазифалари такрорлаш ҳолатлари мавжуд бўлса ҳам, ҳар қайси тизим ўзининг роли, бўйсунувчи органи ва мажбуриятларига эгадир ва самарали ҳамкорлик шу жиҳатларни ҳисобга олган ҳолда керакли даражада ён босишлирасиз амалга ошмайди. Ҳамкорликнинг амалга оширилиши давомида ўзаро келишув муносабатлари ҳам муҳим рол ўйнайди. Келишувда белгиланган шартлар доирасида фаолият амалга оширилади ва ўзаро такрорлаш ҳолатларида ҳам ўз услубиёти юзасидан

ёндашувни амалга ошириш керак. Бу турдаги ҳамкорлик ҳар бир ҳамкорликни амалга ошираётган томонга ўз мажбуриятларини юклайди.

Ўзаро маслаҳатлар бериб бориш тамойили – уч орган бир - бирига бериб борадиган маслаҳатлар уларнинг иш фаолиятини енгиллаштириш ва самарали ҳамкорлик учун асос яратади шунингдек, келишмовчилик келиб чиқсан ҳолларда саволлар ва муаммоларни ҳал этишда муҳим ўрин тутади.

Ўзаро маслаҳатлар бериб бориш ҳамкорликда фаолият олиб бораётган назорат органларининг фаолияти давомида юзага келган мунозарали жиҳатларни кўриб чиқишаға фойдаланилади. Яъни, мураккаб вазиятлар юзага келганда, манфаатлар тўқнашуви келиб чиқсанда, бир-бирига зид бўлган мониторинг натижалари олинганда ёки жиддий вазиятни ечимида маслаҳат ва тавсиялар юзасидан ўзаро маслаҳатлар алмашиш иш фаолияти самарасини оширади.

Бундан ташқари, назорат обектлари фаолиятини яхшилаш борасидаги маслаҳатлар ҳам шулар жумласидандир. Бу асосан ички аудит хизматларини асосий вазифаларига кирсада, назорат органларининг умумий функцияларидан келиб чиқиб, тавсияларни муҳокама қилиш мақсадга мувофиқдир.

Ҳамкорлик тамойили (алоқаларни та'минлаш) – мулоқот, икки томонлама жараён бўлиб, доимий очиқ мулоқотлар шу органлар ўртасида ҳамкорликни та'минлаб туриш учун муҳим ҳисобланади.

Расмий мулоқотлар рискларни баҳолаш ёки режалар билан алмашиш учун музокара ёки мажлислар кўринишида ташкил этилиши мумкин. Норасмий учрашувлар эса, томонлар ролларини чуқурроқ тушуниб олиш учун ўтказилиши мумкин.

Энг мақбул кўринишида эса, томонлар ўзаро келишувларни ҳужжатлаштириб қўйишлари мақсадга мувофиқ бўлади.

Ишонч тамойили(ўзаро ишонч) – томонлар бир - бирларининг амалга оширган ишларига ишонишлари зарур.

Давлат молиявий назорати ёки ҳисоб палатаси ички аудитнинг хулосаларидан фойдаланаётганда шу хулосаларнинг ишончли эканлигига ва белгиланган тартибда бажарилганига ишонч ҳосил қилишлари лозим.

Аудитнинг юқори органлари халқаро ташкилоти (ИНТОСАИ) томонидан белгилаб берилган ҳамкорликнинг тамойиллари назорат органларининг фаолияти давомида юқори натижага эришиш учун хизмат қиласи. Уларни ўз ўрнида қўллаш назорат органларининг иш фаолиятини яхшилашга, вақтдан унумли фойдаланишга ва ўзаро тажриба алмашишга олиб келади.

Хулосалар. Хулоса қилиб шуни айтишимиз мумкинки, бугунги кунда давлат секторида назоратни тўғри ташкил қилиш учун ички аудит тадбирлари ва давлат молиявий назорат текширувларини ўтказиш услубиётини ишлаб чиқиши зарур. Назорат қилиш услубиётини ишлаб чиқишаға халқаро тажрибадан ва халқаро ички аудит стандартларидан кенг фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади. Бюджет маблағларидан оқилона фойдаланиш бугунги куннинг долзарб масалаларидан ҳисобланади.

Шу билан бир қаторда, давлат секторида ички аудит тадбирларини самарали ташкил қилиш ва ўтказиш учун ички аудитнинг халқаро стандартларига асосланган миллий стандартларни ишлаб чиқиши ҳамда амалиётга татбиқ этиши зарур. Халқаро ички

аудит стандартларини давлат секторида ички аудит қонун қоидаларига мослаштирган ҳолда шакллантиришни кўзда тутиш лозим.

Давлат секторида ички ва ташқи аудитни самарали ташкил этиш ва назоратни халқаро талабларга асосан ташкил этиш учун биринчи навбатда малакали мутахассисларга эхтиёж сезилади. Иш сифатини назорат қилиш учун давлат секторида ички аудиторлар ва молиявий назоратчиларнинг малакасини мунтазам ошириб блориш ва сертификатли кадрлар орқали иш фаолиятини ташкиллаштириш лозим.

Давлат секторида ички аудит ва давлат молиявий назорати иш фаолиятини самарали ва сифатли ташкил қилиш учун назоратчиларни ўзаро ҳамкорликда фаолият юритишлари мақсадга мувофиқ бўлади. Ҳар бир назоратнинг ўзига хос хусусиятлари белгилаб қўйилади ва уларни фаолияти бир бирини такрорламаслиги ҳамда бир бирини тўлдирувчи текширувлар доирасида ташкил қилинишини амалга ошириш керак.

Давлат секторида ички аудит ва давлат молиявий назорати фаолиятларини ўзаро ҳамкорликда ташкил қилишдан асосий мақсад самарасиз назоратларни қисқартириш, вактдан унумли фойдаланиб назорат қилишни оптимал йўлларини белгилаш, тақорор ва самарасиз назоратларни олдини олиш ва қайта-қайта текшириш ҳамда тадбирлар натижасида бюджет ташкилотлари фаолиятига ноқулайлик туғдирмаслик ҳисобланади.

Adabiyotlar/Литература/References

1. Ўзбекистон Республикаси Бюджет Кодекси. 2013 йил 26 декабрдаги ЎРҚ-360-сон.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 10 августдаги «Ўзбекистон Республикаси Ҳисоб палатаси фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-5147-сон Фармони
3. Ўзбекистон Республики Президентининг 2021 йил 27 августда ПФ-6300-сон “Давлат молиявий назорати тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” Фармони
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 21 августдаги «Тиббиёт ва таълим муассасаларини молиялаштириш механизмини ҳамда давлат молиявий назорати тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида» ПҚ-3231-сон қарори
5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2022 йил 1 августдаги “Вазирлик ва идораларнинг ички аудит хизмати тўғрисидаги намунавий низомни тасдиқлаш тўғрисида”ги 416 – сонли Қарори
6. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг “Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак” мавзусидаги маърузаси.
7. Андреев П.П., Внутренний контроль и аудит в секторе государственного управления и европейский опыт / П.П. Андреев. - Киев: Кафедра, с.120, 2011.
8. Даниленко Н.И. Статья: Методика проведения внешнего аудита бюджетного учреждения "Бухгалтерский учет в бюджетных и некоммерческих организациях", №4, 2010.
9. А.Л.Колесник Организация и методика проведения внутреннего аудита распорядителями средств федерального бюджета/ Диссертация, Москва – 2017, стр 14.
10. Ю.В. Прохоров, «Финансовый контроль как форма государственной власти», Вестник Международного института экономики и права, 2013 г.
11. Khamidova, Z. (2018) "Organising internal audit of budget organisations and the ways of

- improving its efficiency," International Finance and Accounting: Vol. 2018: Iss. 4, Article 49. Available at: <https://uzjournals.edu.uz/interfinance/vol2018/iss4/49>
12. Т. П. Хребтова "Государственный финансовый контроль: сущность, содержание, вид", Вестник Московского государственного лингвистического университета. Образование и педагогические науки, 2021 г.
13. "International Standards for the Professional Practice of Internal Auditing", Institute of Internal Auditors, page1, 2004.
14. Ли А.Н. Управление государственными финансами Республика Узбекистан (учебное пособия) / Банковско-Финансовая Академия Республика Узбекистан. Ташкент-2016;
15. Хамидова З.У. Бюджет ташкилотларида ички аудит ва молиявий назорат хизматлари фаолиятини самарали ташкил қилиш масалалари. Монография. – Т.: "VNESHINVESTPROM", 2021. – 1826.
16. <https://www.intosai.org/ru/novosti-1/novosti/podrobno/2023-10-no2-letter-int-chair>
17. www.mf.uz
18. www.gov.uz
19. www.lex.uz

08.00.00- Тарих фанлари

Toshaliyeva Saodat Toxirovna
Termiz davlat universiteti
“Biznes va boshqaruvi” kafedrasini mudiri, PhD

KICHIK TADBIRKORLIK TUSHUNCHASI VA UNING IJTIMOIY-IQTISODIY MOHIYATI

Annotatsiya. Ushbu maqolada kichik tadbirkorlik tushunchasi, uning muhim jihatlari, asosiy ustunliklari, maqsadlari va vazifalari, shuningdek uning ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati va ahamiyati yoritilgan.

Kalit so'zlar. Tadbirkorlik, kichik tadbirkorlik, firma, tadbirkorlik faoliyati, tadbirkor.

Toshalieva Saodat Tokhirovna
Head of the "Business and Management"
department of Termiz State University, PhD

THE CONCEPT OF SMALL BUSINESS AND ITS SOCIO-ECONOMIC ESSENCE

Abstract. This article describes the concept of small business, its important aspects, main advantages, goals and tasks, as well as its socio-economic nature and importance.

Key words. Entrepreneurship, small business, firm, entrepreneurial activity, entrepreneur.

Тошалиева Саодат Тохировна
Заведующая кафедрой «Бизнес и менеджмент»
Термезского государственного университета, PhD

ПОНЯТИЕ МАЛОГО БИЗНЕСА И ЕГО СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ

Аннотация. В данной статье рассмотрено понятие малого бизнеса, его важные аспекты, основные преимущества, цели и задачи, а также его социально-экономическая природа и значение.

Ключевые слова. Предпринимательство, малое предпринимательство, фирма, предпринимательская деятельность, предприниматель.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N43>

Kirish. Bugungi kunga kelib, mamlakatimizda tadbirkorlik shakli bo'lgan kichik tadbirkorlikni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Yangi O'zbekistonni barpo etish sharoitida kichik tadbirkorlikni rivojlantirishga, shuningdek hududlarda kichik tadbirkorlik subyektlari salohiyatini zamonaviy talablar asosida oshirishga alohida ahamiyat qaratilmoqda. O'zbekiston Respublikasini rivojlantirish bo'yicha Harakatlar Strategiyasida “Kichik tadbirkorlikni rivojlantirish uchun qulay tadbirkorlik muhitini yaratish, davlat va xususiy

sheriklikni kengaytirish, kichik tadbirkorlik rivoji yo'lidagi barcha to'siq va cheklovlarni olib tashlash" [1] vazifalari belgilangan. Mazkur vazifalar ijrosini ta'minlashda kichik tadbirkorlikning ahamiyatini tadqiq qilish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Kichik tadbirkorlik sub'ektlari salohiyati holati va rivojlanishi uning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish holatini natijaviligi va samaradorligini aks ettirish zaruratini vujudga keltiradi. Bunda kichik tadbirkorlikning mamlakat va uning hududlari ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga ta'siri hisobga olinadi. Xususan, kichik tadbirkorlikning hudud ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga qo'shgan hissasi A.Y.Kremin tomonidan o'rganilgan [7].

Ayrim tadqiqotlarda kichik tadbirkorlikni hududiy rivojlanish dinamikasiga ta'sirini baholashda kichik tadbirkorlik samaradorligini baholashning ko'p omilli regression tahlil tenglamasidan foydalanilgan [8].

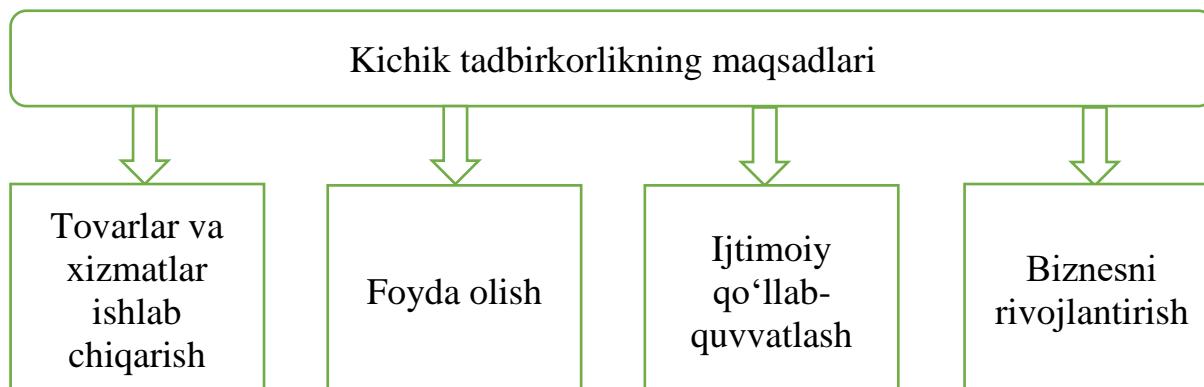
O.N.Bulakina esa davlat va mahalliy hokimiyat idoralarining kichik tadbirkorlikni rivojlantirish va qo'llab-quvvatlash bo'yicha ishlab chiqilgan davlat dasturlari samaradorligi va ularning tadbirkorlik salohiyatini oshirishga qo'shgan hissasini baholashda kichik tadbirkorlikning holati va rivojlanishini ifodalovchi ko'rsatkichlardan foydalanish yuqoriligini ta'kidlaydi [9].

P.L.Gluxix ilmiy tadqiqotlarida hududlarda tadbirkorlik salohiyatidan foydalanish samaradorligi natijavilagini oshirish bo'yicha o'z uslubini taklif etadi [10]. Unda tadbirkorlik salohiyatini shakllantirishning umumiy shart-sharoitlari, shakllanish jarayoni va rivojlantirish bosqichlari integral indekslar asosida yoritilgan.

Lekin, ushbu tadqiqot ishida kichik tadbirkorlik sub'ektlari salohiyatiga ta'sir etuvchi ishchanlik muhitini tavsiflovchi ko'rsatkichlardan, kichik tadbirkorlikning ijtimoiy samaradorligiga ta'sir etuvchi omillardan foydalanilmagan.

Tahlil va natijalar. Kichik tadbirkorlik - bozor iqtisodiyoti sub'ektlari tomonidan konsepsiyaning mohiyatini belgilaydigan qonun hujjatlarida belgilangan mezonlar yoki ko'rsatkichlarga muvofiq amalga oshiriladigan tadbirkorlik faoliyatidir. Shuningdek, ba'zi manbalarda kichik tadbirkorlik deganda nisbatan kichik bir guruh shaxslar yoki bitta mulkdor tomonidan boshqariladigan korxonalar tomonidan amalga oshiriladigan faoliyat tushuniladi [11].

Kichik tadbirkorlik tushunchasi aslida bajariladigan tadbirkorlik shakli bo'lib, uning asosida ma'lum bir iqtisodiy faoliyatni olib borish yotadi. Tadbirkorlik - iqtisodiy faoliyat turi bo'lib, tavakkalchilik va noaniqlik sharoitida muayyan maqsadga erishish yo'lida texnologik, tijorat va tashkiliy yangiliklarni muvaffaqiyatlari joriy etish orqali qiymatga ega bo'lgan tovarlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatishdir [5]. Shularga asosan, kichik tadbirkorlik xilma-xil maqsadlarga egadir (1-rasm).

1-rasm. Kichik tadbirkorlikning asosiy maqsadlari¹

Rasm tahviliga ko'ra, kichik tadbirkorlik maxsus iqtisodiy qiymatga ega bo'lgan yangi iqtisodiy foyda yaratish jarayonidir. U o'z ichiga moliyaviy, ma'naviy va ijtimoiy javobgarlikni o'z zimmasiga olib, natijada pul daromadlari va erishilgan yutuqlardan shaxsiy qoniqishni olish amalga oshiriladi. Shunga asosan, hozirgi kunda kichik tadbirkorlik faoliyatni fuqarolar va ular birlashmalarining tavakkalchiligi va foyda olishga qaratilgan mulkiy javobgarligi bilan amalga oshiriladigan tashabbuskor mustaqil faoliyati bo'lib hisoblanadi. Biroq, iqtisodiy mazmunda kichik tadbirkorlik faoliyatining o'sishi yangi ishlab chiqaruvchilar guruhini tashkil etishning dolzarb vazifasiga javob beradi. Yuqori daromadli korxonalarini shakllantirish jarayoni iqtisodiyotda bozor munosabatlarni o'rnatish bilan bog'liq bo'ladi. Bu orqali kichik tadbirkorlik faoliyati bir-birini to'ldiradi, tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarish va iste'molchiga yetkazish jarayonini yaxlit va yetarlicha samarali jarayonga aylantiradi.

Kichik tadbirkorlik iqtisodiy faoliyatini amalga oshirishda kichik korxonalar ham muhim o'rinni egallab, ular bajaradigan vazifalarining ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatga egaligi bilan ajralib turadi. Aynan, kichik tadbirkorlikning rivojlanish darajasi bo'yicha ko'pgina mutaxassislar mamlakatlarning o'zgaruvchan iqtisodiy vaziyatga moslashish qobiliyatini baholaydilar. Shular bilan birga, bugungi kunda kichik tadbirkorlik shakli bo'lgan firma korxona tushunchasidan kengroq tushuncha bo'lib, ma'lum nom bilan biznes olib boruvchi tashkilot sifatida faoliyat olib boradi. Firma - tovar ishlab chiqarish va barcha sohalarda xizmat ko'rsatish ishlarini bajarish uchun foyda olish maqsadida resurslarni jamlaydigan va undan foydalanadigan tadbirkorlik shaklidir [3]. Kichik tadbirkorlik funksiyalari firmalar tomonidan bajariladi (1-jadval).

Mamlakatimizda ham kichik tadbirkorlik shakllari kundan-kunga rivojlanib bormoqda. Bu boroda O'zbekiston mulkdorlar sinfining huquqiy jihatdan tan olinishi tadbirkorlik faoliyatining rivojlanishiga turtki bo'ldi. Tadbirkorlik faoliyatini yuritish, tadbirkorlardan yangicha ish yuritish hamda yangi kasblar va munosabatlarni o'zlashtirishni taqozo etadi. Bu boradagi maqsad tadbirkorlik asoslari va savdo tadbirkorligiga yo'naltirilgan bo'lib, o'z oldiga talabalarni tadbirkorlik faoliyatini olib borish, uning turlari va xususiyatlari, bozor iqtisodiyoti sharoitida tadbirkorlarning tutgan o'rni, moliyaviy hisob-kitoblar, soliqlar va boshqa ko'plab jihatlar bilan tanishtirishni maqsad qilib qo'yadi.

1-jadval. Kichik tadbirkorlik tushunchasining turli jihatlariga ko'ra funksiyalari²

Ijtimoiy ahamiyatiga ko'ra	Iqtisodiy ahamiyatiga ko'ra	Siyosiy ahamiyatiga ko'ra
<ul style="list-style-type: none"> -kichik mulk egalarning keng qatlamini shakllantirish -boshqaruv madaniyatini shakllantirish -yangi ish o'rinalarini yaratish -boy va kambag'al o'rtasidagi farqlarni yumshatish -qatłamlar o'rtasidagi ijtimoiy keskinlikni kamaytirish 	<ul style="list-style-type: none"> -jamiat farovonligini oshirish -raqobat munosabatlarni shakllantirish -integratsiyalash funksiyasini amalga oshirish -iste'mol tovarlari va xizmatlar ishlab chiqarishni kengaytirish -texnologik innovatsiyalarni ishlab chiqish va joriy etish 	<ul style="list-style-type: none"> -siyosiy qarashlarni shakllantirish

¹ Muallif ishlanmasi.

² Muallif ishlanmasi.

-tadbirkorlik tashabbusini amalga oshirish	-budjet daromadlarining manbalarini shakllantirish	
--	--	--

Kichik biznesning rivojlanishi bozorni iste'mol tovarlari va xizmatlari bilan to'ldirishga, tarmoq va hududiy monopolizmga barham berishga raqobat muhitining vujudga kelishi va kengayishiga, ilmiy-texnika natijalarini ishlab chiqarishga joriy etishga, eksport salohiyatining yuksalishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi [4].

Yuqoridagilardan kelib chiqib, fikrimizcha, kichik tadbirkorlik — fuqarolarning foyda yoki shaxsiy daromad olishga qaratilgan, o'z nomidan va o'z mulkiy javobgarligi ostida yoki huquqiy shaxsning nomidan va huquqiy shaxsning huquqiy javobgarligi ostida amalga oshiriladigan mustaqil yakka tashabbuskorlik faoliyatidir.

O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga ko'ra, kichik tadbirkorlik subyektlari quyidagi guruhlarga ajratiladi [2]:

- yakka tartibdagi tadbirkorlar;

• ishlab chiqarish tarmoqlaridagi band bo'lgan xodimlarining o'rtacha yillik soni ko'pi bilan 20 nafar kishi, xizmat ko'rsatish sohasidagi va ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lman boshqa tarmoqlardagi band bo'lgan xodimlarining o'rtacha yillik soni ko'pi bilan 10 nafar kishi, ulgurji va chakana savdo hamda umumiy ovqatlanish tarmoqlaridagi band bo'lgan xodimlarining o'rtacha yillik soni ko'pi bilan 5 nafar kishi bo'lgan mikrofirmalar;

- quyidagi tarmoqlardagi:

- yengil, oziq-ovqat sanoatidagi va qurilish materiallari sanoatidagi band bo'lgan xodimlarining o'rtacha yillik soni ko'pi bilan 200 nafar kishi;

- metallga ishlov berish va asbobsozlik, yog'ochsozlik, mebel sanoatidagi, shuningdek, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa sanoat-ishlab chiqarish sohalaridagi band bo'lgan xodimlarining o'rtacha yillik soni ko'pi bilan 100 nafar kishi;

- mashinasozlik, metalluriya, yoqilg'i-energetika va kimyo sanoati, qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirish va ularni qayta ishlash, qurilish hamda qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa sanoat-ishlab chiqarish sohalaridagi band bo'lgan xodimlarining o'rtacha yillik soni ko'pi bilan 50 nafar kishi;

- fan, ilmiy xizmat ko'rsatish, transport, aloqa, xizmat ko'rsatish sohalari, savdo va umumiy ovqatlanish hamda ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lman boshqa sohalardagi band bo'lgan xodimlarining o'rtacha yillik soni ko'pi bilan 25 nafar kishi bo'lgan kichik korxonalar.

Shuningdek, kichik tadbirkorlik shakli sifatida qishloq tadbirkorligi ham rivojlanmoqda. Bugungi kunda qishloq tadbirkorligini rivojlantirishda qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtiruvchi fermer va dehqon xo'jaliklari, agrofirma, o'rmon va baliq xo'jaliklarini, hamda qishloq joylarida tadbirkorlikni amalga oshiruvchi yakka va oilaviy tadbirkorlik, hunarmandchilik, tikuvchilik va maishiy xizmat ko'rsatish sohalarini rivojlantirish zarur bo'lib bormoqda [6]. Chunki, qishloq joylarida aholini ish bilan ta'minlash, ularni daromadlarini oshirish, sifatli xizmat ko'rsatish hamda sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarishda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning ulushini orttirish orqali hududlarni yanada keng rivojlantirish mumkin.

Xulosa va takliflar. Kichik tadbirkorlik tushunchasi o'zining ijtimoiy-iqtisodiy mohiyatiga ega bo'lib, o'z maqsad va vazifalariga egaligi bilan ajralib turadi. Kichik tadbirkorlikni rivojlantirish o'z navbatida hududiy boshqarish maqsadi, obyekti va eng muhim ustuvor vazifalariga ham ega bo'lib, chora-tadbirlar, tizimlar, qoidalar va tuzilmalar majmuasidan tarkib topadi. Hamda **kichik tadbirkorlik o'z vazifasidan kelib chiqib,**

bevosita mol-mulkdan foydalanish, ayrim tovarlarni sotish, ma'lum bir ishlarni bajarish yoki turli xizmatlar ko'rsatishdan foya olishni maqsad qilgan muayyan boshqaruv usuli bo'lib maydonga chiqadi.

Adabiyotlar/Литература/References

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldag'i "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-sod Farmoni. // 2017 yil 8 fevral, Xalq so'zi.
2. O'zbekiston Respublikasining 2012 yil 2 maydag'i "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida"gi O'RQ-328-sod Qonuni. // Xalq so'zi gazetasi, 2012 yil 3 may, 86 (5506)-son.
3. Xotamov I.S., Madraximova G.R. Sanoat iqtisodiyoti. Darslik. – T.: «Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi», 2022. - 55 b.
4. Eshov M. O'zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning rivojlanishi: omillar, natijalar va istiqbollar. – T.: Ma'naviyat, 2018. - 23 b.
5. Toshaliyeva S.T. Kichik tadbirkorlik sub'ektlari salohiyatini ekonometrik baholash va uni rivojlantirish istiqbollari (Surxondaryo viloyati misolida). Iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. – Urganch: UrDU, 2021. - 12 b.
6. Tadjiyev B.U. Qishloq joylarida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni barqaror rivojlantirish mexanizmlarini takomillashtirish (Xorazm viloyati misolida). / Iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – Urganch: UrDU, 2021. - 30 b.
7. Кремин А.Е., Мазилов Е.А. Оценка влияния малого бизнеса на социально-экономическое развитие регионов. // Вопросы территориального развития. 2018. № 1 (41). DOI: 10.15838/tdi.2018.2.41.2.
8. Лускатова О.В., Гленкова Е.О., Шалова В.А. Методический подход к экономической оценке влияния предпринимательства на динамику развития региона. // Фундамент. исслед. 2013. № 2–3. С. 594–598.
9. Булакина О.Н. Методика комплексный оценки предпринимательского потенциала муниципального образования. // Известия ИГЭА. 2009. № 4 (66). С. 63–67.
10. Глухих П.Л. Социально-экономическая оценка реализации предпринимательского потенциала в муниципальных образованиях. Автореферат дисс. на соис. уч. степ. канд. экон наук. Екатеринбург, 2013.
11. <https://studfile.net/preview/1841906/>

08.00.00- Иқтисодиёт фанлари

Худойназаров Фахритдин Хайтович
Термиз иқтисодиёт сервис университети
1-босқич магистранти
E-mail: faxriolam@gmail.com

ИБН ХАЛДУННИНГ ИҚТИСОДИЁТГА ТАВСИЯЛАРИ

Аннотация. Ушбу мақолада Ислом иқтисодиётида Ибн Халдун тавсиялари ҳақида сўз юритилиб, иқтисодиёт фани мутахассисларнинг қарашлари ва хориж тажрибалари ўрганилган. Унда банк-молия тизимидағи муаммоли вазиятлар, нодавлат банкларни тартибга солиш бўйича илмий-услубий, амалий тақлиф ва тавсиялар келтирилган.

Калит сўзлар: Иқтисодий манфаатлар, Иқтисодий ресурслар, Эҳтиёжлар, Бозор иқтисодиёти, Муроҳаба, Мушорака, Музораба, Солиқлар, Мулк, Макроиқтисодиёт, Фитр, Закот.

Khudoynazarov Fakhritdin Khaitovich
Termez University of Economics and Service
1st year master's student

ISLAMIC ECONOMY: RECOMMENDATIONS OF IBN KHALDUN

Abstract: This article talks about Ibn Khaldun's recommendations in Islamic economics, views of economics experts and foreign experiences are studied. Scientific-methodical, practical suggestions and recommendations are presented on the problematic situations in the banking and financial system, regulation of non-state banks.

Keywords: Economic interests, Economic resources, Needs, Market economy, Murohab, Musharaka, Mozoraba, Taxes, Property, Macroeconomics, Fitr, Zakat.

Худойназаров Фахритдин Хайтович
Термезский университет экономики и сервиса
магистрант 1-го курса

ИСЛАМСКАЯ ЭКОНОМИКА: РЕКОМЕНДАЦИИ ИБН ХАЛДУНА

Аннотация. В статье рассказывается о рекомендациях Ибн Халдуна по исламской экономике, изучаются мнения экспертов-экономистов и зарубежный опыт, представлены научно-методические, практические предложения и рекомендации по проблемным ситуациям в банковской и финансовой системе, регулированию деятельности негосударственных банков.

Ключевые слова: Экономические интересы, Экономические ресурсы, Потребности, Рыночная экономика, Муроҳаб, Мушарака, Мозораба, Налоги, Собственность, Макроэкономика, Фитр, Закят.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N44>

Кириш. Ислом молия тизими қўлами тез суръатлар билан ўсиб бормоқда ва ҳозирда жаҳон банк-молия тизимининг муҳим қисми ҳисобланади. У йилдан йилга эътибор қозониб, аҳамияти ортиб бормоқда. Жаҳон Ислом банк-молия тизими ҳажми 2007 йилда 758 миллиард доллардан 2021 йилда бир неча йил ичидаги 3,37 триллион долларгача ўсишда давом етди. Ислом молия тизими дунёning кўплаб мамлакатларида, Ислом ҳамкорлик ташкилотига аъзо бўлмаган давлатларда ҳам тез оммалашмоқда. Бу анъанавий банк тизимларига ўхшаш тизимdir.

Дунё бўйлаб тадқиқотчилар ислом иқтисодиёти ва молиясини тобора кўпроқ ўрганишмоқда. Ушбу соҳанинг назарий ва концептуал асосларини, ислом молиясининг жаҳон банк-молия тизимидағи ўрни, аҳамияти, ривожланиш тенденциялари ва келажаги ўрганилмоқда. Жаҳон миқёсида ислом молия тизимини мустаҳкамлаш ва кенгайтириш йўлларини ўрганилмоқда. Тизимни янада мустаҳкам ва бутун дунё бўйлаб одамлар учун очиқ қилиш йўллари изланмоқда. Ислом молия тизимини илгари суриш учун қуидагилар жуда муҳим:

Ислом молия тизимини тартибга солиш, тизимнинг самарали бўлишини таъминлаш учун тизимлар ва процедураларни ишлаб чиқиш;

Ислом молия тизимининг глобал иқтисодиётнинг бошқа қисмларига, масалан, анъанавий молия тизими ва турли мамлакатлар иқтисодиётига қандай таъсир қилаётганини ўрганиш;

Тизимни бутун дунё бўйлаб одамлар ва корхоналар учун янада қулай қилиш, янги маҳсулот ва хизматларни ишлаб чиқиш, мавжуд ислом молия институтлари имкониятларини кенгайтириш;

Ўзбекистонда Ислом молиясининг машҳурлиги ортиб бораётгани кўзга ташланади, бу эса соҳада илмий тадқиқотлар, амалий ишларнинг ҳам кўпайишига олиб келди. Бунга Ислом тараққиёт банки ва унинг филиалларидан муробаҳа ва ижара молиялаштириш борасида ишлар бошлангани мисол бўла олади. Аммо Ўзбекистонда анъанавий молия ташкилотларининг исломий молия хизматлари ва маҳсулотларидан қандай фойдаланиши мумкинлиги тўғрисидаги меъёрий-хукуқий хужжатлар яратилмагани сабаб, тизимдан фойдаланиш оқсарди.

Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёев 2020 йил 29 декабрь куни парламентга мурожаатномасида ислом молияси тамойилларини ўзида мужассам этган қонун лойиҳасини ишлаб чиқиш таклифини илгари сурди. Мақсад – “Нобанк кредит ташкилотлари тўғрисида”ги қонунга ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш орқали молия бозорида рақобатни рағбатлантириш ва исломий молия механизmlарини жорий этишнинг хукуқий асосларини яратиш эди. Айни пайтда Ўзбекистон бўйлаб 14 та банкда исломий молия бўлимларини ташкил этиш, кредитлар ва депозитларни исломий молия тамойиллари асосида амалга ошириш имконини яратиш бўйича ишлар олиб борилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сон фармонига асосан қабул қилинган 2022 — 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси ва бошқа ушбу соҳага алоқадор меъёрий-хукуқий хужжатларда белгиланган вазифаларни амалга ошириш долзарб мавзу бўлиб қолаверади.

Адабиётлар таҳлили ва методология. Ислом иқтисодиёти ва молияси асрлар давомида олимлар томонидан муҳокама қилинган мавзудир. Ислом уламоси Абу Юсуф Яъқуб ибн Иброҳим Куфийнинг “Китоб ал-хараж” асарида микромолиялаш ҳақида сўз юритилиб, “тижорат банкларига кириш имконига эга бўлмаган кам таъминланган тадбиркорларга эътибор қаратиш лозим”лиги таъкидланади [4].

Абдураҳмон ибн Халдуннинг “Муқаддиматул ибн Халдун” асарида гаров ва инвестициялар ўрнини босувчи норасмий баҳолашдан фойдаланган ҳолда қарз олувчиларга кичик, қисқа муддатли ва такрорий кредитлардан оддий ва қулай фойдаланиш имкониятини яратиш лозим”лиги айтиб ўтилади [5].

Е. Байдаулету ўзининг “Исломий молия асослари” асарида исломий молиянинг анъанавий молиядан фарқини шундай изоҳлайди: “Исломий молия фойда ва зарарни бўлишиш ҳамда реал активларга асосланган молиялаштиришни ўзида намоён қиласди”. Бошқача айтганда исломий молия шерикчиликка асосланишини таъкидлайди [6].

Т.Усмонийнинг “Ислом молиясига кириш” асарида иқтисодиётда баъзи ҳолларда мушорака ва музораба орқали молиялаштиришни амалга ошириб бўлмайдиган соҳалар ҳам мавжудлиги, бу каби соҳаларда молиялаштириш учун Ислом молиясининг муробаҳа, ижара, салам ва истисна каби бошқа воситаларидан фойдаланишни таклиф қиласди [7].

Р. Беккин “Ислом иқтисодий модели ва замон” асарида исломий банклар ва тақафул компаниялари мавжуд анъанавий банк ва суғурта маҳсулотларининг аналогларини яратиш йўлидан бораётганлигини таъкидлаб ўтган [8].

С.Харон, Ван Нурсофиза Ван Азми “Исломий молиялар ва банк тизими. Фалсафаси, тамойиллари ва амалиёти” асарида баъзи молиявий бозорлар иқтисодий бўхронга юз тутган вақтда, исломий молия ўзининг ишончлилиги ва барқарорлиги билан ажralиб туришини таъкидлайди [9].

М..Гибадуллин, Т. Ваҳитова “Ислом иқтисодиёти асослари: иқтисод назарияси ва амалиёт” асарида илмий доираларда ислом молия-кредит институтларининг фаолият қўрсатиш тамойиллари ва фаолиятининг ўзига хос хусусиятлари алоҳида қизиқиш уйғотаётгани ҳақида маълумот беради. [10].

Тадқиқот методологияси. Ушбу мақолани тайёрлашда МДҲ мамлакатларида чоп этилган мавзуга доир адабиётлар, интернет тармоғида мавжуд сўнгги янгиликлар ўрганилди ва мусулмон халқларининг ислом иқтисодий тафаккури эволюциясини ўрганиш; ислом иқтисодий моделининг хусусиятларини аниқлаш; ислом иқтисодий модели шаклланишининг асосий босқичларини очиб бериш; тарихий тараққиётнинг ҳозирги босқичида мусулмон давлатларининг ижтимоий-иктисодий ривожланишини таҳлил қилиш; мусулмон дунёсининг тизимдаги ўрни ва ролини қўрсатиш; халқаро иқтисодий алоқалар; ислом давлатларининг жаҳон иқтисодий тизимига интеграциялашуви йўллари ва истиқболларини аниқлаш қиёсий солишириш, статистик маълумотларни ўрганиш ва иқтисодий жиҳатдан таққослаш ва таҳлил қилиш, мантиқий фикрлаш, илмий абстракциялаш, маълумотни гуруҳлаш, анализ ва синтез, индукция ва дедукция усулларидан кенг фойдаланилган.

Муҳокама. Ислом ижтимоий-иктисодий таълимотининг энг изчил тақдимотини ўрта аср ҳуқуқшунослари, шунингдек, тарихчилар ва бошқа дунёвий муаллифларда топиш мумкин. Ўрта асрларда исломнинг бу қарашлари ривожланишининг натижасини

Муҳаммад ибн Халдун (1332-1406) — Ибн Халдун умумлаштиради. Унинг асарларидан энг аҳамиятлиси “Буюк тарих” ёки “Ибратли мисоллар китоби ва араблар, форслар ва берберлар ва уларнинг замондошларининг буюк куч-қудратга эга бўлган даврлари ҳақидаги хабарлар девонидир”. Айниқса, унинг “Катта тарих”га “Муқаддимаси” машхур бўлиб, унда Ибн Халдун ўз кузатишлари ва таҳлиллари билан инсоният жамиятлари, турли маданият ва цивилизацияларнинг шаклланиш ва ривожланиш қонуниятлари, адолатли сиёсий бошқарувга оид кўплаб мавзуларни ёритган.

Жин Девид “Journal of Political Economy” журналида чоп этилган мақоласида ёзадики: “Ибн Халдун Фарбда расмий тан олинишидан бир неча асрлар олдин жуда кўп иқтисодий қонунларни кашф этган. У Адам Смитдан олдин меҳнат тақсимоти зарурлигини, Рикардодан олдин меҳнат қиймати тамойилини ва Кейнсдан олдин барқарорлаштириш сиёсатини амалга оширишда ҳукуматнинг ролини кашф этган”.

Ибн Халдун биринчи бўлиб иқтисодиётнинг фаолият кўрсатишини, технологик тараққиётнинг аҳамиятини, саноат ихтисослашувини, ташқи савдони, қўшимча маҳсулотнинг ролини, ишлаб чиқариш ва аҳоли бандлигини рағбатлантиришда давлатнинг роли ва барқарорлаштириш сиёсатини тизимли таҳлил қилди. Унинг инфляцияни жиловлаш ва миллий валютани мустаҳкамлаш бўйича давлат пул-кредит сиёсати бўйича тавсиялари АҚШ Федерал резерв кенгаси, Англия банки ва Германия Бундесбанки томонидан амалга оширилди. Инфляция қарз берувчиларга, нафақаҳўрларга ва доимий даромадга эга бўлганларга зарар етказади. Инфляциянинг олдини олиш учун давлат биринчи навбатда унинг сабабларини ўрганиши керак. Акс ҳолда, инфляцияни назорат қилиб бўлмайди ва муаммо бўлиб қолаверади.

Натижа. Ибн Халдуннинг иқтисодиётга оид тавсиялари ҳам, бу назария алоҳида бандда таъкидланган. Қўйида Ибн Халдуннинг тавсиялари келтирилади:

1. Тадбиркорликнинг мулкий ҳуқуқлари ва эркинликларини қатъий ўрнатиш ва ҳимоя қилиш;
2. Одил судловни ўрнатиш учун қонун устуворлиги ва суд тизимининг ишончлилиги;
3. Жамоат хавфсизлиги ва савдо алоқаларининг хавфсизлиги;
4. Бандлик, меҳнат унумдорлиги ва даромадларини ошириш учун солиқ ставкаларини камайтириш;
5. Бюрократия ва ёлланма армияни қисқартириш билан бир вақтда уларнинг самарадорлигини ошириш;
6. Давлатнинг савдо, ишлаб чиқариш ва тижорат фаолиятига аралашувини чеклаш;
7. Давлат кўмагида нархларнинг ошиб кетишининг олдини олиш;
8. Давлат кўмагида бозор монополлашувининг олдини олиш;
9. Пул қиймати билан чайқовчиликка йўл қўймайдиган, ҳокимиятдан мустақил, изчил пул-кредит сиёсати;
10. Аҳолининг ўсиши ва бозор ихтисослашуви даражасининг ошиши;
11. Мустақил фикрлашни ривожлантириши рағбатлантирадиган ижодий таълим тизими;
12. Яхши ишларга ундейдиган ва иллатларнинг олдини олувчи адолатли ижтимоий тизимни барпо этиш учун жамоавий масъулият ва ички адолат туйғуси.

С.М. Батсиева, Ибн Халдун ҳозирги кунда қиймат сирини ҳал қилган биринчи таниқли иқтисодчи бўлганлигини таъкидлайди. Бироқ, Ибн Халдун назарияси зиддиятга дуч келди, чунки деярли ҳеч қандай меҳнат сарфламаган билимли кишилар умрининг кўп қисмини меҳнатга бағишлаган камбағалларга қараганда кўпроқ даромадга эга бўладилар. Олимлар бу зиддиятни билимли кишининг даромади, бунинг эвазига бошқа кишилар ишлаши туфайли шаклланганлиги билан изоҳладилар. Масалан, қишлоқ хўжалиги ва ҳунармандчиликда ортиқча маҳсулот нуфузли одамлар томонидан ўзлаштирилади. [11]

“Ислом иқтисодий модели” тушунчаси илмий доираларда XX асрнинг 60-80 йилларида, мусулмон дунёси мамлакатлари, мустақил миллий давлат қуриш йўлига ўтган пайтда пайдо бўлди.

Ислом солиқ тизими икки гурӯхга: мажбурий солиқлар ва мажбурий тўловларни ўз ичига олган. Мажбурий солиқ тўловлари обьектлари ер ва пул, чорва моллари, инвентарь каби ҳар хил турдаги мулк. Шуни таъкидлаш лозимки, ислом солиқлари таркибида даромад солиғи мавжуд эмас. Муҳим шартлар билан фақат хумс даромад солиғи сифатида таснифланиши мумкин. Солиқ тизимининг бундай хусусияти араб жамиятида товар-пул муносабатларининг яхши ривожланмаганлиги ва унда ўзига хос деҳқончиликнинг устунлиги билан боғлиқ эди. Ихтиёрий хайр-эҳсонлар ва бадаллар, қатъий маънода, солиқ эмас, балки молия тизимида муҳим роль ўйнаган ва хайрия мақсадларида амалга оширилган. Солиқларнинг алоҳида тоифаси ҳаётни сақлаб қолиш учун олинадиган солиқлар эди. Бу ҳолда солиқ солиш обьекти мулк эмас, балки яшаш ҳуқуқи эди. Бундай солиқлар фақат мусулмонлар томонидан жазоланган халқларга нисбатан қўлланилган. Кўриниб турибдики, бундай солиқ феодал муносабатларнинг ёдгорлиги бўлиб, замонавий иқтисодий амалиётда унинг ўхшashi йўқ. Асосий солиқлар закот, жизя, ушр, хирож ва хумсдан олинган.

Замонавий ислом иқтисодий тузилишининг асосий тамойиллари “Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон ислом декларацияси”нинг 15-моддасида жамланган шаклда келтириб ўтилган.

Замонавий ислом иқтисодий тузилишининг асосий тамойиллари

1-жадвал

№	Тавсифи
1	барча одамлар ўзларининг иқтисодий фаолиятида табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқига эга. Булар Аллоҳ таоло томонидан бутун инсоният манфаати учун берилган неъматлардир;
2	ҳамма одамлар қонунга (шариатга) мувофиқ тирикчилик қилиш ҳуқуқига эга;
3	ҳар бир шахс ўзи якка тартибда ёки бошқа шахслар билан биргаликда эгалик қиласидиган мулк ҳуқуқига эга. Айrim иқтисодий воситаларни миллийлаштириш жамият манфаати нуқтаи назаридан қонунийдир;
4	камбағаллар бойларнинг закот билан белгиланган ва Қонунга мувофиқ ажратилган мол-мулкининг маълум бир қисмига эга бўлиш ҳуқуқига эга;
5	барча ишлаб чиқариш воситаларидан бутун жамоа манфаатлари йўлида фойдаланилиши лозим, уларга эътибор бермаслик ёки нотўғри фойдаланиш тақиқланади;

6	жамият манфаатларига зиён етказмаса, ислом қонунлари ва қадриятларини бузмаса, жамиятда иқтисодий фаолиятнинг барча турларига рухсат берилади.
---	--

Манба: муаллиф томонидан ишлаб чиқилди

Шуни таъкидлаш лозимки, ўрта асрларда араб муаллифлари аллақачон мулк назариясини ишлаб чиқишиган. Тўғри, Европадан фарқли ўлароқ ҳуқуқий маданият, айниқса, унинг хусусий мулк сифатидаги шакли мусулмон дунёсида Рим ҳуқуқидаги мұхим маъно касб этмаган.

Араб дунёсида “мулк” тушунчасини ифодалаш учун “мол” ва “милк” атамалари ишлатилади. Мол (кўплик амвол) мусулмонлар орасида бойлик ўлчови бўлган қийматни билдиради. Ислом иқтисодиёти фани муаллифлари талқинида “мол” тўрт тоифага бўлинади: “соқов” — қимматбаҳо металлар ва пуллар; “сўзловчи” – қуллар ва моллар; “товарлар” ва “кўчмас мулк”.

Савдо ёки ишлаб чиқаришга қўйилган маблағлар “раъс ал мол” (“асосий восита” ёки капитал) деб аталган ва “ғалла” атамаси билан белгиланган фойда билан адаштирилмаслик лозим. Замонавий тушунчада “раъс ал-мол” капитал тушунчаси билан бир хилдир.[12] Милк (кўплик амлок) атамаси мулк обьектини билдиради.

Мулк совға ёки мерос, маҳр (хотин эридан никоҳ совғасини олади), садақа (қариндошларга нафақа бериш, садақа олиш) орқали бошқа кишига мулкка айланиши мумкин. Буюм бошқа нарсага алмаштирилиши, ҳарбий ҳаракатлар пайтида қўлга олиниши натижасида шахснинг мулкига айланиши мумкин. Бироқ, Ислом оламида мулкка эга бўлишнинг иккита устувор йўли бор — ўз меҳнати ва тижорат фаолияти. Исломда меҳнат тушунчаси учта асосий позицияга асосланади:

Биринчидан, жамиятнинг қобилиятили аъзоси меҳнат қилишга мажбурдир;

Иккинчидан, давлат ҳар бир меҳнатга лаёқатли кишини иш билан таъминлаши керак;

Учинчидан, ишчилар ўз иши учун адолатли ҳақ тўлашни талаб қилиш ҳуқуқига эга; [13]

Исломда мулкка эга бўлишнинг ноқонуний усуулларига ўғирлик, товламачилик, давлат маблағларини ўзлаштириш ва ҳар қандай замонавий жамиятда жиноят сифатида тан олинган бошқа ҳаракатлар (масалан, алдаш йўли билан мулкни қўлга киритиш – фирибгарлик, шунингдек, пора олиш) киради. Исломнинг бу қоидалари тўлиқлигича замонавий хусусиятга эга. Шубҳасиз, ислом ҳуқуқи мулк ҳуқуқини ҳимоя қиласи, шу билан бирга, ислом қонунлари жамоатчилик талаби билан хусусий мулкни давлат томонидан муҳофаза қилинади. Жумладан, Ўзбекистонда 2019 йил 13 августда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Хусусий мулкни ҳимоя қилиш ва мулкдорлар ҳуқуқларининг кафолатларини кучайтириш, тадбиркорлик ташабbusларини қўллаб-қувватлаш борасидаги ишларни ташкил қилиш тизимини тубдан такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар, шунингдек, тадбиркорлик субъектларининг молиявий ресурслар ва ишлаб чиқариш инфратузилмасидан фойдаланиш имкониятларини кенгайтириш тўғрисида” ги ПФ-5780-сонли Фармони айнан ислом дини билан йўғрилган, қонуйи утворликни таъминловчи ҳуқуқий асос бўлиб хизмат қиласи.

Холоса ва таклифлар. Ислом иқтисодий моделининг концептуал ўзаги жамият ва шахс манфаатлари ўртасидаги мувозанатни сақлашдан иборат. Ислом дини инсонни

моддий бойликларини жамият манфаати йўлида ишлатиш, фойда қўриш орқали кўпайтиришга даъват этади. Инсон мулкдор бўлгани учун ўз бойлигини кўпайтиришдан манфаатдор ва бу ўз навбатида, ишлаб чиқаришнинг ўсиши омилидир.

Ижора ва муробаҳа исломий молиялаштириш воситалари бўлиб, фоизга асосланган молиялаштиришдан қуйидаги жиҳатлари билан фарқланади:

1. Анъанавий молиялаштиришда молиячи мижозга кредит бўйича фоиз сифатида пул беради, муробаҳада эса молиячи товарларни сотиб олади ва кейин уларни фойда билан мижозга сотади.

2. Муробаҳада молиячи товарлар қайта сотилгунга қадар таваккалчиликни ўз зиммасига олади, фоизга асосланган қарзда эса қарз оловучи кредит таваккалчилигини ўз зиммасига олади.

3. Муробаҳада, агар харидор тўловни кечиктирган бўлса ҳам, сотиш нархи шартномадан кейин белгиланади. Чунки шариатда пулни даврий ўлчаш тушунчаси мавжуд эмас.

4. Ижорада молиячи мижозга активдан маълум муддатга фойдаланиш хукуқини беради, молиячи эса актив билан боғлиқ рискларни ўз зиммасига олади.

Анъанавий банклараро кредитлар эса реал активлар билан таъминланмаган янги пулларни яратади. Реал сектор ва молия сектори ўртасидаги бу узилиш инфляцияни кучайтиради ва валютанинг қадрсизланишига олиб келади. Исломий молиялаштириш воситалари эса, реал қиймат яратиш ва инфляцияни олдини олишга мослаштирилган.

Мамлакатимиз нодавлат банк тизимида, Ибн Халдун тавсияларига амал қилиб, ижора ва муробаҳа молиялаштириш ишлари давом эттирилса, унга мослаштирилса, ўзбек сўми инфляцияга бардошли валюталар қаторидан ўрин олади ва иқтисодимиз суръати ҳам ошиб бораверади.

Adabiyotlar/Literatura/References

1. *Мирзиёев Ш.М.* Ўзбекистон Республикасининг Президентининг 2017-2021йилларда “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантиришнинг бешта устивор йўналиши бўйича ҳаракатлар стратегияси” <Http://Strat> Egy.Regulation. Gov.Uz Uz/ Document/2
2. *Мирзиёев Ш.М.* Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ислом Ҳамкорлик Ташкилотининг фан ва технологиялар бўйича биринчи саммитидаги нутқи.//”Халқ сўзи”, 2017 йил 11 Сентябрь
3. *Мирзиёев Ш. М.* Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2017 йил 19 сентябрь куни Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида сўзлаган нутқи.//”Халқ сўзи”, 2017 йил 20 сентябрь
4. Абу Йусуф Йа'куб Б. Ибрахим ал-Куфи. Китаб ал-Харадж. Перевод с арабского и комментарии А. Э. Шмидта Супракомментарии к переводу А. С. Боголюбова Подготовка к изданию, вступит, статья и указатели А. А. Хисматулина. – Санкт-Петербург, 2001. – 451 с.
5. Абдураҳмон ибн Халдун.Муқаддиматул ибн Халдун.Дорул яъраб, –Дамашқ , 2004. –Б 569.
6. Е. Байдаулету. Исломий молия асослари. Ҳусан Ҳасановнинг умумий таҳрири остида. –Тошкент, “O'zbekiston”, 2019. – Б432 .
7. Muhammad Taqi Usmani. An Introduction to Islamic Finance // 1998, 169 р.
8. Беккин Р.И. Исламская экономическая модель и современность // Издательский дом Марджани, Москва, 2009. – С.260.

9. Судин Харон, Ван Нурсофиза Ван Азми. Исламская финансовая и банковская система: Философия, принципы и практика. Линова-Медиа, Казань, 2012. – С 536.
10. Гибадуллин М.З, Вахитова Т. М. Основы исламской экономики: теория и практика хозяйствования. Учебноепособие/ М.З.Гибадуллин. – Казань: ТГГПУ, 2009. – С 195 .
11. Беккин Р. И. Проблемы современной экономики, N 2 (22), 2007.
12. Ислам. Энциклопедический словарь. - М.,1991. С.153.
13. Аль-Али Насер Абдель Рахим. Универсализм и исламская концепция прав и свобод человека: дис....к.ю.н.- М., 1999.- С.57.8

08.00.00- Иқтисодиёт фанлари

Nurullayev Hoshimjon Hamidovich
Oriental univeristeti "iqtisodiyot va turizm"
kafedrasi stajor o'qituvchisi
Email: hoshimnurullaev@gmail.com

GASTRONOMIYANING TURIZM RIVOJLANISHIDAGI AHAMIYATI

Annotatsiya. Gastronomiya turizmda katta boylik hisoblanadi. Bu mamlakatlar madaniyati va an'analarining bir qismi. Yaxshi oshxonha hamma uchun qiziqarli, chunki hamma yaxshi va mazali taomni tatif ko'rishni xohlaydi. Ko'p odamlar faqat gastronomik maqsadlarda sayohat qilishadi. Oziq-ovqat insonning asosiy ehtiyojidir va u sayohatga qaror qilishda asosiy turtki bo'lishi mumkin. Shuning uchun tadqiqotda gastronomiya va uning turizmdagi rolini o'rganildi.

Kalit so'zlar: Gastronomiya, turizm, gastronomik turizm, turist, madaniyat, oziq-ovqat.

Nurullaev Hashimjon Hamidovich
Assistant teacher of the Department of
"Economy and Tourism" of the Oriental University

IMPORTANCE OF GASTRONOMY IN THE DEVELOPMENT OF TOURISM

Abstract. Gastronomy is a great asset in tourism. It is part of the culture and tradition of these countries. Good cuisine is fun for everyone, because everyone wants to taste good and tasty food. Many people travel only for gastronomic purposes. Food is a basic human need and it can be the main motivation in the decision to travel. Therefore, the study examined gastronomy and its role in tourism.

Key words: Gastronomy, tourism, gastronomic tourism, tourist, culture, food.

Нуруллаев Хашимжон Хамидович
Преподаватель-стажер кафедры
«Экономика и туризм» Ориентал университета

ЗНАЧЕНИЕ ГАСТРОНОМИИ В РАЗВИТИИ ТУРИЗМА

Аннотация. Гастрономия является большим преимуществом в туризме. Это часть культуры и традиций этих стран. Хорошая кухня – это удовольствие для всех, потому что каждый хочет попробовать хорошую и вкусную еду. Многие люди путешествуют только с гастрономическими целями. Еда – это основная потребность человека, и она может стать основным мотиватором решения о путешествии. Поэтому в исследовании рассматривалась гастрономия и ее роль в туризме.

Ключевые слова: Гастрономия, туризм, гастрономический туризм, турист, культура, еда.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N45>

Kirish. Turizmni rivojlantirishda gastronomiya muhim o'r'in tutadi. Gastronomiya madaniyatning bir qismi hisoblanadi; xalqlarning urf-odatlari va qadriyatlarini ko'rsatadi. Sayyoohlар sayohat paytida turli mamlakatlarning oshxonalari bilan tanishadilar. Ba'zida turistlar uchun gastronomiya sayohat haqida qaror qabul qilishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Shuningdek, bu turistlarning umumiyligi sayohatdan qoniqishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Shunday qilib, gastronomiya va turizm masalalari gastronomik brendni rivojlantirish va turizmni rivojlantirish uchun juda muhim hisoblanadi.

Maqolaning maqsadi gastronomiyaning turizmdagi ahamiyati va rolini o'rganish hisoblanadi. Maqola shu mavzudagi adabiyotlar tahlili bilan bir qatorda, turistlar uchun gastronomiyaning ahamiyati, ularning ovqatlanish afzalligi va sayohat qilgan joyidagi mahalliy ovqatlarga bo'lган fikrlari o'rganiladi.

Turizm xizmatlarini rivojlantirishda oziq-ovqat muhim rol o'ynaydi, chunki u turistik xarajatlarning 30% yoki undan ko'p qismini tashkil qiladi.

Bugungi dunyoda jismoniy ehtiyojlardan biri bo'lган va rivojlanayotgan turizm sektori, oziq-ovqat, ichimliklar sanoati bilan bog'liq bo'lган gastronomiya kundan kunga rivojlanib bormoqda. Deyarli barcha sayyoohlар, qaysi mehmonxonada bo'lishidan qat'i nazar, oziq-ovqat va ichimliklar xizmatlarini ko'rsatadimi yoki yo'qmi, tashqarida ovqatlanishni afzal ko'radi; va sayohat qilgan joyiga tegishli mahalliy taomlar bilan tanishishga va tatib ko'rishga qiziqishadi. Shu nuqtai nazardan, turistlar uchun mahalliy taomlar shu hududning madaniyatini bilish va ko'proq o'rganish uchun muhim vositaga aylangan [6; 371-379-b].

Turist yangi madaniy tajribaga ega bo'lish uchun biron bir hududga tashrif buyurishni xohlashi yoki u mahalliy taomlar va o'sha hududga tegishli turli xil ta'mlarni tatib ko'rishga qiziqishi ortib bormoqda. Natijada, o'sha hududning mahalliy taomlarini tatib ko'rish, ishlab chiqarish bosqichlarini kuzatish va faqat o'sha hududda mavjud bo'lган xomashyodan tayyorlangan mahalliy taomni tatib ko'rish kabi sabablar bugungi kunda turistlarga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy sabablardan bo'la boshladi. Bu mintaqalar resurslarining barqarorligiga, shuningdek, oziq-ovqat madaniyatini ustuvor bo'lган mintaqalarda tuzilishi mumkin bo'lган muqobil turizm obyektlariga yordam beradi [19; 11-b].

Adabiyotlar tahlili. Gastronomiya so'zi "gastros" va "gnomos" (yunoncha "oshqozon" va "bilim yoki qonun" degan ma'noni anglatadi) so'zlaridan olingan. Yana bir so'z — pazandalik, ya'ni idish-tovoq, taom, taom tayyorlash texnikasi [10; 354-377-b]. Pazandachilik lotincha "kulina" so'zi bo'lib, oshxona yoki pishirish degan ma'noni anglatadi, u ingredientlar, tayyorlanadigan ovqatlar, ichimliklar, ishlab chiqarish jarayonini anglatadi [13; 1463-1465-b, 9; 74-85-b]. Gastronomiya nafaqat oziq-ovqat, balki ichimliklar bilan ham bog'liq [14; 229-245-b].

1998 yilda oziq-ovqat va vino orqali boshqa madaniyatlarni o'rganish g'oyasini ifodalash uchun "pazandachilik turizmi" atamasini birinchi marta ishlatilgan. Wolf fikricha, "kulnariya" va gastronomik turizmi "tayyorlangan taom va ichimliklar, noyob va unutilmas gastronomik tajribalarni izlash va zavqlanish uchun sayohat" hisoblanadi [18].

Gastronomiya madaniyatining ajralmas qismidir va sayyoohlар o'zlari tashrif buyuradigan mintaqani "ta'mini" his qilishni xohlashadi [4; 21-43-b].

Garchi "gastronomiya" ko'p manbalarda yeb-ichish san'ati sifatida ta'riflangan bo'lsa-da, aslida u kimyo, adabiyot, biologiya, geologiya, tarix, musiqa, falsafa, psixologiya, sotsiologiya, tibbiyot, ovqatlanish va qishloq xo'jaligi va boshqa fanlar bilan bevosita bog'liq bo'lган san'at

va fanning o'zaro bog'liq tarmog'idir [10; 354-377-b]. Boyne, Uilyams va Xollarning ta'kidlashicha, "turizm va gastronomiya o'rtasidagi o'zaro bog'liqliklar juda ko'p va chuqurdir[5;91-114-b]. Tikkanen yoqimli ovqatlanish tajribasi har doim bizning asosiy fiziologik ehtiyojlarimizdan biri deb hisoblaydi[17;721-734-b]. Xenderson va Alonso ta'kidlashicha, gastronomiya muhim turizm resursi bo'lib xizmat qiladi. Mintaqaning mahalliy taomlari o'ziga xos tajribalarni izlayotgan sayyohlar orasida rag'batlantiruvchi omil bo'lische mumkin va aynan shu tadbirlar davomida sayyohlar o'z mezbonlarining madaniyati bilan tanishadilar [8;317-326-b, 2;55-68-b].

Turistning motivatsiyasi oziq-ovqat, yangi ta'mlar bilan tanishish va tarix yoki madaniyatni o'rGANISH atrofida aylanar ekan, u gastronomik turizmga aylanadi [7].

Shunday qilib, gastronomiya barcha turistlar sayohat davomida birlamchi ehtiyoj bo'lgani uchun ovqatlanishlari zarur va ba'zi bir yaxshi taomlar turistlar uchun bu hududga yana sayohat qilishga va ovqatlardan olgan tassurotlarini do'stlari bila ularshishiga asosiy motivator bo'lische mumkin [8;317-326-b].

Gastronomik turizmga oziq-ovqat ishlab chiqaruvchilari, oziq-ovqat va ichimliklar festivallari, restoranlar va ba'zi maxsus taomlar bilan bog'liq bo'lgan maxsus joylarga tashrif buyurish, ma'lum bir taom qanday tayyorlanayotganini ko'rish shuningdek, maxsus taomni tatib ko'rish, uni tayyorlash yoki juda mashhur oshpaz qo'lidan maxsus taom yeyish kiradi [7].

Makkercher bozorni uchta kichik guruuhga ajratadi. Birinchi guruuh, gastronomik sabablarga ko'ra mahalliy taomlarni tatib ko'rishga harakat qiladilar bu ularning sayohat qilish uchun qaroriga ta'sir qiladi. Ularning hayot faoliyati gastronomiya bilan bog'liq. Ikkinci guruuhga esa, oziq-ovqat muhim, lekin unchalik muhim emas turistlar kiradi. Bu muhim rolga ega, ammo gastronomik masalalar sayohat qaroriga ta'sir qilmaydi. Oxirgi guruuh turistlari uchun gastronomiya ularning sayohatida hech qanday ahamiyatga ega emas [12;137-148-b].

Shenoy uchun gastronomiya turistlarining faqat uchta turi mavjud. Birinchi guruuh pazandalik sayyohlari bo'lib, ular uchun oziq-ovqat muhim o'rIN tutadi va ular dam olish vaqtida oziq-ovqat bilan bog'liq tadbirlarga alohida qiziqish bildiradilar [15].

Ikkinci guruuh sayyohlari mahalliy taomlarni tatib ko'rishadi, ammo oshpazlik sayyohlari kabi unchalik qiziqmaydilar. Uchinchi guruuh — umumi turistlar guruhi bo'lib, ular gastronomik qiziqishlari bo'yicha pazandalik turistlarga mutlaqo teskari fikrdagi turistlar hisoblanishadi.

Kivela va Krotts tomonidan o'tkazilgan tadqiqotga ko'ra, gastronomiya zamonaviy madaniy manba sifatida qaraladi va shuning uchun u madaniy turizm mahsulotlarining barcha an'anaviy talablarini qondiradi. Ularning tadqiqotlari shuni ko'rsatdiki, gastronomik sabablarga ko'ra sayohat qilish motivatsiyasi bozor segmentatsiyasi maqsadlari uchun to'g'ri tuzilishdir [10;354-377].

Bundan tashqari, gastronomiya tashrif buyuruvchilarning manzilni his qilishlarida juda katta rol o'ynaydi va shuning uchun sayohatchilar o'zining noyob gastronomiyasidan bahramand bo'lische uchun o'sha joyga qaytishni xohlashadi.

Gastronomik turizmi qiziqish turizmi bo'lische bilan bir qatorda, o'sha hududning mahalliy taomlari tufayli mezbon hududning madaniy xususiyatlarini o'rGANISH orqali gastronomiya turistlari bir vaqtning o'zida madaniy turistlar ham hisoblanadilar [1]. Turistlarning mintaqada egallashi mumkin bo'lgan tajriba va tanlashda muhim rol o'ynaydigan mintaqaning taomlari va ovqatlanish madaniyati bilan tanishtirish uchun tashkil etilgan

gastronomik turlar mintaqaning mashhurligini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Bu hududlardan ba'zilari Fransiya, Avstraliya, Janubiy Afrika, Italiya, Amerika, Angliya va boshqalarda vino turizmi ko'proq rivojlangan; Kanada pivo turizmi bilan, Italiya esa makaron va pizza kabi mashhur taomlari bilan mashhur hisoblanadi. Bundan tashqari, bu joylarning barchasi Italiyaning Toskana mintaqasi, Kaliforniyadagi Napa vodiysi, AQSh, Janubiy Afrika, Avstraliya, Chili va Fransiyadagi shampan va Burgundiya mintaqalari bilan birga uzoq yillar davomida gastronomiya yo'nalichlari sifatida tanilgan. Turkiyaga kelsak, u odatda kabob va doner kabobi (go'shtdan tayyorlangan maxsus taomlar) bilan mashhur [12;137-145-b]. Hozirgacha olib borilgan tadqiqotlar nuqtai nazaridan, turk oshxonasini bilish va tatib ko'rish istagi chet ellik sayyoohlarning Turkiyaga tashrif buyurishdagi motivlar ichida beshinchi o'rinni egallaydi [3].

Metodologiya. Tadqiqot turistik joylarida mahalliy taomlarni sotib olish hissi va motivatsiyasini o'rganishni maqsad qiladi. Birlamchi axborotlarni yig'ish va tahlil qilish orqali tadqiqot maqsadiga erishish ko'zda tutildi. So'rovnama ikki qismidan iborat: rekvizit va asosiy qism. Rekvizit qismida 5 ta va asosiy qismida 7 ta savol tuzildi. So'rovnama xalqaro darajada o'tqazilishi uchun savollar ingliz tilida tuzildi.

Savollar (asosiy qism):

Gastronomiya so'zining ma'nosi nima deb o'ylaysiz?

Nima deb o'ylaysiz, turistik hududdagi ovqatlar turistlarning qaroriga ta'sir qiladimi?

Siz chet elga sayohat qilganingizda, mahalliy ovqatlarni tanovvul qilishni afzal ko'rasizmi yoki xalqaro ovqatlarni (KFC, Makdonald's)?

Sizningcha turistik hududdagi ovqatlar narxi bu hududning imijiga ta'sir qiladimi?

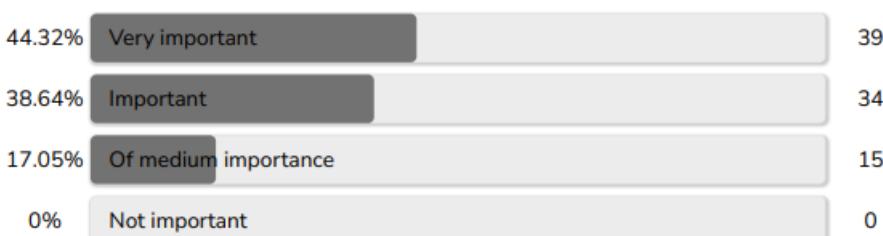
Sayohatingizdan qoniqish hosil qilishda gastronomik tajriba qanchalik muhim?

Sayohat qiladigan joyni tanlashda gastronomik motiv qanchalik muhim?

Ortiqcha xarajatlarning oldini olish maqsadida savollar onlayn tarzda respondentlarga taqdim etildi va javoblar qabul qilib olindi.

Natijalar. So'rovnomada O'zbekiston, Rossiya Federatsiyasi, Turkiya, Indoneziya, Hindiston, AQSh, Kanada, Fransiya, Buyuk Britaniya, Italiya, Shvetsiya, Portugaliya davlatlaridan jami 88 nafar respondent qatnashdi. Ulardan 56,68% erkaklar va 43,32% ayollar. So'rovnama onlayn o'tqazilganligi uchun respondentlarning katta qismi yoshlar hisoblanadi. Ularning 76,14% 15-25 yosh oralig'idagilar, 19,32% 26-35 yosh oralig'idagilar, 3,41% 36-45 yosh oralig'idagilar, 1,14% esa 46-55 yosh oralig'idagi respondentlar hisoblanadi.

6. What do you think good cuisine of the destination is important for tourist decision

1-diogramma. Tusristik hududdagi yaxshi ovqatlarning turistlar uchun ahamiyati
Manba: Muallif tomonidan so'rov natijalari asosida ishlangan.

Birinchi diogrammada ko'rsatilganidek turistlar uchun turistik hududdagi yaxshi ovqatlar sezilarli ahamiyatga ega (44,32%i uchun "juda muhim" 38,64%i uchun "muhim", 17,05%i uchun "o'rtacha").

7. When you travel to other country, do you preffer local or international food?

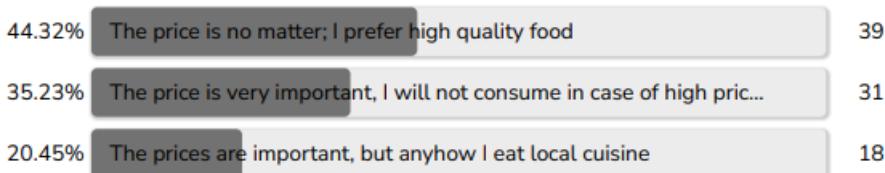

2-diogramma. Mahalliy yoki xalqaro taomlarni afzallligi.

Manba: Muallif tomonidan so'rov natijalari asosida ishlangan.

Ikkinci diogrammaga ko'ra, respondentlarning 44,32%i xalqaro va mahalliy ovqatlarning birdek afzal ko'rishini tasdiqlagan, 26,14% foizi esa turistik hududning mahalliy ovqatlaridan bahramand bo'lishni ma'qul topadigan hisoblanadi, 25%i xalqaro ovqatlar ya'ni fastfularlarni afzal ko'rishini tasdiqlagan, qogan 4,55%i esa sayohat davomida o'zlari uyida tayyorlagan ovqatlarni olib yurib tannavul qiladigan hisoblanadi.

8. What do you think about the impact of food prizes of the destination?

3-diogramma. Turistik hudud ovqatlari narxining turistlarga ta'siri

Manba: Muallif tomonidan so'rov natijalari asosida ishlangan.

Narxning turistlarga ta'siri bo'yicha respondentlarning 44,32%i narxidan qat'iy nazar yuqori sifatli ovqatlarni afzal ko'ruchilar, 35,23%i ovqat xarid qilishda narx ta'sirchanligi yuqori bo'lganlar, 29,45%i esa ovqatlar narxi muhim bo'lishiga qaramasdan mahalliy ovqatlarni afzal ko'ruchilar hisoblanadi.

9. What is the meaning of gastronomy (in your opinion)

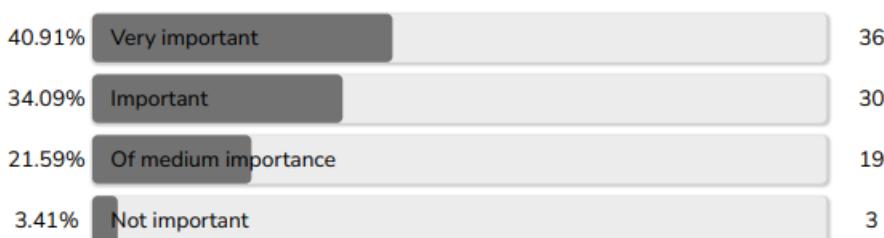

4-diogramma. Gastronomianing ma'nosi.

Manba: Muallif tomonidan so'rov natijalari asosida ishlangan.

4-diogrammaga ko'ra gastronomianing ma'nosi 32,95% respondentlar fikriga ko'ra pishirish madaniyati va san'ati, respondentlarning 21,59%ining fikriga ko'ra mahalliy madaniyat va an'analarning bir qismi, 20,45%ining fikriga ko'ra shunchaki ovqat, 13,64%ining fikriga ko'ra yeishva ichish san'ati, 3,41%ining fikriga ko'ra muhim emas hisoblanadi.

10. How important is gastronomy in your motivation to travel?

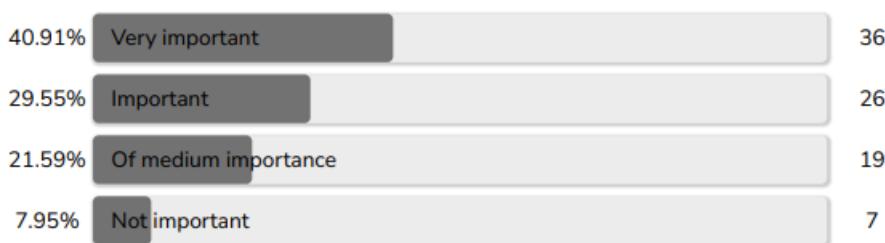

5-diogramma. Gastronomianing turist motividagi ahamiyati.

Manba: Muallif tomonidan so'rov natijalari asosida ishlangan.

Respondentlarning 40,91%ining fikriga gastronomiya turistning sayohat qilishida "juda muhim" omil, 34,09%ining fikriga ko'ra "muhim" omil, 21,59%ining fikriga ko'ra "o'rtacha muhim" omil, 3,41%ining fikriga ko'ra "muhim emas" omil hisoblanadi.

11. How important is the gastronomic experience in the satisfaction of your trip?

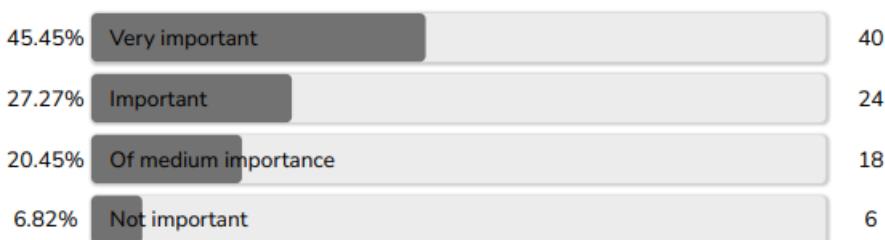

6-diogramma. Sayohatdan qoniqish hosil qilishda gastronomiyaning ahamiyati.

Manba: Muallif tomonidan so'rov natijalari asosida ishlangan.

Respondentlarning 40,91%ining fikriga turistning sayohatdan qoniqish hosil qilishida gastronomiyaning ahamiyati “juda muhim” omil, 29,55%ining fikriga ko’ra “muhim” omil, 21,59%ining fikriga ko’ra “o’rtacha muhim” omil, 7,95%ining fikriga ko’ra “muhim emas” omil hisoblanadi.

12. How important is the search for gastronomic experiences when choosing a destination to visit?

7-diogramma. Sayohat qilish uchun joy tanlashda gastronomiyaning ahamiyati.

Manba: Muallif tomonidan so'rov natijalari asosida ishlangan.

Respondentlarning 45,45%ining fikriga turistning sayohatdan oldin qayerga sayohat qilishni qaror qilish uchun gastronomiyaning ahamiyati “juda muhim” omil, 27,27%ining fikriga ko’ra “muhim” omil, 20,45%ining fikriga ko’ra “o’rtacha muhim” omil, 6,82%ining fikriga ko’ra “muhim emas” omil hisoblanadi.

Xulosa. Gastronomiya turizmda haqiqatan ham muhim rol o’ynaydi. Ko’pchilik turistlar bo’lajak sayohat qiladigan joyini uning mahalliy oshxonasi tufayli borishni tanlaydi masalan, ko’pchilik Ispaniya, Italiya va boshqalarining mashhur oshxonalarida pishiriladigan turli xil ovqatlarni tatib ko’rishni yoki mashhur taom va ichimliklar festivallarida qatnashishni xohlaydi. Turistlar asosiy gastronomik maqsadlarda sayohat qilmasalar ham, ular mahalliy taomlarni iste’mol qiladilar. Ko’pchilik uchun gastronomiya biror joy va millat madaniyati va an’analalarining bir qismi bo’lib, ular bilan oshxona orqali tanishadi. Ko’p odamlar gastronomiyani pishirish san’ati deb bilishadi, chunki pishirishning turli usullari taomning ta’miga katta ta’sir ko’rsatadi. Bizning tahlillarimiz shuni ko’rsatdiki, boradigan joyning yaxshi

oshxonasi odamlar uchun juda muhim va ularning ko'pchiligi sayohat paytida borar joyining mahalliy ovqatlarini tanovvul qilishni afzal ko'radi. Bundan tashqari, narxlar va ahamiyat o'rtasidagi bog'liqlik shuni ko'rsatdiki, odamlar yuqori narxlarga qaramay turistik hududning mahalliy ovqatlarni iste'mol qiladilar va ko'pchilik uchun narx muhim emas, chunki ular o'z yurtida mavjud bo'lмаган sayohat qilingan joyning milliy ovqatlarini afzal ko'rishadi.

Shuningdek, tahlil shuni ko'rsatdiki, tashrif buyuradigan joyning oshxonasi qoniqish darajasiga ta'sir qiladi. Agar odamlar ovqatni yoqtirmasa, ular kamroq qoniqishadi. Ispan, italyan, grek, fransuz kabi mashhur oshxonalar va ovqatlar mashhur hisoblanadi, ammo kamroq ma'lum bo'lgan davlatlar ovqatlari ham sayyoohlар uchun qiziqarli va ko'p odamlar yangi joylar, yangi madaniyatlar, yangi oshxonalar va yangi an'analarni kashf qilish uchun sayohat qilishadi.

Shunday qilib, gastronomik turizm — bu turizmning gullab-yashnagan turi, degan xulosaga kelishimiz mumkin. Gastronomiya turizmni rivojlantirishi mumkin, shuning uchun har bir mamlakat va millat uchun milliy gastronomik an'analarini baholash va uning asosida turistik paketlar tayyorlash, destinatsiyaning gastronomik brendini yaratish va uni o'z madaniyatining bir qismi sifatida taqdim etish muhimdir.

Mamlakatlar gastronomik turizmni rivojlantirish rejasiga ega bo'lishi kerak, unda mamlakatning gastronomik xaritasi joriy etiladi. Gastronomik turizm barqaror rivojlanish maqsadlariga erishishga hissa qo'shishi mumkin.

Gastronomik turizm iqtisodiyotni rivojlantirish, yangi ish o'rnlari yaratish, shu sohada ishlayotgan aholi daromadlarini ko'paytirish va hokazolarning harakatlantiruvchi kuchi hisoblanadi. Sayyoohlarning ehtiyojlarini qondirish uchun mamlakatlar iste'molchilarning motivatsiyasi va xulq-atvorini tushunish bo'yicha tadqiqotlar o'tkazishi va uning asosida gastronomik turizm mahsulotini yaratishi kerakligi to'g'risida xulosa qilindi. Bundan tashqari, ta'lim tashkilotlari soha uchun yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlashlari kerak, chunki xodimlarning malakasi xizmat ko'rsatish darajasiga katta ta'sir ko'rsatadi, bu esa o'z navbatida mijozlar ehtiyojini qondirishga ta'sir qiladi. Demak, mamlakatlarning gastronomiya turizmini rivojlantirish bo'yicha ko'plab sohalarda keng qamrovli ish olib borish zarur.

Adabiyotlar/Литература/References

1. Akgol, Y., (2012). Gastronomi Turizmi ve Turkiye'yi Ziyaret Eden Yabancı Turistlerin Gastronomi Deneyimlerinin Degerlendirilmesi, Mersin University, Institute of Social Sciences, Department of Tourism and Hotel Management, MA Thesis, Mersin.
2. Alonso, A. D. (2010). Olives, hospitality and tourism: a Western Australia perspective. British Food Journal, 55 - 68.
3. Arslan, O., (2010). Yabancı Turistlerin Yiyecek İçecek İşletmeleri, Personeli ve Türk Mutfağına İlişkin Görüşlerinin Degerlendirilmesi: Alanya Ornegi, Gazi University, Institute of Educational Sciences, Department of Tourism Management, MA Thesis, Ankara.
4. Bessiere, J. (1998). Local development and heritage: Traditional food and cuisine as tourist attractions in rural areas. Sociologia Ruralis, 38(1), 21-43.
5. Boyne, S., Williams, F., & Hall, D. R. (2002). On the trail of regional success: Tourism food production and the Isle of Arran Taste Trail. In G. Richards & A. M. Hjalager (Eds.), Tourism and Gastronomy (pp. 91-114). London: Routledge.

6. Gyimothy, S., Rassing, C., Wanhill, S., (2000). Marketing works: a study of restaurants on Bornholm, Denmark. International Journal of Contemporary Hospitality Management, 12, 371–379
7. Hall, M.C., Sharples, L., Mitchell, R., Macdonald, N., Cambourne, B. (2003). Food tourism around the world: development, management and markets, Butterworth-Heinemann: Elsevier.
8. Henderson, J.C. (2009) Food tourism reviewed. British Food Journal, 111, 317–326.
9. Horng, J. S. & Tsai, C.T.(S) (2010). Government Websites for Promoting East Asian Culinary Tourism: A Cross-National Analysis. Tourism Management, 31, 74-85.
10. Kivela, J. & Crotts, J. C. (2006). Tourism and Gastronomy: Gastronomy's Influence on How Tourists Experience a Destination. Journal of Hospitality & Tourism Research, 30(3), 354-377.
11. Kivela, J. Jakša, Crotts C. John (2009). Understanding Travelers' Experiences of Gastronomy Through Etymology and Narration. Journal of Hospitality and tourism research, 33(2), 161-192
12. McKercher, B., Okumus, F., Okumus, B., (2008). Food tourism as a viable market segment: it's all how you cook the numbers, Journal of Travel& Tourism Marketing, 25,(2);137- 148.
13. Montanari, A.; Staniscia, B. (2009). Culinary Tourism as a Tool for Regional Re-Equilibrium. European Planning Studies, 17(10), 1463-1483.
14. Sánchez-Cañizares, S.M. & López-Guzmán, T. (2012). Gastronomy as a Tourism Resource: Profile of the Culinary Tourist. Current Issues in Tourism, 15 (3), 229-245.
15. Shenoy, S., (2005). Food Tourism and The Culinary Tourist, a Thesis Presented to the Graduate School of Clemson University, USA.
16. Shenoy, S.S. (2005). Food Tourism And The Culinary Tourist. A Thesis Presented to the Graduate School of Clemson University, (Doctoral dissertation).
17. Tikkanen, I. (2007). Maslow's hierarchy and food tourism in Finland. British Food Journal, 721 – 734.
18. Wolf, E. (2002). Culinary tourism: A tasty economic proposition. Portland, Oregon: International Culinary Tourism Association.
19. Yuncu, H.R., (2010). Surdurulebilir turizm açısından gastronomi turizmi ve Persembe yaylası, Congress of Aybastı-Kabatas 11, Ankara.

08.00.00- Иқтисодиёт фанлари

Кадырова Шарофат Амоновна.
Старший преподаватель кафедры
«Корпоративного управления» ТДТРУ,
kadirovasarofat118@gmail.com

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ РАЗВИТИЯ СФЕРЫ УСЛУГ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Аннотация. В статье рассматривается мировой рынок услуг в условиях глобализации и практика его использования в нашей стране, в том числе доля зарубежных услуг в ВВП, статистика и состояние торговли услугами развитых стран по группам.

Ключевые слова: Мировая экономика, импорт, экспорт, сфера услуг, услуги железнодорожного транспорта, мировая торговля.

Kadyrova Sharofat Amonovna
Senior lecturer of the "Corporate Management"
department of TSTrU

FOREIGN EXPERIENCE IN DEVELOPING THE SERVICE SECTOR IN CONDITIONS OF GLOBALIZATION

Abstract: The article examines the world services market in the context of globalization and the practice of using it in our country, including the share of foreign services in the GDP, the statistics and status of trade in services of developed countries by groups.

Key words: World economy, import, export, service sector, railway transport services, world trade.

Кадирова Шарофат Амоновна
ТДТРУ "Корпоратив бошқарув"
кафедраси катта ўқитувчisi,

ГЛОБАЛЛАШУВ ШАРОИТИДА ХИЗМАТЛАР СОҲАСИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ХОРИЖ ТАЖРИБАСИ

Аннотация. Мақолада глобаллашув шароитида жаҳон хизматлар бозори ва ундан мамлакатимизда фойдаланиш амалиёти ёритилган, жумладан, хорижий хизматларнинг ЯИМдаги улуши, статистик маълумотлар ва ривожланган мамлакатлар хизматлари савдосининг ҳолати гурухлар бўйича ўрганилган.

Калит сўзлар: Жаҳон иқтисодиёти, импорт, экспорт, хизмат кўрсатиш соҳаси, темир йўл транспортни хизматлари, жаҳон савдоси.

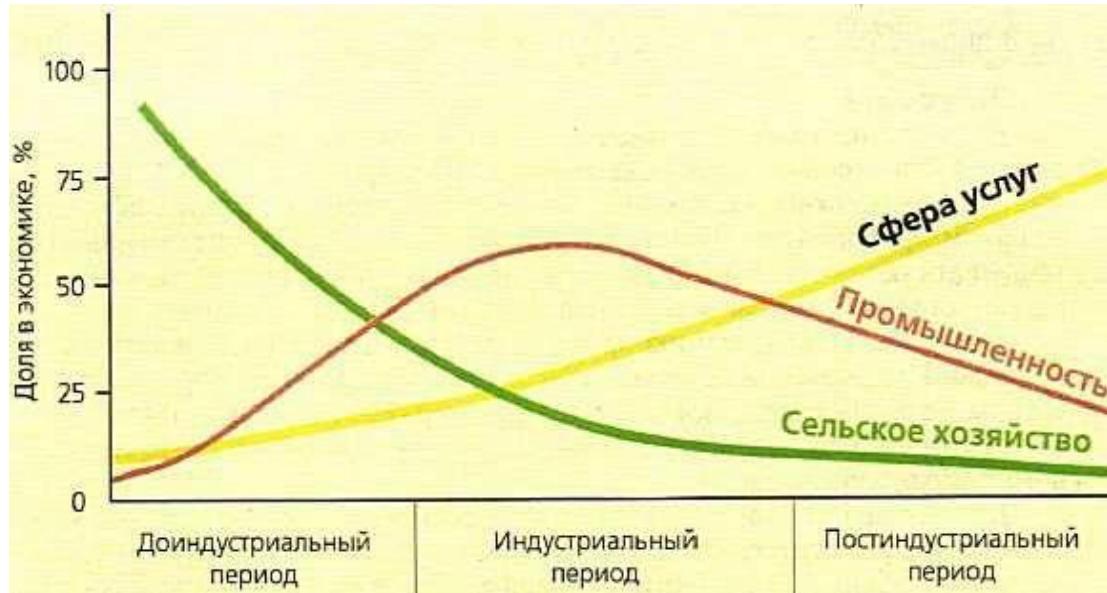

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N46>

Введение. В последние годы сфера услуг заняла устойчивое положение в мировой экономике. Во многих странах увеличивается объем и доля услуг в ВВП, увеличивается количество занятых, развивается международная торговля услугами. Влияние этих изменений настолько велико, что современную экономику сегодня называют сервисной экономикой. Несмотря на то, что значение сферы услуг в мировой экономике и тенденция ее роста стали очевидны только в последние годы прошлого века, это было предсказано экспертами ранее.

Анализ литературы по теме. Ф.Кен, А.Смит, Дж.Б.Сей, А.Маршалл, Ф.Бастия начали обращаться к вопросам обслуживания с точки зрения экономических наук в своих исследованиях в экономического развития в сторону сферы услуг. Наиболее известные концепции были разработаны Б. Фишером, Ч. Кларком, В. Ростоу, Д. Беллом.

Стратегии развития грузовых перевозчиков на железных дорогах требуют формирования альянсов с компаниями других логистических сетей, чтобы успешно конкурировать с частными грузовыми перевозчиками на других видах транспорта. Такие альянсы включают стратегические альянсы с компаниями, занимающимися контейнерными перевозками, упаковкой и доставкой. Таким образом, обобщая вышеизложенные мнения, следует отметить, что основной вопрос при изучении зарубежного опыта оказания железнодорожных услуг состоит в том, чтобы лучше понять суть мировых транспортных проблем, а также освоить методы решения этих проблем в наших условиях

Рисунок 1. Изменение социального развития

Важнейшим законом XX века является трансформация индустриальной экономики, пришедшей на смену агропромышленному комплексу, в постиндустриальную и сервисную экономику. В основе этого объективного процесса лежит развитие производительных сил, результатом которого является постоянный рост производительности труда и других факторов производства.

Повышение эффективности производства сельскохозяйственной продукции привело к непрерывному перемещению ресурсов в промышленный сектор на протяжении длительного исторического периода. Многогранное развитие этих областей за последнее столетие, в свою очередь, послужило мощным источником

развития сферы услуг (рис. 1).

Менее важной причиной развития услуг является структурное изменение системы социальных потребностей. Спектр потребностей в личном совершенствовании постоянно расширяется в связи с увеличением технологий, структуры производства, уровня жизни населения и егосоциальной активности, а также повышением уровня образования и культуры.

В последние годы появился ряд новых долгосрочных льгот, направленных на развитие сферы услуг. Многогранный отклик на услуги обеспечивается современными инновационными процессами. На основе компьютеризации, информационных технологий и новых средств связи на рынках появился и быстро сформировался ряд новых услуг, принципиально обновились их традиционные виды и повысились качественные показатели услуг.

Новые технологии открыли глобальный рынок для многих услуг, устранив технические барьеры для их удаленного предоставления. Влияние этих факторов на параметры экономической динамики проявилось в расширении спроса на услуги со стороны основных работников хозяйственного процесса. Если раньше рост услуг определялся в основном потребительским спросом, то сейчас, по оценкам экспертов, 50-80 процентов роста услуг в развитых странах обеспечивается спросом со стороны производства [1].

Затраты на обслуживание превратились в основной компонент производственных затрат для фирм в различных отраслях. Большие изменения произошли в домашнем хозяйстве, что обусловило быстрое развитие сферы услуг. М. Портер указывает основные факторы, свидетельствующие о возрастающей потребности в услугах [2].

Современному обществу свойственна персонализация потребительского спроса. Спрос на различные услуги определяет тенденцию к расширению спектра услуг. Тенденция увеличения доли доходов от услуг в ВВП была обнаружена в некоторых странах в 60-х и 70-х годах 20 века. Уровень развития услуг в некоторых странах сильно различается. По этому показателю (доля в ВВП) и дифференциации темпов роста за последние 30 лет все страны можно разделить на пять групп (табл. 1).

Таблица 1
Услуги зарубежных стран ВВП по группам в (%) [3]

	Показатели в %	Страны
1.	Высокий - 75%	Странами с преимуществом в структуре экономики являются Соединенные Штаты Америки, Дания, Германия, Бельгия, Франция, Нидерланды, Люксембург, Великобритания, Кипр, Мальта, Монако, Австралия, Канада и др.
2.	Высокий - 70%	Страны, где развитие сферы услуг считается основным направлением экономического развития -Австрия, Финляндия, Италия, Испания, Норвегия, Швеция и т.д.

3.	Высокий – 60%	Страны с преимуществом в экономических структурах в сфере туризма- Греция, Иордания, Ямайка, Коста-Рика, Колумбия, Марокко, Чили, Тунис и т. д.
4.	Меньше - 50%	Страны с ростом этого показателя – Мексика, Иран, Бурунди, Гана, Ботсвана, Мали и др.
5.	Меньше - 20%	Страны с низким уровнем по этому показателю – Ангола, Замбия, Непал, Боливия и др.

По оценкам в целом можно сказать, что различные виды деятельности в современном экономическом пространстве связаны со сферой услуг. При этом не только сервисные предприятия и организации, но и многие промышленные предприятия характеризуются оказанием информационных, транспортных услуг, гарантийным и послепродажным обслуживанием

С развитием сферы услуг наблюдается не только изменение состава ВВП, но и тенденция занятости в промышленном производстве во многих странах. Доля людей, занятых в сфере услуг, выше всего в США (79%), Люксембурге (78%), Нидерландах (78%), Австралии (76%), Великобритании (76%), Канаде (76%). процентов), Норвегии (75 процента), Бельгии (74 процента) и Дании (74 процента) [4].

Методология исследования. В данной статье в качестве научно-теоретической основы изучены экономическая литература и научные статьи по сфере услуг, научные труды зарубежных и отечественных экономистов, посвященные увеличению доли услуг в экономике. При изучении Мазу использовались методы сравнительного литературного анализа, логического и структурного анализа, группировки и сравнительного сравнения.

Анализ и результаты. Для многих стран количество рабочих мест в сфере услуг превышает количество людей, занятых в промышленности и агропромышленном комплексе. Кроме того, есть страны, где отмечается развитие некоторых отраслей сферы услуг. Такие тенденции характерны для стран с уникальными природными ресурсами или памятниками мировой культуры, расположенными на их территории. Транспорт, финансы, страхование и туризм играют важную роль в экономике таких стран.

В 2021 году доля услуг составила 66,3% в Иордании, 71,1% на Ямайке, 62,6% в Парагвае и 61,2% в Тунисе. Сегодня международный обмен услугами осуществляется в основном между развитыми странами, и хотя это выражается в высоком уровне концентрации, в первом десятилетии XXI века наметилась тенденция к снижению доли услуг в международной торговле некоторых развитых странах (табл. 2).

Таблица 2

**Мировая торговля услугами по группам стран
Сравнительный анализ [5]**

Группа стран	Экспорт			Импорт		
	Ценность (млрд долларов)	Мирова я доля, в	Годовой темп роста, в	Стоимость (млрд долларов)	Доля в мировом объеме, в	Годов ой темп

	США)		процент ах	процент ах	США)		процентах	роста, в проце- нтах
	201 1	202 1			2021	2021	2011	202 1
Мировая экономика	440 6	487 9	100,0	0,4	4281	479 7	100,0	0,8
Экономики развивающихся стран:	124 2	143 6	29,4	-1,1	1525	181 8 г.	37,9	-0,6
Африка	98	96	2.0	-5,6	171	144	3.0	-10,1
Америка	154	171	3,5	0,7	210	203	4.2	-4,0
Азия и Океания	989	116 9	24,0	-1,0	1144	147 1	30,7	1,0
Транзитная экономика	116	107	2.2	-0,9	143	126	2,6	-11,0
Развитые страны	304 8	333 7	68,4	1,0	2613	285 3	59,5	2.3
БРИКС (Бразилия, Россия, Индия, Китай и Южная Африка)	452	469	9,6	-1,2	560	740	15,4	0,8
G20(группа двадцатых)	245 5	267 5	54,8	-0,4	2435	271 8	56,7	0,5

В мировой экономике сфера услуг является законным объектом торговли. Помимо услуг, сфера услуг как вид внешнеэкономических связей называется «нематериальным» импортом и экспортом. При этом торговля услугами на мировом рынке может функционировать как самостоятельный товар и быть связана с промышленным производством.

По данным ЮНКТАД, в 2021 году объем экспорта коммерческих услуг в мире составил 4,879 млрд долларов США, а их импорта — 4,797 млрд долларов США, а в 2011 году — 1,242 и 4,241 млрд долларов США. Безоговорочным лидером в сфере торговли услугами на мировом рынке являются Соединенные Штаты Америки, доля которых в мировом экспорте и импорте торговых услуг составила в 2021 году 15,42 процента и 10,49 процента соответственно (таблица 3).

Таблица 3

Анализ состава экспортно-импортных услуг по группам стран (2021 г.) [6]

Страны Имя	Ценность (млрд долларов США)	Доля в мировом объеме, в процентах	Годовые темпы роста, в процентах

	Экспорт	импорт	Экспорт	импорт	Экспорт	Импорт
Бразилия	33	64	0,68	1,33	-1,4	-9,8
Мексика	24	32	0,49	0,67	5.3	-0,4
Аргентина	13	20	0,26	0,41	-8,9	10.3
Всего развитых стран в Америке	171	203	3,51	423	0,7	-4,0
Китай	208	453	4,27	9,44	-40,2	3,9
Индия	162	134	3,32	2,79	3,6	8.2
Сингапур	150	156	3.07	3,24	0,7	0,7
Республика Корея	93	110	1,90	2.30	-5,0	-2,0
Азия по развитым странам	1169	1471	-1,0	30,65	-1,0	1,0
Российская Федерация	51	74	1,04	1,55	-2,3	-16,1
Украина	12	11	0,25	0,23	-0,4	4.6
Казахстан	6	11	0,13	0,23	-2,4	-4,6
Сербия	6	5	0,13	0,10	7.3	2,7
Общий транзит по странам	107	126	2.19	2,64	-0,9	-11,0
Соединенные Штаты	752	503	15.42	10.49	0,2	2,9
Это Великобритания	327	199	6,71	4.14	-5,0	-5,6
Германия	273	312	5,59	6,51	3.1	4.3
Франция	237	236	4,85	4,91	-2,0	1,7
Всего по развитым странам	3337	2853	68,38	59,48	1,0	2.3

После США доля мирового экспорта и торговых услуг приходится на Великобританию (6,71 % и 4,14 %), Германию (5,59% и 6,51 %), Францию (4,85% и 4,91%), Китай - (4,27% и 9,44%) Услуги существенно отличаются от различных материальных продуктов, что не может не сказаться на их движении в качестве товаров на мировом рынке. Изучение мирового рынка услуг и практики его применения объяснило его уникальность, что косвенно свидетельствует о невозможности достижения конкурентоспособности в различных категориях услуг.

Основные черты современного мирового рынка:

- высокая динамичность рыночных процессов (рост интеграционных процессов в условиях глобализации);
- высокая сегментация спроса на услуги (информационные технологии, финансовые услуги и др.);
- высокая скорость оборота капитала (развитие ИТ-компаний, электронная коммерция и т. д.);
- важность неценовых барьеров входа на рынок услуг (особенно в развитых странах);

- рынок услуг имеет высокий уровень адаптации к изменяющимся условиям внешней среды (различные ограничения внешней торговли, последствия мирового финансово-экономического кризиса и др.).

Значение мирового рынка услуг - развитие рынка материальных благ способствует обеспечению сбалансированности воспроизводственного процесса и повышению качества жизни за счет удовлетворения различных потребностей населения (табл. 1.4).

Высокие темпы роста сферы услуг этих стран зависят от развития большинства видов сервисной деятельности, таких как жилищное строительство, образование, медицина, туризм, финансово-кредитные, телекоммуникационные и другие услуги.

Таблица 4

**Мировая торговля услугами по категориям
услуг и группам стран (2021 г.) [6]**

Услуги категория	Экспорт			импорт		
	Ценность (миллиард ДОЛЛАР США.)	Годовые темперы роста, в процента х	Ценность (млрд долларов США)	Годовые темперы роста, в процента х		
				2011	2021	
Экономика развивающихся стран, всего услуги:	1242	1436	-1,1	1525	1818 г.	-0,6
- транспорт	289	298	-5,3	529	480	-5,6
- туризм	404	477	0,3	335	573	2,1
- другие услуги	501	613	-0,3	630	733	0,9
Развивающиеся страны Африки, всего услуги:	98	96	-5,6	171	144	-10,1
- транспорт	26	26	-8,6	61	55	-9,7
- туризм	42	35	-7,7	28	21	-17,7
- другие услуги	28	32	-1,2	83	68	-8,1
Развивающиеся страны Америки, всего услуги:	154	171	0,7	210	203	-4,0
- транспорт	30	27	-3,8	66	56	-5,9
- туризм	60	79	5,5	49	51	-1,6
- другие услуги	60	60	-3,0	93	95	-4,2
Развивающиеся страны Азии, всего услуги:	989	1169	-1,0	1144	1471	1,0
- транспорт	232	244	-5,1	402	370	-4,9
- туризм	302	362	0,1	258	500	3,5
- другие услуги	413	520	0,1	454	571	3,1

Страны с транзитной экономикой, всего услуг:	116	107	-0,9	143	126	-11,0
- транспорт	40	37	-1,9	30	23	-2,2
- туризм	27	24	1,6	47	40	-21,1
-другие услуги	40	39	-3,5	65	61	-7,0
Развитые страны, всего услуги	3048	3337	1,0	2613	2853	2.3
- транспорт	575	518	-3,9	555	521	-1,9
- туризм	636	704	2,8	573	586	4.7
-другие услуги	1741 г.	2003 г.	1,7	1430	1671	3.0

Конечно, разные виды услуг имеют разный уровень активности в международной торговле. В этом смысле, например, транспорт и связь, туризм, а с другой стороны, информационно-коммуникационные технологии сильно отличаются друг от друга [7]. Активное развитие сферы услуг в мире зависит от влияния ряда факторов, среди которых К. Есть пять основных факторов, которые выделил Лавлок[8]:

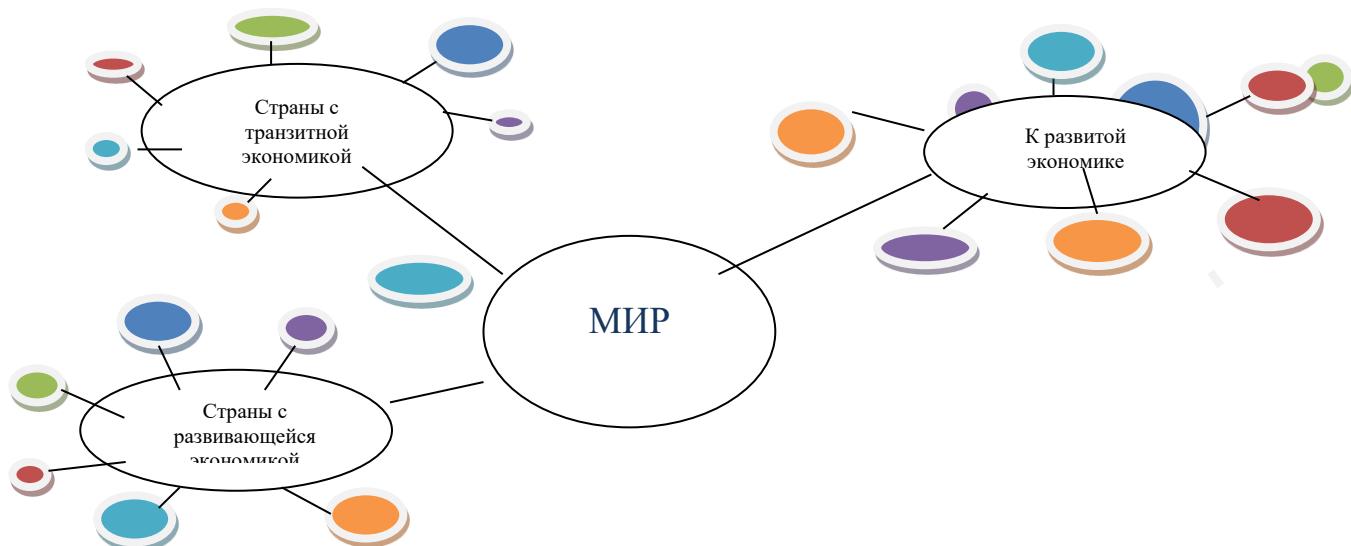
- государственная политика (либерализация госзаказа, приватизация сервисных организаций, снижение ограничений на торговлю услугами и др.);
- бизнес-направления (расширение сервисной деятельности промышленными предприятиями, распространение франшизы, ориентация организаций на повышение качества обслуживания и др.);
- развитие информационных технологий (развитие интернет-технологий, социальных сетей, электронной коммерции и др.);
- социальные изменения (увеличение доходов населения, усиление роли человеческого капитала;
- структурно-технологическая перестройка национальной экономики и др.).

Сфера услуг каждой страны отражает возможности реализации конкурентных преимуществ национальной экономики с учетом географического положения, памятников культуры, ресурсного потенциала и других условий. Хотя в развитых странах «экономика услуг» уже сформировалась, сфера услуг в других сферах не развита, в целом можно утверждать об общей тенденции повышения роли сферы услуг в мировом экономическом пространстве.

В условиях активного развития службы в разных группах стран выделяют разные категории службы: интеллектуальная собственность (лицензии, ноу-хау, инженерные и консультационные услуги и т.д.), торговые, технические и коммерческие услуги и расходы, такие как экспорт деловых услуг из развитых стран, услуги в области информационных и коммуникационных технологий. Ведущим экспортером лицензий в мире являются Соединенные Штаты Америки;

Инженерные услуги занимают самостоятельное положение в международной торговле как самостоятельные торговые услуги (инженеринг).

Особое внимание уделяется закупке зарубежных технологий у развивающихся стран в странах Аргентины, Бразилии, Мексики, Индии и Турции.

Рисунок 1.4. Состав экспорта услуг в мировой экономике за 2021 год¹.

Интеллектуальная собственность и другие связанные с работой услуги:

- другие критерии;
- Транспорт;
- Туризм;
- Страхование и финансовые услуги;
- Телекоммуникационные услуги.

В течение следующих пятнадцати лет, по мнению экспертов Mercer Oliver Wyman, темпы роста мирового сектора финансовых услуг значительно ускорятся, и к 2020 году его доля составит около 10% мирового валового внутреннего продукта. Общий доход мирового сектора финансовых услуг вырастет в три раза (с 2,0 трлн долларов до 6,9 трлн долларов к 2020 году). В странах Северной Америки и Западной Европы рост доходов сектора финансовых услуг будет увеличиваться на 5,5% в год. В других регионах этот показатель растет еще быстрее (например, в странах БРИКС — России, Бразилии, Индии, ЮАР и Китае);

– среди других отраслей экономики появился сектор туризма, характеризующийся высокой эффективностью, устойчивыми тенденциями развития и быстро развивающийся в последние годы (например, Франция, Испания, Греция, Марокко, Тунис, Малайзия, Таиланд и др.). Эффективный туризм создает рабочие места в регионе, а также иностранную валюту и иностранные инвестиции.

Таким образом, необходимо для стабильного развития экономики страны, что находит отражение в динамика основных макроэкономических и социальных показателей.

Выводы и предложения. Обобщая вышеизложенные мнения, следует отметить, что основной вопрос при изучении зарубежного опыта оказания железнодорожных услуг состоит в том, чтобы лучше понять суть мировых транспортных проблем, а также освоить методы решения этих проблем в наших условиях:

¹Авторская разработка

1. Он основан на том, что маркетинговая политика направлена на выявление потребностей потребителей и оперативное реагирование на их изменение с целью реализации конкурентных преимуществ железнодорожных предприятий.

2. Методология сервисной стратегии показывает, что:

- конкретный товар со специфическими характеристиками и сама услуга, считающаяся объектом хозяйственной деятельности;
- совокупность экономических, управленческих, организационных, финансовых и социальных отношений, возникающих в процессе производства, реализации и потребления услуг на рынке;
- физические и юридические лица, участвующие в процессе хозяйственных отношений в сфере обслуживания клиентов.

С учетом основных тенденций динамики транспортных услуг в национальной экономике подчеркивается необходимость учета показателей макроэкономического и регионального социально-экономического развития как важного условия формирования и реализации их конкурентоспособности. стратегия.

Adabiyotlar/Literatura/References

1. Контуры инновационного развития экономики: прогноз на 2000-2015 гг. /Под ред. Дынкина А.А. -М. Наука, 2000. - 143 с.
2. Портер М. Конкуренция. -СПб., М., Киев: Издат.дом "Вильямс", 2002.
3. Всемирная книга фактов. Центральное Разведывательное Управление. Можно купить [b:https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2020.html](https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2020.html), дата обращения 12.04.2020.
4. Статистический справочник ЮНКТАД за 2020 год доступен в печатном виде или в формате PDF на веб-сайте ЮНКТАД по адресу <http://unctad.org/en/Pages/Publications/Handbook-of-Statistics.aspx>.
5. Фомичев, В. Я. Международная торговля: учебник / В. Я. Фомичев. - М.: ИНФРА-М, 2008. - 446 с.
6. Лавлок К. Маркетинговый стиль: персонал, технология, стратегия. – М., СПб, Киев: Вильямс, 2005. 997 с.

08.00.00- Иқтисодиёт фанлари

Бегматова Зиёда Захиджановна
Муҳаммад ал-Хоразмий номидаги Тошкент ахборот
технологиялари университети мустақил тадқиқотчи

**ДАВЛАТ ИНТЕРАКТИВ ХИЗМАТЛАРИ ТИЗИМИ АСОСИДА КАДРЛАР
БАНДЛИГИНИ ВА УЛАРГА ТАЛАБНИ БАҲОЛАШ**

Аннотация. Мақола мақсади уагона интерактив давлат хизматлари портали орқали тақдим этиладиган интерактив хизматлар сифати мониторинги жараёнларини моделлаштириш ва Ягона интерактив давлат хизматлари порталига мунофиқлаштиришга мулжалланган ОТМ кадрлари фаолиятини ва уларга башланган талабни мониторинг килиш интерактив хизматини яратишдан иборат. Тадқиқот вазифаси интерактив хизматлар сифати мониторинги жараёнларини моделлаштириш ва Ягона интерактив давлат хизматлари порталига мунофиқлаштиришга мулжалланган ОТМ кадрлари фаолияти ва уларга бўлган талабни мониторинг килиш интерактив хизматини яратишдан иборат.

Калит сўзлар: хизматлар, давлат, хизматлари, портали, интерактив, мониторинги.

Begmatova Ziyoda Zakhidjanovna
Independent researcher of Tashkent University of
Information Technologies named after Muhammad al-Khorazmi

**ASSESSMENT OF STAFF EMPLOYMENT AND THEIR DEMAND ON THE BASIS OF
THE STATE INTERACTIVE SERVICES SYSTEM**

Abstract. The purpose of the article is to model the processes of monitoring the quality of interactive services provided through the unified interactive public services portal and to create an interactive service for monitoring the activities of higher education personnel and the demand for them, designed to be optimized for the Unified interactive public services portal. The task of the research is to create an interactive service for monitoring the activities of higher education personnel and the demand for them, designed to model the processes of monitoring the quality of interactive services and to optimize them into the Unified interactive state services portal.

Keywords: services, state, services, portal, interactive, monitoring.

Бегматова Зиёда Захиджановна
Независимый исследователь Ташкентского университета
информационных технологий имени Мухаммада аль-Хорезми

**ОЦЕНКА ЗАНЯТОСТИ ПЕРСОНАЛА И ИХ ПОТРЕБНОСТИ НА ОСНОВЕ
ГОСУДАРСТВЕННОЙ СИСТЕМЫ ИНТЕРАКТИВНЫХ УСЛУГ**

Аннотация. Цель статьи - смоделировать процессы мониторинга качества интерактивных услуг, предоставляемых через единый интерактивный портал государственных услуг, и создать интерактивный сервис мониторинга деятельности кадров высшей школы и спроса на них, предназначенный для оптимизации Единый интерактивный портал госуслуг. Задача исследования – создание интерактивного сервиса мониторинга деятельности кадров высшей школы и спроса на них, предназначенного для моделирования процессов мониторинга качества интерактивных услуг и их оптимизации в Единый портал интерактивных государственных услуг.

Ключевые слова: сервисы, состояние, сервисы, портал, интерактив, мониторинг.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N47>

Кириш. Ягона интерактив давлат хизматлари портали орқали тақдим этилаётган интерактив хизматлар сифатини ривожлантиришда жамиятимизнинг барча соҳаларида жадал ишлар олиб борилмоқда. Барча юқори ташкилотларнинг электрон сайтлари такомиллаштириб келинмоқда. Бундан ташқари, «Ягона интерактив давлат хизматлари портали» тизимини ривожлантириш маркази ва «Ягона ойна» марказларининг ташкил этилиши ушбу соҳадаги ишларнинг такомиллашувига олиб келмоқда. Ягона интерактив давлат хизматларини таҳлил қилишда ва уларни ўрганишда республикамиз ва чет эл олимлари ўз ишларини олиб бормоқдалар. Бу борада Ўзбекистонда ҳам бир қанча ишлар олиб борилган.

Улардан фарқли равишда ва юқоридаги олимларнинг ишларини ўрганиб чиқиб, ушбу тадқиқот ишида ягона интерактив давлат хизматлари портали орқали тақдим этилаётган интерактив хизматлар сифати мониторинги жараёнларини моделлаштириш кўриб чиқилди.

Қарор қабул қилиш жараёнида кўпинча, маълум маънода олдин аниқланган муаммо бўйича мақбул ечимга интилиш керакми, ёки номақбул ечим билан чегараланиш етарлими деган савол пайдо бўлади. Мақбул масалаларнинг классик қўйилиши бошқарув обьекти, мақсадлар, мезонлар ва чекланишларнинг юзаки таърифининг мажуд бўлишини талаб қиласди [2].

Таклиф қилинган модель юқори малакали ходимларни тайёрлаш бўйича республикадаги ОТМ имкониятларидан анча тўла қўринишда фойдаланилишини ҳисобга олган ҳолда республика ва бутун республикалараро таянч доктарантурга бўлимларида юқори малакали ходимларга бўлган талабни тизимли ўрганишга дастурий-мақсадли ёндашувини назарда тутади.

Таклиф этилаётган усуллар. Башоратлаш 2 та босқичда ишлаб чиқиласди. Биринчи босқичда республиканинг ОТМ да юқори малакали ходимларни тайёрлаш башорати, иккинчида-марказий ОТМларда юқори малакали ходимларни тайёрлаш башорати шаклланади. Башорат қуйидаги усулда шаклланади[3].

А_{ij} аризалар оқими янги сифатли аризалар Республика рўйхати - режанинг келгуси ривожида манбаа бўлган юқори малакали ходимларни тайёрлашга устувор мутахассислик қаторини шакллантириш (ҳар бир аризани келгусиликка тақсимлаш) мақсадида тўғри таҳлил қилинади.

Юқори малакали илмий ходимларни тайёрлашнинг башорати қуйидаги усулда тузилади.

і-чи В_{ij} ОТМ бўйича ј мутахассислик бўйича мутахассисларни тайёрлаш имкони бўлсин дейлик. к-илмий-техник дастур учун, ј мутахассислик бўйича

мутахассисларга бўлган талаб Z_{ik} ни ташкил қиласди. Q_{ijk} -i ОТМ да к дастур учун ј мутахассислик бўйича юқори малакали ходимларни тайёрлашнинг муҳимлиги.

Ушбу ходимларга бўлган талабни катта даражада қониқтиришга имкон берувчи k илмий-техник дастур учун i ОТМ да ј мутахассислик бўйича юқори малакали ходимларни тайёрлашнинг башоратини тузиш керак. Мутахассисларни тайёрлаш кўрсаткичи бевосита, ва балларда экспертили йўл орқали баҳолашга, ўлчанишга имкон берувчи кўплаб омиллар билан аниқланади, яъни[4].

$$Q = f(K_1, K_2, \dots, K_p)$$

Q га таъсир этувчи омилларга қуидагилар киради:

K_1 – даражалаш кўрсаткичи, у қуидаги формула орқали аниқланади:

$$K_1 = \frac{C}{O_H},$$

бу ерда C –илмий даражага эга бўлган мутахассислик бўйича илмий ходимлар сони, O_H – илмий ходимларнинг умумий сони;

k_2 – j-чи мутахассислик тегишли бўлган келгуси йўналиш;

k_3 – берилган мутахассислик бўйича мутахассисларни тайёрлаш (яъни илмий мутахассислик, илмий ходимларнинг таркиби ва x.k) таклиф этилаётган ОТМнинг мослашганлиги;

k_4 – ј мутахассислик бўйича тайёрлаш муддати, яъни маълум бир муддатда ҳимояланиш коэффициенти: $k_4 = \frac{C_4}{O_4}$, бу ерда C_4 –ўз муддатида ј мутахассислик бўйича диссертация ёқлаган таянч докторантлар сони, O_4 – таянч докторанттура бўлимларини битириш.

Масаланинг мутахассислигига қараб коэффициентлар рўйхатини давом эттириш мумкин.

Шуни қайд этиш жоизки, юқорида санаб ўтилган омиллар турли хил характерга эга. Шунинг учун интегрирлаштирилган баҳони олиш учун турли хил омилларни бир хилга келтириш керак.

Таклиф этилган Q функционал қуидаги кўринишга эга:

$$Q = \sum_{v=1}^p k_v \quad \text{yoki} \quad Q = \prod_{v=1}^p k_v.$$

X_{ijk} орқали k-чи давлат илмий-техник дастури учун i- ОТМда тайёрланишга таклиф этилаётган j-мутахассислик бўйича мутахассислар сонини ифодалаймиз. k-чи илмий-техник дастур учун i-илмий идорада j-мутахассислик бўйича мутахассислар тайёрлашнинг долзарблигини Q_{ijk} оркали ифодалаймиз. Унда k-чи илмий-техник дастур учун юқори малакали ходимларни тайёрлаш бўйича умумий долзарблик қуидагини ташкил қиласди

$$Z_k = \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^n Q_{ijk} X_{ijk},$$

бу ерда $k = \overline{I, L}$, L - техник дастурлар сони.

Чекланишлар тизимини масаланинг қуидаги шартларидан ҳосил қиласми.

1. j-чи мутахассислик бўйича мутахассисларни тайёрлаш бўйича барча k-чи илмий-техник дастурлар талаби қондирилиши керак, яъни

$$\sum_{j=1}^n X_{ijk} = Z_{ik}; \quad j = \overline{1, m}, \quad k = \overline{1, L},$$

2. i OTMda j-мутахассислик бўйича мутахассисларни тайёрлашнинг барча имкониятлари қўлланилиши керак, яъни[5].

$$\sum_{k=1}^L X_{ijk} = B_{ij}; \quad i = \overline{1, n}, \quad j = \overline{1, m}.$$

Юқори малакали ходимларни тайёрлаш бўйича мақбул режани тузиш масаласининг математик модели куйидаги кўринишга эга:

Чизиқли функцияning максимал қийматини топиш

$$Z_k = \sum_{j=1}^m \sum_{i=1}^n Q_{ijk} X_{ijk} \rightarrow \max$$

чекланишлар

$$\sum_{k=i}^L X_{ijk} = B_{ij}; \quad i = \overline{1, n}, \quad j = \overline{1, m},$$

$$\sum_{j=1}^n X_{ijk} = Z_{ik}; \quad i = \overline{1, m}, \quad k = \overline{1, L},$$

$$X_{ijk} > 0.$$

Шундай қилиб, бизнинг масаламиз, чизиқли дастурлаш масаласига олиб келинади. Кўриб чиқилган моделда, j-мутахассислик бўйича юқори малакали ходимларни тайёрлашнинг i-чи OTM имкониятларининг йифиндиси j-чи мутахассислик бўйича юқори малакали ходимларга бўлган k-илмий-техник дастурлар талабарининг йифиндисига тенг, бу ерда $j = \overline{1, m}$.

Бундай тенглик амалиётда кам ҳолларда ўринли бўлади. Унинг бажарилиши учун, OTMning устувор йўналишлари ва келгуси мутахассисликлар қатори асосида ЎзР ОАК нинг мутахассисликлар номенклатураси бўйича ортиқча аризаларни танлаш керак. Бунинг учун ҳар бир илмий-техник дастурга илмий ходимларнинг мутахассислик таркибини таҳлил қилиш, келгуси OTM мутахассисликларидан келиб чиқсан ҳолда устуворликни аниқлаш лозим[6].

Ҳар бир OTM учун даражали коэффициент ҳисобланади

$$C_{kj} = \frac{C_i}{O_h}.$$

C_i – мутахассислик бўйича илмий даражага эга илмий ва илмий-педагогик ходимларнинг сони;

O_h – илмий ва илмий-педагогик ходимларнинг умумий сони;

Келгусилик берилган коэффициентга тескари катталик бўлиб, мос равища куйидаги кўринишга эга

$$P_{kj} = \frac{1}{C_{kj}} = \frac{O_h}{C_j}, \quad k = \overline{1, L}, \quad j = \overline{1, m}.$$

Танлашда қўшимча коэффициент киритамиз

$$\lambda_j = \frac{V_j}{M_j}.$$

бунда

$$V_j = \sum_{i=1}^n B_{ij}; \quad j = \overline{1, m},$$

$$M_j = \sum_{k=1}^L P_{kj}; \quad j = \overline{1, m}.$$

Унда аризаларни танлашнинг якуний формуласи қуйидаги кўриниш қабул қиласди

$$\Pi_{kj} = \gamma_j \rho_k \lambda_j p_{kj},$$

бу ерда Π_{kj} –к илмий-техник дастур учун тайёрлаш мумкин бўлган j -мутахассислик бўйича мутахассислар сони;

γ_j – j мутахассисликнинг келгусилик коэффициенти;

ρ_k – ОТМ йуналишларининг келгусилик коэффициенти;

λ_j –ОТМларнинг мослашувини аниқлайдиган коэффициент;

P_{kj} – j мутахассислик бўйича k -илмий-техник дастур келгусилик коэффициенти.

Бунда қуйидаги муносабат бажарилади:

$$\sum_{k=1}^L \Pi_{kj} = \sum_{i=1}^n B_{ij}; \quad j = \overline{1, m},$$

яъни мутахассисларга бўлган талаб аризасини ОТМларнинг имкониятлари билан мос равишда келтириш керак.

Республиканинг ОТМларида юқори малакали ходимлар тайёрланиши мумкин бўлмаган мутахассислар бўйича қолган аризалар сони мос келувчи профилнинг марказий ОТМларда мутахассисларни режа асосида тайёрлашнинг шаклланиш асоси бўлиши мумкин, ёки бошқа молиявий манбалар воситалари ҳисобига тайёрланиши мумкин[1].

Бундай ёндашув фан сохаларининг юқори малакали ходимларга бўлган талабини тўлароқ ҳисобга олишга ва ЎзР нинг илмий-техник салоҳиятини ривожлантириш учун берилган мутахассисларни тайёрлаш бўйича республика ОТМларини мақбул юклатиш, республика миқёсида юқори малакали ходимларни тайёрлашнинг шаклланиш жараёнини марказлаштиришга имкон беради[7].

Натижалар. Дастурий восита қуйидаги саҳифалардан иборат бўлиши керак:

1. Асосий

- II ва I проректори
- Декан
- Профессор-ўқитувчилар
- Халқаро илмий нашрлар
- Маҳаллий илмий нашрлар
- Хирш индеклар
- Хорижий ҳаммуаллифлар билан биргаликда чоп этилган илмий ишлар
- Стартап дастурий воситалар

2. II ва I проректори

Шахсий маълумотлари

- Фамилияси, исми, шарифи
- Туғилган йили

- Илмий даражаси
- Илмий унвони
- Ишга қабул қилинганлик буйруқ рақами ва санаси
- Малака ошириш: ўтган йили, санаси, муассаса номи, сертификат рақами

Профессор-ўқитувчилар сони. Асосий штатдаги:

- Фан номзоди, PhD
- Фан доктори, DSc
- Илмий даражага (унвонга) эга бўлмаган

Профессор-ўқитувчилар сони. Ўриндошлиқ асосида:

- Фан номзоди, PhD
- Фан доктори, DSc
- Илмий даражага (унвонга) эга бўлмаган

Илмий даражага эга бўлмай доцент илмий унвонини олган профессор-ўқитувчилар сони

Илмий даражага эга бўлмай профессор илмий унвонини олган профессор-ўқитувчилар сони

Дунёнинг нуфузли 1000 талигига кирувчи олий таълим муассасаларида илмий даражага олган профессор-ўқитувчилар сони

Магистратура талабалари сони

Ўқув йилида (ўрганилаётган) илмий даражага ва илмий унвон олингандилиги

- PhD илмий даражасини олганлар сони
- DSc илмий даражасини олганлар сони
- Доцент илмий унвонини олганлар сони
- Профессор илмий унвонини олганлар сони

Халқаро илмий нашрларда (“Web of Science” ва “Scopus” базасига киритилган журналларда) чоп этилган мақолалар

Таълим муассасалари профессор-ўқитувчиларининг етакчи маълумотлар базасидаги хирш индекси

Илмий-тадқиқот натижаларини амалиётга жорий этиш асосида олинган маблағлар:

- хорижий илмий-тадқиқот марказлари грантлари ва хорижий илмий фондлар буюртмалари ҳисобига олинган маблағлар
- тармоқлар буюртмалари асосида ўтказилган илмий-тадқиқот (илмий ижодий) фаолиятидан олинган молиявий маблағлар
- давлат грантлари асосида ўтказилган илмий тадқиқотлардан олинган маблағлар

– Илмий-тадқиқот ишларига муассаса томонидан йўналтирилган маблағлар

Хорижий ҳаммуаллифлар билан биргаликда чоп этилган мақолалар

Илмий-тадқиқот ишларининг самарадорлиги тўғрисида маълумот

- Жами чоп этилган мақолалар сони
- Чоп этилган монографиялар сони
- Ихтиро, фойдали модел, саноат намуналари ва селексия ютуқлари учун олинган патентлар сони

– Ахборот-коммуникация технологияларига оид дастурлар ва электрон маълумотлар базалари учун олинган гувоҳномалар, муаллифлик хуқуқи билан ҳимоя қилинадиган турли материаллар сони[8].

– Ўз вақтида ёки муддатидан олдин диссертациясини ҳимоя қилган докторант ва мустақил изланувчилар сони тўғрисида маълумот

Мазкур ўқув йилида тамомлаганлар сони. Доктарантлар:

PhD

– DSc

Мазкур ўқув йилида тамомлаганлар сони. Мустақил изланувчилар:

– PhD

– DSc

Ўз вақтида ёки муддатидан олдин диссертациясини ҳимоя қилганлар сони.

Доктарантлар:

– PhD

– DSc

Ўз вақтида ёки муддатидан олдин диссертациясини ҳимоя қилганлар сони.

Мустақил изланувчилар:

– PhD

– DSc

Стартап дастурий воситалар

Ички ҳужжат алмашинуви тизимиға умумий функционал талаблар

Тизим ягона серверда турли манзиллардан кириш имконини сақлаган ҳолда ишлаши керак.

Тизим ўзбек ва рус тилларида ишлаши керак. Динамик маълумотлар профессор-ўқитувчилар томонидан киритилаётганда 1 та тилда киритиш имкони бўлиши керак.

Администратор модулига қўйиладиган талаблар

Тизимни қўллаб-қувватлаш ва бошқариш учун администратор қўйидаги хуқуқларга эга бўлиши керак:

Фойдаланувчиларни бошқариш

Роллар бўйича гуруҳларга бўлиш

Роллар

– тизим администратори

– вазирлик

– II ва I бўйича проректор

– Декан

– кафедра мудири

– профессор-ўқитувчи

1-расм. Дастурий воситанинг функционал схемаси

Хулоса. Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш жоиз тадқиқот ишида қўйидаги ишлар ўрганиб чиқилди:

- мавжуд интерактив хизматлар ва уларнинг вазифалари таҳлил этилди;
- интерактив хизматларни кўрсатиш идоралари ва уларнинг фаолиятини ташкил этиш тамойиллари ва вазифалари ўрганиб чиқилди;
- Ягона интерактив давлат хизматлари портали орқали тақдим этиладиган интерактив хизматларни баҳолаш методлари, мониторинги жараёнлари, кадрларга бўлган талабни тақдим этиш алгоритми ва дастурий таъминоти ишлаб чиқилди.

Кўриб чиқилган масалалар асосида қўйидаги натижалар олинди:

- Давлат интерактив хизматлари тизими фаолиятини моделлаштириш усулларидан мақбули танланди;
- Ягона интерактив давлат хизматлари портали орқали тақдим этиладиган интерактив хизматларни сифат мониторинги жараёнлари таҳлил этилди;
- Давлат интерактив хизматларини тақдим этиш ва кадрларга талаб жараёнини баҳолаш дастурий таъминоти яратилди.

Олинган натижаларга асосланиб қўйидаги тавсиялар келтириб ўтилади:

Давлат интерактив хизматларининг сифатини баҳолаш ва ундан фойдаланиш жараёнларини кенгайтиришда:

- шаффоффликка;
- аниқ ва тўғри маълумотларга асосланишга;

- фойдаланувчиларнинг ҳуқуқий саводхонлигини оширишга ва интерактив хизматлардан фойдаланишини кенгайтиришга;
соҳа вакилларининг малакасини оширишга тавсиялар келтириш мумкин.

Adabiyotlar/Литература/References

1. Yimbo, D. W. (2011), Analyzing e-government in developing countries using a Stages Model approach: A case study. Minnesota: University of Minnesota. ISBN: 9781124603629
2. Zweers K and Planque', K. (2001), "Electronic Government, From the Organizational Based Perspective Towards the Client Oriented Approach! ', In: Designing E Government, Prins J. E. J.(Ed.), Kluwer Law international, pp. 92
3. Wagner, et al., (2003): Enhancing Egovernment in Developing Countries: Managing Knowledge through Virtual Communities, Electronic Journal on Information Systems in Developing Countries, 14 (4)1-20.
4. United Nations, (2010). e-government Survey 2010 From e-government to Connected Governance. New York: Department of Economic and Social Affairs.
5. United Nations, (2012). e-government Survey 2012 e-government for the People. New York: Department of Economic and Social Affairs. Retrieved March 7, 2012
6. Бычков Д., Чагин К. Кодекс лучшей практики предоставления социальных услуг, М., Фонд «Институт экономики города», 2006.
7. Захарова С. В. Педагогический мониторинг экологического образования школьников: Дис.... канд. пед. наук. 13.00.02. Екатеринбург, 1999., С. 29.
8. Чурина Л. А. Мониторинг учебной деятельности в инновационном образовательном учреждении как фактор рефлексивного управления: Дис... канд. пед. наук. 13.00.01. – М., 2002., С. 37.

Shafkarov Bakhrom Khudoyberdievich

Head of the Department of Economics, National Research
University of Tashkent Institute of Irrigation and
Agricultural Mechanization Engineers, associate professor.

TERRITORIAL FEATURES AND THEIR EFFECTIVE USE IN THE CULTIVATION OF VITICULTURE PRODUCTS

Abstract. This article explores the significance of territorial characteristics and their effective use in the cultivation of viticulture products. Territorial characteristics, including soil composition, climate, topography, biodiversity, and cultural practices, play a crucial role in shaping the quality, flavor profiles, and identity of wines. By understanding and leveraging these characteristics, wine producers can create wines that reflect a sense of place and terroir. The article reviews existing literature on the topic, highlighting the impact of soil composition on grapevine growth and grape quality, the influence of climate on grape ripening and wine characteristics, the role of topography in creating diverse microclimates, the importance of biodiversity in supporting vine health and wine complexity, and the significance of cultural practices in preserving heritage and guiding vineyard management. The effective use of territorial characteristics enables wine producers to differentiate their products, establish a strong sense of provenance, and satisfy the preferences of discerning consumers. The findings emphasize the importance of understanding and harnessing these characteristics to cultivate exceptional viticulture products.

Keywords: territorial characteristics, viticulture, terroir, soil composition, climate, topography, biodiversity, cultural practices, wine quality.

Шафкаров Бахром Худойбердиевич

Ташкентский институт инженеров ирригации и механизации
сельского хозяйства Национального исследовательского
университета. Заведующий кафедрой экономики, доцент.

ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ И ИХ ЭФФЕКТИВНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРИ ВЫРАЩИВАНИИ ПРОДУКЦИИ ВИНОГРАДАРСТВА

Аннотация. В данной статье исследуется значение территориальных особенностей и их эффективное использование при выращивании продукции виноградарства. Территориальные характеристики, включая состав почвы, климат, топографию, биоразнообразие и культурные традиции, играют решающую роль в формировании качества, вкусовых характеристик и идентичности вин. Понимая и используя эти характеристики, производители вина могут создавать вина, отражающие ощущение места и терруара. В статье рассматривается существующая литература по теме, освещается влияние состава почвы на рост виноградной лозы и качество винограда, влияние климата на созревание винограда и характеристики вина, роль топографии в создании разнообразного микроклимата, важность биоразнообразия в поддержании здоровья виноградной лозы и сложность вина, а также значение культурных практик в сохранении наследия и управлении виноградниками. Эффективное использование территориальных характеристик позволяет производителям вина дифференцировать свою продукцию, четко определять происхождение и удовлетворять предпочтения взыскательных потребителей.

Результаты подчеркивают важность понимания и использования этих характеристик для выращивания исключительных продуктов виноградарства.

Ключевые слова: территориальные характеристики, виноградарство, терруар, состав почвы, климат, топография, биоразнообразие, культурная практика, качество вина.

Shafkarov Baxrom Xudoyberdievich

Toshkent irrigatsiya va qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash muhandislari
instituti milliy tadqiqot universiteti. Iqtisodiyot kafedrasи Mudiri, dotsent.

UZUMCHILIK MAXSULOTLARI YETISHTIRISHDA XUDUDIY XUSUSIYATLAR VA ULARDAN SAMARALI FOYDALANISH

Annotatsiya. Ushbu maqola uzumchilik mahsulotlarini etishtirishda hududiy xususiyatlarning ahamiyati va ulardan samarali foydalanishni o'rganadi. Hududiy xususiyatlar, jumladan, tuproq tarkibi, iqlimi, topografiyasi, biologik xilma-xilligi va madaniy amaliyotlari vinolarning sifati, ta'mi va o'ziga xosligini shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ushbu xususiyatlarni tushunish va undan foydalanish orqali sharob ishlab chiqaruvchilari joy va terroir tuyg'usini aks ettiruvchi sharoblarni yaratishi mumkin. Maqolada ushbu mavzu bo'yicha mavjud adabiyotlar ko'rib chiqilib, tuproq tarkibining uzum o'sishi va uzum sifatiga ta'siri, iqlimning uzumning pishishi va sharob xususiyatlarga ta'siri, turli mikroiqlimlarni yaratishda topografiyaning roli, tok sog'lig'ini qo'llab-quvvatlashda biologik xilma-xillikning ahamiyati yoritilgan va sharobning murakkabligi va merosni saqlash va uzumzorlarni boshqarishda madaniy amaliyotlarning ahamiyati. Hududiy xususiyatlardan samarali foydalanish vino ishlab chiqaruvchilarga o'z mahsulotlarini farqlash, kuchli kelib chiqishi hissini o'rnatish va aqli iste'molchilarning afzalliklarini qondirish imkonini beradi. Topilmalar uzumchilik uzumchilik mahsulotlarini etishtirish uchun ushbu xususiyatlarni tushunish va ulardan foydalanish muhimligini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: hududiy xususiyatlar, uzumchilik, terroir, tuproq tarkibi, iqlim, topografiya, biologik xilma-xillik, madaniy amaliyotlar, vino sifati.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N48>

Introduction. The cultivation of viticulture products, particularly grapes for winemaking, is heavily influenced by the characteristics of the land on which the vineyards are located. These characteristics, often referred to as territorial features or terroir, encompass a range of elements including soil composition, climate, topography, biodiversity, and local cultural practices. The unique combination of these features in a specific geographic area imparts distinct qualities to the grapes and ultimately the wines produced.

The understanding and effective use of territorial characteristics in viticulture are essential for winegrowers and winemakers seeking to produce high-quality wines with a strong sense of identity and provenance. The interplay between these features and the grapevines themselves can result in variations in flavor profiles, aromas, acidity, and overall wine structure.

Soil composition is a fundamental territorial feature that significantly affects grapevine growth and nutrient uptake. Different soil types, such as limestone, clay, or gravel, can influence the water drainage, mineral content, and pH levels, thereby impacting the grapevine's ability to thrive and develop specific characteristics. The climate, including factors such as temperature, rainfall, and sunlight exposure, determines the overall ripening process of the grapes and contributes to the balance of sugar, acidity, and phenolic compounds in the resulting wines.

Topography, such as slopes or valleys, influences the vineyard's exposure to sunlight, air circulation, and water drainage. These factors can lead to variations in grape ripening rates, flavors, and tannin development. Biodiversity within and around the vineyard, including native

plants, insects, and microbial populations, plays a vital role in supporting a healthy ecosystem and can contribute to the complexity and balance of the wines produced.

In addition to the natural elements, the cultural practices and traditions associated with viticulture in a particular region form an integral part of the territorial characteristics. Local knowledge and techniques passed down through generations shape vineyard management practices, harvest timing, and winemaking methods, further influencing the final product's characteristics and style.

Understanding and harnessing the potential of these territorial features require a holistic approach that considers the interrelationships between the natural elements, cultural heritage, and scientific understanding. Winegrowers and winemakers must carefully observe and analyze their vineyards to make informed decisions about vineyard design, grapevine selection, irrigation methods, canopy management, and harvesting techniques.

By effectively utilizing territorial characteristics, wine producers can differentiate their products, establish unique identities, and showcase the distinctive qualities of their wines. Consumers increasingly appreciate and seek out wines that express a sense of place, reflecting the specific terroir in which they are grown.

In this article, we delve into the various aspects of territorial characteristics and their effective use in the cultivation of viticulture products. We explore the significance of soil composition, climate, topography, biodiversity, and cultural practices, highlighting their impact on wine quality, identity, and marketability. Additionally, we discuss approaches and considerations for leveraging these characteristics to produce exceptional wines that reflect their origin and capture the essence of their terroir.

Literature Analysis. Research on the influence of environmental factors on viticulture has a long history. Early studies analyzed the relationship between soil, climate and grape varietal suitability (Galet, 1958; Gladstones, 1992). Subsequent literature examined impacts of landscape, topography and aspects on vine cultivation and wine attributes (Tonietto & Carbonneau, 2004; Van Leeuwen et al., 2004). More recent works investigate climate change adaptations (Jones et al., 2005; Webb et al., 2013). To gain insights into the significance of territorial characteristics and their effective use in the cultivation of viticulture products, a thorough analysis of existing literature was conducted. Relevant scholarly articles, research papers, books, and industry reports were reviewed to gather comprehensive information on the topic.

The literature analysis revealed a wealth of knowledge highlighting the importance of territorial features in viticulture and their impact on wine quality, identity, and market positioning. Numerous studies have explored the influence of soil composition on grapevine growth and nutrient uptake, emphasizing the relationship between different soil types and grape characteristics. Climate studies have examined the role of temperature, rainfall patterns, and sunlight exposure in shaping grape ripening and influencing wine flavor profiles. Topography and its effects on vineyard microclimates, water drainage, and grapevine vigor have also been extensively explored in the literature[1].

Biodiversity studies have emphasized the ecological role of native plants, insects, and microorganisms in vineyards, shedding light on their contribution to vine health, pest control, and grape quality. Furthermore, research has examined the cultural practices and traditions

associated with viticulture, highlighting their influence on vineyard management techniques, harvest timing, and winemaking methods.

Methods. The methods employed in this study involved a comprehensive literature search using academic databases, such as PubMed and Scopus, as well as industry-specific resources and reputable wine publications. Keywords related to territorial characteristics, viticulture, wine cultivation, soil composition, climate, topography, and biodiversity were used to identify relevant sources.

The literature was carefully evaluated to ensure the inclusion of recent and authoritative publications. The selected articles were analyzed for their relevance to the topic, the credibility of the authors, and the scientific rigor of the research. Key findings, insights, and concepts were extracted from the literature and synthesized to provide a comprehensive understanding of the subject matter.

The information gathered from the literature analysis formed the basis for the discussion and exploration of territorial characteristics and their effective use in the cultivation of viticulture products in this article. The findings and insights obtained from the literature review were used to support the arguments, present case studies, and provide practical recommendations for winegrowers and winemakers.

It is important to note that while the literature analysis provides a comprehensive overview of the topic, it is not exhaustive. The field of viticulture is continuously evolving, and new research and insights emerge regularly. Nonetheless, the selected literature represents a broad range of perspectives and expertise, ensuring a robust foundation for understanding the significance of territorial characteristics in viticulture and their effective utilization.

Overall, the literature analysis and methods employed in this study have enabled a comprehensive exploration of territorial characteristics and their role in the cultivation of viticulture products. The insights gained from the literature review contribute to a deeper understanding of the subject and provide valuable guidance for wine producers seeking to optimize their use of territorial features in their vineyards and wines[2].

Discussion. The discussion section examines the findings and implications of the study on territorial characteristics and their effective use in the cultivation of viticulture products. It encompasses a critical analysis of the literature, the integration of key concepts, and the exploration of practical implications for winegrowers and winemakers.

1. Importance of Territorial Characteristics: The literature analysis underscores the significance of territorial characteristics, including soil composition, climate, topography, biodiversity, and cultural practices, in shaping the quality and identity of wines. These characteristics contribute to the unique flavors, aromas, and overall profiles of wines, allowing them to express a sense of place and terroir[3].

2. Influence on Wine Quality: The discussion highlights the direct impact of territorial features on wine quality. Soil composition affects grapevine nutrition and influences the accumulation of minerals and compounds in grapes. Climate influences grape ripening, sugar levels, acidity, and phenolic development. Topography affects vineyard microclimates and water drainage, influencing grape quality and flavor concentration. Biodiversity contributes to vine health and ecosystem balance, which can enhance wine complexity. Cultural practices impart traditional knowledge and techniques for vineyard management and winemaking, further shaping wine quality.

3. Marketing and Differentiation: Territorial characteristics provide a unique selling proposition for wine producers. Wines that reflect specific terroirs and showcase the influence of territorial features can differentiate themselves in the market. Consumers increasingly value wines with a distinct sense of place, appreciating the connection between the land, the vineyard, and the final product. Winegrowers and winemakers can leverage territorial characteristics in their marketing efforts, emphasizing the authenticity, heritage, and story behind their wines.

4. Challenges and Considerations: The discussion acknowledges the challenges and considerations associated with effectively using territorial characteristics. Wine producers must conduct thorough site assessments, understanding the specific characteristics of their vineyards, and how they interact with grape varieties. Implementation of appropriate vineyard management practices, such as soil amendments, irrigation strategies, and canopy management, is crucial to optimize the expression of territorial features in the wines. Additionally, ongoing research, monitoring, and adaptation are necessary to ensure the continued effectiveness of these practices in a changing climate and evolving consumer preferences.

5. Sustainability and Preservation: The effective use of territorial characteristics aligns with sustainability principles. By understanding and working with the natural attributes of the land, wine producers can enhance ecosystem health, promote biodiversity conservation, and minimize negative environmental impacts. Preservation of cultural practices and heritage associated with viticulture contributes to the long-term sustainability of the wine industry[4].

6. Future Directions and Research: The discussion identifies avenues for future research and development. This includes further exploration of specific interactions between territorial features and grape varieties, the influence of climate change on territorial characteristics, and the integration of technology and precision viticulture techniques to optimize the utilization of these features. Collaboration between researchers, wine producers, and industry organizations is crucial to advance knowledge and innovation in this field.

In conclusion, the discussion highlights the profound impact of territorial characteristics on the cultivation of viticulture products. Understanding and effectively utilizing these features allow winegrowers and winemakers to create wines that embody the unique qualities of their terroir, differentiate their products in the market, and foster sustainability. By embracing the interplay between the land, the vineyard, and the final product, wine producers can craft exceptional wines that captivate consumers and celebrate the essence of their specific terroir[5].

Results. The results section presents key findings from the literature analysis and provides a summary of the significant aspects related to territorial characteristics and their effective use in the cultivation of viticulture products.

1. Soil Composition: Various soil types, such as limestone, clay, and gravel, have distinct impacts on grapevine growth and grape quality. Limestone-rich soils contribute to wines with higher acidity and minerality, while clay soils can enhance water retention and promote balanced grape development. Different soil compositions influence the availability of nutrients, drainage characteristics, and overall vine health.

2. Climate: Climate plays a crucial role in grape ripening and wine quality. Warmer climates tend to produce riper grapes with higher sugar levels, resulting in wines with more body and alcohol. Cooler climates can contribute to higher acidity and more delicate flavors.

Rainfall patterns and sunlight exposure influence grape development, affecting the balance of sugar, acidity, and phenolic compounds in the grapes[6].

3. Topography: The topography of a vineyard, including slopes, valleys, and aspects, influences sun exposure, air circulation, and water drainage. South-facing slopes receive more sunlight, resulting in better grape ripening and increased flavor concentration. Slopes can also enhance water drainage, preventing excessive water accumulation around the grapevines. These factors contribute to the unique microclimates within a vineyard, leading to variations in grape quality and flavor profiles.

4. Biodiversity: Biodiversity within vineyards plays a vital role in supporting a healthy ecosystem and can impact wine quality. Native plants, insects, and microbial populations contribute to vine health, natural pest control, and the complexity of wines. Maintaining a diverse and balanced ecosystem in the vineyard promotes sustainable viticulture practices and can enhance the expression of territorial characteristics in the wines.

5. Cultural Practices: Cultural practices and traditions associated with viticulture in specific regions are integral to the effective use of territorial characteristics. Local knowledge and techniques, passed down through generations, guide vineyard management practices, harvest timing, and winemaking methods. These practices contribute to the preservation of heritage and the unique identity of wines produced in a particular terroir.

The results highlight the interplay between these territorial characteristics and their impact on wine quality, flavor profiles, and overall expression of terroir. Understanding and effectively utilizing these characteristics enable winegrowers and winemakers to create wines that reflect the unique qualities of their vineyards and establish a strong sense of identity and provenance.

It is important to note that these results are based on the literature analysis conducted for this study. While the findings provide valuable insights, actual vineyard experiences and conditions may vary, and further research and empirical data are necessary to validate and refine these results.

Overall, the results demonstrate the significance of territorial characteristics in viticulture and emphasize the importance of their effective use in cultivating high-quality viticulture products. Wine producers can leverage these findings to optimize vineyard management, grape selection, and winemaking techniques to showcase the distinctiveness and character of their wines.

The cultivation of viticulture products is deeply intertwined with the territorial characteristics of vineyards. This article has explored the significance of these characteristics and their effective use in the pursuit of high-quality wines that reflect a sense of place and terroir. Through a comprehensive literature analysis, key insights have been gathered, shedding light on the importance of soil composition, climate, topography, biodiversity, and cultural practices in viticulture[7].

The results of the analysis have revealed that soil composition significantly influences grapevine growth, nutrient uptake, and the accumulation of minerals and compounds in grapes. Different soil types impart distinct characteristics to wines, contributing to their unique flavors, aromas, and overall profiles. Similarly, climate plays a vital role in grape ripening, sugar levels, acidity, and phenolic development. The interplay between temperature, rainfall patterns, and sunlight exposure shapes the flavor profiles of wines and enhances their expression of terroir.

Topography, including slopes, valleys, and aspects, influences sun exposure, air circulation, and water drainage. These factors create varied microclimates within vineyards, resulting in differences in grape quality and flavor concentration. Moreover, biodiversity within vineyards, encompassing native plants, insects, and microorganisms, contributes to vine health, natural pest control, and the complexity of wines. Preserving and enhancing biodiversity supports sustainable viticulture practices and fosters the expression of territorial characteristics in wines.

Cultural practices and traditions associated with viticulture further amplify the effective use of territorial characteristics. Local knowledge, passed down through generations, guides vineyard management practices, harvest timing, and winemaking methods. These practices not only contribute to the preservation of cultural heritage but also shape the unique identity of wines produced in specific terroirs.

The effective utilization of territorial characteristics offers wine producers the opportunity to differentiate their products in the market and establish a strong sense of place and provenance. Wines that reflect specific terroirs and showcase the influence of territorial features can captivate consumers seeking authentic and distinctive experiences. By embracing these characteristics, winegrowers and winemakers can create exceptional wines that embody the essence of their vineyards.

However, it is crucial to acknowledge the challenges and considerations associated with effectively utilizing territorial characteristics. Wine producers must conduct thorough site assessments, implement appropriate vineyard management practices, and adapt to changing climate conditions. Ongoing research and collaboration between researchers, wine producers, and industry organizations are necessary to advance knowledge and innovation in this field[8].

Conclusion. In conclusion, the exploration of territorial characteristics and their effective use in the cultivation of viticulture products highlights the integral role of these features in shaping wine quality, identity, and market positioning. By understanding and leveraging soil composition, climate, topography, biodiversity, and cultural practices, wine producers can craft wines that convey a true sense of place. This not only satisfies the discerning palates of consumers but also ensures the long-term sustainability and success of the viticulture industry. The integration of territorial characteristics into viticultural practices is a powerful tool that enables wine producers to create exceptional wines that celebrate the unique qualities of their vineyards and leave a lasting impression on wine enthusiasts around the world.

Adabiyotlar/Литература/References

1. Gladstones, J. (1992). Viticulture and Environment. Winetitles.
2. Jackson, R. S. (2014). Wine Science: Principles and Applications. Academic Press.
3. Johnson, H., & Robinson, J. (2013). The World Atlas of Wine. Mitchell Beazley.
4. van Leeuwen, C., & Seguin, G. (2006). The concept of terroir in viticulture. Journal of Wine Research, 17(1), 1-10.
5. Sánchez de Medina, V., Martínez de Toda, F., & de Lucio, A. (2015). Influence of climate and soil on wine quality parameters of the Tempranillo variety in the D.O. La Rioja. Journal of the Science of Food and Agriculture, 95(11), 2239-2244.

6. Miquel, J. A. (2019). The concept of terroir in viticulture and oenology: A review. OENO One, 53(4), 485-497.
7. Jones, G. V., & Davis, R. E. (2000). Climate influences on grapevine phenology, grape composition, and wine production and quality for Bordeaux, France. American Journal of Enology and Viticulture, 51(3), 249-261.
8. Reynolds, A. G. (2010). Understanding Vineyard Soils. Oxford University Press.
9. UNESCO. (2018). Traditional Vinea Culture: The Vinea Culture Landscape of Lavaux, Switzerland. Retrieved from <https://whc.unesco.org/en/list/1243>.
10. Tello, J., Casassa, L. F., Harbertson, J. F., & Keller, M. (2018). Influence of vineyard management on grape and wine phenolics: A review. American Journal of Enology and Viticulture, 69(3), 299-312.

08.00.00- Иқтисодиёт фанлар

Masharipova Fazilat Axmedovna,
Toshkent axborot texnologiyalari universiteti Urganch filiali
“Tabiiy fanlar” kafedrasи o‘qituvchisi, mustaqil tadqiqotchi

OZIQ-OVQAT XAVFSIZLIGINI TA’MINLASHDA RAQAMLI IQTISODIYOTNING AHAMIYATI

Annotatsiya. Ushbu maqolada qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlashda raqamli texnologiyalardan muvaffaqiyatl foydalanishni o‘rganadi. Unda qishloq xo‘jaligi va oziq-ovqat mahsulotlarini qayta ishlashda raqamli texnologiyalardan foydalanish istiqbollari har tomonlama o‘rganilib, kuzatilayotgan tendentsiyalar va texnologiyalarni qamrab oladi.

Kalit so‘zlar: Raqamli iqtisodiyot, Oziq-ovqat xavfsizligi, raqamli texnologiya, Oziq-ovqat mahsulotlari, qishloq xo‘jaligi, innovatsion.

Masharipova Fazilat Ahmedovna
Tashkent Information University of Technology Urganch branch
Teacher of the "Natural Sciences" department, independent researcher

THE IMPORTANCE OF THE DIGITAL ECONOMY IN ENSURING FOOD SECURITY

Abstract. This article explores the successful use of digital technologies in agricultural processing. It comprehensively explores the prospects of using digital technologies in agriculture and food processing, and covers the observed trends and technologies.

Key words. Digital economy, Food safety, digital technology, Food products, agriculture, innovative.

Машарипова Фазилат Ахмедовна,
Ургенчский филиал Ташкентского университета
информационных технологий, Преподаватель кафедры
«Естественные науки», независимый исследователь

ЗНАЧЕНИЕ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ В ОБЕСПЕЧЕНИИ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Аннотация. В данной статье исследуется успешное использование цифровых технологий в переработке сельскохозяйственной продукции. Он всесторонне исследует перспективы использования цифровых технологий в сельском хозяйстве и пищевой промышленности, освещает наблюдаемые тенденции и технологии.

Ключевые слова. Цифровая экономика, Пищевая безопасность, цифровые технологии, Продукты питания, сельское хозяйство, инновации

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N49>

Kirish. Raqamli iqtisodiyot bir necha jihatdan oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Bu axborotning samarali va shaffof oqimini ta'minlaydi, qishloq xo'jaligi amaliyotini, ta'minot zanjiri boshqaruvini yaxshilaydi va bozorlar va moliyaviy xizmatlarga kirishni rag'batlantiradi.

Ishlab chiqarish korxonalarining iqtisodiy samaradorligini yanada oshirish, jahonda oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talab ortayotganligini e'tiborga olgan holda soha faoliyatini takomillashtirish maqsadida, yurtboshimiz Sh.M.Mirziyoev tomonidan 2020 yil 18 martda "Agrar va oziq-ovqat sohalarini boshqarish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4643-sonli Qaror tasdiqlandi. Qarorda "...qishloq xo'jaligida davlat boshqaruvi tizimini isloh qilish va yanada rivojlantirish, unga zamonaviy menejment mexanizmlarini joriy etish, sohani raqamlashtirish ishlarini jadallashtirish, oziq-ovqat mahsulotlari xavfsizligini va iste'mol ratsionini yaxshilash, talab etiladigan miqdordagi oziq-ovqat mahsulotlari yetishtirishni ta'minlash, xalqaro bozorlarda raqobatbardosh, yuqori qo'shilgan qiymatli qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat tovarlari ishlab chiqarishni nazarda tutuvchi qulay agrobiznes muhitini yaratish" kabi vazifalar belgilangan.[1]

O'zbekiston Yevrosiyo iqtisodiy ittifoqining kuzatuvchi maqomini olishi hamda kelgusida ittifoqqa kirishi ehtimolligi mavjudligi barcha sohalar kabi oziq-ovqat sanoatida innovatsiyalarni rivojlantirish zaruriyatini oshirmoqda. Ittifoqqa qo'shilish oziq-ovqat importining ortishiga hamda mahalliy ishlab chiqaruvchilar bilan raqobatlashishga olib kelishi mumkin. Bunday jarayonda korxonalar tomonidan innovatsion texnologiyalarni rivojlantirishga e'tibor qaratishni talab etadi. O'zbekistonni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning 2017-2021 yillarga mo'ljallangan Harakatlar strategiyasining diqqat markazida turgan eng - muhim ustuvor vazifalardan biri-milliy iqtisodiyotda tarkibiy o'zgartirishlarni chuqurlashtirish, milliy iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish hisobiga uning raqobatbardoshligini oshirish sanaladi.[2]

Adabiyotlar sharhi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) dunyoni global miqyosda bog'ladi va hozirda hayot tarzi va ijtimoiy ongni dinamik ravishda o'zgartirmoqda. AKT axborot almashish va o'zaro muloqot uchun eng yaxshi vosita sifatida paydo bo'ldi. Hayotning hech bir sohasi AKT sohasiga befarq qolmagan. Hozirgi davrda qishloq xo'jaligiga ham AKT katta ta'sir ko'rsatdi, biroq qishloq xo'jaligida AKTning ulushi ayniqsa GATT (Tariflar va savdo bo'yicha Bosh kelishuv)dan keyin sezilarli darajada oshib bormoqda. AKT resurslarni barqaror boshqarish orqali qishloq xo'jaligini takomillashtirishda muhim tarmoq hisoblanadi. Kompyuterlar, smartfon ilovalari hamda internetdan foydalanish qishloq xo'jaligi va agrobiznesda AKT salohiyati haqida xabardorlikni oshirdi.[3] Rivojlanayotgan mamlakatlarda qishloq xo'jaligini raqamlashtirish tobora kuchayib bormoqda. Raqamli texnologiya qishloq xo'jaligi qiymat zanjiri bo'ylab aloqalarni yaxshilashga qaratilgan bo'lib, bu orqali fermer jamoalari va tizimlariga stresslardan xalos bo'lish va fermerlar duch keladigan zarbalarni o'zlashtirish imkonini beradi. Biroq raqamli texnologiyalar qishloq xo'jaligi sektoriga barqaror foya keltirmaganidan xavotir bor. Qishloq xo'jaligining qiymat zanjiri bo'ylab manfaatdor tomonlar o'zları foydalana olmaydigan katta hajmdagi ma'lumotlarga muhtoj.[4] So'nggi yillarda oziq-ovqat inqirozi qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat xavfsizligini milliy va rivojlanish kun tartibiga qaytarishga yordam berdi. Qo'shimcha xalqaro mablag'lar jalb qilindi, milliy va

mintaqaviy tashabbuslar kuchaytirildi, keng ko'lamli yangi va innovatsion vositalar va yondashuvlar amalga oshirilmoqda. Ushbu sa'y-harakatlarning aksariyati bilim yaratish, axborotga kirish va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan (AKT) kengroq foydalanishga ko'proq sarmoya kiritishni talab qiladi.[5]

Qishloq xo'jaligi jahon iqtisodiyotida muhim rol o'ynaydi, chunki rivojlanayotgan mamlakatlarda qishloq aholisining aksariyati unga bog'liq. Tabiiy resurslarning kamayishi qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini yaxshilashni har qachongidan ham muhimroq, lekin ayni paytda qiyinroq qiladi. Bu talab doimiy ravishda o'sib borayotgan bo'lsa-da, Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) ishlab chiqaruvchilarga barqarorlikni qabul qilishni va ularning kundalik turmush sharoitlarini yaxshilashni taklif qilmoqda. AKT ob-havo prognozi, bozor narxlari, yangi kasalliklar va navlarning paydo bo'lishi va boshqalar kabi o'z vaqtida va yangilangan tegishli ma'lumotlarni taqdim etadi. Yangi bilimlar fermerlarga ishlab chiqarishni kuchaytuvchi texnologiyalarni olib kirish va zamonaviy qishloq xo'jaligi texnologiyalari bilan quvvatlanish hamda qishloq xo'jaligi mahsulotlarini tejamkor va daromadli tarzda ko'paytirish uchun shunga muvofiq harakat qilish uchun noyob imkoniyat yaratadi. AKTning o'zi yoki boshqa AKT tizimlari bilan birgalikda foydalanish samaradorlikni oshirishga va resurslardan yaxshiroq foydalanishga olib keladi va fermer xo'jaligini boshqarish, marketing, logistika va sifatni ta'minlash uchun zarur bo'lgan vaqtini qisqartiradi.[6]

Oziq-ovqat mahsulotlarini iste'mol qilish va uning xavfsizligi inson xavfsizligi uchun muhimdir. Mintaqada raqamli yechimlar orqali oziq-ovqat tizimini o'zgartirishning kelajakdag'i imkoniyatlarini o'rganish muhimdir. Bunday raqamli yechimlar oziq-ovqat biznesi operatorlarini yanada samarali, barqaror va shaffof qiladi. Mintaqada raqamlashtirish uchun transchegaraviy infratuzilmalarni rivojlantirish mahalliy oziq-ovqat tizimining izolyatsiyasini yo'q qiladi, shu bilan qayta ishlangan, yangi va xavfsiz an'anaviy oziq-ovqat mahsulotlarining mavjudligini soddalashtiradi. Oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqaruvchilar va qayta ishslash korxonalari iste'molchilarning xavfsizligini ta'minlagan holda, ularning talabidan kelib chiqadigan tendensiyalarga javob berishlari kerak. Xavfsizlikni ta'minlash va oziq-ovqat biznesi operatorlariga kelajakda iste'mol tendensiyalarini bashorat qilishda yordam berish uchun raqamli texnologiyalar tomonidan taqdim etilgan imkoniyatlarni o'rganish asosiy maqsadimizdir. Bundan tashqari, raqamlashtirish tashkiliy sxemalarni diversifikatsiya qilish va oziq-ovqat mahsulotlarini qayta ishslash operatsiyalarini samarali monitoring qilish uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlarni yaratishi mumkin, bu mintaqada oziq-ovqat va oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashga yordam beradi.[7]

Raqamli texnologiyalar oziq-ovqat tizimida samaradorlik, tenglik va ekologik barqarorlikni yaxshilash uchun muhim salohiyatga ega. Bir qator raqamli texnologiyalar allaqachon ma'lumotga ega bo'lgan va jalb qilingan iste'molchilar va ishlab chiqaruvchilarga, aqli fermer xo'jaliklariga va yaxshilangan davlat xizmatlariga olib keladi. Raqamli texnologiyalarni qabul qilish mamlakatlarda sezilarli darajada farq qiladi, past daromadli mamlakatlarda joriy qabul qilish darajasi pastroq. Raqamli texnologiyalar katta potensialga ega bo'lsa-da, ular hal qilinishi kerak bo'lgan bir qator xavflarni ham keltirib chiqaradi, jumladan: xizmat ko'rsatuvchi provayderlar bozoridagi hokimiyatning haddan tashqari konsentratsiyasi; ma'lumotlar maxfiyligining yo'qligi; chiqarish; va kiberxavfsizlikning buzilishi. Ushbu xavflar iqtisodiyotning barcha segmentlarini, shu jumladan oziq-ovqat tizimini ham kesib tashlaydi. Bundan tashqari, raqamli texnologiyalarga panatseya sifatida qaramaslik kerak. Fermerlar

duch keladigan ko'plab cheklovlarini bartaraf etish va raqamli texnologiyalarning potensial afzalliklarini amalga oshirish uchun boshqa investitsiyalar kerak [8].

Oziq-ovqat sanoatining rivojlanishiga yo'l ochgan dalillardan biri oziq-ovqat xavfsizligi holatini kuchaytirish bo'lib, ularning rivojlanishi uchun ijtimoiy qonuniyat yaratdi. Hozirgi global oziq-ovqat tizimi mahsuldarlik, samaradorlik va rentabellik tamoyillari asosida qurilgan va ijtimoiyadolat, barqarorlik va suverenitet kabi boshqa muhim xususiyatlarni e'tibordan chetda qoldiradi. Oziq-ovqat bilan ta'minlashning bunday tuzilishi, ayniqsa, jamiyatning kam ta'minlangan qatlamlari uchun oziq-ovqat xavfsizligi bilan bir qatorda parhez bilan bog'liq sog'liq muammolarining tarqalishiga olib keldi. O'zgargan global geosiyosat va ijtimoiy tabaqalanish, ayniqsa kuchli migratsiya oqimlari bilan tavsiflangan davrda, oziq-ovqat texnologiyasining notekis rivojlanishida makro-geografik hududlar o'rtasidagi mavjud bo'linishni aks ettiradi va shu bilan allaqachon mavjud bo'lgan ko'p narsalarni kuchaytiradi. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, Oziq-ovqat texnologiyasi va oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashda oziq-ovqat mahsulotlarini raqamlashtirish bo'yicha kelajakdagi taraqqiyotning roli juda katta ekanligini ta'kidlashimiz mumkin.[9]

Raqamli texnologiyalarni joriy etish bilan tavsiflangan qishloq xo'jaligining raqamli transformatsiyasi oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish va tarqatishda inqilob qilish imkoniyatiga ega. Ushbu adabiyotlarni ko'rib chiqish raqamli qishloq xo'jaligining ishlab chiqarish samaradorligi, qiymat zanjiri va iste'molchi va ishlab chiqaruvchi munosabatlariga ijobiy ta'sirini ta'kidladi. Shu bilan birga, u raqamli qishloq xo'jaligi sohasida bozor kuchining konsentratsiyasi bilan bog'liq muammolarni hal qilish uchun ehtiyyotkorlik bilan ko'rib chiqish va tartibga solish zarurligini ham ta'kidlaydi.

Qishloq xo'jaligida raqamli texnologiyalarni doimiy ravishda o'rganish ularning barqaror, shaffof va samarali oziq-ovqat tizimlariga erishishda to'liq salohiyatini ochish uchun zarur. Raqamli qishloq xo'jaligi sohasi rivojlanib borar ekan, bu muammolarni hal qilish oziq-ovqat xavfsizligi va barqarorlik bo'yicha kengroq maqsadlarni amalga oshirish uchun juda muhim bo'ladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Biz tadqiqotimizda O'zbekistonda mobil aloqa abonentlari va Internetga ulanishning o'sishi va raqamli ulanishning o'zgaruvchan dinamikasini o'rganishga yondashuvni qamrab oladi. Utexnologiyani qabul qilishning mamlakatning raqamli landshaftiga ta'sirini aks ettiradi va siyosatchilar, biznes va manfaatdor tomonlar uchun rivojlanayotgan raqamli iqtisodiyotni boshqaradigan tushunchalar beradi.

Tahlil va natijalar. Raqamli iqtisodiyot qishloq xo'jaligi va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlashga ko'p qirrali yondashuvni taklif etib, oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlashda raqamli iqtisodiyotning muhimligini ta'kidlashimiz zarur.

1-jadval. Oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlashda raqamli iqtisodiyotning muhimligini asoslovchi elementlar¹

<i>Samarali axborot oqimi</i>	Raqamli iqtisodiyot ob-havo sharoitlari, bozor narxlari, ekinlar kasalliklari va ilg'or qishloq xo'jaligi amaliyotlari haqida real vaqt rejimida ma'lumot almashishni osonlashtiradi. Fermerlar ushbu ma'lumotlarga mobil ilovalar, onlayn platformalar yoki SMS xizmatlari orqali kirishlari mumkin, bu ularga o'z
-------------------------------	---

¹ Muallif ishlanmasi

	ekinlarini ekish, yig'ib olish va sotish bo'yicha ongli qaror qabul qilish imkonini beradi. To'g'ri va o'z vaqtida ma'lumotlarga ega bo'lish orqali fermerlar qishloq xo'jaligi amaliyotini optimallashtirish, hosildorlikni oshirish va xavflarni minimallashtirish, shu bilan oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashi mumkin
<i>Qishloq xo'jaligi innovatsiyasi</i>	Raqamli iqtisodiyot qishloq xo'jaligini aniq qishloq xo'jaligi, masofadan zondlash va ma'lumotlar tahlili kabi texnologiyalardan foydalanish orqali qishloq xo'jaligi innovatsiyalarini rag'batlantiradi. Bu texnologiyalar fermerlarga ekinlarning sog'lig'ini kuzatish, o'g'it va suvdan foydalanishni optimallashtirish, zararkunandalar bilan zararlanishni erta aniqlash imkonini beradi. Ushbu innovatsion amaliyotlarni qo'llash orqali fermerlar ekinlar hosildorligini oshirishi, resurslarning isrofgarchilagini kamaytirishi va iqlim o'zgarishi ta'sirini yumshatishi, pirovardida oziq-ovqat xavfsizligiga hissa qo'shishi mumkin.
<i>Ta'minot zanjiri boshqaruvi</i>	Raqamli texnologiyalar fermer xo'jaligidan tortib to'vilkagacha ta'minot zanjirini samarali boshqarish imkonini beradi. Raqamli platformalar orqali fermerlar xaridorlar bilan bog'lanishlari, adolatli narxlar bo'yicha muzokaralar olib borishlari va mahalliy jamoalardan tashqari bozorlarga kirishlari mumkin. Ta'minot zanjirini samarali boshqarish hosildan keyingi yo'qotishlarni kamaytiradi, fermerlarga adolatli haq to'lashni ta'minlaydi va bozorda to'yimli oziq-ovqat mavjudligini oshiradi.
<i>Moliyaviy xizmatlar</i>	Raqamli iqtisodiyot fermerlarga raqamli to'lov tizimlari, mikromoliyaviy xizmatlar va sug'urta mahsulotlaridan foydalanish imkoniyatini taqdim etish orqali moliyaviy inkyuziyani osonlashtiradi. Bu fermerlarga o'z mablag'larini boshqarishda, qishloq xo'jaligi mahsulotlariga sarmoya kiritishda va hosil yetishmovchiligi yoki tabiiy ofatlar kabi kutilmagan zarbalarni engishda yordam beradi. Moliyaviy xizmatlardan foydalanish fermerlarga samarali sarmoya kiritish, turmush sharoitini yaxshilash va oziq-ovqat xavfsizligini oshirish imkonini beradi.
<i>Kuzatilishi va oziq-ovqat xavfsizligi</i>	Raqamli texnologiyalar oziq-ovqatning fermadan stolgacha bo'lgan sayohatini kuzatib boradigan kuzatuv tizimlariga imkon beradi. Bu potentsial ifloslanish nuqtalarini aniqlash, sifat standartlariga rioya qilishni ta'minlash va oziq-ovqat bilan bog'liq epidemiyalar sodir bo'lganda tezda qaytarib olishga imkon berish orqali oziq-ovqat xavfsizligini oshiradi. Kuzatuv tizimlari, shuningdek, iste'molchi ishonchi va oziq-ovqat tizimining umumiyligi barqarorligi uchun juda muhim bo'lgan oziq-ovqat ta'minoti zanjirida shaffoflik va ishonchni rag'batlantiradi

Raqamli iqtisodiyot oziq-ovqat xavfsizligi muammolarini hal qilish uchun ko'p qirrali yondashuvni taklif etadi. Raqamli texnologiyalar samarali axborot oqimini ta'minlash, qishloq xo'jaligi innovatsiyalarini qo'llab-quvvatlash, ta'minot zanjiri boshqaruvini tartibga solish, moliyaviy inkyuzivlikni rag'batlantirish, kuzatuvchanlik va oziq-ovqat xavfsizligini oshirish orqali kelajak uchun barqaror va barqaror oziq-ovqat tizimlarini yaratishga sezilarli hissa qo'shamdi. Ushbu kompleks yondashuv raqamli iqtisodiyotning oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash, iste'molchilar va ishlab chiqaruvchilarga foyda keltirish hamda ekologik barqarorlikni ta'minlashdagi muhim rolini ta'kidlashimiz mumkin.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlashda turli raqamli texnologiyalar qo'llaniladi. Bularga Narsalar internet(Internet of Things (IoT)), Sun'iy intelekt(AI), Blokcheyn, Bulutli hisoblash, Katta ma'lumotlar tahlili, robototexnoka va avtomatlashtirish kabi raqamli texnologiyalarning bir nechta turlari qo'llaniladi (2-jadval).

**2-jadval. Qishloq -oziq-ovqat mahsulotlarini qayta ishlashda qo'llaniladigan
raqamli texnologiyalari¹**

Narsalar Interneti	Sun'iy intelekt	Blokcheyn	Bulutli hisoblash	Katta ma'lumotlar tahlili	Robototexni ka va avtomatlashtirish	Sensorli texnologiyalar
Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlashning turli bosqichlaridan real vaqt rejimida ma'lumotlarni to'plash uchun sensorlar va qurilmalardan foydalani shni o'z ichiga oladi. Ushbu sensorlar harorat, namlik, pH darajasin i va boshqalarini optimallash	AI algoritmlari qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlashda ma'lumotlarini tahlil qilish va qaror qabul qilish uchun Mashinani o'rganish modellari uskunaga texnik xizmat ko'rsatish ehtiyojlarini bashorat qilishi, mahsulot kamchiliklari rini aniqlashi va ishlov berish parametrlarini optimallash	Blockchain texnologiyasi qishloq xo'jaligini oziq-ovqat ta'minoti zanjirida kuzatuvc hanlik va shaffoflik . Qayta ishlash safaridagi har bir tranzaksiya yoki hodisa xavfsiz va o'zgarma s daftarda qayd etiladi, bu oziq-ovqat xavfsizligi va javobgarli	Bulutli hisoblash qishloq xo'jaligi protsessorlariga ma'lumotlar va ilovalarga masofada n turib saqlash va ularga kirish imkonini beradi. Bu texnologiyasi qayta ishlashda masshtab ilik, real vaqtida hamkorlik va katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilish imkoniyati ni beradi.	Katta ma'lumotlar tahlili katta ma'lumotlar to'plamini toplash, saqlash va tahlil qilishni o'z ichiga oladi. Qishloq-oziq-ovqat mahsulotlari ni qayta ishlashda u sifat nazorati, talabni prognozlash va ta'minot zanjirini optimallashtirishda yordam beradi.	Robototexnika va avtomatlash tirish texnologiyalarini robot qo'llari, konveyer bantlari va oziq-ovqat mahsulotlari ni qayta ishlashda ishlatiladigan avtomatlash tirilgan mashinalarni o'z ichiga oladi. Ushbu texnologiyalar ishlab chiqarishda tezlik, aniqlik va samaradorlikni oshiradi.	Spektrometrler va gaz sensorlari kabi turli xil sensor texnologiyalari mahsulot sifati va xavfsizlik atributlari ni, masalan, yangilik va iflosantiruvchi moddalar ni aniqlash va nazorat qilish uchun ishlatiladi

¹ Internet ma'lumotlari asosida muallif ishlanmasi.

kuzatishi mumkin.	tirishi mumkin.	gini oshiradi.				
----------------------	--------------------	-------------------	--	--	--	--

Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlashda qo'llaniladigan raqamli texnologiyalarning asosiy maqsadi: *Samaradorlikni oshirish* (raqamli texnologiyalar qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat mahsulotlarini qayta ishlashda jarayonlarni soddalashtirish, chiqindilarni kamaytirish va umumiy operatsion samaradorlikni oshirishga qaratilgan), *Resurslarni boshqarishni optimallashtirish* (bu texnologiyalar resurslarni, shu jumladan suv, energiya va resurslarni nazorat qilish va boshqarish, chiqindilarni minimallashtirish va samaradorlikni oshirish), *Mahsulot sifati va xavfsizligini oshirish* (raqamli vositalar sifat standartlari, javobgarlikni kuzatish va qo'llab-quvvatlash orqali oziq-ovqat mahsulotlarining sifati va xavfsizligini ta'minlash), *Hosildorlikni oshirish* (avtomatlashtirish va ma'lumotlari tahlil ishlab chiqarish tezligini, aniqligini va izchilligini oshirishga yordam beradi), *Qishloq xo'jaligini barqaror boshqarish* (texnologiyalar barqaror dehqonchilik amaliyotlarini, jumladan, resurslardan samarali foydalanish va atrof muhitga ta'sirni kamaytirishga yordam beradi) kabilardan iborat. Ushbu maqsadlar birgalikda iste'molchilar, ishlab chiqaruvchilar va atrof-muhitga foyda keltiradigan oziq-ovqat xavfsizligi, barqarorligi va oziq-ovqat mahsulotlarining umumiyligini yaxshilashga yordam beradi.

Raqamlashtirish o'z navbatida ilg'or texnologilar, raqamli platformalar va boshqa bir qator axborot-kommunikatsion texnologiyalarga asoslangan bo'lib, mintaqaga raqamli iqtisodiyotini barqaror rivojlantirishga katta hissa qo'shamdi. Optik tolali aloqa — bu impulslarini optik tolalar orqali yuborish orqali ma'lumotni bir joydan ikkinchi joyga uzatish usulidir. Ma'lumotni o'tkazish uchun modulyatsiya qilingan elektromagnit tashuvchi to'lqinni hosil qiladi. Ushbu turdag'i aloqa ovozli, video va mahalliy tarmoqlar, kompyuter tarmoqlari yoki uzoq masofalar orqali uzatishi mumkin. [12]

Xulosa va takliflar. Qishloq-oziq-ovqat sanoati insoniyat uchun eng muhim tarmoqlardan biri bo'lib, ishlab chiqarish, qayta ishlash va tarqatishni o'z ichiga olgan ko'p aktyorli ta'minot zanjirlari orqali zarur ma'lumotlarni taqdim etadi. Iqlim o'zgarishi, aholi sonining o'sishi va texnologik taraqqiyot kabi turli muammolarga duch kelgan holda, sektor yechimlar uchun raqamli texnologiyalarga murojaat qildi. Qishloq xo'jaligi texnikasini avtomatlashtirish, sensorlardan foydalanish, masofaviy sun'iy yo'ldosh ma'lumotlari, sun'iy intellekt va suv monitoringi uchun mashinalarni o'rGANISH, shuningdek, oziq-ovqat mahsulotlarini kuzatish qishloq xo'jaligini yetkazib berish zanjiri bo'ylab dolzarb ustuvor vazifalarga aylandi. Ushbu tadqiqot oziq-ovqat sanoati samaradorligi va barqarorligini oshirish uchun ushbu algoritmlarni qabul qilishda inkor etib bo'lmaydigan o'sish tendensiyasini ko'rsatib, qishloq xo'jaligini etkazib berish zanjirining turli klasterlarida AI va ML algoritmlarining asosiy qo'llanilishini namoyish etdi. Kelajak katta ma'lumotlar va tahlillar, avtonom tizimlar, 3D bosib chiqarish, virtual va to'ldirilgan reallik va blokcheynni o'z ichiga olgan aniq raqamli texnologiyalar sohalarida maqsadli yutuqlarni va'da qiladi, bularning barchasi sanoat uchun katta salohiyatga ega. Doimiy innovatsiyalar va hamkorlik orqali qishloq-oziq-ovqat sektori barqarorlik, samaradorlik va shaffoflikni rag'batlantirish uchun ushbu raqamli texnologiyalarning kuchidan foydalanishi mumkin, natijada fermerlar, oziq-ovqat mahsulotlarini qayta ishlash korxonalari va iste'molchilarga foyda keltiradi.

Xulosa qilib aytganda, raqamli texnologiyalar qishloq xo'jaligi-oziq-ovqat sanoatida inqilob qilishga tayyor bo'lib, samaradorlik, oziq-ovqat xavfsizligi, barqarorlik va shaffoflik

nuqtai nazaridan katta foyda keltiradi. Biroq, xarajat, texnologik qulaylik, texnik tajriba va o'zgarishlarga qarshilik kabi asosiy muammolarni hal qilish qishloq-oziq-ovqat sektoridagi barcha manfaatdor tomonlarning birgalikdagi sa'y-harakatlarini talab qiladi. Raqamli texnologiyalar potensialini to'liq ochib berish, oziq-ovqat sanoatidagi barcha ishtirokchilar manfaati uchun barqarorlik va samaradorlikni oshirish uchun doimiy innovatsiyalar va hamkorlikka intilish juda muhimdir. Insoniyat uchun eng muhim tarmoqlardan biri sifatida qishloq-oziq-ovqat sanoatining raqamli yechimlarni qabul qilishi keljakning dolzarb muammolarini hal qilishda muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar/Литература/References

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ4947-сонли “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” ги Фармони, 3.2 банди. «Халқ сўзи» газетасининг 2017 йил 9 февралдаги 29 (6723)-сони
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2020 йил 29 январдаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси. “Халқ сўзи” газетаси 2020 йил 30 декабрь, №276 (7778)-сон
3. Ns, S. (2020). Use of information and communication technology in agriculture development. *International journal of applied research*, 6, 462-464.
4. Sidibé, A., Olabisi, L.S., Doumbia, H., Touré, K., & Niamba, C.A. (2021). Barriers and enablers of the use of digital technologies for sustainable agricultural development and food security. *Elementa: Science of the Anthropocene*.
5. Ballantyne, P.G. (2009). Accessing, Sharing and Communicating Agricultural Information for Development: emerging trends and issues. *Information Development*, 25, 260 - 271.
6. Salampasis, M., & Bournaris, T. (2017). Information and Communication Technologies in Modern Agricultural Development. *Communications in Computer and Information Science*.
7. Dele, Raheem., Maxim, G., Shishaev., Vladimir, Dikovitsky. (2019). Food System Digitalization as a Means to Promote Food and Nutrition Security in the Barents Region. *Agriculture*, 9(8):168-. doi: 10.3390/AGRICULTURE9080168
8. Robert, Townsend., Julian, Lampietti., David, Treguer., Kateryna, Schroeder., Mekbib, Gebretsadik, Haile., Armine, Juergenliemk., Eva, Hasiner., Alexandra, Horst., Artavazd, Hakobyan. (2019). Future of Food: Harnessing Digital Technologies to Improve Food System Outcomes. 1-44.
9. Lubana, Al-Sayed. (2019). Technologies at the Crossroads of Food Security and Migration. 129-148. doi: 10.1007/978-3-030-21059-5_8
10. <https://cybersecurityventures.com/>
11. <https://mitc.uz> sayti ma'lumotlari asosida muallif hisob-kitoblari.
12. Mrs.Anitha Patibandla, Associate Professor Mr.M.Anantha Guptha, Assistant Professor Ms.M.Nagma, Assistant Professor. Fiber optical communications (R17A0418)

08.00.00- Иқтисодиёт фанлар

Мусинов Дилшод Султанович
Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти ўқитувчisi

ХИЗМАТ КЎРСАТИШ СОҲАСИННИНГ ИЖТИМОЙ ВА ИҚТИСОДИЙ САМАРАДОРЛИГИ ИҚТИСОДИЙ ЎСИШ ОМИЛИ СИФАТИДА

Аннотация. Ушбу мақолада хизмат кўрсатиш соҳасида инновацияларни жорий этиш ва самарадорликни ошириш орқали иқтисодий ўсишга эришиш, хизмат кўрсатиш соҳасида инновацион ривожланиши, соҳада ижтимоий-иктисодий самарадорликни аниқлашнинг асосий мезонлари ва кўрсаткичлари тавсифи тадқиқ қилинган.

Калит сўзлар: хизмат кўрсатиш, самарадорлик, ижтимоий кўрсаткичлар, иқтисодий кўрсаткичлар, иқтисодий ўсиш.

Musinov Dilshod Sultanovich
Teacher of Samarkand Institute of Economy and Service

SOCIO-ECONOMIC EFFICIENCY OF SERVICE SECTOR AS A FACTOR OF ECONOMIC GROWTH

Abstract. The article studies the main criteria and indicators for determining socio-economic efficiency in the service sector, ways to achieve economic growth through the introduction of innovations and increased efficiency, and innovative development in the service sector.

Keywords: service delivery, efficiency, social indicators, economic indicators, economic growth.

Мусинов Дилшод Султанович
Преподаватель Самаркандского института экономики и сервиса

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ЭФФЕКТИВНОСТЬ СФЕРЫ УСЛУГ КАК ФАКТОР ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА

Аннотация. В данной статье исследованы основные критерии и показатели определения социально-экономической эффективности в сфере услуг, пути достижения экономического роста за счет внедрения инноваций и повышения эффективности, инновационного развития в сфере услуг.

Ключевые слова: предоставление услуг, эффективность, социальные показатели, экономические показатели, экономический рост.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N50>

Кириш. Бугунги кунда хизмат кўрсатиш соҳаси нафақат алоҳида давлат иқтисодиётида, балки бутун жаҳон иқтисодиётида муҳим ўрин тутмоқда. Сўнгги ўн

йилликда ялпи ички маҳсулот таркибида хизматлар улуши муттасил ортиб бормоқда, хизмат кўрсатиш соҳасида банд бўлганлар сони ҳам ижобий динамика билан тавсифланади, халқаро хизматлар савдоси фаол ривожланмоқда. Шу билан бирга, замонавий шароитларда иқтисодиётнинг ривожланишига таъсир қилувчи муҳим омил инновацион фаолиятдир.

Инновациялар иқтисодиётнинг ўсиши ва изчил ривожланишининг ажralmas элементи бўлиб, инновацион компонентсиз иқтисодиётнинг ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳаларини самарали ривожлантиришга эришиш мураккабдир. XXI асрда ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларида инновацион технологияларни ишлаб чиқиши ва жорий этиш, корхоналарни ташкил этиш ва бошқаришнинг янги усуллари бозор рақобатининг асосий омилларига, операцион самарадорликни ошириш ҳамда товарлар ва хизматлар сифатини оширишнинг кучли воситасига айланди.

Хизмат кўрсатиш соҳасининг замонавий иқтисодиётдаги ўрни ушбу секторда иқтисодий ўсишнинг фундаментал омиллари, яъни: янги илмий билимлар, интеллектуал капитал, ахборот технологиялари, молиявий сектор хизматлари, консалтинг ва бошқалар шаклланганлиги билан боғлиқдир.

Бундан келиб чиқадики, хизмат кўрсатиш соҳасида иқтисодиётни янада ривожлантириш ва аҳоли турмуш сифатини оширишда муҳим аҳамиятга эга бўлган кенг кўламли илмий-техникавий, сифат ва таркибий ўзгаришлар долзарб бўлиб бормоқда.

Хом ашё экспортига асосланган иқтисодиётдан инновацион иқтисодиётга ўтишнинг муҳим омилларидан бири бу билимлар ва юқори технологияли иқтисодиётни шакллантириш ва ривожлантириш бўлиб, унинг тармоқлари таълим, рақамли тиббиёт, илмий-тадқиқот, коммуникациялар, шунингдек, инновацияларни ишлаб чиқадиган ва амалга оширадиган саноат тармоқлари сифатида. Хизмат кўрсатиш бозорининг ушбу сегментларида инновацияларни жорий қилмасдан туриб, инновацион сиёсатнинг асосий мақсади – аҳоли турмуш даражасини оширишга эришиш мумкин эмас.

Ҳозирги вақтда иқтисодиётнинг трансформациялашуви шароитида хизмат кўрсатиш корхоналарини доимий тарзда барқарор ривожланиши ҳамда хизмат кўрсатиш интенсивлигини таъминлашда самарадорликни оширишнинг ижтимоий-иқтисодий механизмини такомиллаштириш алоҳида долзарб ҳисобланади. Шунга кўра, хизмат кўрсатиш корхоналари фаолиятини самарадорлигини ошириш ҳамда улар фаолиятининг ижтимоий-иқтисодий механизмини такомиллаштиришда меҳнат жараёнлари интенсивлиги ва меҳнат унумдорлигини ошириш, ресурслардан самарали фойдаланиш, меҳнат салоҳияти самарадорлигини таъминлаш, кўрсатилаётган хизматлар сифати ва натижадорлигини ошириш, истеъмолчиларнинг талаб ва эҳтиёжларини тўлиқроқ қондириш билан боғлиқ масалалар соҳа ривожланишининг муҳим муаммолари ҳисобланади. Шунингдек, соҳа корхоналарининг халқаро бозорлардаги хизматлар сифати ва рақобатбардошлигини ошириш ҳамда хизматлар экспорти ҳажмини кўпайтириш республикамизда иқтисодий ўсишга эришишда муҳим аҳамиятга эга.

Шу сабабли хизмат кўрсатиш корхоналарини бошқаришнинг оқилона механизмини ишлаб чиқиш учун хизмат кўрсатиш соҳасидаги корхоналар фаолиятининг охирги истеъмолчилари учун, хусусан, жисмоний ва юридик шахслар,

умуман бутун мамлакат иқтисодиёти учун роли ва аҳамиятини ўрганиш мухим ҳисобланади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Иқтисодий ўсиш, сервис иқтисодиётининг шаклланиши, сервис иқтисодиётида самарадорликни ошириш, хизмат кўрсатиш жараёнларини такомиллаштириш, хизмат кўрсатиш соҳасида инновацияларни қўллаш, замонавий хизмат кўрсатиш тармоқларини ривожлантириш, меҳнат унумдорлигини ўсиши, инновацион фаолиятни амалга ошириш билан боғлиқ муаммоларнинг фундаментал тадқиқоти Кейнс Ж.М. [6], Маршалл А. [8], Шумпетер Й.А., [11], Абдурахманов К.Х. [1] асрларида ёритиб берилган.

Ривожланган давлатларда саноат ривожланишидан кейинги босқичда сервис иқтисодиётини амал қилиши билан хизмат кўрсатиш соҳаси корхоналарининг фаолияти самарадорлигини баҳолаш масалалари, соҳада ижтимоий-иқтисодий самарадорлигини ошириш, меҳнат самарадорлигига эришиш, ишлаб чиқариш (хизмат кўрсатиш) интенсивлигини таъминлаш, соҳада корхоналарида хизматлар сифатини уларнинг истеъмол хусусияти билан боғлиқлиги, хизматлар самарадорлигини баҳолаш мезонлари ва кўрсаткичлари, истеъмолчиларнинг мотивациясига боғлиқ ҳолда хизматларнинг шаклланиши, хизмат кўрсатиш соҳаси ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари, корхоналарда хизмат кўрсатиш жараёнларини ташкил этишга оид тадқиқотлар Кравченко С.А. [7], Дудакова И.А., Гладкова Ю.В. [4], Захарян Р.С. [5] ларнинг асарларида ўрганилган.

Ривожланган давлатларда саноат ривожланишидан кейинги босқичда сервис иқтисодиётини амал қилиши билан хизмат кўрсатиш соҳаси корхоналарининг фаолияти самарадорлигини баҳолаш масалаларини тадқиқ этишга, ушбу соҳага инновацияларни жорий этиш, соҳани ривожлантириш орқали иқтисодий ўсишга эришишга алоҳида эътибор берилмоқда. Ушбу мақолада тадқиқот жараёнида мазкур масалаларга эътибор қаратилди. Юқорида келтирилган муаллифларнинг асарларида турли хил ижтимоий-иқтисодий омилларнинг хизмат кўрсатиш соҳасини ривожланишига таъсири тадқиқ этилган. Ушбу тадқиқотларда хизмат кўрсатиш соҳасида ижтимоий-иқтисодий самарадорликни баҳолаш йўналишлари тизими равишда ўрганилмаган. Шунга кўра, мазкур мақолада хизмат кўрсатиш корхоналари фаолияти самарадорлигини баҳолашнинг ижтимоий ва иқтисодий кўрсаткичлари, хизмат кўрсатиш соҳасида инновацияларни жорий этиш ҳамда шу асосда иқтисодий ўсишга эришиш масалалари тадқиқ этилди.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқот жараёнида хизмат кўрсатиш соҳасида инновацияларни жорий этиш, иқтисодий тизимлар ва нисбатларни ўрганишга тизими ёндашув, комплекс баҳолаш, қиёсий ва солиштирма таҳлил, статистик ва динамик ёндашув ҳамда гуруҳлаш усулларидан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Мамлакатимизда ҳозирги кунда амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий ислоҳотлар хизматлар соҳасини ривожлантиришда қулай имкониятларни яратмоқда. Амалга оширилаётган таркибий ўзгаришлар хизмат кўрсатиш соҳаси хўжалик субъектлари фаолиятини ривожлантириш, замонавий хизмат кўрсатиш шакллари, турлари ва услубларини пайдо бўлишига шарт-шароит яратмоқда. Бу эса бугунги кунда иқтисодиётнинг трансформациялашуви анъанавий хизмат турлари билан бирга, рақамли хизматлар кўрсатиш тизимини ҳам кенг ёйилишига олиб

келмоқда. Шунинг учун хизматлар соҳасининг кенгайиб бориши ҳамда инновацияларга асосланган замонавий хизматларнинг ривожланиб бориши натижасида хўжалик субъектлари фаолиятини баҳолаш мезонлари ва ижтимоий ва иқтисодий кўрсаткичларини тадқиқ этиш алоҳида аҳамиятга эга.

Хизмат кўрсатиш соҳаси ва унинг таркибий элементлари ташкилотларининг инновацион ривожланишининг стратегик йўналишлари жорий этиш соҳалари бўйича белгиланган инновация турларига мувофиқ шакллантирилади. Бизнинг фикримизча, хизмат кўрсатиш соҳаси қўйидаги инновациялар гурухлари билан тавсифланади:

- технологик инновациялар — хизматлар кўрсатиш технологияси соҳасидаги инновациялар, янги хизматларни тақдим этиш ва янги маҳсулотларни ишлаб чиқариш имконини берадиган янги ускуналарни жорий этиш;

- сервис инновациялари (хизмат инновациялари) — хизматларнинг истеъмол қийматини ошириш, кўрсатилаётган хизматлар таркиби ва турларини ўзгартириш, хизматларнинг сифат хусусиятларини яхшилаш;

- ташкилий-бошқарув инновациялари — бизнес жараёнларини такомилластириш, бошқарувнинг янги усусларини жорий этиш, қарорлар қабул қилиш, хизмат кўрсатиш соҳасида янги ахборот-коммуникация ресурсларидан фойдаланиш;

- ижтимоий-иқтисодий инновациялар – хизмат кўрсатиш корхоналари фаолияти учун ижтимоий, иқтисодий ва хуқуқий шароитларнинг ўзгариши, меҳнат шароитларини яхшилаш ва аҳолининг турмуш сифатини яхшилашга ёрдам беради;

- молиявий инновациялар – хизмат кўрсатиш соҳасини молияластириш ва инвестицияларни жалб қилиш учун янги молиявий воситалар ва технологияларни яратиш.

Инновацион ривожланиш асосида хизмат кўрсатиш соҳасининг ижтимоий-иқтисодий самарадорлигини ошириш қўйидаги йўллар билан амалга оширилиши мумкин:

- хўжалик юритувчи субъектларни зарур хуқуқий, инфратузилмавий қўллаб-қувватлаш, шунингдек, давлат томонидан қўллаб-қувватланиши лозим бўлган ижтимоий аҳамиятга эга бўлган лойиҳа ва дастурларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;

- хизмат кўрсатиш соҳаси корхоналарининг тижорат фаоллиги ва иқтисодий натижаларини ошириш мақсадида уларнинг фаолиятини диверсификация қилиш;

- хизмат кўрсатиш соҳаси корхоналарининг бозордаги бошқа хўжалик юритувчи субъектлар билан тармоқ ичидағи (горизонталь) ва тармоқлараро (вертикал) интеграциялашуви.

Шундай қилиб, ижтимоий-иқтисодий инновацияларни жорий этиш нуқтайи назаридан хизмат кўрсатиш соҳасини барқарор ривожлантириш механизми инновацион кластерларни шакллантириш орқали амалга оширилиши мумкин. Горизонталь даражада (хизмат кўрсатувчи корхоналар бирлашмаси) ҳам, вертикал даражада ҳам (хизмат кўрсатиш корхоналари инфратузилма функцияларини бажарадиган турли хил фаолият соҳаларидағи мустақил корхоналар бирлашмаси) бошқарувнинг бундай шаклларини яратиш потенциал имкониятларни белгилайди. меҳнат бозорини ривожлантириш ва бунинг натижасида ишсизлик даражасини

пасайтириш ва аҳоли турмуш даражасини ошириш, шу жумладан таълим ва фан, тиббиёт, молия сектори ва хизмат кўрсатишнинг бошқа инновацион йўналтирилган таркибий қисмларига инновациялар киритиш орқали.

Хизмат кўрсатиш соҳасида самарадорлик тушунчаси мураккаб, кенг қамровли категория сифатида илмий адабиётларда (efficiency – инглизча) бир қанча талқинга эга бўлиб, у кенг тарқалган “efficiency” ибораси асосида самарадорлик, ҳаракатчанлик, маҳсулдорлик, ҳаракатчанлик қобилияти, оперативлик [9] кабилар сифатида талқин қилинади. Ҳозирги вақтда иқтисодий адабиётларда самарадорликни кўплаб таърифлари келтирилгандир.

Иқтисодий адабиётларда “самарадорлик” категорияси кенг ва тор маъноларда ифодаланади. Кенг маънода “Самарадорлик” тушунчаси – атроф муҳитга самарали ва адекват ёндашув қобилияти[10], нисбий самара, операциялар ва лойиҳалар [1] сифатида таърифланади.

Самарадорликнинг юқорида келтирилган таърифига эътибор қаратсак, ушбу тушунчанинг бир неча ресурларининг мавжудлигини англашимиз мумкин. Чунки мазкур категория турли хил мезонлар, кўрсаткичлар ва хусусиятлар асосида баҳоланади. Шу билан бирга, самарадорлик мазмунан ҳам истеъмолни қондириш, ҳам ишлаб чиқариш (хизмат кўрсатиш)нинг мақсадини ҳамда корхоналарнинг самарали фаолият юритиши, натижадорлиги каби кўринишларда юзага келади.

“Самарадорлик” тушунчаси ниҳоятда кенг тушунчадир, у олинган самаранинг сарфларга нисбатини акс эттиради. Самарадорлаштириш – меҳнат фаолиятининг у ёки бу соҳасида юқорироқ натижаларга эришиш ва ушбу натижаларнинг бирлигига сарфларни қисқартириш мақсадларида энг яхши ечимларни излашдир [1].

“Самарадорлик” категорияси тор маънода потенциал ва реал фаолиятлар натижасининг умумий тасниfinи ифодалаб, асосий эътибор олинган натижаларга қаратилади. Ушбу келтирилган таърифлар “самарадорлик” тушунчасининг муҳим хусусиятларини ифодалаб, биринчидан, бу категория мураккаб ижтимоий-иқтисодий термин ҳисобланади ва у муайян мезонлар асосида баҳоланади. Иккинчидан, “самарадорлик” нисбий категория бўлиб, у аниқ мақсадлар йўналишига бўйсунади. Яъни, самарадорликни аниқлаш асосий мақсадлар натижасидаги фаолиятларни ифодалайди [3].

Самарадорликнинг муҳим кўрсаткичлари – бу мақсадларга эришиш даражаси ёки жараёнлар оптималлигини ўлчашга кўмаклашувчи фаолиятнинг миқдорий кўрсаткичларидир.

Самарадорликнинг умумий ҳолати, жумладан, ижтимоий-иқтисодий самарадорликни аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Ижтимоий-иқтисодий самарадорлик – чегараланган ресурслардан оқилона фойдаланган ҳолда эришилган, аҳолининг ижтимоий, иқтисодий, ижтимоий-иқтисодий даражасини юксалтиришдир. Иш – инсон камолотини юксалиш, моддий ва ижтимоий фаровонлигини ўсишида, маданий ва маънавий жиҳатдан ривожланишида кўринади. Инсон фаровонлиги ҳамда камолоти нақадар юксалса, шу қадар юқори ижтимоий-иқтисодий самарадорликка эришган бўлади.

Хизмат кўрсатиш соҳасининг иқтисодий самарадорлиги ижтимоий меҳнат самарадорлигининг таркибий элементи бўлиб, муайян мезон ва кўрсаткичлар билан ифодаланади.

Хизмат кўрсатиш самарадорлигини аниқлаш ёндашувлари кўплаб иқтисодчи олимлар томонидан тадқиқ қилинган. Шундай экан, Г.А. Аванесова самарадорликни қўйидаги гурухлага ажратади [2]:

харажатли-ресурсли (иқтисодий самарадорлик);

мақсадга йўналтирилганлик (натижавий самарадорлик). Рақобат муҳитида омон қолиш, рақобатчиларга қарши курашда етакчилик, иқтисодий салоҳиятнинг ўсиши, ишлаб чиқариш ва сотиш ҳажмининг ўсиши, фойдани максимал даражада ошириш ва харажатларни минималлаштириш мумкин бўлган мақсадларга эришиш нуқтайи назаридан баҳоланади;

ҳар томонлама иқтисодий таҳлил, унинг асосида эришилган натижалар баҳоланади, уни ўзгартириш омиллари, фойдаланилмаётган имкониятлар ва уни ошириш захиралари аниқланади;

бошқариш тизими самарадорлиги;

Ушбу ёндашув доирасида И.А.Дудакова ва Ю.В.Гладковалар самарадорликнинг қўйидаги кўрсаткичларини ажратади [4]: кўрсатилган хизматлар ҳажми; фойда, инвестицион лойиҳалар реализацияси; ишончли ҳамкорларнинг мавжудлиги; мижозлар базасининг мавжудлиги (доимий истеъмолчилар гурухи); ижтимоий ва давлат дастурларидағи иштироки; фирмалар обрўйи ва имижи; кадрлар қўнимсизлиги; мижозлар билан суд ишларининг сони. Хизматлар самарадорлиги иқтисодий кўрсаткичлар, ташкилий кўрсаткичлар, ижтимоий кўрсаткичлар ва индивидуал-психологик кўрсаткичларга таснифлаш мумкин.

Хизмат кўрсатиш соҳаси самарадорлигини аниқлаш муаммосига турли услубий ёндашувлар мавжуд бўлиб, хизматларни қўйидаги гурухларга бўлиш мумкин:

ресурслардан самарали фойдаланиш асосида хизмат кўрсатиш самарадорлигини ошириш ва истеъмолчилар талабини сифатли хизматлар кўрсатиш орқали тўлиқ қондириш;

эришилган натижалар ва турли хил ресурсларга қилинган харажатлар ўртасидаги нисбатнинг ўсиши орқали самарадорликнинг ошиши;

бозор субъектларини қаноатлантириш нуқтайи назаридан хизматлар самарадорлиги;

мақсадга йўналтирилганлик ёндашуви.

Биринчи ёндашувда муаллифларнинг фикрича, хизмат кўрсатиш соҳаси самарадорлигини оширишнинг моҳияти шундан иборатки, ижтимоий маблағларга нисбатан харажатларни пасайтириш ҳамда меҳнат ва ресурслардан самарали фойдаланиш юқори хизматлар сифати ва маданиятини таъминлаш орқали аҳоли эҳтиёжлари тўлиқ қондирилиши таъминланади [6].

Хизмат кўрсатиш самарадорлиги ишлаб чиқариш воситалари ва ишчи қучининг минимал миқдорида жамият манфаатларида максимал натижаларга эришиш орқали аниқланади. Бироқ бунда хизматлар самарадорлигини фақат кўрсатилаётган хизматларнинг ошиши ва харажатларнинг пасайиши билан боғлаш мумкин эмас. Самарадорликни аниқлашда муҳим роль унинг ижтимоий оқибатларига тегишилдири.

Бунга боғлиқ ҳолда хизмат қўрсатиш ташкилотлари фаолиятининг ижтимоий-иқтисодий самарадорлиги ҳақида гапириш мумкин.

Хизмат қўрсатиш соҳаси ҳолатини таҳлил қилишнинг методологик муаммоларининг тадқиқотида кўпчилик иқтисодчилар самарадорликни таҳлил қилишнинг қўйидаги жиҳатларига (самарадорлик мезонларига) эътибор беришади:

тақдим қилинаётган хизматларга солиштирма харажатларнинг ўзгариши динамикаси;

- хизматларни молиявий маблағлар билан таъминлаш;
- кредиторлик ва дебиторлик қарздорликнинг ўзгариши;
- тарифлар ва хизматларга нархларни шаклланишини таҳлили;
- хизматлар тўловида аҳоли тўловларининг улуши.

Хизматлар соҳаси самарадорлигини баҳолашга **иккинчи ёндашув** жамият ихтиёридаги эришилган натижалар ва харажатлар (ресурслар) ўртасидаги нисбатни тавсифлайди (харажатли-ресурсли ёндашув). Хизматлар самарадорлигини баҳолашга бундай ёндашув ишлаб чиқариш самарадорлигига классик иқтисодчи олимлар қарашларида ифодаланган. У ишлаб чиқариш натижалари ва харажатлар ўртасидаги боғлиқликни очиб берувчи “харажат – ишлаб чиқариш” муаммоларини қамраб олади. Бунда вақт бирлигига ишлаб чиқарилган маҳсулотлар миқдори қанча кўп бўлса, иқтисодий самарадорлик шунча юқори бўлади.

Иқтисодиёт чекланган ресурслардан фойдаланиш муаммолари тадқиқотида жамиятнинг жамиятнинг чексиз эҳтиёжларини максимал қондиришга эришади. Бироқ ресурслар, хусусан, меҳнат ресурсларини баҳолаш тўлиқсиз бандлик, кичик бизнес, оиласи тадбиркорлик кабиларда кенг оммалашиши ҳисобга мураккаблашади. Шунингдек, номоддий кўринишдаги маҳсулотлар, айниқса уларнинг сифат тавсифини ҳисоб-китоб қилишда мураккаблашади. Бир қатор тармоқларда (биринчи навбатда ижтимоий-маданий соҳаларда) нафақат маҳсулотни ўлчаш, балки унинг концепциясини ҳам аниқлаш осон иш эмас.

Учинчи ёндашув хизматлар самарадорлиги уларни қаноатлантириш даражаси сифатида қаралади. Бозорнинг ҳар бир субъекти турли хил кўринишдаги хизматлар самарадорлигига ўз талабини тақдим қиласди. Бир томондан, истеъмолчи уларнинг сифатини истеъмол қилинадиган хизматлар самарадорлигининг асосий қўрсаткичи деб билади. Бошқа томондан, ишлаб чиқарувчилар техник ва иқтисодий қўрсаткичларни самарадорлик мезони, яъни истеъмолчига асосланган ижтимоий-иқтисодий қўрсаткичлар асосида ўзgartирилган сифат деб аташади.

Шунингдек, хизматлар самарадорлигини бошқариш тақдим этилаётган томонларни мувофиқлаштириш, улар ўртасида оптималь нисбатга эришишдан иборатдир.

Тўртинчи, мақсадга йўналтирилган ёндашуви корхонанинг дастлаб қўйилган мақсадларига қай даражада эришганлигини солиштириш имконини беради. Одатда бундай мақсадлар рўйхати қўйидагилардан иборат бўлади:

- рақобат кураши шароитида яшаб қолиш;
- рақобатчилар билан курашда лидерлик;
- йирик молиявий омадсизлик ва йўқотишларга йўл қўймаслик;
- ижобий имижнинг барқарор ҳолатини эгаллаш;

иқтисодий салоҳиятни ўсиши;
ишлаб чиқариш (хизмат кўрсатиш) ҳажми ва реализациясини ўсиши;
харажатларни минималлаштириш ва фойдани ошириш;
корхона рентабеллигининг ўсиши.

Олимлар кўпинча муайян хизмат турига нисбатан самарадорликни баҳолаш ва ошириш муаммоларини ўрганадилар.

Хизматлар турларининг хилма-хиллиги шароитида уларнинг алоҳида турлари самарадорлигини баҳолаш жуда мураккабdir. Бир турдаги хизмат учун мақсадли ҳисобланган кўрсаткичлар бошқа турдагиларининг самарадорлигини айнан ифодаламаслиги мумкин. Хизматлар самарадорлигини баҳолаш умумлашган усулларини яратиш мақсадлари учун уларнинг мақсадли кўрсаткичлари бўйича таснифлаш зарур.

Самарадорликни таҳлил қилиш жараёнида корхона фаолиятига таъсир кўрсатувчи ички ва ташқи омилларни ҳисобга олиш зарур. Ички ва омилларга қўйидагилар тегишли: корхона мулки, персонал ва бошқалар. Ташқи омиллар корхонанинг атрофидагилар, яъни унинг фаолиятига даҳлдор турли гуруҳлар (худуд ёки шаҳар маъмурияти, банклар ва молиявий ташкилотлар, ҳамкорлар, истеъмолчилар, солиқ органлари ва бошқалар) орқали аниқланади.

Кўрсатилган гуруҳларнинг вакилларининг мақсадлари одатда турлича бўлиб, улар корхонанинг барқарорлиги ва самарали шаклланишига кўмаклашади. Бу вақтда ҳар бир гуруҳ корхонанинг самарали ишидан ўзининг аниқ кутилган натижасига эга бўлади.

Хизмат кўрсатиш корхоналари самарадорлигини баҳолашнинг кўп ўлчовли динамик модели ўз ичига қўйидагиларни олади:

унумдорлик (самарадорликка эришишда ресурсларни минималлаштириш даражаси);

самарадорлик (хизмат кўрсатиш жараёнида истеъмолчиларнинг кутиши ва эҳтиёжларини, яъни керакли вақтда керакли жойда керакли маҳсулотни ишлаб чиқиши қаноатлантириш даражаси);

мослашувчанлик – келгусида истеъмолчилар эҳтиёжларига унинг мослашиши мақсади билан хизмат кўрсатиш жараёнларининг эгилувчанлиги.

Таъкидлаш керакки, хизматларнинг аксарияти одамлар томонидан амалга оширилади, шунинг учун истеъмолчи ва хизмат кўрсатувчи шахс ўзаро муносабатга киришишга мажбур. Олинган натижа уларнинг умумий уларнинг умумий ҳаракатлари ва харидорнинг идрокига боғлиқдир. Масалан, гўзаллик салони, юридик ёки консалтинг фирмаси ҳар бир мижоз учун ҳар хил бўлган хизматларни тақдим этади.

Бир томондан, бу шуни англатадики, агар бир шахс бир неча мижозларга айнан бир хил тарзда хизмат кўрсатса ҳам, турли мижозлар ўзлари олган нарсалар ҳақида турлича тасаввурга эга бўлишлари мумкин. Шунинг учун уларнинг эҳтиёжларини қондириш ҳақида турлича ҳис-туйғуга эга бўладилар. Бошқа томондан, ходим бир хил хизматни кўрсатар экан, ҳар бир алоҳида кўрсатма билан ўз ҳаракатларини ўзgartириши мумкин. Бунда унинг касбий билими, ҳар куни бир хил бўлиши мумкин бўлмаган жисмоний ва психологик ҳолати муҳим роль ўйнайди.

Бунинг асосий натижаси шундаки, хизматларнинг аксарияти стандартлаштириш уринишларига мос келмайди, чунки ҳар бир мижоз хизмат кўрсатишдан олдин ҳам, хизмат кўрсатиш давомида ҳам ўз хоҳиш-истакларида фарқ қилса, якуний маҳсулотни стандартлаштириш мумкин эмас. Аксарият ҳолларда хизмат кўрсатиш тартиби уни амалга оширувчи шахс томонидан белгиланади (масалан, маслаҳатчи, риелтор ёки шифокор): шахсий хизматни тақдим қилувчи шахс биринчи навбатда мижознинг эҳтиёжлари ва истакларига эътибор қаратиши лозим.

Шундай экан, ижтимоий-иқтисодий самарадорликни тадқиқ этиш “хизмат кўрсатувчи – хизматлар истеъмолчи” тизимидағи кўп босқичли ва кўп қиррали муносабатларни тушунишга олиб келади. Бу эса иқтисодий кўрсаткичларга қўшимча равища бир қатор қўшимча, яъни хизмат кўрсатиш корхонасининг кўп қиррали фаолиятини ифодаловчи ташкилий, ижтимоий, психологик ва бошқалар хусусиятлардан фойдаланишни зарурат этади.

Ишлаб чиқариш самарадорлиги таснифига кўра, иқтисодий самарадорлик ва ижтимоий самарадорлик кўрсаткичларига ажратилади (1-расм). Иқтисодий самарадорлик – бу жонли ва буюмлашган энг сарф-харажат билан энг юқори натижага эришиш ёки маҳсулот бирлигига жами харажатларнинг пасайишидир. Ижтимоий самарадорлик – бу жамиятнинг ижтимоий эҳтиёжлари ва алоҳида кишилар манфаатларини ишлаб чиқариш натижаларига мувофиқлиги даражасидир.

Хизмат кўрсатиш соҳаси самарадорлигини аниқлаш муаммосига учинчи услубий ёндашув доирасида хизматлар самарадорлиги кўрсаткичларининг ижтимоий таркибий қисмини ажратиб кўрсатиш мумкин.

Хизмат кўрсатиш соҳасининг ижтимоий самарадорлиги деганда аҳолининг хизматларга бўлган эҳтиёжини тўлиқ қондириш тушунилади.

Аммо шуни таъкидлаш керакки, хизматлар сифати ва уларнинг ижтимоий самарадорлигини ошишини баҳолаш кўрсаткичлари тўлиқ ўрганилмаган.

Истеъмолчи томонидан хизматлар кўрсатиш самарадорлигини баҳолаш методологияси қуйидаги кўрсаткичларни ўз ичига олади: хизматларни ҳаётийлик даврининг барча босқичларида истеъмолчилар қадриятларига йўналтирилиши керак бўлган хизмат кўрсатиш сифати, сотишдан кейинги хизмат кўрсатиш сифати, маъмурий муносабатлар сифати, тижорат муносабатларининг сифати, барча босқичларни амалга оширишга имкон берадиган маълумотларга кириш қулайлиги.

Худудий даражада фаолияти тартибга солинадиган корхоналар томонидан тақдим қилинадиган хизматлар самарадорлигини баҳолашнинг комплекс методикаси сифат менежменти тизимиға киритилиши ва бошқарув самарадорлигини баҳолаш учун индикатор бўлиши зарур.

Хизмат кўрсатиш соҳасининг ижтимоий-иқтисодий самарадорлигини ошиши муайян худудни ўсиши қуйидаги кўрсаткичлар орқали таъминланиш имконини беради: худудий ялпи маҳсулот; бюджетта солиқ тушумлари; якка тартибдаги банд аҳолининг иш ҳақи; меҳнатга лаёқатли кишиларни бандлигини таъминлаш.

Хизмат кўрсатиш корхоналари фаолиятини муваффақиятли бошқариш уларнинг шаклланиш хусусиятларидан келиб чиқсан ҳолда ижтимоий-иқтисодий самарадорликни ошириш йўналишлари, мезонлари ва комплекс баҳолаш кўрсаткичларини тизимлаштириш ҳамда алоҳида белгилари бўйича гурухлаб,

таснифлашни зарур этади. Бу эса хизмат кўрсатиш жараёнида иқтисодий ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш бўйича хulosса ва тавсиялар ишлаб чиқиш, хизмат кўрсатиш жараёнини оптималлигини таъминлаш асосида унинг миқдор ва сифат кўрсаткичларининг реал ва потенциал имкониятларидан самарали фойдаланишга шарт-шароит яратади.

Иқтисодий жараёnlарни баҳолаш имконини берувчи мезонлар битта ёки бир қанча бўлиши мумкин. Мезонлар жараён ва ҳодисаларни қамров даражаси йўналишини аниқлаб олишга хизмат қиласди. “Мезон” сўзи “тарози, ўлчов маъносини билдиради” [10]. Мезон хизматлар жараёnnининг самарадорлигини ошириш бўйича унинг моҳиятини ва асосий вазифаларини аниқлайди. Мезоннинг асосий вазифаларини аниқлашда хизмат кўрсатиш самарадорлигининг якуний натижаларига эътибор қаратиш муҳим ҳисобланади. Якуни натижа бир қатор ижтимоий-иқтисодий кўрсаткичлар орқали аниқланади. Ушбу ҳолатда хизмат кўрсатиш корхоналари фаолияти ривожланишининг мезонлари ва кўрсаткичларини белгилашда соҳанинг муҳим хусусиятларини тавсифлаш лозимдир.

Хизмат кўрсатиш соҳаси хўжалик субъектларида меҳнат шароитлари ва характеристини тавсифловчи кўрсаткичларга: хизмат кўрсатиш жараёnlарини автоматлаштириш (янги техника-технологияларни жорий этиш даражаси); бино ва иншоотларини замон талабларига жавоб бериши; илғорлар меҳнати тажрибасидан фойдаланиш даражаси; сервис соҳасида банд ишчи-ходимлар малакаси, маълумоти ва касбий даражаси; техник ва технологиялар, асбоб-ускуна ва механизмларни илғорлик даражаси; сервис соҳаси учун зарур кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлашни ташкил этиш даражаси.

Мазкур кўрсаткичлар ичидан биттаси жорий этилса, умумий самарадорликни ифода этмайди. Чунки, бирон кўрсаткич ижтимоий самарани кичикроқ йўналишини ифодалайди. Бу кўрсаткичлар барчasi қўлланилса корхоналарнинг ижтимоий самарадорлигига атрофлича баҳо бериш имконияти пайдо бўлади.

Хulosса ва таклифлар. Хизмат кўрсатиш соҳаси корхоналарида самарадорликни ўлчаш ва оширишга эриши ҳамда инновацияларнинг юқоридаги барча йўналишларини интеграциялашуви иқтисодий ривожланиш мақсадига эришиш ва аҳоли турмуш сифатини яхшилашда синергик самарага эришиш имконини беради. Бу борадаги асосий нуқта инновацион ривожланиш фаолиятини амалга ошириш учун ташкилий-бошқарув шароитлари ва инфратузилмасини шакллантиришга асосланган хизмат кўrсатиш инновацион фаолияти тизимини ривожлантириш бўлиши керак. Хизмат кўrсатиш соҳасининг ижтимоий аҳамияти ва кўп қиррали хусусиятини ҳисобга олган ҳолда, бундай тизимни яратиш инновацион ривожланишни давлат томонидан тартибга солинмасдан мумкин эмас, бу нафақат мақсадларни белгилаш нуқтайи назаридан, балки рағбатлантириш масалаларида ҳам ифодаланиши керак. аҳоли ва малакали кадрларни инновацияларни ишлаб чиқиш, жорий этиш ва улардан фойдаланишга ундаш.

Хизмат кўrсатиш корхоналари самарадорлигини баҳолашнинг кўп ўлчовли динамик модели ўз ичига қўйидагиларни олади: унумдорлик (самарадорликка эришишда ресурсларни минималлаштириш даражаси); самарадорлик (хизмат кўrсатиш жараёнида истеъмолчиларнинг кутиши ва эҳтиёжларини, яъни керакли вақтда керакли жойда керакли маҳсулотни ишлаб чиқиши қаноатлантириш даражаси);

мослашувчанлик – келгусида истеъмолчилар эҳтиёжларига унинг мослашиши мақсади билан хизмат қўрсатиш жараёнларининг эгилувчанлиги.

Adabiyotlar/Литература/References

1. Абдураҳмонов Қ.Х. Мехнат иқтисодиёти / Дарслик. – Т.: «FAN» нашриёти, 2019. 592 б.
2. Аванесова Г.А. Сервисная деятельность: историческая и современная практика, предпринимательство, менеджмент: учеб. пособие для вузов / Г.А. Аванесова. – М.: Аспект Пресс, 2004. - 318 с.
3. Ахмеджанов А.Р.Хизмат қўрсатиш корхоналарида иқтисодий ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш. Дисс. Иқтисодиёт фанларидан PhD. – Самарқанд: СамИСИ, 2021. 46-47-б.
4. Дудакова И.А., Гладкова Ю.В. Инновационное развитие сферы услуг России как основа построения сервисной экономики // Вестник ДГТУ, 2010. Т.10. №6(49).
5. Захарян Р.С. Совершенствование механизма управления развитием рекреационных и санаторно-курортных учреждений/ Р.С. Захарян, М.Х. Тахтамышев, Ф.Р. Бисчеков. - Пятигорск: РИА-КМВ, 2007. - 131 с.
6. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег / Пер. сангл. проф. Н.Н.Любимова, под. ред. д.э.н., проф. Л.П.Куракова. – Москва: МИЭМП, 2010.
7. Кравченко С.А. Социально-экономический русско-английский словарь – М.: Астрель, 2004. – С. 511.
8. Маршалл А. Принципы экономической науки / А.Маршалл: В 3 т. - Москва: Прогресс-Т.З. 1984. – 119 с.
9. Мюллер Д.К. – Англо-русский словарь М.: «Русский язык» 1992 . – С. 233-234.
10. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I-том. – 459 б.
11. Шумпетер Й.А. История экономического анализа в 3 тт. – СПб.: Экономическая школа, 2004.

08.00.00- Иқтисодиёт фанлар

Шакирова Юлдуз Сайдалиевна

Доцент кафедры «Менежмент»,
Ферганский политехнический институт,

ВОПРОСЫ РАЗРАБОТКИ ДОРОЖНОЙ КАРТЫ АКТИВИЗАЦИИ ИННОВАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ

Аннотация. В статье изучаются некоторые вопросы активизации инновационных процессов в национальной экономике Узбекистана. На основе проведенных исследований были выявлены некоторые проблемы, авторы предлагают некоторые элементы «дорожной карты» по дальнейшей активизации инновационных процессов в экономике Узбекистана.

Ключевые слова: инновация, инновационный процесс, дорожная карта, научно-технический прогресс, национальная экономика Узбекистана.

Shakirova Yulduz Saidalievna

Associate Professor of "Management" Department,
Fergana Polytechnic Institute,

ISSUES OF DEVELOPMENT OF A ROADMAP FOR ACTIVATION OF INNOVATION PROCESSES

Abstract. The article examines some issues of enhancing innovation processes in the national economy of Uzbekistan. On the basis of the conducted research, some problems were identified, the authors propose some elements of the "Roadmap" for the further activation of innovative processes in the economy of Uzbekistan.

Key words: innovation, innovation process, roadmap, scientific and technical progress, national economy of Uzbekistan.

Shakirova Yulduz Saidalieva

Farg'ona Politexnika instituti,
Menejment kafedrasи dotsenti,

INNOVATSION JARAYONLARNI FAOLLASHTIRISH UCHUN YO'L XARITASINI ISHLAB CHIQISH MASALALARI

Annotasiya: maqola O'zbekiston iqtisodiyotida innovatsion jarayonlarni takomillashtirishning ba'zi masalalarini ko'rib chiqilgan. O'tkazilgan tadtiqotlar asosida ba'zi muammolar aniqlandi, mualliflar O'zbekiston iqtisodiyotida innovatsion jarayonlarni yanada takomillashtirish uchun "Yo'l xaritasi" niayrim yonalishlarini taklif qildilar.

Kalit so'zlar: innovasiya, innovatsion jarayon, yo'l xaritasi, ilmiy-texnik taraqqiyot, O'zbekistonning milliy iqtisodiyoti.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N51>

Введение. В условиях глобальных перемен и ускоренного темпа технологического развития вопросы инновационного развития становятся неотъемлемой частью стратегического планирования для различных стран, включая Республику Узбекистан [1,4,6,7,8]. С каждым годом важность инноваций и технологического прогресса только увеличивается, и поэтому создание эффективной дорожной карты для активизации инновационных процессов становится ключевым фактором в обеспечении устойчивого развития экономики.

Одним из определяющих моментов в оценке инновационной активности страны является взгляд на предприятия, играющие ключевую роль в этом процессе. Предприятия Узбекистана, представляя разнообразные секторы экономики, имеют потенциал стать двигателями инновационных трансформаций [3,9]. В данной статье мы обращаем внимание на реальные данные предприятий Узбекистана, проводя анализ их инновационных практик, внедрения новых технологий, и взаимодействия с научным сектором.

Одним из ключевых аспектов, которые мы рассматриваем, является определение того, какие предприятия уже являются лидерами в инновационной активности, а также выявление тех, кто готов к дальнейшему развитию. Мы анализируем опыт успешных компаний, их стратегии внедрения инноваций, а также взаимодействие с исследовательскими и образовательными институтами.

Следует также отметить, что инновационные процессы часто тесно связаны с образовательным сектором. В данной статье мы исследуем вопросы взаимодействия предприятий с образовательными учреждениями и роль образования в формировании кадрового потенциала, способного успешно реализовывать инновационные идеи [11,13,15].

Неотъемлемой частью нашего анализа является также рассмотрение вызовов, с которыми сталкиваются предприятия в процессе инновационной деятельности. Нам предстоит выявить преграды, которые могут тормозить инновационный потенциал, и предложить стратегии их преодоления.

Исходя из анализа данных предприятий и их инновационной активности, мы стремимся предложить конкретные шаги и рекомендации для разработки эффективной дорожной карты, способствующей активизации инновационных процессов в Узбекистане. Вместе с тем наш анализ направлен на выявление потенциальных областей сотрудничества между предприятиями, государственными институтами и образовательными учреждениями для ускорения инновационного развития страны. Приоритетными направлениями государственной политики в сфере экономического развития, как известно, являются: превращение инноваций в ведущий фактор экономического роста отраслей национальной экономики; переход к формированию новой технологической базы социально-экономического развития, основанной на инновациях. Инновационная деятельность является важнейшим ресурсом ускорения темпов и повышения качества экономического роста, укрепления конкурентных

позиций предприятий на этапе адаптации к требованиям ВТО в условиях глобализации товарных рынков [12,14,16,17].

Анализ литературы по теме. В современной экономической системе активизация инновационной деятельности становится ключевым фактором социально-экономического развития региона. Влияние инноваций на экономическое развитие давно привлекает внимание ученых, включая таких выдающихся исследователей, как Кондратьев Н.Д., Вернадский В.И., Шумпетер Й.А., Менш Г.О.

Основатель теории экономических циклов, Н.Д. Кондратьев, выделил, что в период нестабильности и кризиса возникают благоприятные условия для научных открытий и технических изобретений, способных преодолеть кризисные явления и спровоцировать новые этапы технологического и экономического развития. Вернадский В.И., рассматривая взаимосвязь процессов развития природы и общества, выдвинул концепцию ноосферы, подчеркивая бесконечность разума как составляющей бытия наряду с материей и энергией.

Й.А. Шумпетер, в свою очередь, определял инновации как результат инвестирования в исследования и получение новых знаний, представляющих собой новаторские идеи для обновления сфер жизни людей. Он выделял радикальные и инкрементальные инновации, отмечая, что первые формируют основные изменения в мире, в то время как вторые наполняют процесс изменений постоянным потоком.

Менш Г.О. статистически подтвердил учение Кондратьева и Шумпетера о длинных волнах технологической динамики, выделяя роль как базовых, улучшающих, так и псевдоинноваций. Последние представляют собой деятельность, направленную на частичное улучшение характеристик уже существующих продуктов и технологий, иногда даже устаревших.

В работах узбекских ученых, таких как Р.А. Алимов, Т.М. Ахмедов, Б.А. Бегалов, С.А. Воронин, Б.А. Исламов, Л. Максакова, А.Ф. Расулов, Д.В. Тростянский, К.Курпаяниди представлены исследования, посвященные инновационному развитию Узбекистана. В частности, А.Ф. Расулов и Д.В. Тростянский разработали методологию интегрального макроэкономического прогнозирования и применили ее для разработки долгосрочного прогноза инновационно-технологического развития страны.

Эти ученые подчеркнули влияние инноваций на экономическое развитие, особенно в контексте выхода из кризиса, отмечая, что инновации и внедрение новых идей способны преодолеть депрессивные явления и содействовать формированию нового технологического уклада.

Методология исследования. Инструментально-методический аппарат исследования основан на применении в рамках системного подхода общенаучных методов исследования: логического и ситуационного анализа, экспертных оценок, анкетирования, наблюдения, интервьюирования, группирования, сравнения.

Анализ и результаты. Под руководством Президента Республики Узбекистан Ш. М.Мирзиёева была разработана Стратегия действий, которая утверждает цель перевода экономики страны на инновационный путь развития. В свете современных тенденций, где инновации играют ключевую роль в экономиках развитых стран, предпринимательская деятельность становится активным фактором в создании и распространении инноваций [2,10,18,21-24].

Необходимость динамичного развития Республики Узбекистан требует быстрого внедрения современных инновационных технологий в различные отрасли экономики и социальные сферы. Указ Президента от 28.01.2022 г. № УП-60 «О стратегии развития нового Узбекистана на 2022-2026 годы» определяет ключевые шаги для достижения этой цели.

Созданное Министерство инновационного развития Республики Узбекистан является инструментом для обеспечения ускоренного инновационного развития в экономике и социальной сфере. Постановление Кабинета Министров направлено на поддержку инновационной деятельности, сфокусированной на расширении коммерциализации и внедрении инновационных идей и технологий в производство. Вместе с этим в целях интеграции науки и высшего образования, это министерство объединено с государственным регулятором в системе высшего образования и на основе Указа Президента Республики Узбекистан, от 21.12.2022 г. № УП-269 «О мерах по реализации административных реформ нового Узбекистана» организовано Министерство высшего образования, науки и инноваций.

Проведенные нами системные исследования позволяют нам показать неэффективность структур технологического посредничества в республике, что затрудняет коммерциализацию инноваций и тормозит развитие отраслей. Пассивность местных предприятий в использовании результатов научно-технической деятельности снижает их инновационную активность. Это требует структурных изменений в управлении наукой и инновациями, включая внедрение гибкой системы налоговых льгот [26-32].

Анализ также выявил недостаточное внимание к инновационным процессам модернизации, диверсификации и расширению конкурентоспособной продукции [33]. Проблемы включают низкий уровень образования, ограниченные бюджетные средства на исследования и разработки, нехватку квалифицированных специалистов в инновационном менеджменте, и недостаточное внедрение инноваций в энергетическом секторе.

Для решения этих проблем необходима стратегическая Дорожная карта инновационного развития. Основной целью этой карты является создание благоприятных условий для инновационного роста экономики Узбекистана. Это включает в себя концентрацию знаний в области науки и инноваций, создание передовых исследовательских центров, и формирование эффективной инновационной инфраструктуры.

Рассмотрим некоторые ключевые составляющие и направления Дорожной карты:

Узбекистан сталкивается с необходимостью разработки дорожной карты для активизации инновационных процессов в стране. Инновационное развитие играет ключевую роль в обеспечении устойчивого экономического роста, улучшении качества жизни населения и повышении конкурентоспособности на мировом рынке. Этот экспертный отчет рассматривает основные вопросы, связанные с разработкой дорожной карты инновационного развития в Узбекистане.

1. Стратегические цели и приоритеты

Необходимо определить стратегические цели и приоритеты инновационного развития. Это может включать в себя поддержку ключевых отраслей, стимулирование исследований и разработок, образование и подготовку кадров, а также создание благоприятной среды для бизнеса.

2. Финансирование и инвестиции

Определение источников финансирования играет критическую роль в успешной реализации инновационных проектов. Важно разработать механизмы привлечения как государственных, так и частных инвестиций, а также обеспечить прозрачность и эффективность их использования.

3. Научные исследования и инновации

Создание благоприятных условий для научных исследований и инноваций – важная составляющая дорожной карты. Это включает в себя поддержку научных институтов, развитие технологических парков, стимулирование патентования и защиты интеллектуальной собственности.

4. Образование и кадры

Образование играет ключевую роль в формировании инновационной культуры. Разработка программ обучения, направленных на развитие навыков в области науки и технологий, а также сотрудничество с вузами и исследовательскими центрами, помогут создать интеллектуальную базу для инновационного развития.

5. Инфраструктура и технологии

Развитие инфраструктуры и использование современных технологий являются неотъемлемой частью дорожной карты. Это включает в себя создание высокоскоростных сетей связи, поддержку цифровых технологий, а также развитие транспортной и энергетической инфраструктуры.

6. Партнерства и международное сотрудничество

Узбекистан может выиграть от укрепления международных партнерств в области инноваций. Важно развивать сотрудничество с мировыми лидерами в научных и технологических областях, участвовать в международных проектах и обмениваться опытом.

Такая комплексная Дорожная карта обеспечит системный подход к инновационному развитию, что способствует долгосрочному и устойчивому росту Республики Узбекистан в условиях глобальных вызовов и конкуренции. Разработка дорожной карты активизации инновационных процессов в Узбекистане – это сложная, но важная задача. Успешная реализация инновационных проектов поможет стране укрепить свое место на мировой арене и обеспечить устойчивое будущее для своего населения. Этот отчет предлагает базовую структуру и рекомендации для разработки подобной дорожной карты.

Выводы и предложения. Исходя из нашего взгляда, для успешной реализации определенных направлений, заложенных в Дорожной карте, следует:

1. Интеграция Усилий

Необходимо объединить усилия всех стейкхолдеров, включая государство, экономические секторы, крупные предприятия, частный бизнес, банки, ученых и работников вузов в области инноваций.

2. Продвижение Результатов Исследований

Создание сети для продвижения результатов исследований через технологические платформы, основанные на партнерстве между государством, наукой и бизнесом для определения приоритетов долгосрочного научно-технологического развития.

3. Усиление Нормативно-Правовой Базы

Активизация экономических мер по стимулированию участников инновационной деятельности, включая совершенствование нормативно-правовой базы.

4. Системные Реформы в Обучении Кадров

Улучшение подготовки профессиональных кадров для инновационной экономики, с особым вниманием к региональному уровню национальной экономики через системные реформы в обучении.

5. Реализация Межотраслевых Инновационных Проектов

Активизация реализации крупных межотраслевых инновационных проектов.

6. Активное Финансирование

Стимулирование финансирования инновационных разработок с использованием льготного налогообложения, а также привлечение банковских и частных инвестиций.

7. Создание Конкурентоспособного Национального Рынка

Стимулирование перехода экономики на инновационный путь развития и эффективное использование ограниченных экономических ресурсов для создания конкурентоспособного национального рынка.

8. Упрощение Условий Кредитования

Улучшение схемы получения банковских пакетных кредитов для активного развития инновационных предприятий, особенно в регионах.

9. Модель Налогового Стимулирования

Разработка модели налогового стимулирования для внедрения инновационных технологий в развитие национальных предприятий.

10. Центры Коллективного Пользования

Обеспечение научно-технического оборудования, доступного для широкого круга исследователей через создание центров коллективного пользования.

11. Стимулирование Производств

Использование результатов оценки предпринимательской среды и международных рейтингов для активации производства научкоемкой продукции.

12. Внедрение Передовых Методов Управления

Обеспечение разумной интеграции различных структур управления с элементами производственных структур предприятий через внедрение передовых методов управления.

Adabiyotlar/Literatura/References

1. Abdullaev, A. (2021). Covid-19 pandemic in central Asia: policy and environmental implications and responses for SMEs support in Uzbekistan. In E3S Web of Conferences (Vol. 258). EDP Sciences. Doi: <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202125805027>

2. Abdullaev, A. M. & ets. (2021). Institutional transformation of the business sector. – Фергана: Al-Ferganus, 180 p. – ISBN 978-9943-7189-9-9. – Doi: <https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.5457089>.
3. Abdullaev, A. M. (2018). Activation of foreign economic relations on the basis of innovative development. Practice of Uzbekistan. Mauritius: International Book Market Service Ltd., member of OmniScriptum Publishing Group, 160 p. ISBN 978-613-9-88371-4.
4. Ashurov, M. S. (2020). COVID-19 pandemic sharoitida tadbirkorlik va uni rivozhlantirish masalalari: nazaria va amaliyot. Monograph. GlobeEdit Academic Publishing.
5. Ashurov, M., Kurpayanidi, K., Oripov, D., Shakirova, Y., Muydinova, G. (2023). Strategies for Improvement and Evaluation of the Quality Management System of Uzbekistan Manufacturers. In: Beskopylny, A., Shamtsyan, M., Artiukh, V. (eds) XV International Scientific Conference "INTERAGROMASH 2022". INTERAGROMASH 2022. Lecture Notes in Networks and Systems, vol 574. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-21432-5_167
6. Kurpayanidi, K. (2021). National innovation system as a key factor in the sustainable development of the economy of Uzbekistan. Published online: 20 May 2021. Doi: <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202125805026>
7. Kurpayanidi, K. (2022). Entrepreneurship in the context of institutional transformation of the economy. Fergana: ООО "Al-Ferganus", 2022. – 220 p. – ISBN 978-9943-8579-6-4.
8. Kurpayanidi, K. (2023). Modern digitalization: priorities and prospects. Материалы Международной научно-технической конференции «Практическое применение технических и цифровых технологий и их инновационных решений», ТАТУ ФФ, Фергана, 4 мая 2023 г. 1 том, 220-223 bb. https://tatuff.uz/wp-content/uploads/2023/05/1_tom.pdf
9. Kurpayanidi, K. I. (2019). Theoretical basis of management of innovative activity of industrial corporation. ISJ Theoretical & Applied Science, 01 (69), 7-14. Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2019.01.69.3>
10. Kurpayanidi, K. I. (2022). Institutional conditions for the development of entrepreneurship in the context of the transformation of the national. Scientific and analytical journal Science and Practice of the Plekhanov Russian University of Economics. Vol. 14, No. 4(48). – P. 103-116.
11. Kurpayanidi, K. I. (2022). Integration of innovation and information and communication technologies as a source of economic transformation. ISJ Theoretical & Applied Science, 10 (114), 1-6.
12. Kurpayanidi, K. I. (2022). Trends in the development of small and medium-sized businesses in the region: foreign experience (based on the materials of the Russian Federation). ISJ Theoretical & Applied Science, 09 (113), 11-20. Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2022.09.113.2>
13. Kurpayanidi, K.I. (2022). Institutional conditions for the development of entrepreneurship in the context of the transformation of the national economy. Ukraine, Odessa, Economic Innovations, Vol. 24, Issue 3 (84). 68-77 p. Doi: [https://doi.org/10.31520/ei.2022.24.3\(84\).67-76](https://doi.org/10.31520/ei.2022.24.3(84).67-76)
14. Kurpayanidi, K.I. (2022). Issues of regulation of small business development in the region. Proceedings of the XV International Multidisciplinary Conference «Prospects and Key Tendencies of Science in Contemporary World». Bubok Publishing S.L., Madrid, Spain. Doi: <https://doi.org/10.32743/SpainConf.2022.1.15.331624>

15. Kurpayanidi, K.I. (2022). On the problem of developing an investment policy strategy in the context of institutional transformation. Nazariy Va Amaliy Tadqiqotlar Xalqaro Jurnali, 2(3), 7-23. Doi: <https://doi.org/10.5281/zenodo.6503328>
16. Mamurov D.E. and ets. (2022). Management of innovative activity of business entities in industry: monograph edited by M.A.Ikramov. - Fergana polytechnic institute. AL-FERGANUS, 2022. – 200 p.
17. Margianti, E. S., (2020). Role of goal orientation as a predictor of social capital: Practical suggestions for the development of team cohesiveness in SME's. Monograph. Gunadarma Publisher, Indonesia. Doi: <http://dx.doi.org/10.13140/RG.2.2.28953.44641>
18. Margianti, E.S., (2022). Development of the business sector of the economy in the context of institutional transformation Jakarta, Gunadarma Publisher, Indonesia, 2022. ISBN: 978-602-0764-47-4.
19. Mikhaylov, A. B., (2023). To the problem of in-company training of company employees. Publishing House "Baltija Publishing". International scientific conference «Information technologies and management in higher education and sciences»: conference proceedings (November 28, 2022.). Riga, Latvia: "Baltija Publishing", 2022. Part 2. 388 pages. 313-317 bb. Doi: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-277-7-169>
20. Mikhaylov, A.B. (2022). Trends in the development of artificial intelligence in the financial system. Fan, ta'lim va ishlab chiqarish integratsiyasi asosida muhandislik-texnologiya sohasini rivojlantirish istiqbollari mavzusidagi xalqaro talabalar anjumani. Termiz, Termiz muhandislik-texnologiya instituti-2022. 30-noyabr 2022-yil. 2-qism. 361-362 bb. Doi: <https://doi.org/10.5281/zenodo.8105395>
21. Mikhaylov, A.B. (2022). Роль и значение кластеров в экономике Узбекистана. All-Russian Scientific Conference with international participation «Modern science and education: topical issues of theory and practice» [Electronic resource]: collection of conference materials: in 2 vol. / editor-in-chief. M. T. Tekueva; Kabardino-Balkarian State University named after H. M. Berbekov // Electronic text data. – Nalchik: KBGU, 2022. – Vol. II. – 788 p. 12-17 bb. Doi: <https://doi.org/10.5281/zenodo.8105345>
22. Mikhaylov, A.B. (2023). Directions of crediting of business entities in the field of hospitality. Prospects of the development of national craft products in attracting tourists. Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari to'plami. 25 mart 2023 y. Toshkent moliya instituti, Toshkent: Iqtisod-moliya, 2023. 442-445 bb. ISBN 978-9943-13-999-7. Doi: <https://doi.org/10.5281/zenodo.8105495>
23. Mikhaylov, A.B. (2023). Industry 4.0 and its impact on cross-border investment: new challenges and opportunities. "Iqtisodiy tadqiqotlarga asoslangan oliy ma'lumotli iqtisodchi kadrlarni taylorlash: muammolar va innovatsion yechimlar". Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyasi to'plami. 2023 yil 6-7 iyun: - Buxoro: Sadreddin Salim Buxoriy, Durdona Nashriyoti, 2023. 145-146 bb.
24. Musajonovich, N. F., & Adhamovich, U. A. (2021). Issues of technological and innovative development of industry. Nazariy va amaliy tadqiqotlar xalqaro jurnali, 1(1), 69-75.
25. Nabiyeva, N., & ets. (2021). Analysis of the State's Macroeconomic Policy. Revista Geintec-Gestao Inovacao E Tecnologias, 11(4), 4669-4680.
26. Scenarios for the development of the economy of Uzbekistan in the conditions of instability of the world economy/ K. Kurpayanidi, A. Abdullaev// E3S Web of Conferences: International Scientific Conference "Fundamental and Applied Scientific Research in the Development of Agriculture in the Far East" AFE-2022, Volume 371, 2023.

27. Shakirova, Y., & ets. (2020). The issue of a competitive national innovative system formation in Uzbekistan. In E3S Web of Conferences (Vol. 159, p. 04024). EDP Sciences.
28. Tkach, D. V. & ets. (2020). Some questions about the impact of the covid-19 pandemic on the development of business entities. Theoretical & Applied Science, (11), 1-4. <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2020.11.91.1>
29. Курпаяниди, К. (2023). Институциональная среда предпринимательского сектора экономики. Milliy iqtisodiyotni isloh qilish va barqaror rivojlantirish istiqbollari; Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari to'plami, 75–78. Retrieved from <https://conference.tsue.uz/index.php/article/article/view/342>
30. Курпаяниди, К. (2023). Некоторые особенности методологии исследования институциональной среды малых промышленных предприятий. Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари, 3(4), 21–34. <https://doi.org/10.47390/A1342V3I4Y2023N03>
31. Курпаяниди, К. И. (2022). Факторы и направления развития институтов в сфере малого предпринимательства. Проблемы современной экономики. 3(83). – С. 142-147.
32. Курпаяниди, К.И, (2023). Институциональные трансформации и их роль в развитии региональной экономики. Iqtisodiy tadqiqotlarga asoslangan oliv ma'lumotli iqtisodchi kadrlarni taylorlash: muammolar va innovatsion yechimlar. Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyasi to'plami. 2023 yil 6-7 iyun: - Buxoro: Sadreddin Salim Buxoriy, Durdon Nashriyoti, 2023.224-226 bb.
33. Курпаяниди, К.И., Михайлов, А.Б. (2023). Налоговое администрирование в условиях цифровой экономики: опыт Греции. Iqtisodiyotning raqamlashtirish sharoitida soliqqa tortish va buxgalteriya hisobini takomillashtirish masalalari mavzusida Xalqaro ilmiy-amaliy konferentsiya materiallari to'plami. Toshkent: Fiskal Institut, 2023. – 140-143 bb. Doi: <https://doi.org/10.5281/zenodo.8105514>
34. Шакирова, Ю. С. & Ашурев, М. С., (2019). Вопросы устойчивого развития промышленных предприятий Узбекистана в условиях риска. Проблемы современной науки и образования, (4 (137)), 32-36.
35. Шакирова, Ю. С. & Ашурев, М. С., (2019). Пути повышения экономической эффективности инновационного развития промышленных предприятий. Известия Ошского технологического университета, (3), 265-270.
36. Шакирова, Ю.С., Ашурев, М. С., & Турдебеков, О. И. (2019). Тенденции формирования многоукладной экономики в Узбекистане. Бюллетень науки и практики, 5(12), 305-311.

08.00.00- Иқтисодиёт фанлари

Абдивохидов Мамуржон Авазхон ўғли
Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти
мустақил тадқиқотчиси
E-mail: @mamurbek0424

РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТ ШАРОИТИДА ХИЗМАТ КЎРСАТИШ СОҲАСИННИГ МАЗМУНИ, ТАВСИФИ ВА РИВОЖЛАНТИРИШ ЙЎНАЛИШЛАРИ

Аннотация. Ушбу мақолада Ўзбекистон Республикасида рақамли иқтисодиёт шароитида хизмат кўрсатиш соҳасининг ривожланиши таҳлил қилинади. Бунда асосий эътибор кичик бизнес ва тадбиркорлик субъектлари фаолияти, уларнинг хизмат кўрсатиш соҳасидаги ўзгаришларга мослашиш қобилияти, шунингдек, иқтисодиётнинг ҳудудий тузилмаси барқарорлигини таъминлашдаги ролига қаратилган. Иқтисодиётнинг савдо, транспорт ва хизмат кўрсатиш каби турли тармоқлари бўйича статистик маълумотлар таҳлил қилинади. Рақамли технологияларнинг электрон тижоратга таъсирига алоҳида эътибор қаратилиб, мамлакатимиз ҳудудларида аҳоли жон бошига ушбу соҳадаги хизматлар ҳажмини ҳисоблаш методологияси таклиф этилди.

Калит сўзлар: рақамли иқтисодиёт, кичик бизнес, тадбиркорлик, савдо, транспорт, хизматлар, электрон тижорат, минтақавий ривожланиш, статистик маълумотлар, тенденциялар, асосий кўрсаткичлар, аҳоли жон бошига хизматлар ҳажми, ривожланиш чоралари, иқтисодий барқарорлик.

Abdivokhidov Mamurjon Avazkhan ugli
Independent researcher at the Samarkand Institute
of Economics and Service

CONTENT, DESCRIPTION AND DIRECTIONS FOR DEVELOPMENT OF THE SERVICE SECTOR IN THE DIGITAL ECONOMY

Abstract. This article conducts an analysis of the development of the service sector in the context of the digital economy in the Republic of Uzbekistan. Special attention is given to the activities of small businesses and entrepreneurship, their adaptive capacity to changes in the service sector, and the role they play in ensuring the stability of the territorial structure of the economy. Statistical data on various sectors such as trade, transport, and the service industry are analyzed. Emphasis is placed on the impact of digital technologies on e-commerce, and a methodology for calculating the volume of services in this sector per capita in different regions of the country is proposed.

Keywords: Digital economy, small business, entrepreneurship, trade, transport, service sector, e-commerce, regional development, statistical data, trends, key indicators, per capita service volume, development measures, economic stability.

Абдивохидов Мамурджон Авазхан угли
Независимый исследователь Самаркандского
института экономики и сервиса

СОДЕРЖАНИЕ, ОПИСАНИЕ И НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ СФЕРЫ УСЛУГ В ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКЕ

Аннотация. В данной статье проведен анализ развития сферы услуг в условиях цифровой экономики в Республике Узбекистан. Основное внимание уделено деятельности малого бизнеса и предпринимательства, их адаптивной способности к изменениям в сфере услуг, а также роли, которую они играют в обеспечении стабильности территориальной структуры экономики. Анализируются статистические данные о различных отраслях экономики, таких как торговля, транспорт и сфера услуг. Особое внимание уделяется влиянию цифровых технологий на электронную коммерцию, а также предлагается методика расчета объема услуг в этой сфере на душу населения в регионах страны.

Ключевые слова: Цифровая экономика, малый бизнес, предпринимательство, торговля, транспорт, сфера услуг, электронная коммерция, региональное развитие, статистические данные, тенденции, ключевые показатели, душевой объем услуг, меры развития, экономическая стабильность.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N52>

Кириш. Ривожланаётган иқтисодий муносабатлар шароитида жамиятни турли хил хизматлар кўрсатишга ихтисослашган миллий иқтисодий тизимининг таркибий қисми бу хизмат кўрсатиш соҳасидир.

Хизмат кўрсатиш соҳаси ҳар бир ҳудуднинг ижтимоий – иқтисодий ривожланиш ҳолатини акс эттирувчи миллий иқтисодиётнинг энг муҳим тармоғи ҳисобланади. Бу соҳанинг ривожланиш даражасига инновацион ва рақамли иқтисодиётнинг муҳим белгилари сифатида ҳам қараш мумкин. Шу билан бирга хизмат кўрсатиш соҳаси хусусий секторда иқтисодий фаолият билан банд бўлишнинг ҳам энг қулай шаклидир. Шунинг учун мамлакатимизда хизмат кўрсатиш соҳасини ислоҳ қилишга алоҳида аҳамият қаратилмоқда. Бу борада, 2022-2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт Стратегиясида мамлакатимизда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳаларини ривожлантиришнинг устувор йўналишлари ва мақсадлари белгиланган. Жумладан :

- Худудларда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳаларини ривожлантириш орқали кейинги 5 йилда хизмат кўрсатиш ҳажмини 3 бараварга ошириш ҳамда ушбу йўналишда жами 3,5 миллион янги иш ўринларини яратиш.
- Шаҳар ва туманлар марказларида аҳолининг кундалик эҳтиёжи юқори бўлган майший ва коммунал хизматларни ривожлантириш бўйича пуллик сантехника, электрик, уй жиҳозларини таъмирлаш, кейтеринг каби хизматларни кўрсатиш пунктларини ривожлантириш.
- Республика ҳудудларида савдо ва йўлбўйи хизматларини ривожлантириш орқали 130 та замонавий бозорлар ва савдо комплекслари, шунингдек, йўлбўйи инфратузилмасини ривожлантириш бўйича 65 та йирик ҳамда 5000 та кичик хизмат кўрсатиш объектларини ташкил этиш.
- Сервис соҳасида яширин иқтисодиёт улушкини 3 бараварга қисқартириш. Хизматлар соҳасининг жозибадорлигини ошириш мақсадида соҳадаги тадбиркорлик субъектларига қўшимча имтиёзлар тақдим этиш.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил 26 февралдаги «2016-2020 йилларда хизматлар соҳасини ривожлантириш дастури

тӯғрисида"ги 55-сон қарорида хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантиришга оид муҳим амалий чора-тадбирлар белгилаб қуилган.

Ушбу белгиланган мақсад ва вазифалар рақамли иқтисодиёт шароитида хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантириш, шунингдек бу соҳада тадбиркорликнинг турли ташкилий-ҳуқуқий шаклларини кенгайтириш ва қўллаб-қувватлаш учун асос бўлиб хизмат қиласди.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Илмий манбалар бугунги кунда хизматлар соҳасининг ижтимоий ҳаётимиздаги аҳамиятидан келиб чиқиб, бу соҳани ўрганишга бўлган қизиқишилар тобора ортиб бораётганлигини кўрсатди. Шу боисдан хизмат тушунчасининг моҳиятини очиб беришнинг турли хил ёндашувларини учратиш мумкин. Хусусан, маҳаллий ва хорижлик олимлар турли даврларда хизматларнинг терминологик базасини ўрганишган, улар Ф. Котлер, В.А. Плотников, М.Г. Иваненко, Г.Ассэль, О.Я. Свириденко, М. Гойхмана, П. Дойл, К. Хаксевер, Б. Рендер, Р. Рассел, Р.Мердик, F.Х. Кудратов, М.Қ. Пардаев, Б.А. Абдукаrimov ва б. (1-жадвал).

1-жадвал.

Хизмат кўрсатиш ва сервис тушунчаларининг турли манбалардаги талқини ва тавсифи

Хизмат кўрсатиш тушунчасининг моҳияти	Тавсифи	Манбаси
"сервис" инглизча "service" сўзидан олинган бўлиб, "ахолига майший хизмат кўрсатиш"ни англатади	"сервис" тушунчаси "ахолига майший хизмат кўрсатиш" тушунчасига эквивалент мазмунга эга деб қаралган	Плотников В.А., Иваненко М.Г. Подходы к анализу понятий «сервис» и «услуга». Журнал. Технико-технологические проблемы сервиса №3(33) 2015, стр.70.
хизмат ёки хизматлар - бир томон бошқасини таклиф қилиши мумкин бўлган ҳар қандай фаолият; ҳеч нарсага эгалик қилишга олиб келмайдиган номоддий ҳаракат. Хизматларни тақдим этиш моддий маҳсулотларни ўз ичига олиши ёки олмаслиги мумкин.	эҳтиёжларни қондиришга қаратилган инсон фаолияти сифатида қаралган	Котлер Ф. Маркетинг-менеджмент. Экспресс-курс. — 2-е изд.: Пер. с англ.; под ред. С.Г. Божук. — СПб.: Питер, 2005. - С. 301
хизматлар истеъмолчилар томонидан сотиб олинадиган, лекин мулк	мулк шаклига эга бўлмаган номоддий товар сифатида қаралган	Ассэль Г. Маркетинг: принципы и стратегия: Учебник для вузов. — М.: ИНФРА-М, 2001,-С. 337

билан боғлиқ бўлмаган номоддий товарлардир		
сервис - турли фаолият соҳаларида хизматларни таклиф этиш йўли билан индивид ёки корхоналарнинг эҳтиёжлари ва қизиқишлигини сифатли қондиришга қаратилган субъект ёки ташкилотлар фаолиятидир	сервис ва хизмат тушунчалари бир-бирига синоним тушунча сифатида қаралиб, хизматларни таклиф этувчи субъект сифатида қаралган	Сервис и туризм: словарь-справочник / Под ред. Ю.П. Свириденко, О.Я. Гойхмана. М.: Альфа-М, 2008. 432 с.
сервис - бу алохидা инсонлар, ижтимоий гуруҳлар ёки ташкилотлар томонидан талаб қилинадиган хизматларни тақдим этиш орқали мижознинг эҳтиёжларини қондиришга қаратилган инсон фаолиятининг маҳсус кўринишидир	сервис ва хизмат тушунчалари ўхшаш тушунча сифатида қаралиб, сервисга инсон фаолияти шакли сифатида ёндошилган	https://studopedia.ru/2_7837_vidi-servisnoy-deyatelnosti.html
сервис фаолияти - бу индивидуал хизматлар кўрсатиш орқали одамларнинг эҳтиёжларини қондиришга қаратилган фаолият туридир	сервисга фаолият тури сифатида ёндошилган	Плотников В.А., Иваненко М.Г. Подходы к анализу понятий «сервис» и «услуга». Журнал. Технико-технологические проблемы сервиса №3(33) 2015, стр.70.
сервис (хизмат): моддий ёки жамғарib борувчи шаклга эга бўлмаган иқтисодий фойда	“сервис” ва “хизмат” тушунчалари бир-бирини тўлдирувчи ва ёки эквивалент тушунчалар сифатида қаралган	Экономика: Толковый словарь: англо-русский. — М.: ИНФРА-М; Весь Мир, 2000. -С. 661
“сервис – сервис (аҳолига хизмат кўрсатиш, хизмат)”, “сервис” ва “хизмат” тушунчалари бир-бирига ҳамоҳанг ва	“сервис” тушунчаси “хизмат”, “хизмат кўрсатиш” тушунчалари билан ҳамоҳанг, ўхшаш, синоним,	Қудратов Ф.Х., Пардаев М.К., Абдукаримов Б.А. “Сервис ривожи – аҳолининг бандлигини таъминлаш ва фаровонлигини ошириш омили”. Т.: “Fan va

ўхшаш синоним сўзлар сифатида қўлланилади	бир-бирини тўлдирувчи ва эквивалент тушунчалар сифатида қаралган.	tehnologiya" нашриёти, 2007. – 12 б.
хизмат - бу ҳаракат ёки фойда, унинг харидори ҳеч қандай моддий объектга эгалик ҳуқуқини олмайди	хизмат тушунчасига иқтисодий ва хуқуқий категория сифатида қаралган	Дойль П. Менеджмент: стратегия и тактика. — СПб.: Питер, 1999. — С. 448
хизматлар иқтисодий фаолият туридир. Хизматлар - бу ҳаракатлар, ишлар ёки ишларни бажариш; улар номоддийдир	хизматлар иқтисодий фаолият туридир. улар номоддий шаклга эга эканлиги тушунтирилган	Хаксевер К., Рендер Б., Рассел Р., Мердик Р. Управление и организация в сфере услуг. — М., 2002. - С. 25
хизмат сотиш ёки сотиб олиш мумкин бўлган, лекин оёққа йиқилмайдиган нарсадир	хизматлар моддий кўринишга эга бўлмаган сотув обьекти сифатида қаралган	Economist. Service market. — 1994. — № 3
хизматлар - буюртма асосида бажариладиган ва мустақил маҳсулот ёки товар яратишга олиб келмайдиган ишлар	хизматлар товар яратмайдиган ишлар	Новый экономический и юридический словарь / Под. ред. А.Н. Азрилияна. — М.: Ин-т новой экономики, 2003

Манба: ўрганилган илмий манбалар асосида муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

Мазкур илмий манбаларнинг аксариятида хизматлар тушунчасининг моҳияти ушбу фаолият турига хос бўлган белгилари ва хусусиятлари орқали очиб берилган. Жумладан, сервисга фаолият сифатида ҳам ёндашилган (Плотников В.А., Иваненко М.Г.). Агар бундай ёндашувлар моҳиятидан келиб чиқсан, сервис — бу фаолият бўлиб, хизмат-эса сервис фаолиятининг натижаси деган қараш тўғри бўлади деган холосага келинди.

Тадқиқот методологияси. Рақамли иқтисодиёт шароитида хизмат қўрсатиш соҳасининг миллий иқтисодиётдаги аҳамиятини очиб бериш дастлаб “хизмат қўрсатиш” ва “сервис фаолияти” тушунчаларининг ижтимоий-иктисодий моҳиятини очиб беришни тақозо этади. Шу мақсадда кўп сонли тадқиқотлардан (google қидириув тизими орқали) “хизмат қўрсатиш” калит тушунчасига оид жами 1450000 та манба борлиги аниқланди. Шулардан энг кўп иқтибос берилган манбалар таҳлил учун танланиб, қиёсий таҳлил усулида ўрганилди.

Таҳлил ва натижалар. Сўнгги йилларда республикамизда рақамли иқтисодиётга ўтиш шароитида иқтисодиёт тармоқлари бўйича кичик бизнес ва тадбиркорлик субъектлари фаолияти қуйидаги кўринишда намоён бўлмоқда: 2022 йилда фаолият қўрсатаётган кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг саноат ишлаб чиқариш

ҳажмида ўсиши 2018 йилга нисбатан 62,1 %, қурилишда 149,9%, бандликда 0,92%, экспортда 49,4%, импортда 38,8%, савдода 120,1%, қишлоқ, ўрмон ва балиқ хўжалигига 81,0%, хизматлар 105,0%, юк ташиш -3,9%, юк айланмаси 23,4%, йўловчи ташиш 6,9%, йўловчи айланмасида эса 7,4%га ўсган (2-жадвал).

2-жадвал.

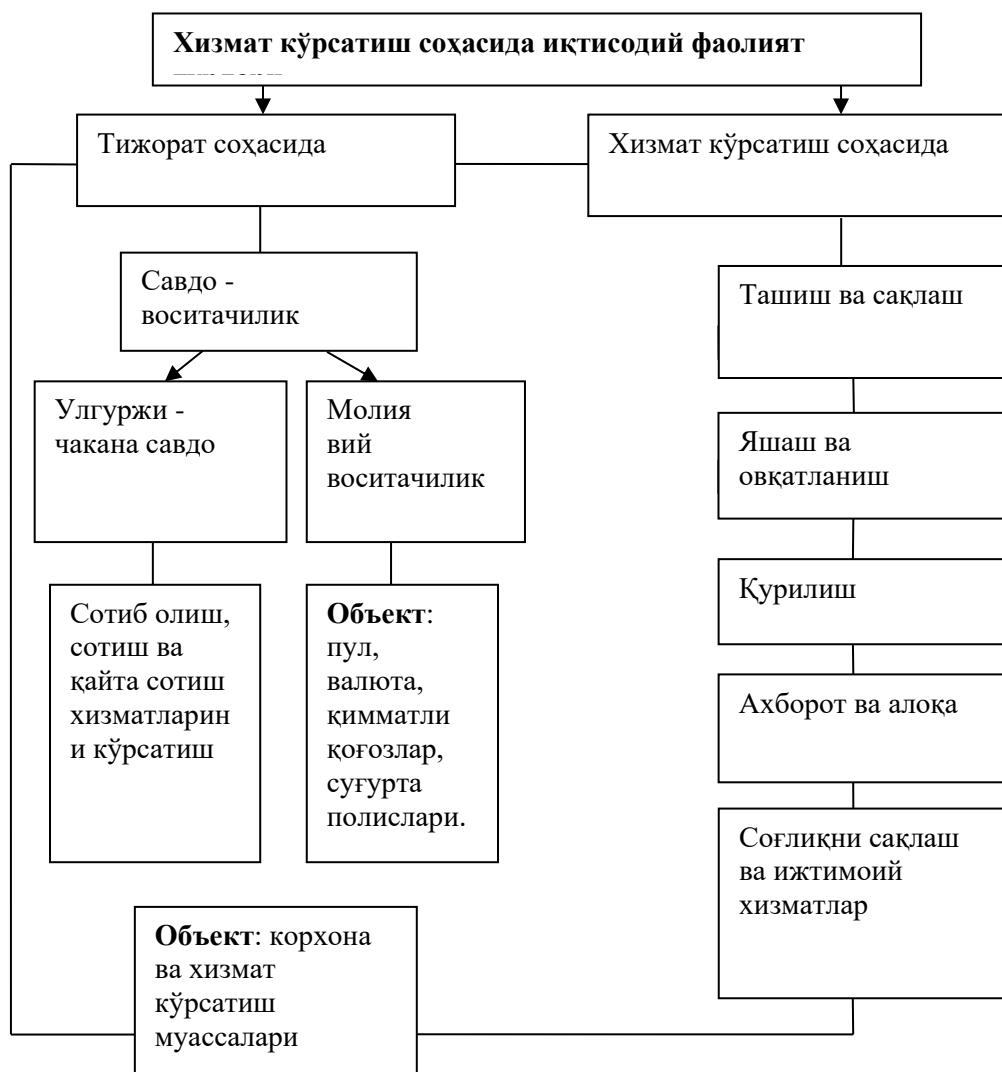
Ўзбекистонда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг иқтисодиёт ва хизмат кўрсатиш тармоқларидағи асосий кўрсаткичлари ҳажми

Кўрсаткичлар	2018	2019	2020	2021	2022	2018-2022 й.й.да ўсиш, %да
Саноат (млрд.сўм)	87962,0	83344,2	103020,8	121719,2	142611,7	62,1
Қурилиш (млрд.сўм)	37451,7	53960,9	63866,6	77762,0	93620,8	149,9
Бандлик (минг киши)	10128,8	10318,9	9865,7	10070,7	10222,9	0,92
Экспорт (млн.АҚШ.дол)	3810,8	4714,8	3100,9	3711,2	5696,2	49,4
Импорт (млн.АҚШ.дол)	10916,2	14972,2	10943,3	12389,0	15154,1	38,8
Савдо (млрд.сўм)	114896,4	138920,7	164106,1	204787,4	253573,4	120,1
Қишлоқ, ўрмон ва балиқ хўжалиги (млрд.сўм)	191759,2	219466,9	253238,2	307280,2	347222,0	81,0
Хизматлар (млрд.сўм)	84433,4	103106,6	114052,7	144812,7	173157,7	105,0
Юк ташиш (млн.тонна)	611,7	641,0	638,9	678,9	588,1	-3,9
Юк айланмаси (млн.тонна-км)	11657,7	12152,3	12304,6	13108,1	14394,9	23,4
Йўловчи ташиш (млн.йўловчи)	5242,6	5345,0	4904,8	5237,6	5606,0	6,9
Йўловчи айланмаси (млн.пасс.км)	115335,2	117412,7	107766,7	114681,5	123882,5	7,4

Манба: Ўзбекистон Республикаси Президенти хузуридаги статистика агентлиги маълумотлари

Хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантиришда кичик бизнес ва тадбиркорликнинг муҳим жиҳати шундаки, улар бу соҳадаги талабнинг ўзгаришига ҳаммадан тез мослашади. Шу билан бирга, улар фаолиятини ташкил этиш кам ресурс талаб этади ва инқирозга юз тутганда катта иқтисодий заرارга учрамайди. Бунинг натижасида иқтисодиётнинг ҳудудий тузилмаси барқарорлигини таъминлашга кўмаклашади. Ўзбекистонда 2018-2022 йиллардаги кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг иқтисодиёт тармоқларидағи асосий кўрсаткичлари шуни кўрсатмоқдаки, умум ҳисобда иқтисодиёт тармоқларида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг асосий кўрсаткичлари бўйича энг юқори ўсиш суръатлари қурилиш (149,9%), саноат (62,1%) тенденцияси қузатилган. Бироқ, бундай ўсишда хизмат кўрсатиш соҳасининг роли ва улуши ҳали етарлича аҳамиятга эга эмас. Айниқса, юк ташиш хизматлари бўйича (-3,9 %), йўловчи ташиш (6,9 %), юк айланмаси (23,4%), йўловчи айланмасида (7,4 %)га ўсганлигини қузатиш мумкин (2-жадвал). Бундай ўсиш суръатлари республикамида рақамли иқтисодий муносабатларнинг жадаллашуви шароитида ҳали етарли эмас. Бундай хизмат турларини кўрсатиш бўйича кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ролини ошириш энг аввало хизмат кўрсатиш жараёнларининг рақамли технологиялар асосида тезкорлигини ошириш чораларини кўриш заруратини белгилайди бу эса, вақтни тежаш имконини бериб меҳнат унумдорлигининг ўсишига олиб келиши мумкин.

Тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаки, рақамли иқтисодиётга ўтиш шароитида хизмат кўрсатиш соҳасида тадбиркорлик фаолиятининг чуқур ихтисослашувини ҳамда бу жараёнларда давлат хусусий шерикчилигини жорий қилиш имкониятларини кенгайтириш имкониятларини аниқлаш мақсадга мувофиқ бўлади. Бундай ёндашувга кўра, рақамли иқтисодиёт шароитидан келиб чиқиб хизмат кўрсатиш соҳасида тадбиркорлик фаолиятининг асосий йўналишларини тавсифлаш мумкин (1 – расм).

1 - расм. Хизмат кўрсатиш соҳасида иқтисодий фаолият йўналишлари¹

Хизмат кўрсатиш соҳаси тадбиркорлик фаолиятида савдо-воситачилик хизматлари асосий ўринни эгаллади. Бунда товар ва хизматларни ишлаб чиқарувчилардан истеъмолчиларга етказиб бериш билан боғлиқ бўлган турли хил хизматлар кўрсатилади. Тижорат соҳасида савдо воситачилик улгуржи ва чакана савдога ҳамда молиявий воситачилик фаолият турларига бўлинади. Улар томонидан кўрсатиладиган хизматларни мазмuni ва объектига кўра ҳам фарқлаш мумкин. Бунда улгуржи ва чака савдо хизматларини кўрсатиш ўз таркибига сотиб олиш, сотиш ва қайta сотиш хизматларини кўрсатишни олса, молиявий воситачилик хизматлари объекти бўлиб, пул, валюта, қимматли қоғозлар, суғурта полислари ҳисобланади.

Хизмат кўрсатиш соҳасида тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш шакллари ичida аҳолига кўрсатиладиган ташиб ва сақлаш хизматлари муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади. Бу фаолият тури озиқ-овқат маҳсулотларини сақлаш, маданий-маиший ускуналарни ижарага бериш, таъмирлаш, аҳолига транспорт хизматларини кўрсатиш, транспорт воситаларини таъмирлаш, хонадонларга зарур хўжалик буюмларини (хўжалик ва маданий майший жиҳозлар, асбоб-ускуналар), мебель, қурилиш материаллари, истеъмол товарларини етказиб бериш, озиқ-овқат маҳсулотларини

¹ Муаллиф томонидан тузилган.

қайта ишлаш ва сақлаш, маҳсулдор ҳайвон ва ўсимликларни сақлаш қаби сервис хизмат турларини қамраб олади.

Яшаш ва овқатланиш хизматлари соҳасида тадбиркорлик фаолияти турларига умумий овқатланиш (кафе, ресторон, миллий ошхоналарда буюртма бўйича турли хил тансиқ таомлар тайёрлаш ва етказиб бериш, турли хил тадбирлар ва тўй базмларини ташкил этиш), кийим, пойабзаллар, мебель, хўжалик ва маданий майший жиҳозлар таъмиrlash ва бошқа яшаш билан боғлиқ хизматларни киритиш мумкин.

Ҳозирги вақтда тадбиркорлик фаолияти ўз ўрнини уй-жой қурилиши ва коммунал комплекси соҳасида ҳам топмоқда. Мамлакатимизда қурилиш соҳасидаги ислоҳотлар жараёни кечиши муносабати билан тадбиркорлик субъектлари томонидан аҳолининг уй-жой, дала ҳовли, гаражлар ҳар хил ҳовли ва хўжалик биноларини қуриш ва таъмиrlash каби хизматлар кўрсатилмоқда.

Юқоридаги тадбиркорлик фаолиятининг хизмат кўрсатиш соҳалари бўйича юқори самарадорлик кўрсаткичларини ҳисоблаш ва баҳолаш мумкин. Бундай ёндашувда савдо, яшаш ва овқатланиш, қурилиш, ташиш ва сақлаш, ахборот ва алоқа ҳамда соғлиқни сақлаш ва ижтимоий хизматлар бўйича иқтисодий кўрсаткичлар солиширилади. Булар асосида иқтисодий фаолиятнинг турли соҳалари бўйича тадбиркорликнинг маълум бир иқтисодий самара ёки даромадга эга бўлишини баҳолаш мумкин.

Юқоридаги манбаларда (1-жадвал) рақамли иқтисодиёт шароитидан келиб чиқиб, хизмат кўрсатишнинг мазмуни, моҳияти, хусусиятлари, афзаллиги ёки қулайлигини акс эттирувчи илмий-назарий ёндашувлари етарлича тадқиқ этилмаган. Шу боис тадқиқотимиз олдида турган яна бир муҳим вазифалардан бири рақамли иқтисодиёт шароитида хизмат кўрсатиш соҳасининг ижтимоий-иктисодий моҳиятини тадқиқ этишдан иборатлиги белгилаб қўйилди.

Рақамли иқтисодиёт шароитида ҳам хизмат кўрсатиш соҳасининг моҳияти, унинг миллий иқтисодиётдаги хусусан, худудларни ривожлантиришдаги аҳамияти тобора долзарб аҳамият касб этмоқда. Рақамли иқтисодиёт – бу иқтисодий, ижтимоий ва маданий алоқаларни рақамли технологиялар асосида амалга ошириш тизимиdir. Баъзида у ахборот иқтисодиёти, интернет иқтисодиёти, электрон иқтисодиёт ёки веб-иктисодиёт деган терминлар билан ҳам ифодаланади. Рақамли иқтисодиётнинг асосий кўрсаткичлари тизими қўйидагилар ҳисобланади:

- Ахборот ва алоқа корхоналари сони;
- Кўрсатилган алоқа ва ахборотлаштириш хизматларининг ҳажми;
- Хизмат турлари бўйича интернетга кириш имкониятига эга уй хўжаликлари;
- АКТ секторида ишловчи ходимлар сони;
- Ахборот ва алоқа иқтисодий фаолият тури бўйича ходимлар иш ҳақи;
- Ахборот иқтисодиёти ва электрон тижорат соҳаларида яратилган ялпи қўшилган қиймат ҳажми;
- Ахборот иқтисодиёти ва электрон тижорат соҳаларида яратилган ялпи қўшилган қийматнинг ЯИМдаги улуши;

Дастурий таъминотга қилинган харажатларнинг ялпи ички маҳсулотдаги улуши.

Агар рақамли иқтисодиёт шароитидан келиб чиқиб, хизмат тушунчасига таъриф берсак, хизмат – бу хизматларга бўлган эҳтиёжларни қондириш борасида хизматларни

сотиш ёки сотиб олиш билан боғлиқ муносабатларнинг рақамли технологиялар асосида амалга ошириш шаклидир. Рақамли иқтисодиёт шароитида хизматлар соҳасининг асосий макроиқтисодий кўрсаткичлари қўйидагилар ҳисобланади:

- Ахборот иқтисодиёти ва электрон тижорат соҳаларида яратилган ялпи қўшилган қиймат ҳажми;
- Ахборот иқтисодиёти ва электрон тижорат соҳаларида яратилган ялпи қўшилган қийматнинг ЯИМдаги улуши.

Мамлакатимиз иқтисодиётини рақамлаштириш шароитида хизмат кўрсатиш соҳасининг ривожланишини баҳолашда ҳудудий ёндашув услуби ҳам бу борадаги самарали бошқарув қарорларини ишлаб чиқишида муҳим аҳамиятга эгалигини кўрсатмоқда. Шундан келиб чиқиб, ҳудудларда рақамли иқтисодиёт шароитида кўрсатилган хизматларнинг аҳоли жон бошига тўғри келадиган ҳажми бўйича баҳолаш усулини таклиф этиш мумкин:

ҳисобот даврида ҳудуднинг доимий аҳолиси ўртача йиллик сони (минг киши);

ҳисобот даврида ҳудудда электрон тижорат соҳаларида кўрсатилган хизматлар ҳажми (млрд сўм).

Ҳудудларнинг рақамли иқтисодиёт шароитида хизмат кўрсатиш соҳасининг ривожланишини тавсифловчи хусусий кўрсаткичлари расмий статистика маълумотлари асосида аниқланади. Бунда, аҳоли жон бошига тўғри келадиган электрон тижорат соҳаларида кўрсатилган хизматлари ҳажмини қўйидаги формула орқали ҳисоблаш мумкин:

$$\text{АЖЕХХ} = \text{КЕХХ}/\text{AC}; \quad (1)$$

бу ерда,

АЖЕХХ — аҳоли жон бошига тўғри келадиган электрон тижорат соҳаларида кўрсатилган хизматлар ҳажми, (млрд сўм);

КЕХХ — ҳисобот даврида кўрсатилган электрон тижорат соҳаларида кўрсатилган хизматлар ҳажми (млн сўм);

ҲАС — ҳисобот даврида ҳудуддаги доимий аҳоли ўртача йиллик сони (минг киши).

Ушбу методика асосидаги ҳисоб-китоблар республикамиз ҳудудлари бўйича хизмат кўрсатиш соҳасининг ривожланишида электрон тижорат соҳаларида кўрсатилган хизматлар бўйича тафовутларни аниқлаш имконини беради.

Хулоса ва таклифлар. Рақамли иқтисодиёт шароитида хизмат кўрсатиш соҳасининг ривожланишида қўйидаги тенденциялар кузатилмоқда:

- рақамли иқтисодиёт шароитида хизмат кўрсатиш соҳаси тез суръатларда ўсиб, барча соҳа ва тармоқларнинг ривожланишига ўз таъсирини кўрсатмоқда. Бунда хизмат кўрсатиш соҳасида тадбиркорлик субъектлари сонининг кўпайиши, рентабелли корхоналар улушининг ортиши, соҳада банд бўлганлар сонининг ўсиши каби ижобий тенденциялар кузатилмоқда. Шундай экан, ушбу соҳада тадбиркорлик фаолиятининг ривожланишини баҳолашда соҳанинг ЯИМни шакллантиришдаги улуши, мазкур соҳадаги корхона ва ташкилотлар сони (тадбиркорлик субъектлари), соҳада иш билан банд аҳоли сони, жами корхоналарда ва яратилган иш ўринларидағи улуши, мамлакат экспорти таркибида хизматларнинг улуши, аҳоли жон бошига тўғри келадиган хизматлар ҳажми, аҳоли даромадлари таркибида хизматлар учун қилинган харажатлар,

жами инвестицияларда хизматлар соҳасининг улуши каби кўрсаткичларда ифодаланиши асосланди. Бироқ статистик маълумотларнинг етарли эмаслиги сабаб ушбу кўрсаткичлар динамикасини тузиш ва шу асосда рақамли иқтисодиёт шароитида хизмат кўрсатиш соҳасининг ривожланиш тенденцияларини баҳолаш масалалари ноаниқлигича қолди. Бундай ёндашув хизмат кўрсатиш соҳасининг миллий иқтисодиётдаги аҳамияти ва синергетик самарасини ҳам баҳолаш имконини беради.

- ахоли ва тадбиркорлик субъектлари томонидан рақамли технологиялар ва платформалар (телеграм бот) орқали мамлакат бўйича кенг қамровли ва ижтимоий зарур савдо хизматлари кўрсатилмоқда. Бунда хизмат кўрсатиш соҳасининг ривожланиш тенденциялари ва хусусиятлари турли фаолият соҳаларида турлича кечмоқда. Бироқ хизмат кўрсатиш соҳасининг турли фаолият шакллари бўйича рақамли савдонинг ривожланиш тенденцияларини баҳолашнинг мезон кўрсаткичлари ҳамон мавжуд эмас. Шу мақсадда хизмат кўрсатиш соҳасининг турли шакл ва йўналишлари бўйича рақамли савдо хизматларининг ривожланишини ҳисоблаш методикасини ишлаб чиқиши мақсадга мувофиқдир. Бунда расмий статистика маълумотларига асосланган ҳолда, тадбиркорлик фаолиятининг ишлаб чиқариш, савдо-воситачилик ва хизмат кўрсатиш соҳалари бўйича қиёсий таҳлил этиш мақсадга мувофиқ келади.

Хизмат кўрсатиш категориясини тадқиқ этишнинг кўп қирралиги ва бу борадаги турли назарий ёндашувларни ўрганиш асосида, уларни қўйидаги йўналишларда ривожлантириш мумкин:

- хизмат кўрсатиш иқтисодий фаолиятнинг алоҳида тури эканлиги нуқтаи назаридан ёндашувлар;
- рақамли иқтисодиёт шароитидан келиб чиқиб, хизматларни сотиш ёки сотиб олиш жараёнларидаги иқтисодий муносабатлар тизимини рақамли технологиялар асосида амалга ошириш бўйича ёндошувлар;
- хизматларни истеъмолчиларга етказиб бериш жараёнларини рақамлаштириш бўйича ёндошувлар ва б.

Келгуси тадқиқотларда хизмат кўрсатиш соҳасида тадбиркорлик фаолиятини қўйидаги йўналишлар бўйича рақамлаштириш имкониятларини баҳолаш тўғри услубий йўналиш бериши мумкин:

- савдо ва умумий овқатланиш (чакана савдо, миллий ошхона ва ресторонлар) хизматлари;
- миллий ҳунармандчилик, таъмирлаш хизматлари ва касаначилик;
- компьютер ва замонавий ахборот технологиялари хизматлари (интернет кафе, кичик босмахона, уяли алоқага уланиш ва “пайнэт” каби хизмат турлари);
- транспорт хизматлари;
- фото ва гўзаллик салонлари (келинлик либослари ва тўй ускуналарини ижарага бериш ва б.).

Adabiyotlar/Литература/References

1. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022—2026-yillarga mo’ljallangan yangi O’zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to’g’risidagi 2022 yil 28 yanvar, PF – 60-sonli Farmoni.

2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил 26 февралдаги “2016-2020 йилларда хизматлар соҳасини ривожлантириш дастури тўғрисида”ги 55-сон Қарори.
3. Балаева А. Сфера услуг в мировой экономике: тенденции развития / А. Балаева, М. Предводителева // Мировая экономика и международные отношения. – 2007. – № 3. – С. 23 – 28.
4. Закирова И.Р. Методический инструментарий оценки конкурентного потенциала сервисного предпринимательства // АНИ: экономика и управление. 2016. №4 (17). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/metodicheskiy-instrumentariy-otsenki-konkurentnogo-potentsiala-servisnogo-predprinimatelstva> (дата обращения: 18.01.2020).
5. Плотников В.А., Иваненко М.Г. Подходы к анализу понятий «сервис» и «услуга». Журнал. Технико-технологические проблемы сервиса №3(33) 2015, стр.70.
6. Хайруллина Д.Р. Повышение эффективности управления развитием малых предприятий сферы услуг: дис. канд. экон. наук: 08.00.05. 2014. – 230 с
7. Христофорова И.В. Современные подходы к маркетингу услуг // Сервис Plus. 2008. № 1. С. 83-87.
8. Кудратов Ф.Х., Пардаев М.К., Абдукаримов Б.А.. “Сервис ривожи – аҳолининг бандлигини таъминлаш ва фаровонлигини ошириш омили”. Т.: “Fan va tehnologiya” нашриёти, 2007. – 12 Б.
9. Сервис и туризм: словарь-справочник / Под ред. Ю.П. Свириденко, О.Я. Гойхмана. М.: Альфа-М, 2008. 432 с.
10. Рыночное предпринимательство: Теоретические основы и практика регулирования. Учеб.пособ. – М., 1994;
11. https://studopedia.ru/2_7837_vidi-servisnoy-deyatelnosti.html
12. <https://geographyofrussia.com/20-stran-mira-s-naibolshej-dolej-sfery-uslug-v-strukture-vvp/>
13. Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги статистика агентлиги маълумотлари (www.stat.uz)

08.00.00- Иқтисодиёт фанлари

To'xtasinova Muxayyo Mirzasultonovna
Farg'ona politexnika instituti,
"Iqtisodiyot" kafedrasi katta o'qituvchisi

DAVLATNING INNOVATSION TIZIMINI SHAKLLANTIRISH MASALASIGA

Annotatsiya. Maqolada O'zbekiston Respublikasida izchil raqobatbardosh innovatsion tizimni shakllantirishning ayrim masalalari tahlil qilingan. Yuqori darajadagi innovatsion modelni nazariy shakllantirishning nazariy va uslubiy qoidalari aniqlandi va to'ldirildi. O'rta muddatli istiqbolda innovatsion rivojlanishning ustuvor yo'nalishlari ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: innovatsiya, innovatsion model, innovatsion innovatsion tizim, innovatsion yaxlitlik, texnologik taraqqiyot.

Tukhtasinova Mukhayyo Mirzasultonovna
Senior Lecturer, Department of Economics,
Fergana Polytechnic Institute

TO THE ISSUE OF FORMATION OF INNOVATIVE SYSTEM OF THE STATE

Abstract. In the article some questions of formation of modern competitive national innovation system in the Republic of Uzbekistan are analysed. Theoretical and methodological provisions of the theory of formation of the national innovation model are specified and supplemented. Priority directions of innovative development for medium-term perspective are developed.

Key words: innovations, innovation model, national innovation system, innovation activity, technical progress.

Тухтасинова Мухайё Мирзасултоновна
Старший преподаватель кафедры «Экономика»,
Ферганский политехнический институт

К ВОПРОСУ ФОРМИРОВАНИЯ ИННОВАЦИОННОЙ СИСТЕМЫ ГОСУДАРСТВА

Аннотация. В статье проанализированы некоторые вопросы формирования современной конкурентоспособной национальной инновационной системы в Республике Узбекистан. Уточнены и дополнены теоретико-методологические положения теории формирования национальной инновационной модели. Разработаны приоритетные направления инновационного развития на среднесрочную перспективу.

Ключевые слова: инновации, инновационная модель, национальная инновационная система, инновационная деятельность, технический прогресс.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N53>

Kirish. Davlatimiz rahbari 2022-yil 6-iyul kuni “2022–2026-yillarda O’zbekiston Respublikasining innovatsion rivojlanish strategiyasini tasdiqlash to‘g’risida”gi farmon hamda ushbu hujjatda belgilangan vazifalar ijrosini ta’minlash, bu uchun zarur huquqiy, moddiy bazani yaratishga qaratilgan “2022–2026-yillarda O’zbekiston Respublikasining innovatsion rivojlanish strategiyasini amalga oshirish bo‘yicha tashkiliy chora-tadbirlar to‘g’risida”gi qarorni imzolagan edi. Mazkur hujjatlar ijrosini ta’minlash borasidagi chora-tadbirlar soha rivojini yana bir pog’onaga ko’taryapti [5-15].

Ilmiy izlanish va tadqiqotlarni moliyalashtirish dolzarb masala. Boisi, ilm-fan jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti uchun katta imkoniyatlar ochadigan kuch sanaladi. Uni rag’batlantirish iqtisodiyotni rivojlantirish, raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladigan ilg’or innovatsiyalarni yuzaga keltiradi.

Innovatsion rivojlanish strategiyasida 2023-yil oxirigacha ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstrukturlik ishlariga xarajatlarning yalpi ichki mahsulotdagi ulushini 0,17 foizgacha oshirish rejalashtirilgan. 2023-yilga doir so’nggi ma’lumotlarga ko’ra, bu ko’rsatkich yalpi ichki mahsulotga nisbatan 0,16 foizni tashkil etdi. Buning natijasida innovatsion tadbirkorlik rivojlanib, yaratilgan yangi ish o’rinlari ko’paydi. Bunday natijaga erishishda iqtisodiyotning turli tarmoqlarida innovatsiyalar ko’lami va samaradorligi ortgani muhim omil bo’ldi.

Iqtisodiyotda yuqori samarali investitsiya strategiyasini shakllantirish va amalga oshirish uzoq muddatli iqtisodiy siyosatning asoslaridan biri bo’lib, u kompaniyaning tashqi va ichki bozorda barqaror mavqeini belgilaydi.

O’zbekiston uchun innovatsion va texnologik taraqqiyotga erishish o’ta muhimdir, chunki faqat shu yo’l orqali zamonaviy texnologik bazani yaratish, raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, qishloq xo’jaligining samaradorligini oshirish, shuningdek xalqaro raqobatdoshlikni mustahkamlashi mumkin bo’ladi [25-32].

Adabiyotlar sharhi. Innovatsion rivojlanish muammolari ham mahalliy, ham xorijiy tadqiqotchilar tomonidan yetarlicha o’rganilgan. Jumladan, Piter Druker, Mansfield, E va Li, Dj, Robert Eke Nilson, maykl Eugene Porter, B.Szanto, BC Twiss, Jozef Aloiz Shumpeter, Sidney Grexem, Uayt Kristofer Fremen, Ake Bengt, Lundval, Jang E va boshqa horijiy mualliflarning nashrlari ushbu mavzuga bag’ishlangan. MDH mamlakatlarida A.I.Anchishkin, V.M.Anshin, V.N.Arhangelskiy, A.A.Dagayev, N.B.Ermasova, L.E.Mindeli, K.F.Puziyni, N.Z.Solodiyeva, A.I.Tatarkin, R.A.Fatxutdinov va boshqa ko’plab olimlarning faoliyati innovatsiya bilan bog’liq muammolarni o’rganishga qaratilgan. Shu bilan birga, O’zbekiston Respublikasi milliy sanoat korxonalarining innovatsion faoliyatini faollashtirish uchun shart-sharoitlarni shakllantirishga yetarlicha e’tibor berilmayapti. Bundan tashqari, doimiy ravishda o’zgarib turadigan faoliyatni olib borishga ta’sir etadigan tashqi muhit sharoitlari va sanoat korxonalari rivojlanishining ichki omillari innovatsion faoliyatni rivojlantirishning ustuvor yo’nalishlarini aniqlash uchun uslubiy yondashuvlarni takomillashtirish zarurligini belgilab beradi. Shuningdek, innovatsiya faoliyatini davlat tomonidan qo’llab — quvvatlash vositalarini aniqlash va asoslashni talab etadi.

Tahlil va natijalar. O'tgan besh yil davomida, ya'ni 2018 — 2022-yillarda respublikamizda ilm-fan va innovatsion faoliyatga oid 80 ga yaqin normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilindi, natijada ushbu sohada raqobat, manfaatdorlik va javobgarlik muhiti shakllandi.

Birinchilardan, ilm-fan va innovatsion faoliyatni yanada rivojlantirish va kadrlar ilmiy salohiyatini mustahkamlashning qonuniy asoslarini belgilovchi 3 ta muhim Qonun — O'zbekiston Respublikasining 2019-yil 29-oktabrdagi "Ilm-fan va ilmiy faoliyat to'g'risida"gi O'RQ-576сон Qonuni, O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 24-iyuldagagi "Innovatsion faoliyat to'g'risida"gi O'RQ-630сон Qonuni hamda 2020-yil 23-sentabrdagi "Ta'lim to'g'risida"gi O'RQ-637сон Qonunlar qabul qilindi. Mazkur Qonunlarda qanday vazifalar belgilanganini birma-bir ko'rib o'tsak.

2020-yil 29-oktabrda "Ilm-fanni 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiysi" PF6097-son Farmoni, "2022-2026-yillarda O'zbekiston Respublikasining innovatsion rivojlanish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida" PF-165-son Farmon va boshqa normativ-huquqiy hujjatlardir.

Yuqoridagi qabul qilingan hujjatlarning asosida birinchi o'rinda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 29-noyabrdagi "O'zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligini tashkil etish to'g'risida"gi PF-5264-son Farmoni bo'lib, unda O'zbekiston Respublikasini innovatsion va ilmiy-texnik rivojlantirish sohasida jamiyat va davlat hayotini har tomonlama rivojlantirishga, mamlakatning intellektual va texnologik salohiyatini oshirishga qaratilgan yagona davlat siyosatini amalga oshirishi belgilandi.

2020-yil 22-maydagi "Respublika hududlarida Yoshlar texnoparklarini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida" 313-son qarori qabul qilindi. Yuqori texnologiyalarni rivojlantirish, ilmiy-texnologik va innovatsiya tadbirkorligining barqaror rivojlanishini ta'minlash, kichik innovatsiya korxonalarini tashkil etish, milliy va xorijiy bozorlarda raqobatdosh, ilmiy-hajmdor mahsulotlar ishlab chiqarishni va yetkazib berishni yo'lga qo'yish uchun qulay muhit shakllantirish maqsadida so'nggi 5 yil ichida respublikamizda 30 taga yaqin innovatsion infratuzilmalar (texnopark, biznes-inkubator, biznes-akselerator, kovorking markazi kabi) tashkil etildi [16-24].

Milliy innovatsiya tizimi elementlaring birinchi guruhi innovatsiyalarni rivojlantirish uchun zarur, ammo yetarli bo'lmagan sharoitlardir. Bizning fikrimizcha, bularga mamlakatning inson salohiyati, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasini rivojlanganligi, intellektual mulk huquqlarini himoya qilish va qo'riqlash tizimining samaradorligi, shuningdek, biznes yuritish uchun qulay umumiy ishbilarmonlik muhiti, shu jumladan, davlat boshqaruvi sifat darajasi ham kiradi.

Ikkinci guruh – bu innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish vositalaridir. Ular innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash uchun molivayi vositalar masalan, grantlar, imtiyozlar, yoki kafolatli kreditlash, shuningdek, tashkiliy (ilmiy — texnik, biznes-inkubatorlar, texnoparklar, texnologiyalar transferi bo'yicha muassasalar, biznesni muvofiqlashtirish tadbirlari (yarmarkalar) va boshqalar) vositalarning mavjudligi anglatadi.

Uchinchi guruh – bu natija va maqsadlardir. Bu guruh startaplar, kichik innovatsiya korxonalari, Spin-off, shuningdek, patentlar, yangi innovatsion mahsulotlar va xizmatlarni o'z ichiga oladi.

O'tgan 2,5 yilda davlat dasturlari doirasida amalga oshirilgan tijoratlashtirish loyihibalarining umumiy qiymati 375,9 milliard so'm, xususan 2023 yilning birinchi yarmida bu

ko'rsatkich 189,6 milliard so'mni tashkil etgan. Tadbirkorlik fondlari hisobidan tijoratlashtirish loyihalarini moliyalashtirish sezilarli darajada oshdi. Tijoratlashtirish loyihalariga tadbirkorlik mablag'lari hisobidan yo'naltirilgan investitsiyalar ulushi 62 foizni, davlat grantlari hisobidan ajratilgan mablag'lar esa 38 foizni tashkil etdi.

Bugungi kun uchun ilm-fanni rivojlantirish davlat ahamiyatiga molik eng muhim strategik vazifa sanaladi. 2023-yil sentabr holatiga ko'ra, 92 ta loyiha doirasida 198 ta yangi mahsulot va xizmat turlari, 812 ta ish o'rni yaratildi. Xususan, O'zbekistonlik olimlarning ishlanmalari asosida yuqori texnologiyalarga asoslangan bioaktiv qoplama ega dental tish implantlarini ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. Mazkur mahsulot konstruksiya jihatdan xorijiy analoglaridan qolishmaydi va mahalliy xomashyolardan tayyorlangan biofaol qobiq bilan qoplanganligi bilan farqlanadi.

Innovatsiya tizimi — bu innovatsion rivojlanishni ta'minlaydigan tashkiliy, qonunchilik, tuzilmaviy va funksional tarkibiy qismlarning yig'indisidir. O'zbekistonning mavjud milliy innovatsiya tizimi (MIT) bir qator muhim o'zgarishlarni boshdan kechirgan holda, hali ham o'zining shakllanish bosqichidadir. Shu bilan birga, uning alohida elementlari, xususan, fan va ishlab chiqarish o'rtasidagi o'zaro munosabatlar yangi bozor munosabatlariga moslashishi bilan tiklanishi va uning ba'zi qismlari, masalan, ishlanmalarni tijoratlashtirish noldan baholanishi kerak.

Haqiqatdan ham samarali innovatsiya tizimini shakllantirishdagi qiyinchilik — bu hal qilinishi zarur bo'lgan muammolarning murakkabligidir. Xalqaro amaliyotni o'rganish shuni ko'rsatdiki, turli davlatlar innovatsion tizimlarining rivojlanish strategiyasi, davlatning makroiqtisodiy siyosati, ilmiy va texnologik salohiyati, siyosiy, huquqiy, ijtimoiy va madaniy xususiyatlari asosida qurilgan va shuning uchun boshqa mamlakatlar sharoitida takrorlanmasligi kerak. Shunga qaramay, MIT ning asosiy elementlari va ularni hal qilish uchun da'vat qilingalar doirasida o'xshashliklar mavjud[1-4,33-40].

O'zbekiston milliy innovatsiya tizimi elementlarini, ularning o'zaro bog'liqligining tizimli tahlil natijalariga ko'ra innovatsion rivojlanish uchun hal etilishi zarur bo'lgan bir qator muammolar mavjudligini aniqladik:

Birinchidan, milliy innovatsiya tizimining deyarli har bir elementi o'zaro bog'liq bo'lgan jiddiy muammolar mavjudligidan aziyat chekmoqda, buning natijasida tizim yaxlit emas va hozirgacha innovatsion rivojlanishni ta'minlay olmaydi. Masalan, davlat idoralari tomonidan yaratilgan yoki davlat mablag'lari hisobidan yaratilgan intellektual mulk obyektlariga huquqlarini taqsimlash mexanizmining noaniqligi innovatsion yechimlarni tijoratlashtirishni murakkablashtirmoqda.

Ikkinchidan, amalda milliy innovatsiya tizimi alohida elementlarining ishlashi innovatsion rivojlanishning umumiy maqsadiga kirmaydigan alohida muayyan vaifalarni hal qilishga yo'naltirilgan va ba'zi hollarda bu hatto qo'shimcha qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Xususan, mahsulotni majburiy sertifikatlash va eksport shartnomalarini ro'yxatdan o'tkazish tizimi innovatsion faoliyat natijalarini eksport qilishda tranzaksiya xarajatlarini oshiradi va shu bilan mahalliy mahsulotlarni chet elga chiqishini cheklaydi.

Uchinchidan, o'rta va uzoq muddatli istiqbolga ustuvorlik, maqsadlarni belgilovchi va ushbu yo'naliishga erishish choralarini qamrab oladigan dasturiy hujjat shaklida ishlab chiqilgan maqsadli innovatsion siyosat mavjud emas.

Mahalliy lashtirish va tarmoqlarni rivojlantirish bo'yicha mavjud dasturlar ishlab chiqarishni modernizatsiya qilishni, uning texnik darajasini oshirishni nazarda tutadi va eksportbop mahsulot ishlab chiqarish va import qilinadigan mahsulotlarning o'rnini bosishga yo'naltirilgan raqobatbardosh mahsulotlar bilan ta'minlashni talab qiladi.

Biroq, ushbu dasturlarda mahalliy ilmiy salohiyatni rivojlantirishni rag'batlantirish, kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlash, qo'llab-quvvatlovchi tuzilmalarni yaratish va ishlab chiqarishga innovatsiyalarni joriy etish bo'yicha tegishli choralar ko'zda tutilmagan.

To'rtinchidan, milliy innovatsiya tizimi elementlari bir-biri bilan yetarlicha aloqada emas, bu esa zaif axborot oqimi, ishlab chiqarishga innovatsiyalarni ilgari surish, kadrlar tayyorlash darajasi ish beruvchilar talablariga mos kelmasligiga olib keladi.

Beshinchidan, ilmiy-tadqiqot va tajriba — konstruktorlik ishlariga ajratiladigan budget mablag'larning yetishmasligi, shuningdek, ilmiy va innovatsion faoliyatni davlat tomonidan moliyalashtirishning samarasizligi va shaffof emasligi, budgetdan tashqari va xususiy fondlar mablag'larini jalb qilish uchun rag'batlantirish mexanizmlarining mavjud emasligi, ichki qarzlar asosida moliyalashtirish mablag'larining yetarli darajada rivojlanmaganligi.

Shu bilan birga, ilmiy tashkilotlar intellektual faoliyat natijalariga huquqlarni belgilashda bo'shlqlar mavjudligini hisobga olgan holda, innovatsiya faoliyatidan foyda olishning samarali va aniq strategiyasiga yoki tasdiqlangan tartibiga ega emaslar. Umuman olganda, respublikada mavjud innovatsiya muhitining quyidagi asosiy muammolarini ajratib ko'rsatish mumkin, ularning yechimini topish mahalliy innovatsiya potensialini rivojlanishiga salbiy ta'sir qiladi:

- innovatsiya jarayonining barcha bosqichlarini amalga oshirish uchun tizimli, aniq tuzilgan qonunchilik bazasi, shuningdek, uni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash choralar, shu jumladan, to'g'ridan — to'g'ri (budget tomonidan moliyalashtirish) va bilvosita (soliq imtiyozlari, davlat kafolatlari va h.k.) mexanizmlari, shuningdek, huquqiy asoslari yo'qligi;
- korxonalarini shakllantirish shartlari va innovatsiya infratuzilma subyektlari o'rtaidagi o'zaro munosabatlar normalarini tartibga soluvchi me'yoriy – huquqiy asosning mavjud emasligi;
- ichki bozorda ilg'or texnologiyalar va yangiliklarga to'lov qobiliyatining cheklanganligi, iqtisodiyotning real sektori tomonidan istiqbolli ilmiy — texnik faoliyat natijalarini tijoratlashtirish nuqtai – nazaridan loyihalarga talabning yo'qligi;
- innovatsiya infratuzilmasining ayrim elementlarini aynan riskli moliyalashtirish (venchur fondlari) kabi mustaqil innovatsiya loyihalari va innovatsiya tadbirdorligi va mustaqil innovatsiya loyihalari, shuningdek, firmalarning jadal o'sishi bosqichida ularni qo'llab-quvvatlash uchun maxsus moliyaviy mexanizmlar, firmalar va intellektual mulkni baholovchi sertifikatlangan baholovchilar, innovatsion investitsiyalarni sug'urtalash, yuqori texnologiyali asbob-uskunalar va qurilmalarni lizingga berish, yuqori texnologiyalar ishlab chiqaruvchi kompaniyalar uchun fond bozori, savdo uylari va hokazolarning yaxshi rivojlanmaganligi.

Buning oqibatida budget mablag'larining tarqalishi va mamlakat iqtisodiyotining jahon bozorida raqobatdoshligini ta'minlovchi, ilm-fanning istiqbolli yo'nalishlari bo'yicha tadqiqotlarni yetarli darajada ta'minlanmaganligiga olib kelmoqda:

- yirik ilmiy va ishlab chiqarish loyihalarini amalga oshirish uchun davlatning moliyaviy, insoniy va tashkiliy resurslarini birlashtirishga, shuningdek, inventarizatsiya qilish va iqtisodiyotga joriy etishga yo'l qo'ymaydigan individual ijro etuvchi organlar (Sog'liqni

saqlash vazirligi, Qishloq xo'jaligi vazirligi va boshqalar) tomonidan moliyalashtiriladigan innovatsiya loyihalarini samarali muvofiqlashtirish tizimining mavjud emasligi;

- hukumat tomonidan bir qator meyoriy — huquqiy hujjatlar qabul qilinishiga qaramay, ilmiy tashkilotlar, o'quv muassasalari va sanoat korxonalari o'rta sidagi kooperatsion aloqalar hali ham zaifligi sezilmoqda;
- innovatsiya menejmentining zamонави shakllari, texnologiyalar transferi va innovatsiyalarni modernizatsiya qilish (ilmiy- texnik mahsulotlar bozori orqali) yaxshi rivojlanmagan;
- respublikaning yetakchi sanoat korxonalarining innovatsion faoliyati pastligi.

Xulosa. Bizning tadqiqotlarimiz shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston uchun o'rta muddatli istiqbolda innovatsion rivojlanishning asosiy yo'nalishlari quyidagilardir: biznesni rivojlantirish imkoniyatlarini yanada kengaytirish, ustuvor tarmoqlarning innovatsion va investitsiyaviy jozibadorligini oshirish; korxona va tashkilotlarning yuqori darajadagi innovatsion faoliyatiga erishish; muvozanatlari fundamental amaliy tadqiqotlar, intellektual kapitallashuv, bilim va texnologiyalarni respublika va mintaqalararo darajada uzatish asosida samarali ilmiy-tadqiqot ishlarini tashkil etish; ilg'or texnik va texnologik tuzilmani shakllantirish va innovatsion mintaqaviy makonning jozibadorligini ta'minlash uchun shart-sharoitlarni ta'minlash.

Jamiyat oldida turgan dolzarb masalalarni ilm-fansiz hal etish qiyin. Shuning uchun ham bugungi davrning o'zi ilm-fan rivojini yangi bosqichga ko'tarishni talab qilmoqda. Mamlakatimizda kechayotgan iqtisodiy islohotlar va iqtisodiy siyosatni kuzatar ekanmiz, har bir soha rivoji uchun zarur omillarning barchasi mavjud ekaniga, qolaversa, ilm-fanni har tomonlama qo'llab-quvvatlab, innovatsion tadbirkorlikni rivojlantirishga katta e'tibor qaratilayotganiga guvoh bo'lamiz.

Adabiyotlar/Литература/References

1. Abdullaev, A. (2023). Scenarios for the development of the economy of Uzbekistan in the conditions of instability of the world economy. In E3S Web of Conferences (Vol. 371). EDP Sciences.
2. Aksom, H. (2022). Entropy and institutional theory. International Journal of Organizational Analysis.
3. Candón, S. U., Espinoza-Benavides, J., & Ribeiro-Soriano, D. (2023). Engagement in entrepreneurship after business failure. Do formal institutions and culture matter? International Entrepreneurship and Management Journal, 1-33.
4. Drucker, P. F. (2002). The discipline of innovation. Harvard business review, 80(8).
5. Freeman, C. (2002). Continental, national and sub-national innovation systems—complementarity and economic growth. Research policy, 31(2), 191-211.
6. Hudson, A. (2020). The law of finance. In Lessons of the Swaps Litigation (pp. 62-83). Informa Law from Routledge.
7. Kabeyi, M. (2019). Organizational strategic planning, implementation and evaluation with analysis of challenges and benefits. International Journal of Applied Research and Studies, 5(6), 27-32.

8. Kurpayanidi, K. (2023). Analysing the functioning of enterprise management in the context of institutional reforms. *Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot*. 10.
9. Kurpayanidi, K. (2023). Transformatsiya sharoitida kompaniya xodimlarini kompaniya ichidagi o'qitish xususiyatlari. *Iqtisodiyot Va ta'lif*, 24(1), 270-275. https://doi.org/10.55439/ECED/vol24_iss1/a41
10. Kurpayanidi, K. I. (2019). Theoretical basis of management of innovative activity of industrial corporation. *ISJ Theoretical & Applied Science*, 1(69), 7.
11. Loi, K. I., Lei, W. S., & Lourenço, F. (2021). Understanding the reactions of government and gaming concessionaires on COVID-19 through the neo-institutional theory-The case of Macao. *International Journal of Hospitality Management*, 94, 102755.
12. Lundvall, B. Å. (2016). National innovation systems and globalization. *The Learning Economy and the Economics of Hope*, 351.
13. Mansfield, E., & Lee, J. Y. (1996). The modern university: contributor to industrial innovation and recipient of industrial R&D support. *Research policy*, 25(7), 1047-1058.
14. Margianti, E. S., & ets. (2020). Role of goal orientation as a predictor of social capital: Practical suggestions for the development of team cohesiveness in SME's. Monograph. Gunadarma Pulisher, Indonesia. Doi: <http://dx.doi.org/10.13140/RG>, 2(28953.44641).
15. Mihaylov, A. B. & ets. (2022). К вопросам подготовки конкурентоспособных кадров для сферы услуг в условиях цифровых изменений." Oliy ta'lif muassasalarida raqobatbardosh kadrlar tayyorlashning zamonaviy integratsiyasini ta'minlash: muammolar va yechimlar", Uzbekistan, Konand. Doi: <https://doi.org/10.5281/zenodo.6649327>
16. Mikhaylov, A. B., & ets. (2023). To the problem of in-company training of company employees. Publishing House "Baltija Publishing".
17. Mikhaylov, A., (2023). Problems of corporate social responsibility assessment: analysis of key issues. Conference on Digital Innovation : "Modern Problems and Solutions". извлечено от <https://fer-teach.uz/index.php/codimpas/article/view/1606>
18. Nielsen, R. N. (2008). Feeding food producers with (Regional) knowledge for innovation. Toward a theoretical underpinning of the feat2015 project.
19. North, D. C. (2010). Understanding the process of economic change. In *Understanding the process of economic change*. Princeton university press.
20. Porter, M. E., & Stern, S. (2001). Innovation: location matters. *MIT Sloan management review*, 42(4), 28.
21. Szántó, B. (1994). Innovation in crisis: Hungary before and after the watershed of 1989. *Technovation*, 14(9), 601-611.
22. Tukhtasinova, M. M. (2023). Институциональные условия, определяющие структуру предпринимательства в Узбекистане. *Nazariy va amaliy tadqiqotlar xalqaro jurnalı*, 3(1), 40-53.
23. Tukhtasinova, M., Kurpayanidi, K., Nabiyeva, N., & Akhunova, S., (2021). Analysis of the State's Macroeconomic Policy. *Revista Geintec-Gestao Inovacao E Tecnologias*, 11(4), 4669-4680.
24. Tukhtasinova, M. M. (2020). Perspective directions for increasing the economic potential of the textile industry of the republic of Uzbekistan. *ISJ Theoretical & Applied Science*, 04 (84), 812-818.
25. Tukhtasinova, M. M. (2023). Институциональные условия, определяющие структуру предпринимательства в Узбекистане. *Nazariy va amaliy tadqiqotlar xalqaro jurnalı*, 3 (1), 40-53. Doi: 10.5281/zenodo.7595283
26. Tukhtasinova, M., Kurpayanidi, K., Abdullaev, A., Ashurov, M., & Shakirova, Y. (2020). The issue of a competitive national innovative system formation in Uzbekistan. In *E3S Web of Conferences* (Vol. 159, p. 04024). EDP Sciences.

27. Tuxtasinova , M., & Alaviddinova , O. (2023). O'zbekistonda innovatsiyalarni joriy etish va rivojlantirish sohasidagi davlat siyosati muammolari. Conference on Digital Innovation : "Modern Problems and Solutions". извлечено от <https://fer-teach.uz/index.php/codimpas/article/view/1147>
28. Turgunov, N. (2023). Corporate social responsibility as a tool for transition to sustainable development. Conference on Digital Innovation : "Modern Problems and Solutions". извлечено от <https://fer-teach.uz/index.php/codimpas/article/view/1607>
29. Илякова, И. Е. (2021). Внедрение лучших доступных технологий как фактор становления «зеленой» экономики: институциональный аспект. Национальная безопасность/nota bene, (5), 30-40.
30. Курпаяниди К. И. Развитие цифровой экономики: преодоление институциональных ограничений и раскрытие информационной асимметрии // Бюллетень науки и практики. 2023. Т. 9. №10. С. 202-216. <https://doi.org/10.33619/2414-2948/95/19>
31. Курпаяниди, К. (2023). Вопросы внедрения цифровых технологий в контексте преодоления последствий пандемии COVID-19. Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари, 3(6), 49–55. <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I6Y2023N06>
32. Курпаяниди, К. (2023). Исследование трансформации экономики: вызовы и перспективы систем управления предприятий через институциональные реформы. Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб, 3(9). <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I9Y2023N04>
33. Курпаяниди, К. (2023). Некоторые особенности методологии исследования институциональной среды малых промышленных предприятий. Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари, 3(4), 21-34.
34. Курпаяниди, К. И. (2022). Активизация региональной инновационной деятельности. Nazariy va amaliy tadqiqotlar xalqaro jurnalı, 2(6-8), 32-42.
35. Курпаяниди, К. И. (2022). Вопросы разработки стратегии инвестиционной политики в условиях институциональной трансформации. Nazariy va amaliy tadqiqotlar xalqaro jurnalı, 2(3), 7-23.
36. Курпаяниди, К. И. (2023). Сценарии развития экономики Узбекистана в условиях нестабильности. Экономика Центральной Азии, 7(1), 63-80.
37. Курпаяниди, К.И. (2023). Преодоление информационных недостатков и институциональных ограничений в цифровой экономике. Iqtisodiyot Va ta'lif, 28 (5).
38. Курпаяниди, К.И. (2023). Развивая микроэкономический анализ: методология изучения институциональной среды малых предприятий. Экономика и предпринимательство. 9 (158). Volume 17 Number 9. С. 947-956.
39. Тухтасинова, М. М. (2020). Анализ зарубежного опыта поддержки предприятий текстильной промышленности. in Минтақа иқтисодиётини инвестициялашнинг молиявий-хуқуқий ва инновацион жиҳатлари (pp. 340-345).
40. Ярыгина, Г. Н. (2022). Основные этапы становления и развития аспектов циркулярной экономики. Вестник УГНТУ. Наука, образование, экономика. Серия: Экономика, (4 (42)), 29-36.

08.00.00- Иқтисодиёт фанлари

Курбанова Рахима Джамшедовна
доцент кафедры реальной экономики,
Самаркандский институт экономики и сервиса,

Мирзаева Ширин Нодировна
Ассистент кафедры реальной экономики,
Самаркандский институт экономики и сервиса

РОЛЬ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА В СТИМУЛИРОВАНИИ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация. В данной статье исследуется роль человеческого капитала как основного драйвера инновационного развития Узбекистана. Анализируя данные о национальном богатстве, демографических факторах, структуре занятости и возрастном составе населения, исследование подчеркивает важность инвестиций в образование, развитие навыков и предпринимательство для стимулирования инноваций. Выводы подчеркивают необходимость политики, которая способствует исследованиям и разработкам, облегчает передачу знаний и создает благоприятную среду для инноваций. Используя свой человеческий капитал, Узбекистан может раскрыть свой потенциал устойчивого экономического роста и стать центром инноваций.

Ключевые слова: человеческий капитал, инновационное развитие, Узбекистан, образование, развитие навыков, предпринимательство, исследования и разработки, передача знаний, сотрудничество, экономический рост

Kurbanova Rakhima Jamshedovna
Associate professor of The Department of Real economics,
at the Samarkand Institute of Economics and Service, Uzbekistan

Mirzaeva Shirin Nodirovna
Assistant-teacher of The Department of Real economics,
at the Samarkand Institute of Economics and Service, Uzbekistan

THE ROLE OF HUMAN CAPITAL IN STIMULATION OF INNOVATIVE DEVELOPMENT IN UZBEKISTAN

Abstract. This article examines the role of human capital as the main driver of innovative development in Uzbekistan. Analyzing data on national wealth, demographics, employment patterns and population age distribution, the study highlights the importance of investing in education, skills development and entrepreneurship to spur innovation. The findings highlight the need for policies that promote research and development, facilitate knowledge transfer, and create an enabling environment for innovation. Using its human capital, Uzbekistan can unlock its potential for sustainable economic growth and become a center of innovation.

Key words: human capital, innovative development, Uzbekistan, education, skills development, entrepreneurship, research and development, knowledge transfer, cooperation, economic growth.

Қурбонова Рахима Жамшедовна

Реал Иқтисодиёт кафедраси доценти,

Самарқанд Иқтисодиёт ва сервис институти,

Мирзаева Ширин Нодировна

Реал Иқтисодиёт кафедраси асистент-ўқитувчи,

Самарқанд Иқтисодиёт ва сервис институти

Электрон почта: mirzayeva.shirin.nodirovna@gmail.com

ИНСОН КАПИТАЛИ ЎЗБЕКИСТОНДА ИННОВАЦИОН РИВОЖЛАНИШНИНГ АСОСИЙ ОМИЛИ СИФАТИДА

Аннотация. Ушбу мақолада Ўзбекистонда инновацион ривожланишнинг асосий омили сифатида инсон капиталининг роли кўриб чиқилган. Тадқиқот миллий бойлик, демографик омиллар, бандлик таркиби ва аҳолининг ёш таркиби тўғрисидаги маълумотларни таҳлил қилиб, инновацияларни рағбатлантириш учун таълим, кўнкималарни ривожлантириш ва тадбиркорликка инвестицияларнинг муҳимлигини таъкидлайди. Ўрганишлар тадқиқот ва ишланмаларни тарғиб қилувчи, билимларни узатиши осонлаштирадиган ва инновациялар учун қулаӣ муҳит яратадиган сиёsat зарурлигини таъкидлайди. Инсон капиталидан фойдаланган ҳолда Ўзбекистон барқарор иқтисодий ўсиш учун ўз салоҳиятини очиб, инновациялар марказига айланиши мумкин.

Калит сўзлар: инсон капитали, инновацион ривожланиш, Ўзбекистон, таълим, кўнкималарни ривожлантириш, тадбиркорлик, тадқиқот ва ишланмалар, билимларни узатиш, ҳамкорлик, иқтисодий ўсиш.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N54>

Введение. Узбекистан, расположенный в Центральной Азии, в последние годы поставил амбициозные цели для своего экономического и социального развития. Под руководством президента Шавката Мирзиёева, страна приступила к комплексной программе реформ, чтобы преобразовать свою экономику и повысить уровень жизни своих граждан.

Одним из ключевых столпов стратегии развития Узбекистана является продвижение инноваций и технического прогресса. Признавая важность человеческого капитала в стимулировании инноваций, правительство уделяет первоочередное внимание развитию квалифицированной рабочей силы, развитию предпринимательства и созданию условий, благоприятствующих исследованиям и разработкам.

Узбекистан стремится изменить свою экономическую структуру с сильной зависимости от экспорта сырьевых товаров на более диверсифицированную и основанную на знаниях экономику. Инвестируя в человеческий капитал и продвигая инновации, страна стремится добиться устойчивого и инклюзивного роста, сократить бедность и повысить свою глобальную конкурентоспособность.

В соответствии с этими целями Узбекистан реализовал различные инициативы по совершенствованию своей системы образования, совершенствованию программ профессионального обучения, привлечению прямых иностранных инвестиций и развитию сотрудничества между академическими кругами, промышленностью и правительством. Эти усилия направлены на оснащение рабочей силы необходимыми

навыками и знаниями для адаптации к требованиям быстро меняющейся глобальной экономики.

Учитывая богатые человеческие ресурсы и стратегическое географическое положение Узбекистана, у страны есть потенциал стать региональным центром инноваций и предпринимательства. Эффективно используя свой человеческий капитал, Узбекистан может использовать инновации для стимулирования экономического роста, создания рабочих мест и повышения общего качества жизни своего народа.[4]

В следующих разделах мы рассмотрим роль человеческого капитала как основного фактора инновационного развития в Узбекистане, проанализируем соответствующие данные и обсудим последствия для будущего роста и процветания страны.

Человеческий капитал, представленный знаниями, умениями и опытом, является ключевым фактором для развития инноваций в странах. Это обусловлено несколькими факторами:

Знания и опыт являются основой для творчества и разработки новых идей, технологий и решений. Квалифицированные и компетентные люди способны вносить инновации и эффективно решать сложные задачи.

Квалифицированные исследователи и ученые играют важную роль в исследованиях и разработках, способствуя созданию новых знаний и технологий, что является фундаментом для инноваций в различных отраслях.

Сильный человеческий капитал способствует формированию предпринимательской культуры, поддерживая развитие новых предприятий и инноваций. Люди с необходимыми навыками и знаниями активно участвуют в создании новых продуктов и услуг, стимулируя экономический рост.

Эластичность и адаптивность людей с высоким уровнем квалификации позволяет быстрее реагировать на изменения в экономической среде и технологические новации, способствуя сохранению конкурентоспособности.

Сотрудничество и обмен знаниями между квалифицированными специалистами способствует ускорению инноваций и создает условия для развития культуры постоянного обучения и развития.

Ученые утверждают, что инвестиции в человеческий капитал имеют решающее значение для инновационного развития Узбекистана. Совершенствуя системы образования и обучения, продвигая обучение на протяжении всей жизни, поощряя предпринимательство и создавая благоприятную среду для исследований и разработок, Узбекистан может раскрыть весь потенциал своего человеческого капитала и продвигать свою экономику к устойчивому росту и конкурентоспособности. [12]

Человеческий капитал, охватывающий знания, навыки и способности людей, является важнейшим фактором, определяющим инновационное развитие любой страны. В случае Узбекистана эта статья направлена на изучение того, как человеческий капитал играет ключевую роль в продвижении инноваций и содействии устойчивому развитию. Анализируя соответствующие данные, в том числе таблицы и цифры, мы прольем свет на значение человеческого капитала в стремлении Узбекистана к экономическим преобразованиям, на проблемы, с которыми он сталкивается, и на потенциальные стратегии для повышения развития человеческого капитала. Выводы

этой статьи будут способствовать более глубокому пониманию важности человеческого капитала и дадут представление о том, как Узбекистан может использовать свои человеческие ресурсы для продвижения инноваций, экономического роста и повышения благосостояния своего населения.

Методы. Чтобы изучить роль человеческого капитала в обеспечении инновационного развития в Узбекистане, в этом исследовании будет использоваться комплексная методология исследования, которая сочетает в себе первичные и вторичные источники данных. Первичные данные будут собираться посредством опросов, интервью и обсуждений в фокус-группах с ключевыми заинтересованными сторонами, включая политиков, исследователей, предпринимателей и представителей образовательных учреждений. Эти первоисточники предоставляют ценную информацию о текущем состоянии развития человеческого капитала и его связи с инновациями в Узбекистане.

В дополнение к первичным данным будут широко использоваться вторичные источники данных. Эти источники включают авторитетные академические журналы, исследовательские работы, отчеты уважаемых международных организаций, таких как Всемирный банк, Международный валютный фонд (МВФ), Программа развития Организации Объединенных Наций (ПРООН), и национальные статистические базы данных. Опираясь на эти источники, в исследовании будут собраны статистические данные, тенденции и анализ, касающиеся человеческого капитала, инноваций, экономического развития и соответствующих демографических факторов в Узбекистане.

Для создания надежной теоретической основы будет проведен всесторонний обзор литературы с упором на известные исследования, такие как Абдурахманов (2013), в котором освещаются тенденции развития человеческого капитала в Узбекистане. Выводы подчеркивают важность стратегических инвестиций в образование, развитие навыков и передачу знаний для подготовки высококвалифицированной рабочей силы, способной стимулировать инновации и технологические достижения. [2]

Точно так же Камилова (2020) подчеркивает ключевую роль человеческого капитала как основного двигателя инновационного развития в Узбекистане. В исследовании подчеркивается необходимость целенаправленных инвестиций в человеческий капитал, включая образование, развитие навыков и передачу знаний, для стимулирования инноваций, стимулирования экономического роста и достижения целей устойчивого развития. Следовательно, исследование выступает за реализацию комплексной политики и целенаправленных инициатив, уделяющих приоритетное внимание развитию человеческого капитала, чтобы раскрыть весь потенциал инноваций в Узбекистане. [6]

Кроме того, Магрупов (2019) подчеркивает значение человеческого капитала как основного фактора инновационного развития Республики Узбекистан. В исследовании подчеркивается первостепенное значение инвестиций в человеческий капитал для стимулирования инноваций, содействия экономическому прогрессу и достижения целей устойчивого развития.[9]

Собранные данные из первичных и вторичных источников будут подвергнуты тщательному качественному и количественному анализу. Качественный анализ будет

включать тематическое кодирование и определение ключевых тем, тогда как количественный анализ будет включать статистический анализ, визуализацию данных и сравнительные оценки. Эти аналитические подходы позволят всесторонне изучить роль человеческого капитала в обеспечении инновационного развития в Узбекистане.

Выбор таблиц и рисунков для включения в статью будет осуществляться по определенным критериям. Эти критерии будут включать релевантность, надежность данных, репрезентативность и ясность. Выбранные таблицы и рисунки будут напрямую касаться роли человеческого капитала в обеспечении инновационного развития, получать данные из авторитетных источников, охватывать значительный период, представлять соответствующие демографические и экономические факторы и представлять информацию в ясной и легко интерпретируемой форме. Применяя эти критерии, выбранные таблицы и рисунки будут эффективно поддерживать аргументы и выводы исследования.

В общем, это исследование направлено на всесторонний анализ роли человеческого капитала в обеспечении инновационного развития в Узбекистане. Используя комбинацию первичных и вторичных источников данных, проводя тщательный обзор литературы и применяя строгие аналитические методы, исследование призвано способствовать пониманию того, как инвестиции в человеческий капитал могут способствовать инновациям, экономическому росту и устойчивому развитию в Узбекистане.

Результаты

Таблица 1. Национальное богатство мира в начале 21 века¹

Страна	Национальное богатство		В том числе по видам капитала, в %		
	(в триллионах долларов США)	На душу населения (в тысячах долларов)	Человеческий Капитал (%)	Естественный Капитал (%)	Физический Капитал (%)
США	105,99	329	60	18	22
Китай	63,83	46	40	29	31
Япония	24,99	196	58	12	30
Германия	13,61	165	52	20	28
Великобритания	11.11	170	55	17	28
Франция	10,75	163	54	19	27
Италия	10.36	170	53	16	31
Канада	6.03	165	57	23	20
Австралия	5,99	249	61	22	17
Индия	4,62	4	46	24	30

¹ Источник формирования человеческого капитала в Узбекистане. // Рынок, деньги и кредит, № 2, 2017. с. 32. (www.rdk.uz).

Узбекистан	0,122	4	44	28	28
------------	-------	---	----	----	----

При сравнении национального богатства Узбекистана с другими странами видно, что богатство Узбекистана относительно ниже. Вот сравнительный анализ национального богатства Узбекистана с выбранными странами из Таблицы 1:

1. Соединенные Штаты: с национальным богатством в размере 105,99 триллиона долларов Соединенные Штаты имеют самое высокое национальное богатство среди перечисленных стран. По сравнению с Узбекистаном национальное богатство Соединенных Штатов значительно выше, что отражает их статус крупнейшей экономики мира.
2. Китай: Китай следует за ним с национальным богатством в размере 63,83 триллиона долларов. Как и в Соединенных Штатах, национальное богатство Китая намного превышает богатство Узбекистана, что свидетельствует о его быстром экономическом росте и превращении в глобальный экономический центр.
3. Япония: национальное богатство Японии составляет 24,99 триллиона долларов, что значительно выше, чем богатство Узбекистана. Япония уже давно признана одной из крупнейших экономик мира и внесла значительный вклад в технологический прогресс и инновации.
4. Германия: с национальным богатством в 13,61 триллиона долларов, богатство Германии значительно превосходит Узбекистан. Германия известна своей сильной промышленной базой, инновационным мастерством и высоким уровнем жизни.
5. Соединенное Королевство: Национальное богатство Соединенного Королевства составляет 11,11 триллиона долларов, что подчеркивает его экономическую мощь и глобальное влияние. По сравнению с Узбекистаном национальное богатство Соединенного Королевства значительно выше, что отражает его историческое экономическое развитие.
6. Франция: Национальное богатство Франции составляет 10,75 трлн долларов, что указывает на ее значительные экономические ресурсы и производственный потенциал. Франция известна своей разнообразной экономикой и вкладом в такие отрасли, как аэрокосмическая промышленность, технологии и предметы роскоши.
7. Италия: национальное богатство Италии составляет 10,36 триллиона долларов, что подчеркивает ее экономическое значение и культурное наследие. Экономика Италии характеризуется сочетанием производства, туризма и услуг.
8. Канада: Национальное богатство Канады составляет 6,03 триллиона долларов, что отражает ее богатые природные ресурсы и развитую экономику. Канада известна своим сильным сырьевым сектором и высоким уровнем жизни.
9. Австралия: национальное богатство Австралии составляет 5,99 триллиона долларов, в основном за счет ее богатых природных ресурсов и процветающей горнодобывающей промышленности. Австралия признана одним из ведущих мировых экспортёров товаров.
10. Индия: Национальное богатство Индии составляет 4,62 триллиона долларов, что подчеркивает ее большую и быстрорастущую экономику. В то время как

богатство на душу населения в Индии ниже, численность ее населения и потенциал экономического развития способствуют ее значимости на мировой арене.

11. Узбекистан: Национальное богатство Узбекистана относительно скромно и составляет 0,122 триллиона долларов. Хотя богатство Узбекистана значительно ниже по сравнению с другими перечисленными странами, важно учитывать уровень развития страны и потенциал роста.

Сравнительный анализ показывает, что у Узбекистана есть значительные возможности для дальнейшего экономического развития и возможность увеличить свое национальное богатство с помощью различных средств, включая инвестиции в человеческий капитал и стимулирование инноваций. Сосредоточив внимание на развитии человеческого капитала, Узбекистан может попытаться преодолеть разрыв и создать более процветающую и инновационную экономику.

Национальное богатство страны имеет важное значение для развития человеческого капитала в Узбекистане. Здесь являются некоторый ключ последствия :

1. Инвестиции в образование и навыки: более высокое национальное богатство обеспечивает более прочную финансовую базу для инвестиций в образование и развитие навыков. Имея больше ресурсов, правительство может выделить больше средств на улучшение образовательных учреждений, расширение доступа к качественному образованию и совершенствование программ профессионального обучения. Эти инвестиции в образование и развитие навыков будут способствовать росту человеческого капитала в Узбекистане.
2. Финансирование исследований и разработок (НИОКР): Национальное богатство позволяет увеличить финансирование исследований и разработок. Более высокий бюджет на НИОКР способствует инновациям, научным достижениям и технологическим прорывам. Это, в свою очередь, создает среду, которая питает человеческий капитал, привлекая талантливых исследователей, способствуя сотрудничеству между академическими кругами и промышленностью и способствуя передаче знаний.
3. Привлечение и удержание талантов: страна с более высоким национальным богатством может привлекать и удерживать квалифицированных специалистов. Это связано с тем, что более высокое богатство означает лучшие возможности трудоустройства, конкурентоспособную заработную плату и более высокий уровень жизни. Создавая привлекательную среду для талантов, Узбекистан может увеличить свой человеческий капитал за счет сохранения собственной квалифицированной рабочей силы и привлечения квалифицированных специалистов из-за рубежа.
4. Инфраструктура и объекты: национальное богатство позволяет развивать современную инфраструктуру и объекты, поддерживающие развитие человеческого капитала. Сюда входят современные образовательные учреждения, исследовательские центры, инновационные центры и медицинские учреждения. Доступ к качественной инфраструктуре и объектам улучшает среду обучения, способствует исследовательской деятельности и улучшает общее благосостояние людей, тем самым укрепляя человеческий капитал.

5. Сети социальной защиты и программы социального обеспечения. Национальное богатство может быть направлено на системы социальной защиты и программы социального обеспечения, поддерживающие развитие человеческого капитала. Эти программы, такие как медицинское страхование, социальная помощь и субсидии на обучение, обеспечивают защиту для людей, гарантируя им доступ к предметам первой необходимости и возможности для повышения квалификации. Такие системы поддержки способствуют общему благополучию и развитию человеческого капитала в Узбекистане.
6. Экосистема предпринимательства и инноваций: более богатая страна может инвестировать в создание экосистемы, которая способствует предпринимательству и инновациям. Это включает в себя создание инкубаторов, оказание финансовой поддержки стартапам и разработку благоприятных политик и правил. Создавая среду, поощряющую предпринимательство и инновации, Узбекистан может стимулировать рост человеческого капитала за счет развития новых предприятий, создания рабочих мест и культивирования культуры инноваций.

Для Узбекистана важно стратегически использовать свое национальное богатство, чтобы расставить приоритеты и инвестировать в развитие человеческого капитала. Признавая значение национального богатства и соответствующим образом согласовывая политику и инвестиции, Узбекистан может увеличить свой человеческий капитал, стимулировать инновации и продвигать страну к устойчивому экономическому развитию и процветанию.

Таблица 2. Демографические факторы, формирующие человеческий капитал в Узбекистане¹

	2012	2014	2016	2018	2021
Численность населения, млн. чел. чел.	30,0	31,0	32,1	33,2	35,1
Численность трудовых ресурсов, млн. чел.	19,1	19,7	20,2	18,8	19,3
в процентах к постоянному населению	63,6	63,5	62,9	56,6	55,0
Численность загруженности населения, млн. чел. чел.	12,9	13,5	14,0	14,6	14,9
Численность занятых в экономике, млн. чел.	12,2	12,8	13,7	13,2	13,5
в процентах к трудовым ресурсам	67,5	68,5	69,3	70,2	69,9

¹ А. Абдуллаев. Основные показатели труда в Узбекистане. <https://gender.stat.uz/ru/osnovnye-pokazateli/trud/>.

Численность официально зарегистрированных безработных, тыс. чел.	626,3	687,0	724,0	1368,6	1441,9
Уровень оценки, в %	4,9	5,1	5,2	9,3	9,6

Влияние демографических факторов на человеческий капитал в Узбекистане проявляется через различные аспекты:

- Возрастные группы:** Распределение населения по возрастным группам определяет потенциальную рабочую силу и потребность в инвестициях в образование. Трудоспособное население составляет основу рабочей силы и вносит важный вклад в человеческий капитал, в то время как забота о стареющей части населения требует развитых систем здравоохранения и социальной поддержки.
- Гендерное равенство:** Обеспечение равных возможностей для образования и трудоустройства для обоих полов является ключевым фактором в максимизации человеческого капитала. Поддержка гендерного равенства может расширить круг талантов и умений, вносимых в развитие страны.
- Разрыв между городом и сельской местностью:** Городские и сельские области могут иметь различный доступ к образованию и здравоохранению, что отражается на развитии человеческого капитала. Инвестиции в развитие образования и инфраструктуры в сельских районах необходимы для обеспечения равных возможностей развития у всех слоев населения.
- Этническое разнообразие:** Узбекистан обладает многонациональной средой. Учет этнического разнообразия при образовании и трудоустройстве способствует развитию разнообразных навыков и талантов, что в свою очередь благоприятно сказывается на человеческом капитале.

Анализ этих факторов позволяет определить области, требующие усиленного внимания для развития человеческого капитала. Инвестиции в образование, здравоохранение и создание равных возможностей для всех слоев общества становятся ключевыми факторами для устойчивого экономического развития и формирования сильной, компетентной рабочей силы.

Демографическая динамика и инновационное развитие тесно связаны, взаимно влияя друг на друга. Популяционные тренды оказывают значительное воздействие на возможности и направления инноваций:

Численность населения и его состав оказывают непосредственное влияние на рыночный потенциал. Большие населенные группы способствуют формированию более крупного внутреннего рынка, что стимулирует предприятия вкладывать в исследования и инновации. Кроме того, разнообразие и масштаб клиентской базы могут способствовать диверсификации продуктов и созданию условий для масштабирования инновационных решений. Увеличение численности населения также поддерживает обмен знаний и идей, что способствует развитию динамичной инновационной среды.

Состав населения, его уровень образования и профессиональное распределение существенно влияют на пул доступных навыков для инноваций. Наличие квалифицированной и образованной рабочей силы играет важную роль в

стимулировании инноваций, так как она приносит свой опыт, креативность и способность решать проблемы.

Молодежь часто является двигателем предпринимательства и инноваций благодаря своей адаптивности, готовности к риску и новаторскому мышлению. Поддержка молодых предпринимателей через финансирование и наставничество может значительно способствовать инновациям и развитию предпринимательской культуры.

Миграционные процессы могут способствовать обмену знаний и идей между странами, усиливая международное сотрудничество и обогащая инновационную экосистему различным опытом и культурными особенностями.

Старение населения создает запрос на инновации в области здравоохранения и технологий, связанных с уходом за пожилыми людьми. Решения в этих сферах могут улучшить качество жизни пожилых людей и предложить решения для проблем, связанных со старением общества. Кроме того, пожилые люди вносят свой ценный опыт в инновационный процесс через наставничество и предпринимательскую активность.

Социальные и культурные факторы, такие как отношение к риску и уровень доверия к институтам, играют важную роль в принятии и внедрении инноваций. Создание поддерживающей среды, поощряющей сотрудничество и культуру инноваций, способствует более интенсивному и успешному развитию инноваций.

Исследования подчеркивают, что понимание взаимосвязи между демографической динамикой и инновационным развитием необходимо для эффективной разработки политики в Узбекистане. Признавая демографические факторы и их последствия, правительства и учреждения могут разрабатывать стратегии и политику, которые используют демографическую динамику для стимулирования инноваций, создания благоприятной среды для предпринимательства и создания прочной основы для устойчивого экономического роста.[2]

Разделение секторов занятости и их вклад в развитие человеческого капитала в Узбекистане представляет себя следующим образом:

1. **Сельское хозяйство:** Значительная часть населения занята в этом секторе, что, хотя и не всегда требует высокого уровня образования, способствует развитию навыков, необходимых для обеспечения продовольственной безопасности и эффективного сельского хозяйства.
2. **Производство:**
  - *Промышленность:* Развивает технические навыки, способствует инновациям и требует специальной подготовки для производства товаров.
  - *Горнодобывающая промышленность и разработка карьеров:* Развивает навыки, связанные с горным делом, геологией и управлением окружающей средой.
  - *Строительство:* Стимулирует обучение технологиям строительства, инженерии и управлению проектами.
3. **Услуги:**
  - *Оптовая и розничная торговля:* Развивает навыки продаж, маркетинга, обслуживания клиентов и логистики.

- *Транспорт:* Способствует развитию навыков в логистике и обслуживании транспортных средств.
- *Информация и связь:* Играет ключевую роль в технологическом прогрессе, развивая навыки в ИТ, цифровых инновациях и разработке программного обеспечения.
- *Финансовые услуги:* Увеличивает финансовую грамотность, аналитические навыки и финансовые инновации.
- *Недвижимость:* Развивает навыки управления недвижимостью, маркетинга и строительства.
- *Профессиональные, научные и технические услуги:* Включает широкий спектр профессиональных услуг, способствует специализированным знаниям и опыту в различных областях.
- *Образование и здравоохранение:* Оказывает влияние на развитие человеческого капитала через обучение, медицинские услуги и исследования.
- *Государственное управление и оборона:* Развивает навыки разработки политики, управления и опыта в государственной службе и оборонных службах.
- *Административные и вспомогательные службы:* Развивает навыки офисного управления и организационной эффективности.
- *Другие услуги:* Ориентированы на оказание разнообразных услуг, развивают навыки обслуживания клиентов и личной гигиены.

Таблица 3. Структура занятости (население Узбекистана) по видам экономической деятельности¹

	2012	2014	2016	2018	2020	2022
Сельское, лесное и рыбное хозяйство	26,6	27,5	27,4	26,6	26,4	24,9
Промышленность	13,7	13,5	13,6	13,6	13,7	13,4
Строительство	9,0	9,2	9,5	9,1	9,9	9,9
Торговля	10,7	10,8	10,9	10,6	10,6	11,4
Перевозка и хранение	4,5	4,6	4,8	4,9	4,6	4,7
образование	9,0	8,6	8,3	8,4	8,8	9,0
Здравоохранение и социальные услуги	4,9	4,7	4,5	4,6	5,1	4,8
Другие виды деятельности	21,6	21,0	21,0	22,3	21,0	22,0

Понимание вклада различных секторов занятости в развитие человеческого капитала позволяет директивным органам сосредоточить внимание на целенаправленных вмешательствах, таких как совершенствование программ образования и обучения, повышение качества занятости и продвижение инноваций в

¹ Собственная разработка автора на основе данных Госкомстата РУз. stat.uz/uz/rasmiy-statistika/demography-2

секторах, обладающих значительным потенциалом для обеспечения устойчивого экономического роста и развития.

Связь между структурой занятости и инновационным развитием представляет собой сложную динамику, включающую несколько ключевых аспектов:

1. **Отраслевые инновации:** Структура занятости в различных секторах экономики определяет акцент на исследованиях и разработках. Сфера с высоким уровнем НИОКР (например, технологии, фармацевтика, машиностроение) часто являются движущей силой инноваций. Диверсификация структуры занятости с участием таких секторов способствует инновационному развитию.
2. **Передача навыков и знаний:** Структура занятости влияет на передачу знаний между отраслями. Сфера, где требуются специфические навыки (профессиональные услуги, технологии, исследования), играют важную роль в распространении инноваций в другие сектора. Это способствует повышению инновационной активности в экономике в целом.
3. **Предпринимательство и стартапы:** Структура занятости воздействует на предпринимательскую экосистему. Сектора, поддерживающие стартапы и предпринимательство, часто инновационны. Поддержка таких секторов способствует развитию инновационных технологий и новых бизнес-моделей.
4. **Спрос на инновации:** Структура занятости отражает спрос на инновации в различных секторах. Сфера, где требуется постоянное внедрение новшеств (например, здравоохранение, технологии, производство), стимулируют инновационную активность, так как они требуют постоянного улучшения и разработки.
5. **Мобильность рабочей силы и обмен знаниями:** Структура занятости влияет на обмен знаний и навыков между секторами. Мобильность работников между разными сферами может способствовать переносу инноваций и идей, стимулируя тем самым инновационное развитие.
6. **Последствия для политики:** Понимание структуры занятости помогает формировать политику для стимулирования инноваций. Политические решения могут направляться на поддержку секторов, имеющих большой потенциал для инноваций, и на устранение дисбалансов в структуре занятости для стимулирования инновационного роста.

Таким образом, структура занятости играет жизненно важную роль в формировании инновационного развития. Отрасли, ориентированные на исследования и разработки, предпринимательство и внедрение новых технологий, способствуют общему инновационному развитию экономики. Понимая взаимосвязь между структурой занятости и инновационным развитием, политики могут разрабатывать стратегии для создания разнообразной, динамичной и ориентированной на инновации рабочей силы, которая может способствовать устойчивому экономическому росту и конкурентоспособности.

Обсуждение. В этой статье мы исследовали роль человеческого капитала как основного фактора инновационного развития Узбекистана. Мы представили обзор целей и стремлений Узбекистана в области развития, подчеркнув приверженность страны развитию инноваций и достижению устойчивого экономического роста.

Мы обсудили важность человеческого капитала в стимулировании инновационного развития, подчеркнув, как знания, навыки и способности людей способствуют созданию и внедрению новых идей, технологий и процессов. Человеческий капитал служит катализатором инноваций, позволяя отдельным лицам и организациям адаптироваться к меняющейся динамике рынка, решать сложные проблемы и стимулировать экономический прогресс.

Чтобы поддержать наше обсуждение, мы включили соответствующие данные в виде таблиц и рисунков. В Таблице 1 представлен сравнительный анализ национального богатства Узбекистана с другими странами, проливающий свет на экономическое положение страны и ее потенциал развития человеческого капитала. В Таблице 2 выделены демографические факторы, формирующие человеческий капитал в Узбекистане, что дает представление о возрастном распределении и составе рабочей силы. Кроме того, на рис. 1 возрастная структура населения Узбекистана наглядно представляет распределение различных возрастных групп внутри населения.

Анализируя данные и обсуждая их значение, мы оценили взаимосвязь между структурой занятости и инновационным развитием. Мы исследовали, как состав секторов занятости влияет на отраслевые инновации, передачу навыков и знаний, предпринимательство и спрос на инновационные решения. Понимание этой взаимосвязи позволяет политикам принимать обоснованные решения и реализовывать целевые стратегии по продвижению инноваций и развитию человеческого капитала в Узбекистане.

Выводы этой статьи показывают, что инвестиции в развитие человеческого капитала имеют решающее значение для стимулирования инновационного развития в Узбекистане. Исследователи предполагают, что политика и инициативы должны быть направлены на совершенствование программ образования и обучения для содействия развитию человеческого капитала в Узбекистане». [11]

Важно признать, что развитие человеческого капитала — это долгосрочная задача, требующая постоянных инвестиций и комплексного подхода. Сотрудничество между различными заинтересованными сторонами, включая правительство, образовательные учреждения, организации частного сектора и гражданское общество, необходимо для создания экосистемы, которая питает и использует человеческий капитал для инновационного развития.[8]

Таким образом, человеческий капитал служит основной движущей силой инновационного развития Узбекистана. Признавая важность человеческого капитала, согласовывая политику с целями развития страны и используя имеющиеся ресурсы, Узбекистан может создать благоприятную среду для инноваций, что приведет к устойчивому экономическому росту, повышению уровня жизни и повышению конкурентоспособности на мировой арене.

Заключение

В заключение в данной статье была рассмотрена роль человеческого капитала как основного фактора инновационного развития Узбекистана. Мы обсудили важность человеческого капитала в стимулировании инноваций с учетом его влияния на экономический рост, производительность и конкурентоспособность. Анализируя данные о национальном богатстве, демографических факторах, структуре занятости и

возрастном составе населения, мы получили представление о текущей ситуации и потенциале развития человеческого капитала в Узбекистане.

Результаты подчеркивают необходимость стратегических инвестиций в образование, развитие навыков и предпринимательство для развития и увеличения человеческого капитала в Узбекистане. Сбалансированная возрастная структура и состав рабочей силы в сочетании с передачей знаний и сотрудничеством могут способствовать инновациям в различных секторах. Политика, которая поощряет исследования и разработки, облегчает доступ к финансированию и поощряет партнерские отношения между академическими кругами, промышленностью и правительством, жизненно важна для создания благоприятной среды для инноваций.

Сосредоточив внимание на развитии человеческого капитала, Узбекистан может раскрыть свой инновационный потенциал и проложить путь к устойчивому экономическому росту. Для директивных органов, образовательных учреждений, предприятий и общества в целом важно признать ценность человеческого капитала и работать вместе над созданием поддерживающей экосистемы, которая воспитывает таланты, способствует творчеству и поощряет внедрение инновационных идей и практик.

В заключение, используя силу человеческого капитала, Узбекистан может позиционировать себя как центр инноваций, привлекать инвестиции и обеспечивать устойчивое развитие на благо своего народа и более широкого мирового сообщества. Путь к тому, чтобы стать инновационной нацией, требует долгосрочных обязательств, сотрудничества и постоянных усилий по взращиванию, развитию и эффективному использованию человеческого капитала.

Adabiyotlar/Литература/References

1. Абдуллаев А. Основные показатели труда в Узбекистане. [Электронный ресурс]. Режим доступа: www.gender.stat.uz/ru/osnovnye-pokazateli/trud/
2. Абдурахманов Каландар Ходжаевич Тенденции развития человеческого капитала Узбекистана // Вестник РЭА им. Г. В. Плеханова. 2013. №8 (62). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tendentsii-razvitiya-chelovecheskogo-kapitala-uzbekistana>
3. Всемирный банк. (2020). Индекс человеческого капитала 2020: показатели человеческого капитала в разных странах. Отчет № 153822. Получено с <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/34426>.
4. Всемирный банк. (2019). Узбекистан: Навыки для работы и роста производительности. Отчет № 136982-УЗ. Получено с <https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/136982571601339158/uzbekistan-skills-for-job-and-productivity-growth>
5. Джульматова С. Р. Роль образования в развитии человеческого капитала в Узбекистане //Barqarorlik va yetakchi tadqiqotlar onlayn ilmiy jurnalı. – 2022. – т. 2. – №. 6. – с. 117-121.
6. Камилова Наргиза Абдукахоровна Человеческий капитал как главный фактор генерации инновационного развития в Узбекистане // Достижения науки и образования. 2020. №3 (57).

7. Кларк, Э., и Дэвис, М. (2021). Создание благоприятной среды для инноваций: уроки Узбекистана. Журнал инноваций и экономического развития, 18(2), 67-82.
8. Ли, Х., и Ким, С. (2022). Совместный подход к развитию человеческого капитала и инновациям в Узбекистане. Журнал государственной политики и управления, 39(1), 120-135.
9. Магрупов Азиз Юлдашевич Человеческий капитал - главный фактор инновационного развития Республики Узбекистан // Вестник науки и образования. 2019. №11-1 (65).
10. Маханов, К. (2020). Краткий Обзор Демографической Ситуации в Узбекистане. [онлайн] www.eurasian-research.org/. Доступно по адресу: <https://www.eurasian-research.org/publication/a-brief-review-of-uzbekistans-demographic-profile/?lang=ru>
11. Смит, Б., Дэвис, К., и Томпсон, Л. (2020). Расширение человеческого капитала посредством образования и обучения: тематические исследования из Узбекистана. Международный журнал развития образования, 35 (4), 567-584.
12. Тухтарова Евгения Хасановна, Власов Максим Владиславович ВЛИЯНИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА НА ИННОВАЦИОННОЕ РАЗВИТИЕ // Вестник НГУЭУ. 2021. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-chelovecheskogo-kapitala-na-innovatsionnoe-razvitie> (дата обращения: 25.05.2023).

08.00.00- Иқтисодиёт фанлари

Набиева Нилуфар Муратовна
PhD, доцент кафедры «Экономика»,
Ферганской политехнический институт

ОСОБЕННОСТИ КОМПЛЕКСА МАРКЕТИНГОВОГО ПРОДВИЖЕНИЯ КОМПАНИИ В ЦИФРОВОЙ СРЕДЕ

Аннотация. В настоящее время цифровая среда играет ключевую роль в маркетинговом продвижении компаний. Статья рассматривает особенности комплекса маркетингового продвижения компаний в условиях цифровой среды. Автор анализирует влияние цифровых технологий на стратегии продвижения бренда, выделяя ключевые аспекты, такие как социальные сети, контент-маркетинг и электронная коммерция. Представлены практические рекомендации для успешного внедрения цифровых маркетинговых подходов в современном бизнесе.

Ключевые слова: цифровая среда, маркетинговое продвижение, стратегии бренда, социальные сети, контент-маркетинг, электронная коммерция.

Nabieva Nilufar Muratovna
PhD, Associate Professor, Department of Economics,
Fergana Polytechnic Institute

PECULIARITIES OF MARKETING PROMOTION COMPLEX OF THE COMPANY IN THE DIGITAL ENVIRONMENT

Abstract. Nowadays digital environment plays a key role in marketing promotion of companies. The article considers the peculiarities of the complex of marketing promotion of the company in the conditions of digital environment. The author analyse the impact of digital technologies on brand promotion strategies, highlighting key aspects such as social networks, content marketing and e-commerce. Practical recommendations for successful implementation of digital marketing approaches in modern business are presented.

Keywords: digital environment, marketing promotion, brand strategies, social media, content marketing, e-commerce.

Nabieva Nilufar Muratovna
Farg'ona politexnika instituti,
Iqtisodiyot kafedrasi dotsenti

RAQAMLI MUHITDA KOMPANIYANING MARKETINGNI TARG'IB QILISH KOMPLEKSINING XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Hozirgi vaqtida raqamli muhit kompaniyalarning marketingini targ'ib qilishda muhim rol o'yinaydi. Maqolada kompaniyani raqamli muhitda marketing targ'iboti kompleksining xususiyatlari ko'rib chiqiladi. Muallif raqamli texnologiyalarning brendni ilgari surish strategiyalariga ta'sirini tahlil qilib, ijtimoiy tarmoqlar, kontent marketingi va elektron tijorat kabi asosiy jihatlarni ta'kidlaydilar. Zamonaviy biznesda raqamli marketing yondashuvlarini muvaffaqiyatli amalga oshirish bo'yicha amaliy tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: raqamli muhit, marketingni targ'ib qilish, brend strategiyalar, ijtimoiy tarmoqlar, kontent marketingi, elektron tijorat.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N55>

Введение. В современных условиях экономической неопределенности цифровые технологии, внедряемые компаниями Узбекистана в рамках концепции Industry 4.0, размывают границы между традиционными рынками и формируют инновационные бизнес-модели [1,11-15,25]. Полная цифровизация активов в цепочке создания ценности предполагает их интеграцию в цифровую экосистему, обеспечивая высокий уровень конвергенции бизнес-процессов и внедрение искусственного интеллекта (ИИ) в управлеченческие процессы. В современном бизнес-мире большинство цифровой аналитики в компаниях представляет собой единовременные мероприятия, не используемые стратегически, и часто обладающие неточными преимуществами. Многие маркетологи все еще скептически относятся к измерениям эффективности, предпочитая опираться на интуицию и опыт при принятии решений. Выбор показателей для проведения глубокого и полезного анализа остается сложным вопросом для менеджеров [2,21-24]. Таким образом, вопрос о том, как наилучшим образом использовать цифровую аналитику для получения ценной информации о потребителях и принятия управлеченческих решений, остается в центре внимания.

Цель исследования: Разработка теоретического обоснования и методического подхода к управлению комплексом продвижения в цифровой среде.

Задачи исследования: Изучение сути понятий "цифровой маркетинг" и "цифровая аналитика"; выявление основных платформ для оценки эффективности цифрового маркетинга; рассмотрение ключевых метрик и показателей эффективности для улучшения стратегии цифрового маркетинга компании.

Методы. Методология данного исследования базируется на системном подходе, применяемом при анализе сложных экономических систем. В рамках данного исследования использовались эмпирические методы, такие как сравнительный анализ, аналогии, группировки, включая экспериментально-теоретический уровень с применением методов анализа и синтеза, а также логического метода.

Теоретической основой данной работы послужили исследования в области комплекса продвижения компании в цифровой среде и цифрового маркетинга, внесенные исследователями, такими как Икрамов М.А., Курпаяниди К.И., Карпов С.В., Голубкова Е.Н., Чиффи Д., Коушик А., Смит. П., Олби Э., Захай Д., Райан К., Грэхэм Р., Шеридан М., Кортла К. Особенно важный вклад в разработку ключевых показателей цифрового маркетинга и их классификаций внесли зарубежные ученые, такие как Д.Р. Саура, П. Палос-Санчес, Д. Меро, Д. Чиффи, М. Патрон, Ф. Германн, Г.Л. Лиллиен и др. Некоторые исследования и статистические данные были также проведены организациями "Hubspot" и "Salesforce".

Объектом исследования является комплекс продвижения компании в цифровой среде, а предметом – методы и инструменты цифрового маркетинга, формирующие данный комплекс.

Результаты. В настоящее время наблюдается насыщение мировых и национальных рынков товарами и услугами, что увеличивает конкуренцию между фирмами. Хорошее качество продукта или низкая цена уже не гарантируют конкурентоспособность [3-9]. В связи с этим возникает потребность компаний в эффективном продвижении своих товаров через маркетинговые коммуникации. Для достижения рыночных целей необходимо осуществлять коммуникации с реальными и потенциальными клиентами, причем содержание коммуникаций должно быть заранее продумано и спланировано маркетологами. Большинство компаний осознают необходимость коммуникаций, но часто не понимают, кто их аудитория и какую информацию следует предоставить.

Маркетинговые коммуникации обладают определенными характеристиками. Взаимодействие в них не является симметричным, участники имеют различия в статусе и возможностях. Коммуникации могут быть многогранными, применяя вербальные (речь, текст) и невербальные средства (фотографии, жесты), при этом визуальные средства чаще всего используются.

Отправителем маркетинговой информации при маркетинговой коммуникации является маркетолог компании, а получателем — представитель целевой аудитории. Процесс маркетинговой коммуникации двухсторонний: компания не только «кодирует» информацию и отправляет ее потребителю, но и стремится удостовериться, что сообщение было правильно понято, получив обратную связь. Предложенная модель коммуникации в работе Армстронг, Г., Вонг, В., Котлер, Ф., & Сондерс, Д. (2019) включает в себя 9 элементов. Представим её на рисунке 1.

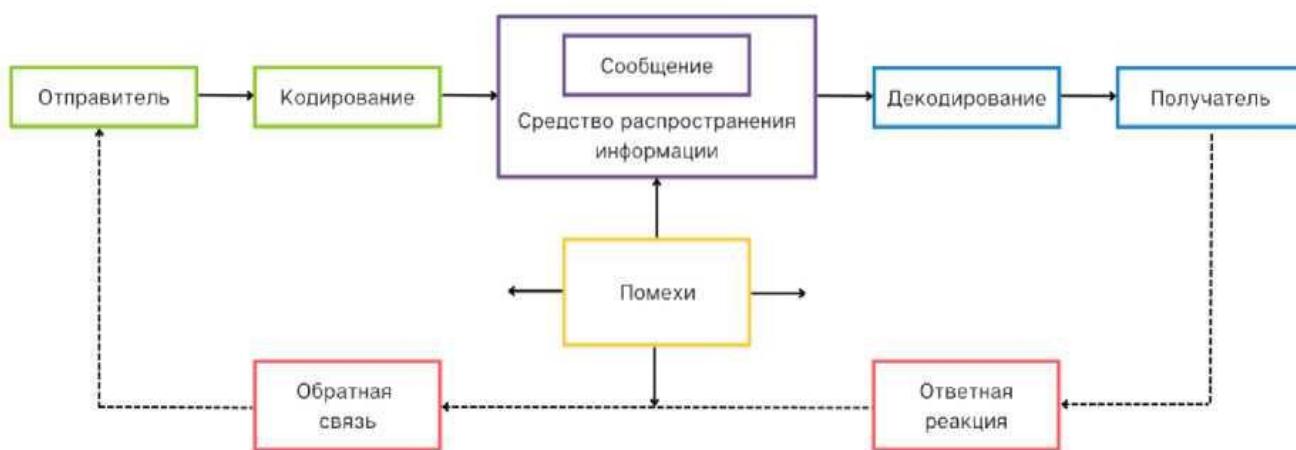

Рис.1 – Элементы процесса коммуникации

Взаимодействие в коммуникации базируется на двух ключевых элементах:

- Инициатор (Отправитель):** это сторона, направляющая сообщение другой стороне. Отправитель является источником информации, который стремится передать определенные знания, идеи или смысловую нагрузку другой стороне.

2. **Получатель:** это сторона, которая получает сообщение, передаваемое отправителем. Получатель играет роль интерпретатора символов и смыслов, поступающих от отправителя. Важно отметить, что независимо от того, какие символы включены в сообщение, получатель всегда будет воспринимать их собственным образом, что может отличаться от предполагаемого отправителем смысла.

Кроме того, существуют два ключевых инструмента, через которые осуществляется коммуникация:

1. **Сообщение:** это значение, подразумеваемое отправителем. Независимо от содержания сообщения, получатель всегда осуществляет свою собственную интерпретацию символов и смыслов, представленных в сообщении. Важно учесть, что это восприятие может отличаться от предполагаемого отправителем смысла.

2. **Канал коммуникации:** это средство передачи информации от отправителя к получателю. Канал является фактическим путем передачи символов, гарантируя, что сообщение достигнет своего адресата. Как каналы могут использоваться различные средства распространения информации, например речь, письменный текст, электронные сообщения и другие.

Следующие четыре аспекта представляют собой ключевые коммуникативные функции:

1. **Кодирование:** Это процесс передачи верbalных и неверbalных символов другому человеку. В этом этапе отправитель создает сообщение, используя различные языковые и неязыковые средства.

2. **Декодирование:** Это активность получателя, придающего значение символам, переданным отправителем. Получатель интерпретирует полученные символы, создавая собственное понимание и осмысление сообщения.

3. **Ответная реакция:** Это набор откликов, который возникает у получателя в результате взаимодействия с сообщением. Эти реакции могут включать в себя эмоции, мысли и действия, вызванные воздействием сообщения.

4. **Обратная связь:** Это часть ответной реакции, которую получатель передает отправителю. Обратная связь представляет собой информацию о том, каким образом сообщение было воспринято, и может включать в себя комментарии, вопросы или реакции получателя.

Последний важный элемент – это помехи, которые могут быть как случайными, так и конкурирующими сообщениями, мешающими эффективному обмену данными.

В контексте маркетинга, направленность и симметричность коммуникации являются критическими аспектами [16-20]. Фиксация реакции получателя помогает маркетологам понять, насколько успешно было расшифровано содержание сообщения и какие реакции оно вызвало. Понимание потенциального потребителя и использование соответствующего языка становятся необходимыми, чтобы избежать искаженной интерпретации и удовлетворить требования к содержанию сообщения.

В маркетинговых коммуникациях часто используется групповая и массовая коммуникация. Групповая коммуникация включает обмен информацией внутри группы или между группами. Массовая коммуникация, напротив, означает передачу информации большому количеству людей, принадлежащих к разным социальным группам. Однако, в случае массовой коммуникации, получение обратной реакции

представляет собой сложный процесс, что обуславливает необходимость социологических исследований для маркетологов.

Обсуждения. По мнению Филипа Котлера, маркетинговые коммуникации охватывают управление процессом продвижения товаров и услуг на всех этапах – от предпродажной подготовки до завершения процесса потребления. Термин "маркетинговые коммуникации" также используется для описания одного из ключевых элементов маркетингового комплекса – "Продвижение" ("Promotion") в рамках концепции 4Р.

В рамках маркетингового комплекса "Продвижение" представляет собой действия компании, направленные на создание убеждающих сообщений о товаре или напоминание о нем в момент покупки, а также после завершения потребления. Основной целью этого элемента является коммуникационный аспект, объединяя продукт, цену и распространение.

Комплекс продвижения представляет собой совокупность разнообразных маркетинговых стратегий, разработанных маркетологами для оптимизации усилий по продвижению и достижения более широкой аудитории. Задача маркетолога заключается в подборе подходящего комплекса продвижения для конкретного бренда [21-28].

Цели и задачи маркетинговых коммуникаций достигаются с использованием комплекса продвижения, который включает в себя четыре основных инструмента:

1. **Реклама:** это форма неличной коммуникации, осуществляемая через средства массовой информации, оплачиваемая спонсором-рекламодателем и направленная на определенную аудиторию. В последние сто лет реклама, включая телевизионную, была наиболее популярным методом продвижения и занимала значительную часть рекламных бюджетов большинства фирм.

2. **Прямой маркетинг (директ-маркетинг):** это форма личной коммуникации, при которой продавец убеждает потенциальных покупателей в необходимости приобретения продуктов или услуг компании. Каналы прямого маркетинга включают личные продажи, прямую почтовую рассылку, маркетинг по каталогам, телемаркетинг и интернет-маркетинг. Личные продажи являются одним из наиболее эффективных методов, поскольку торговый представитель может адаптировать рекламу для наиболее вероятных потребителей, но при этом это также одна из самых затратных форм продвижения.

3. **Связи с общественностью (PR):** это форма неличной массовой коммуникации, направленная на формирование благоприятного отношения общественности к компании. При использовании PR компании стремятся создать устойчивый и привлекательный имидж бренда, публикуя интересные новости о своей деятельности в СМИ.

Условия, в которых действовали маркетологи тридцать лет назад, значительно отличались от современных. В то время практически не существовало системы взаимосвязанных маркетинговых инструментов; они применялись отдельно друг от друга, решая различные задачи. Информационный контент каждого инструмента был автономным, и, даже если компании использовали несколько инструментов одновременно, они действовали деконцентрированно и не всегда направлены на общую

цель. В 1990-х годах возник новый подход к комплексу продвижения, который был назван "Интегрированными маркетинговыми коммуникациями" (ИМК). Этот подход стал ответом на эффективность традиционных маркетинговых схем, которая с течением времени снижалась. В условиях информационного общества, развивающихся видов коммуникации и глобализации, согласованность и координация всех маркетинговых коммуникаций стали необходимостью.

В 1993 году П.Р. Смит, один из создателей теории ИМК, представил определение этого понятия: «взаимодействие всех форм комплекса коммуникаций, при котором каждая форма коммуникации должна быть интегрирована с другими инструментами маркетинга и подкреплена ими для достижения максимальной экономической эффективности».

Согласно Филиппу Котлеру, «интегрированные маркетинговые коммуникации – это концепция, при которой компания тщательно планирует и координирует свои многочисленные каналы коммуникации – рекламу, личные продажи, стимулирование сбыта, пропаганду, прямой маркетинг, упаковку товара и др. – с целью формирования четкого, последовательного и убедительного представления о компании и ее товарах» [35-40]. Однако в научном сообществе до сих пор не установилось единого понимания сущности ИМК и точного подхода к ее определению.

Применение интегрированных маркетинговых коммуникаций приносит несколько положительных моментов: экономию бюджетных средств, эффективное воздействие на целевую аудиторию и синергетический эффект. Информация формируется от единого источника, объединяя отдельные элементы в цельное сообщение. Интегрированность маркетинговых коммуникаций предполагает совместное использование всех их видов и координацию элементов, таких как реклама, стимулирование сбыта, PR и директ-маркетинг, что приносит больший эффект, чем использование их по отдельности. Таким образом, объединение преимуществ каждого вида коммуникации формирует новый результат, который не достигнут при их отдельном использовании [29-35].

Курпаяниди К.И. отмечает, что подобное комплексное использование не только снижает операционные издержки на организацию коммуникаций (за счет дополнительного воздействия одних инструментов на другие), но и создает эффект синергии. Под синергетическим эффектом понимается превышение результатов комплексного использования нескольких инструментов маркетинговых коммуникаций над результатами их изолированного применения. Этот эффект признается большинством исследователей в данной области, хотя считать его целью концепции интегрированных маркетинговых коммуникаций, по мнению автора исследования, может быть не совсем точно. Вероятно, более корректным будет признание эффекта синергии как одного из ключевых преимуществ интегрированных маркетинговых коммуникаций, следствием перехода от количественных изменений в средствах продвижения к качественным, что является особенностью ИМК, но не ее окончательной целью.

Таким образом, комплекс продвижения представляет собой один из четырех компонентов маркетингового комплекса, исполняющий функцию коммуникации. Эти действия направлены на формирование убеждающих сообщений о товаре,

стимулирующих его покупку или напоминающих покупателю о его характеристиках и преимуществах. Если ранее элементы комплекса продвижения рассматривались как изолированные функции, что часто приводило к несогласованности и низкой эффективности, сегодня все больше предприятий прибегают к комплексному подходу. Использование коммуникационных ресурсов всех компонентов маркетингового комплекса при продвижении товара увеличивает синергетический эффект [26-32]. Это приводит к усилению преимуществ каждого вида маркетинговых коммуникаций, в то время как недостатки отдельных инструментов устраняются. Это обеспечивает компаниям возможность достижения более высоких результатов за счет повышения эффективности маркетинговых коммуникаций.

Кроме того, в современных условиях глобализации, доступности информации и развития информационной экономики, а также стремительного роста пользователей Интернета, возникают новые требования к формированию компаниями собственного комплекса продвижения. Цифровая среда все более влияет на повседневную жизнь современных потребителей, способствуя появлению новых инструментов в каждом из элементов комплекса продвижения, которые демонстрируют свою актуальность в цифровой среде. Наблюдается увеличенная роль цифровых коммуникаций и переход к цифровому маркетингу, что требует изменений в маркетинговой практике и теории [28-31]. Исторически ясно, что все типы компаний должны адаптировать свою бизнес-практику к новым технологиям, методам управления комплексом продвижения и постоянно меняющемуся ландшафту коммуникаций.

По данным [ictnews.uz](https://ictnews.uz/28/10/2023/mobileandinternet/) наблюдается устойчивый рост обеспеченности мобильной связью как в целом по населению, так и по физическим лицам. Обеспеченность мобильной связью выросла с 66 единиц на 100 человек населения в 2015 году до 89,7 в 2022 году. Наибольший прирост показателя наблюдался в период 2020-2021 гг, что может быть связано с пандемией и повышением спроса населения на мобильную связь. По республике наблюдается устойчивый рост количества абонентов с доступом в Интернет на 100 человек населения — с 26,6 в 2015 году до 75 в 2022 году. То есть, практически в 3 раза. При этом основной прирост происходил за счет подключения физических лиц. Их обеспеченность Интернетом выросла с 25,8 в 2015 году до 70,6 в 2022 году, или в 2,7 раза [<https://ictnews.uz/28/10/2023/mobileandinternet/>].

Еще одним значительным трендом, который проявляется в цифровой экономике, является процесс платформизации, претерпевший существенные изменения на рынке за последние два года. Пандемия COVID-19 ускорила цифровую трансформацию социальной и экономической сфер, усилив влияние платформ на нашу повседневную жизнь. Согласно данным «The Wall Street Journal», в 2021 году компании-платформы, такие как «Amazon», «Apple», «Meta», «Google» и «Microsoft», продемонстрировали рост совокупной прибыли на 24%, и их общая рыночная капитализация почти удвоилась, достигнув 7,511 трлн. Долларов [<https://www.wsj.com/articles/how-big-tech-got-even-bigger-11612587632>]. Платформы представляют собой "цифровые инфраструктуры, объединяющие две или более группы пользователей и действующие как посредники, объединяющие различные стороны: рекламодателей, поставщиков услуг, производителей, поставщиков и физические объекты". В отличие от традиционных предприятий, использующих линейный процесс, контролируя всю цепочку создания

стоимости, платформы создают ценность, связывая различные группы клиентов для совершения сделок. Известные примеры таких платформ включают «Amazon», «Meta», «Youtube», «VK», «Google» и др. В основе деятельности цифровых платформ лежит обширный объем информации, который связывает спрос (клиентов) с предложением (поставщиками), и при этом возникает сетевой эффект: чем больше участников, тем больше ценность.

Платформенная бизнес-модель переопределяет функции маркетинга, делая ее более открытой и направленной на создание и использование сообществ. Там, где традиционные компании использовали исходящие сообщения для увеличения продаж (выталкивающий маркетинг), на платформах обе стороны могут участвовать в создании и распространении маркетинговых сообщений (вытягивающий маркетинг). Социальные платформы и магазины приложений также способствуют появлению новых видов деятельности, создающих ценность и содействующих развитию новых рабочих мест в области цифрового маркетинга.

На данный момент мы уже видим изменение существующих бизнес-моделей в сторону формирования экосистем, объединяющих все больше сервисов под одной крышей и соединяющих мир физического и цифрового в единую систему. Экосистемы платформ представляют собой новый уровень и источник конкурентного преимущества [24-30]. Таким образом, в современном мире платформы становятся жизненно важной инфраструктурой, устанавливающей стандарты на рынках. Это порождает важные вопросы, связанные с антимонопольным законодательством, предпринимательством, инновациями и социальным неравенством.

Цифровой маркетинг представляет собой использование различных цифровых каналов для продвижения бренда. Этот метод тесно связан с интернет-маркетингом, но отличается использованием технических приемов, которые обеспечивают достижение целевой аудитории с использованием цифровых носителей вне онлайн-пространства (рекламные щиты, QR-коды, мобильные приложения, sms/mms и т.д.). Таким образом, цифровой маркетинг предоставляет возможность проводить маркетинговые коммуникации с использованием электронных устройств как в онлайн, так и в офлайн средах.

На момент начала 2023 года количество пользователей социальных сетей составляет 4,76 миллиарда, что составляет немногим менее 60% от общего числа населения мира. Однако в последние месяцы темп роста аудитории соцсетей замедлился, и за год прирост новых пользователей составил всего 137 миллионов, что составляет всего 3%.

Согласно отчету GWI, среднестатистический пользователь теперь проводит в интернете 6 часов и 37 минут в день [<https://www.web-canape.ru/business/statistika-interneta-i-socsetej-na-2023-god-cifry-i-trendy-v-mire-i-v-rossii/>].

Несмотря на то, что поисковые привычки меняются, «поиск информации» по-прежнему является основной причиной использования интернета сегодня.

Последние исследования GWI показывают, что почти 6 из 10 интернет-пользователей трудоспособного возраста (57,8%) всё ещё обращаются к онлайн-ресурсам в поисках информации. Среди других причин, почему люди пользуются интернетом:

- чтобы поддерживать связь с друзьями и семьей (53,7%);
- чтобы быть в курсе новостей и текущих событий (50,9%);
- чтобы смотреть видеоролики, сериалы или кино (49,7%).

В цифровую эпоху использование данных о клиентах для таргетированной рекламы значительно возросло, что привело к улучшенной координации и оптимизации индивидуального взаимодействия и коммуникации. Это подчеркивает, что обратная связь от клиентов стала ключевым элементом успешного продвижения в новой цифровой эпохе. Эффективное продвижение в наше время требует установления двусторонней системы связи. В отличие от прежнего одностороннего подхода, современное продвижение все больше ориентировано на взаимодействие и диалог с потребителем в режиме реального времени. Маркетологи стремятся создать интерактивные кампании, способные взаимодействовать напрямую с клиентами.

Цифровая трансформация оказала значительное воздействие на элементы комплекса продвижения. Традиционная модель "сверху вниз", направленная на убеждение потребителей сначала обратить внимание на бренд, а затем совершить покупку, стала меняться из-за цифровых инструментов. Управление комплексом продвижения традиционно считалось дорогим занятием, например, стоимость 30-секундного ролика на национальном телевидении в США обычно превышает 105 000 долларов за один показ. Однако появление новых цифровых инструментов, таких как доступные цифровые видеокамеры, бесплатные программы для редактирования и платформы онлайн-вещания, значительно снизило затраты на создание и распространение рекламных сообщений. Теперь все больше компаний используют эти инструменты для сокращения расходов на рекламу.

Большинство крупных автомобильных компаний в прошлом тратили огромные суммы на рекламу своих продуктов. В отличие от этого «Tesla» как представитель цифровой эпохи построила успешный автомобильный бизнес, не прибегая к традиционной рекламе. Вместо этого компания продвигает свой бренд через социальные сети. Например, «Tesla» имеет более 21 миллиона подписчиков в X (бывший мессенджер Twitter), а Илон Маск, ее генеральный директор, собрал около 163,5 миллионов подписчиков [Elon Musk: [x-аккаунт], 1 ноября 2023. – URL: <https://x.com/elonmusk>]. В сравнении с этим «General Motors», когда-то крупнейшая компания в мире, имеет всего 800 тысяч подписчиков в том же X [General Motors: [x-аккаунт]. 1 ноября 2023. – URL: <https://x.com/GM>]. Помимо эффективного использования социальных сетей, бренд «Tesla» и ее продукция широко продвигаются тысячами фанатов через публикации в X, видео на YouTube и другие формы пользовательского контента.

Распространение носимых устройств с доступом в интернет сместило акцент с передачи обезличенных сообщений целевой аудитории к формированию персонального взаимодействия. Используя цифровые возможности, а не традиционную рекламу, «Tesla» способна привлекать внимание потенциальных клиентов, не создавая впечатления навязывания продукции. В новой цифровой среде акцент в рекламе смешается от продажи товаров к маркетингу. Онлайн-коммуникация теперь нацелена не только на продвижение продукта, но и на построение отношений с покупателями, создание доверия.

Согласно классической концепции маркетинга, реклама прежде всего служит увеличению осведомленности о бренде и дифференциации на вершине воронки. С изменениями в цифровой среде клиентские пути теперь более точно отслеживаются, и для каждого этапа воронки бренда разрабатываются специфические коммуникационные стратегии [Sagar V. 7 things digital marketing has changed about classical marketing // AFAQ. – [S. l.], 2020]. Вместо обобщенных кампаний создаются конкретные сообщения для различных этапов взаимодействия с брендом. Важно не только обладать возможностью взаимодействия с клиентами через различные каналы, но и уметь распознавать каждого пользователя независимо от выбранного им способа общения в каждый конкретный момент.

Цифровая среда постоянно меняется, требуя от маркетологов быстро адаптироваться к новым тенденциям. С развитием технологий в социальных медиа можно отметить, что социальные сети стали одними из наиболее эффективных средств увеличения охвата, установления коммуникаций с целевой аудиторией и развития бизнеса. В Узбекистане наибольшее количество пользователей обращаются к «Telegram», «Instagram», «Facebook», «TikTok», «VK», «Odnoklassniki». Эти социальные платформы, хотя и разные по своим целям, постоянно следят друг за другом и адаптируют новые форматы. Возможность "Поделиться" оказывает значительное влияние: 71% потребителей, совершающих покупки, полагаются на отзывы друзей в социальных сетях. Исследование также показывает, что при просмотре положительных отзывов конверсия (фактические покупки) увеличивается на 133%. Таким образом, социальные сети играют важную роль в путеводителе потребителя.

Современные компании все чаще предпочитают онлайн-торговлю, открывая интернет-магазины. Видны тенденции к использованию маркетплейсов и метапоисковиков для выбора товаров и услуг. С развитием цифровых технологий растет и доля продвижения товаров и услуг через интернет, включая специализированные приложения для смартфонов.

Поиск в интернете стал одним из ключевых рекламных инструментов в истории. Поисковые системы занимают центральное место в эволюции цифрового маркетинга, предоставляя уникальную информацию о намерениях потребителей. Важно находиться в верхних результатах поиска, так как исследование показывает, что пользователи фокусируют внимание на первых результатах. Следовательно, занимать высокие позиции при поиске – выгодная стратегия для бренда.

Разнообразие способов продвижения в цифровой среде значительно увеличилось, включая веб-баннеры, электронную почту, веб-сайты, социальные сети, SEO-продвижение, PPC-рекламу, видеорекламу, форумы, блоги, подкасты, цифровой PR, воздействие инфлюенсеров, медийную рекламу, интерактивную рекламу, цифровое сарафанное радио и многое другое. Постоянное развитие цифрового маркетинга и существующих интернет-платформ приводит к изменениям в элементах комплекса продвижения.

Заключение. Таким образом, все больше предприятий и отдельных лиц приобщаются к цифровому миру, активно участвуя в процессе цифровой трансформации. Неотъемлемая потребность в наличии практически любой компании в цифровой среде объясняется современными тенденциями. Многие традиционные

концепции маркетинга утратили свою актуальность или, вообще, уступили место перед лицом растущего влияния цифрового маркетинга. Применение цифрового маркетинга предоставляет предприятиям ряд выгод, таких как максимальная эффективность расходов при более широком охвате целевой аудитории, глубокое понимание пользовательского поведения и индивидуальное взаимодействие с каждым клиентом, способствующее их долгосрочной удержанию. Этот фактор делает невозможным для компаний игнорирование цифровой трансформации. Вместе с тем, появляется все больше разнообразных стратегий продвижения: социальный маркетинг, мобильный маркетинг, контент-маркетинг, реферальный маркетинг, онлайн-поиск и многие другие, каждый из которых может стать важным элементом успешной комплексной кампании в цифровой среде.

Adabiyotlar/Литература/References

1. Dapena K. How Big Tech Got Even Bigger // The Wall Street Journal. – [S. l.], 2021. – URL: <https://www.wsj.com/articles/how-big-tech-got-even-bigger-11612587632>
2. Elon Musk: [x-аккаунт], 1 ноября 2023. – URL: <https://x.com/elonmusk>
3. General Motors: [x-аккаунт]. 1 ноября 2023. – URL: <https://x.com/GM>
4. <https://ictnews.uz/28/10/2023/mobileandinternet/>
5. <https://www.web-canape.ru/business/statistika-interneta-i-socsetej-na-2023-god-cifry-i-trendy-v-mire-i-v-rossii/>
6. Kasimova, F. (2022). Современный этап развития цифровой экономики и её влияние на развитие малого бизнеса. Iqtisodiyot va ta'lim, 23(2), 102-109.
7. Kurpayanidi K.I. (2023). The dynamics of entrepreneurship in the transformation of economic institutions. Fergana, Al-Ferganus, 2023. 200 p.
8. Kurpayanidi, K. (2023). Analysing the functioning of enterprise management in the context of institutional reforms. Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot. 10.
9. Kurpayanidi, K. (2023). Transformatsiya sharoitida kompaniya xodimlarini kompaniya ichidagi o'qitish xususiyatlari. Iqtisodiyot Va ta'lim, 24(1), 270–275. <https://doi.org/10.55439/ECED/vol24 iss1/a41>
10. Kurpayanidi, K. I. (2023). Интеграция инновационной деятельности и икт как источник трансформации. Nazariy va amaliy tadqiqotlar xalqaro jurnali, 3(2), 45-55.
11. Kurpayanidi, K. I., & Mihaylov, A. B. (2022). К вопросам подготовки конкурентоспособных кадров для сферы услуг в условиях цифровых изменений." Oliy ta'lim muassasalarida raqobatbardosh kadrlar tayyorlashning zamonaviy integratsiyasini ta'minlash: muammolar va yechimlar", Uzbekistan, Konand. Doi: <https://doi.org/10.5281/zenodo.6649327>
12. Kurpayanidi, K., & Turgunov, N. (2023). Corporate social responsibility as a tool for transition to sustainable development. Conference on Digital Innovation : "Modern Problems and Solutions". извлечено от <https://fer-teach.uz/index.php/codimpas/article/view/1607>
13. Kurpayanidi K. (2023). Raqamli iqtisodiyot sharoitida axborot kamchiliklari va institutsional cheklavlarni bartaraf etish. Iqtisodiyot Va ta'lim, 24(5), 45–50. Retrieved from <https://cedr.tsue.uz/index.php/journal/article/view/1260>
14. Margianti, E. S., & ets. (2020). Role of goal orientation as a predictor of social capital: Practical suggestions for the development of team cohesiveness in SME's. Monograph. Gunadarma Publisher, Indonesia. Doi: <http://dx.doi.org/10.13140/RG>, 2(28953.44641).
15. Mikhaylov, A. B., & ets. (2023). To the problem of in-company training of company employees. Publishing House "Baltija Publishing".

16. Mikhaylov, A., (2023). Problems of corporate social responsibility assessment: analysis of key issues. Conference on Digital Innovation : "Modern Problems and Solutions". извлечено от <https://fer-teach.uz/index.php/codimpas/article/view/1606>
17. Sagar V. 7 things digital marketing has changed about classical marketing // AFAQ. – [S. l.], 2020.
18. Азарян, Е. М., & Возиянов, Д. Э. (2023). Цифровой маркетинг в ритейле сетевого формата: кооптинг компетенций клиента и цифровой след потребителя. Управленческий учет, (2), 5-15.
19. Армстронг, Г., Вонг, В., Котлер, Ф., & Сондерс, Д. (2019). Основы маркетинга. М.: Вильямс ИД, 752.
20. Григорьева, В., Антонов, С., Воробьев, П., Григорьев, А., Федюнин, С., & Шут, И. (2022). Технологии цифрового маркетинга: создание рекламной кампании. Litres.
21. Колодник, Т. (2023). Инжиниринг цифрового маркетинга. Наука и инновации, (10), 61-65.
22. Котлер, Ф., & Гари, А. (2015). Основы маркетинга. 5-е европейское изд. М.: Вильямс, 752.
23. Курпаяниди К. И. Развитие цифровой экономики: преодоление институциональных ограничений и раскрытие информационной асимметрии // Бюллетень науки и практики. 2023. Т. 9. №10. С. 202-216. <https://doi.org/10.33619/2414-2948/95/19>
24. Курпаяниди, К. (2023). Вопросы внедрения цифровых технологий в контексте преодоления последствий пандемии COVID-19. Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари / Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук / Actual Problems of Humanities and Social Sciences., 3(6), 49–55. <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I6Y2023N06>
25. Курпаяниди, К. (2023). Исследование трансформации экономики: вызовы и перспективы систем управления предприятий через институциональные реформы. Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари / Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук / Actual Problems of Humanities and Social Sciences., 3(9). <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I9Y2023N04>
26. Курпаяниди, К. (2023). Некоторые особенности методологии исследования институциональной среды малых промышленных предприятий. Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари/Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук/Actual Problems of Humanities and Social Sciences., 3(4), 21-34.
27. Курпаяниди, К. И. (2022). Активизация региональной инновационной деятельности. Nazariy va amaliy tadqiqotlar xalqaro jurnal, 2(6-8), 32-42.
28. Курпаяниди, К. И. (2022). Вопросы разработки стратегии инвестиционной политики в условиях институциональной трансформации. Nazariy va amaliy tadqiqotlar xalqaro jurnal, 2(3), 7-23.
29. Курпаяниди, К. И. (2022). Цифровая трансформация как перспективное направление развития промышленности Узбекистана. Экономика и бизнес: теория и практика, (9), 120-123.
30. Курпаяниди, К. И. (2023). Развитие цифровой экономики: преодоление институциональных ограничений и раскрытие информационной асимметрии. Бюллетень науки и практики.9 (10). – С. 202-216. – DOI 10.33619/2414-2948/95/19.
31. Курпаяниди, К. И. (2023). Сценарии развития экономики Узбекистана в условиях нестабильности. Экономика Центральной Азии, 7(1), 63-80.
32. Курпаяниди, К.И. (2023). Преодоление информационных недостатков и институциональных ограничений в цифровой экономике. Iqtisodiyot Va ta'lim, 28 (5).
33. Курпаяниди, К.И. (2023). Развивая микроэкономический анализ: методология изучения институциональной среды малых предприятий. Экономика и предпринимательство. 9 (158). Volume 17 Number 9. С. 947-956.

34. Маматова, Г. (2023). Цифровой университет: стратегия создания умной инфраструктуры в высших учебных заведениях Узбекистана. *Economics and Innovative Technologies*, 11(4), 296-312.
35. Муратов, Н. (2023). Цифровой маркетинг в развитии интерактивной торговли. *Образование наука и инновационные идеи в мире*, 14(6), 78-81.
36. Мухаммадиев, Н. И. (2022). Особенности цифрового маркетинга в малом бизнесе и предпринимательстве. *Ta'lim fidoyilari*, 16(3), 72-75.
37. Смит, П.Р. (2023). Маркетинговые коммуникации. Интегрированный подход. – М.: Юнити Дана, 2023.
38. Соловьевева, И. А. (2022). Технологии digital-маркетинга для продвижения услуг учреждений культуры в сети интернет. In Экономика и бизнес: цифровая трансформация и перспективы развития (pp. 96-103).
39. Тўхтасинова, М., & Алавидинова, О. (2023). Цифровизации региональной экономики в узбекистане: перспективы развития. *Engineering problems and innovations*.
40. Юдина, В. А., Танина, М. А., & Бондаренко, В. В. (2022). Развитие цифровых маркетинговых технологий продвижения образовательных услуг российских вузов в условиях глобальных трансформаций. *Вестник университета*, (5), 71-78.

08.00.00- Иқтисодиёт фанлари

Safarov Radjabboy Eshmuxammadovich,
O'zbekiston Respublikasi
Bank-moliya akademiyasi magistranti,
e-mail: sradjabboy@gmail.ru

KAMBAG'ALLIKNI QISQARTIRISHDA INDIVIDUAL DAROMADGA SOLIQLAR MEXANIZMIDAN SAMARALI FOYDALANISH MASALALARI

Annotatsiya. Ushbu maqola kambag'allikni qisqartirishda individual daromadga soliqlar mexanizmidan samarali foydalanish masalalari bag'ishlangan bo'lib, asosiy masala sifatida mavzu doirasida rivojlangan mamlakatlar tajribalarni o'rGANISH hamda olingan natijalar asosida xulosa va takliflar shakllantirishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun maqolada Xitoy Xalq Respublikasi misolida jismoniy shaxslari soliqqa tortish mexanizmini tahlil etildi, bunda ma'lumotlarni tavsiflash, natjalarni qayta ishslash, olingan natjalarni tahlil qilish, tendensiyalarni kuzatish, induksiya va deduksiya usullaridan foydalanildi. Maqola so'ngida o'rGANISH natjalari asosida xulosalar shakllantirildi va takliflar berildi.

Kalit so'zlar: soliqqa tortish mexanizmi, aholining turmush darajasi, daromadlarning shakllanishi, aholining real daromadlari, soliq solish obyekti, soliq stavkasi, soliqlar miqdori, iqtisodiy salohiyat, davlat soliq siyosati.

Safarov Radjabboy Eshmuxammadovich,
Master's student of the Banking and Finance Academy
of the Republic of Uzbekistan,

ISSUES OF EFFECTIVE USE OF THE MECHANISM OF TAXATION OF PERSONAL INCOME IN POVERTY REDUCTION

Abstract. This article is devoted to the effective use of the mechanism of taxation of individual income in poverty reduction, the main issue in the framework of the topic is the study of the experience of developed countries and the formation of conclusions and proposals based on the results obtained. To achieve this goal, the article analyzed the mechanism of taxation of individuals on the example of the People's Republic of China using methods of data description, results processing, analysis of the results obtained, trend tracking, induction and deduction. At the end of the article, based on the results of the study, conclusions are formulated and suggestions are given.

Keywords: taxation mechanism, standard of living of the population, income generation, real income of the population, object of taxation, tax rate, amount of taxes, economic potential, state tax policy.

Сафаров Раджаббой Эшмуҳаммадовиҷ,
магистрант Банковско-финансовой академии
Республики Узбекистан,

ВОПРОСЫ ЭФФЕКТИВНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МЕХАНИЗМА НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ ДОХОДОВ ФИЗИЧЕСКИХ ЛИЦ В СОКРАЩЕНИИ БЕДНОСТИ

Аннотация. Данная статья посвящена вопросам эффективного использования механизма налогообложения индивидуальных доходов при сокращении бедности, основным вопросом в рамках темы является изучение опыта развитых стран и формирование выводов и предложений на основе полученных результатов. Для достижения этой цели в статье был проанализирован механизм налогообложения физических лиц на примере Китайской Народной Республики с использованием методов описания данных, обработки результатов, анализа полученных результатов, отслеживания тенденций, индукции и дедукции. В конце статьи на основе результатов исследования сформулированы выводы и даны предложения.

Ключевые слова: механизм налогообложения, уровень жизни населения, формирование доходов, реальные доходы населения, объект налогообложения, ставка налога, сумма налогов, экономический потенциал, государственная налоговая политика.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N56>

Kirish. Soliqqa tortish mexanizmi aholining turmush darajasiga va uning daromadlari shakllanishiga hamda ijtimoiy tabaqalanish darajasiga katta ta'sir ko'rsatadi. Shu boisdan ushbu masalani o'rganish tadqiqotchi olimlar va mutaxassislarga alohida mas'uliyat yuklaydi hamda o'zgacha qiziqish uyg'otadi, chunki bu masala davlatning kelajagini ravnaqini belgilashda xalqning yaxshi va farovon turmush sharoiti ta'minlash mexanizmi bilan xamohangdir. So'nggi yillarda soliq tortishning roli va uning yurtimiz aholisi turmush darajasiga ta'siri o'zgardi, soliqqa tortishdaadolat va tenglikni ta'minlash maqsad qilib olinib, soliq tizimini isloq qilish to'g'risida jiddiy qadamlar tashlandi va o'zgarishlar amalga oshirildi.

Birgina kuni kecha qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi "Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 17-oktyabrdagi "O'zbekiston Respublikasi hukumatining ayrim hujjatlariga ijtimoiy ahvoli va turmush sharoiti og'ir oilalarni qo'llab-quvvatlash tizimini soddallashtirishga qaratilgan o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida" 547-son"^[2] qaroriga muvofiq endilikda "xalq deputatlari tuman (shahar) Kengashlarining sessiyalari oralig'idagi davrda "Temir daftar"ga kiritilgan ijtimoiy ahvoli va turmush sharoiti og'ir oilalarga kechiktirib bo'lmaydigan hollarda zudlik bilan yordam ko'rsatish zarurati yuzaga kelganda, bir martalik moddiy yordamni fuqarolar yig'inlari tomonidan sektorlar rahbarlari bilan kelishgan holda taqdim etilgan xulosaga asosan bir ish kunida tuman (shahar) hokimlari qarorlari bilan beriladi"^[3].

Darhaqiqat davlatimiz rahbariyati boshchiligidagi keyingi yillarda xalq farovonligini ta'minlashga qaratilgan ezgu g'oya asosida "Inson qadri uchun" shiori asosida izchil siyosat olib borilmoqda, buning natijasida 2027-yilga borib yurtimizda kambag'allikni kamida 2 baravarga kamaytirish maqsad etib olingan. Albatta ushbu vazifani bajarishda davlatning fiskal siyosati ham salmog'i yetakchi o'rinni egallaydi, zero davlat soliqlar va yig'imlar miqdorini o'zgartirish orqali aholining jamg'arma darajasiga ta'sir qiladi. Boshqa ko'plab omilarga qaraganda, fuqarolarning moddiy farovonligi shaxsiy daromadga belgilangan solig'ilalar ko'proq ta'sir qiladi.

Yuqoridagilarga asoslangan holda shuni aytish mumkinki, individual daromadlarga solig'i solinishi aniq ijtimoiy xususiyatga ega, chunki u istisnosiz mamlakatning iqtisodiy faol aholisining barcha qatlamlari manfaatlariga bevosita ta'sir qiladi.

Daromad solig'i aholining real daromadlari darajasiga ta'sir qilish uchun katta imkoniyatlarga ega va shu tariqa ularning turmush darjasini aholining individual daromadlarini

tartibga solish uchun imtiyozlar, soliq stavkalari tizimidan foydalanishga imkon beradi. Bundan tashqari, shaxsiy daromad solig'i aholi daromadlarini tabaqlashtirishning mavjud darajasini, aholining turli qatlamlariga soliq yuki darajasini tartibga solishi mumkin.

Individual daromad solig'ining maqsadi mamlakat byudjetini to'ldirish va mablag'larni aholi o'rtaida teng taqsimlashdan iborat bo'lib, bunga ushbu soliq funksiyalarini amalgaloshirish orqali erishiladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Alini soliqqa tortish mavzusi darhaqiqat har bir zamon, davrda dolzarb masala bo'lib xizmat qilgan, zero davlat ravnaqi va aholining turmush farovon hamda hayoting shinamligi ta'minlash masalalari bir biri bilan hamohang bolishi zarur. Bunday yuksak maqsadga erish har bir davrning yetuk olimlari tomonidan chuqur o'rganilgan va turlicha qarashlar shakllantirilgan shu o'rinda, quyidagi taniqli olimlarning soliq tizimi va soliqlar haqidagi tariflarini ko'rib chiqishni maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. Misol uchun taniqli zabardast iqtisodchi olim A. Smit birinchi marta soliq tizimi haqida yozganda [4] asosiy to'rtta soliqqa tortish qoidalari prinsiplarini ilgari surdi:

1. Davlat xo'jalik yurituvchi subyektlari uchun imkon qadar nisbatan teng to'lov tizimini yaratishi zarur, ya'ni subyektlarining olayotgan foyda hamda daromadga qarab, tenglik qilishi kerak. Ushbu qoida adolat prinsipi — tenglik va universallik sifatida shakllantirilishi mumkin;

2. Soliq o'zboshimchalik bilan emas, balki aniq bo'lishi kerak. To'lov muddati, uning usuli va hajmi-har bir narsa aniq va shaffof bo'lishi kerak, ya'ni soliqlarning aniqligi;

3. Soliqlar to'lovchilar uchun eng qulay shartlarda va usullarda olinishi hamda to'lanishi kerak;

4. Soliq xazinaga kelgan narsadan ko'ra aholidan kamroq miqdorda olinishi kerak. Ushbu prinsipni soliq xizmatining arzonligi deb atash mumkin.

Yuqoridagilarga asossan shuni aytish mumkinki, soliqlar xar qanday sharoitda aholini qiynosti yoki yuk bo'lishi kerak emas, balki zaruriy bo'g'in, tolov shakli sifatida o'zini taqdim etishi lozim. Shundagina aholining davlat olib borayotgan siyosatidan roziligi kayfiyati shakllanadi, shu o'rinda "Buyuk ajdodimiz Ahmad al-Farg'oniy Misrda Nil daryosi suvi hajmining o'zgarishiga qarab, suvni barcha dehqonlar o'rtaida bir xil taqsimlash, suv bilan ta'minlash darajasining hosilga ta'siri va shular asosida soliq miqdorini adolatli o'rnatish g'oyasini ilgari surgan va hayotga joriy etgan. Bu insoniyat tarixida soliqqa tortish prinsiplarini ishlab chiqishga bo'lgan ilk jiddiy urinishlardan biri" [5; 16 b] ekanligi bizga yanada faxr hamda g'urur beradi.

"Har bir mamlakat, shu jumladan O'zbekiston uchun optimal (maqbul) soliq yukini ishlab chiqilishi va unga amal qilinishi iqtisodiyotni barqaror rivojlanishi va aholining yashash darajasini yaxshilanib borishi uchun asos yaratadi" [6].

Soliqlar davlat byudjeti daromadlarining markaziy instituti bo'lganiga hali 200-yil to'lgani ham yo'q. Ingliz iqtisodchisi S.Parkinson so'zi bilan aytganda: "Soliqlar ko'hnadir — xuddi dunyodek, uning yuzaga kelishida qachondir bir mahalliy qo'mondon o'z hududida joylashgan daryo yoki tog'dan savdogar hamda sayohatchi o'tsa ulardan haq olishi sabab bo'lgan" [7].

Yana bir iqtisodchi olimlarning zabardast vakillaridan biri D. Rikardo tomonidan soliqlar haqidagi fikr juda o'rinnlidir, u "Soliqlar, — hokimiyat ixtiyoriga kelib tushadigan yer mahsuloti va mamlakat mehnatining bir qismini tashkil etadi va oxir- oqibatda ular kapital hisobidan yoki mamlakat daromadi hisobidan to'lanadi" [8] deb yozadi.

Yurtimiz olimlaring A.S. Jurayev, U.A. Berdiyeva tomonidan berilgan quyidagi fikr bizningcha aynan hozirgi davrning soliq tizimi, qanday bo'lishini asoslaydi "Iqtisodiyotni modernizatsiyalash va diversifikatsiyalash sharoitida soliqlar davlatning iqtisodiy va ijtimoiy siyosatini amalga oshirishning asosiy manbai hisoblanadi. Demak, davlat byudjeti daromadlarini tashkil qiluvchi soliqlarning to'liq va o'z vaqtida undirilishini ta'minlash muhim ahamiyat kasb etadi" [9; 9 b].

Olimlarning fikrlariga umumiy xulosa sifatida shuni aytish mumkinki yurtboshimiz Shavkat Miromonovich ta'kidlaganlaridek, "Fuqarolarimiz soliqdan qochish emas, uni vaqtida to'lashdan manfaatdor bo'lishi zarur" [1].

Natija va muhokamalar. Zamonaviy sharoitda soliq tizimining samaradorligini oshirish uchun eng yaxshi mexanizm bu soliq majburiyatining bajarilishi korxona yoki jismoniy shaxsning farovonligiga xizmat qilishini ta'minlashdan iboratdir.

Har bir mamlakatda daromad solig'i tarixiy, siyosiy, iqtisodiy va boshqa omillar tufayli o'ziga xos xususiyatlarga ega. Shu o'rinda dunyo mamlakatlarining individual soliq to'lovchilar tarkibini belgilashiga nazar solsak, amalda ko'rindiki, jismoniy shaxslar chet elda daromad solig'i to'lovchilari sifatida tan olinadi, ammo ma'lum milliy xususiyatlar mavjud, masalan, Buyuk Britaniyada soliq maqsadlari uchun shaxs tushunchasiga fuqarolardan tashqari, uyushmalar, jamiyatlar, kasaba uyushmalari va jamiyatlar kiradi. AQSHda ushbu soliq yuridik shaxs maqomiga ega bo'lмаган jismoniy shaxslar, yakka tartibdagи tadbirkorlar va ularning sheriklardan olinadi. Germaniyada ushbu soliqning o'ziga xos xususiyatlari jismoniy shaxsning cheklangan yoki cheksiz majburiyat ekanligini o'z ichiga olishi kerak.

Shu o'rinda Xitoy Xalq Respublikasi misolida kambag'allikni qisqartirishda individual daromadga soliqlar mexanizmidan samarali foydalanish masalalari ko'rib chiqsak. mavzusi doirasida

Xitoy Xalq Respublikasining soliq tizimi-bu mamlakatda o'rnatilgan soliqlar va yig'imlar tizimi, shuningdek ularni yig'ish tamoyillari, shakllari va usullari to'plamidir.

Ko'plab davlatlar kabi soliqlar Xitoy Xalq Respublikasi xazinasi uchun eng muhim daromad manbai hisoblanadi. Shuningdek, u davlat tomonidan mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga ta'sirini kuchaytirish uchun foydalanadigan muhim iqtisodiy dastakdir sifatida qo'llaniladi. 1994-yilgi islohotdan keyin soliq tizimi ishining ijobiy natijalari dunyoda birinchi marta Xitoy Xalq Respublikasi misolida "Sotsializmning bozor iqtisodiyoti"ga moslashtirilgan samarali soliq tizimini shakllantirishga imkon beradi. Xitoy Xalq Respublikasining mavjud soliq tizimi ushbu mamlakatni tashqi dunyoga ochishga qaratilgan bo'lib, bu milliy iqtisodiyotning jadal rivojlanishiga hissa qo'shadi [10; 52 b].

XXI asrda Xitoy Xalq Respublikasining moliya-byudjet tizimida va soliq tizimida jiddiy o'zgarishlar ro'y berdi, bu hukumatga makroiqtisodiy darajada boshqaruva choralarini samarali amalga oshirish uchun moliyaviy yordam ko'rsatdi. Biroq, hozirgi fiskal va byudjet tizimi vaqtinchalik bo'lib, bozor iqtisodiyotini rivojlantirish ehtiyojlariga javob bermaydi. Byudjet daromadlarini tartibga solish sohasida, xarajatlarni tartibga solish tizimida, shuningdek Markaziy va mahalliy byudjetlarda islohotlar hali yakunlanmagan. Fiskal tizim mamlakatning iqtisodiy tuzilishini va daromadlarni taqsimlashni tartibga solishda yanada zaif rol o'ynaydi.

Xitoyda byudjet mablag'lari to'g'ridan-to'g'ri iqtisodiy rivojlanish uchun emas, balki asosan ijtimoiy maqsadlar uchun sarflanadi. Hukumat iqtisodiyotni bozorga asoslangan holda rivojlantirish choralarini ko'radi, ya'ni bozor kuchlari hisobidan va davlat byudjeti mablag'lari

milliy mudofaa, davlat boshqaruvini saqlash, o'rta ta'lim, sog'liqni saqlash va ijtimoiy ta'minotga sarflanadi. Xitoy oliv ta'lim, ilm-fan va infratuzilma xarajatlariga alohida ahamiyat bermoqchi. Sog'liqni saqlash va oliv ta'lim kabi sohalarda davlat xarajatlarini nazorat qilish sohasida muhim islohotlar amalga oshirilishi kutilmoqda.

Soliq tizimi makroiqtisodiy nazoratda muhim rol o'ynaydi va hukumat individual daromadga soliqlar mexanizmidan samarali foydalanish hamda uning davlatning umumiy daromadidagi ulushini oshirish choralarini ko'rmoqda. Bu mamlakat byudjetiga soliq tushumlarining o'sishiga va daromadlarning yaxshiroq taqsimlanishiga yordam beradi va fiskal va byudjet tizimi iqtisodiyotning avtomatik stabilizatori rolini o'ynaydi.

Xitoy Xalq Respublikasida soliq qonunchiliginish ishlab chiqish va soliq siyosatini belgilash vakolatiga ega bo'lgan davlat organlariga, quyidagilar kiradi:

- Soliq qonunlarini ishlab chiqadigan, qabul qiladigan va amalga oshiradigan Butun-xitoy Xalq Kongressi va uning doimiy qo'mitasi;
- Soliq solish sohasidagi ma'muriy normalar, qoidalar, instruksiyalarni va ko'rsatmalarni ishlab chiqadigan Davlat Kengashi;

Moliya vazirligi, Davlat soliq boshqarmasi, Davlat Kengashi huzuridagi tarif va tasniflash qo'mitasi va asosiy Bojxona boshqarmasi. Ushbu organlar soliq solish sohasidagi me'yoriy hujjatlarni ishlab chiqadi va qabul qiladi. Moliya vazirligining soliq siyosati boshqarmasi soliq siyosatini shakllantirish uchun javobgardir va Davlat soliq boshqarmasi soliq ma'muriyatini amalga oshiradi [11].

Xitoy Xalq Respublikasidagi soliq siyosati asosan yurtimiz soliq siyosatiga o'xshaydi. Shunday qilib, barcha soliqlarni boshqarish asosiy Davlat soliq boshqarmasi hamda uning viloyat va mahalliy soliq ma'muriyatlari tomonidan amalga oshiriladi. Taqqoslash uchun O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Soliq qo'mitasi, viloyatlar va tumanlar soliq boshqarmalari, va ularning asosiy vazifasi bu soliq ma'murchilagini amalga oshirishdir.

Yurtimizda farqli o'laroq Xitoy Xalq Respublikasi soliq tizimida 25 ta asosiy soliqlardan iborat, O'zbekistonda esa 9 tani tashkil etadi. Xitoy Xalq Respublikasining asosiy soliq turlari 1-jadvalda keltirib o'tilgan

1-jadval

Xitoy Xalq Respublikasining soliq tizimidagi soliq solish obyekti bo'yicha soliqlarning guruhanishi

Soliq guruhi	Soliqlarning asosiy turlari
Aylanmadan soliqlar	QQS Iste'mol solig'i (savdo solig'i) Biznes solig'i
Foyda (daromad) solig'i	Korporativ daromad solig'i Xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar va xorijiy korxonalarining daromad solig'i Shaxsiy daromad solig'i
Resurslar uchun soliqlar	Resurs solig'i Yer solig'i (shahar va tumanlar yerlaridan foydalanganlik uchun to'lov)
Maqsadli soliqlar va yig'imlar	Shaharlarni saqlash va qurish uchun soliq Qishloq xo'jaligi yerlaridan foydalanganlik uchun soliq

	Asosiy vositalarga investitsiyalar bo'yicha soliq Yerni sotishdan olinadigan soliq
Mulk solig'i	Mulk solig'i Ko'chmas mulk solig'i
Operatsion (harakatlar) soliqlari	Avtotransport vositalari va suv kemalaridan foydalanish uchun soliq Shtamp (gerb) boji Mulkni ijaraga berish uchun soliq
Qishloq xo'jaligi soliqlari	Sug'oriladigan qishloq xo'jaligi yerlari uchun soliq Chorva mollarini parvarish qilish va ko'paytirish uchun soliq

Aylanma soliqlar, soliqlar miqdori ishlab chiqarish, muomala va xizmatlar sohasidagi tovar aylanmasi yoki sotish hajmiga bog'liq bo'ladi va shundan kelib chiqqan holda hisob-kitob qilinadi.

Foya (daromad) solig'i: ushbu soliq guruhidan olinadigan daromad yuridik shaxslar tomonidan olingan foya miqdoriga yoki jismoniy shaxslarning daromadlari miqdoriga bog'liq bo'ladi va shundan kelib chiqqan holda hisob-kitob qilinadi.

Resurslar uchun soliqlar, tabiiy resurslardan foydalanish uchun belgilangan soliqlar. Ularning maqsadi turli joylarda va sharoitlarda atrof-muhitni boshqarish bilan shug'ullanadigan soliq to'lovchilarning daromadlarini tenglashtirishdir.

Maqsadli soliqlar va yig'imlar: soliq yig'ish olingan summalarini ma'lum maqsadlarga yo'naltirish uchun xizmat qiladi.

Mulk solig'i, muayyan mol-mulkdan soliq undirishdir.

Operatsiyalar (harakatlar) bo'yicha soliqlar: muayyan operatsiyalar yoki harakatlar soliqqa tortiladi.

Qishloq xo'jaligi soliqlari: qishloq xo'jaligi va chorvachilikni saqlash (ko'paytirish) uchun soliqlar tushuniladi.

Xitoy Xalq Respublikasida soliq ma'muriyatidagi vakolatlarning taqsimlanishiga ko'ra soliqlarning ikki turini ajratish mumkin:

- Markaziy (milliy);
- mahalliy (mintaqaviy).

Markaziy (milliy) soliqlarni boshqarish Markaziy soliq idoralari tizimiga kiritilgan soliq organlari tomonidan amalga oshiriladi. Ushbu bo'limlar quyidagi soliqlarni yig'adigan asosiy Davlat soliq boshqarmasiga bo'ysunadilar:

- Qo'shilgan qiymat solig'i;
- Iste'mol solig'i;
- Korporativ daromad solig'i;
- Temir yo'l, banklar va sug'urta kompaniyalari bosh ofislari tomonidan to'lanadigan biznes solig'i;
- Fond bozorida operatsiyalarni amalga oshirishda to'langan shtamp boji;
- Jamg'arma depozitlari bo'yicha foizlar ko'rinishidagi daromadlarga to'lanadigan shaxsiy daromad solig'i;
- Xitoy Xalq Respublikasining dengiz hududida neft va gaz ishlab chiqaruvchi korxonalar tomonidan to'lanadigan resurs solig'i;
- Avtotransport vositalarini sotib olish uchun soliq;

- Markaziy va aralash soliqlar miqdoridan to'lanadigan ta'lif uchun qo'shimcha to'lov.

Mahalliy (mintaqaviy) soliqlarni boshqarish alohida viloyatlarning mahalliy (mintaqaviy) soliqlari tizimiga kiruvchi soliq organlari tomonidan amalga oshiriladi. Ushbu bo'limlarni viloyat darajasidagi mahalliy soliq ma'muriyatlari boshqaradi va ular viloyat darajasidagi xalq hukumatlari va asosiy Davlat soliq ma'muriyatiga bo'ysunadi.

Mahalliy soliq ma'muriyatlari quyidagi soliqlarni yig'adilar (Markaziy soliq idoralariga tegishli soliqlarni yig'ish bundan mustasno):

- Biznes solig'i;
- 2002-yil 1-yanvargacha belgilangan davlat, jamoaviy va xususiy mulkchilik shaklidagi korxonalar tomonidan to'lanadigan korxonalar daromadlariga soliq;
- Shaxsiy daromad solig'i;
- Yer qiymatidan olinadigan soliq;
- Shahar ta'mirlash va qurilish solig'i;
- Transport solig'i;
- Mulk solig'i;
- Resurs solig'i;
- Shahar yerlaridan foydalanganlik uchun soliq;
- Qishloq xo'jaligi ekin maydonlaridan foydalanganlik uchun soliq;
- Huquqlarni o'tkazish uchun soliq;
- Tamaki solig'i;
- Shtamp boji;
- Markaziy va aralash soliqlar miqdoridan to'lanadigan ta'lif uchun qo'shimcha to'lov.

Markaziy va mahalliy soliqlar (yig'imlar) dan olinadigan daromadlar milliy va mahalliy byudjetlarning daromadlari hisoblanadi. Qo'shma soliqlar (yig'imlar) dan daromad soliq tushumlari taqsimlash belgilangan mutanosib tartibga muvofiq yoki soliq to'lovchining turiga qarab milliy va mahalliy byudjetlar o'rtasida taqsimlanadi. Soliqlar (yig'imlar) Markaziy yoki mahalliy soliq ma'muriyatlari vakolatiga kiradi. Qo'shma soliqlarni yig'ish bilan Markaziy soliqlar idorasini shug'ullanadi. Soliqlarni to'lamaganlik uchun penyalar va jarimalar Xitoy Xalq Respublikasi qonunchiligidagi nazarda tutilgan.

Xitoy Xalq Respublikasining soliq qonunchiligi uzoq tarixga egaligi bilan birga u hozirgi shiddatli zamonga doimiy ravishda moslashib, takomillashib, tez rivojlanayotgan iqtisodiyotga moslashib kelmoqda.

"Soliq yig'ishni boshqarish to'g'risida" gi qonun 1992-yilda qabul qilingan (jami 3 ta tahrir qilingan, oxirgi 2013-yilda) va soliq solishning umumiyligi tamoyillari, soliq ma'muriyati qoidalari, soliq tekshiruvlari va soliq huquqbazarliklari uchun qonuniy javobgarlikni belgilaydigan asosiy qonun hujjatidir. Ushbu qonun 6 bob va 94 moddadan iborat bo'lib, O'zbekiston Respublikasi soliq kodeksining analogidir. Soliqlarni joriy yetish va bekor qilish ushbu qonunga muvofiq amalga oshiriladi. Hozirgi vaqtida korxonalar foyda soliqlarini, jismoniy shaxslar daromadlarini soliqqa tortish va transport solig'ini joriy qiluvchi faqat uchta qonun amal qiladi. Qolgan soliqlar ma'muriy huquqiy hujjatlar, ya'ni vaqtinchalik qoidalari va normalari bilan belgilanadi va tartibga solinadi.

“Soliq yig’ishni boshqarish to‘g’risida” gi qonunni qabul qilishdan maqsad soliq to‘lovchilarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilishdan iborat bo‘lib, unga ko‘ra soliq imtiyozlari quyidagi shakllarda taqdim yetiladi:

- Har qanday soliq va to‘lovlarni to‘lashdan ozod qilish;
- Obyektning ma’lum bir qismini yoki soliq solish obyektlarining ayrim turlarini soliq bazasidan chiqarib tashlash;
- Soliq stavkalarini pasaytirish;
- Soliq bazasidan soliq imtiyozlari;
- Daromad va mulk qiymati bo‘yicha soliq solinmaydigan minimal miqdorlar;
- Soliq maoshidan chegirmalar;
- Soliqlar va to‘lovlarni to‘lash shartlarini o‘zgartirish;
- Soliq ta’tillari (ma’lum vaqt uchun soliq imtiyozlari);
- To‘langan soliqlarni ofset yoki qaytarish;
- Soliq hisobotlarini taqdim yetish tartibini soddalashtirish [12]

Rivojlanishning har qanday bosqichida jamiyat oldida turgan ustuvorliklarni hisobga olgan holda, davlat soliq imtiyozlarining ma’lum tarkibini tanlaydi va shu bilan soliq imtiyozlari tizimini shakllantiradi.

Xitoy Xalq Respublikasi soliq tizimida soliq imtiyozlari, soliq solinadigan obyektlar solig‘idan ozod qilish, soliqni kamaytirish, stavkalarni kamaytirish, imtiyozli soliqqa tortiladigan maxsus iqtisodiy zonalar qo‘llaniladi.

Jismoniy shaxslar tomonidan to‘lanadigan asosiy soliq shaxsiy daromad solig‘i hisoblanadi. Ushbu soliqni yig’ish Xitoy Xalq Respublikasining 3-chaqiriq Xalq Kongressining 5-sessiyasida 1980-yil 10-sentyabrda qabul qilingan “Shaxsiy daromad solig‘i to‘g’risida” gi qonunga muvofiq amalga oshiriladi, shu kungacha unga oltita o‘zgartirish va qo‘srimchalar kiritildi.

Soliq to‘lovchilar Xitoy fuqarolari yoki doimiy yashash joyidan qat‘i nazar, Xitoy hududida 1 yildan ortiq doimiy yashaydigan chet el fuqarolari bo‘lib hisoblanadi, mamlakatda yoki chet elda olingan daromad miqdoridan jismoniy shaxslar daromad solig‘ini to‘lashlari shart [13].

Xitoy Xalq Respublikasida yashash joyiga ega bo‘lgan shaxslar, odatda, Xitoy Xalq Respublikasida hududida doimiy ro‘yxatdan o‘tish, oila yoki iqtisodiy manfaatlar mavjudligi sababli Xitoy Xalq Respublikasida hududida yashovchi shaxslar hisoblanadi.

Xitoy Xalq Respublikasida yashash joyi bo‘lmagan va Xitoy Xalq Respublikasida 1 yildan ortiq, lekin 5 yildan kam yashagan shaxslar soliq organining qarori bilan chet el daromadlari bo‘yicha shaxsiy daromad solig‘ini to‘lashdan ozod qilinishi mumkin.

Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘i 2-jadvalda ko‘rsatilgan daromad turlari bo‘yicha to‘lanadi [14].

2-jadval

Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘i

T/r	Daromad turlari
1.	Ish haqi shaklida daromad
2.	Yakka tartibdagи tijorat va sanoat korxonalarining sanoat yoki boshqa tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishdan olgan daromadlari
3.	Korxona va muassasalardan olingan pudrat hamda lizingdan olingan daromadlar

4.	Korxonalar va muassasalar bilan shartnomalari bo'yicha biznes yuritishdan olingan daromad
5.	Ishlar (xizmatlar ko'rsatish) bajarish uchun haq shaklida daromadlar
6.	Gonorar ko'rinishidagi daromadlar (gonorar-bu sizning ijodingiz mahsuli kitob, loyihalar, rasmlar, dasturi vositalar, maqolalar yoki boshqa bosma nashrlardan olingan daromadlar)
7.	Royalti shaklida daromad
8.	Foizlar va dividendlar ko'rinishidagi daromadlar
9.	Mulkni ijaraga berishdan olingan daromad
11.	Mulkni sotishdan olingan daromad
10.	Tasodifiy daromad (sovrinli yutuqlar, lotereya yutuqlari va boshqalar)
11.	Xitoy Xalq Respublikasi Davlat Kengashi Moliya boshqarmasi tomonidan soliq solish obyekti sifatida tasniflangan boshqa daromadlar

Xitoy Xalq Respublikasida ish haqi ko'rinishidagi daromadga progressiv stavka qo'llaniladi va uning stavkalari 3-jadvalda keltirilgan.

3-jadval

Jismoniy shaxslarning ish haqi ko'rinishidagi daromadlariga qo'llaniladigan stavkalar

T/r	Soliq solinadigan daromad miqdori (bir oy uchun)	Soliq stavkalari
1.	1500 yuangacha	3%
2.	1 501 dan 4 500 yuangacha	10%
3.	4501 dan 9000 yuangacha	20%
4.	9 001 dan 35 000 yuangacha	25%
5.	35 001 dan 55 000 yuangacha	30%
6.	55 001 dan 80 000 yuangacha	35%
7.	80 001 yuan va undan yuqori	45%

Shu bilan birgalikda jismoniy shaxslarning yakka tartibdagi tijorat yoki sanoat korxonalari va boshqa tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishdan olgan daromadlari, korxonalar va muassasalar bilan shartnomalari bo'yicha tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishdan olingan daromadlar, progressiv soliq shkalasi qo'llaniladi va uning stavkalari 4-jadvalda keltirilgan.

4-jadval

Jismoniy shaxslarning tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishdan olgan daromadlariga qo'llaniladigan stavkalar

T/r	Soliq solinadigan daromad miqdori (bir oy uchun)	Soliq stavkalari
1.	15 000 yuangacha	5%
2.	15 001 dan 30 000 yuangacha	10%
3.	30 001 dan 60 000 yuangacha	20%
4.	60 001 dan 100 000 yuangacha	30%
5.	100 001 yuan va undan yuqori	35%

Gonorar ko'rinishidagi daromadlar uchun soliq summasining 30 foizini olib tashlagan holda 20% mutanosib stavka qo'llaniladi;

Ishlarni (xizmatlarni) bajarishdan olingan daromadlar va roylari, foizlar, dividendlar, mulkni ijaraga berish, mulkni sotish, tasodifiy va boshqa daromadlar ko'rinishidagi daromadlar bo'yicha stavka ham 20% ni tashkil qiladi.

Quyidagi daromad turlari jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'idan ozod qilinadi:

- Xalq hukumatlari tomonidan fan, ta'lif, texnologiya, madaniyat, sog'liqni saqlash, sport va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasidagi yutuqlari uchun mukofotlar;
- Davlat qarz obligatsiyalari va davlat tomonidan chiqarilgan obligatsiyalar bo'yicha foizlar;
- Yagona davlat qoidalariga muvofiq to'lanadigan subsidiyalar va grantlar;
- Ijtimoiy ta'minot xarajatlari, boquvchisini yo'qotganlik uchun nafaqa, moddiy yordam;
- Sug'urta tovonlari;
- Qurolli kuchlarning xodimlari va oddiy harbiy xizmatchilarini nafaqaga chiqish yoki demobilizatsiya qilish uchun ajratilgan nafaqalar, moddiy yordam;
- Yagona davlat qoidalariga muvofiq ishchilar va xodimlarga to'lanadigan nafaqalar, pensiyalar, moddiy yordam;
- Xitoy xalq Respublikasi qonunchiliga muvofiq soliqdan ozod qilingan chet el elchixonalari va konsullik idoralarining diplomatik vakillari, konsullik xodimlari va boshqa xodimlarining daromadlari;
- Ishtirokchilaridan biri Xitoy Xalq Respublikasi hukumati bo'lgan xalqaro shartnomalarga va u unga muvofiq soliqdan ozod qilingan daromadlar va boshqa yig'imlar;

Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i miqdorini kamaytirish quyidagi hollarda qo'llaniladi:

- nogironlar, yolg'iz qariyalar va xalq qahramoni boquvchisi bo'lgan oilalari daromadlari (xalq qahramon halok bo'lganda);
- tabiiy ofatlar kelib chiqqanda berilgan moddiy yordam ko'rinishidagi daromadlar uchun.

Yuqoridagilarga asoslanib shuni aytish mumkinki bugungi kunda Xitoy Xalq Respublikasi ko'plab sohalarda yetakchilik qilib kelmoqda jumladan soliq tizimi va uning ma'murchiligidagi ham va bu uning keyingi rivojlanish bosqichiga chiqishiga va iqtisodiy salohiyatini oshirishiga xizmat qiladi.

Xulosa. Umumiy xulosa sifatida shuni aytishimiz mumkinki, bugungi kundagi ko'plab rivojlangan mamlakatlarning iqtisodiy qudrati, uning soliq tizimi rivojlanishning asoslanadi va bu uni ajralmas qismidir. Zero, umuman iqtisodiyotning rivojlanishi davlat soliq siyosatini qanday olib borishiga bog'liq. Shu o'rinda bizning tadqiqotimiz natijalari bizga yurtimizda Xitoy Xalq Respublikasi tajribalaridan foydalangan holda quyidagilarni amalga oshirish uchun takliflarni shakllantirishga imkon berdi:

- ishlashni yoki band bo'lishni rag'batlantiruvchi soliq tizimini joriy etish, aholini rasmi ishlashini qo'llab quvvatlovchi fiskal siyosatni amalga oshirish;
- aniq manzili ijtimoiy muhofazaga muhtoj bo'lgan shaxslarni soliplardan ozod etish tizimini tashkil etish;
- umumiy oila daromadlariga qarab individual daromadni soliqqa tortishning tizimini joriy etish (xorijiy tajriba asosida);

- ko‘p bolali oilalarni qo‘llab quvvatlovchi soliq imtiyozlarini va preferensiylarini joriy etish;

Umumiy xulosa sifatida shuni aytishimiz mumkinki bizningcha yurtimizda kelajakda boqimandalikka kurashuvchi, shu bilan birgalikda ijtimoiy adolatni ta’minlovchi aniq shaffof individual daromadni soliqqa tortish mexanizmlari kerak bunga xorijiy tajribalarni tahlil etish va o‘rganish orqali erishiladi.

Adabiyotlar/Литература/References

1. Mirziyoyev Sh.M. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. T.: O‘zbekiston, 2019. 55 b.
2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 17-oktyabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi hukumatining ayrim hujjalariiga ijtimoiy ahvoli va turmush sharoiti og‘ir oilalarni qo‘llab-quvvatlash tizimini soddalashtirishga qaratilgan o‘zgartirish va qo‘sishchalar kiritish to‘g‘risida”gi 547-sonli qarori.
3. <https://soliq.uz/press-services/news/show/endilikda-temir-daftarga-kiritilgan-ijtimoiy-ahvoli-va-turmush-sharoiti-ogir-oilalar-muammolarini-tezkor-va-soddalashtirilgan-tartibda-hal-etiladi>.
4. Еременко Е.А. (2013). Принципы налогообложения: историко-теоретический аспект. Финансы и кредит, (38 (566)), 78-83.
5. Soliq nazariyasi va tarixi. O‘quv qo‘llanma. Sh.Toshmatov, A.G‘iyosov, S.Giyasov; -Т.; “Iqtisod va moliya” 2021.-289-b.
6. Qudbiyev, N. T., Axmadaliyeva, Z. A., & No, D. M. O. G. L. (2022). SOLIQ YUKINING BIZNES UCHUN AHAMIYATI. Scientific progress, 3(3), 699-708.
7. Паркинсон С. Закон и доходы. — М.: ПКК “Интерконтакт”, 1992. — с.14-15.
8. Кундузова, К. И. (2022, April). Об эффективности налоговой системы. In E Conference Zone (pp. 92-95).
9. A.S. Jurayev, U.A. Berdiyeva. Soliq ma’murchiligi, – Т.: “Nihol print” OK, 2022. – 284 b.
10. Попова, Л. В., Дрожжина, И. А., & Маслов, Б. Г. Налоговые системы зарубежных стран/М.: Дело и Сервис, 2011.
11. Кизимов, А. С. (2009). Восток—дело тонкое, или О налогообложении в Китае. Российский налоговый курьер, (15), 3-7.
12. Калаков, Р. Н. (2010). Практика предоставления налоговых льгот в зарубежных странах. Налоги и налогообложение, (9), 45-54.
13. Пирумова, В. Э. (2011). Сравнительный анализ понятия “Налоговый резидент” в КНР и РФ, применительно к соглашению, заключенному между правительством РФ и правительством КНР об избежании двойного налогообложения и предотвращении уклонения от налогообложения в отношении налогов на доходы. Мир современной науки, (5), 42-45.
14. Tohirovich, Q. N. (2023). Specifics of Accounting for Lease Operations of the Organization. Journal of Sustainability in Integrated Policy and Practice, 1(2), 31-38.
15. Temirqulov, A., & Qudbiyev, N. (2022). Iqtisodiy rivojlanish maqsadlarini amalga oshirishda soliq siyosati o‘rnii. Journal of Integrated Education and Research, 1(2), 121-127.
16. Бахтиёров, А. (2023). BANK MENEJMENTI ASOSLARI, UNING IQTISODIY MOHIYATI. Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари/Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук/Actual Problems of Humanities and Social Sciences., 3(7), 111-119.
17. Nabievich, I. I. (2023). The Role and Specifics of the Valuation Method in Accounting. Central Asian Journal of Innovations on Tourism Management and Finance, 4(5), 24-31.

18. Эрматов, А. А. (2022). Отражение Арендных Операций В Финансовой Отчетности В Соответствии С Правилами Mcфo. *Periodica Journal of Modern Philosophy, Social Sciences and Humanities*, 11, 108-112.
19. Qudbiyev, N. T., Axmadaliyeva, Z. A., & No, D. M. O. G. L. (2022). SOLIQ YUKINING BIZNES UCHUN AHAMIYATI. *Scientific progress*, 3(3), 699-708.

08.00.00- Иқтисодиёт фанлари

Sharipova Zulayho,
Ma'mun universiteti NTM Iqtisodiyot kafedrasi
o'qituvchisi, tadqiqotchi

SANOAT TARMOQLARI KLASTERLARINI RIVOJLANTIRISH VA SAMARADORLIGINI OSHIRISH YO'LLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada klaster tushunchasi, uni mohiyati va ahamiyati, sanoat tarmoqlari klasterlarini rivojlantirish va samaradorligini oshirish yo'llari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar. Klaster, raqobatbardoshlik, tadbirkorlik, klaster nazariyasi, sanoat klasteri.

Sharipova Zulayho
Researcher, lecturer of Economics department of
Non-government educational institution "Mamun university"

WAYS TO DEVELOP AND INCREASE THE EFFICIENCY OF INDUSTRIAL CLUSTERS

Abstract. This article describes the concept of cluster, its essence and importance, ways to develop clusters and increase efficiency of industrial sectors.

Key words. Cluster, competitiveness, entrepreneurship, cluster theory, industrial cluster.

Шарипова Зулайхо
Соискатель, преподаватель кафедры
"Экономика" НОУ "Университет Мамуна"

ПУТИ РАЗВИТИЯ И ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРОМЫШЛЕННЫХ КЛАСТЕРОВ

Аннотация. В данной статье описано понятие кластера, его сущность и значение, пути развития кластеров и повышения эффективности отраслей промышленности.

Ключевые слова. Кластер, конкурентоспособность, предпринимательство, теория кластера, промышленный кластер.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N57>

Kirish. Bugungi kunda rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiy siyosatining ustuvor maqsadi milliy raqobatbardoshlikni oshirish va mahalliy korxonalarining ichki va jahon bozorlarida ulushini kengaytirish, ular faoliyati samaradorligini oshirishdan

iborat bo'lmoqda. Bu borada eng muvaffaqiyatli firmalar va iqtisodiy tizimlarni rivojlantirish amaliyoti shuni ko'rsatadiki, iqtisodiy o'sishning eng samarali shakli klaster mexanizmi nazariyasi hisoblanadi. Mamlakatlarda raqobatbardosh iqtisodiy klasterlarni yaratish jahon iqtisodiyoti globallashuvining umumiy qonuniyatlar bilan belgilanadi. Ular yangi jahon iqtisodiy munosabatlarining shakllanishi va uning tarkibida har bir davlat, mintqa va alohida korxonaning o'ziga xos mavqeyini belgilaydi.

Shuningdek, klaster strategiyalarini amalga oshirish asosida milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish g'oyasi yotadi. Bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qabul qilingan 2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'naliш bo'yicha Harakatlar strategiyasida [9] ham mamlakat iqtisodiyotining raqobatbardoshligini oshirish maqsadida belgilangan ustuvor yo'naliшlarda klaster tizimini tashkil etish bo'yicha bajariladigan ishlar muhim ahamiyat kasb etadigan. Unga asosan, iqtisodiyotni modernizatsiya qilishning "adekvat" vositasi sifatida klaster biznesini tashkil etish modelidan foydalaniladi. Chunki, klasterlashtirish raqobatbardoshlikni kuchaytirish va innovatsiyalarni jadallashtirish jarayonlari o'rtasidagi bog'lanishni ta'minlab, global raqobat ta'siriga dosh bera oladigan, milliy va mintaqaviy rivojlanish talablariga javob beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda tadqiqotning kuzatish, tahlil, sintez, mantiqiy fikrlash, iqtisodiy tahlil, qiyosiy tahlil usullaridan foydalanildi.

Adabiyotlar tahlili. Klaster yondashuvi alohida mintqa yoki tarmoqning, shuningdek, butun davlatni raqobatbardoshligini oshirishga imkon beradigan yangi boshqaruv texnologiyasidir. Ushbu tushunchaga olimlar tomonidan turlicha ta'rif berilgan. Xususan, g'arb adabiyotida klaster tushunchasini iqtisodiy nazariyaga Maykl Porter kiritgan: "Klaster — bu o'zaro bog'langan kompaniyalar, ixtisoslashgan yetkazib beruvchilar, xizmat ko'rsatuvchi provayderlar, tegishli tarmoqlardagi firmalar, shuningdek, ularning faoliyati bilan bog'liq bo'lgan tashkilotlarning geografik jihatdan to'plangan guruhidir [3]. Masalan, universitetlar, standartlashtirish agentliklari, shuningdek, savdo birlashmalari turli sohalarda raqobatlashadi, lekin ayni paytda birgalikda ishlaydi.

Klasterning o'ziga xos xususiyati maqsadli tadbirkorlik faoliyatidir. Klaster doirasida ishlab chiqarish, innovatsion biznes, mahsulot sifatini kompleks boshqarish, sotishdan keyingi xizmat ko'rsatish birlashtiriladi. Tadbirkorlar, davlat organlari, investitsiya va innovatsion faoliyat subyektlarining sa'y-harakatlarini ma'lum bir hududda birlashtirish sezilarli raqobatdosh ustunliklarni beradi, ishlab chiqarish va bozor jarayonlarini ratsionalizatsiya qilishga, xatarlarni qayta taqsimlashga va tez o'zgaruvchan sharoitlarda zarur bo'lgan moslashuvchan siyosatni amalga oshirishga yordam beradi. Eng rivojlangan klasterlar beshta asosiy xususiyatga ega bo'lib, ularning dastlabki uchtasini klasterlarni shakllantirishning boshlang'ich sharti bo'lib hisoblanadi [5]:

- raqobatbardosh korxonalar mavjudligi;
- mintaqada raqobatbardosh ustunliklarni mavjudligi;
- yaqinlikning geografik konsentratsiyasi;
- ishtirokchilarning keng doirasini mavjudligi;
- klaster a'zolari o'rtasidagi aloqalar va ta'sirlar mavjudligi.

Klasterlarni shakllantirishdan maqsad — shahar, tuman va viloyat ichida joylashgan bir xil soha korxonalarini va ular bilan yagona texnologik zanjirda bo'lgan ta'lim, ilmiy, injiniring,

konsalting, standartlashtirish, sertifikatlashtirish va boshqa xizmatlarni uyg'unlashtirish innovatsion ishlab chiqarishni tashkil etish asosida raqobatbardosh tovarlar yaratishga yo'naltirishdan iboratdir. Bunda aholini ish bilan ta'minlashdek muhim jihat ham o'zini namoyon etadi. "Klaster" atamasi fransuzcha so'z bo'lib, o'zbekcha tarjimasi "bog'lam", "guruh", "to'planish" ma'nolarini beradi [7].

"Klaster" nazariyasi evolyutsiyasidan uning ikki fundamental tavsifini ajratib ko'rsatish mumkin. Klasterlar, avvalo, shu tarmoq ichidagi raqobatga mahalliy va jahon bozorlarida bardosh beradi. Iqtisodiyotni innovatsion taraqqiy ettirishda, ayniqsa, iqtisodiy rivojlanishning an'anaviy usullari yetarli darajada foyda bera olmayotgan hozirgi davrda klaster nazariyasini amaliyatga tatbiq etish eng maqbul yo'l hisoblanadi. Klasterlashtirishni korxonalar innovatsion faoliyatini tezlashtirish asosida raqobatbardoshligini oshirish va ularning global raqobatning kuchli ta'siriga qarshi turishdagi milliy va mintaqaviy rivojlanish talablariga to'la javob beradigan yangi iqtisodiy tizim deb ham qarash mumkin.

"Klaster" nazariyasining asosi bo'lib, Alfred Marshallning XIX asr oxirida yozilgan "Iqtisodiyot prinsiplari" nomli asarida (1890-y.) ixtisoslashgan sohalarning alohida hududlarda uyg'unlashishi to'g'risidagi fikr-mulohazalari hisoblanadi [4]. Uning ilmiy xulosalari bo'yicha ixtisoslashgan faoliyat yurituvchi subyektlarning hududiy uyg'unlashuvi quyidagilardir:

- malakaviy mehnat resurslarining borligi;
- ta'minotchi va qo'shimcha sohalarning o'sishi;
- har xil firmalarni ishlab chiqarish jarayonining turli bo'g'inlariga ixtisoslashuvining mavjudligiga asoslanganligi.

"Klaster" nazariyasini o'rganish jahon hamjamiyatida tez sur'atlarda o'sib bormoqda va uni amaliyotda qo'llash esa milliy va mintaqaviy iqtisodiy rivojlanishning asosiy yo'nalishiga aylanmoqda.

Tahlil va natijalar. Respublikamiz hududlarida keng turdag'i sifatli mahsulotlari ishlab chiqarilishini tashkil etish, uning ishlab chiqarilishini mahalliylashtirishni chuqurlashtirish, shuningdek, mahalliy ishlab chiqaruvchilarining eksport salohiyatini oshirishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Bu borada O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 25-yanvardagi "Paxta-to'qimachilik ishlab chiqarishini tashkil etishning zamонави shakllarini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 53-sonli Qarori [1] va 2018-yil 31-martdag'i "Paxta-to'qimachilik ishlab chiqarishlari va klasterlari faoliyatini tashkil etish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 253-sonli Qarori [2] huquqiy bazasi shakllantirildi. Qarorlardan ko'zlangan asosiy maqsad paxta-to'qimachilik ishlab chiqarishi tashkilotchilari yer, suv va boshqa resurslardan samarali hamda oqilona foydalanishi, hosildorlikni oshirishidan iborat edi.

So'nggi yillarda mamlakatimiz sanoat salohiyatini mustahkamlash va hududlarni kompleks rivojlantirish, shahar va viloyatlarda yangi ishlab chiqarishlarni tashkil etish hisobiga aholini ish bilan band qilishni kengaytirishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlar qabul qilindi va amalga oshirildi. Natijada, sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi 23 foizga, shu jumladan elektrotexnika, to'qimachilik, charm-poyabzal, oziq-ovqat, farmatsevtika, zargarlik sanoati, qurilish materiallari, mebel, uy-ro'zg'or buyumlari va boshqa iste'mol mollari ishlab chiqarish singari sanoatning hududlarda jadal rivojlanayotgan tarmoqlari 1,3 barobardan ko'proq o'sdi. Xususan, keramzit, silikat qumi, shisha xom ashyosi, qurilish va qoplama toshlarga ega o'rganilgan konlarning yarmidan ko'pi o'zlashtirilmay qolmoqda. Natijada,

sanitariya-texnik vositalar bo'yicha mahalliy ishlab chiqarish ichki bozorning faqat 40 foizini, gazbeton bloklar — 51 foizini, lok-bo'yoq mahsulotlari — 65 foizini, qurilish oynalari — 70 foizini, devor gulqog'ozlari — 30 foizini tashkil etmoqda.

Tarmoq va hududlarning o'zaro hamkorligini oshirish maqsadida mas'ul ishchi guruh tuzilib, korxonalar muammolarini hal qilish va qo'shimcha zaxiralarni safarbar etish orqali sanoat ishlab chiqarish hajmini oshirish lozim. Buning uchun esa hududiy sanoat klasterlarini tuzib, vakolatli davlat organini tashkil etish lozim hamda ushbu organning vazifalari quyidagilardan iborat bo'ladi [9]:

- hududiy sanoat klasterlarning faoliyat ko'rsatishini va ularni rivojlantirishni tashkil etish sohasidagi davlat siyosatini amalga oshiradi;
- hududiy sanoat klasterlarning faoliyat ko'rsatishini va ularni rivojlantirishni tashkil etish sohasidagi normativ-huquqiy hujjatlar loyihamalarini ishlab chiqadi;
- hududiy sanoat klasterlarning faoliyat ko'rsatish samaradorligini baholash uslubiyotini ishlab chiqadi va tasdiqlaydi;
- investitsiya loyihamalarini amalga oshirishning har bir bosqichida investorlarning, hududiy sanoat klasterlar ishtirokchilarining hamda tegishli vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralarning o'zaro hamkorligini tashkil etadi;
- investitsiya loyihamalarini amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan, shu jumladan mavjud byurokratik to'siqlarni olib tashlash bo'yicha tashkiliy masalalarni hal etishga doir ishlarni tashkil etadi;
- hududiy sanoat klasterlar hududida investitsiya loyihamarining ro'yobga chiqarilish jarayoni monitoringini amalga oshiradi;
- hududiy sanoat klasterlar direksiyasining va ishtirokchilarining faoliyati samaradorligini baholashdan o'tkazadi;
- hududiy sanoat klasterlarning faoliyat ko'rsatishini va ularni rivojlantirishni tashkil etish masalalari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Prezidentining va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari ijrosini tashkil etadi;
- hududiy sanoat klasterlarning faoliyat ko'rsatishini va ularni rivojlantirishni tashkil etish, shuningdek, hududiy sanoat klasterlar direksiyalarining hamda ma'muriy kengashlarining faoliyatini rivojlantirish masalalari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga takliflar kiritadi.

Bugungi kunda sanoat ishlab chiqarishining rivojlanishi uning ishlab chiqarish, infratuzilma va moliyaviy quyi tizimlari dinamikasini muvozanatlashtirishga bog'liqdir. Tahsil, shuningdek, sanoatda mehnat unumdarligini oshiradigan ekzogen tendensiya yo'qligini ko'rsatadi. Sanoat tashkiliy va ishlab chiqarish yaxlitligiga ega emas va mehnat unumdarligini tavsiflovchi ko'rsatkichlarning o'zgarishi asosan bozor tebranishlari bilan bog'liq bo'ladi. Bu borada O'zbekiston Respublikasida tashkil qilingan klaster soni so'nggi yillarda ko'payib bormoqda (1-rasm).

1-jadval. 2022-yil 1-yanvarda hududlarda tashkil qilingan klasterlar holati [6]

Hududlar	MIZ	KSZ	Texno-park	Klaster
O'zbekiston Respublikasi	21	114	7	415
Qoraqalpog'iston Respublikasi	1	11	-	60

Andijon viloyati	1	2	-	15
Buxoro viloyati	2	1	1	54
Jizzax viloyati	2	1	-	32
Qashqadaryo viloyati	-	8	-	34
Navoiy viloyati	1	1	2	49
Namangan viloyati	2	26	-	21
Samarqand viloyati	1	1	-	33
Surxondaryo viloyati	3	20	-	37
Sirdaryo viloyati	2	8	-	25
Toshkent viloyati	4	17	-	20
Farg'ona viloyati	1	9	-	10
Xorazm viloyati	1	1	3	24
Toshkent shahi	-	8	1	1

Jadvalga asosan, 2022-yil 1-yanvarda ko'radigan bo'lsak, 415 tani tashkil qiladi va ular tarkibidagi korxonalar soni esa 425 birlikda ega. Shularga asosan, hozirgi davrda O'zbekistonning sanoat siyosatining mohiyati va asosiy jihatlari muhim ahamiyatga ega. Uning eng muhim yo'nalishlari tarmoqning holati va mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishdagi o'rni asosida belgilanadi. Sanoat strategiyasining mazmuni va yo'nalishlari iqtisodiyotning istiqboldagi istiqbollarini tarmoqlarning tizimli birligi sifatida ko'rishga bog'liq. Muayyan istiqbol uchun sanoatni rivojlantirishning asosi O'zbekistonning istalgan ijtimoiy-iqtisodiy qiyofasini qaror toptirish bo'lishi kerak. Turli mamlakatlarda sanoatning rivojlanish istiqbollari resurslarning mavjudligi, jahon mehnat taqsimotidagi roli, ijtimoiy-siyosiy vaziyatga qarab har xil bo'ladi. Fikrimizcha, klasterlashtirishning to'laqonli rivojlanishi jahonda XX asrning 80-yillariga to'g'ri kelsa-da, mamlakatimizda bu boradagi ilmiyizlanishlar 2000-yillarda boshlangan bo'lib, ushbu tizimga o'tish borasidagi amaliy islohotlar Harakatlar strategiyasi asosida amalga oshirila boshlandi.

Xulosa va takliflar. Hududiy raqobatbardoshlikni rivojlantirishda klasterlar quyidagilarni amalga oshirishga xizmat qiladi:

- xalqaro munosabatlarni yaxshilash. Klasterlar mamlakat darajasida hamda hududiy tashqi hamkorlik aloqalarini o'rnatish va rivojlantirishga xizmat qiladi;
- klasterlar innovatsion faoliyatni rag'batlantirish orqali o'z faoliyati istiqbolini belgilaydi. Chunki globallashuv jarayonlarining kuchayishi hududiy, milliy va xalqaro raqobatbardoshlikni rivojlantirmoqda;
- ilmiy-tadqiqot va ilmiy doiralar bilan hamkorlik aloqalarini qo'lga qo'yish orqali tadqiqot ishlarini rivojlantirish;
- klaster a'zolari xodimlari ishtirokida seminar va workshoplarni tashkil qilish orqali malaka va ko'nikmalarni rivojlantirish.

Shuningdek, klasterlar hududiy raqobatbardoshlikni ta'minlash bilan birga bir qator quyidagi afzalliklarga ega bo'ladi:

- ishlab chiqarish masshtab samarasi;
- qamrov samarasi;
- mahsulotlarni umumiy standartlashtirish bilan bog'liq sinergiya samarasi;
- innovatsion samara.

Klasterlar rivojlanishining asosi bu hududdagi tarixiy ishlab chiqarish tuzilmasi hisoblanadi. Yirik korxonalar kichik korxonalar bilan ta'minot aloqalarini o'rnatishga moyil bo'lib, bu ularga iqtisodiy o'sishga hissa qo'shadigan yangi texnologiyalarni tezda joriy etish imkoniyatini yaratadi. Fikrimizcha, xorijiy mamlakatlar tajribasiga tayangan holda milliy xususiyatlarimizga uyg'un holda Sanoat eksporti klasterlarini tashkil etish orqali sanoat mahsulotlari eksportini yanada oshirish hamda raqobat ustunligiga erishish mumkin.

Adabiyotlar/Литература/References

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 25-yanvardagi "Paxta-to'qimachilik ishlab chiqarishini tashkil etishning zamonaviy shakllarini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 53-son qarori. <https://lex.uz/ru/docs/-3527470>
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018 yil 31 martdagi "Paxta-to'qimachilik ishlab chiqarishlari va klasterlari faoliyatini tashkil etish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 253-son qarori. <https://lex.uz/docs/3607498>
3. Бузыкина Т.А. Кластерная теория М. Портера и ее практическое применение в Российском опыте. <https://cyberleninka.ru/article/n/klasternaya-teoriya-m-portera-i-ee-prakticheskoe-primenenie-v-rossiyskom-opyute>
4. Маршал А. Принципы экономической науки. – М.: Прогресс, 1993.
5. Пятинкин С.Ф., Быкова Т.П. Развитие кластеров: сущность актуального подходы, зарубежный опыт. – Минск: Тесей, 2008. – с. 72.
6. Xotamov I., Madraximova G. Sanoat iqtisodiyoti. Darslik. "Innovatsyon rivojlanish nashriyot-matbaa uyi", 2022. - 365 b.
7. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B5%D1%80>
8. <https://lex.uz/docs/-3307879>
9. <https://uzeltech.uz/uz/hududlarda-sanoat-klasterlari/>

08.00.00- Тарих фанлари

Шарипов Акбар Илхамович
Урганч давлат университети
мустақил тадқиқотчиси

ЧАКАНА САВДО КОРХОНАЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА РАҚАМЛИ МАРКЕТИНГНИ РОЛИ

Аннотация. Мақолада чакана савдони ривожлантиришда рақамли маркетингдан самарали фойдаланиш асосида савдо ҳажмини ошириш усуллари таклиф этилган.

Калит сўзлар. Савдо, чакана савдо, маркетинг, рақамли маркетинг, рақамлаштириш.

Sharipov Akbar Ilhamovich
An independent researcher of
Urganch State University

ROLE OF DIGITAL MARKETING IN DEVELOPMENT OF RETAIL ENTERPRISES

Abstract. The article suggests ways to increase sales based on the effective use of digital marketing in the development of retail trade.

Key words. sales, retail, marketing, digital marketing, digitization.

Шарипов Акбар Илхамович
Независимый исследователь
Ургенчского государственного университета.

РОЛЬ ЦИФРОВОГО МАРКЕТИНГА В РАЗВИТИИ РОЗНИЧНЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ

Аннотация. В статье предложены пути увеличения объема продаж на основе эффективного использования цифрового маркетинга в развитии розничной торговли.

Ключевые слова. продажи, розница, маркетинг, цифровой маркетинг, цифровизация.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N58>

Кириш. Чакана савдо дунёдаги энг йирик тармоқлардан биридир. Чакана савдо муҳитининг яна бир муҳим хусусияти янги иш ўринлари яратади. У доимий ўзгариш ҳолатидадир ва глобаллашув жараёнлари ушбу ўзгариш суръатларини янада тезлаштиримоқда. Шунинг учун, замонавий мижозларнинг ўзгарувчан талабларига

жавоб берадиган уйғун тажрибаны яратиш учун дўконларнинг ролини қайта кўриб чиқишиңи тақозо этмоқда. Чакана савдо деганда бошқа ташкилотлардан маҳсулот сотиб олиш билан шуғулланадиган ва ушбу товарларни якуний истеъмолчиларга ёки уй хўжаликлариға қайта сотишиңи мақсад қилган ва товарларни сотиш билан боғлиқ хизматлар кўрсатадиган фаолиятлар киради. Шу боис, чакана савдо жараёни - бу товарларни тарқатишдаги якуний босқичdir.

Тадқиқот методологияси. Мазкур тадқиқот ишида чакана савдо корхоналарини ривожлантиришда рақамли маркетинг фаолиятини ўрганишга қаратилган таҳлил ва синтез, шунингдек қиёсий ва статистик ҳамда индукция усулларидан фойдаланилди.

Адабиётлар таҳлили. Чакана савдо атамаси - қадимги французча "retailer" сўзидан келиб чиққан бўлиб, "чакана сотувчи", "бирор нарсанинг бир қисми" ва "бирор нарсани қисмларга бўлиш" деган маънони англатади. Яъни, чакана сотувчи катта миқдордаги маҳсулотни истеъмолчиларга сотиш учун кичик қисмларга ажратади. Чакана сотувчилар истеъмолчиларга яқин бўлган ва бозор яратиш потенциалига эга бўлган тарқатиш каналларининг энг кучли иштирокчиларидир.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Ўзбекистон Республикасида чакана савдо қоидалари тўғрисидаги низомлари чакана савдога "савдо соҳасида пировард истеъмолчи учун тижорат мақсадларида фойдаланиш хуқуқисиз аҳолига нақд пулга доналаб ёки унча кўп бўлмаган миқдорда товарлар сотиши назарда тутувчи фаолиятни амалга ошириш" [1], деб таъриф берилган.

Кўпгина ривожланган мамлакатларда чакана савдо фаолияти кўлами ва бозор концентрациясининг кескин ўсиш жараёнлари катта ҳажмдаги чакана савдо тармоқлари пайдо бўлиши ва мустақил равишда сотиладиган кичик дўконлардан йирик бизнесни шаклини олади. Ушбу чакана савдо тармоқлари аввал миңтақавий гурӯҳларга, сўнгра миллий ва халқаро миқёсда фаол чакана операцияларга айлантирилган.

Жаҳон мамлакатларида йирик савдо айланмасига эга бўлган кўплаб чакана савдо тармоқлари мавжуд. Рақамлаштириш ва тегишли технологияларнинг ривожланиши чакана савдо соҳасида муҳим инновацияларни келтириб чиқармоқда. Рақамлаштириш инновациялар учун янги имкониятлар, жумладан, мижозлар ўртасида қиймат яратишнинг янги усулларини яратади [2].

Маркетинг нуқтаи назаридан, чакана сотувчилар ишлаб чиқарувчилардан кўра истеъмолчиларга яқинроқдир. Чакана савдо - бу маркетинг занжирининг якуний босқичи ва истеъмолчилар ва ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ўртасидаги алоқа нуқтасидир [3].

Замонавий чакана савдо ландшафтида ушбу ўзига хос хусусиятлар мижознинг фақат функционал эҳтиёждан рамзий эҳтиёжларга ўтиши ва чакана сотувчининг товарга йўналтирилганликдан хизматга йўналтирилган стратегияларга ўтиши туфайли катта аҳамиятга эга [4].

Онлайн чакана савдо платформалари бутун дунё бўйлаб сотувларда хукмронлик қилмоқда [5].

Рақамли маркетинг сотувчилар эътиборини тортди, чунки рақамли маркетинг корхоналар ва мижозлар ўртасидаги ўзаро таъсирларни ҳамда мижозлар ўртасидаги

ўзаро муносабатларни осонлаштиради, шунинг учун мижозлар ва корхоналар ўртасидаги ҳиссий ва психологияк алоқалар сақланиб қолади [6].

Чакана савдода рақамли технологияларнинг кенг тарқалиши билан мижозлар доимий ўзаро таъсирлар орқали ўзларининг тажрибаларини фаол яратувчиларига айланишди. Рақамлаштириш инсон ҳаётининг деярли барча жабҳаларини қамраб олмоқда. Дўйонлар тармоғининг рақамлаштирилиши уларнинг самарадорлиги ва иқтисодий натижаларига сезиларли таъсир кўрсатмоқда. Бу эса аҳоли турмуш сифатини ўзгартирмоқда. Савдо тармоқлари аҳолини ҳаётий зарур товарлар билан таъминлашда муҳим ўрин тутиб, ҳаёт сифатига таъсир кўрсатади.

Рақамлаштиришнинг уларга таъсирини ўрганиш янги, мураккаб ва етарлича ўрганилмаган муаммодир. Янги саноат ва янги рақамли технологиялар кўп мунозараларга сабаб бўлса-да, кичик ёки ўрта бизнеснинг кўплаб вакиллари рақамлаштириш соҳасида аниқ қадамлар қўйилиши кераклиги ҳақида ноаниқ маълумотга эга. Онлайн ва оффлайн операциялар ўртасидаги интеграция чакана савдо тармоқларига туб ўзгаришлар олиб келмоқда. Чакана савдонинг янги тармоқлари муаммолар мавжудлиги туфайли ривожлана олмайди. Чакана савдо саноати ушбу муаммони ҳал қилиш учун сунъий интеллект орқали истеъмолчиларнинг харид қилиш хатти-ҳаракатларини таҳлил қилиши ва чакана савдо саноатига самарадорликни ошириш учун сунъий интеллектни жорий этишга ёрдам бериши лозим.

Истеъмолчи харид қилиш жараёни учун технологик йўл харитаси ҳам керак, бунинг учун рақамли маркетингдан самарали фойдаланиш режаларини ишлаб чиқиш зарур. Рақамли маркетинг - бу истеъмолчиларга керакли вақтда, шахсан эриша оладиган ва уларнинг эҳтиёжларига мос келадиган рақамли медиадан фойдаланган ҳолда маркетинг усулидир. Рақамли маркетинг кўпинча "онлайн", "интернет маркетинги" ёки "веб маркетинг" деб ҳам аталади. Рақамли маркетинг атамаси, айниқса, 2013 йилдан кейин алоқа ва ахборот технологияларидан фойдаланишнинг ортиб бориши билан бирга энг кенг тарқалган атамага айланди.

Рақамли маркетинг - бу компаниялар мижозларни жалб қилиш, мижозларга имтиёзларни яратиш, ўз брендларини тарғиб қилиш ва сотишни амалга ошириш, мижозларни сақлаб қолиш учун рақамли технологиялардан фойдаланадиган жараёндир [7].

Таҳлил ва натижалар. Корхоналарда рақамли маркетингни режалаштириш, амалга ошириш ва бошқариш қобилияти унинг рақамли маркетинг қобилияти, деб аталади. Бу корхонанинг мижозлар билан чуқур ўзаро муносабатларини осонлаштириш учун интернет ва бошқа ахборот технологияларидан фойдаланиш қобилиятини англатади. Рақамли маркетинг қобилияти қўйидаги учта муҳим ва бир-бирини тўлдирувчи ресурслардан иборат кўп ўлчовли ҳисобланади: АТ ресурслари, инсон ресурслари ва бизнес ресурслари.

Бундан ташқари, корхонанинг рақамли маркетинг қобилияти даражаси олтита омил билан белгиланади:

- мақсадли мижозларни аниқлаш ва мижозларнинг мукаммал расмини олиш учун онлайн ва оффлайн турли маълумотлар манбаларини улаш;
- интеграциялашган ва автоматлаштириш воситаларини яратиш интеграциялашган реклама веб-сайти ва таҳлил технологиясини яратиш;

- ҳар бир мижоз каналида истеъмолчилар эҳтиёжларини аниқлаш;
- ҳамкорлар ва маркетинг технологиялари провайдерлари билан самарали ҳамкорликни амалга ошириш;
- ходимларни ўқитиш ва малакасини ошириш ва ходимларнинг билимидаги камчиликларни бартараф этиш;
- мослашувчан ташкилотни яратиш.

Рақамли технологиилар ва дастурий иловаларнинг жадал ўсиши туфайли чакана савдо корхоналарида мижозлар маълумотлари оқими яратилди. Бу эса корхоналар ўз мижозларининг диди ва қарашлари, фикр юритишлари, ҳис қилишлари, ҳаракат қилишлари, бошқа мижозлар ва корхоналар билан қандай муносабатда бўлишлари, маҳсулотга бўлган муносабатларини ёзиб олиб таҳлил қилиш имкониятига эга бўлдилар. Савдода рақамлаштиришни ривожлантириш бўйича турли хил қарашлар аввалги парадигмаларга асосланади. Булар рақамлаштиришнинг ҳаракатлантирувчи омиллари бўлган жиҳатларни, масалан, мижозлар билан муносабатлар, рақобатбардошлиқ ва бошқаларни ўз ичига олади. Аммо, ушбу ўзгаришларни келтириб чиқарадиган рақамли технологияларга эътибор талаб даражасида эмас.

Рақамли технологиилар томонидан тақдим этилаётган истиқболли имтиёзларга қарамай, уларни давлат секторида жорий этиш секин кечмоқда ва қўлланилишидан қисман фойдаланилмоқда. Чакана савдони ривожлантиришда рақамлаштириш жуда муҳим ҳисобланди. Чунки, булатли технологиилар шахс ва жамият ривожланиши учун янги шарт-шароитларни яратади, ахборотнинг улкан омборларига киришни очиб беради, машина ресурсларини сарфлайди, ахборотни сақлаш харажатларини тежайди, уни қайта ишлаш ва узатишни тезлаштиради.

Улар маълумотларни сақлаш харажатларини сезиларли даражада камайтиради. Савдо ва маҳсулот ассортиментига устувор аҳамият берилган чакана савдода маркетингга нисбатан стратегик ёндашувни қўллайди ва истеъмолчига йўналтирилган бўлиш, мижозлар билан шахсий алоқада бўлиш, истеъмолчилар хулқ-атвори тўғрисида маълумот тўплаш ва истеъмолчиларнинг хулқ-атвори ҳақида маълумот олиш имкониятидан фойдаланади. Ушбу бизнеснинг оддий усувлари бугунга келиб маркетингнинг ўта мураккаб шаклига айланган.

Шуларга асосан, маълум бир ҳудуддаги истеъмол бозорида чакана савдо тармоғини ривожлантириш тизими ва унда бажариладиган вазифаларининг ўзига хос хусусиятларини таҳлиллари асосида такомиллаштиришнинг асосий қоидаларини ишлаб чиқиш учун имкон беради. Бунда мослашувчанлик тамойиллари ва обьектларнинг стратегик йўналишлари менежментнинг комплекс ёндашувига асосланиши лозимлигини билдиради. Бу ҳолатда соҳани самарадорлигини ошириш харидорларнинг эҳтиёжларини қондириш учун маълум бир вақт ва ҳудуд доирасида бир-бири билан чамбарчас боғлиқ ва бир-бирига боғлиқ бўлган элементларнинг тўпламини ўз ичига олади (1-расм).

1-расм. Чакана савдо корхоналари маркетинг фаолиятини такомиллаштириш йўналишлари¹

Унга кўра, чакана савдо корхоналари маркетинг фаолиятини такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари сифатида замонавий усул тизимида ўтиш тавсия этилади ва унга рақамли маркетинг орқали эришилади.

Рақамли технологиялардан кўпинча мобил қурилмалар кўринишида фойдаланиш туфайли мижозлар маълумот қидириш, рақобатдош таклифларни баҳолаш, бошқа мижозлар билан ўзаро алоқа қилиш, харидларни амалга ошириш ва жойларда фирмалар билан алоқа қилишнинг янги усуллари такомиллашмоқда.

Чакана савдо корхоналарнинг ташкилий стратегияларида рақамли маркетингга устувор аҳамият беришлари керак. Натижада, корхоналар ўзларининг рақамли стратегияларини ташкилий ва маркетинг стратегиялари билан мослаштириб, рақамли маркетинг мақсадларини белгилаб олади.

Шунингдек, чакана савдода маркетинг гуруҳини, ахборот технологиялари жамоаси ва бошқа жамоаларни бирлаштириб ёки ўзаро фаолият гуруҳлардан фойдаланиш орқали янги тузилмани ўзгартириш ёки яратиш ҳақида режалаштириш лозим. Бундан ташқари, агар корхонанинг ички ресурслари етарли бўлмаса, у аутсорсинг имкониятларини кўриб чиқиши лозим. Чакана савдо корхоналари рақамли маркетингни қўллаб-қувватлаб ахборот тизимларини яратиши керак. Натижада, улар рақамли маркетинг мазмуни сифатини бошқариш, мижозлар маълумотларини бошқариш, рақамли маркетинг самарадорлигини режалаштириш ва ҳисбот бериш учун тизимларга эга бўлиши ва ички ва ташқи манбалардан интеграциялашган технологик ечимларга эга бўла олади.

Хуносা. Корхоналар маркетинг ва ахборот технологияларини яхши биладиган ўзларининг инсон ресурсларининг хусусиятларини аниқлашлари лозим. Натижада, корхона рақамли маркетинг бўйича ходимларнинг билим ва кўникмаларини ошириш ва рақамли маркетингда бошқарув иштирокини ошириш учун ходимларни

¹ Муаллиф ишланмаси

ривожлантириш ва ўқитиш орқали рақамли маркетинг жамоасининг малакасини ошириш имкониятига эга бўлади. Чакана савдо корхоналари сотув ҳажмини кўпайтиришни таъминлаш учун рақамли маркетинг стратегиясидан самарали фойдаланиши лозим. Чунки, рақамли технологияларнинг ривожланиши туфайли контактсиз маркетинг бошқаруви муҳим аҳамият касб этади. Чунки, рақамли маркетингдан асосий манба сифатида фойдаланадиган корхоналар тегишли соҳада рақобатбардош устунликка эга бўладилар.

Adabiyotlar/Литература/References

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 13 февралдаги 75-сон қарорига 1-илова: Ўзбекистон Республикасида чакана савдо қоидалари.
2. Akaka M.A., Vargo S.L. Extending the context of service: from encounters to ecosystems. J. Serv. Market., 29 (6/7), 2015. pp. 453-462.
3. Teufel P., Zimmermann R. Holistic Retail Design: Reshaping Shopping For the Digital Era. Frame Publishers, 2015.
4. Reinartz W.N., Wiegand M. Imschloss. The impact of digital transformation on the retailing value chain.
5. Gillpatrick T., The Digital Transformation of Marketing: Impact on Marketing Practice & Markets. Economics, 7, 2020. pp. 139-156.
6. Kannan P.K., H. "Alice" Li. Digital marketing: a framework, review and research agenda. Int. J. Res. Mark., 34, 2017. pp. 22-45.

08.00.00- Иқтисодиёт фанлари

Хаджаев Хабибулла Сагдуллаевич,
Доцент Ташкентского финансового института
E-mail: khabibulla_1965@mail.ru

ОБЪЕКТИВНАЯ НЕОБХОДИМОСТЬ И ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ АНТИМОНОПОЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ В РАЗВИТИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ

Аннотация. В статье исследованы процессы, связанные с объективной необходимостью и экономической сущностью реализации антимонопольной политики в развитии национальной экономики. Анализированы существующие проблемы в рамках процессов, связанных с системной организацией антимонопольной политики и повышением ее эффективности. Даны научное предложение и практические рекомендации по совершенствованию системы реализации антимонопольной политики в национальной экономике.

Ключевые слова: монополия, монопольный рынок, финансовый рынок, антимонопольная политика, конкурентный рынок, межотраслевая конкуренция, уровень капитализации.

Khadzhaev Khabibulla Sagdullaevich,
Associate Professor, Tashkent Financial Institute

OBJECTIVE NECESSITY AND ECONOMIC ESSENCE OF ANTI-MONOPOLY POLICY IN THE DEVELOPMENT OF THE NATIONAL ECONOMY

Abstract. The article examines the processes associated with the objective necessity and economic essence of the implementation of antimonopoly policy in the development of the national economy. Existing problems within the framework of processes related to the systematic organization of antimonopoly policy and increasing its effectiveness are analyzed. A scientific proposal and practical recommendations are given for improving the system for implementing antimonopoly policy in the national economy.

Key words: monopoly, monopoly market, financial market, antimonopoly policy, competitive market, inter-industry competition, capitalization level.

Хаджаев Хабибулла Сагдуллаевич,
Тошкент молия институти доценти

МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА МОНОПОЛИЯГА ҚАРШИ СИЁСАТНИНГ ОБЪЕКТИВ ЗАРУРЛИГИ ВА ИҚТИСОДИЙ МОҲИЯТИ

Аннотация. Мақолада миллий иқтисодиётни ривожлантиришда монополияга қарши сиёсатни амалга оширишнинг объектив зарурлиги ва иқтисодий моҳияти билан боғлиқ жараёнлар тадқиқ этилган. Монополияга қарши сиёсатни тизимли ташкил этиш ва унинг самарадорлигини ошириш билан боғлиқ жараёнлар доирасида мавжуд муаммолар таҳдил қилинган. Миллий иқтисодиётда монополияга қарши

сиёсатни амалга ошириш тизимини такомиллаштиришга доир илмий таклиф ва амалий тавсиялар берилган.

Калит сўзлар: монополия, монопол бозор, молия бозори, монополияга қарши сиёсат, рақобатлашган бозор, тармоқлараро рақобат, капиталлашув даражаси.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N59>

Введение. Рыночная экономика независимо от своего уровня и особенностей развития требует существования конкуренции. Вместе с тем с развитием рыночной экономики и совершенствуются конкурентные отношения, меняя свои формы. Эффективное функционирование рыночного механизма и обеспечение конкурентной среды в экономике требуют рассмотрения причин возникновения монополий и особенностей их существования. Материальной основой возникновения монополий является концентрация производства. Концентрация производства представляет собой концентрацию средств производства, рабочей силы и объёма производства на крупных предприятиях.

По сравнению с предприятиями немонопольных мелких конкурентных сфер предприятия-монополисты имеют больше стимулов и возможностей для внедрения в производство достижений научно-технического прогресса. Крупные монопольные фирмы имея широкие финансовые возможности, точно гарантируют авторам получение прибыли от их инноваций. Этот процесс оказывает негативное воздействие процессам формирования чистой конкурентной среды на рынке. В результате могут возникнуть проблемные ситуации в некоторых процессах, связанных с формированием чистой конкурентной среды. Что касается неотложных задач, стоящих перед экономикой Узбекистана в этом вопросе Президент Республики Узбекистан Шавкат Мирзиёев 29 декабря 2020 года в своем Послании к Олий Мажлису говорил следующее: «...необходимо создать условия свободной конкуренции на товарном и финансовом рынках и создать равные возможности для предпринимателей в приобретении сырья. В настоящее время существуют монопольные рынки в таких направлениях как электроэнергия, газ, драгоценные металлы, минеральные удобрения, транспортные услуги, и на них сохраняются множество проблем»[1].

Вышеуказанные случаи свидетельствует о том, что с точки зрения сегодняшнего дня актуальность значение исследования научно-теоретических основ процессов, связанных с объективной необходимостью и экономической сущностью антимонопольной политики, ролью формирования конкурентной среды при реализации антимонопольной политики.

Анализ литератур. При реализации эффективной антимонопольной политики в научных исследовательских работах, направленных на изучения объективной необходимости и экономической сущности развития конкурентной среды имеет особое значение исследование Питтмана Расселля. Он в своих исследованиях уделил особое внимание роли экономической политики государства в предотвращении не честной конкуренции в товарных или финансовых рынках, в первую очередь, внутренних потребительских рынках и в сфере рекламы в исследованиях Н.А.Овчаренко, Т.Н.Сидоренко, Е.П. Новиковой занимает особое место актуальные вопросы развития конкуренции и конкурентной среды в структурных подразделениях страны. В

соответствии с основными правилами современной теории конкуренции рекомендуется ограничивать монопольную деятельность посредством уделение особого внимания на методологию оценки и управления развития конкуренции [3]. В научных исследованиях Э. Млотока рекомендуется формирование государственного реестра хозяйствующих субъектов, занимающих доминирующее положение на товарном или финансовом рынке и субъектов естественных монополий, постоянный порядок контроля соблюдение требований законодательных актов о конкуренции, о естественных монополиях, в том числе организация, структурное изменение и ликвидация субъектов естественных монополий, а также при покупке доли акций в уставном капитале уставного фонда хозяйствующих субъектов [4]. А.Г.Мокроносов, И.Н.Маврина посредством своих научных исследований изучили финансовый рынок и определили существование в нем доминирующего положения хозяйствующего субъекта или группы лиц, рекомендовали формирования объективного механизма защиты прав потребителей от необоснованного завышение цен и снижение качества продукции и оказываемых услуг субъекта-монополиста. [5]. В исследованиях Л. В. Юрьевой рекомендованы многие проблемы оценки монопольной деятельности и методы, помогающие их решить. В процессе анализа в качестве основной проблемы трактуется процесс я сбалансированного развития предприятия и достижения высокого уровня конкурентоспособности[6]. Исследования Ш.Ш.Шодмонова, У.В.Гафурова показывают возможности эффективной организации антимонопольной политики, а также они дали научные предложения и практические рекомендации по повышению конкурентоспособности предприятий [7]. Исследования Б.Т.Салимова, М.С.Юсупова, Б.Б.Салимова показывают, что налог, взимаемый с отдельного товара на конкурентном рынке, изменяет рыночную цену товара на меньшую величину по сравнению с суммой налога, и делается вывод о том, что бремя налога распределяется как потребителям, так и продавцам[8]. В исследованиях Б.О.Турсунова исследованы процессы, связанные с ролью малого бизнеса и частного предпринимательства в обеспечении конкурентоспособности национальной экономики и инновационного развития [9].

В приведенных выше исследованиях приоритет отдается реализации антимонопольной политики в развитии национальной экономики, что создает основание для вывода о возможности увеличения размера капитала в результате накопления (капитализация) части прибавочной стоимости. Но не обращено внимание на разработку и формированию методологической базы, направленного на обеспечение эффективного государственного регулирования и контроля деятельности субъектов, занимающие лидирующие позиции на товарном и финансовом рынках и естественных монополий, на развитие конкурентной среды.

Методология исследования. В процессе исследования использовались такие методы исследования, как научная абстракция, индукция и дедукция, системный анализ. С использованием метода научной абстракции сформированы научные предложения и практические рекомендации, направленные на обоснование объективной необходимости и экономического характера антимонопольной политики в развитии национальной экономики.

Анализ и результаты. Значение государственного регулирования

антимонопольного управления, возможности разработки стратегий развития конкурентной среды на предприятиях нашли отражения и в трудах российских ученых. Проблема формирования эффективного бизнеса вместе с проблемой развития конкурентной среды в результате эффективного исследования имеющихся возможностей включает в себя и вопросы поиска новых возможностей. Кроме этого, формирование эффективного бизнеса означает выбор стратегии лидерства в конкуренции за счет сокращения затрат, основываясь на использования возможностей предприятий по содержанию рисунка 1, предложенного на основе теоретически полученных данных в целях развития конкурентной среды, а основания на поиск новых возможностей означает выбор стратегии дифференциации товаров и услуг.

Анализ литератур показал, большинство авторов прежде всего обращают внимание на содержание стратегии конкуренции. Вместе с этим, по нашему мнению, у руководителя предприятия развития данного бизнеса и стратегия конкуренции разрабатываемая для его достижения должна формироваться в этапе стратегического предвидения на основе системе расширенных стратегических целей.

Рисунок 1. Система антимонопольного управления

На наш взгляд, системный подход к управлению стратегией регулирования антимонопольного управления может быть осуществлен через стратегическое управление конкурентной позиции предприятия в данном бизнесе.

На основе данных анализа деятельности регулирования антимонопольного управления конкурентное положение предприятий в отрасли можно охарактеризовать следующей системой показателей:

1. Достигнутые (или ожидаемые достижения) стратегические показатели:
  - доля в контроле над рынком;
  - качество производимой продукции;

- уровень обслуживания потребителей;
- уровень организации системы распределения и сбыта;
- характеристика отношений с поставщиками;
- состояние использования ресурсов;
- уровень внедрения инноваций.

2. Достигнутые (или намеченные к достижению) финансовые показатели:

- объем продаж;
- уровень капитализации;
- рентабельность продукции;
- скорость оборота капитала.

3. Имеющиеся (или предусмотренные владельцем) конкурентные преимущества:

- опыт;
- преимущество в учебном потенциале и потенциале знаний;
- преимущество в ресурсах;
- преимущество в занимаемой позиции.

Характеристика конкурентной позиции может быть дополнена другими показателями в зависимости от ситуации в отрасли. Согласно предложенному подходу стратегическое управление конкурентной позицией начинается с определения того, чего хотят добиться в данной отрасли заинтересованные в эффективной работе предприятия (табл. 1).

Таблица 1
Согласование предусмотренных интересов для бизнес партнеров в конкурентной среде

Заинтересованные стороны	Ожидаемый результат
Собственники (акционеры, инвесторы)	<ul style="list-style-type: none"> - предусмотренный уровень роста акционерной стоимости в результате развития межотраслевой конкуренции; - предусмотренные выручки на предприятиях
Сотрудники	<ul style="list-style-type: none"> - требуемый уровень профессионализма сотрудников; - уровень материального стимулирования
Потребители	<ul style="list-style-type: none"> - удовлетворение потребностей населения на высоком уровне
Организации, регулирующие монопольную деятельность	<ul style="list-style-type: none"> - доведение до оптимальной точки экономических отношений между государством и предприятиями, между предприятиями и предприятиями, между предприятиями и поставщиками ресурсов
Общество	<ul style="list-style-type: none"> - потребление дешевых, качественных и инновационных продуктов и высококвалифицированные, качественные виды услуг

Учитывая пожелания заинтересованных сторон, руководству предприятия

следует расширить и раскрыть систему целей.

1. Результативные цели в период планирования.
2. Цели трудно достижимые в период реализации плана, но позволяющие предприятию продвигаться в необходимом направлении.
3. Цели считаются недостижимыми, но считающиеся перспективными к которым можно постепенно приближаться.

Стратегическое управление конкурентной позиции прежде всего означает разработку стратегического предвидения позиции предприятия на отраслевом рынке. По нашему мнению, руководство предприятия должно иметь возможность представить, какое положение будет занимать бизнес в будущем (5-10 лет). Предприятие, не имеющее стратегическое предвидение, естественно не знает какую позицию будет иметь в будущем на рынке. В условиях рыночных отношений предприятие какой степени должен действовать для обладания рынком для себя, а в данный момент может достичь своей перспективы только в том случае, когда оно рационально решает конкурировать со своей продукцией во всем рынке или его некоторых сегментах.

Выводы и предложения. На сегодняшний день со стороны государства осуществляются широкомасштабные работы, направленные для укрепления конкурентоспособности национальной экономики, увеличения долю товаров, экспортируемых на мировые рынки, дальнейшего улучшения макроэкономических процессов, преотвращение инфляции, улучшения стабильности национальной валюты сума, дальнейшего развития экономики, увеличения ассортимента продукции, улучшения социальной инфраструктуры, коренного реформирования сферы услуг, улучшения уровня жизни населения и повышения рентабельности промышленных предприятий, повышение качества производства, увеличения дохода частного сектора.

Для формирования конкурентной среды в республике очень важны контроль осуществленных реформ и созданных условий. Вместе с тем для осуществления эффективной антимонопольной политики, контроля за соблюдением законодательных актов о конкуренции и естественных монополиях, развития конкурентной среды в республике важны дальнейшая объективная необходимость и экономической сущности правового поля, предотвращение недобросовестной конкуренции на товарных и финансовых рынках, прежде всего на внутреннем потребительском рынке и сфере рекламы, государственной политики и органов местного самоуправления по предотвращению противоправных действий в отношении хозяйствующих субъектов, осуществление мер по обеспечению защиты законных интересов и прав потребителей в исключительном координации с общественными структурами; углубленный анализ финансово-экономического положения и конкурентоспособности экономически уязвимых предприятий, осуществления функций по структурному изменению хозяйствующих субъектов и их банкротству, отражение государственных интересов при рассмотрении вопросов структурных изменений, санации и банкротства.

На наш взгляд, в целях обеспечения объективных условий антимонопольной политики в развитии экономики Узбекистана целесообразно осуществление следующих мер:

-осуществления антимонопольной политики требует необходимость реализуемых мер, проблем в данной сфере и их решения с учетом требований

современности в рамках объективной необходимости и финансового оздоровления промышленных предприятий. Поэтому необходимо осуществления оценки, в какой степени гарантированы экономические, в частности финансовые интересы промышленных предприятий и партнеров;

- необходимо повышение конкурентоспособности промышленных предприятий за счет экономической сущности антимонопольной политики, внедрения жесткой системы экономии на промышленных предприятиях, снижения издержек производства и себестоимости продукции, продолжения модернизации производственных процессов;

- необходимо осуществления принятые решения по экспортноориентации продукции, выпускаемой на предприятии, увеличению производственных мощностей, переходу на международные стандарты, обеспечение стабильного положения промышленного предприятия на внутреннем и внешнем рынке;

- обеспечение увеличение доходов предприятий посредством продажи биржевых торгах на внутренний рынок и на экспорт, производимых продукции национальными предприятиями и т.д.

Adabiyotlar/Literatura/References

1. Послание Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева к Олий Мажлису 29 декабря 2020 года. <https://president.uz/uz/lists/view/4057>
2. Pittman, Russell (1992), Some Critical Provisions in the Antimonopoly Laws of Central and Eastern Europe, International Lawyer, 26, pp.485-503.
3. Овчаренко Н.А, Сидоренко Т.Н, Новикова Е.П. Основы управления развитием конкуренции в субъектах Российской Федерации. Учебное пособие.- Краснодар:Издательство: Краснодарский центр научнотехнической информации (ЦНТИ). 2016. – 182 с.
4. Млоток Е. Принципы маркетингового исследования конкуренции на рынке. – М. : Экономика, 2000. – 187 с.
5. Мокроносов А.Г, Маврина И.Н. Конкуренция и конкурентоспособность. Учебное пособие. Екатеринбург, 2014.-194 с.
6. Юрьева Л.В. Основы стратегического конкурентного анализа.– Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2014. – 52 с.
7. Шодмонов Ш.Ш, Гофуров У.В. Иқтисодиёт назарияси. Дарслик. – Т.: IQTISOD-MOLIYA, 2010. – 728 бет.
8. Salimov B.T, Yusupov M.S, Salimov B.B. Mikroiqtisodiyot. Darslik. –Т.: Iqtisodiyot, 2019, - 366 b.
9. Турсунов, Б.О. (2020). Роль инновационного развития малого бизнеса в обеспечении конкурентоспособности национальной экономики. *Россия: тенденции и перспективы развития*, (15-2), 417-418.

13.00.00- Педагогика фанлари

Xamzayeva Dilfuza Samarovna
Termiz davlat universiteti Turizm va mehmonxona xo‘jaligi
kafedrasи katta o‘qituvchisi
e-mail: dilfuza.hamzayeva@mail.ru

SURXANDARYO VILOYATIDA TURISTIK MAHSULOTLARNI BAHOLASH VA SAMARALI RIVOJLATIRISH IMKONIYATLARI

Annotatsiya. Maqolada Surxondaryo viloyati misolida regional turizmni rivojlantirishdagi imkoniyatlar, mahaliy turistik mahsulotlar taklifi va mavsumiylashtirish masalalari, turistik mahsulotlarni baholash tadqiq qilingan. Muallif tomonidan amalga oshirilgan tahlil natijalari asosida viloyat turizmining rivojlanish imkoniyatlari asoslab berilgan.

Kalit so‘zi: Surxondaryo viloyati, turistik mahsulot, turizm taklifi, mavsumiylik, diniy, tarixiy-madaniy, tog’ va ekstremal turizm, istiqbollar.

Khamzayeva Dilfuza Samarovna
Termiz State University of Tourism and Hotel Management
senior teacher of the department

OPPORTUNITIES FOR EVALUATION AND EFFECTIVE DEVELOPMENT OF TOURIST PRODUCTS IN SURKHANDARYA REGION

Abstract. This article examines the possibilities for the development of regional tourism using the example of the Surkhandarya region, studies the issues of tourism supply and evaluation of tourism products in improving regional tourism. Based on the results of the analysis carried out by the author, the possibilities for developing tourism in the region are substantiated.

Key words: Surkhandarya region, tourist product, tourist offer, seasonality, religious, historical and cultural, mountain and extreme tourism, prospects.

Хамзаева Дильфуза Самаровна
Термезский государственный университет туризма и
гостиничного менеджмента старший преподаватель кафедры

ВОЗМОЖНОСТИ ОЦЕНКИ И ЭФФЕКТИВНОГО РАЗВИТИЯ ТУРИСТИЧЕСКИХ ПРОДУКТОВ В СУРХАНДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация. В данной статье рассмотрены возможности развития регионального туризма на примере Сурхандарьинской области, изучены вопросы туристического предложения и оценки туристических продуктов в совершенствовании регионального туризма. На основе результатов проведенного автором анализа обоснованы возможности развития туризма региона.

Ключевые слова: Сурхандарьинская область, туристский продукт, туристическое предложение, сезонность, религиозный, историко-культурный, горный и экстремальный туризм, перспективы.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N60>

Surxondaryo viloyati O'zbekistonning nafaqat janubiy viloyati, balki tabiiy turistik resurslarga boy, mamlakatimizning o'ziga xos va istiqbolli sayyoqlik yo'nalishlaridan biridir. O'zining betakror tabiat, arxeologik va tarixiy madaniy resurslari bilan turizm sohasida katta salohiyatga ega.

Viloyatning turizm salohiyati ancha yuqori, bu yerda 600 dan ziyod madaniy meros va turizm obyektlari bor[3]. 2022 yilning 8 oyida 128 ming 300 nafar chet ellik va 593 ming nafar mahalliy turistlar voha bilan yaqindan tanishdi. Mazkur sohaning eksport hajmi 21,6 million dollarga oshdi.

Ayniqsa, ziyorat turizmini rivojlantirish borasida Al-Hakim at-Termizi, Abu Iso Imom Termizi, Sulton Saodat majmualari, Xo'ja Alouddin Attor, Mavlono Muhammad Zohid va So'fi Olloyor ziyoratgohlari bo'ylab sayohatlar tashkil etish, ularga olib boruvchi yo'l infratuzilmasini yaxshilash bo'yicha amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar o'zining samarasini bermoqda.

Shuningdek, buddizm turizm yo'nalishini rivojlantirish maqsadida Kampirtepa, Dalvarzintepa, Qoratepa, Fayoztepa va Zurmala yodgorliklariga xorijiy budda ziyoratchilarini jalg qilish va ularga qulayliklar yaratish uchun zarur infratuzilma yaratilmoqda.

"Fayoz-tepa" muzeyi, "Sulton Saodat" yodgorlik-ibodat majmuasi, "Kampirtepa" arxeologik majmuasi, "Said otaliq" madrasasi, Hakim at-Termizi maqbarasi, Sangardak sharsharasi, Teshik-tosh g'ori, Qirq Qiz qalasi kabi turizmning eng mashhur obyektlarini ochiq osmon ostidagi muzeylar deb atash mumkin. Diniy, tarixiy-madaniy, tog' va ekstremal turizmni rivojlantirish uchun katta istiqbollar mavjudligi va zarur chora-tadbirlarni amalga oshirish zarurligini anglatadi.

Biroq, turizmnинг an'anaviy muammolaridan biri-turistik xizmatlarga bo'lgan talabning mavsumiyligi bilan bo'liq muammolarga duch kelishimiz mumkin. Mavsumiylik omili turizm sohasida ilmiy izlanishlar olib borayotgan ko'plab olimlarning tadqiqot obyekti hisoblanadi. Turizmda mavsumiylikni o'rganishning xilma-xilligi ushbu toifani aniqlash bo'yicha turli nuqtai nazarlarni rivojlantirishga yordam beradi.

Muayyan mintaqaga uchun ushbu muammoni samarali hal qilish uchun qabul qilingan strategiyaning mavsumiylik omiliga nisbatan qiyosiy tahlilini o'tkazish kerak. Bu har bir yo'nalishning ijobiy va salbiy tomonlari mavjudligi bilan bog'liq (1-jadval).

1-jadval

Turizmda mavsumiylik omilining ta'sirini kamaytirishning asosiy yo'nalishlarini tahlili

T\p	Ko'rsatkichlar	Mavsumiylikka munosabat	
		Talabning mavsumiyligi bilan kurashish	Talabning mavsumiyligini hisobga olgan holda
1.	Asosiy tadbirlar	Mintaqa uchun noan'anaviy turistik yo'nalishlarini rivojlantirish	Turistik tashkilotlarning jozibadorligini oshirish

2.	Mumkin bo'lgan ijobjiy natijalar	Turistik resurslardan maksimal foydalanish darajada	Qisqa muddatli yuqori mavsumlardan samarali foydalanish
3.	Mumkin bo'lgan yo'qotishlar	An'anaviy turistik resurslarning jozibadorligini pasaytirish	Turistik salohiyatlardan yetarli darajada foydalanimaslikdan ko'rilgan zararlar
4.	Strategiyadan foydalanish shartlari	Istiqlolli turistik resurslarning mavjudligi	Rivojlangan turizm resurslarining cheklanganligi

Yuqoridagi jadvaldan ko'rinish turibdiki, turistik tashkilotning xatti-harakatlari strategiyasini tanlashda mavsumiylik omilining o'zgarishi tufayli mumkin bo'lgan oqibatlarini baholash kerak. Mavsumiylik omilini o'rganish shuni ko'rsatadiki, mamlakatning deyarli barcha hududlarida turistik faoliyatning barqaror rivojlanishi asosan turistik oqimlarning mavsumiyligiga bog'liq. Bunday holatni Surxondaryo viloyati turizm sohasi misolida ham ko'rishimiz mumkin.

2023-yili viloyatning Dalvarzintepa yodgorligida ochiq osmon muzeyini tashkil qilish bo'yicha ishlarni boshlandi. Bu ishlarni davom ettirib, Boysunda dunyodagi eng chuqur g'orlardan biri bo'lgan "Boybuloq", neandertal odam qoldig'i topilgan "Teshiktosh" va "Machay" g'orlari, ellen madaniyati yodgorligi bo'lmiss Uzundara qal'asida ham tarixiy muzey tashkil etilishi rejalashtirilgan. Sheroboddagi qadimgi odam yashagan Xatak g'ori va Zarautsoy qoyatoshiga xorijiy olimlar ekspeditsiyasi yo'lga qo'yiladi[2].

Kelgusida "Samarqand – Kitob – Denov – Oltinsoy – Termiz" marshruti bo'ylab "Naqshbandiya pirlari" turizm halqasi ochiladi. Viloyatda atigi 2,5 ming o'ringa ega 53 tagina mehmonxona bor, ularning yarmi Termiz shahrida joylashgan. Kelgusi yilda viloyatga sayyoohlар oqimini 3 barobar oshirish reja qilinayotgani bois, Surxondaryo tadbirkorlariga mehmonxona qurishga "yulduzi" dan qat'i nazar subsidiya berilishi belgilandi.

Yil yakuniga qadar Sariosiyo aeroportida fuqaro aviatsiyasi faoliyatini tiklash, kelgusi yildan Sariosiyodan Samarqand va Toshkentga muntazam reyslarni yo'lga qo'yish, Termizdan Istanbul, Farg'ona, Buxoro va Xorazmga reyslarni ko'paytirish topshirildi. Buyuk ipak yo'li chorrahasida joylashgan Surxon vohasi Zarautsoy, Kampirtepa, Jarqo'ton, Sopollitepa, Dalvarzintepa kabi qadimiy obidalar, Boysuntog' tizmasidagi ajib tilsimli G'ur-g'urtepa g'ori, Sangardakning mo'jizaviy sharsharasi, Xo'jamayxona, Omonxona shifobaxsh buloqlari va boshqa ko'plab moddiy va nomoddiy boyliklari bilan hamisha sayyoohlар e'tibori markazida bo'lgan.

Viloyatda ekoturizmni rivojlantirish borasida qator ishlarni amalgalash, amalga oshirilmoqda. Xususan, zamonaviy qulayliklarga ega mehmonxonalar, mehmon uylari va xostellarning ko'pchiligi viloyatning tog'li hududlarida joylashgan. Ayniqsa, Boysun, Denov, Sariosiyo hamda Sherobod tumanlarida ekoturizm yaxshi rivojlanmoqda. Sariosiyo tumanidagi "To'palang" suv ombori hududida ekoturizm markazi tashkil etilgan.

Turizm sohasida olib borilgan islohotlar natijasida o'tgan 6 yil davomida viloyatda mehmonxonalar va boshqa xizmat ko'rsatish yo'nalishida qiymati 597,1 mlrd so'mga teng bo'lgan 118 ta loyiha amalga oshirilgan va 2 ming nafar aholining bandligi ta'minlangan. Aytish

kerakki, bugungi kunda viloyatda 49 ta mehmonxona, 141 ta oilaviy mehmon uylari, 9 ta xostel, 40 ta turistik toifaga kiruvchi transport vositalari ishlab turibdi.

Tahlil qiladigan bo'lsak Surxondaryo viloyatida 2017 yilda turistlar tashrif buyuradigan atigi 48 ta turizm obyektlari mavjud bo'lgan bo'lsa, bugungi kunda obyektlar soni 116 ta (241,6 %) ga yetkazildi. Mavjud 116 ta turizm obyektlaridan, Termiz shahrida 6 tasi, Jarko'rgon, Sho'rchi va Denov tumanlarida 5 tadan, Boysun, Qumqo'rg'on, va Sariosiyo tumanlarida 4 tadan ob'yektlar joylashgan. Shuningdek, Termiz tumanida "Marvarid", "Oksus", "Eko turizm" maskanlari tashkil etildi. Buning natijasida turistlar uchun qulayliklar yaratilib, ularning viloyat hududida bo'lish kunlari 1 kundan — 3 kungacha oshirildi. Boysun tumani "Inkobod" mahallasi Omonxona qishlog'ida bugungi kunda 1 ta sog'lomlashtirish markazi, 2 ta mehmonxona, 1 ta xostel va 20 dan ortiq oilaviy mehmon uylari faoliyat yuritmoqda[1].

2030-yilgacha bo'lgan davrda viloyatda turistlar tashrif buyuradigan yangi va yirik ob'yektlar sonini kamida 140 taga oshirish rejalashtirilgan. Shuningdek, Termiz shahri, Boysun, Sariosiyo, Denov, Sherobod va Oltinsoy tumanlarida mehmonxonalar soni 85 tadan 150 taga yetkaziladi. Mehmonxonalardagi o'rinalar soni 6450 taga yetkaziladi. Bundan tashqari viloyatning tog'li hududlarida 25 ta xostellar va 200 dan ortiq oilaviy mehmon uylari tashkil etilishi va ulardagagi o'rinalar soni 2500 taga yetkazish rejalashtirilgan. Shu bilan birga viloyatning Termiz, Boysun, Sherobod, Sariosiyo va Oltinsoy tumanlarida dam olish va sog'lomlashtirish markazlari quriladi.

Sherobod tumanidagi Xo'jaikon tuz g'ori atrofida tadbirkorlik subyektlarini jalb qilgan holda 2 ta sog'lomlashtirish markazi tashkil etiladi. Bundan tashqari, turistlar doimiy tashrif buyuradigan Oltinsoy tumanidagi Xo'jaipok bulog'ida 1 ta, Boysun tumanidagi Omonxona bulog'i 1 ta, Sariosiyo tumanidagi Sangardak sharsharasi va Termiz tumanidagi Uchqizil ko'li atroflarida 1 tadan, jami 6 ta aholi uchun zamonaviy va arzon sog'lomlashtirish va dam olish markazlari quriladi. Buning natijasida viloyatda tabiiy sog'lomlashtirish markazlari soni 10 taga yetkaziladi. Bunda birligina Boysun tumanining o'zida tashabbuskor tadbirkorlar tomonidan qariyb 100 mld. So'm evaziga 2 ta yirik turizm kompleksi qurilishi rejalashtirilgan. Ushbu kompleksda mehmonxonalar, restoranlar, sog'lomlashtirish markazlari va boshqa xizmat ko'rsatish markazlari quriladi.

Yuqoridagilarni inobatga olib shuni aytishimiz mumkinki, Surxondaryo viloyatida turizmnning rivojlanish imkoniyatlari hududning turistik taklifiiga ijobjiy ta'sir ko'rsatadi. Buning uchun zamonaviy turizm industriyasini yaratishni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash hamda xalqaro turizm biznesining rivojlanishiga va zamonaviy turizm bozori sharoitida hududlar turizm iqtisodiyotining integratsiyasiga yaqinlashganda innovatsion ishlanmalarni yaratish, rag'batlantirish va birlashtirish lozim. Innovatsion rivojlanish raqamli iqtisodiyotda hududlar turizm industriyasini rivojlanirish uchun tashqi va ichki (institutsional) makonda qulay shart-sharoitlarni yaratishda namoyon bo'lishi kerak. Zamonaviy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishi uchun sharoit yaratish va multiplikativ samarani ta'minlash, turistik bozorning zamonaviy segmentini rivojlanirish uchun innovatsion platformani yaratish uchun makro va mikro darajada aniq segmentatsiyani amalga oshirish kerak.

Adabiyotlar/Литература/References

1. Alimova M.T. Hududiy turizm bozorining rivojlanish xususiyatlari va tendensiyalari (Samarqand viloyati misolida). DSc. Ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya.- S.:SamISI, 2017. -265 b.
2. Xamzayeva D.S. Turistik mahsulotlar taklifini mavsumiylashtirishning nazariy tahlili. Biznes-Ekspert 140 (8(140)), 77-79, 2019.
3. www.surxondaryo.uz .Surxondaryo viloyati hokimligining rasmiy sayti

08.00.00- Иқтисодиёт фанлари

Усманова Насиба Акбаржоновна
PhD, и. о. доцента кафедры "Менеджмент"
Самаркандинский Институт экономики и сервиса
E-mail: usmanovanasiba187@gmail.com

ПУТИ РАЗВИТИЯ МЕНЕДЖМЕНТА В СФЕРЕ УСЛУГ

Аннотация. В статье рассматриваются пути устойчивого развития управления в сфере услуг с целью повышения качества и эффективности деятельности сервисных предприятий. Обсуждаются вопросы внедрения и совершенствования инновационных методов для повышения конкурентоспособности и эффективности управления гостиничными хозяйствами в условиях сезонности. В статье также представлены соответствующие предложения и рекомендации по улучшению данной проблематики.

Ключевые слова: менеджмент, услуга, инновация, стратегия, тренд, инвестиции, качество, конкурентоспособность, ресурс, предприятие, информация.

Usmanova Nasiba Akbarjonovna
PhD, Acting Associate Professor of the Department of Management
Samarkand Institute of Economics and Service

WAYS TO DEVELOP MANAGEMENT IN THE SERVICE SECTOR

Abstract. The article discusses the ways of sustainable development of management in the service sector in order to improve the quality and efficiency of service enterprises. The issues of introduction and improvement of innovative methods to increase the competitiveness and efficiency of hotel management in seasonal conditions are discussed. The article also presents relevant suggestions and recommendations for improving this issue.

Keywords: management, service, innovation, strategy, trend, investment, quality, competitiveness, resource, enterprise, information.

Usmonova Nasiba Akbarjonovna
PhD, Menejment kafedrasi dotsenti
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti

XIZMAT KO'RSATISH SOHASIDA MENEJMENTNI RIVOJLANTIRISH YO'LLARI

Annotatsiya. Maqolada xizmat ko'rsatish sohasida menejmentni barqaror rivojlantirish, servis korxonalarini faolyatida sifat va samaradorligini oshirish, boshqarish tizimining mehmonxona xo'jaliklari faoliyati mavsumiyligi hamda raqobatbardoshlikni oshirishning innovatsion usullarini joriy etish va takomillashtirish yo'llari ko'rib chiqilgan. Ushbu masala bo'yicha tegishli taklif va tavsiyalar ham berilgan.

Kalit so'zlar: menejment, xizmat ko'rsatish, innovatsiya, strategiya, tendensiya, sarmoya, sifat, raqobatbardoshlik, resurs, korxona, axborotlashtirish.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N61>

Введение. В процессе становления нового Узбекистана осуществляются комплексные реформы в таких направлениях, как качественное развитие менеджмента в сфере услуг на основе современных требований, повышение качества и эффективности деятельности сервисных хозяйств в соответствии с оптимальной организацией производства, обеспечение достойного места отрасли в социально-экономическом развитии.

В качестве стратегической задачи определен вопрос ускоренного развития управления в сфере услуг, повышения роли и доли услуг в формировании ВВП, коренного изменения структуры оказываемых услуг, прежде всего за счет их современных высокотехнологичных видов. Это означает реализацию задач, определенных Указом Президента Республики Узбекистан от 28 января 2022 года № УП-60 "О стратегии развития Нового Узбекистана на 2022-2026 годы", Указом от 30 сентября 2021 года № УП-6318 "О дополнительных мерах по поддержке развития сферы услуг", Постановлением от 16 июня 2020 года № ПП-4752 "О мерах по поддержке развития сферы услуг" и Указом Кабинета Министров от 27 апреля 2017 года № 246 "О развитии рынка услуг в области охраны труда", а также другие нормативно-правовые акты, определяющие задачи, указанные в соответствующих стратегических документах.[1]

Анализ литературы по теме. В настоящее время для уточнения описания услуг в экономической литературе могут использоваться и другие понятия. Согласно подходу Р. Малери, «Услуги – это нематериальные активы, производимые с целью продажи».

Услуга как экономическое понятие-это деятельность по направлению, посвященному виду продукции, которая приобретает новое качество. В экономической теории услуги – это товары, которые можно производить, передавать и потреблять одновременно.

В книге «Стандартизация и классификация в сфере услуг», изданной под редакцией И.М. Беляевского, он описывает природу услуг.[10]

По мнению И.С.Абдуллаева, Б.Х.Кузибоева, С.Ф.Аллаёрова, «понятие услуги имеет более широкое значение по сравнению с понятием услуги. То есть оказание услуг – это любая деятельность, направленная на достижение какого-либо результата. Подтверждением нашего мнения является тот факт, что сфера услуг включена как сектор экономики в систему национальных счетов, то есть тот факт, что термина «сектор услуг» не существует.[3]

Экономисты зарубежья и нашей страны по-разному подходят к объяснению сущности категории «качество». Э. Деминг, учёный, подчеркивающий успех японской экономики, считает, что качество является важной частью производственной системы. Качество должно быть направлено на максимальное удовлетворение потребностей сейчас и в будущем.

Д. Гарвин выделяет пять критериев качества: соответствие техническим показателям лучших аналогичных товаров; соответствие стандарту; степень точности всех производственных процессов; соответствие качества платежеспособному спросу;

соответствие качества требованиям заказчика. Согласно его подходу, ни один выбранный критерий не может быть нарушен для поддержания качества — если продукт принципиально уступает, то его нельзя считать качественным.

Зарубежными специалистами принято разделять сферу менеджмента качества на две группы . Представители первых считают, что необходимо полностью отказаться от методов работы и первоначальных подходов, чтобы создать новые формы управления в конкурентном мире. Подходы второй группы ученых значительно проще. Они считают, что постоянное совершенствование существующей системы предполагает ориентацию на качество и позволяет компаниям выжить и оставаться конкурентоспособными. К ученым этой группы обычно принадлежат Дж. Джурен, Ф. Кросби, А. Фейгенбаум. Дж. Джурен — американский эксперт в области качества, академик Международной академии качества. Он обосновал переход от контроля качества к управлению качеством.[6]

Методология исследования. В исследовании были использованы методы обобщения, сравнительного анализа и прогнозирования будущих лет на основе статистических данных для внедрения инновационных методов устойчивого развития менеджмента в сфере сервиса, повышения качества и эффективности деятельности предприятий сферы услуг, а также повышение конкурентоспособности.

Анализ и результаты. В условиях инновационного развития экономики стабильное развитие рынка услуг напрямую связано с совершенствованием традиционных услуг и диверсификацией новых видов услуг на основе современных и цифровых технологий.

Поскольку развитие этого сектора будет оптимальным под влиянием инновационных факторов и гибким в зависимости от условий рынка услуг, качество и эффективность предоставляемых услуг будет повышаться. Организация процесса обслуживания в системе обслуживания на научной основе приводит к решению ряда социально-экономических проблем. Например, обеспечение занятости населения на основе развития отрасли, повышение деловых навыков специалистов приводит к совершенствованию процессов оперативной организации и управления каждой предоставляемой услугой. В результате все это гарантирует развитие сферы услуг и улучшение качества жизни населения.

Соответственно, в стратегии развития Президента Республики Узбекистан на период 2022-2026 годов указано, что доля теневой экономики в сфере услуг должна быть сокращена в 3 раза. В целях повышения привлекательности сферы услуг в качестве стратегической задачи обозначен вопрос предоставления дополнительных льгот субъектам предпринимательства отрасли».

Важным направлением обеспечения конкурентоспособности продукции или услуг, создаваемых в условиях инновационного развития экономики, является повышение качества и эффективности на основе экономичного производства и цифровых технологий. Поэтому интенсивное развитие региональной экономики требует повышения эффективности сервисных процессов и эффективного использования ресурсов на предприятиях сферы услуг. Это предполагает развитие регулярно трансформирующейся сервисной деятельности, эффективное управление

персоналом и ресурсами отрасли, соблюдение стандартов обслуживания, качества и эффективности, обеспечение соответствия потребительскому спросу.

Если посмотреть на основные показатели социально-экономического развития Самаркандской области, то в 2016 году объем валового регионального продукта (ВРП) вырос на 108,7% по сравнению с предыдущим годом, в 2020 году этот показатель составил 102,4% по сравнению с предыдущим годом.

Согласно аналитическим данным, объем валового регионального продукта в Самаркандской области в 2017 году вырос на 102,8% по сравнению с предыдущим годом, а к 2021 году этот показатель увеличился на 108,8%. Объем чистых налогов на товары и экспортно-импортные операции также составил 106,7% в 2021 году по сравнению с предыдущим годом, пропорционально росту валового регионального продукта. В разрезе отраслей и отраслей экономики в 2021 году по сравнению с предыдущим годом в сельском, лесном и рыбном хозяйстве был достигнут рост на 104,6%, в производстве промышленной продукции (включая строительство)-на 109,8%. Темпы роста общего объема услуг в регионе в 2021 году (121,6%) были значительно выше, чем в предыдущие годы. Кроме того, динамические изменения имели тенденцию к росту в сфере торговли, услуг по проживанию и питанию (1181,4%) и услуг по транспортировке и хранению, информации и связи (105,5%), которые являются ведущими отраслями услуг.

Таблица 1.1

Состояние основных социально-экономических показателей в Самаркандской области

Показатели	Единица измерения	Года				
		2017	2018	2019	2020	2021
ВРП	млрд.сум	18133,4	31187,4	37593,9	42378,1	53749,9
	По отношение к прошлому году, %	102,8	99,3	104,1	102,4	108,8
Валовая добавленная стоимость	млрд.сум	17739,9	30659,5	36479,7	41469,8	47261,7
	По отношение к прошлому году, %	102,8	101,3	104,0	102,4	105,3
Чистые налоги на товары и экспортно-импортные операции	млн. долл	393,5	1620,5	1114,2	908,3	969,2
	По отношение к прошлому году, %	102,2	147,1	105,9	102,5	106,7
Сельское, лесное и рыбное хозяйство	млрд.сум	5772,6	15350,5	17481,5	19452,5	41206,1
	По отношение	101,4	94,4	102,2	103,1	104,6

	к прошлому году, %					
Промышленный продукт (включая строительство)	млрд.сум	4386,3	6264,2	7604,5	8594,6	12648,5
	По отношение к прошлому году, %	100,4	112,7	108,0	104,4	109,8
Всего услуг, из этого:	млрд.сум	7581,0	8968,0	12786,8	14318,7	18656,7
	По отношение к прошлому году, %	105,0	104,1	104,4	102,6	121,6
Услуги по продажам, проживанию и питанию	млрд.сум	1661,2	1987,5	2375,4	2762,8	3346,8
	По отношение к прошлому году, %	102,7	103,4	104,1	101,4	118,4
Транспортно-складские, информационно-коммуникационные услуги	млрд.сум	1801,6	2118,1	2342,1	2580,4	3215,7
	По отношение к прошлому году, %	105,3	107,0	103,9	100,3	105,5
Другие сервисные сети	млн. долл	4118,2	4862,1	6676,2	8079,5	8752,6
	По отношение к прошлому году, %	105,7	103,0	104,6	100,0	108,3

*Составлено автором на основе данных Управления государственной статистики Самарканской области.

Доля объема услуг в ВВП области составила 41,8% в 2017 году и 34,7% в 2021 году. При этом учитывается рост объемов производства сельскохозяйственной, лесной и рыбной продукции, а также промышленной продукции (включая строительство) высокими темпами по сравнению с сектором услуг (табл.1.1).

Предоставление услуг – это многогранный процесс. Этот процесс требует эффективного управления персоналом сервисного предприятия, повышения эффективности использования ресурсов, соблюдения стандартов обслуживания и учета требований потребителей.

В настоящее время развитие цифровой экономики в мире происходит быстрыми темпами. Развитие цифровой экономики позволяет в полной мере удовлетворить потребительский спрос и повысить производительность труда в отраслях и отраслях экономики. Электронная коммерция позволяет предотвращать кризисы за счет ускорения продаж товаров и услуг.

В нашей стране, как и во всех видах экономической деятельности, происходят структурные изменения в сфере услуг. В частности, в 2021 году в области произведено

(оказано) услуг на сумму 18 259,0 млрд сумов, а темп роста по сравнению с соответствующим периодом предыдущего года составил 119,0%.

Если обратить внимание на темпы роста рыночных услуг в Самаркандской области в 2020 году по сравнению с соответствующими периодами прошлого года, то общий объем произведенных услуг в период с января по март имел тенденцию к росту (январь-113,3 %, январь-февраль – 110,4 %, январь-март-109,7%). Сильнее всего от смягчения ограничений, вызванных пандемией коронавируса во всем мире, пострадала сфера услуг. Как видно из рис. 2.1, в результате жестких ограничений с 15 марта по 15 августа в секторе наблюдалась относительно нисходящая тенденция. Только по итогам года темп роста сферы услуг по сравнению с предыдущим годом составил 102,6%.

В настоящее время механизмы развития сферы услуг нашей страны не имеют возможности полностью контролировать свою деятельность на рынке услуг и организовывать эффективное управление. Соответственно, важно обеспечить инновационное развитие сферы услуг.

Оснащение работы предприятий туристической отрасли информационно-коммуникационными технологиями позволяет сократить затраты времени за счет повышения эффективности оказания услуг и обмена информацией между туристским предприятием и его подразделениями, а также между предприятием и его подразделениями. контрагенты.

Обсуждение. Исследования показывают, что важно изучить потребность в развитии менеджмента в сфере услуг Самаркандской области и осуществлять деятельность по следующим направлениям предоставления качественных услуг:

- разработка научно-практических пособий и инструкций по исследованию процесса спроса и предложения новых видов услуг;
- в целях повышения спроса на услуги, в частности туристические, иметь необходимую информацию для анализа конъюнктуры услуг на региональном уровне и готовить соответствующие отчеты, буклеты и отчеты;
- проведение анкетирования и социологических исследований с целью оценки качества предоставляемых услуг;
- организация различных социальных мероприятий и участие в ярмарках и выставках с целью решения существующих проблем в сфере услуг.

Сегодня важно обеспечить интенсивность процесса развития сервиса. Этот процесс требует использования цифровых технологий при разработке сервисов. Этот процесс не только расширяет использование фактора оказания услуг, основанного на цифровых технологиях, но и повышает их качество. Большее удовлетворение потребительского спроса на услуги приводит к увеличению потребности в экономических и информационных ресурсах для их развития и обеспечивает интенсивное развитие.

Заключение. В заключение следует отметить, что сложность и многообразие составляющих производственных процессов в сфере сервиса и сервиса, возможность самостоятельного выбора, расчета, проектирования и адаптации этапов их выполнения требуют постоянной трансформации как важного аспекта деятельности. В связи с этим существует несколько путей развития менеджмента в сфере услуг. Среди них можно дать несколько рекомендаций. Некоторые из них включают в себя:

Прежде всего, структурные изменения происходят в сфере услуг, а также во всех видах экономической деятельности в нашей стране. В частности, 14 трлн в регионе за январь-декабрь 2020 года. Произведено (оказано) услуг на сумму 318,7 миллиарда сумов, темп роста по сравнению с аналогичным периодом прошлого года составил 102,6 процента.

Во-вторых, одной из важных проблем является снижение сезонности в туризме. Поэтому необходимо разработать план мероприятий по повышению туристического потенциала регионов, обеспечить привлекательность привлечения туристов, проводить конференции и ярмарки в зимний сезон, тем самым снижая фактор сезонности.

В-третьих, на основе математико-статистических методов анализа и оценки конкурентоспособности гостиничных услуг выводы корреляционного анализа их конкурентоспособности показывают, что уровень цен, пригодный для повышения конкурентоспособности и доли рынка гостиничных предприятий, оказывает существенное влияние на стабильность и надежность качества услуг.

В-четвертых, развитие менеджмента в сфере услуг напрямую зависит от эффективности деятельности предприятий и организации их организационно-управленческих и экономических процессов на научной основе, к которым относятся следующие.

Литература/Адабиётлар/ References:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «2022-2026-йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси тўғрисида» 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сон Фармони.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг [«Хизматлар соҳасини қўллаб-куватлашга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»](#)ги 2021 йил 30 сентябрдаги ПФ-6318-сон Фармони.
3. Абдуллаев Илёс Султанович, Қўзибоев Беҳзод Ҳамидович, Аллаёров Сардор Фрунзеевич Хизмат тушунчасининг моҳияти ва унинг ривожланиш эволюяси // Экономика и финансы (Узбекистан). 2018. №6.
4. Басовский Л.Е., Протасов В.Б. Управления качеством: Учебник. – М.: ИНФРА –М, 2002. – 212 с.
5. Бурменко Т. Д. Сфера услуг: учебное пособие / Т.Д. Бурменко, Н.Н. Даниленко, Т. А. Туренко; под ред. Т.Д. Бурменко. - М.: КНОРУС, 2007. – С. 661.
6. Гуру менеджмента качества и их концепции. Э.Деминг, Дж.Джуран, Ф.Кросби, К.Исикава, А.Фейгенбаум, Т.Тагути <http://www.management.com.ua/qm/qm009.htm>.
7. Герчикова И.Н. Менеджмент.- М.: Банки и биржа ЮНИТИ, 1995.-290 стр.
8. Канс М.М., Иванов Б.В., Корешкова В.Н., Схирталадзе А.Г. Системы, методы и инструменты менеджмента качества. Учебник для вузов, - СПб.: Питер, 2009. – 560 с.
9. Мазкур И.И. Корпоративный менеджмент: Справочник для профессионалов/И.И.Мазур, В.Д.Шапиро, Н.Г.Ольдерогге и др.; Под.общ.ред.И.И.Мазура.-М.: Высш. Шк., 2003.-С.1077.
10. Стандартизация и спецификация в сфере услуг/Под.ред.И.М.Белявского. - М., 1997. - С. 107.

08.00.00- Иқтисодиёт фанлари

Исхакова Сарвар Аюбовна
доцент кафедры цифровой экономики, PhD
Самаркандский институт экономики и сервиса
E-mail: isarvar@yandex.ru

ЦИФРОВАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА ЗАНЯТОСТЬ И КВАЛИФИКАЦИЮ ПЕРСОНАЛА В СФЕРЕ БЫТОВОГО ОБСЛУЖИВАНИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация. В данной статье рассматриваются тенденции и особенности цифровизации в сфере бытового обслуживания в Узбекистане. Исследование охватывает анализ текущего состояния цифровой интеграции, выявление основных проблем и вызовов, а также оценку влияния цифровых технологий на занятость и квалификацию персонала. В статье подчеркивается значимость цифровой трансформации для повышения конкурентоспособности национальной экономики и обеспечения устойчивого экономического роста, а также предлагаются рекомендации по эффективной адаптации к новым условиям.

Ключевые слова: цифровизация, бытовое обслуживание, экономика Узбекистана, трудовой рынок, квалификация персонала, технологические инновации, цифровая трансформация, экономическое развитие, информационные технологии.

Iskhakova Sarvar Ayubovna
Associate Professor of the Department of Digital Economics, PhD
Samarkand Institute of Economics and Service

DIGITAL TRANSFORMATION AND ITS IMPACT ON EMPLOYMENT AND QUALIFICATION OF PERSONNEL IN THE FIELD OF CONSUMER SERVICES IN UZBEKISTAN

Abstract. This article discusses the trends and features of digitalization in the field of consumer services in Uzbekistan. The study covers the analysis of the current state of digital integration, the identification of the main problems and challenges, as well as the assessment of the impact of digital technologies on the employment and qualification of personnel. The article emphasizes the importance of digital transformation for increasing the competitiveness of the national economy and ensuring sustainable economic growth, and It also offers recommendations for effective adaptation to new conditions.

Keywords: digitalization, consumer services, economy of Uzbekistan, labor market, personnel qualification, technological innovations, digital transformation, economic development, information technology.

Исхакова Сарвар Аюбовна
Рақамли иқтисодиёт кафедраси доценти, PhD
Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти

РАҚАМЛИ ТРАНСФОРМАЦИЯ ВА УНИНГ ЎЗБЕКИСТОНДА МАИШИЙ ХИЗМАТ КҮРСАТИШ СОҲАСИДАГИ ХОДИМЛАРНИНГ БАНДЛИГИ ВА МАЛАКАСИГА ТАЪСИРИ

Аннотация. Ушбу мақолада Ўзбекистонда миший хизмат кўрсатиш соҳасидаги рақамлаштириш тенденциялари ва хусусиятлари муҳокама қилинади. Тадқиқот рақамли интеграциянинг ҳозирги ҳолатини таҳлил қилиш, асосий муаммоларни аниқлаш ва рақамли технологияларнинг ходимларнинг бандлиги ва малакасига таъсирини баҳолашни ўз ичига олади. Мақолада миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини ошириш ва барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш учун рақамли трансформациянинг аҳамияти таъкидланган ва янги шароитларга самарали мослашиш бўйича тавсиялар берилган.

Калит сўзлар: рақамлаштириш, миший хизмат кўрсатиш, Ўзбекистон иқтисодиёти, меҳнат бозори, кадрлар малакаси, технологик инновациялар, рақамли трансформация, иқтисодий ривожланиш, ахборот технологиялари.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N62>

Введение. В последние десятилетия экономика Узбекистана испытывает значительные структурные преобразования, особенно заметные в сфере услуг. Этот сектор, охватывающий коммерческие и некоммерческие услуги, играет важнейшую роль в обеспечении экономического роста и социального развития страны. Бытовое обслуживание, как интегральная часть сферы услуг, представляет собой особый интерес для исследования, поскольку оно тесно связано с повседневной жизнью граждан и предпринимательской деятельностью.

Развитие информационных технологий и цифровизация экономики открывают новые горизонты для предпринимателей в секторе бытового обслуживания. Цифровизация — не просто технологическое обновление, это комплексный процесс, который меняет бизнес-модели, подходы к управлению и взаимодействие с клиентами. В Узбекистане политика "Цифрового Узбекистана-2030" ставит перед собой амбициозные задачи по трансформации экономики, что предусматривает активное внедрение цифровых технологий во все сферы жизни. [1]

В этой связи предпринимательская деятельность в сфере бытового обслуживания сталкивается с необходимостью адаптации к новым реалиям. Изменение клиентских предпочтений, повышение требований к скорости и качеству обслуживания, а также усиление конкуренции заставляют бизнес искать новые подходы и решения. Цифровизация представляет собой один из ключевых факторов, способных не только улучшить эффективность существующих предприятий, но и стимулировать появление новых бизнес-моделей и предложений на рынке.

Целью настоящей статьи является исследование роли и влияния цифровизации на развитие предпринимательства в сфере бытового обслуживания в Узбекистане. Особое внимание уделено анализу текущего состояния и перспектив цифровой трансформации, её воздействию на структурные и функциональные аспекты предпринимательской деятельности, а также выявлению основных проблем и вызовов на этом пути.

Обзор литературы. Изложение в статье М.Р. Садыка "Особенности предпринимательской деятельности в сфере услуг" охватывает ряд ключевых аспектов, связанных с ролью и особенностями предпринимательства в области обслуживания. Автор подчеркивает значимость этой сферы в современных экономиках, указывая на ее динамичное развитие, особенно в контексте информационной эры и перехода к постиндустриальному обществу.[6]

В статье А. Ташпулатова "Особенности самозанятости населения в Узбекистане" анализируются факторы самозанятости в период пандемии. Автор предлагает новые подходы к определению самозанятости, обращая внимание на традиционные формы этой деятельности, и призывает к учету разнообразных видов занятости для создания подходящих программ поддержки.[7]

Статья Бекмирзаева и Холикова подчеркивает важность развития сферы услуг в Узбекистане и ее роль в создании новых рабочих мест. Они обсуждают разнообразие услуг и влияние цифровой трансформации на этот сектор. Усиление цифровой активности в некоторых отраслях услуг повышает эффективность предприятий, но сопровождается сокращением числа работающих, что может повлиять на экономику в будущем.[4]

Результаты. Предпринимательство в сфере бытового обслуживания Узбекистана характеризуется рядом особенностей, определяемых как внешним экономическим контекстом, так и внутренними процессами отрасли. Эти характеристики влияют на стратегии и поведение предпринимателей, а также на рыночные возможности и риски.

Большинство предприятий в сфере бытовых услуг представлены мелкими и микропредприятиями. Фрагментация рынка создает высокую конкуренцию, особенно в городских агломерациях, где спрос на бытовые услуги стабильно высок. Однако, это также означает, что многие предприятия имеют ограниченный доступ к финансовым ресурсам, что затрудняет масштабирование и инновационную деятельность.[6]

Сектор бытовых услуг традиционно трудоемкий. Высокая доля ручного труда и индивидуального подхода к клиенту являются характерными чертами многих видов деятельности в данной сфере. В то же время, рост занятости в секторе свидетельствует о его важности как источника рабочих мест и средств к существованию для широких слоев населения.[4]

Бытовые услуги, как правило, ориентированы на локальный рынок, и их предложение сильно зависит от специфики и потребностей местного сообщества. Это дает предпринимателям возможность глубоко изучить свою целевую аудиторию и разработать предложения, максимально соответствующие запросам клиентов.

Сфера бытовых услуг сильно подвержена воздействию экономических колебаний. Покупательная способность населения, экономические кризисы, изменения в налоговом законодательстве могут оказать непосредственное влияние на спрос и предложение услуг.

Цифровые технологии начинают играть всё более значимую роль в сфере бытовых услуг. Они позволяют оптимизировать процессы, улучшить качество обслуживания, сократить издержки и разработать новые форматы взаимодействия с клиентами. Интеграция онлайн-платформ для бронирования, виртуальных помощников для поддержки клиентов и автоматизированных систем управления улучшает доступность и удобство услуг, что является значительным конкурентным преимуществом.[5]

Отрасль регулируется рядом законов и подзаконных актов, которые определяют рамки ведения бизнеса, устанавливают стандарты качества и безопасности услуг. Совершенствование нормативной базы, адаптация ее к современным требованиям

цифровой экономики, а также упрощение административных процедур могут стать важными факторами развития сектора.

Этот раздел представляет собой краткий обзор ключевых особенностей предпринимательства в сфере бытового обслуживания, которые следует учитывать при рассмотрении вопросов цифровизации и развития отрасли.

Проблемы развития

Развитие предпринимательства в сфере бытового обслуживания в Узбекистане сталкивается с рядом проблем, которые могут замедлять его прогресс и адаптацию к цифровым изменениям.

1. **Ограниченный доступ к финансированию:** Малый и средний бизнес часто сталкивается с трудностями в получении кредитов и инвестиций, что необходимо для внедрения инноваций и расширения деятельности.

2. **Недостаток квалифицированных кадров:** Быстрое внедрение цифровых технологий требует наличия высококвалифицированных специалистов, способных работать в новой среде.

3. **Конкуренция с иностранными сервисами:** Местные предприятия конкурируют не только между собой, но и с иностранными онлайн-платформами и сервисами, которые зачастую предлагают более широкий спектр услуг и лучшее качество обслуживания.

4. **Регуляторные барьеры:** Несмотря на усилия правительства по улучшению бизнес-климата, многие предприниматели все еще сталкиваются с бюрократическими препятствиями и сложностями при лицензировании и сертификации услуг.

5. **Технологическая инфраструктура:** Не во всех регионах Узбекистана имеется достаточно развитая технологическая инфраструктура, что является препятствием для цифровизации и дальнейшего развития сферы услуг.

Перспективы развития

Тем не менее, перед предпринимательством в сфере бытового обслуживания стоят и перспективные возможности, способствующие росту и инновациям.

1. **Цифровая трансформация:** Внедрение цифровых технологий открывает новые возможности для автоматизации процессов, сокращения издержек и улучшения клиентского опыта.

2. **Государственная поддержка:** Инициативы и программы поддержки малого и среднего бизнеса, включая обучение цифровым навыкам и предоставление грантов на развитие инфраструктуры, могут значительно помочь предпринимателям.

3. **Расширение рынка:** Увеличение спроса на качественные бытовые услуги в связи с ростом доходов населения и урбанизацией может привести к расширению рынка и появлению новых ниш.

4. **Сотрудничество с технологическими стартапами:** Партнерства с ИТ-компаниями и стартапами могут способствовать разработке инновационных решений и сервисов для сектора бытовых услуг.

5. **Международный опыт:** Изучение и адаптация успешных международных практик и бизнес-моделей может стать ключом к обновлению отечественного сектора бытовых услуг.

Текущее состояние цифровизации в Узбекистане

Цифровизация услуг и её влияние на предпринимательство. Цифровизация в Узбекистане выступает как часть широкомасштабной стратегической инициативы, направленной на трансформацию экономики страны и улучшение качества жизни её граждан. В контексте бытового обслуживания, цифровые инновации начинают проникать во все более широкий круг услуг, что позволяет утверждать о начале цифровой эры в данной сфере. Происходит постепенный переход от привычных аналоговых методов работы к интегрированным цифровым системам, которые включают в себя автоматизированное управление клиентской базой, электронные платежные системы и использование мобильных приложений.

Цифровизация оказывает комплексное влияние на предпринимательские процессы в сфере бытовых услуг, преобразуя традиционные подходы к ведению бизнеса. Внедрение цифровых технологий способствует повышению операционной эффективности, что влечёт за собой оптимизацию затрат и улучшение качества предоставляемых услуг. Среди значимых изменений, вызванных цифровой трансформацией, стоит выделить улучшение клиентского сервиса за счёт использования интерактивных платформ и интеллектуальных систем обработки запросов.

Помимо непосредственного воздействия на отдельные предприятия, цифровизация формирует новую рыночную среду, в которой укрепляется конкурентоспособность тех бизнесов, что эффективно осваивают цифровые инструменты. Это влияет на динамику рыночных процессов, стимулируя инновационную активность и способствуя развитию предпринимательской экосистемы.

Потенциал цифровизации в сфере бытового обслуживания в Узбекистане представляется значительным, учитывая активное государственное стимулирование инноваций и поддержку предпринимательства. Ожидается, что дальнейшее развитие цифровой инфраструктуры и расширение доступа к цифровым навыкам ускорят интеграцию передовых технологий в повседневную практику бытового обслуживания. Это, в свою очередь, может способствовать росту экономики, созданию новых рабочих мест и повышению качества жизни населения.

Таким образом, цифровизация предстаёт как ключевой фактор, который может стимулировать инновационное развитие и укрепление предпринимательского сектора в Узбекистане, открывая новые горизонты для малого и среднего бизнеса в сфере бытового обслуживания.

Политика цифровизации и её влияние на развитие предпринимательских структур

Политика цифровизации в Узбекистане, основанная на стратегическом плане "Цифровой Узбекистан 2030", оказывает глубокое воздействие на экономическую среду и, в частности, на сектор предпринимательства. Эта политика направлена на создание условий для перехода к цифровой экономике, в которой предпринимательские структуры смогут реализовывать свой потенциал с большей эффективностью.

Государственная поддержка в области развития цифровой инфраструктуры включает в себя инвестиции в широкополосный интернет, мобильную связь и другие

ключевые технологии. Это создаёт основу для бесперебойного доступа к цифровым сервисам и платформам, которые могут использоваться предприятиями для ведения бизнеса.

Повышение цифровой грамотности среди населения и предпринимателей является ещё одним важным аспектом политики цифровизации. Программы обучения и развития навыков, инициированные государством, помогают подготовить рабочую силу, способную эффективно работать в новой цифровой экономике.

Через гранты, субсидии и налоговые льготы, государство стимулирует предпринимательские структуры к инновационной деятельности. Такие меры помогают снизить финансовые барьеры для внедрения новых технологий и разработки цифровых продуктов и услуг.

Принятие новых законов и нормативных актов, регулирующих цифровую сферу, создаёт правовую основу для защиты данных, электронной коммерции, интеллектуальной собственности и других ключевых аспектов цифровой экономики. Это обеспечивает правовую ясность и защищает как предпринимателей, так и потребителей.

Политика цифровизации также направлена на привлечение иностранных инвестиций в высокотехнологичные отрасли экономики, что способствует переносу знаний и технологий, а также интеграции местных предпринимательских структур в глобальные цепочки создания ценности.

Эти меры, в целом, создают благоприятную среду для развития и роста предпринимательства. Предприятия, которые адаптируются к новым цифровым условиям, могут расширять свой бизнес, повышать конкурентоспособность и эффективно взаимодействовать с клиентами и партнёрами на национальном и международном уровне. Однако, стоит отметить, что процесс цифровизации также предполагает необходимость непрерывной адаптации и обучения, а также может повлечь за собой определённые вызовы, связанные с безопасностью данных и изменением традиционных бизнес-моделей.

Обсуждение. Цифровая интеграция в сфере бытового обслуживания Узбекистана проявляется через внедрение инновационных информационных систем, которые трансформируют как взаимодействие предприятий с потребителями, так и внутренние операционные процессы. Применение таких технологий способствует созданию новой экономической ценности и укреплению конкурентных позиций на рынке.

Проникновение цифровых технологий в сферу услуг оказывает заметное воздействие на бизнес-модели предприятий, заставляя их переосмысливать традиционные подходы к управлению, маркетингу и обслуживанию клиентов. В частности, усиление роли цифрового маркетинга и онлайн-продаж открывает перед предпринимателями новые возможности для масштабирования бизнеса и углубления клиентских отношений.

Не менее важным аспектом цифровизации является улучшение качества и доступности услуг за счет сокращения времени на их предоставление и повышения уровня персонализации. Информационные технологии позволяют более точно анализировать потребности и предпочтения клиентов, что, в свою очередь, приводит к разработке более целенаправленных и эффективных сервисных предложений.

Цифровые инновации в сфере бытового обслуживания также вносят вклад в устойчивость бизнеса, предоставляя инструменты для быстрой адаптации к меняющимся рыночным условиям и внешним шокам, таким как пандемические ограничения. Интеграция онлайн-сервисов и автоматизированных систем управления позволяет предприятиям эффективно реагировать на кризисные ситуации, минимизируя потери и сохраняя связь с клиентами.

Таким образом, цифровизация в сфере бытового обслуживания становится не просто инструментом повышения эффективности, но и стратегическим ресурсом, способствующим динамичному развитию и инновационному преобразованию экономики Узбекистана.

Заключение. Цифровизация сферы бытового обслуживания в Узбекистане представляет собой важный шаг в направлении модернизации национальной экономики и интеграции страны в глобальный цифровой контекст. Этот процесс открывает широкие перспективы для улучшения качества и доступности услуг, повышения эффективности предприятий и развития инновационной деятельности.

Однако, как показывает анализ, переход к цифровой экономике сопряжён с рядом проблем и вызовов, включая необходимость адаптации законодательства, развития инфраструктуры и повышения цифровой грамотности населения. Влияние цифровизации на рынок труда и требования к квалификации работников требует внимательного рассмотрения и разработки стратегий по переподготовке и повышению квалификации персонала.

Успешная цифровая трансформация потребует согласованных действий и сотрудничества между государственными органами, бизнес-сообществом и образовательными институтами. Сбалансированный подход, учитывающий интересы экономического развития, и социальные аспекты изменений, позволит Узбекистану максимально реализовать потенциал цифровизации и обеспечить устойчивое развитие национальной экономики в новых условиях.

Литература/Адабиётлар/ References:

1. Указ Президента Республики Узбекистан Об утверждении стратегии «Цифровой Узбекистан-2030» и мерах по ее эффективной реализации от 05.10.2020 г. № УП-6079
2. Постановление Президента Узбекистана от 27 января 2022 года № ПП-104 «О дополнительных мерах по развитию сферы услуг».
3. Абдурахманова Г. К. Малый бизнес в обеспечении занятости населения в Узбекистане // Вестник Российской экономического университета им. Г. В. Плеханова. – 2014. – №. 12 (78). – С. 128-135.
4. Бекмирзаев М.А., Холиков Ж.Т. Важность развития сферы услуг в Республике Узбекистан // Коллоквиум-журнал. 2022. №4 (127).
5. Сидоров А.А. — Развитие сферы услуг в условиях цифровой трансформации национальной экономики // Теоретическая и прикладная экономика. 2021. № 1. – С. 39 - 47.
6. Садыки М.Р. Особенности предпринимательской деятельности в сфере услуг // Региональные проблемы преобразования экономики. 2013. №4 (38). С. 315-317.

7. Ташпулатов А. Особенности самозанятости населения в Республике Узбекистан // Устойчивое развитие: анализ тенденций российской и мировой экономики. 2023. С. 267-271.
8. Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике. Официальный сайт. – Доступ с: <http://stat.uz>.
9. Международный валютный фонд. Официальный сайт. – Доступ с: <http://imf.org>.
10. Всемирный банк. Официальный сайт. – Доступ с: <http://worldbank.org>.

08.00.00- Иқтисодиёт фанлари

Ollanazarov Bekmurod Davlatmuratovich
UrDU, "Turizm" kafedrasi dotsenti, PhD

**INNOVATSION TADBIRKORLIKNI MOLIYALASHTIRISHDA MUQOBIL
MOLIYALASHTIRISH VOSITALARIDAN FOYDALANISH VA UNI TURISTIK XIZMATLAR
SOHASIDA QO'LLASH IMKONIYATLARI**

Annotatsiya. Maqolada innovatsion loyihalarni muqobil moliyalashtirish vositasi hisoblangan kraud-moliyalashtirish tizimi imkoniyatlari qarab chiqilgan. Innovatsion loyihalarni moliyalashtirish vositasi hisoblangan kraud-moliyalashtirish tizimining yo'nalishlari bo'lgan kraufanding, kraudlending va kraudinvesting-larning o'ziga xos hususiyatlari, afzallikkleri va kamchiliklari tadqiq qilingan. Kraud-moliyalashtirish bozori rivojlanishining jahon miqyosidagi tendensiyalari tahlil qilingan. Turizm sohasidagi innovatsion loyihalarni moliyalashtirishda kraud-moliyalashtirishdan foydalanish imkoniyatlari ko'rib chiqilgan. O'zbekiston Respublikasida kraud-moliyalashtirish tizimini yo'lga qo'yish muammolari va istiqbollari tavsiflangan.

Kalit so'zlar: kraud-moliyalashtirish, kraufanding, kraudlending, kraudinvesting, kraud-platforma, royalty modeli, aksionerlik shaklidagi kraudinvesting, aralash shakldagi kraudinvesting, turistik xizmatlar sohasi.

Ollanazarov Bekmurod Davlatmuratovich
UrSU, associate professor of the "Tourism" department, Ph.D

**POSSIBILITIES OF USING ALTERNATIVE FINANCING IN THE FINANCING OF INNOVATIVE
BUSINESS AND ITS APPLICATION IN THE FIELD OF TOURIST SERVICES**

Abstract. The article explores the potential of crowdfunding as a method for counter-financing innovative projects. It delves into the distinct characteristics, benefits, and drawbacks of crowdfunding, crowd lending, and crowd investing, all of which are regarded as avenues for funding innovative initiatives. Additionally, it investigates the worldwide trends in the development of the crowdfunding market. The possibilities of using crowdfunding in financing innovative projects in the field of tourism are considered. The problems and prospects of implementing a crowdfunding system in the Republic of Uzbekistan are described

Keywords: crowdfunding, crowd lending, crowd investing, crowd-platform, royalty models, shareholder as crowd investing, a mixed form of crowd investing, the field of tourist services.

Олланазаров Бекмурод Давлатмуратович
УрГУ, доцент кафедры «Туризм», к.э.н.

**ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ АЛЬТЕРНАТИВНОГО ФИНАНСИРОВАНИЯ ПРИ
ФИНАНСИРОВАНИИ ИННОВАЦИОННОГО БИЗНЕСА И ЕГО ПРИМЕНЕНИЯ В СФЕРЕ
ТУРИСТИЧЕСКИХ УСЛУГ**

Аннотация. В статье рассмотрены возможности системы краудфандинга, являющейся альтернативным инструментом финансирования инновационных проектов. Исследованы особенности, преимущества и недостатки краудфандинга, краудлендинга и краудинвестинга, которые являются направлениями системы краудфандинга, которая считается инструментом финансирования инновационных проектов. Проанализированы мировые тенденции развития рынка краудфинансов. Рассмотрены возможности использования краудфандинга при финансировании инновационных проектов в сфере туризма. Описаны проблемы и перспективы внедрения системы краудфинансирования в Республике Узбекистан

Ключевые слова: краудфинансирования, краудфандинг, краудлендинг, краудинвестинг, краудплатформы, модель роялти, акционерный краудинвестинг, смешанный краудинвестинг, сфера туристических услуг.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N63>

Kirish. Har qanday biznesni moliyalashtirish — chuqur iqtisodiy tahlilni talab qiladigan, yuqori risk darajasiga ega bo'lgan, o'ziga xos murakkab, ko'p bosqichli jarayon hisoblanib, bu jarayon ayniqsa, biznesni boshlash yoki innovatsion loyihalarni moliyalashtirish borasida bo'lganida yanada murakkab shaklga ega bo'ladi. Iqtisodiyotni raqamlashtirish sharoitida bu jarayonlar dunyoning ko'pchilik rivojlangan mamlakatlarida ancha soddalashib, ushbu sektorga investitsion resurslar oqimining faollashishiga imkon beradigan innovatsion loyihalarni moliyalashtirish-ning yangi shakllarini vujudga kelishiga sababchi bo'lmoqda.

Taklif qilinayotgan start-ap loyihalarning ko'pchiligi biznesning boshlang'ich bosqichidayoq ko'pgina muammolarga duch keladi. Innovatsion loyiha jahon miqyosida talabgir hamda o'ziga xos darajada iqtisodiy salohiyatga ega bo'lishi, innovatsion loyiha tashabbuskorlari esa, o'z g'oyalarini tijoratlashtirish va amalga oshirish xohishiga ega bo'lishlari ham mumkin, ammo ushbu innovatsion loyihani realizatsiya qilish uchun ishbilarmonlik faoliyatini endigina boshlayotgan innovatsion g'oya tashabbuskorlari uchun uni moliyalashtirish muammosi ko'ndalang bo'lib turadi.

Aynan shuning uchun ham bugungi kunda innovatsion kraufdanding kabi loyiha va start-aplarni moliyalashtirish innovatsion muqobil moliyalashtirish imkoniyatlarini tadqiq qilish o'ziga xos dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Innovatsion loyihalarni muqobil moliyalashtirish vositalaridan hisoblangan kraudmoliyalashtirish imkoniyatlaridan foydalanishning nazariy, uslubiy jihatlari bo'yicha xorijiy davlatlarda bir qator tadqiqot ishlari amalga oshirilgan. Jumladan, xorijiy olimlaridan V. Kuppuswamy, C. Barnett, B.L. Bayus, K.L. Wilson [3], M.V.Zelinskaya [4], A.I.Borodayenko [5], V.L.Chugreyev [6], S.S. Yevdokimova [7] kabi olimlarning ilmiy izlanishlari muhim ahamiyat kasb etadi.

Mamlakatimizda kraud-moliyalashtirish texnologiyalarini tadqiq qilish masalalari A.N.Norchayev [8], B.D.Ollanazarov, N.B.Fayzullayev [15], O.K. Xurramov [9], F.M.Mulaydinov [10] va boshqalarning tadqiqot ishlarida atroflicha yoritilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. O'tkazilgan tadqiqotning metodologik asoslari ilmiy umumnazariy, mantiqiy-analitik, qiyosiy tahlil, statistik, tizimli yondashuv usullaridan foydalangan holda taqdim etilgan.

Tahlil va natijalar. O'zbekiston Respublikasi iqtisodiy siyosatining ustuvor yo'naliishlaridan biri sifatida innovatsion faoliyatni har tomonlama qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish, mamlakatning innovatsion salohiyatini shakllantirish va yanada takomillashtirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish bo'yicha samarali mexanizmlarni ishlab

chiqishga qaratilgan [1]. Respublikada innovatsiyalarni moliyaviy ta'minoti ham asosiy masalalardan biri bo'lib qolmoqda.

2022-2026 yillarda O'zbekiston Respublikasining innovatsion rivojlanish strategiyasini amalga oshirishning maqsadli ko'rsatkichlari [1]

№	Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	Amaldagi ko'rsatkic	Yillar bo'yicha ko'rsatkichlar			
				2023	2024	2025	2026
1.	Global innovatsion indeks reytingida O'zbekistonning o'rnnini yaxshilash	o'rin	86	74	68	62	56
2.	Innovatsion faoliyat infratuzilma subyektlari (texnologik parklar, texnologiyalar transferi markazlari, innovatsion klasterlar, vechur fondlar, innovatsiya markazlari, biznes-inkubatorlar va akselerator) soni	don a	25	45	55	65	75
3.	Innovatsion faol tadbirkorlik subyektlari soni (sanoat ishlab chiqarish tashkilotlarining umumiy sonida)	don a	613	930	1215	1500	5250
4.	Ilmiy hajmdor mahsulotlar ishlab chiqarishga ixtisoslashgan yangi innovatsion (spin-off) korxonalar soni	don a	0	14	22	28	36
5.	Tashqi bozorlarga umumiy eksportda yuqori texnologiyali mahsulotlar eksportining ulushi	%	2,1	3	4	5	6
6.	Ichki va tashqi bozorlarda tijoratlashtirilgan ilmiy ishlanmalar soni	don a	150	250	275	300	325
7.	Xususiy sektorning ishlanma va tadqiqotlarga investitsiyalari hajmi	mln. so`m	2804	3500	4750	6000	8250
8.	Ishlanma va tadqiqotlarga ajratilgan xorijiy grantlar	mlrd. so`m	0	35	83	141	224
9.	Innovatsion tadbirkorlik natijasida yaratilgan yangi ish o'rnlari soni	don a	6000	9000	13500	18000	25000
10.	Tadqiqotlar va ishlanmalar uchun yalpi xarajatlar (YAIMga nisbatan foizda)	%	0,15	0,17	0,19	0,21	0,24
11.	Xususiy sektor tomonidan amalga oshiriladigan tadqiqot va ishlanmalarga yalpi xarajatlar (YAIMga nisbatan foizda)	%	0,1	0,2	0,3	0,4	0,5
12.	Yaratilgan yangi texnologiyalar soni	don a	69	89	186	288	284
13.	Intellektual mulkdan keladigan tushumlar (jami eksportdagi ulushi)	%	0	0,02	0,03	0,04	0,05
14.	Ro'yxatga olingan yillik patentlar soni	don a	30	39	82	131	184

15 .	Ilmiy tadqiqotchilar soni	nafar	1500 0	16500	18000	1960 0	21500
16 .	Xodimlari orasida ilmiy tadqiqotchilar bo'lgan korxonalar (jami korxonalarga nisbatan foizda)	%	13	14	15	16	17
17 .	Ilm-fan va muhandislik sohasida bitiruvchilar soni (jami bitiruvchilarga nisbatan foizda)	%	35,5	36, 9	38,5	40,1	41,8
18 .	Ilmiy texnik nashrlardagi (Web of Science ma'lumotlar bazasida) maqolalar soni	don a	900	100 0	1150	1 300	150 0

O'zbekiston Respublikasida ilmiy tadqiqotlar asosan budget mablag'lari hisobiga moliyalashtiriladi. Ilmiy tadqiqotlar va ishlanmalar uchun yalpi xarajatlar YAIMga nisbatan 0,15 foizni tashkil qiladi, bu esa ushbu ko'rsatkichning jahon miqyosidagi o'rtacha darajasidan (taxminan 2,2 %) ancha past ekanligini ko'rsatadi [1]. 2022-2026 yillarda O'zbekiston Respublikasining innovatsion rivojlanish strategiyasini amalga oshirishning maqsadli ko'rsatkichlariga muvofiq, amaldagi innovatsion faoliyat infratuzilmaviy subyektlari (texnologik parklar, texnologiyalar transferi markazlari, innovatsion klasterlar, vechur fondlar, innovatsiya markazlari, biznes-inkubatorlar va akselerator) soni 25 tani tashkil etgan bo'lsa, 2026 yilga borib ularning sonini 3 baravarga oshirish, amaldagi innovatsion faol tadbirkorlik subyektlari sonini esa 613 tadan 5250 taga (8,6 baravarga oshirish), ilmiy hajmdor mahsulotlar ishlab chiqarishga ixtisoslashgan yangi innovatsion (spin-off) korxonalar sonini esa 36 taga, innovatsion tadbirkorlik natijasida yaratilgan yangi ish o'rnlari sonini esa amaldagi 6000 tadan 2026 yilga borib 4,2 baravarga oshirish orqali 25000 taga yetkazish nazarda tutilgan (*1-jadval*).

Innovatsion loyihalarning nozik jihatni biznes modelini, jamoani va o'xshash texnologiyani shakllantirish uchun boshlang'ich kapitalga muhtojligidir. Odatda an'anaviy moliyaviy institutlar innovatsion loyihalarga, start-ap loyihalarga ularning dastlabki rivojlanish bosqichlarida moliyaviy resurs yo'naltirmaslikka harakat qiladilar.

Mavjud moliyalashtirish manbalari, shu jumladan davlat tomonidan amalga oshiriladigan moliyaviy qo'llab-quvvatlash vositalari tadbirkorlik subyektlari innovatsion loyihalarining investitsion mablag'larga bo'lgan talablarini to'lagicha qoplay olmaydi.

Innovatsiyalarning yuqori darajadagi riskka ega ekanligi innovatsion loyihalarga investitsion mablag'larni yo'naltirish xohishini bildiruvchi yetarli darajada moliyaviy resurslarga ega bo'lgan investorlarni topish imkoniyatini murakkablashtiradi. Ushbu muammoning yechimlaridan biri — investorlar doirasini kengaytirish hamda unga unchalik katta bo'limgan moliyaviy resurslarga ega bo'lgan ishtirokchilarni ham ko'proq jaib qilish hisoblanadi.

Raqamli va mobil texnologiyalarning, ijtimoiy tarmoqlarning jadal rivojlanishi tufayli global internet tizimi orqali xususiy investorlarning moliyaviy resurslarini innovatsion loyihalarga jaib qilish imkoniyati yuzaga keldi. Shunday yangi moliyalashtirish vositalaridan biri — kraudmoliyalashtirish shakli bo'lib, ushbu moliyalashtirish shakli veb-texnologiyalar, internet to'lov tizimlari, bank kartalaridan foydalangan holda amalga oshiriladi. Moliyaviy resurslar egalari bo'lgan investorlar va innovatsion loyiha mualliflarining o'zaro munosabatlari kraud-platformalar vositasida ta'minlanadi.

Innovatsion tadbirkorlikni investitsiyalashda yangi moliyaviy vosita bo'lgan kraud-moliyalashtirishdan foydalanishga qiziqishlarning yuqoriligiga qaramasdan ushbu moliyaviy vosita ilmiy jihatdan yetarli darajada tadqiq qilinmasdan kelinmoqda.

Jahon banki ma'lumotlariga ko'ra kraufdanding modeli orqali amalga oshiriladigan investitsiyalar hajmi 2025 yilda taxminan 96 mlrd. AQSH dollarini tashkil etishi proqnoz qilingan [11]. Ushbu moliyalashtirish vositasining alohida jihat — internet texnologiyalardan foydalangan holda loyihani qo'llab-quvvatlash uchun unchalik katta bo'limgan hajmdagi investitsiya mablag'larini katta miqdordagi odamlardan tez sur'atlarda jalb qilish imkoniyatining mavjudligi va shu yo'l bilan tadbirkorlik subyektlarining yuqori risk darajasiga ega bo'lgan innovatsion loyihalarini kelgusida moliyalashtirish manbalari uchun platformalarni shakllantirish orqali dastlabki rivojlanish bosqichlarida istiqbolda moliyalashtirish imkoniyatlarini yaratilishi hisoblanadi.

Kraud-moliyalashtirish tizimi: kraufdanding, kraudlending va kraudinvesting yo'naliшlariga ajratiladi.

Moliyalashtirishning muqobil vositasi hisoblangan kraufdandingning o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- 1) moliyalashtirishning boshqa an'anaviy variantlariga nisbatan ancha qulay manbasi;
- 2) raqamli (internet) texnologiyalar asosida shakllanadi va rivojlanadi;
- 3) professional bo'limgan investorlar ("olomon"dan odatda oddiy odamlar) ning keng doirasini jalb qilish imkonini beradi;
- 4) boshqa ko'pchilik modellarda esa loyiha mualliflarining o'zları investorlarni izlasalar, innovatsiyalarni moliyalashtirishning kraud-funding modelida — investorlar innovatsion loyihalarni izlaydilar.

Kraufdanding mexanizmining ishlash tartibi quyidagi shaklga ega: loyiha muallifi salohiyatli investorlarga o'z loyihasining investitsion jozibadorligini oshkor qilish maqsadida loyihaning to'liq tavsifini kraufdanding platformasida batafsil bayon qiladi. PR kampaniyaning muvaffaqiyatlari o'tkazilishi loyiha fondiga investitsion mablag'lar oqimini yuzaga keltiradi. Aniq qo'yilgan maqsad va mablag'larni jamlash uchun belgilangan vaqt doirasi kraufdanding vositasining asosiy sharti hisoblanadi. Agarda belgilangan muayyan vaqt oralig'ida loyiha uchun zarur mablag'lar to'liq hajmda yig'ilmasa loyiha moliyalashtirilmaydi va yig'ilgan mablag'lar to'laligicha investorlarga qaytarib beriladi.

Har qanday moliyalashtirish vositasi kabi kraufdanding ham innovatsion loyihalarni moliyalashtirishda o'ziga xos ravishda afzallik va kamchiliklarga ega (2-jadval).

2-jadval

Kraufdandingning innovatsion loyihalarni moliyalashtirishdagi asosiy afzalliklari va kamchiliklari

<i>Kraufdandingning afzalliklari</i>	<i>Kraufdandingning kamchiliklari</i>
<ul style="list-style-type: none"> - moliyaviy vositachilar rolining kamligi; - bank kreditlash tizimiga bog'liq emasligi; - kraufdandingning o'ziga xos elektron marketing vositasi sifatida qo'llanilishi natijasida loyiha va uni reklamasining samarali targ'ibotini amalga oshirish imkoniyatlarining yuqoriligi; 	<ul style="list-style-type: none"> - moliyaviy mablag'larni muvaffaqiyatlari darajada jalb qilib qilish maqsadida loyiha mahsuli to'g'risidagi muhim ma'lumotlarni batafsil ochib berish lozimligi; - innovatsion loyiha g'oyalarini boshqalar tomonidan o'zlashtirilish imkoniyatlarining yuqoriligi;

<ul style="list-style-type: none"> - innovatsion loyihalarga moliyaviy mablag'larni jalb qilishda geografik to'siqlarga ega bo'lmagan moslashuvchan vositasi sifatida qaralishi; - konkret loyihalarni ommaviy va shaffof ravishda investitsiyalash imkoniyatining yuqoriligi; - loyiha rivojini jadallashtirish imkoniyatlarining kengligi; - g'oya muallifi tomonidan loyihani amalga oshirilishini nazorat qilish imkoniyatining saqlanishi. - jamoaviy muhit ta'sirining yuqoriligi; - tizimning keng miqyosga egaligi tufayli loyihalarni saralash va hayotiyligini belgilash ko'rsatkichlarining o'ziga xos noyob mexanizmi ekanligi; - sifatli investitsion loyihalarni aniqlashga xizmat qilishi; - innovatsion loyiha g'oyalarining o'ziga xos ahamiyatga molik ekanligini potensial iste'molchilar tomonidan ommaviy ravishda tekshirish imkoniyatining mavjudligi; - potensial iste'molchilar tomonidan innovatsion g'oya mahsulining bozor tomonidan qabul qilinish istiqbollarini sinovdan o'tkazish imkoniyatining yuqoriligi; - tadbirkorlik sub'yektlari tomonidan innovatsion loyiha mahsuli to'g'risida ko'p sonli iste'molchi (ishtirokchi) lar tomonidan kontent shaklidagi fikr-mulohazalarga oldindan ega bo'lish imkoniyatining mavjudligi va h.k. 	<ul style="list-style-type: none"> - ishtirokchilar salmog'ining kattaligi hamda moliyalashtirish usulining qimmatga tushish ehtimolining yuqoriligi sababli vaqt sarfi va moddiy harajatlarini doimiy ravishda e'tiborga olib borish lozimligi; - kraufdanding platformalari tomonidan ularda taqdim qilinadigan biznes loyihalar to'g'risida javobgarlikni o'z bo'yniga to'لالigicha olinmasligi; - biznes loyihalarni kelgusida realizasiya qilinishi to'g'risida kafolatlarning berilmasligi natijasida firibgarlik holatlarining uchrab turishi; - kraufdanding platformalari tomonidan loyiha ekspertizalarini o'tkazilish imkoniyatlarining yetarli emasligi oqibatida loyiha bo'yicha taqdim qilingan hujjalarning yuzaki ravishda qarab chiqilish ehtimolligining mavjudligi; - har qanday onlayn-to'lov vositasi kabi kraufdanding platformalarining kiber hujumlarga uchrash ehtimolligining mavjudligi; - kraufdanding platformalaridan foydalanayotgan muassasalar mutaxassislarining yetarli darajada kasbiy malakaga ega bo'lmasisligi sababli loyiha muvaffaqiyatsizligi va investitsiya qilingan mablag'larni yo'qotilish xavfining mavjudligi; - - kraufdanding platformalaridan foydalanish darajasining oshishi natijasida innovatsion loyihalarni platformalarga jalb qilish bo'yicha raqobatning kuchayishi va h.k.
---	--

Kraudlending – kraud-moliyalashtirish bozorining muhim segmentlaridan biri bo'lib, unga ko'ra jismoniy shaxslar onlayn-platformalar orqali boshqa jismoniy shaxslarni (P2P — qarzlar) yoki yuridik shaxslarni (P2B — qarzlar) kreditlashlari mumkin. Jumladan, bunday muqobil moliyalashtirish shaklidan o'zining muayyan daromadli faoliyatiga ega bo'lgan, o'z muvaffaqiyatiga mutlaq darajada ishonadigan, loyihalarini ommaviylashtirish uchun qisqa muddatli investitsion mablag'larga muhtoj bo'lgan kompaniyalar foydalanishga harakat qiladilar.

Kraudlendingning o'ziga xos alohida farqli jihat investor uchun past darajadagi riskka ega ekanligi bo'lib, bunda loyiha muallifi olingan qarz miqdorini oldindan belgilangan muddatlarda va kelishilgan miqdordagi foizi bilan to'lash majburiyatini o'z zimmasiga oladi. Tarifning past darajadaligi hamda qarz mablag'inini olishdagi qulaylik qarz oluvchining yutug'iga

aylanadi. Kraudplatforma vositachi va ma'lum jihatdan barcha jarayon uchun kafil vazifasini o'taydi.

Kraud-moliyalashtirish vositasining eng "yosh" va istiqbolli segmenti – *kraudinvesting* katta miqdordagi mablag'larni talab qiluvchi innovatsion loyihalarni moliyalashtirishda o'ziga xos afzallikka ega. Bunda investorlar loyihalarni moliyalashtirishga yo'naltirgan investitsion mablag'lari evaziga kompaniyaning investitsion ulushiga ega bo'ladilar, ikkinchi tomondan esa mablag'lardan mahrum bo'lib qolish riski ham mavjud. Ya'ni, loyiha muallifi loyihani moliyalashtiruvchilarni o'ziga "hammuallif" sifatida qabul qiladi. Keyinchalik muallif ularning ulushlarini qo'shimcha haq evaziga sotib olishi mumkin bo'ladi. "Hammuallif" investorlar loyihaning boshlanishidan, muvaffaqiyatlari amalga oshirilishidan manfaatdor hisoblanadilar, chunki loyihaning muvaffaqiyatlari amalga oshirilishi qo'yilgan mablag'lar muvaffaqiyatliligining yaqqol isboti bo'ladi.

Kraudinvesting – yuqori daromad olish yoki qo'yilgan mablag'lardan mahrum bo'lib qolish mumkin bo'lgan juda katta risk darajasiga ega moliyaviy vosita hisoblanadi. Uni quyidagi 3 ta modelini ajratib ko'rsatib mumkin:

1. **Royalti modeli.** Loyiha muvaffaqiyatlari amalga oshirilsa investor daromaddan yoki foydadan yuqori ulushga ega bo'lishi mumkin. Royalti yondashuvi bir tomondan investoring daxldorligini va jalb qilinganligi elementini, ikkinchi tomondan esa uni moliyaviy jihatdan qo'llab-quvvatlanish elementini saqlashga imkon beradi.

2. **Biznesda ulushga ega bo'lishga qaratilgan kraudinvesting yoki aksionerlik shaklidagi kraudinvesting,** ya'ni investor kompaniya aktivlarining shartli miqdordagi ulushiga yoki aksiyalariga ega bo'ladi.

3. **Aralash shakldagi kraudinvesting.** Investor investitsion ulush shaklidagi yoki moliyaviy shaklga ega bo'lмаган mukofot oladi.

Kraudinvestingda ijtimoiy tarmoqlar, kontekst shakldagi reklamalar yordamida internet foydalanuvchilarini, turli xil investorlarni, kraudinvesting platformalarida axborotlari joylashtirilgan, o'zlarini uchun manfaatli bo'lgan loyihalarni tanlaydigan jismoniy shaxslarning investitsion mablag'larini ushbu loyihalardagi investitsion ulush evaziga jalb qiladigan, ixtisoslashtirilgan internet-platformalar asosiy rol o'ynaydi.

Odatda kraudinvesting platformalari investorlar va innovatsion loyiha mualliflari o'rtaida bitim tuzilishida vositachi vazifasini o'taydi. Platformaga shubhali loyihalarni dastlabki tahlilini va tadbirkorlik subyektlari uchun moliyaviy maslahatlarni amalga oshirish vazifalari yuklangan. Bunda moliyalashtirish mablag'lari miqdori unchalik katta bo'lmagligi hamda ushbu investor bir nechta innovatsion loyihalarga o'z investitsion mablag'larini yo'naltirishi mumkin.

Innovatsion loyihalarni investitsiyalash unchalik katta investitsion mablag'larga ega bo'lмаган "kichik"/mikro-investorlar tomonidan to'laligicha moliyalashtirilmaysdan, parallel ravishda boshqa moliyalashtirish manbalaridan ham moliyalashtirilishi mumkin.

Ishbilarmalik nuqtai nazaridan bu biznes g'oyalarni ro'yobga chiqarish uchun yetarli darajadagi boshlang'ich kapitalni shakllantirishga, kompaniyaning investorlar orasida tanilishiga imkon beradi.

Kraudinvesting aholining moliyaviy resurslari likvidligini oshirgan holda ularidan samarali foydalanish imkoniyatini yuzaga keltiradi. Jiddiy ravishda investitsion faoliyatni amalga oshirish uchun statistik jihatdan o'rtacha darajada hisoblaganda alohida bitta insonning

bo'sh mablag'lari kamlik qilishi mumkin. Odatda odamlar unchalik katta miqdorda bo'lmagan bo'sh mablag'larini investitsion resurs sifatida foydalanmasdan ularni iste'mol mahsulotlari va xizmatlari uchun sarflashga harakat qiladilar, ammo kraudinvesting orqali aholining unchalik katta miqdorda bo'lmagan bo'sh pul mablag'larini investitsion resurs sifatida jamlab, iqtisodiyot tarmoqlarining moliyalashtirilishiga yo'naltirilishi iqtisodiyot rivojiga katta hissa qo'shadi. Mikro darajadagi investorlar tomonidan talabgir bo'lgan startap loyihalari yangi ish o'rinnari va mahsulotlarining yaratilishida imkon yaratadi. Loyiha g'oyasiga qiziqqan va uning moliyalashtirilishiga o'z hissasini qo'shish istagini bildirgan internet foydalanuvchilari o'z tanishlariga loyiha to'g'risida gapirib beradilar, ijtimoiy tarmoqlarda loyiha to'g'risidagi fikrlarini baham ko'radilar, bu esa o'z navbatida loyiha natijasi bo'lgan mahsulotga bo'lgan qiziqishning oshishiga va ushbu mahsulotni qiziqtiruvchi auditorianing kengayishiga imkon beradi.

Dastlabki kraudinvesting platformasi EquityNet AQSHda 2005 yilda shakllantirilgan [12] bo'lib, bugungi kunda 2,1 mlrd. AQSH dollaridan investitsiya hajmiga ega bo'lgan, 60 milliondan ortiq xususiy investorlar tomonidan start-ap loyihalar faol ravishda investitsiya qilinadigan jahon moliya bozoridagi 670 dan ortiq kraudinvesting platformalarining 344 tasi AQSH bozorida samarali faoliyat ko'rsatib kelmoqda.

2012 yilda Yevropaning Buyuk Britaniya va Italiya kabi davlatlarida ham kraudinvesting platformalari shakllantirildi. Buyuk Britaniyadagi eng yirik muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatib kelayotgan kraudinvesting platformalari Mill Residential hamda SrowdSube hisoblanadi [3].

Rossiya Federatsiyasida bugungi kunda "Rlaneta" kraufdfunding platformasi hamda "StartTrask" kraudinvesting maydonchalari samarali faoliyat ko'rsatib kelmoqda.

Jahon kraud-moliya bozorining hajmi so'nggi besh yil mobaynida yiliga ikki barobar o'sish sur'atlariga ega bo'lmoqda [3]. Bu dunyo aholisining bank muassasalari tomonidan taklif qilinayotgan past foizlarlardagi moliyaviy mablag'larni jalb qilish imkoniyatlariga nisbatan muqobil moliyalashtirish imkoniyatlariga qiziqishlarining ortib borayotganligi bilan izohlanadi.

O'zbekiston Respublikasida kraud-moliyalashtirish eko tizimi endi shakllana boshlamoqda. Mamlakat aholisining moliyaviy savodxonligining yetarli darajada emasligi, moliya bozorlari tomonidan taklif qilinayotgan imkoniyatlar to'g'risida xabardorlik darajasining pastligi sababli ular bo'sh pul mablag'larini notanish risk darajasi yuqori bo'lgan loyihalarga sarflashdan ko'ra banklarda yoki o'z uylarida saqlashni afzal ko'radilar.

O'zbekiston Respublikasida to'laqonli kraud-moliya bozorini shakllantirish bo'yicha faol ravishda ishlar olib borilmoqda, jumladan, tadbirkorlik subyektlari innovatsion-loyihalariga investitsion resursslarni jalb qilishni kengaytirishga qaratilgan biznes va aholini moliyalashtirishga ixtisoslashgan onlayn maydonchalarni rivojlantirish istiqbollarini ta'minlash maqsadida zarur huquqiy maydon shakllantirilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 3 iyuldagagi "O'zbekiston Respublikasida raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ – 3832 son Qarori [2] buning yaqqol misoli sifatida qaralishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi "Investitsiyalar, sanoat va savdo" Vazirligi hamda O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki va boshqa mutasaddi tashkilotlar tomonidan jismoniy shaxslar o'rtaida (P2P — qarzlar), hamda jismoniy va yuridik shaxslar/individual tadbirkorlik subyektlari o'rtaida (P2B — qarzlar) biznes loyihalarni moliyalashtirish maqsadida

investitsiya mablag'larini jalg qilish va qarzga berish bo'yicha xizmatlarni taklif qiladigan kraufdanding faoliyati masalalari bo'yicha me'yoriy-huquqiy aktlarni ishlab chiqishga doir loyihalar yuzasidan faol ravishda chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Ushbu munosabatlarni tartibga solish — bir tomondan bunday qarz mablag'laridan foydalanish hajmi faol o'shining global tendensiyalari bilan, boshqa tomondan esa – bitim ishtirokchilari uchun ham, umuman moliya bozorining barqarorligini ta'minlash uchun ham zarur huquqiy asos mavjud bo'limganida yuzaga keladigan muhim risklar bilan shartlangan.

Iqtisodiyotni raqamlashtirish sharoitida kraud-moliya bozori moliya munosabatlariga yangicha nazar tashlash zarurligini ifodalaydigan, postindustrial tarmoq "dunyo"sining yangi hodisalaridan sanaladi. Kraud-moliya bozori mexanizmlari chegaraviy (fazoviy) cheklowlarni hamda investitsiyalash jarayonida vositachilarga bo'lgan ehtiyojni sezilarli darajada kamaytirish imkoniyatiga egadir. Kraud-moliya bozori hali to'laligicha shakllanmagan, u yiliga o'rtacha ikki barobarga kengayib, dinamik ravishda rivojlanishda davom qilib, [14] ijodiy kreativ tashabbuslarni moliyalashtirish vositasidan faol vechur moliyalashtirish mexanizmiga aylanib, yangi imkoniyatlarga ega bo'lib bormoqda.

Kraudinvestingni rivojlantirishning quyidagi muhim omillarini sanab o'tish mumkin:

1) o'z innovatsion loyihalarini ochiq reklama qilishga va cheksiz miqdordagi investorlarga intensiv ravishda targ'ib qilishga tayyor bo'lgan innovatsion loyiha mualliflarining ko'plab innovatsion loyihalarining mavjudligi;

2) risk darajasiga ega loyihalarga o'z mablag'larini investitsiyalashga tayyor bo'lgan faol internet foydalanuvchilarining yetarli darajadagi miqdorining mavjudligi.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek kraud-moliyalashtirish imkoniyatlaridan barcha, jumladan: madaniyat, san'at, tarix, turizm, inklyuziv, siyosat va hokazo yo'naliшhlardagi innovatsion loyihalarini moliyalashtirish maqsadida foydalanish mumkin.

Turizm sohasidagi innovatsion loyihalarini moliyalashtirishda ham bevosita kraud-moliyalashtirish imkoniyatlarini qo'llash mumkin. Bugungi kunda jahonning ko'pgina mamlakatlarida turizm sohasida turistik hududlarning imijini, brendini shakllantirish, turistik destinatsiyalar faoliyatini takomillashtirish, yangi turistik mahsulotlarni yaratish, turistlarga turistik sayohatlarni rejalashtirish va moliyalashtirish, turistik infratuzilmalarni shakllantirish, turli festival, ko'rgazma, yarmarka, ekskursiya va boshqa tadbirlarni uyuştirishga, tarixiy va madaniy meros obyektlarini rekonstruksiya qilishga oid innovatsion loyihalarini moliyalashtirishda kraud-moliyalashtirish imkoniyatlaridan samarali foydalanib kelinmoqda.

Masalan, Rossiyada kraud-platformalarga ko'pincha turli sayohatlarni tashkil etish, turistik infratuzilmalar, turistik bazalar, kempinglar, skeytparklar, snoubord-parklar, bolalar maydonchalari va shu kabilarni shakllantirishga qaratilgan innovatsion loyihalar qo'yilsa, Belorussiya Respublikasida asosan turistik yo'naliшhagi tadbirlar, festivallar, ko'rgazmalar, yarmarkalarni uyuştirish bo'yicha loyihalarning qo'yilishi bilan farqlanadi. Ba'zi xorijiy mamlakatlardagi kraud-platformalarda turizm va tarixiy-madaniy meros obyektlarini rekonstruksiya qilish, infratuzilmalarni shakllantirishga doir loyihalar uchun alohida kategoriylar ajratilgan.

Ba'zilarida hatto turli turistik destinatsiyalar to'g'risida filmlar, videoroliklar, sayohatlar bo'yicha video qo'llanmalar, video-gidlar, saytlar va shu kabi boshqa texnologik yangiliklarni turizm sohasida qo'llashga doir loyihalar ham kraud-platformalardan joy olgan. Muzey va

ko'rgazma maydonchalarini qurilishiga mablag'larni yig'ishga qaratilgan yirik loyihalar ham o'rinni olgan.

Fikrimizcha mamlakatimiz turistik hududlarida ham shu kabi innovatsion loyihalarni amalga oshirilishi va kraud-moliyalashtirish vositalaridan foydalangan holda moliyalashtirish hududlar turistik jozibadorligining oshirilishiga xizmat qilgan bo'lar edi. Ammo bu tadbirkorlik subyektlari va innovatsion loyiha mualliflaridan loyihalarni realizatsiya qilinishiga erishish maqsadida o'ziga xos tashabbus hamda qat'iyatlilikni talab qiladi. Chunki kraud-moliyalashtirish platformalari faqat mablag'larni bir joyga yig'ish imkonini bersa, g'oyaning yetarli darajada ishonchli va oqilona targ'ib qilinishi investorlarning e'tiborlarini muvaffaqiyatli qozonish yo'lidagi innovatsion loyiha mualliflarining sa'y-harakatlariga ham bog'liqdir.

O'zbekiston Respublikasida kraudmoliyalashtirishni rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi omillar quyidagilardan iborat:

- professional bo'limgan ommaviy investorlarning moliyaviy va texnologik savodxonligining yetarli darajada emasligi tufayli yuzaga keladigan risklarni boshqarishdagi qiyinchiliklar;

- bozor rivojlanishining ilk davriga xos bo'lgan kraudinvesting platformalarini rivojlantirish uchun biznes modellar va mos ravishda investorlar hamda loyihalar bilan ishslashning mukammal darajada emasligi;

- loyiha mualliflari uchun intellektual mulk bilan bog'liq bo'lgan ma'lumotlarni oshkor bo'lish va boshqalar tomonidan o'g'irlanish va o'zlashtirilish xavfinning mavjudligi;

- investitsiya mablag'lariga da'vogarlar tomonidan yoki umuman investorlar uchun firibgarlik xavflarining mavjudligi;

- investitsiyalarni jalb qilishning ommaviy shakli sifatida kraudinvestingning rivojlanishiga to'sqinlik qiladigan jamoaviy xususiy investitsion madaniyatning yetarli darajada shakllanmaganligi.

O'zbekiston Respublikasida jahon miqyosida kraudmoliyalashtirish bozorini rivojlantirish maqsadida quyidagilarni amalga oshirish lozim:

- kraudmoliyalashtirish sohasi bo'yicha qonunchilik va mos ravishda huquqiy maydonni shakllantirish;

- kraudinvesting platformalarini shakllantiruvchi tashkilotlarga alohida maxsus maqom berish;

- Markaziy bank tomonidan, innovatsion loyiha mualliflari va innovatsion loyihalarni moliyalashtiruvchi investorlar bilan hamjihatlik nazorat qilinadigan, yangi maxsus turdag'i kraud hisob-kitob raqamlarini biznes muomalasiga kiritish;

- professional bo'limgan investorlar uchun risklarni minimallashtirish mexanizmlarini shakllantirish;

- aholining elektron moliyaviy operatsiyalarni amalga oshirish bo'yicha moliyaviy va texnologik savodxonligini oshirish bo'yicha chora-tadbirlarni ishlab chiqish;

- har xil turdag'i xususiy investorlarni kraudmoliyalashtirish bozorlariga kirishlarini soliq imtiyozlari va boshqa vositalar orqali rag'batlantirib borish;

- aholi keng qatlamlari orasida, ushbu investitsiyalarning samaradorligini platforma orqali targ'ib qilish orqali kraudinvestingning ijobji imijini shakllantirish;

- aholining moliya bozorlari tomonidan taklif qilinayotgan moliyalashtirish imkoniyatlari to'g'risida xabardorlik darajasini oshirish maqsadida aholining moliyaviy savodxonligini oshirish bo'yicha chora-tadbirlarni ishlab chiqish va yo'lga qo'yish.

O'zbekiston Respublikasi va uning mintaqalarida tashkil etilayotgan ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish klasterlari, erkin iqtisodiy hududlar va boshqalardagi innovatsion va start-ap loyihalarni moliyalashtirishda kraudmoliyalashtirishdan investitsion resurslarni jalg qilishning qo'shimcha vositasi sifatida faol ravishda foydalanilishi mumkin.

Xulosa va takliflar. Kraud-moliyalashtirish – bu amaldagi mayjud moliya bozoriga integratsiyalashayotgan, investitsiyalarni jalg qilishning qo'shimcha vositasi hisoblanadi. Kraud-moliyalashtirish kichik va o'rta hajmdagi innovatsion korxonalar rivojlanirish uchun boshlang'ich nuqtalardan biri sifatida qaralishi mumkin. Kraud-loyihaning yo'lga qo'yilishi innovatsion loyiha uchun boshlang'ich kapitalni yig'ishga va investorlarning keng ommasi e'tiborini jalg qilishga imkon beradi. Innovatsion shakldagi tadbirkorlikni moliyaviy jihatdan qo'llab-quvvatlanishini maksimal darajaga yetkazish uchun loyihalar rivojlanishining turli bosqichlarida (kraufdfunding yordamida bozor va auditoriyani sinovdan o'tkazish, kraufdfundingdan muvaffaqiyatli o'tgan loyihalarni kraudinvesting platformasiga joylashtirish) investitsiyalarni jalg qilishning turli modellarini kombinatsiyalashtirish lozim.

Har tomonlama qulay kraudplatformaning yaratilishi ilmiy tadqiqotlarni moliyalashtirish va innovatsion loyihalarni tijoratlashtirish maqsadida jismoniy va yuridik shaxslarning investitsion resurslarini jalg qilish imkonini beradi. Milliy kraudinvesting platformalarining shakllantirilishi loyihalar tanlovini tez va sifatli amalga oshirish, yetarli darajadagi mablag'larni yig'ilishini nazorat qilish va shaffofligini ta'minlash, investorlar bilan faol ravishda aloqalar olib borish imkoniyatini yuzaga keltiradi. Shu bilan birgalikda investorlarning ilm-fanga qiziqishlarini oshirgan holda ilmiy tadqiqotlar va ishlanmalar tayyorlanishining rivojlanishiga imkon yaratadi.

Литература/Адабиётлар/ References:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022-2026 yillarda O'zbekiston Respublikasining innovatsion rivojlanish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi 06.07.2022 yil, № PF-165 - son Farmoni. <https://lex.uz/docs/6102462>
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasida raqamli iqtisodiyotni va kripto-aktivlar aylanmasi sohasini rivojlanirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 03.07.2018 yil, №PQ-3832-son Qarori. <https://lex.uz/ru/docs/3806053>.
3. V. Kuppuswamy, C. Barnett, B.L. Bayus, K.L. Wilson. Social Cues as Digital Nudges in Information Systems Usage Contexts. <https://tuprints.ulb.tu-darmstadt.de/18848/1/Dissertation%20Martin%20Adam%20final.pdf>
4. М.В.Зелинская, А.А.Smirnova, Л.Э.Иванов. Краудфандинг как иннова-ционный способ финансирования инвестиций: //C:/Users/user/ Downloads/ kraufdfunding-kak-innovatsionnyy-sposob-finansirovaniya-investitsiy.pdf.
5. А.И.Бородаенко. Краудфандинг как перспективный способ финансирования инновационных проектов. <file:///C:/Users/user/ Downloads/ kraufdfunding-kak-perspektivnyy-sposob-finansirovaniya-innovatsionnyh-proektov.pdf>.
6. Чугреев В.Л. Краудфандинг – социальная технология коллективного финансирования: зарубежный опыт использования // Экономические и социальные перемены: факт, тенденции, прогноз. – 2017. – №4 (28). – С.190-196.

7. Евдокимова С.С., Кобышев М.С. Современные модели финансирования стартапов // Финансы и кредит – 2017. – №6 (726). – С. 341-352.
8. Turizmda raqamli innovatsion texnologiyalarni joriy qilish yo'na-lishlari. https://iqtisodiyot.tsue.uz/sites/default/files/maqolalar/25_Norchayev.pdf.
9. O'zbekistonda raqamli turizmni rivojlantirish imkoniyatlari. https://uniwork.buxdu.uz/resurs/13778_1_A6616595DE52DD9F89CA3067234EF8B7E0B55803.pdf
10. Kichik biznes va tadbirkorlikda kraudfanding imkoniyatlari. <https://ares.uz/storage/app/media/2021/Vol%202%20Special%20Issue%204/23-32.pdf>
11. Обзор рынка [Электронный ресурс]/Canada Media Fund. – Режим доступа: http://crowdfunding.cmf-fmc.ca/facts_and_stats/market-overview. – Дата доступа: 30.03.2017.
12. <https://myslide.ru/presentation/kraudinvesting>
13. CrowdSourcing.ru. Портал крауд-сервисов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://crowdsourcing.ru>. – Дата доступа: 29.10.2017.
14. А.А. Грахов, Е.А. Грахова, Ю.А. Казакова, Ж.О. Селенчук. Краудинвестинг как выгодная замена кредитованию в стартапах. https://earchive.tpu.ru/bitstream/11683/31492/1/conference_tpu-2016-C24_V2_p359-365.pdf
15. Олланазаров Б.Д., Файзуллаев Н.Б., Каландаров Ф.С. Инвестиционный краудфандинг как форма финансирования проектов государственно-частного партнерства. Xorazm Ma'mun Akademiyasi jurnali. 2023-5/2-son.

08.00.00- Иқтисодиёт фанлари

To'ychiyeva Nodira G'ulom qizi
Toshkent moliya instituti tayanch doktoranti
nodira070495@gmail.com

OLIY TA'LIMNI BOSHQARISHDAGI INNOVATSIYALAR. CHAT GPT YOHUD SUN'YIY INTELLEKT

Annotatsiya. Bugungi kunda butun dunyo oliy ta'lim tizimi Chat GPT tomonidan vujudga kelayotgan o'zgarishlar va muammolar yoqasida turibdi. Ushbu maqolada Chat GPT va generativ sun'iy intellekt (AI) vositalarining o'rni, pozitsiyasi va ta'siri haqida asosiy savollar muhokam qilinadi.

Kalit so'zlar. Oliy ta'lim, innovatsiya, texnologiya, chat GPT, sun'iy intellect, tadqiqot.

Tuychiyeva Nadira Gulom kizi
Doctoral student of the Tashkent Financial Institute

INNOVATIONS IN HIGHER EDUCATION MANAGEMENT. CHAT GPT OR ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Abstract. Today, the entire world higher education system is on the brink of changes and problems caused by Chat GPT. This article discusses key questions about the role, position, and impact of Chat GPT and generative artificial intelligence (AI) tools.

Keywords. Higher education, innovation, technology, chat GPT, artificial intelligence, research.

Туйчиева Надира Гулом кызы
Докторант Ташкентского финансового института

ИННОВАЦИИ В УПРАВЛЕНИИ ВЫСШИМ ОБРАЗОВАНИЕМ. ЧАТ GPT ИЛИ ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ

Аннотация. Сегодня вся мировая система высшего образования находится на пороге изменений и проблем, вызванных Chat GPT. В этой статье обсуждаются ключевые вопросы о роли, положении и влиянии Chat GPT и инструментов генеративного искусственного интеллекта (ИИ).

Ключевые слова. Высшее образование, инновации, технологии, чат GPT, искусственный интеллект, исследования.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N64>

Kirish. Hozirda oliy ta'lim va zamонавијајамиятниң манзарасини ifoda etди. Texnologik imkoniyatlarni ta'lim ehtiyojlari bilan bog'lab, biz Chat GPTni talabalarni

kuchaytirish va ularning ta'lif tajribasi hamda resurslarini kengaytirish uchun boy salohiyatga ega, talabalarga qaratilgan innovatsion konsepsiya aylantiramiz.

Biroq bu imkoniyatlarni kuchaytirish qimmatga tushishi mumkin. Bu bilan bog'liq bo'lgan yangi paydo bo'layotgan muammolarni hal qilish uchun manfaatdor tomonlar o'rtaida hamkorlikdagi sa'y-harakatlarni oshirish talab etiladi. Bu esa o'z navbatida yangi ta'lif tadqiqotlari va nazariyalarni ishlab chiqishni ko'zda tutadi.

Ilk bor 2022-yil dekabr oyida ChatGPT ishga tushirilgandan buyon, u oliy ta'lif muassasalarida keng e'tibor va muhokamalarga sabab bo'ldi. Uning ta'siri va qiymati haqida turli nuqtai nazardan ziddiyatli fikrlar paydo bo'lyapti. Ba'zi manfaatdor tomonlar sun'iy intellekt (AI) vositalarining innovatsion ta'lif tajribasidagi potentsial afzallikkari haqida ta'kidlashayotgan bo'lsada, ikkinchi tomon uning mumkin bo'lgan kamchiliklari va kutilmagan oqibatlari haqida o'z qarshiliklarini bildirishyapti.

Bu qarama-qarshi nuqtai nazarlarni muvozanatli hal qilish ta'lifning texnologik imkoniyatlari va ehtiyojlariga zamonaviy yondashuvni talab qiladi. Ushbu pozitsiyada biz pastdan yuqoriga yondashuvini qo'llab-quvvatlaymiz. Chat GPTga talabalar tomonidan boshqariladigan texnologiya sifatida qarasak, u talabalarning bilimini qo'llab-quvvatlash va oliy ta'lifni o'zgartirish vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Chat GPT ta'siri orqali biz ta'lif imkoniyatlari, talabalarning sifatlari bilim olishi, yangi o'quv dasturlari, oliy ta'lif boshqaruvini baholash, ta'lif texnologiyalari rivojlanishini yengillashtirishimiz va zamonaviylashtirishimiz mumkin.

Chat GPT talabalarga yo'naltirilgan ta'lif texnologiyasi sifatida. Oliy ta'lifda keng tarqalgan bahs-munozaralarga qaramay, chat GPT ta'lif uchun eksklyuziv fanga xos vosita emas, balki sun'iy umumiy intellekt deb nomlanuvchi maqsadli vositadir [1].

Mahsulot sifatida esa u matnli xabarlarni yaratuvchi sun'iy intellekt chatbotidir ya'ni tabiiy tilda inson harakatlariga bildirilayotgan reaksiyalar tizimidir. Chat GPT mavjud izchil, kontekstli va insonga o'xhash faoliyat bilan shug'ullanish qobiliyati tufayli, oldindi chatbotlarga nisbatan sezilarli yutuqlarni ko'rsatdi. Bu esa o'z navbatida suhbatlar va har xil turdag'i kontentni qayta ishlash uchun baza hisoblanadi. U tabiatdan katta, generativ, oldindan tayyorlangan transformatorga qurilgan til modelidir. Shuningdek (GPT) modellari juda ko'p o'quv ma'lumotlariga ega bo'lib, intensiv insoniy fikr-mulohazalar bilan nozik parametrlar va kuchli superkompyuter infratuzilmalaridir [2].

Chat GPT sun'iy intellekt sohasidagi tahlil qilish yoki o'rniga yangi kontent yaratish, mavjud ma'lumotlarni manipulyatsiya qilish imkonini beruvchi yorqin namunadir [3].

Mavjud o'qitish texnologiyalari bilan solishtirganda, chat GPT noyob imkoniyatlarni namoyish etdi. Yangi texnologiyalar, ularning joriy etilishi ko'p jihatdan o'qituvchilar (yoki ishlab chiquvchilar)ga bog'liq. 2022 yil dekabr oyida u ishga tushirilgandan so'ng, dastur dastlabki ikki oyda 100 million foydalanuvchiga ega bo'ldi. Hamda eng tez rivojlanayotgan platforma sifatida rekord o'rnatdi. Endi u kuniga 25 mln tashriflarga egadir [4]. Katta yoshdagilar orasida chat GPTning keng qo'llanilishi, talabalar ta'lifi yangiliklarida, o'qituvchi va olimlar orasida keng yoritildi [5].

Talabalarning o'z-o'zidan dasturni muvaffaqiyatli qabul qilishi undan foydalanishni taqiqlashni yoki nazorat qilishni deyarli imkonsiz qildi. Talabalar orasida uning rivojlanishining jadal sur'atlari o'quvchiga yo'naltirilgan ta'lif vositasi sifatida namoyon bo'lishiga sabab bo'ldi

Bu texnologiyadan foydalananib, talabalar o'zini yanada qulay va ishonchli his qilishi mumkin. Chat GPTning o'quvchilarga qaratilgan tabiat foydalanuvchi interfeysi orqali yanada yaxshilanadi. ChatGPT interfeysi chatbot sifatida foydalanuvchilar uchun oddiy dialog formatidagi matn kiritish maydoni bilan ajralib turadi. Interfeys dizayni suhabatlar har doim foydalanuvchilar tomonidan boshlanganligi va suhabat yo'nalishi birinchi navbatda foydalanuvchilar tomonidan nazorat qilinishini taqdim etadi. Talabalarning bildirishnomalarni passiv qabul qilish ehtimoli kamroqdir yoki oldindan belgilangan buyruqlar yordamida bajariladigan vazifalar va boshqalar mavzuni, yo'lni va jarayonni hal qilish vakolatiga ega bo'lishi mumkin. Biroq bu talabalar bajarishi va boshqarishi uchun bir qator malakalarga ega bo'lishini talab qiladi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, ChatGPTni talabalarga yo'naltirilgan loyiha sifatida ko'rib chiqish mumkin. Ya'ni u innovatsion o'qitish, o'r ganish uchun potentsialga ega texnologiya va oliy ta'limga baholash amaliyotini beruvchi interfeysdir.

ChatGPT oliy ta'limga vosita sifatida. Chat GPTning ta'limga salohiyatidagi roli qanday bo'lishi mumkinligini aniqlash uchun uning texnologik tushunchasini va imkoniyatlarini bilish talab etiladi. Umuman olganda, biz chat GPT ta'limga sifatini oshirish va oliy ta'limga isloq qilish uchun kuchli vosita ekanligiga ishonamiz.

Eng asosiy darajada GPT tabiiy tilni qayta ishslash, tahlil qilish va tushunish uchun yaxshi modeldir. Matnni qayta ishslashda uning kuchli tomonlari juda ko'p, masalan, sifatli ta'limga uchun zaruriy ma'lumotlarni topish va o'quv ma'lumotlarini keng tahlil qilish. Dastur tili og'zaki va yozma shakkarda keng tarqalgan ta'limga jarayonlarining asosiy muhitini qamrab oladi hamda foydalanuvchiga o'z fikrlarini qanday qilib tanqidiy va tahliliy talqin etishga ko'maklashadi. Shuningdek talabalar ma'lumotlarni o'chashlari, baholashlari va dalillashlari ham mumkin [6].

Biroq, texnologik cheklovlar tufayli sun'iy intellekt tizimida biz yuqori sifatli ma'lumotlarni ololmasligimiz mumkin. Ushbu tizimlar ko'pincha so'rovnomalar, viktorinalar va sahifani ko'rish yoki bosish kabi o'z-o'zidan yaratilgan ko'rsatkichlarga tayanadi va talabalarning o'r ganish ma'lumotlarini to'plash uchun tarix jurnali kabi vazifani bajaradi xolos [7].

Sun'iy intellektning individual qidiruv uchun real vaqtida yordamchi vazifasi. Chat GPT ning yana bir afzalligi uning konteksti foydalanuvchilar tomonidan qachon taqdim etilganligi, so'nggi matnlar va kontekslarga oxirgi marta murojaat qilingan vaqt, ohirgi shakllantirilgan javoblarni saqlab berishidir. Bu xususiyat chat GPTni yaxshiroq tushunish, individual ehtiyojlarini o'r ganish, maqsad va muammolarni to'liqroq ifodalash imkonini beradi. Bu esa suniy intellekt haqidagi aniqroq 3 ma'lumotni taqdim etadi:

- salohiyat;
- chat GPTdan real vaqtida foydalanish mumkinligi;
- talabalarga individual yordam ko'rsatadigan tizim.

Chat GPTning turli uslub va janrdagi matnlarni moslashtirish imkoniyati, talabalarning misollar va masalalarini yechishdagi individual ehtiyojlarini ta'minlaydi. Tezkor fikr-mulohaza ChatGPT ning yana bir potentsial afzalligi hisoblanadi, chunki talaba ma'lumotlarini qayta ishlashi orqali, u taqdim etishi mumkin bo'lgan savollariga zudlik bilan javob oladi va tavsiyalarni ishlab chiqadi.

Bir zumda berilgan fikr-mulohazalar o'quvchilarga o'rganish va o'z ishlarida muvaffaqiyatga erishish imkonini beradi. Bu ayniqsa yuqori bosqichdagi talabalar tomonidan qo'llab-quvvatlanadi.

Ushbu tezkor fikr-mulohaza tufayli, talabalar real vaqtida o'zlarining chalkashliklariga aniqlik kiritishlari va noto'g'ri tushunchalarni hal qilishlari mumkin. Shuning uchun, chat GPTdan tezkor bildirilgan fikr-mulohaza yordamida o'quvchilarning o'qishdagi faolligini oshirish va ta'lif samaradorligini yuksaltirishda keng miqyosda foydalanish mumkin.

Suniy intellektni o'rganish. ChatGP boy salohiyatga ega bo'lsada, bu potentsial tabiiy yoki avtomatik tarzda amalga oshirilmaydi. Manfaatdor tomonlar chat GPT moslashuvchan tizim ekanligidan xabardor bo'lishlari va tizimda ishlayotganda mas'uliyatli bo'lishlari kerak. ishtirok etishga tayyor bo'lishi kerak. Suniy intellektning o'zgaruvchan roli va pozitsiyasi ta'limda yangi tadqiqot va nazariyalarning paydo bo'lishiga sabab bo'lmoqda.

Suniy intellekt yordamida odatiy ta'limi o'zgartirish. Chat GPTni inson qabul qilishi va moslashtirishi shuni ko'rsatadiki, inson va texnologiya o'rtasidagi munosabatlarni o'zgarishi, ta'lif texnologiyalari bo'yicha tadqiqotlarga yo'l ochib beradi.

Hozirgi davrda sun'iy intellekt va shaxsiylashtirilgan algoritmlarning paydo bo'lishi, yangi mavzuni tushunishdagi an'anaviy "bir o'lcham hammaga mos keladi" yondashuvini yengib chiqdi va individual talabalarning ehtiyojlariga moslashish kerakligini isbotlab berdi [8].

Talabalar uchun suniy intellekt bilan ta'lif olish o'z-o'zidan o'rganish muammosini keltirib chiqaradi. Ko'pincha vaqt o'tishi bilan ko'proq va kengroq bilimga ega bo'lganligi sababli talabalar o'rganish egri chizig'iga duch kelishadi.

Shundan so'ng esa ularda yanayam kuchli texnologiya vositalari bilan samarali ishslash istagi paydo bo'ladi [9]. Bizning dastlabki kuzatishlarimizga ko'ra, o'quvchilarning o'rganish egri qizig'i, ChatGPT dan foydalangan talabalarning o'rganish egri chizig'i bilan o'zaro bog'liq holda ifodalanishi mumkin. Chunki foydalanuvchi interfeysi oddiy va intuitiv, shuning uchun ko'pchilik talabalar uchun bu qiyin emas.

Suniy intellekt vositalaridan ta'lif texnologiyasi sifatida qanday foydalanishni muhimdir. Ular inson mehnatini almashtirish uchun emas, balki talabalarning ta'lif olishini osonlashtirish uchun mo'ljallangan inson harakatlari mahsulidir. Undan qanday foydalanishni o'rganish talabani o'zining zimmasiga tushadigan masala. Bunda talaba samarali foydalanuvchi sifatida ta'lif imkoniyatlaridan maksimal darajada foydalanish imkoniyatini yaratib beradi. Bu esa chat GPTdan maksimal ta'lif olish foydasini namoyon qiladi. Bu ta'lif jarayonida o'zini anglashni, metakognitiv va o'z-o'zini boshqarish qobiliyatlarini ham o'z ichiga oladi [10].

Chat GPT va tanqidiy fikrlash. Chat GPT ning eng muhim kamchiligi shundaki, u ba'zan ishonchli, ba'zan ahamiyatsiz yoki noto'g'ri javoblarni beradi, bu hodisa sun'iy intellekt gallutsinatsiyasi deb nomlanadi. Talabalar o'ziga kerak bilimlardan foydalangan holda chat GPT natijalarini tanqidiy baholay olishi zarur.

Tanqidiy fikrlash talabalarga ko'proq savollar berish va yaratilgan suniy intellektning ishonchliliginib baholashga yordam beradi [11]. Bundan tashqari, ma'lumotlarni o'qitish mexanizmi tufayli, GPT modellari noto'g'ri fikrlarni beixtiyor takrorlashi yoki davom ettirishi ham mumkin.

Tanqidiy va chuqur fikrlash ro'y bermaganda, talabalar potentsial noto'g'ri fikrlarni tan olishlari mumkin. Sun'iy intellekt tomonidan yaratilgan kontent va noto'g'ri qarashlardan saqlanish hozir dolzarb masaladir.

Sun'iy intellekt moslashuvchanlik va uzlucksiz ta'limgan sifatida. Hozirgi avlod talabalari uchun sun'iy intellektning yorqin manzarasi sifatida chat GPT jadal rivojlanmoqda va takomillashtirilmoqda. Sun'iy intellektga moslashuvchanlik uzlucksiz ta'limgan olish jarayonining bir bo'lagidir va u eng so'nggi yangiliklardan xabardor bo'lishda muhim rol o'ynaydi. Kelajakda talabalarning o'qishi va karyerasini oshirishida sun'iy intellekt va shu kabi so'nggi texnologiyalardan xabardor bo'lishning afzalliklari maksimal ortib boradi.

Ayniqsa, mehnat bozoriga sun'iy intellekt tobora kuchli ta'sir qilib bormoqda. Bu esa talabalarning kelajakda muvaffaqiyatli ish bilan ta'minlanishida, ishga moslashish va ko'nikmalarini mustahkamlashini ta'minlaydi.

Ayni paytda, chat GPT va boshqa sun'iy intellekt vositalari umrbod ta'limgan qo'llab-quvvatlash uchun ishlatalishi mumkin.

Sun'iy intellektdan foydalanishda plagiatsiz aniqlash. ChatGPT va generativ sun'iy intellekt vositalarining paydo bo'lishi oliy ta'limgadagi akademik bir butunlikka o'z ta'sirini ko'rsatadi [12]. Sun'iy intellekt va Chat GPT kabi vositalar talabalar topshiriqlari, imtihonlariga javob olishda plagiatsizga duch keltiradi. Bu ta'limgan jarayoni amaliyotini buzadi va akademik sifatga o'z ta'sirini ma'lum miqdorda o'tkazadi. Va oliy ta'limgan muassasasining akademik yaxlitligini ta'minlashida qiyinchiliklarga duchor qiladi. Bu akademik standartlarning pasayishiga olib kelishi mumkin.

Bundan tashqari, g'oyalarni ishlab chiqish va maqola yozish jarayonida sun'iy intellektga haddan tashqari ishonish talabalarning mavzuga chuqur kirib borishiga to'sqinlik qilishi mumkin. Bu esa talabalarning mavzu bo'yicha muammolarni hal qilish qobiliyatini namoyon bo'lishiga qarshilik ko'rsatadi [13].

Talabalar sun'iy intellekt yordamida topshiriqlarni tez izlashga odatlanib qolishlari oxir-oqibat ijodkorlik va o'ziga xoslikning pasayishiga olib keladi. Bu kabi holatlarni kamaytirish uchun oliy ta'limgan muassasalari yoki ota-onalar qat'iy choralarini ko'rishlari talab etiladi.

Xulosa. Xulosa o'rnida shuni aytishimiz mumkinki, sun'iy intellektdan oqilona foydalanish keng qamrovli o'quv dasturlari va pedagogik mahoratni talab etadi. Talabalarni yuqorida qayd etilgan bilimlar bilan qurollantirish uchun zamonaviy o'quv dasturlari va pedagogikaga keng qamrovli kompetensiyaviy o'zgartirishlar kiritilishi zarur.

Xususan, talabalarga yordam berish uchun ta'limga haqiqiy fanlararo yondashuvlar targ'ib qilinishi kerak. Ta'limgan tizimida talabalar rivojlanishini kontekstuallashtirish uchun real sharoitda eksperimental, tajribaviy va loyiha asoslangan ta'limgan imkoniyatlari birlashtirilishi mumkin.

Bu esa ilmiy muassasalar va tashqi tashkilotlar, korxonalar, notijorat tashkilotlar va davlat idoralarining birgalikda talabalar uchun stajirovkalar, amaliyotlar yoki xizmat ko'rsatish bo'yicha o'quv loyihamalarini yaratish imkoniyatini beradi. Bunday tajriba talabalarni turli nuqtai nazarlar va shaxsiy rivojlanish kompetensiyalarini oshiradi va bu bilan talabalarni tobora murakkablashayotgan informatsion olamga tayyorlaydi.

Aytish mumkinki, biz katta o'zgarishlar yoqasida turibmiz. Buning yaqqol misoli sifatida chat GPT va generativ sun'iy intellekt vositalari rivojlanishini olishimiz mumkin. Bu kabi vositalarning tarqalishi texnologiyalarning hayotimizga nechog'lik ko'p qirrali va keng ko'lamli ta'sirini ko'rsatib beradi. Ammo uning salbiy oqibatlari hali to'liq amalga oshirilmagan. Umid qilamizki, ushbu maqola keyingi muhokamaviy maqolalarni rag'batlantiradi.

Литература/Адабиётлар/ References:

1. Bubeck S, Chandrasekaran V, Eldan R, Gehrke J, Horvitz E, Kamar E, Lee P, Lee YT, Li Y, Lundberg S. Sparks of artificial general intelligence: Early experiments with GPT-4. arXiv preprint arXiv:2303.12712. 2023.
2. Floridi L, Chiriatti M., 2020. GPT-3: Its nature, scope, limits, and consequences. *Minds and Machines* 30(4):681-94.
3. van Dis, Eva AM, et al. "ChatGPT: five priorities for research." *Nature* 614.7947 (2023): 224-226.
4. Similarweb. ChatGPT topped 1billion visits in February. 2023. Retrieved March 1 from <https://www.similarweb.com/blog/insights/ai-news/chatgpt-1-billion/>
5. Huang K. Alarmed by AI chatbots, universities start revamping how they teach. New York Times. 2023. Retrieved March 1 from <https://www.nytimes.com/2023/01/16/technology/chatgpt-artificialintelligence-universities.html>.
6. Vygotsky, Lev Semenovich, and Michael Cole. *Mind in society: Development of higher psychological processes*. Harvard university press, 1978.
7. Viberg, Olga, et al. "The current landscape of learning analytics in higher education." *Computers in human behavior* 89 (2018): 98-110.
8. Bulger, Monica. "Personalized learning: The conversations we're not having." *Data and Society* 22.1 (2016): 1-29.
9. Dai, Yun, Stephen Lu, and Ang Liu. "Student pathways to understanding the global virtual teams: an ethnographic study." *Interactive Learning Environments* 27.1 (2019): 3-14.
10. Wang, Chih-Hsuan, David M. Shannon, and Margaret E. Ross. "Students' characteristics, self-regulated learning, technology self-efficacy, and course outcomes in online learning." *Distance Education* 34.3 (2013): 302-323.
11. Spector, Jonathan Michael, and Shanshan Ma. "Inquiry and critical thinking skills for the next generation: from artificial intelligence back to human intelligence." *Smart Learning Environments* 6.1 (2019): 1-11.
12. Elgin, Catherine Z. "Epistemic agency." *Theory and research in education* 11.2 (2013): 135-152.
13. Rudolph, Jürgen, Samson Tan, and Shannon Tan. "ChatGPT: Bullshit spewer or the end of traditional assessments in higher education?." *Journal of Applied Learning and Teaching* 6.1 (2023)

08.00.00- Иқтисодиёт фанлари

Абдураҳимова Саида Аҳмаджановна,
Иқтисодиёт фанлари доктори (DSc), профессор в.б.,
a.a.saida@mail.ru

Адилова Гўзал Абзаловна,
Иқтисодиёт фанлари номзоди, Тошкент халқаро
молиявий бошқарув ва технологиялар университети
adilova_guzal@mail.ru

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА КИЧИК БИЗНЕС СУБЪЕКТЛАРИ ТАРКИБИЙ ҚИСМЛАРИНИНГ БАРҚАРОР РИВОЖЛANIШ ТАҲЛИЛИ

Аннотация. Кичик бизнес субъектлари фаолиятини ривожлантириш Ўзбекистонда амалга оширилаётган иқтисодий ислоҳотларнинг энг муҳим устувор йўналишларидан бири ҳисобланади. Мақолада Ўзбекистон Республикасида қабул қилинаётган меъёрий-хуқуқий ҳужжатларда кичик бизнес субъектлари учун янада кенг шарт-шароитлар яратиш, уларни эркин фаолиятини таъминлаш ва амалга ошаётган ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ҳамда либераллаштиришга йўналтирилган чоратадбирлар ўз аксини топган бўлиб.

Калит сўзлар: кичик бизнес, хусусий тадбиркорлик, миллий иқтисодиёт, инвестиция, бозор конъюнктураси, бозор талаби, хизмат кўрсатиш соҳалари, молия-кредит, биржа фаолияти, телекоммуникация, макроэкономика, рақобатдош, транспорт-логистика хизмати, ишбилармонлик муҳити.

Abdurakhimova Saida Akhmadjanovna,
Doctor of Economics (DSc), Associate Professor,

Adilova Guzal Abzalovna,
Candidate of Economic Sciences, Tashkent International
University of Financial Management and Technology

ANALYSIS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF CONSTITUENT SMALL BUSINESSES IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Abstract. The development of the activities of small businesses is one of the most important priorities of economic reforms being implemented in Uzbekistan. The article, in the regulatory documents adopted in the Republic of Uzbekistan, reflects measures aimed at creating broader conditions for small businesses, ensuring their free activity and deepening ongoing reforms and liberalization.

Keywords: small business, private entrepreneurship, national economy, investment, market conditions, market demand, service sector, finance and credit, exchange activities, telecommunications, macroeconomics, competition, transport and logistics services, business environment.

Абдурахимова Саида Ахмаджановна,
Доктор экономических наук (DSc), и.о. профессора,

Адилова Гузаль Абзаловна,
Кандидат экономических наук, Университет Ташкентского
международного финансового управления и технологий

АНАЛИЗ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ СОСТАВЛЯЮЩИХ СУБЪЕКТОВ МАЛОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН

Аннотация. Развитие деятельности субъектов малого предпринимательства является одним из важнейших приоритетов реализуемых в Узбекистане экономических реформ. В статье в нормативно-правовых документах, принятых в Республике Узбекистан, отражены меры, направленные на создание более широких условий для субъектов малого предпринимательства, обеспечение их свободной деятельности и углубление проводимых реформ и либерализации.

Ключевые слова: малый бизнес, частное предпринимательство, национальная экономика, инвестиция, рыночные условия, рыночный спрос, сфера услуг, финансы и кредит, биржевая деятельность, телекоммуникация, макроэкономика, конкуренция, транспортно-логистический сервис, бизнес-среда.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N65>

Кириш. Ўзбекистон Республикасида қабул қилинаётган меъёрий ҳужжатларда кичик бизнес субъектлари учун янада кенг шарт-шароитлар яратиш, уларни эркин фаолиятини таъминлаш ва амалга ошаётган ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ҳамда либераллаштиришга йўналтирилган чора-тадбирлар ўз аксини топган бўлиб, миллий иқтисодиётнинг ривожлантиришда кичик бизнес субъектлари фаолигини оширишга алоҳида эътибор бериб келинмоқда.

Хусусан, «2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси»да кичик бизнес субъектларини давлат томонидан тартибга солиш ва ишбилармонлик муҳитини яхшилаш борасида «III. Миллий иқтисодиётни жадал ривожлантириш ва юқори ўсиш суръатларини таъминлаш[1]»дек устувор вазифалар белгиланган бўлиб, уларни амалга ошириш бўйича чора-тадбирларни тадбиқ этиш шу кундаги ислоҳот-ларимизнинг мазмунини касб этади.

Ўзбекистон иқтисодиётини барқарор суръатларда ривожлантириш омилларидан бири – кичик бизнес субъектлари тараққиётини таъминлаш ҳисобланади. Ушбу соҳа бозор конъюнктураси ўзгаришларига тез мослаша олиш, янги иш ўринларини яратиш орқали аҳоли бандлигини таъминлаш ва даромад манбаларини яратиш, ўрта мулкдорлар синфини шакллантириш каби хусусиятларга эгалиги билан ажralиб туради.

Кичик бизнес субъектлари фаолиятини ривожлантириш Ўзбекистонда амалга оширилаётган иқтисодий ислоҳотларнинг энг муҳим устувор йўналишларидан биридир.

Кичик бизнес капитал тақчиллиги шароитида кўп ва йирик маблағ талаб этмайдиган хўжалик фаолияти сифатида ресурслар айланмасининг юқори суръатларини таъминлайди, иқтисодиётни қайта қуриш, иқтисодий бекарорлик ва ресурслар чегараланганини шароитида истеъмол бозорини шакллантириш ва уни тўлдириш муаммосини тез ҳамда тежамли тарзда ҳал этади. Кичик корхоналар бозор

талабининг ўзгаришига дарҳол мослашади ва шу йўл билан истеъмол бозоридаги зарурӣ мувозанатни таъминлайди.

Адабиётлар таҳлили ва методология. Мавзуга оид адабиётлар шарҳини ўрганиш жараёнида бир нечта хорижий ва ўзбек иқтисодчи олимлари томонидан кичик бизнеснинг мазмун-моҳияти, кичик бизнес субъектлари таркибий қисмларининг барқарор ривожланиши бўйича фикр ва мулоҳазалари ўрганилди. Жумладан: А.Смит, Й.Шумпетер, Х.Ландстром, Б.Ф.Хоселитс ва бошқаларнинг илмий асарларида кичик бизнес субъектларининг барқарор ривожланишини таъминлаш ва самарадорлигини ошириш йўлларига доир мулоҳазаларда ўз аксини топган.

Ўзбекистонда кичик бизнес субъектларининг умумий жиҳатларини шакллантириш ва ривожлантириш бўйича С.С.Ғуломов, Ё.А.Абдуллаев, А.А.Хаджимуратов, С.К.Салаев кабиларнинг илмий ишларини алоҳида қайд этиш мумкин. Хусусан, А.Комов «Кичик бизнес субъектлари – бу иқтисодиётнинг йирик таркибий қисми бўлиб, у турли ишлаб чиқариш соҳаларини ўхшаш тавсифлар, иқтисодий мақсадлар, функциялари орқали бирлаштиради ва назарий ҳамда амалий жиҳатдан иқтисодиётни бошқа қисмларидан фарқ қиласди» – деб таъкидлайди [10; 8-бет]. А.Г.Аганбегян эса, «Кичик бизнес субъектлари – бу иқтисодиётнинг моддий-буюм маҳсулот-ларини ишлаб чиқарувчи, номоддий бойликни яратувчи ва хизмат қўрсатиш соҳаларида фаолият юритувчи хўжалик субъектларидир [11; 6-бет].

Реал секторга молия-кредит, биржа фаолияти киритилмайди» – деган фикрни билдирган. В.М.Власовой ўз тадқиқот натижаларидан келиб чиқсан ҳолда «Кичик бизнес субъектлари капитални спекулятив ҳаракатини истисно қилган ҳолда иқтисодиётни тузилмавий қайта қуриш ва иқтисодий ўсиш жараёнларини бирлаштирадиган хўжалик юритувчи субъектдир» – деб таърифлайди [13; 192-бет].

Бундан ташқари, кичик бизнес субъектлари – тижоратга асосланган серияли ва йирик миқдорда маҳсулот ва товарлар ишлаб чиқарувчи, жумладан, бино ва иншоотларни қуриш, алоқа, телекоммуникация, транспорт хизматини амалга оширувчи кичик ва ўрта корхоналар йиғиндиси эканини ҳам айтиб ўтиш лозим [13; 10-11бетлар].

Тадқиқотнинг методологик асосини статистика фанининг фундаментал қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги «2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида»ги ПФ-60-сонли Фармони, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг ва Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида белгиланган устувор вазифалардан келиб чиқиб, макроиқтисодий, тармоқ ва ҳудудий даражаларда ўрганилаётган ижтимоий-иқтисодий жараёнларни қамраб олишни кенгайтиришга қаратилган статистик маълумотларни йиғиш ва қайта ишлашда замонавий статистик усуллар ва услубиётларни кенг жорий этиш йўли билан, статистик кузатувлар тизимини умумқабул қилинган халқаро амалиётга янада мослаштириш ташкил этади. Кичик бизнес ва тадбиркорликни ривожлантириш бўйича янги тизим жорий этилади.

Натижалар ва муҳокама. Бозор иқтисодиёти ҳар бир ишлаб чиқарувчи субъектдан бозорда муносиб ўрин эгаллашни талаб этади. Бу ўринда иқтисодиёт тармоқларидағи техник ва технологик янгилаш, ишлаб чиқарилаётган маҳсулот турларини кўпайтириш ва уларнинг рақобатдошлигини ошириш ҳақида бормоқда. Маълумки, кичик бизнес субъектлари бозорга турли-туман товарларни етказиб

беришда доимо бозордаги талабни ўрганиб борадиган ҳамда истеъмолчилар талаби ва рақобатдош корхоналарни ўрганганд ҳолда фойда олиш мақсадида фаолият юритадилар.

Кичик бизнес субъектларида ЯИМнинг асосий қисми яратилади, хусусан 2022 йилда 51,8 фоизни ташкил этган ва унинг моддий ишлаб чиқарувчи энг муҳим таркибий қисми қурилиш ва аҳоли бандлиги соҳасига тўғри келиб мос равишида 71,6 фоиз ва 74,4 фоизга етди.

Бу эса, ўз навбатида, таълим, тиббиёт, маданият соҳалари ривожи учун молиявий-моддий асос яратади. Иқтисодиётни барқарор ривожланиши мамлакатда моддий ишлаб чиқариш соҳалари учун яратилган ҳуқуқий-меърий шароит билан узвий боғлиқдир.

Кичик бизнес янги иш ўринларини яратишга, аҳолини иш билан таъминлашга ҳисса қўшади, натижада ишсизлик камаяди. Шуни таъкидлаш лозимки, кичик бизнес аҳолининг ижтимоий жиҳатдан беқарор қатламларини, хусусан, хотин-қизларни, ёшларни, иммигрантларни ва бошқаларни иш билан таъминлайди, айнан шу корхоналарда улар тажриба, билим, малака, кўникма, мартабасининг юқорилашига ва ўзини-ўзи англашга эришадилар (1-расм).

Кичик бизнес ривожланишининг миллий иқтисодиётдаги

Кичик бизнес ички ва ташқи бозорларни тўлдиришга, товар ҳамда хизматларга бўлган аҳоли эҳтиёжларини тўлиқ қондиришга, тез мослашувчанлигига имкон

Кичик фирмаларнинг яратилиши катта сармояларни ва уларнинг ташкил этишнинг узоқ муддатини талаб қилмайди ҳамда истеъмолчилар талабига тезроқ жавоб беради.

Кичик бизнесни ривожлантириш – бу монополияга қарши сиёsatнинг энг самарали йўналишларидан бири ва рақобат муҳитини таъминлаш.

Кичик бизнесни бошқариш осонроқ, уларга мураккаб бошқарув тузилмаларини яратиш керак эмас.

Кичик бизнеснинг ривожланиши ишсизлик муаммосини асосан ҳал қилишга ёки юмшатишга имкон беради.

Кичик бизнеснинг ривожланиши иқтисодиётни барқарорлаштиришга, мамлакатда бошланғич тартибни ўрнатишга, ўрта ва кичик мулқдорлар синфини пайдо бўлишига олиб келади.

1-расм. Кичик бизнеснинг ривожланишининг миллий иқтисодиётдаги аҳамияти

Кичик бизнеснинг ривожланиши миллий иқтисодиётда муҳим аҳамият касб этади. Бундан ташқари, кичик корхоналар янги технологияни тезроқ ва арzonроқ тарзда қайта жиҳозлаши, татбиқ этиши, синовдан ўтказиши, ишлаб чиқаришни қисман ёки тўлиқ автоматлаштиришни амалга ошириши, автоматлаштирилган ва қўл меҳнатининг мақбул комбинациясига эришишини таъминлайди ҳамда замонавий шароитда, кичик бизнесни шакллантириш жараёни бошланғич босқичида бўлганида, унинг миқдорий ва сифат жиҳатидан янада ривожланиши миллий иқтисодиётнинг изчил юксалишининг энг муҳим омили ҳисобланади.

Унинг барча афзалликларига қарамай, енгиб бўлмайдиган муаммолар ҳам мавжуд. Тадқиқот натижасида қўйидаги муаммолар аниқланди:

- банк муассасаларидан айтилган муддатларда кредит ажратилмаганлиги;
- фаолиятни амалга ошириш жойларида ижара шартномалари асосиз бекор бўлиши;
- ер майдони ажратилмаганлиги;
- худудларда инфратузилмаларни фаолияти қониқарсизлиги;
- аҳолига кадастр хизмати кўрсатиш бекор қилинганилиги;
- электр тармоқларига уланишда кичик корхоналарга ҳам йирик заводлар билан бир хил талаблар қўйилганлиги;
- транспорт-логистика хизматларини ривожланмаганлиги;
- корхонанинг ер майдонлари ва бино иншоатлари суд қарори асосида олинганилиги шулар жумласидандир.

Кичик бизнеснинг ривожланиши мамлакат иқтисодиётининг турли соҳаларини ривожлантиришга ижобий таъсир кўрсатади, аммо давлат кўмагисиз кичик бизнес таназзулга учраши мумкин (1-жадвал).

1-жадвал.

Ўзбекистон Республикасида 2010-2022 йилларда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг тармоқлардаги улуши, %

Тармоқлар	2010 й.	2015 й.	2020 й.	2021 й.	2022 й.	2022 йилда 2010 йилга нисбатан ўзгариши (+,-)
Саноат	26,6	40,6	27,9	27,0	25,9	- 0,7
Қурилиш	52,5	66,7	72,5	72,4	72,6	20,1
Бандлик	74,3	77,9	74,5	74,4	74,4	0,1
Экспорт	13,7	27,0	20,5	22,3	29,5	15,8
Импорт	35,8	44,5	51,7	48,7	49,4	13,6

Ушбу жадвал маълумотларига қўра, кичик бизнес субъектларининг тармоқлар бўйича энг юқори улуши аҳоли бандлигини таъминлашда муҳим аҳамият касб этиб, 2010 йилга нисбатан 0,1 фоизга ошган, 2022 йилги дастлабки маълумотларга асосан жами иқтисодиётда бандлар сонини 74,4 фоизни ташкил этди. Иккинчи ўринда, 2022 йилда 2010 йилга нисбатан 20,1 фоизга ошиб 72,6 фоиз (2010 йилда 52,5%) қурилиш тармоғида, учинчи ўринда импорт айланмасида 49,4 фоиз (2010 йилда 35,8%)га teng бўлган. Шунингдек, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг экспорт ҳажмида ҳам ўзига хос улушга эга, 2022 йилда бу кўрсаткич 29,5 фоизга teng эканлигини кўриш мумкин.

Ривожланган мамлакатларнинг ялпи ички маҳсулотидаги кичик ва ўрта бизнеснинг улушкини таққослайдиган бўлсак, уларда 50-60 фоизни ташкил этади. Бу кўрсаткич Польшада – 51%, Германияда – 53%, Финляндияда – 60%, Голландияда – 63%га teng.

Дунёда ишбилармонлик мұхити ривожланишининг асосий кўрсаткичларидан бири бу – Жаҳон банкининг Doing Business ҳисоботи бўлиб, у дунёнинг 190 мамлакатида 10 кўрсаткич бўйича бизнес юритиш қулайлигини баҳолайдиган энг нуфузли, тан олинган ва энг кўп келтирилган тадқиқот ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг ушбу рейтингдаги мавқеи нафақат қулай ишбилармонлик мұхитини акс эттиради, балки халқаро бизнес ҳамжамиятида инвестиция қарорларини қабул қилишнинг мұхим мезони ҳамdir.

Аммо ушбу йўналишда иқтисодий салоҳият ва имкониятларимиздан тўлиқ фойдаланяпмиз, деб айта олмаймиз. Жумладан, мамлакатимиз ҳудудий экспортида, асосан, вилоят марказларининг улуши юқорилигини кузатиш мүмкін. Бу, ўз навбатида, барча ҳудудларда кичик бизнес субъектлари томонидан экспортбоп маҳсулот ишлаб чиқариш учун яратилган шарт-шароитлар ҳали етарли эмаслигидан далолат беради.

Шулардан келиб чиқиб айтиш мүмкінки, бугунги кунда иқтисодиётимизда кичик бизнес субъектларининг улушини ортириш учун, соҳага оид мавжуд қонунчилик ҳамда яратилган шароит ва имкониятларни янада такомиллаштириш талаб этилади.

Амалга оширилган таҳлил ва тадқиқотлар кўра, экспортни рағбатлантириш учун қўшимча омиллар яратишга алоҳида эътибор қартиш натижасида иқтисодиётимизнинг экспорт салоҳияти юксалди, ташқи савдо таркибида ижобий силжишларга эришилди, кичик бизнес субъектлари экспорт фаолиятини қўллаб-кувватлаш бўйича механизмнинг такомиллаштирилиши натижасида мамлакатимизнинг халқаро ҳамда маҳаллий кўргазмаларда фаол иштирок этиши таъминланди. Кичик бизнес субъектларининг экспорт салоҳиятини янада ошириш бўйича бир қатор вазифаларни амалга ошириш мақсадга мувофиқдир. Жумладан:

- кичик бизнес субъектлари ходимларини фаол маркетинг сиёсатини юргизиша замонавий маркетинг тадқиқот усуllibарини эгаллашга амалий ёрдам кўрсатиш;

- тадбиркорлик субъектлари томонидан ишлаб чиқиарилган маҳсулот (хизмат)лар сифатини ошириш;

- ишлаб чиқаришда маҳаллий хомашёлардан кенгрок фойдаланиш ҳамда ишлаб чиқариш жараёнига инновацион технология ва техникаларни жалб этиш асосида маҳсулот таннархини камайтириш.

Шу билан бирга, мамлакатимизда яратилган барча имкониятлардан тўла фойдаланган ҳолда кичик бизнес субъектларининг мамлакатимиз ижтимоий-иқтисодий тараққиётидаги мавқеини янада ошириш, миллий иқтисодиётда модернизациялаш жараёнларини жадаллаштириш, самарадорликни ошириш орқали янги иш ўринлари яратиш, аҳоли даромадлари, турмуш фаровонлигини юксалтириш, кичик бизнес корхоналарини кооперациян алоқаларини фаол ривожлантириш мақсадида бизнес субъектлари ривожланиш тенденцияларини акс эттириш ва тартибга солища қўлланиладиган алгоритмлар мажмууни ишлаб чиқиш, фаолият самарадорлигини баҳолаш, рақобатбардошлик стратегияларини қўллаб, ишлаб чиқариш таркибини оптималлаштириш моделларини тузиш, кичик бизнеснинг кооперациян алоқаларини шакллантириш, соҳани янада жадал ривожлантириш бўйича илмий асосланган ёндашувларни ишлаб чиқиш зарурияти туғилмоқда.

Бугунги кунда кичик бизнес субъектлари ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш ҳажмининг ўсиш суръатларини намойиш этишда давом этмоқда. Бу шуни англатадики,

барча соҳаларда (савдо, қурилиш, саноат ва бошқалар) бир йилда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ва кўрсатилган хизматларнинг умумий массасидаги маълум бир қисми, бу ҳолда уларнинг ярмидан кўпи айнан ўша кичик фирма ва корхоналар томонидан ишлаб чиқарилганлигини кўрсатмоқда (2-жадвал).

2-жадвал.

Ўзбекистон Республикаси кичик бизнес субъектларининг иқтисодиёт тармоқларидағи асосий кўрсаткичлари ҳажми

Кўрсаткичлар	2010	2020	2021	2022	2022 йилда 2010 йилга нисбатан ўзгариши (+,-)
Саноат (млрд. сўм)	10132,9	103020,8	121719,2	142611,7	132478,8
Қурилиш (млрд. сўм)	4163,2	63866,6	77762,0	93620,8	89457,6
Қишлоқ хўжалиги, ўрмон ва балиқ хўжалиги (млрд. сўм)	31900,4	253238,2	307280,2	347222,0	315321,6
Хизматлар (млрд. сўм)	15214,1	114052,7	144812,7	173157,7	157943,6
Бандлик (минг киши)	8643,9	9865,7	10070,7	10275,7	1631,8
Савдо (млрд. сўм)	18616,1	164106,1	204787,4	253573,4	234957,3
Юк ташиш (млн. тонна)	255,2	638,9	678,9	588,1	332,9
Юк айланмаси (млн. тонна-км)	6084,5	12304,6	13108,1	14394,9	8310,4
Йўловчи ташиш (млн. йўловчи)	3084,5	4904,8	5237,6	5606,0	2521,5
Йўловчи айланмаси (млн. пасс.км)	67874,1	107766,7	114681,5	123882,5	56008,4
Экспорт (млн. АҚШ.дол)	1782,8	3100,9	3711,2	5696,2	3913,4
Импорт (млн. АҚШ.дол)	3287,9	10943,3	12389,0	15154,1	11866,2

Жадвалда келтирилган статистик маълумотларга эътибор берадиган бўлсак, Ўзбекистон Республикаси кичик бизнес субъектларининг иқтисодиёт тармоқларидағи асосий кўрсаткичлари бўйича 2010-2022 йиллар давомида энг юқори даражада ўсган тармоқ бу қишлоқ хўжалиги ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалиги, ўрмон ва балиқ хўжалиги соҳаси 2022 йилда 2010 йилга нисбатан 315321,6 млрд. сўмга ошиб, 347222,0 млрд. сўмга teng бўлди. Ундан кейинги юқори қиймат савдо соҳасига 2022 йилда 253573,4 млрд. сўмга (2010 йилда 18616,1 млрд. сўм) етди. Бу борада албатта, бошқа барча тармоқларда ҳам ўсишга эга бўлганлиги кузатилди.

Ушбу натижаларга эришишда тадбиркорлик фаолияти учун қулай шартшароитлар яратиш, тадбиркорларнинг эркин фаолият юритишларини кафолатлаш, уларни рўйхатга олишнинг соддалаштирилган механизмини жорий қилиш, тадбиркорлик ва кичик бизнес субъектларини кредитлаш ресурсларидан фойдаланиш

имкониятларини кенгайтириш бўйича кўрилган чора-тадбирлар энг муҳим омиллардан бири бўлди.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, иқтисодиётнинг ривожланиши ва бозор ислоҳотларини амалга оширилишини таъминлаш мамлакатимизда кичик бизнес субъектлари фаолиятини ривожлантириш даражасига боғлиқлиги кўриниб турибди.

Эътироф этиш лозимки, сўнгги йилларда ишбилармонлик муҳитини яхшилаш натижасида кичик бизнес субъектларининг фаолиятида ижобий томонга жиддий силжишлар кузатилди. Ишбилармонлик муҳитини кенг ривожлантиришга муҳим эътибор қаратилиши, улар ўртасидаги соф рақобат муҳитини кенгайишига, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ҳамда сифатининг ошишига, умуман, кичик бизнес субъектлари ўзаро иқтисодий муносабатларининг диверсификация бўлишига олиб келди. Бугун кичик бизнес корхоналари озиқ-овқат маҳсулотлари, кундалик эҳтиёж моллари, қурилиш материаллари, кийим-кечаклар, электротехника воситалари каби кенг турдаги товарларни ишлаб чиқармоқда, замонавий хизматлар кўрсатмоқда.

Хуроса. Хуроса қилиб айтадиган бўлсақ, иқтисодиётнинг турли тармоқларида кичик бизнес субъектлари фаолиятини ривожлантириш миллий иқтисодиётимиз барқарорлигини таъминлашнинг муҳим макроиқтисодий омилларидан бири ҳисобланади.

Кейинги йилларда кичик бизнес тараққиёти натижасида уларнинг мамлакатда яратилаётган ялпи ички маҳсулот салмоғидаги улуши ортиб бормоқда. Шунингдек, кичик бизнес субъектларининг мамлакатимизда янги иш ўринларини ташкил қилиш, аҳолининг даромадлари ва фаровонлигини оширишнинг муҳим омили сифатидаги натижалари салмоқли бўлиб бормоқда.

Литература/Адабиётлар/ References:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида» 28.01.2022 йилдаги ПФ-60-сон Фармони, <https://lex.uz/docs/5841063>.
2. Smith, A. (1776/1979), An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations, London: Methuen and Co.
3. Schumpeter, Joseph A. (1949), «Economic theory and entrepreneurial history».
4. Landström, H. (2005), Pioneers in Entrepreneurship and Small Business Research, New York: Springer.
5. Hoselitz B.F. (1954) The Early History of Entrepreneurial Theory Exploration in Entrepreneurial History.
6. Гуломов С.С. Тадбиркорлик ва кичик бизнес. – Т.: «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти. 2002. – 365 б.
7. Абдуллаев Ё., Каримов Ф. Кичик бизнес ва тадбиркорлик асослари. 100 савол ва 100 жавоб (1-қисм), Т. – «Меҳнат», 2000. – 347 б./.
8. Хаджимуратов А.А. Предпринимательство: Сущность и основные компоненты. – СПб.: Изд. Санкт-Петербургского Университета Экономики и финансов. 1995. – 73 б.
9. Салаев С.К. Кичик бизнес ривожланиш тенденцияларини моделлаштириш ва башоратлаш: иқтисод фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Т.: ТДИУ 2008. – 49 б.
10. Комов А. Анализ системы кредитования реального сектора экономики. // Русское экономическое общество. 2013. №141. С. 8.

11. Аганбегян А. Г. Модернизация реального сектора экономики // Деньги и кредит. 2010. № 3. С. 6.
12. Власовой В.М. Основы предпринимательской деятельности: экономическая теория: Учебное пособие. – М.: «Финансы и статистика», 2012, – 192 с.
13. Цветова И. Опыт Японии: политика стимулирования малого бизнеса. /Извест- вести/, 2009. №10-11. С.

08.00.00- Иқтисодиёт фанлари

Maxsudov Sherzod Solijonovich
Tadqiqotchi, Farg'ona davlat universiteti

**TO'QIMACHILIK SANOATI KORXONALARIDA INVESTITSION MUHIT JOZIBADORLIGINI
BOSHQARISHNING ZAMONAVIY TENDENSIYALARI**

Annotasiya. Mazkur maqolada ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti, investitsiya faoliyati, daromadning samaradorligi, kapital qiymati, investision faollik, investitsion siklning boshlanishi davri, investision faoliyatni shakllantirish shartlari, investitsion salohiyat, investitsiyalashga moyillikni xususiyatlovchi makroiktisodiy nisbatlar, Real investision resurslar, investitsion faoliyat natijalar, korxonalar moliyaviy kuyilmalari, xorijdagi va xorijdan investitsiyalar, investision faollik ko'satkichlari va mezonlari nazariy asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: iqtisodiy faollik, yalpi jamgarma, asosiy kapital, kreditlash stavkasi, pul massasi, YaIM ulushi, baho indeks, valyuta rasmiy kurslari, yangilanish koefisienti, sig'impligi darajasi, uzok muddatli kredit, qisqa muddatli kredit, investitsion salohiyat.

Makhsudov Sherzod Solijonovich
Researcher, Fergana State University

**MODERN TRENDS IN MANAGEMENT OF INVESTMENT ATTRACTIVENESS OF
TEXTILE INDUSTRY ENTERPRISES**

Abstract. In this article, socio-economic development, investment activity, income efficiency, cost of capital, investment activity, the period of the beginning of the investment cycle, the conditions for the formation of investment activity, investment authority, macroeconomic coefficients characterizing the propensity to invest, real investment resources, the results of investment activity are theoretically substantiated , financial statements of enterprises, foreign and foreign investments, indicators and criteria of investment activity.

Key words: Economic activity, gross savings, fixed capital, lending rate. money supply, share in GDP, price index, official exchange rates, renewal rate, power level, long-term credit, short-term credit, investment potential.

Махсудов Шерзод Солижонович,
Исследователь, Ферганский государственный университет

**СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ УПРАВЛЕНИЯ ИНВЕСТИЦИОННОЙ
ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТЬЮ ПРЕДПРИЯТИЙ ТЕКСТИЛЬНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ**

Аннотация. В данной статье социально-экономическое развитие, инвестиционная активность, эффективность доходов, стоимость капитала, инвестиционная активность, период начала инвестиционного цикла, условия формирования инвестиционной активности, инвестиционный авторитет, макроэкономические коэффициенты, характеризующие склонность к инвестированию, Теоретически обоснованы реальные инвестиционные ресурсы, результаты инвестиционной

деятельности, финансовая отчетность предприятий, иностранные и иностранные инвестиции, показатели и критерии инвестиционной деятельности.

Ключевые слова: Экономическая деятельность, валовые сбережения, основной капитал, ссудная ставка, денежная масса, доля в ВВП, индекс цен, официальные обменные курсы, коэффициент возобновления, уровень мощности, долгосрочный кредит, краткосрочный кредит, инвестиционный потенциал.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N66>

Kirish. Mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti davrida har qanday xo'jalik yurituvchi subyektning iqtisodiy faollik darajasini oshirishda investitsiyalar muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, iqtisodiy samaradorlikni oshirish orqali iqtisodiy o'sishga erishish qator omillarga bog'liq bo'lib, mazkur omillardan biri hisoblanuvchi investisiyalar hajmi korxonalar moliyaviy xo'jalik faoliyatini samarali tashkil etish tayanchi bo'lib xizmat qilishi mumkin. Shu nuqtai nazardan olib qaralganda, so'nggi yillarda amalga oshirilgan qator tajribiy islohotlarning tub mohiyati aynan investitsiya faoliyati samaradorligini oshirishga va uning ta'sir doirasini kengaytirishga qaratilgan. Shuningdek, mamlakatimizda mazkur sohada amalga oshirib kelinayotgan chora-tadbirlar tanqidiy nuqtai nazardan tahlil qilinib, mavjud muammolarni bartaraf etishga erishib kelinmoqda. Aynan yuqoridagi muammoli holatlarning iqtisodiyotimizda mavjudligi va korxonalarining investisiya faolligi darajasini jadallashtirish, soha va tarmoqlar bo'yicha investisiyalar hajmini kengaytirishga doir ilmiy tadqiqotlarni amalga oshirish orqali bugungi kun amaliyotida yuzaga kelayotgan muammolarni aniqlash, ularni bartaraf etish va ilmiy asoslantirilgan xulosalarni shakllantirish davr talabi hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Investitsiya faoliyati bilan bog'liq tadqiqotlarning rivojlanishiga XIX asrning xorijiy iqtisodchi olimlari: J.Keyns, J.Klark, R.Xarrod, S.Fisher, R.Dornbush, R.Shmalenzi va boshqalar ham o'z munosib hissasini qo'shishgan.

Xorijlik iqtisodchi olimlardan Lorens J. Gitman va Maykl D. Jonklar: "investitsiya – bu daromadning samaradorligi va kapital qiymati saqlanishini kafolatlaydigan yoki uning qiymatini oshirishga qaratilgan kapitalni joylashtirish usuli"^[1] deb talqin etadilar.

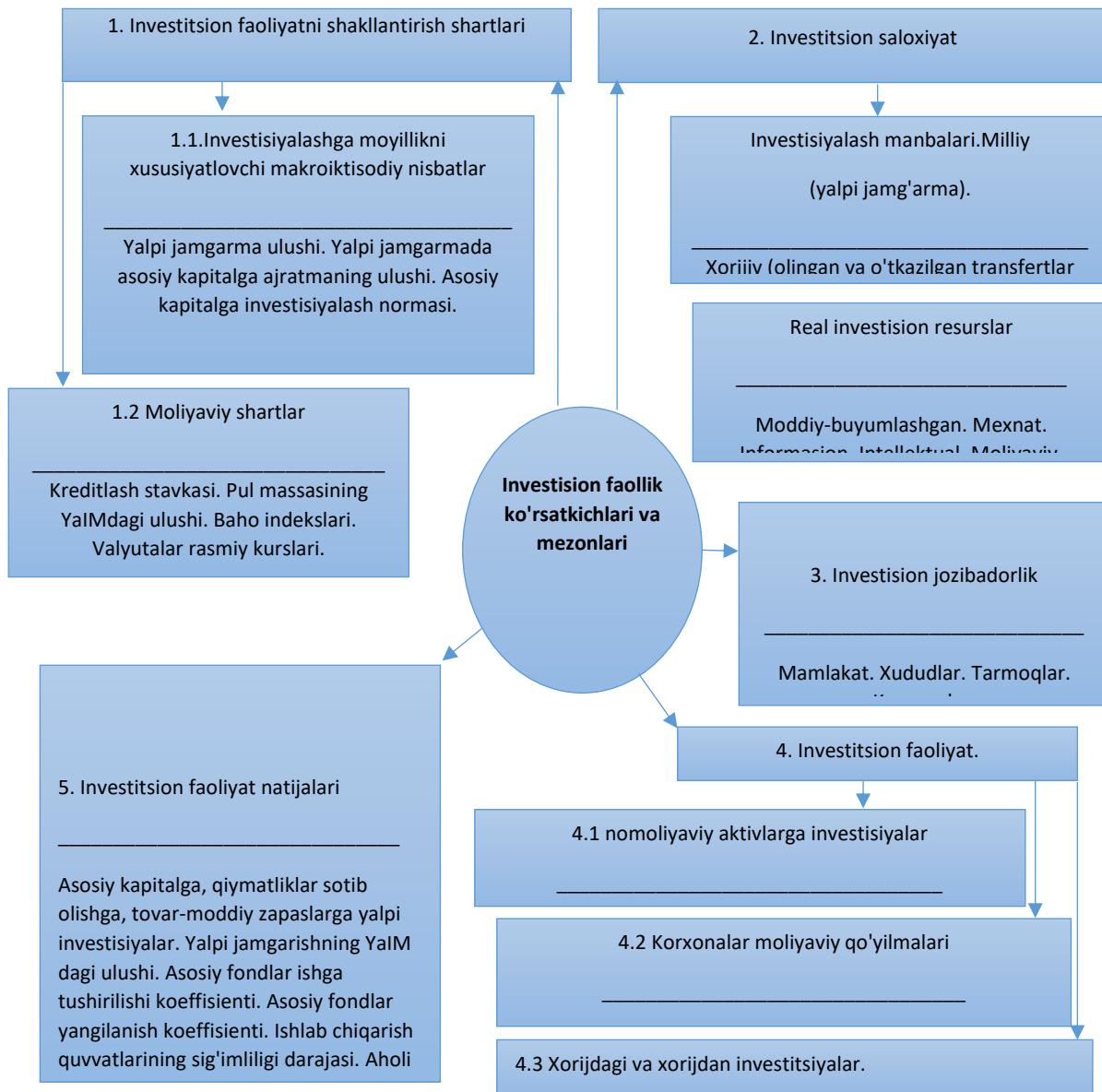
S.A.Jigarevning fikriga ko'ra, turli iqtisodiy adabiyotlarda investisiyalar samaradorligiga ta'sir etuvchi turli omillar qo'rib chiqiladi^[2]. Yu.A.Korchagin fikricha, "samarali bozor iqtisodiyotining shakllanishi, innovatsion iqtisodiyotning yaratilishi, sanoat va iqtisodiyotning diversifikatsiyalashuvi, aholi turmush darajasining oshishi" kabi omillarni investitsion jarayonlar faollashtiradi.

S.Yu.Glazyev investision faollik darajasining pasayishini bevosita "iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan xatolar, tarmoqlararo mutanosiblikning va bozor erkinligining buzilishlari" kabilar bilan izohlaydi. V.A.Dobrinin investisiya samaradorligining oshishini barcha ishlab chiqarish omillaridan ratsional foydalanish, mahsulot tannarxining pasayishi va mehnat unumdorligining oshishi bilan izohlaydi.

S.A.Jigarevning fikricha, tarmoqning investision jarayonlari samaradorligiga ta'sir etuvchi barcha omillar tizimini tasniflash va ularni mashinasozlik ishlab chiqarishi samaradorligiga ta'sirini asoslash maqsadga muvofiqdir.

Investitsion faollik – bu murakkab, keng qamrovli tushuncha bo'lib, o'z ichiga ham gomogen ham yangi investision siklning boshlanishi davridan uning real holati va faoliyati natijalarini qamrab oluvchi ekzogen va endogen omillar majmuini xamda geteronim holatlarni oladi.

Shunga ko'ra, *investitsion faollik* – mamlakat, tarmoq, hudud, korxonaning iqtisodiy faoliyatining strategik maqsadlariga erishishni ta'minlash uchun zarur bo'lgan kapitalini shakllantirish va ulardan samarali foydalanish jarayonlari aks ettiruvchi iqtisodiy munosabatlar majmuidir. Shu munosabat bilan, bizning fikrimizcha, investision faollik tahlili uchun ko'rsatkichlar va mezonlar tizimini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi (1-rasm).

1-rasm. Investision faollik ko'rsatkichlari va mezonlari[3].

Amalga oshirilgan ilmiy izlanishlarga ko'ra, integratsion jarayonlarning jadallashuvi va globallashuv sharoitida investitsion salohiyatni boshqarish jarayonlarini tadqiq etishning ilmiy vositalari yetarli darajada o'rganilmaganligi ayon bo'ldi.

Shu nuqtai-nazardan, bizningcha, investision salohiyatni boshqarish yo'nalishlarini tadqiq etishning metodologik yondashuvi investision muhit jozibadorligini ta'minlovchi investision salohiyat, investision salohiyat ustunliklari hamda investision salohiyatni samarali boshqarish yo'nalishlarining o'zaro bog'liqligini mazmunan va tarkibiy jihatdan batafsil ochib beradi.

Hozirgi paytda investision salohiyatni samarali boshqarish bo'yicha ikki xil qarash mavjud: birinchisi, investision saloxiyatni samarali boshqarilayotganligiga iqtisodiy faoliyatning miqdoriy ko'rsatkichlarini qiyoslash orqali baho berish bo'lsa, ikkinchisi, boshqaruv apparatini saqlash uchun sarflangan mablag'lar miqdorida boshqaruv qarori, qonun yoki qarorlarning "ishlab chiqarish" xarajatlarida bilvosita aks etishi va uning nisbatiga qarab baho berishdir.

Tahlil va natijalar. Investitsion saloxiyatni samarali boshqarish bo'yicha baho berish usullarida bitta obyektning talqini barcha jihatlarni qamrab ololmaydi va boshqaruv samaradorligini ham to'liq ochib berolmaydi. Shuni inobatga olib, bizningcha, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni boshqarish samaradorligini aniqlash uchun yangicha usulni tatbiq etish maqsadga muvofiq. Bu borada "tizimli yondashuv" usulini qo'llash va uning barcha uzviy bog'liq bo'lgan aloqalarini aniqlash hamda tizimning xatti-harakatiga ta'sir etishini namoyon etadigan sxemani yaratish masalaning tub mohiyatini ochib berishga xizmat qiladi.

Investitsion saloxiyatni samarali boshqarish muammosini hal etishda tizimli yondashuvning bir qancha funksiyalaridan foydalanish maqsadga muvofiq:

- tizimli boshqaruv – investitsion jarayonlarga ta'sir etuvchi barcha omillarning obyektiv baholash;
- o'zaro bog'liq boshqaruv tizimi – turli institutlarning to'g'ridan-to'g'ri yoki bilvosita o'zaro bog'liqligi;
- vertikal yoki gorizontal[4].

Zamonaviy global raqobat sharoitida ijroiya hokimiyatining investision salohiyatni samarali boshqarish yuzasidan asosiy e'tibori iqtisodiyotni jadal va barqaror rivojlantirishning innovatsion modeli ustuvorligiga, ilmiy salohiyat mavjud bo'lgan sohalarda innovatsion faollikni kuchaytirishga qaratilishi lozim.

to'qimachilik sanoati tarmog'ida investision jarayonlar samaradorligi va amalgamoshiriladigan investision siyosat samaradorligini tahlil etgan holda, tarmoqda investitsiyalardan samarali foydalanishni ifoda etuvchi quyidagi indikatorlarni tahlil qilib borishni va monitoring qilishni maqsadga muvofiq deb hisoblaydi:

tarmoqqa jalb qilingan 1 so'mlik investitsiyaga to'g'ri keladigan to'qimachilik tarmog'inining yalpi mahsulot qiymati (so'm);

to'qimachilik sanoati tarmog'ida safarbar etilgan investitsiyalarning yillik o'sish sur'ati (foiz);

to'qimachilik sanoati tarmog'ida mahsulot ishlab chiqarish hajmining yillik o'sish sur'ati (foiz);

sanoatda jalb qilingan investisiyalarning umumiyligi hajmida to'qimachilik tarmog'iga jalb qilingan investisiyalarning ulushi (foiz);

to'qimachilik sanoati tarmog'idagi band bo'lgan 1 kishiga mos keladigan investitsiya hajmi (kishi/so'm);

to'qimachilik sanoati tarmog'idagi safarbar qilingan investisiyalalar hisobiga yaratilgan ish o'rinnari miqdori (mln.so'm/ta);

to'qimachilik sanoati tarmog'iga jalb qilingan xorijiy investisiyalarning foyda qaytими muddati (kun) va boshqalar.

To'qimachilik sanoati tarmog'idagi tarmoqlarida investitsiyalarni samarali joylashtirish bir qator masalalarning ijobiy yechimi bilan bevosita bog'liq bo'lib, bularga quyidagilarni kiritish mumkin:

birinchidan, tarmoqqa investisiyalarni jalb etish orqali yangi ish o'rnlari soni ortadi va buning natijasida ishlab chiqarish hajmi kengayadi hamda aholi turmush farovonligi yanada oshadi;

ikkinchidan, mamlakatda tarmoqqa investisiyalarni jalb etish natijasida texnika va texnologiyalar hajmi ko'payib, sanoatning texnologik darajasining ortishiga olib keladi, natijada sanoat mahsulotlarini qayta ishslash va tayyor mahsulot yaratish imkoniyati kengayadi;

uchinchidan, tarmoqqa xorijdan investisiyalarni jalb etish hisobiga qurilgan korxonalarda importga muqobil va eksportga yo'naltirilgan tovarlar ishlab chiqarish uchun imkoniyatlar yanada kengayadi.

To'qimachilik sanoati tarmog'ida investisiya mablag'laridan unumli foydalanish — investisiya mablag'idan foydalanishni takomillashtirish, qurilish obyektlarining muddatini qisqartirish, investisiya mablag'ini dolzarb loyihalarga sarflash, qurilish obyektlari tannarxini pasaytirish, yuqori malakali kadrlar, fan — texnika, ilg'or tajriba yutuqlaridan foydalanish, ijtimoiy rivojlanishni tezlatishdan iboratdir.

S.R.Umarovning fikriga ko'ra, investisiya mablag'ining samaradorligi quyidagi asosiy ko'rsatkichlar yordamida ham aniqlanadi[5]:

mehnat birligida tejalgan jonli mehnat. Bu ko'rsatkich investisiya mablag'lari sarfida mehnat unumdarligini qancha ortganligi hamda mehnatning yengillashganligini ko'rsatadi;

mahsulot birligini yetishtirishda qilingan umumiylar xarajat. Bu ko'rsatkich kapital mablag'sifatidan mahsulot tannarxi pasayganligini ko'rsatadi;

1 so'mlik investisiya hisobiga tejalgan mablag'. Bu ko'rsatkich investisiya mablag'i sarfida pul mablag'idan qay darajada foydalanishni ko'rsatib, bir vaqtida investisiya mablag'ining rentabelligini o'z ichiga oladi;

sarflangan investisiya mablag'ini tiklash muddati. Bu ko'rsatkich investisiya mablag'i sarfining qoplanish muddatini ko'rsatadi.

Demak, jalb etilgan investisiya mablag'ining samaradorligi mehnat birligida tejalgan jonli mehnat, mahsulot birligini yetishtirishda qilingan umumiylar xarajat, 1 so'mlik investisiya hisobiga tejalgan mablag', sarflangan investisiya mablag'ini tiklash muddati, investisiya mablag'ining ulushi ko'rsatkichlari yordamida belgilanadi.

O'zbekistonda investision jozibadorlik holatining barcha viloyatlarda turlicha ekanligi hisobga olib, investitsiyalarni qabul qilish imkoniyatining baholash va boshqarish uchun investitsion resurslar holatini va tarkibiy o'zgarishlarini tahlil etib turish lozim. Investision imkoniyat va investision sig'im holati va uning o'zgarishlarni tahlil etish orqali hududlarga investitsiyalarni jalb etish borasida boshqaruv qarorlarini qabul qilish maqsadga muvofiq.

Xulosa va takliflar. Shu munosabat bilan investitsion-moliyaviy faollikkni samarali boshqarish uchun quyidagi vazifalarni amalga oshirish maqsadga muvofiq hisoblanadi:

- moliyaviy resurslarning shakllanishi xususiyatlarini aniqlash;
- investitsiyaviy faollikkni shakllantiruvchi asosiy resurslar manbalarining aniqlash va boshqarish;
- moliyaviy faollikk va investision faollikkni baholashning zamonaviy yondashuvlarni shakllantirish;

- investitsion muhit holati va investision jozibadorlik darajasini baholash;
- ichki moliyaviy resurs imkoniyatlaridan foydalanish yo'nalishlarini belgilash;
- investision siyosat va investitsion jozibadorlikni oshirish strategiyasini ishlab chiqish.

Investitsion-moliyaviy jarayonlarni samarali boshqarishga qaratilgan uslubiy tavsiyalar va ilmiy takliflar mamlakatda barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni ta'minlaydi, xorijlik investorlar qiziqishini oshiradi, davlatning investitsion faolligini oshiradi.

To'qimachilik korxonalarida investitsion faoliyatni boshqaruv samaradorligini ta'minlash uchun korxonalarda ilmiy-texnikaviy, iqtisodiy va tashkiliy jarayonlarni yo'lga qo'yishga oid turli xil izlanishlarni amalgaga oshirish va shu asosda yangicha ish tamoyillarini kashf qilish va joriy etish uchun qulay muhit yaratish lozim. Bunda korxonalarning oldida turgan ishlab chiqarishni modernizatsiyalash, texnik va texnologik qayta jihozlash bo'yicha maqsad va vazifalardan kelib chiqib, innovatsion faoliyatning ustuvor yo'nalishlarini, bosqichlarini belgilab olish maqsadga muvofiqdir.

Korxonalarda innovatsion-investisiyaviy loyihalarni yaratish va ishlab chiqarishga joriy etish muddatlarini hamda tugallanmagan qurilishlar hajmini keskin kamaytirish lozim. Buning uchun mazkur jarayonlarni parallel ravishda amalga oshirilishiga erishish zarur.

Литература/Адабиётлар/ References:

1. Гитман Л.Д., Джонк М.Д. Основы инвестирования. - М.: Дело, 1999. - 108 с.
2. Жигарев С.А. Факторы повышения эффективности инвестиционных процессов в машиностроении. // TERRA ECONOMICUS (Экономический вестник Ростовского государственного университета). 2009, Том 7, № 2 (часть 3). - 170 с.
3. Muallif ishlanmasi.
4. Mustafakulov Sh. Investitsion muhit jozibadorligi. -T.: Baktria press, 2017-146 b.
5. Umarov S.R. Qishloq xo'jaligiga investisiyalarni jalgan etish va ulardan samarali foydalanish. Iqtisodiyot fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan avtoreferat. T.: 2008. - 10 s.
6. Bekmurodov A.Sh. O'zbekiston iqtisodiyotining innovatsion yuksalish modelini izlab. Toshkent: "XXI ASR", 2018. – 215 b.
7. Назаров А.Г. Формирование инвестиционной привлекательности и активности промышленных предприятий в современных условиях: монография. – М.: РУСАЙНС, 2020. – 172 с.
8. Xankeldieva G.Sh. Sanoat korxonalarida innovation salohiyatni rag'batlantirishning nazariy jihatlari –Biznes-ekspert ilmiy journali, 2022 y., 2-son
9. Sh.S.Maxsudov. O'zbekistonda to'qimachilik sanoati tarmog'ini rivojlanish holati tahlili. Finland International Scientific Journal of Education 2022 924-932
10. Sh.S.Maxsudov mamlakatimizda to'qimachilik sanoatini rivojlantish investisiyalarni o'rni. Tom 1. № 5 (2023): Nauchniy fokus.
11. Sh.S.Maxsudov to'qimachilik korxonalarida investision muhit jozibadorligiga ta'sir etuvchi omillar Tom 1 № 4 (2022): Novosti obrazovaniya: issledovanie v XXI veke.
12. Sobirovich T. B. The criterion of human indicators in development and renewals in Uzbekistan //EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR). – 2020. – T. 6. – №. 8. – C. 509-511.

08.00.00- Иқтисодиёт фанлари

Tadjibekova Dilnoza Bakhtiyorovna,
Senior Lecturer at Tashkent Institute of Finance

ENHANCING FINANCIAL RESOURCE FORMATION IN BUSINESSES

Abstract. This paper delves into the methods of developing financial resources within businesses, particularly in the context of Uzbekistan. It highlights major challenges including restricted access to funds, regulatory barriers, and delays in technology adoption. The article suggests various strategies such as advancing the financial markets, revising regulations, diversifying sources of finance, educational and training programs, and embracing financial technologies. These strategies are designed to improve the financial robustness and market competitiveness of Uzbek businesses, thereby aiding in the country's overall economic growth.

Keywords: Management of financial resources, business growth, access to capital.

Таджибекова Дильноза Бахтияровна,
Старший преподаватель, Ташкентский финансовый институт

ПОВЫШЕНИЕ ФОРМИРОВАНИЯ ФИНАНСОВЫХ РЕСУРСОВ В БИЗНЕСЕ

Аннотация. Данная статья исследует методы развития финансовых ресурсов в предприятиях, особенно в контексте Узбекистана. В ней выделяются основные проблемы, такие как ограниченный доступ к средствам, регулирующие барьеры и задержки в принятии технологий. В статье предлагаются различные стратегии, такие как развитие финансовых рынков, пересмотр регулирования, диверсификация источников финансирования, образовательные и тренинговые программы и применение финансовых технологий. Эти стратегии разработаны с целью улучшения финансовой устойчивости и конкурентоспособности узбекских предприятий, что в свою очередь способствует общему экономическому росту страны.

Ключевые слова: Управление финансовыми ресурсами, рост бизнеса, доступ к капиталу.

Tadjibekova Dilnoza Bakhtiyorovna,
Toshkent moliya instituti katta o'qituvchisi

KORXONALARDA MOLIYAVIY RESURSLARNI SHAKLLANTIRISHNI KUCHAYTIRISH

Annotatsiya. Ushbu maqola biznesda, xususan, O'zbekiston sharoitida moliyaviy resurslarni rivojlantirish usullarini o'rganadi. U mablag'larga kirishning cheklanganligi, tartibga soluvchi to'siqlar va texnologiyani o'zlashtirishdagi kechikishlar kabi asosiy muammolarni ta'kidlaydi. Maqolada moliyaviy bozorlarni rivojlantirish, me'yoriy-huquqiy hujjatlarni qayta ko'rib chiqish, moliya manbalarini diversifikatsiya qilish, ta'lim va malaka oshirish dasturlari, moliyaviy texnologiyalarni qamrab olish kabi turli strategiyalar taklif etiladi. Ushbu strategiyalar O'zbekiston korxonalarining moliyaviy mustahkamligi va bozor raqobatbardoshligini oshirish va shu orqali mamlakatning umumiy iqtisodiy o'sishiga ko'maklashishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: Moliyaviy resurslarni boshqarish, biznesning o'sishi, kapital qo'yilma.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N67>

Introduction. In today's fast-paced business environment, the creation and management of financial resources are critical for the success of any enterprise. These resources are the lifeline for both everyday operations and long-term strategic goals. This is especially true in Uzbekistan's evolving economy, where the efficient handling of financial resources is increasingly vital. This paper aims to investigate how financial resources are formed in Uzbek enterprises, identifying areas for improvement and proposing effective strategies.

Uzbekistan's economic transition from a state-dominated to a market-driven model offers both challenges and opportunities in financial resource management. Enterprises in the country, from emerging startups to well-established firms, recognize the need for strong financial management to thrive in this changing economic landscape. Understanding both global financial practices and the unique aspects of the local economy is essential in this regard.

The integration of Uzbekistan's economy with the global market underscores the necessity for enterprises to align their financial practices with international norms. This alignment is key to attracting international investment and achieving sustainable growth and competitiveness on a global scale. However, this process is challenging, requiring a shift from traditional financial methods, adaptability to fast-changing market conditions, and addressing skill gaps in financial management.

This paper aims to narrow the gap between current practices in Uzbek businesses and the emerging global standards. It provides a thorough review of existing literature on financial resource formation, assesses the current state in Uzbekistan, and presents practical, context-specific recommendations. The goal is to contribute to the broader discussion on financial management in developing economies and provide insights that are valuable for business leaders, policymakers, and scholars.

Literature review. The study of financial resource management encompasses a wide range of global strategies, focusing on themes such as optimizing capital structure, managing cash flow effectively, and utilizing financial instruments for resource mobilization. Smith and Warner's 1979 work discusses how capital structure decisions impact a firm's value, particularly the balance between debt and equity financing [1]. Myers in 1984 introduced the pecking order theory, proposing that firms prefer internal financing and, if needed, debt over equity due to its lower costs and risks [2].

In developing economies, unique challenges are highlighted, including limited access to capital markets, dependence on internal funding, and the significant influence of governmental policies on financial practices. Ayyagari, Demirguc-Kunt, and Maksimovic in 2008 point out the difficulties firms in these economies face in accessing external finance, often due to immature financial markets and institutional gaps [3]. La Porta et al. in 1997 emphasize the need to adapt global financial practices to local contexts, examining the legal and regulatory frameworks affecting financial resource formation in different countries [4].

Recent academic discussions have increasingly focused on incorporating advanced technology in financial and human resource management. Raj S. in 2022 examines the strategic use of open Enterprise Resource Planning (ERP) systems like Odoo in human resource management, highlighting their role in integrating financial and human resource modules for improved efficiency and flexibility [5].

The relationships among corporate social responsibility, economic value-added, risk management, and financial performance, moderated by intellectual capital, are also explored. Savitri in 2022 investigates how intellectual capital can enhance the influence of these factors on financial performance, particularly in manufacturing [6].

The use of Internet of Things (IoT) and big data in human resource performance management is another area of recent study. Xiao in 2022 discusses leveraging these technologies to improve decision-making in human resource management, proposing a theoretical framework for their application [7].

Additionally, the implementation of ERP systems in specific business areas such as sales management and accounting & finance is examined. Wardhana, Putri, and Rusjayanthi in 2022 demonstrate the benefits of using Odoo software in a furniture company, showing its effectiveness in improving business processes and financial recording [8].

These studies collectively underscore the dynamic nature of financial and human resource management in enterprises, with a particular emphasis on the crucial roles of technology integration and intellectual capital in driving performance and efficiency.

Analysis and results. To thoroughly grasp the landscape of financial resource management in Uzbekistan, it's crucial to pinpoint the primary challenges faced by businesses in this field. These challenges span from broad systemic problems in the financial sector to specific operational difficulties within individual enterprises. The table below (Table 1) classifies and details these key challenges, offering a concise depiction of the barriers that must be overcome to enhance financial resource management practices in Uzbekistan.

Table 1: Challenges in Financial Resource Management in Uzbekistan

Category	Description of Challenges
Systemic Issues	Includes challenges related to the overall financial sector in Uzbekistan, such as limited access to capital markets, underdeveloped financial infrastructure, and regulatory constraints that hinder efficient financial resource management.
Operational Hurdles	Pertains to issues faced by individual enterprises, like inadequate financial planning and analysis capabilities, reliance on traditional financing methods, and lack of expertise in leveraging modern financial tools and technologies.

Source: Developed by the author

This table serves as a foundational understanding of the issues at hand, setting the stage for further exploration of potential solutions and strategies to address these challenges in the context of Uzbekistan's financial resource management.

Table 2: Challenges in Financial Resource Management

Challenge	Description
Limited Access to Capital	Many enterprises in Uzbekistan face difficulties in accessing external financing due to underdeveloped financial markets.
Regulatory Constraints	Complex regulatory frameworks and bureaucratic procedures often hinder efficient financial management.
Reliance on Traditional Financing	A heavy reliance on traditional methods like bank loans, with limited use of modern financial instruments.

Skill Gaps	There is a lack of skilled professionals in advanced financial management practices.
Technological Lag	Many enterprises lag in adopting the latest financial technologies and tools.

Source: Developed by the author

Table 2 outlines the primary challenges faced by Uzbek enterprises in financial resource management. The limited access to capital is a significant hurdle, often forcing businesses to rely on internal funding or traditional bank loans. This challenge is compounded by the regulatory environment, which can be cumbersome and slow to adapt to the needs of modern businesses. Additionally, there is a noticeable skill gap in the workforce, particularly in areas of advanced financial management and technology utilization, which hinders the adoption of more sophisticated financial strategies.

Table 3. Proposed Solutions for Financial Resource Management

Solution	Description
Financial Market Development	Encouraging the development of a more robust and diverse financial market in Uzbekistan.
Regulatory Reforms	Simplifying and streamlining financial regulations to facilitate easier access to finance.
Diversification of Funding Sources	Promoting alternative funding sources such as venture capital, private equity, and crowdfunding.
Education and Training	Investing in education and training programs to bridge the skill gap in financial management.
Technological Advancement	Encouraging the adoption of financial technologies (FinTech) to modernize financial practices.

Source: Developed by the author

Table 3 presents a range of solutions aimed at addressing the challenges identified in Table 2. The development of financial markets in Uzbekistan is crucial for providing enterprises with a wider array of financing options. This can be supported by regulatory reforms that make it easier for businesses to access and utilize these financial resources. Diversifying funding sources beyond traditional bank loans can open new avenues for financing, while education and training initiatives are essential for equipping professionals with the necessary skills in modern financial management. Finally, embracing technological advancements, particularly in FinTech, can significantly enhance the efficiency and effectiveness of financial resource management in Uzbek enterprises.

RECOMMENDATIONS FOR UZBEKISTAN

Strengthening Financial Institutions. To bolster the financial ecosystem in Uzbekistan, it is advised to prioritize the enhancement of local financial institutions. This entails a comprehensive approach encompassing the augmentation of governance structures, fortification of risk management frameworks, and optimization of operational efficiencies. Collaboration with international financial institutions should be explored to facilitate knowledge transfer and skill development. Concurrently, the establishment of venture capital and private equity entities should be incentivized and supported, fostering synergy between these institutions and domestic enterprises.

Fostering Capital Market Growth. The imperative of fostering capital market development in Uzbekistan necessitates a multifaceted strategy. To catalyze this growth, regulatory adjustments should be considered to facilitate corporate listings on stock exchanges and the issuance of corporate bonds. Central to this effort is the cultivation of an environment conducive to investor confidence, achieved through heightened transparency standards and improved corporate governance practices. Public outreach campaigns should be conducted to educate and encourage enterprises about the advantages of capital market participation.

Simplifying Regulatory Frameworks. In order to streamline the regulatory landscape, Uzbekistan should contemplate the establishment of a dedicated regulatory review body tasked with the regular assessment and refinement of financial regulations. This entity should possess the mandate to identify and rectify redundant or excessively intricate regulatory provisions while ensuring alignment with globally recognized best practices. The integration of user-friendly, technology-driven platforms for regulatory compliance can significantly enhance accessibility and ease of adherence.

Promoting Alternative Financing. The promotion of alternative financing mechanisms, such as crowdfunding and peer-to-peer lending, necessitates the formulation of a robust regulatory framework. This framework should proffer legal clarity, ensuring transparent transactions, and safeguarding the interests of all stakeholders. Regulatory guidelines should be formulated to govern ethical lending and borrowing practices, underpinned by a strong emphasis on responsible finance. Concurrently, a public awareness campaign should be initiated to educate entrepreneurs on the feasibility and advantages of alternative financing channels.

Adopting Financial Technologies (FinTech). The adoption of Financial Technologies (FinTech) in Uzbekistan's financial landscape can be expedited through a comprehensive approach. This includes the establishment of an enabling environment for FinTech start-ups, characterized by fiscal incentives, regulatory sandboxes for pilot testing, and access to mentorship and funding channels. Encouraging synergistic partnerships between conventional financial institutions and FinTech entities is paramount to harness the innovative potential of this sector. Strategic investments in digital infrastructure should be made to ensure widespread accessibility to digital financial services, particularly in rural regions.

Conclusion. In conclusion, the effective management and formation of financial resources are of paramount importance for the sustainable growth and competitiveness of enterprises in Uzbekistan. The challenges identified in this analysis, ranging from limited access to capital to technological gaps, call for a comprehensive and multifaceted approach to reform and development.

The recommendations put forth in this report provide a clear roadmap for improving the financial resource landscape in Uzbekistan. These recommendations include strengthening local financial institutions, simplifying regulatory processes, diversifying funding sources, investing in education and training, and embracing technological advancements.

The successful implementation of these recommendations will require coordinated efforts from various stakeholders, including government bodies, financial institutions, educational institutions, and businesses themselves. By addressing these challenges and capitalizing on the opportunities presented by technological advancements and global financial best practices, Uzbek enterprises can enhance their financial stability and competitiveness.

This, in turn, will contribute to the broader economic development and prosperity of Uzbekistan. As the global economic landscape continues to evolve, Uzbekistan must remain adaptive and proactive in its approach to financial resource management. By doing so, it can ensure that its enterprises are well-equipped to thrive in an increasingly interconnected and competitive world, ultimately fostering sustained economic growth and prosperity.

Литература/Адабиётлар/ References:

1. Ayyagari, M., Demirguc-Kunt, A., & Maksimovic, V. (2008). How important are financing constraints? The role of finance in the business environment. *World Bank Economic Review*, 22(3), 483-516.
2. La Porta, R., Lopez-de-Silanes, F., Shleifer, A., & Vishny, R. W. (1997). Legal determinants of external finance. *The Journal of Finance*, 52(3), 1131-1150.
3. Myers, S. C. (1984). The capital structure puzzle. *The Journal of Finance*, 39(3), 575-592.
4. Pomfret, R. (2000). The Uzbek model of economic development, 1991-1999. *Economics of Transition*, 8(3), 733-748.
5. Raj S., N. (2022). Human resource management solutions using Odoo. International Journal of Scientific Research in Engineering and Management (IJSREM), 6(12). DOI: 10.55041/ijssrem17152.
6. Savitri, E. (2022). Corporate social responsibility, economic value added, enterprise risk management, and financial performance: Intellectual capital moderation. *Journal of Accounting and Management*, 20(4). DOI: 10.21776/ub.jam.2022.020.04.10.
7. Xiao, J. (2022). IoT applications in the innovation system of enterprise human resource performance management based on the integration of big data. *Wireless Communications and Mobile Computing*. DOI: 10.1155/2022/3737998.
8. Wardhana, N. A. B., Putri, G. A. A., & Rusjayanthy, N. K. D. (2022). Implementation of enterprise resource planning on sales management and accounting & finance management using Odoo software (Case study of furniture company). *Jurnal Ilmiah Mahasiswa Ekonomi Manajemen (JIM)*, 10(2). DOI: 10.24843/jim.2022.v10.i02.p02.

08.00.00- Иқтисодиёт фанлари

Radjabova Malika Ziyodullayevna
Mustaqil tadqiqotchi, Qarshi shahar hokimligi mutaxassisi

AHOLI BANDLIGINI TA'MINLASH ISTIQBOLLARI XUSUSIDA

Annotatsiya. Maqolada aholi bandligi tushunchasi iqtisodiy kategoriya sifatida tahlil qilingan va aholi bandligini ta'minlashga qaratilgan mexanizm bo'yicha takliflar ishlab chiqilgan. Ushbu takliflar tufayli mamlakatimizda ishsizlikni kamaytirish va aholi bandligini ijtimoiy zarur ishchi kuchi bilan oshirish imkoniyatlari ta'kidlandi.

Kalit so'zlar: aholi bandligi, ishsizlik, mehnat bozori, bandlik dasturlari, bandlikni tartibga solish modellari, mexanizm.

Radjabova Malika Ziyodullayevna
Independent researcher, Specialist of authority Karshi city

ON THE PROSPECTS OF ENSURING EMPLOYMENT OF THE POPULATION

Abstract. The article analyzes the concept of employment as an economic category and develops proposals for a mechanism aimed at ensuring employment of the population. Thanks to these proposals, the possibilities of reducing unemployment and increasing employment of the population with socially necessary labor force in our country are highlighted.

Key words: employment, unemployment, labor market, employment programs, employment regulation models, mechanism.

Раджабова Малика Зиядуллаевна
Независимый исследователь, Специалист хакимията г.Карши

О ПЕРСПЕКТИВАХ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЗАНЯТОСТИ НАСЕЛЕНИЯ

Аннотация. В статье анализируется понятие занятости населения как экономической категории и разрабатываются предложения по механизму, направленному на обеспечение занятости населения. Благодаря этим предложениям освещены возможности снижения безработицы и увеличения занятости населения общественно необходимой рабочей силой в нашей стране.

Ключевые слова: занятость населения, безработица, рынок труда, программы занятости, модели регулирования занятости, механизм.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N68>

Kirish. Mamlakatimizda aholini turmush farovonligini oshirish, ayniqsa, aholi bandligini ta'minlashga qaratilgan ko'plab loyihalar, dasturlar ishlab chiqilib, tadbirkorlik

faoliyatini boshlash niyatida bo'lgan fuqarolar uchun imtiyozlar yaratilmoqda. Izchillik bilan hayotga tatbiq etilayotgan islohotlar zamirida, avvalo, aholining yashash sharoitlarini yaxshilash, bandligini ta'minlash orqali daromadlarini oshirishdek ezgu maqsadlar mujassam. Zero, bu sa'y-harakatlar natijasida aholi bandligi va daromadlarini oshirishga erishilmoqda. Shuningdek, 2023-yil 11-sentyabrda mamlakatimiz Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev tomonidan qabul qilingan "O'zbekiston 2030 strategiyasi" to'g'risidagi farmonda "mehnatga layoqatli aholini, shu jumladan yoshlari va nogironligi bo'lgan shaxslarni barqaror va samarali bandligini ta'minlash orqali ishsizlik darajasini 7 foizgacha tushirish" asosiy vazifa sifatida belgilangan [1] va aholini munosib ish bilan ta'minlash hamda samarali bandlikni kengaytirish yo'nalishida amalga oshirilgan ishlarga alohida ahamiyat berilmoqda.

Masalan, respublika iqtisodiyotining jadal rivojlanishi va maqsadli ko'rsatkichlarga erishish bo'yicha 2030-yilga kelib ish bilan band bo'lganlar sonini 16,7 million kishiga yetkazish, bunda ish bilan band aholining o'rtacha yillik o'sishi 1,6 foizni yoki 245 ming kishini tashkil etishi kutilayotganligi, 2030 yilgacha barcha xotin-qizlar va erkaklarni, shu jumladan, yoshlari va nogironligi bo'lgan shaxslarni barqaror va samarali bandlik hamda munosib ish bilan, shuningdek, teng qiymatli mehnat uchun teng ish haqi to'lanishini ta'minlash asosiy masalalardan biri sifatida belgilangan. [2]

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tadqiqotchilar iqtisodiy o'sish sur'ati, bandlik va mehnat unumdorligi o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikka asoslangan holda sanoati rivojlangan mamlakatlarda aholi bandligini rag'batlantirish siyosatida bir qancha modellarini ajratishadi. Jumladan, tadqiqotchilar bandlik va mehnat bozorini tartibga solishning beshta: Amerika modeli (AQSH), skandinaviya modeli (Shvetsiya, Finlyandiya, Daniya, Norvegiya), anglosaksoniya modeli (Buyuk Britaniya, Kanada, Irlandiya), kontinental yoki nemis modeli (Germaniya, Avstriya, Belgiya, Niderlandiya, Shveytsariya, qisman Fransiya) va yapon modellarini ajratishadi[3]. Ayrim tadqiqotchilar esa mamlakatlarni uchta modelga(Amerika, Skandinaviya, Yevropa) ajratib o'rganishadi [4].

Iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlar jarayonida aholi bandligini ta'minlash masalalarini tadqiq etishning dolzarbli shundaki, mazkur tushunchaning evolyutsion qarashlari va konseptual yondashuvlarini hamda mexanizmlarni tadqiq qilishni taqozo qiladi. Mazkur tushunchaning ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlari mazmuni turli tuman shakllar vositasida ifodalanadi. Ayniqsa, aholi bandligini ta'minlashga qaratilgan mexanizmli ofis quyidagicha tashkil etiladi. Ushbu ofis sektorlar kesimida yoki mahallalarni 3-4 tasini qamragan holda tashkil etiladi (mahallalarni soni, uning salohiyati va mavjud imkoniyatlaridan kelib chiqib 3-4 gacha mahallalar qamrab olinadi). Shu tashkil etilgan ofisga bir tomondan aholi ya'ni, mahallalarda istiqomat qiladigan fuqarolar ish so'rab murojaat qiladilar, ikkinchi tomondan tadbirkorlik subyektlari ushbu ofisga a'zo bo'lgan holda, ishchi kuchiga bo'lgan talabidan kelib chiqib ofisga murojaat qiladi. Uchinchi tomondan esa aholining o'zlari ham ishchi kuchiga bo'lgan talabidan kelib chiqib ofisga murojaat qilishlari mumkin. Bunda tadbirkor yoki kunlik ishchini ishlatgan aholi bir kunlik ish haqqini ishchiga emas ofisga o'tkazib beradi, ofis bo'lsa, tadbirkor tomonidan tashlab berilgan bir kunlik ish haqqini 10-12% qismini ushlab qolgan holda ishchiga maosh sifatida beradi. ("bir kunlik ish haqqi" maoshi keyingi o'rnlarda kunlik maosh)

- Ishbilarmon tadbirkorlar quyidagi holatlarda ofisga ishchini talab qilib murojaat qiladilar:

1. Ishchi xodim to'satdan kasal bo'lib qolib ishga kelmasa;
2. Ishchi xodim ish vaqtida to'satdan kasal bo'lib qolib javob olib ketgan bo'lsa;
3. Ishchi xodim ish vaqtida to'satdan ehtiyyotsizlik oqibatida jarohat olib ish joyini tark etgan holatda;

4. Tadbirkor olgan buyurtmasidan kelib chiqib ya'ni qo'shimcha obyom olishi natijasida ishchi kuchiga bo'lgan talabdan kelib chiqib ofisga murojaat qiladi; 5. Ishchi xodim mehnat ta'tiliga chiqib ketsa;

6. Ishchi xodim maoshsiz ta'til olgan vaqtda;
7. Ishchi xodim kasallik ta'tiliga chiqqan bo'lsa;

8. Mavsumiy ishlar uchun ishchi kuchiga bo'lgan talabdan kelib chiqib ofisga murojaat qilishlari mumkin.

9. Tadbirkorlik sub'ektlari ish faoliyatiga aloqador bo'lgan ishlar uchun ofisga murojaat qilishlari mumkin. Shu kabi holatlarda tadbirkorlik sub'ektlari ofisga murojaat qiladilar.

Bundan tashqari, aholini bandligini ta'minlash maqsadida hududlardagi mahallalar ham ofisga murojaat qiladi.

- Hududlardagi mahallalar quyidagi holatlarda ofisga murojaat qilishlari mumkin:

1. Ko'chadagi yoki mahalla hududidagi joylarda tashkil etilgan hashar ishlariga jalb etishlari mumkin; 2. Bayram oldi tashkil etilgan tadbirlarga, umuman tadbirlarga ishchi kuchiga bo'lgan talabdan kelib chiqib ofisga murojaat qilishlari mumkin; 3. Tashkiliy masalalarda "ishchi kuchiga" bo'lgan talabdan kelib chiqib murojaat qilishlari mumkin; 4. Mavsumiy ishlar uchun "ishchi kuchi" zarurati bo'lgan vaqtarda murojaat qilishlari mumkin.

• Aholi bandligini ta'minlash maqsadida tashkil etilga ushbu ofisga mahallalarda istiqomat qiladigan aholi, ya'ni fuqarolarni o'zlarini ham murojaat qilishlari mumkin va quyidagi holatlarda murojaat qiladilar:

1. Bolaga enaga kerak bo'lsa;
2. Keksalarga qarovchi kishi bo'lsa;
3. Nogironligi bo'lgan fuqarolarga qarovchi kerak bo'lsa;
4. Bolalarni maktabga, to'garaklarga, o'quv kurslariga olib borish uchun maxsus taksi xizmatiga talab bo'lgan vaqtarda;
5. Uy ishlarini bajarish uchun ko'mak so'rab murojaat qilishlari mumkin;
6. To'y hashamlarga, tadbirlarga va marosimlarga yordamchi ishchi kuchi kerak bo'lganda murojaat qilishlari mumkin;
7. Santexnik va elektr montaj ishlarini xizmatlari uchun murojaat qilishlari mumkin;
8. Aholi xonardonlariga taalluqli bo'lgan barcha xizmatlar ya'ni xonardonlarni tom qismini yopuvchi usta duradgor, ukladshik (kabel yotqizish, bruschatka teruvchi), kafelshik, chilangarlik, xonardonlarni uy fasadlarini qiluvchi ustachilik kabi ishlar uchun murojaat qilishlari mumkin.

Tahlil va natijalar. Aholi honodonlariga taalluqli bo'lgan barcha ishlarning turiga qarab ofisga ish so'rab murojaat qilgan ishchilarning salohiyatidan kelib chiqib, ofis xodimlari ishchilarni ish joylariga yo'naltirib berish majburiyatini oladilar.

Ofis ushbu xizmatlar orqali ishchilarning salohiyatini shakllantirish vazifasini ham o'z zimmasiga oladi. Masalan: bola parvarishi uchun maxsus enagalar shakllantiriladi. Unga ko'ra enagalar o'qitiladi, maxsus talab etiladigan barcha ko'riklardan o'tkaziladi va mutlaqo har tomonlama sog'lom enagalar tanlab olinadi. Ushbu enagalar ma'lum talab etilgan vaqtarda (har

oy, har chorak yoki har yili) turli kasalliklar uchun maxsus ko'riklardan o'tishi belgilangan bo'lib, enagalarning sog'lom ekanligini tasdiqlovchi xulosa ya'ni sog'lomlik haqida guvohnomalar berilishi ko'zda tutilgan.

Bundan tashqari, aholi xonadonlaridagi uy ishlariga taalluqli bo'lgan turli ishlarning yo'nalishiga qarab, ishchilar kerak bo'lsa maxsus kurslarga o'qitiladi va ishchi guruuhlar shakllantirib olinadi. Hududlardagi mahallalarda istiqomat qiladigan fuqarolar orasida yuqorida keltirilgan kabi hunarmand yoki mutaxassis ishchilar bo'lmanaq taqdirda, ishchilar maxsus kurslarda o'qitilishi orqali shakllantirilishi belgilangan. Ushbu dastur bo'yicha ishchilar kasbga, hunarga o'qitiladi va o'qiganligini tasdiqlovchi sertifikatlarga ega bo'lishlari va unga ko'ra o'z ishini mutaxassisi sifatida mutaxassis ishchilar shakllantirilib olinishi belgilangan.

- 4) Aholi bandligini ta'minlashga qaratilgan maxsus aqlli ofislarning asosiy faoliyati bo'lgan, aholi bandligini ta'minlash vazifasidan tashqari ishchilarga "bir kunlik ish haqqi" ya'ni kunlik maoshni berilishiga qaratilgan.

- Bunda ishchilarga berilishi nazarda tutilgan "bir kunlik ish haqqi" maoshi qonun doirasida qonuniylashtirilib olinishi va qonun bilan mustahkamlanishi shartligi alohida nazarda tutilgan;

- "Bir kunlik ish haqqi" maoshining summasi ishning og'ir yoki engilligiga qarab berilishi belgilangan;

- Tadbirkorlik subyektlarining barchasi majburiy ofisga a'zo bo'lishi kerakligi belgilangan;

- Bir kunlik ish vaqt 8 soat deb qat'iy belgilangan;

- Qonun doirasida kunlik maoshning summasi aniq qilib belgilangan bo'lsa-da, ushbu belgilangan kunlik maosh summasidan tashqari, tadbirkorning tashabbusi bilan ushbu belgilangan summaga qo'shib berilishi ham mumkin. (Tadbirkorning tashabbusi bilan qatiy belgilangan kunlik maosh va unga qo'shib berilgan summalar birgalikda ofisga o'tkazib berilishi mumkin yoki tadbirkor tomonidan qatiy belgilangan kunlik maoshiga qo'shib beriladigan qo'shimcha summani kelishilgan holda ishchining o'ziga berilishi ham mumkin);

- Ofis tomonida yuborilgan ishchi belgilangan bir kunlik, ya'ni 8 soatlik ish vaqtidan kam vaqt ishlasa, ishlagan vaqtidan ya'ni soatlaridan kelib chiqib soatbay to'lanishi belgilangan;

- Yoki aksincha, ishchi bir kunda 8 soatdan ko'p vaqt ishlasa unda ham qat'iy belgilangan kunlik maoshiga qo'shimcha tarzda ishlagan saotlari to'lab berish sharti bilan kunlik maosh to'lab berilishi belgilangan. (ish beruvcha va ishchi kelishgan holda ishlaydi);

- Ishchi 8 soatlik ish vaqtidan ortiqcha ishlasa, ya'ni kunlik maoshiga qo'shimcha tarzda ishlanganligi uchun soatbay to'lanishi ham qatiy summalarda qonun doirasida qonuniylashtirilib olinishi va qonun bilan mustahkamlanishi belgilangan;

- Ishchi kechki smenada ishlaganligi uchun yoki qo'shimcha tarzda to'lanadigan soatlik summasi kechki vaqtarda bo'lganligi uchun ham qatiy belgilangan kunlik maosh yoki bir soatlik maoshdan ko'proq ya'ni 1.1-1.3 koeffisentgacha belgilanishi ham mumkin;

- Bir kunlik ish vaqt 8 soat deb qatiy belgilangan bo'sada, tadbirkor ishchi bilan kelishgan holda ishning salohiyatidan, og'ir yoki asosiyligidan kelib chiqib, ishchi 2-3 soat ishlashidan qat'iy nazar tadbirkor tomonidan bir kunlik maoshga tenglashtirilgan summalarda yoki tadbirkor tomonidan tayinlangan summalarda ham to'lab berilishi mumkin. (yuqorida 5 punktida belgilangan kabi);

– Ushbu dastur bo'yicha, ishchilar ofis orqali ish bilan ta'minlanishi va mehnat stagi hisoblanishi uchun (o'zini o'zi band qilgan) fuqarolar sifatida ixtiyoriy ravishda bir yil uchun **kamida** BHM ning 1 barobari miqdorida ijtimoiy soliq to'lashlari mumkin (Soliq kodeksi 408-modda 2- qism)

Muhokama. Aholi bandligini ta'minlashga qaratilgan maxsus aqilli ofislarini har tomonlama faoliyatini to'liq yo'lga qo'yish va kelgusida ham moliyaviy qo'llab quvvatlanishi uchun ofisning fondi ham tashkil etilishi belgilangan. Ushbu fond, ofisning ishchi xodimlarining oylik ish haqqidan va ofis negizida aholining sog'lom turmush tarzi uchun sog'lomlashtirish majmuasi (sog'lomlashtirish markazi (ingalyatsiya, parafin, zinda vibratorli apparatlari mavjud bo'lgan markaz), barcha trenajorlari mavjud bo'lgan sport zal, fitness klub, aqilli hammom, kattalar va bolalar uchun massaj xonalar, sog'lomlashtirishga qaratilgan fito barlar, bolalar uchun badiiy gimnastika) tashkil etilishi va ushbu majmuadan tushgan mablag'lar ofis fondiga yo'naltirilishi belgilangan.

- Aholi bandligini ta'minlashga qaratilgan maxsus aqilli ofislar tashkil etilishi oqibatida quyidagi ijobjiy natijalarga erishiladi:

1. Mahallalarning aholisi bandligi ta'minlanadi;

2. Mahallalarda istiqomat qiladigan aholining ishchi kuchiga bo'lgan talabi tezkorlik bilan qondiriladi (mahallalarda istiqomat qiladigan aholi ishchi so'rab murojaat qilinganida tezkorlik bilan ishning yo'nalishiga qarab ishchi topib beriladi);

3. Mahallalarda istiqomat qiladigan aholi (jismoniy shaxslar) ish so'rab murojaat qilganlarida ishchilarning salohiyatiga qarab ish topib beriladi;

4. Joylardagi o'z boshimchalik bilan paydo bo'lgan, O'zbekistonni obro'siga ta'sir ko'rsatadigan xunuk mardikor bozorlari tugatiladi;

5. "Bir kunlik ish haqqi" maoshi berilishiga erishiladi;

6. "Bir soatlik ish haqqi"ni kunlik maosh yoki qo'shimcha to'lovlar sifatida to'lanishi uchun joriy etildi;

7. "Bir kunlik ish haqqi" maoshi berilishi belgilanganligi uchun, bir kunlik elektron daftarchalar yaratiladi;

8. Mehnat bandligi, soliq, statistika, bank va kerakli tashkilotlar bilan electron ma'lumotlar almashinishi uchun integratsiyalashgan maxsus platformalar yaratiladi. Ushbuga ko'ra: 1. Tashkilotlararo elektron ma'lumotlar almashinadi; 2. Soliq, bank, tadbirkor va aholi tomonidan to'lab berilgan to'lovlar amalgaga oshiriladi;

9. Ushbu elektron daftarchaga kiritib boriladigan bir kunlik ish haqqidan keksalikda olinadigan nafaqaga ham yo'naltiriladi;

10. Ushbu mexanizmli tizim orqali nolegal ishchilar legallashtiriladi ya'ni, ishchilarning haqiqatda ishlaganligini va tadbirkor esa kunlik maosh to'laganligini tizim shaffof tarzda ko'rsatib beradi;

11. Ishchilarni ish bilan ta'minlanishi oqibatida ishsizlik qatlami shaffof tarzda qamrab olinadi;

12. Yollanma ishchilarning ishlashi oqibatida ushbu tizim ishchilarni qayerda ekanligini va band ekanligini ko'rsatib beradi;

13. Ish beruvchi tadbirkor haqiqatda "bir kunlik ish haqqi"ni kunlik maosh sifatida to'laganligini ushbu tizim shaffof tarzda ko'rsatishi oqibatida tadbirkorlar o'zlarining hisobotlarida ham aks ettirilishi mumkin;

14. Aholi bandligini ta'minlashga qaratilgan maxsus aqilli ofislar aholining bandligini ta'minlashidan tashqari aholining o'ziga va tadbirkorlik subyektlariga xavfsiz, ishonchli, samarali hamda tezkor xizmat ko'rsatish uchun tashkil etiladi;

15. Agar ish beruvchi tadbirkorga ishchining bajargan ishi, qobiliyati, berilgan ishga mas'uliyat bilan yondashishi ma'qul kelsa tadbirkor yollangan ishchini sinov orqali doimiy ishga olishi ham ko'zda tutilgan.

16. O'zini o'zi band qilganlik sifatida BHM ning 1 barobari miqdorida ijtimoiy soliq to'lanishi oqibatida soliq orqali byudjetga tushumlar tushadi.

17. Kelgusida ish beruvchi tadbirkorlar o'z korxonalaridagi ish faoliyatining samaradorligi va ish soatlarining aniqligini aks ettirib borishlari uchun "face ID" qurilmasini o'rnatishlari ham mumkin.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, ushbu dastur bo'yicha, ishchilar ofis orqali ish bilan ta'minlanishidan tashqari ular mehnat stajiga ega bo'lishlari ham nazarda tutilgan bo'lib, mazkur islohotlar zamirida xalqimiz baxt-u iqboli, saodatlilik hayotini ta'minlashdek ezgu maqsadlar singdirilganligidan dalolat berib turibdi. Qayd etish kerakki, ushbu takliflardan respublikamiz uchun qulay bo'lgan jihatlaridan foydalangan holda, aholi ish bilan bandlik darajasini oshirishning samarali, istiqbolli yo'nalishlarini aniqlash hamda amaliyotda qo'llash imkonini ham beradi.

Литература/Адабиётлар/ References:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023 yil 11 sentyabrdagi "O'zbekiston 2030 strategiyasi to'g'risida" gi PF - 158-sonli Farmoni.
2. Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi hisoboti. <https://mehnat.uz>
3. [file:///C:/Users/ASUS/Downloads/aholi-bandligini-ta-minlash-modellari-va-undan-o-zbekiston-sharoitida-foydalanish-imkoniyatlari%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/ASUS/Downloads/aholi-bandligini-ta-minlash-modellari-va-undan-o-zbekiston-sharoitida-foydalanish-imkoniyatlari%20(1).pdf)
4. Ergashovna, A. O., & Egamberdievna, N. S. (2021). LABOR MARKET PROBLEMS IN UZBEKISTAN IN THE CONTEXT OF COVID-19 PANDEMIA. Глобус, (8 (65)), 21-24.
5. Axunova, O., Teshabaeva, O., & Yulchiev, A. (2021). Analysis of the status, movement and level of funding of fund funds in foreign enterprises. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 11(3), 450-460.
6. <https://parliament.gov.uz/articles/1293>
7. Sobirovich T. B. The criterion of human indicators in development and renewals in Uzbekistan //EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR). – 2020. – Т. 6. – №. 8. – С. 509-511.
8. Turdiyev Б. The development of democratic society and spiritual renewal in the views of eastern and western thinkers //Общество и инновации. – 2020. – Т. 1. – №. 1/с. – С. 710-717.

09.00.00- Фалсафа фанлари

Asraqulova Adiba Nabievna

PhD, Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori,
NamDU "Musiqa ta'limi va madaniyatshunoslik"

kafedrasi o'qituvchisi

Email: adibaasraqulova@gmail.com

ZAMONAVIY DAVRDA IQTISODGA FALSAFIY QARASHLAR

Annotatsiya. Ush bu maqola iqtisodiy tafakkur ijtimoiy ong shakllari haqida bo'lib, shaxsnинг zamонавија жамиятни моддијиј ва ма'navија юайотидаги, кисхилар о'ртасида бўладиган iqtisodiy munosabatlarni his etish, aqliy jihatdan anglab yetish ва kelajakdagи o'zgartirishlarga qaratilgan g'oyalar, ideallar, qarashlar ва nazariyalarning yaxlit tizimi ekanligini ochib berishga qaratilgan xulosalarni o'z ichiga oladi.

Kalit so'zлari: Ijtimoiy ong, iqtisodiy tafakkur, ehtiros, his-tuyg'u, faoliyat, tushuncha, g'oyalar, ideallar, qarashlar, zamонавија, kategoriya, jarayon, munosabat, anglash, mohiyat, startap, qonuniyat, sub'ekt, g'oya, madaniyat, xulq-atvor, ko'nikma, shakllanish, malaka, tomonlar, manfaat.

Asrakulova Adiba Nabievna

Doctor of Philosophy (PhD) Philosophical sciences, Teacher of the
Department of "Music Education and Cultural Studies" of NamSU

PHILOSOPHICAL VIEWS ON ECONOMICS IN MODERN TIMES

Abstract. This article is about the forms of economic thinking and social consciousness, and the ideas aimed at realizing, intellectually understanding and future changes in the material and spiritual life of a person in modern society, in particular, the economic relations between people, conclusions aimed at revealing that it is a whole system of ideals, views and theories

Key words: Of social consciousness, economic thinking, passion, feeling, activity, understanding, ideas, ideals, views, modern, category, process, attitude, awareness, essence, startup, legitimacy, subject, idea, culture, behavior, skill, formation, qualification, aspect, interest.

Асракулова Адиба Набиевна

Доктор философии в области философских наук (PhD), Преподаватель
кафедры "Музыкального образования и культурологии" НамГУ

ФИЛОСОФСКИЕ ВЗГЛЯДЫ НА ЭКОНОМИКУ В НАШЕ ВРЕМЯ

Аннотация. В данной статье речь идет о формах экономического мышления и общественного сознания, а также идеях, направленных на осознание, интеллектуальное понимание и будущие изменения материальной и духовной жизни человека в современном обществе, в частности, экономических отношений между людьми. На раскрытие того, что это целая система идеалов, взглядов и теорий.

Ключевые слова: Общественное сознание, экономическое мышление, страсти, чувства, деятельность, понимание, идеи, идеалов, взглядов, современность, категория, процесс, отношения, осознания, сущность, стартап, предмет, идея, культура, поведение, умение, образование, квалификация, аспект, интерес.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N69>

Kirish. Bugungi kunda yoshlar iqtisodiy tafakkuri ularning fikrlash tarzi va yangicha yondashuvlar mezonini o'z ichiga oladi. Ularda ilmiy xususiyatlar va ijtimoiy iqtisodiy faoliyatda yangicha, o'zgaruvchan sharoitlarda fikrlash tarzida aks etadi. Ta'kidlash lozimki, yosh tadbirkor o'zlashtirgan bilimi bilan birga iqtisodiy fikrlashning eng so'nggi yutuqlariga asoslanadi. Yoshlar iqtisodiy tafakkurida to'liq va malakali hisobni qo'llash va qiymatning obyektiv iqtisodiy qonunlarini iqtisodiy qarorlar qabul qilish ega bo'lishi kerak ekanligini anglab yetadilar.

Adabiyotlar tahlili. Zamonaviy davrda faylasuf olimlar iqtisodiy tafakkurni ijtimoiy ongning shakli sifatida o'rganib, ilmiy jihatdan tahlil qilmoqda. Xususan, iqtisodiy tafakkur ong tushunchasi haqida xorijlik olimlardan, L. N. Ponomaryov, V. D. Popov, V. P. Chichkanovlar ham o'z fikrlarini ifoda etgan bo'lsalar, shu sohada ilmiy izlanishlar olib borayotgan hamyurtimiz B. Valiev "Iqtisodiy ong — iqtisodiy tafakkur mahsulidir. Iqtisodiy ong o'z ichiga ham aqliy (tafakkur, bilimlar), ham emotsiyal (ehtiros, his-tuyg'ular) jihatlarni oladi" [1; B.60-61.], — degan bo'lsa, yana bir izlanuvchi A. Xudoyqulov o'zining dissertatsiyasida, "Iqtisodiy ong — inson miyasida jamiyat moddiy va ma'naviy ne'matlarini yaratish faoliyatiga bog'liq bo'lgan g'oyalar, ideallar, qarashlar, fikrlar, xatti-harakatlar tarzida aks etishidir" [2; B.34.], – deb ta'riflaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ijtimoiy falsafaning ijtimoiy ong tushunchasiga berilgan ta'rifini asos qilib olsak, bizningcha – iqtisodiy tafakkur ijtimoiy ong shakllari bo'lib, shaxsnинг zamonaviy jamiyatni moddiy va ma'naviy hayotida, xususan, kishilar o'rtasida bo'ladigan iqtisodiy munosabatlarni his etish, aqliy jihatdan anglab yetish va kelajakdagi o'zgartirishlarga qaratilgan g'oyalar, ideallar, qarashlar va nazariyalarning yaxlit tizimidir. Bu esa yoshlar iqtisodiy tafakkuri hissiy (emotsional) bilishda va aqliy tafakkur qilishdagi jihatlari bilan farqlanadi. Bunda yoshlarning iqticodiy tafakkurining alohida ajralib turadigan jihatlariga e'tibor berish kerak. [3; B. 36.]. Shu o'rinda jamiyatning faol davomchilar bo'l mish yoshlarning iqticodiy tafakkurini shakllantirish va rivojlanishi muhim ahamiyatga ega. Xususan, yoshlar iqtisodiy tafakkuri quyidagi sifatlarida namoyon bo'ladi:

- yoshlar tomonidan iqtisod kategoriyasi va qonunlarning anglanishi jarayonida hamda uni ijtimoiy hayotga tatbiq etilishida;
- jamiyatdagi munosabatlarda yoshlar iqtisodiy tafakkurini vujudga kelishi xulosalarini anglab yetilishida; [4; B.56.]
- yoshlarni iqticodiy tafakkuridan samarali foydalanish layoqatida;
- idrok, tasavvur va sezgi bilan bevosita his qilinmaydigan iqtisodiy munosabatlarni yoshlar tafakkurida aks ettiruvchi hodisalarining namoyon bo'lishida.

Zamonaviy yoshlardagi iqticodiy tafakkurni baholashning ikkinchi mezoni — zamonaviy voqelikni, ishlab chiqarishni rivojlantirishning sifat jihatidan yangi sharoitlarini hisobga olish, ishlab chiqarishni intensivlashtirish jarayonining mohiyatini norasmiy idrok etish, miqdoriy jihatdan emas, balki sifat toifalarida fikrlash, yakuniy natijaga e'tibor qaratish maqsadga muvofiq.

Zamonaviy tafakkur jahon tajribasiga yo'naltirishni, yutuqlarni o'rganish va ulardan foydalanishni o'z ichiga oladi, milliy iqtisodiyotni dunyoning bir qismi sifatida idrok etishni o'z ichiga oladi. [5; B.25.] Xalqaro integratsiyani rivojlantirish va chuqurlashtirish, jahon bozoriga chiqish, qo'shma korxonalarini tashkil etish nafaqat keng dunyoqarash, maxsus tayyorgarlik, balki faoliyat sohasining bunday sezilarli darajada kengayishiga yoshlarning psixologik tayyorgarligini ham talab qiladi. Bir mamlakatning ijobjiy tajribasi boshqasiga ijobjiy natijalar berishi uchun quyidagilar zarur:

- birinchidan, bir davlatning milliy tajribasidan xalqaro (umuman ahamiyatli)ni ajratib ko'rsatish to'g'ri;
- ikkinchidan, bu xalqaro maydonda o'z mamlakatining milliy o'ziga xos sharoitlarini aniq, har tomonlama tahlil qilish asosida to'g'ri qo'llanilishi kerak.

Shu asosda iqticodiy tafakkur ma'lum obyektlar va subyektlarning o'zaro ta'sirida amalga oshiriladi. Yoshlar iqtisodiy tafakkurining obyekti sifatida ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar va iqtisodiy amaliyotda namoyon bo'ladi.

Tafakkurda iqtisodiy munosabatlarda obyektni rivojlanish manbasi sifatida iqtisodiy amaliyotda, ziddiyatlarda, rag'batlantirilishda va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishda o'zaro ta'sirini nazarda tutadi.

Yoshlarning iqtisodiy tafakkurining ontologiya jihatlari – ongning ongga munosabatini belgilaydi, "iqtisodiy tafakkur" hodisasining mohiyatini, mavjudlikning tashqi shakllari va uning ongi shakllaridan biri bo'lgan hodisaning ichki asosiy mazmun mohiyatini ochib beradi. Iqtisodiy tafakkur hodisasi va mohiyati dinamika va rivojlanishda hisobga olinsa, ontologik tadqiqot salohiyatining funksional ahamiyati ortadi. Iqtisodiy tafakkur subyektlarini o'rabi turgan voqelik harakatining ontologik mazmuni tadqiqot predmetining nazariy tushunchalarini adekvat izohlashda namoyon bo'ladi va gnoseologik funksiyani amalga oshirish bosqichi, uni idrok etish orqali bilishning boshlanishi bo'lib xizmat qiladi. Yoshlarning iqtisodiy tafakkurining gnoseologik mazmuni avvalo, yoshlarning iqtisodiy munosabatlarda o'zlashtirgan bilim va malakalari hamda ma'naviy-ruhiy munosabatlari tashkil etadi. Gnoseologiya, bir tomondan, iqtisodiy tafakkurni mavjud voqelik, uning ishonchliligi va haqiqati sifatida bilish imkoniyatlarini aniqlash imkonini beradi. Iqtisodda aqlning bilim sifatida tanlanishi shaxsning kognitiv imkoniyatlari hamda konseptual tamoyillarning oxir-oqibatidir. Bizningcha, bu jarayonda gnoseologik jihatdan jamiyat imkoniyatining taraqqiyotga va yangi davrlarda iqtisodiy va tarixiy tafakkurlar o'rtasidagi muhim farqni taqqoslash uchun foydalilanadi. Bu esa gnoseologiyada yoshlarning iqtisodiy tafakkurida ob'ektiv va subyektiv, empirik va nazariy, ratsional va hissiy munosabatlarni ochib berish bilan ifodalanadi.

Demak, iqtisod va ijtimoiy falsafiy jihatdan, yoshlarning iqtisodiy tafakkurini subyektlari sifatida iqtisodiy bilimlarni o'zlashtirish va egallash jarayonidagi o'zaro iqtisodiy munosabatlarda tafakkurning tub mohiyatini belgilasha bilan ahamiyatli hisoblanadi. Shunga ko'ra, aytish mumkinki, har qanday tafakkurni, jumladan, iqtisodiy tafakkurni ham vujudga kelishiga sabab bo'luvchi omillar zarur. Real voqelikka aylanuvchi va iqtisodiy tafakkur rivojiga sabab bo'luvchi omil sifatida mulkni ko'rsatish mumkin.

Mulkiy munosabatlarda muhim tushunchaga ega hisoblangan mulk bizningcha, – muayyan shaxslarning, ijtimoiy guruhlarning, jamiyat a'zolarining hamda jamoalarning o'zlashtirgan, tasarruf etgan tabiat va insонning aql-zakovati, mehnati bilan yaratilgan ma'naviy va moddiy boyliklardir.

Yoshlarning mulkka bo'lgan munosabati boshqalardan boshqacharoq shaklda rivojlanadi. Chunki ularning dunyoqarashi shakllanishi davr va makonda yuksaladi. Shunga ko'ra "mulk" mazmun-mohiyatini ijtimoiy-falsafiy kategoriya jihatdan o'rganish xususiyati har qanday ijtimoiy-iqtisodiy tizimning mohiyati va ma'no-mazmunini belgilab beradi. Bu esa yoshlarning psixologik va ma'naviy dunyosi, iqtisodiy tafakkuri rivojiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Yoshlarda hayotga bo'lgan munosabat o'zga mamlakat va xalqlar yoshlari iqtisodiy, siyosiy, madaniy aloqalaridan farq qiladi. Shunga ko'ra, mulk va mulkiy munosabatlar mavhum tushuncha emas, balki yoshlar tafakkurida aniq ontologik asosda va gnoseologik mazmunda ijtimoiy-falsafiy ahamiyatga ega hisoblanishi mumkin.

Zamonaviy yoshlardagi iqtisodiy tafakkurni baholashning ikkinchi mezoni — zamonaviy voqelikni, ishlab chiqarishni rivojlantirishning sifat jihatidan yangi sharoitlarini hisobga olish, ishlab chiqarishni intensivlashtirish jarayonining mohiyatini norasmiy idrok etish, miqdoriy jihatdan emas, balki sifat toifalarida fikrlash, yakuniy natijaga e'tibor qaratish maqsadga muvofiq.

Iqtisodiy tarbiya san'atini mukammal egallab olish uchun iqtisodiy ong shakllanishi va mavjud bo'lishi nazariyasini ba'zi momentlarini tasavvur qilish kerak bo'ladi. Iqtisodiyotni boshqarishning yangi metodlarini tegishli tarzdagi yangicha iqtisodiy tafakkur, xo'jalik yuritishning yangi usslublari, kadrlarning yangi qatlamini shakllantirmasdan amalga oshirib bo'lmaydi. Boshqarishning yuqori madaniyati iqtisodiyotni muvaffaqiyatli rivojining garovi hisoblanadi. Jamiyatda mulkchilikning xususiy shakllariga asoslangan iqtisodiyotni boshqarish mutaxassislar, xo'jalik rahbarlari, davlat va boshqa muassasalar xodimlari oldida yangi talablarni qo'yadi. Agar ular malakasiz bo'lsalar va iqtisodiy tafakkuri eskicha stereotiplarning asiriga aylanib qolsalar, tashabbuskorlik va tadbirkorlik xislatlarini namoyon qilmasalar, korxonaga qoloqlik, norentabellik xavf soladi. Uning yetkazgan zararlarini qoplash qiyin bo'lib, raqobatda sinib qolish mumkin.

Zamonaviy tafakkur jahon tajribasiga yo'naltirishni, yutuqlarni o'rganish va ulardan foydalanishni, milliy iqtisodiyotni dunyoning bir qismi sifatida idrok etishni o'z ishiga oladi. Xalqaro integratsiyani rivojlantirish va chuqurlashtirish, jahon bozoriga chiqish, qo'shma korxonalarni tashkil etish nafaqat keng dunyoqarash, maxsus tayyorgarlik, balki faoliyat sohasining bunday sezilarli darajada kengayishiga yoshlarning psixologik tayyorgarligini ham talab qiladi. Bir mamlakatning ijobiyligi tajribasi boshqasiga ijobiyligi natijalar berishi ushun quyidagilar zarur:

- birinchidan, bir davlatning milliy tajribasidan xalqaro (umuman ahamiyatli)ni ajratib ko'rsatish to'g'ri;

- ikkinchidan, bu xalqaro maydonda o'z mamlakatining milliy o'ziga xos sharoitlarini aniq, har tomonlama tahlil qilish asosida to'g'ri qo'llanilishi kerak.

Shu asosda iqtisodiy tafakkur ma'lum obyektlar va subyektlarning o'zaro ta'sirida amalga oshiriladi. Yoshlar iqtisodiy tafakkurining ob'ekti sifatida ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar va iqtisodiy amaliyotda namoyon bo'ladi.

Tafakkurda iqtisodiy munosabatlar obyektning rivojlanish manbasi sifatida iqtisodiy amaliyotda, ziddiyatlarda, rag'batlantirilishda va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishda o'zaro ta'sirini nazarda tutadi. Mavjud ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarga muvofiq tarzda iqtisodiy tafakkur rivojlanadi va aksincha bo'lishi mumkin. Iqtisodiy munosabatlar kishilar tomonidan olamni bilish jarayonida, ular iqtisodiy tafakkurining ishki komponentlariga aylanuvchi tashqi omildir.

Iqtisodiy tafakkur ijtimoiy-iqtisodiy kategoriya sifatida, bizning nazarimizda, falsafiy, sotsiologik, ijtimoiy-psixologik va boshqa tomonlardan o'rganilishi mumkin. Bunda ularning har biri turli xil nuqtai nazardan iqtisodiy bilishning bitta obyektini tadqiq qiladilar, ya'ni tafakkur jarayoni va uning natijalarini faqat jamiyatning iqtisodiy hayotiga tatbiqan qarab chiqadilar.

Iqtisodiy hayot, iqtisodiy munosabatlarga ijtimoiy subyekt bilishi, tafakkur faoliyati ob'ekti sifatida, umuman, tafakkurni qarab chiqishdan iqtisodiy tafakkurga kelish imkoniyatini yaratadi.

Falsafiy jihatdan iqtisodiy tafakkur iqtisodiy voqelikni aks ettirish, kishilar tomonidan iqtisodiy munosabatlar, yangi g'oyalarni ijodiy ishlab chiqishdagi muhim aloqalarni bilishning tashqi shakllaridan biri va iqtisodiy faoliyat ushun ijtimoiy mazmun va amaliy ahamiyatga ega bo'lgan iqtisodiy hodisalar va jarayonlarni oldindan aytish jarayonidir. Iqtisodiy tafakkur iqtisodiy munosabatlarni ideal aks ettirish va unga ta'sir etish, o'zgartirish jarayonidir. Iqtisodiy tafakkur — ma'lum iqtisodiy g'oya, bilimlar, tasavvurlar, iqtisodiy voqelikka qarashlarning shakllanishi bilan tugallanadigan iqtisodiy fikrning taraqqiyoti, izchil harakati jarayonidir. Fikrning umumlashtirilgan, falsafiy iqtisodiy obrazi ijtimoiy-iqtisodiy vazifalarni hal qilishga uzoqni ko'rmaydigan, bir yoqlama yondashuvni inkor qiladigan yuqori darajadagi iqtisodiy madaniyatning manbai sifatida maydonga chiqadi.

Ijtimoiy psixologik jihatdan iqtisodiy tafakkur iqtisodiy munosabatlarni his tuyg'ular, kayfiyatlar, (masalan, egalik hissi), ehtiyojlar va manfaatlar shaklida ijtimoiy psixologik aks ettirish amaliy jarayoni va natiasi sifatida qarab chiqilishi mumkin. Iqtisodiy tafakkur psixologiyasi amalda hali o'rganilmagan va keljakda fanning yangi sohasi bo'lmish iqtisodiyot psixologiyasi (iqtisodiy psixologiya) ning tadqiqotlarida muhim yo'nalishlardan biri sifatida maydonga chiqishi mumkin. Bu fan iqtisodiyot, sotsiologiya va ijtimoiy psixologiya tutashmasida rivojlanadi.

Iqtisodiy ong va tafakkurning ta'sirini, shuningdek, iqtisodiy tafakkurda moddiy iqtisodiy munosabatlarning qay tarzda aks ettirilayotganligini o'rganish ham muhimdir. Bu xo'jalik faoliyati madaniyatini yanada ko'tarishga imkoniyat yaratadi. Boshqaruvning ma'muriy metodlarini, albatta, ijtimoiy-psixologik metodlar bilan to'ldirish kerak. Faqat ularning birligi, xo'jalik massalalarini hal qilishda to'ralarcha munosabatni inkor etuvchi boshqaruv madaniyatining talablariga javob berishi mumkin. Bunga faqat iqtisodiy jarayonlarni ob'ektiv iqtisodiy qonunlarning harakat qilishi mexanizmida inson omilining va ulardan ongli tarzda foydalanishning rolini chuqur bilib olgandagina erishishi mumkin. Shuning ushun ham iqtisodiy tafakkurning iqtisodiy faoliyat bilan o'zaro aloqadorligi katta ahamiyatga ega bo'ladi.

Iqtisodiy bilish yoshlar tomonidan iqtisodiy tafakkur jarayonida

iqtisodiy bilimlarni qayta ishlab chiqarish bo'lib, "tafakkurning bu harakati" mantiqiy mavhumlashtirish yordamida amalga oshiriladi, voqelikni aks ettirishdagi psixologik, motivatsion, shaxsiy momentlar esa o'z ishlarini bajarib bo'lib" ikkinshi darajaga tushib qoladi, ya'ni subyektiv tarzda obyektivlashadilar, sub'ekt fikriy faoliyatining natijalari keyinchalik iqtisodiy munosabatlar, ularning taraqqiyoti va mavjud bo'lishi qonunlari haqidagi iqtisodiy bilimlar tizimini tashkil qiluvchi tafakkurning turlicha mantiqiy shakllarida aks ettiriladi.

Iqtisodiy fanning tushuncha-kategorial apparatini yaxshi o'zlashtirib olganlik — iqtisodiy tafakkur madaniyatining asosiy ko'rsatkichlaridan biridir. Iqtisodiy munosabatlarning taraqqiyoti bilan birga ularning fikrdagi ifodasi — iqtisodiy tushunchalar va

kategoriyalar ham rivojlanadi. Ularda iqtisodiy voqelik qanchalik to'la o'z ifodasini topsa, yoshlarning iqtisodiy tafakkurini rivojlantirish, uning yetukligini ko'tarish, iqtisodiy buzilishlarning oldini olish ushun shunchalik ko'p imkoniyatlar yaratiladi. Iqtisodiy hayotni aks ettiruvchi iqtisodiy tushunchalar va kategoriyalar ijtimoiy ahamiyat kasb etishi va kishilar boyligi bo'lib qolishi kerak.

Iqtisodiy nazariyalar asoslarining kategoriyalari ma'lum tarixiy ishlab chiqarish usuli ishlab chiqarish munosabatlari ushun ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan va nihoyat, ob'ektiv tafakkur shakllaridir. Odatda, iqtisodiy tafakkur ikki yo'nalishda shakllanadi. Bir tomondan, yoshlar tomonidan iqtisodiy munosabatlarning bevosita fikriy qayta ishlab shiqilishi (empirik, tajribaviy yo'l bilan), boshqa tomondan, jamiyat tomonidan to'plangan iqtisodiy (obyektivlashgan) bilimlarning o'zlashtirilishi, fikriy qayta ishlanishi sodir bo'ladi.

Yangi avlod boshqa avlodlar tomonidan to'plangan iqtisodiy bilimlarni o'zlashtiradi va ularni rivojlantiradi. Obyektivlashgan bilimni uzlusiz tarzda subyektivlashtirish va aksinsha, bilimning anglash

ob'ektiv holatidan subyektning ishki sifatiga (insonning, ijtimoiy guruhning), ongiga o'tishi amalga oshiriladi. Shu sifat iqtisodiy tafakkurni insonning iqtisodiy hodisalarni aks ettirish, mulohaza qilib ko'rish, ularning mohiyatini bilish, iqtisodiy tushunchalar, kategoriyalar,

nazariyalar, iqtisodiy qonunlar talablarni o'zlashtirish va ularni reallik bilan muvofiqlashtirish va shunga muvofiq tarzda o'zining iqtisodiy faoliyatini tashkil qilishdek intellektual xossa, qobiliyatini aks ettiradi.

Yoshlarning iqtisodiy tafakkurining ontologik jihatlari – ongning ongga munosabatini belgilaydi, "iqtisodiy tafakkur" hodisasining mohiyatini, mavjudlikning tashqi shakllari va uning ongi shakllaridan biri bo'lgan hodisaning ishki asosiy mazmun mohiyatini oshib beradi. Iqtisodiy tafakkur hodisasi hamda mohiyati dinamika va rivojlanishda hisobga olinsa, ontologik tadqiqot salohiyatining funksional ahamiyati ortadi. Iqtisodiy tafakkur sub'ektlarini o'rab turgan voqelik harakatining ontologik mazmuni tadqiqot predmetining nazariy tushunchalarini adekvat izohlashda namoyon bo'ladi va gnoseologik funksiyani amalga oshirish bosqichi uni idrok etish orqali bilishning boshlanishi bo'lib xizmat qiladi. Yoshlarning iqtisodiy tafakkurining gnoseologik mazmunini, avvalo, yoshlarning iqtisodiy munosabatlarda o'zlashtirgan bilim va malakalari hamda ma'naviy-ruhiy munosabatlari tashkil etadi. Gnoseologiya, bir tomondan, iqtisodiy tafakkurni mavjud voqelik, uning ishonchliligi va haqiqati sifatida bilish imkoniyatlarini aniqlash imkonini beradi. Iqtisodda aqlning bilim sifatida tanlanishi shaxsning kognitiv imkoniyatlari hamda konseptual tamoyillarning oxir-oqibatidir. Bizningcha, bu jarayonda gnoseologik jihatdan jamiyat imkoniyatining taraqqiyotga va yangi davrlarda iqtisodiy va tarixiy tafakkurlar o'rtasidagi muhim farqni taqqoslash ushun foydalaniladi. Bu esa gnoseologiyada yoshlarning iqtisodiy tafakkurida ob'ektiv va sub'ektiv, empirik va nazariy, ratsional va hissii munosabatlarni oshib berish bilan ifodalanadi.

Demak, iqtisod va ijtimoiy-falsafiy jihatdan, yoshlarning iqtisodiy tafakkurini sub'ektlari sifatida iqtisodiy bilimlarni o'zlashtirish va egallash jarayonidagi o'zaro iqtisodiy munosabatlarda tafakkurning tub mohiyatini belgilash bilan ahamiyatli hisoblanadi. Shunga ko'ra, aytish mumkin-ki, har qanday tafakkurni, jumladan, iqtisodiy tafakkurni ham vujudga kelishiga sabab bo'luvchi omillar zarur. Real voqelikka aylanuvshi va iqtisodiy tafakkur rivojiga sabab bo'luvshi omil sifatida mulkni ko'rsatish mumkin.

Mulkiy munosabatlarda muhim tushunchaga ega hisoblangan mulk bizningcha, – muayyan shaxslarning, ijtimoiy guruhlarning, jamiyat a'zolarining hamda jamoalarning o'zlashtirgan, tasarruf etgan tabiat va insonning aql-zakovati, mehnati bilan yaratilgan ma'naviy va moddiy boyliklardir.

Yoshlarning mulkka bo'lgan munosabati boshqalardan o'zgacharoq shaklda rivojlanadi. Chunki ularning dunyoqarashi shakllanishi davr va makonda yuksaladi. Shunga ko'ra "mulk" mazmun-mohiyatini ijtimoiy-falsafiy kategoriya jihatdan o'rghanish xususiyati har qanday ijtimoiy-iqtisodiy tizimning mohiyati va ma'no-mazmunini belgilab beradi. Bu esa yoshlarning psixologik va ma'naviy dunyosi, iqtisodiy tafakkuri rivojiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Yoshlarda hayotga bo'lgan munosabat o'zga mamlakat va xalqlar yoshlari iqtisodiy, siyosiy, madaniy aloqalaridan farq qiladi. Shunga ko'ra, mulk va mulkiy munosabatlar mavhum tushuncha emas, balki yoshlar tafakkurida aniq ontologik asosda va gnoseologik mazmunda ijtimoiy-falsafiy ahamiyatga ega hisoblanishi mumkin.

Yoshlarda iqtisodiy tafakkur rivojlanib borgan sari ularda o'zaro munosabatlarga kirishishga bo'lgan talab ortib boradi. Buning natijasida ular o'rtasida mulkchilik munosabatlari yuzaga keladi. Shu o'rinda mulkchilik nima? – degan savolga javob berish lozim. Bizningsha, bu savolga javob quyidagicha;

1) "Mulkchilik – kishilar o'rtasida ishlab chiqarish vositalari va mehnat mahsulini o'zlashtirish yuzasidan paydo bo'lgan va tarixan aniq bir shaklda namoyon bo'luvshi iqtisodiy munosabatlardir" [6; B.508.];

2) Jamiyatdagi mulkchilik huquqiy ham iqtisodiy munosabatlar mazmunini o'zida ifodalaydigan tushuncha sifatida huquq va iqtisod mazmuni o'zaro bog'liq hamda bir-birini taqozo qiladi, shu sababli mulkchilik bir vaqtida ham iqtisodiy, ham huquqiy kategoriya hisoblanadi" [7; B.271.].

Xulosalar. Bizningcha, bu o'z navbatida yoshlarning iqtisodiy tafakkurini tarkibiy tuzilmasi sifatida quyidagi ko'rinishda namoyon bo'ladi. Birinchidan, iqtisodiy faoliyat mohiyatini anglash, ya'ni yoshlar tomonidan o'zi olib borayotgan iqtisodiy faoliyati to'g'risida birlamchi ma'lumotga ega bo'lishi uning keyingi faoliyati uchun startap vazifasini o'taydi; ikkinchidan, ijtimoiy ishlab chiqarishning aks etishi, turlari va qonuniylari to'g'risida umumlashgan ma'lumotlarni o'zlashtirish, ya'ni har bir sub'ekt o'z faoliyat turi va shaklini tanlashi hamda shu soha bo'yicha ma'lumotlarga ega bo'lishi talab etiladi; uchinchidan, nazariy jihatdan yoshlar tafakkuridagi g'oyalarning amaliy harakatiga aylanadigan faoliyatni hayotga tadbiq eta olishidir.

Yoshlar iqtisodiy tafakkurining quyidagi tarkibiy tuzilmalari asosida shakllanishi kuzatilmoqda:

- jamiyatda ijtimoiy-iqtisodiy hayot faoliyatida sub'ekt sifatida, ya'ni iqtisodning faol ishtirokchisi;
- yoshlarning tafakkurida iqtisodiy ong hamda xulq-atvor rivojlanishida;
- yosh tadbirkorlarning faoliyati natijasida jamiyat iqtisodiy faoliyatini yuksalishida;
- ta'lim – tarbiya jarayonlarining iqtisodni kuchaytirilishi sababchisi sifatida;
- yoshlarning iqtisodiy faoliyatları davomida iqtisodiy madaniyat va tafakkurini boyib borishi sifatida namoyon bo'ladi.

Mazkur iqtisodiy tafakkur qismlarining uyg'unligi jamiyatning nafaqat iqtisodiy ahvoliga, balki ijtimoiy tuzilishiga ham bog'liq. Bu esa yoshlarning iqtisodiy tafakkurini shakllantirish jarayonini quyidagi ikki jihatlarida namoyon bo'ladi:

Birinchidan – bu iqtisodiy tafakkurni yoshlarning ongida shakllantirish bilan bog'liq holda, ya'ni bir tomondan yoshlarning jahonda yuz berayotgan iqtisodiy jarayonlarni ishtirokchisi sifatida, ikkinchi tomondan esa, jamiyatda to'planayotgan iqtisodiy bilimni akc ettiradigan ko'nikma, malaka orqali nazariy-amaliy bilimlar darajasida shakllantirishni o'z ichiga oladi.

Ikkinchidan – iqtisodiy tafakkurni yoshlar ongida shaklanishi uning usul va vositalari bilan bog'liq bo'lib, bir tomondan, bevosita iqtisod sub'ektlari bo'lgan yosh tadbirkorlarning tafakkurida namoyon bo'lsa, ikkinchi tomondan, mamlakat aholisining iqtisodiy tafakkurini rivojlaniruvchi tashkiliy faoliyatni o'z ichiga oladi. Bu esa bir-birini to'ldirib turuvchi bir butunning ikki nisbiy tomonlarini tashkil etadi.

Sobiq ittifoqning ma'muriy-buyruqbozlik tizimiga xos bo'lgan kollektivistik tafakkurning o'zgarishlari, bozor sharoiti, islohotlar jarayonida mulkchilikning turli shakllarining paydo bo'lishi, tovar-pul munosabatlarning tiklanishi, tashabbuskorlikka, tadbirkorlikka qarab daromadning shakllanishi asta-sekin o'zgarib bormoqda. Iqtisodiy tafakkur yoshlarning ehtiyojlari va manfaatlari bilan bevosita bog'liqdir. Ongli ehtiyojlar va manfaatlар iqtisodiy munosabatlarning butun majmuasiga kirib boradigan maqsadli iqtisodiy faoliyatning asosiy motivlari va rag'batlari bo'lib xizmat qilish bilan bir qatorda ular iqticodiy tafakkur faoliyatini, uning tarkibiy elementlarini ham belgilaydi. Yoshlar iqtisodiy tafakkuri o'rabi turgan dunyoni, borliq tafakkuri bilish, ma'naviy rivojlanish shakllaridan biri sifatida voqealik va harakatni bashorat qiladi. Bu esa yangi g'oyalar yaratish, uni amalga oshirish yo'llarini topish vazifasini bajaradi.

Adabiyotlar/Литература/References

- Пономарев Л.Н. и др. Экономическая культура сущность, направления развития)-М.: Мысль,1987.-60-61 б. 2.Б.
- Валиев. Иқтисодий маданият ва уни шакллантириш омиллари.-Т.: "Тошкент ислом университети" нашриёт-матбаа бирлашмаси. 2008. - 34 б.
- Худойкулов А. Б. Жамият ижтимоий ривожланишида иқтисодий онгнинг роли (фалсафий таҳлил). Фалсафа фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертация. –Тошкент. "ЎзМУ" – 2005. – 26 б
- Ziyadullayev S. Ekonomicheskaya reforma v Uzbekistane v deystvii. – Т., 1994. – S. 10.
- Ishmuhamedov A. E. Bozor iqtisodiyoti va biznes asoslari / –Toshkent: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti,2004. -160 b.
- Ўзбек тилининг изоҳли луғати (5 жилдли). –Т.: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2006 - 2008.
- Шодмонов Ш. Ш. Иқтисодиёт назарияси / Ш. Ш. Шодмонов, Р. Ҳ. Алимов, Т. Т. Жўраев. – Тошкент: Молия, 2002. – Б. 271.

09.00.00- Фалсафа фанлари

Жўраев Аҳмад Муҳаммадиевич
“Алфраганус университети” ижтимоий фанлар
кафедраси ўқитувчиси, фалсафа фанлари доктори (Phd)

ТИНЧЛИКПАРВАРЛИК ҒОЯЛАРИНИНГ ЖАМИЯТ ТАРАҚҚИЁТИДАГИ АҲАМИЯТИ

Аннотация. Ушбу мақолада тинчликпарварликнинг жамиятнинг маънавий қиёфасига таъсири ва уларнинг глобаллашув шароитида жамият тараққиёти ва барқарорлигини таъминлашдаги ўрни билан боғлиқ масалалар, шунингдек, тинчликпарварлик ғояларини янги жамиятни ривожлантиришда кўллаш каби масалалар таҳлил қилинади. Худуд ва давлатлар барқарорлиги, фуқаролар тинчлиги, жамият фаровонлигини бузишга қаратилган таҳдидларнинг сабабларини ўрганиш ва оқибатларини таҳлил қилиш ижтимоий-маънавий ривожланишнинг мухим омиллари сифатида қайд этилган. Ушбу мақолада тинчликпарварлик ғояларининг жамият тараққиётидаги аҳамияти фалсафий таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Тинчликпарварлик, тинчлик, глобаллашув, ижтимоий тараққиёт, инсонпарварлик, адолатпарварлик, эркпарварлик, ватанпарварлик, демократия, тинчлик маданияти, ижтимоий аҳиллик, маънавий хавфсизлик, бунёдкорлик, қадрият.

Joraev Ahmad Muhammadievich
Doctor of Philosophy (PhD), teacher of the Department
of Social Sciences of “Alfraganus University”

THE IMPORTANCE OF PEACEFUL IDEAS IN THE DEVELOPMENT OF SOCIETY

Abstract. This article analyzes issues related to the impact of peacekeeping on the moral image of society and their role in ensuring the development and stability of society in the context of globalization, as well as the application of peacekeeping ideas in the development of a new society. Studying the causes and analyzing the consequences of threats to the stability of regions and states, civil peace, and social well-being are noted as important factors of social and moral development. In this article, the importance of pacifist ideas in the development of society is philosophically analyzed.

Key words: Peacefulness, peace, globalization, social development, humanitarianism, justice, patriotism, democracy, culture of peace, social harmony, moral security, creativity, value.

Джераев Аҳмад Муҳаммадиевич
Доктор философии (PhD), преподаватель кафедры
социальных наук, “Университета Альфраганус”

ВАЖНОСТЬ МИРНЫХ ИДЕЙ В РАЗВИТИИ ОБЩЕСТВА

Аннотация. В данной статье анализируются вопросы, связанные с влиянием миротворчества на моральный облик общества и их роль в обеспечении развития и стабильности общества в условиях глобализации, а также применение идей миротворчества в развитии нового общества. Изучение причин

и анализ последствий угроз стабильности регионов и государств, гражданскому миру и социальному благополучию отмечены как важные факторы социального и нравственного развития. В данной статье философски анализируется значение пацифистских идей в развитии общества.

Ключевые слова: Миролюбие, мир, глобализация, социальное развитие, гуманизм, справедливость, патриотизм, патриотизм, демократия, культура мира, социальная гармония, моральная безопасность, творчество, ценности.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N70>

Кириш. Жаҳонда маданиятларнинг оммалашиши, глобаллашув тенденцияларининг кучайиб бориши инсониятнинг тинчлик, барқарорлик, хайрихоҳликни англаш имкониятларини кенгайтириб, ҳаётй эҳтиёжлардан оқилона фойдаланиш, ҳаёт неъматларига онгли муносабатда бўлиш учун ижтимоий макон яратди. Бу инсониятнинг маънавий таҳдид ва хавфдан холи яшашга бўлган интилишини мустаҳкамлайдиган ахлоқий тамойилларга бўлган эҳтиёжини янада кучайтиromoқда. Эндиликда одамларда кўркув, ваҳима, ишончсизлик, умидсизлик каби таҳдидлар ҳозирги куннинг долзарб муаммоси бўлиб қолмоқда.

Дунёда глобал ижтимоий маконда шахслар ва давлатлараро муносабатларни ташкил қилиш омили сифатида маънавий хавфсизликка эришиш дунёда тинчлик ва барқарорликни таъминлашга ҳар қачонгидан ҳам кўпроқ зарурат сезилмоқда. Инсон ва жамият ҳаётига хавф солаётган таҳдидларнинг мазмуни ва шакли тобора янги тус олаётган ҳозирги пайтда одамларда огоҳлик, ҳимояланиш ва курашувчанлик туйғуларини мустаҳкамловчи билим, таълим, тажрибани излаш, саралаш ва танлаш муҳим ҳаётй эҳтиёжга айланди. Инсоният ҳаётида муҳим аҳамият касб этадиган ахлоқий тамойил тинчликпарварликни ривожлантиришни нафақат сиёсий мақсад, балки ахлоқий талаб эканлигини эътироф этмоқда.

Мамлакатимизда тинчликпарварлик фаол хатти-ҳаракат, ҳамкорлик, ташкилотчиликни талаб қиласди. Давлатларнинг барқарорлиги, фуқароларнинг хотиржамлиги ва жамиятнинг фаровонлигини бузишга қаратилган таҳдидларнинг сабабларини ўрганиш, оқибатларини таҳлил қилиш ижтимоий-маънавий тараққиётнинг муҳим омилига айланиб бормоқда.

Тинчлик ва барқарорлик инсоният ҳамжамияти тараққиётининг муҳим шарти бўлиб, у ҳозирги глобаллашув даврида ҳам барқарор тараққиётнинг гарови эканлиги янада конкрет мазмун касб этиб бормоқда. Инсонда моддийлик мавжуд экан, буюмлар олами инсон ҳаёти ва фаолиятига ўз таъсирини кўрсатмасдан қолмайди. Бу таъсир ижтимоий, психологик, маънавий-эстетик таъсир бўлиб, коммуникатив, ахлоқий, тарбиявий, аксиологик функцияларни бажариб келади. Тинчликпарварлик айнан мана шу инсонни қуршаб турган моддий олам микро ва макромуҳитини гўзаллаштириш, инсонийлаштиришдек юксак вазифани бажариб, турмуш эстетикасини юксалтиromoқда. Тинчликпарварликнинг жамият ахлоқий имиджига таъсирини ўрганиш орқали миллий ахлоқий асосларни яратиш, жамиятда барқарорликни таъминлаш учун хизмат қиласди.

Ҳар бир давлат бошқарув тизими ўзига хос бўлиши билан бирга тинчликка қаратилган сиёсий бошқарувни таъминлаш аҳамиятига кўра етакчи ўринни эгаллайди. Бу ҳолат, айниқса, мустақилликка эришганига унча кўп бўлмаган давлатлар тажрибасида кузатилади ва ялпи янгиланишлар жараёни қуидаги икки ўзаро узвий боғланган йўналишларда амалга оширилади.

• Биринчиси, жамият ҳаётининг барча соҳаларидаги бир бутун тизимни яратиш, жамият ҳаётининг барча тизимларида фаровонликни кафолатлаш, фуқаролар учун тинчликни таъминлаш орқали ишонч ҳисси ва дахлдорликни англаб етишига эришиш мақсад сифатида бўлса, иккинчи томондан, мамлакат имиджи ва дунё тинчликка эришишининг миллий моделлари яратилади ва глобал хавфсизликка эришилади.

Адабиётлар таҳлили ва методология. Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ш.Мирзиёевнинг Иқтисодий ҳамкорлик ташкилотининг ўн олтинчи саммитида “Глобал тинчлик ва хавфсизликка жиддий таҳдид солаётган Яқин Шарқдаги Фаластин-Исройл уруши барчамизда катта ташвиш уйғотмоқда. Минг афсуски, бу қонли низо оқибатида аввало, тинч аҳоли вакиллари, айниқса, аёллар, болалар ва кексалар кўплаб қурбон бўлмоқда. Урушнинг минтақа бўйлаб ёйилиб кетиш хавфи тобора реал тус олмоқда” [1,15], деган фикрлари муҳим ижтимоий аҳамиятга эга.

Француз маърифатпарвари Жан Жак Руссо юқоридаги “мунофиқ хислатлардан холи, “азалий тинчлик” да яшаган ибтидоий одамни ахлоқан комиллик идеали сифатида қараган эди” [2,14].

Маърифатпарвар аллома Абдурауф Фитратнинг “Шарқ сиёсати” асарида “Шарқнинг тараққий йўли кўмилди. Саодат ва тинчлик эшиклари боғланди, саодатнинг энг юксак тепасига чиққан Шарқ йўқсилликнинг энг теран чуқурига тушди” [3,6]-деган фикрни айтган эди. Дарҳақиқат, мустамлакачилиқ, беқарорлик, зулм, зўравонлик ва жаҳолат Марказий Осиёни, нафақат иқтисодий-сиёсий жиҳатдан таназзулга маҳкум қилди, балки маънавий ва маърифий жиҳатдан ҳам бир неча асрлар давомида шаклланган анъянавий мактаблар тизимини ҳам издан чиқарди. Бу эса, илм-фан тараққиётiga, миллий нафсоният ва ўзликни англаш каби дунёқараш шаклларининг ижобий тараққиётiga нуқта қўйди.

Уруш ва таҳдид, зулм ва зўравонлик мавжуд бўлган жойда тинчликпарварликка ҳар доим эҳтиёж сезилади ва у ахлоқий эҳтиёжга айланади. Тадқиқотимизда ушбу эҳтиёжларнинг айrim ахлоқий парадигмаларини кўриб чиқамиз.

Биринчиси – шахс маънавий хавфсизлиги парадигмаси. Тинчликпарварликнинг ахлоқий эҳтиёжга айланиши “шахс маънавий хавфсизлиги” ни таъминлашни тақозо этади. Сабаби, шахснинг ўз маънавий дунёсини турли таъсирлардан холи ҳолда тасаввур қила олиши ҳамда унинг асосий йўналишларини аниқлаш лозимdir.

“Шахс маънавий хавфсизлигини таъминлаш азалий муаммолар сирасига киради. Ҳар даврда шахснинг маънавий қиёфаси ва ахлоқий тафаккурини бузишга хизмат қиласидиган омиллар, воситалар мавжуд бўлган. Ушбу масалада Хитой донишманди Конфуций шахс маънавий хавфсизлигини таъминлаш учун жамиятда адолатни қарор топтириш зарур” [4,120], деган фикрни илгари сурган.

Николло Макиавелли бу масалани давлат сиёсати нуқтайи назаридан тадқиқ этади: “Давлат умуммиллий манфаатларни ҳимоя қилиши ва шу йўл билан жамият аъзосининг маънавий хавфсизлигини таъминлаши мумкин” [5,375].

Макиавеллининг фикрини Томас Гоббс давлат ва шахс хавфсизлиги орасида объектив алоқадорлик мавжуд, деган назария билан исботлайди: “Тинчлик ва хавфсизликни давлатнинг иштирокисиз таъминлаб бўлмайди. Ижтимоий келишувга

асосан ташкил этилган давлат жамиятнинг тинчлик-хотиржамлигини, хавфсизлигини таъминлаш орқали шахс маънавий хавфсизлигига замин яратади” [6,63].

Америкалик файласуф Патрик Жозеф Бюкенен тинчлик ва хавфсизликни таъминлаш, ёшларда ватанпарварлик туйғусини мустаҳкамлаш ҳамда ҳалқни ўз оиласини ҳимоя қилгандек ҳимоя қилишда мактаб ва таълим мининг муҳим омил эканлигини таъкидлайди. Унинг фикрига кўра, “Американинг умумтаълим мактаблари зарурат туғилганда мамлакатимизни ҳимоя қилиши мумкин бўлган фуқаро ва ватанпарварликни тарбияламоғи даркор. Улар болалар қалбига Америкага нисбатан муҳаббат туйғусини жо этмоғи зарур. Зеро, буюк кишилар таржимайи ҳоли, тарихий ва бадиий асарларни ўқиб, ҳалқ қўшиқларини тинглаб, шонли тарихимиз акс эттирилган санъат асарларини томоша қилиш жараёни ва уларнинг қалбида ватанга нисбатан муҳаббат туйғуси мустаҳкамланиб боради.» [7,178]

Муҳокама. Ўзбекистоннинг мустақиллик йилларида эришган энг катта бойлиги тинчлик парварлик йўлида олиб борилган оқилона сиёсати ҳисобланади. Умумжаҳоний янгиланишлар жараёни аввал муайян мамлакат, кейин бир гурӯҳ давлатлар, охир оқибатда барча мамлакатлар тақдирига, жамиятлар ва жамоалар, алоҳида инсонлар ҳаётига бевосита ва билвосита таъсир кўрсата бошлади. Дунё маънавий юксалиш жараёнларига ҳар бир давлат ўз тараққиёт кўлами, илмий-маърифий ва маънавий-ахлоқий савияси, камолоти даражасидан келиб чиққан ҳолда қўшила бошлади.

Иккинчиси – ижтимоий аҳиллик парадигмаси. Бугунги кунда тинчлик парварликнинг ахлоқий эҳтиёжга айланиши “ижтимоий аҳиллик” масалаларини ахлоқан таҳлил қилишга кўп жиҳатдан боғлиқ бўлиб қолмоқда. Чунки ижтимоий аҳиллик зарурӣ ҳодиса сифатида барча шароитда таъминланиши зарур. Айниқса, бу кўпмиллатли мамлакат ҳисобланган Ўзбекистонда тинчлик, тотувлик ва бирдамлик сиёсатининг ахлоқий мазмунини ташкил этади. Сабаби этник ва миллатлараро соғлом муҳит яратилганлиги ва давлат сиёсатида буни акс этганлигидир. Бироқ, жаҳонда содир этилаётган урушлар давлатнинг ахлоқий моҳиятига салбий таъсир кўрсатади, урушнинг кўпайиши ахлоқнинг инқирозига олиб келади.

Таъкидлаш зарурки, уруш моҳиятан тинчликнинг зидди (дилеммаси) ҳисобланади. Уруш маънавий ва техник қурол воситасида амалга оширилади. Бироқ, қуролнинг жони йўқ. У кимнинг қўлида бўлса, ўшанинг манфаатига хизмат қиласди: босқинчининг қўлида босқин учун, ҳимоячининг қўлида ҳимоя учун ишлатилади. Шу боис, аввало, уруш(лар)нинг олдини олиш қуролни тутган қўлнинг эгасини қалбини тарбиялаш лозим. Сабаби, онғизларча иш юритадиган ҳар қандай қурол эгасининг пировард натижаси уруш ва зиддиятлар учун асос бўлади.

Жаҳондаги ҳозирги вазият нафақат ялпи қирғин ва оддий қурол-яроғлар захираси тўпланаётганлиги билан, балки чуқур ижтимоий ўзгаришлар билан ифодаланади. Америкалик сиёсатчи Патрик Жозеф Бюкенен янги маданият ва янги тамаддун узоқ яшаб қолмаслиги сабабларини:

1) улар туфайли вужудга келган элитага муносабат салбий, у хурмат-эътибор қозона олмаганлиги (сабрсизлик, ахлоқий бузуқлик, анъанавий қадриятларга беписандлик ва ундан нафраланиш)да; 2) инқилоб мағкураси инсон табииати қонуниятлари ва яратганинг кўрсатмалари билан тўқнаш келишида, деб кўрсатади [8,261].

Маълумки, уруш ва тинчлик муаммоси мамлакат ичида ёки унинг ташқарисида, мамлакатлар ўртасидаги мунозарали масалаларни ҳал этишда сиёсий зўравонлик ишлатиш, ёхуд уни истисно этишни билдиради. Тинчлик халқларнинг хоҳиш-иродаси, орзу-умиди бўлса, уруш — ҳукмрон кучларнинг сиёсати оқибатидир. Турли даврларда юз берган урушлар ва унинг оқибатида қурбонлар сони аҳолининг ўсишига қараганда тезроқ ўсган. Қадимги юонон донишманди Арастунинг фикрича, давлатда дам олиш ва тинчликка имконият яратувчи фазилатлар аниқ ифодаланган бўлиши шарт. У фақат вақти уруш билан банд бўлган одамларнигина яхши одам, чунки уларнинг бўш вақти йўқ, тинч, бўш вақтга эга бўлганлар эса қуллардир, деган фикрни бемаънилик деб ҳисоблайди [9,469].

Жаҳоннинг турли нуқталарида ҳамон давом этаётган урушлар ва қарама-қаршиликлар, сақланиб қолаётган давлатлараро, миллатлараро ва динлараро зиддиятлар, Минг йиллик ривожланиш декларациясида таъкидланганидек, қашшоқлик, очлик, оналар ва болалар ўлими, эпидемиялар ва инсониятнинг бошқа муаммоларига қарши қураш борасидаги энг жиддий тўсиқлар бўлиб қолмоқда. Ушбу ҳақиқатнинг тасдиғини 40 йилдан зиёд ҳарбий ҳаракатлар давом этаётган Афғонистон Ислом Республикаси мисолида кўришимиз мумкин. Афғон муаммосини ҳарбий йўл билан ҳал этиб бўлмаслиги янада аён бўлмоқда, коалиция кучларининг Афғонистонда тинчлик ўрнатиш бўйича танлаган стратегияси эса қутилган натижаларни бермади. Муттасил давом этаётган уруш Афғонистон халқининг аҳволини тобора оғирлаштирум оқда ва муаммони ҳал этишни янада қийинлаштирум оқда.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин прогрессив кучлар қуролланиш пойгасини тўхтатишига интилган ва қарши қурашган, уруш ҳақида маҳсус конвенциялар қабул қилганига қарамай XXI аср чорагида яна “совуқ уруш” ларга зўр берилмоқда, ҳудудлараро ёки фуқаролараро, гоҳо давлатлараро урушлар давом этмоқда. Ярим аср мобайнида ўзаро маҳаллий низолар, ҳарбий можаролар туфайли жаҳон цивилизациясидан буткул узилиб, дунёнинг энг қолоқ мамлакатларидан бирига айланиб бораётган Афғонистон, миллий-диний низо ва уруш домидаги Ироқ, Ливия, Сурия ва Украина каби давлатлар бугун бунинг яққол далилидир. Бу мамлакатлар ҳудудининг хавф-хатар ўчоғига айланиб қолгани уларга қўшни мамлакатлардаги тинчлик ва барқарорлик, тараққиёт йўлидаги эзгу мақсадларни амалга оширишга халақит бермоқда. Турли шаклларда давом этган мустамлака даври мамлакатнинг ташки алоқаларини узиб қўйди. Ҳозирги даврда глобал даражада тинчликни таъминлаш ва давлатлараро ҳамкорликни йўлга қўйишининг, кўплаб муаммоларни ҳал қилишдаги роли ошмоқда. Ушбу бирлик нафақат урушларга чек қўйиши, шунингдек, тинчликни ахлоқий идеалга айланиши, тинчликпарварликни ахлоқий маданият сифатида қадрлашга хизмат қиласи.

Георг Гегелнинг “Ҳар бир давлат қурилиши маълум ҳалқ миллий-маънавий маҳсули, ўзлигини намоён этиш ва маънавий онглилик тараққиётининг пиллапоясицидир. Бу тараққиёт пиллапоясини қадам-бақадам босиб, бир меъёрдаги ҳаракатни, вақтдан ўзиб кетмасликни тақозо этади. Вақт ҳамма нарсага қодир. Унда тафаккур, фалсафа, ... ҳамма нарса мужассам” [10,32] деган фикри тинчликпарварликнинг ахлоқий моҳиятини кенгроқ очиб беришга хизмат қиласи.

Учинчи мустақилликни мустаҳкамлаш парадигмаси. Мустақиллик нафақат худудий бирлик жиҳатдан мустаҳкамлик, балки фуқаро эркинлиги, жамият ҳаётининг барча соҳаларига янги ўзгаришлар тенденцияси ва ўз навбатида давлатчилик тизимининг ўзагидир.

Минтақамизда бугунги глобаллашув ва бозор иқтисодиёти шароитида яқин қўшничилик муҳитини шакллантириш, мустаҳкамлаш доимий ҳамкорликни талаб этади. Шу жиҳатдан Чингиз Айтматов: “Қаршимизда буюқ тарихий қудрат намоёндирки, унинг Марказий Осиё давлатлари учун долзарб қудрат – эҳтиёж экани кундек равшан” [11,263], дея изоҳлаган эди. Қолаверса, мустақилликка эришган мамлакатлар тинчликпарварлик ахлоқининг бош омили маданият, маърифат ва мағкурага эътибор беришни тақозо этади.

Турли миллат ва ақидаларга эга бўлган қўпмиллатли мамлакатимизда миллатлараро тотувликни таъминлаш имконини берди. Бу борада Ўзбекистоннинг Биринчи Президенти Ислом Каримов бу масалага мустақилликнинг илк кунларидаёқ эътибор қаратиб, “бизга зарба бўлиб тушган энг оғир танглик иқтисодий эмас, балки маънавий танлиқдир. Асрлар мобайнида қарор топган ахлоқий – маънавий қадриятларни ғоявий қарашларга қурбон қилиш оқибатларини бартараф этиш иқтисодиётни тартибга келтиришдан кўра анча мashaққатли бўлади” [12,288] деган фикрларни илгари сурган эди.

Тўртинчи тинчлик маданияти парадигмаси. Кейинги пайтларда тинчликни сақлаш ва унда фуқароларни иштирокини таъминлашда “тинчлик маданияти” тушунчasi илмий муомалада қўлланила бошланди. “Тинчлик маданияти” фалсафий-ахлоқий тушунча бўлиб, унинг моҳияти “урушларга йўл қўймаслик, давлатлараро низо ва можароларни сиёсий воситалар билан ҳал этиш, мамлакат ичидаги келишмовчиликларни тинчлик йўли билан бартараф қилиш, инсон хуқуқи ва қонун устуворлигини таъминлаш” дан иборат.

Абу Наср Форобий ўз қарашларида ҳам тинчликни олий даражада қадрланганлиги шу давр руҳини акс эттиришда ҳаракат қилганлигини таҳлил этишимиз мумкин. “Маданий жамият ва маданий шаҳар (ёки мамлакат) шундай бўладики, шу мамлакатнинг аҳолисидан бўлган ҳар бир одам касб-хунарда озод, ҳамма баб-баробар бўлади, кишилар ўртасида фарқ бўлмайди, ҳар ким ўз истаган ёки танлаган касб-хунар билан шуғулланади. Одамлар чин маънода озод бўладилар” [14,190]. Алломанинг ушбу фикри ўз навбатида “тинчлик маданияти” нинг ахлоқий моҳиятини белгилайди.

Натижалар. Тинчликнинг моҳияти ахлоқийликни тақозо этади, ушбу моҳиятнинг прагматик асоси “тинч-тотув яшаш тамойили”да намоён бўлади. Айниқса, давлатлар ўртасидаги жанжалли масалаларни ҳал қилишнинг воситаси сифатида урушлардан воз кечиш, жанжалли масалаларни музокаралар олиб бориш орқали ҳал этиш, тенг хуқуқлилик, бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик, ҳар қайси ҳалқнинг ўз тақдирини ўзи ҳал этиш хуқуқини тан олиш, барча мамлакатларнинг суверенитети ва худудий яхлитлигини қатъий хурмат қилиш, тўла тенглик ва ўзаро наф келтириш асосида иқтисодий ва маданий ҳамкорликни ривожлантиришдан иборатdir. Бу тинч-тотув яшашнинг ахлоқий негизидир.

Бугун Ўзбекистонда тинч – тотув яшаш тамойили давлат сиёсатининг ажралмас ҳисми ҳисобланади. Бу жараёнда Ўзбекистон Президенти Ш.Мирзиёйев томонидан илгари сурилган 2017-2021 — йилларда мўлжалланган “Ҳаракатлар стратегияси” ҳамда 2022-2026 — йилларга мўлжалланган “Тараққиёт стратегияси” бошқа давлатларга нисбатан муносабатлар юзасидан Ўзбекистон ташқи сиёсатининг муҳим принципларини – тинч-тотув яшаш принципларини белгилаб берди.

Ушбу мулоҳазалар “тинчлик”ни умумижтиимий маъно касб этадиган тушунча сифатида баҳолайди. Ҳолбуки, глобаллашув даври қадриятлари амалиётида “тинчлик” нинг ижтимоий-маънавий ва гуманистик мазмуни умуминсоний қадрият сифатида баҳолаш учун асос бўлади. Бундан ташқари, юртимизда ўзига хос давлатчилик тарихи, мавжуд қадриятлар тизими, умуминсоний тамойилларга риоя қилинган ҳолда тинчлик таъминланмоқда. Чунончи, мустақилликни мустаҳкамлаш ва ҳимоя қилиш масаласида ҳушёрлик ва сезгириликни, қатъият ва масъулиятни йўқотиш, бу жараёнга “обектив ҳолат” сифатида қараш, ожизликка ва бош-бошдоқликка олиб келади. Шу боис, мустақиллик тинчликпарварликнинг ахлоқий эҳтиёжи сифатида Ўзбекистоннинг ташқи сиёсатига, уни амалга ошириш йўлларини белгилашга негиз бўлувчи қуйидаги асосий ахлоқий тамойилларни белгилайди:

- ўз миллий-давлат манфаатлари устун бўлган ҳолда ўзаро манфаатларни ҳар томонлама ҳисобга олиш ва бошқа бирон-бир давлатнинг таъсирига тушиб қолмаслик;
- глобал даражада муаммоларда тинч йўл билан курашиш, ҳарбий блоклар ва уюшмаларга кирмасдан Ўзбекистонни ядросиз зонага айлантириш;
- ташқи сиёсатда teng ҳуқуқлилик ва ўзаро манфаатдорлик, бошқа мамлакатларнинг ички ишларига аралашмаслик қоидаларига амал қилиш;
- ташқи сиёсатда очиқ-ойдинлик принципини рўёбга чиқариш ва тинчликсевар мамлакатлар билан прагматик ташқи алоқаларни ўрнатишга интилиш.

Тинчликпарварлик ҳақидаги анъанавий қарашлар, ёндашувларни янгилаш жамият барқарорлигини таъминлашнинг муҳим талаби ҳисобланади.

Техник имкониятларнинг кенгайиши эса дунё миқёсида тинчлик билан боғлиқ янги муаммоларни келтириб чиқармоқда. Дарҳақиқат, техника фаолиятнинг мустақил соҳаси сифатида юзага чиқиб, инсонга оламни ижодкорлик ва яратувчанлик асосида эстетик жиҳатдан ўзлаштириш имконини берди.

Ҳозирги даврдаги глобал муаммолар, яъни ер юзида ялпи тинчликни сақлаш, термоядро уришининг олдини олиш ва адолатли халқаро иқтисодий тартибот ўрнатиш; атроф-муҳитни самарали муҳофаза қилиш; аҳоли сони ва таркиби билан моддий ва маънавий қадриятлар яратилиши мутаносиблигига эришиш; ер юзи аҳолисини зарур озиқ-овқат ва қувват манбалари билан ишончли таъминлаш; очлик, қашшоқлик ва қолоқликни тутгатиш кабилар ташкил этади.

Тинчликпарварлик инсоният ҳаётида муҳим аҳамиятга эга маънавий-қадриятлардан ҳисобланади. Чунки у моҳиятан урушнинг, қон тўкишнинг олдини олишга, инсонни олий мавжудот сифатида қадрлашга ва олий қадрият сифатида тан олишга, ҳар қандай қон тўкилишларга қарши тура олиш, тинчлик ва тотувликни таъминлашда муҳим омилдир.

“Бугунги кунда ён-атрофимиизда диний экстремизм, радикализм, терроризм, наркобизнес, одам савдоси, ноқонуний миграция, “оммавий маданият” деган турли бало-қазоларнинг хавфи тобора кучайиб бораётганини ҳисобга оладиган бўлсак, бу сўзларнинг чуқур маъноси ва аҳамияти янада яққол аён бўлади” [15,48].

Барча халқлар учун илм-маърифат, таълим ва тарбия каби тинчликпарварлик ҳам инсон камолоти ва миллат равнақининг асосий шарти ҳисобланади. Гарчанд, таълим-тарбия англашнинг маҳсули, тафаккур даражаси ва уни ривожланишини белгиловчи энг муҳим омиллар бўлсада, тинчликпарварлик ҳам халқ ва миллат маънавиятини ифодалайди. Бу тенденциянинг ҳаётийлиги халқни тинчлик ва тинчликпарварликка муносабатида, ёндашувида ва ҳаракатлантирувчи куч сифатидаги моҳиятида кузатиш мумкин.

Учинчиси – уруш ғайриахлоқий ҳодиса. Ҳозирги одамлар инсоният тарихида ilk бора тўла йўқ қилиниш хавфи остида қолган башарият авлодлари ҳисобланади. Чунки, урушнинг саноатлашиши ана шу ахволга олиб келди.

“Кант инсон сифатида ҳам шундай яшаб ўтди. Унинг икки нарса ҳақида қанча кўп, қанча узоқ ўйлаганинг сари қалбинг тобора янги, тобора кучайиб борувчи ҳайрат ва ихлос билан тўлиб-тошаверади, булар — бошим устидаги юлдузли осмон ва менинг ботинимдаги ахлоқий қонун, деган гаплари энг аввало ўзига тааллуқли эди” [16,112].

Ҳозирги кунда халқаро муносабатларда қудратли давлатлар геосиёсий манфаатларини амалга оширишда урушлар ва зўравонликка мойиллик билдиримоқда. Бунда аксарият ривожланган давлатлар ҳали ҳанузгача ялпи қирғин қуролларини кўплаб ишлаб чиқариш билан ҳарбий қудратга эришишни ўз ташқи стратегиясининг мазмунига айлантиримоқда.

Лев Толстойнинг “Уруш ва тинчлик” романида “уруш” ва “тинчлик”нинг зарурияти, аҳамияти ва ахлоқи акс этади. Француз императори Наполеон томонидан Россиянинг босиб олиниши мумкин бўлган бир вақтда, бошқалардан ўзларини устун деб билган маҳаллий турли табақаларни душманга қарши кураш воситасида бирлаштирган, айни пайтда эса рус халқининг майший ҳаёти ва уларнинг дунёқарашини яққол ифодалаган “Уруш ва тинчлик” асарининг дунёга келиши ўз даври учун катта воқеа эди. Бу асар халқ онгидаги уйғонишга бўлган даъват бугунги кунга, бугунги замон кишисига ҳам бирдай тааллуқлидир. Муаллифнинг асар орқали тинчликнинг маънавий аҳамияти ҳақида ҳаётий ҳақиқатларга асосланган қуйидаги ҳикматлари ўз долзарблигини ҳозир ҳам йўқотмаган:

- “Хуррият ва тинчликни пайғамбаримиз ҳам тарғиб қилган эди”.
- “Абадий тинчлик сиёсий мувозанат билан бўлмайди”.
- “Агар ҳамма фақат ўз эътиқоди асосида уришадиган бўлса, дунёда уруш деган нарса бўлмас эди” [17,122].

Тўртингиси – халқаро ҳамкорликни кучайтириш. Бугун дунёда тинчликни таъминлашда халқаро ташкилотларнинг, хусусан, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг роли ва аҳамияти катта. Дунёда халқаро тинчлик ва хавфсизликни мустаҳкамлаш, teng хуқуқлилик ва эркин фикр (плюрализм), ўзаро хурмат тамойиллари асосида халқларнинг ўзлари белгилаганлариdek, миллатлар ўртасидаги дўстона алоқаларни ривожлантириш, миллатларнинг ушбу умумий мақсадларга эришувида ҳамкорликдаги ҳаракатларнинг марказида бўлиш каби мақсадлар Бирлашган

Миллатлар Ташкилотининг асосий мақсад-вазифаларидан ҳисобланади. Шу боис БМТ Бош Ассамблеяси ҳар йили жаҳонда тинчлик ва тараққиётни таъминлашда долзарб муаммоларни муҳокама қиласи ва бу масалалар бўйича БМТга аъзо бўлган давлатларга ёки Хавфсизлик кенгашига тавсиялар бериб, қарорлар ишлаб чиқади. Гарчанд бу тавсия ва қарорлар аъзо бўлган мамлакатлар учун мажбурий бўлмаса-да, давлатларнинг асосий кўпчилиги уларни бажаришдан манфаатдордир. БМТ ўз аъзоларининг суверен тенглигига асосланиши билан бир қаторда давлатларнинг ички ишларига аралашмайди ва бефарқ ҳам бўлмайди. Бугунги кунда БМТ ўз функциясини бажаришга бир мунча муаммоларга дуч келаётганини таъкидлаш жоиз.

Хуроса. Умуман олганда, тинчликпарварлик — инсонларнинг тинч-хотиржам, яратувчанлик, бунёдкорлик, ижод қилиш, яратган ижод маҳсулларининг узоқ йиллар мобайнида халқни бирлаштирувчи ижтимоий ҳодиса ҳамдир. Тинчликпарврликнинг амалда намоён бўлиши учун ер юзидағи ҳар бир инсон тинчликнинг қадрини англаши ва ўз фаолияти, дунёқарашини ахлоқий жиҳатдан шакллантиришини тоқазо этади.

Тинчликпарварлик инсоният ҳаётида муҳим аҳамиятга эга маънавий-қадриятлардан ҳисобланади. Чунки у моҳиятан урушнинг, қон тўкишнинг олдини олишга, инсонни олий мавжудод сифатида қардлашга ва олий қадрият сифатида тан олишга, ҳар қандай қон тўкилишларга қарши тура олиш, тинчлик ва тотувликни таъминлашда муҳим омилдир.

Тинчликпарварлик халқ, давлат ва жамият ҳаётининг энг муҳим ахлоқий тамоили ҳисобланади. Уни фазилатга айлантириш қатъиятлиликни талаб этадиган ижтимоий воқелик. Барча тараққийпарвар кучлар барқарорлик ва ҳамкорлик йўлини белгилашда тинчликпарварликнинг ахлоқий мазмунидан келиб чиқиб маънавий мақсадини белгилаши зарур. Шундагина тинчлик амалий ҳамкорлик йўлини танлаш орқали мустаҳкамланади.

Тинчликпарварлик – инсонларнинг тинч-хотиржам, яратувчанлик, бунёдкорлик, ижод қилиш, яратган ижод маҳсулларининг узоқ йиллар мобайнида халқи, эл-юрти, Ватани ва умуман, инсониятга хизмат қилишига ишонч-эътиқод, ҳаётнинг қадрига этиш, тирикликтни улуғлаш руҳидаги фаолияти ва хатти-ҳаракатлари билан боғлиқ тарбиявий йўналиш, хусусияти ҳисобланади.

Адабиётлар / Литература / References

1. Ш.М.Мирзиёевнинг Иқтисодий ҳамкорлик ташкилотининг ўн олтинчи саммитидаги нутқи (09.11.2023,) -Тошкент: Ўзбекистон. <https://president.uz/uz/lists/view/6846>.
2. Скрипник А.П.(1992, с.14) Моральное зло в истории этики и культуры. -: Политиздат.
3. Абдурауф Ф. (1992, б.6) Шарқ сиёсати. Бухоро.
4. Беседы и суждения Конфуция (1999, с. 120) – СПб.: Издательство «Кристалл»,
5. Макиавелли Н. Государь (1982, с. 375) Избр. соч.- М.: Мысль.
6. Гоббс Т. (1991, с. 63) Сочинения. Том 2. - М.: Мысль.
7. Бьюкенен П.Ж. (2021,б. 178) Фарбнинг ўлими. -Тошкент: “Илм-Зиё-Заковат” нашриёти,
8. Арасту (2008, б.261) Поэтика Риторика. Ахлоқи Кабир. -Тошкент: Янги аср авлоди.
9. Гегель Г.В. (1990, с. 469) Философия права. -Москва: Наука.
10. Марказий Осиё маданияти (1997, Б. 32) – Тошкент,

11. Каримов.И.А. (2011, б. 263) Ўзбекистон Мустақилликка эришиш остонасида. – Тошкент: Ўзбекистон,
12. Фалсафа (2004. -Б. 288) Қомусий луғат. -Тошкент: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти. “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти.
13. Абу Наср Форобий (1993, б.190) Фозил одамлар шахри. -Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти
14. Ш.М. Мирзиёев (2017, б.48) Буюк келажагимизни мард ва олийжаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Тошкент.
15. Кант И. (1986, С. 112) К вечному миру. Трактат. –Москва: Мысль.
16. Кант И. (1986, С. 118) К вечному миру. Трактат. –Москва: Мысль.
17. Кант И. (1986, С. 122) К вечному миру. Трактат. –Москва: Мысль.

08.00.00- Иқтисодиёт фанлари

**Гуламова Мавжуда Ташпулатовна,
Абу Али ибн Сино номидаги Бухоро давлат
тиббиёт институти Тиббий кимё кафедраси доценти
(gulamovamavjuda@mail.ru)**

**АХМАД ЗИЁУДДИН АЛ-КУМУШХОНАВИЙ АСАРЛАРИДА КОМИЛ ИНСОН
ФОЯЛАРИНИНГ ФАЛСАФИЙ ТАҲЛИЛИ**

Аннотация. Ушбу мақолада Кумушхонавий “Жомиъул-усул фил авлиё ва анвоиҳим” асарида комил инсонга таърифи фалсафий таҳлил этилди. Таҳлил натижалари асосида Кумушхонавийнинг комил инсонга берган таърифини олти қирраси аниқланди. Комил инсонга Ибнал Арабий ва Азизиддин Насафий томонидан берилган таъриф билан Кумушхонавий берган таъриф умумийлиги билан бирга ўзига хос томонлари аниқланди. Кумушхонавийнинг “Комил инсон”га берган таърифи асосида Маънавий ва маърифий ишларини олиб бориш Янги Ўзбекистонда Учинчи Ренессанс пойдеворини қуришда баркамол ёшларни тарбиялашда самарали фойда бериши мумкин.

Калит сўзлар: Аллоҳ таоло, Куръони карим, Нақшбандия, рух, ақл, нафс, илм, комил, инсон.

**Gulamova Mavjudha Tashpulatovna,
Bukhara State Medical Institute named after Abu Ali ibn Sina
Associate Professor, Department of Medical Chemistry**

**PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF IDEAL PEOPLE IN THE WORKS OF AHMAD
ZIAUDDIN AL-KUMUSHHANAVI**

Abstract. This article philosophically analyzes Kumushkhanavi's definition of a perfect person "Jamiul-usul fil avliya va anvoiham." According to the results of the analysis, the definition of the ideal person Kumushkhanavi was determined by six aspects. The definition given by Ibnal Arabi and Aziziddin Nasafi to the perfect person, and the generality of the definition given by Kumushkhanavi, as well as its specific aspects, are defined. According to Kumushkhanavi's definition of "The Perfect Man," carrying out spiritual and educational work can be effective in forming the foundations of the Third Renaissance in New Uzbekistan and educating mature youth.

Key words: Allah Almighty, Holy Quran, Naqshbandiya, spirit, mind, self, knowledge, perfect, man.

**Гуламова Мавжуда Ташпулатовна,
Бухарского Государственного медицинского института имени
Абу Али ибн Сины, Доцент кафедры медицинской химии**

**ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ ИДЕАЛЬНЫХ ЛЮДЕЙ В ТВОРЧЕСТВАХ АХМАДА
ЗИАУДДИНА АЛЬ-КУМУШХАНАВИ**

Аннотация. В данной статье философски проанализировано определение совершенного человека Кумушханави «Джамиул-усул фил авлия ва анвоиҳим». По результатам анализа определение идеального

человека Кумушханави определялось шестью аспектами. Определены данное Ибнalom Араби и Азизиддином Насафи совершенному человеку, и общность определения, данного Кумушханави, а также его конкретные аспекты. Согласно определению Кумушханави «Совершенный человек», проведение духовно-просветительской работы может быть эффективным в формировании основ Третьего Возрождения в Новом Узбекистане и воспитании зрелой молодежи.

Ключевые слова: Всевышний Аллах, Священный Коран, Накшбандия, дух, разум, самость, знание, совершенное, человек.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N71>

Комил инсон тарбияси, инсонни нуқсонлар, гуноҳлардан поклаш азал-азалдан донишманд алломаларнинг асосий мақсади бўлиб келган. Бу йўлда қанчадан-қанча тасаввуф аҳли, олимлар, шоирлар, мутафаккирлар, ёзувчилар комил инсон ким, у қандай сифатларга эга, у қандай тарбияланади шулар тўғрисида ўзларининг бебаҳо фикрларини ёзиб қолдирганлар. Ана шулардан бири Нақшбандия-холидия тариқати давомчиси Кумушхонавия тармоғи асосчиси Ахмад Зиёвуддин Ал-Кумушхонавийдир(1813/1894) [1:43]

Кумушхонавий ўзининг “Жомиъул-усул фил авлиё ва анвоиҳим” китобида комил инсонга қуидагича таъриф берган: “**Комил инсон** — ақл ва нафса кўра куллий ва жузъий (паст ва юксак) барча мартабаларни босиб ўтган, ўзида илоҳий исм ва сифатларни жамлаган ва бу сифатларнинг тажаллисига мазҳар бўлган кишидир. Зарур бўлган барча мақом ва даражаларга етишгандан сўнг инсонларни тарбия ва иршод қилиш учун Аллоҳ таолонинг Ер юзида халифа қилиб вазифалантирган бандасидир. Бу даража “Ҳақиқат ул-ҳақиқат”, “Жам’ ул-жам” деб аталади. Яъни ўзида барча ҳақиқатларни жамлаган кишидир. Комил инсон зоҳирий ва ботиний илмларни тўлиқ эгаллаб, вахдонияти илоҳий ва бошқа сифатларнинг борлиқдаги тажаллиларини мушоҳада қилган, камолга етган ва маърифатга эришган зотдир. Шунингдек, у инсонийликнинг бутун эзгу сифатларини ўзида тўплаган ва улуғ Аллоҳнинг раҳмат, ҳаёт, қудрат каби сифатларига ҳамда “биринчи ақл”, “лавҳ ул-маҳфуз”, “китоби мубин”, “қалб” ва “руҳ” сирларига мазҳар бўлган киши ҳисобланади” [2:138].

Комил инсон ҳақидаги ғояларнинг илдизи зардуштийликнинг муқаддас китоби “Авесто”га бориб тақалади. Бу манбада комилликни мезони қилиб ҳалол меҳнат талқин қилинган.

Сайд Содиқ Гуҳарин ўзининг “Шарҳи истилоҳати тасаввуф” асарининг 1-жилд, 125 бетда комил инсон тушунчасини биринчи марта Шайхи Кабир номи билан машхур бўлган Муҳъиддин Ибнал Арабий (1165-1240) томонидан муомалага киритилганлиги ёзиб, унинг фикрларини таҳлил этган. Ибнал Арабий фикрича комил инсон-бу ақли аввал ёки нафси аввал, ақли кулл тушунчалари билан маънодошdir. Чунки Тангри таоло илоҳий нурдан илк марта Ақли аввални яратди ва унинг сурату шаклини Комил Инсон қиёфасида зухур этди. Шунинг учун “Халақаллоҳу одама ало суратар -Раҳмону” (Аллоҳ одамни Раҳмон суратида яратди) деган ҳадис мавжуд. Комил инсон, шу тариқа, Аллоҳнинг Раҳмону Раҳим сифатларига эга бўлди, дейдилар[3:13].

Комил инсон ҳақидаги маҳсус асарни Азизиддин Насафий ёзган. Бу асарни номи “Комил инсон китоби” и деб аталади. Китобнинг иккинчи фасли “Комил инсон баёнида” бағишлиланган бўлиб, унда комил инсонга шундай таъриф берилган: “Билкилки, Комил инсон деб шариат, тариқат ва ҳақиқатни тўлиқ эгаллаган одамни айтадилар. Агар бу иборани тушунмасанг, бошқача сўз билан айтай: билгилки, комил инсон шундай

инсонки, унда тўрт сифат камолга етган бўлсин: эзгу сўз, эзгу асал(феъл), эзгу ахлоқ ва маориф”[4:24]. Маориф деганда кўп нарсани билиб, маърифат этиш тушунилади.

Баҳоуддин Нақшбанд Нақшбандия таълимоти тамойилари бўлган рашҳаларга асосланиб, Комил инсонга қуидагича таъриф берган. Инсон ўз жисмоний қувватларини: кўриш, эшитиш, нафас олиш, қўл ва оёқ қуввати, гапириш, ҳаракат қилишни бошқариб уларнинг ҳукмдори бўлиши керак. Кейин ақлий қувватини бошқариш ва ақл-заковатини эзгу йўлга сафарбар этиш имкони туғилади. Энг асосийси жисмоний ва ақлий қувватларни бошқаришни ўрганиб, улар ёрдамида нафсини жиловлайди ва уни аммораликдан комила даражасигача тарбиялайди[3:72]. Шу даражага етганда инсон иймони мустаҳкам, яъни “Дил ба ёр” ва фаол-“Даст ба кор” бўлади. Ана шу даражага етган инсонни Баҳоуддин Нақшбанд комил инсон деб, билган.

Нажмиддин Комилов “Тасаввуф” асарида алломаларни комил инсонга берган таърифларинитаҳлил қилиб қуидага ўз фикрларини келтирган:

1. Комил инсон – инсонларнинг энг мукаммали, энг оқили ва доноси;
2. Комил инсон Илоҳ билан одамлар орасидаги воситачи, илоҳий амр, ғайб асрорини оддий одамларга етказувчи улуғ ҳомийдир;
3. Комил инсон мартабада Ақли кулл (Ақли аввал) хислатларига teng. Аллоҳ аввал Ақли куллни, Комил инсонни яратди, кейин у туфайли бошқа маҳлуқотлар яратилди.
4. Комил инсонни руҳи азалдан маълум, у Тангри таоло яратган энг қудратли руҳдир.
5. Комил инсон шу сифатлари билан мутлақ илоҳий хислатларни жамлаган кайҳоний мавжудликдир, у агар оддий инсон суратида кўринса ҳам, лекин маънан коинотни қамраб олган ҳамиша бедор ва ҳамма нарсадан хабардор бир зотдир.
6. Шу мартабада у Аллоҳнинг халифаси бўла олади.
7. Комил инсон инсонлар жамияти ичидан етишиб чиқадиган мўътабар зотдир. У азалдан мартабаси аниқ бўлган руҳ эмас, балки ахлоқий-маънавий покланиш жараёнида камолга эришгандир.
8. Шу учун ҳар бир пок ахлоқли, илоҳсевар шахс комилликка интилиши ва бу йўлда насиба олиши мумкин.
9. Комилликни олий белгиси Ҳақ йўлидан бориб халққа фойда келтиришдир. Киши ўз сўзи, амалий ишлари, нияти билан қанчалик одамларга наф’ келтирса, ёмонларни тузук йўлга солса, Ҳақ йўлида фидо бўлса, ана шунда комилдир[5:150-151]

Тадқиқотчи X.Обломуродова ўзининг “Фарзандлари соғлом юрт қудратли бўлур” мақоласида комил инсон мартабасига эришиш тўғрисида ўз фикрларини билдирган. [6:173].

Кумушхонавийнинг Комил инсонга берган таърифини таҳлил қилишга ҳаракат қилдик.

1. “Комил инсон — ақл ва нафсга кўра қуллий ва жузъий (паст ва юксак) барча мартабаларни босиб ўтган” бўлиши керак. Маълум бўладики, Кумушхонавий комил инсонни ақлий жихатидан қуллий ва жузъий (қуий ва юқори) даражаларни эгаллаган бўлиши кераклигин айтган. Бу таъриф орқали Кумушхонавий- Аллоҳ инсонни яратиб, унга аввал ақл берган.

Кумушхонавий ақлни беш даражага бўлиб, қуидаги ғояларни илгари сурган:

Ақли ғаризий- табиий (туғма ақл); 2.Ақли таклифий — бу күп мәхнат қилиш ва олимлар билан сұхбатлар қилиш натижасыда эришиладиган бир ақлдир; 3. Ақли атоий — Аллоҳ ато этган ақл; 4. Ақли нубувват – (ақли мин жиҳати нубувва) бу ақл фақатгина пайғамбарларга хосдир; 5. Ақли ташрифий (ақли мин-жиҳатиша шараф) — бу шараф жиҳатидан фақатгина бизнинг Пайғамбаримиз (с.а.в.)га берилген. [7:86,8:8]. Комил инсон бу ақл даражаларини тушаниб ўзида мужассамлаган бўлиши керак.

Комил инсонга берган таърифиға Кумушхонавий нафсни ҳам барча босқичларини ўтган бўлиши лозим деб, айтган. Демак, ўз нафсини жиловлаган мутмаина-хотиржам, меёрига етказган ва унданда юксакликка кўтарилиган даражада бўлиши керак. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида: “Нафс” (арабча нафс-қалб, кўнгил; инсон; мақсад, интилиш; ғурур, мағрурлик) ейиш-ичишга, мол-дунёга бўлган эҳтирос маъноларини билдиради.

Кумушхонавий фалсафа маълумотларидан фойдаланиб, нафснинг таърифи ва турларини очиб берган. Унинг фикрича, инсонларнинг ҳаммасыда нафси бор, лекин ҳар бир инсондаги руҳиятнинг ҳолати, ахлоқига мос равишида нафс ҳар хил хусусият ва шунга мос равишида турли номларга эга бўлади. Кумушхонавий Нақшбандийлар каби инсон нафсини аммора, лаввома, мулҳима, мутмаинна, розия, марзия, комила деб санаб ўтган[9].

Нафси аммора инсонни хилқатига боғлиқ бўлиб, ёмонликка амр этувчи нафс. Нафси лаввома ақли кириб оқ билан қорани, яхши билан ёмонни ажратадиган ўзини маломат қилган нафс. Нафси мулҳима ўлимдан, қиёматда ҳисоб-китоб қилинишдан қўрқадиган, ҳалолга эътибор берадиган нафс. Нафси мутмаинна хотиржам нафс. Бу даражага этганида инсон нафсини жиловлаб олган бўлади. Нафс розия, нафснинг Аллоҳдан рози бўлган ҳолати. Нафси марзия, бунда нафс Аллоҳдан, Аллоҳ нафсдан рози бўлган мақом бўлиб, иллоҳий исм ва сифатлар чақмоқдай чақнаб туради. Нафси комила, пайғамбарлар ва авлиёларнинг мақоми бўлиб, иллоҳий нурлар сўнмай чақнаб турадиган нафс.

Нафсни тарбиялашда устоз — муршиднинг алоҳида ўрни борлигини Баҳоуддин Нақшбанд таъкидлаб, айтган: “Изо арадта мақома-л-абдоли фа-алайка табдилу-лаҳволи” деганларидан мурод бу — Аллоҳ жалла жалолуҳуга суюнган ҳақиқий муршид инояти орқали ахлоқни ҳамда ёқимсиз феълларни ўзгартириш билан нафсга қарши курашишдир”. Баҳоуддин Нақшбанд айтар эдилар: “Ҳою ҳавас ва нафс аҳллари тутган ишлар асосининг барчаси залолат (адашув)дан иборатдир. Ишларда ниятни тўғри қилиш энг муҳим нарсадир. Ният — касб қилиб топадиган нарса эмас, балки у ғайб оламиандир. Ниятнинг ҳақиқати ихтиёр остида эмас. Агар ният йўқ бўлса, умид натижа бермайди”. Нафс тарбиясида қалбни поклаш, ундан огоҳ бўлиб туриш асосий воситадир.[10:86]

Баҳоуддин Нақшбанд ўз нафсининг тарбиясини қиёмига етказиб, комили мукаммаллик даражасига етган эдилар. Шунинг учун ўzlари айтар эдилар: “Агар хоҳласам, нафсимни эллик марта сув лабига олиб бориб, яна ташна ҳолда қайтариб келаман”. Нафс тарбияси масаласи нақшбандиядаги қалб ҳақидаги таълимотга ҳам ўз таъсирини ўтказган. Тасаввуф таълимоти қалб масаласига маҳсус эътибор беради. Баҳоуддин Нақшбанд қалб оламини маҳсус ўргангандар.[11:97]

2. Комил инсон “Ўзида илоҳий исм ва сифатларни жамлаган ва бу сифатларнинг тажаллисига мазҳар бўлган кишидир”. Кумушхонавийнинг комил инсон “Ўзида илоҳий исмларни жамлаган ва бу сифатларнинг тажаллисига мазҳар

бўлган кишидир дегани, инсонда Аллоҳнинг 99 исмларининг сифати тажаллий этган бўлиши лозим. Аллоҳ таолони исмларига Ар-Раҳмон-Мехрибон, Ар-Роҳийм-Раҳмли, Ас-Сами'-Эшитгувчи, Ал-Басийр-Кўруувчи, Ал-Ҳалийм-Юмшоқ, Ал-Гафур-Афв этувчи, Ас-Сабур-Сабр қилувчи ва бошқалар мисол бўлади[12:407]. Аллоҳнинг исмларининг сифати бандаларга тажаллий қилинган. Дарҳақиқат, бандаларда ҳам меҳрибонлик, раҳмдиллик, эшитиш, кўриш, сабр қилиш сифатлари бор.

Комил инсон “Ўзида илоҳий сифатларни жамлаган ва бу сифатларнинг тажаллисига мазҳар бўлган кишидир” деган ғояси билан Кумушхонавий Аллоҳ таолонинг сифатлари комил инсонда тажаллий қилиниши кераклигини айтган. Аллоҳ сифатлари зотининг айни ўзи бўлмагани билан, зотидан бошқа ҳам эмас, дейилган. Аллоҳ деганда мазкур сифатлар билан бирга тушунилади. Сўфи Оллоҳёр ушбу масала ҳақида қуйидагиларни ёзган:

Субутийдир онинг саккиз сифоти,
Сифоти зоти эрмас на ғойри зоти.

Яъне саккизта сифат субутий сифатлар дейилади ва улар Аллоҳ таолонинг зотини айни ўзи ҳам эмас, зотидан бўлак ҳам эмас, деб эътиқод қилинади. Саккизта субутий сифат қайси сифатлар эканини шундай баён қилган.

Ҳаёту, илму, қудрат ҳам басар, сам',
Иродай, калом, таквиндир, эй шам'.

Аллоҳнинг зотий сифатлари деганда: 1. Қудрат, 2. Ирода, 3. Илм, 4. Ҳаёт, 5 Сам', 6. Басор, 7. Калом. Феълий сифатлар деганда эса “тирилтириш”, “ўлдириш”, ва “ризқ бериш” каби сифатлар бўлиб, уларнинг умумий номи “таквин”дир[13: 26-27].

Инсон исми ва зотининг сифатлари билан маърифатга эришиб, Аллоҳга яқинлашиб, унинг сифатларининг борлиқдаги тажаллиларини мушоҳада қилиб комил инсон даражасига етади.

3. Комил инсон зарур бўлган барча мақом ва даражаларга етишгандан сўнг инсонларни тарбия ва иршод қилиш учун Аллоҳ таолонинг ер юзида халифа қилиб вазифалантирган бандасидир. Аллоҳ таоло Қуръони Карим “Бақара” сурасининг 30-оятида “Эсла, вақтики Роббинг фаришталарга: “Мен одамни ер юзида халифа қилмоқчиман”, деди”[14]. Оятни маъносидан маълумки, Аллоҳ таоло Одамни ер юзида ўзининг халифаси бўлиши учун яратган. Демак, Комил инсон Аллоҳнинг Ер юзидаги халифаси бўлиб одамларни ҳақ йўлига йўналтириши керак.

Энг комил инсон пайғамбаримиз Мұҳаммад (с.а.в), пайғамбарлар Қуръони Карим ва пайғамбаримиз суннатларига амал қилган авлиёлар, Аллоҳни дўстлари ҳисобланади.

4. Кумушхонавий “Комил инсон даражасига “Ҳақиқат ул-ҳақиқат”, “Жам’ ул-жам” деб аталади” деган, бу билан у комил инсонни ўзида барча ҳақиқатларни жамлаган киши эканлигини таъкидламоқда. Бундай сифатларни ўзида жамлаган инсонлар пайғамбарлар ва авлиёлар бўладилар. Бу сифатларга қуйидагилар киради: ибодатни тўлиқ мукаммал вақтида адо этадиган, кечки ибодатларни бажарадиган, Аллоҳга таваккул қиладиган, хар бир ишни Аллоҳга ҳавола этадиган, хиёнатни билмайдиган, амонатдор, эрта турадиган, кам гапирадиган, кам овқатланадиган, керакли кунларда рўза тутадиган, меҳрибон, раҳмдил, сабрли, қаноатли, андишали, фаросатли, Аллоҳни, Аллоҳни бандасини Аллоҳ учун яхши кўрадиган, ва бошқа Аллоҳ рози бўладиган сифатларни ўзида “Жам’ ул-жам” қилган инсон Комил инсон ҳисобланади.

5. “Комил инсон зоҳирий ва ботиний илмларни тўлиқ эгаллаб, ваҳдонияти илохий ва бошқа сифатларнинг борлиқдаги тажаллиларини мушоҳада қилган, камолга етган ва маърифатга эришган зотдир”. дейди Кумушхонавий.

Нақшбандия таълимоти асосчиси Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд фикрча илм пайғамбарлар мероси бўлиб, зоҳирий ва ботиний илмларга бўлинади. Зоҳир илмлар фойдали илмлардан бўлиб, уни саҳобалар пайғамбарнинг сўзларидан ва феълларидан олишган. Тобеинлар ва салаф олимлар уларга эргашишган. Ўқиб, ўрганиб, унга амал қилишган. Куръон илмидан, суннат, тафсир, ахбор ва осор, фиқҳ ва шунга эргашувчи илмлардан ўрганганлар. Ботин илми эса ўша маъноларни танишлик илмидир дейди.[15:98] “Билгинки, илм энг улуғ василадир. У Аллоҳга яқин бўлиш ва унинг сифатидир. Илм воситаси ва василаси орқали улуғ даражаларга етишинг мумкин” [16:47],-деб таъкидлайди.

Ахмад Зиёуддин ал-Кумушхонавий илмни тўрт қисмга бўлади: фарз, ҳаром, мубоҳ ва мандуб, тасаввуф аҳли билиш керак бўлган илм.

Фарз бўлган илмлар: фарзи айн ва фарзи кифоя. Фарзи айн иймон билан куфрни, осийлик билан ҳидоятни ажратадиган миқдорда, ибодатда эса, намозни, рўзани, закотни, ҳажни адо этадиган миқдорда билиш зарур бўлган илмдир. Юқорида зикр қилинган илмларни ўта чуқур фиқҳий тафсилоти билан ўрганмоқлик, айниқса, яхшилика буюриб, ёмонлиқдан қайтармоқлик, фиқҳ, тафсир, ҳадис, усул, қироат, математика ва динни ихё қилмоқ (жонлантирмоқ) учун арабчани ўрганмоқ фарзи кифоядир. Аллоҳга шукроналар бўлсинки, халқимизга фарз бўлган илмларни ўрганиш учун имкониятлар яратилди. Ислом академияси, институтлари ва мадрасаларда араб тили, Куръони каримни ўргатиш курслари очилди.

Илми нужум, мунозара, мантиқ (соғлом ақлга зид, иймонга хилоф) сеҳр тилсим ва фойдаси бўлмаган илмларни эҳтиёждан ортиқ ўрганмоқлик эса, ҳаром.

Мубоҳ бўлган илм эса, динга қарши бўлмаган шеърлардир.

Мандуб илмлар суннатни, макруҳни, нафл ибодатларни ва фазилатли амалларни ўргатадиган илмлар ҳамда геометрия, тиб ва ижтимоий каби фанлар.

Тасаввуф аҳли билиши лозим бўлган илм: таъбир илми, жифр илми ва илҳом илмлари тўғрисида ҳам қисқа изоҳ берганлар[17].

Инсон ҳаёти давомида босқичма-босқич Кумушхонавий тавсифлаган илмларни ўрганиб, унга амал , ваҳдонияти илохий ва бошқа сифатларни мушоҳида қила оладиган маърифат даражасига эришиб, комил инсон мартабасига етади.

Комил инсон “Инсонийликнинг бутун эзгу сифатларини ўзида тўплаган ва улуғ Аллоҳнинг раҳмат, ҳаёт, қудрат каби сифатларига ҳамда “биринчи ақл”, “лавҳ ул-маҳфуз”, “китоби мубин”, “қалб” ва “руҳ” сирларига мазҳар бўлган киши ҳисобланади”. Кумушхонавийнинг таърифидан маълум бўладики, комил инсон инсонга хос бўлган бутун эзгу сифатларини ўзида тўплаган киши экан. Инсонийлик сифатларга: бир-бирини яхши ишларга буюриб, ёмон амаллардан қайтариши, ҳақ йўлга бошлиши, яхши хулқли, бир-бирига меҳр-оқибатли бўлиши, кам таъминланган ва алоҳида парваришга муҳтоҷ инсонларнинг ҳолидан хабар олиш ва мурувват кўрсатиш, ҳайр-у эҳсон қилиш ва ҳоказолар киради.

Юқоридаги таърифдан маълум бўладики, “биринчи ақл” Одам Атога берилгани, Аллоҳнинг “лавҳ ул-маҳфуз” китобига ишонган, “китоби мубин” яъни “Куръони карим”

Аллоҳнинг сўzlари эканини тан олган, “қалб” ва “руҳ” сирларини мушоҳада қилиб тушунадиган инсон Комил инсон ҳисобланади.

Хулоса. Кумушхонавий ўзининг “Жомиъул-усул фил авлиё ва анвоиҳим” асрида “Комил инсон” га таъриф берган. “Комил инсон”га берилган таърифнинг моҳияти олтига хусусиятга хослигини кўрсатган. Кумушхонавийнинг комил инсонга берган таърифи Ибнал Арабий ва Азизиддин Насафий таърифлари билан умумийлиги билан бирга ўзига хос томонларига эга. Азизиддин Насафий комил инсон деганда шариат, тариқат ва ҳақиқат мақомларига етган деб ёзган бўлса, Кумушхонавий таърифининг бешинчи хусусияти маърифатга эришган зотдир дейиши билан фарқланади. Шунингдек, Азизиддин Насафий комил инсонга хос тўртта сифатни айтган, Кумушхонавий эса олтига сифатни кўрсатган. Кумушхонавийнинг “Комил инсон”га берган таърифи асосида Маънавий ва маърифий ишларини олиб бориш Янги Ўзбекистонда Учинчи Ренессанс пойдеворини қуришда хизмат қиласиган баркамол авлодни тарбиялаш жараёнини самарали ташкил этишга ёрдам беради.

Адабиётлар / Литература / References

- Гуламова М.Т. Кумушхонавийнинг валийлик ва унинг даражалари ҳақидаги ғоялари // Ислом тафаккури. – Тошкент: 2021. 3-сон. -43 б.
- Зиёвуддин Ахмад Ал-Кумушхонавий. “Валийлар ва тариқатларда усул” (Истанбул. 2004)/Сайфиддин Сайфуллоҳ Тасаввуф ва нақшбандийлик (Манбалар ва ҳикматлар) Тошкент: “Ўзбекистон”.2019. –192 б.
- Наврӯзова Г.Н., Зоиров Э.Х., Юнусова Г.С. Тасаввуфда инсон ва унинг камолоти масаласи. Тошкент: “Фалсафа ва ҳуқуқ институти нашриёти” 2006. –134 б.
- Азизиддин Насафий. Комил инсон китоб. Форс тилидан Нажмиддин Комилов ва Олимжон давлатов таржимаси. Тошкент: “Жаҳон адабиёти” 2019. № 1 -133 б.
- Нажмиддин Комилов. Тасаввуф Тошкент: “Ёзувчи нашриёти”. 1996. –272 б.
- Обломуродова Х. Фарзандлари соғлом юрт қудратли бўлур. //Yuridik fanlar axborotnomasi. 2018. 2 том. –б.173-178
- Зиёвуддин Ахмад Ал-Кумушхонавий. Жомеъ ул-мутун./Таржимон Мирзо Кенжабек, Тошкент: Мовароуннаҳр, 2000. –302 б.
- Гуламова М.Т. Концепция разума Кумушхонави в работе “Джоми уль- мутун” //Universum: Общественные науки: электрон. научн. журн. 2020. № 5(65). 8-9 стр. URL: <http://7universum.com//ru/social/archive /category/ 5-65>
- Gümüşhanevi'nin Câmiu'l-Usûl Adlı Eserinde İnsan Tasavvuru Kamil SARITAŞ https://kutuphane.gumushane.edu.tr/media/uploads/kutuphane/files/gumushanevi_bildir
- Наврӯзова Г.Н.,Рахматова Х.Х. Нақшбандия тушунчалари генезиси./ Бухоро: “Бухоро нашриёти” “Techno-tasvir” босмахонасида чоп этилган. 2010. -103 б.
- Наврӯзова Г.Н. Баҳоуддин Нақшбанд// Тошкент: “Фалсафа ва ҳуқуқ институти”. 2009.-Б. 96-100
- Зиёвуддин Аҳмад ал-Кумушхонавий. Катта дуо ва зикр. Тошкент: “Шарқ”, 2014.-592 б.
- Сўфи Оллоёр. “Рисолайи Азиза”-“Саботул ожизин” шарҳи. Тузувчи Ботирбек Хасан. Тошкент: “Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси” нашриёти 2000. –256 б.

14. Куръони Азим мухтасар тафсири. “Бақара” сураси. 30 оят. Шайх Алоуддин Мансур. Тошкент: “Шарқ”, 2019. – 992 б.
15. Намозов Б.Б. Хожа Муҳаммад Порсо қарашларида илм ва амал бирлиги Масаласи// ҚарДУ хабарлари 2021 4(50) 98
16. Муҳаммад Порсо. Фаслул-хитоб. Қўлёзма. Таржима Намозов.Б. – Бухоро: Когон, Нақшбандия тариқати музейи фонди. Инв.42. 1331.-Б.47.).
17. Гуламова М.Т. Идеи Ахмада Зиёуддина ал-Кумушхонавий о знании //Universum: Общественные науки: электрон. научн. журн. 2020. № 3(63). URL: http://7universum.com/_ru/social/archive/item/9169 (Ideas of Ahmad Ziyouddin al-Kumushkhonavi about knowledge)

09.00.00- Фалсафа фанлари

Abduxolikova Nasiba Alijonovna
Namangan davlat chet tillar instituti
v/b dotsenti falsafa fanlari doktori PhD
E-mail: Sotsial.nauki@gmail.com

YOSHLARNING ONLAYN TA'LIM JARAYONIGA TA'SIR ETUVCHI IJOBIY SALBIY OMILLAR

Annotatsiya. Axborot texnologiyalari rivojlangan davrda yoshlarning masofadan turib ta'lism olishi uchun imkoniyatlar yaratildi. Istalgan vaqtida va jahonning istalgan joyida turib o'qish imkoniyati onlayn ta'limning eng afzal jihatlaridan biridir. Maqolada onlayn ta'limning afzallikkleri bilan bir qatorda kamchiliklari xam yoritilgan.

Kalit so'zlar: Onlayn ta'lism, mediata'lism, ma'rifat, axborot ma'rifati, begonalashuv, axboriy madaniyat, mediasavodxonlik.

Abdukhnikova Nasiba Alijonovna
Namangan State Institute of Foreign Languages, Senior Associate
Professor of Philosophy, Doctor of Sciences Ph.D

POSITIVE AND NEGATIVE FACTORS AFFECTING THE ONLINE LEARNING PROCES

Abstract: In the era of advanced information technologies, opportunities have been created for young people to learn remotely. The ability to study at any time and anywhere in the world is one of the best aspects of online education. The article highlights the advantages and disadvantages of online education.

Key words: Online education, media education, enlightenment, information enlightenment, alienation, news culture, media literacy.

Абдухоликова Насиба Алиджоновна
Наманганский государственный институт иностранных языков
Старший доцент кафедры философии, Доктор наук Ph.D

ПОЗИТИВНЫЕ И НЕГАТИВНЫЕ ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ПРОЦЕСС ОНЛАЙН-ОБРАЗОВАНИЯ МОЛОДЕЖИ

Аннотация. В эпоху передовых информационных технологий для молодежи созданы возможности для дистанционного обучения. Возможность учиться в любое время и в любой точке мира – один из лучших аспектов онлайн-образования. В статье выделены преимущества и недостатки онлайн-обучения.

Ключевые слова: онлайн-образование, медиаобразование, просвещение, информационное просвещение, отчуждение, новостная культура, медиаграмотность.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N72>

Kirish. XXI asr dunyo miqyosida ommaviy ochiq onlayn ta'limning ommalashuvi (OOOT) ta'lim siyosatining ustuvor yo'nalishi, ayni vaqtida ta'limning global axborotlashuvining natijasini ifodalaydi. Axborotlashuv sohasida ta'limning yangi qadriyati shakllanib, dunyo bo'yicha 10 mingdan ortiq ommaviy ochiq onlayn kurslar mavjud bo'lsa, uning dasturlarini dunyoda 700 dan ortiq universitetlar ishlab chiqqan. 2017 yilda mazkur kurslarda 81 milliondan ortiq tinglovchilar o'z kasbiy malakasini oshirgan[1]. U internet tarmoqlariga ulangan dunyo davlatlarining yagona ta'lim maydonini hosil qilib, masofali ta'limda yuksak malakali kadrlar tayyorlash uchun ta'lim raqobatini ham namoyon etmoqda. O'zining ko'p asrlik boy madaniy merosiga ega bo'lgan o'zbek xalqini ham u o'z "domiga" tortmoqda.

Elektron ta'lim yoki masofaviy ta'lim sifatida ham tanilgan onlayn ta'lim ta'lim mazmunini yetkazib berish va masofadan turib o'rganishni osonlashtirish uchun internet va raqamli texnologiyalardan foydalanishni anglatadi. Ushbu ta'lim usuli, ayniqsa, so'nggi yillarda sezilarli darajada mashhurlik va e'tiborga sazovor bo'ldi. Onlayn ta'limning ba'zi asosiy jihatlari:

Foydalanish imkoniyati: Onlayn ta'lim geografik joylashuvidan qat'i nazar, keng doiradagi o'quvchilarga ta'lim resurslari va kurslaridan foydalanish imkonini beradi. Ushbu qulaylik ta'limni yanada inklyuziv qildi va an'anaviy, shaxsiy darslarga borishda cheklovlar bo'lishi mumkin bo'lgan odamlar uchun ochiq bo'ldi.

Moslashuvchanlik: Onlayn ta'limning asosiy afzalliklaridan biri uning moslashuvchanligidir. O'quvchilar ko'pincha qachon va qayerda o'qishni tanlashlari mumkin, bu ularga ta'limni ish, oila va boshqa mas'uliyat bilan muvozanatlash imkonini beradi. Bu moslashuvchanlik, ayniqsa, katta yoshdagilari o'quvchilar va band bo'lganlar uchun foydalidir.

Kurslarning xilma-xilligi: Onlayn ta'lim asosiy ko'nikmalarni rivojlantirishdan tortib to yuqori darajagacha bo'lgan keng doiradagi fanlar va darajalarni o'z ichiga olgan juda ko'p kurslar va dasturlarni taklif etadi. Bu xilma-xillik o'quvchilarga o'z qiziqishlari va martaba maqsadlariga mos keladigan dasturlarni tanlash imkonini beradi.

Interfaol ta'lim: Ko'pgina onlayn kurslar o'quvchilarni jalb qilish uchun multimedia elementlari, muhokama forumlari, viktorinalar va interfaol tadbirlardan foydalanadi. Bu o'rganish tajribasini oshirishi va uni yanada qiziqarli va samarali qilishi mumkin.

O'z-o'zidan o'rganish: Ko'pgina onlayn kurslarda o'quvchilar o'z sur'atlari bo'yicha rivojlanishlari mumkin, bu ayniqsa tushunchalarni tushunish uchun ko'proq vaqt talab qiladigan yoki o'rganishni tezlashtirishni xohlaydiganlar uchun foydali bo'lishi mumkin.

Iqtisodiy samaradorlik: Onlayn ta'lim ko'pincha an'anaviy shaxsiy ta'limga qaraganda ancha tejamkor bo'lishi mumkin. Talabalar qatnov, uy-joy va boshqa tegishli xarajatlarni tejashlari mumkin.

Global ta'lim hamjamiyati: Onlayn ta'lim ko'pincha turli kelib chiqishi va joylaridan o'quvchilarni birlashtiradi. Bu o'quvchilarni turli nuqtai nazarlar va madaniyatlar bilan tanishtirish orqali o'rganish tajribasini boyitishi mumkin.

Uzluksiz ta'lim va kasbiy rivojlanish: Ko'pgina mutaxassislar onlayn ta'limdan yangi ko'nikmalarga ega bo'lish, sertifikatlar olish yoki to'liq vaqtida ishlayotganda yuqori darajalarni olish uchun foydalanadilar. Onlayn ta'lim uzluksiz ta'lim va kasbiy rivojlanish uchun mashhur tanlovdir.

Qiyinchiliklar: Onlayn ta'lim, shuningdek, o'z-o'zini tarbiyalash zarurati, izolyatsiya potensiali va ishonchli internetga kirish va texnologiyaning ahamiyati kabi muammolar bilan birga keladi. O'quvchilar o'z ta'lim tajribasini boshqarishda faol bo'lishlari kerak.

Baholash va akkreditatsiya: Onlayn ta'lim dasturlari ko'pincha o'quv natijalari belgilangan standartlarga javob berishini va ish beruvchilar va ta'lim muassasalarini tomonidan tan olinishini ta'minlash uchun baholash va akkreditatsiya mexanizmlarini o'z ichiga oladi.

Onlayn ta'lim yillar davomida sezilarli darajada rivojlandi va onlayn kurslar va dasturlarning sifati juda katta farq qiladi. Onlayn ta'limni ko'rib chiqayotganda, ijobjiy va qimmatli o'rghanish tajribasini ta'minlash uchun nufuzli muassasalar va platformalarni tadqiq qilish va tanlash juda muhimdir. Bundan tashqari, onlayn ta'limning samaradorligi individual o'rghanish uslublari va afzalliklariga bog'liq bo'lishi mumkin, shuning uchun u hamma uchun ideal variant bo'lmasligi mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Darhaqiqat onlayn ochiq kurslarga kirish davomda yoshlar ma'naviyatiga zid bo'lgan axborotlar maydoniga xam kirib boradi. Bu axborotlar ichida pornografik yoki diniy rukndagi turli xil reklama va videolar xam uchrab turadi. E'tiqodi sust, qiziquvchan talabalar albatta bu reklama va videolarni ko'rib asosiy masaladan chalg'iydi va uzoqlashadi. Albatta buni oldini olishimiz uchun yoshlar ma'naviyati ma'rifati masalalariga e'tibor qaratishimiz lozimdir. Ma'naviyat va ma'rifat o'zaro bir-biri bilan bog'liq ijtimoiy hodisa bo'lsa-da, unda mediamadaniyat tarixiylik sharoitida milliy madaniyatimizning o'ziga xos axloqiy-tarbiyaviyligi bilan ajralib turadi. Tadqiqotchilar Ye.Kuzmin va A.Parshakova BMTning "Media va axborot savodxonligi" konsepsiyasini inson huquqi tamoyillaridagi axborot ma'rifatining shakli sifatida, ya'ni bilim tarqatish erkinligi nuqtai nazaridan ta'riflaganlar[2]. Taniqli sotsiolog D. Bell axborotlashgan jamiyatning axborot ma'rifatiga ehtiyojini tahlil qilib, yoshlarning voqelikdan xabardorlik salohiyati va malakasi milliy elitani hosil etishiga e'tibor qaratgan. Shu bois u "Tadqiqotchi axborotni jismonan iste'mol qilinmaydigan va eskirmaydigan "jamoaviy mahsulot" sifatida talqin qilib, industrial jamiyatda inson hayotiy faoliyatidagi mutlaqo yangi mahsulot bo'lgani uchun unga nisbatan o'sha davrda muomalada bo'lganidan o'zgacha me'yor va mezonlarni qo'llash kerakligiga e'tibor qaratadi" deb yozadi. Ma'rifat o'z navbatida turli-tuman bilimlarni aholi orasida tarqatish, ta'lim va tarbiya shahobchalarini kengaytirish ijtimoiy tajriba yoki falsafiy fikrning progressiv g'oyalarining targ'ibi bilan bog'liq bir davrni nazarda tutadi. Shu bois biz mazkur ta'rifda ma'rifat bashariyatning maqsadli faoliyati doirasida ijtimoiy taraqqiyot haqiqatini anglash, o'zgalarni mazkur haqiqat ortidan ergashtirish bilan umumiy farovonlikka intilish degan xulosaga keldik. Ma'rifatli jamiyatda ommaning yuksak bilimli, ijtimoiy faol, jamoaviy hamjihatlik ila yangiliklarni bilish va hayotga qo'llash tushuniladi. Bu hol jamiyatda keng omma orasida ta'lim va tarbiyaning tashkil yetilishi, maktab va maorif tizimi faoliyatini boshqarish, yoshlarni to'laqonli maktab ta'limiga qamrab olish, ularni yuksak saviyada bilim olishiga erishuv deb hisoblaymiz. Ayni vaqtda ma'rifatni amalga oshirishda teatr va kino, kutubxona va muzeylarning roli ham beqiyos ekanligini yodda tutmoq kerak. Demak, jamiyat ma'rifatga eng quyi bosqichda zaruriyat sezgan bo'lsa, taraqqiyotning yuqori davrida muammoli vaziyatdan chiqish, ta'lim-tarbiyaga bir necha barobar ehtiyojni ortishida zaruriyat sezadi. Sho'rolar tuzumining siyosatida Maorif vazirligi ta'lim tizimining umumiy asoslarini ifodalagan. Chunki ma'rifatning muhim ko'rsatkichi inson tomonidan olamni bilishda ilmiy uslubiyatga egaligi, ijtimoiy aloqada haqiqat va go'zallikka tayanish bilan ijtimoiy falsafiy informativ qadriyatga aylanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Falsafiy nuqtai nazardan olib qaraganda ommaviy ochiq onlayn kurslarining tashkil etishi talaba yoshlarni onlayn ta'lim tizimida ishtirok yetishi ta'limda mediamadaniyat tarbiyasini zaruratga aylantirayotganligini ko'rsatadi. Shu o'rinda aytish mumkinki, onlayn ta'lim tizimida talaba yoshlarni nazorat qilishning noqulayligi, ta'lim obyektini shaxsiy ichki ehtiyoji, bilim olish, yuksak kasbiy motivatsiya bo'lishi bilan birga, onlayn ta'limda yoshlarning turli buzg'unchi g'oyalarni targ'ib qiluvchi tarmoqlarga kirib qolishini oldini olishga bo'lgan himoya ehtiyoji ham ta'limda mediamadaniyat tarbiyasini talab etadi.

Natijalar bo'limi. Falsafiy tafakkur tarixining alohida davrlari "Uyg'onish yoki ma'rifatparvarlik" xususiyatlarini o'ziga kasb etgan. Buni g'arbda "ma'rifatparvarlik davri" deb yuritilsa, sharqda "uyg'onish davri" deb atalgan. Ayniqsa, Vatanimizning mustaqillik yillarini ham o'z navbatida ma'rifatparvarlik bilan bog'lanishiga tabiiy-qonuniy holat sifatida qarash mumkin. Ayni vaqtda insoniyat tarixida ma'rifatning davriylashtirilishini qaysidir ma'noda mantiqiy mazmunga ega deb hisoblash mumkin. E'tiborli jihat shundaki, ibridoiy davrlardan boshlab bolalarni hayotga tayyorlash, ta'lim berish jamoaning muhim vazifasi bo'lganki, ovchilik va dehqonchilik tarbiyasi ilk klassik ma'rifat bo'lsa, o'rta asrlarda yakka xudolik asosidagi tarbiya insoniyatni hayot ma'rifatini belgilab berdi. Ma'rifatparvarlikning muhim tomoni shundaki u jamiyat taraqqiyotida yangi davrning boshlanishi, ijtimoiy munosabatlarning yangi modeli, jamiyatni yangilanish islohotlari hisoblanadi. G'arbiy Yevropada yangi davr ma'rifatparvarlarining faolligi xristianlikning jamiyat istiqboliga salbiy ta'sirini fosh etish, ilm-fanning tantanasiga erishish yo'li bilan izohlash mumkin. Ushbu davrning yana bir o'ziga xos jihat ma'rifatparvarlikda teosentrizmdan antroposentrizmga o'tish, inson huquq va erkinliklarining muhofazasi, insonni oliv qadriyat sifatida e'lon qilish bilan muhim ahamiyat kasb etadi. Jumladan, AQSHda T.Djefferson, J.Vashington, B.Franklin o'z oldiga ta'lim tizimini tubdan yaxshilashda yangi dasturdagi bepul ta'lim maktablari, ilm olishda fuqarolarning tengligi kabilar jamiyatning yuksalish ehtiyojlarini nozik va teran tushunish edi. Fikrimizni J. Vashington har qanday davlatning farovon turmushining ishonchli poydevori aholining yuksak ma'rifatidir, degan fikrlari bilan dalillash mumkin[3].

Munozara bo'limi. Demokratik jamiyatda yoshlarning bilim olishi uchun fundamental pedagogik ta'lim tizimini yaratish borasida Angliyada minglab turli loyihalar ishlab chiqilgan. Jon Lokk bolaning qalbini toza "oq qog'oz"ga o'xshatib, unda go'zal xulq-atvor tarbiyasining zaruriyatini anglab yetgan faylasuf edi. Shuning uchun bolaning xohish-irodasini shakllantirish axloqiy tarbiyada asosiy masala bo'lishini uqtirgan. Bu davr ratsionalistik qarashlarida insonning hurfikrligi g'oyasiga e'tibor ortgan. Chunki, G'arbning bu davri mexanika asri ilm-fanning taraqqiyotida bilimli inson fenomeni nazarda tutilgan[4]. Yuqorida keltirilgan faktlarga tayangan holda ma'rifat tushunchasi qaysi davrda bo'lmasin bilimga tayanish, inson tomonidan o'zi uchun foydali olam sir-u asrorini bilish, ya'ni ijtimoiy axborotning madaniy yutuqlaridan iboratdir. Agar falsafiy nuqtai nazardan olib qaraydigan bo'lsak, ma'rifatning genezisi antik davrlarga borib taqaladi. Bu esa albatta, ma'rifatning qanchalik tarixiy asosga ega ekanligini ko'rsatadi. Taniqli sotsiolog D. Bell axborotlashgan jamiyatning axborot ma'rifatiga ehtiyojini tahlil qilib, yoshlarning voqelikdan xabardorlik salohiyati va malakasi milliy elitani hosil etishiga e'tibor qaratgan. Shu bois u "Tadqiqotchi axborotni jismonan iste'mol qilinmaydigan va eskirmaydigan "jamoaviy mahsulot" sifatida talqin qilib, industrial jamiyatda inson hayotiy faoliyatidagi mutlaqo yangi mahsulot bo'lgani uchun unga nisbatan o'sha davrda

muomalada bo'lganidan o'zgacha me'yor va mezonlarni qo'llash kerakligiga e'tibor qaratadi" deb yozadi[5]. Ma'rifat o'z navbatida turli-tuman bilimlarni aholi orasida tarqatish, ta'lif va tarbiya shahobchalarini kengaytirish ijtimoiy tajriba yoki falsafiy fikrning progressiv g'oyalarining targ'ibi bilan bog'liq bir davrni nazarda tutadi. Shu bois biz mazkur ta'rifda ma'rifat bashariyatning maqsadli faoliyati doirasida ijtimoiy taraqqiyot haqiqatini anglash, o'zgalarni mazkur haqiqat ortidan ergashtirish bilan umumiylar farovonlikka intilish degan xulosaga keldik. Ma'rifatli jamiyatda ommaning yuksak bilimli, ijtimoiy faol, jamoaviy hamjihatlik ila yangiliklarni bilish va hayotga qo'llash tushuniladi. Bu hol jamiyatda keng omma orasida ta'lif va tarbiyaning tashkil yetilishi, maktab va maorif tizimi faoliyatini boshqarish, yoshlarni to'laqonli maktab ta'limga qamrab olish, ularni yuksak saviyada bilim olishiga erishuv deb hisoblaymiz. Ayni vaqtda ma'rifatni amalga oshirishda teatr va kino, kutubxona va muzeylarning roli ham beqiyos ekanligini yodda tutmoq kerak. Demak, jamiyat ma'rifatga eng quyi bosqichda zaruriyat sezgan bo'lsa, taraqqiyotning yuqori davrida muammoli vaziyatdan chiqish, ta'lif-tarbiyaga bir necha barobar ehtiyojni ortishida zaruriyat sezadi. Sho'rolar tuzumining siyosatida Maorif vazirligi ta'lif tizimining umumiylarini ifodalagan. Chunki ma'rifatning muhim ko'rsatkichi inson tomonidan olamni bilishda ilmiy uslubiyatga egaligi, ijtimoiy aloqada haqiqat va go'zallikka tayanish bilan ijtimoiy falsafiy informativ qadriyatga aylanadi.

Xulosa. Axborotlashgan jamiyatda media ta'lifning ijtimoiy qiymati va o'rganish zaruriyatini shartli ravishda quyidagicha omillarga tasniflash mumkin:

- axborot texnologiyalarining shiddatlari o'sishi, yer yuzi aholisini to'la qamrab olishi, og'zaki, yozma ma'lumot va xabar o'rniqa axborotlarni kompyuterlashuvi;
- bashariyat turmush tarzida mehr-oqibat, insonparvarlik, ayniqsa muhabbat kabi axloqiy qadriyatlarning loqaydlik, bemehrlik, alohida hollarda shafqatsizlik va yovuzlikka almashinuvi;
- xalqaro aloqa va munosabatlarda o'zaro ishonch omili pasayib, yadroviy urush tahdidi bilan birga axborot urushida milliy-diniy omildan siyosiy g'arazli maqsadlarda foydalanish;
- ilm-fan texnikaning tinchlikdan ko'ra urush maqsadlarida qo'llashga intilish, jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozida bashariyat sivilizatsiyasiga tahdidlarning jiddiy tus olishi;
- yoshlarga oid davlat siyosatining umuminsoniy qadriyat sifatida ommalashtirishga ehtiyoj, ta'lif yoshidagi bolalarga ilm olishning keng imkoniyatlarini yaratishning zaruriyati, tarbiyani insoniyat taqdirini hal qiluvchi omilga aylanishi bilan izohlanadi. G. Xolmo'minov o'z tadqiqotida axborotga bo'lgan ehtiyojning ortishi tufayli u "ommaviy mahsulot"ga aylanishiga e'tibor qaratib, "Axborot bozori yuzaga kelib, axborot tovar sifatida sotila boshlandi. Axborot muhim ijtimoiy kuchga aylanib, unga ega bo'lganlar hokimiyatga ham ega bo'la boshladilar. Ijtimoiy o'zgarishlar yanada jadalroq tus olgan sharoitda bu o'zgarishlarga o'z vaqtida moslashgan holda unga munosabatni o'zgartirishda axborotga ehtiyoj keskin ortadi. Axborotga bo'lgan ehtiyojlarning yalpi salmog'i keskin oshadi", deb ta'kidlagan[6]. Har bir xalq o'zining yorug' kunlarini yosh avlodning barkamol ma'naviy-axloqida ko'radi. Darhaqiqat, milliy taraqqiyot atroflicha chuqur bilimga ega teran fikrlovchi, zamonaviy ilg'or texnologiyalarini o'z hayotiga tatbiq eta oladigan innovatsion avlodning tarbiyasiga bevosita bog'liqdir.

Адабиётлар / Литература / References

1. Титова С.В. МООК в системе образования // Высшее образование в России -2015. -№ 12. -С.145-149
2. Медиа и информационная грамотность в обществах знания / Сост. Кузьмин Е. И., Паршакова А. В. – М.: МСБС, 2013. – С. 29
3. Джуринский А. Н. История педагогики: Учеб. пособие для педвузов «Владос». 1999, – С. 178.
4. Педагогика / под ред. Л.П. Крившенко. – М.: Проспект, 2012. – С. 346¹
5. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: опыт социального прогнозирования. Пер.с англ. В. Л. Иноземцева. – М.: Академия,1999. – С. 24 (956 с .)
6. Xolmuminov G. B. Zamonaviy axborotlashgan jamiyatda bilim va э'tiqodni muvofiqlashtirish usul va vositalari // Academic research in educational sciences volume/ – 2020. – № 3. – В. 346-353

09.00.00- Фалсафа фанлари

Yazdonov Zikirillo Shukurilloyevich
falsafa fanlari bo'yicha (PhD) falsafa doktori
Samarqand, O'zbekiston

QALANDARIYLIK VA UNING INSON, JAMIYAT TIZIMIDAGI O'RNI

Annotasiya. Ushbu maqola Markaziy Movarounnahr va Xuroson o'lkkalarida vujudga kelgan qalandariylik masalalari shuningdek, qalandariylik tariqati tarixini o'rganish, uning o'ziga xos xususiyatlari, amaliyotlari diniy-falsafiy qarashlarga ta'siri tahlil etilgan. Ularning diniy-falsafiy dunyoqarash fan, madaniyat rivoji uchun imkoniyatlarni kengaytirish bilan birga ularning yutuqlaridan foydalanish yo'llari oolib berilgan.

Tayanch so'zlar: So'fiyona, riyo, tanbeh, ruhiy-ma'naviy, tasavvuf, malomatiylik, qalandarnoma, faqr, qanoat.

Yazdonov Zikirillo Shukurilloyevich
Associate Professor of SamDU Urgut branch,
PhD in Philosophy

KALANDARIANISM AND ITS PLACE IN THE SYSTEM OF HUMAN AND SOCIETY

Abstract. This article analyzes the issues of Qalandarianism that arose in the Central Movarounnahr and Khorasan regions, as well as the study of the history of the Qalandarian sect, its specific characteristics, and the impact of its practices on religious and philosophical views. Their religio-philosophical outlook has been revealed, along with the expansion of opportunities for the development of science and culture, as well as the ways of using their achievements.

Kalit so'zlar: Sufism, hypocrisy, rebuke, spiritual-spiritual, Sufism, recrimination, calamity, poverty, contentment.

Язданов Зикирилло Шукуриллоевич
Доцент Ургутского филиала СамДУ,
доктор философии (PhD) по философским наукам

КАЛАНДАРИАНСТВО И ЕГО МЕСТО В СИСТЕМЕ ЧЕЛОВЕКА И ОБЩЕСТВА

Аннотация. В данной статье анализируются вопросы каландаризма, возникшие в регионах Центрального Моваруннахра и Хорасана, а также изучается история каландарянской секты, ее специфические особенности и влияние ее практик на религиозно-философские взгляды. Раскрыто их религиозно-философское мировоззрение, а также расширение возможностей развития науки и культуры, а также способов использования их достижений.

Ключевые слова: Суфизм, лицемерие, упрек, духовно-духовное, Суфизм, взаимные обвинения, бедствие, бедность, довольство.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N73>

So'fiyona tariqat yo'nalishlaridan bo'lgan qalandariylik "riyo" va "nafs", "ujb"ga qarshi g'oyaviy kurash vositasi bo'lishi bilan birga o'zida mumtoz tasavvuf an'analarini mujassam etgani bilan ham boshqa ba'zi tariqatlardan ajralib turadi. Bu tariqat vakillari tashqi qiyofalari, xatti-harakatlari, maxsus kiyimlari bilan kishilar orasida ajralib turgan. Ammo, ularning tashqaridan xalq bilan ichkaridan Haq bilan birga bo'lismis ishtiyoqi ijtimoiy munosabatlarida muhim o'rinni tutgan. Shu bilan birga qalandariylik insonning ruhiy-ma'naviy olamini tarbiyalovchi vositalardan biri sifatida ham e'tirof etilayotganining sababi axloqiy kamolot, insoniy birdamlik, qanoat va ma'naviy taraqqiyot namunasi o'laroq qaralgan. Oziga qanoat qilish, yo'g'iga sabr qilish fazilatlarini tarbiyalagan.

Dunyoning nufuzli ilmiy-tadqiqot markazlarida aynan tasavvuf bilan aloqadorlik kasb etgan izlanishlarda va oliy ta'llim dargohlarida qalandariylikning ijtimoiy, tarixiy va so'fiyona mohiyatini anglash borasidagi ko'plab fundamental tadqiqotlar amalga oshirilayotgani ushbu yo'nalishdagi tadqiqotlarning ilmiy ahamiyati yuqori ekanligidan dalolat beradi. Markaziy Osiyoda qalandariylikning tariqat sifatida vujudga kelishi, g'oyalari, o'lka hududlarda keng tarqalishi, rivojlanish sabablari, yo'nalishlari, taraqqiyot va tanazzul bosqichlari bo'yicha Sharq va G'arb olimlari ko'plab ilmiy izlanishlar olib borganliklari ushbu tariqatlarga bo'lgan qiziqishlar davom etayotganini ko'rsatadi. Biroq hozirda qalandariylik tariqatining mintaqaviy xususiyatlari, falsafiy-irfoniy jihatlari va amaliy jihatlari bilan bog'liq masalalarni noto'g'ri talqin qilish holatlari ham uchrab turadi. Mazkur yo'nalishda izlanishlar olib borayotgan tadqiqotchilar ham o'z tadqiqotlarda buni ta'kidlaydilar. Shu nuqtai nazardan qalandariylikning asl mohiyatini haqqoniyligini hamda ilmiy xolislik tamoyillariga tayangan holda o'rganish ushbu yo'nalishdagi tadqiqotlar samarasini yanada boyitishiga va xolisona qarashlarning tizimli shakllanishiga xizmat qilishi mumkin. So'nggi yillarda Markaziy Osiyo tariqatlarining tarqalishi va ilmiy-ma'rifiy merosini o'rganish bilan bog'liq ilmiy izlanishlarga katta imkoniyatlar yaratilmoqda. Jumladan, Mir Arab oliy madrasasi huzurida Bahouddin Naqshband tasavvuf ilmiy maktabining tashkil etilishi, Yetti pir tarixini o'rganishga bo'lgan e'tiborni fikrimizning amaliy tasdig'i sifatida ko'rish mumkin. Tasavvufga oid manbalarda qalandariylik tariqati vakillari ruhiy kamolotga erishgan sofdir kishilar sifatida e'tirof qilingan. O'zbekistonda qalandariylik tariqatining tasavvuf tarixi va adabiyotida talqin etilishi bilan bog'liq ko'plab ilmiy izlanishlar amalga oshirilmoqda. "Qalandarnoma" turkumida yozilgan kitoblardan ayrimlari tarjima qilinganiga qaramay, Markaziy Osiyo qalandariylarining yo'nalishlari, zikr uslublari, jahongashtalik prinsiplari, maskanlari, yetakchi pirlari, boshqa o'lka va hududlardagi tariqat vakillaridan farqli jihatlari zohiriya va botiniy amallari, insonlar o'rtasidagi munosabatlari, Alloh va yaratilganlarga doir masalalarni qiyyosiy tahlil etish zarurati mavjud.

IX-XI asrda malomatiylik harakati negizida vujudga kelgan qalandariylik shariat normalari doirasida faoliyat olib borganligi, shu bilan birga ularning undagi tartib-qoidalarning sirliligi va murakkabligi bois ommalashmay qolgani, buning natijasida qalandariylikning asl mohiyati "malomat", "ixlos", "faqr" maqomlaridagina saqlanib qolgani ularning keyingi tariqatlarga g'oyaviy ta'sirini ochib berishda ham muhim ahamiyatga molik. Markaziy Osiyo o'lklarida qalandariylikning yuzaga kelishiga asosiy omil sifatida shariat va tasavvuf vakillari orasida tarqalib borayotgan "riyo" ga yo'l bermaslik va nafshi isloh qilishga qaratilganligi hamda ushbu illatlarning oldini olishda "sidq" va "ixlos" g'oyalariga tayanishning

умумтасаввифиyo'llari tahlili uning ruhiy-ma'naviy tarbiyatagi ahamiyatli jihatlari, bugungi kundagi soxta tariqatchilik, soxta pirlar, har qanday sirli jamoalar harakatlarini ma'rifat bilan qaytarishda xizmat qiladi.

Umuman, o'rta asrlarda qalandariylik haqidagi tanqidiy qarashlarning negizida Eron tariqatlariga xos bo'lgan "vahdat al-vujud", "hulul", "tanosux" g'oyalarining kirib qolishi sabab bo'lgani ularning hanafiylik asoslariga nomutanosisib ekanligi, so'fiyona qarashlarning Movarounnahrdagi o'rta yo'l qoidalariga mos jihatlari tariqat tajribalarida singib borganligi tariqatning tarbiyaviy irfoniy takomillashib borishga hissa bo'lib qo'shilgan.Tadqiqotchi N.To'ychiyevaning fikriga ko'ra, XIX asr oxiri va XX asrlarga kelib Turkistonning iqtisodiy-ijtimoiy tanazzuli natijasida oddiy aholining qalandarxonlardan boshpana va yegulikni beg'araz topish imkoniyati mavjudligi sababli qalandarlar safi ko'payib, 100 dan ortiq qalandarxonlar faoliyati rivojlangan. Qalandariylik tariqati vakillarining Erondan Markaziy Osiyoga kirib kelishi, ularning o'ziga xos jihatlari mintaqada shakllangan "qalandarxonalar" faoliyatining rivoj topishi, badiiy adabiyotda qalandar va darvesh kabi atamalar nafsni jilovlagan, ruhiy kamolotga erishgan kishilarga nisbatan qo'llanishi, XIX asr oxiri va XX asrning birinchi choragida qalandariylik faoliyati avj olib, qalandarlikka xos jamoalar shakllanishi, mintqa ijtimoiy-diniy hayotida qalandarlarning o'rni ajralib turgan.Ularning jamiyat va inson hayotiga ko'rsatgan ta'siri aynan inson nafsiga qutqu soluvchi illatlarga qarshi ekanligi bilan ham uning tarbiyasida muhim o'rinn tutadi.

Qalandariylik tariqati tarixini o'rganish, uning o'ziga xos xususiyatlari, amaliyotlarini bilishdan avval bu atamaning kelib chiqishiga e'tibor qaratish kerak."Qalandar" atamasi ijtimoiy va ma'naviy hayotimizdan chuqur joy olgan va o'z davrida hamda keyingi zamonlarda ham badiiy adabiyotimiz san'atimizda muhim o'rinn tutgan. Aytish mumkinki, madaniyatimiz tarixida ushbu harakatlar o'z mavqeiga ega bo'lganligi uning ildizlarini yanada chuqurroq o'rganishni taqozo etadi.Chunki, olam va odam, jamiyat va inson munosabatlarini o'rganishning turli rakurslari ushbu jihatlarni ham hisobga olishni nazarda tutadi. Tasavvuf, so'fiylik amaliyotlari, shayxlarning hayot tarzi oriflarning irfoniy bilimlari Haq va haqiqatni anglashda o'ziga xos falsafiy-irfoniy mushohadani talab qiladi.Bu tariqatlar tarixini ularning g'oyalari, tamoyillarini yashash tarzlarini ham o'rganishga undaydi. Turli davrlarda qalandar atamasiga turlicha ta'riflar, tushuntirishlar, izoh va sharhlar berilgan. Qalandariylik atamasi tarixiy, ilmiy va adabiy ahamiyatga ega hisoblanadi. XI asrdan keyingi davrlarda "qalandar" atamasini olimlar etimologiyasi xususida hozirgacha bir to'xtamga kelmaganlar. Ularning qalandarlarning dastlabki ko'rinishlari va tariqatning paydo bo'lish jarayoniga doir qarashlari nisbiy sanaladi. Hatto "qalandar" so'zining ildizi va qaysi tildan kelib chiqqani ham aniqlanmagan. Mazkur atamaning kelib chiqishi borasida ba'zi taxmin va qarashlar mavjud: 1. Qalandar – forschada "kattaroq", "yirikroq", "og'ir yuk ko'targan beso'naqay odam", "darvoza orqasidan tirab qo'yiladigan, tekislanmagan, qalin yog'och to'nka" ma'nolarini bildiradi [1,233]. 2. Qalandar – grekcha "taqdirlamoq", "taklif qilmoq" ma'nolarida qo'llaniladi 2,129]. 3. Qalandar – so'zi "qalan" va "andar" so'zlarining birikishidan hosil bo'lgan. Ma'nosi: "og'ir yuk tashigan", "og'ir yuk ostida qolgan" yoki arabcha "aqall" va forschcha "andar" so'zlaridan tarkib topib, ahamiyatsiz bir ahvolda" degan ma'nolarni anglatadi. Bu atama majzubi solikin, sulukdan so'ngra jazbaga yetishgan bir soliki majzubning laqabiga nisbat berilgan [3,351] degan qarashlar ham mavjud; 4. Qalandar so'zi "ko" va "langar" so'zlaridan yasalgan bo'lib, "ko"so'z yasovchi qo'shimcha bo'lib, tegishlilikni anglatgan, "langar" esa jamoaviy istiqomat manzilidir.

Ya'ni, langarxonada yashovchi shaxs [4,60] sifatida ham keltirilgan. 5. Qalandar – sanskritchada “qonundan tashqari”, “qonunni buzuvchi” ma'nolarini anglatgan. Qalandar so'zi rindlar, gadolar va darveshlarning bir guruhini nomi bo'lgan degan taxmin ham mavjud. Tariqat asosiga xos qoidabuzarlik odati qadimda ham aksar guruhlarda mavjud bo'lgan bo'lgani yuqoridagi fikrimizning dalilidir. Ularni ba'zi manbalarda “rind”lar deb atalishining sababi ham shunda deb qaraladi. “Qalandar” va “darvesh” so'zlari adabiyotlarda ma'nodosh sifatida ishlatiladi. Ammo darvesh arabcha faqir so'ziga ko'proq mos tushadi. “Qalandar” atamasini ko'plab adiblar, jumladan, Abdulloh Ansoriy (vaf. 1089), Hakim Sanoiy (vaf. 1131), Fariduddin Attor (vaf. 1220) kabilarning ijodida qo'llanilgani kuzatilgan. Qalandarlik atamasi hududi va davriga ko'ra bir qancha so'zlar bilan sinonim tarzida ishlatilgan. Jumladan, Hindiston, Eron, Markaziy Osiyoda qalandar so'ziga ma'nodosh sifatida “darvesh” atamasi, Turkiyada esa, abdollar, ishqiyalar, torlaklar qo'llanilgan. Yevropada bu atama yanada salbiy ma'noda ishlatilib kelingan. Xatibi Forsiyning “Qalandarnoma”sida keltirilishicha, Eronda qalandariylikka tariqat tusini bergan shaxs Jamoliddin Saviy (vaf.1221) o'zining shogirdi Muhammad Balxiyga “qalandariy” so'zining ramziy ma'nosini ochib bergan. Unga ko'ra, “qalandar” besh harfdan tashkil topgan bo'lib, har biri alohida ma'no kasb etadi. “Qof” – qanoatni anglatadi. Qanoat shunday narsaki, u ganju durlardan yaxshiroqdir. Qanoatli kishi tamadan yiroq bo'ladi. Qanoat siddiqlarning sifati, tamagirlilik esa dilni siyoh qiladi. “Lom” – latiflik. Chunki, bu sifat Yaratganga xosdir. Alloh bandalariga nisbatan latif bo'lib, xulqlarning naqshi latiflikdir.“Nun” – harfi nadomat demakdir. Ya'ni, qilgan gunoh va ma'siyatlariga nadomat qilish, achinish. Inson qiyomatda isyonlariga nisbatan nadomat qiladi. Faqir esa tirikligida gunohlariga afsus va nadomat qilishi lozim.“Dol” – diyonatdan dalolat. Din ko'rsatmalariga amal qilish, diyonatli kishi oliy maqomda ekanini amalda ko'rsatib berish bu diyonat. Diyonat bu haqiqat. “Re” – riyozat. Qalandar bo'lishni ixtiyor etgan kishini oqibat riyozat tutadi. Bu oxirgi bosqich bo'lib, Muhammad payg'ambardan merosdir. Riyozat nafs va maylni so'ndiradi. Insonning nafsi o'ziga dushman bo'lib, riyozat rujni, qalbni poklaydi. Kimki kamolotga erishgan bo'lsa, bu riyozat sababidan. Shu tariqa Jamoliddin Saviy muridi Muhammad Balxiyga qalandarlik sifatlarini bayon qilgan. Markaziy Osiyoda “qalandar” va “qalandariy” atamasi ko'plab tarixiy, adabiy va tasavvufiy manbalarda kuzatiladi. Ular hamma vaqt ham bir xil ma'noda qo'llanilmagan. Masalan, adabiy manbalarda ramziy ma'noda taqvodor, zuhdga berilgan, mol-dunyodan ko'ngil uzgan sufiy kishilarga nisbatan “qalandar” so'zi ishlatilgan. Bu yerda tariqat vakili nazarda tutilmaydi. Ammo “qalandariy” deganda esa bevosita qalandariylik tariqati vakili tushuniladi. Tasavvufiy adabiyotlarda qalandariylik Markaziy Osiyo hududida keng tarqalgani va uning paydo bo'lish ildizlar shu hududga dahldor ekani ko'p marotaba ta'kidlanishiga qaramay, tasavvufga oid zamonaviy tadqiqotlarda qalandarlar haqida ma'lumot berilganda aksar o'rirlarda eronlik qalandarlar mazkur tariqatning vakillari sifatida keltirilgan. Ularning aksariyatida Eron va Turkiya (hozirgi) qalandarlari faoliyati keng yoritilib, ularga xos jihatlar ochib berilgan. Markaziy Osiyo qalandarlari faoliyati va ularning xususiyatlari ilgari surgan g'oyalari hali yetarlicha o'rganilmagan.

Rus olimi O.F.Akimushkin o'z maqolasida “Jomiy va Suhravardiyning ikkisi ham haqiqiy qalandarlar bilan ur-to'polonlarda ishtirok etish uchun qalandarlar libosini kiyib yuradiganlarni chalkashtirish kerak emasligini qayd etganlar” [5.277] deb yozadi. Bundan ko'rinadiki, qalandar qiyofasidagi devonasifat kishilar ham mazkur maslakni da'vo qilish orqali uni suiste'mol qilib kelganlar. Natijada atrofdagi kishilar nazdida ularga nisbatan tanqidiy

yondashuv kuchayib borgan. Ularni orasidagi farqlarni ajratish uchun manba va adabiyotlarni davriga ko'ra tasniflab o'rganish lozim bo'ladi. O'zbek adabiyotining yetuk namoyandasini Alisher Navoiy asarlarida qalandar atamasi ko'p bora tilga olingani e'tiborli jihat bo'lib, majzub qalandarlarni ham, o'ziga qalandar nomini qo'ygan shilqim gadolarni ham, ochko'z, fosiq va horis maslak sotarlarni ham ko'p ko'rghan va kuzatgan shoir sifatida o'zining "Mahbubul-qulub" kitobida ularni turlarga ajratgan. Navoiy o'z zamonasidagi qalandarlarni asl va soxta qalandarlar sifatida ikki toifaga tasniflaydi. Adashgan qalandarlar bilan haqiqiy qalandarlarni bir deb hisoblamaslikni ta'kidlaydi. Ularni farqlashga chaqirish mohiyatida haqiqiy ma'nodagi, e'tiqodi sof qalandarlar ham borligiga ishora qilgan. Navoiyning izdoshlaridan bo'lgan mutasavvif olim Husayn Voiz Koshifiy ham darveshlar (qalandar)ni maqtalgan sufiyalar sifatida ko'radi. Ularni bir-biridan ajratmagan holda taqvoli kishilar deb e'tirof etgan. "Futuvvatnomai sultoniy" kitobining to'rtinchi "Xirqa va ahli faqir..." bobida xirqa turlari, aynan faqirlarga xos xirqalar, uni kiyishning shartlari, darveshlar haqidagi bobida esa ularning kiyinish uslubi, faqirlarning bosh kiyimlari, o'z zamonasidagi sufylarning liboslari, kuloh va uning ustidan bog'lanadigan bog'ichlarning mohiyati, rangi haqida bayon qilgan. Shuningdek, qalandarlikka tegishli bo'lgan safar qilish va takyaxona odobi haqida ham to'xtalgan. Olimlarning fikriga ko'ra, "tasavvuf musulmon Sharqi mamlakatlari ijtimoiy va ma'naviy hayotiga chuqur kirib bordi; fan, madaniyat va adabiyot rivojiga katta ijobiy ta'sir ko'rsatdi. XI asrdan boshlab Sharqning deyarli barcha nufuzli shoir va yozuvchilari, mutafakkir va olimlari tasavvufdan oziqlanib, uning insonparvarlik va haqsevarlik g'oyalardan ruhlanganlar" [6,4]. Tasavvuf Sharq diniy-falsafiy, ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy tafakkuri tarixida murakkab hodisaga aylandi. Bu diniy-falsafiy dunyoqarash fan, madaniyat rivoji uchun imkoniyatlarni kengaytirish bilan birga ularning yutuqlaridan foydalanish yo'llarini ham boyitdi. Umuman, islom dini va tasavvuf falsafasi yangi axloqiy komillikka intiluvchi tarbiyani vujudga keltirishga harakat qildi. Hadislarda bayon etilgan islomiy tarbiyaning asosi iymon va solih amallardan iborat edi. Uning nazorati shariat va sunnaga asoslandi. Chunonchi, IX-X asrlarda xonaqohlarning paydo bo'lishi, tariqatlarning shakllanishi ko'zga tashlanadi. XI-XII asrlarda tasavvuf maktablari, silsilalari tarkib topdi. Bunda Misr, Bag'dod, Basra, Buxoro, Nishopur, Termiz, Balx shaharlari tasavvuf va tariqat markazlari sifatida muhim rol o'ynadi. Natijada Misr, Xuroson, Movarounnahr, Iroq va Turkiston maktablari shuhrat topdi. Movarounnahr diniy-irfoniy qarashlari rivojida Yusuf Hamadoniying hissasi katta bo'ldi. U Movarounnahr va Xurosonda vujudga kelgan tasavvuf maktablarining asoschisi sifatida ham tilga olinadi. Yusuf Hamadoniy Buxoro va Marvda xonaqoh va madrasa qurdirib, ko'plab turkiy zabon va forsiygo'y shogirdlar tayyorlagan. Buxorodagi shogirdlari orasida Hasan Andoqiy, Abdullo Barqiy, Ahmad Yassaviy, va Abduxoliq G'ijduvoniy alohida ajralib turadi. Ular tasavvuf tariqatlarining keyingi davrlardagi rivojiga katta hissa qo'shganlar [7,103-104]. Shu bilan birga ijtimoiy-madaniy hayotni yuksaltirish, ma'naviy muhitni barqarorlashtirishda alohida xizmat ko'rsatganlar. XII asrda O'rta Osiyoda vujudga kelgan ilk tasavvufi tariqat va uning asoschisi Ahmad Yassaviy dastlabki ta'limni Shahobiddin Isfijobiyydan, so'ng ma'naviy ustozni Arslonbob ko'rsatmasi bilan Buxoroga borib Yusuf Hamadoniydan oladi [8,22]. Tasavvuf adabiyotining rivojlanishi ham shu davrga to'g'ri keladi. Ayniqsa, Najmuddin Kubro (1145-1221y.y.), Muhyiddin Ibn Arabiy (1165-1240y.y.), Yah'yo Suhrawardi (1155-1191y.y.) singari mutafakkir shayxlar, Fariduddin Attor (vaf. 1220), Ahmad Yassaviy (vaf. 1166), Jaloliddin Rumi (1207-1273y.y) kabi ulug' so'fiy shoirlar tasavvuf ilmining doirasini kengaytirdilar, uni falsafa va hikmat bilan boyitdilar. Tasavvuf ham

ilmiy-nazariy jihatdan, ham amaliy harakatchilik nuqtai nazaridan o'zining yuksak cho'qqisiga ko'tarildi. E'tiborli jihat shundaki, Movaruonnahr va Xurosonda o'z ta'siriga ega bo'lgan yuqorida tilga olingan tariqatlar malomatiylik va qalandariylikning "riyo"ga, "kibr"ga qarshi g'oyalaridan ta'sirlanganlar. Amaliyotlarida ham o'ziga xos ta'sir alomatlari ko'zga tashlanadi. Tasavvuf tarixiga nazar solinsa, IX-XI asrlarda tavhid asoslarini chuqurlashtirishga katta e'tibor berilib, tasavvufning fano va baqo kabi tushunchalari, Haqqa vosil bo'lish mayli shiddat bilan targ'ib qilingan bo'lsa, XIII asr o'rtalaridan boshlab, tafakkuriy-aqliy yo'nalish yetakchilik qila boshladi. Bu falsafiy oqim tasavvuf tarixida "vahdat-ul-vujud" nomi bilan shuhrat topdi. So'fiylar endi koinot tuzilishi, odamlarning xususiyatlari, olam va odam munosabatlari, komil inson g'oyalari xususida bosh qotiradigan bo'ldilar. Natijada Ibn Arabiy va Jaloliddin Rumi kabi zotlarning asarlarida butun bir falsafiy tizim o'z ifodasini topdi. Ular ilohiy kashf-u karomat, ruhiy-psixologik holatlar, botiniy latifliklar bilan birga, real insoniy hayot haqida fikr va g'oyalarni ilgari surdilar. Tasavvuf Sharq fikriy taraqqiyotidagi ko'p asrlik tajribalarni qamrab olib, uni rivojlantirishga kirishdi. Din va falsafa, hikmat va vahdat, kalom va hadis ilmlarini birlashtirdi, ilohiy ilmlar bilan dunyoviy ilmlarni o'zaro bog'lashga harakat qildi. Natijada tasavvuf Sharq kishisining tafakkur tarzi va axloq normasi sifatida o'ziga xos hodisaga aylanib bordi. Shu bilan birga, tasavvuf yoki mavjud bo'lgan turli oqimlar orasida malomatiylik va qalandariylik ham o'ziga xos ahamiyat kasb etgan. Uning negizida inson zotini ulug'lash, uni boshqa tirik mavjudotlar ichida eng a'losi, deb bilish insonga xos bo'lgan xislatlarni, "insonparvarlik, bag'rikenglik, ezgulik, halollik, mehr-shafqat, o'zaro yordam, adolatparvarlik, komil insonni tarbiyalash, ilm-fan va kasb-hunarni egallash, mehnatsevarlik, sevgi-muhabbat, donolik, aqlilik, jasurlik, saxiylik, iffat, nafsni tiyish, tinchliksevarlik va qadriyatlarni tahlil qilish XIV-XV asr mutafakkirlarining ijtimoiy-falsafiy, axloqiylar hamda badiiy qarashlarida o'z in'ikosini topdi" [9,10]. Tadqiqotlarda yuqorida keltirganimizdek, xonaqohlarda yo'lovchi darveshlarga, musofirlarga, yetim-yesirlarga, boshpana va yegulik berilar edi [10162]. Demak, xonaqohlari qatorida qalandarxonalar ham o'ziga xos ijtimoiy himoya tizimning vujudga kelishida o'ziga xos rol o'ynagan deyish mumkin. XVI asrda yashagan turk muallifi Vohidiyning qalamiga mansub Xojai Jahon Natijai Jon" nomli asarida qalandariylik va ularga xos urf-odatlar haqida qimmatli ma'lumotlar berilgan. U o'z kitobini 929/1522 yillarda hajga qilgan safari chog'ida ta'lif etgan. Vohidiy qalandariylarning to'g'ri yo'ldan adashib ketganliklarini, aslida esa e'tiqodiy nuqtai nazardan sof va diyonatda to'g'ri yo'lda bo'lganliklarini qayd etgan. Xojai Jahon kitobda tariqat vakillariga tarbiyaviy ko'rsatmalar berish orqali o'g'liga pand-nasihat qilgan. Xojai Jahon qalandariylarning haydariylik yo'nalishi vakillari bilan qilgan suhbati jarayonida ularga quyidagicha nasihat qiladi: "Sizlar nomahramdan tiyilish va shaytonning haromga chaqiriqlaridan saqlanish uchun qo'lingiz va oyog'ingizga temir xalqa taqasizlar. Shu temir zanjir sizni sirotal mustaqimga eltib, tariqatda sobitqadam qiladi deb ishonasizlar. Abdurahmon Sulamiy, Ibn Arabiy va Suhravardiy kabi olimlar malomatiylar va ularning jamoalarini mo'tabar kishilar deb e'tirof etganlar. Mazkur olimlar yashagan davrda malomatiylik va ularning jamoalari (jumladan, qalandariylar) e'tiborli kishilar sifatida nom chiqargan va ularning faoliyati ijobiy baholangan. Ikkinci davr malomatiylik va qalandarlik o'rtasida tafovut vujudga kela boshlagan XII-XVII asrlardir. Mazkur davrda ijod qilgan mutasavvif va shoirlarning asarlariga murojaat qilinganda bevosita qalandarlarni turlarga ajratish hollari kuzatilgan. Jumladan, soxta va asl qalandarlar degan tushunchalarga tayangan holda tasniflangan. Bu vaqtga kelib malomatiylar va qalandarlarning el orasidagi obro'laridan

foydalangan ayrim kimsalarning ularga taqlidi yoki ularning qiyofasidan foydalanishi natijasida qalandarlarga nisbatan tanqidiy munosabat shakllana bordi. Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy va Husayn Voiz Koshifiyning qarashlari shular jumlasidan. XVIII-XIX asrlarga oid bo'lib, bu vaqtida asl qalandarlar soni keskin kamayib, soxta qalandarlar deyarli e'tiqod va amaliyot jihatidan yo'ldan adashgan davr bo'ldi. Markaziy Osiyodagi siyosiy va madaniy inqiroz qalandarlar faoliyatini ham cheklab o'tmadi. Ularning g'oyalari mohiyatiga putur yetib jamiyatning qoloq, omi bir qatlamiga aylanib qoldilar. Xudoyorxon tomonidan qalandarlar yer solig'i hisoblangan "tanabba"dan ozod etildilar. Toshkentlik qalandarlarning to'rasи hisoblangan Abdurahim qalandarning muridlari hamda unga tegishli yer va mulklardan soliq olinmagan. Nochorlar qatlami ham qalandarxonalardan boshpana topishi, tilanchilik qilishi oqibatida ularning orasida farq sezilmay qoldi. Xonliklar xonadoni hamda vaqf tomonidan ajratilgan moddiy yordamdan foydalanish ilinji tasavvufdan bexabar ko'plab kishilarning qalandarxonalarda jon saqlashiga imkon bergan. Ularning soni ham shu sababli keskin oshib borgan. Afsuski, bugungi kundagi ko'plab adabiy va tarixiy manbalarda ularning aynan uchinchi davrga xos turlariga katta ahamiyat qaratiladi. Qalandar deganda aynan shu davrga xos kishilar tasavvur qilinadi. Ammo tarixda haqiqiy qalandarlar ham yashagani va jamiyatning e'tiborli kishilari bo'lganlarini inkor qilib bo'lmaydi. Ularning maxsus xatti-harakatlari, yamoq kiyimlari faqrlik belgisi sifatida hamda qalandarlarga xos alomat sifatida qabul qilingan.

Qalandarlarning talabchanligi haqiqat uchun kurashish edi, riyozati esa xonaqoh va ko'cha-ko'ylerda qalandarona qo'shiqlar vositasida o'z ifodasini topgan. Qo'shiqlar mazmuni asosan diniy tasavvufiy bo'lgan va bu ish tasavvuf g'oyalalarining targ'ib-tashviqi uchun ishlab chiqilgan, qalandarlar ma'lum g'oyalarga moslashtirilgan bir tadbirga aylangan edi. Darvesh va qalandarning xalq orasidagi faoliyati oddiy tilanchiliklardan farq qilib, ular she'r va qasidalar o'qish vositalari tufayli tasavvuf ta'limotining yoyilishiga va uni manzur etishga yordam berardilar so'fiylik tariqatini ommalashtirardilar, aholini tariqatga jalb etardilar.

Xulosa. Xulosa qilib aytish mumkinki, Markaziy Osiyoda faoliyat olib borgan tariqatlar o'z davrida tadrijiylik bosqichlarini bosib o'tgan. Hatto amaliy jihatdan bir-birini to'ldirish holatlari ham kuzatilgan. Davriy jihatdan vazifasini o'tagan tariqat boshqa tariqatga o'z o'rnini bo'shatib bongan. Ayrimlari esa, boshqasiga qo'shilib ketgan. Qalandariylar Markaziy Osiyoda dastlab paydo bo'lish jarayonida o'z g'oyalalarini xalqdan pinhon tutganlari bois ularni tushunish qiyin bo'lgan. Ular uchun xalqning hurmati va e'tibori illat hisoblangan. Ular ko'proq malomat topishga intilganlar buni Allah bilan yakka qolish usullaridan biri, deb bilganlar. Xolislik tamoyiliga putur yetkazmasligi uchun solih amallarini yashirib kelganlar. Oqibatda qalandarlik hayot tarzini dastur qilib olgan darveshlar, adabiyotda qo'llaniladigan majoziy obrazga qahramon qalandarlar va sof e'tiqodga ega mumtoz qalandarlar haqidagi ma'lumotlar bir-biriga qo'shilib ketgan. Natijada qalandariylik muammolari yuzaga kelgan. Qalandariylik jamiyatning turli qatlamlarida, jumladan, shariat va tasavvuf vakillari orasida avj olgan rivo, hashamatga berilish kabi illatlardan norozilikning ifodasi sifatida paydo bo'lgan.

Адабиётлар / Литература / References

1. Sadettin Kocatürk, "Kalenderiyye Tarikatı ve Hatîbi Fârisî'nin Kalendernâmesi", İran Şehinşahlığı'nın 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan, – İstanbul 1971, – S. 223.
2. Ислам: энциклопедический словарь. – М.: Наука, 1991. – С. 129.

3. Turk ansiklopedisi. Maarif Basimevi. Ankara. 1974. – Cilt.21. – S. 351
4. Тримингэм Дж.С. Суфийские ордены в исламе. – М.: Наука, 1989. – С. 277.
5. Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан лавҳалар. Акадимик Хайруллаев М.М. таҳрири остида.-Тошкент: 1995 -Б. 103-104.
6. Фахруддин Али Сафий. Рашоҳот айну-л-ҳаёт. Худойберган Бекмуҳаммад таржимаси.- Тошкент: Абу Али Ибн Сино, 2004-Б.22.
7. Қодиров М. Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқнинг фалсафий тафаккури.-Тошкент: Тош ДШИ, 2010-Б.162.

09.00.00- Фалсафа фанлари

Sharipova Barno Salimovna
Farg'ona davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

BIOETIK MADANIYATNING RIVOJLANISH BOSQICHLARI VA UNING ZAMONAVIY IMIJI

Annotatsiya. Mazkur maqlada bioetik madaniyatga oid ilmiy tadqiqotlarning tahlilida ularning tibbiy, siyosiy, axloqiy ijtimoiy taraqqiyotga ta'siri ochib berishga harakat qilingan. Bioetik madaniyatning rivojlanirish bosqichlari tahlil qilingan bo'lib, uning bugungi kundagi zamonaviy imidji atroficha yoritilgan.

Kalit so'zlar: bioetik madaniyat, madaniyat, bioetika, tibbiy, siyosiy, axloqiy ijtimoiy taraqqiyot, zamonaviy imidj.

Sharipova Barno Salimovna
Independent researcher of Fergana State University

STAGES OF DEVELOPMENT OF BIOETHICAL CULTURE AND ITS MODERN IMAGE

Abstract. In this article, in the analysis of scientific studies on bioethical culture, an attempt was made to reveal their influence on medical, political, moral and social development. The development stages of bioethical culture are analyzed, and its contemporary image is detailed.

Key words: bioethical culture, culture, bioethics, medical, political, moral social development, modern image.

Шарипова Барно Салимовна
Независимый исследователь
Ферганского государственного университета

ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ БИОЭТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ И ЕЕ СОВРЕМЕННЫЙ ОБЛИК

Аннотация. В данной статье при анализе научных исследований по биоэтической культуре предпринята попытка выявить их влияние на медицинское, политическое, моральное и социальное развитие. Анализируются этапы развития биоэтической культуры и детализируется ее современный облик.

Ключевые слова: биоэтическая культура, культура, биоэтика, медицинская, политическая, морально-нравственное социальное развитие, современный имидж.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N74>

Kirish. Insoniyatning axloqiy taraqqiyot yo'li ming yillar davomida shakllangan va rivojlanishda davom etmoqda. Bioetik madaniyatning kelib chiqishi umumiy axloqning

shakllanishi va professional tibbiyotning paydo bo'lishi bilan bog'liq. "Bioetika" atamasi XX asrda iste'molda ishlatila boshlagan bo'lsa ham, uning vujudga kelish tarixi qadimgi davr ilmiy merosiga borib taqaladi. Bioetik g'oyalarning ilk kurtaklari qadimgi davr mutafakkirlari asarlarida namoyon bo'lgan. Bu davrlarda bioetika alohida fan yoki ta'limot sifatida shakllanmagan bo'lsa ham, uning g'oyaviy maqsadlarini ifodalaydigan fikr-mulohazalarini uchratishimiz mumkin. Bioetikaning rivojlanish tarixini o'rganish uchun uni alohida davrlarga ajratib olish maqsadga muvofiq.

"Bioetik madaniyat" atamasi biologiya, tibbiyot, sog'liqni saqlash va hayot haqidagi fanlar sohalarida qarorlar qabul qilish va xatti-harakatlarni boshqaradigan qadriyatlar, tamoyillar va axloqiy me'yorlar to'plamini anglatadi. U shaxslar, mutaxassislar, muassasalar va jamiyatlarning biologiya va tibbiyot fanlari yutuqlaridan kelib chiqadigan muammolar va dilemmalarni qanday hal qilishini boshqaradigan axloqiy mulohazalar va axloqiy asoslarni o'z ichiga oladi.

Bioetik madaniyatga hissa qo'shadigan asosiy elementlar va tamoyillarga quyidagilar kiradi:

Avtonomiyani hurmat qilish: Bu tamoyil insonning o'z sog'lig'i va davolanishi to'g'risida ongli qaror qabul qilish huquqini ta'kidlaydi. Bioetik madaniyatda bemorlarning tanlovlarini va qarorlarini, agar ular qaror qabul qilish qobiliyatiga ega bo'lsa, hurmat qilinishi kerak.

Zarar qilmaslik: Bu tamoyil hech qanday zarar etkazmaslik majburiyatini belgilaydi. Bioetika nuqtai nazaridan, bu tibbiyot xodimlari va tadqiqotchilar bemorlarga yoki tadqiqot ishtirokchilariga zarar etkazishdan qochishlari kerakligini anglatadi va potensial foyda potentsial xavflardan ustun bo'lishi kerak.

Adolat: Adolat tamoyili sog'liqni saqlash resurslarini taqsimlashda, tibbiy muolajalardan foydalanishda va tadqiqotda ishtirok etishda adolat va tenglikni talab qiladi. U imtiyozlar va yuklarning adolatli va kansitmasdan taqsimlanishini ta'minlashga intiladi.

Axborotlangan rozilik: Axborotlangan rozilik bioetik madaniyatning asosiy jihatni bo'lib, odamlardan ularning sog'lig'i yoki tadqiqotda ishtirok etishi haqidagi barcha tegishli ma'lumotlar bilan ta'minlanishi va ixtiyoriy va asosli qarorlar qabul qilish qobiliyatiga ega bo'lishini talab qiladi.

Maxfiylik: Bemor haqidagi ma'lumotlarning maxfiyligi va maxfiyligini himoya qilish sog'liqni saqlashda muhim axloqiy e'tibordir. Bemorlar ularning tibbiy ma'lumotlari ularning roziligesiz yoki qonuniy asoslanmasdan oshkor etilmasligiga ishonishlari kerak.

Qadr-qimmatni hurmat qilish: Bu tamoyil har bir shaxsning o'ziga xos qadr-qimmati va qadr-qimmatini ta'kidlaydi. Sog'liqni saqlash va hayot fanlarida bemorlar va tadqiqot ishtirokchilariga ularning madaniy va shaxsiy qadriyatlariga hurmat, hamdardlik va sezgirlik bilan munosabatda bo'lishni o'z ichiga oladi.

Hisobdorlik va oshkorlik: Sog'liqni saqlash va hayot fanlari sohasidagi mutaxassislar va muassasalar o'z harakatlari va qarorlari uchun javobgar bo'lishlari kerak. Tadqiqotlar, tibbiy amaliyotlar va sog'liqni saqlash siyosatidagi shaffoflik ishonch va axloqiy xulq-atvorni kuchaytiradi.

Ijtimoiy mas'uliyat: Bioetik madaniyat kengroq ijtimoiy manfaatlarga sodiqlikni ham o'z ichiga oladi. Sog'liqni saqlash sohasi mutaxassislarini va muassasalarini bemorning individual parvarishidan tashqari, butun jamiyat salomatligi va farovonligiga hissa qo'shishi kerak.

Axloqiy fikrlash va ta'lim: Doimiy axloqiy fikrlash va ta'limni rag'batlantirish bioetik madaniyatni saqlash uchun muhim ahamiyatga ega. Sog'lijni saqlash va hayot fanlari bo'yicha mutaxassislar murakkab axloqiy dilemmalarni hal qilish uchun doimiy ravishda muhokamalar va treninglarda qatnashishlari kerak.

Kuchli bioetik madaniyat biologiya va tibbiyot sohasidagi yutuqlardan mas'uliyatlari va axloqiy foydalanishni ta'minlash uchun juda muhimdir. Bu genetik muhandislik, organlar transplantatsiyasi, umrining oxirigacha parvarishlash, inson subyektlari ishtirokidagi tibbiy tadqiqotlar va rivojlanayotgan biotexnologiyalar kabi murakkab muammolarni hal qilishga yordam beradi. Institutsional tekshiruv kengashlari (IRB) va bioetika qo'mitalari kabi axloqiy ko'rsatmalar va qo'mitalar sog'lijni saqlash va tadqiqot sharoitida bioetik madaniyatni targ'ib qilish va qo'llab-quvvatlashda rol o'ynaydi.

Bioetik madaniyat konseptsiyasi vaqt o'tishi bilan ijtimoiy, ilmiy va axloqiy kontekstlarning o'zgarishiga javoban rivojlandi. Bioetik madaniyatning keng qamrovli tarixini taqdim etish qiyin bo'lsa-da, men uning evolyutsiyasiga hissa qo'shgan ba'zi asosiy o'zgarishlar va bosqichlarni sanab o'tishim mumkin:

Qadimgi va klassik davrlar: Bioetik tafakkurning ildizlari qadimgi sivilizatsiyalarga borib taqaladi, masalan, qadimgi Yunonistondagi Gippokrat qasamyodi tibbiyot amaliyotida axloqiy tamoyillarga urg'u bergen. Ushbu dastlabki axloq kodeksi tibbiy etikaning keyingi rivojlanishi uchun asos yaratdi.

Ma'rifat davri (17—18-asrlar): Ma'rifat davri falsafiy va axloqiy munozaralar avj oldi, bu esa tibbiyot va ilm-fanning amaliyotga ta'sirini o'tkazdi. Immanuel Kant va Jon Lokk kabi mutafakkirlar bioetik madaniyatning markaziy tamoyillari bo'lgan shaxsiy huquqlar va avtonomiyalarning rivojlanishiga hissa qo'shdilar.

Nyurnberg kodeksi (1947): Ikkinci jahon urushi va Nyurnberg sud jarayonidan keyin Nyurnberg kodeksi insoniy mavzularda tibbiy tadqiqotlar o'tkazish uchun axloqiy tamoyillar to'plami sifatida yaratilgan. U xabardor qilingan rozilik zarurligini ta'kidladi va zamonaviy tadqiqot etikasiga asos soldi.

Xelsinki deklaratsiyasi (1964): Jahon tibbiyot assotsiatsiyasining Xelsinki deklaratsiyasi tibbiy tadqiqotlarda axloqiy tamoyillarni yanada kengaytirdi va tadqiqot ishtirokchilarining huquqlari va farovonligini himoya qilish muhimligini ta'kidladi.

Bioetika intizom sifatida (1970-yillar): Bioetika sohasi 1970-yillarda alohida fan sifatida paydo bo'lgan, Beauchamp va Childress kabi olimlar o'zlarining "Biotibbiyot etikasi tamoyillari" nomli ta'sirli kitobini nashr etishgan. Bu ish bioetik qarorlar qabul qilishda markaziy o'rinni sifatida avtonomiya, xayrixohlik, zarar bermaslik va adolat tamoyillarini kiritdi.

Axloqiy dilemmalar va yutuqlar: Bioetik madaniyat tibbiyot va fan yutuqlaridan kelib chiqadigan turli axloqiy dilemmalarga javoban rivojlanishda davom etdi. Bularga organlar transplantatsiyasi, umrining oxirigacha parvarish qilish, reproduktiv texnologiyalar, genetik muhandislik va rivojlanayotgan biotexnologiyalarning axloqiy oqibatlari kabi mavzular bo'yicha bahslar kiradi.

Xalqaro bioetika tashkilotlari (masalan, YuNESKO): Birlashgan Millatlar Tashkilotining Ta'lim, fan va madaniyat masalalari bo'yicha tashkiloti (YUNESKO) kabi xalqaro tashkilotlar bioetika tamoyillarini global miqyosda targ'ib qilishda muhim rol o'ynagan. YuNESKOning Bioetika va inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi (2005) umumiyligi me'yorlarni yaratish bo'yicha xalqaro sa'y-harakatlarning namunasidir.

Texnologik yutuqlar: Tibbiyot texnologiyalarini va biotexnologiyalaridagi tez o'zgarishlar, masalan, genlarni tahrirlash va sog'liqni saqlashda sun'iy intellekt, axloqiy asoslarni doimiy muhokama qilish va moslashtirishni talab qiladigan yangi axloqiy muammolarni keltirib chiqardi.

Madaniy va diniy nuqtai nazarlar: Turli madaniyatlar va dinlar bioetik madaniyatga o'zlarining axloqiy nuqtai nazarlarini qo'shganlar. Ushbu istiqbollar ko'pincha butun dunyo bo'ylab sog'liqni saqlash qarorlari va amaliyotlariga ta'sir qiladi.

21-asrda bioetika: Bioetik madaniyat zamонавиу muammolarga, jumladan, COVID-19 pandemiyasi, sog'liqni saqlashdagi nomutanosiblik, sog'liqni saqlashdan foydalanish imkoniyati hamda ma'lumotlar maxfiyligi va raqamli sog'liqni saqlash texnologiyalarining axloqiy oqibatlariga javoban rivojlanishda davom etmoqda.

Bioetik madaniyat doimiy bahslar, axloqiy dilemmalar va jamiyatdagi o'zgarishlar natijasida shakllanadigan rivojlanayotgan va dinamik sohadir. Bu sog'liqni saqlash, tadqiqot va hayot haqidagi fanlar bo'yicha axloqiy qarorlar qabul qilishda asosiy e'tiborni shaxsiy huquqlarini hurmat qilish, farovonlikni rag'batlantirish va zamонавиу sog'liqni saqlash va ilmiy faoliyatning axloqiy murakkabliklarini hal qilishga qaratilgan.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Bioetik madaniyatga oid ilmiy tadqiqotlarning tahlilida ularning tibbiy, axloqiy ijtimoiy taraqqiyotga ta'siri ochib berishga harakat qilingan.

Xususan, Ye.Vodopyanova [3] amaliy etika doirasida bioetikani rivojlantirishning zarurati, Yu.Lopuxin [5] hozirgi davr tibbiyotining bioetika bilan bog'liq jihatlarini, P.Tishenko biotexnologiyalar rivojlangan asrda biohukmronlikning oqibatlarini, F.T.Nejmuddinova [6] biotexnologiyalarning inson salomatligini saqlashdagi roli, A.Papova biotexnologiyalardan foydalanishda bioetika me'yorlariga amal qilishning ahamiyatini asoslaganlar. V.V.Fedorin [10] insonni genetik o'zgartirish, M.F.Lanovskiy [4] zamонавиу biotexnologiyalarning identiklikni tiklashdagi roli, R.R.Belyaletdinov [2] biotexnologiyalarning inson qiyofasiga ta'siri, O.V.Polyakova [7] biotexnologiyalarning ijtimoiy madaniy oqibatlarini tadqiq etganlar.

Natijalar va muhokama. Bioetik madaniyat rivojlanishining birinchi bosqichi. Qadimgi davrda bioetik g'oyalari tabiblar kasb axloqida, diniy manbalarda inson va tabiatga bo'lgan munosabatlarda o'z ifodasini topgan. Qadimgi Misr, Hindiston, Yunoniston, Rim ilmiy, diniy manbalarda o'sha davr tibbiy madaniyatini o'zida ifoda etadigan fikr-mulohazalarini ko'rish mumkin. Misrlik tabib va ruhoni Imxotepning qarashlari, Xammurapi qonunlarini dastlabki tibbiy kodekslar deyish mumkin. Qadimgi dunyoda salomatlik, sog'lom turmush tarzi, shifo, tabiatga bo'lgan munosabat kabi masalalar axloq va diniy qarashlar kontekstida ko'rib chiqilgan. Tabiat ne'matlarini, salomatlikni Xudoning inoyati deb qabul qilishgan.

O'sha davrlarda ham tibbiyot o'zining me'yoriy bazasiga ega ekanligi haqidagi fikrni miloddan avvalgi XII asrda shakllangan Rigvedalarda keltirilgan qoidalar bilan asoslashimiz mumkin. Rigvedada shifokorlar va bemorlar munosabatlarining muayyan shakllarini belgilab beradigan ayrim tamoyillar mavjud. Masalan, u yerda shifokor "hukmdor va xalq yoqtirmaydigan bezori kishilarga va o'layotganlarga yordam ko'rsatmasligi lozim, chunki bunda u do'stlarini hamda daromadlarni yo'qotishi mumkinligi" ko'rsatilgan. Bir tomondan, bu o'sha zamонлардайоқ tabiblik alohida kasb bo'lganligidan darak beradi, boshqa tomondan, bu shifokor o'ziga muhtoj bo'lgan har kimga yordam ko'rsatishi lozimligi to'g'risidagi hozirgi tasavvurlarga butkul ziddir. Shunisi ham aniqki, bizningcha bunday noinsoniy me'yorning mavjud bo'lganligining boisi kasbning o'zi hali to'la shakllanmaganligidan kelib chiqadi [1].

U davrlar ham o'ta keskin zamonlar bo'lgan, insoniyat yashamagan, balki tirik qolishga uringan. Keyinchalik antik davrlarga kelib insonparvarlik g'oyalari ta'sirida hozirgi kunga qadar amalda bo'lgan tibbiyot etikasining asosiy tamoyillarini shakllantirgan Gippokrat g'oyalari vujudga keldi. Yunon shifokori Gippokrat tabiblik kasallikning kechishini kuzatish va davolashga urinish samaradorligini baholashga asoslangan ilmiy faoliyat turi ekanligini ta'kidlaydi. Gippokratning fikricha, Tibbiyotga muhabbat bu insonga bo'lgan muhabbatdir, tabib bemorning uyiga yaxshilik qilish, yomonlik vaadolatsizlikdan saqlanish niyatida kirishi kerak.

Bioetik madaniyat rivojlanishining ikkinchi bosqichi. Buddizm, iudaizm, nasroniylik, islom dinining paydo bo'lishi, universitetlar va tibbiy birlashmalarning paydo bo'lishi tibbiy madaniyat va bioetik g'oyalari shakllanishining yangi bosqichini boshlab bergan. Nasroniy ruhoniylar va rohiblar tibbiy bilimlarni tashuvchilar bo'lgan. Ular kasal va nogironlarga g'amxo'rlik qilish, tibbiy yordam ko'rsatish kabi diniy amrlarga qat'iy amal qilishgan. Nasroniylik va iudaizm urf-odatlariga ko'ra, shifokorlar Xudoning shifo asboblari sifatida qaralgan. Ulardan bemorlarga yordam berish malakasiga ega bo'lish talab qilingan [5].

Bioetik madaniyat rivojlanishining uchinchi bosqichini shartli ravishda 1834-yil ingliz olimi I.Bentamning "Deontologiya yoki axloq fani" asari nashr etilgan paytdan boshlangan deyish mumkin. Shifokor burchi va xulq-atvori haqidagi fan deontologiyaning asoslarini ishlab chiqqanligi Bentamning fanga qo'shgan asosiy hissasidir.

D.Mil, I.Kant, V. Ross va boshqa ko'plab faylasuflar o'z asarlarida insonga bo'lgan axloqiy munosabatlar shifokorlik kasbining asosi bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi.

Bioetik madaniyat rivojlanishining to'rtinchi bosqichi. 1948-yilda Jahon tibbiyot uyushmasining Jenevada bo'lib o'tgan 2-sessiyasida deklaratсиya (XX asr Gippokrat qasamyodi) va Tibbiyot etikasi xalqaro kodeksi (1949-yil) ning qabul qilinishidan boshlandi. Mazkur bosqichda vrachning ijtimoiy roli juda ortdi, tibbiyot xodimlarini axloqiy tartibga solish esa yangi pog'onaga ko'tarildi va xalqaro bitimlar tuzish orqali mustahkamlandi.

1948-yilda dunyo shifokorlari Jenevada to'plandi hamda Jeneva shifokorlar Qasamyodi deb nomlangan hujjatni qabul qildi, unda hech qachon qiynoqlarni qo'llamaslik, kishilarga azob bergen holda tajriba o'tkazmaslik majburiyatini o'z zimmalariga oldi. Bu tibbiyot va jamiyat o'rtasidagi munosabatlar o'zgarganligini tibbiyot xodimlarining o'z faoliyatlariga mas'uliyati oshganligini, kishilar tibbiyotga jiddiyroq munosabatda bo'layotganligini va tibbiyotni qat'iyroq baholay boshlaganliklarini ko'rsatuvchi o'ta muhim hujjatdir.

Bioetik madaniyat rivojlanishining beshinchi bosqichi. (Bioetikaga oid xalqaro hujjatlar va tashkilotlar) XX asrning oxirlariga kelib, bioetika sohasidagi faoliyatlar, tadqiqotlar kuchaydi. Bioetika sohasidagi faol harakatlar o'sha davrda pishib yetilgan ijtimoiy, axloqiy, madaniy muammolarga nisbatan javob, yechim sifatida ilmiy bilimlar maydoniga kirib keldi [9].

Hozirgi davrga qadar bioetikaning dolzarb muammolariga javob topish uchun Yevropa va Amerika, Osiyo va Avstraliya, Afrika va arab Sharqi mamlakatlarida turli darajadagi kongresslar, anjumanlar va konferensiylar o'tkazilmoqda. Bu anjumanlarda nafaqat tibbiyot va biologiya sohasi mutaxassislari, balki faylasuflar, huquqshunoslar, jamoat tashkilotlari va diniy tashkilotlarning vakillari ham faol ishtirok etmoqdalar. Shuning bilan bir qatorda sog'liqni saqlash sohasida inson huquqlari va qadr-qimmatini himoya qilish maqsadida bioetika bo'yicha milliy qo'mitalar tashkil etilganligi ham e'tiborga molik. YUNESKO, Jahon sog'liqni saqlash

tashkiloti, Jahon tibbiyot uyushmasi, Yevropa Kengashining tarkibida doimiy faoliyat yuritadigan qo'mitalar, komissiyalar mavjud.

Xulosa. Bioetika sohasidagi tadqiqotlar rivojlangani sari inson huquqlari va erkinliklarini ta'minlash borasidagi muammolarni hal etishga ham alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu ikki muammo o'rtasida bevosita aloqa bor. Inson huquqlari deklaratsiyasi asosida bioetika bo'yicha juda ko'r xalqaro hujjatlar ishlab chiqilgan. Shu nuqtai-nazardan qaraganda, hozirgi davrda insonlarning ratsional hatti-harakatlari orqali o'zlarining tabiatga nisbatan amalga oshirilayotganadolatsizliklarini chuqur anglashi, mas'uliyat va javobgarlikni o'z zimmalariga olishlari, o'zaro hamkorlikda faoliyat olib borishi muayyan axloqiy tamoyillarga asoslanadi. Fan va texnika sohasidagi jadal taraqqiyot natijasida vujudga kelgan axloqiy muammolar inson qadr-qimmati va inson huquqlari va asosiy erkinliklarini hurmat qilish jarayoni bilan chambarchas bog'liq.

Адабиётлар / Литература / References

1. [Frawley David.](#) The Rig Veda and the History of India, 2001. (Aditya Prakashan)
2. Белятдинов Р. Р. Риски современных биотехнологий: философские аспекты: дис. канд. филос. наук. – Москва. 2017. - 185 с.
3. Водопьянова Е. Другая наука: заказ инновационного общества // Свободная мысль. – 2007. – № 4(1575). С.134-135.
4. Лановский М.Ф. Идентичность человека в мире современных биотехнологий: Дис. канд. филос. наук. – М.: 2017. - 219 с.
5. Лопухин Ю. М. Биоэтика и современная медицина // Врач. - 2001. – № 10. – С. 10–19.
6. Нежметдинова Ф. Т. Защита прав и безопасности жизни человека в контексте достижений современных биомедицинских технологий // Науч. записки Казанской ГАВМ. – 2006. – № 189, – С.246-256.
7. Полякова О.В. Социокультурные последствия биотехнологической революции XX века: автореф. дис. ... канд. филос. наук. – М.: 2016. - 29 с.
8. Попова О. В. Биотехнологическое конструирование человека: этико-философские проблемы: автореф. дис. докт. филос. наук. – Москва. 2018. – 52.
9. Тищенко П. Д. Биовласть в эпоху биотехнологий. – Москва: Наука, 2001. С.108;
10. Тищенко П. Д. Феномен биоэтики // Вопросы философии. – 1992. – № 3. – С.104-113.
11. Федорин В. В. Философско-методологический анализ проектов генетического конструирования человека: дис. канд.филос. наук. – Москва. 2017. – 157 с

09.00.00- Фалсафа фанлари

Xalikulova Umida Rustamovna
Toshkent axborot texnologiyalari universiteti
Samarqand filiali o'qituvchisi

AXBOROT MUHITINING OLIY TA'LIMGA TA'SIRI: KONSTRUKTIV VA DESTRUKTIV OMILLAR

Annotatsiya. Maqolada iqtisodiyotning jadal rivojlanishi, ta'lim xizmatlari va iste'molchilarining o'zgarishi, intellektual texnologiyalar takomillashtirish, ekologik vaziyat va jamiyatni axborotlashtirishdagi o'zgarishlar va ularning oliy ta'lif sohasiga ta'siri o'rganilgan. Axborot muhiti ijtimoiy va individual tajribani uzatishda, fan va madaniyat yutuqlarini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydigan, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalangan holda axborot resurslari va boshqa foydalanuvchilar bilan o'zaro aloqani ta'minlaydigan axborot makonining bir qismi sifatida ko'rib chiqilgan. Shuningdek, axborot muhitining notinchligi, murakkabligi, dinamikligi, qulayligi, interaktivligi, omillarning o'zaro bog'liqligi va ochiqligidan kelib chiqadigan konstruktiv va destruktiv omillarga e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: axborot muhiti, faollik, axborot iste'moli, konstruktiv omillar, destruktiv jihatlar, fluktuatsiya, interaktivlik, murakkablik, dinamiklik.

Khalikulova Umida Rustamovna
Lecturer of the Samarkand branch of the
Tashkent University of Information Technologies

INFLUENCE OF THE INFORMATION ENVIRONMENT ON HIGHER EDUCATION: CONSTRUCTIVE AND DESTRUCTIVE FACTORS

Abstract. The article discusses the rapid development of the economy, changes in the field of educational services and consumers, the improvement of intellectual technologies, changes in the environmental situation and the information society, as well as their impact on the field of higher education. The information environment is considered as a part of the information space, playing an important role in the transfer of social and individual experience, in the development of scientific and cultural achievements, ensuring interaction with information resources and other users using information and communication technologies. Attention is also paid to constructive and destructive factors arising from turbulence, complexity, dynamism, convenience, interactivity, interdependence and openness of the information environment.

Keywords: information environment, activity, information consumption, constructive factors, destructive aspects, fluctuation, interactivity, complexity, dynamism.

Халикулова Умида Рустамовна
Преподаватель Самарканского филиала
Ташкентского университета информационных технологий

ВЛИЯНИЕ ИНФОРМАЦИОННОЙ СРЕДЫ НА ВЫСШЕЕ ОБРАЗОВАНИЕ: КОНСТРУКТИВНЫЕ И ДЕСТРУКТИВНЫЕ ФАКТОРЫ

Аннотация. В статье рассматриваются стремительное развитие экономики, изменения в сфере образовательных услуг и потребителей, совершенствование интеллектуальных технологий, изменения экологической ситуации и информационного общества, а также их влияние на сферу высшего образования. Информационная среда рассматривается как часть информационного пространства, играющая важную роль в передаче социального и индивидуального опыта, в развитии достижений науки и культуры, обеспечивающая взаимодействие с информационными ресурсами и другими пользователями, использующими информационно-коммуникационные технологии. Также уделяется внимание конструктивным и деструктивным факторам, возникающим из-за турбулентности, сложности, динамики, удобства, интерактивности, взаимозависимости и открытости информационной среды.

Ключевые слова: информационная среда, деятельность, потребление информации, конструктивные факторы, деструктивные аспекты, флуктуация, интерактивность, сложность, динамичность.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N75>

Kirish. Zamonaviy tashqi axborot muhiti nafaqat inson hayotining eng jadal rivojlanayotgan sohasi, balki zamonaviy jamiyatning rivojlanishi uchun shart-sharoitlarni deyarli mustaqil ravishda belgilaydi. Shu nuqtai nazardan har qanday faoliyat, bir tomondan, boshlang'ich shartlarni — dastlabki ma'lumotni iste'mol qilishni talab qiladi, boshqa tomondan, doimiy ravishda yangi ma'lumotlarni yaratadi, uzlusiz axborot o'zaro ta'sirini amalga oshiradi [1].

Tashqi zamonaviy axborot muhiti juda ziddiyatli, chunki u konstruktiv imkoniyatlar bilan bir qatorda destrukтив jihatlarga ham ega. Lug'atlarda "destruksiya" so'zi biror tizimning normal strukturasini buzish, vayron qilish sifatida talqin qilinadi. Shuni ta'kidlash kerakki, axborot muhitidagi destrukтив faoliyat inson tomonidan boshqa odamlarga, ijtimoiy tuzilmalarga yoki umuman jamiyatga, tabiiy muhitga, me'moriy yodgorliklarga, tarixiy xotiraga, turli xil predmetlarga yo'naltirilishi mumkin.

Adabiyotlar tahlili. O'zgaruvchan axborot muhitining konstruktiv va destrukтив omillari uning asosiy xususiyatlaridan kelib chiqadi: fluktuativlik, murakkablik, dinamiklik, interaktivlik, omillarning o'zaro bog'liqligi, globallik, ochiqlik. Ushbu munosabatlarni batafsilroq ko'rib chiqishga harakat qilamiz.

Axborot muhitining yetakchi xarakteristikasi sifatida fluktuatsiya undagi o'zgarishlarning yuqori darajada noaniqlik va oldindan aytib bo'lmaydiganligi bilan sodir bo'lishini anglatadi. Kundalik tushunishda noaniqlik odatda oldindan aytib bo'lmaydiganlik va tasodifiylik kabi xususiyatlar bilan bog'liq. Agar qaror qabul qilishga ta'sir etuvchi omillar ushbu xususiyatlarga ega bo'lsa, unda biz alternativaning biron bir aniq natijasi haqida gapira olmaymiz. Bunday sharoitlarda barcha mumkin bo'lgan imkoniyatlarni yoki hech bo'lmasganda ularning eng ehtimollilarini hisobga olish kerak. Shuning uchun, muayyan qarorni tahlil qilishda bir nechta potensial natijalarni, ya'ni qarorlar qabul qilish uchun foydalilaniladigan samaradorlik ko'rsatkichlarining qiymatlarini hisobga olish kerak. XX asr axborot muhitiga sezilarli sifat o'zgarishlarini olib keldi. Texnologik o'zgarishlar oldingi davrlarga qaraganda ancha tez sodir bo'lmoqda va ularning barchasi inqilobiy xarakterga ega: birinchi navbatda elektronlashtirish, keyin esa kompyuterlashtirish, mediatizatsiya va internetlashtirish. Axborot global miqyosda aylana boshlagan tarixiy jarayonda sifat jihatidan sakrash yuz berdi. Ushbu davrda axborot ishlab chiqarish hajmi har yili eksponent ravishda o'sib borib, axborot

jarayonlari ham sezilarli darajada o'zgaradi. Bunda uzatish tezligi, uzatiladigan axborot hajmi oshdi. Bu esa uni iste'mol qiluvchilar sonining ko'payishiga olib keladi. Shunday qilib, tashqi axborot muhitining noaniqligi, oldindan aytib bo'lmaydiganligi va beqarorligi shaxsning sodir bo'layotgan o'zgarishlarga moslashish jarayonini murakkablashtiradigan xavf omillari paydo bo'lishining obyektiv xarakterini belgilaydi.

Muhokama. Axborot muhitining murakkabligi shundaki, u tizim sifatida ko'plab tizim ostilardan iborat bo'lib, ular o'z-o'zini tashkillashtiradi va bir-biri bilan turli xil aloqalarda mavjud bo'ladi. Hozirgi vaqtida axborot muhiti aloqa va kompyuter tarmoqlarining rivojlanishi asosida o'zgarmoqda. Internet-serverlarda saqlanadigan ma'lumotlar miqdori, ba'zi hisob-kitoblarga ko'ra, har yili ikki baravar ko'payadi. Internetning paydo bo'lishi bilan bunday axborot infratuzilmasi asta-sekin tarmoq axborot texnologiyalari, sun'iy yo'ldosh aloqalari kengayishi, ularning uyali aloqa bilan integratsiyalashuvi amalga oshirilishi, foydalanuvchi va kompyuter o'rtasidagi integratsion o'zaro ta'sir, virtual muhitlar va boshqalardan foydalanish fonida shakllanmoqda. Binobarin, prinsipial jihatdan yangi, murakkab, yuqori darajada avtomatlashtirilgan, axborot bilan maksimal darajada to'yingan axborot muhiti yaratilmoqda. Axborot hajmining tez o'sishi, axborot noaniqligining oshishi, axborot hajmi va uning manbalari soni o'rtasidagi muvofiqlikni aniqlashning iloji yo'qligi, foydalanuvchi tomonidan kerakli ma'lumotlarni olish uchun juda ko'p turli xil ma'lumotlarni qayta ishslashga majbur bo'lishiga olib keladi.

Axborot muhitining dinamikasi quyidagi nuqtalarda ifodalanadi: birinchidan, atrof-muhit o'zgaruvchan sharoitlarga moslashishi kerak, ikkinchidan, uning holatidagi o'zgarishlar nafaqat ma'lum bir lahzaga, balki uning oldingi holatlariga va tasodifiy jarayon bo'lgan tashqi ta'sirlarga ham bog'liq. Atrof-muhitning dinamikasi vaziyatning o'zgarishini o'z ichiga olgan hodisalarning tezlashishi bilan bog'liq va o'zgarishlarga moslashish uchun foydalanuvchi tobora ko'proq ma'lumot uzatishi kerak bo'ladi. Shuni ta'kidlash kerakki, XX asrning o'rtalaridan boshlab axborot muhitining dinamikasi sezilarli darajada oshdi va hujjatli oqimlarning ko'payishi axborot "portlashi"ga olib keldi. Ba'zida olingan ma'lumotlarning sifati va haqiqatligini tushunish juda qiyin bo'lib, ma'lumot bilan ishslash uchun maxsus ko'nikmalarga ega bo'lмаган foydalanuvchilarda nafaqat axborot dunyosida, balki reallikda ham dezoriyentatsiyani keltirib chiqaradi.

Axborot muhitining interaktivligi ta'lim jarayoni ishtirokchilarining bir-biri bilan va texnik va uslubiy darajada qo'llab-quvvatlanadigan tarmoq axborot resurslari bilan faol o'zaro ta'siri sifatida belgilanadi. Interaktivlik bu axborot jarayonlarini almashish imkoniyati va bu nafaqat xabarlar almashinushi, balki bilim, g'oyalar almashinuvidir. Odamlar hayotining alohida sohasini (ijtimoiy tarmoqlar, onlayn o'yinlar) ifodalovchi tashqi axborot muhiti, odamga sayyoramizning turli burchaklarida joylashgan ko'plab odamlar bilan muloqot qilish imkoniyatini beradi. Ammo, boshqa tomonidan, bu virtual muhit real hayotni to'liq o'zgartirishi mumkin: virtual muloqot tobora ko'proq real hayotni almashtirmoqda va muloqotning hissiy komponenti kamaymoqda. Insonning yangi axborot muhitida mavjud bo'lish imkoniyati va qobiliyati zamonaviy sivilizatsiyaning normalari biri bo'lib hisoblanadi.

Natijalar. Axborot muhitining navbatdagi xarakteristikasi omillarning o'zaro bog'liqligidir. Axborot muhitini tartibga solishning eng muhim omili fanning shakllanishi va rivojlanishi bog'liq bo'lgan ta'lim sohasidir. Ta'lim axborot xarakteriga ega, chunki oldingi avlodlar tomonidan to'plangan madaniy ma'lumotlar keyingi avlodlarga uzatiladi. Axborot

muhiti bilimli, intellektual rivojlangan kishilarning o'zaro ta'sirida vujudga keladi va tizimli bilimlar jamiyatda azaldan ta'lim bilan bog'lanib kelgan. Bunday holda, "ta'lim axborot tizimi keljakni hozirgi paytdan boshqarishga yordam beradigan, keljakning axborot ssenariylarini modellashtirish, ilg'or aks ettirish mexanizmini amalga oshirishi kerak" [7, p. 3]. Shunday qilib, o'zgaruvchan axborot muhiti, o'z navbatida, taraqqiyot va ta'limning muhim omiliga aylanadi. Binobarin, doimiy o'zgarib turadigan tashqi axborot muhiti foydalanuvchining shaxsiyati va uning kompetensiya xususiyatlariga alohida talablar qo'yadi [8]. Darhaqiqat, o'qituvchining tashqi axborot muhiti bilan o'zaro ta'sirining mohiyatini tashkil etuvchi axborot oqimlarining o'zgarishi foydalanuvchilardan ushbu turdagiga mega muhitning o'ziga xos xususiyatlarini bilishni, texnika, usullarni mukammal bilishni talab qiladi. Bundan tashqari, tegishli bilim va ko'nigmalar to'plamini yangilash doimiy mustaqil ravishda amalga oshirilishi kerak. Bu esa o'z navbatida qo'shimcha motivatsiyani, vaqt sarfini va hokazolarni talab qiladi. Afsuski, foydalanuvchilarning bunday faoliyatni amalga oshirishga axborot-texnologik tayyorgarligining past darajasini ta'kidlash kerak [9].

Axborot muhitini rivojlantirishning navbatdagi omili axborot globallashuvi bo'lib, u zamonaviy sharoitda yaqqol ko'rinish turgan axborot hajmining ortib borishi, uni yaratish va tarqatishning yangi texnologik imkoniyatlari bilan belgilanadi. Bu odamlar ongiga axborotning dinamik kirib borishiga imkon beradi. Umuman olganda, globallashuv o'z-o'zidan sodir bo'ladigan "tabiiy" jarayon emas, axborot almashinuvini faollashtirish vositasi birinchi navbatda mikroprotsessор texnologiyalari, raqamlı texnologiyalar, telekommunikatsiyalar va Internetni rivojlantirish orqali amalga oshiriladigan texnologik taraqqiyotdir. Eng yangi axborot texnologiyalarini keng miqyosda joriy etish axborot muhitini tubdan qayta qurishga olib keladi. U mahalliychilik va mintaqaviylik chegarasidan chiqib, globallashuvning kommunikativ asosiga aylanadi. Insoniyatni birlashtirish, turli mamlakatlar aholisining o'zaro ta'sirini kengaytirish omillaridan biri bo'lgan globallashuv yangi birlashgan madaniyatni keltirib chiqaradi. Biroq, birinchidan, bu yangi madaniyatning sifati shubhali, ikkinchidan, bu milliy madaniyatning yo'qolishiga olib kelishi mumkin. O'z navbatida o'z-o'zini identifikatsiya qilish va shaxsiy aynanlikning yo'qolishiga olib keladi.

Ochiqlik, axborot muhitining o'ziga xos xususiyati sifatida, turli yo'llar bilan namoyon bo'ladi: ko'rinish sifatida, subyektlarning virtual muhitda o'zaro ta'sirini ko'rish qobiliyati; atrof-muhitga kirish, axborot o'zaro ta'sirini o'rnatish imkoniyati sifatida; rivojlanish jarayonida o'z-o'zini o'zgartirish sifatida. Zamonaviy ta'limni rivojlantirish konsepsiyanidan biri ochiq ta'lim bo'lib, u shaxsning erkin rivojlanishi uchun imkoniyat yaratadi, eng muhim, shaxs erkinligining eng muhim turi — fikr erkinligini ta'minlaydi. Ochiq ta'lim modeli bilimlarni o'zlashtirish va kundalik hayotda va kasbiy faoliyatda ulardan foydalanish metodologiyasini o'zlashtirishga asoslangan o'z-o'zini tashkillashtirishga va qobiliyatlarni rivojlantirishga qodir bo'lgan shaxsga qaratilgan kognitiv muhit shaklida taqdim etilishi mumkin. Ochiq ta'lim dunyoning barcha mamlakatlaridagi ta'lim tizimlarining rivojlanishi uchun bir qator global ta'sir ko'rsatadi, axborot resurslaridan erkin foydalanish va ta'lim strategiyasini tanlashda keng erkinlikni ta'minlaydi. Ushbu ta'lim tizimi jarayonning shaxs oriyentatsiyasini o'z ichiga oladi: ta'lim jarayonining har bir subyekti, qayerda bo'lishidan qat'i nazar, uning ta'lim va kasbiy qobiliyatları va ehtiyojlariga to'liq mos keladigan ta'lim trayektoriyasini mustaqil ravishda qurish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Xulosa. Biroq, talabalar va o'qituvchi o'rtasida bilimlarni hissiy jihatdan diversifikatsiya qilishi mumkin bo'lgan bevosita yuzma-yuz muloqotning yo'qligi o'quv jarayoni uchun salbiy holat hisoblanadi. Masofaviy ta'lif bilan talabalar guruhida ijodiy muhit yaratish qiyin. Bundan tashqari, asosiy muammo bilimlarni tekshirish masalasi bo'lib qolmoqda, chunki foydalanuvchi autentifikatsiyasida qiyinchiliklar mavjud. Bu va boshqa muammolar ta'linda masofaviy ta'lindan foydalanish imkoniyatlarini cheklaydi. Shunday qilib, zamonaviy o'zgaruvchan axborot muhiti shaxsga ham konstruktiv, ham destruktiv ta'sir ko'rsatishi mumkin. Nafaqat uning yaratuvchi yoki buzuvchi xususiyatini hisobga olish, balki informatsion jamiyatining salbiy ta'siriga qarshi kurashish usullarini o'zlashtirish ham muhimdir.

Адабиётлар / Литература / References

1. Alikulov S. A., Rizaev I. I. Methodological problems of research of social systems //Theoretical & Applied Science. – 2020. – №. 2. – С. 717-720.
2. Qahramonovich H. N. Worthy descendants of the Samarkandians: enlighteners Jadids //World Bulletin of Social Sciences. – 2022. – Т. 13. – С. 37-40.
3. Усмонов Ф. Н. Рациональность и традиция в развитии науки //Иновации в технологиях и образовании. – 2016. – С. 349-353.
4. Тураев, Б. О. Синергетическое мышление в современном понимании / Б. О. Тураев, И. И. Ризаев // Культура и антикультура : Сборник статей Международной научно-методологической конференции, Тюмень, 23 июня 2022 года / Отв. редактор Л.Л. Мехришвили. – Тюмень: Тюменский индустриальный университет, 2022. – С. 181-185.
5. Саматов Х. У. Парадигмальная сущность социально-экономической системы Узбекистана //Парадигма современной науки в условиях модернизации и инновационного развития научной мысли: теория и практика. – 2022. – С. 406-408.
6. Ризаев И. И. и др. Коэволюционное развитие самоорганизации: взаимосвязь стабильности и нестабильности в социальной системе //Человек. Знак. Техника: II междунар. междисциплинар. молодеж. форум:[сб. ст.]/Самар. Федер. исслед. центр Рос. акад. наук, Самар. нац. исслед. ун-т им. СП Королева. – 2022. – С. 132-139.
7. Muhammadiev, Kh. Potentiality and virtuality in the philosophy of modern times / Kh. Muhammadiev // Theoretical & Applied Science. – 2022. – No. 3(107). – P. 1000-1004.
8. Муминова З. О. Свобода-одно из неотъемлемых свойств духовного мира человека //Сборники конференций НИЦ Социосфера. – Vedecko vydavatelske centrum Sociosfera-CZ sro, 2014. – №. 30. – С. 26-29.
9. Мардонов, Р. С. Проблемы в инновационном развитии (на примере Узбекистана) / Р. С. Мардонов, И. И. Ризаев // Географические и экономические исследования в контексте устойчивого развития государства и региона : Материалы IV Международной научно-практической конференции в 2-х томах, Донецк, 10–11 ноября 2022 года / под общей редакцией Е. Г. Кошелевой. Том 1. – Донецк: Донецкий национальный университет, 2022. – С. 244-246.
10. Salievich K. S. Digital Economy: Concepts And Reality //Thematics Journal of Social Sciences. – 2022. – Т. 8. – №. 2.
11. Ризаев И. И. Проблемы либерализации общества в контексте глобализации //Онтологические и социокультурные основания альтернативного проекта глобализации.—Екатеринбург, 2021. – 2021. – С. 254-257.
12. Кубаева Ш. Т. Развитие инновационного мышления в Самаркандской академии Улугбека //Universum: общественные науки. – 2014. – №. 5 (6). – С. 2.

13. Тураев Б. О. Онтология, гносеология, логика ва фан фалсафаси муаммолари' //Т.: Алишер Навоий номидаги ҳизбатон Миллий кутубхонаси нашриёти, Б. – 2015. – С. 48-49.
14. Эргашева М. Х. Таълим жараёнини тадқиқ этишда синергетик методологиянинг аҳамияти //Современное образование (Узбекистан). – 2020. – №. 10 (95). – С. 32-39.

09.00.00- Фалсафа фанлари

Abbasova Maftuna Subxonovna
Samarqand davlat universitetining
Kattaqo'rgon filiali o'qituvchisi (PhD)

Temirova Xurshida
Samarqand davlat universitetining
Kattaqo'rgon filiali filiali o'qituvchisi

OILA VA NIKOH MA'NAVIYATI, OILANI MUSTAHKAMLASH OMILLARI

Annotatsiya. Maqolada oilaning tarixiy shakllanishi, oila va nikoh tushunchasi, ma'naviy-axloqiy tamoyillari, jamiyatda oilaviy ajrimlarning salbiy oqibatlari va oilani mustahkamlash omillari haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: oila, jamiyat, nikoh, farzand, tarbiya, qadriyat, ajrim, ota-on, mahalla,ma'naviyat

---

Abbasova Maftuna Subkhanovna
Teacher of Kattakorgon branch of
Samarkand State University (PhD)

Temirova Xurshida
Teacher of Kattakorgon branch of
Samarkand State University

SPIRITUALITY OF FAMILY AND MARRIAGE, FACTORS OF FAMILY STRENGTHENING

Abstract. The article talks about the historical formation of the family, the concept of family and marriage, spiritual and moral principles, the negative consequences of family decisions in society and factors for strengthening the family.

Key words: family, society, marriage, child, education, value, difference, parents, neighborhood, spirituality.

Аббасова Мафтуна Субхановна
Преподаватель Каттакоргонского филиала
Самаркандинского государственного университета (PhD)

Темирова Хуршида
Преподаватель Каттакоргонского филиала
Самаркандинского государственного университета

ДУХОВНОСТЬ СЕМЬИ И БРАК, ФАКТОРЫ УКРЕПЛЕНИЯ СЕМЬИ

Аннотация. В статье говорится об историческом становлении семьи, понятии семьи и брака, духовно-нравственных принципах, негативных последствиях семейных решений в обществе и факторах укрепления семьи.

Ключевые слова: семья, общество, брак, ребенок, образование, ценность, отличие, родители, соседство, духовность.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N76>

Oila nikoh yoki tug'ishganlik bilan shakllangan, a'zolar umumiy iqtisodiy manfaatlar, o'zaro yordam va ma'naviy mas'uliyatlar bilan bir-biriga bog'langan chambarchas bog'liq birlikni hisoblanadi. Oilaning asosiy ijtimoiy funksiyalari qatoriga insoniyat zotini davom ettirish, bolalarni tarbiyalash, uning a'zolarining yashash sharoiti va bo'sh vaqtini samarali boshqarish kiradi. Bir oz avtonom sifatida qabul qilinishiga qaramay, oila dinamikasi hukmron ijtimoiy, iqtisodiy va mafkuraviy omillar ta'sirida shakllanadi, bu ta'sirlarga javoban rivojlanadi. Binobarin, har bir jamiyat tegishli oilaviy tuzilmalar va munosabatlarni belgilash va o'rnatishga olib keladigan o'zgarishlarni boshdan kechiradi.

Oila - bu qarindoshlik, nikoh yoki umumiy yashash joyi bilan bog'langan shaxslardan iborat ijtimoiy birlik. Ko'pgina madaniyatlarda oila bolalarni ijtimoiylashtirishning asosiy institut hisoblanadi. Oila kontseptsiyasi jamiyat taraqqiyotining boshidanoq tarixiy mavjud bo'lman. Ibtidoiy jamoa tuzumining ilk bosqichida, kishilar to'da-to'da bo'lib yashayotgan davrda jinslar orasidagi munosabatlar muayyan tartib-qoidaga ega bo'lmay, to'dadagi barcha erkaklar va ayollar bir-birlariga umumiy er-xotin hisoblangan.

Tarixiy taraqqiyot jarayonida jinsiy munosabatlar asta-sekin muayyan tartibga solina boshlandi. Dastlab ota-onan bilan farzandlar, so'ngra aka-uka va opa-singillar orasidagi jinsiy munosabatlar taqiqlanib, guruhli oila paydo bo'lgan, lekin bu oilalarda hali er-xotin nikohi barqaror alohida xo'jalikka ega bo'lman. Bu davrda tabiiy omil o'z vazifasini tugalladi, ya'ni jinsiy munosabatlar doirasidan qon-qarindoshlar istisno qilindi, jinsiy munosabatlar faqat bir erkak va bir ayol munosabatiga aylandi.

Ijtimoiy ishlab chiqarish chorvachilik va dehqonchilikning rivojlanishi bilan rivojlanib borar ekan, erkaklar mehnatining ahamiyati ortib bordi, bu esa ishlab chiqarishdagi rolning oshishiga va ularning ijtimoiy mavqeini chuqur o'zgartirishga olib keldi. Mavjud normalar, ya'ni bolalar faqat onaga tegishli bo'lishi, qolaversa, mulkni onalik naslidan meros qilib olishi erkaklarning yangi mavqeyiga zid keldi. Oqibatda, otalik huquqiga asoslangan patriarchal oila tuzilishi vujudga keldi. Bu monogam oilaning paydo bo'lishiga olib keldi, zamonaviy individual oila tuzilishi uchun asos yaratdi.

Oila xalqning, jamiyatning hayoti, turmushiga oid urf-odatlarni o'zida sinovdan o'tkazadi. Yaxshilarini o'z bag'rida asrab-avaylab kelajak avlodlarga yetkazadi. Oilan farzandlarini tarbiyalab, ularga umuminsoniy qadriyatlarni singdirish bilan ularga boshlang'ich ijtimoiy yo'nalish beradi. O'z farzandlarini katta oqimga-jamiyatga qo'shish bilan esa oila jamiyat yo'nalishi, iqtisodiyoti, madaniyati va ma'rifatini ham belgilashga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Shuning uchun ham Sharqda oila qadim-qadimdan muqaddas qo'rg'on hisoblanib kelingan. Xususan, o'zbek oilalarining serildizlik, serbutoqlik xususiyatlari hozir ham saqlanib turibdi. O'zbeklarda oilalarning muayyan turmush tarzi shakllanib hayotiy tajriba orttirib borishi, tejamli va sarishta ro'zg'or tutishi, farzandlarni odobli, ma'naviy yetuk bo'lib kamol topishida keksalar, ota-onaning roli katta. o'zbek oilalari o'zlarining mustahkamligi, saranjom-

sarishtaligi, bolajonligi, qarindosh qondoshlik rishtalarini hurmat qilishi, mehr-oqibatli va boshqa qadriyatlari bilan ajralib turadi [2].

O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti Islom Karimov 1998-yilni "Oila yili" deb e'lon qildi. Shunga asosan, oila manfaatlarini ta'minlash borasida amalga oshiriladigan tadbirlar to'g'risida davlat dasturi ishlab chiqildi. Shu yilda O'zbekiston Respublikasi Xotin-qizlar qo'mitasi huzurida Respublika "Oila" ilmiy-amaliy markazi tashkil etildi va oilaviy hayot masalalarini huquqiy tartibga solishga bag'ishlangan O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksi qabul qilindi.

Oila har qanday jamiyat taraqqiyotida ma'naviy mas'uliyat, o'zaro hurmat, o'zaro tushunish va mehr-muhabbat bilan nikoh va yaqin qarindoshlik rishtalari bilan bog'langan kichik ijtimoiy birlik sifatida beqiyos o'rinn tutadi. Tirik organizmning sog'lig'ini saqlashda hujayralarning o'zaro bog'liqligiga o'xshash oila asosiy tarkibiy qism sifatida davlat va jamiyatning umumiy farovonligiga hissa qo'shamdi. Oila odamlarning hayoti va turmush tarzini tartibga soluvchi an'analarni sinash, bolalarga asosiy ta'lim-tarbiya berish, ularga boshlang'ich ijtimoiy yo'nalishni ta'minlaydigan umuminsoniy qadriyatlarni singdirishda o'ziga xos omil bo'lib xizmat qiladi. Har bir oilaning hayotiyligi, ularda ijobiy psixologik muhitning qaror topishi, bu muhitda keyinchalik o'z millatining munosib fuqarosi bo'ladigan shaxslarning shakllanishi mamlakatning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishiga ta'sir etuvchi asosiy omillardandir.

Har qanday nikoh ustidan bir narsa amr qilib turmog'i lozim: har bir odam o'z huzurhalovati uchungina emas, balki davlat manfaatlarini ko'zlagan holda ham nikohdan o'tmog'i kerak .[Aflatun].

Oila jamiyatning asosiy bo'g'inidir hamda u jamiyat va davlat muhofazasidir. Nikoh O'zbekiston xalqining an'anaviy oilaviy qadriyatlari, nikohlanuvchilarning ixtiyoriy roziligidagi va teng huquqliligidagi asoslanadi. Davlat oilaning to'laqonli rivojlanishi uchun ijtimoiy, iqtisodiy, huquqiy va boshqa shart-sharoitlar yaratadi [10].

Insonning ma'naviy kamol topishi faqat oilada va maktabda shakllanadi. Bu o'rinda oilaning yoshlari ma'naviyatini shakllantirishdagi o'rni alohida ahamiyatga ega. Buni ma'naviyatning shakllanish jarayoni deb ataymiz. Shunday qilib oilada va maktabda shaxs ma'naviyati shakllantiriladi va bu ma'naviyat quyidagilardan iborat:

Ezgu sifatli xarakter. Bunda o'sib kelayotgan yosh avlodning insoniy fazilatlarga ega bo'lib ulg'ayishi tushuniladi.

Ezgu sifatli odob-axloq. Yosh avlod xulq-odobining milliy mentalitetga mos holda shakllanishi.

Sog'lom dunyoqarash. Yosh avlodning ongli, diyonatli, bilimli va dunyoviy taraqqiyotdan xabardor holda rivojlanishi.

Ijtimoiy faollik tuyg'usi. Yosh avlodning kattalar ishining haqiqiy davomchisi, kelajakning chinakam sohiblari sifatida voyaga yetkazishdagi asosiy kuch.

Bularning barchasi ma'naviyatni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi.

Oilada va maktabda yoshlari ma'naviyatini shakllantirishda o'zbek oilasining o'ziga xos tajribasi bor. Bunda quyidagilarni ta'kidlab o'tish mumkin:

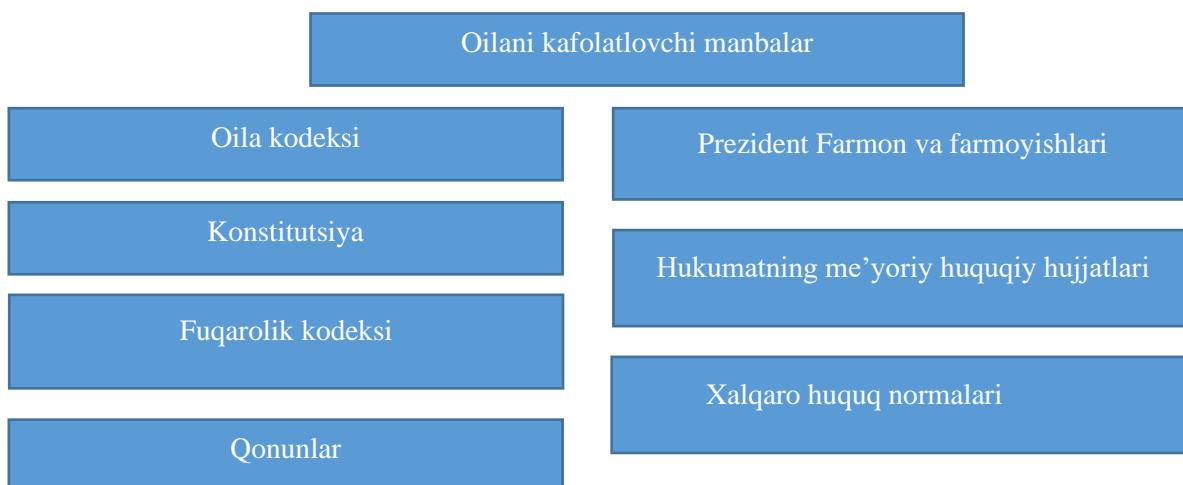
- O'zbek oilasi o'ziga xos milliy tarbiya yo'nalishlariga ega.
- Oilada va maktabda inson xarakterini shakllantirish muhim o'rinn tutadi.
- O'zbek oilasi inson xulq-odobining tugalmash manbaidir.

Ma'lumki islom dinining muqaddas manbalaridan bo'lmish Qur'on va Hadislarda ham odob-axloq, ayollarning turmushdagi o'rni va vazifalari, er va xotin o'rtasidagi munosabatlar, bolalar tarbiyasi, oila yuritish, nikoh va muhabbat masalalariga keng o'rinn berilgan. Axloq-odob egasi bo'lgan inson eng avvalo o'z yurish-turishi, muomala madaniyatida, hayot kechirishida, oila barqarorligida namuna bolishi kerakligi haqida buyuk mutafakkir olim Abu Rayhon Beruniy fikrlari va ibratlari qarashlarida shunday deyiladi, "Inson o'z ehtiroslariga hukmron, ularni o'zgartirishga qodir, o'z jon va tanini tarbiyalar ekan, salbiy jihatlari maqtagudek narsalarga aylantirishga, uni ma'naviy shifokorlik bilan davolashga hamda asta-sekin axloq haqidagi kitoblarda ko'rsatilgan usullar bilan illatlarni bartaraf etishga qodirdir" deydi[4].

Shunday ekan farzand tarbiyasida, oilaning mustahkamligida ota-onaning o'rni va roli beqiyosdir.

XI asrning buyuk mutafakkiri va shoiri Yusuf Xos Hojib o'zining "Qutadg'u bilig" – "Saodatga boshlovchi bilim" kitobida va undan keyingi qator asarlarida o'zining axloq hamda hayotga oid qarashlarini bayon etadi. Inson faqat jamiyatdagina kamolotga yetishi mumkin, muloqot va ijtimoiy foydali mehnat uning rivojlanishi va yashashining mezonidir, deb hisoblaydi. «Boshqa odamlarga foydasi tegmaydigan inson - o'likdir»[7], deb yozadi. Shoirning fikricha, farzand ko'rish va unga tarbiya berish har bir inson uchun buyuk baxtdir, ularsiz hayotning ma'nosi yo'q. Lekin bu narsa ota-onaga juda katta mas'uliyat yuklaydiki, uning uddasidan chiqmoq, har bir ota-ona uchun ham farz ham qarzdir. Shuning uchun ham Yusuf Xos Xojib oilaviy tarbiyani bola axloqiy taraqqiyotining asosi deb hisoblagan. Agar bolaning xulqi yomon bo'lsa, bunda bolaning aybi yo'q, hamma ayb otasida. Shuning uchun ham ota-ona, ayniqsa, ota bunga katta e'tibor bermog'i lozim.

Statistika agentligining dastlabki ma'lumotlariga ko'ra, 2023-yilning 1-yanvari holatiga O'zbekiston Respublikasida 9 729 961 ta oilalar mavjud.

Oila har bir mamalakatning asosiy negizi hisoblanib, oilaning mustahkam bo'lishi jamiyatning taraqqiyotiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Hozirgi kunda butun dunyoda oilaviy inqirozlar davom etayotgan bir paytda, afsuski bu muammo bizning mamlakatimizni ham chetlab o'tmagan.

Statistikadagi ma'lumotlar bo'yicha 2022-yilda O'zbekistonda qayd etilgan nikohdan ajralish holatlari haqidagi ma'lumot raqamlari o'tgan yildagisi bilan taqqoslanganda 24 foizga oshgani ko'rinoqda. Ya'ni 2022-yilda O'zbekistonda jami 48 734 ta oila nikohdan rasman

ajrashgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2021-yilda 39 227 tani tashkil qilgan. Hududlar kesimida nikohdan ajralish holatlari soni eng ko'p – Toshkent shahri, Farg'ona va Toshkent viloyatida kuzatilgan [8].

Shuningdek:

- Andijon viloyati - 5019 ta
- Samarqand viloyati - 4907 ta
- Namangan viloyati - 4394 ta
- Qashqadaryo viloyati - 3472 ta
- Surxohdaryo viloyati – 2810 ta
- Buxoro viloyati – 2561 ta
- Xorazm viloyati – 2138 ta
- Qoraqalpog'ston R. – 2067 ta
- Sirdaryo viloyati – 1764 ta
- Jizzax viloyati – 1728 ta
- Navoiy viloyati -1430 ta

Oilaviy ajrimlarning 34,3 foizi farzandsiz ajrashganlar, 41,9 foizi 1 nafar farzand bilan. Yangi oilalarning tinch va totuv bo'lib yashab ketishi bir kishiga bog'liq narsa emas. Buning uchun yangi qurilgan oila bilan birgalikda ota-onalar ham, oila tashqarisidagilar ham, keng jamoatchilik ham jon ko'yitmasa ko'zlangan maqsadga erishib bo'lmaydi.

Bugungi kunda mamlakatimizda oila masalasi davlat siyosati darajasiga ko'tarilgani bejizga emas. Yurt taraqqiyotining tamal toshi jamiyatimizning asosiy bo'g'ini bo'lmish oilada qo'yildi. O'zbekiston respublikasi prezidentining tegishli farmoni bilan 2022-yilning 1-martida Oila va xotin qizlar davlat qo'mitasi va uning hududiy bo'linmalari tashkil etildi. Qo'mitaning asosiy vazifalaridan biri Oila va xotin-qizlarni tizimli qo'llab quvvatlashdan iborat bo'lib, uning hududiy bo'linmalarida ajrim yoqasiga kelib qolgan oilalarni yarashtirish masalalari ham olib borilmoqda. Xususan mahallalarda Oila va xotin-qizlar faoli, diniy idoradan vakillar yarashtirish komissiyasi a'zolari bo'lib, ular ajrim yoqasiga kelib qolgan oilalar bilan suhbat olib boradilar va ular bilan ma'nnaviy ma'rifiy masalalar bo'yicha ishlar oilb boriladi.

"Barcha fuqarolar oilaviy munosabatlarda teng huquqlarga egadirlar. Nikoh tuzish chog'ida jinsi, irqi millati, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsiy va ijtimoiy mavqeyi hamda boshqa holatlarga qarab huquqlarni muayyan tarzda bevosita yoki bilvosita cheklashga, bevosita yoki bilvosita afzalliklar belgilashga hamda oilaviy munosabatlarga aralashishga yo'l qo'yilmaydi" [5].

Jamiyatda oilaviy ajrimlarning salbiy oqibatlari natijasida noto'liq oilalar va tirik yetimlar soni ko'payadi. Aksariyat ijtimoiy xavfli jinoyatlar sodir etayotgan ayollar va voyaga yetmagan bolalar noto'liq oilalardan ekanligi kuzatiladi. Bugungi globallashuv sharoit va jarayonlar oilaviy munosabatlarning buzilishiga ham o'z ta'sirini ko'satmoqda. Bu esa o'zbek oilalarida ko'p yillar davomida tarkib topgan va anchagina barqaror bo'lgan tuzilma va qadriyatlarning yemirilishiga oilib kelmoqda. O'zbek oilalarida keng tarqalgan halollik, birovning haqqiga xiyonat qimaslik, saxovat va muruvvat, tejamkorlik, isrofgarlikka yo'l qo'ymaslik kabi fazilatlar milliy va diniy qadriyatlar zamirida shakllangan va ular oilaviy tarbiya natijasida ota-onalardan bolalarga o'tib, ularning ma'nnaviy dunyoqarashini boyitgan.

Oilaviy nizolarning kelib chiqishida yana bir sabablaridan biri er-xotin o'rtasidagi munosabatlar bo'lib, bunda to'ydan bir necha yil o'tib erkak va ayol o'rtasidagi muhabbatning

ma'lum bir sabablarga ko'ra susayib borishidir. Bu sabablarga ayol tomondan: ketma-ket farzandlarning tug'ilishi va ro'zg'or tashvishlari bilan bo'lib tashqi ko'rinishiga e'tibor bermay qoyishi oqibatida erkak kishida juftiga nisbatan munosabatinung o'zgarishiga va uchunchi shaxsning paydo bo'lishiga sabab bo'ladi. Erkak tomondan: ayoli risoladagidek bo'lsa ham yillar o'tib ish va boshqa tashvishlar bilan bo'lib o'z ayoliga nisbatan e'tibor va mehrining kamayib borishi er-xotin o'rtasida o'zaro ziddiyatlarga sabab bo'ladi.

"Insonni erkak-ayolga ajratib, juft yaratishining o'zi Allohning biru borligi, barkamol sifatlar sohibi ekanining yorqin dalilidir. E'tibor ila tafakkur qilib ko'rilsa, insonning erkak va ayol qilib yaratilishining o'zi ulkan mo'jizadir. Alloh taolo insonning o'zidan unga juft yaratib berishining hikmatini bayon qilib: «sokinlik topishingiz uchun», demoqda. Darhaqiqat, erkak faqat ayolidangina sokinlik, orom, huzur-halovat, osoyishtalik va tinchlik topadi. Shuningdek, ayol ham o'ziga kerak sokinlik, orom, huzur-halovat, osoyishtalik va tinchlikni erkakdan topadi" [9].

Ajrim yoqasiga kelib qolgan oilalarni o'rganishda va ularni yarashtirish jarayonlarida nizolarning kelib chiqish sabablariga qarab yarashtirish komissiyasi a'zolari tarkibiga psixolog, tibbiyat xodimi va ijtimoiy ishchi mutaxassislarini kiritish lozim. Chunki ba'zi bir yosh oilalar o'rtasidagi nizolarga uchunchi shaxslar tomonidan aralashuvlar sabab to'ydan keyin kelin yoki kuyovga nisbatan isbotini topmagan ayblovlar qo'yilishi, turli xil kasalliklarni va ruhiy o'zgarishlarni bahona qilib ko'rsatilishi natijasida yoshlar o'rtasiga sovuqchilik tushib, oilani ajrim yoqasiga olib kelmoqda. Bu holatda mutaxassislar yoshlarga o'z tavsiyalarini va amaliy yordamlarini ko'rsatishga harakat qiladilar.

Oiladagi ajrim holatlarni o'rganishda ijtimoiy ishchi mutaxassislar yoshlarga oila buzilishining ijtimoiy salbiy oqibatlari va oilaning huquqiy asoslari haqida tushuntirish ishlarini olib boradilar, vaziyatni ijtimoiy tomondan o'rganadilar. Bu esa oilaviy ajrimlar soninig kamayishiga o'z ijobiy ta'sirini ko'rsatadi.

Yuzlab odamlarning hayot tarzini o'zgartirib yuborayotgan, norasida go'daklarni ottona mehridan bebahra bo'lib voyaga yetishiga sababchi bo'layotgan ajrimlarning oldini olish va bu illatga qarshi hamjihat bo'lib kurash olib borish lozim. Shu bilan birga yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash, ularni milliy urf-odat va qadriyatlarimizga hurmat ruhida tarbiyalash, ibrathi oilalar bilan tanishtirish, oila va mahalla institutini rivojlantirish ijobiy natjalarga olib keladi.

Oilaning asosiy vazifasi jamiyatga fidoyi komil insonlarni yetishtirib berishdan iborat. Zero, sog'lom bola bu sog'lom oilaning mevasidir. Sog'lom inson deganda, faqat jismoniy sihat-salomatlikni emas, balki o'zbek xalqiga xos sharqona odob-axloq, milliy g'oya va bag'rikenglik, insonparvarlik kabi ezgu his-tuyg'ular ruhida kamol topgan ma'nani yetuk insonni tushunishimiz mumkin. Zero, ma'naviy sog'lom insonlar avvalo yurt tinchligi, xalq farovonligi va xalqning ertangi kuni uchun qayg'ura oladilar. Bevosita oiladagi sog'lom muhit, sog'lom mafkura, ma'naviy sog'lom insonning tayanch manbaidir deya olamiz. Jamiyatimiz mustahkam tayanchi bo'lmish oila nafaqat ertangi kun shaxslarini tarbiyalaydi, balki vatan va ertangi kun uchun qayg'ura olish qobiliyatini ham shakllantira olishi shubhasizdir.

Ma'lumki, oila har bir jamiyatning boshlang'ich hujayrasi hisoblanadi. Halol va pok bo'lsa, jamiyat ham osoyishta, mustahkam, farovon bo'ladi. Aksincha, oilalarda parokandalik, buzg'unchilik bo'lsa, halol-haromning farqi qolmasa, o'sha jamiyat buziladi, tinchi yo'qoladi, oxir-oqibatu chuqur tanazzulga yuz tutadi. Shuning uchun ham qadimdan har bir jamiyat oila

masalasiga katta e'tibor berib, oilalarning mustahkam va baxtiyor bo'lishi uchun imkonida bor bo'lgan barcha chora va tadbirlarni ko'rib kelgan. Zotan, sof insoniy tabiat xuddi shunday bo'lishini taqozo qiladi.

Oila tinch totuv bo'lsa, ota ona o'rtasidagi munosabat samimiyat va mehr muhabbat asosiga qurilsa, farzandlar odobli, bilimdon va aqli, mehnatsevar, iymon e'tiqodli bo'lib tarbiyalanadilar. Shunday ekan ma'naviyat qo'rg'oni bo'lmish oilani mustahkamlash barchamizning burchimizdir.

Адабиётлар / Литература / References

1. A.V. Vaxabov va boshqalar. Ijtimoiy ish va ijtimoiy ta'minotga kirish: Darslik.- T.: "Iqtisod-Moliya", 2018. - 168 b.
2. G.G.Tagiyeva, H.T.Husanovaa. Oila va gender sotsiologiyasi. Darslik/-Samarqand:SamDU nashriyoti,2021.-252 b.
3. M. G'aniyeva va boshqalar. Ijtimoiy ish etikasi. Darslik. -T .: «Fan va texnologiya», 2015, 432 bet.
4. O.Hasanboyeva va boshqalar. Jamoa. Oila pedagogikasi. T., «Aloqachi», 2007, 384 bet.
5. Oila psixologiyasi: Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari o'quvchilari uchun /G ' . B. Shoumarov tahriri ostida./ - T.: «Sharq», 2003. - 272 b.
6. <https://lex.uz>
7. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. 01.05.2023. <https://lex.uz/docs/-6445145>.
8. Yusuf Xos Xojib "Qutadg'u bilig".
9. www.xabar.uz
10. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. «**Бахтиёр оила**» «Hilol-Nashr» нашриёт-матбааси. 528 бет.
11. <https://lex.uz/docs/-6445145>

09.00.00- Фалсафа фанлари

Tog'ayev Nodirjon Ergashevich
Sharof Rashidov nomidagi Samaqand davlat universiteti
“Falsafa va milliy g’oya” kafedrasи dotsenti

AJDODLARIMIZ BOY ILMUY MEROSINING O’ZBEKISTONDA MA’RIFATLI JAMIYAT QURISH HAMDA YOSHLAR TARBIYASIDA TUTGAN O’RNI

Annotatsiya. Ushbu maqolada ajdodlarimizning jahon ilm-fani hamda sivilizatsiyasiga qo’shgan bebafo hissasi va bizga qoldirilgan boy ilmiy-ma’naviy merosi xalqimiz uchun eng ulug’ qadriyat ekanligi yoritib berilgan. Shu bilan birqalikda ajdodlarimizning boy ilmiy merosi xalqimizning ma’naviy yuksalishida, O’zbekistonda ma’rifatli jamiyat barpo etishda, ayniqsa yoshlar ta’lim-tarbiyasida tutgan o’rni tahlil qilingan.

Kalitso’zlar: yoshlar, ta’lim-tarbiya, ma’naviyat, ma’rifat, ajdodlar, milliy qadriyatlar, ilmiy meros, ma’rifatli jamiyat.

Togaev Nodirjon Ergashevich
Samarkand State University named after Sharof Rashidov
Doctor of Philosophy, Associate Professor of the
Department “Philosophy and National Idea”.

THE ROLE OF THE RICH SCIENTIFIC HERITAGE OF OUR ANCESTORS IN BUILDING THE ENLIGHTENMENT SOCIETY AND EDUCATION OF YOUTH IN UZBEKISTAN

Abstract. This article explains that the invaluable contribution of our ancestors to world science and civilization and the rich scientific and spiritual heritage left to us is the greatest value for our people. Along with this, the role of the rich scientific heritage of our ancestors in the spiritual growth of our people, in the formation of an enlightenment society in Uzbekistan, especially in the education of young people, is analysed.

Keywords: youth, education, spirituality, enlightenment, ancestors, national values, scientific heritage, enlightenment society.

Тагаев Нодиржон Эргашевич
Самаркандский государственный университет имени
Шарофа Рашидова, Доктор философии, доцент
кафедры «Философия и национальная идея».

РОЛЬ БОГАТОГО НАУЧНОГО НАСЛЕДИЯ НАШИХ ПРЕДКОВ В ПОСТРОЕНИИ ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОГО ОБЩЕСТВА И ВОСПИТАНИИ МОЛОДЕЖИ В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация. В данной статье объясняется, что неоценимый вклад наших предков в мировую науку и цивилизацию и оставленное нам богатое научное, а также духовное наследие является величайшей ценностью для нашего народа. Наряду с этим проанализирована роль богатого научного наследия наших

предков в духовном росте нашего народа, в становлении просветительского общества в Узбекистане, особенно в воспитании молодежи.

Ключевые слова: молодежь, образование, духовность, просвещение, предки, национальные ценности, научное наследие, просветительское общество.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N77>

Ajdodlarimiz tomonidan bizga qoldirilgan boy ilmiy-madaniy meros kelajak avlodning tafakkuri, dunyoqarashi milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida shakllanishida Vatanga muhabbat, millatparvarlik, ma'rifatparvarlik, ajdodlarga munosib farzand bo'lib voyaga yetish hamda ularning bunyodkorlik faoliyatini davom ettirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Agar o'tmish merosimizni ulkan bir daryo deb tasavvur etsak, bu boradagi hozirgi bilim va tasavvurlarimiz undan bir tomchi xolos. Bugungi kunda erishgan eng katta yutuqlarimizdan biri bu buyuk ajdodlarimiz milliy-ma'naviy merosining qayta tiklanishidir. So'ngi yillar ichida o'tmish milliy-ma'naviy va madaniy merosni o'rganish, ularning mamlakatimizda ma'rifatli jamiyat barpo etishda, ayniqsa yoshlar ta'lim-tarbiyasiga, ma'naviyatiga ta'sirini ko'plab soha vakillari tadqiq qilmoqdalar.

Xalqimizning uzoq o'tmish tarixi shundan dalolat beradiki, insoniyatning ma'naviy kamolotiga ijobiy ta'sir ko'rsatgan boy ma'naviy-madaniy meros va buyuk qadriyatlar sohibimiz. Bu haqda muhtaram Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev "Bizning qanday buyuk va shonli o'tmishimiz, qanday ulug' ajdodlarimiz borligini yaxshi bilamiz va bu bilan hamisha faxrlanamiz" [1]. – deb ta'kidlab o'tadilar.

Bizning donishmand ajdodlarimizning barchasi ilm-ma'rifatni ulug'laganlar, insonni axloqli, tarbiyalı bo'lishga, Vatanni sevishga, insonparvar hamda millatparvar bo'lishga undaganlar. Bugungi kunda mamlakatimizda ijtimoiy-ma'naviy sohalardagi islohotlardan ko'zlangan asosiy maqsad yoshlarimizning ma'naviy yuksalishiga zamin hozirlash, xususan jamiyatda milliy va umuminsoniy qadriyatlarga sodiq barkamol inson bo'lib voyaga yetishishi ustida qayg'urish, ularni insonparvar, vatanparvar, millatparvar, axloqiy jihatdan komil inson bo'lib yetishishining ilmiy asoslangan tarbiyaviy tizimini ishlab chiqishdir. Bu haqda Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov: „Ajdodlarimiz tafakkuri va dahosi bilan yaratilgan eng qadimgi tosh yozuv va bitiklar, xalq og'zaki ijodi namunalaridan tortib, bugungi kunda kutubxonalarimiz xazinasida saqlanayotgan ming-minglab qo'lyozmalar, ularda mujassamlashgan tarix, adabiyot, san'at, siyosat, axloq, falsafa, tibbiyot, matematika, mineralogiya, kimyo, astronomiya, me'morlik, dehqonchilik va boshqa sohalarga oid qimmatbaho asarlar bizning buyuk ma'naviy boyligimizdir. Bunchalik katta merosga ega bo'lgan xalq dunyoda kamdan-kam topiladi” – deb ta'kidlaydi.

Ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan boy ma'naviy meros, ulkan kashfiyotlar inson dunyo qarashi, ayniqsa yosh avlod dunyo qarashini shakllantirish hamda rivojlantirishda katta ahamiyatga ega. Yosh avlodda insoniy fazilatlarni shakllantirish va rivojlantirishda milliy-ma'naviy merosimizdan foydalanmog'imiz lozim, chunki ajdodlarimiz merosida ta'lim-tarbiya, axloqqa doir masalalar chuqur ishlab chiqilgan.

Bugungi kunda mamlakatimizda ma'rifatli jamiyat barpo etish borasida davlatimiz tomonidan jamiyat ijtimoiy hayotining barcha jabhalarida to'laqonli amal qilishi uchun kerakli bo'lgan qonun-qoidalar qabul qilinmoqda. Bunday ma'naviy-ijtimoiy jarayonlar xalqimizning ma'naviy jihatdan yuksalishiga xizmat qilib, ularning axloq, odob, tarix, san'at, adabiyot, texnika, madaniy meros, urf-odatlar, diniy aqidalar to'g'risidagi bilim va ko'nikmalarining

oshishiga olib keladi. "Ma'lumki, meros – xalq o'tmishi, buguni va kelajagini bog'lovchi muhim halqa. Avlod va ajdod munosabatlarining uzuksiz zanjiri ana shu halqalardan tarkib topgan. Agar avlodlar halqasi uzilsa, jamiyat vayron bo'ladi" [2].

XXI asr boshqa davlatlar singari O'zbekistonning ham oldiga yechimini topishi zarur bo'lган bir qator muammolarni qo'ydi. Bu muammolarning yechimi bevosita yoshlar tarbiyasi bilan chambarchas bog'liqdir. Shunday ekan, bugungi kunda buyuk davlatga munosib barkamol avlodni tarbiyalash, ularni ma'naviy yetuk, jismonan baquvvat, ma'rifatli, yuqori darajali zamonaviy mutaxassis kadr qilib tarbiyalashda faol ish olib borish lozim. Har qanday mamlakatning ertangi kuni, kelajak taraqqiyoti birinchi o'rinda yoshlarning jismoniy va ma'naviy kamoloti bilan o'lchanadi. Ajdodlarimizning o'tmishi, milliy va diniy an'analarimiz, ma'naviy qadriyatlarimizni o'rganish, xalqimizning milliy o'zligini anglashi, demokratik, adolatli, huquqiy davlat rivojida fuqarolarning, ayniqsa, yosh avlodning yaxlit bir dunyo qarashi shakllanishida nazariy poydevor vazifasini bajaradi.

Yurtimizda bugungi kunda bo'layotgan ijtimoiy va ma'naviy o'zgarishlar ham xalqimiz milliy tarixining oltin zarvaraqlari bo'lib qoladi. Tarixda hech narsa hech qachon millat ta'fakkuri va tasavvuridan o'chib ketmaydi. Shu boisdan millat tafakkurida doimo ma'naviyat va ma'rifat tuyg'ulari barq urib turadi. Yoshlarimizni Vatanga sadoqat ruhida tarbiyalash ana shu milliy tarix sahifalarini jonlantirish va yaratishdan boshlanadi. Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov ta'kidlaganidek, "xalqning madaniy qadriyatları, ma'naviy merosi ming yillar mobaynida Sharq xalqlari uchun qudratli ma'naviyat manbai bo'lib xizmat qilgan" [3]. Bunday jarayon jamiyatda har qanday g'oyaviy, mafkuraviy kurashlar bo'lganda ham o'zligini saqlab qolishga harakat qiladi, o'tkinchi dunyo qarashdan vaqt kelib o'zini ozod qilgan holda ma'rifatparvarlikni abadiyatga daxldor etadi.

Yoshlarini milliy qadriyatlarimizga sodiq qilib voyaga yetkazish va ularni zamon talablari asosida umuminsoniy taraqqiyotning yutuqlari, dunyo ilmlarini puxta egallab zamonaviy kadrlar bilan hamnafas qilib tarbiyalash lozim. Chunki bugungi globallashuv asri insoniyatning oldiga qo'yayotgan talablariga tayyor bo'lib yashash, har xil muammolarni o'z vaqtida yechimini topish uchun, avvalo, eng zamonaviy bilim va dunyoqarash muhim ahamiyat kasb etadi. Yoshlarini milliy ruhda tarbiyalash millatparvarlikka erishish omili ekan, milliy qadriyatlar ham o'z navbatida axloqiy fazilatlar kamolotini taqozo etadi.

Mustaqillik davrida buyuk allomalarimizning jahon sivilizatsiyasiga qo'shgan bebaho hissasi va ular merosini o'rganish, benazir kashfiyotlarining jahonshumul ahamiyati haqidagi bilimlarni rivojlantirishga katta e'tibor berildi. Mustaqillik yillarda ko'plab buyuk allomalarimiz tavallud sanalari tanatali nishonlandi, ilmiy ma'naviy merosi o'rganildi. "O'tgan davr ichida Ahmad Farg'oniy, Imom Buxoriy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Mirzo Ulug'bek kabi o'nlab allomalarimizning xalqaro miqyosda o'tkazilgan tavallud sanalari, ularning qadamjolarini obod etish va asrab avaylash borasidagi ulkan ishlar xalqimizning, ayniqsa, yosh avlodning ma'naviy dunyosini boyitibgina qolmasdan, buyuk o'tmishimizdan meros bebaho ma'naviy mulkning jahon miqyosida yanada chuqurroq tushunilishi va keng e'tirof etilishiga xizmat qildi" [4].

Ma'lumki, qomusiy tafakkur egalari hisoblangan Markaziy Osiyo mutafakkirlari ilmning barcha sohalarida olib borgan tadqiqot natijalaridan hozirgi zamon fani va texnikasi keng sur'atlarda foydalanib kelmoqda. Ayniqsa, Markaziy Osiyoda IX-XII asrlarda Al-Xorazmiy, Al-Farg'oniy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino va Abu Nasr Forobiya va boshqa shu kabi keng

qamrovli tafakkur va qomusiy bilim egalari ilmning turli sohalarida ijod qilishlari natijasida rivojlanish va taraqqiyot uchun belgilovchi ahamiyatga ega bo'lgan turli falsafiy, tabiiy-ilmiy, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-huquqiy va ma'naviy-diniy g'oyalarni ilgari surishgan.

Markaziy Osiyolik buyuk faylasuf Abu Nasr Forobiy falsafaning turli sohalari bo'yicha asarlar yozgan. Ayniqsa, ilm-fan va uning turlari, fanlar tasnifi, ilmlarning kelib chiqishi va ularning jamiyat taraqqiyotidagi o'rni to'g'risidagi fikrlari e'tiborga sazovordir. Faylasuf "Ilmlarning kelib chiqishi" nomli risolasida turli ilmlarni vujudga kelishi to'g'risida fikr yuritadi. Ushbu risolada sonlar to'g'risidagi ilm, yulduzlar haqidagi ilm, musiqa ilmi, tabiatshunoslik ilmlari to'g'risida fikr yuritiladi. „Shu o'rinda Belgiyada Ibn Sinoga, Litvada Mirzo Ulug'bekka, Moskva, Tokio va Baku shaharlarida Alisher Navoiy bobomizga, Misr poytaxti Qohira shahrida esa Ahmad Farg'oniy xotirasiga hurmat sifatida muazzam haykallarning o'rnatilishi har bir vatandoshimiz qalbida cheksiz iftixor tuyg'ularini uyg'otadi” [5].

Bugungi kunda xalqimiz, ayniqsa yoshlarimizning ma'naviy hayotida ajdodlarimiz tomonidan yaratib qoldirilgan boy ilmiy meros juda katta ta'lim-tarbiya vazifasini o'taydi. Ta'lim-tarbiyani takomillashtirmay turib ma'naviy barkamol insonni tarbiyalash mushkul. Globallashuv asrida xalqimizning, ayniqsa yoshlarimiz ongida ma'naviy bo'shliqning paydo bo'lishini oldini olish maqsadida ularni turli sohalarga jalb qilish, kasb-hunar o'rganishi, ularni milliy-ma'naviy tarbiyalash uchun mamlakatimizda yetarlicha sharoitlar yaratilgan.

Yoshlarning ma'naviy yuksalish jarayonida uning barcha huquqiy, siyosiy, axloqiy, madaniy va mafkuraviy tasavvurlari ijtimoiy tuzum va tizimlarning ta'siri tufayli shakllanib va rivojlanib boradi. Natijada yoshlardagi sog'lom, nafis jismoniy qiyofa, yuksak ma'naviy histuyg'ular, milliy tafakkur va tushunchalar birligi asosida millatparvarlik tarkib topadi. Yoshlarning milliy tafakkuri va millatparvarligi uyg'unlashib ma'naviy barkamollikni vujudga keltiradi. Yosh avlodni g'oyaviy-mafkuraviy jihatdan tarbiyalash dolzarb masala ekanligiga e'tibor qaratib, bu haqda birinchi Prezidentimiz Islom Karimov shunday degan edi: "Biz hayotga katta orzu-umidlar bilan kirib kelayotgan yoshlarimizga bir haqiqatni, ya'ni, „Ey bolam, sening Vataning bitta – barchamizga aziz, betakror mana shu O'zbekiston. Ota-bobolaringning xoki shu yerda yotibdi. Shu muqaddas zamin seni dunyoga keltirgan, sen uni obod etishing, himoya qilishing shart. Nafaqat sening o'z hayoting, balki senga umid ko'zini tikib turgan ota-onang, opa-singillaring, yosh go'daklar, nuroniq qariyalarimizning hayoti ham ana shu burchingni nechog'lik ado etishingga bog'liq”[6].

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlab o'tamizki ajdodlarimiz buyuk va o'ta murakkab tarixni o'z boshidan kechirib, shuning evaziga o'zining boy ilmiy-ma'naviy merosini yaratdi. Natijada biz donishmand va yuksak ma'naviyat sohibiga ega bo'lgan xalq sifatida shakllandik. Bunday donishmand va yuksak ma'naviyatlari xalqgina, o'zining oldiga eng oliy ezgu maqsadi sifatida, erkin va farovon hayot qurishdek vazifa qo'yishi mumkin. Ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan boy ilmiy-madaniy meros yoshlarimizning tarbiyasi hamda ma'naviy yuksalishida, xalqimizning ma'rifatli jamiyat barpo etishida muhim ahamiyat kasb etadi va biz buning ustida faol ish olib borishimiz lozim.

Адабиётлар / Литература / References

1. Мирзиёев Ш.М. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир // Халқимизнинг

- розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. Т.: Ўзбекистон, 2018. 191-бет.
2. Очилова Б. Миллий-маънавий юксалишда мерос, қадриятлар ва ворисийлик. - Т.: "Истиқлол", 2009. 52-бет.
  3. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари // Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т. 6. Т.: "Ўзбекистон", 1998. 125-бет.
  4. Каримов И.А. "Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожидаги роли ва аҳамияти" мавзусидаги халқаро конференциянинг очилиш маросимидағи нутқ. Ўқув қўлланма. - Т.: 2014 йил.
  5. Бу муқаддас Ватанда азиздир инсон. Т.: „Ўзбекистон”, 2010. 63-64-бетлар.
  6. Каримов И.А. Ватанимизнинг тинчлиги ва хавфсизлиги ўз куч-қудратимизга, халқимизнинг ҳамжиҳатлиги ва букилмас иродасига боғлиқ // Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжиҳатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ. Т. 12. Т.: „Ўзбекистон”, 2004. 273-бет.

09.00.00- Фалсафа фанлари

Kipchoqov Xomidjon Gulomovich,
PhD, Namangan muxandislik texnologiya instituti

JAVOBGARLIK PRINSIPINI SHAKLLANTIRISH AXLOQSHUNOSLIKNING ASOSIY MASALASI SIFATIDA

Annotatsiya. Ushbu maqolada javobgarlikning mohiyatidan kelib chiqib, davlat xizmatchilari uchun axamiyati va zaruriyati, faoliyat samaradorligida tutgan o'rni, hamda javobgarlik tabiiy ta'sirga ega, ixtiyoriy ravishda qabul qilingan, kelishilgan va ixtiyoriylik elementining namoyon bo'lish darajasiga qarab ma'nnaviy, huquqiy, iqtisodiy, siyosiy, individual va jamoaviy javobgarlik kabi turlari asoslab berilgan.

Kalit so'zlar. Erkinlik, javobgarlik, burch, vijdon, adolat, muxabbat, majburiyat, zaruriyat va tasodif.

Kipchoqov Khomidjon Gulomovich,
PhD, Namangan Institute of Engineering and Technology

FORMATION OF THE PRINCIPLE OF RESPONSIBILITY AS A MAIN ISSUE OF ETHICS

Abstract. This article is based on the essence of responsibility, on the basis of such types as moral, legal, economic, political, individual and collective responsibility of civil servants, their role in the effectiveness of activities, responsibility in Hama has a natural effect, is voluntarily accepted, agreed upon and depends on the degree of manifestation of the element of prudence.

Keywords. Freedom, responsibility, duty, conscience, justice, conformity, duty, necessity, and chance.

Кипчоқов Хомиджон Гуломович,
PhD, Наманганская Инженерно – технологический институт

ФОРМИРОВАНИЕ ПРИНЦИПА ОТВЕТСТВЕННОСТИ КАК ГЛАВНОГО ВОПРОСА ЭТИКИ

Аннотация. Данная статья основана на сущности ответственности, на основе таких видов, как моральная, юридическая, экономическая, политическая, индивидуальная и коллективная ответственность государственных служащих, их роли в эффективности деятельности, ответственность в Хаме имеет естественный эффект, добровольно принимается, согласовывается и зависит от степени проявления об элементе осмотрительности.

Ключевые слова. Свобода, ответственность, долг, совесть, справедливость, соответствие, обязанность, необходимость и случайность.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N78>

Kirish. Axloqiy tafakkur tarixida ijtimoiy javobgarlik masalasi ko'p hollarda inson erkinligi mutlaq emasligi, uning chegaralanganligi muammosi bilan bog'liq xolda rivoj

topganligini kuzatishimiz mumkin. Shu ma'noda, "har bir sohada erkinlik va javobgarlik tushunchalari bir birini to'ldiradigan tushunchalar sifatida qo'llanilganligi" bois "erkinlik tajribalari doimo javobgarlik muammosi bilan bog'liq bo'lib keldi"[1.20]. Erkinlikdan javobgarlikka harakatlanish mantig'i ko'proq mumtoz Yevropa falsafasiga xos yo'naliш bo'lib, "javobgarlik" tushunchasi alohida kategoriya sifatida tadqiq etilgan. Buning asosiy sababini esa mazkur tushuncha erkinlik va zarurat kategoriyalaring muammoli sohasi doirasida o'r ganilganligi bilan izohlash mumkin. Ko'pincha hayotda axloqiy javobgarlik huquqiy javobgarlikka almashtirilib, birinchi navbatda bu yerda aybdorlik masalasi asosiy o'ringa ko'tarilib uning zamirida "javob berish" tushunchasi yotadi. Shunday qilib, javobgarlik tushunchasining nisbiyligi va ikkilamchi mohiyatidan kelib chiqib, uning boshqa axloqiy-falsafiy kategoriyalar erkinlik, burch, vijdon, sevgi,adolat va boshqalar bilan bog'likligini taxmin qilish mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Suqrot ilm bilan fazilatni chegarasini aniqlab, odam mas'uliyat bilan harakat qiladi, nima qilayotganini biladi va ezgulikka amal qiladi deb ta'kidlaydi. Demak, bunda inson o'z ixtiyori bilan harakat qiladi. Aristotel "javobgarlik" tushunchasini to'g'ridan-tug'ri ishlatmay, "insonni o'z taqdiri va farovonligi uchun javobgar sifatida qo'lladi"[2.20]. Uning fikricha inson ongli va muvozanatl xarakat orqali fazilatli bo'ladi. Bunday harakatlar uchun shaxsning o'zi javobgardir. Inson tabiatiga ko'ra yaxshi va yomon amallarni qiladi. Shuning uchun Aristotel "tabiat, zarurat, tasodif va shu bilan birga insondan keladigan aql va vaznni" ajratib ko'rsatib, sabab oqibat munosabatlarida odam hal qiluvchi omil bo'lib, aniq axloqiy javobgarlik sababchisi hisoblanadi deydi"[3.318]. Uning fikricha, javobgarlik masalasi xatti-harakatni o'zboshimchalik bilan qilingan yoki qilinmaganligiga bog'lik xolda xal qilish muhim ahamiyatga ega. Masalan, u "maqtov va hukm, ushbu harakatning tugallanmagani yoki majbur bo'lishdan sodir bo'lganiga qarab olinadi"[4.96], deb ko'rsatadi.

Yangi davr falsafasida javobgarlik fenomeni inson erkin va mas'uliyatli tanlov subyekti sifatida ko'rib chiqiladi. Masalan, T. Gobbsning fikriga ko'ra, "fazilatli harakatlarning asosiy sababchisi erkin harakatdir deb aytib o'tgan. J. Edvard o'zining "Iroda erkinligi" asarida "hissiyot"ni "aql"dan ajratib, javobgarlik aql va erkinlikdan kelib chiqadi, deb ta'kidlaydi[4.202]. Shuningdek Gegel ham ratsionallikni javobgarlikning asosi deb hisoblaydi, lekin undan oldin birinchi navbatda, tushuncha sifatida ruxning universal shakli yotadi. Kant vijdonni javobgarlikning "subyektiv tamoyili" sifatida ko'rib chiqadi, shunchaki vijdonga ko'ra javobgarlikni javobgarlikdan ajratib ko'rsatadi. Tabiiyki, "obyektiv tamoyil"ning xususiyati esa burchga asoslangan kategoriya imperativ sifatida namoyon bo'ladi. Uning nazarida "vijdonli xar bir kishi o'z xatti harakati uchun Xudo oldidagi javobgarlikning sub'yektiv tamoyili bo'lishi kerak, ammo javobgarlik tushunchasi mavhum bo'lsa ham xar doim axloqiy o'z o'zini anglashni aks ettiradi"[5.31]. Ta'kidlash kerakki, Kant javobgarlikni axloqning zaruriy xususiyati sifatida birinchilardan bo'lib ajratgan.

Ijtimoiy javobgarlikning kategoriya yahamiyatini utilitar nuqtai nazardan chuqur ochib bergen faylasuf J.Mill jazoning zarurligi, ya'ni muqarrarligi ijtimoiy javobgarlikni istisno qilishligini asoslashga xarakat qildi. Masalan, shaxs boshqalarning manfaatlariga zarar yetkazadigan xarakatlar uchun javobgar bo'ladi, shundan keyin jamiyat bunday shaxslarni jazolash huquqiga ega.

Tahlil va natijalar. Shubhasiz ijobjiy ishlar uchun javobgarlikni talab qilish shart emas. Agar biror kishi u haqida gapirsa, demak, u aybdor bo'lishga tayyor va "jazolanish g'oyasi o'sha

paytda gapiruvchining fikrida paydo bo'ladi" [6.285]. Bu yerda axloqiy javobgarlikni huquqiy javobgarlikdan ajratish kerak, masalan, dastlab tartibga solish bilan bog'lik bo'lgan javobgarlikni "salbiy" javobgarlik turi sifatida ko'rib chiqilishi mumkin.

G.Yonasning "Javobgarlik tamoyili. Texnologik sivilizatsiya uchun axloqiy tajriba" asarida ham o'z aksini topgan. Uning fikricha, ijtimoiy javobgarlik axloqiy xatti-xarakatlarning xal qiluvchi omili xisoblanadi. Keyinchalik amalga oshgan xatti-xarakat asosida "ikkilamchi javobgarlik" yuzaga keladi. Maxsus javobgarlikning bunday "ikkinci darajali tabiat" universal javobgarlikning ustuvorligi va universalligi g'oyasini ilgari suradi. V. Tomashovning "Javobgarlik ekzistensial muammo sifatida" nomli monografiyasida javobgarlikni zaruriyatning "amalga oshirilishi" sifatida tushunishdan kelib chiqqan jarayon sifatida ko'rib chiqadi. Shunga asoslanib, u javobgarlik "jarayoni"ning quyidagi bosqichlarini ko'rib chiqadi: [7.26].

- bilishga oid — maqsadlarni belgilash uchun javobgarlik, ya'ni ob'yektiv zaruratni to'g'ri aniqlash;
- refleksiv — subyektning zaruriyatni amalga oshirish imkoniyati va o'z qobiliyatiga munosib baholanishi aks ettirgan refleksiv javobgarlik;
- instrumental — zaruriyatni amalga oshirish usullari va vositalarini to'g'ri tanlash uchun javobgarlik;
- aksiologik — muqobil xatti-harakatni tanlashda qadriyatli asoslar uchun javobgarlik;
- amaliy — amaliy faoliyat yo'naliishi va natijalari uchun javobgarlik.

Mazkur ketma-ketlik, bizning fikrimizcha, javobgarlik jarayonining faqat kichik bosqichlarini aks ettiradi, ya'ni harakat motivatsiyasi, uni amalga oshirish va kutilayotgan natija jarayonini. Dastlabki to'rt bosqichni istiqbolli javobgarlik sifatida belgilash mumkin. Bundan tashqari, bu yerda harakat qilish uchun to'g'ri, mos model taklif etiladi. Bunday xolda oxirgi bosqich nazariy jihatdan yakunlovchi bosqich hisoblanadi. Amalda hatto faoliyatning ideal "jarayon ketma ketligi" bo'lsa ham, ba'zida oqibatlarini oldindan aytish qiyin. Aslida, bu yerda javobgarlik ko'pincha "endigina boshlanadi".

Shuning uchun, yuqorida aytilganlarga tadqiq etilayotgan hodisaning vaqt jihatini aks ettirgan quyidagi bosqichlarni ko'rsatish mumkin:

- natijani keltirib chiqaruvchi, uni oxirgi amaliy natijadan farqlash — ya'ni natija va faoliyatning bevosita oqibatlari uchun javobgarlik;
- istiqbolli — voqeа yoki xodisaning kumulyativ ta'siri natijasida yuzaga keladigan uzoq muddatli;
- oqibatlar uchun javobgarlik, ya'ni loyihamiy ehtiyojni amalga oshirish uchun javobgarlik.

Ko'pincha amaliyotda ro'y beradigan moyillik kayfiyati uchun javobgar bo'lish kelajakdan qochish istagi, javobgarlikdan qo'rqish va uning futorologiyasidan uzoqlashish (javobgarlik psixologiyasi) istagi shaklida bo'lishi mumkin.

Muhokama. Zamonaviy axloqshunoslikda javobgarlik ko'rib chiqilayotgan hodisani aniqlangan va noaniq holatlaridan ozod qiladi, o'z-o'zidan javobgarlikning ustuvorligini tasdiqlaydi, o'ziga xos va axloqiy mutlaqlikdan ozod qiladi. Shunga o'xshash konsepsiya G. Yonasning javobgarlik tamoyilida uchraydi. Buni so'ngi istiqbolli bosqich sifatida avvalgilarining tarkibiy qismi sifatida ko'rib chiqish mumkin. Javobgarlik tabiiy ta'sirga ega, ixtiyoriy ravishda qabul qilingan, kelishilgan va ixtiyoriylik elementining namoyon bo'lish

darajasiga qarab ma'naviy, huquqiy, iqtisodiy, siyosiy, individual va jamoaviy javobgarlik kabi turlari ajralib turadi. Bundan tashqari, ko'pincha aralash hodisa sifatida ham namoyon bo'ladi. Masalan, huquqiy javobgarlik ma'naviy darajani anglatmaydi.

Jamiyatda javobgarlik o'lchovini belgilash va uning mukammal tizimini yaratish mumkin emas, shuning bilan faoliyatning yangi shartlari insoniy munosabatlarining an'anaviy shakllariga mos kelmaydigan noyob vaziyatlarni keltirib chiqaradi. Masalan, olimlar ta'kidicha, faqat axloqiy javobgarlikka mas'uliyatni hammasini mumkin emas, bu sub'yektiv baholash xavfiga olib keladi.

Individual va jamoaviy javobgarlikni taqsimlash ham muammolidir. Agar individual xarakatlarning ahamiyati oshib ketsa bitta odamning xatosi global oqibatlarga olib kelishi mumkin. Shuning uchun yangicha jamiyatlar axloqiy javobgarlik prinsipi asosida qurilishi kerak, bu yerda nafaqat jamoaviy, balki insonning real javobgarligi ham belgilanadi. Avvalo, bunday fikrlash shakllanishi kerak, bunda "inson o'zini rivojlanayotgan global jarayonning bir qismi sifatida his qiladi va uning salbiy oqibatlarini aniqlash va bartaraf etishga qaratilgan harakatlarni amalga oshirishga tayyor turadi[1.273].

Ko'pincha, individual javobgarlikni jamoaviy ravishda belgilashda qiyinchiliklar yuzaga keladi. Bu borada X. Lenk quyidagi xulosalarga keladi va ushbu muammoni quyidagicha ko'rib chiqadi: javobgarlik guruhg'a emas, balki shaxslarga yuklatiladi; shaxsiy javobgarlik o'z kuchida qoladi; guruhning xar bir a'zosi uchun ahamiyatsiz qismlarga bo'linishi mumkin bo'lgan umumiy javobgarlik yo'q; shaxs guruxning barcha a'zolari uchun javobgar emas. Xar biri o'z pozitsiyasiga ko'ra, xarakatlarning sifati, obyektga ta'siri kuch va bilimga ega bo'lish darajasi jihatidan tizim ichida, ayniqsa agar u beparvolik yoki harakatsiz xolda mavjud barqarorlikni buzsa javobgar bo'ladi [8.559].

Aytish mumkinki, axloqiy javobgarlikning turli xil tushunchalarini tizimlashtirgan Klik, uning asoslari, dolzarb muammolari va chegaralari haqida "Javobgarlik axloqi. Keljakning axloqiy nazariyasi" nomli monografiyasida asoslab bergan. Kanke "ijtimoiy javobgarlikni" ilmiy va falsafiy bilimlar va ekzistensial amaliyotning natijasi" deb hisoblaydi[9.5].

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, javobgarlik nafaqat o'tmish bilan balki keljakda ham xarakterli, bo'lib agar inson o'z oldidagi javobgarligini e'tiborsiz qoldirsa, u xar qanday salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. Shaxsiy javobgarlik choralarini belgilashda odamlar turli xil qadriyatlarni hisobga olishadi va ularning qat'iyligi javobgarlikning miqdoriy belgilanishini hal qiladi. Javobgarlik axloq prinsiplari orasidan eng asosiysi juda uzoq vaqt davomida javobgarlik miqdorini maksimal darajada oshirishdan iborat bo'lgan "eng katta javobgarlik qonunga bo'ysinish"dir. V.A Kanke tomonidan modellashtirilgan javobgarlik etikasi, yangi ming yillikda allaqachon G.Yonasning javobgarlik etikasining asosiy tamoyillarini ko'p takrorlaydi, bu esa yangi axloq nazariyasi tushunchalarining o'ziga xos universalligi, zamon ruhini aks ettiruvchi va unga mos bo'lganligini anglatadi. Shu bilan birga, ushbu muallif strukturaviy tahlil bilan shug'ullanmaydi, Yonasning javobgarligi tushunchasi va ba'zi ilmiy imtiyozlari munosabati bilan unga faqat qismlarga murojaat qiladi. Shu sababli, biz uchun nafaqat rekonstruktiv, balki innovatsion tadqiqotlar ham keng va yangi sohalar bo'lib qolmoqda

Адабиётлар / Литература / References

1. Гусейнов А.А. Свобода воли и ответственность (Спецкурс)//История философии. Уч. Пособие для студентов и аспирантов вузов. - М.: Изд-во Феноменология-Герменевтика, 2001
2. Кессиди Ф.Х. Этические сочинения Аристотеля//Аристотель Соч, п. 4-х т. -М.,1984, - Т.4.
3. История этических учений.-М.,2003.
4. Аристотель. Никомахова Этика//Соч.П.4.т.Т.4.-М.:Мысль.,1981.
5. Томашов В.В. Ответственность как экзистенциальная проблема. -М., 1998.
6. Кант И. Метафизика нравов// Соч. 6 т. Т.4.Ч.2.-М.:Мысль,1965.
7. Томашов В.В. Ответственность как экзистенциальная проблема. -М., 1998.
8. А.В.Разин. Этика. Учебник для вузов. М.: Академический Проект, 2006.
9. Канке В.А. Этика ответственности Теория морали будущего.М.,2003.
10. Sobirovich T. B. Philosophical Dialectics of National and Universal Cultural Development //Irish Interdisciplinary Journal of Science & Research (IIJSR). – 2021.
11. Sobirovich T. B. Evolution of ideas and views on the development of democratic society and spiritual renewals //Scientific Bulletin of Namangan State University. – №. 10. – С. 243-250.

09.00.00- Фалсафа фанлари

Raximova Rayxon Abdurasulovna,
Tadqiqotchi, "Oila va xotin-qizlar" ilmiy-tadqiqot instituti

**ZAMONAVIY OILADA MA'NAVIY-AXLOQIY QADRIYATLARNI SHAKLLANTIRISH:
MUAMMONING NAZARIY VA USLUBIY TAHLILI**

Annotatsiya. Xalqaro hamjamiyat e'tiborini oila institutiga qaratish, ushbu muqaddas ittifoqni asrab-avaylash muhimligini ta'kidlash maqsadida 1993 yilda BMT Bosh assambleyası 15 mayni Xalqaro oila kuni sifatida nishonlashga qaror qildi. 1994 yildan boshlab bu sana butun dunyoda keng nishonlanib, har bir davlatda oila institutini rivojlantirish, uning muammolarini hal etish maqsadida turli darajadagi chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Zero, jamiyat shakllanishida oilaning o'zi asosiy rol' o'yinaydi.

Kalit so'zlar: xalqaro, hamjamiyat, oila, institut, ittifoq, BMT, muammo, chora-tadbir, jamiyat.

Rakhimova Raykhon Abdurasulovna,
Researcher, Research institute "Family and women"

**FORMATION OF SPIRITUAL AND MORAL VALUES IN THE MODERN FAMILY:
THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ANALYSIS OF THE PROBLEM**

Abstract. In 1993, the UN General Assembly decided to celebrate May 15 as the International Day of the Family in order to draw the attention of the international community to the institution of the family, to emphasize the importance of preserving this sacred union. Since 1994, this date has been widely celebrated all over the world, and various measures are being implemented in every country to develop the family institution and solve its problems. After all, the family itself plays the main role in the formation of society.

Key words: international community, family, institution, union, UN, problem, measures, society.

Рахимова Райхон Абдурасуловна,
Научно-исследовательский институт
"Семья и женщины", научный исследователь

**ФОРМИРОВАНИЕ ДУХОВНО-НРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ В СОВРЕМЕННОЙ
СЕМЬЕ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПРОБЛЕМЫ**

Аннотация. В 1993 году Генеральная Ассамблея ООН приняла решение отмечать 15 мая как Международный день семьи, чтобы привлечь внимание международного сообщества к институту семьи, подчеркнуть важность сохранения этого священного союза. С 1994 года эта дата широко отмечается во всем мире, и в каждой стране реализуются различные меры по развитию института семьи и решению его проблем. Ведь сама семья играет главную роль в формировании общества.

Ключевые слова: международное сообщество, семья, институт, союз, ООН, проблема, меры, общество.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N79>

Kirish. Hozirgi zamonda millati, tili, dini, irqi, jinsidan qat'i nazar, har bir insonning jamiyatda o'z munosib o'rnnini topishi, g'oyalarini ro'yobga chiqarishi, yoshlik chog'idanoq hayotiga mazmun bag'ishlashi uchun unga issiq o'choq-oila zarur. Oila, shuningdek, insonlar o'zlarini topadigan, muammolari, quvonchlari va his-tuyg'ularini baham ko'radigan ma'naviy muhitdir. Psixologlar bir ovozdan fikriga ko'ra, mustahkam poydevorga qurilgan oila yanada farovon va baxtli turmush tarzini olib boradi, ma'naviy-ruhiy tushkunlik, stress va boshqa salbiy ruhiy holatlardan qochadi, maqsadli harakat qiladi, o'z oldiga qo'ygan maqsadlar sari dadil qadam tashlaydi. Sog'lom oila sog'lom jamiyat va madaniyatli davlat poydevori hamdir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Har bir inson har qanday og'ir mehnatda qatnashadi, o'z oilasining ijtimoiy farovonligi uchun ishlaydi. Albatta, bu olijanob tuyg'u. Shuning uchun ham insonda o'zi yashayotgan hayotdan zavqlanish, yaratish, kurashish uchun rag'bat bo'lishi kerak. Insonning bu ishtiyoqi hayotga cheksiz muhabbat, avvalambor, oilaga, farzandlarga bo'lган beg'ubor mehr-muhabbat, mehr va intilishdan kelib chiqadi.

Oila madaniyati, oilaviy qadriyatlar bugungi kunda dunyodagi xalqlar soni kabi rang-barangdir. Boshqacha qilib aytganda, har bir xalq o'zining tarixan shakllangan ruhiy qadriyatlari asosida oila modelini yaratadi. Ushbu umumiylar qadriyatlarga qo'shimcha ravishda, har bir oila o'zining yozilmagan "qonunlari", tamoyillari va o'ziga xos xususiyatlariga ega. Qadimgi Sharq va hozirgi G'arb madaniyatining eng ijobjiy tomonlari uning boy an'analari, ruhiyatidir. O'zbekistonda o'z qadriyatlari bilan uyg'unlashgan oila instituti yuksak qadrlanadi.

Qadim zamonlardan hozirgacha xalqimiz milliy tafakkurida oilaning o'rni beqiyosdir. Har bir yoshning oila qurish, xonodon sohibi bo'lish istagi muqaddas, ulug' va ezgu niyat sifatida qabul qilinib, har tomonlama qo'llab — quvvatlanmoqda. Respublikamizda oila davlat tomonidan muhofaza qilinadi. Konstitutsiya va qonunlarimiz oilaning jamiyatdagi munosib o'rni va mavqeyini ta'minlaydi. Shuningdek, oila xavfsiz, sog'lom, farovon hayot kechirish va o'z ichki salohiyatini samarali ro'yobga chiqarish imkonini beradi. "Oila – bu bir xonadonda yashovchi erkak va ayol, ularning farzandlari va yaqin qarindoshlaridan tashkil topgan odamlar ittifoqi. Umuman olganda, oila nikoh yoki yaqinlik asosidagi kichik guruhdir"[1].

Davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyev boshchiligidagi tayyorlangan va umumxalq referendumida qabul qilingan O'zbekiston Konstitutsiyasi har bir fuqaroning nikoh qurish huquqi hamda davlatning oilaga g'amxo'rlik qilish siyosatining asosiy yo'nalishlarini belgilab berdi. Nikoh jinslararo munosabatlarning sotsial tashkillanishi bo'lib, O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksiga ko'ra, nikoh –erkak va ayol o'rtasidagi erkin, ixtiyoriy, teng ittifoq, u oila tuzish va er-xotinning o'zaro huquq va majburiyatlarni bajarish maqsadida tuziladi[2]. Asosiy qonunda er-xotin o'rtasidagi iroda erkinligi, er va xotin o'rtasidagi huquq tengligini tartibga soluvchi qoidalari e'tiborga loyiqidir. Ayni paytda respublikamizda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot samarasida oilalar daromadi ortib, turmush darajasi yuksalmoqda. Davlat byudjetidan kam ta'minlangan oilalarga yo'naltirilgan ijtimoiy yordam ko'rsatiladi. Shubhasiz, oilalarning ijtimoiy farovonligi yuksalib, yangi ish o'rnlari ochilayotgani yoshlarning o'z vaqtida oila qurish imkonini bermoqda .

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada zamonaviy oilada ma'naviy-axloqiy qadriyatlarni shakllantirishning o'ziga xos xususiyatlari hamda muammoning nazariy va uslubiy tahlilini yoritib berishda analiz va sintez, tizimlilik, mantiqiylik, kompleks yondashuv, qiyosiy tahlil, dialektik usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Bugungi kunda butun dunyoda oila instituti bilan bog'liq juda jiddiy va xilma — xil muammolar mavjud. Hatto yaqin qo'shni davlat bo'lgan Qozog'istonda ham bu muammo natijasida demografik muammolarning kuchayishi bilan tug'ilishning kamayishi kuzatilmoqda. Bir necha yil oldin, hatto Qozog'iston aholisi ham kamayib borayotgani kuzatildi. G'arbda yosh yigit va qizlar o'rtasida nikohdan tashqari munosabatlar ular yoshligidan boshlanishi, shuningdek, keng tarqalgan "fuqarolik nikohi" oila institutiga jiddiy salbiy ta'sir qiladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, Yevropada kuzatilgan ajralish jarayonlarining aksariyati globallashuvning boshqa salbiy oqibatlari kabi gender muammolari bilan ham bog'liq.

Respublikamizda oila davlat tomonidan jiddiy himoyalangan. Davlatning ushbu sohadagi siyosatini o'z ichiga olgan Oila kodeksi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida nazarda tutilgan inson va fuqaroning asosiy huquqlari va erkinliklariga, ishtirokchilarning huquqlariga muvofiq oilaviy munosabatlar o'rnatish, mustahkamlash va tugatish tamoyillari, oilaviy munosabatlarni, davlat organlarining ushbu sohadagi vazifalarini, shuningdek fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish qoidalarini tartibga soluvchi normalarni belgilaydi. Kodeks nikohni tuzish, nikohni bekor qilish va uni haqiqiy emas deb topish qoidalari va shartlarini, shuningdek, ota-onan qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarni tarbiyalash qoidalarini o'rnatib qo'ygan. Oilaviy munosabatlar huquqiy tartibga solish, ayol va erkak o'rtasidagi ixtiyoriy nikoh, er va xotinning huquqiy tengligi, oila masalalarini o'zaro kelishuv asosida hal etish, bolalarni oilada tarbiyalash, ularning farovonligi va kamolotiga g'amxo'rlik qilish, voyaga yetmaganlar va mehnatga layoqatsiz a'zolarning huquq va manfaatlarini himoya qilishni ta'minlash tamoyillariga muvofiq amalga oshiriladi.

Onalik, otalik, bolalarni tarbiyalash va o'qitish, shuningdek, boshqa oilaviy masalalar er va xotinning huquqiy tengligi tamoyillariga muvofiq birgalikda hal qilinadi. Kodeksga ko'ra, er va xotin oiladagi munosabatlarini o'zaro yordam va hurmat asosida qurishi, oilaning mustahkamlanishi va farovonligi yo'lida birgalikda harakat qilishi, farzandlarining kamol topishi uchun qulay shart-sharoit yaratishi, farzandlari salomatligi to'g'risida g'amxo'rlik qilishi shart. "Bugun hayotning o'zi bizdan professional, tezkor va samarali davlat xizmati tizimini shakllantirish, yangicha fikrlaydigan, tashabbuskor, el-yurtga sadoqatli kadrlarga yo'l ochish bo'yicha samarali tizim ishlab chiqishni talab etmoqda" [3], – dedi Sh.M. Mirziyoyev.

Davlat darajasida ko'rilibotgan chora-tadbirlarga qaramay, tan olishimiz kerakki, bugungi kunda O'zbekistondagi ayrim ijtimoiy-psixologik muammolar oila institutining monolitini buzmoqda. Ajralish va oilaviy nizolarning asosiy sababchisi bo'layotgan bu muammolarni psixologlar tomonidan xolisona o'rganish, yoshlar o'rtasida ta'lim va targ'ibot-tashviqot ishlarini kuchaytirish oldinda turgan dolzarb va muhim masalalardan biridir. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, ajralishlarning ma'lum qismi yoshlarning oilaviy hayotga tayyor emasligi, ota-onaning ta'siri va bosimi ostida turmush qurishi bilan bog'liq. Shubhasiz, sevgi, e'tiqod va ishonch kabi qadriyatlarga asoslangan oilalar uzoq umr ko'radi. Bunday holda, turmush qurgan yoshlar o'zaro ma'nnaviy javobgarlikni his qiladilar, yon berishga moyil bo'ladilar va yuzaga keladigan har qanday ijtimoiy-psixologik muammolarni ular qat'iyat bilan qaytaradilar.

Muhokama. Samimiy sevgi istak hamda o'zaro hurmatga asoslanmagan oilalarda bir muncha vaqt o'tgach, tushunmovchilik, qarama-qarshilik va muammolar o'zini namoyon qila boshlaydi. Bunday oilalarda yoshlar bir-birini tushunishlari va o'zaro murosaga kelishlari qiyin, chunki ular axloqiy iplar bilan bog'lanmagan. Ota-onalarning ta'siri ostida asta-sekin kuchayib

borayotgan oilaviy nizolar oxir-oqibat ajralish to'g'risida qaror qabul qilishga olib keladi. Shu munosabat bilan, muayyan ma'naviy-ruhiy an'analardan kelib chiqadigan ota-onalarning takabburligining tugashi yo'lga qo'yilishi, yoshlarni istamay turmush qurish kabi zararli an'analarga barham berish kerak. Shuningdek, "Nikoh munosabatlaridagi shaxsiy muammolarning sirligini saqlab qolish uchun nikohdan ajrashish protsessida nizoli oilani Sud tomonidan mediatsiyaga yuborish va mediativ kelishuv qarorini sud prosessida inobatga olish amaliyotini joriy etish"[4] muhim hisoblanadi.

Oilanning asosiy vazifasi avlodni ko'paytirish, farzandlarni tarbiyalashdir. Oila tarbiyasining maqsadi farzandlarda shunday shaxsiy fazilatlarni shakllantirishdan iboratki, ular hayotda duch keladigan qiyinchilik va to'siqlarni yengib o'tishlari kerak. Bizning davrimizda oilani inqirozga olib keladigan asosiy muammolardan biri ajralish bilan bog'liq. P. Sorokin oila institutining "chuqurlashib borayotgan inqirozi" deb nomlagan vaziyatning empirik isbotini uni tanazzul va degradatsiya sifatida emas fluktuatsiya, integratsiya – dezintegratsiya, deb nomlaydi[5].

Davlat darajasida ko'rilibayotgan chora-tadbirlarga qaramay, O'zbekistonda ma'lum ijtimoiy-psixologik muammolar oila institutining poydevorini buzayotganiga e'tibor qilishimiz kerak. O'tgan yili respublikamizda 30 mingta nikohdan ajralish holatlari qayd etilgan.

Ajralish global demografik jarayondir. Bu barcha rivojlangan mamlakatlarga xosdir. Bu holatning achchiq oqibatlari o'sha oilalar farzandlarining taraqqiy etayotgan ma'naviy dunyosi, ong-u tafakkuri, sog'lig'i va yaqinlarining kamol topishiga nihoyatda salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bolalarda shakllangan ishonchsizlik va qo'rquv hissi bevosita ularning boshqa odamlar bilan o'zaro munosabatlarida seziladi. Ajralish ularning o'smirlik davriga to'g'ri kelsa, tibbiy-psixologik va pedagogik nuqtai nazardan ayniqsa og'ir oqibatlarga olib keladi. Avvalo, bolalarning akademik, ya'ni tayyorgarlik ko'rsatkichlari pasayadi, tengdoshlari bilan munosabatlari yomonlashadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, psixologlar fikriga ko'ra, ajralishdan oldingi davr, ajralish jarayoni yoki ajralishdan keyingi davr bolaning shaxsiyatini shakllantirish nuqtai nazaridan uning tarjimai holida ayniqsa muhim bosqich sifatida tavsiflanadi. Ular muqarrar ravishda ushbu mojaroning nafaqat kuzatuvchisi, balki asosiy ishtirokchilariga ham aylanadi. Oiladagi nomaqbul nizolarni, ota-onasining bir-biriga aytgan haqoratlari so'zlarini, aqlga sig'maydigan tuhmatni ko'rgan xullas ular yomon narsalarni eshitganda, psixologik jihatdan silkinib ketishadi. Ayniqsa, o'smirlik davrida ularning ham ota-onasi, ham o'zi haqidagi tasavvurlari o'zgaradi, ma'naviy iztiroblar tufayli ijtimoiy faolligi susayadi.

Адабиётлар / Литература / References

- Shoumarov G.B., Rasulova Z.A. Oila ensiklopediyasi. -Toshkent.: «Ilm-ziyo-zakovati» nashriyoti, 2016. – S. 233.
- O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksi / O'zbekiston Respublikasining qonunlari to'plami, 2007 y., 14 son, 133 modda; 2008 y., 16 modda. – B. 117.
- Mirziyoyev Sh.M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. 2-jild. -Toshkent.: O'zbekiston, 2018. – B.90.
- Rashidova Sh.R. Zamonaviy o'zbek oilasida islom urf-odat va an'analarning evolyusiyasi. Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. -Toshkent, 2022. -B.20.
- Голод С.И. Семья и брак: историко-социологический анализ. – СПб, 1998. – С. 4.

6. Turdiyev B. S. CULTURAL AND EDUCATIONAL DEVELOPMENT OF SOCIETY IN THE SCIENTIFIC HERITAGE OF WORLD PHILOSOPHERS //Academic research in educational sciences. – 2021. – Т. 2. – №. 4. – С. 443-451.
7. Turdiyev, B. S. (2023). KONFUTSIYNING SIYOSIY- HUQUQIY TA'LIMOT RIVOJIGA QO'SHGAN HISSASI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(21), 519-522.

09.00.00- Фалсафа фанлари

**Агзамова Нилюфар Шухратовна,
и.о. профессор кафедры этики и эстетики
Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека**

“АДАБ АЛЬ-ТАБИБ” КАК ИСТОЧНИК НАЦИОНАЛЬНОЙ БИОЭТИКИ

Аннотация. В статье анализированы взгляды восточно-мусульманских мыслителей, в частности представления Ибн Сино, так как объективная история и этика философии и медицины нуждается в более скрупулезном изучении наследия отечественных ученых, чтобы через их творчество обосновать современные принципы биомедицинской этики.

Ключевые слова: Адаб-аль-табиб; национальная биоэтика; евроцентризм; восточно-мусульманские мыслители; «добро» в интерпретации Ибн Сино.

Agzamova Nilufar Shukhratovna,
Acting Professor of the Department of Ethics and Aesthetics
National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek

“ADAB AL-TABIB” AS A SOURCE OF NATIONAL BIOETHICS

Abattract. The article analyzes the views of Eastern Muslim thinkers, in particular the views of Ibn Sino, since the objective history and ethics of philosophy and medicine requires a more thorough study of the heritage of domestic scientists in order to substantiate the modern principles of biomedical ethics through their creativity.

Key words: Adab-al-tabib; national bioethics; Eurocentrism; Eastern Muslim thinkers; "good" in the interpretation of Ibn Sino.

Agzamova Nilyufar Shuxratovna,
Etika va estetika kafedrasini v.b. professori
Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston milliy universiteti

“ADAB AL-TABIB” MILLIY BIOETIKA MANBAI SIFATIDA

Annotasiya. Maqolada Sharq musulmon mutafakkirlarining qarashlari, xususan, Ibn Sinoning qarashlari tahlil qilinadi, chunki falsafa va tibbiyotning ob'ektiv tarixi va axloqi biotibbiyot etikasining zamонавиyy tamoyillarini asoslash uchun mahalliy olimlar merosini ularning ijodkorligini yanada chuqurroq o'rganishni talab qiladi.

Kalit so'zlar: Adab-al-tabib; milliy bioetika; yevrosentrizm; Sharqiy musulmon mutafakkirlari; "ezgulik" Ibn Sino talqinida.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N80>

Цель: продемонстрировать нивелирование вклада восточно-мусульманских мыслителей в становление современной биоэтики.

Материалы и методы: оригинальные произведения восточно-мусульманских мыслителей, современных исследователей; источниковедческие и социологические методы; философский дискурс и сравнительный анализ;

Результаты: Принципы биомедицинской этики требуют не только «не причини вреда» (не сотвори зло, запретительная норма), но и сотвори благо (утверждающая норма). На поверхностный взгляд, они выглядят схожими. Скрупулезное различение этих принципов есть форма защиты, даже запрет использования концепции «двойного эффекта» для оправдания действий медиков: «я хотел добра, а получилось – наоборот». Концепция «двойного эффекта» – удобный способ избежать ответственности.

Обсуждение: Изучая современные исследования по истории медицины и биомедицинской этики, изданных на русском языке, складывается впечатление, что в них доминирует евроцентризм. Можно даже говорить о пренебрежении к творчеству представителей Мусульманского Возрождения. В частности, можно натолкнуться на такие высказывания, например, про Абу Али ибн Сина: «Его идеи влияли на деятельность врачей в течение столь длительного периода, что это само по себе является выдающимся примером власти авторитета в медицине, – власти, которая подавляла творчество и веками удерживалась без критической её переоценки» [1]. Кроме этого, как пишут Э. Умаров, Ф. Загыртдинова: «на наш взгляд, европейским теоретизированием не хватает акцентации на поведенческом аспекте и воспитании - на том, что представляет специфику восточных кодексов поведения» [2].

Отчасти это происходит по вине отечественных ученых, которые недостаточно активно знакомят зарубежных читателей с творчеством центрально-азиатских мыслителей. Создание объективной истории и этики медицины нуждается в более скрупулезном изучении наследия отечественных ученых, чтобы через их творчество обосновать современные принципы медицинской этики. Об этом пишет А. И. Касымов, автор «Адаб-аль-табиб»: «Вдохновленные и, что не менее важно, вооруженные идейным наследием Гиппократа, Ал-Рухави, Ар-Рази, Ибн Сина, Маймонид создали открытую систему моральных ценностей – Адаб аль-табиб, которая обогащалась в течение несколько веков плодотворной работы по освоению античного наследия. В отличие от западноевропейского и восточноевропейского неогипократизма с их прямолинейным лозунгом «Назад к Гиппократу», эта система ценностей синтезирует и развивает заложенную им этическую линию в медицине. Она настолько гибка и многофункциональна, что может адаптировать древнее знание даже к биоэтике XXI века» [3]. Адаб аль-табиб складывалась из «Духовной медицины», «Медицины для бедных», Абу Бакра Ар-Рази; «Адаб аль-табиб» Исхака Ибн Али Ал-Рухави; «Канона врачебной науки», «Поэмы о медицине» Абу Али Ибн Сины; «Трактата об астме», «Молитвы врача» Абу Амран Муса Ибн Мамуна, др.

Казалось бы, значение творчества Ибн Сина как врача и философа проанализировано глубоко и всесторонне. Однако можно обнаружить некорректное использование его высказываний, вырванных из контекста. Например, ему приписывают изречение: «Врач должен быть одет в богатые одежды, носить на руке дорогой перстень, иметь лучшего коня, дабы думы о хлебе насущном не отвлекали врача

от забот о пациенте». В то же время нам не встречался серьезный комментарий его трактата «Об этике». Ибн Сина в этом трактате пишет: «следует превратить доброжелательность к людям и принесение им пользы, любовь к добрым делам, исправление злых намерений и дурных нравов в субстанциональную естественную потребность души»[4]. Этот и есть квинтэссенция современных принципов биомедицинской этики: 1) признание автономии личности; 2) справедливая, равная доступность общественных благ; 3) непричинение вреда; 4) сотворение блага[5].

Из утверждения Ибн Сина «несуществование всего доброго есть зло и основа зла есть небытие. Небытие той или иной сущности» следует, что зло есть то, что препятствует развитию сущности предмета. Но это не означает, что зло заложено в сущности предмета. Отсюда вытекает, не заложено оно и в сущности человека. Почему его воля не всегда ориентирована на добро? По мнению Фараби, из-за отсутствия или недостатка «хорошего здравомыслия»[6], т. е. зло есть действие неразумности, и единственный путь приобрести здравомысление – просвещение.

Ибн Сина различает два вида «добра» (совершенное и несовершенное): «совершенное добро» – «то добро, которое делается просто как добро, не по принуждению, не по необходимости и не по цели, есть совершенное добро». Добро, благо есть бескорыстное следование принципам гуманности во всех поступках. Ибн Сина пишет: «польза от познания душевного состояния больше, чем польза от познания тела для познания состояний души, хотя каждое из них помогает другому»[7]. Раз душа и тело едины, должна быть и целостной учение о болезнях человеческих.

По Ибн Сина, стремление к совершенствованию - сущностное свойство мира и человека. Занимаясь самосовершенствованием, человек поднимается над низшим, животным состоянием, обретая духовность, он обретает «высшую природу», истинную сущность.

Центральной идеей этических взглядов Аль-Фараби и Ибн Сина было их представление о свободе воли - *ихтияр*. Аль-Фараби в своих социально-этических трактатах описывает три вида воли: первое это желание – ощущение, затем следует воображаемое желание и на их основе «в человеке образуется третий вид воли, а именно желание, исходящее из мыслительной способности. Это последнее называется свободным выбором, оно присуще только человеку, но никоим образом не другим животным. И благодаря ему человек может совершать похвальные и порицаемые, хорошие и плохие [поступки] и получать за это возражение и наказание»[8]. Выходило, что свобода воли человека, а не диктат Писания, - главный фактор нравственности. Более того, в Коране заложен принцип нравственной ответственности человека в сотворении зла, ибо моральное зло создается человеком, людьми: «Что доброго ни бывает с тобой, оно от Бога; а что злое бывает с тобой, то от тебя самого»[9].

Аль-Фараби учит различать «свободолюбие» и «свободомысление» как две ступени *ихтияра* человека. Он пишет: «Стремление к тому, что постигается, это, в целом, проявление свободной воли. Если оно исходит из ощущения или воображения, то оно носит название, общее с проявлением свободной воли; но, если оно исходит из размышления или рассуждения, его называют общим [термином] свободного выбора, присущего именно человеку»[10]. Если «свободная воля» имеет чувственную природу, то «свободный выбор» есть осознанное нравственное решение личности.

Аналогичные мысли присутствуют и в наследии Ибн Сина [11], который логично доказывал, что если не признавать свободу воли за человеком, совершающего всяческие поступки, в том числе и недобрые, то источником зла на Земле становится не воля человека, а воля Бога. Учение о свободе воли подымало проблему личной ответственности перед собственной судьбой, обществом и Богом за свершаемые поступки.

Идея свободы воли, свободы выбора позднее трансформировалось в учение об автономии личности, которое зародилось в лоне немецкой классической философии. Автономия личности — это те нормы, которые признает за собой личность, это право выбора поступать, как ему хочется, а не как он должен. Именно из этой разницы *как должен поступать человек и как он имеет право поступать* и вытекает зло. И именно в этом состоит нравственность: выбирать между должным и желаемым (собственной волей)

мыслители мусульманского мира с эпохи средневековья внесли немалый вклад в развитие учения о разуме (ноологии) и развили рационалистическую методологию познанию, в частности, теорию национального исследования феномена музыки. На Востоке сложился иной тип философской культуры, иной тип философского дискурса. Восточные перипатетики, на наш взгляд, удачно сочетали в себе, как навыки европейского теоретического анализа, так и собственно мусульманско-философские мировоззренческие принципы.

В XX в. появились новые попытки возражать против теории персональной нравственной ответственности. Это так называемые объективистские этические учения. Они утверждают, мораль вне отдельного человека (дана Богом, заложена в природе, выработана коллективным разумом, - варианты различны), а отдельный человек соглашается или отказывается ее соблюдать. Действительно, мораль — это совокупность общественных норм, которые регулируют отношения людей. Но они тогда соблюдаются, когда персонифицируются, становятся личностными. Мораль по содержанию есть совокупность общих закономерностей, по форме выражения всегда индивидуальна. Об этом твердят моралисты, когда утверждают, что человек сам автор своих действий, он свободен, у него есть свобода выбора.

Аль-Фараби и Ибн Сина были носителями не просто прогрессивных знаний, а авангардных: учение о свободной воли личности, о путях построения идеального государства, о «практической философии» как исправительницы нравов, - таким образом, они не считали эту задачу исключительной прерогативой веры. Этика в их понимании это «практическая» философия, которая на практике помогает сделать правильный нравственный выбор, а не просто набор умозрительных, далеких от реальной жизни, рассуждений.

Аль-Фараби и Ибн Сина считали, что музыка – свойства космоса, она может быть подвергнута измерению. Все в этом подлунном мире поддается измерению. Количество, число — это мера субстрата вещества, она определяет качество явления. Число, мера, форма есть то, что отличает один предмет от другого, одну мелодию от другого. Такая линия рассуждений именуется пифагорейской. Она была популярна среди восточных перипатетиков.

Число – абстракция, оно не зависит от ситуации использования. При помощи 10 числовых знаков можно описать любую гармонию: "красота имеется только там, где осуществилась числовая гармония, само искусство тоже есть не что иное, как число и структура" (Лосев А. Ф.). Число — это предел существования беспредельного, диалектическое единство предельного и беспредельного. Соразмерность чисел иначе именуется гармонией. Беспредельное есть неосмысленное, неразумное; предельное есть оформленное, понятное, разумное, то есть гармоничное. Гармония — это равновесие составных частей. Эти представления подготовили почву для понимания того, что именуется мерой, чувством меры. В этике это один из основополагающих принципов: «середина крайностей» (Аристотель), которая и есть добродетель. Никто не предлагает игнорировать собственные желания, но их надо соизмерять с желаниями других (разумный эгоизм); способность жертвовать собой (альtruизм) в ущерб собственным интересам, рождает паразитизм окружающих; постоянное стремление к получению наслаждения (гедонизм) рождает пессимизм, ибо жизнь есть не только наслаждение; поступать исходя исключительно из соображений пользы не означает всегда поступать благоразумно и т.д. Мораль, нравственность — это соразмерность во всем.

Выводы: Анализ творчества Ибн Сина позволяет утверждать, что с момента формирования узбекская медицинская наука и практика придерживается традиций Адаб-аль-табиб, которая сочетает в себе принципы научности «физической медицины» и ценности «духовной».

Адабиётлар / Литература / References

1. Александр Ф., Селесник Ш. Человек и его душа: познание и врачевание от древности и до наших дней. – М.: Республика, 1995. – С.99.
2. Умаров э., Загыртдинова Ф. Этика. – Т.: Чулпон, 2005. – С. 13
3. Касымов А. И. Адаб-аль-табиб. – Т., 2006. – С. 11.
4. Абу Али Ибн Сина. Трактат "об этики" – Ашгабат,. 2003. – С. 168.
5. Beauchamp T. L., Childress J. F. Principles of Biomedical Ethics. – 4th ed. – OUP, 1994.
6. Аль Фараби. Социально-этические трактаты. – Алма-Ата: Наука, 1973. – С. 6.
7. Ибн Сина. Книга о душе // Избранные философские произведения: Пер. с араб. и фарси-дари. – М.: Наука, 1980. – С. 385.
8. Аль Фараби. Социально-этические трактаты. – Алма-Ата: Наука, 1973. – 400 с
9. Коран. Перю Саблукова – С. 129-130.
10. Аль-Фараби. Философские трактаты. – Алма-Ата: Наука, 1972. – С. 288
11. Ибн Сина. Избранные философские произведения. - М.: Наука, 1980. - С. 382.
12. Sobirovich T. B. The development of democratic society and spiritual renewal in the views of Eastern and Western thinkers //INTERNATIONAL JOURNAL OF ADVANCED RESEARCH AND REVIEW. – 2020. – Т. 5. – №. 10. – С. 60-65.
13. Turdiyev B. S. CULTURAL AND EDUCATIONAL DEVELOPMENT OF SOCIETY IN THE SCIENTIFIC HERITAGE OF WORLD PHILOSOPHERS //Academic research in educational sciences. – 2021. – Т. 2. – №. 4. – С. 443-451.

09.00.00- Фалсафа фанлари

Axmadiyev Nuriddin Muxutdinovich,
Katta o'qituvchi, Farg'ona davlat universiteti
falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

INTELLEKTUAL MADANIYAT YOSHLARNING INNOVATSION FAOLLIGINI OSHIRISHNING MUHIM MEZONI SIFATIDA

Annotatsiya. Mazkur maqolada bugungi rivojlanib borayotgan jamiyatda yoshlarning innovatsion faolligini oshirish masalalariga e'tibor qaratilgan hamda ushbu jarayonda yosh avlodning intellektual madaniyatini oshirish muhim mezon ekanligi o'r ganilgan, bu boradagi zarur fikr-mulohazalar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: tafakkur, islohotlar jarayoni, innovatsion faoliik, ilmiy-texnik taraqqiyot va kitobxonlik, yoshlar va intellektual madaniyat.

Axmadiyev Nuriddin Muxutdinovich
Doctor of Philosophy (PhD) in philosophical sciences
Senior lecturer, Fergana State University,

INTELLECTUAL CULTURE AS AN IMPORTANT CRITERION FOR INCREASING THE INNOVATIVE ACTIVITY OF YOUNG PEOPLE

Abstract. This article focuses on the issues of increasing the innovative activity of young people in today's developing society and explores the fact that increasing the intellectual culture of the younger generation is an important criterion in this process, which explains the necessary feedback.

Keywords: thinking, the process of reform, innovative activity, scientific and technical progress and reading, youth and intellectual culture.

Ахмадиев Нуриддин Мухутдинович
Доктор философии (PhD) по философским наукам
Старший преподаватель, Ферганский государственный университет,

ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА КАК ВАЖНЫЙ КРИТЕРИЙ ПОВЫШЕНИЯ ИННОВАЦИОННОЙ АКТИВНОСТИ МОЛОДЕЖИ

Аннотация. В данной статье основное внимание уделено вопросам повышения инновационной активности молодежи в современном развивающемся обществе, а также исследовано, что важным критерием в этом процессе является повышение интеллектуальной культуры молодого поколения, изложены необходимые соображения по этому вопросу

Ключевые слова: мышление, реформаторский процесс, инновационная активность, научно-технический прогресс и читательство, молодежь и интеллектуальная культура.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N81>

Kirish. Jahonda rivojlanib borayotgan fan va texnik taraqqiyotining yangicha sifat bosqichiga rivojlanishi talab ortib bormoqda. Bizningcha, shu talab doirasida yanada olg'a bosishimiz uchun zarur bo'lgan tafakkur islohotlarini jadallashtirishimiz va buning vositasida, avvalo, o'zimizda sog'lom extiyojlarni shakllantirishimiz lozim. Gap shundaki, har qanday rivojlanish mavjud holatdan qoniqmaslikdan paydo bo'ladi. Ya'ni, mavjud holatdan qoniqish turg'unlikni yuzaga keltiradi. Insonda yangi ehtiyojni xosil bo'lishi taraqqiyot manbaidir. Hozirgi rivojlanayotgan davrda aqlli zukko, kreativ qobiliyatli, izlanuvchan va mustaqil mulohaza yurituvchi yoshlar jamiyatning ilmiy texnik taraqqiyotini harakatga keltiruvchi ulkan kuch quvvat bo'lib, ular kelajakda barcha sohalarni jahon hamjamiyati bilan integratsiyalashuvi (hamkorlik rivojlanish) lozim bo'ladi. Shu nuqtai nazardan, muammoga yondashuv iste'dodli yoshlarni izlab topish, ularga oqilona ko'rsatma berish va muayan yo'nalishga solish maqsadga muvofiqdir[1]. Chunki, ularning har qaysisiga hos bo'lgan individual xususiyatlar, ichki kuch-quvvat, yashirin imkoniyatlarni ochish, takomillashtirish, taraqqiy ettirish, ta'sir o'tkazuvchi omillar va vositalar topish, ya'ni ularning jamiyat ehtiyoji talabi hamda rivojlanish imkoniyatiga mos ravishda maqsadga muvofiqdir, bir so'z bilan aytganda yoshlarning innovatsion faolligini oshirish hozirgi davr talabidir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. "Yoshlar" ijtimoiy-demografik guruhibiga 14 yoshdan 30 yoshgacha bo'lgan odamlar kiradi. Yoshlar, birinchi navbatda, kadrlar manbai, kelajakda ko'payish va rivojlanishning asosidir. Intellektual salohiyatning yuqori darajasi malakali mehnat uchun asos yaratadi, shaxsga murakkab fan talab qiladigan ishlab chiqarish va texnologiyalarda ishtirok etish imkoniyatini beradi. Yoshlarning intellektual salohiyatini shakllantirishda yoshlarning potensial imkoniyatlarini shakllantiradigan, ohib beradigan va rivojlantiradigan oliy ma'lumot alohida ahamiyatga ega. Talabalar ijtimoiy guruhning intellektual salohiyatini rivojlantirishda katta ahamiyatga ega.

O'zbekistonda olib borilayotgan ta'lim sohasidagi o'zgarishlar, turli jamg'armalar faoliyati, iqtidorlarni tanlash borasidagi ishlar bizni quvontiradi. Lekin, bu xali yetarli emas. "Ta'lim - tarbiya haqida – uning mazmunini lo'nda qilib ifoda etish mumkin: bizga bitiruvchilar emas, maktab ta'limi va tarbiyasini ko'rgan shaxslar kerak"[2]. Darxaqiqat, bilim olish kerak, ammo mustaqil fikrlesh va noan'anaviy uslubda tafakkur yuritish yanada rivojlanish va ijtimoiy taraqqiyotga olib kelishi mumkin.

Milliy ma'naviy immunitetni rivojlantirish va mustahkamlashda quyidagi omillarni vujudga keltirish hamda ulardan samarali foydalanish amaliy ahamiyatga ega bo'ladi. Birinchidan, milliy intellektual salohiyatni rivojlantirish va ulardan samarali foydalanish. Buning uchun ta'lim va milliy tarbiyani rivojlantirish, milliy urf-odat, an'ana va qadriyatlarni yoshlar dunyoqarashining ajralmas qismiga aylantirish, yoshlarning o'zgalarniki qanchalik yuksak bo'lmasin o'z millatining qadriyatlari boy, go'zal va har tomonlama zamonaviy ekanligini hamda ustun ekanligini his etishi va o'z ma'naviyatini boyitib borishning asosiy manbai sifatida qaraydigan bo'lishiga erishish lozim. Bunday maqsadlarni amalga oshirishda "Ta'lim to'risida"gi qonun, "Kadrlar taylorlash Milliy dasturi" muhim ahamiyat kasb etadi. Ikkinchidan, ta'limning yangi modeli jamiyatda mustaqil fikrlovchi erkin shaxsning shakllanishiga olib keladi. O'zining qadr-qimmatini anglaydigan irodasi baquvvat, iymoni butun, hayotda aniq maqsadga ega bo'lgan insonlarni tarbiyalash imkoniyatiga ega bo'lamiz[3]. Ana shundan keyin ongli turmush kechirish jamiyat hayotining bosh mezoniga aylanadi.

Bizning fikrimizcha, jamiyat intellegensiyasining muhim bir xususiyati shundaki, bu qatlam individual tarzda o'zini o'zi tashkillashtiradi, rivojlantiradi va to'ldirib boradi. Ya'ni, intellegensiya o'z faoliyati uchun zarur barcha vositalarni va yo'llarni o'zi ishlab chiqadi hamda zamonasiga mos xolda takomillashuvini ta'minlaydi.

Yoshlarning ijodiy, intellektual va tadbirkorlik salohiyatini ro'yobga chiqarish, innovatsion loyihalar va zamonaviy texnologiyalarni ishlab chiqarishga joriy qilish, iqtidorli talabalar, yosh olimlar va tadbirkorlarning innovatsion faoliyatini rag'batlantirish uchun zarur shart-sharoitlar yaratilmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada intellektual madaniyat yoshlarning innovatsion faolligini oshirishning muhim mezonlari hamda muammoning nazariy va uslubiy tahlilini yoritib berishda analiz va sintez, tizimlilik, mantiqiylik, kompleks yondashuv, qiyosiy tahlil, dialektik usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Hozirgi global taraqqiyot davrida insonlar ijtimoiy ongi va dunyoqarashi muttasil yangilanib, uning qirralari tobora kengayib bormoqda. Shu jumladan yangicha ilmiy tafakkur tarzi shakllanib, uning ta'sirida noan'anaviy g'oyalar, fikrlar yuzaga kelmoqda. Ushbu jarayonlar oqibati o'laroq, shaxs va jamiyat intellektual madaniyatini rivojlantiruvchi vositalar yuzaga chiqmoqda. Masalan ilmiy-texnika, adabiyot va sa'nat hamda o'quv metodikasidagi ijobjiy yangiliklar shular jumlasidandir.

Zamonaviy sharoitda ta'lif amaliyotini takomillashtirish va innovatsiyalar asosida ta'lif tizimlarini rivojlantirishga yo'naltirilgan ta'lif va fan sohasidagi innovatsion faoliyat ta'limning barcha darajalarida maqsadli va tizimli ravishda amalga oshiriladi. Umuman olganda, uning ustuvor yo'nalishlari ta'lif sohasidagi davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish ehtiyojlari, ichki va tashqi ta'lif tashkilotlarining talablari bilan belgilanadi. Bundan kelib chiqadiki, bu ta'lifning yangi sifatini ta'minlashga imkon beradigan, shuningdek, ta'lif tizimini rivojlantirish uchun sharoit yaratadigan innovatsion faoliyatdir, bu esa o'z navbatida ta'lifni rivojlantirish bo'yicha davlat dasturlarini amalga oshirish va mahalliy innovatsion loyihalarni qo'llab-quvvatlash orqali erishish mumkin.

Yurtimizda shakllanib kelayotgan fuqarolik jamiyatni aynan mazkur o'zgarishlar vositasida takomillashishini nazarda tutgan xolda bugungi kun yoshlarini istiqbolda intellektual madaniyatli etib tarbiyalashimizni talab qilmoqda. Buning uchun mazkur masalani bartaraf etishda katta avlodga mansub yuksak intellektual madaniyatlari shaxslarning sidqidildan mexnat qilishlari, jamiyattdagi mavjud muammolar yechimini sinchkovlik asosida va buning zaminida porloq kelajakni yaqinlashtirishlari muhim zaruriyat bo'lib qolmoqda. Demak bu borada ular, avvalo, o'zlariga o'xshash salohiyatlari yoshlarni tarbiyalashi uchun jamiyatimiz taraqqiyotiga to'siq bo'layotgan bir qancha muammolarni bartaraf etishlari lozim[4].

Ya'ni, avvalo, keksa avlodning ongi va tafakkuridan eskilik sarqitlarini ma'lum darajada bo'lsa ham tugatish, yoshlarni ma'naviy-ahloqiy tarbiyasiga ko'proq e'tibor berish, ularning ruhiyati, qarashlari va jamiyatga bo'lgan munosabatini o'zgartirib, fuqarolik jamiyatiga o'tish sharoitida muhim o'zgarishlar tarafdori bo'lgan faol yoshlarni voyaga yetkazish, umumxalq ongida yangicha siyosiy-iqtisodiy tafakkurni shakllantirish orqali eski, boshqaruv tuzum sarqitlarini bartaraf etishning usul va vositalarini ishlab chiqish hamda islohotlarini o'tkazish jarayonida rasmiy byurokratik xolatlarni, hukumat tomonidan qabul qilingan qonun, qaror va farmonlar ijrosini ta'minlashda qo'yilayotgan sustkashliklar, deklarativ shakl berish yoki

amaliyotdan uzoqlashish xolatlarini tugatish, jamiyatning huquqiy ongini yuksaltirish, bu boradagi mavjud kamchiliklarni bartaraf etish, zamonaviy fan-texnika taraqqiyotini o'zlashtirishda davlat ta'lif standartlariga amal qilgan xolda ta'lif tizimida raqobat muhitini shakllantirish lozim. Shuning bilan bir qatorda fan-texnika vositasida mamlakatimiz uchun zarur bo'lgan jahon bozorida raqobatbardosh mahsulotlar olib chiqishga imkon beradigan zamonaviy tarmoqlarni yaratish va ilm fan taraqqiyotini ta'minlovchi yosh kadrlarni rivojlangan mamlakatlar tajribasidan habardor bo'lishlari uchun shart-sharoit yaratib berish, ijtimoiy infrastruktura va maishiy xizmat sohalarini yuksaltirish muhim ahamiyatga ega.

Muhokama. Milliy istiqlol g'oyasini xalq ruhiyatiga yaqinlashtirish borasidagi mavjud qusurlarni bartaraf etish, ilm fan sohasini o'zga sohalarga qaram bo'lishini oldini olish, ilm fan sohasida xizmat qilayotgan xodimlar oldida turgan mavjud to'siqlarni: qog'ozbozlik, buyruqbozlik, ta'magirlik kabi illatlarni oldini olish, fan rivojiga yetarli darajada e'tibor, erkinlik berish va shu kabi masalalarni yechish kerak. Ma'lumki, barcha bilimlar va texnologiyalar zamonlar o'tishi bilan o'zgarib boradi hamda takomillashadi. Bu jarayon asosida esa mehnat bozorida yangidan-yangi kasblar va sohalar vujudga keladi[5]. Demak, bizningcha shaxs va jamiyat intellektual salohiyatini ham bugungi jahon mehnat bozori talablaridan kelib chiqqan xolda shakllantirishimiz va rivojlantirishimiz lozim. Bu borada intellektual salohiyatni yuksaltiruvchi barcha omillarni ham mazkur talablarga muvofiq takomillashtirib borishimiz darkor bo'ladi.

Umuman olganda, mamlakatimizda sog'lom va barkamol avlodni tarbiyalash, yoshlarning o'z ijodiy va intellektual-innovatsion salohiyatini ro'yobga chiqarish, mamlakatimiz yigit-qizlarini XXI asr talablariga to'liq javob beradigan har tomonlama rivojlangan shaxslar etib voyaga yetkazish uchun shart-sharoitlar va imkoniyatlarni yaratish bo'yicha keng ko'lamli aniq yo'naltirilgan chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Shunday qilib, yoshlarning ta'lif darajasini o'sishi, intellektual salohiyatning shakllanishi va o'sishi zamonaviy mehnat bozori sharoitida yuqori raqobatbardoshlikning kafolati hisoblanadi[6]. Uzlusiz ta'lif va malaka oshirish yoshlarning intellektual qobiliyatları va imkoniyatlarini kengaytirishga yordam beradi, bu esa kasbiy o'sish va turmush darajasini oshirish istiqbollarini oshiradi. Shu bilan birga, mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy siyosatining asosiy yo'nalishlari mehnat munosabatlarida ishtirok etayotgan yoshlarning kasb-hunar ta'lifi darajasini oshirish va imkoniyatlarini kengaytirish bilan bog'liq. Intellektual salohiyatni rivojlantirish, ta'lif imkoniyatlarini kengaytirish, mintaqaviy va hududiy mehnat bozori sharoitida yoshlarning raqobatbardoshligini oshirish davlat tomonidan tartibga solishning ustuvor vazifalari hisoblanadi.

Xulosa. Ta'lif innovatsiyalari ta'lif tizimi, uning tuzilishi, unda yuzaga keladigan ta'lif jarayonlari bilan bog'liq, shuning uchun ular ta'lif darajasining maqsad va vazifalarini – ta'lif sifatini, ta'lif xizmatlarini yaxshilashga qaratilgan. Boshqaruv, tashkiliy, iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy, ilmiy, pedagogik, psixologik-pedagogik jihatlar va ta'lifdagi muammolar - ushbu tizim va uning tuzilmalari bilan bog'liq barcha tomonlar va jarayonlarni qamrab oladi[7].

Xulosa qilib aytganda, yoshlarning innovatsion faolligini oshirishda intellektual salohiyatini rivojlantirish va yanada yuksaltirish vositalari sifatida ko'rib chiqilgan yuqoridagi barcha omillar doimo o'zgarishda va takomillashuvda bo'lib, ularning barchasi jamiyat intelligensiyasining vorisiylik tamoyili asosida vujudga keladi, rivojlanib boradi.

Адабиётлар / Литература / References

1. Mukhutdinovich, A. N. (2022). In Matters of Spiritual and Moral Education of Children in the Family, the Alienation of Youth to the Older Generation. Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture, 3(7), 24-26.
2. Mukhutdinovich, A. N. (2022). Intellectual Culture in Increasing the Innovative Activity of Young People-An Important Criterion. American Journal of Social and Humanitarian Research, 3(7), 134-136.
3. Ahmadiev, N. M. (2020). SPIRITUAL AND MORAL UPBRINGING OF YOUNG PEOPLE IS A FACTOR OF GREAT PROSPECTS. In PEDAGOGIKA. PROBLEMI, PERSPEKTIVI, INNOVATSII (pp. 3-6).
4. Akhmadiev, N. (2019). Factors of raising the level of spiritual and social activity in the youth. Scientific Bulletin of Namangan State University, 1(1), 134-140.
5. Akhmadiev, N. M. (2019). ISLAMIC SPIRITUAL PROSPERITY OF YOUTH IN RELIGIOUS EDUCATION. Scientific Bulletin of Namangan State University, 1(6), 234-236. Akhmadiev, N. M. (2019). ISLAMIC SPIRITUAL PROSPERITY OF YOUTH IN RELIGIOUS EDUCATION. Scientific Bulletin of Namangan State University, 1(6), 234-236.
6. Ahmadiev, N. M., & Juraev, I. M. (2019). Family reading-a leading factor in the promotion of youth moral education. Nauchniye issledovaniya v Kirgizskoy Respublike, (3), 24-27.
7. Axmadiyev, N. M. "PAVLONIYA-MO'JIZAVIY DARAXT." European Journal of Interdisciplinary Research and Development 15 (2023): 460-464.
8. Nuriddin M. Akhmadiev. FACTORS FOR THE HEALTH OF THE SPIRITUAL MORAL WORLD OF THE YOUNGER GENERATION. Oriental Journal of Social Sciences SJIF for 2022: 5.908
9. Sobirovich T. B. The implementation of human indicator reforms in Uzbekistan //Asian Journal of Multidimensional Research. – 2021. – Т. 10. – №. 9. – С. 197-202.
10. Sobirovich T. B. Strategy of Renewal of National Spirituality of Uzbekistan //International Journal on Integrated Education. – 2020. – Т. 3. – №. 8. – С. 122-126.

09.00.00- Фалсафа фанлари

Nabiyev Mansur Jamxur o'g'li,
Katta o'qituvchi, Jizzax davlat pedagogika universiteti

**DEMOKRATIK JAMIYAT TARAQQIYOTIDA IJTIMOIY G'OYALAR EVOLYUTSIYASI VA
MODERNIZATSIYASI**

Annotatsiya: Ijtimoiy g'oyalar evolyutsiyasi va modernizatsiyasi faqat sof nazariy yoki ijtimoiy jarayonlarga bo'lib qolmay, shu bilan birga xalqning turmush tarzi, madaniy an'analari, urf-odatlari va uning ruhiy xususiyatlarini ham o'z ichiga oladi. Ushbu maqolada demokratik jamiyat taraqqiyotida ijtimoiy g'oyalar evolyutsiyasi va modernizatsiyasining asosiy jihatlari, o'ziga xos xususiyatlari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: demokratiya, demokratik jamiyat, g'oya va mafkura, ijtimoiy g'oya, evolyutsiya, modernizatsiya, ma'naviy meros, milliy g'oya.

Nabiyev Mansur Jamkhur ugli,
Senior teacher, Jizzakh State Pedagogical University

**EVOLUTION AND MODERNIZATION OF SOCIAL IDEAS IN THE DEVELOPMENT OF A
DEMOCRATIC SOCIETY**

Abstract. The evolution and modernization of social ideas is not only purely theoretical or social processes, but also includes the lifestyle of the people, cultural traditions, customs and its spiritual features. This article highlights the main aspects, distinctive features of the evolution and modernization of social ideas in the development of a democratic society.

Keywords: democracy, democratic society, idea and ideology, social idea, evolution, modernization, spiritual heritage, national idea.

Набиев Мансур Джамхур угли,
Старший преподаватель, Джизакский
государственный педагогический университет

**ЭВОЛЮЦИЯ И МОДЕРНИЗАЦИЯ СОЦИАЛЬНЫХ ИДЕЙ В РАЗВИТИИ
ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА**

Аннотация. Эволюция и модернизация социальных идей являются не только чисто теоретическими или социальными процессами, но также включают в себя образ жизни народа, культурные традиции, обычаи и его духовные особенности. В данной статье освещаются основные аспекты, специфика эволюции и модернизации социальных идей в развитии демократического общества.

Ключевые слова: демократия, демократическое общество, идея и идеология, социальная идея, эволюция, модернизация, духовное наследие, национальная идея.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N82>

Kirish. Mustaqillik yillarida ijtimoiy g'oyalarga asoslangan xalqimizning ijtimoiyadolat, huquqiy, tenglik, insonparvarlik va ezhgulik tamoyillari qaror topgan, yuksak ma'naviyatli va ma'rifatli jamiyat qurishdek asriy orzu- umidlarini ro'yobga chiqaboshladidi. Ijtimoiy g'oyalari - jamiyatimiz a'zolarining dunyoqarashi, fikrlashishi va qarashlarida, ongi-tafakkuri hamda kundalik hayot tarzida, ularning ishonch va e'tiqodida o'z aksini topgan, ijtimoiy hayot normalarining qaror topishi jarayonidir. Ijtimoiy g'oyalarni e'tiqod darajasiga ko'tarish bir shaxs yoki kishining ishi emas. Butun bir millat va xalqning oliy janob fazilati bo'lomog'i lozim, shundagina ko'zlangan maqsadlarga erishishning asosiy omillaridan biriga aylanadi.

Xalqimizning ijtimoiy g'oyalari asosini tashkil etuvchi asoslari, milliy o'zligi, tili, dini, qadriyatları, an'ana va urf-odatlarini tiklash, avaylab asrash, uni kelajak avlodga yetkazish uchun zarur shart-sharoitlar yaratildi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, ijtimoiy g'oyalari evolyutsiyasi va modernizatsiyasi xalqimizning asriy an'analariga, islomning insonparvarlik mohiyatiga, milliy qadriyatlarimizga, rivojlangan davlatlarning ilg'or tajribalaridan ijodiy foydalanib, o'zimiz tanlagan taraqqiyot tamoyillariga tayanib, ozod va obod vatan, erkin va farovon hayot asoslarini barpo etish, huquqiy demokratik davlat, erkin fuqarolik jamiyatni qurish vazifasi oldimizga maqsad qilib qo'yildi. Zero, "Demokratiyani harakatlantiradigan, uni amalga oshiradigan va rivojlantiradigan kuch-insondir: demokratiya faqat xalq hokimiyyati bo'lib qolmay, u har bir inson, har bir jamoa va butun xalqning o'z mamlakati kelajagi, o'z taqdiri oldidagi mas'uliyati hamdir"[1].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ijtimoiy g'oyalarning evolyutsiyasi va modernizatsiyasining demokratik jarayonlari bilan bog'liqligini Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov aytganidek, O'zbekistonning milliy demokratik taraqqiyoti, yurt istiqboli fuqarolik jamiyatni va demokratik huquqiy davlat barpo etish vazifasi bilan chambarchas bog'liq ekanligini ko'ra oldi. "Men faqat bir narsani — xalqlarning boshiga azob-uqubat keltiradigan va qon to'kilishiga sabab bo'ladigan boshboshdoqdik, hokimiyyatsizlik va adovat bo'lishini istamayman. Demokratiyani hamma narsani qilish mumkin deb, o'zboshimchalik bilan talqin etish ana shunga olib keladi. Men demokratik jamiyatni, eng avvalo qonunga quloq solish deb bilaman. Shaxsning haq-huquqlarining buzilishiga yo'l qo'yib bo'lmasligini belgilab beradigan yozilmagan qonunlar, ma'naviy qoidalar to'plami zarur. Ya'ni, odam jamiyatdagi mezonlar doirasida o'ziga erkinlik va cheklashlar darajasini belgilab oladi. Bu rivojlanib boruvchi uzlusiz jarayondir."[2]

Demokratik jamiyatning ijtimoiy g'oyalari evolyutsiyasi va modernizatsiyasi jarayonlarining shakllanishi va takomillashishiga ta'sir ko'rsatadigan omillarni tahlil qilish demokratik jamiyat tushunchasining namoyon bo'lish xususiyatlari va asosiy tamoyillarini tahlil etishni taqozo etadi. Ayni paytda, milliy g'oya huquqiy demokratik davlat, erkin fuqarolik jamiyatni barpo etishning asosiy vositalaridan biri ekanligini ham e'tirof etmoq lozim. Ijtimoiy g'oyalari evolyutsiyasi va modernizatsiyasi jarayonlari milliy g'oyamizning shakllanish asosini tashkil etadi. Ilmiy izlanishlar jarayoni shuni ko'rsatadiki, "milliy g'oya davlat va jamiyatning qarashlari, intilish, xohish va maqsadlari majmuidan iborat bo'libgina qolmasdan, balki u xalqimizning tarixiy, etnik hamda ijtimoiy taraqqiyotning huquqiy asoslarini, ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy omillari, obyektiv va subyektiv shart-sharoitlarini ham o'zida mujassam etadi"[3]. Milliy g'oya imorat bo'lsa uni tashkil etuvchi har bir unsurlar ijtimoiy g'oyalardir.

Shuning uchun ham ijtimoiy g'oyalarning vujudga kelishining xalqimiz ruhiyati, mafkuraviy, siyosiy jarayonlar bilan bog'liq jihatlarini tahlil qilish faqatgina nazariy emas, balki

amaliy ahamiyatga molikdir. Bu esa, o'z navbatida, mamlakatimizda barpo etilayotgan huquqiy demokratik jamiyatning o'ziga xosligi, milliy g'oya, xalqimiz tarixiy xotirasi, madaniy merosi, qadriyatlari, an'ana, urf-odatlari, orzu-umidlari namoyon bo'lismeni o'rganishni muayyan zaruriyatga aylantiradi.

O'zbekistonda shakllanayotgan demokratik davlat va uning namoyon bo'lish shakllari to'g'risida fikr yuritar ekanmiz, "demokratiya" tushunchasining mohiyati va mazmuni xalqaro miqyosda e'tirof etilgan tamoyillari Markaziy Osiyo mintaqasi va umuman musulmon sharqidagi demokratik qadriyatlar xususidagi fikrlarimizga aniqlik kiritish lozim.

Falsafa ensiklopedik lug'atida, demokratiya (yunoncha demos va xalq kratos-hokimiyyat) – fuqaro erkinligi va tengligi qonunlarda mustahkamlangan, xalq hokimiyatchiligining vosita va shakllari amalda o'rnatilgan va yuzaga chiqarilgan siyosiy tuzum[4], deb ta'rif berilgan.

Demokratik jamiyat, avvalo xalq hokimiyati tamoyillariga asoslangan, fuqarolariga erkinligi va teng huquqliligi kafolatlangan siyosiy tizim ekanligini etirof etish, fikrimizcha konseptual ahamiyatga egadir. Mazkur siyosiy tizimda shakllanayotgan demokratik jarayonlar haqidagi I.A.Karimovning quyidagi fikriga e'tibor qaratmoq kerak. Unda ijtimoiy taraqqiyot kabi demokratik jarayonlarning rivojlanishi ham tartibsiz ravishda emas, balki ob'yektiv qonuniyatlar asosida amalga oshishi ta'kidlanadi. "Demokratik jarayonlar, o'z ob'yektiv qonuniyatlar asosida rivojlanadi. Ularni o'rganib borish, ularga amal qilish talab etiladi"[5].

Demak, ijtimoiy g'oyalar va jarayonlar demokratik jamiyatning muhim atributi sifatida quyidagicha ta'rifga ega bo'ladi. Ijtimoiy g'oyalar – bu mamlakatimizda istiqomat qiluvchi xalq irodasining namunasidir. Pirovard natijada, demokratiya shakl va mazmun birligi sifatida doimiy rivojlanish va takomillashish jarayonida bo'ladi. Bundan shunday xulosa chiqarish mumkinki, har bir davlat, jamiyat, millat yoki muayyan bir tarixiy avlod har qanday ijtimoiy munosabatlar sharoitida ham demokratik jarayonlarni o'zlariga mos, o'zlariga xos, ma'qul shaklini yaratadilar. Shu asnoda, ular demokratianing takomiliga o'zlarining hissalarini qo'shadilar.

Demokratiya davlat ijtimoiy normalar va g'oyalar asosida inson munosabatlarini belgilaydi. Demokratianing asosiy talablari: ko'pchilik hokimiyati, fuqarolar teng huquqligi, ular huquq va erkinliklari himoyalanganligi, konstitutsiya va qonunlarning ustuvorligi, hokimiyatning bo'linishi, davlat boshlig'i va vakolatli organlarning saylab qo'yilishi. Bular qariyb barcha mamlakatlar Konstitutsiyalarida belgilab qo'yilgan tartib-qoidalardir.

Ma'lumki, zamонави G'arbda huquqiy davlat qurish, fuqarolik jamiyatini barpo etish, demokratik davlatni shakllantirish bilan bog'liq o'ziga xos qarashlar mavjud. Demokratiya hech qanday jamiyatga yoki davlatga chetdan o'z-o'zidan kirib kelmaydi, avvalo jamiyatda muayyan demokratik tizimlar shakllanishi uchun ob'yektiv zaruriyat yuzaga kelishi kerak. Hamda demokratik jarayonlarning qaror topishida muhim ahamiyat kasb etadigan ijtimoiy normalar va g'oyalar zarur hisoblanadi. Bu ijtimoiy g'oyaviy jarayonlar turli davlatlarning ijtimoiy turmush tarzidan, milliy qadriyatlaridan kelib chiqib turli tarixiy davrlarda vujudga kelishi va turli xil ko'rinishlarda bo'lishi mumkin. "Har bir millat o'z ruhiyatidan kelib chiqib bu masalaga yondashishi zarur. Odamlarning tafakkuri va ijtimoiy saviyasi bilan demokratik o'zgarishlar darajasi va sur'atlari bir-biriga qanchalik munosib bo'lishiga bog'liq. Tarixiy tajribaning ko'rsatishicha, demokratik jarayonlarni chetda nusxa olib ko'r-ko'rona nusxa ko'chirish aslo samara bermaydi. Aksincha, bunday yo'l chalkash va xatarli oqibatlarga olib kelishi mumkin".[6] Darhaqiqat, O'zbekistonning hozirgi taraqqiyot bosqichida ijtimoiy g'oyalarning

G'arb mamlakatlariga xos bo'lgan demokratiyani majburlab tiqishtirishga bo'lgan urinishlar foydadan ko'ra zararli ekanligini tajriba ko'rsatib turibdi. Binobarin, G'arb va Sharqda demokratiyaning elementlari bir-biridan farq qiladi. Agar G'arbda ijtimoiy-g'oyaviy harakatlarning faolligi natijasida demokratiya tushunchasi tezroq kirib kelgan va shakllangan bo'lsa, Sharqda esa bu jarayon birmuncha keyinroq o'ziga xos shaklda namoyon bo'lgan. Shuning uchun ham demokratiyaga erishish uning asoslarini yaratish uchun aksariyat davlatlarga o'n-yuz yillab vaqt kerak bo'lgan bo'lsa, ko'pgina davlatlarda endi-endi bu jarayonga kirishilmoxqda.

Tahlil va natijalar. Demokratiya tamoyillarini qaror toptirish, demokratik jamiyatni shakllantirish har doim ham silliq kechaveradigan jarayon emas. Bu uzoq va murakkab jarayondir. Chunki, ba'zi manfaatlar to'qnash kelgan joyda doimo demokratik tamoyillarga raxna solingen yoki chetlab o'tilgan.

Demokratiya bu jamoa tomonidan qabul qilinadigan qarorlar majmui bo'lib, u o'zida har tomonlama mukammal tizimni mujassamlashtiradi va unda butun hamjamiyatga tegishli bo'lgan qarorlar uning barcha a'zolari tomonidan qabul qilinadi hamda uning barcha a'zolari qarorlarni qabul qilish jarayonida qatnashishda teng huquqqa ega bo'ladi. Devid Bitem fikriga ko'ra, "... demokratiya, bizlar odatlanganimizdek, faqat hukumat va davlat sohasiga tegishli emas. Demokratiya tamoyillari turli xil jamiyatlardagi qarorlarning jamoa tarzida qabul qilinishiga tegishlidir. Davlat darajasidagi demokratiya bilan boshqa ijtimoiy institatlardagi demokratiya o'rtaida uzviy bog'liqlik mavjud." [7]

Demokratik qadriyat bu — insoniyat hayotidagi demokratik tuzumni aks ettiruvchi real va ideal ne'matlar bo'lgan jamiyat hodisalari (erkinlik, hurfikrlilik, ozodlik, teng huquqlilik, hokimiyatning bo'linishi, ozchilikning ko'pchilikka bo'ysunishi, saylovlarda xalqning o'z xohish istaklarini erkin namoyon qilishi (bildirishi), qonun ustuvorligi, xalqni hokimiyat manbai deb tan olinishi va boshqalar majmuidir.

Demokratiyaning pirovard maqsadi bu jamiyatdagi barcha fuqarolarning teng huquqligini ta'minlashdan iborat ekanligidir. Kunda har bir insonning o'ziga mos qadr-qimmatga ega ekanligi hech bir insonning hayoti boshqalarning hayotidan qadriiroq emasligini e'tirof etadi. Zero, — "O'zbekiston kelajagi buyuk davlat. Bu mustaqil, demokratik, huquqiy davlatdir. Bu — insonparvarlik qoidalariiga asoslangan, millati, dini, ijtimoiy ahvoli, siyosiy e'tiqodlaridan qat'iy nazar fuqarolarning huquqlari va erkinliklarini ta'minlab beradigan davlatdir" [8] aynan insonlarning teng huquqliligi, ularning shaxsiy manfaatlari va fikrlari hukumat siyosatida albatta inobatga olinishini nazarda tutadi.

Demokratiya universal bo'lsa ham, demokratik jamiyat taraqqiyotida ijtimoiy g'oyalar evolyutsiyasi va modernizatsiyasi tadrijiy amalga oshadigan jarayonlardan bo'lib, uni vujudga keltiradigan, shakllantiradigan ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, tarixiy, geografik sharoitlar turli xalqlar va davlatlar, millatlarning ijtimoiy-g'oyaviy ta'siri ma'lum darajada kirib keladi. Demak, ijtimoiy g'oyalarning evolyutsiyasi va modernizatsiyasi, rivojlanish jarayonlari millat ruhiyatidan, mentalitetidan kelib chiqadi va mamlakatning, aholining rivojlanish darajasi asosiga qarab demokratik jarayonlar shakllanib boradi.

Misol uchun, mamlakatimizdagи ijtimoiy-siyosiy va madaniy jarayonlarni yaxshilashga qaratilgan har bir yilga nom berish ijtimoiy g'oyalarning modernizatsiyasini ko'rsatadi. Yillarga berilgan nomlar har yili jamiyat hayotining ma'lum ma'nodagi ijtimoiy muhitini yaxshilashga va ijtimoiy g'oyalar transformatsiyasini o'zida aks ettiradi. Xususan har bir yilga nom berilishi

demokratik jamiyat taraqqiyotining muhim elementlaridan biri bo'lib hisoblanib, demokratik jamiyat taraqqiyotida ijtimoiy g'oyalar evolyutsiyasi va modernizatsiyasi jarayonini ko'rishimiz mumkin. Berilgan yil nomlari bilan bиргаликда dastur ishlab chiqilib, shu asosida jamiyatning shu sohasi rivojlantiriladi. Ijtimoiy hayot shakllari rivojlantiriladi.

Demokratik davlat boshqaruvida teng huquqiylikni ta'minlashni kafolatlash muhim ahamiyatga ega. I.Karimov ta'kidlagandek: "...yangilangan jamiyatning siyosiy va davlat tuzilishi insonga uning siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy turmush tarzini erkin tanlab olishni kafolatlashi kerak." [9]

Bugungi kunga kelib faqat demokratiya bilangina tinch-osoyishta rivojlanish, taraqqiy etishni maksimal darajada kafolatlash mumkinligi tobora aniq bo'lib bormoqda. O'z oldimizdag'i ezgu maqsadlarga erishishni qo'ygan jamiyat eng avvalo mamlakat ijtimoiy hayot barqarorligini ta'minlashi zarur hisoblanadi.

Demokratiya tamoyillaridan eng muhimlaridan biri sifatida demokratik jamiyat qurishning dunyoda e'tirof etilgan tamoyillarini tan olish va demokratiyaning milliy-madaniy meros va milliy qadriyatlar bilan bog'liq milliy xususiyatlariga tayangan jamiyatning ijtimoiy g'oyalar evolyutsiyasi va modernizatsiyasi transformatsiya jarayonlariga ko'p jihatdan bog'liq hisoblanadi.

Demokratik tamoyillardan biri xalq, davlat hokimiyatining manbai ekanlidigadir, uning xohish irodasi davlat siyosatini belgilab beradi. Pirovard natijada bu siyosat inson va jamiyat farovonligiga, jamiyatning barcha a'zolarining ijtimoiy kelib chiqishi, millati, diniy e'tiqodidan qat'iy nazar, munosib turmush tarzini ta'minlashga qaratilgan bo'ladi. Demak, demokratik jamiyatda fuqarolarning qarorlar qabul qilish jarayonlaridan qanchalik xabardorligidan tashqari, qabul qilinayotgan hukumat qarorlarining jamiyat a'zolari tomonidan bajarilishini ta'minlash, kishilarning davlatni boshqarishda qay darajada ishtirok etishi bilan ham bog'liq bo'ladi.

Muhokama. Davlat bilan birga vujudga kelgan demokratiya insoniyat tarixi davomida turli milliy-madaniy shart-sharoitlarga moslasha boradi. Demokratik davlatda inson manfaati, qadr-qimmati, hayoti har narsadan yuqori turadi. Biroq demokratiya hamma narsada erkinlik emas, qonunga asoslangan erkinlikdir. Demokratiyaning ajralmas qismi intizom, qonunlarni hurmat qilish, boshqalarning haq-huquqini himoya qilishdir. Demokratiya tartibotlari huquqiy davlatda mukammal rivojlanib boradi. Professor F.Musayev ta'kidlab o'tganlaridek, "Erkinlik – bebaho qadriyat va insonning asosiy mohiyatiga oid xarakteristikasidir." [10] Darhaqiqat, inson erki, huquqi fuqarolik jamiyatidagi asosiy demokratik qadriyatlardir.

Ma'lumki har qanday demokratik tuzumning mohiyati undagi ijtimoiy, siyosiy, huquqiy qadriyatlar bilan belgilanadi. Bu qadriyatlarning subyekti ham, obyekti ham shaxs-jamiyat-davlat tizimida, ular o'rtasidagi munosabatlarda namoyon bo'ladi.

Shaxs-jamiyat va shaxs-davlat tizimlari o'rtasidagi aloqalar dinamik xarakterga ega bo'lgani uchun jamiyat – davlat tizimi faol harakat qiladi, ularda bo'layotgan o'zgarishlarni tez ilg'ab zarur chora-tadbirlar ko'llab boriladi. Shaxs-jamiyat, shaxs- davlat va jamiyat – davlat tizimlari nisbiy ma'noda avtonomdir, ammo ularning yaxlit tizim tarzida harakat qilishini ta'minlovchi tamoyillar mavjud. Ularga ozchilikning ko'pchilikka bo'ysunishi, huquq va erkinliklar, fuqarolarning teng huquqliligi. Bozor iqtisodiyoti qonunlarining ustuvorligi, umuminsoniy demokratik qadriyatlardan kabilar kiradi.

Jamiyatning barqarorligi va rivojlanishi asosan ozchilikning ko'pchilikka bo'ysunishi bilan ta'minlanadi. Biroq, G'arb demokratiyasida jamiyatning barcha a'zolari qo'llab quvvatlaydigan tartib qoida, me'yor va qadriyatlar yo'q. O'zbekistonda esa sharqona demokratiyaga muvofiq, o'zaro ahil-inoq, jamoa bo'lib yashash, bir-birini qo'llab-quvvatlash, el-yurt manfaatlarini shaxsiy manfaatlardan ustun qo'yish tarixiy madaniy an'anadir. Umuman, insoniylik, axloq-odob, ma'naviy boylikka intilib yashash azaldan xalqimiz asrab, avaylab kelayotgan qimmatli meros sifatida ulug'lanadi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilganda, birinchidan, demokratik jamiyatning shakllanishi tabiiy jarayon. Mazkur jarayonda qo'yidagi yo'naliislarni; a) jamiyatdagি demokratik o'zgarishlarning islohotlar bilan hamohang uyg'unligi; b) ijtimoiy o'zgarishlarning kishilar ongida ob'yektiv in'ikos tarzida vujudga kelishi; v) aholining mutlaq ko'pchiligi uchun zaruriy iqtisodiy-ma'naviy ehtiyojga aylanishi; g) ijtimoiy ong, ya'ni psixologik va mafkuraviy tuyg'ularning uyg'unligi sifatida namoyon bo'lishini alohida ko'rsatish lozim.

Ikkinchidan, O'zbekistonda demokratik jamiyat qurish ehtiyoji, mamlakat hamda fuqarolarni kelajakka da'vat qiladigan, taraqqiyotga undaydigan omillardan biri tarzida yuzaga keladi, kishilarni boshqarish vazifasini bajarayotgan siyosiy partiyalar, rahbar shaxslar aql-zakovati, salohiyatini o'zida ifodalaydi.

Uchinchidan, Respublikamizning turli mintaqalarida yashaydigan aholi o'rtasida mahalliychilik, qarindosh-urug'chilik kabi sub'yektiv hissiyotlarning ustuvor bo'lib ketmasligiga, xilma-xil intilish hamda harakatlarni umumxalq va yagona vatan manfaatlari yo'lida uyg'unlashtirishga yordam beradi.

To'rtinchidan, jamiyatda olib borilayotgan islohotlar va o'zgarishlarning asosiy maqsadi bo'lgan demokratik huquqiy davlat, fuqarolik jamiyat, qonunning ustuvorligi va umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik asosiy xususiyatlari bo'lgan tizimga intilishlarini umumlashtirish uchun imkon yaratadi.

Beshinchidan, mamlakatning ichki hayotini boshqarishning asosiy mezonlaridan biri bo'lish bilan birga, tashqi siyosatda davlatning salohiyatini ko'rsatadigan, uning jahon hamjamiyati va xalqaro maydondagi obro'-e'tiborini namoyon qiladigan ma'naviy qadriyat mezonlarini, inson huquqlari, fuqarolarning imkoniyatlari umumbashariy muammolarni hal qilish istiqbollari qay tarzda amaliyotga aylanayotganligini bildiradigan omil bo'lib xizmat qiladi.

Albatta, bu tamoyillar o'z navbatida xilma-xil tarzda turli shakllarda namoyon bo'ladi. Ijtimoiy jarayonlarning talabi va yo'naliishiga ko'ra, ularning biri muayyan muddatga o'z ahamiyatini yaqqolroq namoyon qilishi ham mumkin. Ammo ularning uyg'unligi, uyg'onishlar jarayonidagi serqirraligini umumlashtirish ehtiyoji doimo saqlanib qoladi.

Umuman olganda, demokratik jamiyat qurish mamlakatimizdagi islohotlar va tub o'zgarishlar, ijtimoiy barqarorlikni yanada mustahkamlash va uning uzluksizligini ta'minlashda turli millatlar, diniy tashkilotlar, siyosiy partiyalar, davlat va jamoat tashkilotlarining hamjihatligiga erishish ehtiyoji huquqiy demokratik jamiyatni shakllantirishni mamlakatimiz taraqqiyoti hozirgi davrining zaruriyati sifatida namoyon bo'ladi.

Адабиётлар / Литература / References

1. Энг катта бойлигимиз-тинчлик ва барқарорликни асралик Назаров К. муҳаррирлигида.-Академия, 2006.-Б. 10.
2. Каримов И. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида – Т.:Ўзбекистон, 2012. – Б.346 -347.
3. Тўраев Ш. Демократик жараёнлар ва миллий ғоя.-Т.:Маънавият,2008. – Б.4.
4. Фалсафа энциклопедик луғат –Т.:”Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2010. – Б. 93.
5. Каримов И.А Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Том 3. -Т.: Ўзбекистон, 1996. – Б. 8.
6. Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари-энг олий қадрият. Том -14- Т.: Ўзбекистон, 2006. – Б.69.
7. Битэм, Дэвид 80 саволга 80 жавоб. - Т.:Ўзбекистон, 2001. – Б.16-17.
8. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. -Т.:Ўзбекистон, 1992. – Б.15-16.
9. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. -Т.:Ўзбекистон.1992. – Б. 16.
10. Мусаев Ф. Демократик давлат қуришнинг фалсафий ҳуқуқий асослари – Т.:Ўзбекистон, 2007. – Б.83.
11. Turdiyev B. The development of democratic society and spiritual renewal in the views of eastern and western thinkers //Общество и инновации. – 2020. – Т. 1. – №. 1/с. – С. 710-717.
12. Sobirovich T. B. Evolution of ideas and views on the development of democratic society and spiritual renewals //Scientific Bulletin of Namangan State University. – №. 10. – С. 243-250.

09.00.00- Фалсафа фанлари

Kenjayeva Dilrabo Romanovna,
Dotsent,

Xaydarova Larisa Sunnatovna,
Katta o'qituvchi, Toshkent davlat agrar universiteti

GLOBALLASHUV SHAROITIDA MILLIY MADANIYAT SOHASIDAGI O'ZGARISHLARNING O'ZIGA XOS JIHATLARI

Annotatsiya. Jahonda globallashuvning yangi bosqichida dunyo mamlakatlari o'rtasidagi madaniy-iqtisodiy aloqalarni yanada chuqurlashishi, albatta, iqtisodiy o'sish va turli madaniyatlarni boyitishga yordam beradi, biroq globallashuv sharoitida milliy madaniyatlarni modernizatsiyalashishi va integratsiyalashishi natijasida sodir bo'layotgan o'zgarishlarni o'rganish dolzarb masalalar qatoriga kiradi.

Kalit so'zlar: globallashuv, madaniyat, milliy madaniyat, tamaddun, modernizatsiya, milliy manaviy meros, urf-odatlar.

Kenjaeva Dilrabo Romanovna,
associate professor

Haydarova Larisa Sunnatovna,
senior teacher
Tashkent State Agrarian University

SPECIFIC ASPECTS OF CHANGES IN THE FIELD OF NATIONAL CULTURE IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

Abstract. The further deepening of cultural and economic ties between the countries of the world at a new stage of globalization in the world will certainly help to enrich economic growth and different cultures, but the study of changes that are taking place as a result of the modernization and integration of national cultures in the context of globalization is among the pressing issues.

Keywords: globalization, culture, national culture, civilization, modernization, national spiritual heritage, traditions.

Кенжаева Дилрабо Романовна,
доцент

Хайдарова Лариса Суннатовна,
старший преподаватель
Ташкентский государственный аграрный университет

СПЕЦИФИКА ИЗМЕНЕНИЙ В СФЕРЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Аннотация. На новом этапе глобализации в мире дальнейшее углубление культурно-экономических связей между странами мира, безусловно, будет способствовать экономическому росту и обогащению различных культур, однако изучение изменений, происходящих в результате модернизации и интеграции национальных культур в условиях глобализации, является одним из актуальных вопросов.

Ключевые слова: глобализация, культура, национальная культура, цивилизация, модернизация, национальное духовное наследие, традиции.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N83>

Kirish. Dunyoda globallashuv ko'p qirrali va ziddiyatli, murakkab jarayon sifatida milliy madaniyatlar rivojiga o'ziga xos ta'sir ko'rsatadi va turli xil oqibatlarni keltirib chiqaradi. Lekin globallashuvning obyektiv jarayon ekanligini, uning pozitiv va negativ oqibatlari borligini hisobga olish kerak. Bugungi G'arb dunyosida ham madaniyatlar o'zaro integratsiyalashmoqda. G'arba xos madaniyatlar ko'rinishi hamma joyda ham milliy madaniyatlarning o'ziga xos xususiyatlari bilan mushtarak emas. Milliy madaniyatni o'rganishga yondashishda G'arb va Sharqning o'ziga xosligi saqlanib qolayotganligini e'tirof etish lozim. Shu o'rinda aytish lozimki, "Mintaqamizning ko'hna va boy madaniy merosi global ahamiyatga ega"[1]. Bu esa, globallashuv sharoitida milliy madaniyatimizni asl mazmun — mohiyatini saqlab qolish borasidagi ilmiy tadqiqotlarni yanada chuqur o'rganish zaruriyatini yuzaga keltirmoqda.

O'zbekistonda madaniyat va qadriyatlarning globallashuvi shiddat bilan ro'y berayotgan bugungi kunda asrlar osha ajodolarimiz qadrlab kelgan va milliy o'zligimizni tashkil qiluvchi qadriyatlarmiz, milliy madaniyatimiz rivojiga o'zining ta'sirini ko'rsatmoqda. Shunday sharoitda o'rganilayotgan ilmiy tadqiqotlar, yurtimizda olib borilayotgan islohotlar, amalga oshirilayotgan keng ko'lamli ishlar Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev ta'biri bilan aytganda, "**Uchinchi Renessans** — milliy taraqqiyotimizning yangi davri poydevorini yaratishga xizmat qiladi"[2].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Dastlabki davrlarda madaniyat tushunchasi insonning tabiatiga, ehtiyojiga muvofiq turli xil moddiy buyumlarni yasay olishi, yerga ishlov berishi kabilar tushunilgan bo'lsa-da, biroq, antik davrdayoq madaniyat tushunchasi orqali insonning o'zini tarbiyalash va o'qitish ma'nolari, sivilizatsiya bilan bog'liq mazmunga ega bo'ldi. Xususan, "Falsafa" qomusiy lug'atiga ko'ra "madaniyat" so'zi arabcha – "madinalik", ya'ni "shaharlik, ta'lim-tarbiya ko'rghanlik" degan ma'nolarni anglatadi hamda inson va tabiatning o'zaro munosabatlarida aks etadigan inson faoliyatining o'ziga xos usuli ekanligi ta'kidlanadi. Madaniyat alohida individning hayot faoliyati (shaxsiy madaniyat)ni hamda ijtimoiy guruhning yoki jamiyatning hayot faoliyati usulini aks ettiradi.

Yurtimizning buyuk ma'naviy merosini yaratgan qomusiy olimlarimiz xususan, o'rta asr madaniyatining buyuk namoyandalaridan biri, Forobiy fikricha, har bir inson o'z tabiatiga ko'ra, "oliy darajadagi yetuklikka erishish uchun intiladi", bunday yetuklikka faqat shahar jamoasi orqaligina erishiladi. Forobiy jamiyat o'z rivojida yetuklikka tomon intilishi, shuning uchun kurash olib borishi va nihoyat fozil jamiyat, fozil shahar darajasiga ko'tarilishi haqida fikr yuritadi.

Uyg'onish davri olimlari insonning chin ma'nodagi inson sifatida mayjud bo'lishini aynan madaniyat bilan bog'liq deb bilishgan. Shaxsning shakllanishi jarayonida madaniyatning

moddiy dunyosi xam boyib boradi. Individ madaniyatni o'zlashtirish bilan birga unga aks ta'sir etadi.

G'arb va MDHning ko'zga ko'ringan olimlari tomonidan hozirgi davr global muammolari, rivojlangan davlatlar o'rtasida manfaatlar to'qnashuvi, integratsiya jarayonining ziddiyatli tabiat, uning jamiyat madaniy hayotiga ijobiy va salbiy ta'siri kabi masalalar atroficha tahlil etilgan.

Madaniyat atamasini ilm fanga ham birinchi bo'lib ingliz olimi E.Teyler 1871 yilda kiritgan. Uning fikricha "Madaniyat – uzoq tarixiy taraqqiyot jarayonida insoniyat tomonidan yaratilgan moddiy va ma'naviy boyliklar, asori-atiqalar yig'indisi"[3] dir. Avvalo madaniyat tushunchasiga har kim dunyoqarashi, bilimi, tafakkuri yuzasidan ta'rif berishi mumkin, shuning uchun ham madaniyatga berilgan ta'riflar turlichadir. Amerikalik madaniyatshunos olimlar – A.Kreber va K.Klakxon "madaniyat" so'zining 164 ta talqini va ta'rifini aniqlab, ular ko'p hollarda "tamaddun" atamasi bilan birgalikda qo'llanilganligini aniqlashgan[4]. Shu bois madaniyatni sivilizatsiyalar paydo bo'lishi barobarida taraqqiy etib takomillashgan deyish mumkin.

Ma'rifatparvarlik davridagi madaniyat masalalari Gelvesiy, Valter, Gerder, Russo, Kant, Shiller, Gegel kabi g'arb mutafakkirlarining asarlarida o'z aksini topdi. Fransuz ma'rifatparvarligi asoschisi Jan Jak Russo o'z asarlarida zamonaviy sivilizatsiyaga katta e'tibor beradi. Russoning fikricha, madaniyat hodisasiga sivilizatsiya tushunchasi sinonim bo'lib keladi. Insoniyat hozirgi kundagi madaniyat darajasiga yetishguncha o'z nodonliklari tufayli ko'pgina xatoliklarga yo'l qo'ygan va o'zi bundan aziyat chekkan. Aynan shu xato va kamchiliklarni tuzatish uchun avvalambor inson o'z qadrini, o'z o'rnini bila boshlashi lozimligini tushunib yetdi. Bu jarayonni amalga oshirish uchun ular bilimning qanchalik kerakligini anglab yetishdi. Insonlar bilimga, ilmga o'z muammolari yechimining najotkori sifatida qaray boshlashadi. Insoniyat oldida ilmning qadri oshdi. Bilim esa o'z navbatida madaniyat bilan parallel ravishda teng qo'yildi.

Demokratik ma'rifatparvarlik harakatining namoyandalari Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Axmad Donish, Avaz O'tar, Komil Xorazmiy, M.Behbudiy, A.Avloniy, Cho'lpion, Fitrat va boshqalar xalqni madaniyatli qilishning omili ilm-ma'rifatni egallashda deb bildilar. Ular o'rta asr jaholatiga qarshi xalq o'rtasida ilm-maorif va madaniyatni zo'r ehtiros bilan targ'ib qildilar.

Tahlil va natijalar. Milliy madaniyat millatlarni bir-biridan farq qilishiga ko'maklashuvchi yorqin, ko'zga tashlanadigan omil hisoblanadi. Masalan, uyat, or-nomus, diyonat, e'tiqod, vijdon, sharm-hayo, g'urur, imon,adolat, poklik, halollik, vafodorlik, mehr, sabr-toqat, hurmat, muhabbat kabi fazilatlar qaysidir ko'rinishlarda hamma millatlarda bo'lishi mumkin, ammo ularning amal qilish darajasi bir mamlakatda yashayotgan bo'lsa-da barchasining mukammal shaklda namoyon bo'lishi barcha millatlarda bir xil bo'lmaydi. Hatto ularning ayrimlari taraqqiy etmagan bo'lishi yoki bo'lmasligi, bo'lsa ham boshqacharoq tarzda amal qilinishi mumkin. Shu jihatdan milliy madaniyat millatlarni bir – biridan farq qiluvchi eng yorqin, ko'zga tashlanadigan omil hisoblanadi. Bir millat, qachonki boshqa millatlarda takrorlanmaydigan madaniyatga ega bo'la olsa, shundagina o'ziga xos maqomga ega bo'ladi. Madaniyati yuksak, zaminlari mustahkam millat birligi, jipsligi, o'zaro ahilli ham mustahkam bo'ladi.

Insonda ziyolilik hissini tarbiyalash madaniyatning asosiy funksiyalaridan biridir. Kishi qanchalik ziyoli bo'lsa — degan edi D.S.Lixachev — u shuncha ko'p tushunadi va o'zlashtiradi,

uning dunyoqarashi va qabul qilish doirasi shunchalik kengayadi. Kishining madaniy saviyasi qanchalik tor bo'lsa, u hamma yangiliklarga va "juda eski"likka nisbatan shunchalik befarq bo'ladi, o'zining eski odatlari bilan yashaydi. Dunyoqarashi tor bo'lib, hamma narsaga shubha bilan qaraydi. O'tmishning madaniy qadriyatlarini va o'zga millatlar madaniyatlarini bilish, uni saqlash, ko'paytirish, estetik qimmatlarini qabul qila bilishning rivojlanib borishi madaniy taraqqiyotning eng muhim vositalardan biri bo'lib hisoblanadi. Insoniyat madaniyati rivojlanishi tarixi bu nafaqat yangi, balki eski madaniy qimmatlarni izlab topish tarixidir. Shuningdek, o'zga madaniyatlarini bilish, ma'lum ma'noda gumanizm tarixi bilan qo'shilib ketadi. Bu boshqa xalqlarga nisbatan hurmat, to'g'ri ma'nodagi bardoshlilik, tinchlik tilash demakdir[5].

K. Levi-Strosning fikriga ko'ra, "qayerda qoida bo'lsa, shu yerda madaniyat boshlanadi. Inson tabiatidagi barcha umumiylig tabiatga tegishli bo'ladi va stixiyali avtomatizm bilan xarakterlanadi, majburlash normalari bilan belgilanuvchi sifatlar madaniyat sohasiga tegishli bo'lib o'zida nisbiylik va xususiylikni mujassamlashtiradi"[6]. Har bir xalq o'z milliy madaniyatini o'zining ijtimoiy huquqlarini amalga oshirishning ramzi sifatida yaratadi va saqlaydi. Millat, madaniy haqiqat sifatida, turli sohalarda o'zini namoyon qiladi, masalan, urf-odatlar, mentalitet, qadriyat, til, yozuv, san'at, she'riyat, din va boshqalar. U har doim davlatning suverenitetini mustahkamlashga xizmat qilishi kerak. O'zligini saqlab qolish va uni mustahkamlash, asosan, ichki kuchlar faoliyatiga va milliy ichki energiya quvvatiga bog'liq.

Milliy madaniyat muayyan mamlakat odamlarini tavsiflovchi asosiy ma'naviy qadriyatlar va xatti-harakatlarning xususiyatlari, shuningdek, jamoa qadriyatlar, e'tiqod, urf-odatlar, xulq-atvor normalari, milliy g'oyani shakllantirishda aks etadi. Milliy g'oyalar — muayyan yaxlitlik, o'lchov, norma asosida yaratiladi. Milliy xususiyatlarni tanlash til, madaniyat, kundalik xatti-harakatlardagi o'ziga xos elementlarning tajribasi bilan boshlanadi. Tabiiyki, bir milliy madaniyatda yaratilgan g'oyalar asosida boshqa g'oyalar yaratishning imkon yo'q.

Milliy madaniyat modernizatsiyasi zamonga xos va mos yuksak ma'naviyatli shaxslar asosida takomillashib boradi. Jumladan, yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlarga ega, bilimli, samarali mehnat qilishga qodir fuqarolar nafaqat, jamiyatning eng muhim boyligi va uni harakatga keltiruvchi kuchi balki, milliy madaniyat taraqqiyoti asosidir. Shaxs madaniyatining mazmun-mohiyati barcha zamonlarda jiddiy ilmiy-nazariy munozara mavzusi bo'lib kelgan. Milliy madaniyat o'tmish emas, u ham o'tmish, ham bugun, ham keljakni o'zida mujassam etadi.

Muhokama. Modernizatsiya — (fransuzcha, "modern" — eng yangi, zamonaviy) — biror narsani yangilash, unga zamonaviy tus berish, zamon talablari asosida o'zgartirish demakdir. Modernizatsiya — an'anaviy jamiyatlar (ularning turmush tarzi an'anadagi barcha innovatsiyalarni integratsiyalashuviga va ushbu an'anani saqlab qolishga asoslangan) "zamonaviy"ga aylantirilgan ijtimoiy o'zgarish jarayoni (hayot tarziga innovatsiyalarni tatbiq etish va an'anani yangilik nuqtai nazaridan doimiy qayta ko'rib chiqishga asoslangan).

XX asr o'rtalarida modernizatsiya shakllandi. Modernizatsiya nazariyasi tarixiy jarayonning ob'yektiv tendensiyasi va zamonaviy dunyoning muhim xususiyati ijtimoiy hayotning barcha sohalarida asta-sekin tarqalishidan iborat ratsionallikning ortishi deb hisoblagan M.Veber tomonidan shakllantirildi. Natijada, jamiyat iqtisodiyot va boshqaruv, sanoat ishlab chiqarish, hokimiyatning oqilona shakllarini rivojlantirish, oqilona byurokratiya,

fuqarolik jamiyatini shakllantirish, siyosiy huquqlarni kengaytirish, an'anaviy aloqalarni yo'q qilish (diniy, oilaviy, mahalliy) orqali shaxsnинг ortib borayotgan qaramligi ozodlik bilan harakterlanadi, an'anaviylik zamonaviylikka aylanadi.

Ijtimoiy ma'noda modernizatsiya dinamik ijtimoiy tizimga ega bo'lgan ochiq jamiyatni shakllantirishni o'z ichiga oladi. Bunday jamiyat bozor munosabatlari, mulkdorlar munosabatlarini tartibga soluvchi huquqiy tizim va demokratik tizim asosida paydo bo'ldi va rivojlandi. Bunday jamiyatda demokratiya o'zgaruvchan muhitda o'yin qoidalariga tez o'zgartirishlar krita olish va ularning bajarilishini nazorat qila olish uchun zarurdir.

Madaniy modernizatsiya taraqqiyot, takomillashtirish, samaradorligini, baxt va shaxsiy imkoniyatlar va his-tuyg'ularini tabiiy ifoda qilish, shuningdek, individualizm rivojlantirish paradigmasiga asoslangan yuqori tabaqalashtirilgan va bir vaqtning o'zida yagona madaniyat, shakllanishini o'z ichiga oladi. Uning o'ziga xos xususiyatlari:

- Madaniy tizimlarning asosiy elementlarini farqlash;
- Savodxonlik va dunyoviy ta'limning tarqalishi;
- Ixtisoslashgan rollarga tayyorgarlik ko'rish uchun murakkab, aqli va institutsional tizimni yaratish;
- Fan va texnikaga bo'lgan ishonchni o'stirish;
- Yanada kengroq ijtimoiy uqlarga moslashish uchun ko'proq imkoniyatga ega bo'lgan yangi shaxsiy yo'nalishlarning, odatlarning, xususiyatlarning paydo bo'lishi;
- Qiziqish maydonlarini kengaytirish;
- Mukofot shaxsnинг hissalariga mos kelishi va uning boshqa xususiyatlaridan biriga mos kelmasligi kerakligini anglash;
- O'zgaruvchan muammolar va ehtiyojlarga moslasha oladigan moslashuvchan institusional tuzilmani ishlab chiqish imkoniyati[7].

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, milliy komponentning o'ziga xosligi, uning millat madaniyatidagi o'rni va kundalik hayoti turli xalqlar (xalqlar) uchun bir xil emas, bu milliy madaniyatni saqlab qolish va rivojlantirish muammosiga yagona yondashuvni istisno etadi. Milliy madaniyatning bu tushunchasi madaniyatning o'ziga xos xususiyatlarini boshqasidan farqini tavsiflovchi, lekin shu bilan birga, uning o'xshash tomonlari boshqa madaniyatlarga yaqinlashtiradi. Milliy madaniyat modernizatsiyasining asosiy maqsadi yangilanish, an'anaviylikdan zamonaviylikka o'tish, rivojlanishning yuqori darajalariga erishish, jahonda o'ziga xos va mos o'ringa ega bo'lishdir. Pirovardida har bir mamlakat taraqqiyoti uchun ko'proq imkoniyatlar yaratiladi.

Адабиётлар / Литература / References

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида сўзлаган нутқи. <http://uza.uz/uz/posts/zbekiston-prezidenti-shavkat-mirziyev-bmt-bosh-assambleyasi-20-09-2017>
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Конституциянинг 28 йиллик байрами муносабати билан Ўзбекистон халқига байрам табриги. <http://xs.uz/uz/post/ozbekiston-khalqiga-bajram-tabrigi-2>
3. Тейлор Э.Б. Первобытная культура. - Москва: Издательства политической культуры, 1989 - С.47.
4. Сайдов У. Глобаллашув ва маданиятлараро мулоқот. -Т., Академия, 2008. -Б.27.

5. Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы. -М., Наука. 1979. -С.159.
6. Modernizatsiya jarayonining falsafiy-metodologik taxlili. -Т.:Noshir, 2010.-В.4.
7. Теория политики: Учебное пособие / Под ред. Б. А. Исаева. - СПб., 2008. - Тема 20. Политическое развитие и модернизация.-С.69.
8. Turdiyev B. S. CULTURAL AND EDUCATIONAL DEVELOPMENT OF SOCIETY IN THE SCIENTIFIC HERITAGE OF WORLD PHILOSOPHERS //Academic research in educational sciences. – 2021. – Т. 2. – №. 4. – С. 443-451.
9. Turdiyev Bexruz Sobirovich. Ma'naviy yangilanish: yangi qaror va hayotbaxsh islohotlar strategiyasi. //Buxoro davlat universiteti Ilmiy axboroti. Buxoro: 2018. - № 2 (70). –P.208-213.

09.00.00- Фалсафа фанлари

Abduraximova Tursunoy Abduvoxid qizi
Andijon iqtisodiyot va qurilish instituti o'qituvchisi
E-mail: abduraximovat1994@gmail.com

O'ZBEKISTONDA OLIY TA'LIM TRANSFORMATSIYASINING FALSAFIY MOHIYATI

Annotatsiya. Maqolada O'zbekistonda oliy ta'lrim transformatsiyasi sohasida amalga oshirilayotgan ishlar xususida so'z boradi. Tadqiqotchi transformatsiyaning asosiy yo'nalishi Bolonya kelishuviga qo'shilish ekaniga e'tibor qaratadi. Bu borada qabul qilingan hujjatlarning oliy ta'lrim tizimiga ta'siri xususida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: Oliy ta'lrim, transformatsiya, Bolonya kelishuvi, universitet, bilimlar taransferi, mehnat bozori, innovatsion ta'lrim.

Abdurakhimova Tursunoy Abduvokhid qizi
Teacher of the Andijan Institute of Economics and Construction

PHILOSOPHICAL ESSENCE OF HIGHER EDUCATION TRANSFORMATION IN UZBEKISTAN

Abstract. The article talks about the work being carried out in the field of higher education transformation in Uzbekistan. The researcher points out that the main direction of the transformation is joining the Bologna agreement. In this regard, the impact of the adopted documents on the higher education system is discussed.

Key words: Higher education, transformation, Bologna agreement, university, knowledge transfer, labor market, innovative education.

Абдурахимова Турсуной Абдуваҳид кизи
учитель Андижанский институт экономики и строительства

ФИЛОСОФСКАЯ СУЩНОСТЬ ТРАНСФОРМАЦИИ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация. В статье рассказывается о работе, проводимой в сфере трансформации высшего образования в Узбекистане. Исследователь акцентирует внимание на том, что основным направлением трансформации является присоединение к Болонскому соглашению. В связи с этим обсуждается влияние принятых документов на систему высшего образования.

Ключевые слова: Высшее образование, трансформация, Болонское соглашение, университет, трансфер знаний, рынок труда, инновационное образование.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N84>

Kirish. O'zbekistonda oliy ta'limgiz tizimini transformatsiya qilish masalasida davlatimiz rahbari oliy tizimning samaradorligi va ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatini oshirishga qaratilgan qator topshiriqlarni berib kelmoqda. "Iqtisodiyot shiddat bilan rivojlanayotgan bir paytda oliy ta'limgiz tizimi taraqqiyotning lokomotivi bo'lish o'rni, zamon bilan hamqadam bo'lmayotgani achinarlidir. Mehnat bozoridagi tarkibiy o'zgarishlarga javob beradigan, yoshlarimizga kasb-hunar o'rgatadigan, ularda tadbirkorlik ko'nikmalarini shakllantiradigan tizim yo'q desak, bu ham achchiq haqiqat", – deydi davlatimiz rahbari[1]. Mustaqillikning ilk yillarda oliy ta'limgiz tizimida keskin o'zgarishlar yuz bermadi va bu qo'shni davlatlarga nisbatan ancha past natijalarni keltirib chiqardi. Oliy ta'limgiz tizimidagi bunday o'zgarishlar natijasida esa sun'iy ajotaj, kadrlar yetishmasligi yoki salohiyati past kadrlarning ko'payib ketishiga olib keldi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. "Hozirgi vaqtida yoshlar eng nufuzli oliygochlarga kirish uchun intiladi, lekin oliy o'quv yurtlari o'rtasida bilimli va iqtidorli yoshlarni jalb qilish bo'yicha raqobat yo'q. Shu sababli xususiy oliygochlarga ham zarur mutaxassislarni tayyorlash bo'yicha davlat buyurtmasi berish tizimi yo'lga qo'yiladi.»[2] deb ta'kidlagan edi davlatimiz rahbari, murojaatnomasida. Oliy ta'limgiz muassasalarining aksariyati o'zini o'zi moliyalashtirishga o'tmagani, hanuzgacha davlat byudjetidan moliyalashtirilishi hamda xususiy oliy ta'limgiz muassasalari tarmog'ining mavjud emasligi ta'limgiz xizmati ko'rsatuvchilari o'rtasida raqobatning yo'qligiga sabab bo'lmoqda. Yuqoridagi bosh omillar O'zbekistonda oliy ta'limgiz transformatsiyasining zaruratini asoslab beradi.

Jahon miqyosida oliy ta'limgiz tizimidagi transformatsiya va unga sabab bo'lgan omillarni ham ko'rsatib o'tish mumkin:

Birinchidan, ta'limgiz masalalari ekspertlarining fikricha, hozirgi ta'limgiz tizimi aynan zavod va fabrikalarga ishchilar yetkazib berish uchun o'ylab topilgan[3]. Hozirgi talablar esa boshqacha bo'lib asosan innovatsiyalar va servis xizmat ko'rsatishiga asoslangan.

Ikkinchidan, hozirgi bosqichdagi oliy ta'limgiz kuchi uning turfa xilligi va boshqalarga ham tushunarli bo'lganidadir. Masalan, har bir oliy ta'limgiz muassasasi buyurtmachi talabidan kelib chiqib o'quv dasturlarini o'zgartirmoqda va bu odatiy holga aylangan.

Uchinchidan, hozirgi o'zgarishlarning negizida axborotlashuv turibdi va uning ta'siri ta'limgizning barcha sohalarida yaqqol namoyon bo'lmoqda. Axborotlashuvning ta'limgiz imkoniyatlarini keskin kuchaytirib yuborgani va aholining katta qatlamlarini ma'lum bir ma'noda "ziyoli" darajasiga ko'targanini nazardan chetda qoldirmaslik kerak. Internetdagي ilmiy kontent universitet dasturlari asosida tayyorlanmagan bo'lsa ham universitet professorlari yoki talabalari tomonidan tayyorlangan va keng omma ixtiyoriga havol etilmoqda. Bu esa ijtimoiy ongning yuksalishiga ijobjiy ta'sir ko'rsatmoqda.

To'rtinchidan, oliy ta'limgiz transformatsiya sharoitida oliy ta'limgiz xizmatlari diversifikasiyasini kuzatilmoqda. Nodavlat ta'limgiz shiddat bilan bozorga kirib keldi. Lekin, talab yuqoriligi sabab asossiz ravishda narxlarning oshib borishi kuzatilmoqda. Shuning uchun ham hozirgi sharoitda oliy ta'limgiz sifati va narxi e'tibordan chetda qolmoqda.

Beshinchidan, oliy ta'limgiz yangi ko'rinishlari paydo bo'lmoqda. Misol uchun, O'zbekistonda "Najot ta'limgiz" kabi oliy ta'limgiz tizimida raqobat qiladigan, lekin akademik bo'limgan ta'limgiz institutlari keng quloch yoymoqda. "Tahlillarimizga ko'ra, akademik tizimda mavjud muammolar kichik o'zgarishlar bilan hal qilinadigan arzimas masalalar emas. Mavjud universitetlar modeli uzoq yillar davomida o'zini oqlab kelgan, ammo hozir bu holat kuzatilmaydi. Bizga mutlaqo yangi modeldagi fan va oliy ta'limgiz kerak.»[4]

Eng qiziqarli tomoni yangi ta'lim modellari qisqa, nisbatan arzon va bitirib oq ish boshlashiga yordam beradigan modellardir. Bu kabi innovatsiyalar ommaviy emas. Asosan otanonalar farzandlarini maktabgacha ta'limda tarbiyachi, boshlang'ich sinf o'qituvchisi yoki ona tili domlesi bo'lishini xohlaydi. Bu kasblarda esa bir o'ringa bir necha bora ko'p kadrlar bor va bu qator muammolarni keltirib chiqaradi. Shu sababli ham oliy ta'limning akademik bo'limgan modellari rivojlanib boraveradi va diplomsiz mutaxassislar kelgusida mehnat bozorida ustunlik qilishi mumkin.

Natijalar va muhokama. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2020 yil 25 yanvar kuni Oliy Majlisga yo'llagan Murojaatnomasida: "Oliy o'quv yurtlariga bosqichma-bosqich akademik va moliyaviy mustaqillik beriladi. Joriy yilda ularning 10 tasi o'zini o'zi moliyaviy ta'minlashga o'tadi. Bundan tashqari, kamida 5 ta oliy ta'lim muassasasini konkurs asosida tanlab, nufuzli xorijiy oliy ta'lim dargohlari bilan hamkorlikda ularni transformatsiya qilishni boshlaymiz"[5] deya ta'kidlagan. Yangi O'zbekiston taraqqiyoti ta'lim tizimidagi o'zgarishlarning muvaffaqiyati bilan uzviy ravishda kechadi. Jamiat hayotidagi ijobiy o'zgarishlarga ta'lim tizimidagi o'zgarishlar asos bo'lib xizmat qilishi zarur. Shu nuqtai nazardan ham mamlakat oliy ta'lim tizimi, xususan, 5 ta oliy ta'lim muassasasi transformatsiya qilinishi belgilab olindi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 2 martdag'i PF-5953-son "2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar Strategiyasini "Ilm, ma'rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yili"da amalga oshirishga oid davlat dasturi to'g'risida"gi Farmoniga muvofiq oliy ta'lim muassasalarini nufuzli xorijiy oliy ta'lim dargohlari bilan hamkorlikda transformatsiya qilish belgilab olindi va bu bo'yicha qabul qilinadigan normativ-huquqiy hujjatda kamida 5 ta oliy ta'lim muassasasini konkurs asosida tanlab, nufuzli xorijiy oliy ta'lim dargohlari bilan hamkorlikda ularni transformatsiya qilishni boshlash va mazkur jarayonga davlat byudjeti mablag'lari, shuningdek, xorijiy moliya institutlarining grantlarini jalb qilish nazarda tutildi[6]. 2020 yilning boshida qabul qilingan davlat dasturida oliy ta'lim tizimi transformatsiya qilinishining belgilab qo'yilishi sohani qisqa muddatda, har tomonlama o'zgartirishning ijtimoiy zaruratini ko'rsatib qo'ydi. Shu bilan birga, transformatsiya jarayonini 5 OTMda milliy tajribani qo'llagan holda, xorijiy oliygochlari bilan hamkorlikda amalga oshirish zarurligi belgilandi.

Mazkur masala keyinchalik yanada chuqurlashtirilib, alohida holatlar e'tiborga olingan holda, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarori asosida rivojlantirildi. Jumladan, hukumatning "Oliy ta'lim muassasalarini nufuzli xorijiy oliy ta'lim muassasalari bilan hamkorlikda transformatsiya qilish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori qabul qilinib, unda quyidagi masalalar ustuvor vazifa sifatida belgilab olindi:

"Birinchidan, oliy ta'lim jarayonini raqamli formatga o'tkazish, raqamli ta'lim texnologiyalarini keng joriy etish asosida bilimlar transferini ta'minlash, har bir ta'lim oluvchining shaxsiy xususiyatlarini inobatga olgan holda bilim, kompetensiya, ko'nikma va malakalarni shakllantirish uchun axborot tizimlarini joriy etish;

Ikkinchidan, loyihaviy o'qitish usullarini kengaytirish, jahon miqyosidagi yetakchi tashkilotlar bilan o'zaro hamkorlikka asoslangan innovatsion ta'lim muhitini shakllantirish hamda innovation tadqiqotlarni rivojlantirish va ishlanmalarni amaliyotga joriy etish;

Uchinchidan, talabalarda tadbirkorlik ko'nikmalarini rivojlantirish, biznes loyihalarini qo'llab-quvvatlash dasturlarini yaratish;

To'rtinchidan, oliy ta'limgan muassasasini hududdagi mahalliy jamoalarning ta'limgan, ilm-fan va ijtimoiy-madaniy sohalarda rivojlanishini ta'minlaydigan markaz sifatida shakllantirish;

Beshinchidan, hududning ijtimoiy-iqtisodiy muammolari va vazifalarini hal qilish borasida mahalliy ijro etuvchi hokimiyat organlari hamda jamoat tashkilotlari bilan strategik sheriklik munosabatlarini mustahkamlash va rivojlanтирish.»[7]

Yuqorida belgilab berilgan 5 ta yo'naliшning har biriga batafsil to'xtalib o'tsak. Oliy ta'limni raqamli formatga o'tkazish bizning jamiyatga xos bo'lgan ilmiy darajali, fan va metodikaning zamonaviy tendensiyalarini mukammal egallagan kadrlarning yetishmovchiligi va moddiy-texnika bazasini shakllantirishdagi mavjud muammolarni qisman hal etadi. Raqamli format bir vaqtning o'zida kuchli mahoratga ega professor-o'qituvchi tomonidan an'anaviy tarzda yuzlab emas, balki minglab talabalarga o'quv mashg'ulotlarini olib borish imkoniyatini yaratadi. Shu bilan birga o'quv binolari va talabalar turar joyi kabi muammolarni hal etishi mumkin. Raqamli format yuqoridagi natijalarga erishish uchun qimmatbaho uskunalar – serverlar, zamonaviy dasturiy ta'minot vositalari va kompyuterlarni talab etishini ham nazardan qochirmaslik kerak.

Global o'zgarishlar natijasida taraqqiyotning sur'atlari o'zgarib bormoqda. Avvallari ma'lum bir o'n yoki yuz yilliklar talab qilgan o'zgarishlar endilikda qisqa muddatda sodir bo'lishini kuzatish mumkin. Axborotlashuv esa dunyo miqyosidagi ana shunday o'zgarishlarni zudlik bilan tarqalishiga imkon berdi. Bu ikki omilning eng katta ta'siri iqtisodiyotda namoyon bo'lsa, uning ortidan ta'limgan tizimining oldiga ham ana sur'atlarga moslashish talabini qo'ymoqda.

Dunyoning aksariyat mintaqalarida oliy ta'limgan tizimi shiddat bilan transformatsiyaga uchramoqda. Ayniqsa, Yevropa Ittifoqi davlatlarida boshlangan oliy ta'limgan transformatsiyasining unikal shakli – Bolonya jarayoni bu kabi o'zgarishlarning ijobiy natijalarini yaqqol namoyon bo'lishiga olib keldi. Yevropaliklarning bu muvaffaqiyati boshqa mintaqalar, shu jumladan sobiq ittifoq, yanayam aniqroq aytadigan bo'lsak Markaziy Osiyo davlatlaridagi o'zgarishlarga ham turtki berdi. Qozog'iston va Qirg'izistonda nisbatan ertaroq — 90-yillarning boshlaridan oliy ta'limni Yevropa modellariga moslashtirishga intilishlar boshlandi va ma'lum bir darajadagi muvaffaqiyatga erishildi. O'zbekistonda esa 2016 yildan boshlangan siyosiy o'zgarishlardan keyingiga oliy ta'limgan transformatsiyasi boshlandi. Albatta, bunga qadar ham oliy ta'limgan tizimida ma'lum bir o'zgarishlar yuz bergen va u o'zida modernizatsiyaning elementlarini aks ettirar edi.

Shu sababli 2017 yildan boshlab O'zbekistonda Bolonya jarayoniga qo'shilish yuzasidan amaliy ishlar boshlandi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlanтирish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni bilan milliy kadrlarning raqobatbardoshligi va umumjahon amaliyotiga asoslangan oliy ta'limgan tizimining sifati oshishiga, Bolonya jarayoni ishtirokchi-mamlakatlari diplomlarini o'zaro tan olish, o'qituvchi va talabalar bilan almashuv dasturlarini amalga oshirishga ko'maklashuvchi 1999 yil 19 iyundagi Bolonya deklaratsiyasiga qo'shilish masalasini ko'rib chiqish masalasi ustuvor vazifa sifatida belgilandi.[8]

Xulosa. Ta'limni rivojlanтирishning ushbu global modeliga o'tishning zarurati qator omillar bilan bog'liqdir. Ma'lumki, axborotlashuv sharoitida ma'lumot tarqalishi tezligi bir necha o'n barobarga oshdi. Dunyoning turli mintaqalari va mamlakatlarida qo'lga kiritilgan yutuqlar misli ko'rilmagan raqobatni vujudga keltirmoqda. Bunday murakkab sharoitda

ta'limni rivojlantirishning milliy modelini ishlab chiqish va uni amaliyotga tatbiq etish g'oyat murakkab vazifadir. Chunki, ta'lim tizimining ajralmas komponentlari – ta'lim metodikasi, psixologiyasi va menejmenti sohasida juda katta yutuqlar qo'lga kiritilgan. Ularni milliy darajada implementatsiya qilishning o'zi ma'lum bir vaqt talab etib turganda, jahon ta'lim tizimiga mutlaqo o'xshamagan munosabatlar turkumini yaratish yanada qiyin vazifalardan biridir. Shu nuqtai nazardan "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" doirasida qo'lga kiritilgan yutuqlar va yo'l qo'yilgan kamchiliklar keyinchalik alohida ta'lil etilgani va qator o'zgarishlarga uchragan e'tiborga molik masalalardandir.

"Milliy uyg'onishdan milliy yuksalish sari" g'oyasi milliy birlikni va taraqqiyotni ta'minlashi zarur. Bu rivojlanish bosqichining generatori esa ta'lim, xususan, oliv ta'lim bo'lishi zarur. Bunda oliv ta'limning hozirgi kunda ishlamay kelayotgan mexanizmlaridan voz kechish, yangi boshqaruv uslublari va metodikani joriy etish lozim. Aks holda qator salbiy holatlar kelib chiqishi mumkin bo'ladi.

Shu nuqtai nazardan ham 2021 yilning 24 fevral kuni O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi ochiq tanlov e'lon qilib, xorijiy oliv ta'lim muassasalari bilan hamkorlikda transformatsiya qilishga da'vogar OTMlarni ushbu tadbirda qatnashishga taklif etdi. [9]

Tanlov shartlariga ko'ra, professor-o'qituvchilarning ilmiy faoliyati, o'quv jarayoni sifati, xalqaro OTMlar bilan hamkorlik va o'quv jarayonini raqamlashtirganlik holatlari o'rganib chiqilishi belgilangan. Shu bilan birga da'vogar OTMlar transformatsiya bo'yicha hamkor OTM bilan kelishuvga erishgan bo'lishi lozim.

Ushbu pilot loyihaning muvaffaqiyatli amalga oshishi O'zbekistondagi barcha davlat OTMlarini kelgusida transformatsiya qilish uchun zamin hozirlaydi.

Адабиётлар / Литература / References

1. Jadal rivojlanayotgan iqtisodiyot uchun zamonaviy kadrlar kerak // URL: <https://uza.uz/uz/posts/zhadal-rivozhanayetgan-i-tisodiyet-uchun-zamonaviy-kadrlar>
2. <https://president.uz/uz/lists/view/4057-> O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi
3. Robinson K., Aronica L. Creative Schools: The Grassroots Revolution That's Transforming Education. – New York: Viking Penguin, 2015.
4. Do universities have a future after the coronavirus crisis?: <https://www.brusselstimes.com/news/145346/do-universities-have-a-future-after-the-coronavirus-crisis/> (Murojaat etilgan sana: 03.04.2021 y.).
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2020 yil 25 yanvardagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi // URL: <https://uza.uz/uz/posts/zbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyeevning-oliy-25-01-2020> (Murojaat etilgan sana: 12.01.2021)
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 2 martdagi PF-5953-son "2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar Strategiyasini «Ilm, ma'rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yili»da amalga oshirishga oid davlat dasturi to'g'risida"gi Farmoni. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 03.03.2020 y., 06/20/5953/0246-son; 27.03.2020 y., 06/20/5975/0377-

- son; 31.10.2020 y., 06/20/6099/1450-son; 13.11.2020 y., 06/20/6110/1512-son. // URL: <https://lex.uz/docs/4751561> (Murojaat etilgan sana: 12.01.2021 y.).
7. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020 yil 27 oktyabrdagi 655-son "Oliy ta'lif muassasalarini nufuzli xorijiy oliy ta'lif muassasalari bilan hamkorlikda transformatsiya qilish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 27.10.2020 y., 09/20/655/1412-son. // URL: <https://lex.uz/docs/5068549> (Murojaat etilgan sana: 12.01.2021 y.)
  8. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y., 6-son, 70-modda, 20-son, 354-modda, 23-son, 448-modda, 37-son, 982-modda; Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 31.07.2018 y., 06/18/5483/1594-son; 11.12.2019 y., 06/19/5892/4134-son; 17.03.2021 y., 06/21/6188/0216-son, 01.05.2021 y., 06/21/6217/0409-son
  9. Xorijiy oliy ta'lif muassasalari bilan hamkorlikda respublika oliy ta'lif muassasalarini transformatsiya qilish uchun ochiq tanlov e'lon qilinadi // URL: <https://t.me/eduuz/4243> (Murojaat etilgan sana: 25.02.2021 y.).

09.00.00- Фалсафа фанлари

Tagayev Ganisher Xasanovich,
Samarqand viloyati pedagoglarni yangi
metodikalarga o'rgatish milliy markazi dotsenti v/b.

YOSHLAR ETNOESTETIK DUNYOQARASHINI RIVOJLANTIRISHDA BADIY-ESTETIK OMILLARNING O'RNI

Annotatsiya. Mazkur maqolada etnoestetik dunyoqarash shakllanishida badiy idrokning o'rni, yoshlar badiy idrokini rivojlantirish, badiy kompetensiya, ijodiy bilish ko'nikmalari, ijodiy va badiy obrazlar, dunyonи badiy idrok etish, etnomadaniy idrok etish jarayonlari, san'at va atrofdagi dunyoga nisbatan hissiy-qadriyatli munosabatlari ochib berilgan. Shu bilan bir qatorda yoshlar etnoestetik dunyoqarashini rivojlanishiga ta'sir etuvchi badiy-estetik omillar atroficha muhoxama etilgan.

Kalit so'zlar: Etnoestetik dunyoqarash, etnomadaniy borliq an'analari, badiy fikrlash, badiy idrok va tafakkur, badiylik xususiyatlari, san'at turlari.

Tagaev Ganisher Khasanovich
Samarkand region national center for training
pedagogues in new methods, associate professor (PhD)

THE ROLE OF ARTISTIC AND AESTHETIC FACTORS IN THE DEVELOPMENT OF THE ETHNOAESTHETIC WORLD VIEW OF YOUTH

Abstract. In this article, the role of artistic perception in the formation of an ethno-aesthetic worldview, the development of artistic perception of young people, artistic competence, creative cognitive skills, creative and artistic images, artistic perception of the world, processes of ethnocultural perception, emotional-valuable in relation to art and the surrounding world relationships are revealed. In addition, the artistic and aesthetic factors affecting the development of the ethno-aesthetic outlook of young people are discussed in detail.

Key words: Ethno-aesthetic worldview, artistic thinking, artistic perception and thinking, artistic features, types of art, traditions of ethno-cultural existence.

Тагаев Ганишер Хасанович,
Национальный центр обучения педагогов
новым методикам Самаркандской области, доцент (PhD)

РОЛЬ ХУДОЖЕСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ В РАЗВИТИИ ЭТНОЭСТЕТИЧЕСКОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ МОЛОДЕЖИ

Аннотация. В статье рассматриваются роль художественного восприятия в формировании этноэстетического мировоззрения, вопросы развития художественного восприятия молодежи, художественной компетенции, навыки творческого познания, творческие и художественные образы, художественное восприятие действительности, процессы этнокультурного восприятия, раскрываются

эмоционально-ценностные отношения к искусству и окружающему миру. Кроме того, всесторонне обсуждаются художественно-эстетические факторы, влияющие на развитие этноэстетического мировоззрения молодежи.

Ключевые слова: этноэстетическое мировоззрение, традиции этнокультурного бытия, художественное мышление, художественное восприятие и мышление, художественные особенности, виды искусства.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N85>

Kirish. Har bir davrning o'ziga xos va mos falsafiy tafakkuri asosida milliy mentalitetini aks ettiradigan ijtimoiy muhit va uning yoshlar qatlamini zamonaviy dunyoqarash bilan kamol toptirib boradigan estetik bilimlar tizimi mavjud bo'ladi. Mazkur faoliyatda insonning ongli faoliyati uchun xizmat qiladigan dunyoqarash tushunchasi o'zining muhim falsafiy-estetik qirralari bilan ajralib turadi. Bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev o'z fikrlarini bildirib, "Yoshlarning intellektual salohiyati va dunyoqarashini yuksaltirish, vatanparvarlik, xalqqa muhabbat va sadoqat tuyg'usi bilan yashaydigan barkamol avlodni tarbiyalash – bizning oliy maqsadimizdir. Shu borada ilm-fan, madaniyat va san'at, adabiyot va badiiy ijod sohalarining mamlakatimiz taraqqiyotidagi o'rni va ta'sirini yanada oshirishga qaratilgan alohida dasturlar qabul qilamiz!" [1:38] – degan fikrlari dolzarb ahamiyat kasb etadi. Yurtimizda yoshlarning obod va ozod fuqarolik jamiyatini barpo etish yo'lidagi intilishlariga hamisha madad berishi, ularning mafkuraviy immunitetlarini milliy g'oya ruhida kamol toptirish ijtimoiy voqelikka aylandi.

Dunyoda har qaysi davlat kelajagini yosh avlod nigohida ko'rishni istasa, ularning ta'limgartarbiyasi bilan jiddiy shug'ullanadi. Badiiy adabiyot va mutolaa madaniyatini keng targ'ib qiladi. Amaliy natijalarga assoslangan shu mavzulardagi kitobxonlik kechalari va tanlovlarni tashkil etib boradi. Badiiy asarlarni tahlil qilish haqida gap ketar ekan, estetik didini badiiy sifatlarini konkretlashtirish zaruriyidir. Did bo'yicha bahslashmaydilar, degan fikr mavjud. "Estetik ideal jamiyatga nisbat olganda estetik ongdagi mavjud unsurlarni umumnazariy jihatini boyitsa, shaxsiy darajada u motivatsion, konstruktiv vazifalarni bajaradi. Yoshlarda estetik idealning voqelikni baholovchi roli kuchaysa, borliqni emotSIONAL badiiy obrazlarda talqin qilish tizimi shakllanadi. Shu tarzda ilmiy ijoddagi intilish va rag'batlar samarasi o'laroq, keyingi istiqbolni, katta yutuqlarni keltirib chiqaradi" [8:202].

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Har bir davrning estetik dunyoqarashi o'ziga xos jamiyatning falsafiy g'oyalari, undagi yosh avlod iqtidorining mahsuliga aylangan madaniy merosi, yutuqlari, ajdodlarning ma'naviy taraqqiyot darajasiga bog'liq bo'lib, tabiiy va gumanitar fanlarning rivoji bilan uzviylikda takomillashadi. Yoshlar estetik dunyoqarashini shakllantirish hamda uning turli omillari qatorida badiiy-estetik omillarning o'rnini ham ochib berishda Sh.Banaji[12:97-115]., O.V.Gurenko[3:17]., N.I.Kiyashenko[4:202]., Shirokova A.V.[13:17-18]., O.Nishonova, A.Samadov[8:19]., O.G'aybullayev[14:8-9] kabi mutaxassislari o'z izlanishlarida etnoestetik dunyoqarash hamda estetik madaniyat tushunchasi talqinini, unda badiiy obrazlarning o'rni, madaniyatlararo qadriyatlar tizimining rivojlanish tendensiyalarini tadqiq etganlar.

Dunyoqarashning mazmuni uning bir qator jihatlari, falsafiy, ijtimoiy-siyosiy, estetik, ijtimoiy fanlar orqali ochiladi. Taniqli rus olimi V.S.Ovchinnikov dunyoqarash hodisasini keng (genetik, mantiqiy, epistemologik, aksiologik) va intensiv (xronologik, mafkuraviy) tuzilmalarga bo'lishni taklif etgan. Dunyoqarash mazmunining barcha tarkibiy qismlarini

birlashtirgan g'oyaviy yadroni ajratib ko'rsatish ham mumkin. Dunyoqarashning mazmunini o'rGANISHNING UCHTA TARKIBIY QISMINI (Jihatlarini) ajratib ko'rsatish mumkin:

- dunyoqarash haqiqatni o'zlashtirishning tarixiy bosqichlarini belgilashga imkon beradi;
- dunyoqarashning predmet-mazmun tomonini tavsiflash;
- uning asosiy elementlarini va shaxsni rivojlantirish jarayonida shakllanish mexanizmi[13:17-18].

Mazkur holatlarda insonning borliqqa falsafiy-estetik munosabatlari mavjud bo'lib, undagi narsalarning mohiyatini chuqur idrok etishda, narsalar tabiatini bilib olishda, milliy o'zlikni anglashida yaqqol namoyon bo'ladi.

Kishilarda etnoestetik dunyoqarashning shakllanib borishi barobarida, tabiat hodisalarining estetik manzarasini etnografik omillar yordamida tasavvur etib borishlarini ta'minlaydi. Ularning kelajakda barkamol shaxs bo'lib voyaga yetishlari, o'zları yashab turgan etnografik muhitni his etishi bilan birgalikda, ularga nisbatan daxldorlik hislari ham paydo bo'la boshlashi to'g'risida bir qator tadqiqotlar mavjud. Shunday tadqiqotlar sirasiga T.Orlovskayaning izlanishlarini ham kiritish mumkin. Olim bir qator takliflarni ilgari suradi: "1) folklor jamiyatidagi etnoestetik, xususan, badiiy-estetik faoliyat; 2) etnoestetik qadriyatlar va motivlar; 3) etnoestetik tajriba, xususan, ommabop dunyoqarash sharoitida badiiy-estetik in'ikos; 4) etnoestetik takomillashtirish (xalq ijodiga moyillik, davom etish, takomillashtirish)"[5:48]. Shaxsda dunyoqarashning mazkur turi rivojlanishi natijasida, unda tabiat xodisalarining asosiy tarkibiy qismini sintez qiluvchi xususiyatlar ham rivojlanib boradi.

Etnoestetikaga bo'lgan qiziqishning yana bir sababi bu postmodernizm an'analarining ta'siridir. "Postmodernizm tushunchasi falsafiy nuqtai nazardan plyuralistik hamda eklektik xususiyatlarga ega. "Post" prefeksi ingliz tilida, "keyingi", "izidan", "ketma-ket" degan ma'nolarni anglatadi" [10:15]. Bu holatda etnoestetika fan sifatida san'atning o'yin xususiyatlari bilan aniqlanib, badiiy ijod masalalari ko'pincha nazariy o'rganiladi. Klassik estetika namoyondalari postmodernizmga xos bo'lgan san'atda an'anaviy-madaniy qadriyatlar tizimini inkor etishadi. Shu boisdan ham ularni rad etish texnologiyasidan voz kechib, zamonaviy etnoestetika fanida ong tuzilishini semantik makonining kengayib borish jarayonlari jadal rivojlanayotgan postmodernizmning o'ziga xos yangicha ilmiy amaliyotini qo'llab-quvvatlashga chorlaydi. Bu etnomadaniyatning qadriyatlar tizimini muzey eksponatlari sifatida emas, balki zamonaviy badiiy amaliyotning rivojlanayotgan shakllari sifatida e'tirof etiladi. Shunday qilib, etnoestetikani o'rGANISH etnik identifikatsiyalashda ifodalangan tasvirlar tizimini izohlashga qaratilmog'i lozim. Ushbu yo'lida ma'lum bir guruh mavjudligini zamonaviy idrok uchun badiiy jihatdan moslashtirilgan tasvirlarda yetkazish uchun noyob imkoniyat paydo bo'ladi.

Natijalar va muhokama. Yoshlar etnoestetik dunyoqarashini rivojlantirishda ularning etnoestetika fani muhim o'ringa ega bo'lib, u o'zida bir necha tushunchalarni saqlaydi. Ularga quyidagilarni kiritish mumkin:

Etnoestetika fani tuzilishiga ko'ra barcha xalqlarga xos madaniyat namunalari, turizm obektiga aylanayotgan xalqlarning barcha turmush go'zalliklarini, hozirgi dunyonи to'la tasavvur etish belgilarini, hissiy munosabatlarini izohlaydi;

Tarix taraqqiyoti jarayonida rivojlanib kelgan etnostetikada, insonlar turmush xo'jaliklari asosiy qadriyat sanalishi, xalqlarning go'zal turmushini, an'analarini, xo'jalik faoliyatining nafis jihatlarini o'rganadi;

Ta'lism-tarbiya sohasida asosan, pedagogik madaniyat bilan sug'orilgan etnoestetika bo'lib, yoshlarni kichikligidan mehnatni sevishga, o'zbek xalqiga xos an'analarga sodiq etib tarbiyalashga, o'zini hurmatini bilishiga, kelajakda ma'lum kasbga yo'naltirishning pedagogik faoliyati bilan baholanadi;

Bugungi ijtimoiy integratsiya jarayonida etnoestetika yoshlarda etnografik muhit estetik go'zalligini his qilish, shaxs faoliyati asosini bilish, insoniy munosabatlarga kirishish, asrlar davomida bizgacha yetib kelgan xalq ijodining barcha jihatlarini o'rganadi;

Ibtidoiy davrdan hozirgacha bo'lgan davrda etnik birliklar va xalqlarning kelib chiqishi, rivojlanishiga ko'ra etnoestetika jahon xalqlarining kamoloti, san'atining rivoji, sivilizatsiyalar tarixi va uning jamiyatga bergen ma'naviy ozuqasi, yirik davlatlardan tortib, kichik chorvador etnik birlik madaniyatining barcha sohalarini o'rganadi va kelajak avlodga metodik yordam vazifalarini qidiradi;

Barcha fan yo'nalishi doirasidan kelib chiqib, narsa va buyumlarga baho berib, ijtimoiy toifalardan kelib chiqib, turmush faoliyatlarini olib borishi, oilada tarbiya munosabatlari, hayotning asl mohiyati to'g'risida xalq donishmandligi yo'nalishini tadqiq etadi;

Etnoestetika ilmiy yo'nalishida umuminsoniy qadriyatlar tizimida yosh avlodni ijtimoiy hayotga tayyorlab borishning obyektiv, estetika qonuniyatlarini asosida, jahon xalqlari tarixini ilmiy tadqiq etish, o'rganish, ularga xos bo'lgan madaniyat namunalarini ilmiy jihatdan asoslashga harakat qiladi.

Etnoestetika boshqa fanlar va yo'nalishlar bilan tadqiqotlar olib borishiga to'xtalib o'tdik. Ularga qo'shimcha sifatida etnoestetikaning o'zi ham fan sifatida bir nechta ko'rsatgichlarga ega hisoblanadi. Eng avvalo, bu ko'rsatgichlarga jamiyatimizda mavjud elat va xalqlarning an'anaviy turmush tarzidagi nafislik, atrof-muhitni anglashga bo'lgan muhabbat, estetik go'zallikdan zavq olish, go'zallikka asoslangan turmush faoliyatlarini tashkil etib borish kabi masalalarni o'z ichiga oladi. Shu boisdan ham, etnoestetikani fan sifatida o'rganish bugungi kunda muhimligi bilan ajralib turadi.

Enoestetik mushohadani yuzaga keltirishda badiiy idrok o'z o'rniغا ega hisoblanadi. Badiiy idrok – bu voqelikning oddiy sezgi idrokidan farq qiladigan murakkab ko'p komponentli jarayon hisoblanadi. Uzlusiz ta'lism tizimida o'quvchilarining badiiy idrokini rivojlantirib borish jarayonida ijtimoiy-gumanitar fan o'qituvchilarining asosiy vazifalaridan biri yosh avlodga badiiy asarning g'oyasini to'la anglab yetishlari uchun sharoit va imkoniyat yaratib berish hisoblanadi. Ta'lism-tarbiya ishning muvaffaqiyati pedagogning o'quvchida shakllanishi lozim bo'lgan badiiy kompetensiyasi, estetik madaniyatni anglashi, ehtiyojlari, hissiy munosabatlarga kirishishi kabi malaka talablari bilan bog'liq holda kechadi.

Ko'rish vizual faoliyat jarayonida rangni badiiy idrok etish darajalari turli yoshda turlicha rivojlanishining psixofiziologik xususiyatlariga mos kelishi bilan baholanadi. Ya'ni bola shaxsi shakllanishi davrida rang-tusni turlicha qabul qilib oladi. Buni bir qancha darajalarda ko'rish mumkin:

1. Ta'limganing dastlabki bosqichi maktabgacha ta'lism jarayonini qamrab olgan yosh avlod vakillarining asosiy kundalik faoliyatini o'yin mashg'ulotlari tashkil etadi. Ularda dastlabki ijodiy bilish ko'nikmalarini o'yin orqali rivojlanib, didaktik va syujetli rollarni bajarish orqali

ularda dastlabki bilimlar shakllanadi. Bunday o'ynilar tasvir obyektining badiiy obrazining asosiy qismiga aylanadi. "Kundalik turmushimizda, hayotiy tajriba asosida ma'lum narsa va narsalarning o'ziga xos ranglari ongimizda singib boradi"[2:36]. Badiiy ijodiy ish uchun faqat shakl, nisbat, rang haqidagi g'oyalar yetarli emasligi sababli, o'z fikrlarini grafik shaklda ifoda etish, varaqning bo'sh joyini yaratish, chiziqlar, soyalar va hokazolardan foydalanish uchun zarur bo'lgan narsalar, taqdim etilgan mavzu bolalar rasmida muhim ahamiyatga ega.

2. Umumiyl o'rta ta'lim maktablari boshlang'ich sinf o'quvchilarining atrofdagi dunyonи hissiy rivojlantirish jarayonida badiiy idrokini rivojlantirish ijodiy faoliyat orqali maqbuldир. Shu sababli ham boshlang'ich mакtab o'quvchilarida badiiy idrok etish jarayonini bevosita tashkil qilish maqsadga muvofiqdir.

3. Yoshlarda murakkab badiiy ko'nikmalar o'smirlik davrida yuzaga kelishini hisobga olib, ularni rivojlantirishda umumta'lim maktablarida amaliy va ijtimoiy fanlar darslari bilan bir qatorda, turli to'garak mashg'ulotlari, san'at galereyalariga tashriflar, ijodiy kechalarni tashkil etib borish tavsiya etiladi. Bu yoshda badiiy obrazni o'zining badiiy va ijodiy vazifalarini hal qilishda foydalanish uchun yangi imkoniyat mavjud. "Badiiy hodisadan ta'sirlanib, uni ruhiyat iqlimiga ko'chirish uchun avval u tafakkur mahsuliga aylantirilishi, ya'ni tushunib olinishi lozim bo'ladi. Anglanmagan badiiyat voqyelikka aylanmagan imkoniyat kabitidir"[11:5]. Badiiy madaniyatni shakllanishi orqali o'z etnik borlig'idagi artifaktlar, etnografik manbalarga bo'lgan munosabatini o'zgartirish mumkin.

4. O'spirin, yoshlik davri bosqichlarida yoshlarda badiiy idrok ancha shakllanib, o'zları mustaqil loyiha va tadqiqotlar qilishga, mustaqil ijodiy faoliyat yuritishga bilim-tafakkurlari sezilarli oshadi. Ular ongida yaxlit ko'rinishda badiiy obraz shakllanib boradi. Endi yoshlar ideal, kumir, etalon izlay boshlaydilar. Ana shu paytda xalq dostonlari, rivoyat va ertaklardagi va badiiy-tarixiy asarlardagi bosh qahramonlar sifati ularni ongida idrok etilishi mumkin.

Yoshlarning badiiy idrokleri har xil san'at turlari va barcha uchun dolzarb bo'lgan o'quv badiiy faoliyati turlarini birlashtirish asosida shakllanadi. "Yosh avlodda ijodiy va badiiy obrazlarning rivojlantirib borishning turli darajalari mavjud. Ularning olam haqidagi dunyoqarashlarini ifodalashlarida harakat mashqlari, mimika va raqs harakatlari yetakchi o'rin egallaydi. Ularda his-tuyg'u munosabatlari qayg'ulari, quvonch va shodliklari, sevgining dastlabki kurtaklari, jargonlaridagi o'zgarishlar, so'z ohangi, olamni go'zal va chiroqli ko'rinishda tasvir etish hislari umumlashib boradi"[6:3-10]. Biz buni quyidagicha xulosalarda ko'rsatamiz:

birinchidan, dastlab bola shaxsida mavhum faoliyat, qobiliyatlar faol rivojlanadi, obrazli dunyoqarash shakllanadi. Bola rangni ajratish, kishilarni sifatlash, to'g'ri chiziq, obrazdagi qahramonlarni, o'z onasi siyemosini tanishdan boshlaydi;

ikkinchidan, badiiy idrokni rivojlantirish davrida o'quvchi o'ziga xos ijodiy mahsulotni yaratishga intiladi. Shu paytda hissiy soha ijodiy faoliyatni rivojlantirishda katta rol o'ynaydi. Badiiy asarlarni mutolaasi badiiy voqyelikni boshdan kechirish jarayonini sun'iy ravishda amalga oshiradi, o'ziga hamda o'zgalarga estetik va axloqiy baho berish davri boshlanadi;

uchinchidan, dunyo haqidagi tasavvurlarini rivojlantirib borish davrida ekran san'at turlari, badiiy va hujjalı filmlar, axborot texnologiyalari, musiqa janrlari, tasviriy san'atdagi ilk ijodiy ishlarning grafik yechimiga asosan urg'u berib boshlashadi;

to'rtinchidan, o'zlarida badiiy fikrlashni rivojlantirish bosqichida dizayn va chizmachilik, dastlabki tadqiqot ishlari, badiiy va adabiy ijodkorlik muhiti dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Badiiy fikrlash jarayonlari uzoq davom etadigan ish faoliyatlari natijasida olgan qo'shimcha ijodiy bilish faoliyatlarini yuzaga keltirishga xizmat qiladi.

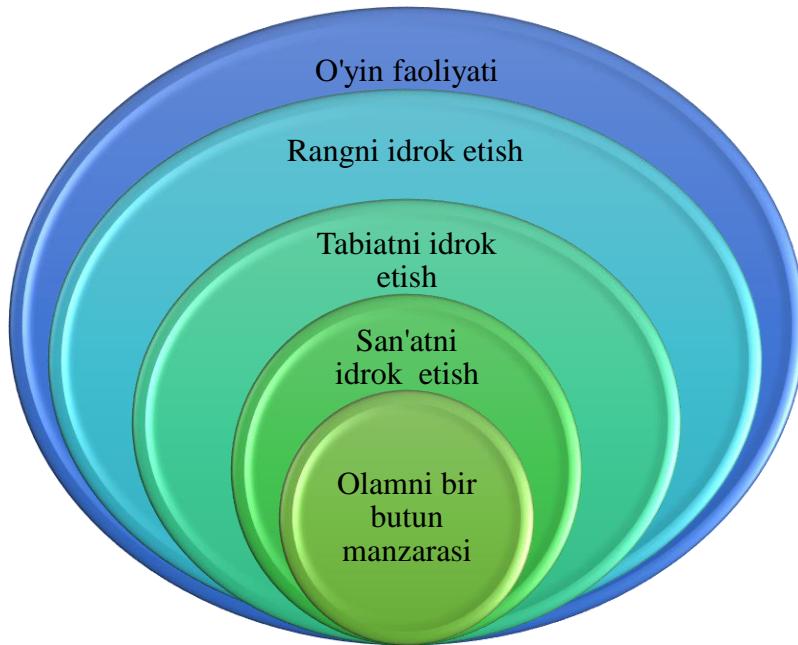
beshinchidan, inson shaxs darajasiga yetguncha, dunyoqarashning barcha bosqichlarini o'zida mujassam etib boradi. Uning ongida shaxsiy sifatlar shakllanib boradi. Shu bilan birgalikda, dunyoni his qilishi, olamdagi o'z o'rnnini anglash orqali yangi badiiy estetik boylikni – ijodkorlik mahsulotini yaratadi. Shaxs xoh ko'hna artifik orqali, xoh zamonaviy narsa orqali bo'lsin o'z etnobarlig'idagi madaniy ko'rinishdagi predmetlarni yaratadi.

Shaxsning o'zini o'rab turgan atrof-muhit hamda dunyoni badiiy idrok qilish borasida olgan barcha bilim va ko'nikmalari, narsa-buyularni tasvirlari va ularni ko'rinishini birlashtirilib, rivojlanish darajasiga mos ravishda dunyoning yaxlit suratini shakllantiradi. Obrazli fikrlashdan boshlab sxematik, murakkab va o'zgaruvchan tasvirlar kabi yetarli fikrlash vositalari qo'llash qobiliyatigacha inson o'z dunyoqarashini shakllantirib boradi.

Vizual modellashtirish jarayonida sxematik tasvirlar paydo bo'ladi. Murakkab tasavvurlar yoshlarning obyektlar yoki narsalar belgilaringning tizimini tushunishini aks ettiradi. Shu boisdan ham yosh avlodda etnografik dunyoqarashni rivojlantirishda badiiy-estetik omillar badiiy idroklarini rivojlantirish bilan bir xil davrda shakllanib boradi. Bunga quyidagi omillar asos bo'ladi:

- ijodiy faoliyatning o'yin, obrazli shakllarini modellashtirish asosida o'tmishni etnomadaniy idrok etish jarayonini tashkil etishni ta'minlash;
- badiiy texnologiya vositalari orqali yosh avlodning badiiy qobiliyat turlari, hissiyot, orttirib boriladigan tajribalar, hayotiy kuzatishlarini nazorat etib borish, jamiyat hayotida o'zlarini anglab yetishlarida xalq amaliy san'at namunali, folklor, og'zaki ijodning muhimligini yodda tutish;
- ta'lim tizimining barcha bosqichida talaba va o'quvchilar, tinglovchilar dars mashg'ulotlari davomida shu sohaga yo'naltirilib, ularda bu omillar bo'yicha hayotiy ko'nikmalarining shakllanishida hikoya, tarixiy qahramon to'g'risida rivoyat, rang-tasvir, folklor namunalarini qaror toptirish, o'quv jarayonlarini qo'shimcha variativ rejalar asosida qo'shimcha to'garak darslari bilan bog'lash nazarda tutiladi.

Badiiy idrok va tafakkurini shakllantirish modelini quyidagicha belgilash mumkin:

Mazkur chizma yoshlik davrida badiiy obyektni yaxlit idrok etish modeli sifatida baholanib, o'quvchilar badiiy obyektni idrok etishining bir nechta xususiyatlari mavjud:

birinchidan, ta'limgiz tizimida, tasviriy san'at va badiiy faoliyatda yaxlitlik va izchillik birikmasi muhim bosqichni o'taydi. Badiiylik xususiyatlarini o'zida mujassam etgan dars mashg'ulotlarida o'quvchilar mustaqil faoliyatini yo'lga qo'yish maqsadga muvofiq;

ikkinchidan, ta'limgiz-tarbiyada san'atning barcha turlari, voqealar, jamiyatning o'ziga xos qonuniyatlar, huquq-normalalarini belgilab beradigan, ilmiy jihatdan izlanish o'tkazadigan faoliyat dasturlarini ishlab chiqish umumlashtirish;

uchinchidan, ta'limgiz-tarbiya tizimi, hudud hamda mamlakat miqyosidagi fanlar tizimida ijtimoiy-madaniy muhitning o'zaro bog'liqlikni farqlash, ular o'rtaisdagi mutanosiblikni bartaraf etish;

to'rtinchidan, san'at turlari, teatr san'ati, rang-tasvir san'ati hamda badiiy-ijodiy faoliyat turlari orasida bahs-munozalarlarni amalga oshirish, folklor ijod namunalari namoyishini kengaytirish, ilm-fanda badiiylik hamda vizual estetikaning bir-biridan farqlanishi xususiyatlarini tushuntirish;

beshinchidan ta'limgizda va etnomadaniy borliq an'analari va yangiliklarni birlashtirgan uzlusizlik targ'ibot tizimini yaratish maqsadga muvofiq.

Tadqiqot doirasida yoshlarda etnoestetik dunyoqarashni shakllantirishdagi axloqiy bilim, ijodiy va badiiy bilim omillarining ta'siri aniqlash maqsadida keng miqyosda onlayn va oflays so'rovnomalar tashkil etildi. So'rovnomada ishtiroy etgan respondentlarga "Bugungi kunda yoshlarning axloqiy va estetik dunyoqarashini shakllantiruvchi eng muhim omillar qaysilar bo'lishi mumkin?" — deb berilgan savolga 76,4% respondent yoshlarda estetik dunyoqarashning asosiy omili milliy-ma'naviy qadriyatlar, an'ana, urf-odatlar tizimidan kelib chiqadigan badiiy adabiyotlar ekanini tasdiqlashgan. So'rovnomalar tahliliga ko'ra etnoestetik dunyoqarashni shakllantirishda badiiy omillarga ta'sirining quyidagi mezonlari aniqlandi:

Birinchi mezon: tashabbuskor-ijodkor yoshlar. Badiiy omillar ta'sirida o'z ijodini ifoda erkinligini ochib bera oladi. Asosiy ko'rsatkichlarga ijodiy faoliyat turlari, transformatsiya jarayonlariga intilish va ularga baho berish, ijodiy va badiiy turdag'i vazifalarni belgilashda

mustaqillik, ilmiy-madaniy hamda ijodkorlik tashabbuslarining o'zlarini namoyon bo'lishi kabilarni kiritish mumkin.

Ikkinchi mezon: emotsional-obrazli. San'at va atrofdagi dunyoga nisbatan hissiy-qadriyatli munosabatini ochib beradi. Ko'rsatkichlari: xalq badiiy hunarmandchilik mahsulotlariga ekspressiv munosabat, ekspressiv vositalar va turli xil texnikalardan foydalanishga tayyorligi, majoziy vakillik vositalarining ramziy tabiatini g'oyasiga egalik qilish va h.k.

Uchinchi mezon: axloqiy-vatanparvarlik. Ijodiy jarayon ishtirokchilari o'rtasida axloqiy-vatanparvarlik va fuqarolik pozitsiyalarini ochib beradi. Asosiy ko'rsatkichlariga milliy qadriyatlar tizimi, ularga berilgan axloqiy ko'rsatmalar tahlili, faol fuqarolik pozitsiyasi ko'nikmalarini shakllantirilishi, e'tiqod turlarini o'zida namoyon etib boradi.

Asrlar davomida shakllanib kelgan ma'lum etnosga xos bo'lgan milliy qadriyatlar tizimi, an'ana, urf-odat va marosimlar etnomadaniy borliqni yuzaga keltirish orqali, etnoestetik dunyoqarash tushunchalarini paydo bo'lishida ontologik asos vazifasini bajargan deyish mumkin. Estetik aura shakllanishida epistemologik bog'lanishlar, o'tmishni go'zallikning asosi sifatida belgilash singari kreativ faoliyat o'zbek etnomadaniyatidan an'anaviy san'atga ko'chib o'tgan. Shu boisdan, milliy san'atni (teatr, amaliy san'at) asosi qadimiy diniy-e'tiqodlar, xususan, totemizm, animizm, fetishizm e'tiqodiga oid marosim va odatlarga, mentalitetga, hamda milliy xarakterga bog'lash mumkin. Tadqiqotchi B.Sangirovning fikricha, odamlar o'rtasidagi muloqot etnomadaniyatning kommunikativlik funksiyasi faol rivojlanishiga asos bo'lib, bunda teatr san'atining o'rnini baholaydi. Teatr san'atining paydo bo'lishi va rivojlanish bosqichida dastlab hayvonlarni ov qilish bilan bog'liq voqelikni ko'rsatish orqali odamlarning hayvonlar bilan muloqot qilish vositasi sifatida qaralgan. Etnomadaniyatning kommunikativ funksiyasini rivojlantirib borishga qaratilgan shu kabi sahna ko'rinishlarining qo'yilishi teatr san'atining paydo bo'lishi va rivojlanib borishida ham muhim o'rin tutishini ko'rsatadi [9:11]. Teatr sahnalarida ijtimoiy borliqda tabiat va jamiyatning uyg'unligini namoyish etilishi falsafiy-estetik jarayonlarning o'ziga xos xususiyatlari bilan belgilanadi.

Yoshlar etnoestetik dunyoqarashini rivojlanib borishida xalq qo'shiqchilik ijodiyoti san'atining o'rni ham muhim bo'lib, unda turli xil mavsumiy sayillar (xalq yig'lnlari) asosini qo'shiq, terma, lapar, yalla kabi janrlar tashkil etib, ularning she'riy matni kishining ichki ruhiy kechinmalarini ifoda etib, undagi his-tuyg'u, lirik kayfiyat qo'shiqning kuy-ohangraboligiga, tashqi muhit bilan o'zaro uyg'unlashuviga mazmun eltuvchi vazifani o'taydi. Bunda kuy-ohang bilan matn so'zlarining o'zaro ajralmas, yaxlit bir butun ekanligi kuzatiladi. Hozirgi kungacha davom etib kelayotgan mazkur tadbirlarda bevosita, shu hududning yosh avlod vakillari ham ishtirok etadilar. Bu omilar yoshlarning etnoestetik dunyoqarashini, daxldorlik tuyg'ularini, jamoaga bo'lgan muhabbatini, etnografik muhitga bo'lgan ijobjiy munosabatlarini qaror topib, rivojlanib borishida o'zining muhif vazifalarini bajaradi.

Xulosa. Yoshlar etnoestetik dunyoqarashini rivojlantirib borish jarayonida badiiy-estetik idrok muhim ahamiyat kasb etib, ijtimoiy rivojlanish jarayonida ularda estetik did, dunyoqarash, etnoestetik madaniyat ko'rinishlari quyidagilar orqali vujudga keladi:

birinchidan, ta'lim jarayonida yosh avlod vakillarini badiiy idrokini rivojlantirish, ijtimoiy fan dasturlaridan tashqari, san'at galereyalariga tashriflar, ijodiy kechalarni tashkil etib borish orqali etnoestetik dunyoqarashlarini rivojlantirish;

ikkinchidan, ta'lim tizimining barcha bo'g'inlarida yoshlar estetik dunyoqarashini boyitishga qaratilgan bilimlarni "Besh tashabbus" doirasida rivojlantirish, avvalo oilada har bir farzand tarbiyasini etnoestetik qadriyatlar asosida boyitish muhim ahamiyat kasb etadi. Yoshlarda badiiy tafakkur yordamida estetik dunyoqarashni milliylik bilan uyg'unlashtirish, real hayotdagi estetik tajribani egallashga o'rgatish, tarixan shakllangan xalqning folklor san'atini zamonaviylik bilan uyg'unlashtiradi;

uchinchidan, ota-onas o'z farzandi estetik tarbiyasini ona tabiatga nisbatan estetik zavq bilan uyg'un holda tarbiyalashi, ongli ravishda savod darajasi oshirishi bilan esa, milliy va jahon xalqlarining badiiy asarlarini o'qishga qiziqtirish lozim. Chunki bolada mazkur jarayonda millatlararo hamjihatlikka intilish, xalqlarning madaniyatlaridan xabardor bo'lish uchun keng imkoniyatlar paydo bo'ladi. Boladagi tashqi muhitga nisbatan beg'ubor tuyg'ularning shakllanishi natijasida tabiatdan ilhomlanish, millatlarning kuy-qo'shiqlaridan zavqlanish singari go'zal estetik ideallar vujudga keladi.

Адабиётлар / Литература / References

1. Mirziyoyev Sh.M. Inson qadri, uning huquq va erkinliklari, qonuniy manfaatlari uchun. – Тошкент: O'zbekiston, 2022. – Б. 38.
2. Abdirasilov S.F. Tasviriy san'at va uni o'qitish metodikasi. – Toshkent, "Ilm ziyo", 2011. – В. 36.
3. Гуренко О.В. Формирование этнокультурной компетентности студентов педагогического университета в условиях полиэтической среды. Автореф.... канд.пед.наук. – Харьков, 2005. – С. 17.
4. Кияшенко Н.И. и др. Эстетическая культура. – М., 1996. – С. 202.
5. Орлова Т. Этноестетика в поняттєвому контексті сучасного мистецтвознавства // Українська народна творчість в поняттях міжнародної термінології (примітив, фольклор, аматорство, наїв, кіч) Колективне дослідження / Відп. ред. М. Селівачев. – К., 1995. – С.48.
6. Савенкова Л.Г., Радомская О.И. Интегрированный подход к преподаванию искусства в педагогической науке // Социокультурный портрет современного ребёнка в контексте непрерывного образования: Юсовские чтения XVI. Сб. науч. статей по материалам XVI всероссийской конференции "Юсовские чтения", 10-12 ноября 2015. – М.: ФГБНУ, 2016. – С. 3-10.
7. Самадов А.Р. Шахс эстетик идеалининг шаклланиши ва ривожланиши муаммолари. Фалсафа фанлари доктори автореферати. –Самарқанд: 2020. – Б. 19.
8. Самадов А.Р. Шахс эстетик идеалининг шаклланиши ва ривожланиши муаммолари. Фал. фан. док., дисс .....автореф. – Самарқанд, 2020. – Б. 19.
9. Сангиров Б. Ю. Ўзбек театрида этномадданий анъаналар талқини. Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Тошкент: 2019. – Б.11.
10. Турсункулова Ш.Т. Шахс эстетик онгининг шаклланишида санъатнинг ўрни ва синергетик хусусияти. Фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Самарқанд: 2020. – Б.15.
11. Ҳайитметов А. Абадий меросимиз уфқлари. – Тошкент., "Ўқитувчи", 1997. – Б. 5.

12. Shakuntala Banaji, Sam Mejias, Benjamin De La Pava Velez (2018).The significance of ethnography in youth participation research: active citizenship in the UK after the Brexit vote. //Sociální studia / Social Studies 2/2018. – P. 97-115.
13. Широкова А.В. Духовно-творческое на чало личностии мировоззрение. Автореф.кан.фил наук. Нижний Новгород. 2008. – С. 17-18.
14. Ғайбуллаев О. Эстетик маданият. –Тошкент: Наврӯз. 2020. – Б. 8-9.

09.00.00- Фалсафа фанлари

Шоназаров Жамшид Шухратович
Қарши давлат университетининг
Педагогика институти доценти

БЕҲБУДИЙ ВА УНИНГ ДАВЛАТЧИЛИК ҒОЯСИ

Аннотация. Мазкур мақолада Махмудхўжа Беҳбуниң давлатчилик, ва давлат бошқарувига оид бўлган ижтимоий-сиёсий қарашлари таҳлил қилинган. Туркистондаги ижтимоий-сиёсий муҳит, минтақада давлат бошқаруви усулларини шакллантириш ва такомиллаштиришга қаратилган илмий фалсафий фикрлар илгари сурилган.

Таянч тушунчалар: Махмудхўжа Беҳбуний, жадидчилик, давлат бошқаруви, саёҳат, сиёсат, ахлоқ, идора усули, ҳокимият, Туркестон ҳукумати, Мажлиси Уламо, Кенгаш, Европа давлатлари, мустақиллик, сиёсий тузум, Республика, демократик ҳуқуқ.

Shonazarov Jamshid Shukhratovich
Associate Professor at the Pedagogical Institute of
Karshi State University.

BEKHBUDI AND HIS STATE IDEA

Abstract. This article analyzes Mahmudkhoja Behbudi's socio-political views on statehood and public administration. The socio-political environment in Turkestan, scientific and philosophical ideas aimed at shaping and improving public administration in the region.

Keywords: Mahmudkhoja Behbudi, Jadidism, public administration, travel, politics, ethics, governance, power, Turkestan government, Majlis Ulema, Council, European countries, independence, political system, Republic, democratic law.

Шоназаров Джамшид Шухратович –
Доцент Педагогического института
Каршинского государственного университета.

БЕҲБУДИ И ЕГО ГОСУДАРСТВЕННАЯ ИДЕЯ

Аннотация. В данной статье анализируются общественно-политические взгляды Махмудходжи Бехбуди на государственность и государственное управление. Общественно-политическая обстановка в Туркестане, научные и философские идеи, направленные на формирование и совершенствование государственного управления в регионе.

Ключевые слова: Махмудходжа Бехбуди, джадидизм, государственное управление, путешествия, политика, этика, управление, власть, Туркестанское правительство, Меджлис улемов, Совет, европейские страны, независимость, политическая система, республика, демократическое право.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N86>

Маҳмудхўжа Беҳбудий XX аср бўсағасидаги Туркистон ижтимоий-сиёсий ҳаракатчилигининг энг йирик намояндаси, янги давр ўзбек маданиятининг асосчисидир. Туркистон жадидларининг тан олинган раҳнамоси, мустақил жумҳурият ғоясининг яловбардори, янги мактаб ғоясининг назариётчиси ва амалиётчиси, ўзбек драматургиясини бошлаб берган биринчи драматург, театрчи, ношир, журналист. У тарихимизнинг ғоят оғир ва мураккаб бир даврида яшади. Марказий Осиёда XVI асрдан бошланган ижтимоий инқироз ва давлат бошқарувидаги турғунлик, ўзаро жанжал, маҳаллий уруғчилик низолари миллат ва халқни тобора ҳолдан тойдирган, бундай имкониятдан фойдаланиб ўлкани забт этган Чор Россияси ҳукумати зўр бериб, уни турғун ва тутқун сақлашга уринарди. Мана шундай бир шароитда Ватанни бутунлай йўқ бўлиш хавфидан сақлаб қолиш, авлодларни эрк ва озодлик, мустақиллик руҳида тарбиялаш, маърифат ва тараққиётга бошлиш жадидлар номи билан тарихга кирган Беҳбудий бошлиқ фидойи зиёлилар зиммасига тушди. Миллий менталитетимизга хос бўлган миллий давлатчилик бошқарувимизнинг шаклланиш ва такомиллашиб бориш жараёнларини Махмудхўжа Беҳбудийнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари, унинг бундай долзарб мавзуга бағишлиган дардли асарлари орқали илмий асослашга ҳаракат қилдик. Беҳбудий яратган давлатчилик фалсафасида халқаро муносабатлар ва у билан боғлиқ бўлган сиёсий жараёнларнинг такомиллашиб бориши, аксинча, миллатимизга хос бўлган ўша даврдаги аянчли иллатларнинг, айниқса, ахлоқсиз қадриятларнинг борган сари урчиб бориши "... миллатимизни кемираётган иллатлар..." сифатида таҳлил қилинади. Ана шундай ижтимоий сиёсий таҳлиллар ва кузатишларга бой бўлган Беҳбудий ҳазратларининг давлат, давлат бошқаруви, Туркистон мухторияти ҳақидаги фикр ва мулоҳазалари, лойиҳаларини ахлоқ фалсафаси нуқтаи назаридан ўрганиш бугунги кун учун долзарб аҳамият касб этади. Зотан бу сиймонинг Ватанга садоқат, унинг келажаги ҳақидаги орзу ниятлари ва дунёқараши бугунги давлатимиз миллий истиқлол мафкураси билан ҳамоҳангдир. Беҳбудийнинг сиёсий-ижтимоий ва ахлоқий қарашлари шаклланишида саёҳат, юрт кезиш, дунё илми ва тажрибасини ўрганиш, айниқса катта роль ўйнайди. У қаерга борган бўлмасин, ўша ерда идора усули билан, жамиятнинг демократик жараёнлари билан қизиққан. Шу нуқтайи назардан қараганда, ўзи асос солган "Ойна" журналининг 1914-1915 йиллардаги бир қанча сонларида босилган Беҳбудийнинг "Саёҳат хотиралари"га назар ташлаш адид ва унинг дунёқараши тўғрисида муайян тасаввур ҳосил қилишимизга имкон яратади. Жумладан, немис олимаси Ингебор Балдауфнинг орифона кузатувига ҳам қўшилиш жоиз. У ҳам ушбу масала тўғрисида сўз юритиб, агар "Ойна" Париждан то Японияга қадар бўлган дунёни Ўрта Осиё буржуазиясига кўрсатган бўлса, "Саёҳат хотиралари" Туркистон қаршисидаги мусулмон Шарқини кашф этиб берди", деб ёзган[1:3]. Шубҳасиз, Беҳбудий ўз халқининг келажагини фақат маърифат масалалари билангина боғлаб қўймаган. Ҳар тарафлама маълумотга эга бўлган аллома ўз халқининг келажаги қандай кечиши лозимлиги масаласи билан ҳам қизиқиб, бошқа давлатларнинг сиёсий тузумини ўрганган ва қайси давлат тузумидан андоза олиш мумкинлиги борасида бош қотирган. У ўз халқи тараққиётини нафақат маърифати, балки унинг сиёсий мақоми кескин ўзгаришида, ўз мустақиллигини қўлга киритища, деб билди. Мустақилликка эришиш йўлидаги энг

муҳим қадамлардан бири, Беҳбудий наздида, ёшлар ва кекса авлод вакилларининг бирлашувиdir. Ёш авлод ўзидаги шошқалоқлик иллатидан қутулиб, масалаларни ҳал қилишда илмий асосларга суюниб иш кўриши ва мустаҳкам ирода намоён этиши кераклигини таъкидлаган. Афсуски, тан олади Беҳбудий, ўзим тез ва шошилинч чоратадбирлар кўриш тарафдори эдим, лекин ҳаммаси режа асосида амалга оширилиши ва кекса авлод ёшларини миллат равнақи йўлида меҳнат қилиб курашиш имкониятларидан маҳрум қилмаслиги керак, деб фикрлаган. Беҳбудийнинг 1905 йил нашр этилган “Китоби муNTAXАБИ ЖУФРОФИЯИ УМУМИЙ” (“Умумий жуғрофиядан сайланма китоб”) деган асарининг маълум қисми дунё кишиларинг майший ҳаётларига, ижтимоий, иқтисодий, сиёсий масалаларга бағишлиган. “Ер юзидаги бадавий (маданиятдан узоқроқ) ва маданий ҳалқларни ҳукмдор ва сардорлари бўладурки, – деб бошланади “Хукумат ва ҳукмронлар” фасли, бек, амир, шоҳ ва бошқа исм ва луғатлар ила атайдурлар. Ҳар бир тильда ҳукумдорларни луғати бошқадур. Оврупо ҳалқи императур, қирол, дўқа, принс, президент, кназ, тсар (сар) ва бошқа луғатлар ила аталган ҳар бир ҳукумдорни мартаба ва ҳукумати бошқа навъдур” [2:4].

Беҳбудий замонасидаги мавжуд идора усуслари ҳақида фикр юритиб, уларни уч гурухга бўлади:

- 1. Идораи мустақалла (давлат бошқарувининг монархия кўриниши).** Беҳбудий бу идора усусларини шундай изоҳлаган: 1. “Ани устидан қарагувчи подшоҳ соҳиби ихтиёр ва ҳар бир ройи ва амри закун ва низом бўладур. Амри, ҳукми маслаҳатхоналарни иттилоқи, хоҳиши, ҳукму ўшал императорни мустаҳкам қилиш имзосиға мавқуфдур. Шундай императорларни янгидан мансуб бўлиши ҳар бир давлат ва ҳукуматда муқаррарий қонун ва одатлар бўйча мерос ёинки валиаҳдлик қоидалари ва ўшал ҳукуматни қўйган “тартиб ва тадбирға мувофиқ бўладур”[2:5]. Демак, XX аср бошларида Европа давлатларида ҳаракатда бўлган уч сиёсий тузумдан бири монархия бўлиб, унда салтанат эгаси бўлган кишининг хусусий қарашлари устувор аҳамиятга эгадир.
- 2. Идораи машрута** – “... бу ҳукуматға тобеъ одамлар аксар ахли илм ва хунардурлар. Элу уруғлари илм, ҳунар ва дунё ишлариға тараққий қилгандурки, шу тариқа фуқаролар ўз ароларидан инсонлик, илм ва дунёдан хабарлик одамларни ўзлариға катта ва бошқарғувчи вакил сайлайдурлар ва шул тариқа сайланган вакилларни подшоҳ жамлаб, муқаррарий маҳкамаларга мамлакатдорлик ишлариға аралашиб, машварат ила тузатилмоқ ва муҳофазат қилинмоқиға кўз бўлмоқлари учун қарор берадурки, аларни(нг) мажлис ва маҳкамаларни “Миллат мажлиси”, “маслаҳатхона”, “парламенту”, “Эл мажлиси”деган исмлар ила ёд қилинадур. Яна баъзи маслаҳатхоналар борки, маслаҳатбошиларни, ҳукумдорларни (подшоҳнинг) ўзи тайин қиласадур. Ушбу миллат мажлисини (нг) чилон (аъзо)лари машварат ила мамлакатдорлик ишлариға аралашадур. Подшоҳ бу мажлис амриға тобеъдур. Мажлис маъбусон (депутатлар)ни(нг) ройи бўлмагунча катта ишларнин бошланмоқиға амр ва ҳукум қилолмайдур. Хуроса, император соҳиб ихтиёр бўлмай, дурустлоқ ишларға қонун ва низомларни чиқарилмоқиға бутун эл мажлисиға тобеъ бўлиб турадур”[3:42]. Беҳбудий таснифидаги иккинчи давлат тузуми, бугунги атама билан айтганда, парламентар республикадир. Давлат қурулишининг бу турдаги подшоҳ ё салтанат раҳбарининг мавжуд бўлишига қарамай, парламент ё “миллат мажлиси” унинг раъйига эмас, аксинча, у шу ташкилот аъзоларининг раъйига қарайди ва унинг қонунларига бўйсинади.
- 3.**

“Идораи жумҳурият” аксар фуқароси аҳли илм бўлиб, бу аҳли дониш аҳолини сайлаган вакиллари, яъни ҳукуматға етти йилғача ўз мамлакат ва ҳукуматларини бошқармоғи учун ўз ораларидан бир нафар донишманд одамни бошлиқ сайлайдурларки, “раиси жумҳурият”, “садрнишини миллат”, “президент” аталадур. Бу раис гўё бир оrizий (вақтинча), омонат подшоҳдир. Ҳар бир ҳукм ва амру тартибни, мамлакат ва кўйга тааллуқ ишни, Миллат мажлисини(нг) қилиб берган дастурламал, яъни қонун ва низом номалариға мувофиқ қилиб, бутун элға тобеъ, аларни(нг) ҳукму талабларини ўрниға келтирувчидур. Бу икки тоифани(нг) подшоҳи баъзи мамлакатдорлик мутасадиларини тафтиш қилмоқға, терғовға бермоқға, ҳатто, ўшал соатда бирдан бекор қилдурмоқға баъзи Миллат мажлисларини(нг) ихтиёри бордур. Ҳозирги Оврупо ҳукуматларини(нг) рафтори, одати шу уч усулни(нг) бирига дохил, тобеъ ва мувофиқдур. Бу икки тоифани подшоҳи баъзи мамлакатга “Элга тобе бўлубтурарман”, деб қасам ичиб, баъд мансабға чиқадур. Мустақил ҳукумдорларни(нг) қўл остида ҳам мажлислар ва машварат маҳкамалари бордур. Илмсиз ҳукуматлардек неча милийн халқни(нг) майшати, рафтори, ихтиёри бир нафар одам (подшо) ни(нг) ихтиёр ё ройи ва ҳукмиға йўқдур. Бир нафарни(нг) ақли, фикри ила ўн нафар аросида на қадар фарқ бордур? Ушбу сабабларданурларки, озгина Оврупо халқи бутун қурраи арзга ҳоким ва мутасариф (эга) дурлар. Сабаб: ҳукумат, илм ва дароят, қонун, мусовот (тенглик), машварат (маслаҳат) ва тадбирдур” [4:146]. Тарихий-маданий анъаналар орқали мустақилликка эришиш ва “мажлиси уламо”ни (яъни, ҳозирги истилоҳдаги парламентаризмни) шакллантиришнинг тарафдорлари жадидлар эди. Жадидлар сиёсий оқим сифатида пайдо бўлган. Тўғри, жадидлар ҳам “қадимийлар” ва “замонавийлар”, яъни консерваторларга ва либерал демократик ғоялар тарафдорларига бўлинган. Шарқшунос олим Закий Валидийнинг эсдалигидан бу ёндашувлар орасидаги фарқни англаб олиш қийин эмас. “Бугунги турк эли (Туркистон) ва яқин тарихи” асарида у 1917 йид апрель ойида ўтказилган “Туркистон мусулмонларининг биринчи конгреси” ҳақида бундай деб ёзади: “Конгресда зиёлиларнинг бир қисми (билқисса Чуқаев ва Шоҳинахмедов), қозондан келган вакиллар (Оренбургда чиқаётган “Вақит” газетаси муҳаррири Кобир Бекир ва ҳукумат аъзоси сифатида Тошкентга келган Садри Мақсудийларнинг) таъсири остида Туркистоннинг бошқарув усули масаласида федерацион қурилиш фикрига муҳолиф бўлдилар. Мунавварқори ва унинг айрим дўстлари ҳам тарадудда қолдилар. Фақат Махмудхўжа Беҳбудий билан мен автономия ва федерация фикрини ёқлаб, охиригача бу ишончимизда мустақил турдик.» [5:357] Европа мамлакатларидаги давлат бошқарув тузумини Беҳбудий уч гурухга ажратади. Бу давлат тузумлари ўртасидаги фарқни ҳам шу давлатлар тасарруфидаги халқнинг илмли-ilmсизлиги, маърифатли-маърифатсизлиги билан боғлайди. Халқ қандай маданият ва маърифат босқичига кўтарилган бўлса, уни идора этаётган сиёсий тузумнинг ҳам шу халқ даражасини акс эттириши мумкинлигига эътиборини қаратади. Хулоса қилиб айтганда, Беҳбудий ўзи яшаган даврдаги Туркистондаги рус чоризми ва вақтли ҳукуматнинг мустамлакачилик сиёсатини фош қилади ва ўша даврдаги қонунларни танқид қилади. Ўзининг китоб ва мақолаларида Туркистоннинг сиёсий ва ижтимоий аҳволига эътиборни қаратади ҳамда озодлик ва мустақиллик учун халқнинг ижтимоий ва сиёсий онгини ошириш орқали эришишни таъкидлайди. XX аср бошларидаги Европа давлатларида ҳаракатда бўлган уч сиёсий тузумни чукур ўрганган,

унинг салбий ва ижобий томонларини кўрсатиб очиб берган ва улардан керак бўлса андоза олиш лозимлигини таъкидлаган... Беҳбудийнинг дунёқараши ўз даврида мавжуд фикр, ғоя ва сиёсий таълимотлар орасидан шарқий таълимотларга мос келадиган, лекин Европа сиёсий таълимотларининг қимматли томонларини қамраб олган ҳолда шаклланди. У жадид эди, шу дунёқараши бойитди ва тинмай уни жамиятга татбиқ этиш йўлини излади. Жадидлар Туркистонда республика ваколатига кирадиган масалалар бўйича қонунларни нашр этиш, ҳокимият, бошқарув ва суднинг олий органларини ташкил қилиш, давлат тузилмаларини яратиш ва ҳоказоларга жиддий эътибор билан қараганлар. Шу тариқа демократик жамиятни шакллантириш устувор мақсад қилиб қўйилган. Унда демократик ҳуқуқ ва эркинликлар берилиши ва конституциявий кафолатланиши масалалари кўзда тутилган. Бу борада Беҳбудийнинг “Туркистон маданий мухторияти лойиҳаси” [4:146] номли дастури бевосита жадидчиларнинг Туркистонда демократик давлат қуришнинг назарий асосларини яратишга бўлган интилишлари, деб қараш мумкин.

Хулоса. М.Беҳбудий миллий тил масаласига катта эътибор қаратди. Биргина унинг “Ойна” журнали маърифат ва маданият тарқатишда жуда катта хизмат қилди. Унда миллат ва унинг ҳақ-ҳуқуқига, тарихига тил-адабиёт масалаларига, дунё аҳволига доир қизиқарли мақолалар, баҳслар бериб борилган. Айниқса, тил масалалари муҳаррирнинг ҳамиша диққат марказида бўлган. Беҳбудий миллатнинг тараққиёти учун бир неча тил билишни шарт ҳисобларди. Масалан, журналнинг 1913 йил август, биринчи – нишона сонидаёқ, “Икки эмас, тўрт тил лозим” деган мақола билан чиқкан эди.

2020 йилда халқимиз тарихининг мураккаб дамларида, маърифат машъаласини баланд кўтариб чиқкан улуғ аллома ва жамоат арбоби Маҳмудхўжа Беҳбудий таваллудининг 145 йиллиги кенг нишонланади. Мутафаккирнинг илмий, ижодий, педагогик фаолияти ва мероси алоҳида аҳамиятга молик. XX аср ўзбек адабиёти ва санъатида, ижтимоий-сиёсий жараёнларида фаол иштирок этган, миллат маърифати, озодлиги, ҳурлиги йўлида мардонавор курашган бу улуғ алломанинг сермашаққат ва сермаҳсул фаолияти тарих саҳифаларидан мангу ўрин эгаллади, авлодлар учун ибрат мактаби бўлиб қолди.

Адабиётлар / Литература / References

1. Балдауф Ингеборг. Маҳмудхўжа Беҳбудий Фаластинда, “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”.-1993, 21 май.
2. М. Беҳбудий. Бизга ислоҳ керак. // Нажот 1917. №18. 7-ноябрь, (17 апрель).
3. М.Беҳбудий. Китоби мунтахаби жуғрофияи умумий. Сочинитель издатель Самаркандец. 1905 г. – Б. 42.
4. М. Беҳбудий Туристон маданий мухторияти лойиҳаси // Жаҳон адабиёти. -Тошкент: 2009. -146-бет.
5. З.В.Туғон. Бугунги турк эли (Туркистон) ва яқин тарихи. Истанбул. 1981. 357-бет.
6. Т.Алимардонов. сиёsat ва ахлоқ мувозанати. – Т.: “Янги аср авлоди”. 2011. – 175.

09.00.00- Фалсафа фанлари

Ҳамраев Сирож Абуевич -

Самарқанд Иқтисодиёт ва сервис институти,
доцент, фалсафа фанлари доктори PhD

ЖАМИЯТ ЯНГИЛАНИШИ ВА ТАДБИРКОР МАЬНАВИЯТИ

Аннотация. Ушбу мақола жамиятнинг янгиланиши ва тадбиркорлик маънавиятининг кесишишини ўрганади, бу икки соҳа ўртасидаги динамик ўзаро таъсирини ўрганади. Маънавий тамойиллар билан сингдирилган тадбиркорлик ҳаракатлари орқали жамоаларни жонлантиришга эътибор қаратган ҳолда, тадқиқот иқтисодий ва ижтимоий ўзгаришларни амалга ошириш учун шахслар ва гуруҳлар ўзларининг жамоавий эътиқодлари ва қадриятларидан қандай фойдаланишини ўрганади. Мақола амалий тадқиқотлар ва назарий асосларни таҳлил қилиш орқали жамиятни янгилаш саъй ҳаракатлари ва тадбиркорлик маънавиятини тарбиялаш ўртасидаги потенциал синергияларни ёритишга қаратилган.

Калит сўзлар: мустақиллик, жамият, маънавият, маърифат, тузум.

Hamraev Siroj Abruevich

Samarkand Economy and service Institute,
Associate Professor, Philosophical Sciences, Ph.D

COMMUNITY RENEWAL AND ENTREPRENEURIAL SPIRITUALITY

Abstract. This article explores the intersection of community renewal and entrepreneurial spirituality, delving into the dynamic interplay between these two realms. Focusing on the revitalization of communities through entrepreneurial endeavors infused with spiritual principles, the study examines how individuals and groups leverage their collective beliefs and values to drive economic and social transformation. By analyzing case studies and theoretical frameworks, the article aims to shed light on the potential synergies between community renewal efforts and the cultivation of entrepreneurial spirituality.

Key words: independence, society, spirituality, enlightenment, system.

Ҳамраев Сирож Абуевич -

Самаркандский институт экономики и сервиса,
доцент кафедры философских наук, PhD

ОБНОВЛЕНИЕ СООБЩЕСТВА И ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКАЯ ДУХОВНОСТЬ

Аннотация. В этой статье исследуется пересечение обновления сообщества и предпринимательской духовности, углубляясь в динамическое взаимодействие между этими двумя сферами. Сосредоточив внимание на возрождении сообществ посредством предпринимательской деятельности, наполненной духовными принципами, исследование изучает, как отдельные лица и группы используют свои коллективные убеждения и ценности для стимулирования экономических и

социальных преобразований. Анализируя тематические исследования и теоретические основы, статья призвана пролить свет на потенциальную синергию между усилиями по обновлению сообщества и развитием предпринимательской духовности.

Ключевые слова: независимость, общество, духовность, просвещение, система.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N87>

Маълумки, истиқлолнинг илк давридаёқ мамлакатимизда миллий тараққиётимизнинг манфаатларига мос тамойиллар асосида миллий қадриятларга таяниш ва шу омилларга алоҳида эътибор қаратиш устувор вазифа сифатида белгиланди.

Шу боис, мустақиллик йилларида буюк алломаларимизнинг бутун жаҳонда ҳайрат билан ўрганилаётган меросини тиклаш ҳаётий эҳтиёжга айланди. Айниқса, Имом Бухорий, Имом ат-Термизий, Бурхониддин Марғиноний, Хожа Бухоуддин Нақшбанд, Хожа Аҳмад Яссавий, Ал-Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Аз-Замахшарий, Бобур, Маҳмудхўжа Беҳбудий, Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпон ва бошқа кўплаб буюк сиймоларимиз илмий-адабий меросини ўрганиш мамлакатимизда барпо этилаётган фуқаролик жамиятигининг миллий-маънавий негизларини ташкил этмоқда.

Афсуски, собиқ иттифоқ даврида жамиятни сунъий тарзда турли синфларга ажратиб, хусусий мулкни йўқотиш ғояси амалиётга татбиқ этилди. Мустабид жамиятнинг сиёсий ва мағкуравий мақсадларига хизмат қилган бу ғоя аввало жамият аъзоларини мулқдан бегоналаштириди, қолаверса мулк эгаларига эса заарли қатлам сифатида қарашни шакллантириди, учинчидан, ҳаётда мулқдан бегоналashiш туйғусини шакллантириб, “Мулк ҳамманики, айни пайтда ҳеч кимники” деган ақида одамлар онгига сингдирилди. Бу эса ўз навбатида, мулкнинг эгаси йўқ бўлишига, мулқдорлар йўқотилишига, ўрта синф шаклланмаслигига олиб келди ва оқибатда одамларда мулкка нисбатан эгалик ҳиссини барҳам топтириди. Фақатгина мамлакатимизнинг мустақилликка эришиши ушбу йўналишларда муҳим бурилиш имконини берди.

Мазкур жараённинг нафақат миллий, балки умуминсоний жиҳатлари, бутун жаҳон ҳалқларига хос хусусиятлари ҳам бор, албатта. Бу жиҳатдан, алоҳида таъкидлаш жоизки, бутун инсоният XXI асрга қадам қўяр экан табиат ва жамият билан боғлиқ ўнлаб глобал муаммоларга дуч келди. Албатта булар бирдан пайдо бўлган муаммолар эмас эди. Ўтган аср иккинчи яримларидан бошлаб жаҳонда рўй берган воқеалар, ҳаётга, турмушга соғ рационалистик ёндашувнинг авжланиб боравериши, айниқса иқтисодий фойда олиш ва бойлик орттиришни муттасил рағбатлантириб турувчи тамойилларни кучайтириди.

Тараққиёт ва юксак ривожланишга эришган давлатлар тажрибасига кўра, ушбу йўналишдаги қонуният шундан иборатки, истиқлолга эришган ҳар бир ҳалқ ўз олдига улуғ ва истиқбол мақсадларни қўяди ҳамда уни амалга ошириш салоҳиятлари билан жаҳон ҳамжамиятига кириб келади ва ундан ўзига хос ўрин эгаллайди. Айни пайтда, бундай ривожланиш жараёнларини босиб ўтиш мустақиллик йўлини танлаган барча ҳалқларга хос жараён бўлиб ҳисобланади.

Бугунги кунда бу борадаги ўзгаришлар ва янгиланишлар таянадиган асосий парадигмалар ўзининг яққол ифодасини топган. Айни пайтда бу жамиятимиз ривожида янги давр тамойиллари устувор бўлаётганини исботлайди.

Жамиятни янгилаш ва тадбиркорлик маънавияти замонавий дунёда тобора кўпроқ эътибор қарататётган иккита тушунчадир. Иккала концепция ҳам жамиятда сезиларли ижобий ўзгаришларга олиб келиши мумкин ва улар бирлашганда, ўзгариш ва ўсиш учун кучли куч яратиши мумкин.

Жамиятни янгилаш деганда қўпинча турли ижтимоий, иқтисодий ва экологик ташабbusларни амалга ошириш орқали жамиятни жонлантириш ва мустаҳкамлаш жараёни тушунилади. Бу жамият инфратузилмасини ривожлантириш, янги корхоналар ва иш ўринлари яратиш ҳамда қашшоқлик, жиноятчилик ва гиёҳвандлик каби ижтимоий муаммоларни ҳал қилишга қаратилган ижтимоий дастурларни амалга ошириш каби қатор тадбирларни ўз ичига олиши мумкин. Жамиятни янгилаш кўп қиррали жараён бўлиб, барқарор ўзгаришларни амалга ошириш учун жамият аъзолари, давлат ташкилотлари ва нотижорат ташкилотларининг фаол иштирокини талаб қиласиди [2].

Бошқа томондан, тадбиркорлик маънавияти маънавий қадриятлар ва тамойилларни тадбиркорлик жараёнига интеграциялашувига урғу берадиган тушунчадир. У бизнес фаолиятида ҳақиқийлик, мақсад ва ахлоқий қарорлар қабул қилиш муҳимлигини тан олади ва бу шахсларни тадбиркорликка юқори мақсад ва маъно ҳисси билан ёндашишга ундейди. Тадбиркорлик маънавияти бизнес дунёда яхшилик учун куч бўлиши мумкинлиги ҳақидаги ғояни тарғиб қиласиди ва у шахсларни жамият ва сайёрамиз фаровонлигига ҳисса қўшиш воситаси сифатида ўз тадбиркорлик ҳаракатларидан фойдаланишга ундейди.

Ушбу икки тушунча бирлашганда, улар жамиятда ижобий ўзгаришларни амалга ошириш учун кучли асос яратиши мумкин. Тадбиркорлик маънавияти жамиятни янгилаш бўйича саъй-ҳаракатлар билан шуғулланувчи шахслар ва ташкилотлар учун ахлоқий ва ахлоқий компас бўлиб, уларнинг ҳаракатлари катта манфаатларга мос келишини таъминлашга ёрдам беради. У жамият етакчилари ва тадбиркорларни фақат фойда ва шахсий манфаатларга эътибор қаратиш ўрнига, жамиятнинг барча аъзолари фаровонлиги ва атроф-муҳитга устувор аҳамият берадиган қарорлар қабул қилишга йўналтириши мумкин.

Бундан ташқари, тадбиркорлик маънавияти жамиятни янгилаш саъй-ҳаракатларига мақсад ва маъно туйғусини киритиши мумкин, бу эса одамларни янада жонли ва барқарор жамиятни яратишдек умумий мақсад сари ҳаракат қилишга ундаши мумкин. Ҳамжамият аъзолари ва етакчилари ўз ишларини раҳм-шафқат, ҳамдардлик ва ўзаро боғлиқлик каби маънавий қадриятларга боғлаш орқали чуқурроқ алоқа ва ҳамжиҳатлик туйғусини ривожлантириши мумкин, бу эса жамиятни муваффақиятли янгилаш саъй-ҳаракатлари учун зарурдир [4; 565–574-6.] .

Бундан ташқари, тадбиркорлик маънавияти жамият муаммоларига инновацион ва ижодий ечимларни ривожлантиришга ёрдам бериши мумкин. Муаммоларга очиқ фикр ва қизиқувчанлик билан ёндашиш орқали одамлар анъанавий, қатъий фикрлаш усусларидан халос бўлишлари ва доимий ва мазмунли ўзгаришларга олиб келадиган янги ёндашувларни ўрганишлари мумкин. Ушбу тадбиркорлик фикри жамоа аъзоларига ҳисобланган таваккалчиликларни қабул қилиш ва янги ғоялар билан тажриба ўтказиш имкониятини беради, натижада узоқ вақтдан бери мавжуд бўлган

ижтимоий муаммоларни ҳал қила оладиган инновацион эчимларни ишлаб чиқишига олиб келади.

Жамиятни янгилаш ва тадбиркорлик маънавияти уйғунлиги маҳаллий даражада ва ундан ташқарида ижобий ўзгаришларни рағбатлантириш учун катта ваъда беради [1]. Ахлоқий ва маънавий қадриятларни жамиятни янгилаш жараёнига интеграциялашган ҳолда, шахслар ва ташкилотлар ўзларининг барча аъзоларининг фаровонлигини биринчи ўринга қўядиган гуллаб-яшнаётган, барқарор жамоаларни яратиш учун биргаликда ишлаши мумкин. Ушбу интеграциялашган ёндашув жамиятга чуқур таъсир қўрсатиш, шахслар ва жамоаларга ижобий ўзгаришлар ва ўзгаришлар агентлари сифатида ўз ролларини қабул қилиш имкониятини бериш имкониятига эга.

Замонавий тадбиркорларга хос маънавий етукликтинг шартларидан бири инсоний сифатларнинг уйғунлиги масаласидир. Кишининг ички ва ташқи дунёси, соғлом фикр ва оқилона сўзи билан амалий фаолияти, тили билан дили бирдай бўлиши етуклик мезони ва шарт-шароитидир. Бундай уйғунликка эришган одам бахтиёр бўлади. Ҳар бир шахсни илк ёшлигидан бошлаб мантиқий фикрлашга ўргатиш ҳаёт талабидир.

Хўш, бу жиҳатдан, “тадбиркор маънавияти” нима ўзи? Унинг моҳияти ва намоён бўлиш хусусиятлари нималарга боғлик? Тадбиркорларга хос бу тушунчанинг қандай жиҳатларига диққат қилиш керак. Мазкур саволлар ва уларнинг жавоблари мавзунинг мазмун-моҳиятини ҳамда унинг тадбиркорлик учун аҳамиятини акс эттиради, албатта.

Ҳозирги даврда мавжуд бўлган ижтимоий-фалсафий фанларда юртимизда амалга татбиқ этилган қонун устуворлиги тамойили тадбиркорларнинг хуқуқий онгини юксалтириш, ташаббускорлик ва тадбиркорлик хусусиятларини жонлантиришда катта роль ўйнади. Шу каби, бевосита давлат назорати остида амалга оширилган кучли ижтимоий сиёsat мамлакатимиз тадбиркорларида оғир ижтимоий-иқтисодий шароитлардан аҳиллик, баҳамжиҳатлик билан чиқиб кета олиш, бу борада давлат ва жамият бирдамлигининг моҳиятини чуқур англашган ҳолда ҳаракат қилиш маданиятини шакллантириди.

Таъкидлаш керакки, республикани ривожлантиришнинг концептуал дастури асосида амалга татбиқ этилган ислоҳотлар натижасида мамлакатимизда тадбиркорлар хуқуқ ва эркинликларини таъминлаш кафолатларини бера оладиган моддий ва маънавий асослар яратилди. Бу борада мустақилликни чуқур англаш содир бўлмоқда. Айни пайтда бу, бугунги Ўзбекистон бундан 30 йил илгариги Ўзбекистон эмаслиги, унинг халқи, тадбиркорлари, иқтисодиёти, сиёсий, хуқуқий муносабатлари, ижтимоий ҳаёти, маданияти, маънавияти ўтган аср охирларидан кескин фарқ қилишини англатади.

Бу борада биргина Президентнинг тадбиркорларга ёрдам қўрсатишда давлат хизматларининг таъсирини янада оширишга доир қарорининг ўзиёқ ҳозирги янги давр руҳини ва маъно-мазмунини англатувчи ёрқин мисол бўла олади. Унда белгиланганидек, Давлат хизматлари марказлари томонидан фаолияти тўхтаган ташкилотлар рухсатномалари бекор қилингани фикримизни тасдиқлайди [3; 41–44-б.].

Бугунги кунда эса, Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг “Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси” китобида илгари сурилган ғоялар моҳиятига кўра мамлакатимиз ва халқимизнинг яқин келажакда дунё халқлари таркибида янада

юксакроқ даражага кўтарилишидан дарак беради. Мазкур асарга биноан, барча соҳалар каби, иқтисодий ислоҳотлар, айниқса тадбиркорликни ривожлантириш борасида ҳам халқ билан очиқ мулоқотларни йўлга қўйишда янги самарадор воситалар ва усусларни жорий этиш орқали “Инсон манфаатлари — барча нарсадан устун” деган эзгу ғояни ҳаётга жорий этишга ҳаракат қилинмоқда.

Ҳозирги даврда мамлакатимизда ана шу ғоя асосидаги тамойилларни амалга оширишга имкон берадиган ислоҳатлар амалга оширилмоқда. Ана шу сабабдан ҳам мамлакатимизда кейинги йилларда бу масалага катта эътибор бераётгани бежиз эмас. Тадбиркорлар ва давлат орасидаги муносабатларнинг технологик ўзгариши натижасида, муносабатлар технологияси такомиллашмоқда. Тадбиркорларнинг мустақил фикрлаш, мустақил қарор қабул қилиш ва масъулиятни ўз зиммасига олиш каби жараёнларнинг барқарор бориш учун қуидагиларга алоҳида аҳамият қаратиш лозим:

- ҳар бир тадбиркор ҳаётида турли вазиятларга тушиб қолганида унинг ҳаёт мобайнида тўплаган тажрибаси, инсоний фазилатлари етакчи роль ўйнайди;
- тадбиркорларда муаммолар, воқеа-ҳодисаларни реал макон ва вақт чегараларида аниқ тасаввур қилиш ва ечимларини белгилай олишни ривожлантиришга диққатни қаратиш улкан ютуқлар омили бўлиши мумкин;
- тадбиркорлар фаолиятида бир вақтнинг ўзида бир қанча муаммолар моҳиятини англаш орқали тафаккурни янги муаммолар ечимига йўналтириш ҳам фойдадан холи эмас;
- ҳар бир тадбиркорнинг ўзини-ўзи бошқариш, ўз фаолиятини аниқ ва тўғри ташкил қилиш қобилияти, ҳар қандай ишга шахсан кириша билиш ва унинг бажарилишини назорат қилиш каби шахсий хусусиятларини шакллантиришга асосий эътибор қаратиш муҳим аҳамиятга эгадир.

Глобаллашув жараёнида мафкуравий кураш ўзининг юқори нуқтасига чиқаётган бугунги кунда, турли маънавий таъсирлар аввало, тадбиркорларнинг онгини заҳарлаш ва уларни ўз манфаатлари йўлида фойдаланиш оқибатлари бизга шуни яна бир бор исботламоқдаки, аввало мана шу қатлам орасида миллий ғоя тарғиботини кенг кўламда ёйиш, унинг моҳиятини очиб беришга хизмат қиласидиган турли маърифий тадбирлар, дебатлар, таълим тизими ва хилма-хил тарғибот технологияларидан фойдаланиш кутилган натижаларни бериши мумкин.

Бу борада эришилган ютуқлар нақадар салмоқли бўлишидан қатъи назар давлатнинг иқтисодиётдаги иштирокини янада камайтириш, давлат иштирокидаги корхоналарни самарали бошқариш, хусусий тадбиркорликни ривожлантириш борасида қатор тизимли муаммолар сақланиб қолмоқда. Баъзи ҳолларда очиқлик ва шаффофлигига талабларнинг ўрнатилмаганлиги, бир томондан, давлатнинг иқтисодиётдаги иштирокини янада камайтиришга халал бераётган бўлса, иккинчи томондан, давлат иштирокидаги корхоналарни самарали бошқаришга тўсқинлик қиласидиган.

Тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш бўйича яхлит тизимнинг мавжуд эмаслиги, аҳоли тадбиркорлигини қўллаб-қувватлашга оид ижтимоий дастурларнинг иқтисодиётда амалга оширилаётган ислоҳотлар билан уйғун эмаслиги ҳам муайян зарар келтираётгани шубҳасиз.

Бу борада қуйидагиларни алоҳида таъкидлаш лозим:

Биринчидан, бозор иқтисодиётига ўтишда иқтисодий ислоҳотларнинг ҳуқуқий негизини барпо этиш катта аҳамиятга эга эканлигини мустақиллик йиллари яққол кўрсатди. Собиқ иттифоқ давридан фарқ қиласиган ҳуқуқий асослар давр тақазосига айланди. Кўп қонунлар қабул қилинди. Натижада ҳокимиятнинг бирдан-бир тўла ҳуқуқли бўлган ҳокимлик институти яратилди.

Иккинчидан, янги механизмлар талабига жавоб берадиган янги қонун ҳужжатлари ишлаб чиқилди ва улар ҳаётга жорий этилди.

Учинчидан, республикани халқаро муносабатларда тенг ҳуқуқли субъект сифатида таъминловчи ҳуқуқий норма яратилди. Яъни ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида, Республиkanи халқаро етакчи ташкилотларига аъзолиги тўғрисида, валютани тартибга солиш тўғрисида, чет эл инвестицияларини жалб этиш, чет эллик инвесторларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида қонунлар яратилди.

Тўртинчидан, инсонлар ишончини таъминловчи, конституцион ва юридик ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи. яъни инсон, жамоат ташкилотларининг ҳуқуқлари, виждан эркинлиги қонунлари қабул қилинди. Республикамизда қонун устуворлиги тантана қилишга шарт-шароитлар вужудга келтирилди.

Ана шуларнинг барчаси бугунги кунда Президент Ш.М.Мирзиёев раҳбарлигига мамлакатимизда рўй бераётган янгиланиш ва ислоҳотларни амалга ошириш борасидаги туб ўзгаришларнинг мустаҳкам асослари тадрижий тарзда шаклланганини кўрсатади. Айнан ана шундай асослар эса, кейинги йиллардаги ўзгаришлар ва ислоҳотлар, Ўзбекистон тараққиётининг янги босқичини бошлаш имконини яратди [5; 385–390-б.].

Хулоса қилиб айтганда, жамиятни янгилаш ва тадбиркорлик маънавиятининг ўзаро боғлиқ соҳалари умид ва ўзгаришларнинг жозибали ҳикоясини таклиф қиласиди. Турли амалий тадқиқотлар ва назарий асосларни ўрганишимиз натижасида маълум бўладики, шахслар ва жамоалар тадбиркорлик ташаббусларини маънавий тамойиллар билан сингдирганда, иқтисодий ва ижтимоий ландшафтларга чуқур таъсир кўрсатиши мумкин. Жамиятнинг янгиланиши ва тадбиркорлик маънавияти ўртасидаги симбиотик муносабатлар ривожланишга яхлит ёндашувни кўрсатади — бу оддий иқтисодий ўсишдан ташқарига чиқади ва жамоавий эътиқод ва қадриятларнинг моҳиятини ўрганади.

Ушбу мақола тадбиркорлик фаолиятига хос бўлган маънавий жиҳатларни тан олиш муҳимлигини таъкидлаб, мақсад ва умуний қадриятлар ҳисси жамиятни барқарор жонлантириш учун кучли катализатор бўлиши мумкинлигини таъкидлайди. Биз ушбу соҳалар кесишинасида эришилган муваффақиятлар ва сабоқларни нишонлар эканмиз, манфаатдор томонлар, сиёсатчилар ва жамият етакчилари тадбиркорлик маънавиятидан ижобий ўзгаришлар учун куч сифатида фойдаланиш имкониятларини тан олишлари зарур.

Иқтисодий инновациялар ва маънавий фаровонликни таъминлайдиган муҳитни ривожлантириш, олдинга силжиш жамиятнинг яхлит ривожланиши учун зарур бўлади. Жамиятлар тадбиркорлик маънавияти тамойилларини ўзлаштирибгина қолмай, нафақат замонавий дунё қийинчиликларига бардош бера олади, балки мустаҳкам, мақсадга интилувчи жамиятларни ҳам шакллантиради. Шундай қилиб, биз жамиятни

янгилаш нафақат мақсад, балки тадбиркорлик маънавиятининг ўзгартирувчи кучидан келиб чиққан ҳолда доимий, ривожланиб борувчи саёҳат бўладиган келажакка йўл очамиз.

Адабиётлар / Литература / References

1. Акилова, О.М., 2021. ЯНГИЛАНАЁТГАН ЖАМИЯТ МАЪНАВИЙ ОМИЛЛАРИ ТАЪСИРЧАНЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШДА ХОТИН-ҚИЗЛАРНИНГ РОЛИ. ЖУРНАЛ СОЦИАЛЬНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ, (SI-1).
2. Мухитдинова, Ф.А., 2021. ЎЗБЕКИСТОН ЯНГИЛАНИШ ЖАРАЁНИДА ХОТИН-ҚИЗЛАР ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТИ ВА МАЪНАВИЙ ЮКСАКЛИГИНИНГ ДОЛЗАРБЛИГИ. ИННОВАЦИИ В ПЕДАГОГИКЕ И ПСИХОЛОГИИ, 4(5).
3. Норқулов, Д.Т., 2023. Ҳуқуқий онг ва маънавий тарбия. Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры, 3(3), pp.41-44.
4. Шамсиддинов, Б.Ж., 2021. ЖАМИЯТ МАЪНАВИЙ ҲАЁТИДА ТАДБИРКОР ВА ИШБИЛАРМОНЛАР ИШТИРОКИННИНГ ЎРНИ ВА УНИНГ ИЖТИМОЙ-ФАЛСАФИЙ ТАЛҚИНИ. Oriental Art and Culture, 2(4), pp.565-574.
5. Sayithanov, A.A., 2020. THE PLACE OF INDIVIDUAL INNOVATION IN THE DEVELOPMENT OF BUSINESS RELATIONS. Scientific and Technical Journal of Namangan Institute of Engineering and Technology, 2(6), pp.385-390.

09.00.00- Фалсафа фанлари

Nabiiev Bekzod Muxammadumarovich
NamMQI, katta o'qituvchisi(PhD)

**MAFKURAVIY ISHLARNI TASHKIL ETISHDA ZAMONAVIY TARG'IBOT
TEXNOLOGIYALARI: O'ZBEKISTON VA XORIJ TAJRIBASI**

Annotatsiya. Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligiga ta'sir qiluvchi asosiy omillardan biri zamonaviy targ'ibot texnologiyalaridan foydalanish darajasi hisoblanadi. Zamonaviy targ'ibot texnologiyalari esa o'z navbatida texnik vositalar yordamida amalga oshiriladi. Shu sababli, ma'naviy-ma'rifiy ishlarni amalga oshirishning texnologik ta'minotining holati tizimning samaradorligini bildiruvchi mezon hisoblanadi. Ushbu maqolada mafkuraviy ishlarni tashkil etishda O'zbekiston va xorij tajribasi asosida zamonaviy targ'ibot texnologiyalari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Ma'naviyat, ma'rifat, targ'ibot texnologiyalari, ma'naviy meros, milliy qadriyat, milliy g'oya, mafkuraviy faoliyat.

Nabiiev Bekzod Muhammadumarovich
NamECI, senior lecturer(PhD)

**MODERN PROPAGANDA TECHNOLOGIES IN THE ORGANIZATION OF IDEOLOGICAL
WORK: EXPERIENCE OF UZBEKISTAN AND ABROAD**

Abstract. One of the main factors influencing the effectiveness of spiritual and educational work is the level of use of modern propaganda technologies. Modern propaganda technologies, in turn, are implemented using technical means. Therefore, the state of technological support for the implementation of spiritual and educational work is a criterion for the effectiveness of the system. This article highlights modern propaganda technologies based on the experience of Uzbekistan and abroad in organizing ideological work.

Keywords: spirituality, enlightenment, propaganda technologies, spiritual heritage, national value, national idea, ideological activity.

Набиев Бекзод Мухаммадумарович
НамИСИ, старший преподаватель(PhD)

**СОВРЕМЕННЫЕ ПРОПАГАНДИСТСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ В ОРГАНИЗАЦИИ
ИДЕОЛОГИЧЕСКОЙ РАБОТЫ: ОПЫТ УЗБЕКИСТАНА И ЗАРУБЕЖЬЯ**

Аннотация. Одним из основных факторов, влияющих на эффективность духовно-просветительской работы, является уровень использования современных пропагандистских технологий. Современные пропагандистские технологии, в свою очередь, реализуются с помощью технических средств. Поэтому состояние технологического обеспечения осуществления духовно-просветительской работы является критерием эффективности системы. В данной статье освещаются современные

пропагандистские технологии, основанные на узбекском и зарубежном опыте организации идеологической работы.

Ключевые слова: духовность, просвещение, технологии пропаганды, духовное наследие, национальная ценность, национальная идея, идеологическая деятельность.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N88>

Kirish. “Biz hayot hech qachon bir joyda to’xtab turmasligini, albatta, yaxshi anglaymiz. Agarki biz XXI asrda, tobora avj olayotgan globallashuv jarayonlari, Internet va intellektual taraqqiyot hal qiluvchi rol o’ynayotgan bir davrda yashayotganimizni hisobga oladigan bo’lsak, hayotimiz naqadar shiddatli sur’atlar bilan o’zgarib borayotganini, ayniqsa, chuqur his qilamiz. Ana shunday sharoitda erishgan natijalarimizga mahliyo bo’lmasdan, havolanish kayfiyatiga berilmasdan, shu paytga qadar bosib o’tgan yo’limiz – bu oldimizda turgan murakkab va og’ir yo’lning faqat bir qismi ekanini o’zimizga aniq tasavvur etishimiz kerak” [1].

Bugungi kunda jahon integratsiyasi shiddat bilan o’zgarib borayotgani, yaqin va uzoq hududlarda turli mojarov va qon to’kishlar davom etayotgani, terrorizm, ekstremizm va narkotrafik xavfi ortib, moliyaviy-iqtisodiy inqiroz va uning oqibatlari yanada chuqurlashib borayotgani o’zini shu yurtning fuqarosiman deb hisoblagan har qanday kishini tashvishga solishi tabiiy. Bu vaziyatlar esa, bizdan jahonda yuzaga kelayotgan vaziyatni sergaklik bilan baholashni va ogoh bo’lishimizni taqozo etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Bugungi kunda mafkuraviy faoliyat sohasida kamchiliklar talaygina. Jumladan, Respublika “Ma’naviyat va ma’rifat” markazi va uning joylardagi bo’limlarida 120 ga yaqin kompyuter, 70 ga yaqin printer va 10 dan ortiq planshetlar mavjud bo’lib, ularning bir qismi xizmatga yaroqsiz (Samarqand viloyatida 17 ta, Namanganda 9 ta, Buxoroda 6 ta kompyuter foydalanishga yaroqsiz Toshkent viloyatida 20 ta, Qoraqalpog’istonda 17 ta planshetga ehtiyoj bor), bir qismi eskirgan. Bundan tashqari, mavjud kompyuterlarning 90 foizi Internetga ulanmagan bo’lib, axborot xurujlari Internetda kuchaygan hozirgi kunda unda ma’naviy ma’rifiy ishlarni targ’ibotini olib borish imkonini bermaydi.

Shuningdek, Respublika “Ma’naviyat va ma’rifat” markazining joylardagi hududiy bo’limlarining aksariyat qismida bino yo’q qo’lib ular viloyat hamda shahar va tuman hokimliklarining binolarida ijarasiz faoliyat olib borishmoqda. Bundan tashqari, markazning hududiy bo’limlarida birorta ham foto, video studiyalar faoliyat ko’rsatmaydi. Bu o’z navbatida zamonaviy targ’ibot texnologiyalaridan foydalanilmasligiga sabab bo’lmoqda.

O’tkazilgan ekspert so’rovlarida ma’naviy-ma’rifiy ishlarni olib borishda zamonaviy targ’ibot texnologiyalarini qo’llashning bugungi holatiga nisbatan ekspertlar bahosi olindi. Xususan, shu sohadagi ekspert Sh. To’rayev tomonidan ma’naviy-ma’rifiy ishlarni olib borishda zamonaviy targ’ibot texnologiyalarini qo’llashning bugungi holatiga baho berib, bu borada so’ngi vaqlarda ijobiy ishlarni amalga oshirilayotganligini so’zlab berdi. Bugungi kunda targ’ibotchilarga Internetga ulangan 218 ta planshet yetkazib berish rejalashtirilgan va ular tomonidan ijtimoiy tarmoqlarda ma’naviy xashar loyihasi olib borilishini ta’kidladi.

Ekspertlarning fikricha, hozirgi «Axborot asri» ma’naviy-ma’rifiy ishlarni takomillashtirishga bo’lgan talabni ortishiga olib kelmoqda. Xususan, zamonaviy axborot makonida nafaqat ezgu, bunyodkor g’oyalar, ayni paytda vayronkor, tajovuzkor g’oyalar ham mavjudligi bu masalani dolzarbligini ko’rsatmoqda. Bu jarayonda ma’naviy-ma’rifiy ishlarni sifatini yaxshilash uchun har bir mamlakat, millat va xalqning milliy g’oyasi hamda ma’naviy

xususiyatlarini hisobga olgan holda zamonaviy targ'ibot texnologiyalaridan foydalanish alohida ahamiyatga ega[2]. Bugungi kunda dunyoda bir qator muammolar mavjud.

Bular birinchidan, milliy ma'naviy negizlarga ko'proq bir tomonlama e'tibor qaratilayotgani, ikkinchidan, umuminsoniy tomoyillarni bir oz oqsayotgani va jahon hamjamiyatida insonlarni birlashtirib ularni yagona ma'naviy-ma'rifiy maqsadga yo'naltiradigan umumiy gumanitar tarbiya asoslari biroz zaiflashganligini ko'rish mumkin. Bunga buzg'unchi g'oya va mafkuralar bosimining kuchayishi va uning ta'siri natijasida davlatlar, O'zbekiston to'g'risida ham OAVda noto'g'ri xabarlar tarqatilayotgani yaqqol misol bo'la oladi[3]. Ushbu vaziyatda xalqimiz qalbi va ongida ana shunday yolg'on axborotlarga qarshi immunitet hosil qilish uchun ma'naviy-ma'rifiy ishlarni targ'ibotning yangi usul va vositalarini qo'llagan holda olib borish zarur ekanligini ta'kidlashmoqda.

Shu ma'noda, targ'ibot ishini shunchaki an'anaviy uchrashuv yoki suhbatdan ko'ra, zamonaviy texnik vositalar bilan uyg'unlashtirib borish va ulardan kengroq foydalanish ma'naviy-ma'rifiy targ'ibotning samaradorligini oshishiga xizmat qilishi mumkin. Lekin, shuni ham ta'kidlash kerakki, an'anaviy usul bilan zamonaviy usulni bir-biriga qarama-qarshi qo'yish mumkin emas. Ular bir-birini to'ldirishi va jonli uchrashuvlar, suhbatlar va baxs munozaralar, savol javoblar va zamon fani yutuqlari psixologik hamda sotsiologik so'rovnomalarga tayanib odamlarni nimaga qiziqishini aniqlash zarur[4]. Bu qiziqishlardan kelib chiqib, ma'naviy-ma'rifiy ishlarda zamonaviy targ'ibot texnologiyalaridan foydalanish ko'proq samara beradi. Bu borada xorij tajribasini o'rganish va amaliyatga tadbiq etish maqsadga muvofiq.

Tahlil va natijalar. Xorijiy davlatlarda mafkuraviy targ'ibot ishlarini amalga oshirish quyidagi tamoyillar orqali amalga oshiriladi:

- a) mafkuraviy targ'ibotni zamonoviy texnologiyalar orqali amalga oshirib qamrovini kengaytirish;
- b) stereotiplarga asoslanish;
- c) takroriylik;
- d) manzillilik;
- e) keng qamrovililik.

Mafkuraviy targ'ibot ishlarini amalga oshirishning bosh tamoyili targ'ibotning haqiqatga asoslanish tamoyili yotadi. yetakshi xorijiy mutaxassislar fikricha, targ'ibotga yolgon asoslanish uning imkoniyatlarini, samarasini yo'qqa chiqaradi.

Bugungi kunda mafkuraviy targ'ibot ishlarini amalga oshirishda milliy saytlarni rivojlantirish va ularda targ'ibot texnologiyalarini qo'llash bo'yicha xorijiy davlatlarda bir qator ishlar amalga oshirilmoqda. Bu borada rivojlangan davlatlarning yangi targ'ibot texnologiyalari sohasidagi yutuqlarini hisobga olgan holda xorij tajribasini o'rganish maqsadga muvofiqdir.

Mafkuraviy ishlarini amalga oshirishda targ'ibot texnologiyalarini qo'llash bo'yicha Xitoy Xalq Respublikasi tajribasi. Xitoyda ma'naviy ishlarni targ'ib qilish yo'nalishida Internet texnologiyalarini qo'llash ustuvor hisoblanadi. Hukumat yoshlarni ma'naviy himoyalash maqsadida internet orqali o'zining milliy saytlarini rivojlantirishga katta e'tibor bermoqda. XXR Davlat Kengashining Axborot agentligi qoshida tuzilgan maxsus Internetdagi ma'naviy tashviqot bo'yicha Ma'muriy muassasa mamlakat miqyosida faoliyat ko'rsatib kelmoqda[5]. U tarmoqdagi davlat tashviqotini yo'naltiradi va muvofiqlashtiradi. Shuningdek, bir necha yil muqaddam Xitoyda internetning rivojlanishi yo'lidagi asosiy muammolar sifatida mamlakatda yaratilgan saytlarning yetishmasligi va xitoy tilidagi kontentning kamligi hisoblanar edi.

Mamlakatda mavjud bo'lgan ko'pchilik bosma va elektron nashrlar internetda o'z saytlariga ega bo'lishmagan va keng ommaga taqdim etilmagan. o'tgan o'n yillikning boshlarida, XXR Davlat kengashi, Internet – muayyan siyosiy va ijtimoiy dasturlarni amalga oshirish yo'lidagi qulay mexanizm, ekanligini tushunib yetganidan keyin vaziyat o'zgara boshladi. Shundan so'ng, Xitoyda ushbu sohani rivojlantirish uchun investitsiyalar kirib kela boshlagan.

Birinchi bosqichda, hukumat eng yirik axborot agentliklarining Internet saytlarini yaratishni rag'batlantirib, ularda milliylik va ma'naviy qadriyatlarni eshittirish va tarqatish tarmog'ini kengaytirdi.

Ikkinci bosqichda, «Sinxua» davlat axborot agentligi xorijiy korrespondent punktlarining miqdori 186 tagacha oshirilib, uning sun'iy yo'ldosh hamda Internet dagi faoliyat ko'rsatish ko'lami kengaytirildi. Turli mamlakat va mintaqqa aholisining Xitoy orqali «birinchi qo'l»dan axborot olishiga imkoniyat yaratish uchun Internet tarmog'ida xorijiy tillardagi Xitoy OAVni ishga tushirishga ham katta e'tibor qaratildi. «Birinchi qo'l» dagi axborotga milliylik, Xitoy xalqiga xos bo'lgan an'analar va Xitoy mafkurasi singdirildi[6].

Shuningdek, xitoyliklar maxsus «Anti-CNN.com» saytini yaratdi. Xitoyliklar blogerlarining faol pozitsiyasi tufayli ayrim g'arbning OAVlari, jumladan, Germaniyaning «RTL» va «NTV» telekanallari, shu jumladan, AQShning «Washington Post» gazetalaridan uzrnomalarni olishga muvaffaq bo'ldi[7]. Shunday qilib, zamonaviy Xitoy tashqi siyosiy faoliyatida ham ma'naviy tashviqotni amalga oshirishda Pekin tashabbusni o'z qo'liga olishga, xorijiy davlatlarning qarashlariga javob berish emas, balki oldindan harakat qilishga, hattoki hujum qilish yo'lidagi harakatlarga intilishi namoyon bo'la boshladi.

Xulosa. Globallashuv sharoitida mafkuraviy faoliyat sohasida amaliy targ'ibotlarni yanada kuchaytirishimiz zarur. Bugungi kun muammolarini hal qilishda davlatimiz tomonidan ko'rileyotgan chora-tadbirlarni e'tirof etgan holda, mafkuraviy faoliyat samaradorligini yanada oshirishga doir quyidagi targ'ibot texnologiyalarini keltirish mumkin:

- ijtimoiy taraqqiyot sohasida sub'ektiv omil, ya'ni uning ma'naviyati, yuksak intellektual salohiyatini yuksaltirish jamiyat taraqqiyotini belgilovchi asoslardan biridir. Bunday sharoitda ma'naviy omillar va ijtimoiy me'yorlar birinchi galda ilm – fan taraqqiyoti, innovatsion va informatsion omillarni o'z ichiga oluvchi ijtimoiy tuzilmalarning mavqeini yetakchi o'ringa olib chiqish zarur;

- yashayotgan asrimiz axborot bilan ta'minlanganligiga alohida e'tibor qaratishimiz kerak. OAVdan unumli foydalangan holda yoshlar ongi va tafakkurida milliy qadriyatlarimiz, an'ana va urf – odatlarimiz, milliy o'zligimiz, milliy ma'naviyatimizni takomillashtirish kabi targ'ibot – tashfiqot ishlarini mukammal yo'nga qo'yish bilan birga, Milliy internet portallari, elektron kutubxona, axborot resurs markazlari faoliyatini yanada kengaytirish va jonlantirish lozim;

- yoshlarni milliy o'zligimizga sadoqat, hurmat ruhida tarbiyalashda san'at va adabiyot imkoniyatlaridan unumli foydalananishimiz darkor. YOshlarda yuksak badiiy mahorat bilan bir qatorda, milliy o'zligimiz, milliy ong, milliy tafakkur salohiyatini yanada oshirish va rivojlantirish kerak;

- to'rtinchidan, yoshlarga oid targ'ibot – tashfiqot ishlarida turli ixtisos va yo'naliishlardagi mutaxassislar ma'ruzalaridan foydalananishni inkor qilmagan holda, turli munozaralar, konferensiyalar, uchrashuvlarda jonli muloqot va amaliy ishlarga ko'proq e'tibor qaratishimiz, mavjud muammo va kamchiliklarni ochiqroq muhokama qilish lozim;

– beshinchidan, iqtidorli va iste'dodli yoshlarni aniqlab, ularga zarur shart – sharoitlarni yaratish, qo'llab – quvvatlash, rag'batlantirish lozim. Ularning imkoniyatidan foydalanib, ularni ham targ'ibot va tashfiqot ishlariga jalg etish zarur.

Адабиётлар / Литература / References

1. Nabiiev B.M. "Systems of spiritual-ideological propaganda and their regularities". Asian journal of Research in social sciences and humanities Vol.11, Issue-12, December 2021.- P.262-271
2. Nabiiev B.M. "Ideological factors of eliminating threats to national spirituality". Asian journal of multidimensional research Vol.10, Issue 9, September-2021.
3. Набиев Б.М. "Ўзбекистонда жамият ижтимоий-сиёсий барқарорлигини мустаҳкамлашнинг мафкуравий омиллари". СамДУ ахборотномаси. Журнал. №4. Самарқанд-2021. -Б.64-68
4. Набиев Б.М. ““Мафкура”, “Миллий ғоя”, “Миллий ўзликни англаш”, “Миллий онг” каби тушунчаларнинг мазмун-моҳияти” . НамДУ ахборотномаси. Журнал. №8. Наманган-2022. -Б.179-184
5. Набиев Б.М. “Жамиятда ижтимоий барқарорликни мустаҳкамлашда маънавиятни ўрни”. Science and education scientific journal. Volume 3, Issue-10 October-2022.-P.570-573
6. Набиев Б.М. “Становление и развитие политico-правовой идеологии”. Science and education scientific journal. Volume 3, Issue-5 MAY-2022.
7. Набиев Б.М. “Глобаллашув шароитида Ўзбекистон ижтимоий-сиёсий барқарорлигига таҳдид солувчи ахборот хавфсизлигини таъминлаш”. Science and education scientific journal. Volume 4, Issue-2 February-2023.
8. Sobirovich T. B. The implementation of human indicator reforms in Uzbekistan //Asian Journal of Multidimensional Research. – 2021. – Т. 10. – №. 9. – С. 197-202.
9. Sobirovich T. B. National Principles of Democracy in Uzbekistan //Mediterranean Journal of Basic and Applied Sciences (MJBAS). – 2021. – Т. 5. – №. 3. – С. 131-135.

09.00.00- Фалсафа фанлари

**Hashimova Gulsina Ismayilovna,
Katta o'qituvchi, Farg'ona davlat universiteti**

**HARBIY IJTIMOIY ISH VA HARBIY MADANIYATNING HARBIY XIZMATCHILAR
FAROVONLIGINI TA'MINLASHDAGI ROLI**

Annotatsiya. "Vatan himoyasi" tushunchasining milliy va ma'naviy qadriyatlar bilan aloqadorligi, yoshlarning mudofaaviy ong va madaniyatini yanada yuksaltirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlari qatoriga kirganligi, milliy istiqlol g'oyasining asosiy tushuncha va tamoyillariga asoslangan holda mudofaaviy madaniyatga yangicha qarash va yondoshuvlar shakllanayotganligi maqolada alohida ko'rsatib o'tiladi. Respublikamizda harbiy xizmatchilarning hushyorligini oshirish, mustahkam iroda, hayotiy va professional ko'nikmalarini ularning ongiga singdirish, ichki hamda tashqi tahididlarga qarshi immunitetni mustahkamlash, buning uchun esa, qo'shinlarda sog'lom ma'naviy-axloqiy muhitni qaror toptirish, tarbiyaviy va ta'limiy ishlar samaradorligini, ta'sirchanligini oshirish har qachongidan ham muhim ekanligi haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: harbiy qadriyatlar, harbiy ijtimoiy ish, harbiy madaniyat, harbiy marosim, harbiy do'stlik, ijtimoiy masala.

**Khashimova Gulsina Ismailovna,
Senior lecturer, Ferghana State University**

**THE ROLE OF MILITARY SOCIAL WORK AND MILITARY CULTURE IN IMPROVING
THE WELL-BEING OF SERVICEMEN**

Abstract. The article shows that the concept of "protection of the Fatherland" is associated with national and spiritual values, that further improvement of the defense consciousness and culture of youth is one of the priorities of state policy, that a new view and approach to defense culture is formed on the basis of the basic concepts and principles of the idea of national independence. In our republic, it is more important than ever to increase the vigilance of military personnel, to educate in their minds a firm will, vital and professional qualities, to strengthen immunity against internal and external threats, and for this to establish a healthy moral and ethical environment in the troops, to increase the efficiency and effectiveness of educational and educational work.

Keywords: military values, military social work, military culture, military ritual, military friendship, social issues

---

**Хашимова Гулсина Исмаиловна,
старший преподаватель
Ферганский государственный университет**

**РОЛЬ ВОЕННО-СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ И ВОЕННОЙ КУЛЬТУРЫ В
ПОВЫШЕНИИ БЛАГОСОСТОЯНИЯ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ**

Аннотация. В статье показано, что понятие «защита Отечества» связано с национальными и духовными ценностями, что дальнейшее повышение оборонного сознания и культуры молодежи является одним из приоритетов государственной политики, что новый взгляд и подход к оборонная культура формируется на основе основных понятий и принципов идеи национальной независимости. В нашей республике как никогда важно повышать бдительность военнослужащих, воспитывать в их сознании твердую волю, жизненные и профессиональные качества, укреплять иммунитет против внутренних и внешних угроз, а для этого устанавливать здоровый нравственный и этической среды в войсках, повысить эффективность и результативность воспитательной и воспитательной работы.

Ключевые слова: воинские ценности, военно-социальная работа, военная культура, военный обряд, воинская дружба, социальная проблематика.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N89>

Kirish. Jahonda global miqyosda shiddatli o'zgarishlar yuz berayotgan, xalqaro maydonda kuchlarning yangi nisbati shakllanayotgan bir sharoitda yangi tahlikalar paydo bo'lmoqda, bu holat dunyo mamlakatlarini yuzaga kelayotgan muammolarga munosib yechim topish, siyosiy va iqtisodiy strategiyalarni yangilashga majbur qilmoqda. Insoniyat duch kelayotgan ko'plab muammolarni, mamlakatda tinchlik, xavfsizlikni ta'minlash, ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashish, iqlim o'zgarishining salbiy ta'sirini kamaytirish, pandemiya va boshqa tabiiy ofatlar bilan kurashish kabi muammolarni hal etish jarayonlariga armiyani faol jalg qilishni talab etmoqda. Shundan kelib chiqib, har bir mamlakat o'zining harbiy ijtimoiy sohasini, ham ma'naviy, ham iqtisodiy jihatdan rivojlantirishga alohida e'tibor qaratib, mamlakat xarajatlarining asosiy qismini shu sohaga yo'naltirmoqda.

Dunyoda mamlakat mudofaasining asosiy ko'rsatkichi haqiqiy vatanparvar, ma'nan yetuk, tajribasi va bilimini Vatanga baxshida etuvchi avlodni shakllantirish, davlat boshqaruving yuksak samaradorligi, harbiy sanoatning to'g'ri strategiyasi, zamonaviy qurol va texnikalar ishlab chiqarish bilan izohlanadi. Hozirgi sharoitdan kelib chiqib, barcha mamlakatlar harbiy sohani rivojlantirishning zamonaviy mexanizmlarini ishlab chiqishga katta e'tibor qaratmoqda.

O'zbekistonda so'nggi yillarda harbiy sohaga munosabat tubdan o'zgardi. Harbiy sohani isloq qilish, harbiy qo'shnlarni har tomonlama rivojlantirishning tezkor mexanizmlarini ishlab chiqish, shaxsiy tarkibning ma'naviy-ruhiy holatini yaxshilash, ijtimoiy himoya tizimini takomillashtirish strategik vazifalardan biriga aylandi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ma'lumki, vatanparvar — bu kishilarning ona yurtiga, o'z oshyoniga muhabbat va sadoqatini ifodalaydigan tushunchadir. Vatanparvarlik barcha kishilar, xalq, millatlar uchun umumiyl bo'lgan, asrlar davomida sayqallanib kelgan umuminsoniy tuyg'u, ma'naviy qadriyatlardan biri. Tarixiy jihatdan Vatanparvarlik kishilarning o'z vatanlari taqdiri bilan bog'liq ijtimoiy rivojlanish, xalqlarning o'zları yashayotgan hududning daxlsizligi va mustaqilligi yo'lidagi kurashi jarayonida takomillashib kelgan his-tuyg'ular jamlanmasi hamdir. Bu vatanning o'tmishi va hoziri bilan faxrlanishda, uning manfaatlarini himoya qilishda namoyon bo'ladi. Vatanni sevish iymondandir deb ham bezizga aytishmagan. Vatanparvar insonlar vatanimizda juda ham ko'p uchraydi.

Bugungi kunda O'zbekiston jamiyatida dolzarb va muhim ahamiyatga ega muammolardan biri samarali ijtimoiy himoya va aholining turli qatlamlarini, shuningdek, harbiy xizmatchilar va ularning oila a'zolarini qo'llab-quvvatlash, ijtimoiy ishni rivojlantirish masalasiidir. Buni muvaffaqiyatli hal etish uchun faoliyatning turli sohalaridagi mutaxassislar,

jumladan, ijtimoiy masalalarning turli nazariyalari hamda hal qilish usullarini egallagan professional ijtimoiy ishchilar kuchlarini birlashtirish zarur.

Yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash – millati, tili va kasbidan qat'i nazar, yoshlarda Vatanga sadoqat tuyg'usini shakllantirish, ularni o'z fuqarolik burchi va konstitutsion majburiyatlarini bajarishga, jamiyat va davlat manfaatlarini himoya qilishga qodir shaxslar etib tarbiyalashga yo'naltirilgan davlat organlari, jamoat birlashmalari va tashkilotlarining ko'p bosqichli, tizimli, maqsadli va muvofiqlashtirilgan faoliyatidir.

Yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalashdan ko'zlangan asosiy maqsad – yoshlarda jamiyatning turli tarmoqlari, ayniqsa, harbiy soha bilan aloqador bo'lgan davlat xizmati turlarida faoliyat ko'rsatish, tinch va harbiy sharoitda Konstitutsiya va harbiy burchga sadoqatli bo'lish, ularda o'z yurti va xalqi taqdiri uchun yuksak mas'uliyat va javobgarlik kabi muhim xususiyatlarni shakllantirishdan iborat.

Yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda quyidagilar asosiy vazifalar etib belgilanadi:

yoshlarni milliy g'oya va O'zbekiston Respublikasiga, uning xalqi va Prezidentiga sadoqat ruhida tarbiyalash, ularning qalbi va ongiga Vatan himoyasi sharafli va muqaddas burch ekanini chuqur singdirish;

qadimiy tariximiz va madaniyatimiz, jonajon Vatanimizning mustaqilligi va ravnaqi yo'lida fidokorona kurashgan milliy qahramonlarimiz bilan faxrlanish, ularga munosib bo'lish tuyg'usini shakllantirish, milliy armiyamizning qudrati va salohiyatiga bo'lgan ishonchni kuchaytirish;

milliy armiyamizga jismonan baquvvat va ma'nan yetuk yoshlar zarurligi, harbiy xizmat har bir O'zbekiston fuqarosi uchun muqaddas burch ekani haqidagi tushuncha hamda bu boradagi nazariy-amaliy ko'nikmalarini mustahkamlash;

yoshlarda yon-atrofimiz va jahonda ro'y berayotgan siyosiy-ijtimoiy jarayonlarga milliy manfaatlarimizdan kelib chiqqan holda yondashish ko'nikmalarini, turli ichki va tashqi tahdidlarga qarshi mafkuraviy immunitetni shakllantirish;

jangovar harakatlarga moslashish, har qanday murakkab vaziyatlarda tezkor va mustaqil qaror qabul qilish, zamonaviy harbiy texnika vositalaridan samarali foydalanish malakasiga ega yoshlarni tarbiyalash;

O'zbekiston manfaatlarini nafaqat harbiy sohada, balki hayotning barcha jabhalarida, har bir qadamda himoya qilishga tayyor turish, yurt uchun fidoiy bo'lish – bu bugungi kun talabi ekanini hayotiy misollar va ta'sirchan vositalar bilan yoshlar ongiga singdirib borish.

Harbiy madaniyat, shuningdek, harbiy ijtimoiy ish qo'shinlarning jangovar faoliyatini ma'naviy va psixologik qo'llab-quvvatlashning eng muhim tarkibiy qismi bo'lib, Qurolli Kuchlarning ijtimoiy-huquqiy rejimini ta'minlashga qaratilgan tashkiliy, huquqiy va tarbiyaviy chora-tadbirlar tizimidir. Harbiy ijtimoiy ish harbiy xizmatchilarning qonuniy huquqlarini himoya qilishga, ularning ijtimoiy ehtiyojlarini qondirishga, munosib ijtimoiy-huquqiy maqom va ijtimoiy-psixologik farovonlikni ta'minlashga qaratilgan. Bu vazifalarning hal etilishi harbiy xizmatchilarning fidokorona harbiy mehnatga psixologik tayyorgarligini ta'minlashning muhim shartidir.

Qurolli Kuchlarda tashkil etilgan harbiy ijtimoiy ish quyidagi masalalarni qamrab oladi:

- harbiy xizmatchilarning o'z funksional majburiyatlarini to'liq bajarishi, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida nazarda tutilgan barcha huquqiy va ijtimoiy kafolatlarga rioya qilish va amalga oshirish uchun ijtimoiy-huquqiy shart-sharoitlarni yaratish;
- harbiy xizmatchilar va ularning oila a'zolari duch keladigan ijtimoiy-huquqiy muammolarni hal qilish uchun hokimiyat va adliya organlari bilan o'zaro hamkorlikni tashkil etish va amalga oshirish;
- barcha toifadagi harbiy xizmatchilar, fuqarolik xodimlari va ularning oila a'zolari uchun huquqiy ta'limni tashkil etish, tezkor ijtimoiy-huquqiy yordam ko'rsatishni amalga oshirish;
- shaxsiy tarkibga tinchlik va urush davridagi qonunlar, askarlarning huquq va majburiyatlarini tushuntirish, harbiy ijtimoiy normalar va ularning majburiyatlarini bajarish uchun shaxsiy javobgarlik tuyg'usini shakllantirish, ijtimoiyadolat tamoyilini amalga oshirishda zarur yordam va huquqiy himoyani ta'minlashdan iborat.

Qo'mondonlik, tashkilotchilik, huquq-tartibot va harbiy intizom birligini mustahkamlash, ayniqsa, jangovar vazifalarni hal qilish jarayonida ijtimoiy ishchi, harbiy xizmatchilar va ularning oilalarini ijtimoiylashtirish, shuningdek, o'zgaruvchan xizmat sharoitlariga moslashish bilan shug'ullanadi. Ijtimoiy ishchi harbiy xizmatchilar va ularning oilalari ehtiyojlariga muvofiq ijtimoiy muhitni o'zgartirishga hissa qo'shami, shuningdek, harbiy xizmatchi va uning faoliyati ijtimoiy muhiti o'rtaсидagi munosabatlarni, madaniyatini tartibga soladi.

Harbiy ijtimoiy ish, harbiy madaniyat ijtimoiy-iqtisodiy asoslari to'g'risida tushunchaga ega bo'lish, amaliy ijtimoiy ishning ilmiy maktablari va nazariy modellari to'g'risida bilish imkonini beribgina qolmay, harbiy xizmatchilar va ularning oilalarini ijtimoiy himoyalash tizmi, xodimlarining bu faoliyat sohasidagi tasavvurlarini kengaytirish, ijtimoiy ishning harbiy amaliyotini kelgusida rivojlanish istiqbollarini aniqlash imkonini ham beradi. Bugungi kunda hayotning o'zi ijtimoiy texnologiyalarni, ijtimoiy ishni tashkil etish va amalga oshirishda tushunarli va aniq usullarni ishlab chiqishni talab qilmoqda. Jalon tajribasi shundan dalolat beradiki, ko'pgina mamlakatlarda ijtimoiy xodimlar faoliyati, harbiy xizmatchilarni ma'naviy salohiyatini hisobga olmasdan ijtimoiy taraqqiyot dasturlari, davlatning harbiy ijtimoiy siyosati amalga oshmaydi.

Ma'naviyat esa jamiyat taraqqiyoti, millat kamoloti va shaxs barkamolligini belgilab beruvchi asosiy mezonlardan biri hisoblanadi. Chunki ma'naviyat rivojlangandagina jamiyatda iqtisodiy va ijtimoiy-siyosiy barqarorlik vujudga keladi, mamlakat va millat taraqqiy etadi. Bu o'z navbatida shaxsnинг barkamol rivojlanishi uchun zarur bo'lgan zamin bo'lib xizmat qiladi. Bugungi kunda davlatimiz oldida "harbiy xizmatchilarning ong-u tafakkuriga Vatan himoyasi sharaflı va muqaddas burch ekanini, milliy armiyamiz bilan faxrlanish, davlat xavfsizligini himoya qilish uchun mas'uliyat tuyg'usini chuqr singdirish, dunyoda va yon-atrofimizda sodir bo'layotgan globallashuv jarayonlariga nisbatan ularda ongli munosabat, faol hayotiy pozitsiyasini shakllantirish, fidoyilik tuyg'ularini oshirish" [1, 7] muhim vazifa bo'lib turibdi. Chunki bugun jalon maydonida ma'naviy salohiyat, aql-zakovat musobaqasi, insonlar qalbi va ongiga hukmron bo'lish uchun keskin kurashlar avj pallaga kirgan Tabiiyki, hech qaysi davlat, hech qaysi jamiyat bu jarayondan chetda emas. Hozirgi paytda xalqaro hayot, kishilik taraqqiyoti shunday bosqichga chiqdiki, endi unda harbiy qudrat emas, balki intellektual salohiyat, aql-idrok, fikr hal qiluvchi ahamiyat kasb etmoqda. Bu esa, aqliy qudratning jismoniy

kuchdan ustunlikka erishganidan, endi muammo va ziddiyatlarga qarshi quroq-yarog' bilan emas, balki fikrga qarshi fikr, g'oyaga qarshi g'oya bilan kurashishga, eng asosiysi, milliy ma'naviyatni asrab qolishga e'tiborni kuchaytirish lozimligidan dalolatdir. Mana shunday tahlikali davrda harbiy xizmatchilarning hushyorligini oshirish, ularda mustahkam iroda, hayotiy va professional ko'nikmalarni, ichki va tashqi tahdidlarga qarshi immunitetni mustahkamlash, buning uchun esa, qo'shinlarda sog'lom ma'naviy-axloqiy muhitni qaror toptirish, tarbiyaviy va ta'limiy ishlar samaradorligini va ta'sirchanligini oshirish har qachongidan ham muhimdir. O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari tizimida ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish Konsepsiyasining asosiy maqsadlaridan biri sifatida "harbiy xizmatchilarga ezgulik va rahmdillik an'analarini singdirish, insonparvarlik va mehr-oqibat munosabatlarini shakllantirish hamda ularni milliy madaniyatimiz va qadriyatlarimizga hurmat va ehtirom, fidoyilik va sadoqat, halollik va poklik, sog'lom turmush tarzi asosida tarbiyalash; harbiy xizmatchilarning estetik tarbiyasini kuchaytirish, ularning madaniyat va san'atning turli sohalariga bo'lgan qiziqishlarini oshirish"ni [1, 9] ko'rsatib o'tilishi ham fikrimizning yaqqol dalilidir. Yuqorida fikrlar, bugungi kunda harbiy xizmatchilarga ijtimoiy xizmat ko'rsatishni yuksak darajaga olib chiqish, shuningdek, Qurolli Kuchlarimizdagi ijtimoiy ishni, madaniyatini, harbiy an'analarini o'rganish va tahlil qilishning vaqtin kelganligidan dalolatdir.

Tahlil va natijalar. Harbiy an'analar – bu mustahkam ijtimoiy munosabatlar ko'rinishida, o'ziga xos shakllar bilan askarlarning axloqiy qoidalari va me'yordi, ularni ma'naviy qadriyatlar, axloqiy tarbiyalari va urf-odatlari, o'quv, urush masalalarini avloddan avlodga yetkazib berilishidir [2, 107]. Harbiy an'analarda ham har bir avlod o'zidan oldin bo'lgan harbiy mehnat va jamoat faoliyati jarayonida an'analarga xos muayyan harbiy-axloqiy xislatlarni o'zlashtiradi. O'z navbatida harbiy an'analarning ahamiyati harbiy madaniyat vazifalari orqali aniqlanadi, chunki askarlar harbiy jamoa faoliyatida tarbiyalanadilar.

Davlatimizning harbiy madaniyati tarkibida shunday jangovar va mehnat an'analari ham borki, ular jamoatchilik va madaniy munosabatlarni rivojlantirishga, yosh avlodni bu shonli an'analarga sadoqat ruhida tarbiyalashga imkon yaratadi. Shuni alohida aytish mumkinki, harbiy an'analar o'zgaruvchan bo'lib, ular hech qachon abadiy bo'lmaydi. Ular ma'lum bir tarixiy sharoitlarda vujudga kelib, rivojlanib boradi. Bu sharoitlarni o'zgarishi yoki yo'qolishi o'z navbatida an'analarni ham o'zgarishiga yoki yo'qolib ketishiga olib keladi. Bunday vaziyatda ular o'rniga boshqa, ba'zan mazmun jihatdan umuman qarama-qarshi bo'lgan an'analar kelishi mumkin.

Harbiy an'analarning shakllanishi turli davlatlarda har xil kechishi mumkin. Bu har bir davlatning boshqalardan farqli o'laroq, faqat o'ziga xos bo'lgan tarixiy rivojlanish yo'liga, o'z urf-odatlari va turmush tarziga ega ekanligi bilan belgilanadi. Biroq harbiy an'analarning xususiyati va ularning yo'nalishi har doim ijtimoiy-siyosiy tuzumga bog'liq bo'ladi. Tarixga nazar soladigan bo'lsak, mamlakatimizning butun tarixi o'zbek xalqini o'z ozodligi va mustaqilligi uchun kurashlardan iborat bo'lib, xalqimizning yetuk, ma'rifatparvar ziyorilari, asl vatanparvar o'g'lonlari hamisha mustaqillik uchun, xalqimizning asriy orzularini ro'yobga chiqarish uchun kurashib kelganligi natijasida, og'ir mehnat ichida, urush maydonlarida yuz yillar davomida Qurolli Kuchlar tarkibida harbiy an'analar paydo bo'lganligining guvohi bo'lamic [2, 34]. Yozuvchi A. Platonov yozganidek, "O'z zabitini sevmagan askar – yetim, yetim esa – yomon askar. Zabit o'zining haqiqiy insoniy va harbiy sifatlari bilan askarlarni

muhabbatiga loyiq bo'lishi kerak”[3, 87]. Harbiy urf-odat va an'analardan tarbiya jarayonida keng foydalanish mumkin. Chunki, urf-odat va an'analor orqali yetkaziladigan axborot doimo hayajonga soladigan va taassurot hosil qiladigan shaklga ega bo'ladi, bu esa undan barcha bahramand bo'lishini ta'minlaydi, Vatanga bo'lgan muhabbatni va xizmatga bo'lgan ixlosni oshirish imkonini beradi.

Xulosa. Demak, harbiy urf-odat va marosimlar zamirida insonni shakllantirish jarayoni, milliy mentalitetga ega, hayotini o'ziga xos tarzda tashkil etuvchi muayyan toifadagi shaxsni kamol toptirish maqsadi yotadi. O'zbekiston ijtimoiy madaniyatida harbiy madaniyatning asosi bo'lgan an'analor harbiy nuqtai nazardan juda muhim o'rinni egallaydi. Harbiy madaniyatning mamlakat va millat mustaqilligida ham o'rni beqiyos bo'lib, harbiy madaniyat jamiyat va mamlakatdagi har bir fuqaroning milliy hayot tarzi, davlatning qurolli himoyasini tashkillashtirishdagi o'rnini kuchaytiradi. Harbiy madaniyat barcha davlat organlarining, jamoat tashkilotlarining, ommaviy ma'lumot markazlarining ishiga katta yordam beradi. Harbiylarning va xalqni vatanparvarlik ruhida tarbiyalaydi. O'zbekiston Yoshlar Ittifoqining asosiy vazifalari: barkamol, mustaqil fikrlaydigan, o'zining hayotiy pozitsiyasi va qat'iy e'tiqodiga ega, mamlakatni isloh qilish, yangilash jarayonlarida hal qiluvchi kuch va tayanch bo'lishga qodir yoshlarni shakllantirish, ularning siyosiy madaniyati, huquqiy savodxonligi yuksaltirish, shuningdek, yoshlarni, xususan, uyushmagan yoshlarni ma'naviy-axloqiy jihatdan va harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, ularda tarixiy xotira, milliy g'urur va o'zlikni anglash, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat tuyg'ularini shakllantirish [5, 6] ekanligini ko'rsatib o'tadigan bo'lsak, bugungi kunda jamiyatning harbiy madaniyatini o'rganish, yoshlarni ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalashga, milliy g'urur va o'zlikni anglash, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat tuyg'ularini yanada rivojlantirishga katta yordam beradi.

Адабиётлар / Литература / References

1. O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari tizimida ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish Konsepsiysi. – Toshkent: 2018 yil 4 avgust.
2. Harbiy ensiklopediya. 8 jild. – M.: Harbiy nashriyot, 2004. – B. 34.
3. Гребеньков В. Н. Тенденции эволюции военной культуры современного российского общества. – М.: Прогресс, 2006. – С. 87.
4. Inoyatov I.Yu. Harbiy xizmatning ma'naviy va huquqiy assoslari. – Toshkent: O'zbekiston, 2012. – B. 56.
5. O'zbekiston Respublikasi Yoshlar Ittifoqining asosiy vazifalari. – Toshkent: “Vatanparvar” gazetasi, 2017 yil 14 yanvar.
6. Исмоиловна, Ҳ. Г. (2020). ҲАРБИЙ АНЪАНАЛАР, УРФ-ОДАТЛАР ВА МАРОСИМЛАР-ЖАМИЯТ ҲАРБИЙ МАДАНИЯТИНИНГ НЕГИЗИ. ПЕРЕКРЁСТОК КУЛЬТУРЫ, 2(3).
7. Ҳошимова, Г. И. (2020). ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ҚУРОЛЛИ КУЧЛАРИ ҲАРБИЙ МАДАНИЯТИНИНГ ТАРИХИЙ АСОСЛАРИ. ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ, 3(5).
8. Исмоиловна, Ҳ. Г. (2016). Фуқароларнинг хуқуқий маданиятни оширишда хуқуқийнашрларнинг ўрни ва роли. Евразийский научный журнал, (5), 145-149.

9. Ismoyilovna, H. G. (2023). O'ZBEKISTON QUROLLI KUCHLARI TIZIMIDAGI HARBIY IJTIMOIY ISH. *Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities*, 11(4), 2293-2300.
10. Turdiyev B. S. The role of national harmony in the strategy of spiritual renewal //Scientific Bulletin of Namangan State University. – 2019. – Т. 1. – №. 6. – С. 229-233.

09.00.00- Фалсафа фанлари

Karimova Gulnoza Yigitalievna,
Mustaqil tadqiqotchi, Farg'ona davlat universiteti,

AXLOQIY MADANIYAT TUSHUNCHASINI RIVOJLANTIRISHNING IJTIMOIY ZARURIYATI

Annotatsiya. Globallashuv jarayonida dunyo miqyosida axborot oqimining kuchayishi va qadriyatlarning ommalashuvi, ayniqsa, G'arb olamida ko'zga tashlanayotgan ma'nnaviy inqiroz g'arbona turmush-tarzi va qadriyatlarni, "ommaviy madaniyat" namunalarini targ'ib etish orqali axloqiy madaniy va ma'nnaviy qadriyatlarmizga, yoshlarimizning onggiga ta'sir ko'rsatmoqda. Shu bois farzandlarimizni milliy urf-odatlar, an'analarimiz, boy sharqona merosimizga sadoqat ruhida tarbiyalash, ularda axloqiy madaniyat va yuksak mas'uliyat tuyg'ularini shakllantirish talab etiladi. Ushbu maqolada axloqiy madaniyat tushunchasi, uning mazmun-mohiyati, shuningdek axloqiy madaniyatni rivojlanirishning ijtimoiy zaruriyati falsafiy jihatdan tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: axloq, madaniyat, axloqiy ong, axloqiy madaniyat, tarbiya, axloqiy qadriyat, globallashuv, ma'nnaviy madaniyat.

Karimova Gulnoza Yigitalievna,
Independent researcher, Fergana State University,

THE SOCIAL NECESSITY OF DEVELOPING THE CONCEPT OF MORAL CULTURE

Abstract. The strengthening of the information flow and popularization of values throughout the world in the process of globalization, especially the spiritual crisis that manifests itself in the Western world, has an impact on our moral, cultural and spiritual values, the minds of our youth through the promotion of the Western way of life and values, samples of "mass culture". Therefore, it is necessary to educate our children in the spirit of devotion to national traditions, traditions, rich Oriental heritage, to form their moral culture and a high sense of responsibility. This article philosophically examines the concept of moral culture, its content, as well as the social necessity of the development of moral culture.

Keywords: morality, culture, moral consciousness, moral culture, upbringing, moral value, globalization, spiritual culture.

Каримова Гулноза Йигиталиевна,
Независимый исследователь,
Ферганский государственный университет,

СОЦИАЛЬНАЯ НЕОБХОДИМОСТЬ РАЗВИТИЯ ПОНЯТИЯ НРАВСТВЕННОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация: усиление информационного потока и популяризация ценностей во всем мире в процессе глобализации, особенно духовного кризиса, который проявляется в западном мире, оказывает

влияние на наши морально-культурные и духовные ценности, умы нашей молодежи через пропаганду западного образа жизни и ценностей, образцов "массовой культуры". Поэтому необходимо воспитывать наших детей в духе преданности национальным традициям, традициям, богатому восточному наследию, формировать у них нравственную культуру и высокое чувство ответственности. В данной статье философски исследуется понятие нравственной культуры, ее содержание, а также социальная необходимость развития нравственной культуры.

Ключевые слова: мораль, культура, нравственное сознание, нравственная культура, воспитание, нравственная ценность, глобализация, духовная культура.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N90>

Kirish. Yangi O'zbekistonda insonlarning axloqiy madaniyatini rivojlantirish va jamiyatda go'zal axloqiy muhitni yaratish vazifalariga alohida e'tibor qaratilmoqda. Axloqiy madaniyatli shaxs o'z xalqi tarixi, ma'naviy merosi va bugungi ijtimoiy taraqqiyotiga befarq bo'lmaydi, o'z hayoti va faoliyatini Vatan taraqqiyoti va istiqboli bilan chambarchas bog'laydi, o'zini millat, mamlakat va ijtimoiy-tarixiy hayotdan chetda tasavvur etmaydi. Axloqiy madaniyatning o'ziga xos xususiyatlarida biri uning zamonaviyligi, ya'ni har bir davrda erishilgan yutuqlarning shaxs axloqiy hayotida namoyon bo'lishi bilan belgilanadi. Shuningdek asrlar osha sayqal topib kelayotgan axloqiy qadriyatlar ham axloqiy madaniyatning asosini tashkil etadi.

Axloqiy madaniyat xususida to'xtalishdan oldin madaniyat o'zi nima, uning mohiyati va ma'nosini anglab etish lozim. Madaniyat – (arabcha – madinalik, shaharlik, ta'lim-tarbiya ko'rigan) – tabiat va o'zaro munosabatlarda aks etadigan inson faoliyatining o'ziga xos usulidir. Madaniyat alohida individning hayot faoliyati, ijtimoiy guruhning yoki jamiyatning hayot faoliyati usulini aks ettiradi. Dastlab madaniyat tushunchasi insonning tabiatga maqsadga muvofiq ta'siri (erni ishslash va h.k.), hamda insonning o'zini tarbiyalash va o'qitish ma'nolarini ifodalagan. Keyinchalik madaniyat tushunchasi orqali tsivilizatsiya bilan bog'liq mazmun tushunila boshlandi. "Madaniyat" tushunchasi ijtimoiy taraqqiyotning muayyan bosqichida turgan xalq hayotining muhim va zaruriy fazilati, yutuqlari va ijodkorligining majmuidir[1]. Madaniyat inson mohiyati, o'zligini ro'yobga chiqarishning o'ziga xos shakli va usuli bo'lib uning ijodiy imkoniyati, qobiliyat va ehtiyojlarini faoliyatida aks ettiruvchi tarixiy hodisa bo'lib g'oyat murakkab va serqirradir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'zbekiston taraqqiyotining yangi bosqichida jamiyat hayotining barcha sohalarini demokratlashtirish, fuqarolarning axloqiy va ijtimoiy o'zligini anglashi, yangi demokratik qadriyatlarning shakllanishi, ochiq jamiyat qurishning demokratik va huquqiy asoslari mustahkamlanib borayotgan jarayonlar yuz bermoqda. Jamiyatning zamonaviylashuvi mamlakatning ijtimoiy – iqtisodiy taraqqiyotini mustahkamlash imkoniyatlarini yanada kengaytirmoqda.

Dunyo taraqqiyotining bosqichlari tahlili shuni ko'rsatadiki, shaxslarning ijtimoiylashib borishi natijasida yuzaga kelgan atributi va muttasil o'sib boruvchi ma'naviy ehtiyojlarini qondiruvchi omilga ehtiyoj sezadi. Bunda shaxs ma'naviyatining mohiyati davr xususiyatlarini aks ettiradi, insonlar va jamiyatning o'zaro munosabatlarining kengayishi asosida yanada rivojlanadi. Bizning fikrimizcha, iqtisodiy islohotlar ma'naviyat bilan uyg'unlashganda jamiyat taraqqiyoti yanada yuksaklikka erishadi. Ma'naviyat shakllari (axloq, din, fan, huquq, siyosat va madaniyat) kabi kundalik axloq qoidalari aks ettiruvchi milliy qadriyatlarni aks ettiruvchi axloqiy ideallar, huquq, milliy g'oya kabi tushunchalarda namoyon bo'ladi, salohiyati milliy va umuminsoniy qadriyatlarga, yaratuvchilikka asoslanadi.

Umuman olganda ilmiy adabiyotlarda madaniyat va uning mohiyati xususida rang-barang qarashlar mavjud. Tadqiqotchi olimlar madaniyat insonning faoliyat jarayoni, uning natijasida yaratilgan ma'naviy qadriyatlar bo'lib, o'z navbatida shaxsning shakllanishii va kamol topishida muhim omil hisoblangan ijtimoiy hodisa ekanligini ta'kidlashadi. Demak, madaniyat inson faoliyatining o'ziga xos usullarini aks ettiradi va ijodiy qobiliyatining ifodasi sifatida uning yaratuvchanlik imkoniyatlarini ro'yobga chiqaradi. Ayniqsa, axloqiy madaniyat o'z ichiga axloqiy qoidalar, tamoyillar, qadriyatlar haqidagi tasavvurlarni, ya'ni axloqiy ongi, ularni ro'yobga chiqarish, singdirish, himoya qilish bilan bog'liq faoliyat va munosabatlarni qamrab oladi. Ushbu fikrlarni inobatga olib, axloqiy madaniyat - mavjud axloqiy me'yorlarni o'zlashtirish va rioya qilish darajasini anglatadi, desak mubolag'a bo'lmaydi. Zero, axloqiy madaniyat deganda insonlar hayotini axloqiy tartibga solishning samaradorligi, axloqiy-huquqiy tartibga solishning bir-birini to'ldirishini, "axloqning oltin qoidasi"ni yoki odob-axloq qoidalariga rioya qilish jarayonini ham tushunishimiz mumkin.

Fikrimizcha, axloqiy madaniyat jamiyat sub'eyktlari va ularning munosabatlari bilan ifodalananadi. Shu bilan birligida axloqiy madaniyat quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- a) jamiyat sub'eyktlarining axloqiy ongi madaniyatining belgilari va elementlari;
- b) xulq-atvor va muloqot madaniyati;
- c) axloqiy ishlar va faoliyat madaniyati.

Axloqiy madaniyat madaniyatning muhim sohalaridan bo'lib, jamiyat a'zolari tomonidan axloqiy tushuncha, tamoyil me'yorlar, ideallarni o'zlashtirish asosida axloqiy kamolotga yetishishdir. Olim A.Sher fikricha, "axloqiy madaniyat shaxsning jamiyat axloqiy tajribalarini egallash va ulardan o'z tajribalarida foydalanish, o'z-o'zini muntazam takomillashtirib borish singari jihatlarni qamrab oladi; shu bilan shaxs axloqiy taraqqiyotining belgisi hisoblanadi hamda davlat va jamiyatdagi axloqiy darajani yuksaltirishga xizmat qiladi" [2]. Darhaqiqat, shaxsni bilimli, mas'uliyatli, siyosiy jihatdan idrokli, axloqan pok va ma'naviy barkamol bo'lishida axloqiy madaniyatning ahamiyati katta bo'lib, u inson faoliyatining barcha tarmoqlari bilan bog'liqdir. Axloqiy madaniyat olamni ma'naviy-amaliy anglashning zarur vositalaridan biri sifatida ma'lum qadriyatlarga yo'nalganlikni, faoliyat me'yorlari va sabablarini, insonlararo munosabatlarning o'ziga xos shakllarini qamrab olgan holda, ularni asoslab beradi.

Shaxsning axloqiy madaniyati juda keng qirrali tushuncha bo'lib, shaxsning moddiy va ma'naviy hayotdagi ezgu intilishlari, tashqi ko'rinishi, xulq-atvori, turish-turmushi, o'zini tutabilishi, kiyinishi, ovqatlanish madaniyati, umuman, boshqalar uchun ibratli fazilatlarini ifoda etadi.

Shaxsning axloqiy madaniyati oliy darajasini "axloqiy donolik" sifatida axloqiy faoliyatining optimalligi va uyg'unligini ta'minlab bera olish, har qanday vaziyatda ham munosib xatti-harakat qila olish deb ta'riflash mumkin. Ushbu masala Sharq va G'arb mutafakkirlaridan Yusuf Xos Hojib, Kaykovus, al-Forobi, Ibn Sino, A.Navoiy, J.Rumi, Bobur, N.Xisrav, Fitrat, A.Avloniy, Behbudiy, Suqrot, Aflatun, Arastu, Gobbs, Didro, Lametri, Rassel, Gegel, M.Kant, Feyerbax, V.Solovyov, N.Berdyayevlarning ilmiy-falsafiy qarashlarida batafsil tushuntirib berilgan.

"Axloqiy madaniyat – deb yozadi N.K.Eyngorn, - bu madaniyatning o'ziga xos turi bo'lib, asosiy xususiyatlarini ifodalaydi" [3]. Shu bilan birga axloqiy madaniyat – madaniyatning

muhim tarkibiy qismi, ma'naviy madaniyatning elementi, jamiyat madaniyatining eng muhim jihatni ham hisoblanadi.

Insonda axloqiy madaniyatning shakllanishida odob, xulq va axloqning o'rni yuqori hisoblanadi. "Axloq" iborasi umumiy tushuncha sifatida fanning tadqiqot ob'ektini anglatishi bilan birgalikda muayyan tushuncha sifatida inson fe'l-atvori va hatti-harakatining eng qamrovli qismini bildiradi. Shuning uchun axloqni umumiy tushuncha sifatida oladigan bo'lsak, unda odob, xulq va axloqning o'ziga xos o'rni bor.

Darhaqiqat odob, xulq, axloq shaxsga o'zgalar bilan munosabatda an'anaviy axloqiy qonun-qoidalardan foydalanish, ularga zamonaviylik nuqtai nazardan yondashishni, axloqiy-estetik bilimlarini samarali tatbiq etishga o'rgatadi. U shaxsning jamiyat axloqiy tajribalarini egallash va ulardan o'z tajribalarida foydalanishi, o'z-o'zini muntazam takomillashtirib borishi singari jihatlarni qamrab oladi. Shu bilan davlat va jamiyatdagi axloqiy madaniyatni yuksaltirishga xizmat qiladi.

Axloqiy madaniyat shaxsning go'zallik olami, badiiy didi, axloqiy ideallari boyib borishini ham ifodalaydi. Bu esa axloqiy madaniyatning o'zaro aloqasini yana bir bor namoyon etadi. Madaniyatning turli shakllari tarixan shakllanib, o'zaro bir-birini boyitib boradi. Axloqiy madaniyat ma'naviy qadriyatlardan biri sifatida shaxs tafakkuri, ongi va dunyoqarashini boyishi jarayonida muhim rol o'yndaydi. Jamiyatning axloqiy madaniyatiga ijtimoiy muhit, xalq va milliy mentalitetning o'ziga xos axloqiy jihatlari, badiiy-ijodiy an'analari, moddiy va ma'naviy qadriyatlar, adabiyot va san'at durdonalari kiradi. Jamiyat axloqiy madaniyatining yaratuvchisi shaxs ekan, u o'zining axloqiy faoliyati negizida ma'naviy qadriyatlarni yaratishga intiladi. Faylasuf olima I.Arzimatova ta'kidlaganidek: "insonning axloqiy-estetik tafakkuri negizida insonparvarlikka, vatanparvarlikkaga asoslangan dunyoqarash, ijodkorlik tuyg'ulari, jamiyat ma'naviy muhitiga nisbatan beg'araz ijtimoiy munosabat yotadi. Shaxs jamiyatsiz, jamiyat esa shaxssiz o'z ijtimoiy funktsiyasini bajara olmaydi. Shuning uchun jamiyat shaxsning ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-estetik munosabatlarini belgilaganidek, shaxs ma'naviy salohiyatisiz ham jamiyat taraqqiyotini tasavvur etib bo'lmaydi[4]. Bugun demokratik tamoyillarga asoslangan jamiyatni barpo etishda har bir shaxsning yuksak axloqiy madaniyatga ega bo'lishini ta'minlash dolzarb ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy vazifa hisoblanadi.

Tahlil va natijalar. *Axloqiy madaniyatning tarkibi ko'pqirrali va o'ziga xos bo'lib, unda avvalo axloqiy ong, axloqiy munosabat hamda faoliyatning yaxlit birligi va ularning dialektik aloqadorligi ko'zga tashlanadi. Voqelikni axloqiy jihatdan o'zlashtirish mehnat, o'zaro muloqot yuksak hayotiy yuksalishlar uyg'unligi orqali namoyon bo'ladi. Insonning muayyan amaliy, ijtimoiy maqsadlarga erishishga yo'naltirilgan olamni ijodiy o'zlashtirish faoliyati, uning axloqiy hayotidan ayricha bo'lishi mumkin emas. Shuning uchun axloqiy madaniyatning tarkibiy qismlari o'zaro bog'liq va aloqadordir.*

Axloqiy madaniyatning muhim unsuri bo'lgan muomala odobini axloqiy madaniyatning kesishgan nuqtasi deyish mumkin. Inson ma'naviy madaniyatining asosiy mezoni – axloqiy etuklik hisoblanib o'zida – halollik, insofililik, vijdoniylilik, shafqatlilik, mehribonlik singari axloqiy fazilatlarni mujassam etadi. Muomala madaniyatining asosiy mezonini yaxshi xulq va go'zal fazilat uyg'unligi tashkil etadi. Bu bordagi tadqiqotchi olimlar B.Xusanov, V.G'ulomov fikriga ko'ra, xulqiy go'zallikning axloqiy mohiyatiga ikki xil nuqtai nazardan yondashish mumkin.

1. Mavjudligi muayyan ichki va tashqi ta'sirlarga, vositalarga bog'liq bo'limgan go'zallik. Bu ko'proq insonning tashqi qiyofasiga daxldor xususiyat; insonning chinakam go'zal chehrasi har qanday soxta bejamalikdan, "yasama go'zallikdan" ustun turadi.

2. Muayyan ijobjiy faoliyatlar, xatti-harakatlar, amallar, botiniy tuyg'ular orqali paydo bo'ladigan go'zallik. U ezgulik vositasida xulqiy go'zallikni takomillashtiradi"[5].

Axloqiy madaniyat insonning hissiy va intellektual qobiliyatları, uning mukammal hayot to'g'risidagi tasavvurlari va, nihoyat, nafaqat tabiiy zaruriyat, balki go'zallik qonunlari asosida yaratilgan real narsa-hodisalar hamda xulq-atvor shakllarini o'z ichiga olgan murakkab tizimdir. Axloqiy madaniyatning o'ziga xosligi har bir narsa hodisaga axloqiy nuqtai nazardan yondoshish, voqelikka axloqiy munosabatdan kelib chiqishidir.

Har bir yangi madaniy qadriyatga biz o'zimizda shakllangan madaniy qadriyatlar nuqtai nazaridan kelib chiqqan holda ijobjiy yoki salbiy, chiroyli yoki xunuk deb baho beramiz. Kundalik hayotda har birimiz turli voqealarga duch kelamiz, adabiyot, san'at, kino asarlarini yaxshi yoki yomon hodisalar sifatida baholaymiz. Bunday baholash paytida, albatta, har bir shaxsning o'z qarashlari, qadriyatları ta'siri muhim ahamiyat kasb etadi. Lekin, aksariyat hollarda bunday paytida, ayniqsa, baholanilayotgan hodisa o'zga madaniyatga tegishli bo'lsa, o'zimizga mansub bo'lган madaniyat ruhimizga singdirgan qadriyatlar tizimi ustuvor bo'ladi. Axloqiy madaniyatning baholash funktsiyasi tufayli tanlanish sodir bo'ladi.

Axloqiy madaniyatning ijtimoiylashtirish funktsiyasi shaxsning ijtimoiy hayotda faol bo'lishini, ijodiy kuchlarini, intellektual salohiyatini jamiyat ravnaqiga, manfaatlariiga sarflashini ifoda etadi. Ayrim shaxsning, ijodkorning ilmiy, badiiy izlanishlari o'zini rivojlantirishga shuningdek shaxs xalqning, millatning ijtimoiy-madaniy hayotida sub'yekt sifatida qatnashuvini ta'minlashini inkor etib bo'lmaydi.

Axloqiy madaniyat to'g'risida so'z borganda uning ijtimoiy va individual darajalarini farqlash lozim. Jamiyatning axloqiy madaniyati uning olam bilan o'zaro aloqadorligi, ijtimoiy munosabatlarning butun tizimini takomillashtirish natijasida yaratilgan axloqiy qadriyatlar jamuljamidir. Shaxsning axloqiy madaniyati esa uning go'zallik va ezgulik qonunlari asosida tabiat, ijtimoiy hayot hamda o'zining mohiyatli kuchlarini har tomonlama ifoda etadigan histuyg'u, idrok va qayta yaratuvchanlik qobiliyatları majmuidir.

Axloqiy madaniyat murakkab ijtimoiy hodisa sifatida jamiyat miqyosida tabiatni axloqiy o'zlashtirish jarayonlari va natijalari, mehnat faoliyati, turmush, ijtimoiy munosabatlarning axloqiy jihatlari; jamiyat a'zolarining axloqiy qarashlari, va manfaatlarining muayyan holati; axloqiy tarbiya nazariyasi va amaliyoti, kishilar axloqiy faolligining rang-barang namoyon bo'lishini ko'rsatadi. Axloqiy madaniyat axloqiy ong va uning zaminida turuvchi amaliyotning o'ziga xos ifodasi sifatida kishilarning real axloqiy ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladi.

Axloqiy madaniyatning umuminsoniy xususiyatlari asosan quyidagi paradigmalar zamirida o'z ifodasini tonadi:

- milliy axloqiy madaniyatni saqlagan holda barqaror umumiyl xususiyatlarga ega bo'lish;
- o'z milliy axloqiy me'yorlariga, shuningdek, o'zga makon va zamonga xos bo'lган axloqiy munosabatlarning insonnarvar jihatlariga tayanish;
- jamiyat axloqiy ongida hamda axloqiy madaniyat zamirida umuminsoniy qadriyatlarni qaror tonitirish;

- axloqni milliy ruh negizida tushuniladigan va amal qilinadigan umuminsoniy qadriyatlarga qaratish va yo'naltirish. Bu yerda umuminsoniy qadriyatlarni milliy axloqiy madaniyat zamirida tushunish, ayni paytda, umumiyligini sifat va xususiyatlarga ega bo'lish asosiy mezon hisoblanadi;

- muayyan milliy axloqiy munosabatlarga o'zga axloqiy qonun va qoidalarni konstruktiv tomonlarini integratsiyalashtirish;

- globallashuv asrining eng xarakterli jihat - bu XXI asr "insonnarvarlik xarita"sining tuzilishidir, u bir axloqiy munosabatlar yaxlitligida "umuminsoniy axloqiy madaniyat" tushunchasidagi zamonaviy tasavvurning tub mohiyatini aks ettirish xususiyatiga ega bo'ladi.

Globallashuv jarayonida umuminsoniy axloqiy qadriyatlar shaxs madaniyatiga samarali ta'sir ko'rsatib, uning insoniy fazilatlari, axloqiy qadriyat va me'yordi shakllanishida muhim omil sanaladi. Ayni paytda shaxs faoliyatining barcha sohalarida ijodiy faollikni yuzaga chiqarishda real ob'yekтив va sub'yekтив shart-sharoitlarning mazmunan boyib borishi taqozo qilinadi. Ob'yekтив va sub'yekтив omillar uyg'unligi axloqiy madaniyatni mazmunan va shaklan rang-baranglashtiradi, ijtimoiy ahamiyatini ko'taradi. Buning natijasida insonning ma'naviy-axloqiy qiyofasida ezgulik, go'zallik fazilatlari chuqur o'rinni oladi, kasb-hunarida ijodkorlik tuyg'usi ortadi, ruhiyatida jiddiy o'zgarishlar yuz beradi, milliy va umuminsoniy axloqiy meros, qadriyatlarni qadrlash hissi ortadi, o'z xalqi va mamlakati taraqqiyotiga uchun estetik, ma'naviy qadriyatlar yaratish, ularni meros qilib qoldirish mas'uliyati kuchayadi.

Xulosa. Yuqoridagi fikrlarga asoslanib, ushbu maqolada quyidagicha xulosa qilish mumkin: axloqiy madaniyat qolipga solingan, qotib qolgan tizim bo'lmay, inson faoliyatini barcha tarmoqlari bilan bog'liq bo'lgani uchun shaxsning axloqiy ongini rivojlantirish jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi. Axloqiy tafakkuri va madaniyati rivojlangan shaxs o'z xalqi tarixi, ma'naviy merosi va bugungi ijtimoiy taraqqiyotiga befarq bo'lmaydi. O'z hayoti va faoliyatini millat, mamlakat va ijtimoiy-tarixiy hayotdan chetda tasavvur etmaydi.

Адабиётлар / Литература / References

1. Философский энциклопедический словарь. - Москва.: ИНФРА-М., 1999. - С.229.
2. A.Sher. Axloqshunoslik. Toshkent: O'zbekiston faylasuflar jamiyati nashriyoti, 2010. -В. 304.
3. Эйнгорн Н.К. Исходные основания понятия «нравственная культура» // Вопросы нравственной культуры. С. 80.
4. Arzimatova I. Shaxs estetik madaniyati yuksalishida ijtimoiy-ma'naviy omillarning o'rni. Fal.f.n yozil..dissertatsiya 2010.-54 b.
5. Xusanov B., G'ulomov V. Muomala madaniyati. -Toshkent: Iqtisod-moliya. 2009. -В. 57 .
6. Каримова, Г. Й. (2021). АХЛОҚ-МАҲНАВИЙ ТАҲДИДЛАРГА ҚАРШИ КУРАШНИНГ МАФКУРАВИЙ УСУЛИ СИФАТИДА. Экономика и социум, (6-1 (85)), 707-710.
7. Тешабоев, М., Каримов, Ў., & Каримова, Г. (2022). Глобаллашув Шароитида Ёшлар Тарбиясига Салбий Таъсир Этувчи Омиллар Ва Уларнинг Хусусиятлари. *SO 'NGI ILMIY TADQIQOTLAR NAZARIYASI*, 5(1), 382-388.
8. Sobirovich T. B. Strategy of Renewal of National Spirituality of Uzbekistan //International Journal on Integrated Education. – 2020. – Т. 3. – №. 8. – С. 122-126.
9. Sobirovich T. B. O'zbekistonning ma'naviy yangilanish strategiyasi //Buxoro: "Sadriddin Salim Buxoriy" Durdona nashriyoti. – 2020. – С. 48.

09.00.00- Фалсафа фанлари

**Sharipova Kamola Usmonjonovna,
O'qituvchi, Farg'ona davlat universiteti**

**YANGI O'ZBEKISTONDA GENDER TENGLIKNI TA'MINLASH BO'YICHA ILG'OR XORIJUY
DAVLATLAR TAJRIBASINI MILLIY STRATEGIYAGA TRANSFORMASIYALASH
ISTIQBOLLARI**

Annotatsiya. Ushbu maqolada gender tenglik xalqaro va mintaqaviy tashkilotlar, tuzilmalar, davlatlar siyosatining eng muhim yo'naliшlaridan biri ekanligi, inson qadri, erkinliklari va manfaatlarini kafolatlash, ushbu sohadagi xalqaro shartnomalar, xorijiy davlatlar tajribasini milliy strategiyaga transformasiyalash istiqbollari to'g'risida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: BMT, xalqaro pakt, deklarasiya, gender, feminism, zo'ravonlik, strategiya, Konvensiya.

**Sharipova Kamola Usmonjonovna,
Lecturer, Fergana State University,**

**PROSPECTS FOR THE TRANSFORMATION OF THE EXPERIENCE OF ADVANCED
FOREIGN COUNTRIES IN ENSURING GENDER EQUALITY IN THE NEW UZBEKISTAN INTO
A NATIONAL STRATEGY**

Abstract: This article examines the issue of gender equality as one of the most important policy directions of international and regional organizations, structures, states, guarantees of human values, freedoms and interests, international treaties in this area, prospects for transforming the experience of foreign countries into a National strategy.

Keywords: UN, International Covenant, declaration, gender, feminism, violence, strategy, Convention.

**Шарипова Камола Усманжановна,
Преподаватель, Ферганский государственный университет**

**ПЕРСПЕКТИВЫ ТРАНСФОРМАЦИИ ОПЫТА ПЕРЕДОВЫХ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН
ПО ОБЕСПЕЧЕНИЮ ГЕНДЕРНОГО РАВЕНСТВА В НОВОМ УЗБЕКИСТАНЕ В
НАЦИОНАЛЬНУЮ СТРАТЕГИЮ**

Аннотация: В данной статье рассматривается вопрос о гендерном равенстве как одном из важнейших направлений политики международных и региональных организаций, структур, государств, гарантии человеческих ценностей, свобод и интересов, международных договорах в этой области, перспективах трансформации опыта зарубежных стран в Национальную стратегию.

Ключевые слова: ООН, международный пакт, декларация, гендер, феминизм, насилие, стратегия, Конвенция.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I12.1Y2023N91>

Kirish. Bugungi kunda gender tenglik xalqaro va mintaqaviy tashkilotlar va tuzilmalar, davlatlar siyosatining eng muhim yo'nalishlaridan biridir. Chunki bu inson qadri, erkinliklari va manfaatlarini kafolatlash, global miqyosda va davlatlar barqaror taraqqiyotini ta'minlash, tinchlik va xotirjamlikni o'rnatishning asosiy talablari hamda zaruriy shartlaridan hisoblanadi.

Ushbu sohada bиргина BMT doirasida qator xalqaro shartnomalar, xususan, Inson huquqlari umumjahon deklarasiyasi, Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi, Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi xalqaro paktlar, Xotin-qizlarni kamsitishning barcha shakllariga barham berish to'g'risidagi konvensiya, Pekin deklarasiyasi va Harakatlar platformasi kabi o'nlab xalqaro hujjat qabul qilingan. Ular gender tenglik vaadolat tamoyillarini o'zida aks ettirishi, o'zaro bog'liqligi, bir-birini taqozo etishi va to'ldirishi hamda hayotiyligi bilan ajralib turadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ma'lumki, Gender tenglik (lotinchadan paritas – tenglik) — muvozanatli, ya'ni, hayotning barcha sohalarida (siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy) hokimiyat va qarorlar qabul qilishda erkaklar va ayollarning bir xil, teng ishtiroki, jinslar o'rta sidagi tengligi hisoblanadi. Hozirgi vaqtida siyosiy va iqtisodiy institutlarning tenglik darajasi mamlakatlar demokratiyasining ko'rsatkichi hisoblanadi va bu ma'lumotlar ko'plab xalqaro indekslarga kiritilgan.

Global miqyosda erkaklar siyosatda ayollarga qaraganda ko'proq qatnashadi va lavozimlarni egallaydi. Mutaxxassislarning fikriga ko'ra, boshqa barcha kasblar orasida ayniqsa siyosat sohasida gender tengligiga erishish juda mushkul. Shunday qilib, jinsiy tafovuf bo'yicha Global hisobotga ko'ra, agar siyosiy vakillikdagi gender tengligining o'zgarish darajasi hozirgi darajada saqlanib qolsa, dunyoda gender tengligiga erishish uchun o'rtacha 95 yil, ta'lim sohasida gender tenglikka erishish uchun esa 12 yil kerak bo'ladi.

Gender tengligiga erishish va ayollar va qizlarning imkoniyatlarini kengaytirish uchun davlatlar tomonidan bir qator say'i-harakatlarni amalga oshirish talab qilinadi. Bular orasida milliy huquqiy normalarni takomillashtirish, ko'pchilik holatlarda patriarchal munosabat va shu bilan bog'liq ijtimoiy me'yorlarning natijasi bo'lgan jinsiy kamsitishlarga qarshi kurashni institutsional asoslarini yaratish talab qilinadi. Mazkur masala xalqaro darajadagi muammo bo'lgani uchun ham, xalqaro inson huquqlariga oid reytinglarda davlatlar tomonidan gender tengligini ta'milanishi muhim ko'rsatkich sifatida diqqat e'tiborda bo'lgan.

Jahon iqtisodiy forumi tomonidan har yili e'lon qilinadigan gender farqlariga oida xalqaro reyting shuni ko'rsatdiki, ushbu sohada dunyo davlatlari o'rta sidaga juda katta farq mavjud. Ushbu sohadagi eng yaxshi natijalar Yevropa Ittifoqi davlatlariga tegishlidir. Ushbu holat mazkur mintaqaga davlatlarining gender tengligi borasidagi samarali huquqiy va institusional mexanizmlarga ega ekanligidan dalolat beradi.

Yevropa davlatlarida feminizmning rivojiga 1792 yilda Germaniyada chop etilgan Teodor fon Gippelning "Xotin-qizlarning fuqarolik holatlarini yaxshilash to'g'risida"gi asari, 1792 yilda Angliyada chop etilgan "Xotin-qizlar huquqlarini himoya qilish" asari kuchli ta'sir ko'rsatgan [1]. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, gender kamsitishlarni kamaytirish bo'yicha yetakchi mamlakatlar gender tengligini nafaqat konstitusiyaviy prinsip sifatida e'tirof etadilar, balki uni

tarmoq qonunchiligiga ham kiritganlar. Jumladan, ko'pchilik reytingdagi yetakchi davlatlar qonunchiligidagi 25-30 nafardan ortiq xodim mehnat qiladigan tashkilotlarda gender kamsitishlariga qarshi kurash bo'yicha maxsus reja ishlab chiqilib tatbiq qilinishi qonunchilikni muhim talabi sifatida belgilangan. Ushbu mamlakatlarda gender tengligi prinsipi ta'minlanishini nazorat qilishning samarali mexanizmi yaratilgan bo'lib, u ma'muriy ta'sir chorasidan tortib ayrim davlatlarda jinoiy javobgarlikni ham o'z ichiga oladi[2].

Bugungi kunda oilalarda ajralish hollari, uydagi zo'ravonlik hollari, nizolar ko'payib ketdi. Ilgarigidek, zamonaviy oilalarda munosabatlar tengsizlik tamoyiliga, oilaning bir a'zosi boshqasidan ustunligiga asoslanmoqda. Bolalar ana shunday muhitda voyaga yetib tarbiyalanmoqdalar, ular kelgusida o'z oilalarida ota-onalari uyida ko'rgan va o'zlashtirgan oilaviy-turmushdagi ahloq modelini va namunasini takrorlaydilar.

Hozirgi zamon jahon amaliyotida gender zo'ravonlikning oldini olish va uni tugatishning integrasiyalashgan choralar va vositalari, shu jumladan asosiy xalqaro-huquqiy xujjatlarni, shuningdek xalqaro tashkilotlar va institutlarni o'z ichiga olgan zo'ravonlikka qarshi kurash huquqiy mexanizmlari ishlab chiqilgan.

Asosiy xalqaro-huquqiy xujjatlar:

Inson huquqlari umumjahon deklarasiyasi (1948);

BMTning xotin-qizlarga nisbatan zo'ravonlikka barham berish to'g'risidagi deklarasiyasi (Vena deklarasiyasi) (1993);

BMTning "Xotin-qizlarga nisbatan kamsitishning barcha shakllariga barham berish to'g'risida"gi konvensiyasi, 1979 yil 18 dekabr;

Pekin konferensiyasi materiallari (1995) va Pekin +5;

Aholishunoslik bo'yicha xalqaro konferensiya materiallari (1994);

BMT Bosh Assambleyasining Bolalar bo'yicha maxsus sessiyasi (2002).

Xotin-qizlar o'z huquqlarining qonuniyligini anglaganlari sayin xotin-qizlar huquqlarini inson huquqlari sifatida himoya qilish xalqaro va milliy mexanizmlarini yaratish zarurati kuchaydi. 90-yillarda xotin-qizlarning butun dunyoda olib borilgan kurashi tufayli ularning ahvolida inqilobiy o'zgarishlar sodir bo'ldi.

BMTning inson huquqlari bo'yicha 1993 yili Venada bo'lib o'tgan Butunjahon Konferensiyasida xotin-qizlarga nisbatan zo'ravonlikni tag-tomiri bilan tugatish to'g'risida BMT Deklarasiyasi imzolangan, ushbu Deklarasiya xotin-qizlar huquqlarini va jinslar tengligini qat'iy aniqlab berdi. Deklarasiyaga ko'ra, Davlatlar ayollar ustidan zo'ravonlikni qoralashi, zo'ravonlikka barham berish bo'yicha majburiyatlarini bajarmaslikni oqlash uchun hyech qanday urf-odat, an'ana yoki diniy qarashlarni ro'kach qilmasligi kerak. Davlatlar mumkin bo'lган barcha choralar bilan va kechiktirmagan holda xotin-qizlarga nisbatan zo'ravonlikka barham berishga qaratilgan siyosatni amalga oshirishga kirishishlari kerak. Shu maqsadda ular quyidagilarni amalga oshirishi lozim:

a) Xotin-qizlarga nisbatan kamsitishning barcha shakllariga barham berish bo'yicha Konvensiyani (bu ish amalga oshirilmagan mamlakatlarda) ratifikasiya qilish yoki unga qo'shilish;

b) xotin-qizlarga nisbatan zo'ravonlik qilishda qatnashishdan o'zini tiyish;

v) xotin-qizlarga nisbatan zo'ravonlik hollari davlat yoki xususiy shaxslar tomonidan sodir qilinishining sinchkovlik bilan oldini olish, tekshirish va davlat qonunlariga muvofiq jazolash;

g) mahalliy qonunchilikda jinoyatchilarni jazolash va zo'ravonlik harakatlari obyekti bo'lgan ayollarga yetkazilgan zararlarning o'rnini qoplash uchun jinoiy, fuqarolik, mehnat va ma'muriy jazo choralarini ishlab chiqish;

d) zo'ravonlik harakatlaridan jabrlangan ayollar ularga yetkazilgan zararlarni adolatli va samarali qoplash choralariga ega bo'lgan davlat qonunchiligi tomonidan himoyalanishi kerak; davlat xotin-qizlar ularga yetkazilgan zarar huquq-tartibot mexanizmlari yordamida qoplanishiga doir huquqlari to'g'risida ham xabardor qilishi kerak;

e) xotin-qizlarni zo'ravonlikning har qanday shakllaridan himoyalanishiga ko'maklashish maqsadida milliy harakat rejasini amalga oshirish imkonini ko'rib chiqish, yoki mavjud rejalgarda tegishli qoidalarni kiritish, bunda nodavlat tashkilotlari, ayniqsa vazifasi xotin-qizlarga nisbatan zo'ravonlik muammolari bilan bog'liq bo'lgan tashkilotlar bilan hamkorlikdan imkon qadar foydalanish lozim[3].

O'zbekiston xukumati, mustaqillikka erishilgan paytdan boshlab, ayollarning erkaklar bilan teng huquqiy maqomini rasman e'lon qildi. Hukumat uydagiga zo'ravonlik muammosini hal etish salohiyatiga ega bo'lgan bir necha tashkilotlar tuzgan. Xususan, Prezidentning 1995 yildagi Farmoniga ko'ra, O'zbekiston xotin-qizlar qo'mitasining raisi Bosh vazir o'rinosini qilib, mazkur qo'mitaning barcha milliy shahar va mahalliy bo'linmalari boshlig'i bo'lgan ayollar hokimlarning xotin-qizlar muammolari bo'yicha o'rinosarlari qilib tayinlangan. Shu yili O'zbekiston Parlamenti inson huquqlariga tegishli tarzda rioya qilinishini ta'minlash va qonunchilikni takomillashtirish maqsadida Inson huquqlari bo'yicha vakil milliy institutini va uning hududiy bo'linmalarini tashkil etdi. Inson huquqlari bo'yicha vakil instituti xususiy shaxslar arizalarini ko'rib chiqadi, qonunchilikning inson huquqlari bo'yicha xalqaro standartlarga mosligi monitoringini amalga oshiradi va huquqbuzarlarga nisbatan tegishli choralar ko'radi. Uning bo'limlaridan biri xotin-qizlar, onalik va bolalalik masalalari bilan shug'ullanadi va xotin-qizlar huquqlariga rioya qilish to'g'risida yillik hisobotni e'lon qiladi.

Gender tengligi prinsipi inson va fuqarolarning huquqlari va erkinliklariga rioya qilish bo'yicha tizimning ajralmas qismidir. Ushbu masala xorijiy tadqiqotlarda doim alohida e'tibor qaratib o'rganilgan masala sanaladi[4]. Gender tengligi masalasida nafaqat Rossiya huquqshunosligi, balki MDH davlatlarida keng ilmiy ishlarga zamin yaratgan ilk tadqiqot ishi sifatida S. Poleninani ayol huquqlarini inson huquqlari konsepsiyaniga o'rniiga bag'ishlangan tadqiqotini ko'rsatib o'tish mumkin[5].

Tahlil va natijalar. Hozirgi kunda gender tenglik BMT, PI, boshqa xalqaro va mintaqaviy tashkilot va tuzilmalar, davlatlar siyosatining eng muhim yo'nalishlaridan biridir. Chunki bu inson qadri, erkinliklari va manfaatlarini kafolatlash, global miqyosda va davlatlar barqaror taraqqiyotini ta'minlash, tinchlik va xotirjamlikni o'rnatishning asosiy talablari hamda zaruriy shartlaridan hisoblanadi.

Ushbu sohada birgina BMT doirasida qator xalqaro shartnomalar, xususan, Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi, Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi, Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi xalqaro paktlar, Xotin-qizlarni kamsitishning barcha shakllariga barham berish to'g'risidagi konvensiya, Pekin deklaratsiyasi va Harakatlar platformasi kabi o'nlab xalqaro hujjat qabul qilingan. Ular gender tenglik va adolat tamoyillarini o'zida aks ettirishi, o'zaro bog'liqligi, bir-birini taqozo etishi va to'ldirishi hamda hayotiyligi bilan ajralib turadi.

Bunda **Xotin-qizlarni kamsitishning barcha shakllariga barham berish to'g'risidagi konvensiya** umume'tirof etilgan **ayollar huquqlarini himoya qilish va gender tengligiga erishish borasidagi "jahonning global konstitutsiyasi"** sanaladi. Erkaklar va xotin-qizlar huquqlarini to'la amalga oshirishni ta'minlaydigan, gender tenglikka asoslangan konstitutsiyani ishlab chiqish gender tengsizlikni bartaraf etishga yordam beradi hamda davlat va jamiyat hayotining barcha jabhalarida ayollar huquq va manfaatlarini himoya qilishga huquqiy asos yaratadi.

Bugungi kunda dunyodagi global gender farqi o'rtacha 68,6% ni tashkil qiladi. Bu shuni anglatadiki, gender tengligini ta'minlashga 31,4% qolgan. Mazkur hisobot tahlillaridan kelib chiqib aytish mumkinki, so'nggi bir yil ichida 149 mamlakatdan 101 tasi o'z pozisiyasini bir oz yaxshilaganligini ijobiy holat deb baholash mumkin. Shu bilan birga, dunyodagi biron bir mamlakat hali to'liq gender tengligiga erishmagan va faqatgina reytingning birinchi beshta mamlakati bu bo'shliqning kamida 80 foizini yopgan. Gender tengligi bo'yicha global reyting ko'rsatkichlariga e'tibor qaratsak, dastlabki o'rnlarda to'rtta Shimoliy Yevropa davlatlari (Islandiya, Norvegiya, Finlyandiya va Shvesiya) hamda bitta Lotin Amerikasi davlati (Nikaragua, 5-o'rinn) o'rinn olgan. Mintaqaviy nuqtai nazaridan, G'arbiy Yevropa yetakchi o'rinda bo'lsa, oxirgi o'rinda Markaziy Osiyo va Shimoliy Afrika mintaqasi joylashgan. Kuchli 20talik davlatlar orasida Yevropa Ittifoqining 10 ta mamlakati bor. Ushbu holat mazkur mintaqada gender tengligini ta'minlash bo'yicha amalga oshirilayotgan ishlarning samaradorligidan darak beradi. 2020 yilgi reytingda AQSh 53-o'rinni, Rossiya Federasiyasi – 81-o'rinni, Xitoy – 106-o'rinni egalladi. Afrika, Osiyo va Lotin Amerikasi mamlakatlarining reytingi yetakchilaridan sanalishi iqtisodiy rivojlanish darajasi bilan jamiyatdagi gender farqi o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlik mavjud emasligidan darak beradi. Misol uchun, Nikaraguada ayollarning mavqyei Germaniya, Buyuk Britaniya yoki AQShga nisbatan yaxshiroqdir.

Umuman olganda, gender farqi va uning mamlakatlardagi dinamikasini tahlili shuni ko'rsatadiki, dunyo mamlakatlari tajribasi ushbu sohada bir-biridan juda farq qiladi. Buning asosiy sababi ushbu sohani turli huquqiy tartibga solinganligi bilan bevosita bog'liqdir[6]. Shu bois, gender tengligini huquqiy va institusional ta'minlash bo'yicha yetakchi sanalgan Yevropa ittifoqi davlatlarining (Islandiya, Norvegiya, Shvesiya va Finlyandiya) tajribasini tahlil qilish orqali, ularning samarali huquqiy tajribasini milliy qonunchilikka tatbiq qilish bo'yicha takliflar ishlab chiqish zarurati mavjud. Ushbu mamlakatlarning har biri:

- 1) erkaklar va ayollar tengligi to'g'risidagi yoki kamsitishlarni oldini olish to'g'risidagi qonunga ega;
- 2) gender tengligi prinsipiaga rioya qilinishini nazorat qiluvchi maxsus organlar mavjud;
- 3) ishchilari soni 25 (30) dan ortiq bo'lган har bir tashkilotda gender tengligini ta'minlash bo'yicha maxsus reja ishlab chiqilib amalga oshiriladi;
- 4) gender sohasidagi qonunchilikka rioya qilmaganlik uchun sanksiyalar qo'llaniladi – ma'muriy jarimalardan tortib jinoiy javobgarlikka qadar javobgarlik choralar.

Bugungi kun Yangi O'zbekiston sharoiti nuqtai nazaridan qonunlarda ayollarni kamsituvchi moddalarini imkon qadar kamaytirish zarur. Buning uchun xotin-qizlar huquqlarini himoya qilish bilan bog'liq xalqaro hujjatlarda ishtirokchi-davlatlarga ayollar huquqlarini kamsituvchi qoidalarni bartaraf etish maqsadida amaldagi qonunchilikning gender ekspertizasini o'tkazish tavsiya etilgan. Qonunchilikning yangi qabul qilinayotgan hujjatlarida

kamsituvchi me'yorlar paydo bo'lishining oldini olish uchun barcha qonun loyihalarini gender ekspertizadan o'tkazish ham tavsiya etiladi.

Xulosa. Mustaqillik yillarda xotin-qizlar madaniy faoliyatining an'anaviy shakllari va turlari jadallik bilan tiklana boshlandi. Viloyatlar va qishloqlarda, mahallalarda ayollar hamjamiyatiga otinoyilar ta'siri kuchaydi. Ayrim tadqiqotchilar ularni islomiy qadriyatlarni mujassamlashtirgan an'anaviy madaniyat tashuvchilari sifatida baholay boshladи.

Адабиётлар / Литература / References

1. Sangirov B. Замонавий Ўзбекистонда гендер тенглиги масалалари. Архив Научных Публикаций JSPI. 2020.
2. Kashina M. and Pyakhkel A. Обеспечение реализации принципа гендерного равноправия де-юре и де-факто: опыт стран Европейского союза (Ensuring the Implementation of the Principle of Gender Equality De Jure and De Facto: the Experience of the Countries of the European Union). 2020.
3. Файзуллаева Э. Гендер зўравонлик. Гендер муносабатлар назарияси ва амалиётига кириш илмий мақолалар тўплами. – Тошкент, 2007. – Б. 343-344.
4. Алексеева О.Н. История становления и развития основных прав и свобод человека // Colloquium-journal. 2018. №10 (21) – С. 5–9; Максимов А.А. Положение гендерного равноправия в системе принципов правового статуса личности в России // Проблемы права. 2012. № 5. – С. 29–32; Олейник Н.Н., Олейник А.Н. Историческое развитие поколений «Прав человека» // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия «Философия. Социология. Право». 2015. Т. 33. № 14 (211). – С. 120–128; Шабайлов Д.В. Принцип равноправия в контексте принципов равенства и справедливости // Проблемы управления. 2013. № 2 (47). – С. 147–152.
5. Поленина С.В. Права женщин в системе прав человека: международный и национальный аспект. М.: Ин-т государства и права РАН, 2000. – С. 255.
6. Доклад Международного экономического форума Global Gender Gap Report 2020 http://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2020.pdf
7. Sobirovich T. B. Issues of gender equality in uzbekistan: Strategy of reforms //Asian Journal of Multidimensional Research. – 2021. – Т. 10. – №. 9. – С. 203-207.
8. Sobirovich T. B. National Principles of Democracy in Uzbekistan //Mediterranean Journal of Basic and Applied Sciences (MJBAS). – 2021. – Т. 5. – №. 3. – С. 131-135.

SCIENCEPROBLEMS.UZ

**ИЖТИМОЙ-ГУМАНИТАР ФАНЛАРНИНГ
ДОЛЗАРБ МУАММОЛАРИ**

Nº 12/1 (3) – 2023

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО-
ГУМАНИТАРНЫХ НАУК**

ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

**Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари**” электрон
журнали 2020 йил 6 август куни 1368-
сонли гувоҳнома билан давлат
рўйхатига олинган.

Муассис: “SCIENCEPROBLEMS TEAM”
мастъалияти чекланган жамияти

Таҳририят манзили:
100070. Тошкент шаҳри, Яққасарой
тумани, Кичик Бешёғоч кўчаси, 70/10-
уй. Электрон манзил:
scienceproblems.uz@gmail.com
Боғланиш учун телефонлар:
(99) 602-09-84 (telegram).